

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXVI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1980

TARTALOM

E. ABÁFFY ERZSÉBET: A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a XVI. században	165
ÁGOSTON MIHÁLY: Írásunk egységéért	218
BAKOS FERENC: Kiegészítések Márton Gyula—Péntek János—Vő István „A magyar nyelvjárások román kölesönszavai” című munkájának XX. századi anyagához	479
BAKOS JÓZSEF: XVII—XVIII. századi szótörténeti adatok Eger város régi jegyzőkönyveiben	253
BALÁZS JÁNOS: Kelemen József köszöntése hetvenedik születésnapján	499
BALOGH LAJOS: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai	221
BAŇCZEROWSKI JANUSZ: Zabrocki Ludwik, Kybernetische Modelle der sprachlichen Kommunikation	235
D. BARTHA KATALIN: Adalékok a képzők életrajzához	412
BENKŐ LORÁND: Múlt, jelen és jövő Társaságunk életében	257
BERNÁTH BÉLA: <i>Gyarat és arat</i>	341
BIHARI JÓZSEF: Adalékok a zsidó névadáshoz	206
BORZSÁK ISTVÁN: Szavak pelfordulása	74
CSIZMAZIA ZSUZSANNA: Német mintára létrejött magyar összetett főnevek	447
DÉNES GYÖRGY: Zsenge, zsengő	462
ELEKFI LÁSZLÓ: Azokat — őket	176, 323
P. EÖRY VILMA: A laza szerkesztés eszközei Tamási Áron nyelvében	72
FABÓ KINGA: „Nyelvi fordulat” az irodalomban 195. — Egy egységes nyelvkonceptió körvonalai	374
FEKETE PÉTER: Csú	210
FIERS MÁRTA: Penavin Olga, Szlavóniai (kórógyi) Szótár	371
GERSTNER KÁROLY: Horváth Mária, Német elemek a 17. század magyar nyelvében ..	493
GREMSPERGER LÁSZLÓ: Egy Ady-vers grammatikai megközelítésben	64
GYÖRFFY GYÖRGY: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez	308
HAJDÚ MIHÁLY: A XXVII. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól	483
HELL GYÖRGY: Helyesírásunk elveiről egy gépi szólista kapcsán	55
HEXENDORF EDIT: A <i>pörkölt</i> ige történeti és nyelvjárási képéhez 39. — A <i>pápaszem</i> mel kapcsolatos képtelmezésekhez 211. — Implom József	380
HONTI LÁSZLÓ: Björn Collinder, Fenno-Ugric Vocabulary 233. — Suomen kielen etymologinen sanakirja	362
IMRE SAMU: B. Lőrinczy Éva, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei	367
IVÁNY ZOLTÁN: Dévai Bíró Mátyás nyelvjárása nyomában	458
JÓNÁS FRIGYES: Vashosszúfalú nyelvének zárt <i>i</i> -zése Jánosfalva zárt <i>i</i> -zésének mérlegén	356
JUHÁSZ DEZSŐ: Nyelvjárási szövegek Oltszakadátról 226. — Utólagos megjegyzések a <i>Kőrú</i> -féle helynevekhez	469
KÁLMÁN BÉLA: Anyanyelv, idegen nyelv, kétnyelvűség	33
KÁROLY SÁNDOR: A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás 143. — Szemléleti és módszerbeli változások a XX. század magyar nyelvtudományában 273. — Telegdi Zsigmond köszöntése hetvenedik születésnapja alkalmából	379
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	248, 501
KISS JENŐ: Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatásokról 187. — Alapnyelvi eredetű főigénk passzívra válásának kérdéséhez 317. — Megjelenőben az Új Magyar Tájszótár	427

KŐ BENEDEK: Mazolán 212. — Cinadoff	465
KUNT ERNŐ: Vass Tibor, Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben	497
LAKÓ GYÖRGY: Módszerbeli újítás és elvi-elméleti állásfoglalások néhány XIX. századi magyar nyelvész műveiben	385
LIGETI LAJOS: Tátorján	129
LŐRINCZE LAJOS: Nyelvünk a világban	286
MIZSER LAJOS: Cserépfalu	76
A. MOLNÁR FERENC: Szólástörténeti adalékok Balassi nyelvéből	508
NAGY FERENC: A szövegten a kutatásban és az oktatásban	488
NÉMETH K. BÓDOG: XVII. századi írások 382. — A -né képző történetéhez	458
NÉMETH PÉTER: A Körű-féle helynevekhez	469
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban	436
K. PALLÓ MARGIT: Kihalt <i>Enő</i> szavunkhoz 341. — Öre, örje	462
PAPP FERENC: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok	1
PETE ISTVÁN: A magyar esetek sorrendje és elnevezésük	206
POSGAY ILDIKÓ: Melius Péter, Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól	491
PUSZTAI FERENC: Anyanyelvünk és az irodalomtanítás	299
REUTER CAMILLO: Somodi	79
RÓKA JOLÁN: Проблемы теории текста	237
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Az iskolai anyanyelvi nevelés a művelődés szolgálatában	24
SOMOGYI BÉLA: Szür	81
SZABÓ T. ATTILA: A Szótörténeti Tár szerkesztése közben	10
SZABOLCSI MIKLÓS: A Magyar Nyelvtudományi Társaság köszöntése	263
SZATHMÁRI ISTVÁN: A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában	157
SZEGFÜ MÁRIA: Etimológiai észrevételek	213
TAKÁCS LAJOS: Csemege, nyírvíz, virics	215
TÁLASI ISTVÁN: A Magyar Nyelvtudományi Társaság köszöntése	264
TÁLOS ENDRE: A magyar inkluzív személynévmásai	70
TIMKÓ GYÖRGY: Az intézménynevek írásának gondjai	472
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: R. QUIRK, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartik, A Grammar of Contemporary English	245
TOMPA JÓZSEF: Tulajdonneveink alaktani elkülönítése	394
T. URBÁN ILONA: A szóelemző írásmód időszerű kérdései	343
VARGA LÁSZLÓ: Tényszerű és véleményyszerű modalitás a mértékkifejező magyar állítmányi szerkezetben	331
VÉRTES EDIT: Új szavak jelentkezése a szövegben	338
WOLFRAM ERVIN: Az anyanyelv viszonya a természettudományokhoz	304
Kisebb közlemények	70, 206, 338, 458
Különfélék	101
Levélszekrény	127, 512
Nyelvjárások	88, 221, 356, 479
Nyelvművelés	81, 218, 343, 472
Nyelvtörténeti adatok	116, 253, 382, 508
Szemle	91, 233, 362, 488
Szó- és szólásmagyarázatok	74, 210, 341, 462
Társasági ügyek	105, 248, 379, 499

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Ady verselemzés („Az eltévedt lovas”) 64–70
 ágens (mediális ige mellett) 171
 aktuális (mondat)tagolás 181
 alakváltozatok kezelése (szótár szerkesztésénél) 40–6
 állítmányi szerkezet | mértékkifejező (névszói) ~ 331–8 | a mértékkifejező ~ jelentéstartalma 336–7
 anyanyelv 33–4, 38 | ~-elsajátítási folyamat 26–7 | ~ és az irodalomtanítás 299–303 | ~ hatása a természettudományok nyelvére 304–8 | ~-i hátrányos helyzet 27 | ~-i igénytelenség 307 | ~-i konferenciák 287, 291–3 | ~-i oktatás (kisebbségeknél) 38, 294–5 | a gimnáziumi szaktárgyi oktatás az ~-elsajátításának folyamatában 31–32 | iskolai ~-i nevelés 24–33
 anyanyelvi műveltség 307 | ~-szint 28 | ~-tágitása idegen nyelv tanulásával 31
arat 341
áru 213–4
az (nm.) 176–87, 323–30

Balassi | nyelve 116–20 | ~ használta szólások, közmondások 508–12
Basman (tn.) 310
 Bárczi Géza 279, 283–4
 Benkő József 91–3
 Brassai Sámuel 329–30
 Budenz József 389–93
 Bulesz vezér 308–9, 317

cinadoff (kelmenév) 465–8 | etimológiája 467–8
Csaba (vezér, ill. neve) 312–7 | ~ hn. 316
 családnév | abbreviatúrák zsidó ~ 208 | állatnevek zsidó ~-ben 209–10
Csanád 311
csemege ’összezúzott leves szőlő; iható faló’ 216–8 | *csemege-fa* 217
Cserépfalu 76–9
 csüd (nép, nyelv) 1–10
 Csű (dülönév) 210–1
csiüllő ’sirályféle madár’ 210–1
 Csűry Bálint 276–7

Deskó András 9–10
 Dévai Bíró Mátyás 458–61

éh 214–5
Előd 465
Enő 342–3
 esetek (névszói) 206–7 | magyar ~ 206–7 | magyar ~-ek sorrendje 206–7 | görög, latin ~ 206–7
ez (nm.) 180–7

Faludi Ferenc 416, 426
 felvilágosodás 157
 főnévként használt más szófajú szó 399

Gárdonyi nyelve 426–7
 gesztusnyelv 497–9
 Gombocz Zoltán 275–6
 grammatikai megközelítésű verselemzés 64–70

gyarat 341–2, 512
Győ (szn.) 310–1
Gyula 311
 gyűjtőpályázat | XXVII. néprajzi és nyelvjárási ~ 483–8 | névanyag a ~-on 484–6

háború 215
 Halliday, M. A. K. 97–9
 határozós szerkezetek | hátravetett ~ Tamási Áron nyelvében 73–4
 helyesírás | az *dz*, *dzs* betűt tartalmazó szavak ~-a 81–88 | | fonetikus írásmód 62–4 | jugoszláviai magyar ~ 218–20 | magyar írás egysége 208–20 | mássalhangzókapsolatot tartalmazó szavak ~-a 55–64 | szóelemző írásmód 63–4, 343–55
 Helyesírási Szabályzat Jugoszláviai Függeléke 220
 hiperonima 147
 hiponima 147
 Horger Antal 278, 283–4
 Hunfalvy Pál 386–7

idegen | nyelv | ~ ~ tanulása 34 | ~ szók a szaknyelvekben 306
 idézetek főnevesítése 399
 ige | aktív bennható ~ 171–5 | -ik igevégződés 321 | jövevényigéink 318 | létige-kopula (névszói állítmányban) 332–8 | mediális ~ 166–71 | XVI. századi mediális ~ 167–71 | -i származékok az ugor korból 322–3 | töltpusok (ige) 318
 ige | vonzat 169 | ~ vonzatváltás 170
 intézménynevek | írása 472–9 | ~ és a telephely 475–6 | ~-ek kisebb szervezeti egységei nevének írása 477 | magyarra lefordított külföldi ~ 478 | bizottságok, testületek nevének írása 478 | rendezvények nevének írása 478–9

írásbeliség 303
 irodalmi nyelv 161
 jelentésmegadás a TESz.-ben 46–7
 J. Soltész Katalin 208–10

kalandozások (X. századi) 308–17
 Kalmár György 7–9
 Kelemen János 374–8
 Kelemen József 499–500
 képzők | funkciója és produktivitása 419–21 | igéstit ~ 320 | -*kodik* | -*kedik* | -*kodik* (denom.) képző 412–27 | ~ korai

kódexeinkben 412–3 | ~ a XVI. században 413, 420 | ~ a XVII., XVIII. században 414, 420 | ~ a XVIII. századtól napjainkig 416, 421, 426 | az -l képző a -lkodik képzős igékben 418 | a -lkodik | -kedik | -ködik képző -lkodik, -skodik változata 417 | a ~-s igék jelentésárnyalata 421, 425 | -né ~ 461–2

kétnyelvűség 36–9

Kis-Balaton (gazdaságtörténet, néprajz) 94–6

Klemm Antal 278

Kniezsa István 279

köhiponima 147

kommunikáció | non-verbális ~ 497–9 | a nyelvi ~ kibernetikai modellje 235

Kovács Ferenc (Fabriczius ~) 386

Kőrü-féle helynevek 469–71

Lazicius Gyula 278, 280, 283

Lomonoszov, M. V. 1–9

magyar nyelv | amerikai ~ 286–92 | ~ intézményei külföldön 101–2, 286–99 | ~ külföldön 292–6 | ~-oktatás a berlini Humboldt egyetemen 101–5 | ~-ű irodalom és publicisztika külföldön 296–7

magyarnyelvtudomány | ~ a 60-as évek elejétől 280–3 | módszerek a ~-ban 283–6

Magyar Nyelvtudományi Társaság 257–73 | ~ felolvasó ülései 248–53, 501–7 | ~ közszövege 263–5 | ~ közgyűlései 105–114, 257 | ~ megalapítása 257–73 | ~ munkaterületei 258–62, 267–73 | ~ szakosztályai 260, 267–8 | ~ tudománynépszerűsítő tevékenysége 271–2 | ~ tudományos tevékenysége 259–60, 267–71

Magyar Szinonimaszótár 143, 151–6

mássalhangzó-kapcsolatok | magyar ~ rendszere 367–71 | ~ feldolgozásának módszere 368–71

mazolán (kelmenév) 212–3

Melich János 276

Melius, Herbarium 491–3

modalitás | ténytyszerű ~ 331–2 | véleményszerű ~ 331–2

mondathangsúly 177–8

mozgást jelentő igék | ~ bővítményei 173–4

német | jövevényszavak | XVII. századi ~ ~ 493–7 | ~ mintájú magyar őszetett főnevek 447–58 | Búzás Győző a ~-ról 447–58 | ~ tükörfordítások ld. tükörfordítás

névadás | zsidó ~ 208–10

névmás | anaforikus (visszaütaló) ~-használat 176–87, 325, 330 | kettős visszaütalás 181–2

névszótövek | egyalakú ~ 397–8 | többalakú (alakváltoztató) ~ 398–401

nomenverbumok 321

nyelv | ~-fejlődés 242–4 | ~ homonimafélelme 321 | ~-i jel 204 | ~-i kód 236–7 | ~-i kölcsönzés kategóriái 449–50 | ~-i norma 160–1, 300–1 | ~-i tudatosság a felvilágosodás korában 157–65 | ~ konatív funkciója 196 | ~-központúság az irodalomban 195–6 | személyes ~ 202

nyelvjárás | é-zés 356–61 | Jánosfalva ~-a 356–8, 360 | oltszakadáti ~ 226–33 | Vashosszúfalu ~-a 356–61 | tájszó-készletteni felmérés 88–91

nyelvművelésünk (tudományossága) 325–31

nyelv | ~-oktatás modellje 236 | ~-tanulás modellje 236

nyelvtan | újfajta angol leíró ~ 245

nyelvtudomány | új ~-i diszciplínák 282–3 | strukturalista ~ 388–9

nyelvújítás 161–2 | Budenz a ~-ról 391–2 | ~ szaknyelvmagyarító hatása 304–5
nyírvíz 'nyírfalé' 216

nyomatékosság (mondaté) 334–6

okhatározó | belső ~ 168–71 | külső ~ 170–1

orosz (népnév) 4

ő (szn.) 176–87, 325–330

őre, őrje 'valaminek a java, jelentős része' 471–2

Pais Dezső 279

pápaszemmel kapcsolatos képértelmezések 211–2

parafrázis 147–8

Pázmány nyelve 416, 421

pörkölt (történet, nyelvjárás) 39–55

regionális köznyelv 188–95 | egyéni nyelvhasználat vizsgálata ~-i kutatásban 191–2 | ~-i anyaggyűjtés 192–3 | ~-i anyag leírása 193–4 | ~ jövője 194–5 | ~-i kutatások 187–8 | ~ vizsgálata 190–2

réma (propozitum) 179

rév 469–70

Riedl Szende 388

rokon értelmű szavak 146

román kölcsönzések a XX. századi magyar nyelvjárásokban 479–83

Simonyi Zsigmond 274

Suomen kielen etymologinen sanakirja (SKES.) 362–7

Somodi 79–81

Szarvas Gábor 183, 330

székelyek áttelepítése 315

személynévmási határozószók 178–81

Szepes Gyula 327, 331

szinonima 143–6 | ~-k felcserélhetősége 149–50 | modern ~-szemlélet 146–50

| ~-szótárak 144–5, 150–1 | szinonímia 143–50

Szlavóniai (kórógyi) Szótár 371–4

szociolingvisztika 100–1 | Svejcer, A. D. a ~ról 100–1

szólás | Balassi ~-ai 508–12

szótörténeti adatok | XVII., XVIII. századi ~ 120–7, 253–6, 382

Szótörténeti Tár (Erdélyi Magyar ~) 10–24 | címszóalakítás ~-ban 14–5 | ~

fogadtatása 11–3 | a szótári anyag elrendezése a ~-ban 14–5 | ~ szerkesztése 11–5, 23–4 | ~ terjedelme 20–2

szöveg 238–44 | ~-elmélet, ~-grammatika, ~-tan 237–45, 488–91 | ~-értelmezés 301 | ~ vizsgálata 238

szür (bridzsműszó) 81

tákos 133–4 | *tá(l)tos szél* 132, 138–9

Tamási Áron nyelve 72–4

tátorján 132–43 | *tátorján-szél* 132–3, 138–9

téma 179

Tokaj 469

Tompai József 330

többszörözés közönség írásszükségletei 219

tőigéink | alapnyelvi eredetű ~ 317–23 | ősi ~ tövének jelentése 321–2 | alapnyelvi ~ passzívra válása 317–22

törzsi helynevek 316–7

trágya 74–6

tulajdonnév | ~ alaktani elhatárolása 394–412 | ~ szemantikai elkülönítése 401–4 | ~ tőhasználata 397–400 |

~+*-t* tárgyrag 394–407 | a műalkotás-címek toldalékolása 395–411

tükörfordítás | német ~ a magyarban 436–47, 447–58 | német ~ a horvátban 436–47 | tükörszó 447–58

Új Magyar Tájszótár 427–35 | ~ anyaga 429 | ~ címszóalakítása 434 | ~ haszna 427–8, 435 | ~ jelentésmagyarázatai 431 | ~ lexikográfiai oldala 429 | nő-

vény- és állatnevek jelentésmagyarázata az ~-ban 432 | ~ szócikkek-alakítási módja 431 | ~ térképlapjai 430

új (a sztereotíp szókincstől eltérő) szavak osztják folklórszövegekben 338–40

Úrhegyi Emília 115

Veluc ~ *Velec* 310

Verséggy Ferenc 163–4

vezérnévsor | 942. évi magyar ~ 308–17

virics 'nyífalé' 216–8

viszonyszerkezetek (a mondatban) 179–81

vonzat (a mondatban) 66–7

Wul(u)ğūdī (arab) = Bulcsú vezér 309, 317

Zsenge, *Zsengő* (szn.) 462–5, *zsenge* (köz-név) 464–5

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI.

ÉVFOLYAM

1980.
1.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

T A R T A L O M

<i>Papp Ferenc</i> : Lomonoszov, Kalmár György és a esúdok	1
<i>Szabó T. Attila</i> : A Szótörténeti Társaság szerkesztése közben	10
<i>Sebestyén Árpád</i> : Az iskolai anyanyelvi nevelés a művelődés szolgálatában	24
<i>Kálmán Béla</i> : Anyanyelv, idegen nyelv, kétnyelvűség	33
<i>Herendurj Edűt</i> : A pörköl ige történeti és nyelvjárási képéhez	39
<i>Hell György</i> : Helyesírásunk elveiről egy gépi szövegtárolás kapcsán	55
<i>Grenspurger László</i> : Egy Ady-vers grammatikai megközelítésben	64
Kiseb b k ö z l e m é n y e k. <i>Tólos Endre</i> : A magyar inkluzív személynévmásai. — <i>P. Eöry Vilma</i> : A laza szerkesztés eszközei Tamási Áron nyelvében	70
Sz ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Borzsák István</i> : Szavak páfordulása. — <i>Mizser Lajos</i> : Cserépfalu. — <i>Reuter Camillo</i> : Somodi. — <i>Somogyi Béla</i> : Szfir	74
N y e l v m ű v e l é s. <i>Pásztor Emil</i> : Gondolatok a dz, dsz betűt tartalmazó szavak helyesírásának rendezéséről	81
N y e l v j á r á s o k. <i>Bokor József</i> : Egy tájshókészletteni felmérés néhány tanul- sága	88
S z e m l e. <i>Pusztai Ferenc</i> : Éder Zoltán, Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. — <i>Balogh Lajos</i> : Takács Lajos, A Kis-Balaton és környéke. — <i>Antal László</i> : M. A. K. Halliday, System and Function in Language. — <i>Posgay Ilbikó</i> : Александр Давыдович Швейцер, Современная социоллингвистика: теория, проблемы, методы	91
K ü l ö n f é l é k. <i>Kiss Jenő</i> : Magyaroktatás a berlini Humboldt Egyetemen	101
T á r s a s á g i ü g y e k. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXV. közgyűlése. — <i>Király Péter</i> : Úrhegyi Emília köszöntése	105
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>A. Molnár Ferenc</i> : Szótörténeti jegyzék Balassi műveihöz. — <i>Németh K. Bódog</i> : XVII. századi iratok a Guarv levéltárból. — <i>Bakos József</i> : XVII—XVIII. századi szótörténeti adatok Eger város régi jegyzőkönyveiben	116
L e v é l s z e k r é n y	127

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példánnyonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64 Ft

1 szám ára: 16 Ft

Index szám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok*

1. Huszonnégyszáz évvel ezelőtt a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában bukkantam az első nyomokra e témát illetően (erről l. Nyr. LXXXI, 463–8). Az ezt közvetlenül követő leningrádi és moszkvai levéltári kutatásaim egyes eredményeiről máig sem tudtam itthon magyarul beszámolni (oroszul a kérdés akkori állásáról l. Научные доклады высшей школы. Филологические науки 1959/1: 56–67, magyarul a Kalmárt érintő részokról: FilK. IV, 346–9). Az elmúlt majdnem negyedszázad alatt előkerültek egyes újabb dokumentumok; kiderült, hogy bizonyos, már akkor is rendelkezésre álló közlések elkerülték a figyelmemet, ennek eredményeképpen egyes kérdéseket ma némileg más megvilágításban látok. Az alábbiakban a korábbi kutatás rövid foglalataához hozzáadva az újabb eredményeket kívánok mai tudásunk szerinti egységes képet nyújtani e kérdéskörrel.

2. Tekintsük át bizonyos tematikai csoportosításban, azon belül az egyes megnyilatkozások időrendjét követve, LOMONOSZOV ide vonható kijelentéseit. Kezdjük mindjárt a *csúd* elnevezéssel, melyről a XX. század filológusa megállapítja: „Nyelvcsaládunkat régebben különféle névvel jelölték. A korábbi elnevezések közül itt-ott ideig-óráig divatos volt az *ujgur* (pl. *Strahlenberg*), a *szkita* (*Fischer* stb.), a *csud* (*Sjögren*, *Wiedemann*) elnevezés. . .” (ZSIRAI Miklós, A finnugorság ismertetése. Bp., 1953. 4).

A) Kiket sorolt Lomonoszov a csúdok közé, hogyan jellemzi őket általánosságban? E kérdésre részletes választ Régi orosz történetében (Древняя Российская история . . .) találunk. Lomonoszov 1754–1758 között dolgozott e műve kéziratán; mai formájában csak halála után, SCHLÖZER bevezetésével jelent meg (1766.), ugyanő adta a műnek ezt a címet is. (Korszerű kritikai kiadását l.: М. В. Ломоносов, Полное собрание сочинений. Том шестой: Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии. 1747–1765 гг. Москва—Ленинград, 1952. A tízkötetes összkiadásnak ugyanebben a hatodik kötetében vannak egyéb, bennünket érdeklő kijelentései is. A továbbiakban egyetlen, külön megjegyzendő kivételtől eltekintve e kiadás alapszövegére, kommentárjaira stb. fogunk utalni a lapszám, ez előtt szükség esetén a kötet zárójelben való megadásával.) Két fejezet foglalkozik ott Oroszország ősi lakóival (173–4) és külön a csúdokkal (195–203). Eszerint a (mai szóval élve) részben asszimilált, részben eredeti karakterét jobban megtartó különböző népek sokasága a csúd törzsek jelentős

*Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén, 1979. június 12-én.

északi és keleti elterjedtségéről, ottani ősi lakos voltukról tanúskodik. Íme, a Lomonoszov által itt felsorolt csúd népek-nyelvek-birodalmak: Lívország, Észtország, Ingermanland (Ингерманланд), Finnország, Karjala (Карелия), Lapponia, Permija, a cseremiszek, a mordva, a votjások, a zürjének. S ehhez ugyanitt hozzáteszi: „Sőt, az erős Magyar föld, habár az itteni csúd területektől nagy szláv államokkal, úgymint Oroszországgal és Lengyelországgal van elválasztva, mégsem kételkedhetünk lakóinak és a csúdoknak egy-tőről eredésében, ha csak nyelvüknek a csúd beszédekkel való hasonlóságát vesszük is figyelembe. Amit még csak alátámaszt azon vidékekről való származásuk, ahol ma is csúd nemzetségek élnek, az ő maradékaik” (195). S rokonságunkat kiterjeszti keletre: „Szibériának ősidőktől fogva csúd nemzetségbeli lakói voltak, mert a tatárok nem oly régen telepedtek meg ott. . . Az osztjások és az egyéb ott lakott csúd nemzetségek félrehúzódtak” (202). És számára világos, hogy mindebből „. . . következik, mily ősi és dicső nép a csúd” (200 — »Из сего следует, коль велика древность и слава чудского племени«).

B) Tudott-e valamit egyes csúd népekről-nyelvekről? E kérdésre a válasz nem csupán igenlő, hanem meglepő vagy ránk nézve hízogó is lehet: az idézetek sorát időrendben a következő, 1749-es (tehát az A) alatt tárgyaltaknál jóval korábbi) kijelentésével kell kezdenünk: „. . . eléggé meggyőződtem arról, hogy a magyarok bennünket russzoknak, a [többi] szlávokat pedig razoknak hívják” (33) (a kijelentés eredeti szövegét, illetve szövegeit l. alább, a 3. pontban).

Többször tesz említést a l a p p o k r ó l, VOLTAIRE „Histoire de l’Empire de Russie sous Pierre le Grand” című kézírata, majd megjelent könyve (Genf, 1759.) kapcsán. A lappok eszerint fehér bőrűek, a finnekkel egy törzsből származnak, úgyszintén rokonai a karjalaiaknak és sok szibériai népek. Nyelvük úgy hasonlít a finnre, mint a francia az olaszra. Majd másutt: „E népek [finnek, lappok, egyes szibériai népek] nyelve egy eredetű és egymástól úgy különbözik, mint a német a dánról és a svédtről vagy az olasz a franciátról” (361). *Jumala* a csuhoncok és a lappok nyelvén azt jelenti, hogy ’isten’ (92).

F i n n nyelvi ismereteiről, a pétervári akadémiai körök könnyed több-nyelvűségéről tanúskodhat a következő dokumentum. A fentebb idézett akadémiai összkiadás tizedik kötete (545) közli Lomonoszov egy levelét Ja. Ja. Stelinhez, aki ezidőtájt Lomonoszovval és két német akadémikussal együtt az akadémia titkárságát alkotta: „Darzwischen bitte ergebenst mit denen [sic!] Monuments-Anschlagen nicht zu saumen, denn ich brauche *хотю*, pecuniam, деньги, Geld, argent, Raha”. E levél 1760. november 13. körül (inkább ez előtt valamivel) íródhatott. A levél a moszkvai Történeti Múzeum archívumának tulajdona, hosszú ideig megtekinthető volt (talán épp ma is az) a múzeum egyik tárlójában. A mondat értelméből világos, hogy az utolsó szó, *raha* finnül, észtül ’pénz’. A tréfás hangú levél arról értesíti tagtársát, hogy szüksége van pénzre. (NB: nem neki személyesen volt szüksége pénzre, ekkor már elég konszolidált viszonyok között élt, hanem mozaikgyárának, ahol Péter képe készült.) Ilyesmi lehetett a természetes kollokvialis nyelvi helyzet a korabeli akadémiai körökben, ahol a tagok nagyobb részének anyanyelve n é m e t (Lomonoszov Tregyakovszkijjal és Tyeplovval együtt az első orosz akadémikusok egyike lett 1745-ben), esetleg f r a n c i a; az akadémiai ülések nyelve a l a t i n — s mindez Pétervárott történik, amely mégiscsak o r o s z város, ám masszív b a l t i f i n n szubsztrátumra épült: vö. ezzel a felsorolással a levélben használt ’pénz’ megnevezéseket!

És szerencsénk van. Az időrendi sort (1762-es vagy későbbi datálással) ismét egy magyar vonatkozású dokumentum zárja. Nem más az, mint egy jegyzetfüzet („notesz”), melynek egyik lapja Lomonoszov kezeírásával előbb felsorolja hat nyelv grammatikáját, szótárát és e nyelveken írt könyveket (így: portugál, spanyol, írlandi stb.), majd 30 nyelvet (az előzőkön kívül holland, dán, norvég stb.). Tizenegy nyelv mellett ezek közül egy-egy kereszt is áll Lomonoszovtól; ezek a nyelvek: francia, angol, német, olasz, lengyel, magyar, lett, héber, hellén, szláv, orosz. Ez a dokumentum érthetetlen módon nem került bele az összkiadás hetedik kötetébe, mely különben szerzőnk filológiai témájú dolgozatait tartalmazza. További érdekesség: ahol a noteszlap először nyomtatásban napvilágot látott, P. P. РЕКАРСКИЙ akadémikus kiváló munkájában (История Императорской Академии наук. Спб., 1873. II. k. 950—3), épp a *vengerszkoj* megnevezés után az eredetiben ott álló kereszt hiányzik! A mi századunk kiváló filológusa, P. N. BERKOV akadémikus feltételezi, hogy azon nyelvek után tett Lomonoszov keresztet, amelyek valamiképpen „ismerősek voltak számára” (Вопр. Яз. 1953/6: 110). Alkalmassint ilyesmit gondolhatott magában РЕКАРСКИЙ is, s mivel ő arról is meg volt győződve, hogy a magyart aztán igazán nem ismerheti szerzőnk, az ismert filológus-vakság (vö. „sakkvakság”) léphetett fel nála, amikor épp ezt a keresztet kiadásában lehagyta. Ámde mi már tudjuk, hogy igenis, Lomonoszov még jóval korábban írásos (ill. szóbeli, erről l. 3. pont) bizonyítékát adta: valamit tud a magyar nyelvről, tehát minket ez a kereszt már nem lep meg.¹

C) Ezen adatok birtokában Lomonoszov néhány általánosabb megjegyzést is tesz a szókölcsönzés, a népek és nyelvek történeti keveredése, egymásra hatása tárgyában.

A fentebb már említett korábbi nagyobb területű *csúd* elterjedést zárva így ír: „Innen Oroszországban a mai napig fennmaradtak nem csupán sok falu, de folyó és város és egész területek csúd elnevezései. . . Nem kevés csúd eredetű szó közhasználatú nyelvünkben” (173). És kevéssel tovább: „Amikor azokra a különböző törzsekre gondolunk, amelyek Oroszországot alkották, ezt senki megalázonak nem tekintheti. Mert egy nyelvről sem állíthatjuk, hogy kezdettől fogva maga állt minden keveredés nélkül. Nagy részüket a háborús nyugtalanságok, átköltözések és vándorlások annyira összekeverték, hogy szinte lehetetlen megmondani, melyik népnek tulajdonítsuk a nagyobb részt” (174). És végül, ismét a magyar kapcsán: „... nem csudálkozhatunk azon, hogy a magyar nyelvben fölöttébb sok szláv szó van, és azért az ő ősi csúd nyelvük fölöttébb nagyon megváltozott a szlávok között és, végül, nagy keveredésük miatt a görögökkel, még inkább a törökökkel, akikkel régtől fogva szomszédságban éltek és gyakran a történészek által egy népnek is vétettek” (202).

3. Fűzzünk néhány megjegyzést e pusztai idézetekhez.

A) A fentebb magyar fordításban idézett, a magyaroknak az oroszokra és a szlávokra vonatkozó népelnevezését közlő mondat eredetileg latinul

¹ Habent sua fata (et) inventiones. Erre a „magyar keresztre” a bevezetőben említett orosz publikációkban (i. h. 58) 1959-es megjelenési évvel hívtuk fel a figyelmet, Ю. М. ЛОТМАН hasonló tartalmú közlésének megjelenési éve: 1958 (XVIII век. Сборник 3. Отв. ред. П. Н. Берков. М.-Л., 460—2). A dologra valószínűleg ЛОТМАН jött rá először, szólt róla a megboldogult BERKOV akadémikusnak, az meg 1957 őszén e sorok írójának. — ЛОТМАН egyébként ugyanitt valószínűsíti Lomonoszov lett nyelvtudását is.

hangzott el, mégpedig így: „Certus quoque sum Hungaros non alio nomine Russos, quam quo ipsi se vocent, adpellare” (l. az előző, SZUHOMLINOV-féle kiadás V. k. Szpb., 1902. 126). A pétervári akadémia mellett státusos fordítók működtek, akik főleg az udvar számára lefordították az akadémián latinul készült dokumentumokat oroszra. Ámde Lomonoszov kiválóan tudott latinul (Fischer akadémikus egy hivatalos iratba foglalt véleménye szerint „lényegesen jobban”, mint Miller akadémikus, l. М. И. Радовский, М. В. Ломоносов и Петербургская Академия Наук. М—Л., 1961. 297), s így nagy szerencsénkre ezt a felszólalását is maga „fordította” le otthon oroszra a vitát követően. Ebből lett a latinnál bővebb, immár a két magyar szót is expressis verbis tartalmazó orosz szöveg, melyből fentebb a fordítást készítettük: »Я довольно удостоверился, что венгерцы называют нас руссами, а славян разами«. Ebből a passzusból homlokegyenest ellenkező következtetést von le Lomonoszov feltételezhető forrásának jellegét illetően JU. M. LOTMAN (ARISTE véleményére támaszkodva: eszerint azért csak *ruszsz*, mert Lomonoszov hallotta ezt az adatot, s a szókezdő o/a-t magyar névelőként fogta fel — i. h. 461) és e sorok írója (orosz nyelvű cikkében, 59: eszerint azért *raz* a helyes *rac* helyett, mert Lomonoszov valahol olvasta ezt az adatot német cettel és hanyagságból, avagy — ezt most teszem hozzá KISS LAJOS szíves szóbeli véleményére támaszkodva — esetleg hiperkorrektségből, tudván, hogy ott a szöveg nem német szót tartalmaz, orosz z betűvel adta azt vissza).

Az éles vita egyébként MILLER akadémikusnak „Az orosz elnevezés és nép eredetéről” című előadásáról 1748—9. folyamán, másfél éven át, az orosz történelem iránt érdeklődő akadémikusokból és adjunktusokból (kb. 'levelező tag') ad hoc létrehozott gyülekezet (Историческое собрание) 29 ülésén zajlott. MILLER akadémikus a BAYER akadémikus által kezdeményezett normann-elméletet folytatja: Lomonoszovnak az „orosz” népelnevezésre ennek cáfolatául volt szüksége; számára egyébként e szempontból mindegy is volt, *ruszsz* vagy törökös *orosz* alakban él ez a szó a korabeli magyarban. Nem kívánunk itt a normann-elmélet körüli több mint negyed évezredes vitába belekapcsolódni, csupán megjegyezzük, hogy KNEZSA kapitális munkájára írt recenziójában OLEXA HORBATSCH ugyanerre az eredményre jut: „A *Rus'* szó etimológiája körül folyó hosszas vitában a magyar *orosz* elnevezés a kijevei állam létrejöttének normann elmélete ellen szolgál tanúbizonysággul” (Die Welt der Slawen 1957/1: 71). Tehát Lomonoszov jó helyen kereskedett.

Amikor Lomonoszov ilyen együttérző szeretettel ír a csúd törzsekről — egy kicsit a maga orosz keserűségét és megalázottságát érezhetjük ki ebből. Lomonoszov azért vitte kenyértörésre a dolgot még nem sokkal e vita előtt (az ugyan különben sem könnyű természetű) MILLER akadémikussal, mert az nem szakította meg kapcsolatait DE LILE akadémikussal, aki Franciaországba visszatérve, ott „kihívóan és gőgösen” (вызывающе и заносчиво — vö. RADOVSZKIJ i. m. 75) nyilatkozott az oroszországi állapotokról. Mit érezhetett ezek után Lomonoszov, amikor szóba jöhető forrásaiban, ha nem is sűrűn, de efféle kijelentésekkel találkozhatott: „Ostiaki, eine der stupiedesten Nationen in Siberien am Obi und Irtsich-Strohm wohnend” (STRAHLENBERG, Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia. Stockholm, 1730. 5)? Mai szóval élve kétfrontos harcot kellett folytatnia: egyrészt a legélesebben fellép a normann-elmélet ellen; másrészt a fent bemutatott módon részletesen

elemzi és méltatja a csúdok részvételét magának az orosz etnikumnak a létrejöttében.

B) Láttuk: Lomonoszov hivatkozik számos csúd eredetű toponimonra az északi vidéken. Ezekből a toponimonokból is gazdag képet rajzol elénk KISS LAJOS szótára Uszty-Ilimszktől az Urálon át esetleg egészen a Volgáig, Moszkváig és tovább. Egyes szovjet kollégáink számítása szerint ezen északi orosz tájakon 20 000 finnugor eredetű toponimon van (vö. Матвеев: Русская речь 1972/3 : 116), vagyis az összes északi orosz toponimon mintegy fele (vö. Лыткин: уо. 131). Beszél Lomonoszov a csúd szókölszönszéről is. Egy számítás szerint 500-ra tehető az északi orosz dialektusokban fellelhető balti finn jövevény lexikális elemek száma (l. Лыткин: уо. 129). Tehát Lomonoszov gondolatai itt is jó irányban kutattak.

C) Lomonoszov „összehasonlító finnugrisztikai” kijelentéseit akkor tudjuk megfelelően helyükre tenni a szerző gondolatvilágában, ha rámutatunk arra, mit s miként vélekedett például a szláv nyelvekről, azok rokonságáról. (Az alábbiakban P. Sz. КУЗНЕЦОВ professzor kiváló tanulmányának megállapításait követjük; e cikk nyomán idézzük magát Lomonoszovot is, l. Вестник Московского университета 7. sz. 1950. 115—25, kül.: 118, 119.) Lomonoszov tudatosan megkülönbözteti egymástól az óorosz irodalmi nyelvet („az Orosz krónikákban fellelhető beszédek”) az ószlávtól (nála: „régí morvától”: древний Моравской язык). Elég világos elképzelése van az egész szláv nyelvcsaládról: „A szláv nyelvből származtak: 1) az orosz, 2) a lengyel, 3) a bolgár, 4) a szerb, 5) a cseh, 6) a szlovák, 7) a vend [КУЗНЕЦОВ szerint értsd: lausitzi]”. Rámutat arra, hogy a „nagyorosz nyelv” közelebb van a déli szláv nyelvekhez, mint a lengyelhez, „annak ellenére, hogy a lengyelekkel megszakítás nélkül határosan éltünk”. A balti-szláv egység kapcsán zseniálisan felsejlik benne a jövő: a közös eredetnek nem csupán szókincssel, hanem a nyelvtani rendszer hasonlóságával való bizonyítása, ám e gondolatcsíra továbbfejlődését nem találjuk meg nála: „A kurlandi nyelv [= lett] szláv eredetű, úgyhogy nemcsak a szavak nagy része, hanem a declinatiók és a coniugatiók is fölöttébb kevésbé különböznek [ti. a szlávtól]”. Egy vázlatában a „rokon [сродственные]” nyelvekre ezeket hozza fel példaként: orosz, görög, latin, német; viszont ezekkel nem rokonok a finn, a mexikói, a hottentotta, a kínai.

Mai szemmel nézve nem kevés ez egy kémia-professzortól (kb. 'a kémiai osztály elnökétől'; itt jegyzem meg, hogy a fentebb említett „gyára” is szemmel láthatóan a Mojka-parton folytatott laboratóriumi-kisüzemi kísérletei nagyüzemi kipróbálására kellett neki; inkább vitt a konyháról, mint hozott).

4. Óhatatlanul felmerül Lomonoszov számba jöhető forrásainak kérdése a csúdok, magyarok stb. kapcsán; fentebb idéztünk is már egyik lehetséges forrásából.

„Számba jöhető”, „lehetséges” forrás: Lomonoszov fellépte előtt és élete folyamán megjelent vagy kéziratban elkészült és Pétervárothozzáférhető munkáknak az összessége. Itt ma már elég terjedelmes névsor következik WITSENTÓL (Noord en Oost Tartarye. Amsterdam, 1692.) és ECCARDUSTÓL (Commentarii. . . 1729.), az idézett STRAHLENBERGTÓL (1730.) MESSERSCHMIDT kéziratosa munkáján át (Specimen der Zahlen einiger Orientalischen und Sibirischen Völker. 1720—1727.) egészen a FISCHERTÓL, illetőleg MILLERTÓL szerezhető, akkor még főleg kéziratosa adatokig. (A finnugrisztika e korszakára vö.

még: LAKÓ GYÖRGY, Sajnovics János. Bp., 1973.; GÜLYA JÁNOS: NytudÉrt. 58. sz. 87—90, ALH. XXVI, 139—44 (FISCHERRŐL); Основы финно-угорского языкознания. М., 1974. 55—64; stb.)

Ugyanakkor vannak konkrétabb és biztosabb adataink is. Egyrészt az akadémiai összkiadás kommentárjai mutatnak rá ennek kapcsán olyan lehetséges forrásokra, mint TACITUS, vagy a majdnem-kortársak közül MANKIJEV Ядро Российской истории című munkája (melyet ugyan MILLER csak 1784-ben, tehát jóval Lomonoszov halála után ad ki), GOTTLIEB-SIGFRID-THEOFIL BAYER „De origine et priscis sedibus scytharum” című előadása (1728., ezzel kezdődött a normann-elmélet). Pontos adatunk van arról, hogy Lomonoszov a pétervári akadémia könyvtárából 1754. januárjában kikérte a Bécsben 1746-ban megjelent „Scriptores rerum Hungaricarum veteres” című gyűjteményes munkát, amelyben például TUBERO „De temporibus suis” című tanulmányában ilyesmiket olvashatott: „At Hungaros seu Hunugros, ab Hunnis et Vgor dictos, indigenos non esse, lingua coarguit, quippe quae cum nulla memoratarum gentium [ti. Sclaveni, Moroulachi] conuenit” (i. m. I. k. VI. §). Kétszáz-egynéhány évvel később én magam is kikértem ezt a munkát a leningrádi akadémiai könyvtárban — minden valószínűség szerint ugyanazt a példányt —, és áhítattal átlapoztam. Nem tudjuk, mit s mennyit merített belőle szerzőnk, ámde az nem kétséges, hogy érdeklődése a kérdés iránt mindvégig eleven volt.

Másrészt számba vehetnénk azokat a forrásokat, amelyekre Lomonoszov közvetlenül hivatkozik. A pétervári akadémia szigorú adminisztrációja jóvoltából ugyanis, mert írásban be kellett számolniuk az akadémikusoknak, melyik évben mit dolgoztak, tudjuk, hogy például 1751-ben csak történeti munkáihoz elolvasott számos szerzőt (ebből felsorol 17-et, majd „stb.”), melyekből 653 jegyzetet készített 15 ív terjedelemben, 1752-ben 161 feljegyzést 5 íven stb. (I. RADOVSZKIJ i. m. 82). Szerzőnk szeretett is forrásaira hivatkozni: történeti műve épp azért jelenhetett meg csak halála után, mert eredetileg a nyomda számára „akadályt” (замешательство) jelentő módon túlságosan is bonyolultan, az alapszöveghez laponként tördelve kívánta hozni lapszélén a hivatkozásokat, a lapok alján meg az ehhez fűzött forráskritikai és egyéb megjegyzéseit (vö. Д. С. Бабкин, Ломоносов. Т. VI. М—Л., 1965. 176). Mégis, ezek a hivatkozások a mai olvasóban csalódást keltenek: úgy látszik, csak tekintélyes forrásokra tartotta illendőnek hivatkozni, nem az innen-onnan felszedett értesülésekre (amilyenre alapulhatott például a magyarok *rusz* elnevezése): HÉRODOTOSZ, PLINIUS, SZTRABÓN, PTOLOMAIOSZ, PROKOPIOSZ, az orosz krónikák, STURLUSON izlandi szkald, HELMOLD, MURATORI — ezekkel a szerzőkkel találkozhatunk a megfelelő lapok lábjegyzeteiben.

És nem szabad megfedkezünk még egy sajátos forrás-csoportról Lomonoszov esetében. Évtizedek múlva is szeretettel emlékezik vissza a szép fehérbőrű lapp nőkre, az alacsony termetű lapp férfiakra (6: 362). Ugyanitt, még gyermekkorában kellett hallania mondákat az oroszok harcairól a Csúgygyal. E mondák még máig is széles körben el vannak terjedve az orosz Északon (vö. П. С. Кузнецов, Бюллетень диалектологического сектора Института русского языка. Вып. 5. М—Л., 1949. 105). Az orosz mondák híres betyárja, a Szolovej-razbojnyik szó szerint ’fülemüle-rabló’: VASMER etimológiai szótára szerint az előtag esetleg népetimológia eredménye, visszamegy a mordvin *salams* ’lopni’, *salitsa* ’tolvaj’ tövére (az obi-ugorban kezdő *t*-vel: vogul *tolmax*

'tolvaj' stb., ugyane többől a magyar *tolvaj*). Ugyane mondák pozitív népi hőse pedig Ilja Muromec: V. K. ZSURAVL'ov professzor joggal kérdi, vajon nem benne is egy keleti finn törzsből származó hőst kell-e látnunk (I. Русская печь 1972/3 : 124)? A „csúgy” és a lappok, az esetleg arra vetődött vándor-kereskedő karjaiak tehát már ekkor összekapcsolódhattak tudatában, ezt csak tovább mélyíthették az ugyancsak még Északon olvasott/olvashatott orosz krónikák. Egyáltalán: az orosz Észak kereskedelemtől, hajózástól eleven vidék volt, a jobbágyok, halászok, hajósok, akiknek a köréből Lomonoszov is kikerült, szabadabban éltek e tájon, többet láttak-tapasztaltak, mint számos központi vidéken. Szerzőnk későbbi olvasmányai, esetleg a német egyetemi körök véleménye (Marburgban és Freibergben tanult 1736–1741 között), majd a pétervári akadémiai közvélemény egységesnek tűnő ítélete a csúdokról — mindez csak örömmel tölthette el: megtalálta földijeinek rokonait.

Am mind ez utóbbi, mind a korábban említett valamennyi forrás-csoport tekintetében bizonyos óvatosságra van szükségünk. Nevezetesen: vajon nem járunk-e el anakronisztikusan, amikor ezeket a forrásokat így szépen egy végbe fűzzük. Persze, ma már, mai tudásunkhoz mint mágneshez odatapadnak az előremutató, a későbbi igazság alapjául szolgáló források, adatok és elméletek — ámde mennyire volt ez természetes és egyedül lehetséges koncepció a maga idejében? Vagy: üssük fel akár a legjelesebb forrásokat, amelyekről tehát ma már tudjuk, hogy az igazságot tartalmazzák — még ott is mennyi „ködös, rosszul megalapozott és tudománytalan” állítás! (Az idézet JOHN R. KRUEGER bevezetéséből SRTAHLENBERG 1975-ös szegedi hasonmás kiadásához, számozatlan VII. lap.) Úgy látszik, ha a XVIII. század derekának Európájában valahol egyáltalán, akkor Pétervárott (meg néhány német-oroszországi egyetemen) már erős volt ez az elmélet, ha nem is kristálytiszt; Lomonoszov, aki a kérdésnek sohasem volt kutatója, csak történeti műveiben felhasználója az eredményeknek, tudományos pályájának legelejétől fogva élénken érdeklődött e problematika iránt, és jó érzékkel azt az álláspontot foglalta el, amelyet a tudomány fejlődése később igazolt.

5. „A magyar irodalom ismeretlen monstruma. Koldus-szegény magányos világcsavargó — nagy műveltségű, széles látókörű tudós — valószínűtlenül furcsa költő — se barátságot, se szerelmet nem ismerő groteszk figura. . .” — így jellemzi Weöres Sándor történetünk harmadik hősét, KALMÁR GYÖRGYöt (Három veréb hat szemmel. Bp., 1977. 336). Kalmár Györgynek nem volt ilyen szerencséje tudományos állásfoglalásában — ez azonban mit sem von le zsenialitásából, nyughatatlan tudásszomjából. Ez vitte őt Pétervárra is. Ezen, első, oroszországi utazásának főbb állomásait, pétervári tartózkodását mára elég pontosan dokumentálni tudjuk.

Kalmár György a Weöres Sándor által „felfedezett” Summájában ezt írja (2146–8. sor): „Sokszor eszembe jutott, jutt is, de nem csuda nélkül, | Az, amit egy ifjú ukrájnyai prótópap egyszer | Mondott volt, amidőn épen ötvenhatot íránk.” (Weöres i. m. 333.) Soha kedvesebb lelet a ma filológusa számára: tehát jeles hazánkfia 1756-ban Ukrajnában járt; saját hely- és év-megjelölésén kívül ugyanebben a részben néhány ukrán-orosz szó is tanúskodik erről. S hogy odafelé tette meg így, az akkor nehezebb szárazföldi úton, e látogatását, arról a Szanktpetyerburgszkije Vedomosztji 1756. augusztus végi egymást követő három száma, a 65., 66. és az augusztus 20-i 67. szám tudósít: „A magyar nemzetiségű Kalmár György diák tengeren túlra kíván utazni,

ezért az kinek mi dolga van vele, megkeresheti a Nemesi Akadémián Kirill szerzetes papnál”. E híradásban a „tengeren túlra” kifejezésből következtethetünk haladási irányáról. Meglephet még a „diák” kifejezés, hiszen a debreceni kollégiumot, hol Szilágyi Sámuel tanítványa volt, elhagyván 1750 körül, már több Oxfordban, Londonban megjelent publikáció van az akkor éppen harminc éves tudós mögött. Ám életmódja diákos lehetett, útlevelébe még ez a foglalkozás volt alkalmasint beírva, végül pedig nincs okunk feltételezni, hogy megjelenése Pétervároton elegánsabb volt ekkor, mint negyed századdal később Pesten, amikor Kazinczy így ír róla: „Nadrága, nem plundrija, sötét kék, a legdurvább posztóból, s falusi kántor szabása. Nyakán zsebkendője ismét kék, de fehér csikokkal és pettyekkel, csizmája májbőr s vásári. De kabátja barackvirágba csapó violaszín tafotából, . . . fején sok fürtű kerek paróka, foltosan behintve liszttel. . . Koponyájától messzire állott el parókája; jele, hogy azt, mint a selyem kabátot is, zsibvásáron vette vagy ajándékban.” (Pályám emlékezete. Első könyv. Első szak. 23.) (Hozzátehetjük ehhez, hogy VASMER tanúsága szerint a *смыденн* kölcsönszót eleinte a *скѹдный* 'szegényes, nyomorúságos' szóhoz is kapcsolták népetimologikusan, *скѹденн* alakban.)

1760-as genfi keltezésű kisebb héber grammatikájának címlapja tudósít arról, hogy Pétervároton Kirill atyának héber órákat adott (ezek fejében kapott nála kosztot és kvártélyt?). Ugyane műve nyomtatott ajánlásában az intézmények között ott szerepel a kijevi és a moszkvai gimnázium, a személyek között Lomonoszov consiliarius. Arról a személyes ismeretségről, amely Kalmárt éppen Lomonoszovhoz fűzhette, tanúskodik a Lomonoszov-archívumban őrzött két, egybekötött grammatika-példány. Ezeket Lomonoszov címére küldte azzal a kéréssel, hogy az egyiket a pétervári akadémiának, a másikat a kijevi gimnáziumnak adja át. Lomonoszov, aki pedig kiváló és pontos adminisztrátor is volt, ennek a kérésnek nem tett eleget, a könyvek az ő magán-könyvtárában maradtak, s mint ennek darabjai őriztetnek a mai napig is a Lomonoszov-archívumban.¹ Ezek után nincs közvetlen bizonyítékunk arra, valóban összetalálkozott-e a két zseniális tudós és költő, bár a levéltári anyagok átfésülése még vezethet ilyen eredményre. (Így a FISCHER-dosszié: ő éppen ebben az évben készítette el később — 1759-ben — felolvasott előadását a magyarok eredetéről.) Kalmár pétervári lakóhelye a mai Egyetem-rakparton (Университетская набережная) néhány háznyira volt a pétervári akadémia épületétől. Érdeemes újból Kazinczyt idéznünk, aki a fenti csodabogár-leírás után ezt mondja: „. . . mind az, amit látánk, oda mutata, hogy itt valamely tudós zarándokot látunk. . .” (i. h.). Lomonoszov képes volt udvari fogadáson szakadt ruhában megjelenni, mint arról a korabeli feljegyzések szent borzalommal értesítenek, így hát aligha vette észre Kalmár öltözködésének esetleges hiányosságait; de ha igen, abból ösztönösen is a Kazinczyéhoz hasonló következtetést vonhatta le, s így, ha be nem mutatták neki, ő maga is megszólíthatta kíváncsiságból a tudós zarándokot. Lomonoszov ekkor is tele van munkával: dolgozik orosz történetének kéziratán, írja a fény természetéről szóló értekezését, a Mojka jobb partján épp 1756. nyarán kapott házhelyét-kertjét rendezzi — mindez azonban egy ilyen találkozás lehetőségét nem zárja ki.

¹ Ezt leírtam már 1958-ban magyarul (FilK. i. h.), ott közlöm az egyik (az Akadémia könyvtárának szánt) példány címlapjának fakszimiléjét is (348—9. lap közti melléklet); majd oroszul (i. m. 63). Mégis egy szovjet szerző magyar nyelvű közleményemre támaszkodva olyan nézetet tulajdonít nekem, amely szerint Kalmár e kötetet Lomonoszov számára küldi: П. Б. Городинская, Ломоносов. Т. VI. М—Л., 1965. 293.

Egy ilyen találkozás tartalmi része is rendkívül érdekes: hiszen Kalmár György, Lomonoszovtól eltérően, a csúd-elmélet ellen hadakozott. Épp héber grammatikájának bevezetésében is a magyar nyelv keleti eredetét, héberre hasonlító voltát emeli ki a nominalis állítmány (a copula hiánya) kapcsán. Tudjuk Lomonoszovról, hogy az övétől eltérő tudományos nézeteket tiszteletben tartotta. Így egy akadémiai ajánlás kapcsán még távoli-kedves harcostársával, Eulerrel, a világhírű matematikussal is szembeszáll, s azt a jelöltet támogatja, aki az ő nézeteivel ellentétes elméletet vall a színek természetéről: „nem vagyok azok ellensége, akik másként gondolkodnak” («тем не неприятель, кто иначе думают» [10: 507], vö. még A. Морозов, Михаил Васильевич Ломоносов. Л., 1952. 688). Ám itt két zsenialitásában éppen úgy, mint keménységében-makacsságában egyenlő koponya koccanhatott össze: Lomonoszov nem változtatott nézetein Kalmár esetleges szavai, majd a tőle megkapott könyv nyomán; Kalmárt sem tudta meggyőzni a pétervári tudományos közvélemény, melyet Lomonoszov (is) tolmácsolhatott feléje. — Épp a copula hiánya a magyarban ugyan kevésbé lehetett meggyőző az orosz tudós számára: a XVIII. század közepén már az oroszban sincs copula, alkalmasint épp a finnugor szubsztrátum hatására. (Erről legutóbb vö.: RENÉ l'HERMITTE, *La phrase nominale en russe*. Paris, 1978.) Felvetődhet még a gondolat: hogyan nem vette ezt észre Kalmár, amikor hetekig, ha nem hónapokig ukrán-orosz földön át vándorolt Pétervárra, tehát jó nyelvérzéke mellett valaminek csak rá kellett ragadnia az orosz nyelvből. Mintha erről tanúskodnék a *Summa* egy részlete is: az a bizonyos ifjú ukrájnyai prótopap „Oly nyelven, kit a többi nem értett [ti. a zajos evés-ivás közben], kérdi deákúl: | Én de miért nem eszem jól. . .” (Weöres i. h., 2154—5. sor). Tehát egyébként oroszul-ukránul beszélgettek az asztal mellett? Kalmár, ha tudott is valamennyire ukránul-oroszul, beszédében maga használhatta a copulát, ahogy azt régies nyelvtanokban, esetleges ukrán-orosz pap-tanítóitól eltanulhatta: legfeljebb kissé könyvízünek, tudóspaposnak tarthatták ettől beszédét a helyi lakosok. Az önmaga gondolataira koncentrált Kalmár meg nyilván kevésbé vette észre az őt közvetlenül környező (nyelvi) valóságot. Egyébként egész utazását megoldhatta a lakossággal való érintkezés nélkül: „Ázsiában utazván, ecetet, olajat, sőt horda magával, s így valahol a mezőn megszálla, készen lelé ebédjét, vacsoráját” (Kazinczy i. h.). Lomonoszovval természetesen latinul értekezhettek a magyar nyelv hovátartozásáról; ha meg az meghívta magához egy-egy ebédre-vacsorára a szkugyent-sztugyentet, az asztal mellett alkalmasint németül is (Lomonoszov kedves-csendes felesége, „Jelizaveta” Zilch, egy marburgi serfőző leánya).

6. 1765 tavaszán meghal Lomonoszov, valamikor 1795 után eltűnik a szemünk elől Kalmár. Ám szellemük él, a vita köztük nem hal meg.

Lomonoszov tekintélyébe ütközik egy a XIX. század derekán Oroszországba kivándorolt hazánkfia, DESKÓ ANDRÁS, aki ugyan egy 1866-ban Oroszországban megjelent cikkében „magyar kárpát-orosznak (rusznyák, ruszin)”¹ vallja magát, de akit azért sért ez a csúd rokonság. 1855-ben Pétervárott megjelenteti magyar nyelvtanát, ebben nyelvünket összeveti a csuvas-sal s a cseremisszel: „. . . grammatikájának célja az, hogy módot adjon a magyarul nem tudó orosz tudósoknak a magyar nyelvnek a finn nyelvekkel való

¹ Ezt az adatot TARDY LAJOS gazdag Deskó-dossziéjából merítettem; ezért a lehetőségért itt mondok neki köszönetet.

egybevetésére, s annak belátására, hogy a magyar és a finn nyelvek nem rokonok” (TRÓCSÁNYI: Nyr. LXXIV, 9). De idézhetjük magát Deskót is: „... egész meggyőződéssel lehet állítani, hogy Lomonoszov, Szenkovszki József 's a' többiek családokoztak, azt állítván, hogy a Hunnok Csud az az Fin nemzetbeliek legyenek” (Венгерская грамматика с русским текстом, и в сравнении с чувашским и черемисским языками. Составленная титулярным советником Андреем Дешко. Спб., 1855. XXV—XXVII. lap). Deskó tudott RĚGULY és KŐRÖSI-CSOMA SÁNDOR kutatásairól (vö. LIGETI: Kőrösi-Csoma Archivum I, 319—20) — ám ha Oroszországban oroszul adja közre e könyvet, akkor ezzel nyilván elsősorban az általa is említett orosz hagyománnyal, orosz tekintélyekkel kíván hadakozni — főleg ennek köszönhetjük tehát ezt a magyar nyelvtant orosz nyelven 1855-ből. E visszhang nem marad cáfolatlan. CSERNISEVSKIJ a „Szovremennyik” című folyóirat 1855. őszi számában már recenziót szentel neki, s ott helyére teszi a szerzőt, mint aki „... egyáltalán nem ismeri a tudományos követelményeket. . . [következtetései] nélkülöznek minden szilárd alapot, ismét csak azért, mert Deskó úr nem ismerkedett meg az összehasonlító filológia módszereivel és fogalmival. . .” (Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений. Т. I, 439).

7. S ezzel menti mégis: „Ha valaki nem tud sem németül, sem latinul, és meg akar ismerkedni a magyar nyelvvel, annak Deskó úr grammatikája bizonyos segítséget nyújthat” (i. h.). Ám CSERNISEVSKIJ tévedett, mert nem látta előre századunk dicső tetteit. Amikor 1944-ben Kijevben egy latinul is jól tudó német szakos diáklány elhatározza, hogy magyar irodalommal fog foglalkozni, csak DESKÓ grammatikája akad a kezébe a feldúlt-üszkös könyvtárban. Így lett e különös, megkésett ellen-Lomonoszov K. A. SAHOVÁNAK, a kijevei egyetem tanszékvezető professzorának, a magyar reformkorról, Petőfiről szóló számos tanulmány, monográfia szerzőjének, a magyar irodalom fáradhatatlan szovjetunióbeli népszerűsítőjének első magyar tanítója. Itt ér (egyelőre?) véget ez az igaz történet csüdokról, szlávokról, óriásokról és törpékről.

PAPP FERENC

A Szótörténeti Tár szerkesztése közben*

1. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézete igazgatóságának megtisztelő felszólítására immár másodízben nyílik számomra lehetőség arra, hogy az Intézet munkaközössége előtt arról a munkáról beszéljek, amelyet — az erre vonatkozó megnyilatkozások az utóbbi években — életem „főművé”-nek minősítenek. Sietek megjegyezni, hogy a felszólítás semmi tárgyi kööttséggel nem állított korlátot a szabad témaválasztás elé, és így beszélhetnék ez alkalommal más tárgyról is. De ha már a Szótörténeti Tárral (SzT.) kapcsolatban a magam szaktudományának szinte minden megnyilatkozásában, sőt a nyelvészcehen kívül állók méltatásaiban is a „főmű”, „életmű”, „életmű nagyságrendű alkotás” minősítéssel találkozom, nekem valamivel szerényeb-

* Elhangzott a MTA Nyelvtudományi Intézetében, 1979. február 16-án.

ben előjáróban legyen szabad ezt kijelentenem: még jóval a SzT. tervének megszületése előtt, 19 éves koromban kezdett levéltári kutatómunkám kezdetétől olyan mértékig hatalmába ejtett a régiségek nyelvének gazdagsága és pazar szépsége, hogy valóban — egyre erősödő mértékben — a régi erdélyi magyar nyelv szóanyagának gyűjtését és közkinccsé tételét tartottam és tartom az ezutániakban is életem főcéljának. Amióta aztán a több, mint fél-század alatt gyűjtögetett, sőt ma is mindennaposan szaporgatott anyag szótárrá szerkesztésén kell bajoskodnom, e munka úgy lefoglalja minden percemet, és olyan mértékig leköti minden erőmet, hogy csaknem másfél évtized óta nincs érkezésem a szerkesztői munka közben bennem felvetődő száz meg száz kérdésnek legalább egyikére-másikára vonatkozó gondolataim rendszerezésével és formába öntésével foglalkozni. Elnézést kérek tehát, ha az anyag feldolgozásának ilyen „aszályos” időszakában nincsen lehetőségem másról beszélni, mint arról a munkáról, amely már jó ideje rabságban tart. Mikor ezt teszem, abban reménykedem, hogy a magyar szótári alkotások e nagy műhelyének nálam tapasztaltabb munkásai mondandóim végeztével kritikái észrevételeikkel segíthetnek nekem és munkatársaimnak a szerkesztés nehéz, nagy odaadást kívánó munkájában.

Mondandóimat két főkérdés köré igyekszem csoportosítani. Elsőként a Tár I. kötetének fogadtatásával és itt is szinte kizárólagosan kritikai észrevételekkel szándékozom foglalkozni, másodjában pedig azokról a szerkesztéssel kapcsolatos változtatásokról akarok számot adni, amelyek az I. kötet Tájékoztatójának megfogalmazása óta a munkaszervezésben jelentkeztek, illetőleg azokról a gondokról és gondolatokról szólok, amelyek a szerkesztés munkája közben részben hátráltató, részben előrelendítő tényezőként felmerültek.

2. Ami az elsőként említett kérdést, a Tár I. kötetének fogadtatását illeti, ennek a szaktudományi kereteken túlsapó mérete és hangneme egyaránt meglepetést jelentett számomra. Magam évtizedeken át abban a hitben, abban a magától értetődő meggyőződésben éltem, hogy a nyelvtudomány és még legfeljebb egy néhány vele közelebbi-távolabbi kapcsolatban levő tudományterület munkásai használatára szánt szótári munka életre segítésén dolgozom, de mikor végre hosszas vajúdás után a könyvkereskedésbe, onnan pedig az olvasók és a kötet méltatóinak kezébe került az I. kötet, kettős meglepetés ért: egyrészt elképesztett az a széleskörű, a szakmai határokat áttörő érdeklődés, amelyet a kötet megjelenése váltott ki, másrészt meg a jóézés mellett bizonyos fokú kényelmetlenség-érzés fogott el a sajtóban megjelent méltatások lelkenedező, gáncsnélküli hangja hallatán akkor, amikor magam láttam legjobban a kezem alól kikerült kötet anyaggyűjtésének hiányosságait és szerkesztésbeli fogyatékoságait.

Mindezeknek előrebocsátása után talán nem veszi az intézeti munkaközösség szerénytelen hetvenkedésnek, ha az itt mondottak bizonyosságaként néhány számszerű adatot sorolok fel. Mielőtt a fogadtatás méreteit jelző kötetszám-alakulásról szólanék, előre kell bocsátanom, hogy a Romániában megjelenésre váró könyvek példányszámát nem a Könyvkiadó vállalat, hanem a központi könyvterjesztés egyrészt az egyes könyvkereskedések külön-külön igénylések összesítésével, másrészt meg a magyarországi könyvterjesztés igényeinek tekintetbe vételével — kereskedelemgazdálkodási okokból — a várható fogyasztás legalacsonyabb szintjén állapítja meg. Ilyen meggondolás alapján a központi könyvterjesztés a SzT. I. kötetének példányszámát a romá-

niai fogyasztás számára 2930 példányban állapította meg; a magyarországi igények kielégítésére a magyarországi könyvterjesztés elégségesnek látta előbb 500, majd 850 példány megrendelését. Ezek szerint az I. kötetet a Kriterion Könyvkiadó a kolozsvári Poligrafia nyomdánál 3780 példányban rendelte meg. Minthogy a megjelenés után jelentkező közönség-érdeklődés mind Romániában, mind Magyarországon a könyvterjesztői igénylés példányszám-megállapítását alacsonynak bizonyította, a Kriterion az újabb könyvterjesztői rendelés nyomán Románia számára további 2500 példányt nyomtatott. Ezzel a Romániában forgalomba került példányok száma 5530-ra emelkedett. Időközben Ortutay Gyula akadémikus személyes közbelépésére a magyarországi példányszámot is 850-ről 2850-re emelték fel. A SzT. I. kötete tehát végeredményben 8370 példányban hagyta el a sajtót. Úgy látszik azonban, hogy ez a példányszám csak a pillanatnyi közönség-szükséglet kielégítésére volt elég. A könyvterjesztés nem gondolt a várható távlati keresletre, hiszen nemcsak Romániában, de úgy hírlik, Magyarországon is az I. kötet könyvkereskedői útton már jó ideje nem szerezhető meg. A könyvterjesztői kezdeti igénylés irreális voltára aztán maga a romániai könyvterjesztő szolgáltatott bizonyítékot akkor, amikor a II. kötet példányszámát az I. kötet végleges romániai példányszámáról, azaz 5530-ról 7890-re emelte. Hiába hivatkozott a Kriterion vezetősége arra, hogy az elsővel szemben a II. kötet példányszámának ez a 2360 példánnyal való felemelése a Tár ugyanennyi sorozatának csomakán maradását jelenti, a könyvterjesztés a beérkezett igénylések tekintetbevételével ragaszkodott a példányszám felemeléséhez. (Jellemzőként megemlíthetem, hogy például az egyik kolozsvári nagy könyvesbolt a II. kötetből egymagában 1000 példányt igényelt.) A magyarországi könyvterjesztés is tárgyalt a II. kötetet illetően a példányszámfelemelésről, olyan értelemben azonban, hogy abban az esetben, ha a Kriterion az I. kötetből még jelentős számú példányt bocsát rendelkezésre, felemeli a II. kötet példányszámát. Minthogy azonban az I. kötet szedésének ólomanyagát a nyomdai munkálatok befejezése után rögtönösen beolvasztották, ezt a kívánságot a Kriterion nem tudta teljesíteni. Így aztán a II. kötet Magyarország számára készült példányszáma az I. kötet szintjét nem lépte túl. A II. kötet tehát 10 740 példányban került a romániai és a magyarországi könyvterjesztő egységekhez.

Be kell vallanom, a Tárnak ez a „közönség-sikere” érthetően kellemes meglepetés volt számomra. De meg is gondolkodtatott. Ha ugyanis hozzávetünk azoknak a számához, akik az I. kötetet szaktudományi érdeklődéssel szerezték meg, e szám a legbőségesebb hozzávetéssel is, úgy hiszem, az 500-at nem nagyon haladhatja meg. Az I. kötet példányaiból tehát több, mint 7000 nem szakember-kézbe, hanem céhen kívüli olvasók könyvespolcra került. De milyen hírek a céhen kívüli példánybirtokosok érdeklődéséről terjedeznek, és milyen lelkesedés a nem-nyelvész méltatásokból árad a szerkesztő felé, talán nem alaptalanul azt a hiedelmet valószínűsítheti, hogy a Tár kötetei legalább annyira hozzájárulnak a széleskörű könyvszerető olvasóközönség nyelvtörténeti érdeklődéséhez, sőt a régiség nyelvben gyökerező nyelvi öntudata emeléséhez, mint amennyire — feltehetőleg — használható munkaeszközt jelentenek a szaktudomány területén forgolódo számára. E következtetést nem csekély megnyugvással vontam le, hiszen magam elejétől kezdve a Tárt széles körben használandó munkaeszköznek szántam. Az igaz: korántsem gondoltam a kör olyan értelmű kitágulására, amilyen már az I. kötet megjelenése nyomán észlelhető volt.

Az érdeklődés széleskörű voltára nézve nemcsak a példányszám emelkedéséből következtethetünk. Legalább annyira meggyőző bizonyosságot szolgáltat erre a sajtóbeli fogadtatás is. A hozzám a romániai és a külföldi sajtóból ez év elejéig eljutott kerekén 50 sajtómegnyilvánulásból csak 10 jelent meg szakfolyóiratban, további 20 ugyan céhbeli tudományos munkás vagy író tollából, de általánosabb jellegű folyóiratok és más időszaki sajtótermékek lapjain látott napvilágot, 20 pedig éppen a napi sajtóban és más sajtótermékben újságírói tollból vagy számomra el nem dönthető foglalkozási körben munkálkodó forgatótól származik. Azt hiszem, a sajtóbeli megnyilatkozások viszonylag magas, viszont közülük a szakfolyóiratokban megjelentek alacsony számából is a szakmai berkeken messze túláradó érdeklődésre következtethetni.

Ezek az összevető számadatokon túl vaskos szerénytelenség volna a Tár I. kötetével kapcsolatos sajtónyilatkozatok tartalmából valamit is elemlegetni. Ellenkezőleg szigorúan a szakfolyóiratokban megjelent megnyilatkozásokra, s közülük is csak azokra óhajtom ráterelni a figyelmet, amelyek a helyeslés mellett kritikai megjegyzésekkel emelték a méltatás elhíhető erejét.

3. Ismeretes, hogy a szakfolyóiratokban legelsőként a Magyar Nyelvőr szerkesztője, LŐRINCZE LAJOS sietett helyet adni a SzT.-ről szóló véleményeknek. Tekintetbe véve azt, hogy a Tár szerkesztője a Tájékoztatóban a nyelvtudományon kívül főként a néprajz és a történettudomány érdekkörébe tartozónak vélte művét, már a megjelenés évében (1975.) hármas ismertetés keretében három tudományszak három kiemelkedő munkása: IMRE SAMU, BENDA KÁLMÁN és GUNDA BÉLA véleménye számára nyitott teret a folyóirat hasábjain. A három ismertetés, illetőleg méltatás közül csak az IMRÉÉben találkozunk kritikai megjegyzésekkel. Nem beszélve arról, hogy ezek az ellenvető megjegyzések túlzóan értékelő környezetben jelentkeznek, a szövegösszefüggésből kiszakítva is mind tartalmukban, mind hangjukban nagy megfontoltságról tesznek bizonyosságot. Ezekre a kritikai megjegyzésekre magam ugyan már feleltem (l. Nyr. C, 246—8), mivel azonban azóta a dolgok kényszerítő ereje folytán amúgy is bizonyos mértékben éppen a kritikai kíváncsalom irányába módosítanom kellett az ott kifejtett véleményemet, most IMRE megjegyzéseivel kapcsolatos észrevételeim megtételére nem árt újra sort kerítenem.

Miután IMRE SAMU kellően kiemeli, sőt a valóban bőségesen adalékozott *ad* címszón a terjedelem részletező bemutatásával szemlélteti is a SzT. anyagának a NySz.-hoz viszonyított gazdagságát, figyelmezteti a szerkesztőt, hogy a jövőben — elsősorban a még kiadásra váró másik kilenc kötet érdekében — bánjon talán egy kicsit szűkmarkúbban az adalékokkal a nagyon gazdagon adatolt címszavak esetében (i. h. 485). E nemcsak nagyon megfontolt, hanem megszívlelésre igazán érdemes kíváncsalomra adott válaszonban akkor kitértem ugyan az ajánlás teljesítése elől, utóbb azonban a követelő szükségesség hatására be kellett látnom, hogy a terjedelembeli csökkenés vonatkozásában mindent meg kell tennem a Tájékoztatóban (16. 1.) ilyen értelemben kinyilvánított szándékom megvalósítása érdekében. Időközben a Kritérium bukaresti központja villamos számítógéppel tett hozzávetéssel a SzT.-nak várható teljes terjedelmét illetően kimutatta: az I. kötet terjedelmét véve számítási alapul, a SzT. terjedelme 22 kötet lenne. Ezt a terjedelmet nemcsak hogy a Kiadó nem vállalhatja, de magam is — koromra való tekintettel — még jóval keve-

sebb kötet befejezésére sem számíthatok. Sajnos ennek a számításnak eredményeit és a kiadónak a terjedelembeli korlátozás szükségességére vonatkozó határozott kívánságát akkor hozták tudomásunkra, amikor a II. kötet már nyomdában volt, és a III. kötet is négyötöd részében megszerkesztve, sőt nagyrészt le is gépelve a nyomdába kerülésre várakozott. Ilyenformán a múlt év decemberének derekán megjelent II. kötet a terjedelem tekintetében iker-testvérként csatlakozik az első kötethez, sőt a III. kötet terjedelmét sem lehet még utólagos rövidítéssel sem a kívánatos arányokra csökkenteni. A munkában levő, sőt első felében már a gépelés mozzanataig eljutott IV. kötet anyagát azonban mélyen a I—II. kötet arányai alá kényszerültünk szorítani, hiszen mind a munkaközösségnek, mind a szaktudománynak az az érdeke, hogy a Tár belátható időn belül befejeződjék és — mint méltatásában BÁTHORI ISTVÁN írja — ne maradjon torzóban (l. a méltatást: UAJb. XLIX, 135—8). Ilyen tekintetben tehát a Tár szerkesztői az IMRE SAMU hangoztatta kíváncsian teljesítése tekintetében a lehető legmesszebb elmennek, ha nem is követhetik mindenben azt az utat, amelyet IMRE a terjedelembeli csökkenés érdekében ajánl (a megokolásra nézve l. Nyr. C, 247—8).

Másik ellenvetésével IMRE a szerkesztés alapvető kérdését érinti, tudniillik a címszóalakításnak és a szótári anyag elrendezésének kérdését. Az ellenvető észrevételek megfogalmazója úgy véli, hogy egyes, az I. kötetben önálló címszóként kezelt lexikális egységeket inkább szókapcsolatoknak minősíthetnénk, és ezeket ilyenekként az alapszóhoz csatlakoztatva sorolhatnók be. Példának az *acél* szónak *acélcsat*, *acélláncocská*, *acéltűkőr* szókapcsolatára meg társaira utal. Szerinte ezeket és hasonszórú társaikat merőben szókapcsolatoknak tekintve, az *acél* meg más megfelelő címszó alatt kellett volna, illetőleg kellene a következő kötetekbe besorolni.

E meggondolkoztató észrevételre csak a magyar szótárszerkesztési gyakorlat számbavételével lehet választ adni. A modern magyar szótárszerkesztési gyakorlatot a CzF. megjelenése óta figyelve, három címszó-alakítási, illetőleg anyagrendezési eljárással találkozunk: a teljes szóbokrosítás, a szóegyesítés és a kettő között álló részleges szóbokrosítás eljárásával. Az elsőnek említett eljárással történeti, illetőleg szófejtő szótáraink közül a NySz., az EtSz., a SzófSz. és a TESz. él, az OklSz. és a HOklSzj. viszont a szóegyesítő címszóalakítás és anyagrendezés útját követi. Az átmeneti, részleges szóbokrosító típus képviselőjeként csak a MTsz. említhető. Ez utóbbi munka ugyanis a toldalékozott szavak esetében szóegyesítő, a szóösszetételek esetében — ideértve elsősorban az ige-kötés összetételeket — a szóbokrosító eljárással él. Ha most már valaki szótár és éppen szótörténeti tár szerkesztésébe fog, nézeitem szerint, szabadon választhat a három eljárás mód között, habár tudván tudja, hogy mindenik eljárás mód követése a szótár használója számára rejt magában bizonyos kényelmetlenséget, sőt nehézséget. A nyelvtudomány munkásai előtt beszélve nincs miért ezekre a nehézségekre részletezőbben kitérnem.

Magam már kezdettől fogva a SzT. készülő kötetait nemcsak nyelvtörténész kezekbe szántam, hanem minden olyan tudományos munkás kezébe is, aki a történetiség igényével pásztáz a maga tudományterületén. Éppen ezért úgy gondoltam, a címszó-alakításban, illetőleg az anyagrendezésben azt az eljárást kell választanom, amely az egyes szavak könnyen fellelhetőségét a legnagyobb mértékig biztosítja. Ilyenként pedig a szóegyesítő eljárás mód kínálkozott. Ha aztán ezen túlmenően még tekintetbe veszem azt is, amit a SzT. széleskörű elterjedésére nézve az előbbieken mondtam, sőt arra is

ügyelek, hogy a Tár nemcsak a szótár alapnyelvét anyanyelvként birtokoló szótárforgatók használatára, hanem — csak a romániai igényekre ügyelve — román és német anyanyelvű, a magyar nyelvet esetleg csak csekély mértékben ismerő kutatók segédeszközének is készül, azt hiszem, kellően megindokoltam azt: miért választottam a három közül éppen azt az anyagrendezési módot, amely ha talán tudományos szempontból nem is, de a szótár minden rendűrangú forgatója számára a keresésben vitathatatlanul a legcélszerűbbnek kínálkozott.

Amint arra már említett nyilatkozatomban (Nyr. C, 248) céloztam, IMRE SAMUVAL együtt a Tár befejezése után magam is elengedhetetlennek tartom egy részletes, jól átgondolt mutató készítését.

4. A Nyr. szerkesztőjét a megjelenés utáni rögtönös híradás szándéka készíthette arra, hogy az erre felkért munkatársakkal három tudomány szak szempontjából mielőbb értékeltesse a SzT. I. kötetét. Nem csodálható hát, ha az időbeli sürgetés miatt még a feladatot nyelvtudományi szempontból vállaló IMRE SAMU is — mint maga írja — nem kívánt „teljes” kritikai ismertetést adni, csak legelső benyomásaiból mondott el néhány fontosnak vélt észrevételt és fenntartást (Nyr. XCIX, 486). A részletesebb méltatás és kritikai értékelés megjelenése sem váratott azonban magára soká. A SzT. megjelenése utáni év legelején BENKŐ LORÁND tette közzé a Tár I. kötetével kapcsolatban a munka tervére, az anyaggyűjtés módjára és a szerkesztés gyakorlatára vonatkozó, nagy körültekintéssel megfogalmazott véleményét (MNy. LXXII, 39—47). Itt következő megjegyzéseimben ezúttal sem azokkal a jól-és megnyugtató megállapításokkal foglalkozom, amelyek túláradó bőségben terjedelmesre nöttetik ezt a megnyilatkozást, hanem azokat a kritikai megjegyzéseket veszem sorra, amelyeknek számbavétele és esetleges meg-szívlelése segítheti további munkánkat.

A kritikai észrevételeknek a méltatásban való sorrendjét követve, BENKŐ bizonyos egyenetlenséget fedez fel a szerkesztőnek abban az eljárásában, hogy a melléknévi igenevek minden fajtáját címszavasítja, és ezzel az igenévi származékszók címszová nagykorúsításával a szótár anyagát nagymértékben felduzzasztja, ellenben a főnévi és a határozói igenevekre ügyet sem vet. Erre az észrevételre a következő választ adhatom: Az alapige mellett a melléknévi igenévi származékoknak címszóként bevételét azért tartottam elmaradhatatlannak, mert a melléknévi igenévnek nyelvünk történetének egész időszakasza alatt a melléknévi használat mellett főnévi szerepben való jelentkezése is közkeletű, sőt nem egyszer a főnevesült származéknak az idők folyamán nem egy olyan különleges jelentése is fejlődött, amely miatt az ilyen származékot nem lehet a címszová válás jogától elrekeszteni. Az ilyenféle melléknévi igenévi származékok között van nem ritkán olyan is, amely jóval sűrűbben használatos főnevesült jelentéssel, mint eredeti melléknévi szerepben és jelentéssel. Hirtelenjében ilyenként csak a *fonó*, *jövő*, *jövendő*, *szántó*, *halandó*, *holt*, *múlt*, meg a tovább toldalékozott *várandós* szót említem, pedig egy kis agybéli erőfeszítéssel a sort tetszés szerint szaporíthatnám. Ugyanez nem mondható egyáltalában el a főnévi igenévről, amely semmilyen nyelvi nyilatkozatban jelentés szempontjából nem távolodik el a maga igei szófajkategóriájától, sőt a határozói igenév esetében is csak ritkán figyelhető meg a régiségben ilyenféle szófaji átcsapás. Az olyan gyér esetekben, amikor a régiségben és a mai nyelvben ez a szófaji átcsapás megfigyelhető, az SzT. szerkesztője és munka-

társai nem késnek címszóvá minősíteni például a régiségbeli *maradva* 'utód' vagy a ma is névutószerűen használatos *fogva, fogvást; nézve, nézvést* szót és hasonlszerű társait. A melléknévi igenévi forma címszóvá előléptetését továbbmenőleg az is indokolja, hogy maga a melléknévi igenév olyan származékokat fejlesztett, amelyeknek — az alaki önállóság és az alapszótól eltérő jelentés miatt — önálló címszóként feltétlenül benne kell lenniük egy „teljesség” igényével készülő szótárban. Nehezen indokolható eljárás lenne például az, hogy — az előbbieken felsorakoztatott példáknál maradjak — a *jövőbeli, jövőendőbeli, fonóbeli, múltbeli* vagy a *várandóság* származékot az önálló címszó rangjára emeljük, s a származékok viszonylagos tövét nem. Ez az eljárás, gondolom, a Tár magyar anyanyelvű forgatójában is zavaró hatást keltene, hát még abban az idegen ajkú olvasóban, aki a Tárhoz talán éppen a magyar nyelvbéli bensőséges tájékozódás hiánya miatt fordul.

Ugyanilyen megfontolásból és nem az amúgyis elég dús címszóanyag szaporítása céljából sorolja be a Tár az önálló címszók közé a *-hat, -het* képzős szavakat. BENKŐ LORÁND ezeknek felvétele ellen azon címen emel kifogást, hogy „itt a képző jelentésmódosító szerepe még az igenévképzőknél is csekélyebb, s bizonyos szempontból inkább a módjelek grammatikai szerepe felé mutat” (i. h. 42). Nincs értelme és nincs idő sem arra, hogy a *-hat, -het* toldalék képző vagy jel jellege kérdésében vitát kezdeményezzék. Megint csak a szótári gyakorlatra hivatkozva arra hívom fel a figyelmet: lehetőnek tarthatjuk-e egy teljességre törekvő szótárban, hogy ne szerepeljen benne például a *lehető, lehetetlen, élhető, élehetetlen, halthatatlan, kérlelhetetlen* címszó, és hogy helyet ne követeljen magának címszóként a belőlük alakult *lehetőség, lehetetlenség, élehetetlenség, halthatatlanság, kérlelhetetlenség* származék, de ugyanakkor mellőze a szótár a *lehet, élhet, halhat, kérhet* viszonylagos tóalak önálló címszóként való szerepeltetését? Minthogy magam ezt nem tartottam lehetőnek, azért döntöttem a *-hat, -het* toldalékos igék esetében az önálló címszóvá minősítés mellett. Ezek után ugyan ugyan tekintélyérvnek számít, mégis hivatkozom PAIS DEZSŐRE; ő egyik szótári beszámolóhoz fűzött lapalji jegyzetében maga emlegeti rosszállólag a NySz.-nak azt az alapvető fogyatékoságát, hogy „a *-hat, -het* képzős igékre vonatkozó adatoknak jóformán teljes hiánya miatt a régi és újabb nyelvemlékeinket külön át kell vizsgálnunk, ha a képző eredetére és fejlődésére nézve tényekre épített felfogást törekszünk kialakítani” (MNy. LXV, 419). Ez a rosszállás a SzT. szerkesztői eljárása felé helyeslést jelent, s így ez a helyeslés nem csekély mértékben megnyugtató számomra a tekintetben, hogy a szerkesztés elveinek megállapításakor ilyen vonatkozásban nem tévedeztem ingoványos talajra.

Mivel Erdélyből kiszármazott nyelvész vetette papírra, nincs semmi gáncsoskodás BENKŐNEK abban az észrevételében, amely a szerkesztő jelentésmegadásában, szinonima-használatában részben tudatos, részben spontán transzvilvanizmusokat fedez fel. Magam az e tekintetben való tudatosság fokozott hangsúlyozásával s a tudatlanság lehetőségének szinte teljes kirekesztésével e megállapítást teljesen indokoltnak tartom. BENKŐNEK felhozott példáin is túlmenően, tudatosan érvényesítettem az ilyenfajta transzvilvanizmust a Tár II. kötetétől kezdve a jelentés megadásában úgy, hogy imitt-amott az irodalmi nyelvi szinonima után *táj* vagy *rég*, illetőleg együttes *rég, táj* minősítéssel erdélyi nyelvjárási vagy tájnyelvies színeződésű köznyelvi szót iktattam be, ha pedig a jelentésadásra irodalmi nyelvi szinonima alapos bajoskodás után sem kínálkozott, csak tájszóval vagy régiségbeli erdélyi szóval éltem. Arra

gondoltam, mint a nyelvújítás korának szókinsz-gazdagításra törekvő megszallottjai, hátha írói szem akad meg egy-egy pompás erdélyi vagy régiségbeli szón, a kedvező körülmények esetén ez belekerülhet az irodalmi nyelv vérkeringésébe. E vélekedésem helyesléseként értékelem azokat az írók részéről elhangzott nyilatkozatokat, amelyekből a SzT.-ban felhalmozott szóanyag-nak az írói nyelvben való felhasználhatóságára vonatkozó félreérthetetlen célzás olvasható ki. ILLÉS ENDRE például a Tár ámuldozó bemutatása rendjén így ír: „Író vagyok, s csak olvasói élményeimet villantom fel egy-két szívet vidító, nyelvi tudásomat elmélyítő példában — elszánva magam elorzásukra” (Népszabadság 1975. dec. 25. 12. l.). — Ebből elég is ennyi!

Ezek után BENKŐ LORÁNDnak még két nyomdaműszaki kérdést érintő megjegyzésére teszek észrevételt. Megemlíti BENKŐ azt, hogy a Tár egyes címszavai alatt felsorakozó kijegyzésekben a könnyebb fellelhetőség kedvéért a címszó *dűlten* szedésének lehetőségével is lehetett volna élni. Az igazat megvallva erre magam is gondoltam, de aztán — mivel fontosabbnak tartottam a szöveg előtt álló évszám és ezzel az időbeliség szembeszökő kiemelését — ennek kedvéért lemondtam a szövegbeli *dűlt* kiemelés lehetőségéről. Ezzel a nyomdaműszaki lehetőséggel ezen kívül a címszók szófaji, nyelvtani, stilisztikai és más ilyenféle előre jelzései esetében is éltem.

Teljes mértékben indokoltnak tartom viszont BENKŐnek az ÉrtSz. külleme nagyfokú követésének helytelenítésére vonatkozó véleményét. Sajnos, a kötés tervezője már csak a nyomdából kikerült kész kötésmintát mutatta meg a szerkesztőnek, s így akkor már nem volt lehetősége változtatni a ma is friss, pompás szövegek avult kötés-köntösén. A túlzott aranyozás talmi volta sohasem csábított, s ma még kevésbé vonz, amikor az aranyozás nem valódi arany, és így rövidesen a hivalkodó csillogás elfakul, lemállik. Aztán: való igaz, elkelt volna a köteten egy szép, kifejező, régi korok hangulatát idéző „köpeny” is, de ez meg a papírkorlátozás szempontja mellett a kötet egységára növelésének kerülése miatt maradt el. A romániai könyvkiadásban ugyanis erős törekvés figyelhető meg a könyvtárak mentől alacsonyabb szinten való tartása tekintetében. (A SzT. példányai Romániában 93 lejes áron kerültek forgalomba, míg a magyarországi vásárló egy példányt csak 257 forinton szerezhetett meg.)

5. Míg BENKŐ LORÁND a Tájékoztatónak (15—6 l.) az adalékok csökkentésére vonatkozó bejelentését nosztalgiával, bár belenyugvással vette tudomásul, SZENTE IMRE (Új Látóhatár 1977. 539—44) IMRE SAMUNAK ahhoz az előbbieken megtárgyalt véleményéhez csatlakozott, amely szerint ajánlatos volna a terjedelembeli csökkentés útjára térni. SZENTE — némi következetlenséggel — előbb általában kerülendőnek tartja ugyanannak a kijegyzésnek több címszó alá való beiktatását, azután viszont kifogásolja, hogy egy adott szöveg miért fordul elő csak egy-egy és nem az összes számba jöhető címszó alatt. Ezek után a terjedelembeli csökkentés megoldásaként azt az eljárást ajánlja, hogy egy-egy kijegyzést csak a belőle kiemelhető első címszó alatt használjuk fel, a többi, belőle kiemelésre kínálkozó címszó alatt csak az első címszóra való utalás ilyenformán kerüljön be a szerkesztménybe: L: „bor”, 1763. Szerinte a címszó és az előfordulás évszáma legtöbbször elég lenne a „nyomravezetésre” (i. h. 240—1).

E rendkívül ésszerűnek és így célszerűnek látszó indítvány megszívlelése a Tár szerkesztésszervezési gyakorlata miatt nem tartozik a lehetőségek közé.

Egy ilyen utalásrendszer következetes kialakítása ugyanis csak akkor volna lehetséges, ha a Tár teljes anyaga a címszók betűrendjében megszerkesztve az *a*-tól a *zs*-ig rendelkezésre állana, de akkor is a címszó- és még inkább az adalékanyag rengetege miatt hallatlanul nagy nehézséggel járna az utalásrendszerben a következetesség kialakítása. A szerkesztő-munka szervezésének abban a formájában, ahogyan a ma már tíz tagból álló s várhatóan még tovább bővülő kis munkaközösség dolgozik, az indítvány megvalósítása úgyszólván lehetetlen. A szerkesztés és a nyomdai munkálat végzése közötti ütembeli eltérés miatt, amíg például másfél évig a II. kötet nyomdai munkálata tart, a III. kötet szerkesztői nem juthatnak hozzá a nyomdai példányhoz, hogy utána nézzenek, melyik címszó melyik jelentése alá és ott is esetleg a szókapcsolatok, hely-, személy- és állatnevek közül melyik csoportba került vagy nem került bele a szóbanforgó adalék. Minthogy továbbmenőleg a magánvállalkozásban készülő Tár munkatársai számára nincs közös műhely, s így a szerkesztés alapanyagául szolgáló cédulaanyag egyidejűleg a város különböző pontján dolgozó munkatársaknál, az eredeti kézirat pedig a mindenkori ellenőrzés lehetővé tétele miatt a végleges formát kialakító szerkesztő, e sorok írójának magánlakásán áll, az egyes részleteket szerkesztő munkatársak számára nem kínálkozik lehetőség arra, hogy az indítványozott utalásrendszer következetes kialakításában részt vegyenek. Még talán nekem, az ellenőrzés és a véglegesítés munkáján dolgozó szerkesztőnek lenne leginkább lehetőségem arra, hogy egy ilyenféle utalásrendszert lehető következetességgel kialakítsak. Igen ám, de tőlem, a magánvállalkozás irányítójától a szerkesztés ellenőrzése, a szerkesztmények gyakori átalakítása, a jegyzetek körültekintő megfogalmazása, az értelmezés, a gépelésre, majd a nyomdára való előkészítés stb., stb. olyan hallatlan erőfeszítést és időt követel, hogy egy ilyen újabb bonyolult ellenőrzést igénylő munkatöbbletet már képtelen vagyok vállalni. SZENTE indítványa azonban bizonyos pontokon, de valamelyes módosítással már kezdettől fogva megvalósult, illetőleg a továbbiakban még fokozottabb mértékben megvalósul a Tár szerkesztői gyakorlatában.

6. Ezzel a megnyugtatóra szánt észrevétellel le is zárhatom a kritikai megjegyzésekre tett válaszadást, és rátérhetek a másodikként az I. kötet megjelenése után jelentkező szerkesztésbeli változtatásokkal és a munkaszervezéssel kapcsolatos gondok, gondolatok előadására.

Mielőtt még az előbb említett kérdések részletezésébe bocsátkoznánk, a szerkesztőnek ki kell emelnie a szerkesztés munkájában és szervezésében azt a gyökeres változtatást, amelynek a II. kötettől kezdve kényszerítő erővel be kellett következnie. Ezt a változtatást, a magános, egy személyre alapított szerkesztői munkának közösségi munkává való átalakítását futólag az I. kötetbeli Tájékoztató (16.1.) már jelezte, s — amint erre már utalás történt — a II. kötettől fogva ez meg is valósult. Könnyű volt ugyanis számot vetni azzal, hogy ha az I. kötet magános szerkesztése hat évet kívánt meg, tovább is így dolgozva a Tár előbb-utóbb torzóban marad. Mindemellett egy „utódlási joggal felruházott” nyelv- és nyelvjárástörténeti munkaközösség kialakításának szükségessége is erre a lépésre készítette a Tár tervezőjét és eladdig egyetlen munkását.

Egy további kérdéshez érve, emlékezetbe kell idéznem, hogy a Tár munkája nemcsak magános, de magánvállalkozás is — az ilyen jellegű munka minden előnyével és minden hátrányával együtt. A magánvállalkozás szer-

vezésében előnyt jelent, hogy a Tár szerkesztőjének kezét nem kötötte és nem köti semmiféle hivatalos ügyigazgatási intézkedés. Nem kellett rövidebb-hosszabb időközökben — a szerkesztést megszakítva — számot adnia a munka menetéről, nem kellett lepleznie, ködösítenie a „lemaradás”-t s hetvenkedve felnőtetni a „megvalósítások”-at. Maga dönthetett saját belátása szerint és mindig minden kérdésben a munka egyenletesen ütemes, minél gyorsabb menete érdekében, míg egyedül dolgozott, s amikor a munkaközösség alakításának szükségessége kényszerítő erővel jelentkezett, maga határozhatott abban a kérdésben, hogy kit szólítson fel együttmunkálkodásra, a továbbiakban pedig — az addigi tapasztalatain, bukdácsolásain okulva — maga alakíthatta ki a munkaszervezést, a szerkesztést, az ellenőrzést, a kézirat-véglemezés elveit, gyakorlatát anélkül, hogy saját lelkiismeretének szavára és munkatársai véleményére való hallgatás kötelezettségén kívül más kötöttség befolyásolta volna a döntést.

De ennek az előnyös helyzetnek más oldalon jelentkeztek és jelentkeznek a hátrányai is. Amíg például a szerkesztő magánosan dolgozott, a munkahely kérdése nem merült fel, hiszen a levéltári kutatóterem és saját kicsi dolgozósobája elégséges teret biztosított a munka végzésére. A továbbiakban közösségi vállalkozásban folyó munka szerkesztői számára azonban nem volt és nincs adva az egy időben való együttdolgozás és a munka végzéséhez elengedhetetlen, mindenki kezeügyébe eső könyvanyag használatának, a szerkesztésbeli kételyek munkatársakkal való rögtönös megbeszélésének lehetősége, és nem kínálkozott, nem kínálkozik még annyi más előny, amely a közös műhelymunka rendjén adódhatik. S ha a munkát vezetőjének nyakáról le is szakadt a szerkesztés közvetlenül való végzésének terhe, de a szerkesztők begyakoroltatásának, a szerkesztmények többszörös ellenőrzésének, átalakításának, a jegyzetek megfogalmazásának, a kézirat értelmezésre, gépelésre, nyomdára való előkészítésének mindennél súlyosabb terhe az ő vállára szakadt.

Nem elhanyagolható gondot jelentett és jelent a továbbiakban is a munkát végzéséhez szükséges „anyagi alap” megteremtése. Ez ugyan már a magánosan végzett munka rendjén is jelentkezett, de a közösségivé alakult munka időszakában még súlyosbodott. Egyes munkatársak — családi nehézségeik miatt — csak előlegek „folyósítása” esetén vethették bele teljes erejüket a munkába. E mellett a szerkesztéshez, a kézirat kezeléséhez, tárolásához szükséges papírányag beszerzése, a cédulaanyag állandó, folyamatos rendezése, a kézirat gépeltetése teljes anyagi terhével a munkálatok vezetőjének pénzügyi gondjait szaporította és szaporítja. Jóllehet a Kritérium Könyvkiadónak, a Tár gazdájának igazgatója, Domokos Géza a legmesszebb menő előzékenységgel segít anyagi vonatkozásban is, a pénzügyi előírások az ő kezét is megkötik, s azért csak egy-egy kötet nyomdára való teljes elkészülte után utalhatja ki a tiszteletdíj felét, majd a nyomdai munkálatok egy-másfél éve alatt juttathat hozzá a harmadik negyedéhez, s a kötet megjelenése után számíthatunk a tiszteletdíj hátralevő részének folyósítására is. Minthogy pedig rendszerint két-három kötet is a szerkesztés különböző állapotában egyidejűleg van munkában, az anyagi megterhelés igen nagy. A munka felelőse az anyagi eszközöket eddig úgy teremtette elő, hogy az évek folyamán megjelent más kötetei tartalékolt tiszteletdíját fordította a pénzügyi fedezetre, de minthogy ez a tartalék alap az évek folyamán teljesen felemészte, a munkálatok folytatásában a pénzügyi nehézségek egyre fenyegetőbbben jelentkeznek.

7. A szerkesztés közben még ezen túlmenően is mutatkozó anyagi természetű gondok emlegetéséről ajánlatos rátérni magának a szerkesztésnek a gondjaira. Itt elsőként azokról az anyag kezelése, megrostálása rendjén adódó nehézségekről ejtek szót, amelyekről már az előzőekben is szóltam.

Előjáróban mindjárt önbíráaltszerűen rá kell mutatnom arra, hogy a SzT. I. kötetének sajtóbeli fogadtatása rendjén a személyemmel kapcsolatban a céltudatosság emlegetése jóindulatú túlzás. Nem egy eddigi, a Tárral kapcsolatos tájékoztatásban hangsúlyozottan kiemelttem már eddig is, hogy az anyaggyűjtéshez úgyszólván levéltári kutatómunkám kezdetétől, tehát 1925-től hozzáfogtam ugyan, de csak jóval később derengett fel előttem határozottan az a cél, amely felé haladnom kell. Addig is azonban ösztönösen a cédlák tízezreire kellő szövegösszefüggésben róttam rá kijegyzéseimet, de csak az 50-es évek elejétől tudatosítottam magamban határozottan azt, hogy a gyűjtés során az adalékoknak földrajzi helyhez, a nyilatkozattevő személyéhez, korához, a társadalmi és beszédhelyzethez kötése milyen mértékig megnöveti egy ilyen adalékokból szerkeszthető szótári munka nyelv- és nyelvjárástörténeti használhatóságát.

De még 1956-ban, tehát tíz évvel azelőtt, hogy a szerkesztés munkájához kezdtem, még akkor sem volt határozott fogalmam a szerkesztésre rendelkezésre álló cédulaanyag mennyiségéről, még kevésbé a cédlákon rejtkező, önálló címszók alá kívánczó adalékok számáról. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a Pais-Emlékkönyvben az adalékok számához hozzávetve 150 000 adatról beszéltem, holott — mint a későbbi hozzávetések során kiderült — már akkor is az adalékok száma e hozzávetéses mennyiségnek többszöröse lehetett. Mikor aztán az 1966-ban kezdett szerkesztés során a cédlák rengetege láttán kétely merült fel bennem az előbb említett számadat elfogadhatósága tekintetében, a való helyzetet jobban megközelítve az I. kötet Tájékoztatójában már egy milliónál több adalékról voltam kénytelen beszélni. Miután azonban az I—II. kötet szerkesztése közben a munkaközösség azt tapasztalta, hogy többnyire terjedelmes nyelvi nyilatkozatot, nem ritkán a nyilatkozatok egész sorát tartalmazó cédlák szövegéből az adalék kijegyzésekor nem minden szerkesztésre kínálkozó szó került a cédula fejére címszóként, hosszas ellenőrző munka eredményeképpen olyan mértékig megszaporodott az adalékanyag mennyisége, hogy az újabb számítás alapján most már legutóbb másfél millió adalékról kell beszélnünk. Elképzelhetni, hogy BENKŐ LORÁNDhoz hasonlóan a szerkesztő munkaközösség tagjai is az adalékok megrostálásakor milyen szívfájdalommal döntenek a kezükön megforduló értékesnél-értékesebb szövegek sorsáról, és milyen nehéz a szerkesztmények véglegezésével bajlódó szerkesztőnek a címszók terjedelmének további kényszerű csökkentése érdekében a beszerkesztett adalékok közül még egyet kihullatásra ítélni.

8. A terjedelem csökkentése azonban parancsoló kényszerűség. Ennek megvalósítása érdekében a szerkesztés felelőse a következő szempontokat ajánlotta a munkaközösség tagjainak figyelmébe:

A) A válogatásban elsősorban a tartalmi szempontokra kell ügyelni: mindig a tartalmilag legjobb, a felvett jelentést legjobban megvilágító cédlákat kell felhasználni, s az ilyen szempontból kevésbé számbavehetőket kell kihullatni. A mondatalkotás szempontjából csonka szövegek beiktatása csak olyan ritka esetben tekinthető elkerülhetetlennek, mikor a címszóra vagy

a címszón belül egy-egy jelentésre egyetlen, vagy csak nagyon kevés adalékunk van.

B) Az időbeli szórtság szemléltetésének szükségessége továbbra is a szerkesztésben fő szempont marad. Ilyen tekintetben azonban szakítanunk kell azzal a gyakorlattal, hogy minden szó életútját az első jelentkezéstől a céduláinkkal adatolható utolsóig kövessük. Ezt az eljárást csak a kihalt vagy halódó szavak, a tájszók, illetőleg olyan szók esetében alkalmazzuk, amely szók ilyenféle bőségesebb adatolását a hangalakbeli változékonyság, az alaktani formák érdekessége vagy valamilyen jelentéstani különlegesség figyelemreméltó volta javallja, illetőleg követeli meg.

C) Ugyane szempont irányadó az adalékok földrajzi szórtságának érvényesítése területén is. Az irodalmi és a köznyelv országosan közkeletű, ma is élő szavai mind az időbeli, mind a földrajzi jelentkezés szempontjából kevésbé érdekesek, mint a kihalt, halódóban levő szók, illetőleg a tájszók. Ez utóbbiakat tehát feltétlenül bőségesebben kell adalékolni, mint a ma is élő, országos elterjedtségű szóanyagot. A földrajzi szórtság túlzóan bőséges értelmezése úgy kerülhető el, hogy egy-egy zártabb tájról származó bőségesen áradó cédulanyagból csak jól megválogatott, jellemző, tájnyelvi színezett adalékokat sorolunk be a szócikkbe.

D) Minthogy a szerkesztők elé a levéltári darabokból származó kijegyzések mellett jelentős számú, nyomtatott forrásból cédulázott szöveg is kerül, az anyag megrostálásakor a nyomtatott forrásból kijegyzett adalékokkal szemben előnyben kell részesíteni a levéltári adalékokat, a nyomtatott forrásokból származókra pedig csak utalni kell az egyes szócikkbe, illetőleg az egyes szócikkeken belül az egyes jelentések adalékanyagát lezáró jegyzetekben.

E) A terjedelembeli csökkentésnek szerkesztési gyakorlatunkban egyik legcélravezetőbb módja a szócikk szerkesztésekor rendelkezésre álló kijegyzések megrövidítése is. Az adalékok rövidítését határozottan javasoló IMRE SAMU megnyugtatóra megemlíthetem, hogy a munkatársak már a III. és még szigorúbban a IV. kötettől kezdve e kíváncságot szem előtt tartással dolgoznak. Ilyen vonatkozásban azonban továbbra is szem előtt kell tartaniok a szerkesztőknek azt a szerkesztési elvet, hogy a nyelvi nyilatkozatot kiváltó társadalmi mozzanatra, a pillanatnyi beszédhelyzetre, a nyilatkozattevő személyek kilétére rávilágító szövegrészeket, jegyzeteket semmi esetre sem szabad elhagyni.

F) Rövidítési lehetőségként kínálkoznék a történeti adalékokhoz és címszókhoz vagy azoknak egyes vonatkozásaihoz csatlakozó jegyzetek teljes elhagyása vagy legalább tetemes megrövidítése. Van munkatársaim között is olyan, aki e jegyzetek szükséges voltát kétségbe vonja. Ebben a kérdésben nekem a kezdet kezdetétől más nézetem volt már akkor is, mikor azt gondoltam, hogy csak szakembereket érdeklő szótár szerkesztésében forgolódom. Amióta azonban kiderült, hogy a Tár köteteit jóval tágabb körű olvasótábor forgatja, a sokszor a szakember számára is ismeretlen fogalmakat, jelentéseket megvilágító jegyzetek elhagyására nem gondolhatok. Erdély múltbeli életét kellően még az erdélyi olvasó sem ismeri, magyarországi vagy más külföldi olvasó meg éppen nem ismerheti olyan mértékig, hogy el ne kelne egy-egy hosszabb-rövidebb megjegyzés egy olyan kutató tollából, aki élete java részét e múlt nyelvi életének és a nyelvet alakító-teremtő társadalomnak vizsgálatával töltötte el. Ami e jegyzetekben a történetiségen túl utal (a szó kutatásával kapcsolatos véleményekre vonatkozó kritikai jegyzetek, a szó újabb nyelvjárási

helyzetére vonatkozó, sokszor magam gyermek- és ifjúkori emlékeit rögzítő észrevételek, a néprajzi jelenségekkel kapcsolatos utalások stb.), a ma szakembere számára esetleg feleslegesnek látszhatik, de a jövő távlatába állítva, úgy hiszem, ez nem csökkenti, hanem megnöveli a Tár használhatóságát. Ezt annál jogosabban vélhetem, hiszen maga BENKŐ is kiemelte, hogy ezek a jegyzetek igen nagymértékben emelik az anyagközlés értékét (MNY. LXXII, 44). Éppen ezért a szerkesztő az ezutániakban sem járhatja a jegyzetek elhagyásának útját, sőt még a túlzott szűkszavúságra sem vállalkozhatik annak veszélye nélkül, hogy a szótár forgatója számára homályba ne maradjanak olyan mozzanatok, amelyekre a jegyzetek rávilágíthatnak.

A Tár terjedelmének csökkentésére vonatkozó megjegyzésekkel kapcsolatban összefoglalóan rámutathatok arra, hogy a kihalt, a halódóban levő szóanyagot, valamint a tájszokat hangsúlyozottan kiemelni óhajtó szándék (I. erre előbb a C) pont alatt írtakat) a Tárban felhalmozódó adalékanyag jellegét bizonyos mértékig a régiesség és a nyelvjárásiasság irányába tolja el. Ez azonban aligha tekinthető hibának egy olyan lexikográfiai munkával kapcsolatban, amelyet a szerkesztő — már a cím tanúsága szerint is — történeti és táji jellegű szótári alkotásnak nevezett.

9. A SzT. terjedelme csökkentésében bekövetkezett lényeges változtatás mellett sort kellene kerítenie a Tár felelőségének néhány apróbb szerkesztésbeli módosítás megemlítésére is. Ahelyett, hogy ezeknek részletező felsorolásával e munkakülés résztvevőit untatnám, inkább rámutatok arra az alapvető okra, amely miatt a szerkesztő arra kényszerült, hogy — a szerkesztési elvek előzetes körvonalazása után — csak a II. és a III. kötet szerkesztése rendjén, úgyszólván menet közben alakítsa ki a legapróbb részletekig a szerkesztésbeli gyakorlatban a következetességet.

Már az induláskor tudton tudtam, hogy egy olyan új szempontok szerint tervezett és olyan nagy terjedelmű lexikográfiai művet, mint amilyennek a Tár indult, igazában csak akkor lehetne a nyomda gondjaira bízni, ha már a szerkesztés kéziratban az A-tól a Zs-ig készen van. Akármilyen határozott szerkesztési gyakorlattal indul is neki anyagrendszerezésre törő szerkesztői szándékkal egy magánosan dolgozó munkás a cédulák, illetőleg az adalékok olyan milliós rengetegének, mint amilyen tömeg adalékanyag a szerkesztés kezdetekor rendelkezésre állott, egyetlen kötet szerkesztése rendjén nem találkozhathat az összes lexikográfiai esetekkel, és nem tudja kialakítani a szerkesztésben, az anyagkezelésben, a kijegyzésbeli rövidítések fel- vagy fel nem oldásában, a nyelvtani, stilisztikai előrejelzésekben, a címszóalakításban, a jelentésadásban, az adalékok földrajzi helyhez kötésében és még sok más apróbb vonatkozásban azt a teljes következetességet, amely egy ilyenféle szótári alkotás esetében is követendő eszmény. Bár a szerkesztő mindezt tudta, mégis kénytelen volt az I. kötet szerkesztésének befejezésekor a rögtönös nyomdába adás mellett dönteni, arra egy — hihetőleg országosan ismert — közmondás erdélyi változatát idézhetem: „Akkor tartsd a zsákot, mikor a malacot adják.”

A SzT. I. kötetének szerkesztési munkája éppen akkortájt járt a végefelé, mikor megalakult a Kritérion, a romániai nemzetiségi könyvkiadó. Szerencsére az e Kiadó élére került igazgató, Domokos Géza az intézmény munkába indulásának első percétől kezdve rendkívüli érdeklődést mutatott az erdélyi múlt irodalmi és nyelvi emlékeinek feltárása iránt. Ennek az érdeklődésnek

és a magános vállalkozás jelentősége felismerésének tulajdonítható, hogy a Kriterion — az áldozatvállalás nagyságának világos tudatában — az első perctől tervébe iktatta a három erdélyi nemzet használatára készülöben levő Tár köteteinek folyamatos megjelentetését. A szerkesztőnek ki kellett használni ezt a kedvező tudománypolitikai és lélektani pillanatot, s a nyomdába kellett adnia az I. kötetet, noha tudatában volt azoknak a fogyatékoságoknak, amelyeket az előbbiekben szóvá tett. Szerencsére azonban ezek a fogyatékoságok és a hamarosan jelentkező terjedelmkorlátozásbeli igény teljesítése nem érinti a Tár alapvető elveit, sőt gyökeresen nem még a szerkesztés gyakorlatát, technikáját sem. Ennyit azonban a szerkesztőnek a maga mentségére azelőtt el kellett mondania, mielőtt az itt általánosan felemlített szerkesztés- és következtetésségbeli fogyatékoságokat a szaktudományi bírálókat — az előzmények ismeretében jogosan-jogtalanul — a munkálat felelőségének (de nem a munkatársaknak!) felróhatná.

10. Talán nem érdektelen és nem szükségtelen dolog tájékoztatással szolgálnom a Tár folyamatban levő szerkesztői munkájára és a további kötetek megjelentetési kilátásaira vonatkozólag. A Tár szerkesztői munkájának közösségi jellegűvé átalakulása óta a szerkesztés ügye természetesen jóval gyorsabban halad előre, mint a szerkesztő magános munkálkodása idején. A nagy magyar szótárak munkaközösségének szerkesztési tapasztalatokban gazdag tagjai előtt beszélve, nem kell külön részleteznem azt, hogy ha a legszélesebb körű nyelvészeti tájékozottsággal kapcsolódik be valaki bármilyen szótár szerkesztési munkájába, elég tekintélyes idő telik el, míg olyan szerkesztési gyakorlatra tesz szert, amely munkáját pontosná és eredményessé teszi. Egy olyan történeti szótári munkálatba való bekapcsolódás, mint amilyen jellegű munka a SzT., a nehézségek egész sorával való találkozást jelenti. Az egykorú szövegek szeszélyesen váltakozó helyesírása, a szótári felszerelés bonyolultsága, a rengeteg rövidítés észben tartása, a bekerülésre és kihullatásra ítéendő adalékok ügyében való döntés, valamint sok más apró szerkesztésbeli követelmény megvalósítása a munkatársakra és a munka felelősére, irányítójára kezdetben nagy, de később is csak lassan, fokozatosan csökkenő terhet ró. Nem lehet hát csodálni, hogy az a kis munkaközösség, amelynek tagjairól a II. kötet címlapja tájékoztat, csak néhány év megfeszített, odaadó munkája rendjén szerezte meg azt a szerkesztésbeli gyakorlatot, amely a munka pontos és ütemes végzését lehetővé teszi. De a munkaközösség a belegyakorlás ideje alatt is elkészítette nemcsak a nemrégiben megjelent II. kötetet, de befejezte a III. kötet szerkesztését is. A szerkesztőt e kötet második részének nyomdára való előkészítésében sokirányú szerkesztői elfoglaltsága akadályozta meg, de remélhetőleg kb. két-három hónapi munkával a III. kötet is megindulhat a nyomda felé vezető úton. Ilyenformán a nyomdai munkálatokra egy-másfél évet számítva 1980 utóján a III. kötet is a kötet iránt érdeklődők könyvespolcára kerülhet. E kötet az *E* betűs szók második felét és remélhetőleg az *F* betűs szavak teljes sorát felfedi. A munkatársak bekapcsolódása révén a szerkesztői munka ütemes gyorsulását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a IV. kötet anyagából már teljesen megszerkesztve készen áll a *G* és a *Gy* betűs szócikkek kézírata, sőt a *H* betűből a *ha*-kezdetű szóktól a *ho*-kezdetűekkel bezárólag terjedő címszók is kikerülnek a szerkesztők keze alól. E kötet nyomdára való előkészítése a gépettetéssel már meg is kezdődött, s így a IV. kötet időbelileg szorosan csatlakozhatik majd a III. kötethez. Mivel időközben

a szerkesztő munkaközösség újabb erők bevonásával bővült, sőt további önkéntes munkatársak csatlakozására is van kilátás, remélni lehet az V. és az ezt követő kötetek folyamatos elkészültét, illetőleg megjelenését.

II. Ezek után a múlt és a jövő távlatában szemlélve a munkaközösség vállalkozását, a szerkesztőnek néhány gondolatot még formába kell öntenie. Tudományos munkálkodása kora kezdete óta nem csökkenő, hanem egyre növekvő mértékben hozzászokott, hozzászoktatta magát, hogy ne csak az eléje kerülő, tőle független jelenségeket nézze szigorú kritikai szemmel, hanem a saját munkáját is. De ezen túlmenően mint a múlt életének kutatója hozzászokott ahhoz, hogy minden jelenséget történetiségében, tudományos összefüggésében nézzen, illetőleg ilyen távlatban vizsgáljon. Ha így keressük a Tár helyét a magunk tudományszakja életében, nyilvánvaló, hogy ez is csak egy mozzanat, egy lépés a magyar nyelvtörténeti szótárszerkesztés történetében. Már az I. kötetbeli tájékoztató rámutatott arra, hogy a Tár milyen mértékig folytatása az elődök munkájának, és miben különbözik tőlük, miben jelent továbblépést a bizonyos mértékig új szótárszerkesztési elvek és gyakorlat kialakítása tekintetében. Volt azonban olyan megnyilatkozás is — és itt első-sorban BENKŐ LORÁND kitüntető értékelésére gondolok —, amely egyedi, előzményeihez nem fogható, formájában és tartalmában minden hasonló műfajú munkát túlhaladónak minősítette már az I. kötet alapján a készülő lexikográfiai művet. Alkalmasint BENKŐnek és a munka hasonló értelemben nyilatkozó többi méltatójának igaza van, ha merőben a múlt távlatában nézzük a kérdést. De ha e munka felelőse a jövőbe néző szemmel igyekszik megállapítani a saját és munkatársai keze alól kikerülő Tár helyét a magyar történeti szótárírás fejlődéstörténetében, nem kétséges, hogy az előzmények után ezt is csak egy további lépésnek tekintheti az eszményien tökéletes nyelv- és nyelvjárástörténeti szótárszerkesztés életútján. Nem kétséges: a SzT. munkaközössége akkor alkot igazán számottevőt, ha e munka ösztökélést jelent arra, hogy a közelebbi-távolabbi jövőben egyetemes magyar viszonylatban is még több ilyenyszerű táji szótörténeti tár szülessék meg, hogy aztán egy nagy, az összes tájak anyagát egységbe foglaló, eszményien tökéletes, egyetemes magyar szótörténeti tár terve is valóra válhasson.

SZABÓ T. ATTILA

Az iskolai anyanyelvi nevelés a művelődés szolgálatában*

Az iskolának, mint több évezredes társadalmi intézménynek minden lényeges típusa azt a célt tűzte és tűzi maga elé, hogy a m ű v e l t s é g e t — azoknak az anyagi és szellemi értékeknek összességét, melyeket az emberi társadalom történelme folyamán létrehozott — értékelve, megrostálva a fel-növekvő új nemzedékek birtokába juttassa. A modern társadalomban az iskolarendszer a szocializációs folyamat fő tényezője: legnagyobbreszt rá hárul az a feladat, hogy a családból érkező gyermek képességeit felismerve és kibontva a társadalmi szerepkörök valamelyik — neki legjobban megfelelő és

* Elhangzott az Anyanyelv Hetén rendezett tudományos ülészakon, Békéscsabán, 1979. április 24-én.

társadalmilag is leghasznosabb — típusának ellátására felkészítse. Ez a felkészítés mindig legalább kettős jellegű. Jelenti egyrészt azt a speciális, szakmai ismeretanyagot, szakképzettséget, szakmai műveltséget, amely a társadalmi munkamegosztás valamely részterületének jó ellátásához szükséges, de jelenti másrészt olyan ismereteknek az átvételét is, amelyekben a társadalom egészének szerkezete, történeti fejlődése, gazdasági, szellemi viszonyrendszere tükröződik, illetőleg amely ismeretek az emberiség egésze által létrehozott tudományos, művészeti és egyéb értékek foglalatát adva az egyén én-tudatát ki-formálják, világlátását széles körűvé teszik, világnézetét pedig megszilárdítják.

A szakmai és általános műveltség ismeretanyagának felhalmozódása törvényszerűen vezet a megismerésükre szánt szocializációs életszakasz, illetőleg iskoláztatási idő megnyúlásához. Amikor ez tovább már nem lehetséges, a társadalom az iskolában közvetítendő műveltségi anyag felülvizsgálatára kényszerül. A szakmai műveltség anyagát vékonyabb szeletekre vágja, hogy mélységüket megtarthassa, az általános műveltségi anyagot pedig rostálva, zsugorítva igyekszik elfogadható méretűvé alakítani. Eljutunk azonban egy olyan fejlődési szakaszba, amelyben már ezek a módszerek sem hozhatnak megoldást. Ekkor szoktunk az oktatás világválságáról beszélni. Az iskolarendszer működésében ilyenkor kettős elégtelenséget lehet megfigyelni. Egyrésztől nem képes a tudomány rendkívül fejlett és szakosodott rendszerét befogadni és tananyag formájában közvetíteni: a mennyiség szétfeszíti a tantervi kereteket, a minőség követésére pedig sem a tanulóifjúság előképzettsége, sem az oktatók továbbképzettsége nem ad elég lehetőséget. Másrészt a társadalomban folyó, erősen specializálódó termelés olyan szakképzést várna el az iskolától, amelynek birtokában a végzős pályakezdő kész szakemberként veheti át a termelésben rá váró feladatokat, sőt felgyorsíthatja a verseny által ösztökélt termelésfejlesztési folyamatokat. Tovább súlyosbítja a helyzetet, hogy mindkét oldalon jelentkezik a nagyobb látókörben való tájékozódás követelménye is: a tudományok terén az interdiszciplinaritás és határterületek szem előtt tartása, a termelésben a folyamatok és rendszerek összefüggéseinek és kölcsönhatásainak átlátása, ami nélkül hovatovább egyetlen munkahely feladatköre sem látható el kellő színvonalon. A tudomány és a termelés külön-külön öntörvényű és korántsem mindig párhuzamos síneken haladó fejlődése előbb-utóbb lehetetlenné teszi, hogy az iskola mindkét feladatának eleget tudjon tenni a szakképzés, a szakmai műveltséggel való felvértezés területén.

Nem kevésbé súlyos helyzet alakul ki ilyenkor az úgynevezett általános műveltség vonatkozásában. Először is a szakmai és nem szakmai műveltség megszerzése nem külön, hanem nagyrészt azonos iskolarendszerben folyik: ugyanazon tananyag az egyik tanuló majdani szakmai műveltségét hivatott megalapozni, a másiknak csupán szakmán kívüli, általános kulturáltsághoz kínál beépítendő vagy beépíthető elemeket. A szaktanár követelmény-mércéje egyformán mér, korrekcióra a nevelőtestületnek is csak szélsőséges esetekben nyílik lehetősége. Másodszor: minél korábban kezdődik meg a pályára irányító szakmai képzés folyamata, minél hamarabb áll be a tanuló egy meghatározott irányba, annál nagyobb energiaszázalékot fordít e szakterület megismerésére, és ennek megfelelően annál kevesebbet a többi, szakmán kívüli, általános ismeretanyagra. Ez törvényszerűen vezet a szakmai beszűküléshez, hiszen amit nem ismerünk, az iránt nem is ébredhet bennünk mélyebb érdeklődés.

Az „életre készülés” folyamatának ezek a torzulásai magyarázhatják, hogy egy-egy rádiós, televíziós vetélkedő ifjú részvevői gyakran ámulatba ejtő tájékozottságot tanúsítanak egyik vagy másik szakterület ismeretanyagából, ugyanakkor megdöbbenően műveletleneknek mutatkoznak a kultúra más területein, egyszerre szerezhén elismerést szaktanárunknak és szégyent iskolájuk egészének, mert szinte mondanunk sem kell, hogy a társadalmi méretű visszhang kórusában az iskolát hibáztató szólások hangereje rendszerint elnyomja a szakmai kisebbség elismerését.

Az ilyenféle társadalmi folyamatok alakulásának egy bizonyos pontján az iskolarendszert fenntartó állam rákényszerül, hogy újraértékelje, felülvizsgálja és átalakítsa, megváltoztassa a szocializációs rendszer egészét, benne az iskolarendszert meg az iskola előtti életszakaszok állami kézben tartott intézményrendszerét, illetőleg az iskolarendszert annak különböző emeletein elhagyók állami vagy társadalmi továbbképző közművelő intézményeinek egész szerkezetét is. A jelenen kívül a jövő társadalmi igényeit is figyelembe vevő célok újrafogalmazása; az azokhoz elvezető módszerek megkeresése és kipróbálása, kikísérletezése; az iskolarendszer időbeli méretezése és szakmai tagolása; e rendszernek a megelőző és következő életszakaszok műveltségközlő intézményrendszereivel való illesztése, cél- és feladatrendszerük arányos elosztása szinte egy történeti korszak fontos tennivalóit bízva ránk, a jövő iránti felelősség nem csekély súlyával nehezítve feladatainkat.

Mit tehetünk, mit kell tennünk e nálunk is megindult nagy átalakulási folyamat sikeréért az iskolai anyanyelvi nevelés fontos részterületén? Úgy gondolom, a feladatok közül itt most két legfontosabbra kell rámutatnunk: az anyanyelv-elsajátítási folyamat hatékonyságának növelésére, illetőleg a különböző szakmai műveltségi területek anyanyelvi előfeltételeinek jobb megteremtésére.

Az anyanyelv elsajátításának folyamata tágabb értelemben véve a születéstől a halálig tart, s még akkor sem fejeződik be, csupán megszakad: hiszen az egyén a nyelv eszköztárának addigra is csak csupán jelentéktelen töredékét teszi magáévá. E lényegében egységes nyelvelsajátítási folyamatot lehet ugyan periodizálni, de nem annyira az egyén belső változásai, mint inkább külső, szocializációs viszonyai szerint. Ilyen szempontból különíthetjük el az iskolázás szakaszainak nyelvi vetületeit is.

Az az előbbi megállapítás, hogy a nyelv elsajátítása a születéssel kezdődik, mintha kissé pontatlan periódushatár lenne, hiszen köztudomású, hogy a beszédfejlődés megindulása valamivel későbbre esik. Valójában azonban azt is mondhatnánk, hogy már a születés időpontja előtt is érhetik olyan hatások a magzatot, amelyek majdani nyelvelsajátítási folyamatát befolyásolják. Tudomásul kell vennünk, hogy a magzati fejlődés fázisában a terhes anyát érő hatások károsíthatják a magzat idegrendszeri fejlődését, és ezzel magát a nyelvelsajátító képességét is. A betegségeket nem tekintve ilyenek tarthatjuk a terhes anyák kettős terhelését otthon és a munkahelyen, az ezzel járó esetleges fizikai vagy idegrendszeri megrázkódtatásokat, a dohányzás, az alkohol, a gyógyszerek egyre nagyobb arányban jelentkező és orvosiilag pontosan kimutatható károsító hatását stb. (köztudomású, hogy a dohányzó kismamák gyermekei 20%-kal alacsonyabb súlyúak, s ez nyilvánvalóan hasonló arányú idegrendszeri károsodást is jelent, s bizonyára belejátszik abba is — az alkohollal meg a minden magzatot megtartani segítő tudománnyal együtt —, hogy az újszülöttek 2%-a szellemileg elmaradott).

Mindezek következtében számolni lehet egy olyan nyelvi hátrányos helyzettel, amely már a magzati stádiumban károsan befolyásolja a majdani gyermek nyelvelsajátító tevékenységét.

Nem szűnik meg a nyelvelsajátítási folyamat veszélyeztetettsége a születés és a beszédfejlődés megindulása közötti időszakban sem. Utalhatunk mindjárt a szoptatással való táplálás erős visszaszorulására. Ennek elmaradása azzal a következménnyel jár, hogy az ajakizmok edző munka erősítő hatásáról mondunk le. Bizonyára nem kis részben ez okozza, hogy annyi lötytyedt, mozdulatlan felsőajakkal beszélő embert láthatunk s hallhatunk, olyat, aki a nyelvünkben oly kifejezett fontosságú *ö-ő, ü-ű, o-ó, u-ú* hangokat képtelen normálisan megformálni. Ezek a hangok magánhangzó-állományunk nagyobb felét teszik ki. Ajakkerekítéses jellegük torzulása egész hangrendszerünk elfajulásának veszélyét idézheti fel.

Nyelvfejlődési hátrány származhat abból is, ha nem segítünk a kis-mamáknak eleget a csecsemő és a kisgyermek érzelmi-értelmi nevelésében, ha engedjük, hogy hibás, gügyögő beszédmintát adva már a kezdet kezdetén akaratlanul elrontsák gyermeküknek hallási és hangképzési beidegződését. Romlanak a gyermek nyelvi esélyei akkor is, ha a gyermekintézményekben a zsúfoltság miatt nincs elég egyéni foglalkozásra lehetőség, akkor is, amikor értelem nélkül elsajátított mondókákat hibás ritmikával és kibírhatatlanul mesterkéltn beszéddallammal adatunk elő velük.

Meggyőződés, hogy a nyelvelsajátítás folyamatában ma nálunk a legfontosabb láncszem az *óvodai anyanyelvi nevelés* mennyiségi és minőségi javítása. Az erre a fejlődési szakaszra már kidolgozott jó tantervek maradéktalan megvalósítása segíthetne kibontakoztatni a gyermekek nyelvi képességeit, kiegyenlíteni a családi nevelés eltérő szintjéből eredő, már itt élesen kiütköző nyelvi-magatartási különbségeket, pótolni az itt talán még pótolható hátrányokat. Az általánossá és kötelezővé tett óvodarendszer az anyanyelv elsajátításának legfőkényebb fázisában tudná vállalni az iskolára való felkészítés magatartásbeli és nyelvhasználati feladatkörét, és ezzel szinte hihetetlen mértékben javíthatná meg az iskolai nevelés hatékonyságát a későbbiekben. Ha az iskoláskor kezdetére a gyermekeket el tudnánk juttatni egy meghatározott nagyságú fogalomkészlet és nyelvi eszközrendszer változatos beszédhelyzetekben való, elfogadható szintű használatához, óriási terhet vennénk le az iskola válláról, és olyan kezdősebességet érhetnénk el az oktatás minden területén, ami években mérhető előnyöket biztosítana a továbbiak során.

Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy az iskola alsó tagozatában a nevelés középpontjában nem az anyanyelvnek kell állania. Mert a legteljesebb mértékben egyetérthetünk ZSOLNAI JÓZSEFFel abban, hogy „A kisiskolás kori beszédművelés . . . mellőzhetetlen láncszem az egész anyanyelvi nevelésben, eredményei sokszorososan térnek vissza az olvasásban, a helyesírásban és az írásbeli szövegalkotásban.”

A külföldi, főleg angliai nyelvészociológiai kutatások eredményeivel is egybevág ZSOLNAI-nak az a megállapítása, hogy „A művelődési hátrány az iskoláskor kezdetén elsősorban és legfőként nyelvi hátrány: alacsony színvonalú nyelvhasználat, szegényes kommunikáció, az elvonatkoztatási képesség fejletlensége. Ha ezekben nem következik be igazi változás, fejlődés, akkor az írás-olvasás megtanulása keserves és fogyatékos lesz, nem is vezet igazi eredményre: a leghátrányosabb indulásúak egy nem elhanyagolható része az iskoláskor végére se jut el arra a színvonalra, hogy könyvből, tankönyvből

értelmesen olvasni, tanulni tudjon, és önállóan legyen képes értelmes szöveget alkotni". (Új Tükör, 1979. IV. 15., 10.)

Az ilyen megfigyelések azért nagyon fontosak, mert mai gyakorlatunk többnyire úgy tekinti, hogy az általános iskola alsó tagozatával lényegében befejeződött az anyanyelv beszédbeli elsajátítása, és megalapozódott a gyermekek írás-olvasási készsége, kiépültek a verbális információ befogadásának, a saját tudattartalom nyelvi megformálásának csatornái, következhetnek a szakmai ismeretanyagok, kezdődhetik a szorosabb értelemben vett műveltségi kincsekkel való feltöltődés. Ám ha a gyermek a normanyelvi kódot csak fogyatékosan és töredezetten ismeri, a speciális szakterületek sajátos nyelvezetét még kevésbé lesz képes magáévá tenni, nyelvi lemaradottsága menthetetlenül szakmai, műveltségi lemaradás okozójává válik.

Ezt meggondolva helyesen törekszik új iskolai reformkoncepciónk arra, hogy — ha van is periódusváltás az anyanyelv elsajátításának alsó- és felsőtagozatos körülményeit tekintve —, az anyanyelvi nevelés továbbra se egyik szaktantárgy módjára illeszkedjék be a felső tagozatos tanterv tantárgyskálájába, hanem megkülönböztetett szerepének megfelelően minden szaktárgy alapvetően fontos alkotórésze maradjon.

Ma még, tudjuk, nem ez a helyzet. A felső tagozat szaktárgyi óráin nem érvényesül eléggé a befogadás és kifejezés nyelvi feltételeinek megteremtése, a nehézségek segítő áthidalása. Maga az anyanyelvi tantárgy pedig ekkor érkezik el a legnehezebb feladatához, a nyelvtan részrendszereinek és egész rendszerhálózatának tudatosításához, a nyelvhasználat spontán gyakorlatának a grammatikai elmélettel való szembesítéséhez, amit ha nem a felfedezés örömeivel tud közvetíteni a pedagógus, nagyobb kárt okoz vele, mint hasznot.

A nyelv elsajátításának ebben a szakaszában a felső tagozatos gyermek nyelvhasználatja gyakran szinte tudathasadás képét mutatja. A családban, ismerősökkel, tanulótársaival beszélve egy többnyire igénytelen, laza, fesztelen nyelvet használ. Idegenekkel, tanáraival, hivatalos helyen közelít a normanyelv beszélt szintjéhez, míg a szaktantárgyak óráin és munkaalkalmain megkísérli azok többé-kevésbé elsajátított szakszó- és fordulatkészletét alkalmazni, többnyire keverve a normanyelv és a norma alatti saját változat elemeivel.

Nem csodálkozhatunk rajta, hogy az eredmény többnyire korcs nyelvezet. Egyszerre ennyiféle nyelvi hatást és követelményt a gyermek tudata alig tudhat egy magasabb szinten integrált nyelvi műveltséggé összeépíteni.

Hogyan jellemezhetjük azok anyanyelvi műveltség szintjét, akik általános iskolai tanulmányaikat megszakítják, vagy befejezik ugyan, de továbbtanulni nem kívánnak? Minthogy társadalmilag ez a réteg a leghátrányosabb helyzetű, általában az iskolai tananyagban foglalt ismeretek elsajátításában is a legkevésbé sikeres, a munkábaállás során a legalacsonyabb szintű munkahelyeket foglalja el. Nyelvállapotukra a családi-társadalmi környezetben elsajátított korlátolt kód jellemző, a normanyelv szabályrendszerét kevésbé látják, bár külső érintkezésükben igyekeznek hozzá igazodni. Szaknyelvi képzettségük nincs: a szaktantárgyaknak sem ismeretanyaga, sem szókészlete nem épül be szervesen tudatukba, és gyorsan elhalványul a használat híján. További anyanyelv-elsajátítási folyamatuk — mint egyéb ismeretszerzésük is — lelassul, többnyire csak a vállalt szakképzetlen munkával és az életvitel kérdéseivel kapcsolatban bővül. Szépirodalmi nyelvi ráhatásokkal kevésbé számolhatunk olvasmányok nélkül. Nem véletlen, hogy az az országos

akció, amely az általános iskola befejezésére ösztönzi a munkaviszonyban álló felnőtteket, a szervezéshez képest igen szerény eredményeket hoz. Legtöbbször olyan nagynak érzik műveltségi lemaradásukat, olyan kicsi az önbizalmuk, olyan gátlásos a nyelvi interakciókba való bocsátkozásuk, hogy reménytelennek látják a vállalkozást.

Az általános iskolát elvégző tanulók nagy többsége továbbtanul valamilyen középfokú iskolában. A szakképzettséget adó középiskolák tanulóinak nyelvelsajátítási folyamata legnagyobb mértékben a szakma speciális nyelvének területén bővül. Kisebb arányú tágítást jelentenek a közismereti tárgyak, és a legnehezebb feladat hárul az anyanyelvi tantárgyra, amelynek tanára szinte vert helyzetből indulva próbálja megszilárdítani a nyelv rendszerének ismeretét, fejleszteni használatának formáit, megismertetve a magasabb stílusrétegeket, a nyelv művészi felhasználásának lehetőségeit, értékeit, az igényes nyelvhasználat szakmai és szakmán kívüli formáit gyakorlati készséggé fejlesztve.

A szakmunkásképző intézetekből és szakközépiskolákból az egyetemi tanártovábbképzésen részt vevő magyartanárok vallomásai szerint ezekben az intézetekben sokszor szinte félelmetes a magyartanárok magánossága. A szakmai tárgyak elsőbbségét sokszor azok elsőbbségeként is értelmezik az oktatótársak, és a közismereti tárgyakat a szakképzés rovására beiktatott ballasztoknak minősítik. Megkérdőjelezzük, hogy szüksége van-e egy esztergályosnak vagy egy leendő ápolónőnek arra, hogy Petőfi-verset tudjon értelmezni. Máskor meg a közismereti tárgyat tanító osztályfőnök kifejezett hibájául róják fel, ha egy szakközépiskolás tanuló végzésekor nem szakmája szerinti állást vállal, hanem — *horribile dictu* — közismereti tárgyból pedagógusképző felsőoktatási intézmény felé tapogatódzik, egyébként — tudjuk — nagyon is csekély eséllyel. Az ilyen felfogás ugyan nyilvánvalóan szélsőséges és nem gyakori, de azt alighanem megállapíthatjuk, hogy a szakmai jellegű középiskolák tantestületei általában nem értékelik eléggé sem a szaktantárgyak nyelvi megalapozásának szükségességét, sem a tanulók általános anyanyelvi képzésének kívánalmát. Sajnos arra is bő példatár van, hogy a szaktárgyak oktatói nem rejtik véka alá lekicsinylésüket az irodalommal, történelemmel, nyelvtannal való bíbelődés láttán, és tanítványaik beszédbeli, stílári vagy helyesírási hibáit ugyanolyan megbocsátó nagyvonalúsággal kezelik, mint a saját magukét. (Ebben a tekintetben nincs nagy eltérés orvos vagy mérnök-tanár, illetőleg más gyakorlatvezető „pedagógiája” között.) Azt mondhatjuk: ahol a szakmunkás pályára felkészítő tárgyak dominanciájának helyére azok abszolutizálása lép, egyaránt hátrányt szenved a közművelődés, az anyanyelvi nevelés, sőt többnyire a szakmai nyelv elsajátításának ügye is. Rosszabb tehát a helyzet, mint az általános iskola felső tagozatában: ott legalább homogén képzettségű tanárok viszonylagos egyensúlyban tartották ezeket a területeket.

Külön kell szólni klasszikusnak számító iskolatípusunkról, a gimnáziumról. Itt az elmúlt évtizedek egyik alapvető kérdése a természettudományi és társadalomtudományi tananyag helyes arányainak megtalálása volt. Eközben a társadalomtudományi oldal kettős defenzívába szorult: a tananyag mennyiségi csökkentésekor gyakran a nemzeti műveltség nélkülözhetetlennek érzett elemei hulltak ki, erősen csonkítva a hazafias és internacionalista nevelés lehetőségeit. Másrészt a gondolkodtatásra nevelés jegyében memóriaterhelő ballasztoknak minősültek olyan adatszerű tananyagok is, mint a történeti év-

számok, a könyv nélkül megtanulandó klasszikus versek, nyelvtani szabályok stb. Manapság szinte szentségtörésnek számít, ha az egyetemi felvételi vizsgán a magyar szakra jelentkezőtől megkérdezzük: véleménye szerint hány magánhangzója van nyelvünknek. És amikor nógatásunkra ujjain megpróbálja összeszámolni, a tétova sorrend eleve elárulja, hogy fogalma sincs a fonémák egymás közötti rendszertani összefüggéseiről. Az adatok nélküli gondolkodtatás, ha nem vigyázunk, a tananyagot szószátyár fecsegéssé teszi. Nem biztos, hogy a legmagasabbra szálló léggömb a legértékesebb: lehet, hogy csak túl kevés benne az értékes teher!

Ha az egyébként is jelentős tért nyerő természettudományi tantárgyak anyagát, tankönyveit megvizsgáljuk, meggyőződhetünk róla, hogy egyáltalán nem fukarkodnak a megtanulni való adatokkal és szabályokkal (az első gimnazista kémia tankönyv például olyan bonyolult atomszerkezeti alapozással indítja anyagát, olyan komplex szabályokat tanultat meg, amelyekhez foghatót talán a humán anyagokban sehol sem találunk). Ott ez természetes: ki kívánhatná egy természettudóstól, hogy csak úgy a „levegőbe” beszéljen? Természetesen: senki.

A gimnázium régi tanterve az anyanyelvnek mint rendszernek megismerését tulajdonképpen rosszul értelmezte, amikor célját a tételes grammatika elsajátítására korlátozta. Már félig-meddig túl vagyunk ezen, hiszen sokkal nagyobb figyelmet fordítunk a nyelvhasználat társadalmi vonatkozásaira, s a jövőben méginkább arra fogunk törekedni, hogy a tanulóknak a körülményekhez igazodni képes nyelvi szintje ne maradjon alatta képességeik általános színvonalának.

A világos célkitűzésekből persze még nem következik feltétlenül megfelelő eredmény. Az egyetemi felvételi vizsgák tapasztalatai legalábbis nem adnak alapot felhőtlen derűlátásra. Évtizedes távlatból inkább úgy látszik, hogy a magyar szakra jelentkező érettségizettek a középiskolai magyar nyelvtani anyag 30–40 %-át ismerik úgy, hogy azt alkalmazni is képesek, s ilyen módon átlagosztályzatuk ott az elégséges és az elégtelen határán mozog. A szakot életpályául választók ilyen teljesítményszintjét látva feltolul a kérdés: milyen lehet azok anyanyelvi műveltsége, akik nem magyartanárok lesznek? Néha olyan felfogás is elhangzik, hogy a gimnázium, akárcsak a többi középiskola-típus, úgyszólván semmit sem emel az általános iskolából hozott anyanyelvi ismeretek szintjén. Annyit mindenképpen el kell fogadnunk, hogy a helyzet megérett a felülvizsgálatra mind a nyelvtanítás, mind pedig a felvételi vizsgáztatás módszereit illetően. Szerencsére már mindkettő folyamatban is van.

Jelentős pozitív változást várhatunk a gimnáziumi nyelvvoktatás hatékonyságára nézve az új tantervek bevezetése mellett attól az általánosabb rendelkezéstől is, amelyik véget vet az oktatás felvételi tárgyakra való beszűkülésének. Középiskolai tanár kartársaink keserű tapasztalata volt, hogy a túlságosan is a továbbtanulásra felkészítő gimnáziumi osztályokban minden órán csak annak a néhány diáknak a lendületére lehetett számítani, akik az adott tantárgyból felvételi vizsgát kívántak tenni. A „csendes többség” közönyös unalmán zátonyra futott a legjobb tanári felkészültség is: lelassult a haladás tempója, a teljesítmény átlaga alacsonyra zuhant. Remélhető, hogy az érettségi tárgyait, illetőleg a felvételi pontszámokba beszámító jegyek új rendjét célzó intézkedések elejét veszik a korai szakbarbár tendenciák kialakulásának.

A javulás fő tényezője várhatólag az anyanyelvi órák számának megemlése, illetőleg tartalmának nyelvtörténeti, valamint általános nyelvészeti fejezetek tantervbe iktatásával kiformált új tanterve lesz. Alapvetőnek ígérkezik az ismeretszerzés módszerének megváltoztatása is: a jelenségeket vizsgálva szabályokat felfedeztető közelítés, és a megtalált szabályoknak gyakorlatok sorában való alkalmazása is. Végre talán eljutunk oda, ahova más tárgyak réges-régen: hogy feladatmegoldó gyakorlatok során alakítjuk ki a teljesítményre képes anyanyelvi készségeket.

Igen jelentős az a segítség, amelyet az anyanyelvi műveltség ügye a gimnáziumban az idegen nyelvek tanulásával kapcsolatban kaphat. Erre igazában sem az általános iskolában, sem a szakmai képzést adó középiskolákban nincs elég jó lehetőség: részint mert az anyanyelvi rendszer sincs kellően kiépülve, részint pedig mert az idegen nyelv oktatásának hatékonysága sem megfelelő színvonalú. A gimnáziumi idegennyelv-tanulás nemcsak a nyelvi műveltség kitágítását, az általános műveltség új felvevő területét jelentheti, hanem az anyanyelvi rendszertani sajátosságokkal való összehasonlítás révén a jellegzetességek tudatosulását, univerzálék és tipológiai sajátosságok összefüggéseinek rögzülését is. Az anyanyelv és az idegen nyelv kölcsönös egymásra vonatkoztatását, divatos mai szóval élve kontrasztív tanítását KODÁLY ZOLTÁN évtizedekkel korábban pontosan megfogalmazta: „Az idegen nyelvekről nem mondhatunk le. Sőt arra kell törekednünk, hogy legalább egyet minden művelt magyar tökéletesen tudjon. De használjuk fel idegen nyelvtudásunkat arra, hogy vele magyar nyelvtudásunk *n y e r j e n*, ne veszítsen. Az idegen nyelvvel párhuzamosan tanuljuk újra a magyart! Vegyük számba minden zenei eltérését, s mennél jobban elsajátítjuk az idegen nyelv kiejtését, annál tudatosabbá tehetjük a magyart. Akkor nem rontjuk vele magyar nyelvtudásunkat, hanem megerősítjük. Régi igazság, hogy anyanyelvét is jobban tudja, aki még egy nyelven tud.” (vö. Nyelv. . . 61).

Nincs még egy iskoláskori mulasztás, amit a későbbiekben a felnőtt ember annyiszor megbánná és annyira megbűnhődne, mint az idegen nyelvek tanulásának elhanyagolása. Ezért kell különös gondot fordítani a nyelvi tagozatos osztályok számának szaporítására, munkájuk javítására. A fő nyomatek itt a tanulás intenzitására esik. Az idegen nyelvek tanulása olyan, mint mikor lyukas léggömböt akarunk felfújni: a hosszú, de lanya fújás közben a lyukon majdnem annyi levegő szökik meg, amennyit bejuttatunk. A kis óraszámú, elnyújtott idegennyelv-oktatás felejtésvesztései is oly nagyok, hogy alig érünk el maradandó eredményt: az ismeretek rögzülését nem hosszadalmas ülepítéssel, hanem gyakori felkavarással lehet elérni. Öröndetes, hogy az országos idegennyelv-ismeret alacsony szintjét hírül adó tudósítások mellett éppen napjainkban szerezhettünk tudomást az intenzív nyelvvoktatás kiszélesítésére vonatkozó rendelkezésekről.

A gimnáziumi szaktárgyi oktatás már kevesebb komplikációt okoz az anyanyelv elsajátításának folyamatában. Természetesen itt is rengeteg példa akad — különösen az alsó osztályokban — félig vagy még úgy sem értett szak kifejezések hibás használatára, idegen szöveggörnyezetbe tévedésére. Különösen vonatkozik ez a latin terminológia kifejezéseire, amelyeknek pontosabb értelmezése még az idegen nyelvet vagy természettudományi rendszertanokat oktató tanárok közül is csak keveseknek erénye. Ezek a jelenségek azonban a szaktudományi és szépirodalmi ismeretbővüléssel járó nyelvkincstágulás és műveltségyszerzés folyamatának inkább csak szépséghibái. A továbbtanulás

szaktárgyainak irányába fordulás idején mindenesetre megindul az egyéni nyelvi műveltség specializációja is: a tankönyvön kívüli szakirodalommal való ismerkedés, a szaktudományok nyelvezetének kóstolgatása. Az anyanyelvi fejlődés szempontjából az a jó, ha ez minél később következik be, mert addig nagyobb hatása lehet a tanulóra az anyanyelvi ismeretek mellett a szépirodalomban adott nyelvi mintáknak.

Ezen a ponton kell rámutatnunk: a tanulók anyanyelvi fejlődése milyen szorosan kötődik az irodalom megismeréséhez. Az e téren fenyegető egyik veszély az, hogy az irodalom helyett túlságosan az irodalomtörténet kerül a tanítási anyag középpontjába: olvasmány-élmények megbeszélése helyett mások által megszült ismeretek elsajátítása válik kényszerű feladattá. Nem kevésbé hátrányos a sablon szerinti „elemzés”, ami szintén nem a művel való találkozásból indul ki. Általában elmondhatjuk: amennyire nem hiányozhat a nyelvtanórákról az irodalmi anyaggal való folytonos konfrontálás, ugyanúgy nem mellőzhető az irodalmi elemzések során az olvasmányélmény nyelvi vonatkozásainak, jellemzőinek, értékeinek feltárása. Gazdagodni ezen a téren is csak tudatosított élményekből lehet: a sokat olvasás önmagában még nem garancia a stílus értékeinek sem felismerésére, sem követésére.

A fentiekben talán kissé hosszabban időztünk a gimnázium anyanyelvelsajátító körülményeinél. Ezzel azonban tulajdonképpen az iskolai anyanyelvi műveltségszerző folyamatnak is a végéhez érkeztünk. Tegyük mindjárt hozzá: sajnálatos módon. Feltétlenül sajnálatosnak kell ugyanis minősítenünk azt a jelenlegi helyzetet, hogy a felsőoktatásban, azon belül is különösen a szakos pedagógusképzésben a jelenlegi rendszer nem tartalmaz kellő garanciákat arra, hogy a majdani pedagógus szaktárgyának nyelvi vonatkozásaira kellő gondot fordítson. Sőt, inkább azt tapasztaljuk, hogy éppen közoktatási rendszerünk fogyatékosságainak következtében a felsőoktatásban részt vevő ifjúság nyelvi képzettségi szintje, anyanyelvi műveltsége messze elmarad a kívánalmak mögött. Csak néhány mozzanatra hadd mutassunk rá ezzel kapcsolatban.

A tanárképző egyetemek és főiskolák felvételi vizsgáin nincs tételesen előírva, hogy a kifejezetten beszédhibás felvételizőt el kell tanácsolni, ennél fogva nem kevés ilyen ember kerül katedrára, önmaga és tanítványai kárára.

Az anyanyelvi ismeretek nem szerepelnek az egyetemi tantervekben, így sok nem magyarral kapcsolt bölcsész szak, köztük idegen nyelvszakosok ismeretei inkább az általános iskolai szintnek felelnek meg: a középiskolaihoz képest már sokat felejtettek. Tudvalevő, hogy valaha minden tanárszakos egyetemi hallgatónak alapvizsgát kellett tennie magyar nyelvészetből.

A tanári beszéd oktatása legtöbb felsőfokú pedagógusképző intézetben még a magyar szakos jelöltek óraterhelésébe se kerülhet be a kétszakosságból eredő szűkös órakeretek következtében. Változásra nem számíthatunk az új tantervek meginduló munkálatai után sem, legalábbis a természettudományi karok tantervi irányelvei nem tartalmazznak erre vonatkozó előírást.

Ezzel a kör bezárul: az igénytelenség újra szüli önmagát. Félő, hogy ilyen körülmények között azok a törekvések, amelyek az általános és középiskolai reformok során az anyanyelvi nevelést a nyelvtanóra ósdi ketrecéből kiszabadítva az egész tantestület feladatává kívánják tenni, nem valósulnak meg: a magyartanár nem kap segítséget, továbbra is egyszemélyes szelmalomharcot kell vívnia a tantestületekben.

Azt reméljük, még nem késő. És ha a fentiekben a mai magyar ifjú anyanyelvelsajátító folyamatát főleg a negatívumok felelemletésével kísér-

tük nyomon, szándékosan tettük. Meggyőződésünk ennek ellenére, hogy ez a közoktatási rendszer eddigi és jelenlegi formájában is állja az összehasonlítást Európa szinte bármely országaával. Annyira azonban mégsem jó, hogy hibáit, hiányait a magunk posztján ne lennénk kötelesek szenvedélyesen feltárni, ha kell ostromozni és önfeláldozó munkával javítani.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Anyanyelv, idegen nyelv, kétnyelvűség*

Mindhárom fogalmat nehéz meghatározni, és átmeneti esetek is lehetnek köztük. A kétnyelvűségnek van egy torz, de nem is ritka megvalósulása, a senyelvűség. Ez akkor fordulhat elő, ha valaki egynyelvű, felnőtt korában kerül át egy más nyelvterületre, és saját anyanyelvi közösségével elveszti a kapcsolatát.

Az anyanyelvbe az ember beleszületik, éppúgy nem maga választja meg, mint bőre, szeme, haja színét, hajának sima, göndör vagy gyapjas voltát, vagy azt, vajon fiúnak vagy lánynak születik-e. A nevét is a legtöbb ember nem maga választja: vezetéknévét az apjától öröklí, keresztnévét vagy neveit szüleitől, esetleg keresztszüleitől kapja. A kisgyerek számára az a *nyelv*, amelyet a környezetétől, elsősorban az anyjától hall. Ezért olyan találó a számos európai nyelvben meglevő (többször tükörfordítás) *anyanyelv*, latin *lingua materna*, francia *langue maternelle*, angol *mother tong*, német *Muttersprache*, szlovák *materina reč* vagy az orosz родной язык 'családi, vérségi nyelv'.

Nemcsak a gyermek, hanem a felnőttek számára is az anyanyelvet jelenti a nyelv. Már ezer évekkel ezelőtt is a görögök βάρβαρος-nak, vagyis érthetetlen „blabla”-nyelvnek vették a nem-görög beszédet, illetőleg a nem-görögül beszélőket. Mikor pedig a rómaiak politikailag és gazdaságilag meghódították a görögöket, de szellemileg behódoltak nekik, átvették ők is ezt a szót, és azokat nevezték barbarus-nak, akik nem latinul vagy görögül beszéltek. Így nevezték a rómaiak többek közt az afrikai numidokat is. Ezt a nevet vették át később az arabok, s az ugyancsak nem arab nyelvű numidokra, a kopatokkal (az óegyiptomi nyelvet folytató nép) rokon nyelvet beszélő népre ruházták berber alakban.

A szlávok egy része pedig önmagát a slovo 'szó, beszéd' származékával szlovén ~ szlovák-nak nevezi, tehát olyanak, akivel „szót” lehet érteni. A nem szlávokokat, elsősorban a germánokat nemec-nek, vagyis némának hívja, mivel a számára érthetetlen nyelvet a süket-némák artikulálatlan hangjaihoz hasonlónak minősíti.

Az anyanyelv tehát rendszerint az a nyelv, amelyet közvetlen környezetünk: szüleink, testvéreink, legközelebbi rokonaink beszélnek. E nyelv segítségével ismerjük meg a világot, alakulnak ki fogalmaink, formálódik gondolkodásunk. E nyelv megnyilvánulása a hangos beszéd és áttételesen az írás. Ez az az „eszköz”, amellyel közvetlenül, áttétel nélkül ki tudjuk fejezni

* Előadás Békéscsabán 1979. április 24-én az Anyanyelv hetén rendezett tudományos ülészekon.

gondolatainkat, megérthetünk másokat, átvehetjük az előző nemzedékek tapasztalatait, és továbbadhatjuk utódainknak.

Az anyanyelv használata automatikus. A mondatokat beszéd közben nem kell előre megformálnunk, a szórend, egyeztetés úgy igazodik a mondani-valóhoz, hogy nem kell figyelmünket a nyelvi kérdésekre irányítani.

Ugyanígy az anyanyelvi nyomtatványokat sem szótagonként, sem szavanként nem olvassuk, hanem rendszerint néhány sornyi, esetleg bekezdésnyi szöveget értünk meg. Jól ismert idegen nyelven már kisebb az egyszerre átfogható egység, más (cirill, görög, arab) írásjelekkel írt szöveget pedig szinte csak szavanként tudunk olvasni.

Az a nép, amely beolvad nyelvi szempontból egy másikba, rendszerint megszűnik létezni, pl. az etruszk, szkíta, akkád. Szinte példátlan eset a héber nyelv felélesztése, mikor pedig a nyelv már csak szent nyelvként a szertartásokban élt évszázadok óta.

Mikor azonban az anyanyelv kitarja a kaput a művelődés felé, egyesítő erő a társadalomban, ugyanakkor válaszfal is a más nyelvű közösségek felé. Ezért a nyelvhatár gyakran erősebb körülzártság, mint a politikai határok. A nyelvi határokon csak úgy tudunk áttörni, hogy elsajátítunk többé-kevésbé egy vagy néhány idegen nyelvet, amely azonban nem pótolja az anyanyelvet.

Az előbb elmondottak arra az esetre vonatkoznak, ha valaki abba a társadalomba születik bele, amely az illető kisebb közösség (család) nyelvét használja, tehát például magyar szülőktől származik, és Egerben tölti gyermekkorát. Más azonban a nyelvtanulást vegyes házasságból született gyermek viszonya az anyanyelvhez. Ugyancsak más a helyzet olyankor, ha a szülők anyanyelve ugyan közös, de a környezeté más, mint számos kivándorolt családban az Egyesült Államokban, Kanadában vagy Svédországban.

Az idegen nyelv, amelyet az iskolában vagy tanfolyamon sajátítunk el, még több évi tanulás után sem válik hatékonná, de mindenképpen jó alap ahhoz, hogy kedvező helyzetben tovább fejleszthessük. Ilyen kedvező helyzet egy külföldi utazás az illető nyelvterületre. Ennek azonban csak akkor van értelme, ha már ismerjük az alapokat, a nyelvtani rendszert, a helyesírást és legalább 1500–2000 szót, ezt is lehetőleg igazodva előfordulási gyakoriságukhoz. Egyesek a gyors beszédre és „tökéletes kiejtésre” akarják megtanítani a diákokat. Ez azért volna túlzott, sokaknál elérhetetlen követelmény, mert tanárunk kiejtése is ritkán tökéletes. Egy amerikai magyar anyanyelvű egyetemi tanár már legalább 25 éve tanít amerikai egyetemen. Már előbb is olvasott, beszélt angolul, de szerinte már az első mondat után rájönnek, hogy az angol tanult nyelve, nem anyanyelve. Ezzel természetesen a világért sem azt akarom mondani, hogy ne törekedjünk a minél jobb kiejtés felé. Ne tartsuk azonban kudarcnak, hogy az anyanyelvi kiejtés később tanult nyelvben csak eszmény, amelyhez igyekeztünk közel jutni, de csak keveseké a babér, hogy elérték. A nyelv célja a közlés, kommunikáció, tehát a kölcsönös megértés.

Az idegen nyelv egyébként nem csak arra való, hogy az illető anyanyelvűekkel, tehát angolul az angolokkal vagy amerikaiakkal, németül a németekkel vagy osztrákokkal, franciául a franciákkal, oroszul az oroszokkal beszéljünk. Egy magyar, bármilyen soká tanulta az illető nyelvet, mindenképpen hátrányba kerül az illető angollal, amerikaival, némettel, franciával, oroszsal szemben, hiszen az az anyanyelvén beszél, a magyar pedig egy később tanult nyelven. Ugyanígy hátrányban van az illető angol, orosz, francia, ha magyarul beszél velem. Egyes angolok, akik ismerik a *fair play* (tisztességes

játék ~ eljárás) szabályait, rögtön felajánlják egy közvetítő nyelv (német vagy francia) használatát, hogy egyik fél se legyen jogosulatlan előnyben.

Így tehát nagyon jó, ha tudunk egy vagy több idegen nyelvet, hogy például románokkal franciául, svédekkel vagy hollandokkal angolul, csehekkel oroszul beszélhessünk. Sőt az oroszok és franciák egy részével is lehet angolul, az angolok egy részével is lehet franciául vagy németül beszélgetnünk.

Nagyon hasznos a saját és országunk érdekében is, ha több nyelvet tudunk legalább passzív fokon, vagyis hogy értünk és olvasunk az illető idegen nyelven. Nem is szükséges magyaráznom, milyen gyámoltalan egy magyar turista, ha átlépi az ország határait anélkül, hogy egy mukkot is értene bármilyen idegen nyelven. Ha viszont bármely szakember ismer — beszélni nem is szükséges — néhány idegen nyelvet, akkor saját szakmájában nem szükséges lefordíttatnia vagy más segítséget kérnie ahhoz, hogy egy őt érdeklő tanulmányt vagy közleményt közvetlenül felhasználhasson. A fordítók drágák, és az állam vagy az intézmény sokat takaríthat meg, ha nem kell minden szakszöveget magyarra fordíttatnia. Hiába küld ki az állam vagy vállalat szakembereket külföldre tárgyalni, ha azok nem értenek idegen nyelveken. Akkor tolmácsot is kell küldeni, méghozzá nem is akármilyenent.

Egy idegen nyelvet felnőtt korban csak úgy lehet igen magas fokon elsajátítani, ha az ember állandóan gyakorolja, ha tehát tartósan az illető nyelvterületen él, vagy a házastársával, gyakran látott rokonával azt a nyelvet beszéli, és naponta olvas is az illető nyelven. A kiejtés még így is messze el fog maradni az anyanyelvi szinttől. Bizonyos fokig egyéni adottság is lehet a nyelvtelhetség, tehát idegen nyelv elsajátítása.

Azt is be kell látnunk, hogy egyetlen idegen nyelv elsajátítása is sok energiát és időt igényel. Ne higgyük el — ha személyesen nem győződünk meg róla —, hogy valaki húsz nyelven beszél perfektül. Az illető perfektül talán beszél, de angolul, olaszul elég hitványan. Nem elég, ha valaki néhány udvariassági formát vagy számneveket húsz nyelven tud. Ahhoz, hogy magas fokon beszélje a nyelvet, sokezer szót kell tudnia az illető nyelven, a nyelvtant ösztönösen és a beszédben is, valamint az illető nyelv beszédhangjait és hanglejtését igen jól el kell sajátítania. Tudnia kell a szavak hangulati értékét, a beszédet kísérő gesztusokat, ismernie kell bizonyos fokig az illető nyelvet beszélő nép vagy népek földrajzát, történetét. Kell ismernie a szólások megfelelőit az illető nyelven: *fúrja az oldalamat* (német *es wurmt mich*); *több is veszett Mohácsnál* (német *dieser Verlust ist noch zu vertragen*, orosz *ниче́го, ангол never mind*); *nyakára hág* (a pénznek): német *verputzen* (Geld); *nem kerget a tatár* (német *es hat keine Eile*, orosz *ceйчac, cкopo*) *nem enged a negyvennyolcból* (német *er hält fest an seiner Meinung*); *sok víz lefolyik addig a Dunán* (német *da ist es noch weit her*); stb.

Figyeljük meg a húsz nyelven „perfektül” beszélőt, vajon az anyanyelvén tud-e perfektül! Nagyon becsülöm a sok nyelven beszélőket, de csak akkor, ha valóban tudják az illető nyelveket, és ha nem is tökéletesen, vagyis anyanyelvi szinten, hanem csak magas fokon. Ismerek ilyeneket is (persze nem húsz nyelven perfektül beszélőket, hanem négy-öt nyelven elég jól és szabadon társalgókat).

A közeli nyelvrokonság nem mindig segít az illető nyelv elsajátításában. A magyarokat ilyen veszély nem fenyegeti, mert nekünk nincs közeli rokon nyelvünk. A szlovák az orosz vagy a csehet nem biztos, hogy jobban megtanulja, mint egy magyar. Kezdetben természetesen sokat segít a nyelvrokonsá-

ság a megértésben, de ugyanakkor könnyelművé tesz, és a finomságokban gyakran a saját nyelvi formulát mondja az idegen helyett. Kiejtésben például az olaszok rendszerint gyatrábban beszélnek franciául, a franciák meg olaszul, mint mondjuk egy magyar bármelyik nyelven a kettő közül.

Idegen nyelveket többé-kevésbé ismerő és beszélő embereket minden országban találunk. Minden ország középfokú iskoláiban legalább egy, de általában több idegen nyelvet is tanulnak kötelező tárgyként. Rendszerint egy nyelv minden középfokú iskolás számára kötelező, a másik pedig több nyelv közül szabadon választható, de választás után kötelező. Így az anyanyelven kívül valamely idegen nyelv valamilyen fokon való ismerete egyáltalában nem ritkaság. Persze az oktatás színvonalától és a további begyakorlástól is függ, mennyire hatékony a nyelvoktatás. Akadálya a nyelvoktatásnak a rossz felépítésű és unalmas nyelvkönyv, a nyelvet oktató tanár csekély nyelvtudása és a kedv, hozzáállás, akarat a tanuló részéről. Ha ismereteit nem tartja felszínen, nem gyakorolja az illető nyelvet szóban, írásban vagy olvasásban, akkor az bizony hamar feledésbe merülhet.

Nincs csodamódszer. Nem lehet nyelvet álomban megtanulni, ha mellettünk szól is alvásunk közben a magnószalag. Nem lehet hipnózissal sem nyelvet tanulni. A nyelvtanulás kemény, hosszú felkészülést jelent felnőtt-korban.

Sajnos, nem állunk jól nyelvtudás dolgában. Az olyan sűrűn lakott kereskedő országokban, mint Hollandia, Belgium, Svájc, elég széleskörű az idegen nyelvtudás. De a szomszédos országokban, Ausztriát és Csehországot kivéve, ugyanannyi fáradságot kíván a szükséges útbaigazítás megszerzése, mint egy idegennek nálunk. Ezen célszerű volna segítenünk, és szomszédainknak sem ártana kilépniük saját anyanyelvük bűvköréből.

Ha pedig egy bizonyos jól-rosszul beszélt közvetítő nyelv tudásáról szóltam, ez a négymilliárdnyi emberiségből sok-sok milliót jelent, ha azonban kétnyelvűségről beszélünk, a kétnyelvűek számát csak százazrekben lehet mérni. A két- (vagy több-) nyelvűséghez ugyanis két- vagy többnyelvű környezet is szükséges. Közép-Európában talán több volt a két- és többnyelvűek száma az első világháború előtt, mint ma ugyanezen a területen. Egyik temesvári nagynénim magyarul, németül, szerbül és románul majdnem egyformán jól beszélt, és temesváriakkal egy társaságban szinte észre sem vették, mikor váltottak nyelvet. A pozsonyiak nagy része magyarul, németül és szlovákul beszélt szinte egyenlő fokon. Nagyon nagy volt a magyar—német, magyar—szlovák, magyar—román kétnyelvűek száma a városokban. Persze akkor is volt magyar, szlovák, román stb. egynyelvűség is nagy számban, főleg falun. 1910-ben a népszámlálás adatai szerint az akkori Magyarországon a lakosság 45,5%-a, vagyis 8,3 millió volt nem magyar anyanyelvű, és közülük csak 16,4% tudott magyarul, vagyis 1,4 millió, más szóval majdnem 7 millió volt Magyarországon ekkor az olyan magyar állampolgár, aki nem tudott magyarul. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyarok egynyelvűek lettek volna, és azt sem, hogy a magyarul nem tudó románok, szlovákok ne tudtak volna esetleg németül vagy szerbül anyanyelvükön kívül, de erre vonatkozóan nem állnak adatok rendelkezésemre.

Az európai kétnyelvűek túlnyomó többsége az úgynevezett nemzeti kisebbségekből kerül ki. Így például a félmillió velszi gyakorlatilag mind kétnyelvű, angolul is anyanyelvi fokon beszél. Ugyancsak kétnyelvű a franciaországi baszkok, bretonok, alemannok többsége, pedig ezek egy tömbben él-

nek. Még gyakoribb a kétnyelvűség a szórványkisebbségek körében, mint az olaszországi albánok és görögök vagy a mai magyarországi nemzeti kisebbségek. A mai magyarországi nemzeti kisebbségek zöme a XVIII. század folyamán telepedett meg a török uralom és a várostromok miatt néptelenné vált területeken, mint például a Buda környéki németek, szlovákok, szerbek. Még részben a magyar falvak (pl. a Fejér megyei Vajta vagy a békési Orosháza, a csongrádi Kiskundorozsma) is a töröktől kevésbé háborgatott palóc vagy nyugat-dunántúli vidékekről települt újra.

Mivel a nemzeti kisebbségek a mai Magyarországon sehol sem alkotnak nagyobb összefüggő területet, és mivel világszerte észlelhető a falusi fiatalság városba tömörülése, még a 3–4 faluból álló kis tömbök is lazulóban vannak. Ehhez járult a második világháború után a hazai németiség egy részének kitelepítése, a Szlovákiával végrehajtott mintegy százezer főre tehető lakosságcsere, a bukovinai székelyek és a moldvai csángók egy részének letelepítése a ki- és áttelepítéssel megürült helyekre. Mindez erősen megapasztotta a magyarországi nemzetiségek számát. A szétszórtság és a vegyes házasságok pedig kétnyelvűvé tették az eddig is csekély számú egynyelvű nem-magyar lakosságot.

Maga a kétnyelvűség — kétnyelvű környezetben — egy fenntartható és természetes állapot. A kétnyelvű lakosságra igen fontos feladat vár, mert ők lehetnek a közvetítők a két nemzet tudománya és kultúrája között. Már az anyanyelv jellemzésekor megemlítettem, hogy amennyire az anyanyelv összeköti a társadalom egy részét, ugyanakkor erős válaszfal is a másnyelvűek felé. A legtöbb nyelvhatáron és vegyes lakosságú falvakban, városokban azonban eléggé nagy számban akadnak kétnyelvűek, akik ezt a válaszfalat nyíltabbá teszik, ők a kapuk, amelyeken keresztül a két másnyelvű közösség a tudományt és a kultúrát kicserélheti. Már az ókorban is nagy becsben tartották a tolmácsokat, és azóta sem nélkülözheti őket egyik állam sem. A kétnyelvűség hasznos és kedvező adottság, mert két társadalomban teszi otthonossá az embert, két kultúra áll nyitva előtte, tágabb a látóköre, mint az egynyelvűeké. A három- és négynyelvűség, amely az egykori Magyarország egyes városaiban gyakori volt, ma már ritkaságszámba megy.

Amennyire többletérték két nyelv anyanyelvi (vagy megközelítőleg anyanyelvi) tudása, annyira sajnálható az olyan egyén, akinek a második nyelve összekeveredik anyanyelvével, ahol nincs meg a képletes válaszfal az illető agyában a két nyelv között. Ilyen egyének voltak régebben is, és egyre újratermelődnék. Egy nagynénim horvát volt, egy kicsit tudott németül. Mikor nagybátyám feleségül vette, egy szót sem értett magyarul, a nagybátyám meg horvátul nem, így egy primitív német nyelven folyt az otthoni gondolatcsere. Nagynénim azután a teljesen magyar környezetben megtanult egy pidgin-magyar, de tökéletesen elfelejtette a németet, sőt anyanyelvét, a horvátot is. Magyar beszédét meg lehetett ugyan érteni, de egyetlen kifogástalan magyar mondatot sem tudott alkotni. Bátyja Argentínába vándorolt ki Jugoszláviából, ott megtanult spanyolul, de megtartotta horvát anyanyelvét is. Mikor Budapesten meglátogatta hűgát, nem tudtak horvátul beszélgetni, csak tolmács útján érintkeztek.

Így járt számos Amerikába kivándorolt közép-európai is. A kivándorlók jelentékeny része élete végéig nem tanult meg jól angolul, csak igen alacsony szinten, kézzel-lábbal segítve értetik meg magukat az amerikaiakkal. Anyanyelvüket meg telezsúfolják angol szavakkal és kifejezésekkel úgy, hogy egy

bizonyos fokú angol szókincs tudása nélkül meg sem lehet érteni őket. Mikor a kinti magyarok nyelvét tanulmányoztam, ilyen mondatokat is lehetett hallani: *engedj hogy aludjak* (< angol *let me sleep*); vagy *nem pójoltam neki etensnt* 'nem figyeltem rá' (< angol *I did'nt pay attention*); *Ou je, a fijam kárpinter* ('ács') *lett, házat csinált magának, de csak négy rumát* ('szobát'). *Dzsentilmen* ('uraim'), *ha nem viszik el a kornerről* ('sarokról') *a káréjukat* ('kocsijukat'), *úgy megpanisolom* ('megbüntetem') *magukat, hogy belezöldülnek*.

Ugyanakkor Lotz János, Kelemen György, Sinor Dénes és még sokan mások, bár angol anyanyelvű a feleségük, a magyar beszédüket kifogástalanul megtartották, de az angolt (szinte) anyanyelvi fokon sajátították el.

A nemzeti (nyelvi) kisebbségekkel való bánásmód különböző korokban és különböző országokban más és más volt, sőt ma is más.

Noha az emberi jogok közé tartozik az anyanyelv szabad használata, és számos országban a törvény is előírja, mégsem egyforma a gyakorlat. A legmesszebb a finnek mentek el, mert a 6–7%-os svéd kisebbség kedvéért kettős az államnyelv, minden olyan községben és városban, ahol a svéd kisebbség eléri az országos arányt, kötelezők a kétnyelvű feliratok. Azokon a területeken, ahol a lakosságnak több, mint 93%-a finn, ott csak a finn nyelv a hivatalos. De az Ahvenanmaa-Åland szigeteken, ahol a svéd anyanyelvű lakossága éri el a 93%-ot, csak svéd a hivatalos nyelv. A legtöbb finnországi finn iskolában tanítják a svédet mint idegen nyelvet. A szomszédos országok közül csak Jugoszláviáról tudom, hogy a magyar nyelvet szerb anyanyelvűeknek is tanítják. Mivel nemrég jártam Svédországban, az ottani nemzetiségi iskolák rövid ismertetésével fejezem be mondanivalómat.

Svédországban a legújabb időkig csak svéd nyelvű iskolák voltak, a közép-skandináviai XVI. századi finn telepesek a XX. századra szinte teljesen elsvédesedtek; a mintegy 30–40 ezerre tehető Tornio völgyi finnek és a hétézernyi svéd-lapp pedig svéd iskolába járt. Ez a fél százaléknyi nemzeti kisebbség nem volt számottevő.

A második világháború után azonban a háborúban elszegényedett európai országokból megindult a kivándorlás a háborútól megkímélt, fejlett iparral és mezőgazdasággal rendelkező Svédországba. Elsősorban a szomszéd országokból: Finnországból, Norvégiából és Dániából, de távoli, nagy nép-fölösleggel rendelkező országokból (mint Jugoszlávia, Törökország, arab államok) is számos kivándorló vagy vendégmunkás talált megélhetést Svédországban. A korábbi nemzetiségekkel együtt a bevándorlók és vendégmunkások száma megközelíti a félmilliót (6%). Tekintve, hogy a svédek természetes szaporodása alig éri el az 5‰-et, az iskolás korú gyermekeknek nagyobb százaléka nem svéd anyanyelvű, mint a felnőtt bevándorlóké.

A svéd kormány a helsinki alapokmány aláírása után elhatározta, hogy biztosítja a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatását. Ezért, ha kellő számú gyermek (10–15) volt valahol valamilyen nyelvre, akkor nyitottak nem-svéd nyelvű osztályokat. A kisebb számú nem-svéd anyanyelvű gyermekek részére pedig biztosítottak heti 2 óra anyanyelvi oktatást, valamint szombatonkénti heti 3 óra anyagkövető gyakorlatot, amelyeken a svédül előadott tárgyakat anyanyelven magyarázzák meg a gyerekeknek.

Az oktatást — ha lehet — svédül tudó kisebbségi anyanyelvű okleveles tanítóra bízzák. Nemzetiségi nyelvű osztályokat csak a finn és a szerb-horvát anyanyelvű gyerekek számára nyitottak. A magyar anyanyelvűek létszáma messze elmarad a finnek, jugoszlávok, törökök, sőt még az angol vendégmun-

kásoké mögött is. A következő kisebbségi nyelveket tanítják anyanyelvi és kisegítő órákon: angol, arab, cseh, finn, görög, lengyel, macedon, magyar, olasz, portugál, spanyol, szerb-horvát, szlovák és török.

Ez év márciusában egy rövid tanulmányúton megtekinthettem egy kiállítást egy stockholmi iskolában. Itt mutatták be a nemzetiségi nyelveken szóló tájékoztatókat, tankönyveket és segédleteket. Tartottam előadást Stockholmban a helyi és környéki (Vesterås, Katrineholm, Norrköping), valamint Göteborgban az ottani magyar tanítóknak, meghallgathattam két magyar órát két iskolában, beszélgethettem négy városban magyar pedagógusokkal, valamint a svéd Oktatási Minisztérium nemzetiségi osztályának vezetőivel.

Befejezésül szó szerint közlöm annak a jelentkezési lapnak hátoldalát, amelyet minden magyar anyanyelvű gyerek kézhez kap, ha svéd iskolába iratkozik:

„Minden gyereknek *joga* van résztvenni az anyanyelvi oktatásban, ha a svéden kívül más nyelven is beszélnek a szülői házban. Ez feltételezi, hogy legalább az egyik szülő anyanyelve nem svéd.

Az anyanyelvi oktatásban való részvétel mellett *joga* van a tanulónak a svéd tananyag magyar nyelvű magyarázatának igénylésére is. . .

A kutatás és tapasztalat egyaránt igazolja, milyen nagy jelentőségű a gyermek számára anyanyelvének fejlesztése:

- Megkönnyíti egy új nyelv elsajátítását
- Elősegíti a gyermek gondolati-érzelmi készségének fejlődését
- Lehetőséget nyújt számára a szülőföld kultúrájának, tradícióinak megismerésére, lehetővé teszi az ott élő rokonokkal, barátokkal való kapcsolat-teremtést.”

KÁLMÁN BÉLA

A *pörkölt* ige történeti és nyelvjárási képéhez

1. Nemrégiben azt a kérdést tették fel nekem, hogy vajon ismerik-e a nyelvészek „a *pörkál* szót mint igét”, amelyet az egykori Ipolypásztón (ma Pastovce) élő szlovákiai magyarok ’< ruhaneműt forró vasalóval> kissé megéget’-féle jelentésben használnak. Mindjárt mondtam, hogy a szónak nincs köze a *perkál* főnévhez, hanem a *pörkölt* ige változata. A kéznél levő szótárakban azonban a *pörkál* igét nem találtuk meg, s így ígéretet tettem, hogy utána fogok nézni az ÚMTsz. kéziratos anyagában. Valóban vannak hasonló jelentésű *pörkál*-ról cédulák az ÚMTsz. gyűjtésében, s már ezek láttán is úgy gondoltam, hogy amit a *pörkölt*-nek erről az alak- és jelentésváltozatáról mondhatunk, az több figyelmet érdemel, mint amennyiben egy magánjellegű tájékoztatás révén részesülhet. Még inkább szükségesnek tartom, sőt személy szerinti kötelességemnek is érzem a *pörkölt*-lel kapcsolatos némely kérdésnek szakfolyóiratbeli megtárgyalását azért, mivel újra elővettem a TESz.-beli *pörkölt* szócikk készítésekor felhasznált anyagot, személyesen átnéztem a forrásul szolgáló kéziratos gyűjtések céduláit, s mindezek alapján megállapíthattam, hogy amit a szótárban a *pörkölt*-ről közöltünk, az némely ponton javítást vagy kiegészítést kíván.

Egyben felhasználom az alkalmat arra, hogy különféle elkészült vagy készülőben levő munkáknak, illetőleg félig-meddig rendezett és valószínűleg

végleg kéziratban maradó gyűjtéseknek az adatairól, a nagyon értékes anyag felhasználásának nehézségeiről is mondjak valamit a máris szükséges korrigálásokon meglepődő, túl szigorú kritikusoknak, a szótörténeti kérdésekhez távolabbról közeledő érdeklődőknek, de elsősorban a szakterület jövőbeli kutatóinak.

2. Minthogy a szó iránti érdeklődésem felújulására egy a TESz.-ből hiányzó alakváltozat meglétéről való értesülésem adott alkalmat, úgy gondolom, bevezetőül helyes lesz néhány szót ejteni arról, hogy a szótár munkálatai közben hogyan is kezeltük az alakváltozat fogalmát, és mi játszott szerepet annak megítélésében, hogy bevegyünk-e egy-egy ritkábban feljegyzett változatot a szótörténeti adatok közé.

Noha a szakemberek az ezekre vonatkozó állásfoglalást a különféle jellegű szavakkal foglalkozó szócikkekből és részben más szakirodalmi ismeretek alapján is világosan láthatják, nem ártott volna a szótár használatára vonatkozó tájékoztatóban egy kicsit bővebben is szólni az alakváltozatok kérdéseiről, tekintettel arra, hogy a mű nem csupán e sajátos szakterületen otthonos kutatók szűkebb körének készült. A tájékoztató a jelentésekről megmondja, hogy a változatok elkülönítésében nem vállalkozhattunk arra, hogy olyan finomságokba hatoljunk, mint amilyeneknek a taglalására például a merőben más rendeltetésű ÉrtSz. készítésekor sor került. Az alakváltozatokkal kapcsolatban azonban nincs világosan megfogalmazva, hogy korántsem törekedhattünk teljességre. Csupán azt olvashatjuk (TESz. I, 26), hogy az egyszer előforduló alakváltozatot csak akkor tartalmazza a szótár, ha kivételes jelentőségű volt (például az abszolút első vagy az első teljes értékű adatban jelentkezett, illetőleg — kiegészítésképpen hozzátehetjük — ha a szó eredetének megfejtése szempontjából vagy a megfejtési kísérletek valamelyikének a szemszögéből nézve nem volt érdektelen). Az eredeti elgondolás szerint azonban csak a fontosabb változatokat kellett dokumentálni, a jelentéktelen különbségeket mutató, a nyelvemlékekben nagyon ritkán jelentkező vagy a túlságosan kis területről adatolható alakváltozatokat nem kellett felvenni. Természetesen egy kollektív munka keretében az alapelvek rögzítése ellenére sem sikerül elérni, hogy a munkatársak teljességgel hasonlóan mérlegeljék a „fontosság”-ot. Így az egyes szócikkeknek az írói sajátosabb érdeklődésüknek megfelelően (vagy néha annak ellenére járva el) nem egészen egyformán döntöttek az alakváltozatok felvételének és a jelentésváltozatok elkülönítésének kérdéseiben. Ez a munka készítése során okozott némi nehézséget, de végül is a kisebb mértékű egyenetlenség kevesebb hátrányt jelent, mint amennyi előny származik a további kutatás számára abból, hogy ki ebben, ki abban lépett túl az eredeti elgondolás keretein, és hatott munkatársaira a gazdagítási igényeket illetően.

Valóban olyan egyértelmű lehet-e a „fontosság” megítélése a szakemberek között, mint ahogyan azt esetleg a kívülállók gondolják? Milyen alakváltozat tekinthető fontosnak? Nyilván a hosszabb időn át több adattal szereplő és széles körű elterjedtséggel élő változatok, amelyek egyben a magyar nyelvre jellemző hangtörténeti fejlődésfolyamatoknak egyes állomásait képviselik. De más megokolás alapján fontosnak minősülhet a szórványosabb változással létrejött, a közkeletűbbektől erősebben eltérő forma is, hiszen az ebben jelentkező szónak a köznyelvi címszóval való azonossága inkább szorulhat magyarázatra, mint a szokásos hangtani megfeleléseket dokumentáló formaké.

Szintén idézendőnek ítéelhetjük a jelentősebb nyelvemlékekből vagy az olvasottabb irodalmi művekből ismert alakokat. Ritka vagy egyetlen előfordulása ellenére is vitathatatlanul fontosnak minősül az olyan hangalak, amelynek a szófejtés szempontjából lehet jelentősége. Ismét másféle meggondolásból következően fontosnak kell tartanunk azoknak az alakváltozatoknak a nyilvántartását, amelyek esetében jelentéstani szempontok is szerepet játszanak az alak választásában. Nem volt egységes az állásfoglalás és nem lehetett következetes a megoldás azokban az esetekben, amelyekben a címszóvá tett származékszónak csupán a képzőelemben eltérő variánsa volt a megítélés tárgya. Így a toldalékmorféma hangalakjának figyelmen kívül maradása következtében előfordul, hogy egy szónak mai köznyelvi formájára nincs is adat a szótárban. Vitatható a szóvégről elmaradt *l*-nek a hiányát, az *l* és az *r* előtti magánhangzónak a megnyúlását szemléltető példák megítélése. Bizonyosfajta hangalaki eltérések figyelmen kívül hagyása azzal jár, hogy szótáríráskor éppen a túlságos közkeletűség alapján bizonyul egy változat mellőzhetőnek.

Az alakváltozat fontosságának megítélésében tehát elég sok szempont szerepel, és ha mindent mérlegelünk, viszonylag kevés olyan változatot találunk, amelynek felvétele inkább kifogásolható volna, mint kihagyása. A hiány általában mindig nyugtalanítóbb a fölöslegnél, mivel az előbbin könnyen fennakadhat az, aki valamit hiába keres. Ezért inkább — és a munkába belemelegedve egyre inkább — bőkezűek voltunk. Hogy a magam példáját említsem: eleinte az említett szempontok mérlegelése alapján az alakváltozatokat eléggé megrostáltam. Később azonban látva a többi munkatárs szócikkeiben levő variánsok sokaságát, s főként azt, hogy a szerkesztéskor a Nyelvatlasz anyagából vett olyan változatokkal is kiegészítették az én összeállításomat, amelyek számomra esetleg nem is érzékelhető, de legalábbis tőlem jelentéktelennek tartott apróbb hangképzési differenciákat szemléltetnek, kezdtem felvenni olyan alakokat is, amelyeket részemről ugyan nem tartottam volna „fontos”-nak, de éppen ezért igyekeztem ügyelni arra, hogy ne bánjak mostohábban velük, mint a hangalaki eltérésekre adottságaik, érdeklődésük és gyakorlatuk alapján több figyelmet fordító, azoknak nagyobb jelentőséget tulajdonító kollégáim. S nem voltam egyedüli az ilyen okból eredő igyekvésben. Még így is bizonyosak lehetünk abban, hogy utólag több esetben lettek beiktatva a szócikkekbe olyan újabbnak tűnő nyelvjárási alakváltozatok, amelyekre korábbról is idézhettünk volna adatot, ha az első kidolgozáskor az alakváltozatok felvételében nem vagyunk takarékosabbak, mint azok a hangtani érdeklődésű nyelvjáráskutatók, akik a régi nyelvi anyag ismerete nélkül javasoltak, illetőleg hajtottak végre bizonyos kiegészítéseket. A lényeg az, hogy a többünket is foglalkoztató hasonló meggondolások és aggályoskodások következtében eléggé eltávolodtunk attól a tervtől, amely szerint csak a főbb alakváltozatokat dokumentáljuk. De éppen e bőkezűséggel azt értük el, hogy olvasóink esetleg hiányolják a valami okból mégis kihagyott vagy kimaradt alakokat.

Az alakváltozatok felvételének vagy mellőzésének kérdésénél is fontosabb dolog, hogy az alakváltozat fogalmát a hangutánzó és hangfestő eredetű és jellegű szavak esetében másképpen értelmeztük és kezeltük, mint egyébként. Alakváltozatnak a fogalom szűkebb értelmezése alapján általában valamely szónak azokat a hangalaki változatait szoktuk tekinteni, amelyek egymásnak hangtani változások útján kialakult megfelelői, amelyek tehát

egy történeti fejlődésfolyamatnak különböző időpontjában létrejött, különböző nyelvi rétegekben megőrzött vagy elterjedt formákként függenek össze egymással. Az onomatopoetikus szavak esetében a változatoknak az egymáshoz való viszonya gyakran nem ilyen. A hangutánzó vagy hangfestő szócsaládok tagjainak közös alapja nem a szó szigorú értelmében vett grammatikai tömorféma, a végződéses nem valódi képzők, a szócsaládok tagjai nem valódi származékok. A hangalaki változatok és a hasonló funkciójú álképzőket tartalmazó alaktani változatok között néha nem is tudunk különbséget tenni. A tőszótagnak vagy alapszónak tekintett rész hangalaki különbségei inkább a variánsok párhuzamos keletkezésével, semmint hangváltozással magyarázhatók. A hangutánzó vagy hangfestő jelleg olykor az álképzős szónak teljes hangsorához fűződik, mértéke a különféle végzések esetében nyilvánvalóbb lehet vagy fokozódhat. Az „ál”-tövékben hangalaki különbséget mutató variánsok párhuzamos keletkezésmódján kívül az alaktani jellegű változatokban való gazdagságot tekintetbe véve is az látszik célszerűnek, ha az alakváltozat fogalmát a hangutánzó és hangfestő szavak esetében tágabban értelmezzük, s egyazon szó variánsainak tartunk olyan elemeket, amelyeket más eredetű, jellegű, típusú szócsaládok esetében külön szóként kezelnénk.

Az onomatopoetikus szavak vizsgálatában az idők folyamán egyre inkább, de csak fokozatosan hódított teret az alakváltozat fogalmának ilyen értelmű kitágítása. Így előfordul, hogy a korábbi szakirodalomban külön szóként kezelt szóképzési elemekkel az új etimológiai szótárban egy szó alakvariánsaként találkozunk. Éppen a szótári megoldások egyszerűsítésének érdeke kívánta meg az efféle eljárást, illetőleg a gyakorlati nehézségek, egyes változatok ide vagy oda sorolásának problémái igazolják annak az elméleti állásfoglalásnak a jogosságát, amely az onomatopoetikus szavak vizsgálatának általános kérdéseivel foglalkozó tanulmányokban az alakváltozat fogalmát illetően uralkodóvá vált.

Az egymástól néha jelentősen különböző alakváltozatoknak egy szócikkben való összefogása, sőt egy szóként kezelése kétségtelenül célszerű és helykímélő megoldás egy etimológiai szótárban. Felmerül azonban annak a veszélye, hogy a külön nyelvjárási szóként ismert elemek egyike vagy másika után érdeklődő olvasó — az etimológiai összefüggésre nem gondolva, arról még nem is tudva — nem találja meg az általa keresett szót. Segítheti a szótár használóját, ha a köznyelvi alaktól erősebben, jelentősebben eltérő változatok fel vannak véve utalószóként. Ez az eljárás azonban felveti a mérlegelés vitathatóságát: milyen alapon ítéltethető az eltérés jelentősnek, mi legyen a határa az utalócímszók szaporításának? A *pörkölt*-nek a TESz.-ben szereplő számos alakváltozata közül például a szerkesztéskor csupán a *pergel*-ről készült utalás, a többi régi nyelvi vagy tájszóként élő alakváltozat megtalálásában csak a készülő mutató lehet majd a szótárforgató olvasók segítségére. — A TESz. részére való anyaggyűjtésben viszont abból származtak nehézségek, és némely alakváltozat hiánya esetleg azzal magyarázható, hogy a rendelkezésünkre álló kéziratos gyűjteményekben: az akadémiai nagyszótári anyagban és a készülő új tájszótár cédulaanyagában a nálunk egy szócikkbe kíváncsi variánsok esetleg külön szóként vannak szétszórva, s mivel a címszók közötti esetleges etimológiai kapcsolatra ezekben az anyagokban nincs utalás, a szócikkek előkészítése során könnyen figyelmen kívül maradhatott valami. A kéziratos források személyes tanulmányozására a szócikkek írói többnyire nem vállalkozhattak. Nem volt könnyű és vitathatatlan annak eldöntése sem, hogy

a különféle jellegű segéd munkák igénylésének idejét hogyan iktassuk be a munkafolyamat egészébe. Eljárásunk nem volt egységes, ki-ki a maga kialakult gyakorlatának rendjéhez igazodott. A viszonylag kevés adatra épülő szócikkek esetében célszerű volt a kézirat forrásanyag előzetes átnézése. Nagy adatmennyiséggel dolgozva nehezebb volt a legmegfelelőbb sorrend kialakítása, s utólag úgy látom, nem volt célszerű a következetesség abban, hogy a hosszabb vagy rövidebb múltra visszatekintő szavak esetében egyaránt előzőleg kértem tájékoztatást az ÚMTsz. anyagáról. Aki az előkészítő szakaszban segített, annak a munkájában több fogyatékoság, hiány és hiba lehetett, s a gazdag múltú, változatos történetű szócsaládok esetében az újabb nyelvjárási anyagra nem fordíthattunk annyi figyelmet, hogy az előzetes tájékoztatás fogyatékoságai lelepleződhetek volna. Megtörtént, hogy a szakirodalomban egyszer említett alakváltozat előfordulási gyakoriságát és földrajzi elterjedtségének körét nem mérlegelhettük megfelelőképpen, amikor felvétele vagy kihagyása mellett döntöttünk. Úgyisintén nem mindig volt lehetőségünk arra, hogy egyes alak- és jelentésváltozatoknak egymással való kapcsolódását nyelvjárásterületenként megvizsgáljuk. Helyesebb lett volna a nyelvjárási anyagot utólag vagy utólag is átnézni, amikor a már összeállított szócikk alapján látni lehetett volna, hogy a szerző milyen jellegű és arányú különbségeket tart figyelemre méltónak az adatok megítélésében.

A szó történetét bemutató adatokkal kapcsolatban nemcsak egyes alak- vagy jelentésváltozatnak a hiánya miatt és nemcsak a fontosság megítélésében mutatkozó egyenetlenségek veszélyének tudatában aggodalmaskodtunk. Az adott keretek között nem volt módunkban tájékoztatást adni a felvett alakváltozatok és jelentések előfordulási arányairól. A mai köznyelvi alak címszavá tétele és a mai köznyelvi jelentések kiemelése nagyon szerény segítség ahhoz, hogy a legfontosabbakról az olvasó valami képet alkothasson magának. Arról már nem lehet tudomása, hogy öt, húsz, ötven vagy még sokkal több volt-e azoknak az adatoknak a száma, amelyek közül csupán az időrendben elsőt idézhettük. A szövegben csak kivételes esetekben utalhattunk arra, hogy például a régi nyelvben közkeletű volt egy a mai köznyelvben nem ismert alak vagy jelentés, vagy hogy nyelvjárásilag elszigetelt vagy általánosabb elterjedtségű valami.

Szótörténeti kutatásainkban a legnagyobb gondot az jelenti, hogy az egyes jelenségeknek az egyes korokra jellemző előfordulási arányairól és arányváltozásairól nagyon nehéz valami felmérést készíteni. A tüzetesebb vizsgálaton alapuló és az eredményeket részletesebben ismertető szótanulmányok keretében a kutatók inkább megkísérelhetik az arányok megállapítását és bemutatását, de a sajátos tárgyválasztásoknak és céloknak megfelelően általában ezekben is más szempontok uralkodnak. S már az adatok mennyiségének véletlenszerűsége is elég érvnek látszik ahhoz, hogy többnyire lemondunk az arányok szemléltetéséről.

Én sem fogok ebben a cikkben a teljesség igényével fellépve tájékoztatást adni a *pörkölt* változatainak előfordulásairól. Sőt nemcsak hogy nem tudom az arányokat érzékeltetni, de talán félre is vezethetném az olvasót az arányokat illetően, ha nem bocsátanám előre a jelenlegi célomból következő megszoritást: inkább csak a régi nyelvből és a nyelvjárásokból idézett vagy a TESz.-ből éppenséggel kimaradt változatokkal fogok foglalkozni, az ezekhez fűződő észrevételeket adom elő, az ezek vizsgálatából adódó tanulságokat hangsúlyozom.

3. A *pörköl* igére és származékaira a régi nyelvből nincs valami sok adatunk. Az igekötős és a továbbképzett formákat, illetőleg a tőnek esetleges más származékát is figyelembe véve a NySz. alapján összesen 18 előfordulásról tudunk (közülük 2 már XIX. századi), idézve van 14 adat. Az alakváltozatok előfordulásának száma: a *pergel*-re (igekötős kapcsolatait és származékait is tekintve) 9, a *pörgöl*-re 1, a *perkel*-re (-*odik* visszaható képzős származékában) 3 példa található, a *pörk*- tőhöz kapcsolódó egyetlen adat értékelése vitatható. 4 szótári adatról, amelyre a szótár csak hivatkozik, de nem idézi őket, nem derül ki az olvasó számára, hogy milyen alakváltozatot képviselnek. A szótárban a főcímszó egyforma betűtípussal szedett *përgël*, *përgöl*. Minthogy az utóbbi a régi anyagban csupán egyszer jelentkező alakváltozat, az egyenrangúsítást csak az ismert magánhangzó-megfelelés magyarázhatja. A *k*-t tartalmazó formák, amelyeknek mennyisége e csekély számú adathoz viszonyítva nem elhanyagolható, a NySz. készítésének korában pedig — mint alább látni fogjuk — a labialis magánhangzójú változatban már uralkodóvá váltak, nem befolyásolták a főcímszó változatainak megválasztását, csak apróbetűs variánsként vannak felvéve. A vitatható értékelésének jelzett adat valószínűleg az igének a *pörköl* változatához kapcsolható. A főcímszó utáni alakváltozatok között egy *pörköltelen* adat szerepel, „Land: UjSegíts. I. 540” forrásjelzéssel, alább azonban a szótárszerkesztők által kikövetkeztetett [*Pörköltelen*] alcímazonál e helyről *Pörköltlenül* van idézve. A *pörköltlenül* az idézetben annyi mint ’megpörkölődés nélkül’. Ha az *l* nélküli forma nem sajtóhiba, akkor a szó elvben a szórványos előfordulása *pörk* főnévnek a származéka is lehet, bár erre a feltehetően elvonással keletkezett szóra csak a XX. század elejétől van adatunk.

A NySz. példáiban a szó használata többnyire a ’felületi égetés, sütés’ jelentéstartalommal kapcsolatos: elsősorban szemes terménymagvakat, ritkábban gyümölcsöt, kenyeret, húst, tojássárgáját *pergel*-nek; a *perkelődik* két adatában az embernek kellemetlen meleget elviselő személyekről van szó; a *rápergel* ’rápirít, megszégyenít’ értelemben szerepel. A Radvánszky-féle szakácskönyvnek részben a NySz.-ben is közölt adataival jelentéstani szempontból R. HUTÁS MAGDOLNA foglalkozott az ételkészítés különféle műveleteinek jelölői között (MNYTK. 101. sz.). A gyümölcs héjának pergelésével kapcsolatos adatok helyesen értékelve szerepelnek a tisztítás műveleteinek fejezetében (9), a kissé megégetett gyümölcshéj könnyen eltávolítható, ezért ajánlotta a hámozás helyett ezt az eljárást a szakácskönyv szerzője. Az ételízesítéssel kapcsolatban idézett adatnak, illetőleg a talán mint hasonlókat említett NySz.-beli példának az esetében azonban az a magyarázat, amely szerint a *pergel*-nek ’meghint’ a jelentése (37), nem fogadható el. Ez a *pergel* inkább a sütési műveleteket jelölő igék számát növelhetné: az adatban nem a fűszerrel való meghintésre, hanem a félig megsült húsnak fűszerezés utáni, fűszerrel együtt történő további sütésére vonatkozik a *pergel*.

A *pörköl*-l a szó etimológiája szempontjából az újabb szakirodalomban BENKŐ LORÁND foglalkozott abban a szókészlettörténeti tanulmányában (MNY. LIX.), amelyben a *pörköl*-t mint a *pirít*, *perzsel*, *pörsen*, *piros* stb. hangutánzó eredetű szavak családjába tartozó igét tárgyalja (153–4), s amely tanulmány egyébként alapvető fontosságú az onomatopoetikus szavak korszerű vizsgálatának általános kérdései szempontjából. A szerző ebben az írásában az időbeli sorrendben *pergel*, *pörgöl*, *perkel*, *pörköl* formában jelentkező igének szabályos velaris változataként kezeli a *porgol* és *porkol* variánsokat,

az első szótagban *i*-t vagy *ë*-t tartalmazó vegyes hangrendű szóalakokat pedig különféle álképzős variánsaikban az előzőleg említettek „közeli rokonai”-nak mondja. A TESz. készítésekor mint főszerkesztőnek nem volt kifogása az ellen, hogy — éppen a tőle kifejtett alapelvek fokozott érvényesítésével — a palatalis, velaris és vegyes hangrendű szóalakoknak valamennyi hangalaki és álképzős variánsát egyaránt a *pörkölt* változataiként idézzük. Ez a nagyfokú összevonás természetesen csak azért volt lehetséges, mert a változatok többsége soha nem volt a magyar nyelvközösség egészében ismert forma, a régi nyelvi és nyelvjárási variánsok egyetlen mai köznyelvi szóalakhoz kapcsolhatók.

Érdemes egybevetni e korábbi tanulmánynak és a TESz.-beli szócikknek az adatait. A legjelentősebb különbség — ami mutatja, hogy hasznos volt a szótári feldolgozás céljára egy szerény méretű, de így is jelentős értékű külön adatgyűjtést végezni —, hogy a korábbi szótári feldolgozások alapján csak jóval későbből idézhető, köznyelvivé vált *pörkölt* forma már az 1577 körüli kéziratos orvosi könyvből előkerült. A kevésbé fontos eltérések közül minket jelenleg az foglalkoztat, hogy BENKŐ idézte az ÚMTsz. anyagából azt a *përkál* változatot (154), ami a TESz.-ből hiányzik. Azt lehetne gondolni, hogy a TESz. szócikkének írója a *pergál*, *pírgál*, *pírkál* formák mellett nem találta fontosnak a *përkál* felvételét. De a hiánynak ez a megokolása nem megnyugtató. E szócikk szerzőjénél a fontosság mérlegelésében az adatok száma, a szóföldrajzi szempontok, az alakváltozatokhoz kapcsolódó jelentések vagy egyéb sajátos tényezők döntőbb szerepet játszottak, mint a hangalaki eltéréseknek a nagysága vagy rendszerszerűségének latolgatása. Kideríthető azonban, hogy az a munkatárs, aki a szerző számára az ÚMTsz. adatait szolgáltatta, nem is látott *përkál* változatot tartalmazó cédulákat, s nem látta több régebből idézhető más alakváltozatnak az ÚMTsz.-beli anyagát sem. — Az ÚMTsz. cédulaanyagában a *pörkölt* után csak ennek igekötős formáira és más tájszótárak hasonló címszavaira hivatkozó utalócédulák találhatók. A velaris és a különféle vegyes hangrendű formák a szótárban külön szóként fognak szerepelni, a *k*-t és *g*-t tartalmazó alakoknak külön címszóként vagy alakváltozatként való kezelésében egyelőre nem látszik teljesen következetesnek az ÚMTsz. szerkesztőinek eljárása. A *përkál* ige adatai a kéziratos cédulaanyagban a *pergál*¹ alakváltozataként besorolva találhatók, a *perkál*¹ főnév cédulái után pedig található egy „*perkál*² l. *pergál*” utalás. Alább ezekre a *pergál* ~ *përkál* adatokra még visszatérek. Most csak azt jelzem, hogy az utóbbiak száma és elterjedtsége alapján helyesnek tartanám, ha a TESz. a *pörkölt* szócikkében idézte volna a *perkál* változatot is, mégpedig „(ÚMTsz. *pergál*¹ a.)” forrásjelzéssel. Ez a változat elevensége miatt fontosabb, mint a szótárakból idézhető *i*-ző adatok, amelyek némelyikének a *pörkölt*-höz tartozása nem is kétségtelen.

Egyelőre a TESz. szócikkének egyéb korrigálásra szoruló részleteivel kell még foglalkoznunk. A további kiegészítések, javítások szüksége részben egy másik kéziratos cédulaanyagnak a személyes áttanulmányozása alapján merült fel. A szótár készítésekor használt kéziratos gyűjtések közül különösen nehezen kezelhető az akadémiai nagyszótárnak a cédulaanyaga. Mivel az ebből származó kiegészítések utólag voltak beledolgozva a szócikkíró által már összeállított szótörténeti vázlatba, bizonyos típusú hibák ennek az anyagnak a felhasználásában elkerülhetők voltak. Az anyagot kezelő segédmunkatárs a korábban átnézett források alapján adott feldolgozást látva végezte munká-

ját, és minden értékesíthetőnek vélt cédulát átadott a szerzőnek. A hiba-lehetőség a nagyszótári anyag felhasználásával kapcsolatban szinte kizárólag a cédulák rendezetlenségéből, illetőleg rendezettségének zavaraiából adódott. Nemcsak a különféle igekötős kapcsolatoknak és az igeneveknek vagy egyéb származékoknak a sokasága, és nem is csak az anyagnak az egybeolvasztatlan részletein való végighaladás teszi bonyolulttá az alakok és jelentések első előfordulásait kereső kutatóknak a munkáját, de az is, hogy nem mindenben következetes a tőszótagban vagy az álképzőkben különbséget mutató változatok ábécérendi elkülönítése vagy összevonása. Ha például a külön szóként kezelt *megpergelt* igenévként az adatai között talál valaki *megpergált* változatot, nem gondolja, hogy a *megpörkölt*-nél is kell keresnie, s hogy az utóbbi helyen esetleg több *megpergelt*-et és *megpergált*-at találhat. Úgy szintén meglepheti, hogy egyes adatokról mindkét helyen van cédula, és így tovább. Könnyen megtörténhetett tehát, hogy a kissé siettetett szótárkészítés közben az ilyen sokfelé szétszórt anyagból valami figyelmen kívül maradt. De nem szükséges tovább magyarázkodnom vagy mentegetődnöm magam és munkatársaim nevében, hiszen az elkészült mű az adott feltételek keretei között adatközlésben így is jóval többet nyújt a tőle feltétlenül elvárhatónál, jórészt éppen e nagyszótári anyag felhasználása révén. Tény azonban, hogy most több korábban lappangó adat is előkerült, amelyeket látva korrigálnunk kell a *pergált* alakváltozatnak és a 7. jelentésnek első előfordulási idejét és forrását. 1797 helyett 1794-ből idézhetünk adatot a kérdéses alakváltozatra a *meg-pergált* igenévi származékban (Domby S.: Orv. tan. 124 és 324: NSz.). A 7. jelentés előfordulása is három évről korábbiól igazolható, de egy másik alakváltozat céduláján került előnk. 1794-ből idézhető: „A’ ki a’ tűzhöz közel jár, hamar *megperkeli* ruháját” (Kovács P.: Közm. 106: NSz.). Ez az adat a kérdéses jelentést tisztábban is mutatja, mint a TESz.-ben szereplő, MNy.-ből idézett példa, amelynek esetében — mint alább erre még rátérek — inkább csak valószínűsíthető, de nem egészen bizonyos, hogy ruhaneműnek vagy csak ruhaneműnek a megpörköléséről, megpörköldéséről van szó.

Nem szeretném, ha a csekély évszámkülönbséget tartalmazó korrigálások alkalmat adnának arra a feltevésre vagy bírálatra, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítunk egy alak vagy jelentés esetében a véletlenszerűségből adódó első előfordulásnak. Nem. De ha az volt az elv, hogy mindenre a lehető legkorábbi rendelkezésünkre álló adatot közöljük, akkor ezt kellett volna tennünk, s ha észreveszünk valami hibát, kötelességünk javítani.

4. A NSz.-i anyagból adódó kiegészítés, korrigálás részben már a TESz.-beli szócikkben megadott jelentéseket is érintette. Bizonyára akadnak szótárunk használói között, akiknek az a véleménye, hogy az eredeti tervhez képest, illetve a tájékoztatóban jellemzett igényekhez viszonyítva (TESz. I, 26—7) a jelentésváltozatok kezelésében néha még jobban növekedtek igényeink, mint az alakváltozatok dokumentálását illetően. A munkatársak között is többször volt vita tárgya, hogy a szöveggörnyezeti elemekre utaló értelmezések esetében jogos-e a változat elkülönítése, hogy a virgulás megoldások vagy az utólagos összevonások nem jelentenek-e túlságos komplikációt, biztosítják-e az ellenőrzés lehetőségét stb., stb., hogy nem volna-e világosabb az egyszerűbb megoldás, a részletekbe nem hatoló, szinonimát alkalmazó értelmezés. A jelentések elkülönítésében és a körülírások részletezésében éppen azért voltunk igényesebbek, mivel forrásanyagunk feldolgozása során tapaszt-

talhattuk, hogy az egy-két szavas értelmezéssel közölt szótári vagy tájnyelvi adatok nehezen értékelhetők, a további kutatásban alig hasznosíthatók. Szótáriróként sem felejtettük el, hogy a lexikológiai kutatásoknak nem a szótárkészítés a végső célja, a szótár csak segédeszköz, ami legfőképpen azzal segíthet, ha többet nyújt a korábbi szótári megoldásoknál.

Persze sokszor az ismert szöveggörnyezetű szavak jelentésének pontos megállapítása sem könnyű. A kívülállókat talán meglepi a kérdőjeles, tehát újabb adattal is dokumentálandó, sokszor viszonylag későn, a XIX. vagy akár a XX. századból előkerülő jelentések mennyisége. Természetesen a finomabb árnyalatok elkülönítésének igénye nyomában szaporodnak a kétes megítélésű adatok, és viszont az utóbbiak eltérő értékelésének a lehetősége figyelmeztet a megkülönböztetés szükségére. Tévedés ne essék: a jelentéstani érdeklődésű munkatársak sem „vadásztak” a különösen bonyolult magyarázatokat kívánó, problematikus adatokra. Nagy gondot és sok többletmunkát okozott azonban a szótárnak az a történeti munkában helyeselhető alapelve, hogy mindent az első előfordulás adatával szemléltessünk. Az új jelentésváltozat létrejötte nem vizsgálható olyan egyszerűen, és nem bizonyítható olyan szemmel láthatóan, mint az új alakváltozaté. Tudjuk, hogy a jelentés változásainak, a jelentésváltozatok elkülönüléseinek a szempontjából éppen a többféleképpen értékelhető szóhasználat példái az érdekesekek. Ha valójában igényesen és szigorúan járunk el a különféle értelmezési lehetőségek számbavételében, még sokkal többször lett volna szükség a szótárban kérdőjelek alkalmazására, megkérdőjelezhető „új” jelentésű adatok felvételére. Természetesen a „legkorábbi” adat rendszerint nem elég jó a kérdéses jelentés illusztrálására. A jelenlegi korrigálásra módot adó, korábbi nagyszótári adat előkerülése ebben az esetben kivételesen nem nehezítette helyzetünket. Sőt. A közmondásbeli szóhasználat feltehetően már régen megszilárdult jelentésárnyalatot igazol. A TESz.-ben szereplő forrás adata viszont korántsem olyan vitathatatlanul képviseli ezt a jelentést, mint ahogyan a kérdőjel nélküli felvétel alapján ezt gondolni lehetne.

Az igazság az, hogy a TESz.-ben 7. jelentésként található változatnak a szótárbeli nyilvántartása több szempontból is kifogásolható. A „[meg- ik- vel]” korlátozáson enyhítenünk kellene egy „főként” kiegészítéssel. A virgula utáni árnyalat ugyanis igeikötő nélkül is előfordul (pl. „Vigyázz, már *pörkölni* fog <a vasaló>”), s csatlakozhat *el-* igeikötős formához is, ha arról van szó, hogy a vigyázatlanság következtében a pörkölés olyan fokú, hogy a ruha hasznavehetetlenné válik, a gallér, kézelő stb. cserére szorul. A megszorításnak egyéb kiegészítési lehetőségéről cikkem 7. pontjában szólok. — Egy másik, fontosabb észrevételünk, hogy a szótárban idézett 1797-i forrás adata alapján a 7. jelentést csak feltételesen, kérdőjellel lett volna szabad elvonni. Bemutatjuk ezt az adatot szöveggörnyezetével együtt. Közvetlen forrásunk, a MNy. folyóirat a példát Miskolc város régi jegyzőkönyveinek anyagából vette. A szöveg arról szól, hogy büntetésre ítélnék valakit, akinek gondatlansága veszélyesebb tüzet is okozhatott volna. 1797: „... ledülvén, a gyertyát égve hagyta s emberi gyaroltságbul elaludván, a gyertya kevés volta miatt elégett s kiesett és a nyoszolyáját meg is *pergálta*. Azért is ezen vigyázatlanságáért, minthogy a *kiüthetőséggel* nagy károkat okozhatott volna, mások példájára maga kenyerén s vízen kitöltendő 3 napi áristomra ítéltetik.” (MNy. II, 324.) A <ruhaneműt> kissé megéget’ jelentés elvonása kétségtől elég merész eljárásnak tűnik, de nem teljesen alaptalan. Az egyik megokolás az lehetne,

hogy mivel a közhasználatban eleve több rokon értelmű *ágy* szónak 'ágyynemű' jelentése is volt, feltehető, hogy a *nyoszolyá*-nak is lehetett ilyen értelmű használata. Még elfogadhatóbbnak tűnhet talán az az érvelés, hogy a fekvőhely mindenképpen a gyúlékonyabb ágyynemű, takaró, ruhaféle révén foghatott tüzet, tehát a nyoszolya megpergálása a ruhanemű pörkölését is magában foglalja, illetőleg abból kiindulva érthető. A kérdőjelnek és az első biztos adatra való hivatkozásnak a hiányát azonban ezek a magyarázatok nem menthetik. Sajnos, a rövidségre törekvés szinte minden más követelménynél fontosabb vagy legalábbis leggyakrabban hangoztatott intelemként volt élénk állítva, s ennek számos esetben csak az igazság bizonyos fajtájú és mértékű meghamisításával, a jelentéseket illetően rendszerint kételyeink elhallgatása árán sikerült eleget tenni. — Amint látható volt, az 1794-ből előkerült adat a 7. jelentést kifogástalanul dokumentálja. A későbbi példákban is gyakran van szó a legelsőhöz hasonlóan tűzhöz, tűzhelyhez közel álló egyén ruhájának megpörköléséről. (Most nem voltam tekintettel arra, hogy a közmondásban a *tűz* is és a *megpörköl* is átvitt értelemben szerepel, az ige ilyen alkalmazásának a 7. jelentés megléte a feltétele.) Még később azonban, amikor a városiasabb életmód térhódítása következtében a szabad tűzrakás és a régi típusú tűzhelyeknek, fűtőeszközöknek a használata ritkuló jelenséggé vált, a ruhaneműnek vigyázatlanságból eredő megpörkölésére elsősorban vasalás közben kerülhetett sor, tehát a választóvonal után szereplő árnyalat a XX. századi nyelvhasználatban előtérbe került. A vasalást kevésbé kívánó ruhakelmék forgalomba hozatala, illetőleg a szabadban való tűzrakás újabb divatja természetesen ismét befolyásolja az árnyalatok előfordulásának arányváltozásait, a lenhez, pamut-hoz, gyapjúhoz való visszatérés pedig ismét megfigyelhető változásokat okozhat.

A nagyszótári adatok még egy-két kiegészítést lehetővé tennének, az ezekre vonatkozó észrevételeket azonban még kevésbé szánjuk kritikának, mint a 7. jelentéssel kapcsolatban felmerült kérdésekről elmondottakat. Így érdemes megemlíteni, hogy ha a 'pirít, süt'-féle jelentés mellett (a TESz.-ben a 2.), mintegy azon belüli árnyalatként meg akarnánk különböztetni a '<húst> gulyásosan elkészít'-féle jelentést — tehát hogy '<az apróra darabolt húst> zsírban pirított, paprikával fűszerezett vöröshagymához hozzáadva, abban kevergetve, forgatva kissé megsüti, majd kevés lével feleresztve tovább főzi, amíg a lé elpárolog, és a hagymás, paprikás hús ismét zsírára lesül' —, akkor ezt 1792-től kezdve mutathatnánk ki (M. Hírmondó II, 667: NSz.). Ez a jelentés azonban ma már csak a *pörkölt* ételnévben él, így elfogadható az a megoldás, hogy a szótár a főnevesülő *pörkölt* első adatainak közlésével dokumentálta ezt az árnyalatot, a 2. jelentést pedig, amely általánosabb, nem jelölte köznyelvinek. A *pörkölt* ételnév mindenesetre több szempontból is a szócsalád jelentős tagjának látszik. Mivel az étel pirospaprikás fűszerezéssel készül, többünkben színe révén is hozzájárul ahhoz, hogy a *piros, pirít* stb. szavakkal való rokonságot a *pörkölt* ételnév esetében ténylegesen is „érezzük”, vagy legalábbis az etimológiai összetartozást fejtegető szótanulmány mondanivalóját nagyon is meggyőzőnek találjuk. Egy másik dolog, hogy a *pörkölt* formában terjedő, gyakran emlegetett ételnévnek szerepe lehetett abban, hogy az igének labialis magánhangzókát tartalmazó és *k*-val hangzó alakváltozata vált köznyelvivé. — További vizsgálatot kívánna, hogy a TESz.-ben 8.-ként nyilvántartott jelentés meglétét nem lehetne-e egy valamivel korábbi példa alapján elvonni (1815: Katona: Bánk bán 71: NSz.). — A nagyszótári adatok tanúsága szerint a szó

a múlt században még viszonylag sokszor szerepelt a megszügyenítés, pirongatás fogalmával kapcsolatban (a TESz.-ben a 6. jelentés). Érdekes a szónak olyan kifejezésekben való használata is, amelyek valakinek a bosszantására vonatkoznak (pl. *orra alá pörköl, bőrére pörköl*); ez az alkalmazás a TESz.-ben 5.-ként említett jelentéssel vethető össze. — Ételneművel kapcsolatban mennyiségileg első helyen a hús pörkölése áll, de elég gyakoriak a terménymagvak pörkölésére utaló adatok is. Előfordul az ige rántotta készítésével kapcsolatban, amint a NySz. egyik adatának esetében is így találkoztunk vele. Több példában van szó egy bizonyosfajta, feltehetően égetett cukormázás *pörkölt torta*-ról (ez lehetett talán a dobostorta őse).

De nem kívánok tovább időzni a szótörténet és tárgytörténet határterületére vezető kérdéseknél.

5. Az imént említettem, hogy a *pörkölt* ételnév ebben az alakban vált uralkodóvá. Fontos kérdést érintettem ezzel.

Több alak- és jelentésváltozat esetében mindig figyelmet érdemel, hogy nem fedezhetők-e fel egyes jelentéseknek elsősorban bizonyos alakváltozatokhoz való kötődései, és ha igen, tudunk-e esetleg magyarázatot is adni az alak- és jelentésbeli megoszlás egyes tüneteire. Noha teljes szóhasadáshoz vezető, fokozódó következetességgel a *pörköl* változatainak használata esetében nem találkozhatunk, mégis van egy-két említésre méltó megfigyelésünk.

Úgy látszik például, hogy a legrégebbiről adatolható *pergel* változat nemcsak az első esetben vonatkozik terménymagvaknak száraz hevítéssel történő felületi pirítására, de ez és a labialis magánhangzókat tartalmazó *pörgöl* változat később is többnyire efféle műveletre utal. Úgy sejtem, hogy az álképzőben *g*-t tartalmazó magas hangrendű alakoknak és az 1. jelentésnek gyakori egymáshoz kapcsolódásában szerepe lehet annak is, hogy a gyenge felületi pörkölés a szemes terménynek, hámozandó gyümölcsnek vagy egyéb ételneműnek a keverésével vagy forgatásával járt, s így egyesek hajlottak arra, hogy népetimológias alapon a *pergel* ~ *pörgöl* szót a *pereg*, *perget* családjához kapcsolják. Egy ilyenféle társítás abban az időben vagy nyelvváltozatban, amelyben az *-l* causativ képzőként még elevenebb volt, eléggé érthető. Sőt a nyelvjárási *sürgöl*, *szorgol* szavaknak (vö. D. BARTHA, Szóképz. 41, TESz. *sürget* és *szorgalom* a.) vagy a *forgolódik* **forgol* relatív tövének figyelembevételével nem tarthatjuk képtelenségnek, hogy volt is a *pereg* családjának műveltető *pergel* tagja, amelynek adatai az említett jelentésbeli mozzanatok érintkezése folytán a 'pörköl' jelentésű, a *pörköl* változatának tekinthető *pergel* adatai közé keveredtek. Megjegyzendő, hogy a MTsz.-ban és a nagyszótári gyűjtésben van adatunk 'forgolódik'-féle jelentésű *pergelődik* igére, sőt a NSz.-ban van olyan *pergál* is, ami körülbelül 'perdül'-t, 'fordul'-t jelent (1795/1922: Csokonai: Műv. II, 162: NSz.). A hangutánzó eredetet, illetőleg jelleget tekintve különben a *pereg* és a *pörköl* családja nem áll túlságosan távol egymástól: az egyikben a forgó mozgás keltette hangra, a másikban az égetés okozta hangra való utalás volt a kiindulópont. — A kevés rendelkezésünkre álló régi nyelvi adat alapján feltehető, hogy korábban az égetés, sütés fogalmával kapcsolatos szónak a *pergel*, *pörgöl* változatai voltak uralkodó formák. Ez is lehetségesnek mutatja a *pereg* családjával, közelebbiről ennek valószínűleg meglevő **pergel* tagjával való keveredést. Ezenkívül némileg érthetővé teszi azoknak az eljárását is, akik tudományos igényű szófejtéssel az ígét a német *pregeln*-hez kapcsolták.

A párhuzamos alaki és jelentésbeli megoszlásnak egy másik, későbbi nyelvjárási tünetére a 7. pontban térek vissza.

6. Amint láttuk, a *pörköl*-nek BENKŐ LORÁNDTÓL idézett, illetőleg a TESz.-ben felvett, összesen 17 alakváltozata közül a NySz.-ban még csupán 4 szerepel: az egységesen magas hangrendű formák, tisztán labialis vagy illabialis magánhangzókkal, a *g* és *k* váltakozásával. A később nyelvjárási szintre kerülő és az újabb forrásokban nyelvjárási szinten jelentkező, ott maradó alakváltozatoknak az előfordulási gyakorisága nagyon különböző. Érdekes szerény lehetőségeink keretei között tájékozódni arról, hogy a kényszerű szótári megoldásban szinte egyenrangúnak tűnő, egy-egy adattal képviselt változatoknak a használatában milyen nagy arányú különbségek lehettek.

Az CzF. szótár alapján úgy látszik, hogy a *pergel*, *perkel*, illetőleg *pörgöl*, *pörköl* változatok közül a *pörköl* még a múlt század közepe tájáig sem szorította háttérbe a *pergel*-t, illetőleg általában a *k*-t tartalmazó formák a *g*-eket. A *Pér*, (1) „gyök” alatt az égő testek recsegő hangjára utaló szavaknak az *ë*-ző változata mellett a „tájdivat” szerint az *é*-t *ö*-re váltó variánsa is szerepel. A kifejtő értelmezések azonban talán csak az ábécérendi hely miatt kerültek egyaránt a *g*-t tartalmazó formák (azaz a *pérgel* és a *pörgöl*) mellé. A *pörgöl*-nél meg van említve a némi módosítással alakult *porgol* is, ez azonban nincs meg a maga helyén. A mély hangrendű variánsok közül csupán a *porkol* van felvéve külön, s mellette a *pörköl*-re találunk utalást. A vegyes hangrendű formák közül csak a *pirkál*-t találjuk meg a szótárban. Ez 1. jelentésében a *pirít* igével, a 2.-ban (szőlőművelési kifejezésként) a *por*-ral van rokonítva. Ennek megfelelően célszerűbb lett volna két *pirkál* szóval mint homonimával számolni.

A fő változatokat, a magas hangrendűeket tekintve némileg hasonló képet sejtetnek elterjedtségükről az akadémiai nagyszótári gyűjtésnek a XX. századot megelőző időből való adatai is. Az igekötős kapcsolatokat és a származékokat is beleszámítva a kérdéses korban az alakváltozatok előfordulása a gyűjtésben a következő: 1. palatalis hangrendű formák: a) labialis magánhangzókkal: *pörköl* (1780-tól kezdve) 123, *pörgöl* (1792-től) 18, *pörköl* 1, *pörkül* 1; b) labialis és illabialis magánhangzóval: *perkül* 1, *perkül* 1, *pérgel* 1; c) illabialis magánhangzókkal: *pergel* (1759-től) 102, *perkel* (1763-tól) 27; — 2. vegyes hangrendű formák: a) *i*-vel: *pirgal* 1, *pirgál* 1, *pirkál* 1; b) *e*-vel: *pergál* 2; — 3. mély hangrendű változatok az anyagnak jelenleg hozzáférhető részében: *porkol* (1792-től) 4, *porgol* 1, *porkál* 1. Egy feljegyzés alapján feltehetjük, hogy a mély hangrendű formákra lehetnek jelenleg ismeretlen helyen lappangó adatok is. — Bár tudjuk, hogy a nagyszótári gyűjtés fogyatékos, a véletlenszerűen összegyűlt adatoknak viszonylag nagyobb száma és az alakváltozatok előfordulásának látható gyakorisága mégis módot adhat a CzF. szótárból nyerhető kép kiegészítésére és korrigálására. Kétségtelen, hogy a *pörköl* ~ *pörgöl* és a *perkel* ~ *pergel* esetében a *k*-t vagy *g*-t, a labialis vagy illabialis magánhangzókat mutató változatok előfordulási arányának különbségei mellett nem okolható meg a szótári kezelésmód egyformasága, hiszen a *k*-t tartalmazó formák esetében az *ö*-ző formák a közkeletűbbek, a *g*-sek közül pedig az *e*-zők. A nagyszótári adatok arra is figyelmeztetnek, hogy ha a CzF. szótár „tájdivatosság”-ot említ, akkor egyszerűen a belső nyelvi változatok közötti hangmegfelelés szokásos voltára kell gondolnunk, de nem szabad a címszóvá tett alakot mai értelemben véve köznyelvinek vagy a többinél feltétlenül köz-

keletűbbnek hinnünk, a második helyen vagy utalással elintézeteket pedig nyelvjárásiaknak vagy szórványosabban előfordulóknak vélnünk. — Ami a nagyszótári anyagot illeti: a vegyes hangrendű variánsoknak feltűnően kis számú előfordulása és az adatok korai volta (az utolsó 1847-ből való) bizonyára összefügg a nyelvjárási formáknak az irodalmi nyelvhasználatból való kirekesztődésével. Megjegyezzük azonban, hogy a mély hangrendű és vegyes hangrendű alakokról a múlt századi nyomtatott források alapján nem tehető fel valami gazdag nyelvjárási használat sem. A különböző szótárak és gyűjtések jórészt azonos forrásokból vagy szerzőktől idézik ezeket (BARÓTI SZABÓTÓL, KASSAITÓL). — Megemlítjük még, hogy a nagyszótári gyűjtésben akadnak rejtélyes, további vizsgálatra szoruló, különleges egyedi problémát képviselő adatok is. Így a fentebb már említett, a *pereg* családjába vonható *pergelődik* és *pergál* példája; olyan adat, amelyben a szél *porkol* a tengeren; egy *-d* képzős *perged* 'megéget'-féle jelentésben; stb.

A múlt század végi adatgyűjtésen, szótári és folyóiratbeli közléseken alapuló tájszótár (MTsz.) sajátos jellegének megfelelően több nyelvjárási alak- és jelentésváltozatot közöl, mint a korábbi nyomtatott vagy kéziratos források, de az adatok, illetőleg lelőhelyek száma ebben sem valami sok. Elsősorban azt találhatjuk jelentősnek, hogy a *pergel*-lel itt már mint köznyelvi értelmezést kívánó tájszóval találkozunk. Erre a szóra az igekötős kapcsolatokat és a származékokat is számítva a szótárban 15 adat van, többnyire a keleti és észak-keleti országrészekből. A *pörkölt*, *rápörkölt* csak nyelvjárási jelentései miatt került a MTsz.-ban felvételre. A velaris hangrendű *porkol* összesen 6 palócsági, Heves, Nógrád és Gömör megyei adattal szerepel, a *porgol*-ból származó *porgoló* edénynévnek 3 adata Erdélyből való. A vegyes hangrendű formák közül az *e*-t tartalmazó *pergál* ~ *pergal* Rozsnyó vidékéről, Tiszafüredről és vidékéről van idézve (mindössze 2 adat). A *pirgál* és a *pirkál* tájszónak 4, illetőleg 2 dunántúli adata, a 'hüvelyéből kifejt <babot, borsót>' jelentésű, valószínűleg ide vonható, a 4 további, szőlőművelési adat szintén dunántúli, de talán csak homonima. A 'hüvelyéből kifejt' értelmezésű szó idekapcsolásához első előfordulása ad alapot. KASSAI Szókönyve alapján ugyanis a *pirkál* pontos értelmezése az lehet, hogy a nap megpörköli, megszáritja a hüvelyes növények termését, s a magok ennek következtében potyognak ki belőle: „A' nap *pirkálja* a' paszulyt, és azt ki *pergeti*” (KASSAI IV, 127; íme megint egy kapcsolódási lehetőség a *pörkölt* és a *pereg*, *perget* igék között). Csak később történhetett meg, hogy a szó a száritó hatás végső eredményének a jelölésére foglaldott le, majd hogy emberi tevékenységre: a bab, borsó hüvelyének kifejtésére utalhatott. A *pirgál* KASSAINál a *perkel*, *pergel*, *perzsel* igéknek hasonló jelentésű rokonaként van megemlítve (IV, 98). A vegyes hangrendű formák annyiban is figyelemre méltók, hogy először ezekben jelentkezik a képzőszerű végződésben á magánhangzó, amelynek alapján e formák a többtől erősebben elkülönülnek, kifejezetten más alaktani variánsként hatnak ránk. A MTsz.-ban önálló szócikkben található egy mélyhangrendű á-s forma is: *porkál*. Ezt a szót 'pörkölt, pörzsöl' jelentésben Rimaszombatról idézték a Nyelvőrben. Az ÚMTsz. szintén külön címszóként kezeli. A *porkál* alakváltozat a TESz. készítésekor egyszeri előfordulású formának minősült, így nem került be a szótárba.

A közelmúltbeli nagyobb arányú nyelvjárási gyűjtések (Nyatl., ÚMTsz.) anyaga a palatalis változatok használatáról kialakult képet lényegében nem módosítja. A TESz.-ben szereplő nyelvatlaszbeli változatok közül csupán

a *përkél*-t tarthatjuk az újabb álképző-változat miatt figyelemre méltónak. Az ÚMTsz. azoknak a mély és vegyes hangrendű változatoknak viszonylag nagyobb mennyiségű adatával nyújt újat, amelyek külön tájszóként fognak a munkában szerepelni, s amelyeknek anyagát — mint említettem — a TESz. készítésekor nem vehettük figyelembe. A gyűjtésben a mély hangrendű *porgol* ~ *porgal*, *porkol* és *porkál* szavak igekötős kapcsolataikkal és származékaikkal együtt 33 adattal szerepelnek, 14, 13 és 6 előfordulással. A jelentést illetően megfigyelhető, hogy a *porkol* adatai túlnyomórészt perzseléssel kapcsolatosak, a *porgol*-éi részben pörkölésre, részben perzselésre utalnak, s csaknem fele mennyiségüket a *porgoló* edénynév teszi ki. A vegyes hangrendű formák közül az első szótagban *i*-t tartalmazó szavak áttekintése kissé bonyolult: a *ki*- és a *meg*- igekötős kapcsolatokat is tekintve három *pirkál* és három *pirgál* homonima adataiként különülnek el a cédulák. A 'firkál' jelentésű *pirkál*¹ (2 adat) nem tartozhat a *pörköl* rokonságába. A szőlőműveléssel kapcsolatos *pirkál*² és *kipirgál* szintén más etimológiájú lehet (összesen 9 adat). A hüvelyek kifejtésére, illetőleg kukoricaszemek lemorzsolására utaló *pirgál*³, *kipirgál*, *kipirkál* szavak, úgyszintén a velük azonosnak tekinthető, kipiszkálásra, válogatásra vonatkozó kifejezések (összesen 14 adat) a fentebb KASSAI adatával kapcsolatban említett jelentésfejlődés feltételezésével azonosíthatók az 'éget, szárít' jelentésű igével. Teljes bizonyossággal azonban csak a *pirgál*³ 'perzsel' (1 adat), *megpirkál* 'megéget' (3 adat), *megpirkálódik* 'megpörkölődik <ruha>' (2 adat), *lepírgálódik* 'lepörkölődik <toll>' (2 adat) szavakat tekinthetjük a *pörköl*-höz tartozónak. — Az *ë*-t (*e*-t) tartalmazó vegyes hangrendű formák ÚMTsz.-beli adataink száma 17, köztük *le*- és *meg*- igekötős tartozékok és *-ódzik* visszaható képzős származékok is találhatók. A *g*-s és *k*-s változatok előfordulási arányáról, helyéről és jelentéséről a következő pontban szölok.

7. Az ÚMTsz.-ban külön nyelvjárási szóként kezelt *përgál* ~ *përkál* igével kissé részletesebben foglalkozom, visszakanyarodva azokhoz a kérdésekhez, amelyek a *përkál* ige újonnan megismert adatával kapcsolatban különösképpen felkeltették érdeklődésemet.

Az ÚMTsz. adatainak számához hozzáadhatunk 3 *pergál* adatot a régi nyelvből (l. fent a Domby Sámuelről idézett nagyszótári példákat és a MNy.-ből a TESz.-ben is idézett változatot), 1 *pergál*-t és 1 *pergal*-t a MTsz.-ből, 3 SzegSz.-beli adatot és az 1. pontban említett ipolypásztói *përkál*-t. Az alakváltozat összes nyilvántartható előfordulásának száma tehát 26. Ezen belül a *g*-s és *k*-s változat előfordulási aránya 19: 7. A *pergál* — mint láttuk — 1794-től idézhető, a *pergal* változat adata jó száz évvel későbből (MTsz.). A *përkál* első pontosan datálható adata 1905-ből való (NyF. 16. sz. 8).

A helyi megoszlás — nagyjából Észak—Dél, illetőleg Nyugat—Kelet irányban haladva — a következő: Rozsnyó (ma Rožňava) vidéke 1 (*g*-vel); Ipolypásztó (ma Pastovce) 1 (*k*-val); Borsod-Abaúj-Zemplén megye: Hidvégaród 2, Pusztafalu 1, Sárospatak és környéke 1, Viss 2, Miskolc 3¹, Alsóábrány (ma Bükkábrány) 1 (az első 9 adat *g*-vel, a legutóbbi helyről való *k*-val); Heves megye 1 (*k*-val); Hajdú-Bihar megye: Polgár 1 (*k*-val); Szolnok megye:

¹ Miskolcra valónak számítottam a Domby Sámuelről származó adatokat is, mivel az 1794-ben megjelent fordítási szövegből idézhető szóhasználat valószínűleg arra a környékre lehetett jellemző, ahol a kiváló tudós élete nagyrészt töltötte. Különben a Zemplén megyei Erdőbényén (ma Bénye) született.

Tiszafüred és vidéke 1 (*g*-vel); Bács-Kiskun megye: Prónayfalva (ma Tázlár) 1 (*k*-vel); Csongrád megye: Hódmezővásárhely 3 (*g*-vel), Szeged 3 (*g*-vel), Makó 4 (2 *g*-vel, 2 *k*-vel). — Az alakváltozat illetően földrajzi elterjedtségének feltehetően történelmi okai lehetnek: az Alföldre települő felvidéki emberek révén vált ismeretessé a *përgál* ~ *përkál* viszonylag nagy, de eléggé körülhatárolt területen. A *-gál* és a *-kál* álképzős formák közül az utóbbiak helyileg nem tömörülnek, a *g*-s és *k*-s variánsnak egy helységben való váltakozása azonban csupán Makóról igazolható.

Figyelmet érdemelnek a *përgál* ~ *përkál* adatai jelentésük szempontjából is. A szó általában tárgyas igeként él, ennek megfelelően visszaható képzős alakja (*megpërgáldozik*) hordoz intranszítív jelentést. Szórványosan mégis találkozzunk visszaható jelentésű használattal: 1914: *lepergál* 'megperzselődik <szakáll>' (ÚMTsz.). Van egy adat, amelynek értékelésében e szempontból nem lehetünk bizonyosak; a gyűjtő ugyanis „félíg ég el, megkap” értelmezést írt a *mëkpërkál* mellé, tehát a jelentésmegadás első fele ellene szól a másodiknak (1953: KERESZTES: NYA. 370: 59: ÚMTsz.). A láng szokott megkapni valamit, rendszerint hirtelen lobbanással. A kissé szokatlan intranszítív használat lehetőségét azonban a *megporkál* 'megég' analógiája is támogatja (MNYj. II, 151), bár ebben az esetben is kérdéses az egyszavas értelmezés szabatosága. Az egyéb változataiban mindig tárgyas igének e kivételes példáiiban a visszaható jelentést talán a magyarázza, hogy a hasonló végződésű valódi származékszók sokszor tárgyatlan jelentésűek (pl. *álldogál*, *sírdogál*; *járkál*, *nyúlkál*), s ezek analógiája hatott a *përgál* ~ *përkál*-ra. De az is lehetséges, hogy éppen a <tűz, láng> *megkap valamit*, *belekap valamibe* és a *lángra kap valami* kifejezésekben kétféleképpen alkalmazott *kap* hatásával számolhatunk, mégpedig esetleg az értelmezett adatokban, de esetleg a pontatlan értelmezésekben.

Sokkal érdekesebb és szembeötlőbb azonban ennél a ritkán vagy vitathatóan jelentkező intranszítív használatnál az, hogy az adatok túlnyomó számban valami ruhaneműnek vigyázatlanból eredő megegetésére vonatkoznak. A 26 adat közül mindössze 5 olyat találunk, amelyben bizonyosan nem ruhanemű megpörköldéséről van szó. Ezek közül kettő Domby Sámuel munkájából való, tehát korai volta miatt egy újabban kibontakozó differenciálódási folyamat szempontjából szinte figyelmen kívül hagyható. Kivétel még az imént idézett, szakállperzselődéssel kapcsolatos példa. A fennmaradó két adatot Hódmezővásárhelyről közölték; a bizonyosan nem ruhaneműnek és bizonyosan ruhaneműnek a megpörkölésére vonatkozó adatok egymás melletti előfordulása csupán innen idézhető. 7 adat esetében a szöveggörnyezet nélkül szereplő szónak az értelmezéséből nem derül ki, hogy minek a megpörkölésére, megpörköldésére gondolhatunk. Jelentéstani szempontból a szöveggörnyezet nélküli adatok többsége nem értékesíthető. A „pörkölt”-el magyarázott *pergál*, *perkál* példákkal nem tudunk mit kezdeni. Két esetben nagy valószínűséggel, 12 esetben bizonyosan ruhaféle az, amit megpörkölnek, ami megpörköldik. Ebből az arányból arra következtethetünk, hogy a nyelvjárási *përgál* ~ *përkál* ige használata a legtöbb helyen meghatározott alkalmazási körre foglaldott le, s a kifejezés a *pörkölt*-el szóhasadásos viszonyba került.

Bizonyosan ipolypásztói születésű adatközlőm tájékoztatása alapján tudhatom, hogy azok az egyének, akik a *përkál* igét anyanyelvjárásukból ismerik, a szót nem azonosítják a *pörkölt*-el, illetőleg a *përköl*-el (ez az utóbbi

forma feltehetően elterjedtebb az Ipoly mentén vagy közelében levő magyarországi és szlovákiai helységekből, már amennyire a nyelvatlasznak az anyagából erre következtetni tudunk).¹

A Magyar Nyelvatlaszból kideríthető, hogy a *pörkölt* ige nék vegyes hangrendű változatai egyetlen kutatóponton sem jelentkeznek sem a *pörkölt* nevű húsétel megjelölésében, sem kenyérpírással, töpörtyűkészítéssel, disznópörköléssel kapcsolatban (l. a 400., 403., 432., 438. térképlapok anyagát). Ez is amellett szól, hogy a N. *përgál* ~ *përkál* ige nék a *pörkölt*, *pírit*, *perzsel* stb. szavak családjától való elválása, elszigetelődése meglehetősen előrehaladt mindenütt azon a viszonylag elég nagy területen, ahol az *ë-ző* vegyes hangrendű forma életben van. Megmaradása, s főként az, hogy nagyobb városok lakosainak nyelvhasználatában is megőrződött a XX. század közepe tájáig is, feltehetően éppen a jelentésselkülönüléssel magyarázható.

Az itt elmondottak értelmében a *pörkölt*-nek a TESz.-beli szócikkébe a 7. jelentéssel kapcsolatban még azt a kiegészítést is betoldhatnánk, hogy egyes nyelvjárásokban a *pergál*, *perkál* alakváltozathoz kapcsolódva él, főként ezek mellett mutatható ki ez a jelentés.

8. Végül azt szeretném hangsúlyozni, hogy a különféle formáknak különböző jelentésekben való előfordulási arányára vonatkozó megfigyelések legfőbb tanulságának a legalapvetőbb nyelvi törvényszerűségek igazolását tartjuk.

A fölöslegesnek ítélt változatok kiselejtezése és a szükségesnek vélt megkülönböztetések megőrzése olyan általános, alapvető jellemzője a nyelvfejlődésnek, amely minden nyelvváltozatra kiterjedő, noha adott esetekben más-más arányban érvényesülő törvényszerűség. Az, hogy a jelentésárnyalatok megkülönböztetése ne csupán mezőtényezők figyelembevételével: szituáció, tárgykör, szövegkörnyezet támogatásával történhessen, hanem a hangalaki változatok különbségei is segítséget jelentsenek, természetesen csak többé-kevésbé tudatos törekvése a nyelvközösség tagjainak. Az általános társadalmi érvényű szóhasadásnak az a feltétele, hogy a kérdéses alakváltozatok bizonyos mértékig az egész nyelvterületen közismertek legyenek, s a jelentésárnyalatok megkülönböztetése, a különbségtézés elősegítése általános igénye, közös érdeke legyen a beszélőknek. A köznyelvi szinten megfigyelhető szóhasadási tüneteken kívül azonban egyes nyelvjárásokban még számos jele van az alaki és jelentésbeli megoszlás párhuzamosságának.

Ezt azért is szeretném kiemelni, mivel a nyelvi rétegződésre, a legfontosabb belső nyelvi változatokra vonatkozó elméleti fejtegetések félreértésének, téves vulgarizálásának következtében többen úgy vélik, hogy a szóhasználati szabályok finomságai általában a tudatosan is igényesebb, magas rétegszintű nyelvhasználatban alakulnak ki, és többnyire ennek hatására érvényesülnek a művelt köznyelvben. Tévedés. Semmiféle szabály nem válhatna köznyelvivé, ha nem volna szoros összefüggésben a népi-nyelvjárási szintű nyelvhasználatban is uralkodó, abban gyökerező legáltalánosabb törvényszerűségekkel.

¹ Az ipolypásztói szóhasználatról való tájékoztatást Honinger Lászlóné Pereszlénny Iren tanárnőnek köszönhetem, aki maga is ipolypásztói születésű, és felmenő rokonai több nemzedéken át ellenőrizhetően ebben a községben születtek és éltek. A házi teendőik tárgyköreiben anyanyelvjárásuk kifejezéseit a szülőhelyükről elkerült fiatalabb nemzedéknek a tagjai is megőrizték.

Ami az alak- és jelentésváltozatok egymáshoz kötődését illeti: természetes, hogy az alakváltozatok ismeretének a hiánya megakadályozza a pontosabb differenciálás igényének felmerülését és kielégítését, s természetes az is, hogy a közös eredetű szókészleti elemeknek az egymástól való teljes elszigetelődése, a differenciálásnak következetes, problémátlan, automatikus megvalósulása a differenciálási igény tudatosságának kérdésését érdektelenné teszi. Ezért azoknak a korszakoknak és nyelvi változatoknak a vizsgálata, amelyekre nagyobb fokú megállapodottság jellemző, a hasadásos folyamatokat illetően inkább csak az eredmények számbavételére nyújt lehetőséget. Maguknak a folyamatoknak a lezajlása szempontjából az ingadozások, a következetlenségek, a megítélések különbségeiből adódó eltérések, a célig nem jutott s esetleg nem is jutható törekvések érdemelnek figyelmet, ezeknek a tanulmányozása hozhat eredményeket. Annak felderítésére, hogy mikor és hol érdekes már és még — vagy ha úgy tesszük: még és már — valami, csak a történeti anyagnak és az egymáshoz viszonyítandó belső nyelvi változatok sajátosságainak a vizsgálata adhat módot.

HEXENDORF EDIT

Helyesírásunk elveiről egy gépi szólista kapcsán

1. A kérdéshez kerülő úton jutottam el, eleinte egészen más célkitűzések vezettek: statisztikai adatokat kívántam szerezni számítógép segítségével arra vonatkozólag, milyen mássalhangzók és mássalhangzó-kapcsolatok fordulnak elő a magyar szavakban („A magyar nyelv értelmező szótára”-nak tőszavaiban), és mi az előfordulás gyakorisága. Mivel nem a betűk előfordulási viszonya érdekelt, hanem hangstatisztikai adatokat szerettem volna kapni, egy betű-hang átkódolási programra volt szükségem. Ennek összeállításához első lépésként tudni akartam, melyek azok a betűkapcsolatok (mássalhangzót jelölő betűk kapcsolatai), amelyekre átkódolási szabályokat kell majd összeállítanom. Kiindulásul feltételeztem, hogy az egyszerű képzetlen és igekötő nélküli, „A magyar nyelv szóvégmutato szótára”-ban nem idegen toldalékkal ellátottnak jelölt magyar szavakban nem sok olyan kapcsolatot találok, amelyeket majd át kell kódolni, hiszen ezekben a szavakban a kiejtés szerinti írás szabályának értelmében a hangokat a megfelelő betűkkel egyértelműen kell jelölni. Tulajdonképpen a mássalhangzók hosszú vagy rövid ejtését, a *h* hang törlését, egyes hagyományosan írt szavak (*rögtön*, *esd*, *pünkösöd*, *utca* stb.) átírását akartam előkészíteni, hogy a morfémahatárokon föllépő hangváltozásokat külön esetként kezelhessem.

A szóvégmutato szótár első kb. 3500, *a*-ra végződő címszavának gépi feldolgozása során négy olyan mássalhangzó-kapcsolatot is adott a statisztika, amelyeknek az egyszerű magyar szavakban a fonetikus írás elve alapján nem szabadna előfordulniuk. A TC, DK, NGY, GT közül azonnal csak a TC-t tudtam azonosítani az *utca* szóban. A másik hármat a *vodka*, *hangya* és *vágta* szavakból emelte ki a program. Később sikerült az ÉrtSz. minden egytűvű képzetlen és nem idegennek jelzett szavát a programmal ellenőriztetni, és a következő eredményt kaptuk:

Hangjelölés	1. és 2. mgh. között	2. és 3. mgh. között	3. és 4. mgh. között	Szóvégi helyzet- ben
BC	1			
BS	1			1
BSZ	1			1
BSZC	1			
CD	1			
DK	1			
GCS	1			
GT	2			
GYJ	1			
KD		1		
NB	1	1		
NGY	9	2		4
NTG	1			
NTY		3	1	4
SB	1			
SD	1			2
SZTJ	1			
TB	1			
TC	1			
TJ	1			
TSZ	2			1
ZT	2			
Összesen	31	7	1	13 = 52

A program által kiadott teljes lista az alábbi szavakat tartalmazza:

BC	— <i>abcúg</i>
BS	— <i>obsit, arabs</i>
BSZ	— <i>plebsz, abszint</i>
BSZC	— <i>obszcén</i>
CD	— <i>szocdem</i>
DK	— <i>vodka</i>
GCS	— <i>hágcsó</i>
GT	— <i>rögtön, vágta</i>
GYJ	— <i>hagyján</i>
KD	— <i>anekdota</i>
NB	— <i>bonbon, rabonbán</i>
NTG	— <i>röntgen</i>
NGY	— <i>lengyel, spongya, pongyola, gyöngy, göröngy, angyal, bongyor, ringyó, hangya, kalangya, kelengye, kengyel, langy, rongy, ángy</i>
NTY	— <i>kösöntyű, ponty, poronty, pinty, konty, kulipintyó, herkentyű, lap-pantyú</i>
SB	— <i>kosbor</i>
SD	— <i>esd, pünkösdi, ósdi</i>
SZTJ	— <i>osztják</i>
TB	— <i>futball</i>
TC	— <i>utca</i>
TJ	— <i>vetják</i>
TSZ	— <i>tetszik, játszik, metsz</i>
ZT	— <i>azték, biztos</i>

A lista már első pillantásra is jól láthatóan különböző jellegű szavakat tartalmaz. Egészen határozottan talán csak két csoportot lehetne megkülönböztetni közöttük: a) a hagyományos írásmód területére tartozó szavakat (*hágcsó, rögtön, vágta, hagyján* stb.); b) a közkeletű idegen szavak csoportját (*abcúg, obsit, plebsz, abszint* stb.). Mindkét csoport régóta szerepel már helyesírási szakirodalmunkban, és helyzetüket, írásmódjukat az akadémiai helyesírási szabályzatok különböző kiadásain kívül több szerző is részletesen tárgyalta már. A kérdés újbóli fölvetésére az ad alkalmat, hogy ez a (bizonyára) teljes lista több olyan szót is tartalmaz, amelyik eddig valahogy elkerülte a figyelmet, illetve nem képezte behatóbb vizsgálat tárgyát.

Mielőtt a szavak helyesírásának részletezésére kitérnék, célszerűnek látszik röviden a szóanyag forrásáról is néhány szót szólni. A szólistát az Egyetemi Számítóközpont Razdan 3 számítógépe készítette „A magyar nyelv szóvége-mutató szótára”-nak alapjául szolgáló anyagból. A szavak kiválasztásához fölhasználtuk azokat a nyelvi információkat, amelyeket az egyes szavak mellett a szótárban találtunk az összetettségre vonatkozóan, és ezeket kiegészítettük saját kívánságlistánkkal. A gépnek adott feladat ez volt: a) Statisztikai adatokat kérünk arra vonatkozóan, hogy hány egytölvű, képzetlen, igekötő nélküli és „egyéb” jelzéssel el nem látott szóban találhatók a külön jegyzékben megadott mássalhangzó-kapcsolatok. — b) Hol vannak ezek a mássalhangzó-kapcsolatok (a szó elején, végén, illetve a szó melyik két magánhangzója között)? — Kiegészítésként a géppel ki is írattuk azokat a szavakat, amelyekben a kérdéses betűkapcsolatok előfordulnak.

Nézzük meg most közelebbről a szólistát a szakirodalomban alkalmazott csoportosítás szerint külön tárgyalva a hagyományos, az idegen szavak magyaros írására vonatkozó és egyéb helyesírási elveket érintő eseteket.

2. A hagyományos írásmód a fonetikus és szóelemző írás mellett talán a leggyakrabban alkalmazott elv szavainak írásában. Ennek megfelelően írunk *ly*-t bizonyos szavakban, s a hagyomány elvét követve tartunk meg családneveket hosszú idő óta változtatlan formában. A szavak mennyiségét tekintve a hagyományos írásmód aránylag csak kevés szóra vonatkozik, és mint a helyesírás elve is csak a „kisebb jelentőségű”-ek közé tartozik. Inkább a hozzá kötődő érzelmi töltésben jelentős, ahogy azt az *ly* eltörlésével kapcsolatos vélemények is mutatták.

SZEMERE GYULA részletesen foglalkozott a hagyományos írásmód kérdésével „A hagyományos írásmód elvének érvényesülése helyesírásunkban” című tanulmányában (MNY. LXXI, 211–20). Javaslatokat is tett az Akadémiai Helyesírási Bizottságnak, milyen változtatások történjenek egyes hagyományosan írt szavaink írásában. A tanulmány külön pontban foglalkozik a *rögtön* típusú szavakkal. Hozza az AkH. 1954. 118. pontjában felsorolt néhány szót (*kapzsi, mindjárt, mindnyájan, rögtön*), de hozzáteszi, hogy „... ennél jóval több van. . . : *asztán, biztos, esd, hágcsó, hagyján, játszik, közt, különb, metsz, obsit, ósdi, tetszik*; továbbá a *pünkösdi*, . . .”, illetve külön típusként az *utca* és a *szabadkodik* (215). (L. még DEME LÁSZLÓ—FABIÁN PÁL—BENCÉDY JÓZSEF, A magyar helyesírás rendszere: NytudÉrt. 54. sz. 23.)

A SZEMERE által adott listához G. VARGA GYÖRGYI nem tesz hozzá új szót (A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszzerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából; kézirat, 2. l.), csak megjegyzi, hogy az *asztán* és a *közt* szavakat az *azután* és a *között* alakokkal való váltakozás miatt nem sorolná

ide. A Helyesírásunk című kiadványban (szerk. FÁBIÁN PÁL, Tankönyvkiadó, Bp., 1978.) ugyanezek a szavak vannak felsorolva egy *stb.*-vel a végén (26. l.).

Gépi szólistánk nem teljesen egyezik a felsorolt szavakkal: néhány szó hiányzik belőle, de néhányal itt több van. Hiányzik a *különb*, a *mindjárt*, a *kapzsi*, a *mindnyájan*, az *aztán*, a *szabadkozik* és a *közt*. Az utolsó kivételével ezeknek egyike sem felel meg válogatásunk szempontjainak. Ezek ugyanis vagy kéttővűnek vannak értékelve a SzvSz.-ban, vagy „egyéb” jelzéssel vannak ellátva, és nem tőalakok. A *közt* csak összetételekben fordul elő, önálló alakként nem. Az *obsit* szót (írása alapján!) jobbnak látszik a közkeletű idegen szavak közé sorolni. A *rögtön* típusúnak megadott szavak közül a szakirodalomban hiányzanak: *vágta*, *rabonbán*, *kosbor*.

Ennek a háromnak az alapján nyugodtan lehetne G. VARGA álláspontjára helyezkedni, és azt mondani, hogy szükségtelen újra tárgyalni a hagyományos írásmódnak azokat az eseteit, „... amelyekben teljesen egyértelmű a kiejtés, mégis ilyen vagy olyan megfontolásból megőrizzük a leíró elemzés számára már elhomályosult szóalakokat” (uo. 2).

Valóban nem könnyű eldönteni, hogy az elhomályosult eredet miatt mikor érdemes szakítani a hagyományos írásmóddal. Bizonyos, hogy az íráskép a nyelvi fantáziát ébren tartja, sőt még ott is teremt értelmes nyelvi háttérrel, ahol eredetileg nem volt meg (*utca*, *tálca* stb.), a fonetikus írás pedig eltünteti az egyébként természetes összefüggéseket (pl. *lepke* < *lebke*). A Helyesírási Bizottság a keletkező „bizonytalanságérzet”-re hivatkozott (MNY. LXXI, 220), amikor elutasította SZEMERE javaslatát a *mindjárt*, *rögtön* és *pünkösöd* átírására. Nos, bizonytalanságérzet abból is fakadhat, hogy az írásképp nem érthető, illetve téves összefüggésekre utal, mint a *mindjárt*, a *rögtön* és a *kosbor* esetében. Ilyenkor a változtatás és a fonetikus ejtés érvényesítése mégiscsak természetesebbnek látszik, mint a hagyományhoz való ragaszkodás. (A *kosbor*-ral kapcsolatban a változtatást még akkor is javasolni lehet, ha a növény morfológiája valóban sugall bizonyos kapcsolatot a *kos*-sal.)

3. A szólista második csoportjába tartozó szavak a közkeletű idegen szavak magyaros helyesírás szerinti írásmódjával hozhatók kapcsolatba: *abcüg*, *obsit*, *plebsz*, *abszint*, *arabs*, *obszcén*, *szocdem*, *vodka*, *anekdota*, *bonbon*, *röntgen*, *osztják*, *voják*, *futball*, *azték*. Az ÉrtSz.-nak még sok szava tartozik ebbe a csoportba azzal a különbséggel, hogy a SzvSz. nem tekinti őket tőszavaknak.

Az idegen szavakkal kapcsolatos irodalom a kérdés sokféle vonatkozása miatt szinte áttekinthetetlen (vö. BENKŐ LORÁND—LŐRINCZE LAJOS, Az idegen szavakról; Nyr. CI, 129—42). Az AkH. 1954. igen részletesen, egy egész fejezetben foglalkozik az idegen szavak és tulajdonnevek írásával, és külön 4 pontban az elválasztással. A gépi listán szereplő szavak azonban azt mutatják, hogy a szabályzatban adott szempontok alapján nem lehet határozottan szétválasztani az idegen szavak magyar helyesírás szerinti írását (265—277. pont) az idegen írásmód szerinti írástól (278—289. pont), illetve az átírástól (290—300. pont). Az AkH. 1954. 266. pontja szerint „A közkeletű idegen szavakat általában magyarosan, a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk (saját kiemelés): *aszfalt*, *beton* stb.” A 267. pont szerint: „A közkeletű idegen tudományos műszavakat magyarosan (saját kiemelés) írjuk: *injekció*, *kémia*, *krízis* stb.” A magyaros írás miben-

létének meghatározását sehol sem találjuk, ezt csak sejteni lehet a közölt példákból. Magyaros írásnak számít a *klasszikus*, a *tenisz*, de az *injekció* is, holott az utóbbi ejtésében nem */nj/-t*, hanem */ny/-t* tartalmaz. Nem tudni, mennyiben tér el ettől a *rembrandtos* írása, de ez már a 287. pontban szerepel az idegen írásmód szerinti írás egyik példajaként, illetve a 305. pontban és a listánkon is szereplő *vodka*, amely már átírásnak számít. Nem találni határozott állásfoglalást SÜLE JENŐnek tervtanulmányában sem arra vonatkozóan, mi a magyaros írás kritériuma (Az idegen szavak helyesírásának problémái napjainkban; kézirat). Megemlíti, hogy a „közkeletű idegen szavaink közül többnek az írása eltér az ejtéstől. . .”, de ez — mint mondja — „eredeti magyar szavainkra is érvényes.” Hiszen „. . . egyes szavaink ejtésében olyan segítő vagy könnyítő ejtismódokhoz folyamodunk (új hang beiktatása, bizonyos hang elhallgatása stb.), amelyek érvényesülése az írásban eleve szükségtelen és káros lenne (*tea* — *teja*, . . . *pléh* — *plé*, *népbolt* — *nébbolt*, . . . *abszurd* — *apszurd*, *adjunktus* — *aggyunktus*, *szimfónia* — *szinfónia*; stb.)” (25. l.). A felsorolt példák közül nézzük most csak az utolsó hármat, mert ezek közvetlenül kapcsolódnak a fölvetett kérdéshez. Szavaink között ezek egyike sem szerepel. Egyszerűen azért nem, mert a SzvSz. értelmezésében mindezek az összetettség szempontjából „egyéb”-nek számítanak, azaz olyan szavaknak, amelyeken idegen elő-, illetve utótagú képződményt találni, és ez az utótag nem világosan képző (12. l.). Ezekkel kapcsolatban valóban van jogunk arról beszélni, hogy a hanghasonulási ejtismód jelenségeit az írott szóképből nem jelöljük, hiszen mindezek morfémahatárokon fordulnak elő, míg a magyarosnak nevezhető írásmód elsősorban a morfémaakra (szóelemekre) vonatkozik. A gépi listán szereplő szavak éppen azért érdekesek, mert mind tőszavak és rájuk — ha a magyar helyesírás szempontjait érvényesíteni akarjuk — vonatkoztatni kellene a fonetikus írás elvét. Erre azonban nagy következetességgel sehol sem találunk példát, amikor a szó belsejében zöngésedést (*szocdem*) vagy zöngétlenedést (*aszték*, *vodka*) találunk ott, ahol a forrásnyelv értelmezésében valóban morfémahatár van. Ugyanezt lehetetlen föltételezni a magyarban, ha a szót tőszóként értelmezzük. Az ilyen szavakban a magyar ábécé betűit használjuk a kiejtés jelölésére, esetenként jelöljük a hangzórövidülést vagy hangzónyújtást, de a szavak tőalakjában megtartjuk a forrásnyelv jellemző írásképet. Igazán magyaros helyesírásról tehát az idegen szavakkal kapcsolatban nem beszélhetünk: hangjelölésük csak részben követi a magyaros kiejtést, a morfémahatárokat az idegen nyelvnek megfelelően írjuk ki. J. SOLTÉSZ KATALIN szerint is mindössze ennyi az, amit tehetünk (Az idegen szavak magyaros helyesírásának néhány problémája: Nyr. XC, 355—62), azaz a „magyar helyesírás szerint”-i írás (AkH. 1954. 266. pont) az (egytövűnek értelmezhető) idegen szavakra vonatkozóan mást jelent, mint a magyar szavakra.

A közkeletű idegen szavak írásmódján kár lenne változtatni. Igaz, hogy így nehezebb megtanulni az ilyen szavak írását, bizonytalanságok keletkezhetnek az elválasztás körül, de más kultúrákkal meglevő elszakíthatatlan kapcsolatainknak ezeket a bizonyítékait nem szabad teljesen eltorzítani.

A közkeletű idegen szavakkal kapcsolatban érdemesnek látszik még két kérdést fölvetni: az egyik az ilyen szavak elmagyarosodására, a másik a szavak kiejtésére vonatkozik. Mindkét kérdés szorosan kötődik a helyesíráshoz.

A) Nem könnyű eldönteni, mikor kell egy idegen eredetű szót magyar szónak tekinteni. A felsoroltak közül annak tekinthető-e az *obsit* vagy a *futball*? Az írás alapján ezek közé tartozhatna még az *abcúg* és esetleg az *anekdota*

és a *vodka*. Írásában kétségtelenül az *obsit* áll legközelebb a magyar szavakhoz, de miért nem írjuk *opsit*-nak (mint a *hapták*-ot)? Használatos alakjában legfőljebb hagyományos írású magyar szónak lehet venni. A *futball* is megállt írásképeben a magyarosodás félútján. Az AkH. 1954. két *ll*-et ír elő a szó végén, pedig erre a kiejtés nem ad egyértelműen alapot. A *vodka* a népies *vutki* mellett átírásnak számít az AkH. 1954. 305. pontja szerint, ami annyit jelent, hogy „... az orosz kiejtésben bekövetkező mássalhangzóöngésülést és zöngétlenedést. . .” nem jelöljük. Ez a szabály azonban — mint láttuk — minden közkeletű idegen szóra is vonatkozik és nemcsak azokra, amelyeknek írására az átírás szabályai érvényesek. Az *abcúg* is csak félig követte írásában a kiejtést, és így egyike helyesírásunk furcsaságainak.

Első pillantásra az *osztják* és a *votják* is oroszból átírt szavak. Az AkH. 1954. két pontban is tartalmaz szabályokat az ilyen szavak helyesírására vonatkozóan egy kissé ellentmondásos módon. A 295. pontban ez áll: „Az orosz *m, ђ, н* betűt, ha utána *ѣ, ю, я* vagy lágyítójel következik, *ty, gy, ny* betűkkel írjuk át: . . .” A 300. pont ezt mondja: „Az orosz *ѣ, ю, я* betűt a magyarban *jo, ju, ja* betűkapcsolattal írjuk át: . . .”. Úgy tűnik, hogy az említett szavakat ennek a szabálynak az alapján kell írni. Pedig a 300. pont folytatása ezt tartalmazza: „Ha azonban az oroszban a *ѣ, ю, я* betű a *m, ђ, н* után következik, akkor nem *j-s* betűkapcsolattal írjuk át, hanem az előtte lévő mássalhangzót írjuk *ty*-nek, *gy*-nek és *ny*-nek: . . .”. Ez tulajdonképpen a 295. pont megismétlése. A helyes átírás ezek szerint *osztják*, illetve *votják* lenne, ahogy ezt a két szót a múlt század elején valóban írták is: *osztják*, *votják* (EtSz. 1102., ill. 1175.). Az írásképe csak a század végére változott a maira, nyilván az összehasonlító nyelvészeti irodalom közvetítésével német hatásra.

B) Az idegen írásképe és a (helyes) ejtés — tudjuk — elég sok nehézséget okozhat. A felsorolt szavak közül az *aszték* alig tér el a nemzetközileg használt *aztek* alaktól, de a szót, valószínűleg egyedülállóan a világon, *aszték*-nak és nem *actek*-nek ejtjük. Hasonló jellegű kérdések a *laser* — *lázér* — *lézer* szavakkal kapcsolatban már rég vita tárgyát képezték (Természettudományi Közlöny 1966. 6—12. szám; GRÉTSY LÁSZLÓ, A lézer védelmében: Nyr. XCII, 417—420; SÜLE JENŐ, Magyarosítsunk, de hogyan?: Nyr. XCIX, 1—10), de az ilyen esetek köre könnyen bővíthető. Magam is hallottam már, hogy valaki a *camping*-et a betűk magyar hangértékének megfelelően ejtette. Nyelvi kultúránk fejlesztése érdekében célszerű lenne, ha a Helyesírási szabályzat akár csak röviden is, de szólna a közkeletű idegen szavak írása és kiejtése közötti eltérésről. A magyaros írásmód kétféle értelmezése ebből a szempontból is nagyon fontos.

4. A gép által kiadott szólistában külön csoportot képez a *gyöngy* és a *pinty* típusú szavak aránylag nagy csoportja. Ezekben nem az */n/* módosult formáját ejtjük (ELEKFI LÁSZLÓ, Beszédhangjaink kapcsolódása: Nyr. XCII, 379—90), hanem az */ny/* hangot, illetve ennek módosult változatát. Milyen elv igazolja ezeknek a szavaknak érvényben levő írásmódját? Semmiképpen sem szolgálhat helyesírásuk alapjául az a tény, hogy az „... */n/* hangot . . . *gy* és *ty* előtt . . . gyakran *ny*-nek vagy az *ny*-hez közel álló hangnak ejtjük, az írásban azonban *n*-et írunk: . . . *neveletlen(y) gyermek, gyorsan(y) gyógyul, negyven(y) tyúk* . . .” (T. URBÁN ILONA, A szóelemző (etimologikus) írásmód időszzerű kérdései: Tervtanulmány a Helyesírási Bizottságnak, 6. l.). A *gyöngy* és *pinty* típusú szavak nem sorolhatók az ilyen esetek közé. Ezek egyetlen

oszthatatlan tövet képeznek, melyekben nincs morfémahatár, és csak bonyolítaná helyesírási rendszerünket, ha — az előbbi összefüggéseket kibővítve — az *nty* = *nyty*, *ngy* = *nygy* betűkép és hangzaskép megfeleltetést azon az alapon próbálnánk magyarázni, hogy itt most szóbelseji hangzohasonulásról van szó, amelyet az írásban nem jelölünk. Egyébként nyelvészeti irodalmunk ad valami alapot az utóbbi föltételezésre: ismereteim szerint sehol sem találni teljes határozottsággal azt az állítást, hogy hanghasonulás a magyarban csak a morfémahatáron történik. Sőt, a MMNyR. I. kötetében a 99. lapon a fölsorolt mintegy 100 példa közül kettő éppen ennek ellenkezőjét látszik igazolni, amikor a *n* > *ny* hasonulásra a *rongy* (*ronygy*), *konty* (*konyty*) szavakat hozza. Ezek a példák azonban egyedülállók a magyar hanghasonulás rendszerében, és ellene mondanak annak az alapvető helyesírási szabálynak, hogy a morfémák belsejében írásunk tükrözi a kiejtést. Ha ez alól kivételt teszünk, akkor következetesen jelöletlenül kellene hagyni a szó belsejében a zöngésedést és zöngétlenedést is, és a *labda* szót nyugodtan írhatnánk *lapddá*-nak, a *szerkesztés*-t *szerkeztés*-nek stb., ahogy azt más okokból a közkeletű idegen szavakban is tesszük. Ennek azonban messzeható és beláthatatlan következményei lennének.

Más kérdés már, hogyan alakult ki helyesírásunkban ez a különös jelölési mód, és hogyan maradhatott meg szinte lappangva a mai napig. Kétségtelen, hogy a fölsorolt szavak írása igen régi időkre nyúlik vissza, és nagyon valószínű, hogy az írásmód eredetét a latin *angelus* és *spongia* szavakban kell keresnünk (FÁBIÁN PÁL szóbeli közlése). Ezekből terjedhetett el az *nygy* hangkapcsolatnak *ngy* betűkapcsolattal való írása, amit szinte magától értetődővé tett az, hogy ezekben a szavakban az *ny* hangnak nincs *n* oppozíciós megfelelője. (Az *n*—*ny* oppozíció a magyarban egyébként is ritka.)

Milyen helyesírási szabály alá sorolható most már a *gyöngy*, *pinty* típusú szavak írása? Ha a hagyományos írásmódnak az a föltétele, hogy az így írt szavakban valamilyen elhomályosult tőalaknak kell rejtőznie, akkor ezek a szavak csak részben sorolhatók ebbe a kategóriába, pl.: *konty* <: *kunkorodik*, *koncsorog*; *lappantyú* <: *lappan*; *kösöntyű* <: *kösönt* (= *függeszt*) stb. A *gyöngy*, *rongy*, *angyal*, *kenyél* stb. már alapszavukban is tartalmazzák az *nygy* hangkapcsolatot. Lehet, hogy ezeknek a helyesírására egy kisebb fontosságú elv, az esztétika elve hatott? Így ugyanis nem jöhetnek létre ilyen furcsa szóképek, mint *gyönygygyel*, *pinytytyel*.

Mai szemmel egyszerűbbnek tűnik, ha a *gyöngy* és *pinty* típusú szavak írásában az egyszerűsítésnek egy sajátos esetét látjuk. Ez a fajta egyszerűsítés eltér attól, amely szerint „... csonkítjuk a nem egyjegyű mássalhangzós betűk kettőzött alakját az alapszóokban és a toldalékos alakokban” (A magyar helyesírás rendszere 22). Csonkításról ugyan itt is lehetne beszélni, de ez nem kettőzött alakokon belül történik, hanem egymást követő két palatalizált mássalhangzó jelölésében és csak a szó belsejében. A gépi ellenőrzés azt mutatta, hogy ilyen helyzet csak a fölsorolt tőszavakban fordul elő. Ilyenformán a magyar helyesírásban az egyszerűsítésnek négy tipikus esetével kell számolnunk: a) a már említett kettőzött alakok csonkításával; b) a toldalékolás következtében egymás mellé kerülő három azonos mássalhangzó betűnek kettőre való egyszerűsítésével (Helyesírásunk 26); c) a *madzag* és *maharadzsa* stb. szavakban a hosszú (*dz*), illetve (*dzs*) egyszerűsített jelölésével (ide tartozik az *egy* írása is: KNEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története. Bp., 1953. 23); d) a *gyöngy*, *pinty*-féle egyszerűsítéssel.

5. Az AkH. 1954. az első pontban a helyesírás alapelveit rögzíti. Eszerint a magyar helyesírás három fő alapelvre épül: a fonetikus elvre, a szóelemzés elvére és a hagyomány elvére. Az MTA Helyesírási Bizottsága 1973. június 26-án lefolytatott vitáján FÁBIÁN PÁL előterjesztése alapján az AkH. esetleges újabb kiadására gondolva a három alapelvet négyre bővítette ki. Közülük kettőt főelvnek kell tekinteni (a kiejtés elvét és a szóelemzés elvét), kettőt pedig mellékesnek és kisebb jelentőségűnek (a hagyományos írás és az egyszerűsítés elvét). „A főelvek bemutatásakor ügyelni kell arra, hogy azok ne ellentétes, hanem dialektikus kölcsönhatásban levő törvényekként ábrázoltassanak.” (FÁBIÁN PÁL, *Helyesírásunk alapelvei*: MNy. LXX, 212–22). A *Helyesírásunk* című kiadványban már ez a fölfogás érvényesül.

A két főelv egységére vonatkozó megállapítás DEME LÁSZLÓ megfogalmazásában már korábban is elhangzott: „A fonetikus és a szóelemző írásmód egy és ugyanazon elvnek két — más-más szemléletből kiinduló — megnevezése; ... A szavak és szóelemek írásának a fonetikus írásmód az alapja.” (*Helyesírásunk kérdései* 46.) A továbbiakban ezzel kapcsolatban szeretnék néhány megjegyzést tenni.

A fonetikus elv és a szóelemző elv kölcsönös helyzetének tisztázása érdekében gondolni kell arra, hogy az első több szempontot is magába foglal: 1. A fonetikus elv tulajdonképpen független a helyesírástól, amennyiben magát az írásrendszert jelenti, és azt mondja ki, hogy a magyar írás hangzóírás, nem pedig ideogrammas vagy szótagírás. — 2. A fonetikus elv egyúttal a helyesírás elve is lehet, ha a helyesírás területére tartozónak fogjuk fel azokat a megszorításokat, amelyek a hangzóírást pontosabban körülhatárolják: a) a magyar írás egyszerűsített hangzóírás, mert egy-egy hangot (fonémát) következetesen lehetőleg egyetlen betűjellel jelöl; b) a magyar írás lényegében a mindenkor tényleges kiejtést veszi alapul; c) a magyar helyesírás egy (szabványként elfogadott) nyelvváltozatra, az irodalmi nyelvre épül.

A fonetikus elvnek ezt a kettős tartalmát az AkH. 1954. nem említi. Az írásrendszer ismertetése a magánhangzók és mássalhangzók írásának, a szűkebb és a bővebb ábécének bemutatásából áll, de ez a rész (2–21. pont) csak lazán kapcsolódik helyesírásunk alapelveinek felsorolásához (1. pont). Ehhez viszonyítva „A magyar helyesírás rendszeré”-ben található beosztás jelent változást: a helyesírás két legfőbb elvének bemutatását megelőzi a magyar írásrendszer jellegének ismertetése. Erre a beosztásra DEME „A magyar betűállomány időszerű kérdései” című cikkében külön is hivatkozik (MNy. LXXI, 466).

Bár a fonetikus elv második értelmezését helyesírási elvként vezettük be, mindazok a megszorítások, amelyek a három alponthoz kifejezésre jutnak, tulajdonképpen csak a betűk hangjelölő értékére vonatkoznak, és a hangzóírást magát körvonalazzák pontosabban. A fonetikai szabályok egységes alkalmazása nagy nehézségekbe ütközik, semmit sem mondanak az elavult szavak írásáról, és félrevezetők lehetnek, ha az idegen szavak írására akarjuk vonatkoztatni őket. *Helyesírásunk* központi kérdésére, arra vonatkozólag, hogy írásunk mikor tekinthető beszédünk „helyes” és közösségi érvényű képének, a fonetikus elv túl keveset tartalmaz. *Helyesírásunk* attól válik rendszeressé és általános érvényűvé, hogy nem a beszéd fonetikáját rögzíti, hanem a nyelvi rendszer morfológiáját a szóelemző írás elvének érvényesítésével. Ezzel az elvvel a hangzóírást szorítjuk korlátok közé, hiszen a morfológiai rendszer az írásban a hangzóírás következetes alkalmazásának rovására válik jól láthatóvá.

A fonetikus írás elve és a szóelemzésnek az elve tulajdonképpen úgy egészítik ki egymást, hogy két különböző síkon hatnak: a fonetikus elv az írásrendszer síkján érvényesül, a szóelemzés elve a helyesírás területén.

Az AkH. 1954. a fonetikus elvet tartja lényegesebbnek a helyesírás szempontjából. Erre nemcsak abból lehet következtetni, hogy ezt az elvet említi előbb, de a szóelemzés elvét is a fonetikai írás elvétől való eltérés tükrében mutatja be. A szóelemző írásmód fejezetében a szóelemek fonetikus írásával foglalkozó részben (90. pont) ez áll: „A ragozott, a jelezett, a képzett és összetett szavak idővel nagyobb hangtani változáson mehettek át: egyes elemek hangjai egészen más hangnak adtak helyet, vagy pedig nyomtalanul eltűntek. Ilyenkor megokolatlan volna a szóelemző írásmód erőszakolása [saját kiemelés]. Ezért a szóelemek eredeti hangjait nem írjuk ki, hanem a fejlődés során létrejött forma ejtését igyekszünk az írásban megközelíteni.” Ezek szerint az *eszik*, *evő*, *enne*; *látta*, *lássuk*, a *lovak*, a *teteje* stb. szavak írásában eltérünk a szóelemzés elvétől. Leíró nyelvtanunk rendszerezése alapján viszont az *eszik* igének az *esz-* tö mellett van egy *ev-*, egy *en-*, sőt egy *e-* töve is, a *lát* igének egy *lász-*, a *ló* szónak egy *lov-* töve stb. Ezeket a valódi töveket használjuk az írásban is. A *metsz* igének van *mes-* töváltozata, de nincs *mezs-* alakja, és ezért írjuk a */mezsð/* szót *mesð* formában. Ezekben és hasonló más esetekben nem a fonetikus ejtés szabályai érvényesülnek, hanem a szóelemzés elve. DEME LÁSZLÓNÁL sem válik szét élesen a kiejtés elve a szóelemzés elvétől. Egyrészt ő is a fonetikai elvet és a következményeit ismerteti előbb (A magyar helyesírás rendszere 9–19; a szóelemző rész: 19–21), másrészt elhalványul a lényeges különbség a *csepeg* és *csöpög*, *fedél* és *födél* stb. típusú kettős alakok és az egynél több nyelvtani tövel rendelkező szavak között. Mindkettőről a kiejtés szerinti írásmód részben van szó (uo. 11., ill. 12. l.).

Tény, hogy a szóelemző elv alapeleme, a morféma a nyelvi rendszernek a beszédből elvont egysége. Az írás nagyfokú önállóságának jogos hangsúlyozását jelenti viszont, ha a morfematikus írást nem közvetlenül a beszéd hangzásából, hanem magából a nyelvi rendszerből vezetjük le, bemutatva, hogy írásunk a nyelv morfológiai rendszerét követi elsősorban. Ennek hangsúlyozása következetesebb szabályrendszert eredményez, mint a kiejtésre való építés.

Mondhatná valaki, hogy mindez tulajdonképpen nem is elvi, hanem gyakorlati jellegű kérdés, és így fogalmazható meg: mi a célravezetőbb, a nyelvi rendszer ismertetésére és az ezzel való egyezésre építeni helyesírásunkat, vagy pedig a mindenkinek birtokában levő kiejtésre és az attól való eltérések szabályaira? Azt hiszem, más dolog a helyesírás tanítása, és más a helyesírás alapelveinek megállapítása. Az első gyakorlati kérdés, és könnyen lehet, hogy helyesírásunk eredményesebben tanítható, ha a kiejtéssel hozzuk kapcsolatba. A helyesírás elvi alapjainak megállapítása azonban más jellegű rendszerezést kíván. Az utóbbiban a szóelemzésnek, nyelvi rendszerünk érvényesülésének elsőbbsége van.

A szóelemző elv előtérbe helyezésével a kiejtéstől való eltérés is határozottabb körvonalakat kapna: eltérés csak morfémahatárokon lehetséges nyelvünk fonetikai rendszerének szabályai alapján. Hangváltozások csak itt vannak, és félrevezető lehet, ha általánosságban beszélünk a hangok kölcsönhatásáról, mintha hasonulás a szótöveken belül is előfordulhatna.

Helyesírásunknak a tövekre és töváltozatokra való alapozása fölöslegessé tenne egy valójában nem is helytálló hivatkozást, amely szerint a szótöveket

elszigetelt, vagy önmagukban vett, vagy külön-külön ejtett alakjukban írjuk. A *fűv*-, *ap*-, *torny*- stb. töveket ugyanis nem ejtjük önmagukban. Az *alszik* ige múlt idejű *alud*- töve sem következik közvetlenül a kiejtésből, hiszen az */alut-/* forma szinte gyakrabban fordul elő a beszédben a ragozott alakok között, mint az */alud-/*. A helyesírás számára elfogadott *alud*- tőalakot a nyelvészet egyszerűségi elve alapján választjuk az *alut*- helyett.

A fonetikai elv elsőbbségére épülő jelenlegi gyakorlatnak általánosan megfigyelhető következménye, hogy az egyéni kiejtés érvényesülésével az írásban a nyelvi elemek elmosódnak. A szóelemző elv határozottabb érvényesítése a magyar morfológiai rendszer alaposabb ismeretét kívánja meg, az egy és több alakú morfémák megbízhatóbb tudását, a nyelvtan és a helyesírás tanításának még szorosabb összefonódását. Kétségtelen, hogy a nyelvi rendszer és a helyesírás közvetlenebb kapcsolata a nyelvi műveltség magasabb szintjét hozná meg, amire szükségünk is van.

HELL GYÖRGY

Egy Ady-vers grammatikai megközelítésben

1. Az alábbi elemzés a megszokott verselemzésekkel szemben bizonyos szerkezeti aránytalanságot mutat, mivel viszonylag nagy helyet foglal el benne magának a módszernek a bemutatása. Erre azonban mégis szükség van, mert — tudomásom szerint — a versszöveg grammatikai megközelítésének ez a módja még nem tartozik a közismert eljárások közé.

2. A) Minden szöveg meghatározott számú mondatból áll, és viszonylag pontosan körülhatárolható információmennyiséget hordoz. Régóta ismert azonban az a tény, hogy egy adott szövegen belül a mondatok számát növelni, illetve csökkenteni lehet anélkül, hogy az információ mennyisége lényegesen megváltozna. Ez a grammatikai rugalmasság lényegében nem más, mint a mondatprodukálás szabályainak, a különféle transzformációknak a működési képessége. Ha egy adott — akár nagyobb — szövegen belül megfelelő transzformációkat alkalmazunk, akkor a mondatok számának alakulását elvileg két véglet között figyelhetjük meg. Egyfelől nincs kizárva annak az elméleti lehetősége, hogy akár több lapnyi szöveget egyetlen mondattá alakítsunk át; másfelől ugyanezen szöveg minden bizonnyal leírható elemi állítások (azaz puszta predikatív viszonyok) formájában is. Az eredmény mindkét esetben ugyanaz: a szöveg egésze által hordozott mondanivaló fölfoghatatlanná válik az olvasó (hallgató) számára. Ezzel szemben logikus feltételezni azt, hogy létezik a szöveg fölfoghatóságának egy optimális esete is, amelyhez nyilvánvalóan optimális tagolás szükséges. A szöveget produkáló egyén általában ezt igyekszik megközelíteni, persze több-kevesebb sikerrel. (A megközelítés mértékében — úgy gondolom — a jog, a tankönyvek, a sajtó stb. nyelvének kellene élen járnia.)

A költői nyelvvel egészen más a helyzet. A költőt, aki a nyelvet a művész jogával és tehetségével használja, a vers írásakor nemcsak az érthetőségre való törekvés vezérli, hanem különféle poétikai tényezők is: ritmus, rím, zeneiség, hangulati hatás elérése stb. Véleményem szerint ezek a tényezők — esetenként különböző mértékben — befolyásolhatják a szöveg mondatokra való tagolását, s ezáltal természetesen az egyes mondatok megszerkesztését is.

B) „Az eltévedt lovas” közismerten Ady egyik legjobb szimbolista verse.

Másképpen fogalmazva: a vers magas szinten felel meg azoknak a követelményeknek (itt most elsősorban csak a művész alkotói módszerére gondolok), amelyeket a szimbolizmus mint stílusirányzat vele szemben támaszt. Hogyan alkot, milyen művészi eszközökkel él a szimbolista költő? Hadd világítsam meg ezt A szimbolizmus című kötetből (Bp., 1965. Írta és szerk. KOMLÓS ALADÁR) vett néhány idézettel: „... a szimbolizmus felsőbbrendű algebra, jelrendszer, melynek célja olyan viszonyok kifejezése, amelyek túlságosan finomak a közvetlen nyelv részére.” (57, Valéry); „Ez az új nyelv nem új szótárat jelent . . ., hanem nyelvi mágiát . . .” (58); „A szimbólumnál nem kevésbé jellemző és fontos eljárás a szimbolistáknak a szuggerálás és a homály.”; „A világos megnevezést kerülő sugalmazás azonban szükségszerűen együttjár a homályossággal, s a szimbolisták bátran vállalták ezt a következményt.” (59–60.) (Szándékosan nem azokat a sorokat idéztem a kötetből, amelyek a szimbolizmus világképét, filozófiai alapjait elemzik. Ezek párhuzamba hozása Ady költészetével nyilvánvalóan nem kevés akadályba ütközne.)

„Az eltévedt lovas” egészét jellemzi a homály, a kísértetieség, a misztikum. E minőségeket az irodalmár-elemzők — többnyire szemantikai jellegű elemzéssel — meggyőzően kimutatták a versben. (A részletes elemzéseket l.: KESZI IMRE, Miért szép? Bp., 1966. 86–96; BALOGH LÁSZLÓ, Mag hó alatt. Bevezetés Ady költészetének jelképrendszerébe 153–63; KIRÁLY ISTVÁN: Kortárs 1976: 1812–22; TAMÁS ÁRILLA: ItK. 1976: 345–51; KEMÉNY GÁBOR: Nyr. CI, 324–29.) De vajon van-e a mondandó grammatikai megismerésének is valamiféle relevanciája e sajátos atmoszféra kifejeződésének szempontjából? Ezzel a kérdéssel szeretnék foglalkozni az alábbiakban.

C) Mindannyian találkoztunk már olyan rövidebb újságcikkkel, amelyet szerzője „mindenáron” egy mondatban akart megírni. A Népszabadság egyik számában például ezt olvastam: „Szabados Árpád Munkácsy-díjas grafikusművész 28 színes ceruzarajzát, szén-, és krétarajzát, rézkarcát — köztük Dante-illusztrációit — láthatja a közönség a szegedi Móra Ferenc múzeum képtárában vasárnap megnyílt kiállításon.” Bosszantóan nehéz fölfogni az efféle „mondatbravúrokat”. (Érdemes lenne felmérni, hogy egyszeri hallásra ki mennyi információt tud belőle megjegyezni.) Mégpedig azért nehéz, mert írójuk megsérti a kommunikációs folyamat egyik lényeges szabályát. Nevezetesen a következőkről van szó: Minden szöveg rendelkezik egy rá jellemző, sajátos ritmussal. Ezt a ritmust általában a grammatikai állítmányok sűrűsége, elhelyezkedése határozza meg. Az állítmány mintegy dekódolja, a befogadó számára értelmessé teszi az összes többi mondatrészt. Következésképpen, ha az állítmány megfelelő helyen és időközönként hangzik el, akkor az érthetőség optimális lesz. Az állítmány dokódoló erőtere azonban tőle távolodva fokozatosan gyengül, s ha ezt figyelmen kívül hagyva a bővítményrendszer túlzottan megnöveljük, akkor az érthetőség nagy mértékben romlik, a mondanivaló homályos lesz. A homály az újságírónál hiba, hiszen az imént említett szerkesztési móddal nem a kitűzött célt, az ideális érthetőséget érte el; míg a szimbolista költőnél a homály — a stílusirányzat fenti követelményeinek megfelelően — cél lehet. Tehát számára egyenesen üdvös, ha a grammatikailag megvalósult állítások számát a minimálisra csökkenti azáltal, hogy minél több lehetséges állítást épít be a bővítményrendszerbe. A már megvalósult versben aztán — vizsgáldás céljából — megfelelő transzformációk segítségével rekonstruálhatók a lehetséges állítások is, amelyek száma a grammatikailag realizáltakhoz hasonlítva ad egy — a versre jellemző — aránypárt.

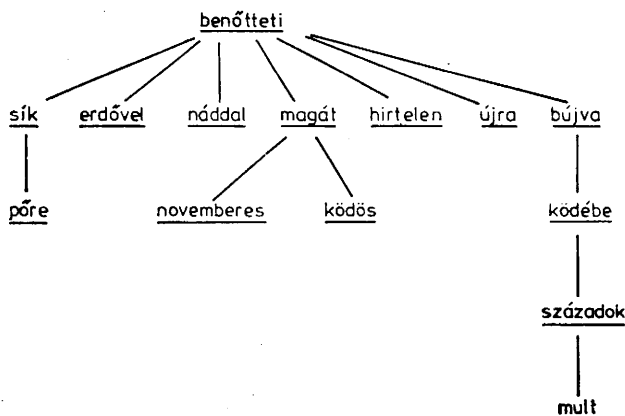
A rekonstruálás szabályait megközelítőleg a következő példák szemléltetik: *szép ének* > *az ének szép*; *szépen énekel* > *éneklése szép*; *ülve alszik* > *ül és alszik*; *oroszlánként harcol* > *harcol, ahogy az oroszlán (harcol)*; *János Péterrel dolgozik* > *János és Péter együtt dolgoznak*; *János futása* > *János fut*; *János könyve* > *a könyv Jánosé*. Ezek a szabályok többé-kevésbé általános érvénnyel használhatók, nem úgy, mint a következők: *vizen szállít* > *a szállítás vízi*; *korán kel* > *kelése korai*; *öt ceruza* > *a ceruza öt*. Kissé nehézkesek ezek a példák, és előfordulásuk általában erősen szituációhoz kötött. Ennek ellenére — szerintem — létrejötteknek megvan az elméleti lehetősége. A rekonstruálás közbülső foka, a jelzős szerkezet (*vízi szállítás, korai kelés, öt ceruza*) gyakran és minden nehézség nélkül létre is jön. Ha tehát ezeket a bizonytalanabb érvényű szabályokat is elfogadjuk, akkor általános elvként azt mondhatjuk, hogy a mondat bővítményrendszeréből azokkal a tagokkal képezhető új predikatív viszony, amelyek nem a mondat valós állítmányának a vonzatkörét töltik ki. (A vonzat fogalmának értelmezését l. H. MOLNÁR ILONA: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra: *ÁltNyTan*. VI, 229 — 71) A vonzatok a mondatban többnyire tárgyi, eszköz-, eredet-, eredmény-, cél-, részes- és hasonlító határozói szerepet töltenek be, s vonzatként értékelhető a helyhatározók igen tekintélyes hányada is. Ezek a mondatrészek azonban nem rendelkeznek olyan grammatikai képességgel, amely lehetővé tenné számukra a predikatív szintre való emelkedést (*bemegy a szobába* > **bemenése szobai*; *késsel vág* > **vágása késes* stb.). A vonzat tehát grammatikai kötöttségei miatt kevésbé alkalmas a bővítményrendszer önkényes növelésére. A halmozás lehetősége persze rá is érvényes. S mivel a vonzatstruktúrák grammatikai jegyei között nem releváns a halmazindex, illetve a grammatikai szám (kivételet csak a kölcsönviszonyt kifejező igék, főnevek, melléknevek struktúrái képeznek: *János és Péter verekednek*, ill. *A fiúk verekednek*), ezért halmozás esetén több rejtett predikatív viszonnal számoltam.

E néhány elvi megfontolás persze csak a főbb irányokat mutatja meg a gyakorlati elemzés számára, ezért nem nélkülözhető az adott versszöveg beható vizsgálata, sőt a szószerkezetek átalakíthatóságának egyenkénti elbírálása sem. Egy ilyen elemzéssel „Az eltévedt lovas” első versszakában például 11 lehetséges állítást különíthetünk el: 1. *Az ügetés vak*. | 2. *Az ügetés hallható*. | 3. *A lovas üget*. | 4. *A lovas eltévedt*. | 5. *A lovas hajdani*. | 6. *Az erdő volt 'az erdő régi'*. | 7. *A nádas ó*. | 8. *A lelkek az erdőkéi*. | 9. *A lelkek a nádasokéi*. | 10. *A lelkek láncoltak*. | 11. *A lelkek riadoznak*. Ennek az állításhalmaznak kell grammatikailag valamilyen hierarchiába rendeződnie. Jelen esetben csupán két állítás került a csúcsra (*ügetését hallani, lelkei riadoznak*), a többi pedig az alárendelt szerkezeteket alkotja. Nem véletlen, hogy a bővítmények közé került az összes — tartalmát tekintve — „irreális”, magyarázatra szoruló állítás (*az ügetés vak, a lelkek láncoltak* stb.); ezáltal kevesebb hangsúly esik rájuk, és az „állítmányra koncentráció” befogadóban gyűlik a rejtély.

Ha megszámloljuk a vers lehetséges és grammatikailag is megvalósult állításait, akkor a következő számpárt kapjuk: 70 : 19. (A számolásnál nem vettem figyelembe a hatodik versszakot, amely az elemzés számára igen problematikus. Később külön visszatérek rá.) Ez az arány természetesen többet mond, ha egy másik vers megfelelő adatával hasonlítjuk össze. „A mesebeli János”-ról, amely a kötetben közvetlenül „Az eltévedt lovas” előtt áll, és terjedelmében megközelítőleg megegyezik vele, bajos volna azt állítani, hogy hangulatában, atmoszférájában vagy szimbolikájában hasonlít versünkre. A

kritikus aránypár „A mesebeli János”-ban: 45 : 33[!]. Mindez persze nem ad okot messzemenő következtetések levonására, de mégis figyelemre méltó.

Az állítmány bővítési lehetőségének elvi végtelenségét — mint láttuk — a megértés, a mondathierarchia teljes apperceptálhatóságának szabályai korlátozzák. Ezek a szabályok azonban nem csak a megértés — meg nem értés határát húzzák meg, hanem közreműködnek a viszonylag nagy bővítményrendszerű mondatok lehető leggazdaságosabb felépítésében is. Az Ady-vers mondatai a bővítmények elrendezése szempontjából általában arányosak, gördülékenyek; kivéve talán az ötödik versszakot. A szakaszt egyetlen mondat alkotja, de egyszerű, és így a tekintélyes méretű bővítményrendszer egyetlen állítmány körül kénytelen elrendeződni. Az ismert ágrajzos ábrázolásban ilyen képet mutat a versszak:

Látható, hogy a megértést nem az egyes bővítmények összetettsége nehezíti, hanem az, hogy túl sok mondatrész található egy szinten, az állítmánynak közvetlenül alárendelt szinten. Ráadásul nem egyszerű halmozásról van szó, hiszen a hét egy szinten levő bővítmény öt különféle mondatrészi kategóriát képvisel. Ennek ellenére az első három sor mondatrészeinek elrendezése a lehető legideálisabb. Az egy szinten levő bővítmények közül az azonos neműek párosával állnak, s a párokat egy más jellegű bővítmény választja el egymástól. A szerkezet így jól tagolt, világos (leszámítva az alany névelőjének a hiányát) és arányos. Ez utóbbit, ha nem tűnne túlzásnak, azzal is igazolhatnám, hogy az első három sor tíz szava közül pontosan az ötödik az állítmány. Az utolsó sor azonban megbontja ezt a szimmetriát. A *-va*, *-ve* képzős határozó a mondatban nem tűr meg ekkora távolságot az állítmánytól, a nyelvérzék ilyenkor általában új predikatív viszony bevezetését követeli.

Mindez persze nem a költő nyelvérzékbeli hiányosságait igazolja. Ellenkezőleg: a költő ebben a versszakban is megtalálja a misztikum, a homály tartalmi szuggerálásának legjobban megfelelő nyelvi szerkesztésmódot, a bővítményrendszer felduzzasztását. Ezen belül pedig az eljárásnak azt a módját, amellyel az egymással közömbös viszonyban álló mondatrészek számát növeli. S ez a módszer — véleményem szerint — magasabb szintű nyelvi szerkesztő — képességet igényel, mint az, amely a bővítményrendszer növelésére a pusztá mellérendelést (halmozást) alkalmazza. (A szerkezetfajták és terminusaik értelmezését l. DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata 47–9.)

D) Az irodalmár-elemzők közül TAMÁS ATTILA vizsgálta meg alaposan a vers motívumainak csiráit és fejlődési stádiumait Ady korábbi költészetében. Túlzás volna azt állítani, hogy a motívumok fejlődési vonalához párosíthatunk egy mondat szerkesztésbeli változás-folyamatot, de óhatatlanul is megakad az ember szeme például a következő sorokon:

„Ködbe és éjszakába borult
Rét, út, virág, illat és udvar,
Kapu, hit, kedv, mámor, nóta, múlt.”
„Emlékek és borzalmak között
Taposom a vaksötét pusztát,
Sorsomat és a sűrű ködöt.”

(Az elsüllyedt utak)

Teljesen nyilvánvaló a kapcsolat e néhány sor és „Az eltévedt lovas” szimbólumrendszere között. E korai stádiumban azonban a szimbólumok még jóval konkrétabb élményeket takarnak, és egyértelműen köthetők — akár grammatikailag is — a költői szubjektumhoz. Korábbi feltevéseink alapján tehát most azt kell mondanunk, hogy a szimbólumrendszer e korábbi megfogalmazásának grammatikailag is egyszerűbbnek, egyértelműbbnek kell lennie. Bizonyos szempontból ez így is van. Ugyanis a költő az idézett sorokban — amellet, hogy észrevehetően törekszik a bővítményrendszer felduzzasztására — még döntően az eljárás alacsonyabb fokával, a halmozással él. Később a jelképrendszer jelentése kibővült, általánosodott, megszűnt a szubjektumhoz kötöttsége (a részletes elemzést lásd TAMÁS tanulmányában), s ezáltal egyszerű megfogalmazódása, vagyis „Az eltévedt lovas” már jóval nehezebben fejthető meg. (Olyannyira, hogy elemzői a mai napig nem jutottak közös nevezőre a lovas alakjának értelmezésében sem.) Mindezt a grammatikai szerkesztés a már a fentiekben elemzett módon követte.

Végül, egyelőre alaposabb elemzés nélkül, hadd kockáztassak meg egy feltevést. Nevezetesen azt, hogy e sajátos grammatikai szerkesztésmódot nem csupán a szimbolista költészet használhatja föl, hanem az alkotásmódjában hozzá nagyon közel álló impresszionizmus; vagy még általánosabban, az a költői (írói) stílus, amelyben az értelemre való hatás mellett ugyanolyan vagy még nagyobb szerepet kap a hangulati hatásra való törekvés. Csupán kíváncsiságból összehasonlítottam két Tóth Árpád-verset is, a Notturót és a Tárlatot. (Az összehasonlíthatóság jogosságát a két vers ismerője nem vonhatja kétségbe.) A fentiekhez hasonló módszerrel a következő aránypárokat kaptam: 105 : 33 és 97 : 53 [!].

3. Az összetett mondatok a tagmondatok közötti logikai viszony — pontosabban csak e viszony kötöttsége — szempontjából nagyjából két csoportra oszthatók. Az egyik csoportba (amely tkp. nem is csoport) az egyszerű kapcsolatos viszony tartozik. Ez a viszony annyira laza, hogy szinte „bármit elbír”. Különösen egy költői szövegben elegendő egy vessző, egy és, és szinte tetszőleges két mondat vonható össze egy mellérendelővé. Ady ezt is kihasználja a homály, a misztikum fokozására. Egyrészt olyan mondatokat köt így össze, amelyeknek legfeljebb csak hangulatban van valami közük egymáshoz (pl. a 8. versszak), másrészt kapcsolatos viszonyként tüntet fel olyan viszonyt, amelyet következményesként is föl lehet fogni. Így nem dönthető el teljes biztonsággal például az, hogy a „láncolt lelkek” az „ügetés” miatt „riadoznak”-e, vagy a két

történés egymástól teljesen független. Ugyanígy nem dönthető el az sem, hogy az „Ősz” a „fogytakozott számú ember” miatt „kísértetes”-e, vagy itt egészen más kísértetekről van szó.

Az összetett mondatok másik csoportját a többi mellérendelő és az alárendelők alkotják. A nagyobb tartalmi-logikai (sőt grammatikai) kötöttségek már bizonyos veszélyt rejtegetnek egy szimbolista vers számára. A kialakult sémák (magyarázat, megokolás, kifejtés stb.) a szimbólumok felfejtését sugallhatják. A jó szimbolista vers, persze, nem ismeri ezeket a veszélyeket, mert az imént említett sémákat saját szimbólumrendszerén belül tudja alkalmazni, vagyis nem követ el „kiszólásokat”. Nagyszerű példa erre a vers második szakasza:

„Hol foltokban imitt-amott
Ős sűrűből bozót rekedt meg,
Most hirtelen téli mesék
Rémei kielevenednek.”

A főmondat helyhatározói pozícióját kifejtő alárendelt mellékmondat nem fejt meg a főmondat szimbolikáját: a „sűrű”, a „bozót” maguk is szimbólumok, amelyekről a vers többször is állítja, hogy kapcsolatban vannak a „rémek”-kel (pl. a 8. versszak: „S a köd-bozótból kirohan / Ordas, bölény s nagymérgű medve”).

Bármennyire is zárt a vers jelképrendszere, mégis található benne két kisebb „kiszólás”. Olyan megnyilvánulások ezek, amelyek a verskezdet (első két versszak) által determinált későbbi, tökéletesen zárt misztikum-világba nem illenek bele, sőt annak megfejtését sugallják, s ez véleményem szerint nem használ a versnek. Az egyik ilyen kis „szépséghiba” a harmadik versszakban van. A főmondat „nóta” alanyának értelmezői pozícióját kifejtő mellékmondatban elhangzik a „nagyapáink óta” kifejezés, amit konkrét idővonatkozásnak is vehetünk, szemben az eddigi és későbbi teljes időbeli határozatlansággal. A hetedik versszak egyik ellentétes értelmű tagmondatában, ha nem is egészen konkrét, de a vers misztikumához képest nagyon is földi, emberhez kötött helyvonatkozás lép be, a falu. Az eddigi vak ügés nem tételezett fel semmiféle konkrét célt; most úgy tűnhet, hogy a falu (a falvak) a cél. Node ez már más, nem grammatikai szempontú elemzéshez vezetne. Meg is jegyzem ismét, hogy az iménti problémát egyszerű szemantikai vizsgálat könnyen beláthatóvá teszi, s én csupán azt akartam megmutatni, hogy mindkét „kiszólás” (jobb szót nem találok rá) valamilyen kötött logikai-szemantikai sémájú mondatstruktúrában fordul elő.

4. A misztikum és a homály mind tartalmi, mind formai oldalról a hatodik versszakban éri el a csúcspontját. A szimbólumrendszer elemeit egy-egy szóvá sűríti, s e szavakat szinte csak felsorolva alkotja meg a költő a versszakot. Egy szakaszba sűríti — mindenféle kötött logikai-grammatikai sémát mellőzve — azokat a szavakat, amelyek már önmagukban is nagyfokú általánosítás eredményei. Rendkívül nehéz megfejteni a versszak jelentését, de ugyanilyen nehéz a grammatikus feladata is.

„Csupa vérzés, csupa titok,
Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa erdők, és nádasok
Csupa hajdani eszelősök.”

Látszólag egy olyan egyszerű, hiányos szerkezetű mondat áll előttünk, amelyben viszonylag kiterjedt halmozás található. Ha azonban alaposan megvizsgáljuk a mellérendelt tagokat, akkor észrevevesszük, hogy az első két tag (*vérvés, titok*) több szempontból is elkülöníthető a többitől. Ez a két tag — a többivel ellentétben — egyes számban áll, s ezáltal a köznyelvi normának jobban megfelel. (A *csupa* mellett ugyanis általában egyes számú alakot találunk.) Ebből viszont az is következik, hogy e két mondatrész mellé könnyebben rekonstruálható a mondat hiányzó eleme: „Csupa vérvés, csupa titok . . . pl. *a világ*. A *vérvés* és a *titok* tehát ebben az esetben állítmányokként elemezhetők.

A többes számú alakokat vizsgálva ugyanez az eljárás sokkal nehezebbnek bizonyul. Ha viszont arra gondolunk, hogy a köznyelvben könnyen előfordulhat például egy ilyen mondat: *A felvonuláson csupa ötödévesek vettek részt*, akkor úgy látszik, hogy a versszak második részét is hasonló módon egészíthetjük ki: „. . . Csupa hajdani eszelősök” . . . *vannak (a világban)*. A többes számú alakok tehát *alanyok*. Összegezve: a költő úgy halmoz különböző mondatrészeket, mintha azok egyneműek lennének, ezért az olvasóban — akit a fokozottan misztikus tartalom egyébként is „elkábít” — fel sem merül az, hogy állítmányokat és alanyokat különböztessen meg a halmozás tagjai között, s persze ennek következményeként összetett mondatot lásson a versszakban. A bizonytalanságot még az is fokozza, hogy a hiányzó mondatrészek helyére lexikailag több mint lehet odaérteni.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a versszak imént bemutatott grammatikai megközelítése nem jelenti az egyetlen helyes megoldást. De arra talán mégis jó volt, hogy érzékeltesse azt a szerkesztésbeli homályosságot, amely tökéletesen megfelel a kifejezni kívánt tartalomnak.

GREMSPERGER LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar inkluzív személynévmásai

A *bennünket* 'minket' és *benneteket* 'titeket' névmások használatát általában választólagosnak tartják, eltérő jelentést a *minket*, *titeket* névmásokkal szemben nem tulajdonítanak nekik, használatukat stilisztikai eszköznek tekintik. Vannak azonban olyan esetek, ahol a *bennünket*, *benneteket* használata *minket*, *titeket* helyett legalábbis zavaró. Ilyen például az alábbi két mondat: 1. **Bennünket is meghívtál magatokhoz?* — szerintem → *Minket is meghívtál magatokhoz?* — 2. *El ne felejtsetek *benneteket!* — szerintem → *El ne felejtsetek titeket!*

Magam e névmások problémájával bizonyos nyelvek inkluzív : exkluzív személyi kategóriájával találkozva kerültem szembe, s azóta meggyőződésemm, hogy a *bennünket*, *benneteket* problémájának megoldását ennek a kategóriának a magyarban való megléte nyújtja.

Ha a mai magyarban semmi nyoma sem maradt volna e névmások sajátos használati szabályainak, akkor is felvetődne a gyanú, hogy az egykori különbségtétel, ami a *bennünket* : *minket*, *benneteket* : *titeket* alaki kettősségének az oka, az inkluzivitással magyarázandó, mert: 1. Az inkluzív : exkluzív kategóriának csak a tsz. 1/2. személyekben van értelme. — 2. A *benn(e)*-töví tárgyként szereplő névmások csak tsz. 1/2. személyűek lehetnek, **bennemet*, **bennedet*, **bennét* és **bennüket* névmások nincse-

nek.¹ — 3. A *benn(e)*-től kétségtelenül azonos az inessivus *-ban/-ben* esetragjának névmási *benn(e)* morfémaváltozatával, és ez arra utal, hogy a *benn(e)*-tövédek inkluzívak — és a „szabályos” tárgyeseti alakok exkluzívak.

Mindezt egyben eldöntő és bizonyító erejűnek vélem. Ezért (ebben a közleményben) nem igyekszem állításomat alátámasztani különféle mai és régi írott forrásokból vett példákkal és elemzésükkel. Meggyőződésem, hogy az igazolható példák és az ellenpéldák csak azt illusztrálják, hogy az inkluzivitás kategóriája — mint a (közép)európai nyelvekből hiányzó nyelvi kategória — egy bizonyos kortól kezdve bizonyos területeken (elsősorban keleten) megingott.

A személynévmások tárgyeseti alakjainak rendszere a következő (az inkluzív alakokat * jelzi):

Egyes szám	Többes szám		
	+ 1. sz.	+ 2. sz.	+ 3. sz.
1. sz. <i>engem(et)</i>		<i>bennünket*</i>	<i>minket</i>
2. sz. <i>téged(et)</i>	<i>bennünket*</i>	<i>titeket</i>	<i>benneteket*</i>
3. sz. <i>őt</i>	<i>minket</i>	<i>benneteket*</i>	<i>őket</i>

Ahol

tsz. 1. sz. exkluzív	<i>minket</i>	'engem és őt/őket'
inkluzív	<i>bennünket</i>	'engem és téged/titeket'
tsz. 2. sz. exkluzív	<i>titeket</i>	'téged és téged/titeket'
inkluzív	<i>benneteket</i>	'téged/titeket és őt/őket'
tsz. 3. sz. exkluzív	<i>őket</i>	'őt és őt/őket'

Ezért zavarók e mondatok: 1. **Bennünket is meghívtál magatokhoz?* — kibontva: 'Engem/(minket) és magadat/magatokat is meghívtad magatokhoz?' — 2. *El ne felejtse-nek *benneteket/* — kibontva: 'El ne felejtssenek téged/titeket és magukat!' — 3. *Ne bánts *bennünket!* — kibontva: 'Ne bánts engem/(minket) és magad!'

A jelöletlen exkluzív alakok inkluzív szerepben is állhatnak (főleg a mondat téma részében), de nyilvánvalóan exkluzív szerepben — mint a fentebbi mondatokban — zavaró az inkluzív alakok használata, még ha nem is okozhat félreértést.

Magyarázatomnak nem mond ellent az a régi vélemény, hogy ezekben az alakokban inessivus/partitivus → accusativus átértékelődés történt (l.: ZOLNAI GYULA: Budenz-Alb. 149—56; KLEMM, TörtMondt. 281—2; GOMBOCZ, Syntaxis 92—3; vö. még SZARVAS: Nyr. II, 160—1; HUNFALVY: MNyszet. II, 232—3; SIMONYI: Nyr. II, 444). A klasszikus magyarázat azonban nem képes a funkció általam valóságosnak tartott természetére rámutatni.

Lényegesnek azt tartom, hogy érdekes módon ez az inkluzív : exkluzív különbségtétel csak a tárgyként szereplő névmásokban különül el. Az inkluzív *nekünk* 'nekem és neked/nektek' nem **bennünknek* alakú, hanem alakilag egybeesik az exkluzív *nekünkkel*, ami 'nekem és neki(k)'. Mindenképp valószínűnek kell tartani, hogy az inessivus (→ partitivus) → (incl.) accusativus átértékelődés kapcsolatban van a következőkkel: 1. Az esetgrammatika lokális elméletei a lokálist és a tárgyat egy mélyebb szinten azonosnak tartják. — 2. A magyar nyelv egy bizonyos korszakában a tárgy ragtalan volt. — 3. Nem lehetetlen, hogy a *-t* tárgyrag valóban locativusi eredetű. — 4. Az ugor alapnyelvben még egyes szám : kettős szám : többes szám számbeli oppozíció volt, ami — a duális más nyelvekbeni sorsát ismerve — legtovább a személynévmások paradigmájában maradhatott meg, eltűnése előtt esetleg inkluzív (← kettős szám) : exkluzív (←

¹ A *bennüket* (~ *bennéket*) alak előfordul, analogikus alakulat 'őket' értelemben külön jelentés nélkül Dunántúlon (ZOLNAI GYULA: Budenz-Alb. 149—56; VÉGH: MNy. XLIX, 171—3).

többes szám) funkcióra változva. (A *bennünket*, *benneteket* talán a régi kettős számú névmások felváltója.) Univerzálának gondolom ugyanis, hogy a többesi személynévadások duális és inkluzív kategóriákkal való kibővítése kizárja egymást. A cibak nyelvben megvan mindkét kategória, de csak az 1. személyű névmásoknál, és a du. 1. személyre már csak egyetlen excl. = incl. alak szolgál (l. *Afrikanische Studien*. Szerk. J. LUKAS. 1955. 128). Mivel a kettős számú személynévadások elsősorban két személy között folyó társalgásban használatosak, érthető, hogy többnyire inkluzív értelműek — például az osztályokban.¹

Hogy miért csak a tárgyként álló személynévadásoknál van meg az inkluzív : exkluzív különbségtétel, azt a következőkben magyarázom.

A többesi du. : pl., ill. incl. : excl. kategória-továbbbontás a referencia pontosságát teszi lehetővé. A vonatkoztatott személyek csoportját azonosíthatóbb szűkebb csoportokra osztja. Nyelvünk és (genetikailag/tipológiaiag) rokon nyelveink a referencia pontosságát mindig is a tárgyon tartották fontosnak. A $\begin{bmatrix} + \text{acc.} \\ + \text{det.} \end{bmatrix} \leftrightarrow \begin{bmatrix} \pm \text{acc.} \\ - \text{det.} \end{bmatrix}$ kategorikus különbségtétele akár határozott tárgyraggal, akár a determinált : indeterminált igeragozással alapvető nyelvtani jelenség e nyelvekben. A tipológiai sajátyságon túl — úgy látszik — az alany (ágens) azonosítása kevésbé szükséges; a situáció világossá teszi, hiszen rendszerint az alany (s szintén igen gyakran valamely localis/temporalis) szerepel témaként, a fókuszban pedig igei bővítmény szerepel, legközönségesebben (tranzitív igeik előtt) tárgy. (Az „aktuális mondattagolásról” legújabbán É. KISS KATALIN: NYK. LXXX, 261—86.) A téma ismert és azonosított (hiszen el is hagyható), az új információt jelentő fókusz vonatkozási tartományának pontos megadására viszont szükség van. Erre több mód van, a névmásoknál az egyik a többes szám incl. : excl. kategória szerinti továbbbontása.

Mivel a téma vonatkozási köre mindig ismert vagy ismertnek tekintett, a témában szükséges nyelvtani információk explicit megadása a témában eléggé felesleges. Több példát ismerünk arra, hogy a témában semlegesül az acc. : nom. oppozíció (alakilag a jelöletlen nominativus javára). Így a japánban kötelező szabály a következő:

$$\left. \begin{array}{l} ga \text{ (nom)} \\ wo \text{ (acc)} \end{array} \right\} \rightarrow \emptyset / -wa \text{ (témahatármutató)}^2$$

Az oláh cigányban előfordul ilyen mondat (VEKERDI—MÉSZÁROS, A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana: MNyTK. 135. sz. 80): *i bišto rakli, kodí*, || *ringatin la inke v'ákának*, szó szerint 'a huszadik lány, az, ringatják őt még most is', a várhatóbb * *la bištoná raklá, kodolá*, || *ringatin la inke v'ákának* helyett, ahol a téma obliquusban van.

Ezért is teljesen szabályosnak ítéltető exkluzív alakok használata inkluzív helyett témaként álló névmási tárgy esetében: 4. *Minket* || *s o s e m hívtak meg (Pistáék)*. — inkluzív értelemben is jó. — 5. *B e n n ü n k e t hívtak meg (Pistáék)*. — inkluzív értelemben így jobb (exkluzív értelemben zavaró).

TÁLOS ENDRE

A laza szerkesztés eszközei Tamási Áron nyelvében

(A hátravetett határozós szerkezetek)

Ha Tamási műveit olvassuk, eszünkbe jut, amit HORVÁTH JÁNOS a ritmikus prózai alkotások íróiról mondott, s őt is azok közé soroljuk, „akiket olvasva szinte hallani véljük élő hangjokat” (HORVÁTH JÁNOS, Rítmus a prózában: Új nemzedék. 1921. 1. sz.

¹ SCHMIDT ÉVA szíves szóbeli közlése.

² A lokális névutók megmaradnak; vö. KUNO SUSUMU, The structure of the Japanese language². Cambridge, Mass. Mit. 1976. 333—7, 340—5.

5). Más népi írók nyelvénél elemzésében is találkozhatunk olyan megállapításokkal, amelyek ennek az előadásmódnak egyik sajátosságaként említik az élőbeszédszerűséget, a zárt, szabályos mondat szerkezet fölbonnlását. A szerkezeti és egyben gondolati föllazulásnak eszköze, illetve tükrözője lehet például a mondatátzövödés (vö. BENKŐ LÁSZLÓ, A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szókincse és mondatfűzése: NyttudÉrt. 35. sz.), vagy a megszólítás, az indulatszó, a nominális szerkezetek, a szétesett értelmezős szerkezet, az átképzeléses előadásmód közbevetései (SZATHMÁRI ISTVÁN, A magyar stilisztika útja. 1961. 543–4), sőt maga az átképzeléses előadásmód is (vö.: HERCZEG GYULA, A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában: Nyr. LXXVIII, 203–10; BENKŐ LÁSZLÓ, A mondat szerkezet stilisztikai elemzésének kérdései: A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1959. 5–32; a zárt mondat szerkezet „föllazulásának” modern szemléletéhez l. Cs. GYIMESI ÉVA, A magyar mondatstilisztika elvi kérdéseiről: Nyr. XCIX, 147).

Az élőbeszédszerű hangzás létrejöttében azonban más eszközök is részt vehetnek. Tamási Áron nyelvén egyebek mellett nagy szerepe van azoknak a — legtöbbször határozós — szerkezeteknek, amelyek nem az irodalmi nyelvben megszokott helyen állnak a mondatban, hanem mint az élőbeszédben szokásos, közbe- vagy hátravetve. S azért érdekesek különösen ezek a szerkezetek, mert kivétel nélkül vessző választja el őket a mondat többi részétől, jelezve, hogy szünetet kell tartanunk, tehát hangsúlyt kap a beszélt nyelv „lazasága”, „megszerkesztetlensége”. Szinte el is hagyható a vessző anélkül, hogy a mondat értelme jelentősen megváltozna, de megváltozik a hangulat, a tempó, elvész a Tamási nyelvére olyan jellemző ritmus, szabályos szagatottság.

A szóban forgó határozós szerkezetek három csoportra oszthatók aszerint, hogy milyen szófajú szó fejezi ki a határozót. A példák azt mutatják, hogy Tamásinál nincs azonos jelentősége mindhárom csoportnak, mégis érdemes velük külön-külön foglalkozni, hisz mindegyik fajta vizsgálatkor kirajzolódik egy-egy jól körülhatárolható stilisztikai funkció, amelyet külön kell tárgyalni.

A három csoport: A határozót 1. ragos vagy névtűs névszó; 2. határozói igenév; 3. főnévi igenév fejezi ki.

1. Határozóként a leggyakrabban határozóragos vagy névtűs névszót találunk Tamási nyelvén ugyanúgy, mint általában nyelvünkben. De említésre méltók azok a szerkezetek, amelyek vesszővel vannak elválasztva a mondat többi részétől: „Ott fekszik az istálló sarkában, *egy rozoga tákolmányon*” (Rendes feltámadás. Összegyűjtött novellái. 1967. I, 523); „Aztán egy pénteki napon befördíti a sarokba, *ágyával együtt*” (Rendes feltámadás I, 523); „Egy nyakkendő bajusztalan úrforma állott előtte, *téglasszínű házika-bátban*” (Virágos veszedelem II, 30–1); „Keserű mester ablakrámákat festett, *okkersárga színre*” (Angyalok éneke II, 227); „Csak a Küküllő vize zúg, *valahol távol*” (Világlo éjszaka II, 433); „Ismét nyöszent egyet, *szemrehányó hangon*” (Világlo éjszaka II, 434); „De Mózsá ott aludt mellette, *lázverten és sebesült lábbal*” (Csipogó madárka II, 626). Azonkívül hogy az élőbeszéd kötetlenségét sugallják, van ezeknek a szerkezeteknek valamiféle magyarázó, illetve kifejtő szerepük is.

Az előző példákénál még világosabb a hátravetett szerkezet értelmezőszerű, kifejtő szerepe ezekben a mondatokban, ahol a közlés első felében már megtalálható az a határozó, amit a vessző utáni rész bővebben kifejt: „*Így* telt az idő, *békében és csizmadia mesterségben*” (Hűség Mártónka I, 101); „*Egyszerre* bolydult meg ily nagyon az idő, *valamivel a déli naptűrés után*” (Megváltás II, 302); „*Ott* ül a két férfi egy-egy csutakon, *a tűz mellett*” (Világlo éjszaka II, 451). Mintha az összekapcsolt határozó (vö. A mai magyar nyelv. 1971. 228) vált volna szét, s került volna egymástól távol eső helyre a mondatban. Ugyanezt a „lazaságot”, dallamtűrést teremti meg a mondat belsejébe ékelt, ugyancsak vesszőkkel elválasztott határozós szerkezet: „A hajlék arca azonban, *napnyugat felé*, szabadon tekint a láz rengeteg mezejére” (Világlo éjszaka II, 434); „A hátát és a két olda-

lát, bármi háborítás ellen, vajszínű deszkafal védi” (uo. II, 434); „Aztán, kezében egy világító vesszőnyálábbal, valami legényecske fiú közeledik” (uo. II, 449); „A hold növekvő sarlója, ártatlan hetykeséggel, előtűnik az égen” (uo. II, 451).

A felsorolt példák némelyike emlékeztet a jelzői értékű hátravetett határozóra (vö. HÁMORI ANTÓNIA, A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez: MNy. L, 419–31): „Egy nyakkendős bajusztalan úrforma állott előtte, téglaszínű házikabátban”; „De Mózsza ott aludt mellette, lázverten és sebesült lábbal”. De nem tekinthetők igazán annak, habár értelmezhetnénk őket jelzőként is (a téglaszínű házikabátos úrforma, a lázvert és sebesült lábú Mózsza), ugyanis nem közvetlenül a főnév után állnak, ezért inkább határozói szerepük érvényesül.

2. Külön tárgyalom a határozói igeneves szerkezeteket, bár ezeket, ha hosszabbak, az irodalmi nyelvben is vesszővel választjuk el a mondat több részétől. Az ide tartozó példákat az tette mégis említésre méltókká, hogy egy részükben a szerkezet bonyolultsága nem indokolná a vessző kitételét, más részükben meg maga a határozói igeneves szerkezet valamilyen különös stílusértéket is hordoz. Ezek a szerkezetek, mivel a vessző szünetet jelöl előttük, az irodalmi nyelvben is lazábban kötődnek a mondat testéhez, e tulajdonságukkal tehát itt nem érdemes külön foglalkozni. Föltűnő azonban, hogy Tamási a régies *-ván, -ven* képzős alakot részesíti előnyben az emelkedettebb, archaikus hangulat megteremtése érdekében: „Akkor légy jó és szerény, a sor végén állván” (Rendes feltámadás I, 532); „A fejedelemnek könnyben ázott a szeme, hallván a hűséges vallomásokat” (Mikes Kelemen II, 141); „S ezt mondván, magához ölelte a két pásztort” (Megváltás II, 311). Különösen az első példában, ahol felesleges a vessző, mivel a szerkezet egyáltalán nem bonyolult, nemcsak a régies határozói igenév, hanem maga a szünet is az emelkedettség, az ünnepélyesség kifejező eszközévé válik.

3. Meg kell említenünk, annak ellenére, hogy kis számban fordulnak elő, azokat a főnévi igenévvél kifejezett célhatározókat, amelyeket szintén vessző választ el magától a mondatról, s mintegy külön szerkezeti elemként magukban állnak. A példák mindegyikét a balladai szerkesztésű és hangulatú Szép Domokos Anna című novellában találhatjuk meg: „Megyek a faluvégére, szeretőmet várni” (Szép Domokos Anna. I, 322, 323, 324). Itt a balladai stílus követelményeit elégíti ki a vesszővel, ritmikailag is tagolt szerkesztés, aminek eredményeképpen a hozzátoldott célhatározói szerkezet szinte már külön, célhatározói mellékmondattá alakul. Ebben az esetben a ballada stílusesszövegévé vált tehát a határozós szerkezetek elválasztása a mondatról, s nem az előbeszéd hangulatát akarja kelteni, de mindenképpen a „laza” mondatszerkezet létrehozásához segít hozzá.

P. EÖRY VILMA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szavak pálfordulása. LŐRINCZE LAJOS a Magyar Nemzet 1979. május 13-i számában „a mehökkentő jelentésváltozás gyakran idézett iskolapéldájára”, *trágya* szavunkra is kitért, és izes nyelvtörténeti adatokat sorolt fel az erdélyi udvar szakácskönyvének nádmézből, gyömbérből, miegyéből csinált, drága trágyájától a Gyöngyösi István Charikleájában olvasható „esőkokkal trágyált ölelgetésekig”. Folytathatta volna akár a tudós Babitsig, aki „Engesztelő ajándék” című versében órák és percek helyett egész életét ajánlja fel, virágok helyett „egész mezőt, noha fölégett és nem virágos, / de *virághamvval*, s lásd: *könnyel is trágyás*. . .” A szó jelentése hajdanában tudvalevőleg ’(édes) fűszerszám, ételízesítő’ volt, mai jelentésében kezdetben „nyilván tréfásan alkalmazták,

majd komolyan is használatossá vált, eleinte *mezei trágya* kifejezésben.” (BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 263, vö. 268 is.)

LŐRINCZE a *trágya* szó előzményeként a latin *tragea*-ra (így!), újabkori jövevény-szó rokonaként pedig a francia *dragée*-ra hivatkozik. Hozzászólásunkban a helyesen *trage-ma*-nak írandó, eredetileg görög szó jelentésfejlődésével, továbbá a paraszti Róma (Roma rustica) néhány hasonló nyelvi emlékével óhajtunk foglalkozni.

A görög *τράγω* ige ('rág, harapdál', 2. aoristosa *ἔτραγον*) rövid tövéből képezett *τράγμα* a. m. 'rág(csál)nivaló' (mint pl. aszalt gyümölcs, füge, dió, mandula); 'édesség'. Aristophanes (Békák 510) *τραγήματα* szavát Arany János *csemege*-nek fordította; vö. Hérod. I. 71; Arist. Béke 1324 *σῆκον* (fügét) *τρώγειν*. FORCELLINI szótárában *tragma* a. m. „cibus, qui crudus (nyersen) comedi solet et secundis mensis apponi” (vagyis „második fogás”, lat. *bellaria*); az olasz értelmezés szerint „pospasto, *treggea*”. C. BATTISTI és G. ALESSIO olasz etimológiai szótára (s. v. *tragemati*) is számon tartja, de csak mint tudós szót ('l'ultimo servito, comunemente frutta, confetti, zuccherini'). Mellesleg ugyan-ebből a töből származik a görögben a két legjellegzetesebben „rágcsáló” állat (*Rodentia*) megjelölése, illetve működésének eredménye: *τράγος* a. m. 'kecske' (vö. Ovid. Fasti I, 357 *rode, caper, vites!*), illetve *τράγλη* ('egér)lyuk, barlang' (vö. a 'barlanglakó' tróglodytákkal); és tréfás vagy gúnynevekben is gyakran előfordul: a Békaegérharc „kenyér-rágója” (*τρωξάρτης*) csakúgy, mint a plautusi Hetvenkedő katona élősdije (*Artotrogus* a. m. 'Brotzermalmer').

Tanulságos módon egészítik ki az eddigieket SZENCZI MOLNÁR Dictionariumának különféle kiadásai. A *tragma* szó jelentése nála 'gyümölcs tál, étel utollya, apró czemege' (ezeket toldja meg PÁRIZ PÁPAI a 'portzogató tsemege'-vel). Tovább mutat a magyar—latin rész „Traggya, Trágya” címszava, ahol a fentebb jelzett *tragemata*-n és *bellaria*-n kívül *conditura cibi*-t is olvasunk. (Ugyanitt 'trágyázni' a. m. *ornare, condire*.) A latin *condire* igének nemcsak eredeti ('beföz, ízesít', vö. *Konditorei*), hanem átvitt jelentése is közismert, mint pl. Cicero: Ad Att. XII, 40,3 *tristitiam temporum hilaritate condire* (SZENCZI MOLNÁR: 'örömmel elegyíteni a szomorúságot'); De or. II, 56,227 *oratio lepore et festivitate condita* (elmésséggel fűszerezett szónoklat); Quintilianus: Inst. VI, 3,96: 'még kedvesebb a művelt társalgásban módjával alkalmazott versidézet, *si qua etiam ambiguitate conditur* ('ha bizonyos kétértelműség fűszerezi'); Plinius: Epist. III, 1,9 *voluptates (cena) studiis condire* ('az étkezés gyönyörűségeit irodalmi csemegékkel ízesíteni'). Kiderült azonban, hogy a *condire* jelentésfejlődése már a későantik nyelvhasználatban is mintegy a magyarban megfigyelhető jelentésváltozást előlegezi, mint pl. Hieronymus: Epist. 125,1 (*sterquilinio*) *arva condiri*, vagy Caesarius Arelatensis (a délgalliai Arles metropolitája a VI. század elején): Suggest. p. 307: *de rebus putrefactis sterilibus solet terra condiri*; vö. Thes. L. Lat. s. v., p. 143.

Iskolai szótárakban a latin *laetus* melléknév jelentéseként csak a 'boldog'-ot találjuk; így él — már amennyire él — a köztudatban is. Pedig jelentésfejlődés szempontjából pontos ellentéte a *tragma* > *trágyá*-nak. Ti. *laetus* a hajdani paraszti közösség nyelvén a megtrágyázott, termékennyé tett (föld)-et jelentette, azután lett belőle 'termékeny', 'bőven termő', 'erőtől duzzadó', 'viruló'. Lássunk néhány példát erre a jelentésváltozási folyamatra!

Quid faciat lactas segetes? — kérdi Vergilius a Georgica első sorában. (Csokonai érezhetett valamit, mert így fordította: „Mi teszi széppé a vetést. . .?”) A *laetamen*, amely az olaszban folytatódva (*letame*, vö. G. DEVOTO, Storia della lingua di Roma.² Bologna, 1944. 101 kk.) elárulja a *laetus*, *laetifico*, *laetitia* eredeti jelentését: csak a kövér, megtrágyázott föld (*ager crassus et laetus*, *laetificata seges*) hozhat bő termést, okozhat vig-ságot, mint a buján hajtó *vites laetificae* (Ennius ap. Cic., Tusc. disp. I, 28, 69). Palladius, a késői mezőgazdasági szakíró, egyben a latin népnyelv tanúja, a gyümölcsfák gondozásá-

ról szólván (1,6) ezt írja: *in laetandis arboribus crates (sc. stercorarias, trágyahordó kosarakat: Cato, Res rust. 10, 3 és 11,4) faciemus, terram prius trunco admoventes et mox laetamen;* máshol (1,23) *laetamen anserum*-ot (baromfitrágyát) említ; de a rosszul termő talajon a hamu is megteszi (*loca sterilia laetantur beneficio incendi*). Columellánál (IV, 24) a termékeny szőlőtőre ezt a kifejezést találjuk: *ipsius trunci laetitia*, a termékeny talajra pedig (IV, 21): *loci laetitia*. (Laetitia Ramolino is — híven a nevéhez — tizenhárom gyermekkel örvendeztette meg Carlo Buonapartét.) A hüvelyeseket a régiek is használták trágyának (Plin., Nat. hist. XVIII, 13,30): *faba solum (a talajt) laetificat stercoris vice;* vö. XVIII, 16,40: *secale (tönköly? pelyva?) pro laetamine est.* Az Indus „trágyázását” a Nilus megtermékenyítő kiöntéseihez hasonlították (Cic., De nat. deor. II, 52, 130): *Indus... agros laetificat.* Így most már értjük a *laetus* melléknév jelentésfejlődését is: Vergiliusnál a makkoltatásból megtérő disznók „zsírosak” (Georg. II, 520 *glante sues laeti redeunt*), a dús fűvön (uo. 525: *in gramine*) *laeto* jól tartott kecskék pedig nem bírnak magukkal, vígan öklelőznek (*luxuriant*; a *luxus* vagy *luxuries* sem „fényűzés” eredetileg, hanem a bőség túlsordulása, amelyet a növények gondozásában visszametszéssel kell kordában tartani). Tulajdonképpen nem fordíthatjuk *boldog*-gal még az isteni fegyverek birtokában erős, *legyőzhetetlen* Aeneas vergiliusi jelzőjét (Aen. VIII, 617: *ille deae donis et tanto laetus honore*), vagy a *megsegítetteket* (uo. 171 *auxilio laetos*) sem. Szakrális szakki-fejezés a *laetum augurium* (pl. Tac., Hist. I, 62,3): ez sem ’víg’ vagy ’boldog(ító)’ leg-feljebb annyiban, hogy az illetőket erősíti, sikerüket ígéri, erejüket gyarapítja. Végül egy horatiusi ódarszlet (C. I, 2,45 sk.), amely a szó jelentésfejlődését szemléletesen mutatja: *serus in caelum redeas diuque laetus intersis populo Quirini*. Mondanunk sem kell, hogy Octavianust a költő nem a szó eredeti értelmében szólítja meg imájában, hanem mintegy *praesens deus*-nak, aki áldó jelenlétével *boldogítja* Róma népét (l. Hor.-kommentárunkat *ad loc.*); *laetus* tehát szinte a. m. az óda megírása táján Octavianusra ruházott magasztos új név, az *aug-* töből származó „emberi mértéknél nagyobb”, a közösséget „gyarapító” *Augustus*.

Így kísérhetnők végig az *almus* ’tápláló’ (a táplálás eredménye: *altus*, vagyis ’nagyranőtt’), *beatus* ’boldoggá vagy gazdaggá tett, termékeny’, *felix* tkp. ’szoptató; nőstény’ stb. melléktnevek jelentésváltozásainak menetét is. De a magyar *boldog(asszony)* eredeti (*gravida* ’áldott állapotban levő’) jelentésének dokumentálása már végképp nem a latin filológusra tartozik.

BORSÁK ISTVÁN

Cserépfalu. 1. A község jelenleg a mezőkövesdi járáshoz tartozik (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). A történelem folyamán a következő járásokhoz (*districtus, processus*) tartozott: Muhi, Daróc-Kövesd (=Tibolddaróc — Mezőkövesd), Cserépalja-Daróc (=Cserépfalu — Tibolddaróc), Miskolc, Ónod, Eger. A XVI. században eléggé változatos volt a *districtus* székhelye — a török hódítástól függően. A XVII. -ben jórészt megmaradt az eredeti elnevezés (*Districtus Mohy*), noha Muhi városa már elnéptelenedett¹. A XVIII—XIX. században az az érdekes helyzet állt elő, hogy az egykori muhi járás Egerhez tartozott, noha a város Heves vármegye székhelye volt. Egy évszázaddal ezelőtt a megyerendezéskor a járás neve ugyan egri maradt, de a székhelye már Mezőkövesd volt: egri járás, székhelye: Mezőkövesd. Ezen a fura helyzeten a trianoni békét követő megyerendezés változtatott: a község Borsod, Gömör és Kishont „közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék” mezőkövesdi járásába tartozott (HALMAY BÉLA—LESZLII ANDOR szerk., Miskolc és Borsod Gömör-Kishont egyelőre egyesített vármegyebeli községek. Bp.,

¹ A mai Muhi község eredeti neve Poga volt.

1929. 587—9). Az újabb megyerendezés után (1948.) a járás a mai napig a mezőkövesdi nevet viseli (Mezőszemere, Noszvaj, Szihalom átkerült Heves megyéhez). Mindezeket szűkségesnek tartottuk elmondani, mivel mind a nyelvészeti, mind a helytörténeti kutatásokhoz nem lehet elhanyagolni a pontos (?) helyszínt.

2. Cserépfalu neve 1248-tól a következő változatokban fordul elő: *Cserép*, *Cserépalja*, *Cserépfalva*, *Cserépfalu*, *Cserépfala*. Közülük a *Cserép* forma állandónak bizonyult. Legelőször is vizsgáljuk meg a különböző alakváltozatokat!

Cserép. XIII. század: 1248/1326: *Cherep* — villa és terra — (Heves megyei Levéltár ME 832), 1261/71: *Chereph* (Reg. Arp. 2123), 1298: *Cherep* (Heves m. lt. ME 297). A XIV—XV. században is általános a *Cherep(h)* alak, pl. 1339: *Cherep* (Heves m. lt. ME 280), 1408: *Cherep* (ZsigmOkl. 6463, CsÁNKI I, 170), 1437: *Cherep(h)* (OL. Dl. 63134—5), 1460—1514: *Cherep* (OL. Dl. 15432—3) stb. A XVI. századi előfordulások — az alapszó megtartásával — változatos formákat hoznak: *Cherep*, *Cherip*, *Chereeph*, *Cijerep*, *Czerep*, *Chijerep*, *Cserép* (sic!), *Cherip*, *Cijereph*, *Czereep*, *Ceerep*, *Chierep*, *Cirep*, *Chérép* (OL. Filmtár, Conser. port. 1631., 1641. doboz), *Chereph*, *Czijerep*, *Cherep*, *Czerep*, *Chierep*, *Czierep*, *Chérép* (OL. Filmtár, Regesta Decimarum Borsodiensis — a továbbiakban: RDB. — és Regesta Decimarum Episcopatus Agriensis 9624, 9626—32, 9634, 9687, 9915. doboz). A *Cserép* alak nyilván döntő volt az évszázadok folyamán, bár a XVII. században csak fel-felbukkan, de mind a mai napig használatos. A helyi ejtése a következő: *Csérép*. Ragozott alakjai: *Cséréptűt*, *Csérébbé*, *Csérébből*, *Cséréphé*, *Cséréptől* stb.

Cserépalja. Ez a legmegtévesztőbb adat. Nem véletlen, hogy olyan kiváló kutatókat is félrevezetett, mint CsÁNKI DEZSŐ és KANDRA KABOS. „A mai Cserépfalu, Egertől ék., közel a mai Cserép-Váraljához, mely inkább Váralja néven fordul elő” (I, 170). Ez a Váralja azonban nem azonos Cserépváraljával, hanem az Őrsúrvára alatt kialakult helységgel (GYÖRFFY I, 814—5). A XVI. században Leányfaluval együtt fordul elő (pl. 1548-ban: OL. Filmtár, RDB. 9624). A Sály melletti Lator mellett feküdt a két község. KANDRA KABOS-nál még nyilvánvalóbb a tévedés (Borsod vármegye főispánjai: Száz. 1874.). Cserépváralja községe 1715—20-ban még nem szerepel (OL. Filmtár, Arch. Regn. 3131 d.), első előfordulása 1729-ből adathozható: *Cserépallya* (BAZm. lt. Act. pol. Mat. III. Fasc. I. No. 565., KISS LAJOS, FNEŠz. 161). A XVIII. századi egri (ritkán: ónodi) járásban Cserépalja néven fordul elő. Cserépváralja újabb — XVIII. századi — alapítását igazolni látszik a környékbeliek (Cserépfalu, Bogács, Bükkzsérc, Kács, Tard stb.) nyelvhasználata is: *Vár alatt* 'Váralján', *Vár alól* 'Váraljáról', *Vár alá* 'Váraljára'. Az idősebb korosztály (a 70 év felettiek) a melléknévi alakot így mondja: *vár alatti* 'váraljai'. A Conser. port. (OL. Filmtár 1631., 1641. doboz)-ban a Cserépalja (*Cherepallja*, *Cherep allia*, *Cherepallia* stb.) alakokat találjuk. A RDB. változatosabb adatokat közöl: 1579: *Cherep allja*, a nyugtatványon: *Cherep*, *Chierepi*, 1580: *Czerep Allja*, a nyugtatványon: *Chijerep*, 1581: *Czerep*, *Czerep Allia*, 1582: *Czierep*, *Czerep*, *Chereph*, 1583: *Czerep allia*, *Chérep allia*, a nyugtatványon: *Czerepiensis*, *Czerepini*, *Chérép*, 1594: *Cherep*, *Chereep*, a nyugtatványon: „in processu *Cherep allja* et Darocz”, de: „Stephanus Bucziai Pastor ecclesiae *Czerepiensis*” (OL. Filmtár, RDB. 9629—32, 9634). A személynévek megegyeznek a dézsmalajstromok 1578 előtti neveivel, így tehát a XVI. századi Cserépalja adat bizonyíthatóan Cserépfalura vonatkozik. Mindezek az adatok majd megjelennek a MSZA.-ban. A Cserépalja adat 1572—94 között bukkan fel csak. Így feltételezhető, hogy a község új helyre (a mai helyére) költözött. Cserépfalutól ÉK-re az ún. Mésztetőn középkori település nyomait látjuk. Elképzelhető, hogy a község lakosai a jelzett időben költöztek a mai helyre. E feltevést csak a régészeti kutatás döntheti el végérvényesen. Mindenesetre csak valószínűsíthetünk, mivel a sáncok még ma is láthatók, s az egykori temető nyomai is felfedezhetők. Így arra a következtetésre jutottunk — kizárólag nyelvi adatok alapján —, hogy a község

nem ott feküdt, ahol most (Mellesleg megjegyezve: úgy gondolják [kik?], hogy kelta település lenne a mésztetői falu. A cserépmaradványok nem igazolják ezt.) A későbbiek folyamán felbukkan a *Cserépalja* adat, csak hogy már *Cserépváralja*-ra vonatkozik, és csak a XVIII. századra jellemző (BAZm. lt. Act. pol. anyaga alapján).

Cserépfalva. A XVII. században bukkan fel először. Regesztában ugyan közlik (XVIII. századi írással!) 1606-ból, de ezt hitelesként elfogadni nem tudom (OL. Filmtár, Esterházy-család levéltára, Rozgonyi—Báthory-javak, 14043 doboz). 1612-ben már szerepel (uo., 14047 doboz, H 467. Rep. 25.). A RDB.-ben 70-szer fordul elő a község neve az alábbi megoszlásban: *Cserépfalva*: 58, *Cserépfalu*: 3 (ebből kettő melléknévi adat: *Cserépfalusifak*), *Cserép*: 9 (OL. Filmtár, RDB. 9637, 9640, 9643—4, 9646—51 doboz). Így tehát a *Cserépfalva* formát ebben a században állandónak és uralkodónak tekinthetjük (más adatok is alátámasztják). Nem véletlen, hogy KÁZMÉR MIKLÓS ezt az alakot tartja elsődlegesnek (A »falu« a magyar helynevekben. XIII—XIX. század. Bp., 1970. 278). A XVIII. században is gyakori a *Cserépfalva* forma, de felváltva jelentkezik a *Cserépfalu*-val, illetőleg a *Cserép*-pel.

Cserépfalu. Először 1626-ban fordul elő (OL. Esterházy-család levéltára. Rozgonyi—Báthory-javak H 467. Rep. 25.). A XVIII. században gyakoribb a használata. KARL GOTTLIEB VON WINDISCH (Geographie des Königreichs Ungarn. Preßburg, 1780. II, 111) már *Cserépfalu*-t említ. A *Cserépfalu* forma alighanem az 1828-as összeírás után vált uralkodóvá (OL. Filmtár, Ungarisches Staatsarchiv. Archivum Palatiale. Landeskonskription 1828. Hungaria. Comitatus Borsodiensis. B-55 doboz).

Cserépfala. Ez az adat mindössze egyszer fordul elő, 1844-ben: *Cserépfalán* (BAZm. lt. Cserépfalu tagosítási iratai, j. n.). Így ezt a formát csak alkalminak tekinthetjük, az összeíró nyelvjárásából (feltehetőleg Gömör vármegyéből) hozta, inkább Gömörre jellemző a *-fala* utótag (pl. *Zádorfala* 'Zádorfalva', *Lénártfala* 'Sajólénártfalva' — saját gyűjtés alapján).

A v á l t o z a t o k. — PESTY FRIGYES felhívására a község jegyzője, Zubek Alajos is visszaküldte — sok használható adattal — a kérdőívre adott válaszokat. A címlapon ez áll: *Cserépfalu*. Közben így folytatja: „A' község neve a köznyelvben »Cserépe«, írásban pedig *Cserépfalu*” (idézi KÁZMÉR MIKLÓS is: i. m. 278). Hogy a forma még nem vált állandóvá, bizonyítja a keltezés: „Kelt *Cserépfalván* Május 12 kén 1864”).

3. Mielőtt még a változatok igazságát igazolnánk, jobb lesz, ha a község nevének eredetével is foglalkozunk. Még a FNESz. megjelenése előtt KISS LAJossal arra a következtetésre jutottunk, hogy személynévi eredetű, azaz a község első birtokosáról kapta a nevét (FNESz. 161, MIZSER LAJOS, A helynévkutatás nehézségei: Borsodi Szemle XXII, 82).¹ Anonymus nem említi sem a várat, sem a községet. 1248-ban (GYÖRFFY I, 767—8 és MIZSER LAJOS, *Cserépfalu* története — Árpád-kor: Matyóföldi Helytörténeti Közlemények 2. szám [1971.] 22—3). Ezek szerint a falu Crispinus fia Egyed birtoka volt, akitől Katapán egri püspök szerezte meg. Némi kétséget hagy az eredeti oklevél, hiszen abban a *Crispinus* név rövidített formában szerepel: *Cāpinus* (Heves m. lt. ME 832). Az kétségtelen — ismerve a korabeli neveket —, hogy csak *Crispinus*-ra lehet feloldani a rövidítést. De előfordulhatott efféle változat is: **Črepinus*; így — ezt feltételezve — logikus a *Cserép* adat. Más embert is hívtak így (KISS LAJOS i. m. és h.). A *villa Cherep* előfordulás jelenthetett 'Cserép falvát' is. A XVI. századi változat — mint említettük — utalhat az áttelepülésre is (ez azonban további igazolásra szorul). Feltehetően a XVII. században is érzék a személynévi kötöttséget, ezért is alakulhatott ki a *Cserépfalva* forma. Az adatokból világosnak látszik, hogy a mai — *Cserépfalu* — forma nem közvetlenül a *Cserépfalvá*-ból

² E cikkben felsoroltuk a hibás magyarázatokat is.

alakult ki. Nem véletlenül említettük a melléknévi formát: *cserépfalusi*. Az igaz, hogy a *cserépfalvai* alak is előfordul, de csupán egyszer: „Mi *Cserépfalvaj* Feő Biro...” (OL. Filmtár, RDB. 9651 doboz). A *cserépfalusi* adat állandónak bizonyult. A XIX. században ez a forma állandó lett, s hivatalosan így nevezik a községet, legalábbis 1848 óta (BAZm. lt.: *Cserépfalu* tagosítási iratai, összesítés előtt és után is j. n.). A *Cserép* alak állandóságát bizonyítják az anyakönyvek is, amelyeket a XVIII. századtól vezetnek rendszeresen (OL. Filmtár, Mezőkeresztes, Mezőnagymihály, Noszvaj, Bükkzsérc, Kisgyőr, Diósgyőr, Kács, Bogács, Andornak, Sály, Bükkábrány, Felsőtárkány stb. anyakönyvei). Nemcsak az anyakönyvek, hanem a nem összeírás jellegű iratok (pl. levelek) is a *Cserép* adatot közlik (a XVII. század elejétől kezdve). A melléknévi alak (csaknem teljes következetességgel): *cserépi*.

Az elmondottak alapján a község nevének kialakulása a következő: *Cserép* (XIII–XVI. század), *Cserép*, *Cserépalja* (XVI. század), *Cserép*, *Cserépfalva*, *Cserépfalu* (XVII. század), *Cserép*, *Cserépfalu*, *Cserépfalva* (XVIII–XIX. század), *Cserép* (beszédben), *Cserépfalu* (hivatalosan) (XX. század).

A *Cserép* forma — mint említettük — állandó volt 1248 óta. A beszédben ma is így említik. Egyetértünk KÁZMÉR MIKLÓSSAL abban, hogy a *Cserépfalu* a *Cserépfalvá*-ból alakult ki. Csakhogy nem ilyen egyszerűen. Döntőnek tartjuk a melléknévi adatot, azaz *cserépfalusi* — és nem *cserépfalv(a)i* (egy adattól eltekintve). Így a község mai neve visszakövetkeztetés eredménye: a *cserépfalusi* adatból következtették a *Cserépfalu* formát.

MIZSER LAJOS

Somodi. Tudomásom szerint ennek a magyar lakosságú falucskáknak a nevével, nevének magyarázatával senki nem foglalkozott olyan értelemben, hogy neve történeti névanyagát feldolgozva, további összehasonlító anyagot gyűjtve a Kárpát-medence — ma még igen sok titkot rejtő — helynévanyagából kísérelje meg névfejtését. Pedig minden látszólagos egyszerűsége, közérthetősége ellenére további sikert nyújt egyéb, a mai napig megoldatlan hely- és helységnevek magyarázatához.

Első pillantásra annyira nyilvánvalónak látszik, hogy helységnevünk a magyar *som* 'Cornus mas L., C. sanguinea L.' növénynévvel hozható összefüggésbe. Így azután a további vizsgálatok — úgy látszik — elmaradtak, s helységnevünk az „értelmes” nevek nagy táborában kapott helyet, mellőzve minden más és további kutatást.

Jeles helynévfejtőnk, KNEZSA ISTVÁN — akinek gondolatfelvetései még ma is igen termékenyítőleg hatnak — foglalkozott egy tanulmányában „Az -i helynévképző a magyarban” címen, a nevünkben is jelentkező -i képzővel (MNY. XLV, 100–7). Részben ez a tanulmány is volt az oka, hogy beletemetkeztem a kérdés vizsgálatába.

A kérdés megoldásához nekünk — amely KNEZSÁNAK többször hangoztatott, nagy reménnyel várt forrása lett volna — már rendelkezésre áll: GYÖRFFY GYÖRGY kitűnő nagy munkájának első kötete. Szerencsénkre az említett helység megyéje — Abaúj — feldolgozásra került. Így a legfontosabb, legtöbbet mondó kiinduló Árpád-kori adatok gondos olvasatban rendelkezésünkre állnak.

A feltárni kívánt helységnév az Abaúj megyei *Somodi*. Ismert adataim a következők: 1255: ad montem *Sumugy* Bulduafeu; 1317: comite Bodon filio Panchik castellano de *Symigy*; *1323: Nicolao dicto de *Somug*; *1325/369/416: Johanne de *Somogy*... castellano... de castro Makouiche; 1331: Nicolaus castellanus de *Sumugy*; *1332: Petrus dictus de *Somogy*; comes Petrus de *Sumugy*, comes Petrus de *Somog* (utóbbi több oklevélből) (GYÖRFFY I², 140); — 1349: *Sumughy*, *Somogh* (CodDipl. IX/1, 694); — 1359: *Somogyi* (CSÁNKI I, 217); — 1387: p. *Somogh* (CodDipl. X/1, 372, 382); — *Somogyi* (ZsigmOkl. I, 9,16); 1387/406, 1393: *Somogy* (uo. II/1, 4436, I, 2897); 1396, 1397: poss. seu villa *So-*

mogy (uo. I, 4233, 4691); XV. sz. e./XV. sz.: *Schomodgy* (uo. II/1, 790) (uo., vö. *Tschirgewkutt*, *Zólesch* stb.); 1403: *Somoghy* (uo. II/1, 3778); 1407, 1409: *Somogy* (uo. II/2, 5465, 7063, 7157); — 1420: *Somogyi* (CSÁNKI I, 217); — 1439: p. *Somoghy*, p. *Somogy* (ZichyOkm. VIII, 658, 666); — 1439, 1447: *Somogyi* (CSÁNKI I, 217); — 1627: opp. *Somogi* (KORPONAY, Abaúj vm. monogr. Kassa, 1878. II, 149); — 1780: *Somodi*, *Somadi*! (WINDISCH, Geogr. II, 80, 308); — 1786: *Schomosch*! (KorabLex. 686); — 1804: *Somodi* (KorabAtl. XLII–XLIII. térk.); — 1865: németül *Schmegen* (PESTY > GYÖRFFY I², 140); — 1870: *Somodó*! (CzF. V, 878); — 1926: *Somodi*, *Šomodi* (Hnt.); 1933: *Somodi*, *Šomody* (Hnt.).

Ezek lennének tehát a megfejteni kívánt helynév ismert adatai. Miután az abaúji *Somodi*-ra vonatkozóan az Árpád-kori adatok mintegy felerészben bizonytalan földrajzi azonosításúak, vetődött fel a kézenfekvő gondolat, hogy a Kárpát-medence hasonló helyneveit vegyük vizsgálat alá. S ekkor ért a meglepetés.

A név megfejtésével kapcsolatban egy igen érdekes dologra kell a figyelmet felhívni. A Lengyelországnak el nem zálogosított 11 szepesi város közül *Szepessümeg* nevének régi írásbeli adatai feltűnő azonosságot mutatnak az abaúji *Somodi* nevének oklevélbeli adataival: 1254: *Sumug* ~ *Sumugh* (CZINÁR, Ind.: CodDipl. IV/2, 211); — 1293: *Sumugy*, poss. caniferorum regis, quibus immixti saxones in Scepusio (CsákyOklt. 22; CodDipl. VI/1, 245); — 1282: *Simigium*, 1289: *Simigy*, 1303: *Sumugy* (FEKETE, Szepesség kialak.); — 1349: plebanus de *Sumugy* in Scepusio (CodDipl. IX/2, 662); — 1361: *Sumug* (CSÁNKI, I, 254); — 1382: *Somogy* (uo.); — 1436: Ecel. parochialis S. Crucis in villa *Simogio* (TÓTH-SZABÓ PÁL, A cseh-huszlita mozg. M.-on 368); — 1565: *Schmegen*, 1605: *Smegendorff*, 1672: *Smisan* (MAKSAY, Urbáriumok 385–6, 409, 444); — 1780: *Schmegen*, *Schmischan*, *Smilan* (WINDISCH, Geogr. 18, 308); — 1786: *Schmegen*, *Zmisau* [o: *Zmisau*] (KorabLex. 858. lapját követő „Erftes Regifter” *Schmegen* címszáva alatt); — 1879/890: *Smizán*, *Szmizsan*, *Schmögen* (75 000-es térk. 4465. lap); — 1882: *Smizán*, *Szmizsán* (Hnt.); — 1927: *Schmögen* (GROTHE HUGÓ, 700 Jahre deutschen Lebens in der Zips. Crimmitschau, 1927. II. térkép; — 1926, 1933: *Szepessümeg*, *Smizany* (Hnt.) — A történeti adatok nyilvánvalóvá teszik, hogy az Abaúj megyei *Somodi* és a szepességi *Szepessümeg* neve azonos eredetű. Ezt a magyar név írásbeli történeti alakjain kívül a név német változatai is igazolják. *Szepessümeg* szlovák *Smizán* ~ *Szmizsán* neve meglátásom szerint egy régi magyar *Simig-en* locativus alakból közvetlenül vagy ennek szepesi szász *Schmegen* változatából alakult a szláv *g > h > ž* változáson átmenve. Az abaúji *Somodi* községnek mai hivatalos *Drienovec* neve (GYÖRFFY I², 140) látszólagos tükörfordítása — a feltételezett értelmezés alapján — a magyar helységnévnek. A név azonban szlovák közigazgatási alkotás, helységnévünk megfejtéséhez fel nem használható.

Somodi nevének megfejtésénél figyelembe kell venni egy igen fontos településtörténeti tény. A szomszédos *Szepesi* helység eredeti neve *Szekeres* volt: 1255: villa currierorum nostrorum (regis) *Zekeres* (GYÖRFFY I², 146); a XIV. század elején lakosai közt számos német nevű említene, s ekkor kezd neve — először együttesen — később kizárólagosan (*Szepesi* >) *Szepesi*-re váltani. A magyar lakosságú környezete adta *Szepesi* név arra mutat, hogy új lakói (a tatárjárás után) a Szepességből költöztek ide (így GYÖRFFY is).

Megfejtésem szerint, ha a *Szepesi* > *Szepesi* a régi házra mutat, akkor a *Somogi* ~ *Somodi* egyidőben (sőt azonos oklevélben) felbukkanó helység — amelynek előzményeire adatunk nincsen — szintén a tatárjárás után telepített község, s lakosai az akkori *Szepessümeg*-ről kerültek ide, s magyar környezetük régi lakóhelyük után nevezte el új településüket. Saját maguk pedig megőrizték annak szepesi szász *Schmegen* nevét. Ennek az azonos névnek (*Somog* ~ *Somogi*, latinban: de *Somog*) köszönhető, hogy GYÖRFFY sem tudta egyes oklevélbeli adatokból biztosan azonosítani *Somodi* helységünket (várható, hogy Szepes megye feldolgozásakor tisztázódik e kérdés).

A *Somogi* > *Somodi* helységnév tehát egy **Somogi* emberek ~ **Somogi*(ba való) kifejezésből rövidült. Pontosan KNEZSA határozta ezt meg: a névvégi -i, tehát a birtoknév-képzőből fejlődött, valahová való tartozást jelentő melléknév-képzővel azonos (MNY. XLV, 104). Ugyanő még leírta: „Nem egészen világos számomra az Abaúj megyei *Somodi* -i-je”, de gondolom az elmondottak megnyugtató választ adnak.

S ezzel a névvégi -i-nek egy újabb feladatát ismertük fel hely(ség)neveinkben; kifejezheti az idegenből való telepítés tényét, bizonyítva ismételten azt, hogy a helynévadást mindig a környezet gyakorolja. Településtörténetünk — megfelelő okleveles adatlás mellett — telepítéstörténeti következtetést meríthet használatából.

REUTER CAMILLO

Szür. A címben megjelölt szó a bridzsszókincs fontos műszava, a *szürtrikk* terminus rövidített változata. Ma már egységesen a bemondáson felül teljesített ütések jelenti. (Kezdetben — ötven éve — a szám feletti, azaz a haton felüli ütések megnevezésére is használták.)

Talán érdemes a szó rövid történetét bemutatni. A harmincas években, a szóban forgó szakszókincs kialakulásának idején *sur-trick* alakban jelent meg a szakirodalomban. A szakszót alkotó szerkezeti elemekben könnyen felismerhetjük a *sur* 'fölött stb.' francia előjáró szót, valamint az 'ütés' jelentésű német, illetőleg angol *trick*-et. Rövid ideig a *szürtrikk* mellett élt e fogalomnak a német és az angol bridzsszókészletbeli tagja is: *übertrick*, illetőleg *overtrick*. (Sőt találkoztam *supertrick* alakkal is.) A magyarítás igénye életre hozott néhány magyar megfelelőt is: *bemondáson felüli ütés*, *fölös ütés*, *pluszütés*, *többlétetés*, *túlütés*, *ütéstöbblét*. A nevezettek egyike sem tudta kiszorítani a *szürtrikk*-et, amelynek — a rövid változat mellett — ma is általános a használata.

A szóösszetétel előtagja — érvényesülve a nyelvi takarékoság törvénye — jelentéstapadással önállósult. Így vált a francia viszonzyszó (előjáró szó) a magyar nyelvben önálló főnévvé.

Hasonló utat járt meg és állandósult a *szan* (*szanzadu*) 'adu nélküli játék' műszavunk a francia *sans* 'nélkül' (*sans atout*) szóból kiindulva.

SOMOGYI BÉLA

NYELVMŰVELÉS

Gondolatok a *dz*, *dzs* betűt tartalmazó szavak helyesírásának rendezéséről

A magyar ábécé legfiatalabb két betűje a *dz* és a *dzs*. (Helyes kiejtésük nem „dé-zé”, „dé-zsé”, hanem „dzé”, „dzsé” — mint ahogy a *cs* betűt sem nevezzük két írásjegye alapján „cé-es”-nek, hanem „csé”-nek.) Akadémiai helyesírásunk a *dzsida*, *lándzsza*-féle szavak kérdéses betűjét 1856 óta tekinti egy hangot jelölő, önálló betűnek: 1922-ig kétjegyű *ds* formában, attól kezdve pedig a mai háromjegyű *dzs* alakban. Hatvanhat éven át írtuk hivatalosan mint két j e g y ű mássalhangzót. A háromjegyű *dzs*-nek nyolc évvel rövidebb az eddigi pályafutása, mivel 1922 óta még csak ötvennyolc év telt el. A *madzag*, *edző*-féle szavakban ejtett *dz* hang betűjével Akadémiánk 1901-ben, tehát már több mint háromnegyed évszázaddal ezelőtt egészítette ki ábécénket.

Sajnos, ábécéskönyveink mindmáig nem vettek tudomást e két magyar hang, illetve betű létezéséről. Talán ez a fő oka annak, hogy a nyelvi köztudat máig is inkább a *d* + *z*, illetve a *d* + *zs* kapcsolatának számítja őket, mintsem önálló hangoknak és betűknek. Pedig nem kell különösen jó hallás ahhoz, hogy például a *nádzúgás* és a *madzag* szóban megfigyeljük a kiejtés határozott különbségét. A *nádzúgás*-ban külön *d* és külön *z*

hangot mondunk, a *madzag*-ban ellenben sem *d*-t, sem *z*-t, hanem egy harmadik, önálló hangot. Sokakat megtéveszt az írásbeli jelölés azonossága, s nem gondolnak arra, hogy itt olyan fonetikai különbséggel állunk szemben, mint például a *hatszög* meg a *saccol* szóban, jöllehet az utóbbiakban az írás is figyelmeztet a különbségre. A *nádzsongás* *d* + *zs* hangkapcsolatával szemben is például *Kambodzsa* nevében ugyanúgy önálló *dzs* van, mint ahogy a *loccsan* szó harmadik hangja önálló *cs*, melyet nem szabad összetévesztenünk — mondjuk — a *pótsorozás* szó *t* + *s* hangkapcsolatával.

Aki szerint nem önálló hang a *dz* és a *dzs*, az gondoljon arra, hogy a *dz*-t zöngétlen mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt (pl. az *edzhet* szóalakban) *c*-nek ejtjük, a *dzs*-t pedig *cs*-nek (*bridzstől*). És viszont a *c* hang helyett *dz*-t, a *cs* helyett pedig *dzs*-t mondunk, ha az így végződő szavakhoz zöngés mássalhangzóval kezdődő toldalékot teszünk: *nyolcból*, *kulacsból* stb. A zöngétlen *c* zár-rés hangnak zöngés párja a *dz*, a zöngétlen *cs*-é pedig a *dzs*. Aki nem ismeri el a *dz* és a *dzs* önálló voltát, az vajon ezek hangtani párjának: a *c*-nek és a *cs*-nek a létezését is kétségbe vonja? Ez már nem valószínű. Sőt azt is figyelmeztetnem kell a kételkedőknek, hogy például a *dzsungel* szó elején *d* + *zs* hangkapcsolat éppúgy elképzelhetetlen, mint a *csupa* és a *csúnya* szó kezdetén a hangkapcsolatnak a hangtani párja: *t-supá*, *t-súnya*. Nincs más megoldás: előbb-utóbb mindenkinek el kell ismernie, hogy a zöngétlen *c* és *cs* hang mellett zöngés *dz* és *dzs* hangunk is van, s ezeknek jelölésére az önálló *dz* és *dzs* betű szolgál.

E két hangunk, illetve betűnk általános elfogadását szerintem az is késlelteti, hogy a *dzs* hangnak három jeggyel való írása idegen a magyar betűrendszertől. Nem tudok más példát arra, hogy töszavainkban egyetlen mássalhangzót valaha is három különböző betűjegy együttesével jelöltek volna a magyar helyesírás történetében. A háromjegyű írásmód okvetlenül ludas abban, hogy a magyarul beszélők és írók többsége csupán a *d* és a *zs* hang alkalmi kapcsolatának tekinti a *dzs*-t. Ez az írásmód közvetve a *dz* hang önálló voltának elfogadását is akadályozza a nyelvi köztudatban. Úgy gondolom, a helyes nyelvi szemlélet kialakítása végett akadémiai helyesírási szabályzatunknak következni, az 1980-as években sorra kerülő II. kiadásában vissza kellene térnünk a *dzs* hang korábban szokásos, kétjegyű írásához. Az ábécéskönyvek révén ugyanis, amelyek betűszemléletünket egész életünkön keresztül kialakítják, a magyar nyelvi tudatban csak egy- és kétjegyű betűk vannak.

Századunk elején SIMONYI ZSIGMOND „Iskolai helyesírás”-a azért vezette be a *lándzsa*-féle szavakban a *dzs* háromjegyűsítését, hogy — a *bolondság* típusú képzett szavak analógiájára — ne ejtsék őket helytelenül *cs*-vel. SIMONYI „Iskolai helyesírás”-a azonban *á b é c é j é s* nem vette fel önálló betűként a *dz*-t és a *dzs*-t. Érdekes, hogy a háromjegyű *dzs* betűt az ábécébe való beiktatással nem SIMONYI, hanem az Akadémia valósította meg, 1922-ben, tehát SIMONYI halála után három évvel. Ha akkor egyáltalán szükség volt erre a háromjegyűsítésre, ma már nincs szükség rá, sőt a *dzs* formához való ragaszkodás csak akadályozza helyesírásunk egészséges fejlődését. A *dzs* hangot tartalmazó szavakat ma már, a rádió és a televízió korában, akkor sem ejtenék az emberek *cs*-vel, ha a régi módon: kétjegyű *ds* betűt írnák ezekben a szavakban. Ha a mi korunkban élne SIMONYI, talán ő maga is azt javasolná, hogy térjünk vissza a kétjegyű *ds* formára, amelyet CZUCZOR és FOGARASI hatkötetes értelmező szótára is következetesen használt már a múlt század második felében. Ez a szótár 1862-ben külön részben tárgyalta a *ds* betűvel kezdődő szavakat (amilyen például a *dsida*), mivel ez a sajátos kétjegyű betű a szótár írói szerint „önálló hangot fejez ki”.

ZOLNAI GYULA is — 1917-ben — „fölösleges és célszerűtlen dolog”-nak mondja a *dzs*-nek háromjegyű írását, s úgy véli: „most sem volna késő a *dzs*-ről az egyszerűbb s ezúttal igazán következetesebb *ds* írásmódra visszatérnünk” (Nyr. XLVI, 275; idézi SZEMERE GYULA, Az akadémiai helyesírás története 61).

A *ds* formára való át-, illetve visszatérés ésszerű egyszerűsítés lenne, mert a *dzs-t* annak első és utolsó betűjegyével a *ds* jól tudná helyettesíteni, s így nem különködné betűrendszerünkben egy háromjegyű betű. Azt hiszem, a *ds* formát a nyelvészetileg képzetlen emberek is könnyebben el tudnák fogadni az *egyes hang* jelölőjének, mint a *dzs-t*, amely azt sugallja nekik, hogy a *dzs* két külön hang, illetőleg betű kapcsolata (*d + zs*). A *ds* formával így alakulna kétjegyű betűünk rendszere:

<i>dz, sz</i>	(2 <i>z</i> végű)
<i>cs, ds, zs</i>	(3 <i>s</i> végű)
<i>gy, ly, ny, ty</i>	(4 <i>y</i> végű)

Ha századunk első negyedében a kétjegyű *cz* betűt felválthatta az egyjegyű *c*, akkor az ennél sokkal ritkábban használt háromjegyű *dzs* írásában is áttérhetnénk az 1980-as években a kétjegyű *ds* formára. Az csak látszólag szól a *dzs* mellett, hogy még Arany János is így írta a Toldiban: *lándzsa*; akkoriban ugyanis (1846-ban) a nyelvészek még nem *egyes hang*-nak, hanem a *d + zs* kapcsolatának tekintették a *dzs-t*. KNEI ZSÓFIA-val értek egyet, aki egyik művében rámutatott: „Ha... a *cs-t* szabad két jellel, a *c-t* meg éppen eggyel jelölni, semmi okunk sincs egy *három* jegyű jelet rendszeresíteni számára [ti. a *ds* hang számára], amely helyesírási rendszerünkben amúgy is kéri” (A magyar helyesírás története. 1952. 25). Ugyanott néhány sorral lejjebb megjegyzi KNEI ZSÓFIA: „Az az érv, hogy a *ds* félreértésekre adhat alkalmat, mert esetleg *cs*-nek olvasható (*vad-ság, imád-ság*), nem meggyőző. Hasonló alapon a *zs* jelet is meg lehetne változtatni, mert a *község, igazság* szavakban a *zs-t* *kö-zség*-nek, *iga-zság*-nak olvashatják.”

Zár-rés hangjaink jelölésében egyáltalán nem szükségszerű, hogy az írás feltüntesse eredeti alkotóelemeiket. Töszavakban a *c* hangot teljesen fölösleges volna — alkotóelemei szerint — *t + sz* formában írni (tehát pl. a *látszik* mintájára a *cica* szóban így: *tszicsa*). Az sem baj, hogy *cs* hangunk jelölésében is elrugaskodunk a merev fonetikus jelöléstől, és a *csacsi* szót például nem *tsatsi* alakban írjuk, hivatkozva a *tiltsa, tanítsa*-féle szóelemző írású igealakokra. *Dz* hangunk jelölésében pontosan feltüntetjük eredeti összetevőit, de ez nemcsak előny, hanem hátrány is, mert a fonetikában képzetlen emberek így nehezebben tudják érzékelni a *dz*-nek önálló hang voltát. A *dzs* hang három jegggyel való írásának pedig főképpen sokkal több a hátránya, mint az előnye. Szerintem a *dzscentri* szó első hangjának jelölése ma csaknem olyan célszerűtlen, illetve gazdaságtalan, mint ha minden *c* hangunkat háromjegyű *tsz* írásjegycsoporttal írnánk (*tszicsa* stb.).

Ha pedig *bridzs* szavunk -vel határozóragos alakjára (*briddzsel*) gondolunk, még inkább kitűnik az írásmód nehézsége, hiszen négy betűjeggyel, sőt elválasztáskor összesen hat betűjeggyel írjuk le ennek egyetlen hosszú mássalhangzóját: *bridzs-dzsel*. Mennyivel egyszerűbb lenne ez, ha visszaállítanánk a kétjegyű *ds* betűformát! SIMONYI korában a háromjegyű *dzs* betű *kettőzéséről* még szó sem volt. Azt hiszem, az ilyen nehézkes — *briddzsel*, illetőleg *bridzs-dzsel* — írásmódot, ha ma élne SIMONYI, ő maga sem pártolná, bár a kérdéses hang hosszúságának jelölését elvileg aligha helytelenítené.

Úgy gondolom, a *ds* betűformára könnyen vissza lehetne térni, hiszen az író-olvasó embereket meg lehet győzni arról, hogy: 1. a kétjegyű *ds*-re való áttérés nem önkényes változtatás, hanem a régi hagyomány folytatása lenne (magyar családnévben, *Dsida* Jenő erdélyi költőnk nevében is van rá példa!); 2. a háromjegyű *dzs*-vel szemben a kétjegyű *ds* betű szervesen kapcsolódna a jelenlegi nyolc kétjegyű mássalhangzóhoz mint kilencedik. Szemünk könnyen megszokná ezt az egyszerűsítést, mert a *dzs* három jegyje közül az első is, az utolsó is megmaradna. Százhárom esztendővel ezelőtt „A magyar

helyesírás elvei és szabályai” címmel az Akadémiához előterjesztett bizottsági javaslat (1877-ben) ezt így fogalmazta: „Hármas *dzs* jegyre legkisebb szükség sincsen, mert a lágy hangzású *d* meglágyítja az *s*-t, és *zs*-re változtatja át” (idézi SZEMERE, Az akadémiai helyesírás története 49).

A *ds* betűforma elősegítése, hogy a magyar nyelven beszélők és írók aprajánagyja — a hasonló végű *cs* és *zs* betűre gondolva, melyeknek második betűjegye szintén az *s* — könnyebben elfogadja a *dzs*-nek egyeshang, illetve önálló betű voltát. Ez közvetve a *dz* hang és betű szempontjából is igen hasznos lenne.

A kétjegyűsítéssel együtt ábécénkben megcserélődne a *dz* és a *ds* sorrendi helye, de ilyesmire nem ez lenne az első példa a magyar helyesírás történetében. CZUCZOR és FOGARASI múlt századi szótárában előbb vannak a *cs* betűvel kezdődő szavak, és csak azután következnek a *c* betűsek, mivel akkor a *c* hang jele még *cz* volt.

A közelmúltban sok nemrég érettségizett, ma már főiskolán tovább tanuló fiatalal írtattam le próbaképpen egy így kezdődő mondatot: „Ha *eddzük* testünket. . .” Az itteni *eddzük* igealakot az összesen 91 lány és fiú közül csupán 17-en írták jól, vagyis nem egészen az egyötöd rész. A többiek dolgozatában ilyen megoldásokat találtam: *edzzük* (23), *edzük* (50), *edzjük* (1). A megkérdezettek az ország északi felének általános és középiskolaiban végezték eddigi tanulmányaikat: a Tatától Sátoraljaújhelyig és Fehérgyarmatig, Salgótarjántól Kecskemétig és Kunszentmártonig terjedő országrészben; jelenleg másodéves történelem, népművelés, matematika, fizika, kémia, biológia, technika és rajz szakos tanárképző főiskolai hallgatók. A nagymértékű hibázás oka szerintem nem a fiatalok észbeli képességeiben keresendő, hanem főként abban, hogy a *dz* hangot tartalmazó szavak helyesírása mindmáig nincs megnyugtatóan rendezve. Ha a *k i e j t é s* - n e k m e g f e l e l ő e n *eddz* lenne a kérdéses ige szótári alakja, akkor az *eddzük*-féle igealakok helyesírása ugyanolyan „könnyű” lenne, mint a *meggy*, *meggyel*-féle szóalakoké. Ahogy az utóbbiakat majdnem minden érettségizett fiatal hibátlanul írja, hasonló eredményességet biztosíthatnánk az *edz* és a *pedz* ige helyesírásában is, ha áttérnénk bennük a szótőnek a *k i e j t é s* t követő írására (*eddz*, *peddz*). A mai írásforma védői az *egy* szó analógiájára hivatkoznak, de nincs igazuk, mert az *edz* és a *pedz* ige kérdéses hangja magánhangzók közötti helyzetben sohasem lehet rövid, nem úgy, mint a *gy* az *egyedül*, *egyen*, *egyetem*-féle szavakban, melyek indokolttá teszik az *egy* szónak egyszerűsített írását. Az *edz* és a *pedz* ige mai írásmódját legföljebb a *h a g y o m á n y* támogatja, a velük kapcsolatos helyesírási hibák sokasága viszont amellet szól, hogy a jövőben a *k i e j t é s* szerint: *eddz* és *peddz* alakban írjuk őket.

A nyelvészeti szakirodalomban többen szóvá tették az utóbbi évtizedekben, hogy a *dz* és a *dzs* helyesírási problémáit „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1954 óta érvényben levő tizedik kiadása csak részben oldotta meg. Legutóbb az akadémiai Helyesírási Bizottság számára G. VARGA GYÖRGYI készített részletes összefoglalást a *dz*-t és *dzs*-t tartalmazó szavak még megoldandó helyesírási kérdéseiről, s az ő javaslatait 1978 tavaszán a bizottság meg is vitatta. G. VARGA a *dzs* betű kétjegyűsítésére nem tett javaslatot, de egyébként helyesen látja a kérdéses két betű problémáit.

Mit kellene tehát megoldani a helyesírási szabályzat következő, tizenegyedik kiadásában? Egyrészt a hosszan ejtett *dz*, *dzs* hangnak betűkettőzéssel való jelölését a szótövekben, másrészt a *dz*, *dzs* betűvel kapcsolatos szóelválasztásnak olyan rendezését, hogy a betű *e g y s é g e* minden esetben megmaradjon. Ma például a *bodza* és a *hodzsa* ’mohamedán hitoktató’ szót úgy írjuk s úgy választjuk el, mintha összetett szavak volnának: *bod* + *za* (mint: *nád* + *zizegés*), *hod* + *zsa* (mint: *nád* + *zsongás*). Pedig a *bodza* is, a *hodzsa* is egyszerű szó, amelyeknek kérdéses helyén nem alkalmi hangkapcsolatot, hanem hosszú *dz*, illetve hosszú *dzs* hangot ejtünk. Ezért mai írásmódjuk és elválasztásuk ugyanolyan logikátlan, mint ha például a *loccsan* szót (amelynek közepén szintén hosszan

ejtett zár-rés hang van) *locsan* alakban — tehát egyszerű *cs*-vel — íránk, és így választanánk el: *loc-san*. Nyilvánvaló, hogy ez tarthatatlan állapot, s ezt a kettős problémát sürgősen meg kell oldanunk helyesírásunkban.

A megoldást a mindenki által ismert és elismert hét kétjegyű mássalhangzónk (*cs, gy, ly, ny, sz, ty, zs*) mai betűkettőzései és szóelválasztási szabályai alapján képelem el, úgy, hogy ezeknek közismert helyesírási szabályait minden tekintetben kiterjeszténénk a szintén kétjegyű *dz* és az ismét kétjegyűvé teendő *ds* betűre. Tehát így lenne a jövőben:

Szóalakok:	Elválasztásuk:
<i>locsan</i>	<i>locs-csan</i>
<i>hoddsa</i>	<i>hods-dsa</i>
<i>boddza</i>	<i>bodz-dza</i>
<i>meggyet</i>	<i>megy-gyet</i>
<i>gallyat</i>	<i>galy-lyat</i>
<i>mennyi</i>	<i>meny-nyi</i>
<i>asszony</i>	<i>asz-szony</i>
<i>hattyú</i>	<i>haty-tyú</i>
<i>rozszal</i>	<i>rozs-zsal</i>

Természetesen csak azokban a szavakban kellene kettőznünk a *dz* és a *ds* hangot jelölő betűt, amelyekben e hangokat kétségtelenül hosszan ejtjük, továbbá amikor a *dz* végű ige- és névszavak teljes hasonlással *j*-s toldalék járul: *kergetőddzetek, ringatóddzanak* stb. (Az utóbbi szóalakokat már ma is így írjuk.) A mai *edz* és *bridzs* szó írását a kiejtésnek megfelelő *eddz* és *briddds* alakban javaslom. Az utóbbinak *-vel* ragos alakja *bridddsel* lenne, mint a *giccs*-nek *giccse*. A mai *brindza, bandzsít, tinédzser* szót — melyeknek kérdéses hangja rövid — így írnám: *brindza, bandsít, tinédser*; és így választanám el: *brin-dza* (mint már ma is), *ban-dsít, tiné-dser*. Minthogy *Kambodzsa* nevében a kérdéses hang hosszú, jövőbeli írásmódja *Kamboddsza*, elválasztása pedig *Kambods-dsa* formában lenne logikus.

A *dzik* végű igékben — amelyekben egyesek rövid, mások hosszú *dz*-t ejtenek — az egyszerűsítés elve alapján megtartanánk a mai írásmódot: *fogóddzik, gyökeredzik, kapálódzik* stb. (természetesen a származékaikban is: *fogódzó, gyökeredző, kapálódzva* stb.). Ilyen igénk igen sok van, és nagy részük háromféle kiejtésváltozatban él, például: 1. *kapálódzik* (rövid *dz* hanggal); 2. *kapálód(d)zik* (hosszú *dz* hanggal); 3. *kapálózik* (rövid *z* hanggal). Ezeknek az igéknek továbbra is csak a felszólító módjában lenne kettőzés: *fogóddzam, gyökereddzünk, kapálóddzatok* stb. Elválasztásuk a kijelentő módban így alakulna: *fogó-dzik, gyökere-dzik, kapáló-dzik* (s a felszólító mód ún. teljes hasonlóságot alakjaiban úgy lenne, ahogy már ma is van: *fogódz-dzam, gyökeredz-dzünk, kapálódz-dzatok* stb.).

A *dzik* végű igék tövében helytelen volna attól tenni függővé az egyszerű vagy a kettőzéssel írt, hogy rövid vagy hosszú magánhangzó van-e a *dz* előtt; nagyon mesterkéltnek érezném a „*gyökereddzik, de: kapálódzik*” típusú kétféleltséget, az ilyen szavakban ugyanis a fülünk és a szemünk számára a *dzik* végződés a lényeges elem, nem pedig az, hogy az előtte levő magánhangzó rövid-e vagy hosszú. Hasonlóképp nem tehetjük függővé az írást attól sem, hogy van-e az igének *-kod, -ked, -köd* képzője vagy nincs, azaz ne legyen egyrésről *fogóddzik, kéreddzik*, másrésről *fogódkodik, kéredzkedik* az írásmód. Az ilyen elképzelhető szembenállások is arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a *dzik* végű igékben és származékaikban — a felszólító mód teljes hasonlóságot alakjait kivéve — továbbra se kettőzzük a *dz*-t, s ebből a szempontból az összes ilyen igéket egységes csoportként kell kezelnünk.

Az *edz* és a *pedz* ige hangtani és szóalakotani szempontból eléggé elkülönül a *dzik* végű igéktől. Az *edz* és a *pedz* szó *dz* hangját szóvégi helyzetben és magánhangzós kezdetű toldalékok előtt (pl. *edzés*, *pedzitek*), mindig *h o s s z a n* ejtjük (vö. *meggy*, *meggyes*). Ezzel szemben a *kapálódzik*, *kergetődzik*, *takaródzik*-féle igékben sem a rövid *dz*-s, sem a hosszú *dz*-s ejtés nincs döntő többségben. Az általam megkérdezett 20 tanárképző főiskolai hallgató közül — kérdőíves „vallomásuk” szerint — 8-an rövid *dz*-t ejtenek (40 százalék), 12-en hosszú *dz*-t (60 százalék). Az *edz* és a *pedz* ige iktelen és tárgyas, a *dzik* végű igék ellenben ikesek és tárgyatlanok. Az *edz* és a *pedz* igét tárgyasan is ragozhatjuk: *edzi*, *edzené*, *edдзе*, *pedzik*, *pedzenék*, *peddzék* stb., a *dzik* végű igéknek azonban — mivel tárgyatlanok — külön tárgyas ragozásuk nincsen. További különbség: az előbbieknél nincsen, az utóbbiaknak van *z*-s változatuk (*kapálódzik*, *kergetődzik* stb.). Több ok is szól tehát amellett, hogy az *edz* és a *pedz* ige írásmódját ne rendeljük alá a *dzik* végű igék helyesírásának. Írjuk majd az egységes kiejtés szerint: *eddz*, *peddz* (mint ahogy a szintén hosszú kétjegyű mássalhangzóra végződő *meggy* szóban is betűkettőzés van), de a *kapálódzik*-féle igéket írjuk továbbra is az egyszerűbb kiejtési és helyesírási forma szerint! (Mint ahogy az *egy* szót is egyszerűsítve írjuk, mert bizonyos származékaiiban magánhangzók közti helyzetben is rövid *gy*-t ejtünk: *egyedül*, *egyén*, *egyenlő*, *egyetem* stb. Lásd erről „Miért is írjuk az *egy* szót egy *gy*-vel?” című írásomat: MNy. LIX, 91.)

A *kapálódzik* típusú igék a mássalhangzós kezdetű toldalékokat általában kötőhangzóval, kötőhangzó nélkül veszik föl, az *edz* és a *pedz* ellenben többnyire kötőhangzóval. Például:

<i>kapálódz-ni</i>	de: <i>edz-e-ni</i>
<i>kapálódz-nak</i>	de: <i>edz-e-nek</i>
<i>kapálódz-nék (én)</i>	de: <i>edz-e-nék</i>
<i>kapálódz-nál</i>	de: <i>edz-e-nél</i>
<i>kapálódz-tunk</i>	de: <i>edz-e-ttünk</i>

Ha tehát nem csupán a szótári szóalakokban figyeljük meg a *dz* hang rövid vagy hosszú ejtését, hanem a mondatokban, tehát a kérdéses igéknek különféle mondatbeli szóalakjaiban is, akkor az derül ki, hogy a *dzik* végű igékben a *dz* az utána következő mássalhangzó miatt is gyakran megrövidül, míg az *edz* és a *pedz* ige legtöbb toldalékos alakjában a magánhangzó (kötőhangzó) is védi a *dz* hang hosszú voltát. Így indokoltnak látszik, hogy e két igénk írásában áttérjünk a kiejtést követő *eddz*, *peddz*; *eddzeni*, *peddzeni* írásmódra. Helyesírásuk az egy betűjeggyel való bővítés ellenére is nagyon könnyű lenne, mert a jövődöbéli *eddz* és *peddz* igének minden elképzelhető alakjában és származékában egyformán *ddz*-t kellene írunk: *eddzél*, *eddzénél*, *eddzén* (a felszólító mód *-j* jelének hasonulása természetesen nem kíván az írásban harmadik *dz*-t): *eddzd*, *eddzett*, *eddzve*, *eddzés*; *peddzem* (a kijelentő és a felszólító módban azonos kiejtéssel és írással); stb.

Ez az egyformaság sokakat talán kétséggel tölt el: valóban célszerű-e, hogy változtassunk e két ige helyesírásán, hiszen a kijelentő és a felszólító igealakok így nagyon sok esetben azonosak lennének. Például az *edz* — illetőleg a jövőbeli írásmódja szerint: *eddz* — ige jelen idejű alanyi ragozású alakjait így kellene írunk:

Kijelentő mód	Felszólító mód
<i>eddzek</i>	<i>eddzek</i>
<i>eddzél</i>	<i>eddz(él)</i>
<i>eddz</i>	<i>eddzén</i>
<i>eddzünk</i>	<i>eddzünk</i>
<i>eddzetek</i>	<i>eddzetek</i>
<i>eddzének</i>	<i>eddzének</i>

A felsorolt hat kijelentő és hat felszólító igealak közül négy teljesen azonos lenne. Ez azonban talán mégsem elégséges érv az *edz* és a *pedz* jelenlegi helyesírásának megtartása mellett, hiszen hasonló mértékű egybeesést látunk például a *vág* — és sok más — ige mai tárgyas ragozásában is:

Kijelentő mód	Felszólító mód
<i>vágom</i>	<i>vágjam</i>
<i>vágod</i>	<i>vág(ja)d</i>
<i>vágja</i>	<i>vágja</i>
<i>vágjuk</i>	<i>vágjuk</i>
<i>vágjátok</i>	<i>vágjátok</i>
<i>vágják</i>	<i>vágják</i>

Minden mély hangrendű ige tárgyas ragozásában hasonló azonosságokat tapasztalunk a kijelentő és a felszólító módban, magas hangrendű igéknél azonban csak a többes szám I. személyű alakok esnek egybe (pl. *kérjük, főzzük*). Az *edz* és a *pedz* ige elképzelt jövőbeli ragozásában tehát legföljebb az a feltűnő, hogy magas hangrendűségük ellenére lenne ilyen sok azonosság a kijelentő és a felszólító alakjaik helyesírásában.

Minden érvet és ellenérvet mérlegre téve úgy gondolom, hogy az *edz* és a *pedz* igét — mai írásképtől eltérően — a jövőben célszerűbb lenne *eddz, peddz* alakban írni, megjelölve *dz* hangjuk hosszú voltát. A felszólító módban természetesen nem kapnának harmadik *dz* betűt, mint ahogy például a *vádolt* szónak -tól ragos alakjában (*vádoltól*) sem írunk három *t*-t (*vádolt-tól*), vagy a *meggy* szónak -vel ragos alakjában (*meggyel*) sem lehet három *gy* betű (*meggy-gyel*).

Egy darabig talán furcsa lesz az *eddzeni, eddzés* írásmód és az ennek megfelelő szóelválasztás (*edz-dzeni, edz-dzés*), mégis szükség van erre a változtatásra, mert a mai *edzés* írásmód meg az *ed-zés* elválasztás logikátlan és tarthatatlan.

Azzal az egyszerűsítéssel, hogy a háromjegyű *dzs* betűt a jövőben kétjegyűnek íránk, ellensúlyozni lehetne azt a többletet, amely a *bodza, madzag, edz, pedz* stb. — de tíznél nemigen több — szónak a mainál egy betűjeggyel bővebb írásából származna.

Vannak, akik úgy gondolják, hogy a közvélemény nem fogadná szívesen a *dzs* hang jelölésében a kétjegyű *ds* formára való visszatérést. Szerintem elfogadnák ezt az emberek, ha az erről szóló döntés előtt a sajtóban, a rádióban és a televízió „Szépen, jól magyarul” című sorozatában megmagyaráznánk e változtatás értelmét és célját. Ha mégis úgy döntene az akadémiai Helyesírási Bizottság, hogy ragaszkodik a *dzs* betű mai formájához, akkor a *dzs*-nek — mint kivételes, egyetlen háromjegyű betűnknek — a helyesírását el kellene különítenünk a *dz*-nek és a többi kétjegyű betűnek a helyesírásától, legalábbis annyiban, hogy a *dzs* hosszú voltát sohase jelöljük. Miért javasolom ezt? Azért, mert a háromjegyű *dzs* betű kettőzése bonyolult és nehézkes írásmódokat követel.

Hozzunk olyan szabályt, hogy a *dzs*-t (eltérőleg az egy- és kétjegyű betűktől) mindig egyszerűen, azaz kettőzés nélkül írjuk: *dzsungel; halandzsza, lándzsza; maharadzsa, Kambodzsa, menedzser; bridzs*. Vagyis tartsuk meg itt a jelenlegi írásgyakorlatot. Én ezt a *bridzs* szó -vel ragos alakjára is kiterjeszteném. Mivel más *dzs* végű főnevünk nincs, és ennek az egynek a -vel ragos alakját nagyon kevés ember írja le életében csak egyszer is, ne nehezítsük helyesírunkat a *bridzzsel*-féle írásmód és a *bridzs-dzsel*-féle elválasztás megkövetelésével, amelyről az 1954 előtti szabályzatokban szó sincs. A *dzs*-nek kettőzésről minden hangtani és alaktani helyzetben lemondó szabály egyrészt a megszokott írásgyakorlatot szentesítené, másrészt az egyszerűsítés elvének is megfelelne. A *dzs*

betűt tartalmazó szavaknak csak az elválasztásban lenne változás, mivel természetesen át kellene térnünk a *dzs* hang és betű egységét tiszteletben tartó elválasztási módra — a jelenlegi *lán-dzsa*, *ban-dzsít* stb. mellett — most már az ilyenekben is: *mahara-dzsa*, *Kambo-dzsa*, *mene-dzser*, *tiné-dzser*; *bri-dzselő*.

Néhány érv a *dzs*-vel kapcsolatos javaslatom támogatására:

1. Ma a hosszú magánhangzót 1 betűjeggyel írjuk (pl. *á*), a hosszú egyjegyű mássalhangzót 2 betűjeggyel (pl. *bb*), a hosszú kétjegyű mássalhangzót 3 betűjeggyel (pl. *ccs*). Helytelennek tartom, hogy továbbépítsük ezt a helyesírási piramist; ne jelöljük tehát a hosszú háromjegyű mássalhangzót 4 betűjeggyel (*ddzs*). Ebben a *ddzs* formában nehézséget okoz egyrészt a három különböző írásjegy pontos leírása, másrészt a kettőzés helyes jelölése.

2. Az elválasztás szabályrendszerében sincs szükségünk ilyen piramisra:

hosszú egyjegyű msh., pl. <i>ab-ból</i>	<i>b-b</i>
hosszú kétjegyű msh., pl. <i>locs-csan</i>	<i>cs-cs</i>
hosszú háromjegyű msh., pl. <i>hodzs-dzsa</i>	<i>dzs-dzs</i>

Az utóbbi esetben egyetlen hangot, a hosszú *dzs*-t összesen hat betűjeggyel íránk le a mai három helyett (*hod-zsa*), illetve az általam javasolt három helyett (*ho-dzsa*). Nem látom értelmét, hogy így növeljük a hangjelölésben és a szóelválasztásban a betűjegyek számát. A helyesírás logikája ennyire nem állhat szemben a gyakorlati ésszerűséggel!

3. Szerintem a hosszú mássalhangzók írásában azt a gyakorlatiasabb logikát kellene követnünk, hogy minél több jegyű a betű, annál kisebb százaléku többlettel járjon a kettőzése, tehát: az egyjegyűeké 100 százalékkal, pl. *b* — *bb*; a kétjegyűeké 50 százalékkal, pl. *cs* — *ccs*; a háromjegyűé 0 százalékkal: *dzs* — *dzs*.

A háromjegyű *dzs* betű megtartása esetén le kellene mondanunk arról, hogy amikor hosszú hangot jelöl, kettőzéssel írjuk. De talán jobb megoldás lenne a kétjegyű *ds*-re való visszatérés, amely — a kétjegyű mássalhangzók ismert szabálya szerint — a betűkettőzést is lehetővé tenné.

PÁSZTOR EMIL

NYELVJÁRÁSOK

Egy tájszókészletteni felmérés néhány tanulsága

1. Az 1978–79-es tanévben végeztem egy írásbeli szókészletteni felmérést a Szombathelyi Tanárképző Főiskola I. éves tanító szakos hallgatói körében. Arra voltam kíváncsi, mennyire ismerik az ifjabb nemzedéket képviselő, Vas megyéből származó, nemrég érettségizett fiatalok a vasi tájszavakat. A hallgatóknak két feladatot adtam. Egyrészt értelmezniük kellett a kérdéses szavakat, másrészt meg kellett jelölniük az ismertek közül azokat, amelyeket már használtak vagy még használnának.

A felmérés 50 lexémára terjedt ki. A feladatlapra olyan szókészletti egységek kerültek fel, amelyeket 80–100 évvel ezelőtti Vas megyei tájszóközlésekből írtam ki. A kikérdezendő 50 szót Vas megyének öt különböző, földrajzilag is jól elkülöníthető tájegységéről közölték: a Répce-mellékről (NÉMETH AMBRUS: Nyr. XVII, 336), a Kemenesaljáról (CSAPODI ISTVÁN: Nyr. XV, 141; SZTRÓKAY LAJOS: Nyr. XXV, 431, XXVI, 45, 479), a Sorok-mellékről (MÁRTON JÓZSEF: Nyr. XXII, 144), a Hegyhátról (DONNER LAJOS: Nyr. I, 467; TURCSÁNYI ANDOR: Nyr. XXVII, 96) és az Őrségből (KÖNNYE NÁNDOR: Nyr. II,

374–5, XII, 281, 380–1, 475–6; ZELLES ILMA: Nyr. IV, 521–2). A területek szerinti válogatással csak azt akartam elérni, hogy a felvett szavak valóban fogják át a megye egészét. Olyan szándék egyáltalán nem vezetett, hogy előnyben részesítsem a feltehetően kevésbé ismerős szavakat. A gyűjteményből ezért inkább azt a néhány szót sem hagytam ki, amely szerepel az ÉKSz. anyagában is népnyelvi minősítéssel (pl. *avitt*, *bürü*, *csatakos*, *eves* stb.).

A felmérés tanulságai 60 Vas megyei tanítójelölttől kapott kb. 3000 adaton nyugszanak. Ez az anyag már több kérdés megválaszolására is lehetőséget adott. Itt most hárommal szeretnék foglalkozni. Először néhány megjegyzést a jelentésekhez és a hangalakokhoz fűzök. Utána a vizsgált tájszavak jelenlegi és várható sorsáról szólok. Végül egypár számadattal a tájszavak ismeretének és használatának arányaira, illetve a városi és a falusi származású fiatalok szókincsében megfigyelt különbségekre mutatok rá.

2. Ami legelőször feltűnt, az a jelentések számának a megemelkedése. A válaszokból ugyanis az 50 lexémának — az „eredeti” jelentésekkel együtt — összesen 61 jelentése kerekedett ki. Olyan szó, amelynek két jelentése ismerős, 7 akadt (*böstörködik*, *csatakos*, *dézsül*, *kaffogat*, *kalézul*, *kurkál*, *mégneszódik*), olyan, amelynek három jelentése is összegyűlt, 2 fordult elő (*csapa*, *paszlat*). Az efféle gazdagodás tulajdonképpen természetes velejárója a nyelvi mozgásnak, változásnak. Érdekes, hogy az említett 9 szóból 7 ige. A jelentésbővülést mutató lexémák közül egyébként csak a *paszlat* eredeti jelentését nem ismerte senki. (Később valamennyi jelentést pontosan megadom.)

Figyelmet érdemel, hogy a felmérés az alakváltozatokat sem tüntette el, holott a feladatlapon minden tájszó csak abban az alakjában szerepelt, amelyben a szóközlések megadták. A hallgatók mégis több esetben rámutattak a vizsgált lexémák hangtani alaki és alaktani alaki változataira is. Így a *hébér*-t néhányan kijavították *hóbér* alakúra. Egy-két adatközlő a *bürü* helyett *börü*-t ismert. Az egyik megkérdezett szerint a *sikér* az ő falujában *r* nélkül hangzik. Különösen sokan említették meg a jobban ismert vagy gyakrabban használatos alakváltozatokat: „én így használom: *elalél*”, „úgy ismerem, hogy *böstörög*”, „így mondom: *bibircsókos*”, „nálunk úgy mondják, hogy *kaffog*” stb. Ezek a megállapítások teljesen egybevágóak a mindennapok tapasztalatával. Regionális köznyelvi szinten valóban csak a *böstörög*, *bibircsókos* és a *kaffog* lexémákkal számolhatunk, a *böstörködik*, *bincsókos* és a *kaffogat* tájszavakkal aligha.

Nem hagyhatom megjegyzés nélkül a nyilvánvaló tévedéseket sem. A hasonló hangzású köznyelvi szavak ugyanis elég gyakran vezették félre az adatközlőket a jelentésértelmezésben. Így pl. a *dufál*, *eklendéz*, *gobáncul*, *kalézul*, *küestül* és a *zanótos* tájszóhoz több ízben is asszociálódott a köznyelvi *dukál*, *öklendez*, *gubancol*, *kalauzol*, *testesedik* és *zamos* jelentése. Az is előfordult, hogy egy ismertebb táj- vagy népnyelvi elem hangalakja zavarta meg a kérdezettet a jelentésmegadásban. Ilyet pl. a *rogyás* — *ragyás* esetében tapasztaltam. Aligha lehet kétséges, hogy hangalak és jelentés kölcsönös kapcsolatának az ilyen meglazulása a tájszó ritkább használatának, archaisztikus jellegének a következménye és bizonyossága.

3. A felmérés anyaga lehetőséget adott az egyes tájszavak kiveszési folyamatának nyomon követésére is. Hogy megállapíthassam, melyik szó hol tart ebben a folyamatban, kísérletet tettem a kikérdezett tájszavak csoportosítására az „ismeret” és a „használat” szempontjainak együttesében. Így az 50 szóból a 61 jelentésnek megfelelően 6 csoport különült el. A több jelentésű lexémák természetesen két vagy három helyen is szerepelhetnek.

Az 1. csoportba azokat a lexémákat soroltam, amelyekre a megkérdezetteknek több mint 50%-a felelt jó jelentésmagyarázattal, s ezeket a többség használta már vagy

használná még. Ilyenek az alábbiak: *eklendöz* 'hadonászik' (ismeri: 33 fő, használja: 25 fő, azaz: 75,75%), *passog* 'pislog' (40, 27, 67,50), *csapa* 1. 'keréknyom' (36, 24, 66,66), *kalézul* 1. 'céltalanul, össze-vissza járkál' (33, 18, 54,54), *pasztol* 2. 'elken, bepíszkít' (49, 25, 51,02). — Ez a 6 szó a maga egy-egy jelentésével a kikérdezett lexémák összes jelentésének kerekén 10%-a. De nem vettem föl az előbbi sorba a *csapa* szót 'állati lábnyom' jelentésével (35, 29, 82,85), mert ez ma már köznyelvinek minősül (ÉKsz. 1985). A fenti adatok egyébként arról vallanak, hogy a felsorolt 6 lexéma felemelkedni látszik regionális köznyelvi szintre. Ezt a megállapítást azért merem megkockáztatni, mert érettségizettek nyelvhasználatáról van szó. A *passog* használati gyakorisága azonban meglepő, mivel a többi alaki tájszó esetén ennek épp az ellenkezőjét tapasztalni. Úgy vélem, itt a *passog* érzelmi-hangulati többlete lehet a magas használati arány magyarázata.

A 2. csoportba azokat a lexémákat soroltam, amelyekre a megkérdezetteknek több mint 50%-a felelt jó jelentésmagyarázattal, de csak a kisebbség használta már vagy használná még őket. Ilyenek: *kaffogat* 2. 'dacoskodik, felesel' (51, 24, 47,05), *ablakszēm* 'ablaküveg' (48, 19, 39,58), *hébér* 'lopó' (35, 11, 31,42), *küestül* 'elver, megpofoz' (39, 12, 30,76), *csatakos* 1. 'híg sártól piszkos, vizes' (52, 15, 28,84), *avitt* 'elavult, régi' (43, 11, 25,58), *bíncsókós* 'dudorodásos, bőrkinövéses' (31, 4, 12,90). — Ez a 7 szó a maga egy-egy jelentésével a kikérdezett lexémák összes jelentésének 11,66%-a. A számadatok szerint a 7 lexéma pusztulása még várat magára, jóllehet további aktivizálódásukról ma már aligha beszélhetünk. Ennek köznyelvi vagy regionális köznyelvi megfelelőik szabnak határt.

A 3. csoportba azokat a lexémákat soroltam, amelyekre a megkérdezetteknek több mint 50%-a felelt jó jelentésmagyarázattal, de amelyeket senki sem használ. Ilyenek: *tapródik* 'tipródik' (ismeri 41 fő), *alil* '(el)ájul' (39). — Ez a 2 szó a maga egy-egy jelentésével a kikérdezett lexémák összes jelentésének 3,33%-a. Az ilyenek — mint alaki tájszavaink jórészt — pusztulásra vannak ítélve; köznyelvi alakjaiké a jövő.

A 4. csoportba azokat a lexémákat soroltam, amelyeket senki sem ismert: *böstörü* 'famozság', *csér* 'híg sár', *huromál* 'megszid', *paléta* 'ponyva', *párfödél* 'vászomból készült lepedőféle terhek hordására', *pasztol* 1. 'locsolgat a vízben', *pötye* 'taplógomba', *rogvás* 'rozsdás', *rozmaríngos* 'rozmaríngal készült mártás', *sönnyedék* 'dudorodások a kézen', *szunyadó* 'hóvirág', *ürög* 'pitvar', *vázsu* 'bab'. — Ez a 13 szó a maga egy-egy jelentésével a kikérdezett lexémák összes jelentésének 21,66%-a. Ezek a szavak szerintem a 18–20 éves korosztály szókincsébe már nem is kerültek bele. Azt hiszem, az efféle tájszavak a mai vasi falvak nyelvében is egyre archaikusabbak lehetnek, egyikük-másikuk esetleg ki is pusztulhatott már.

Az 5. csoportba azokat a lexémákat soroltam, amelyeket ismernek ugyan valahányan, de senki sem használ: *bozog* 'mozog' (ismeri: 21 fő), *kurkál* 1. 'piszkál, turkál' (14), *mocsola* 'eső utáni kis vízállás' (10), *lőlohál* 'lelocsol' (8), *böstörködik* 2. 'ingerkedik, piszkálódik' (6), *dézsül* 2. 'szórakozik, mulat', *kükszél* 'délről fúvó, tavaszi langyos szél' (4–4), *eves* 'gennyes', *kizsradul* 'kicsikar' (2–2), *csatakos* 2. 'latyakos (idő)', *dézsül* 1. 'henyél, időt veszteget', *dörgős* 'göröngyös', *dufál* 'mohón szopva a borjú anyját lökdösi', *kalézul* 2. 'imbolyogva megy', *pasztol* 3. 'eszeget, nyámmog', *szakos* 'sáros, nedves' (1–1). — Ez a 15 szó a maga egy vagy két jelentésével a kikérdezett lexémák összes jelentésének 26,66%-a. Ezekre a tájszavakra előbb vagy utóbb a pusztulás vár, mivel a vizsgált korosztály aktív szókincsének egyik sem tagja. Az ifjabb nemzedék nyelvhasználatában az ilyen tájszavak ma már archaizmusoknak számíthatók.

A 6. csoportba azokat a lexémákat soroltam, amelyeket a megkérdezetteknek ugyan csak kisebb része ismert, bár néhányan azért használják is őket. Ilyenek: *melēnce* 'tál alakú edény' (ismeri: 23 fő, használja: 9 fő), *zsétér* 'fejdedény' (21, 6), *böstörködik* 1. 'pörlekedik, veszekszik' (19, 2), *fürgetü* 'ráfordítható zár' (17, 7), *fókodik* 'szárad, szikkad' (11, 3), *kástu* 'kamra' (11, 2), *mégneszüdik* 2. 'megmérgeződik, megdühödik' (10, 2), *zsurma*

'morzsa' (8, 2), *büriü* 'keskeny fahíd' (7, 1), *zanótos* 'boros, italos' (6, 3), *kurkál* 2. 'keresgél, válogat' (6, 1), *kaffogat* 1. 'legyek után kapkod (kutya, macska)' (5, 2), *csapa* 3. 'kitaposott út' (4, 3), *mëgneszüdik* 1. 'megijed, megriad' (4, 1), *gobáncul* 'sárban, hóban nehezen megy' (3, 2), *purutya* 'lusta' (2, 1). — Ez a 15 szó a maga egy vagy két jelentésével a kikérdezett lexémák összes jelentésének 26,66%-a. E szavak az aktív szókinsük legperemén helyezkednek el azoknak is, akik ismerik őket. A passzív szókinsben azonban még huza-mosabb ideig megőrződhetnek.

4. A cikket néhány összefoglaló adattal és kiegészítő megjegyzéssel zárom. A vizsgált lexémáknak összesen 885 jó jelentésmagyarázata született, így az egy főre jutó átlag 14,75. A legtöbb szót egy vasaljai, egy csehimindszenti és egy csöngői tanítójelölt ismerte, a legkevesebbet három kőszegi. Az ismert lexémák elfogadott egy vagy több jelentésére összesen 312 esetben érkezett az a válasz, hogy használják is a megkérdezettek; az egy főre jutó átlag tehát 5,2. A legtöbb szót egy bőí, egy sajtoskáli és egy őriszentpéteri hallgató használja, egyet sem használ viszont egy csepregi, két kőszegi, egy sárvári és egy tokoresi. A használt szókészleti egységek egyébként az ismerteknek több mint egyharmadát, pontosan 35,25%-át teszik ki.

A vizsgálatban 33 falusi és 27 városi származású főiskolai hallgató adatai, választai szerepeltek. Ezért azt is megnézhettem, van-e a városiak és a falusiak táji eredetű szókinse között valamilyen különbség. Kiderült, hogy az „ismeri” kategóriában a falusiak egy főre jutó átlaga 16,18 szó, a városiaké kereken 13; a „használja” kategóriában pedig 6,06, illetve 4,14 szó. Ez tehát azt jelenti, hogy mind az ismeret, mind a használat szintjén akad különbség a vidékiek és a városiak tájszókinseiben, de a különbség nem kirívó. A három vasi város, Szombathely, Kőszeg és Sárvár vonatkozásában egyébként a legjobbak a szombathelyi, a leggyengébbek pedig a kőszegi adatok voltak.

BOKOR JÓZSEF

S Z E M L E

Éder Zoltán, Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 316 lap

A tudománytörténeti fehér foltok eltüntetése maga is tudománytörténeti esemény. ÉDER ZOLTÁN munkája, Benkő József életművének bemutatása és feldolgozása több okból is jelentős tudománytörténeti tett. 1. Éder főtársa a történészként indult, jeles botanikusnak ismert Benkő József feledésbe merült nyelvészeti munkásságát. 2. Fontos mozzanatokkal gazdagítja a magyar felvilágosodásról, közelebbről az erdélyi magyar felvilágosodásról kialakult képünket. 3. Benkő József fő művének, „A' magyar és török nyelv mely keveset edgyezzen” (1791—1792.; a továbbiakban: MTNyEdgy.) című kéziratnak betűhív közlésével és elemzésével pedig a magyar szótörténeti, etimológiai kutatások elméleti és módszertani eredményeinek ismeretlen tartományát világítja meg. Vizsgálódása összegezeként Éder határozottan kimondja: „nem túlzás, ha Benkő Józsefet kora kiemelkedő nyelvtörténészeként tartjuk számon, munkáját pedig a magyar szókincs eredet szerinti vizsgálatának történetében egyfelől Sajnovics János, másfelől pedig Gyarmathi Sámuel és Sándor István művei között helyezzük el” (126).

Benkőt SAJNOVICSHOZ nemcsak időrendi kapcsolat fűzi. Transsilvania (1778.) című műve egy rövid utalásával ő adott először hírt Erdélyben SAJNOVICs nagy alkotásáról (56). A MTNyEdgy. pedig szinte a Demonstratio kiegészítésének, Éder szavával a Demonstratio párdarabjának (120) tekinthető. SAJNOVICs műve a lapp és a magyar egyezéséről, Benkőé a török és a magyar atyafiságtalanságáról (102, 209) szól, az előbbi a nyelvrokonság, az utóbbi a rokontalanság bizonyítékait, a kölcsönszavakat, az átvételeket állítja gondolatmenete középpontjába (119).

A Demonstratiohoz, illetőleg a későbbi etimológiai szemlélethez mérve Benkő József felfogása és eljárása néhány vonatkozásban kétségtelenül elmarasztalható. Világosan meghatározza például, hogy két nyelv egybevetésében három összefüggést kell megvizsgálni: „Elsőben a' két Nyelven való Szókat. Másodikban a' Szóknak Hajlásokat. Harmadikban, azoknak a' befzédre való öfzverakattatásokat” (103, 158). Ám tárgyalásában mégis nagyon kis teret kapnak az alaktani és mondattani elemek (103—5, 118—9, 201—12; vö. még 108).

Jóval hosszasan sorolhatók azonban Benkő szemléletének azok az elméleti és módszertani részletei, amelyek kora tudományos szintjét nemegyszer meghaladták (111), s amelyek mai ismereteink szerint is korszerűek: 1. Benkő József bizonyító eljárásának fontos eleme az alapszókinsz nyelvrokonságheli tanúságtételének nyomatékos figyelembevétele. A „törsőkös dolgoknak” (187) neveit, a „farkalatos szókat” (188) fogalomkörök szerint is számba veszi. — 2. Bő teret szentel azoknak a véletlen, hangalak szerinti szóegyezéseknek, „melyek a' betűkben jól edgyeznek: jelentésekben pedig oly távol vagynak, mint Konfántzinápoly Közép-Ajtától” (160; vö. még KISS: NytudÉrt. 89. sz. 29). — 3. MOLNÁR JÁNOS műve („A' régi jeles épületekről . . .”. Nagyszombat, 1760.) nyomán már a „Transsilvaniá”-ban helyes szemlélettel foglalkozott az átadó és az átvevő nyelv megkülönböztetésének módszertani kérdéseivel (48—9, 109—10, 166—7). A MTNyEdgy. XIII. fejezetében, a francia jövevényszavakról szólva, a közvetítő nyelv nagy jelentőségű kategóriájának felismeréséhez is eljut: „Többeket is lehetne eléhordani, melyekből lokakat a' Franczia vett a' deák és más nyelvekből: tőle pedig a' Német, és mi többnyire ettől, mint fzmofzédttől, inkább, hogy fem magától a' Francziától” (174; vö. még 49, 111, ill. KISS LAJOS: NytudÉrt. 58. sz. 130). Éder meggyőzően mutatja be azt is, hogy miként formálódik, rajzolódik körül némiképp mai vándorszó fogalmunk Benkő adatközléseiben, szótörténeti fejlődésrajzaiban (109). — 4. BOD PÉTERt követve (39—40) Benkő is különbséget tesz jövevényszó és idegen szó között (49, 110—1), a szűkséges és a fölösleges átvétel, az indokolt és az indokolatlan újítás között. 1791. májusában egy levélben ezt írta: „az hol meg-fzűkülünk, jobb a' deák Bót meg-tartani, mint az újítással fietni. Bár késtek volna fzámos fzókkal mostanság némely Könyveknek Írói” (40). Felfogásának ez a része természetesen nemcsak szótörténeti érdekű, hanem az induló nyelvújítási mozgalommal közvetlenül összefüggő mozzanat is. — 5. A szó-kölcsönzés okainak és arányainak értelmezésében rendre rámutat a gazdasági élet, a kereskedelem és általában a művelődéstörténet meghatározó fontosságú szerepére (107—9; vö. még BENKŐ LORÁND: NytudÉrt. 89. sz. 19—20). — 6. Benkő József rendkívül gazdag nyelvi anyagra építi nyelvtörténeti fejtegetéseit. Ebben a vonatkozásban egyrészt az hangsúlyozandó, hogy szókészlet adatokat az élő nyelvből is gyűjtött, másrészt az, hogy „Benkő az első, aki írásos emlékekből és okleveles anyagokból nagyobb [!] mennyiségű nyelvi adatot merít, és nyelvtörténeti vizsgálódás céljára módszeres eljárással főlhasznál” (126). — 7. Benkő József műveinek áttekintésével árnyalt, nagyszámú adattal dokumentált képet kapunk jövevényszavaink egyes rétegeiről, sőt esetenként az egyes átadó nyelvekről is. E tekintetben főként a román nyelvi hatásról, a magyar—román nyelvi kapcsolatokról és a román nyelvről szóló részek érdemelnek megkülönböztetett figyelmet. Benkő az első ugyanis, aki rámutat a román nyelv magyar elemeire, de az első

közé tartozik a magyar nyelvtudomány történetében a román latin jellegének kifejtésével is (54).

Benkő szótörténeti munkáinak előzménye és feltétele, állandó szótörténeti érdeklődésének hű kifejezője szógyűjtő tevékenysége. A MTNyEdgy. „Előbeszéd”-éből megtudjuk, hogy a PPB. csónkán maradt „Addendá”-ja Benkő József gyűjtésének eredménye: „Sok ilyeneket közlöttem volt néhai T. Bod Urammal, Enyedi Deák koromban [!], a'mint szép Leveleivel bizonyíthatom; de a' késedelem miatt tsak az L. betűig valókból tétethetett tóldalékul, *Addenda* név alatt, a' Szótár végére” (154; vö. 40—5). Ez az érdeklődés s a vele párosuló ernyedetlen szorgalom vezeti el a tájszók nyelvi, nyelvhasználati értékének felismeréséhez, s így lesz „kora egyik nyelvújító törekvésének, a tájszók irodalmivá tételének előkészítője, és csakhamar megvalósítója is” (52).

A napjainkig főként botanikusként számon tartott Benkő József nyelvészeti munkásságából is botanikai nevezéstana, növénytani szójúításai a legismertebbek. Benkő rendszerezte elsőként a „magyar növényneveket a Linné-féle binominális nomenklatúra szerint” (60). Éder Benkő munkáiból — szócikkek szerint elrendezve — 60 növénynevet mutat be. Ezek először Benkőnél bukkannak fel. Az adatok bemutatása és értelmezése bepillantást ad Benkő József nevezéstani műhelytitkaiba (61), nyomon követi a növénynevek mintegy negyedszázados utóéletét, és esetenként kritikailag értékeli az idézett szavakra vonatkozó szótörténeti szakirodalmat. A *pityóka* szócikkében (72—3) például megerősíti Kósa László korábbi föltevését (MNy. LXIII, 203—5): a szó bizonyára Benkő József újítása. Édernek abban is igaza lehet, hogy a *pityóka* elnevezés gyors és maradandó elterjedésében a hatóságok újra és újra kibocsátott, a burgonyatermelést szorgalmazó rendeletei jelentős szerepet játszhattak. A *repkény* története szépen példázza, hogy milyen gondossággal járt el Benkő egy-egy népi eredetű növénynév kiválasztásában, szak- és közszóként való ajánlásában. A Kazinczyhoz írt Benkő-levél pontos szövegének idézése és elemzése (77) indokoltta teszi, hogy a TESz. megfogalmazását („Kazinczy Ferenc emelte erdélyi tájszóból irodalmi nyelvi szintre”) Benkő József nevével kiegészítsük. A *fűzény* (67) szócikkének befejező sorait azonban helyre kell igazítanunk. Éder ezt írja: „TESz. 1: 1009 (*fűzike* a.) csupán MFK [Magyar Fűvészkönyv] és Márton, 1807 adatait ismeri (s méghozzá az 1800-ból való *fűzike* növénynévi előzményként tünteti fel őket)”. A TESz. a szóban forgó adatokat nem az 1800-ból való (vö. 1. jelentés) *fűzike* madárnév növénynévi előzményeként veszi számba, hanem az 1878-ból idézett (vö. 2. jelentés) *növénynév* (egy fajta, a fűzlevélhez hasonló levellű növény) előzményeként.

A hasznos Szómutató (305—11) adataiban néhány pontatlanság található. A *derce demutka* után (306), a *füvenytiben fűrhang* és *fűszéres* között (307) áll, a *teveször* a *ta-torján* és a *tavaszi fű* közé ékelődött (311), az *m* kezdetűek utolsó három szava meg fordított rendben szerepel (309). A *tikmony* a *törvényes szók* után fattyúsorként is a listában maradt (311). A *théa* adataira (311) *tea* címszó fölvételével is utalni kellett volna. (A megoldásra vö. *tojás*: uo.)

A szakirodalmi hivatkozások rövidítései (301) között célszerű lett volna nemcsak Benkő József két leggyakorabban idézett munkájának, hanem többi műve rövidítésének is helyet adni (ezeket l. a 62. lapon).

Éder Zoltán helyesen úgy döntött, hogy Benkő József nyelvészeti munkásságának bemutatásán kívül, „levéltári sírjukból kiásva” (136), közlésezi azokat a kezébe került dokumentumokat is, amelyek az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság történetéhez és Aranka Györgyhez kapcsolódnak (135—41, 241—300). A szerző tehát a szövegkiadásban sem szorítkozott a Benkő József és Aranka György viszonyát dokumentáló szemelvényekre. Így a kor nyelvészeti feladatairól és törekvéseiről, a magyar nyelvújítás feladatainak és munkájának arányairól sokkal érzékletesebb képet kapunk. Most értjük

meg igazán GÁLDI LÁSZLÓ egykori mondatának igazságát: „Örök kár, hogy... nem készült el már a 90-es évek elején a magyar nyelv nagy egynyelvű értelmező szótára” (Szótir. 87). Éder könyvének olvasója most megbizonyosodhat arról, hogy egy magyar értelmező szótár munkálatainak XVIII. század végi megkezdésére a nyelvtudományi-lexikográfiai feltételek jórészt adva voltak (vö. 138—41).

Benkő József gazdag életművének, gazdag nyelvészeti munkásságának bemutatása is efféle tágabb összefüggésekbe ágyazódik, oda helyezendő. Lenyűgöző sokoldalúsága, szemléleti, módszertani frissessége, adatgyűjtő buzgalma nemcsak Benkő Józsefről, a tudományos személyiségről, hanem koráról is vall. A tudományosság, a magyar nyelvű tudományosság megteremtésének hatalmas, súlyos feladatai álltak a kor emberei előtt. Feladat feladatba kapcsolódott. Úgy, ahogy Benkő életében, tevékenységében. Tény, hogy a nyelvész, nyelvtörténész Benkő József „sajnálatos módon — és épp elméleti és módszertani vonatkozásban — hatását saját korában nem tudta kifejteni” (126). A nyelvtudomány történetére tehát sem a kíváncsok, sem a lehetséges mértékben nem hatott. ÉDER ZOLTÁNNAK köszönhetjük, hogy tudománytörténeti gondolkodásunkra, tudománytörténeti kérdésfeltevéseinkre mostantól hat, mostantól hathat.

PUSZTAI FERENC

Takács Lajos, A Kis-Balaton és környéke

Somogyi Almanach 27—29. szám. Kaposvár, 1978. 208 lap

1. Gyakran előfordul ma már, a komplex kutatásokra való törekvés korában, hogy nem kimondottan nyelvészeti céllal megírt munkák ismertetésére is sor kerül nyelvtudományi szakfolyóiratokban. Ennek jegyében ajánlom most TAKÁCS LAJOS egyik legújabb néprajzi, gazdaságtörténeti könyvét a Magyar Nyelv olvasóinak figyelmébe. Az ajánlást a tudományos érdemek mellett — úgy gondolom — az is indokolja, hogy a könyv Kaposváron jelent meg, és sajnos a vidéki kiadványok részben terjesztési, forgalmazási okok miatt nem mindig épülnek be szervesen a tudomány vérkeringésébe. Pedig a KANYAR JÓZSEF által szerkesztett Somogyi Almanach korábban megjelent kötetei között is akad számos olyan munka, amelyet nyelvész szakemberek is érdeklődéssel forgathatnak. Néhányat megemlítek közülük: KANYAR JÓZSEF, Somogyi parasztság — somogyi nagybirtok; VOLFF ISTVÁN, Somogyi „Kalevala” — Vikár Béla Somogyban; T. MÉREY KLÁRA, A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyadi-birtokon (1767—1867); REÓTHY FERENC, A Balaton halászhelyei; KNÉZY JUDIT, Csökölly népeinek gazdálkodása és táplálkozása. Somogy megye adta ki először az Almanach sorozatban ERDÉLYI ZSUZSANNA „Hegyet hágék, lőtöt lépék” című, archaikus népi imádságokat tartalmazó nagy sikerű könyvét is.

2. Takács Lajos — amint a bevezetőben írja — hiányt pótol ezzel a Kis-Balatonról szóló monográfiájával. Az eddigi szakirodalom ugyanis sajnálatos módon elhanyagolta a lápvidékek, vizes területek néprajzának kutatását, ami kevés feltáró munka folyt e tárgykörben, az is lényegében az Alföldre összpontosult, pedig a Dunántúlon is voltak mocsarak, különösképpen a Fertő-tó, a Sárköz és a Kis-Balaton vidékén. A víz mellett élő emberek hétköznapi élete, munkája szorosan összefonódott a lápvidék gazdasági hasznosításával. Különösen így volt ez a szerző által vizsgált XVIII. és XIX. században, amikor a kialakulóban levő nagy allodiumok jelentős területeket vontak el a Kis-Balaton körül is a falvak jobbágyaitól, akik kárpótlásul a berkek intenzívebb kihasználására,

birtokba vételére törekedtek. Ez a folyamat ma már nagyobb részben csak írásos dokumentumok segítségével kísérhető nyomon, ezért Takács Lajos az Országos Levéltár, valamint a Zala megyei és a Somogy megyei levéltárak gazdag anyagát szólaltatta meg, használta forrásul a korabeli népelet bemutatására. Noha alapvetően történeti jellegű monográfiáról van szó, ennek ellenére a gazdasági iratokból vett bőséges idézeteket, az egyes contractusok teljes terjedelmében közölt szövegeit igen szemléletesen egészítik ki a helyi lakosságtól gyűjtött adatok, visszaemlékezések. Ezért a fontosabb fejezetekben — például a lápi közlekedéssel, a legeltetéssel, a pásztorkodással, vadászattal és madarászattal kapcsolatban — számos olyan speciális tájszóra bukkanunk, amelyet az ott élő emberek még ismernek és használnak, de a feljegyzésükre mindeddig nem került sor. A levéltári adatok viszont egy-egy szónak a maitól eltérő jelentésére, jelentésének változására, tárgytörténeti háttérére szolgáltatnak hiteles bizonyítékokat.

A lápon való közlekedés leírása során előkerül többek között a *komp* és a vele szinonimaként használt *kötött hajó* terminológiai kérdése. Idézetekkel meggyőzően bizonyítja a szerző, hogy a vizen való átkelésre szolgáló járművet akkor nevezték *komp*-nak, amikor a szállítást pénzért a földesúr hivatásos révészei végezték. Az uradalom szervezetének fellazulása után azonban a révészek szétszóródtak, falubeliek vették át a szállítás feladatát, az iratok pedig *komp* helyett egyre gyakrabban *kötött hajó*-t emlegetnek, noha a szállítóeszköz alakja és funkciója nem változott. Valószínűleg abban is igaza van Takács Lajosnak, hogy a *kötött hajó* szó szerkezetben a *köt* igei alapszó nem a csónaknak kötéllel történő rögzítésére vonatkozik, hanem az erdélyi *kötött kapu*, az ormánsági *hidas kötése* szerkezetekkel azonosan deszkával való átkötést, rögzítést jelent (28—30).

Érdeemes lenne hosszasan is foglalkoznunk a „Legeltetés, takarmányozás” című fejezettel, amelyben szemléletes leírást találunk arról, hogy a Szlavóniából Dél-Somogyon át Bécsbe vezető sertéshajtó útvonal milyen hatással volt a Kis-Balaton mentén a kukoricatermesztés fellendülésére. Tanulságos lenne az erdőgazdálkodás, az erdőirtás, a fa feldolgozására irányuló ipari tevékenység, az abroncsvágás, hamuzsírégetés, a faizás és a vesszőszedés kérdéskörének részletesebb bemutatása is. Ezek tárgyalása közben számos olyan mikrofilológiai pontosságú megfigyelést olvashatunk, amelyek egy-egy szó jelentésének alakulását kísérik nyomon. Különösképpen a szótörténeti kutatások számára nélkülözhetetlenek az ilyen adatok, illetve észrevételek. Csak egyet emelek ki közülük. A XIX. század elején alakult ki ezen a vidéken az erdőőröz szervezet, addig a szorosabb értelemben vett erdőgazdálkodási feladatokat a *vadász* látta el. A *vadász* szó tehát korábban nemcsak ’vadászó ember’-t jelentett, hanem ’erdőőr, erdőmester’-t is (115—6).

A hamuzsírégetéssel kapcsolatban azzal egészíteném ki a szerző megfigyeléseit, hogy ennek az ipari tevékenységnek az elterjedése a mai földrajznév-anyagban, dűlőnevekben, határrésznevekben is eléggé jól nyomon követhető. A „Zala megye földrajzi nevei” és a „Somogy megye földrajzi nevei” című gyűjteményes kiadványok jelentős mennyiségű *Hamuház*, *Hamuházi-dűlő*, *Hamuházi-erdő* adatot tartalmaznak, amelyek arra utalnak, hogy a Takács által leírt hamuzsírégetés Somogy és Zala megyékben a XVIII. és a XIX. században széles körben elterjedt lehetett. Az elterjedés mértékéről KIRÁLY LAJOS készített térképes áttekintést a „Somogy megye földrajzi neveinek helytörténeti tanulságai” című cikkében (Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 8. sz. Kaposvár, 1977. 292—4). Persze ezzel az észrevétellel korántsem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha a szerző nem ismerte volna fel a topográfiai nevek gazdaságtörténeti hasznosíthatóságának jelentőségét. Hiszen éppen tőle jelent meg az utóbbi időben két tanulmány is ebből a témakörből: A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben (Nyr. XCIII, 120—3), továbbá: Az irtásgazdálkodás régi módjának emlékei a földrajzi nevekben (NyttudÉrt. 70. sz. 219—24).

A nyelvészek, névkutatók számára figyelemre méltó még az a sok történeti helynévanyag is, amely mintegy melléktermékként az idézett gazdasági iratokból a XVIII. század második felétől a múlt század közepéig bezárólag előkerült. Összevetettem ezeket az adatokat a Somogy és Zala megyei kötetekben közzétett nevekkal, és azt tapasztaltam, hogy mintegy 60–70 százaléuk ma is él, ma is használatos a helybeli lakosság körében. Az egyik, 1786-ból származó uradalmi összeírás például felsorolja a Vörshöz tartozó rétek szénatermésének mennyiségét és értékét (147–8). Ebből a listából idézek néhány nevet, egyeztetve azokat a SMFN.-ben található megfelelőjükkel: *Fövényi rét* — SMFN. 16/31. *Fövényi legelő*; *Kerek Erdei rét* — SMFN. 16/39. *Kerek-erdő*; *Nyíres sziget* — SMFN. 16/104. *Nyíres-sziget*; *Simon-sziget* — SMFN. 16/125. *Simon-sziget*; *Allas* — SMFN. 16/116. *Zalas*.

A földrajzi nevekkal kapcsolatban talán csak a Kis-Balaton halászhelyeinek névanyagát hiányoljuk a kötetből. Igaz viszont, hogy ezek egy részét JANKÓ JÁNOS már közzétette (A balatonmelléki magyarság néprajza. Bp., 1902. 330), és viszonylag teljes mennyiségben, lokalizálva megtalálhatók REÓTHY FERENC fent említett könyvében.

Egy olyan fejezete is van a könyvnek, amelyik szinte teljes egészében nyelvi kérdésekkel foglalkozik, a terminológiai problémákat tárgyaló utolsó fejezet. Ebben a *széna*, *sarjú*, *fattyúsarjú*, *eleje*, *elejefű*, *előfű*, *elejeszéna*, *öregfű*, *aggfű*, *öregszéna* és *szüleség* kifejezések történeti előfordulásait mutatja be, keresve egyúttal kialakulásuk módját. Igen meggyőzően bizonyítja a szerző — többek között a Kaukázus vidéki nyelvek példájára is hivatkozva —, hogy a *fű* és a *széna* jelentése a régebbi magyar nyelvben azonos lehetett, illetőleg a *fű* nemcsak 'Gras' jelentésben élt, hanem ezzel a szóval nevezték meg a szárított fűvet, vagyis a szénát is. Az *aggfű*, *öregfű* összetételekben tehát valójában a *fű* jelentése 'széna'. A *szüleség* 'szárított takarmány' etimológiájával kapcsolatban inkább csak megerősíti PALÁDI KOVÁCS ATTILÁNAK másutt korábban kifejtett nézetét, amely szerint a *szülő* 'anya' jelentésű szóból származik a *szüleség*.

3. Takács Lajos nagy gonddal, filológiai precizitással megírt könyvét elolvasva néhány megszívlelendő gondolattal szeretném befejezni a vázlatos ismertetést. Szerintem egyik tanulsága a könyvnek nyelvész szakemberek számára az, hogy az élő tájszavak gyors pusztulása és kihalása miatt már most is kutatnunk kellene az olyan történeti tájszavakat, amelyek különféle gazdasági feljegyzésekben, periratokban, contractusokban rejtőznek a levéltárak mélyén. Az itt közzétett dokumentumok szerint elég szép számban fordulnak elő köztük alaki tájszavak (*rákész* 'rákász' 46.; *magyaró* 'mogyoró' 101.; *lik* 'lyuk' 117.; *dugafa* 'dongafa' 103.), jelentésbeli tájszavak (*aszalt erdő* 'kiirtott erdő' 152.) és valódi tájszavak (*berekfa* 'égerfa' 121.; *fissér* 'halász' 46.; *fölstököm* 'reggeli' 94.; *hidas* 'disznóól' 63.). Szótörténeti vizsgálataink során pedig nagyobb figyelmet kellene fordítanunk az eddig bizonyos mértékben elhanyagolt XVIII. és XIX. századra, főleg olyan értelemben, hogy ne csak az ebből a korból már bőségben elérhető irodalmi műveket idézzük, hanem a száraz, de a mindennapi élethez azért közelálló levéltári anyagot is. (Például a *bozót* első közzéírt előfordulása a TESz.-ben 1770., Takács Lajos 1708-ból idéz egy tanúkihallgatást: „a *Bozótbul* föltört riteket. . .” 151.) Úgy vélem, hogy az etimológiai kutatások szempontjából is nélkülözhetetlen és követésre méltó az a módszer, amely TAKÁCS LAJOS nyelvészeti munkásságának is alapja, lényege: a mikrovizsgálat, a gazdaságtörténeti és néprajzi háttér széles körű felderítése.

BALOGH LAJOS

M. A. K. Halliday, System and Function in Language

Selected Papers edited by G. R. KRESS. London, Oxford University Press, 1976. 250 lap

G. R. KRESS önálló kötetben adta ki HALLIDAY válogatott írásait. Így az első érthető kérdés, amely az olvasóban felvetődik, természetesen az, hogy ki is Halliday. Nos, a hatvanas évek közepéig M. A. K. Halliday volt „az angol nyelvész”. Kongresszusokon és nemzetközi folyóiratokban ő képviselte „az angol álláspont”-ot. Ezt az angol álláspontot közelebből nem sokan ismerték, s azután, hogy a generatív grammatika róla is megállapította, miszerint semmi más, csupán egy közvetlen összetevős nyelvtan, amely legfeljebb szokatlan terminológiát alkalmaz, nos azután már nem is igen volt rá kíváncsi senki.

Időközben sok minden történt, Angliában is, Halliday elképzeléseiben is. Mindezekelött megjelent az angol nyelvészek egy kitűnő, új nemzedéke, s így Halliday ma már nem „az angol nyelvész”, csupán egyike az angol nyelvészeknek, méghozzá a már kissé öregebbeknek. Ami az új angol nyelvész-nemzedéket illeti, az szerencsére nem egynemű, s a generatív grammatika olyan kritikátlan propagálói mellett, mint LYONS, találunk valóban önállóan gondolkozó, komoly kritikára képes fejeket is, mint pl. HUDSON és HERVEY.

Halliday-nak eredetileg három szellemi őse volt, nevezetesen MALINOWSKI, FIRTH és WHORF. MALINOWSKI esetében az a bökkenő, hogy nem nyelvész volt, hanem antropológus-etnográfus. A felületes tudománytörténeti osztályozások MALINOWSKIT sokszor a strukturalizmus közelébe hozzák — annyi viszont bizonyos, hogy a nyelvészeti strukturalizmushoz sok köze nem volt. Hisz tagadta a nyelvi rendszer önállót, zárt mivoltát, s azt vallotta, hogy a nyelv teljes egészében a nyelvet használó társadalom függvénye, olyannyira, hogy a kérdéses társadalom jellegzetességeit tükrözi.

WHORF, éppen ellenkezőleg, azon a véleményen volt, hogy a nyelv mintegy ráerőszakolja magát a kérdéses társadalomra, így minden társadalom gondolkozásmódja, észlelési és szemléleti módja az illető társadalomban használt nyelv tulajdonságait tükrözik. Ha ellentétes irányban is (MALINOWSKI a társadalom felől a nyelv irányában, WHORF a nyelv felől a társadalom irányában), de mindketten szoros kapcsolatot tételeztek fel nyelv és társadalom között, s a szociális-kulturális szempont hangoztatása Halliday munkásságában kétségtelenül az ő örökségük.

A harmadik ős, FIRTH, nyelvész volt, méghozzá a SAUSSURE utáni nyelvészet egy érdekes, sajátos és nálunk úgygyszólván teljesen ismeretlen képviselője. Ő is sokat vett át MALINOWSKITól, így nyelv és kultúra szoros kapcsolatát, valamint azt a gondolatot, hogy a jelentés nem más, mint a kérdéses kontextusban betöltött funkció. Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra. FIRTH mondott olyasmit is, hogy pl. a *kill* szótagban az *i* fonéma a *k* és *l* fonéma kontextusában lép fel, s így jelentése [!] van, s ez a jelentés nem más, mint a kérdéses kontextusban betöltött funkció — azaz szótagépítési funkció. Ebből viszont az következik, hogy a jelentés meg a szemantika terminus (FIRTHnél elsősorban, de Halliday-nál is), nem mindig azt jelenti, amit másoknál vagy nálunk.

Az eredeti három inspiráló — MALINOWSKI, WHORF és FIRTH — mellé járul negyediknek CHOMSKY is. (Érdekes, hogy előszavában KRESS erről érdemben nem tesz említést, csak a másik háromról.) Aki ismeri Halliday korábbi írásait, az a későbbi tanulmányokban félreérthetetlenül felismeri CHOMSKY nyomait, terminológiában is, szemléletben is, de Halliday meglepően szemérmetes, és nyílt hivatkozása a generatív grammatikára alig fordul elő.

Nézzünk most néhány tanulmányt a kötetben sorakozó írások közül. Az első tanulmány „A szisztémás nyelvtan rövid vázlata” címet viseli. („Szisztémás”-nak vagyok kénytelen fordítani az angol *systemic* szót, mert a szerző határozottan kijelenti, hogy az nem szisztematikus (*systematic*) akar lenni.) Egyébként Halliday egy 1969-es olaszországi elő-

adásáról van szó. Voltaképpen a nyelvtan hat tulajdonságát vagy jellegzetességét sorolja fel. Az első az, miszerint a nyelvtan a választás fogalmán alapszik. A második szerint egy szintagma, mondat stb. leírása azoknak a választásoknak a felsorolásából állhat, amelyeket a létrehozás közben a beszélő végzett. A harmadik a struktúra fogalma — a struktúra nem más, mint valamely alakulat alkotóelemeinek a lineáris rendje (pl. a *fehér kabát* jelzős szerkezetben a jelző + jelzett szó sorrendje). Negyedik a nyelvtani szintek (zárójelezések) fogalma. Ide sorolja Halliday nemcsak a közvetlen összetevős elemzés hagyományosan ismert szintjeit, hanem a téma-réma szerinti tagolódást is. Ötödik a 'címkézés', amely a funkciók és az osztályok megadása. A funkciót adom meg például a cselekvő — folyamat — cél vagy jelző — jelzett szó minősítéssel. Az osztályt adom meg a névszói szintagma, igei szintagma, névszó, ige stb. típusú minősítéssel.

Végezetül a nyelvtan hatodik jellegzetessége, hogy megadja: miként realizálódnak szerkezetileg a beszélő által megejtett választások.

A kötet második darabjának „Egy funkcionális nyelvtan formája” a címe, a harmadiknak pedig „A nyelv funkciói és univerzáliai”. Sok tekintetben azonos tartalmú ez a két rövid cikk, a másodikat el is lehetett volna hagyni. S nemcsak azonos, hanem az elsővel együtt mindkettő tipikus is — mármint Hallidaynak nem is annyira a felfogása, mint inkább az általános nyelvészet feladatáról vallott elképzelése tekintetében. Halliday nem az egyetlen, de S. LAMB mellett kétségtelenül a leginkább az a nyelvész, aki állandóan (és szinte megszállottan) mindig valamilyen kategória-apparátust definiál, és többnyire csak azt. Ezt a mindenáron való definiálást — ”igazi furor definiendi ez — rendszerint sokat ígérő elméleti bevezetés előzi meg: csak úgy röpködnek olyan nagy szavak, mint 'teória', 'explicit', 'implicit', 'forma', 'funkció' stb. S azután jönnek az új, illetve újonnan definiált kategóriák — a nem szokásos értelemben használt 'rendszer', 'struktúra', 'egység', 'elem', 'osztály', 'rang', 'skála', 'finomság', 'exponencia' stb. Ez még nem lenne okvetlenül baj, az viszont már elkedvetlenítő, hogy Halliday úgynevezett elméleti cikkei rendszerint ki is merülnek ezeknek a kategóriáknak a definiálásában. Konkrét példát (nagyobb nyelvi tartományok elemzéséről nem is beszélve) csak ritkán hoz, s ha ez néha megtörténik, akkor kiderül, hogy az, amiről Halliday beszél, fájdalmasan egyszerű és triviális dolog. Képes oldalakon keresztül ontogenezisről, filogenezisről, gyermeknyelvről, felnőttnyelvről, univerzáliairól filozofálni, hogy azután, amikor már tényleg valami komoly dologra várunk, a szó szoros értelmében mellbevágjon bennünket egy banalitással. De íme egy kis ízelítő: „Amit hagyományos értelemben — mint nyelvi szintet — nyelvtannak tekintünk, az az inter-funkcionális összeköttetés, a különböző funkcionális alkotórészek integrálása egységes szerkezeti formába. A szintagma az angolban annak a jelentéspotenciálnak a realizációja, amely a fogalmi, az interperszonális és a szövegfunkciókból ered. A nyelvtan egyidejűleg megtestesíti mindezeket a funkciókat. De ez nem diszkrét, szegmentális módon történik, tehát úgy, hogy a szintagma egyik részét az egyik funkció, a másik részét a másik funkció kifejezésének tarthatnánk, ellenkezőleg, a szintagma mint egész fejezi ki az összes funkciót, szerkezeti és lexikai eszközeinek totális halmazán keresztül. Míg a gyermek proto-nyelvtanában a funkcionális komponensek . . . nincsenek integrálva, lévén valójában a beszédaktus funkcionális változatai, addig itt a felnőtt nyelvben általánosítva és ugyanakkor komplex formába egyesítve vannak . . .” S ezután megtudjuk, hogy a *the sun was shining on the sea* mondatban a *the sun*, vagyis *a nap* az alany, a *was shining*, tehát *sütött*, a predikatív elem, s az *on the sea*, vagyis *a tengeren* a kiegészítés, illetve, hogy a *the sun* a téma, s a mondat többi része a réma. Hát ezért kár volt ekkora handabandát csinálni!

Még nagyobb az elméleti körítés Halliday-nak hajdan a Wordben megjelent cikkében, amelynek „A nyelvtan elméletének kategóriái” volt a címe. Ennek első részét szintén megtaláljuk a jelen gyűjteményes kiadásban. Semmi másból nem áll, mint a kategóriák

definíálásából. A cikk elsődleges kategóriái a *s t r u k t ú r a*, *e g y s é g*, *o s z t á l y* és *r e n d s z e r*. Láttuk már, hogy a struktúra mire szolgál: az egységek hasonlóságának a definíálására. Tehát a struktúra az egységek belső szerkezete. Ebben a struktúrában az egyes pozíciókat *e l e m e k* foglalják el. Azok az egységek, amelyek a magasabb egység struktúrájának hasonló elemei lehetnek, *e g y o s z t á l y t* képeznek. Egyébként e kategóriák három *s k á l a* útján viszonyulnak egymáshoz: a *r a n g* kapcsolja össze az egységeket egy hierarchiában, így a mondat, a szintagma, a szó és a morféma egy rangsort képez. A *f i n o m s á g* arra utal, hogy a nyelvi leírások eltérő részletességgel történhetnek, az *e x p o n e n c i a* pedig az elmélet absztrakt kategóriáit viszonyítja a kategóriák exponenseihez, azaz megtestesítőihez.

Ennyi 'rendszerteremtő' elmélet után nézzünk valami megfoghatóbbat, olyasmit, amiben konkrét nyelvi anyag is van. A kötet legmegnyugtatóbb és leghasznosabb írása „Az angol igei csoport”. Vagyis az angol VP. Ez tipikusan strukturalista dolgozat, s mivel a leírás alapjává egy bináris — vagy inkább binarizált? — oppozíciórendszert tesz (olyan oppozíciókat, mint befejezett — nem befejezett; modális — nem modális; pozitív — negatív stb.), nos emiatt sokkal inkább a prágai iskolára emlékeztet bennünket, semmint a londoni hagyományokra. Egyébként az angol iginél négy alapalakot vesz fel, ezek: infinitívus; befejezett alak (jelen és múlt); nem befejezett alak, aktív és passzív participium. Ezután felsorolja azokat az operátorokat, amelyek e négy alapalakhoz járulnak, az egyes igealakok képzése érdekében. Így kapjuk meg az angol csoport 48 lehetséges formuláját. (Nem alakját, alakja sokkal több van, ugyanis Halliday ugyanazon a formulán belül nincs tekintettel a személy és a szám különbségeire.) Lesznek egy, két, három, négy, sőt öt szavas formuláink. Pl.: *takes; has taken; will be taking; will have been taking; will have been being taken*. Persze az esetek zömében igen ritka alakokról van szó, s zavarba jönnénk, ha pl. az utolsó, öt szavas igealak pontos magyar jelentését kellene visszaadnunk. Ismételjük: mert nem definíciók garmadájjával rohan le, hanem konkrét nyelvi anyagot tárgyal, ez látszik a kötet legrokonszenvesebb írásának. Persze kissé furcsa, hogy Halliday „előlről kezdi” a dolgokat, s a strukturális időszak híres ige-leírásait (gondolunk TRAGER tanulmányaira, azután a Word első évfolyamaiban található kitűnő szerkezeti vázlatokra) láthatólag mellőzi. Nehéz elhinni, hogy ne ismerné őket, ezért furcsa, hogy nincs rájuk tekintettel.

A „Lexikai viszonyok” című tanulmány szintén konkrét-nyelvi észrevételekkel indul. Azzal, hogy a *strong* 'erős', és a *powerful* 'erőteljes' melléknevek egyaránt megjelenhetnek pl. az *argument* 'érv' szó mellett, de már a *car* 'autó' mellett csak a *powerful*, a *tea* 'tea' mellett csak a *strong* jelenhet meg. A paradigmatis és a szintagmatikus viszonyok tehát sokszor keresztezik egymást. Így indul a cikk (vagyis egy egészséges disztribucionális alappal), de csakhamar megint belebonyolódik kedvenc vesszőparipájába, a kategória-definíálásba. S azzal a — végső fokon szintén FIRTH-i — gondolatattal, miszerint a *strong* jelentésének a része az, hogy a *tea*-vel összekapcsolható, szintén nehéz egyetérteni; azzal már inkább, hogy a *strong* a jelentése alapján társulhat a *tea*-vel.

Összefoglalva: Halliday munkássága bonyolultan terméketlen. Jórészt nem képes túljutni egyre komplikáltabb és szüntelenül változó definíciói rendszerén, s ahol ezeket nagyritkán konkrét nyelvi anyagra is alkalmazni akarja, ott meglepően banális eredmények jönnek elő. Van valami szűk horizontúság, levegőtlenység, igen, valami provincializmus ezekben az írásokban. Eredményeitől függetlenül HALLIDAY munkássága egyébként a stratifikációs nyelvészetre emlékeztet a legjobban: mindkettő afféle „példa-nyelvészet”, a szónak abban az értelmében, hogy a nagy garrral definiált kategóriák bemutatása egy-két kiválasztott példán történik. Az hisszük, semmi lényegeset nem veszít az, aki ezt a könyvet nem olvassa el.

ANTAL LÁSZLÓ

Александр Давыдович Швейцер, Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы

Издательство «Наука», Москва, 1976. 175 lap

Elöljáróban ejtsünk néhány szót a szerzőről: „Svejcer professzor az elméleti és alkalmazott nyelvészet különféle területein végez eredeti kutatásokat, valamint magas szintű összefoglalásokat és szemléket készít az orosz nyelvterület olvasói számára. Ezt az teszi lehetővé, hogy ő nemcsak a fordításelmélet és az azzal összefüggő nyelvészeti diszciplínák (amelyek nagyjából egybeesnek a szociolingvisztikával és antropológiai lingvisztikával, illetőleg a kontrasztív nyelvészettel) szakértője, hanem a Szovjetunió egyik vezető amerikanistája is.” (Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Bp., 1975. 63.) Több önálló könyve jelent meg, közülük az egyik a nyelvészociológia kérdéseit vizsgálja a jelenkori amerikai nyelvészet eredményei alapján (Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике. Москва, 1971.). Jelen munkája tulajdonképpen annak a vitának a folytatása és összegezése, amely a szociolingvisztika elméleti és módszertani kérdéseiről folyt a szovjet nyelvészek körében. (Magyarul eddig egy tanulmánya jelent meg, „A szociolingvisztika néhány időszerű kérdése” címmel a Társadalom és nyelv című kötetben, Bp., 1975. 65–88. Ez a tanulmány az ismertetendő könyv harmadik fejezetével egyezik meg.)

A Современная социолингвистика bevezetésre és négy fejezetre tagolódik, ezek sorrendben a következők: A mai szociolingvisztika módszertani alapjai; A szociolingvisztika elméleti kérdései; A szociolingvisztika néhány problémája; A szociolingvisztikai kutatások módszerei.

A 60-as évek közepétől viharos fejlődésnek induló új tudományág, a szociolingvisztika felhívás volt a nyelvtudomány egésze számára, felhívás arra, hogy a nyelvészeti kutatásoknak ki kell terjedniük a nyelvészeti rendszeresség megőrzésével a szociológiai tények rendszeres figyelembe vételére is (vö. SZABOLCSI ANNA: NyK. LXXIX, 313). Ez nem egyszerűen a nyelvészet és a szociológia összekapcsolását jelenti — írja Svejcer (5), bár a kutatás lényege a nyelv és a társadalom, még hozzá a nyelvről szóló marxi tanítás alapján, amely a nyelvet társadalmi jelenségként vizsgálja (57). Ez a megjegyzése egyúttal kritikája a polgári szociológusok és szociolingvisták idealista történelemfelfogásának is.

Viták folynak a szociolingvisztikának a nyelvtudományban elfoglalt helyéről és interdiszciplináris jellegéről is, s itt HYMESra hivatkozik a szerző. Az előbbi szerint a szociolingvisztika — az etnolingvisztikához és a pszicholingvisztikához hasonlóan — a nyelvészek, néprajzkutatók, szociológusok és mások közös kutatási területe (57). Ahhoz, hogy a szociolingvisztikát önálló diszciplínaként kezelhessük, e tudományágnak önálló kutatási témával, saját elmélettel és fogalmi készlettel, valamint saját kutatási módszerekkel kell rendelkeznie. Svejcer szerint ezek kidolgozása a legfontosabb feladata a jelenkori szociolingvisztikának (vö. 174–5). A szociolingvisztika most lépett abba a fejlődési szakaszba, amelyre a nyelvészeti és szociológiai megközelítés integrációja jellemző (uo.). A szerző felfogása szerint ez a tudományág még csak most érte el a felnőttkort, vagy ahogy mi mondanánk, eddig még gyerekcipőben járt. Tehát az elméleti és módszertani sokszínűség az eddig elmondottakkal magyarázható.

A szociolingvisztika tárgyáról és feladatairól szóló rész nagy fontosságot tulajdonít a nyelvi szituációk leírásának. A ferguson-i kifejezésnek (language situation) két aspektusát kell megkülönböztetnünk: az objektívet, amelyhez a nyelv társadalmi rétegződésének objektív adatai tartoznak, és a szubjektívet, amely az adott nyelvi közösséget jelenti. A nyelvi szituáció minden oldalról való, komplex elemzése, az ún. nyelvpolitika a nyelv-

építés (language engineering) és a nyelvtervezés (language planning) folyamán jut jelentős szerephez. (Az ösztönös nyelvi folyamatokra való célszerű, szabályozó hatásról van szó, amelyet a társadalom ~ állam valósít meg.) Ennek a ráhatásnak az egyik legfontosabb csatornája a nyelvoktatás. (Vö. 145—56.)

A szociolingvisztika módszereiről szóló részben ír Svejcer a megfigyelő paradoxonjáról. A kifejezés LABOV-tól származik, s maga a paradoxon abból adódik, hogy a beszélők a rendszeres megfigyelés során másképpen beszélnek, mint egyébként, pedig a cél az lenne, hogy ez utóbbit derítsük fel. Ehhez pedig elengedhetetlen a rendszeres megfigyelés. (Ezt bizonyítják a hazai nyelvjáráskutatók tapasztalatai is, vö. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései 180—1.) Módszertani kérdésekről szólva említi meg a szerző a szociológiától kölcsönzött gyűjtőmódszer, a kérdőíves gyűjtés előnyeit és veszélyeit. Erről is sok hazai tapasztalatunk van már, akárcsak a magnetofonos gyűjtésről. (Elsősorban a nyelvjáráskutatás s újabban a regionális köznyelvek kutatása terén.)

Szándékosan nem tértem ki a könyvnek arra a fejezetére, ahol a szerző a különböző nyelvészeti irányzatoknak a szociolingvisztikához való viszonyáról ír, s ahol CHOMSKY-tól kezdve LEVI-STRAUSS, BERNSTEIN, FERGUSON, HYMES, GUMPERZ és sok más neves kutató nevével találkozhatunk. Azért tettem így, mivel ez a rövid áttekintés a könyv elolvasását nem tudja és nem is akarja pótolni, hanem azok figyelmét kívánja felkeltetni, akik e kérdéssel rokon területeken munkálkodnak.

POSZGAY ILDIKÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Magyaroktatás a berlini Humboldt Egyetemen

1. Berlin azon külföldi egyetemi városok közé tartozik, amelyek magyar szempontból jelentősek. A rendelkezésre álló írások a múltból és a közelmúltból tájékoztatnak is bennünket (1. a bibliográfiai összeállítást a cikk végén), arról azonban, hogy napjainkban milyen hungarológiai tevékenység folyik, nem olvashatunk sehol. Közleményemben erről kívánom tájékoztatni folyóiratunk olvasóit. Röviden szólok a múltból, azzal a szándékkal is, hogy felhívjam a figyelmet: érdemes volna összefoglalóan feldolgozni a kérdéskör történetét.

2. A berlini egyetemet Wilhelm Humboldt alapította 1810-ben. Humboldt tanulta nyelvünket, s foglalkozott magyar nyelvtudománnyal is. Hazai tudósaink közül elsőként Toldy Ferenc adott elő vendégként az új egyetemen 1829-ben. W. J. Schott professzor, 1838-tól az „altaji, a tatár és a finn nyelvek” tanára, szintén foglalkozott a magyarral, és szoros kapcsolatban volt Hunfalvi Pállal. Az egyetemen hamar megjelennek a magyar diákok is. Öntudatos szervezkedésüknek volt az eredménye, hogy a városban tartózkodó és tanuló magyarok 1842-ben magyar könyvtárat létesítettek. Egyrészt, hogy ők maguk figyelemmel kísérhessék a magyarországi helyzetet, másrészt pedig, hogy tájékoztathassák az érdeklődő németeket hazájuk állapotáról. Neves személyiségek (Kossuth, Vörösmarty, Bajza) kezdettől fogva támogatták könyvadományaikkal a nemes vállalkozást. A mindmáig megőrzött s ma is használatban levő híres emlékkönyv tanúsága szerint sok névtelen (vándorló iparossegéd, bányász stb.) mellett a magyar tudományok több jelentős művelője is megfordult annak idején a berlini magyar könyvtárban, így

például Kertbeny Károly, Gregus Ágost, Erdélyi János, Liszt Ferenc, Barabás Miklós, Reguly Antal, Gyulai Pál.

1916-ban szervezte meg a porosz kormány a berlini magyar nyelvi és irodalmi tanszéket, amelynek vezetője Gragger Róbert lett. Graggernak köszönhető, hogy 1921-ben — magyar és finn lektorátussal — megalakult a berlini Magyar Intézet (Ungarisches Institut) is. Kitűnő könyvtárat sikerült felépíteniük (ide került az 1842-ben alapított könyvtár is). „Ez az intézet könyvtárával . . . oktató és kutató tevékenységével, folyóiratával és egyéb kiadványaival egyesítette mindazon német és magyar törekvéseket, amelyek addig a finnugor filológia és a magyar nyelv és irodalom németországi ápolását, valamint a magyar művészi és tudományos eredmények németországi ismertetését szorgalmazták. . . Az intézet a magyar filológiai, sőt az egyéb magyar társadalmi tudományok egyik legjobb külföldi szakintézetévé fejlődött. Kiadásában jelent meg 1921-től 1943-ig az Ungarische Jahrbücher című tudományos folyóirat 23 kötete, a finnugor filológia számos nemzetközi eredményének nélkülözhetetlen gyűjteménye” (SZENT-IVÁNYI: Felsz. 1962: 689). Ungarische Bibliothek című kiadványsorozatában 40 kötet jelent meg. Gragger korai halála után a magyar nyelv és irodalom tanszéket átmenetileg Gombocz Zoltán, majd Farkas Gyula vezette. Lektorok Koszó János, Farkas Gyula, Moór Elemér, Keresztury Dezső és Szent-Iványi Béla voltak. Az intézet tanítványa volt többek között Wolfgang Steinitz és Wolfgang Schlachter.

A Magyar Intézet 1947-től Finnugor Intézet (Finnisch-ugrisches Institut) néven folytatta munkáját W. Steinitz vezetése alatt (Steinitz fontos szerepéről és az intézet finnugor vonatkozású eredményeiről, tevékenységéről l. SZENT-IVÁNYI és LAKÓ cikkeit). Kétévenként általában 5—7 hallgatót vettek föl a finnugor szakra, amelynek keretében irodalmi és nyelvi-nyelvészeti ismeretek mellett történelmi, politikai és országismereti tudnivalókat is tanítottak, s tolmács-, illetőleg fordítói gyakorlatokat is tartottak. A finnugor szakon 1947-től 1962-ig huszonegyen tettek államvizsgát vagy szereztek doktorátust. A magyar nyelv és irodalom tanára Szent-Iványi Béla volt 1947-től 1971-ben történt nyugalomba vonulásáig. Szent-Iványi sokat tett tanárként, kutatóként egyaránt a magyar irodalom és nyelv megismertetéséért, terjesztéséért, a német—magyar irodalmi és szellemi kapcsolatok földelítéséért. Az NDK-nak irodalmi alkotásainkat fordító szakemberei az ő tanítványai. Jelentős szerepe volt az intézeti oktató és tudományos munka háború utáni újjászervezésében is. 1964-ben jelent meg „Der ungarische Sprachbau” című, alapos, gondos leírása, rendszerezése. 1959 óta magyarországi vendégtanár oktatja nyelvünket, sorrendben a következők: 1959—1963: Salyámsy Miklós, 1963—1968: Tarnói László, 1968—1975: Oláh József, 1975—1977: Ódor László, 1977 ősze óta Kornya László. 1973-tól 1978 nyaráig Bodolay Géza vendégprofesszorként, 1979 nyári szemeszterében Kiss Jenő vendégtanárként működött. 1979 őszétől Antal László a vendégprofesszor.

Az egyetemi reform következtében megszűnt a Finnugor Intézet, s a hungarológia végül is a szláv szekcióba (Sektion Slawistik) került Fachgebiet Hungarologie megjelöléssel. A hungarológiai részleg feladatköre a tolmács- és fordítóképzés lett, 1968-tól. Magyar szakot csak orosz—magyar szakpárosításban s második nyelvként lehet fölvenni. A képzés négy éves. Felvételi vizsga nincsen, csupán ún. alkalmassági beszélgetés. A szakra kerülők többsége magyarul általában semmit nem tanul a felvétel előtt. Minden második évben van fölvétel erre a szakpárosításra, egyszer-számra tehát vagy csak I. és III., vagy II. és IV. évfolyam van. Egy-egy évfolyamra eddig az utóbbi években általában 7 hallgatót vettek föl, a biztosított keret szerint 5 hallgatónak van hely. A diákok a III. évet vagy kivétel nélkül, vagy 1—2 kivétellel a budapesti egyetemen végzik. A Berlinben maradók az ottani tanrend szerint folytatják tanulmányaikat, a Budapesten tanulók pedig az ELTE bölcsészkarán magyar nyelvgyakorlatokon (heti

6 óra), a IV. évesek leíró nyelvészeti és magyar irodalomtörténeti szemináriumán, valamint bizonyos előadásokon vesznek részt. Az orosz—magyar tolmács- és fordító szakosok (Sprachmittler) magyar vonatkozású órái így oszlanak meg a tantervi előírás szerint: I. évfolyam (a heti órászámot adom meg): 7 nyelvóra, 2 beszédgyakorlatok, 3 történelem; — II. évfolyam: 2 a mai magyar nyelv rendszere, 1 a magyar nyelv története (félévig), 1 a német és a magyar nyelv kontrasztív egybevetése, 2 nyelvóra, 2 beszédgyakorlatok, 2 bevezetés a fordításba, 2 a magyar irodalom áttekintése, 1 magyar irodalmi szövegek olvasása (félévig), 2 országismeret (ezt az órát a III. év anyagából hozták előre, hogy a III. évüket Budapesten végzőket ily módon jobban felkészíthessék magyarországi tanulmányaikra); — III. évfolyam: 4 fordítás, 2 tolmácsolás, 2 beszédgyakorlatok, 1 a német és a magyar nyelv kontrasztív egybevetése, 1 a magyar irodalom áttekintése (félévig), 1 magyar irodalmi szövegek olvasása (félévig); — IV. évfolyam: 4 fordítás, 2 tolmácsolás (I. Studienplan für die Grundstudienrichtung Sprachmittler zur Ausbildung an Universitäten und Hochschulen der DDR. Berlin, 1974. 14—5).

A tolmács- és fordító szakos diplomát szerzők zöme tolmácsként dolgozik különböző helyeken. Filológusképzés a tolmácsképzés bevezetése óta nincs (kivételesen egy esetben talán lesz majd lehetőség rá). Írásban is rögzített, egységes tananyag kidolgozására még nem került sor. A Grundkurs keretében folyó nyelvoktatás magyarországi tananyagok alapján folyik. Az általános irányelvek megfelelő tartalommal való kitöltése, a tudományos eredményeknek és a speciális didaktikai szempontoknak az oktatásban való egybeötvözése az oktatók feladata. A tolmács- és fordítóképzésben a nyelvoktatásnak, a nyelvi felkészítésnek van vitathatatlanul a legfontosabb szerepe. Ennek eredményesebbé tételéhez viszont elengedhetetlen a kontrasztív szemléletű nyelvészeti alapvetés. Ez a legsürgetőbb feladat ma megítélésem szerint berlini kollégáinknál. Két doktori értekezés készült is ebből a témakörből, a gyakorlati munkát segíteni kívánó szándékkal. INGRID BEJACH, a hungarológiai részleg kontrasztív témákkal foglalkozó nyelvésze „Konfrontative Untersuchungen zu präpositional-attributiven Syntagmen des Deutschen und ihren ungarischen Entsprechungen” címen (1978.), JÚLIA KÖLZOW pedig, a nyelvoktatás gyakorlati kérdései foglalkoztatnak, „Untersuchungen zu den mit Hilfe der Suffixe -i und -s abgeleiteten Adjektiven und ihren deutschen Entsprechungen” címmel (1979.) írta disszertációját. Szükség volna a tolmács- és fordítóképzés NDK-beli igényeihez szabott magyar nyelvkönyvre is. Ennek elkészítése a berlini hungarológusok feladata (természetesen számíthatnak a mindenkor magyarországi vendégoktató segítségére). A magyar irodalom és országismeret oktatója PAUL KÁRPÁTI, aki — HANS SKIRECKIVEL — „Német—magyar társalgási zsebkönyv”-et (Leipzig, 1978.⁴) és „Taschenlehrbuch Ungarisch” (Leipzig, 1977.⁷) című nyelvkönyvecskét tett közzé. Ő a hungarológiai részleg azon tagja, aki még a Finnugor Intézetben szerzett diplomát, s azóta is az egyetemen dolgozik. Kárpáti fordításaival, szervező tevékenységével, magyar irodalmi vonatkozású munkák elő- és utószavainak, valamint cikkeknek az írásával fontos részt vállal a magyar irodalom NDK-beli népszerűsítésében. Kárpáti mellett KLAUS RACKEBRANDT a tolmács- és fordítási gyakorlatok másik vezetője. Ő nyelvtörténész elsősorban, doktori értekezését 1973-ban írta „Die Entwicklung des Vokalismus der slawischen Lehnwörter im Ungarischen” címmel. A történelmi előadásokat a történész szekció munkatársa, SIEGFRIED HÖPPNER tartja. A történelmi és nyelvészeti előadások németül, az irodalmi és országismereti órák németül-magyarul folynak. Megjelentetésre vár a „Beiträge zur ungarischen Literatur” című, XX. századi irodalmunkkal foglalkozó tanulmánykötet, amely 12 NDK-beli és magyar szerző tanulmányát tartalmazza.

Szólnunk kell, szólnunk érdemes a híres könyvtárról is. Ma több mint 52 ezer kötetet számlál, s különösen gazdag régi (XVII. századi) anyagára, számos ritka-

ságára joggal gondolhatunk irigykedve. A könyvtár nemcsak az 1842-ben alapított berlini magyar könyvtár anyagát, hanem a hallei magyar könyvtár egy részét is magába foglalja. Ez utóbbinak a törzsanyaga a wittenbergi könyvtár Halleba kerülésével jött létre. Wittenbergben a XVII. század elején rakták le a magyar könyvtár alapjait az ott tanuló evangélikus diákok. A könyvtár a napoleoni háborúk után került az egyetemét elvesztő Wittenbergből Halleba. A hallei könyvtár bizonyos részei Gragger szervezése és fáradozásai révén kerültek — 99 évre szóló kölcsönképpen — az akkor szervezett berlini Magyar Intézetbe. A háború nem hagyta sértetlenül a könyvtárat sem, bár — hála Szent-Iványi Béla dicséretes ügybuzgalmának, utánjárásainak — legnagyobb része épen maradt. A könyvtár háborús történetét a könyvtár gondos őrének tolmácsolásában, egy kis gépelt lapon olvashatjuk (s szíves engedélyével itt közöljük): „1943 februárjában a berlini Magyar Intézet könyvtárának egy részével a halle-wittenbergi könyveket a növekvő légi-veszély elől ládákbba csomagolva teherautón elszállítottuk a Berlintonól északkeletre 35 km-nyire fekvő Sydow községbe s ott a Koch család birtokán egy gazdasági épület padlásán helyeztük el őket. . . A hadműveletek befejeztével könyveinket a falu új polgármesterének . . . gondjaira bízam. Júl. 20-án tárgyaltam a városi népművelési ügyosztállyal, majd az egyetemmel a könyvek visszaszállítása érdekében, de erre csak 1946. április 25, 27 és 29-én került sor. 1945 nyarán kigyulladt a könyveknek menedéket nyújtó gazdasági épület, de a tűz terjedését a falusiaknak sikerült elfojtaniuk. . . A háborús mozgalmakban a könyveket a kíváncsi katonák (nyomaikat eldobott felszerelési tárgyak jelezte a padláson) és falusiak felforgatták és a ládákat felfeszegették és tartalmukat a padlóra szórták. Így éppen a legértékesebb könyvek szenvedtek, mert a be nem csomagolt könyvek halmait csak itt-ott bontották meg. A visszaszállításnál jelen voltam.

A régi könyveket és kéziratokat az Intézet új helyiségeiben 1946 nyarán állítottam fel. . . Elszennvedett károk: néhány kézirat tömeg pergemant kötését letépték. Azok a nyomtatványok, melyeknek jelzéseit e könyvben [ti. Bucsayében, l. alább] nem tűntettem fel, elvesztek.

1946, szeptember 23.

Dr. Szent-Iványi Béla”

(Bucsay, „Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban” [Bp., 1941.] című, az intézeti könyvtárban levő könyvének 18. és 19. lapja közé ragasztott gépírással, tintával aláírt lapról).

A könyvtár egyre inkább elhelyezési gondokkal küszködik. A régi nyomtatványok egy része restaurálásra szorulna. Nagy kár, hogy ennek a nagyszerű, sok lehetőségű könyvtárnak kevés olvasója van. Régi kötetei különösen is távolra kerültek a tudomány vérkeringésétől. A könyvtár régebbi anyaga ott tölthetné be igazán funkcióját, ahol rendszeresen foglalkoznak nyelvünk, irodalmunk, kultúránk régebbi múltjával is. Kíváncos volna, sőt természetesnek kellene lennie, hogy a Berlinbe látogató hungarológusok, illetőleg a felettes hatóságok illetékesei fölkeressék az intézetet, s megismerkedjenek a könyvtárral is. A könyvtárnak egyébként van könyvtárosa — az egykori Intézet volt finnugor szakos hallgatója —, az Egyetemi Könyvtár alkalmazottja, a magyarul is tudó Edward Roy.

3. Magyarországi vendégtanárok berlini kiküldetését, illetőleg fogadását egy 1980-ig érvényben levő szerződés szabályozza. E szerint a magyarországi vendéglektoron kívül — általában két éves időtartamban — vagy irodalmár, vagy nyelvész vendégtanár segíti a berlini hungarológusok munkáját attól függően, kit kíván a fogadó fél. A hogyan tovább? kérdéséről, az együttműködés lehetőségeiről-szükségességéről illetékes bizottságok döntenek majd. Reméljük úgy, hogy a jövő nem lesz méltatlan a múlthoz, a múlt haladó hagyományaihoz. Mint az NDK egyetlen hungarológiai oktatási és kutatási fórumának, a berlini Fachgebiet Hungarologienak sajátos helyzete folytán s remélhetőleg

egyre bővülő kapcsolataink következtében nem kis feladatai vannak s lesznek is. Ezek megoldásában — ahol tudunk — nekünk is segítenünk kell.

4. A felhasznált irodalom: SZAKÁCS MÓZES, A Berliini Magyar Egylet 18 esztendőjéből. Pest, 1866.; KOVÁCS DÉNES, A berliini Magyar Egyesület negyvenéves története. Berlin, 1886.; KOVÁCS SAMU, Visszaemlékezések 1830—1850. Deés, 1887. 79—82; [szerk.]: Das Ungarische Institut an der Universität Berlin: UngJb. I, 59—65; JULIUS VON FARKAS, Das Ungarische Institut und seine geschichtlichen Voraussetzungen: UngJb. XVII, 20—30; ZOLTÁN VON PAPP und BÉLA VON SZENT-IVÁNYI, Hundert Jahre Bund Ungarischer Hochschüler Berlin: UngJb. XXII, 1—28; BUCSAY MIHÁLY, Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. Bp., 1941.; ROSEMARIE BRACHWITZ, Suomalais-ugrilaisen tutkimuksen harrastuksesta Saksassa: Virittäjä 1957: 216—8; BÉLA SZENT-IVÁNYI, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft und Ungarnkunde an der Berliner Universität: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Beiheft zum Jubiläumsjahrgang. IX, 1959—60. 45—62 (ismertetése: NyK. LXVI, 181—2); Uő., A berliini Humboldt Egyetem Finnugor Intézetének munkájáról: FelsSz. XI, 688—95; Uő., Magyar irodalomkutatás a berliini Humboldt Egyetem Finnugor Intézetében: ItK. LXIX, 396—9; PAUL KÁRPÁTI, Finnisch-ugrisches Institut in Berlin: Budapesti Rundschau 1967/40: 4; MIKLÓS PÁLFY, Bibliographische Seltenheiten der Hallenser Ungarischen Bibliothek. Halle (Saale), 1967.; LAKÓ GYÖRGY, Ötvenéves a berliini Humboldt Egyetem Magyar Intézete: Magyar Tudomány LXXV, 250—3; GÜLYA JÁNOS, A berliini Finnugor Intézet ünnepe: Nyr. XCII, 145—6; BODOLAY GÉZA, Ein berühmtes Gästebuch: Bp-er Rundschau 1977/23: 10—1; Uő., Die Glanzzeit der Hungarologie in Berlin: Bp-er Rundschau 1978/24: 6; ÓDOR LÁSZLÓ, Berliini vendégkönyv: Élet és Irodalom 1977. IV. 9: 8; OLÁH JÓZSEF, Tolmácsképzés és irodalomoktatás a berliini Humboldt Egyetemen: Magyartanítás külföldön. IV. Bp., 1974. Kézirat gyanánt. 76—83; BARTA JÁNOS, Önarckép: Új Írás 1978/4: 120—2; illetőleg SZENT-IVÁNYI BÉLA, PAUL KÁRPÁTI, EDWARD ROY, BODOLAY GÉZA és KORNIA LÁSZLÓ szóbeli közlései.

KISS JENŐ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXV. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1979. június 12-én tartotta LXXV. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémián.

1. BENKŐ LORÁND akadémikus elnöki megnyitója után PAPP FERENC akadémikus tartott előadást „Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok” címmel.

2. Ezt követően SZATHMÁRI ISTVÁN főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Ezúttal — az eredményeket tekintve — sok más korábbihoz hasonló, átlagos, munkás év végére értünk. Szakosztályaink szép számmal tartottak felolvasó üléseket; megrendeztük Nyíregyházán a III. Anyanyelvoktatási Napokat; szerény anyagi lehetőségünkhöz képest gyarapítottuk a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatot; választmányi üléseink élénkek, építőek voltak; mindenütt megjelentünk, mindenütt

hallattuk szavunkat, ahol a nyelv — s benne anyanyelvünk — ügyéről, az anyanyelvi nevelésről, az anyanyelvi műveltségről esett szó; röviden: tettük becsülettel, amit tenni kell.

Két kiemelkedő eseményről — az eddigi rendhez tartván magunkat — mégis külön, már előljáróban szólunk kell. Az immár hagyományossá váló és két évenként megrendezett Anyanyelvoktatási Napok a korábbiakhoz hasonlóan, a múlt év júniusának végén is az anyanyelvi nevelés korszerűbbé, hatékonyabbá tételének a módzataival foglalkoztak. Az előző, 1976. évi konferenciánknak ez volt a címe: „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében”. Érthető tehát, hogy akkor a kísérletek, az új utak keresésének módjai álltak a középpontban. A múlt évben a nyelvtanítási szakosztályunk által adott igen találó címnek megfelelően („Az új tantervek bevezetésének küszöbén”) mindenekelőtt azt akartuk látni, mérlegre tenni, hogy az új tantervek legfontosabb eszközei: a tankönyvek, a segédkönyvek, a technikai eszközök stb. megfelelnek-e azoknak a követelményeknek, amelyeket előző találkozóinkon megállapítottunk; hogy kialakultak-e az új célú anyanyelvi oktatás módszerei; és hogy milyen közelebbi és távolabbi teendők várnak ránk a szaktudományok, a tantárgypedagógia és a közvetlen oktatás területén. És még valamit hozzá kell tennem az eddigiekhez: az előadások, beszámolók, bemutatók (egy-egy valóságos tanórára gondolok) mellett új formákat is bevezettünk: a kerekasztal-beszélgetést, a tankönyvkiállítást, illetőleg a taneszközök közvetlen bemutatását.

De pillantsunk végig a részletes programon. Június 25-én a megnyitón Margócsy József főigazgató köszöntötte, majd Benkő Loránd akadémikus, Társaságunk elnöke megnyitotta a konferenciát (I. MNy. LXXV, 8—13). Ezután Bencédy József főiskolai igazgató „Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés” címen tartott előadást (I. MNy. LXXV, 13—26). A délután inapirend pedig így alakult: Gosztonyi Jánosné, az OPI osztályvezetője „Az általános iskola 1—4. osztálya számára készült tanterv újító vonásai”; Takács Etel, az OPI csoportvezetője „Az olvasás tudománya és művészete”; Miklós Gyuláné, az OPI munkatársa „Az anyanyelvi nevelés az irodalomórán” és Csabai Mária szakfelügyelő „Magnetofon-tanszalog az általános iskola 5—8. osztálya számára” címen tartott előadást, illetőleg bemutatót.

Június 26-án délelőtt két kerekasztal-beszélgetést hallgattunk meg. Egyet a Helyesírásunk című iskolai helyesírási szabályzatról (ezt Fábán Pál egyetemi docens vezette, és Deres Istvánné, Kósa Erzsébet, Vajna Jánosné, valamint Zakar Zoltánné tanárok vettek részt benne), egyet pedig „Helyzetteremtés a kommunikációs nevelés szolgálatában” címmel (ez utóbbit Rudolf Ottóné vezette, és a Pest megyei tanári munkaközösség tagjai vettek részt benne). Közben meghallgattuk Uray Judit gyakorló iskolai tanár óráját, amelynek tárgya a következő volt: beszédtanítás az általános iskolában. A szünetben pedig megnéztük a könyvkiállítást Honffy Pál főszerkesztőnek az értő és érdekes kalauzolásával.

Aznap délután ismét előadások következtek. Szende Aladár nyugalmazott főiskolai tanár „Reform és folyamatos fejlesztés”; Szépe György, a Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője „Az anyanyelvi nevelés távlati fejlesztésének problémái” és Bachát László tanszékvezető főiskolai tanár „A tudós tanár” címen mondta el gondolatait. — Este pedig a TANÉRT és az OOK munkatársai mutatták be az újonnan készült taneszközöket.

Június 27-én délelőtt, az utolsó félnapon még egy kerekasztal-beszélgetés tanúi lehettünk, „A középiskolák I. osztályainak új tankönyvei, külföldi tankönyvek tanulságai” című beszélgetést Fülöp Lajos, az OPI csoportvezetője vezette, és részt vettek benne a tankönyvszerzők (Honti Mária, Jobbágy Károlyné, Graf Rezső és Szende Aladár), a tankönyveket kipróbáló tanárok, valamint Banó István, az OPI csoportvezetője, Ginter Károly főiskolai és Gálicz Tiborné általános iskolai tanár. — Természetesen minden

előadást, kerekasztal-beszélgetést, bemutatót stb. az illető félnap végén vita — sőt hozzátehetném: élénk és eredményes vita — követte. A találkozó Szathmári Istvánnak, a Társaság főtítkárának „A konferencia eredményei, tanulságai” című összefoglaló értekelésével zárult.

Ez utóbbira is hagyatkozva talán nem túlzok, ha azt mondom: annak ellenére, hogy a túlsúfoltságot ez alkalommal sem sikerült kiküszöbölni, konferenciánk mind munkamódszerét, mind a kitűzött célok elérése érdekében tett erőfeszítéseit illetően igen eredményes volt. Mindezt — röviden összefoglalva — igazolja az, hogy immár mint egy nagy család tagjai jöttünk össze; hogy — a szó legjobb értelmében — együtt munkálkodott itt a különböző tudományokkal foglalkozó szakember és a gyakorló pedagógus; hogy valóban továbbképzés volt ez mindannyiunk számára, amelynek keretében sok új dolgot megtudtunk, illetőleg sok kérdésben közös nevezőre jutottunk nyelv- és nyelvtanelméleti, valamint szervezeti-szervezési kérdésekben, továbbá az új tankönyvek értelmezését, eredményes tanítását stb. illetően, az új technikai eszközök megismerésében stb.

Köszönet érte a főiskola vezetésének, nyelvoktatási szakosztályunknak, előadóinknak, a lelkes résztvevőknek és mindenkinek, akinek része volt a találkozó sikeres megrendezésében. És a továbbiakra vonatkozólag csupán ennyit jegyzek meg: hasonló lelkesedést, hozzáértést a megtárgyaltak megvalósításában, valamint az Anyanyelv-oktatási Napok folytatásában.

A másik kiemelkedő esemény Társaságunk életében a szaknyelvi szakosztály felállítása. Ismeretes, hogy a szaknyelvek jelentősége napjainkban világszerte egyre nagyobb. A tudomány és technika nagyarányú fejlődése minden évben új fogalmak ezreit hívja életre, és ezeknek minden esetben valamilyen nevet kell kapniuk, továbbá az egyes folyamatokat, eljárásokat is nyelvileg írjuk le. Olvasmányaink jelentős hányadát szintén a szakkönyvek, szakeikkek teszik ki. Mindebből következik, hogy — mint a választmánynak eljuttatott javaslat (melyet Grétsy László és Pusztai István tagtársunk állított össze) megállapítja — „a magyar nyelvészeti kutatásokban nagyobb teret kell biztosítani a tudományos és műszaki nyelveknek. Ez az igény nemcsak a kívülállók (az egyes szakmák) igénye, hanem a nyelvtudományé is, mely sohasem mondhat le arról, hogy fáradságos munkával összegyűjtött ismereteit ne hasznosítsa a nyelvfejlődés irányításában. A nyelvtudomány a következőkkel járulhat hozzá a szaknyelvek fejlesztéséhez: a) betekintést nyújthat a tudományos és műszaki nyelv(ek) funkciójába és struktúrájába; — b) olyan alapelveket és szabályokat alkothat a szakmai kommunikációk illetően, amelyek szavatolják a szaknyelvek és a terminológiák tervszerű fejlődését; — c) valamint tudatossá teheti a szaknyelven beszélők nyelvhasználatát a mindennapi munka során.”

A felállítandó szaknyelvi szakosztály — folytatódik a javaslat — „szervezett módon tömöríthetné mindazokat, akik hazánkban szaknyelvi, terminológiai kérdésekkel foglalkoznak, akár mint kutatók, akár mint terminológiaalkotók, nem feledkezve meg természetesen az e tárgykörben érdekelt intézményekről sem (pl. Szabványügyi Hivatal, műszaki egyetemi lektorátusok, fordítóirodával vagy tervező-szerkesztő irodával rendelkező vállalatok stb.)”.

A javaslat kiter arra is, hogy a felállítandó szakosztály elősegíthetné újabb nagyvállalatoknak a jogi taggá válását. Ennek érdekében máris a következő ajánlással fordultak a jelzett intézményekhez: „Társaságunk választmánya elhatározta, hogy az előttünk álló években a nyelvtudományi kutatásokat a szakmai nyelvekre irányítja. Programunkban szerepel nemcsak az egyes szakmai nyelvek terminológiájának feldolgozása, hanem a vállalati (helyi) nyelvek szociológiai szempontú tanulmányozása, a szakmai terminológiák szabványosítási módszertanának kimunkálása, és végül a nyelvertervezés módszerének kialakítása is. Célunk tehát a műszaki-tudományos forradalom teljes ki-

bontakozásának elősegítése a nyelv eszközeivel.” A további tervekre vonatkozólag pedig ezt olvashatjuk a javaslatban: „A szakosztályi munka eredményeinek bemutatása Társaságunk felolvasó üléseinek témaválasztását színesíthetné. Áttekintve a szóba jöhető szerzők eddigi munkásságát, évenként 3–4 előadást rendezhetne az új szakosztály (ez nagyjából ugyanennyi megjelentethető dolgozatnak felel meg). Ezekon kívül ajánlatos volna — jogi tag vállalataink kívánságára — területi előadások megtartására is vállalkozni. A területi előadások során mindkét fél számára tartalmasabbá válhatnának a tudomány és gyakorlat oly kíváncsú kapcsolatai.

Ha sikerülne jogi tag vállalataink számát rövid időn belül tízre növelni, két-három éven belül sort keríthetnénk egy olyan szaknyelvi konferencia megrendezésére is, melyen megismerhetnénk jogi tagjaink igényeit, és mi is ismertethetnénk azokat az eszközöket, amelyekkel az igények kielégíthetők, illetve kiegészíthetnénk, finomíthatnánk kutatási programunkat.

Egyelőre az alábbi feladattervvel javasoljuk az új szakosztály működését elindítani: a szaknyelvi kutatás tárgyának megragadása és leírása alkotó ismertetőjegyeiben; a szaknyelvi és nem szaknyelvi funkciók megkülönböztetése valamennyi nyelvszinten; a terminus és nem terminus megkülönböztetése, különös figyelemmel a terminus kommunikatív és kognitív funkciójára; nyelvművelés a szaknyelvek területén és a kodifikáció speciális szerepe a nemzeti és nemzetközi nyelvi szabványosításban; a szakmai nyelv-hasonlítás problémái, figyelemmel a speciális lexikográfiára, a szakfordításra és a szak-tolmácsolásra; az idegen szaknyelvek oktatásának problémái; a nyelvművelés és nyelv-irányítás (nyelvszabályozás) viszonya, különös tekintettel a nyelvi szabványosításra (amely természetesen csak a terminológia szabványosítását és nem a nemzeti nyelv szabványosítását jelenti); a nyelvi tervezés (language planning) elmélete és módszertana, ugyancsak a terminológiaszabványosítással, illetőleg a terminológiaalkotással összefüggésben.”

A javaslatot választmányunk jóváhagyta, most már a Tisztelt Közgyűlésen a sor, hogy elfogadja a tizedik szakosztály felállítását, majd pedig hogy minden kedves tagtársunk segítse a maga eszközeivel — a kiküldött felhívást is figyelembe véve — e fontos szakosztályunk munkáját.

2. Hogyan alakult felolvasó üléseink rendje? 1978/1979-ben Budapesten 29 felolvasó ülést tartottunk. 28-at a szakosztályok szervezésében, egyet pedig a Társaság rendezett, valamennyi szakosztály részvételével. Ez utóbbin — a zsűfólasig megtelt bölcsészkar tanácsteremben — kedves barátunk, Szabó T. Attila kolozsvári professzor, az erdélyi magyar nyelvészeti iskola megteremtője és irányítója, a páratlan Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár megálmodója és megvalósítója mondta el szép és tanulságos előadását „Az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatások kérdéséhez” címen.

A felolvasó ülések a szakosztályok között szám szerint a következőképpen oszlanak meg: Magyar szakosztály 5 (ebből 2 a szlavisztikai szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 5 (ebből 1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 3 (ebből 2 a magyar szakosztállyal közösen). — Germanisztikai—románisztikai szakosztály 1. — Általános nyelvészeti szakosztály 4 (ebből 1 a finnugor, 1 pedig a fonetikai és beszédművelési szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 8. — Fonetikai és beszédművelési szakosztály 4 (1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Szemiotikai szakosztály 2.

Rendkívül öröndetes, hogy nyelvoktatási szakosztályunk éppen az új tantervek bevezetése előtt felolvasó ülésein — ebben az évben nyolcat szerveztek — szinte sorra tárgyalta az anyanyelv és az idegen nyelvek eredményesebb tanításának minden fontos kérdését. Sajnálatos viszont, hogy névtudományi szakosztályunk egyetlen felolvasó ülést sem szervezett.

Szabó T. Attila professzoron kívül még négy külföldi kollégát üdvözölhattünk előadóink sorában. Nullo Minissi, a Nápolyi Keleti Egyetem professzora és rektora — akit kedves barátunkként tartunk számon — az általános nyelvészeti és a finnugor szakosztály felolvasó ülésén mondta el nagy érdeklődést keltő, immár nagyon időszerű előadását „Az új történetiség a nyelvtudományban” címmel (német nyelven). — Väino Kaukonen, helsinki professzor a finnugor szakosztály ülésén adott elő „Eino Leino: A tavaszi ünnep énekei” címen, érdekesen, hatásosan. — Zsilka Tibor nyitrai kollégánk az új szemiotikai szakosztály programját tette színesebbé „A szövegelmélet és a nyelvtudomány kapcsolata” című igen tanulságos beszámolójával (I. MNy. LXXV, 162–70). — Végül Mikes Melánia újvidéki kutató „Diakronikus kutatások a szociolingvisztikában” címen tartott szintén tanulságos ismertetést az általános nyelvészeti szakosztály felolvasó ülésén.

Az elmondottakon kívül — beleértve az egyes szakosztályok itt fel nem sorolt, de a közművelődést közvetlenül vagy közvetve szolgáló előadásait, vitaüléseit — még a következő események tanúskodnak Társaságunk megnövekedett közéleti tevékenységéről, illetőleg arról, hogy a nyelvészek társadalma is kiveszi részét az országos, közelebbről felettes szervünket, a Magyar Tudományos Akadémiát érintő közművelődési program végrehajtásából.

Társaságunk a nyelvi értékek megmentését, a népnyelvi anyag (szavak, nevek, kifejezések stb.) gyűjtését, illetőleg az e munkálatok népszerűsítésében, tervezésében, irányításában, megjelentetésében való részvételt feladatának tekinti. Ezenkívül állandóan figyelemmel kíséri és a maga sajátos: tudományos, szervező stb. eszközeivel támogatja a páratlan eredményességű — immár országosnak mondható — földrajzinév-gyűjtést (erről l. később is). Ennek megfelelően Társaságunk is részt vett azon a bensőséges ünnepségen, amelyet 1978. július 27-én a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bács-Kiskun megye Tanácsa és a Hazafias Népfront Bács-Kiskun megyei bizottsága rendezett Kalocsán a Bács-Kiskun megyei földrajzi nevek összegyűjtése alkalmából. A tanácskozást a Társaság főtitkára köszöntötte, s itt adta át Bognár András tudományos főmunkatársnak a Csűry Bálint-emlékérmét.

Érthetően egyre szorosabbá válik Társaságunk és a TIT kapcsolata. A Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik rendező szerve volt az idei Magyar nyelv hete keretében „Anyanyelv és kultúra” címen Békéscsabán megtartott országos tudományos konferenciának. Ez alkalommal elnökünk tartott „Nyelvünk a XX. század utolsó negyedében” címmel előadást. Ezenkívül Társaságunk vezetősége és tagsága igen nagy számban vett részt — mint szervező és mint előadó — az egyre nagyobb tömegeket megmozgató Magyar nyelv hetének a központi (ezúttal Békés megyei), a más vidéki és budapesti megrendezésében.

Társaságunk — úgy gondolom: a legtermészetesebben — ott szerepelt az új nyelvművelő folyóirat, az Édes anyanyelvünk gondozói között. Régen vártuk a nyelvi—anyanyelvi műveltség általános emelésének ezt a fontos eszközét; hassunk oda mindnyáján, hogy a legteljesebben betöltsse hivatását.

A Társaság vidéki csoportjai közül az elmúlt időszakban a debreceni 7, a pécsi szintén 7, a szegedi pedig 3 felolvasó ülést szervezett. A debreceni csoport előadói között ott szerepelt Szabó T. Attila kolozsvári professzor is, „Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztése” címen tájékoztatta az egybegyülteket erről a valóban izgalmas témáról. A debreceniek másik külföldi előadója Meinhard von der Ohe lipcei matematikai nyelvész volt, s „A mai magyar magánhangzó-illeszkedés” címen mondta el újszerű megfigyeléseit. Ezenkívül a csoport tagjai ez évben példamutató módon kivették részüket a Magyar nyelv hetének mind a Hajdú-Bihar megyei (76 előadás), mind a központi, mind a Szabolcs-Szatmár megyei megrendezéséből. — Nagyszámú és érdeklődő hallgató-

ság előtt hangzottak el Pécsen is a témájukat a nyelvelmélet, valamint a leíró magyar nyelvtan és nyelvoktatás témaköréből merítő időszzerű előadások. Szabó T. Attila Pécsen — 120 főnyi hallgatóság előtt — szintén előadott „Az erdélyi magyar nyelvészeti kutatások múltja és jelene” címmel. Ezenkívül pécsi tagtársaink több formában is (ellenőrzés, levéltári összevetés, szerkesztés stb.) folytatták a „Baranya megyei földrajzi nevei” című névgyűjtemény munkálatait; ellátták továbbá a nyelv művelő közönségszolgálatot, s a sajtóban és a pécsi rádióban szintén többször jelentkeztek nyelv művelő cikkeikkel, előadásokkal. — Szegedi csoportunkban a három felolvasó ülés előadásai szintén nagy érdeklődést keltettek a szép számú hallgatóság körében.

3. Igen szerény anyagi lehetőségeink és a nyomdai árak állandó emelkedése miatt az elmúlt évben csupán egy számmal gyarapodott nagyműltű sorozatunk. Az MNyTK. 150. számaként jelent meg Szathmári Istvánnak „Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány” című dolgozata, átvéve a Nyelvtudományi Közlemények 1978. évi kötetéből. — Ezenkívül a régi, hiányzó MNyTK.-számok közül sikerült fotózással újra előállítani a következőket: 40. sz. Szende Aladár: A XVI. század nyelv szemlélete; 43. sz. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek; 47. sz. Szepes Gyula: Az *isten-ada*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben és 48. sz. Danezi Villebald: A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata.

Őszi jubileumi ülésszakunkra napvilágot lát Raisz Rózsának a Magyar Nyelvtudományi Társaság tudományos tevékenységével — benne az MNyTK.-sorozat alakulásával — (1945-ig) foglalkozó nyelvtudomány-történeti dolgozata. És a közeljövőben adjuk nyomdába Mészáros Györgynek „A magyarországi szinto cigány nyelvjárás” című munkáját.

Egyébként csak megismételhetem a korábbi sajnálatos megállapítást: a Társaság rendelkezésére álló pénzösszeg most már arra sem elegendő, hogy az egyebütt napvilágot látott és arra érdemes tanulmányokat — mintegy különnyomatként — sorozatunkban is megjelentessük. Azt meg, hogy mi adjunk ki kisebb-nagyobb munkákat, csak valamely más intézmény anyagi támogatásával tudjuk vállalni. Ezért lenne célszerű új erőforrások felkutatása. Kérjük kedves tagtársainkat, hassanak oda — egyébként (mint jeleztem) ezt szaknyelvi szakosztályunk megalakulása is segíti —, hogy újabb vállalatok váljanak jogi tagjainkká, illetőleg hogy más intézmények támogassák anyagilag kiadványaink megjelentetését. — Ezzel kapcsolatban örömmel jelenthetem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy — mindenekelőtt Pusztai István tagtársunk buzgólkodásának az eredményeképpen — felhívásunknak máris van fogamatja: az Öntödei Vállalat mellett jogi tagjaink lettek a Lampart Zománcipari Művek (Kőbánya) és a Láng Gépgyár (Angyalföld), mindkettő évi 10—10 000 Ft tagdíjjal. Ezúttal is köszönetet mondunk a vállalatnak és tagtársunknak, aki közbenjárt e jogi tagság létrehozásában. Mások is kövessék a példáját!

Végül itt térek vissza a földrajzinév-gyűjtemények kiadására. Jelentem, hogy a hevesi járás földrajzi neveinek a megjelenése (MNyTK. 145. sz.) a jövő év elejére várható. Közben dolgoznak a gyöngyösi járás anyagán. A sátorlajújhelyi járás földrajzi neveinek kéziratát minden bizonnyal az ősszel kapjuk meg. Ezenkívül a Veszprém megyeiek is nálunk óhajtják földrajzinév-gyűjteményüket kiadatni: máris megállapodás született a tapolcai járás kötetének megjelentetésére.

Megemlítem még, hogy a múlt évi — igen sikeres — kaposvári szövegtani vándorgyűlés előadásai, mindenekelőtt a Tanítóképző Főiskola jóvoltából, hamarosan napvilágot látnak. Ehhez Társaságunk mintegy 30 000 Ft-tal járult hozzá. — Elsősorban a Bessenyei György Tanárképző Főiskola segítségével — megjelent az 1976-os Anyanyelvoktatási Napok anyaga „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében” címmel. Reméljük, hogy Bachát László tagtársunk buzgó gondoskodása folytán hasonló módon sikerül sokszorosíttatnunk a „III. Anyanyelvoktatási Napok” előadásait is.

4. Az elmúlt évben — az előzőhöz hasonlóan — három választmányi ülést tartottunk.

A december 12-i ülés mindenekelőtt a szaknyelvi szakosztály felállítására tett javaslatot tárgyalta meg, felelősen, behatóan. Erről — mint Társaságunk életében kiemelkedő eseményről — már korábban szoltam. — A Társaság létrejöttének 75 éves jubileumával kapcsolatban — szintén alapos megbeszélés eredményeként — a választmány elhatározta, hogy ősszel, november második felében az MTA felolvasó termében rendezünk egy félnapos tudományos ülésszakot; hogy az elnöki megnyitón kívül — hozzászólások, vita nélkül — 2, 3 vagy esetleg 4 előadás hangozzék el valamilyen közművelődési témából, továbbá a Társaságnak és folyóiratának a történetéről. A választmány arról is határozott, hogy gondoskodni kell a sajtóban való megfelelő tájékoztatásról, és hogy lehetőség szerint vidéki csoportjaink is emlékezzenek meg e számunkra fontos jubileumról. — Ezenkívül az elnök bejelentette, hogy a társaságok ügyével foglalkozó akadémiai értekezlet a következőkre hívta fel a figyelmet: a társaságok — ha szükséges — módosítsák alapszabályaikat; a társaságoknak igen fontos feladata a műveltségi szint emelése; a társaságoknak juttatott dotáció nem emelkedik, az anyagi helyzetben a jobb gazdálkodással lehet segíteni; a jogi tagság kiszélesítését az MTA erőteljesen pártfogolja.

A március 27-i második választmányi ülés foglalkozott mai közgyűlésünk előkészítésével, s kijelölte a Révai Miklós-, a Csűry Bálint- és a Gombocz Zoltán- emlékérem odaítélésére az egyes bizottságokat. — A tisztelt Közgyűlés a múlt évben elfogadta egy magát megnevezni nem akaró kedves tagtársunk alapítványát, és ezzel kapcsolatban a Révai-emlékérem odaítélésének új módját. Említett választmányi ülésünk — az elnök bejelentése alapján — magáévá tette az alapítványtevőnek a következő módosító javaslatait: az alapítványi díj a következő ciklusokban nem 10 000, hanem 12 000 Ft lesz; a díj nem osztható meg; az emlékérmeket azok is elnyerhetik, akik egyszer már megkapták; az emlékérmeket kétévenként lehet és kell kiosztani. Kérem a tisztelt Közgyűlést, szíveskedjék ehhez a módosításhoz is hozzájárulni. — A választmány még egyszer visszatért az őszi jubileumi ülésszak előadásainak témájára. Eszerint három előadás hangoznék el: a Társaság életéről, folyóirataról; „a magyar nyelv helye a világban”, továbbá a „nyelvünk és nyelvszemléletünk” témakörből. — Pusztai István tagtársunk előterjesztésében a választmány meghatározta, hogy a Társaság — elsősorban új szaknyelvi szakosztályunk — mit nyújthat jogi tagjainak (módszertani segítség a terminológiák kialakításához, előadások, lektorálás stb.). — Balázs Jánosnak, a kiküldött bizottság elnökének a javaslatára a választmány két új tiszteleti tag elfogadását kéri a közgyűléstől: a Paul Ariste észt és a Lauri Hakulinen finn akadémikusét.

Harmadik, június 5-i választmányi ülésünk meghallgatta, megvitatta, majd elfogadta a Révai Miklós-, a Csűry Bálint- és a Gombocz Zoltán-emlékérem odaítélésére létrehozott bizottságok javaslatát (elnök: Imre Samu, tagok: Bakos Ferenc, Lőrincze Lajos, Mollay Károly és Rác Endre; elnök: Kálmán Béla, tagok: Balogh Lajos, Hajdú Mihály, Ördög Ferenc és Végh József; elnök: Károly Sándor, tagok: Abaffy Erzsébet, Bolla Kálmán, Grétsy László és Zsilinszky Éva). Ennek eredményéről az érme átadása előtt elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést.

Mivel mai összefüvetelünk tisztújító közgyűlés, foglalkozott a választmány a valamilyen oknál fogva megüresedett tisztségek betöltésével. Kiss Lajos tagtársunk lemondott a szlavisztikai szakosztály elnöki tisztségéről. Amikor Társaságunk nevében megköszönöm áldozatos, mindig megalapozott munkáját, kérem, hogy mint választmányi tag továbbra is az eddigéhez hasonlóan vegyen részt Társaságunk életében. A szlavisztikai szakosztály elnöki tisztségébe javasolja a választmány Péter Mihály tagtársunkat, aki emberi egyéniségevel, szakmai tudásával minden bizonnyal előbbre viszi ennek a nagy múltú szakosztálynak a munkáját. Az új szaknyelvi szakosztály elnökének Grétsy László, titkárának pedig Pusztai István tagtársunkat javasoljuk. Eddigi szakmai munkásságuk és

buzgolkodásuk máris biztosítéka annak, hogy új szakosztályunk — amely igazán a mának a szülötte — beváltja a hozzá fűzött reményeket. Mivel Pusztai István eddig a Számvizsgáló Bizottság tagja volt, az ő helyét Molnár Ferenc tagtársunkkal javasoljuk betölteni.

Végül: természetesen valamennyi választmányi ülés foglalkozott a tagfelvételekkel, a kiadványok ügyeivel és a mindig felvetődő egyéb kérdésekkel.

Itt mondok köszönetet Schmidt Gyuláné szervező titkárunknak eredményes munkájáért, aki nagy hozzáértéssel, kiváló érzékkel és lelkesedéssel szervezte meg választmányi üléseinket és minden rendezvényünket. Köszönet illeti Sasvári Juditot is, aki mindenekelőtt Társaságunk gazdasági jellegű ügyeit intézi, eredményesen.

5. Társaságunk életének egyéb eseményeiről a következőkben számolok be.

A választmány korábbi határozatának megfelelően a finnugor szakosztály 1978. szeptember 26-i felolvasó ülésén Kálmán Béla szakosztályelnök tolmácsolta mindannyiunk szívből jövő jókívánságait a 70. születésnapját ünneplő Lakó György professzornak, alelnökünknek (I. MNy. LXXV, 252). Hasonló alkalmából köszöntöttük — Bereczki Gábor tolmácsolásában — Erdődi József professzort, ugyancsak a finnugor szakosztálynak az (1978. november 13-i) ülésén (I. MNy. LXXV, 503—4). A magyar és a szlavisztikai szakosztály 1979. február 4-i együttes ülésén pedig Király Péter professzor kívánt további jó egészséget és jó munkát Urhegyi Emilia választmányi tagunknak (I. MNy. LXXVI, 115—6). Ezeken kívül a Társaság vezetősége levélben köszöntötte a 80. életévét betöltő Rásonyi László professzort, valamint 70. születésnapjuk alkalmából Bihari János, Korompay Bertalan és Véges István tagtársunkat. Mindnyájuknak még egyszer további erőt, egészséget és az eddigiekhez hasonló eredményes alkotókedvet kívánunk.

80 éve született Kniezsa István, a kiváló tudós és nevelő, a felejtethetlen jó barát, Társaságunknak sok éven át elnöke. Életéről, munkásságáról, páratlan emberi egyéniségről Kiss Lajos szakosztályelnök emlékezett meg a magyar és a szlavisztikai szakosztály 1978. december 12-i együttes ülésén (I. MNy. LXXV, 373—6). Ezt megelőzően, december 1-én pedig megkoszorúztuk a Farkasréti temetőben levő sírját. — Szegedi csoportunkban az 1978. december 14-i ülésen Nyíri Antal professzor idézte fel Cséfkó Gyulának, a szólás-kincs kiemelkedő kutatójának és tudósának emlékét, százéves születési évfordulóján.

A halál ez évben sem kímélte Társaságunkat. Elvesztettük Némethné Sebestyén Irén professzornőt, a halk szavú, de mindig munkálkodó, az emberi jóságot megtestesítő Irén nénit, aki finnugor nyelvtudományi munkásságán kívül oly sok szép fordítással ajándékozta meg irodalmunkat (Társaságunk nevében is Hajdú Péter tagtársunk búcsúztatta az elhunytat, I. MNy. LXXV, 113—5). Eltávozott közülünk Vihar Béla, a költő, továbbá Ádám László, Nagy Tibor és Orbán Árpád tagtársunk. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük!

Végül jelentem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjainak létszáma az elmúlt időszakban 38 fővel gyarapodott. Jelenlegi taglétszámunk: 608 fő.

6. Jelentésem azzal zárom, hogy felhívom kedves tagtársaink figyelmét az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők IX. Országos Találkozójára. Ennek a megrendezésére 1979. augusztus 17-től 19-ig kerül sor Egerben. Jelenlétünkkel, hozzászólásainkkal tegyük minél eredményesebbé ezt a találkozót is, hiszen az önkéntes nyelvjárási gyűjtők eddig is páratlan munkát végeztek a nyelvi értékek összegyűjtésében, megmentésében.

Végül minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt, egészséget kívánunk.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta.

3. A főtitkár beszámolója után került sor a tisztújításra. A közgyűlés a választmány jelöltjeit titkos szavazással megválasztotta. A tisztikar névsora: elnök: Benkő Loránd; alelnökök: Lakó György, Tamás Lajos; főtitkár: Szathmári István; titkár: Kiss Jenő; jegyző: Keszler Borbála; pénztáros: Kelemen József; ellenőr: Balázs János; szakosztály-elnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Kálmán Béla (finnugor), Péter Mihály (szlavisztikai), Herman József (germanisztikai—romanisztikai), Károly Sándor (általános nyelvészeti), Juhász János (nyelvoktatási), Papp László (névtudományi), Molnár József (fonetikai és beszédművelési), Voigt Vilmos (szemiotikai), Grétsy László (szaknyelvi); szakosztály-titkárok: Rác Endre (magyar), Bereczki Gábor (finnugor), Nyomárkay István (szlavisztikai), Manherz Károly (germanisztikai—romanisztikai), Kiefer Ferenc (általános nyelvészeti), Szende Aladár (nyelvoktatási), Ördög Ferenc (névtudományi), Büky Béla (fonetikai és beszédművelési), Máté Jakab (szemiotikai), Pusztai István (szaknyelvi); a vidéki csoportok elnökei: Sebestyén Árpád (Debrecen), Temesi Mihály (Pécs), Nyíri Antal (Szeged); a számvizsgáló bizottság tagjai: T. Lovas Rózsa, D. Máta Mária, Molnár Ferenc. — A választmány névsora: E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, Bencédy József, Berrár Jolán, Bolla Kálmán, Czeglédy Károly, Deme László, Elekfi László, Erdődi József, Fábián Pál, Hadrovics László, Hajdú Mihály, Hajdú Péter, Horváth Mária, Hutterer Miklós, Imre Samu, Juhász József, Kázmér Miklós, Király Péter, Sz. Kispál Magdolna, Kiss Lajos, Kovalovszky Miklós, Ligeti Lajos, B. Lőrinczy Éva, Mollay Károly, Nagy Ferenc, Ország László, Papp Ferenc, Pusztai Ferenc, Rédei Károly, Sípos István, Szemere Gyula, Szépe György, Telegdi Zsigmond, Tompa József, Úrhegyi Emília, Végh József.

4. Ezután KELEMEN JÓZSEF pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1978. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) K i a d á s:

01/1 rovat: Főfoglalkozásúak alapbére	24 334,— Ft
01/2 rovat: Részfoglalkozásúak alapbére	14 792,— Ft
01/5 rovat: Megbízási díjak	2 516,— Ft
02/1 rovat: Állományba tartozók jutalma	4 000,— Ft
02/2 rovat: Tudományos aktívák jutalma	3 000,— Ft
02/5 rovat: Kiküldetés	807,10 Ft
02/6 rovat: Reprezentáció	495,30 Ft
02/8 rovat: Különféle személyi kiadások	35 369,— Ft
03/2 rovat: Ingófenntartás	31 276,50 Ft
03/9 rovat: Szállítás	80,— Ft
03/12 rovat: Posta	7 070,10 Ft
03/13 rovat: Társadalombiztosítási járulék	4 327,— Ft
Összes kiadás:	128 067,— Ft

B) B e v é t e l:

51/1 rovat: Működési bevétel	
Tagdíj	57 663,90 Ft
Kiadvány	24 507,50 Ft
51/4 rovat: Költségvetési támogatás	124 620,— Ft
51/5 rovat: Előző évi maradvány	16 400,— Ft
Összes bevétel:	223 191,40 Ft

F ü g g ő t é t e l e k:

Az 1978-ban megrendezett kaposvári konferenciára a Társaság bevétele részvételi díjakból 8700,— Ft volt, melyet teljes egészében fel is használt.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye	140 000,— Ft
Szolnok megye	50 000,— Ft
	<hr/>
	190 000,— Ft
Heves megye maradványa 1977-ről	258 464,30 Ft
	<hr/>
	448 464,30 Ft
Heves megye kiadás 1978-ban	59 540,— Ft
	<hr/>
	388 924,30 Ft

5. A pénztári beszámoló után PUSZTAI ISTVÁN olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mindkét jelentést elfogadta.

6. Ezek után ismét KELEMEN JÓZSEF pénztáros kért szót.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1979. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) K i a d á s:

01/1 rovat: Főfoglalkozásúak alapbére	28 800,— Ft
01/2 rovat: Részfoglalkozásúak alapbére	15 000,— Ft
01/5 rovat: Megbízási díjak	2 200,— Ft
02/5 rovat: Kiküldetés	1 700,— Ft
02/6 rovat: Reprezentáció	500,— Ft
02/8 rovat: Különféle személyi kiadások	8 000,— Ft
03/2 rovat: Ingófenntartás	17 000,— Ft
03/9 rovat: Szállítás	200,— Ft
03/12 rovat: Posta	8 000,— Ft
03/13 rovat: Társadalombiztosítási járulék	4 800,— Ft
	<hr/>
Összes kiadás:	86 200,— Ft

B) B e v é t e l:

51/1 rovat: Működési bevétel	36 500,— Ft
51/4 rovat: Költségvetési támogatás	49 700,— Ft
	<hr/>
Összes bevétel:	86 200,— Ft

(A jogi tagsággal vállalt kötelezettségünket közöltük: MNy. LXV, 510.)

7. A továbbiak során BENKŐ LORÁND elnök bejelentette, hogy a választmány ebben az évben a Révai Miklós-emlékérmet Tamás Lajosnak, a Csúry Bálint-emlékérmet Penavin Olgának, a Gombocz Zoltán-emlékérmet pedig Korompay Klárának kívánja adományozni.

A közgyűlés a javaslatokat egyhangúlag elfogadta.

Benkő Loránd méltató szavak kíséretében átadta az emlékérmeket.

8. A Társaság közgyűlése BENKŐ LORÁND elnöki záró szavaival ért véget.

Úrhegyi Emília köszöntése 70. születésnapja alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaságban*

Igen tisztelt Úrhegyi Tanárnő! Kedves Emike! Tisztelt Szakosztály!

Tíz nappal ezelőtt egy bensőséges ünnepség keretében már megemlékeztünk Úrhegyi Emília születésnapjáról a szűkebb család tagjainak, a Szlovák Filológia Tanszék oktatóinak jelenlétében. S most, hogy a szélesebb nyelvész-közösség előtt újból szeretettel fordulunk Úrhegyi Emília, a mi kedves Emikénk felé, ennek magyarázata nem is annyira az évfordulók szokásos hagyományában keresendő, mint inkább abban, hogy olyan tagtársunkat ünnepelhetjük, akit mindenki őszinte szeretettel vesz körül.

Úrhegyi Emília a felvidéki Zsolnán született 1909. február 4-én. Hogy szülei a mai Magyarország területére, pontosabban Budapestre települtek át, annak magyarázatát az I. világháború utáni események adják meg. A vasutas édesapa ugyanis nem akarta az új, csehszlovák államnak is letenni a hivatali esküt, s a család emiatt került Budapestre. A budapesti élet azonban kezdetben igen sanyarú volt: a családnak két évig egy vasúti vagonban kellett élnie.

Úrhegyi Emília 1927-ben kezdte el tanulmányait a budapesti Bölcsészettudományi Karon, ahol magyart, latint és művészettörténetet, illetőleg szlavisztikát hallgatott. 1932-ben szerezte meg tanári oklevelét, de két évig állás nélkül tengődött. 1934–1935-ben Bécsben a Szlovák Szemináriumban volt ösztöndíjas, s itt TRUBETZKOY szlavisztikai előadásait hallgatta. 1935 nyarán Pesten az Indogermán Gyűjteménybe került ÁDOB-osként. A Szlovák Tanszéken 1937 óta díjtalan tanársegédként könyvtárosi-adminisztratív munkát végzett MELICH JÁNOS professzor irányításával. 1938-tól 1942-ig a szlovák lektor teendőit is ellátta. 1943-ban — már KNEZSA ISTVÁN professzor tanszékvezető idejében — a szlovák irodalomtörténeti előadások tartására is megbízást kapott. Úrhegyi Emília ezzel egyidőben, 1941-től 1949-ig, a Tanárvizsgáló Bizottságban is dolgozott. 1949-ben a Szlovák Tanszék asszisztense lett, 1951-ben adjunktus és 1953-ban kapott docensi ki nevezést. 1974-ben vonult nyugdíjba.

Úrhegyi Emília professzorai a legkitűnőbb szaktekintélyek voltak. Mindenekelőtt MELICH JÁNOS tanítványának vallja magát, de sokat tanult GOMBOCZ ZOLTÁNTÓL, valamint PAIS DEZSŐTÓL és HORVÁTH JÁNOSTÓL is. Úrhegyi Emília sorsa mégis úgy alakult, hogy alapvetően nyelvészeti képzettsége és érdeklődése ellenére elsősorban szlovák irodalomtörténetet adott elő a Szlovák Tanszéken.

Tudományos munkássága is erről vall. Míg irodalomtörténeti tanulmányai alig vannak, ezzel szemben nyelvészeti s ezen belül is névtani és etimológiai munkái már jelentősebbek.

Úrhegyi Emília első bemutatkozása igen kedvező és sokat ígérő volt. 1935-ben jelent meg a MNy.-ben első írása *Liptó* eredetéről, majd ezt követte az 1939-ben megjelent bölcsészdoktori értekezése „Turóc megye helynevei” címmel a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványaként (42 lap terjedelemben). E tanulmányában Úrhegyi Emília bizonyosságát adta annak, hogy filológiai felkészültsége és nyelvtudományi ismeretei alapján nagyobb feladatok megoldására is bátran vállalkozhat.

Három évvel később napvilágot látott „Bernolák Antal jelentősége a tót művelődés történetében” című fontos tanulmánya (a Melich-Emlékkönyvben; ugyanez franciául is a *Revue d'Histoire Comparee*-ban „Un chapitre de l'histoire du langage littéraire slovaque” címmel). Úrhegyi e tanulmányában sokoldalúan és árnyaltan elemzi BERNOLÁK munkásságát, és ennek során vizsgálja BERNOLÁK hungarizmusának a kérdését is. — Úrhegyi Emília a továbbiakban sem szakadt el a szlovák irodalmi nyelv történetének

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar és szlavisztikai szakosztályának együttes ülésén, 1979. február 4-én.

vizsgálatától (vö. nyelvemlék-tanulmányait), erről vall a budai Egyetemi Nyomda emlékülésén a „Zora almanach” (1835—1839.) nyelvéről tartott előadása is.

A háborút követő időszakban Úrhegyi Emília elsősorban szövejtételeit jelentette meg, ilyenek: „*Genny* szavunk és rokonsága” (a Pais-Emlékkönyvben); *Garázda*; *Lajhár*; „*A túlyog* és családja”; *Remek*; *Henyél* (a Magyar Nyelvben); és „*Etymologische Beiträge*” (a Stud. Slav. VI. kötetében). De nem feledkezhettünk meg a múlt év decemberében Szakosztályunk ülésén „*Batyu, bútor, cucc* és ami még velük összefügg” címmel felolvasott előadásáról, amelyben a hangtörténeti szempontok mellett a művelődéstörténeti háttér jelentőségére hívja fel a figyelmet.

Talán kevesek előtt ismeretes, hogy „Szlovák nyelvkönyv”-et is írt az általános iskolák számára 1950-ben.

Úrhegyi Emília igen szerette pedagógusi munkáját. Sok tanítványába ő oltotta be a szak és a tudomány szeretetét. A Tanszék iránti szeretetét bizonyítja az a ragaszkodása és féltő gondoskodása is, amelynek a háború utolsó évében, majd pedig a Tanszék átköltözésekor adta tanújelét.

Tisztelt Úrhegyi tanárnő, kedves Emike! Sok szeretettel köszöntjük 70. születésnapján, és szívből kívánjuk, hogy a jövőben is jó erőben maradjon közöttünk, és további munkáival örvendeztessen meg bennünket.

KIRÁLY PÉTER

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti jegyzék Balassi műveihez

Balassi szövegeihez mindaddig megfelelő részletességű nyelvi kommentárokat nem készítettek. Az eddigi legterjedelmesebb szó- és kifejezésmagyarázat ECKHARDT SÁNDOR munkája, s egyrészt a kritikai kiadásban (Balassi Bálint összes művei. I—II. Bp., 1951., 1955.), másrészt listaszerűen — a lelőhely jelölése nélkül — a „Balassi Bálint összes versei. Szép magyar comoediája és levelezése” (Bp., 1968.) című könyv végén található. Az utóbbit vette át, egy-két adatot még hozzátéve és módosítva, az azonos című 1974-ben megjelent STOLL BÉLA és ECKHARDT gondozta kötet. Az alábbiakban az ebben levő közel sem teljes jegyzéket egészítettem ki. Olyan szavakat, kifejezéseket is fősorolok, amelyeket a költő csak egyes esetekben használ a maitól eltérő értelemben, vagy amelyeknek a jelentése kikövetkeztethető ugyan, de különbözik a maitól. A lista összeállításakor fő forrásom a TESz., a NySz., ECKHARDTnak a kritikai kiadáshoz írt kommentárjai, valamint saját cikkeim voltak. Használtam még CSANDA SÁNDOR „Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus (Bratislava, 1973. [1974.])” című könyvét, a SZILÁDY ÁRON-féle Balassi-kiadást (Bp., 1879.) és a MTsz.-t. Kiegészítésemet a későbbi kiadások hasznára csináltam. A régi magyar irodalom mai és majdani olvasói ugyanis egyre inkább rászorulnak a magyarázatokra, s Balassi is megérdemli, hogy műveit bővebb, árnyaltabb jegyzetekkel bocsássuk közre. Az alábbiakban a lapszám az 1974-es STOLL—ECKHARDT-féle kiadásra vonatkozik. Ha az illető szó gyakran és azonos jelentéssel fordul elő, a lapszámot nem közlöm. A listába az 1974-es kiadásból hiányzó „Füves kertecské”-nek és a „Tíz okok”-nak ECKHARDT által nem értelmezett, de a mai olvasó számára már nem (egészen) világos szavait, kifejezéseit is bevettem, ezeket a kritikai kiadás második kötetéből idézem. Az alábbi szó- és kifejezéslistát még biztosan lehetne bővíteni (például az összes előfordulás hiánytalan föltüntetésével), de fontos, fontosabb adatok nemigen maradhattak ki belőle. Természetesen elképzelhetőnek tartom, hogy egy későbbi szójegyzék nem sorolja föl mindegyik itt található adatot, néhány valóban könnyen értelmezhető, és kevésbé tér el a mai formától. Mivel

azonban viszonylagos teljességre törekedtem, közlöm őket, valamint — a visszakereshetőségre szintén gondolva — az előfordulás lapszámát is. Az 1968-as és 1974-es kiadás szójegyzéke erre nem utal. Az 1974-es kiadás „Szótár”-ához hasonlóan a betűrendben a magánhangzók hosszúságát nem vettem figyelembe. Nemrég Balassi összes versei VARGA BÉLA „Balassi Bálint és a 16. század költői” (I–II. köt., Bp., 1979.) című összeállításában ugyancsak megjelentek. Mivel kéziratomat már ezelőtt évekkel leadtam a Magyar Nyelv szerkesztőségének, ezt nem tudtam figyelembe venni. Úgy látom azonban, hogy cikkem továbbra is aktuális.

ad 'enged' (111); *ál* 'álnok' (151); *áldomás* 'áldás' (78); *állandó* 'állhatatos, hűséges' (26); *állat* 'élőlény'; *ámodik* 'ámul, rácsodálkozik' (214); *álorca* 'kísértet, rossz szellem' (II, 91); *ámodik* 'bámul, csodálkozik' (185); *apatikárius* 'patikus' (267); *aránzó cél* 'cél, amibe lőnek' (148); *arcul reá tér* 'visszafordul' (120); *asszony* 'úrnő' (80); *aszú* 'száraz' (194); *azonban* 'azonnal, nyomban' (57, 179); 'azalatt' (100); *az ellen* 'azzal (ezzel) szemben' (87, II, 38); *bán* 'rossz néven vesz' (26, 160); *bár* 'ám' (235); *bátor* '(ám)bár, ám'; *berce* 'bolond' (194); *beszerez* '(a szerelmes jóindulatába) juttat' (41); *bevesz* 'elfogad' (102); *bír* 'uralkodik' (92, 93, 113); *birtok* 'valami felett való uralom' (113); *bizon* 'igazság' (313); *bizonyában* 'valóban, bizonyosan' (33); *bódog* 'boldog' (102); *búsít* 'bosszant'; *bűves* 'bővelkedő' (32); *cél* 'célpont' (100); *cicke* 'macska' (188); *csataviselés* 'portyázás' (119); *csattogás* 'villámcsapás hangja' (158); *(kit eső) csepeget* '(amire az eső) hull' (113); *csipked* 'tépdes' (128); *csoda* (158), *csuda* (114) 'szörny'; *deák* 'ókori római ember' (104); *déceg* 'délceg' (186); *döngbogár* 'dongó légy' (187); *dűtőget* 'forgat, meresztget (szemet)' (202); *eborca* 'arcátlan, szégyentelen' (101, 313); *egészséggel* köszönő formula (78, 196); *egyarányú* 'egyforma, hasonló' (49); *egyelít* 'elegyít' (171); *együnk másért* 'egyikünk a másikért' (49); *ejt* 'tesz csinál' (103, 216); *elámul* 'megrémmül' (99); *eléltet* 'táplál' (160); *élemt* 'megújít' (160); *elhül* 'megrémmül' (156); *ellen* 'szemközt, szembe' (40), 'ellenkezés' (345–6); *elnőtt* 'fölnőtt' (169); *elrekkent* 'elfojt' (114); *elutál* 'megutál' (27); *elvakar* 'eltakarodik' (218); *elver* 'elűz' (70); *elvetett* 'megvetett, hitvány' (100); *épen* 'teljesen' (80); *ér* 'föler valamivel' (140); *erkölcs* 'természet, magaviselet' (99, 344); *erős szájú* 'bujra, vad' (II, 23); *érte jár* 'utána jár' (52); *esik* 'esedezik' (19), 'megszán' (151, 185); *esmerje* 'vegye észre, ismerje föl' (52); *esmeg* (134), *ésmeg* (105) 'ismét'; *eszve hordjuk az marhát* 'összeverekszünk' (213); *ezen* 'erre, itt' (89, 223, 224); *ezenben* 'eközben, ezalatt' (203); *fegyverderék* 'páncél' (267); *fejér pénz* 'ezüstpénz' (267); *fejt* 'megfejtetni igyekszik' (49); *felindít* 'fölgerjeszt' (50); *feltámad (az nap)* 'följön (a nap)' (78, 100); *felvet* 'fölhelyez, föltesz' (80); *fene* 'vad, dühös' (110, 114, 179), 'fekélyes, gennyes betegség' (161); *fentő* 'hitvány' (313, 370); *fényes bogár* 'szentjánosbogár' (126); *fertet* (215); *fertezik* (120) 'beszennyeződik'; *fiatal* 'fiatal fa' (30, 220, 221); *fita* 'fitos, finta' (313, 370); *fog* 'foglyul ejt' (119), 'foglal' (176); *fog valahová* 'valamihez kezd' (47, 55); *fogad* 'ígér' (110); *foghatalan* 'fölfoghatatlan' (160); *foglal* 'egybekapcsol, összeilleszt' (24, 27); *fogyat* 'emészt, sorvaszt' (60); *fogyhatalanképpen* 'állandóan' (89); *folt* 'rész, darab' (219); *fontba vet* 'megfontol' (II, 99); *for*, *forr* 'tolul, nyüzsgő' (84, 162), 'forrásként előbuzog' (67); *forma* 'mintakép' (120); *forog* 'tüsténkedik' (44), 'valahol van, mozog' (103, 115); *fottig* 'mindvégig, élete fogytáig' (13, 25); *föl* 'fő' (102); *földhöz ver* 'földre sújt, tönkretesz' (99); *fölfogaadtat* 'megfogaadtat' (169); *fű* 'vadkacsa' (111); *futosó* 'futkározó' (130); *füle mellől bocsátja* 'elengedi a füle mellett' (246); *füremedt* 'megelevenedett' (53); *garázdálkodik* 'viszálykodik, veszekedik' (213); *gyakor* 'gyakori, számos' (113); *gyakorlatossággal* 'gyakran' (39); *gyámoltalanság* 'támasz nélkül levés' (47); *gyenge* 'zsenge, fehér' (106); *gyújtó áldozat* 'égő áldozat' (86); *gyulladás* 'égés' (95); *ha* 'csak' (II, 37); *haba* 'bolond' (211); *hadjárjon* 'hagyján, hadd legyen úgy'; *hadnagy* 'hadvezér, nagyobb katonai egység parancsnoka' (103, 123, 124); *hagy* 'meghagy' (267); *hahogy* 'amikor' (149); *hajlandó* 'állhatatlan' (194); *háló* 'csel, csapda' (43);

hanemha 'hacsaknem' (270, 369); *hangosság* 'ének' (156, 159); *harang* 'jóságkolomp' (188); *hatalmas* 'Isten' (37); *hátat ad* 'megfutamodik' (123); *hég* 'tető, fedél' (186); *hely* 'helyzet, állapot' (156); *hitetlen* (110), *hüttelen* (22) 'hütlén'; *hütelenség* 'hütlenség, árulás' (214); *hüves* 'hű' (173); *hüves* 'hüvös' (89); *hogynem* 'hogyesem' (152); *holdultat* 'hódoltat' (116); *holott* 'ahol' (89, 119, 192) 'hol van?' (156), 'amikor' (370); *honnan* 'miért?', 'mi okból?' (100); *hord* 'húz, von' (188, 213); *hova legyenek* 'mit tegyek?', 'mihez kezdjek?' (106, 151, 208); *hozzá (hozza) fogad* 'magához fogad' (67, 109); *hozza (hozza) hát* 'rajta hát!' (51, 204); *hüvítí* 'hüti' (234); *ide* 'itt' (438); *idestova* 'ide és oda' (133); *igaz* 'éppen' (64, 106); *igazít* 'irányít' (13, 89), 'igazol' (215); *igazság* 'fedhetetlenség' (69, 210); *ige* 'szó' (104, 111); *imád* 'kér, könyörög' (103); *ingyen (sem)* 'egyáltalán (nem, sem)', — 'önként, tetszése szerint' (149); *importál* 'okoz, eredményez' (265); *indul* 'megindul, meghatódik' (64); *innentova* 'ettől fogva' (438); *ismeg* 'ismét'; *isptály* 'isptály, menhely' (36); *izgat* 'buzdít' (35, II, 27); *jelent* 'isteni sugallat, látomás alapján megjövendő' (33), 'jelez, mutat' (38, 118); *jó szemmel lát* 'szívesen fogad, szívesen bánik vkivel' (96); *kaláris* 'nemes korall'; *kedvetlen* 'barátságtalan, zord' (103); *kegyes* 'barátságos, kellemes' (140, 183, 205), 'leány, fiatal nő' (38, 204, 205); *kékételen* (79), *kynknytelen* (II, 79) 'kénytelen'; *keresztfogás* 'kifogás' (245); *keserül* 'szánakozik vkin, megsajnál' (90, 218); *késő* 'immár süttve' 'késő már beavatkozni' (222); *keserven* 'keservesen' (72, 145); *kételenség* 'szükség' (71); *kétség* 'kétségszerűség, reménytelenség' (153); *kétségbe esik* 'kétkedik' (II, 31); *kettős szív* 'hütlén, csalfa szív' (47); *ki* 'aki, ami, amely, mi, milyen, valaki'; *kidől az kosárból* 'kikosarazzák' (269); *kívül* 'nélkül' (121); *kommissárius* (393), *commissarius* (392) '(állami) megbízott, biztos'; *kór* 'beteg ember'; *korosként* 'mindig' (157, 174); *korpáz* 'szid, megmossa a fejét vkinek' (210); *kosár* 'akol' (119); *kötelezés* 'elkötelezés' (26); *kötelesség* 'kötöttség' (233); *követség* 'üzenet', (224); *köz* 'közönséges, megszokott, mindennapi' (198); *község* 'emberek, köznép' (159, 177, 344); *kukuk* 'kukk' (187); *kunyorál* 'görbe testtel, leselkedve jár' (200); *kút* (53, 95), *kútjő* (52, 156) 'forrás'; *küleben* (64), *különben* (370) 'másképpen'; *la* 'lám'; *lakik* 'időzik' (54, 55), 'lakmározik' (53, 54); *lakozik* 'eszik, lakmározik' (53); *lapta* 'labda' (31); *láss hozzád* 'tekints meg, segíts meg!' (137, 164); *lassú* 'halk, szelíd' (85); *lebeg, lebek* 'csillog' (84, 222); *legel* 'emészt' (146); *levél* 'kártyalap' (148); *lisztlang* 'a legfinomabb liszt' (188); *magát reád bocsátja* 'leborul hozzád' (66); *makula* 'szégyenfolt, erkölcsi fogyatékosság' (II, 38); *mangur* 'fillér' (393); *marha* 'áru, vagyon' (14, 198); *marhás* 'gazdag' (194); *más* 'másik' (194); *másik* 'második' (130); *másszor* 'másodszor' (170); *matrimonium* 'házasság' (247); *meg* 'megint'; *még tetve sem holt meg* 'csak nemrég halt meg' (263); *megállapodik* 'megáll' (33); *megesik* 'megszán' (109); *megeeszt* 'megnöveszt' (45, 85); *(valamit adnak) megenned* 'megmérgeznek' (218); *megétet* 'megmérgez' (393); *meghamisít* 'megcáfol' (II, 88); *meghat* 'áthat' (215); *megkeni valkainak a tenyerét* 'megvesztegeti' (368); *megkímél* 'megkímél' (369); *megmível* '(meg)tesz' (38); *megomlott* 'tönkrement' (156); *megszolgál* 'meghálál' (267, 270); *megtagul* 'megszabadul' (46); *megveszteget* 'megront' (II, 92); *menny* 'mennyező, villám' (183, 222); *mennyivel* 'amennyire' (167); *mester* 'ítélőmester' (244, 245, 246, 249, 250); *mi dolog* 'mi történt?'; *mia* 'miatt' (35); *mikor* 'ha' (368, 369); *minden* 'mindenki'; *minden okvetellen* 'mindenképpen, okvetlenül' (378); *mire* 'miért?'; *mód* 'viselkedés, modor' (98, 140); *mond* 'így szól' (129, 130, 132, 183), 'úgymond' (II, 32); *mondok* 'így szólok, mondom'; *morog* 'zúgolódik' (101); *morotva* 'tengerből' (119); *mulat* 'időt eltölt'; *nagy* 'nagyon' (104); *naggyal* 'sokkal' (21, 182); *nagyot kicsin* 'renden való házasságra' 'előkelőt, gazdagot alacsony származásával, szegénnyel való házasságra' (36); *nám* 'lám' (215, 224); *násfa* 'ékszer' (22); *nehézkés* 'állapot' (22); *nemzet* 'nemzetség, származás' (348); *nevel* 'táplál' (114); *nevendéken* 'fiatal' (127); *nevetkeznek velünk* 'nevetnek rajtunk' (51); *nevetség* 'nevetgélés' (118); *nyavolás* 'nyavalyás' (108); *nyertesség* '? elperlés' (215); *nyilván* 'tisztán, világosan' (215, 219); *nyúl címer* 'a nyúl ágyékrésze vagy combja' (189); *ohít* 'sőhajtozik' (100),

'óhajt' (108, 130); *oktáva* 'törvénykezési időszak' (118, 246, 247); *okvetetlen* 'okvetlen' (291); *orrol* 'elvet' (II, 93); *osztály* 'osztályrész' (269); *ottan* 'akkor, rögtön' (127), 'legalább' (218); *öregbel*, *öregbül* 'nagyobbodik' (213, 215); *öregbit* 'nagyobbít' (179); *ört áll* 'leselkedik, leselkedve vigyáz' (30); *ösztön* 'ösztoke, vasvégű bot a jószág ösztönzésére' (23); *öszverendel* 'egybeszerkeszt, megalkot' (117); *öszveszed* 'összevon' (II, 87); *párduckápa* 'hiúzbőrrel bevont kápa' (119); *patvar* 'fene (szitokszó)' (218); *pilula* 'pirula' (267); *porba esik pecsenyéje* 'szégyent vall' (261—2); *protectional* 'oltalomlevél' (266); *ráfelel* (109), *reáfelel* (186) 'jótáll, felel róla'; *rajta esik* 'rajta veszt' (116); *résen legyen az filem* 'résen legyenek' (265); *rezet mutatsz reám* 'rézpénzt ígérsz nekem' (188); *rí* 'bög, üvölt' (156); *rokon* 'felebarát, embertárs' (135); *roncosodott* 'lerongyolódott, nyomorult' (169); *roppant sereg* '(nehéz fegyverzetű) sűrű csatarendbe állított sereg, derékhad' (119); *rövidnap* 'hamarosan' (21, 262); *sátor* 'tollazat' (142); *sem* 'nem' (79); *semmi* 'valami' (185); *senki* 'valaki' (121, 192); *sereg* 'csoporthoz' (156); *sérelmes* 'sérült, sebesült' (159); *sétáló palota* 'sétafolyosó' (120); *síkat* 'ríkat' (131); *sílyeszt* '(el)pusztít, süllyeszt'; *sürges* 'zaklat, üldöz' (69); *szájára bocsát* 'szabadjára enged' (II, 92); *szájon viseldegél* 'féken tartogat' (198); *szakadatlan* 'elvághatatlan' (210); *száll* 'leereszkedik' (88); *szapora szüvek* 'gyávák' (175); *szár* 'lábszár' (23); *szék* 'megyesház' (369); *szemben lesz* 'találkozik' (260); *Szent Iván hava* 'június' (126); *szenved* 'tűr, elszenvet, elvisel' (138); *szerecsen* 'arab' (118); *szerencse* 'sors, véletlen' (159, 219, 231); *szerencsére* 'véletlenül' (169); *szerelem* 'megajándékoz' (II, 11); *szerez* 'rendel' (115); *szerint* 'módjára' (113); *szerelem* 'rendelés, rendelkezés' (158); *szín* 'pír' (106); *szín* (76, 126), *szén* (82, 83) 'arc'; *szinte* 'éppúgy, is' (46, 58, 60, 61, 216, 224), 'egészen, teljesen' (56, 59, 72, 111, 162, 187, 196); *szintén* 'éppen' (20); *szintén nem* 'egyéltalan nem' (206); *szó* 'beszéd, szófűzés' (49); *szorgalmatos* 'félő' (II, 9); *szorgalmatoskodik* 'fáradozik' (II, 9), 'aggódik' (438); *szorul* 'fordul' (157); *szűz* 'főszolgabíró' (266); *szűk* 'kevés' (95, II, 99); *találkozik* 'akad, találtatik' (109); *támad* 'feléled, meggyógyul' (64); *támaszt* 'harcba küld' (94); *tanolság* 'utasítás' (265); *társ* 'pajtás, barát'; *tarts dolgot* (196), *tarts dolgozdot* (222) 'menj a dolgozdra!' (196, 222); *termés* 'termet' (28); *testamentum* 'végrendeleti tanú' (220); *testimonialis* 'tanúlevél' (265); *tetem* 'emberi test' (85); *tétova* 'ide s tova'; *tiszteletesen* 'tisztességgel, becsülettel' (II, 80); *tisztít* 'gyógyít, osztat' (103); *tökéletesen* 'nagyon, teljesen' (169); *tölt* 'beteljesedett' (70); *történet szerint* 'véletlenül' (169, 214); *tud* 'gondol' (79); *tudatlan* 'tapasztalatlan' (13); *tudománytétel* 'tanúságtétel, vallomás' (210); *tűrosodik* 'sebesedik, kifehélyesedik' (186); *tűnik* 'átváltozik' (195); *tüntet* 'feltüntet' (63); *tűrhetetlen* 'türelmetlen' (II, 25); *unicornis* 'egyszarvú' (231); *untat* 'zaklat, kérlel' (33); *útonjáró* 'utas, vándor' (104, 216); *valaha* 'végre, valahára'; *vastagít* 'erősít' (19); *végre* 'végül' (182); *vékony füstő konyhája van* 'szerényen él' (262); *vesd meg az hálót utánna* 'vesd ki a hálót utána' (186); *vers* 'versszak, költemény'; *veszek* 'haj, elveszek!' (228, 229); *veszekedik* 'kínlódik, nyughatatlankodik' (32, 206); *veszell* 'haj' (132); *veszt* 'elveszt' (27, 38, 39); *veszett* 'elveszett'; *veszteget* 'tönkretesz, meghamisít' (414); *vesz* 'használ, fölvesz' (II, 13); *villámik* 'villámlik' (57); *visel* 'hordoz' (29, 207), 'vezet' (97, 203), 'visz' (112, 114); *vitéz próba* 'bajvívás' (135); *vízben hányó kedd* 'húsvét utáni kedd' (291, 292); *vízre visz* 'csúnyán becsapja, rászedi' (62); *vonyog* 'vonaglik, haláltusát vív' (169, 229); *zöld ág* 'élő fa' (56, 158, 206); *számolyul vet* 'rabba tesz' (116, 191).

Megjegyzem még, hogy az 1974-es (és az 1968-as) kiadás szótári részében néhány pontatlanság és sajtóhiba van. A *cicke* (nem *cicske*) 'macska', a *döngebogár*, a *fű*, a *fűremedt*, az *ingyen*, az *innetova*, a *morotva*, a *szén*, a *vigaságtételnél hangja* és a *vonyog* szavaknak ECKHARDT és STOLL hiányosan, illetve hibásan adják meg a jelentését. A *bapka* 'batka' szót jó lett volna bővebben 'fillér'-nek is értelmezni. A *herdó* nem a német *wer da?*, hanem a *her da!* kiáltásból származik. Az észlelt sajtóhibák a következőképp javítandók: *azontul* helyett (a továbbiakban h.) *azontúl*, *eltökél* arról h. *elkötél* arról, *politikai* h.

politiai, rá h. reá (németet . . . a.), viltakozik (reclamál vminek a.) h. tiltakozik, szűrő h. szűrő, vigasságtétel h. vigaságtétel írandó.

Azt hisszük, nem szükséges külön bizonyítani, hogy Balassinak, a régi magyar irodalomnak különösen a szélesebb közönséghez szóló kiadásaiiban nem érdemes túlzottan takarékoskodni a nyelvi magyarázatokkal. Igen hasznos lenne, ha elkészülne az a Balassi-konkordancia, illetve szótár, amelynek első munkálatairól PAPP FERENC számolt be (vö. Nyr. XCIX, 351—5).

A. MOLNÁR FERENC

XVII. századi iratok a Guary-levéltárból

Titkos megegyezés (1634.)

My Kigiosy Ferencz, Meszleny Benedek es Vitniedy Istvan. Vallyuk ez le,, / uelünknek rendiben, es adgiuk tudasara mindeneknek az kiknek illik. Hogy / my Szelestey Guari Miklosnak minden nemő joszaganak föl kereseben es obtentio,, / ja ueget, alkudtunk meg egy mas között ilyen bizonios conditiok alat. Elsőben / miuel Meszleny Benedeknek bizonios ratiokbul, ugy mint egik impetransnak / közülünk az neue az Donatioba(n) nem iratik, mindazonaltal, miuel ő kegme / ezen dolognak principalis agense, ehez kepest, mint hogi offerallya es obli,, / gallya magat sponte et libere, hogy ezen dologban költségel, segetsege, eszel / okossagal faradsagal, es mindennemő ezen kiüöl kivanando tehetsegeuel, a(e)quē / azon szerint, mint akarmellyikünk farad forgolodik, es semmiből magath / megh nem vonnya. Mýs ezen szabad akarattunkbul. vallyuk es köttyük ar,, / ra magunkat, föl veuen minden successorinknak terheket, hogy noha szinten az ő / kegme neue az Donatioben specifice in seralva nem leszen, mindazon altal / tum ex pmissa ratione, cum uero ex eo, quod in laboribus & ex pensis a(e)qualr / participans leszen, minden nemő nyereségünkben, ueztseségünkben, eodem Jur(e) / ac nos in ýsdem bonis per Notam Infidelitís impetran³et impetratis, szinten / ugy mint akar mellyikünk kikre az Donatio specificè sonalny fogh, resz ueuő / et aequalis participans leszen es legien, siue eadem bona Jure, siue in parte / uel toto per concordiam uehessük kezünkhez. Hoc per expressu(m) declarato. / hogy miuel harman az causanak prosecutiojat egy arant attentallyuk, es / attentaltvan prosequallyuk, vagy prequalny fogiuk, igi minden nemő költségh / es faratsagh egi arant legien, egykünk pedig az masikunk hire nélkül / semmi nemő dologban, avagy concordiaban semmi uttal ne intromittallya / magat, hanem mindenben az conjunctum auxilium, es mutua intelligen,, / tia mi köztünk, sőt megh successorink közöttis inuiolabilf observaltasok. / Ezekre pedig az föllyül megh irt okokra punctatim et ad amussim / observanda, obligaltuk my magunkat seorsim et singillatim, az megh / mondott szabad akarattunk szerint, kötölezven magunkat es utannunk / köuethköző Successorinkat avagy legatariusinkat sub amissione honof / et fidej ac portionis exinde tandem proveniř debeñ et expensař / etiam erogatař, ac in eos immediatè, qui iuxta pscripta puncta / sed et conditiones p tas observaret deuoluēñ, uigoreq' solum modo pntium / ppria duntaxat eoruñ Authoritte applicañd. Melynek nagio bizonisagara / es erősségere adtuk egy masnak ez kezünk irasa es pőczetünk alat valo / leuelünket, mellyet ha kivantatik Kaptalanbanis fogunk fatealny egy / masnak. Actum in Castello Simahaza. dje 14 Mens(is) September. Ao 1634. / Jdem Franciscus Kigiosy Et Benedictus Mezleny

P mpia

P mp

Et Sthanus Vitniedy

P mp

(Az oklevél két példányban van meg, aláírásokkal és pecsétekkel ellátva. — Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban. Jele: 415 (Nr. 1418) 1634.)

Földesere (1637.)

My Guary Laios es Mezleni Benedek az Nemes Uasuary Captalannak / Ju^r Notariussa fól weue(n) minden succesorinknak terheket az ide ala megh / irt dologban adgiuk erte sekre minde nek nek az kiknek illik ez Lewelünk- / nek rendiben, hogy bizonios okokra nezwe, es kiutatkeppe(n) (!) azért hogy mind az / ket' refzrúl az ide ala megh irt fzantho földeink nek hafznat alkol matossabba(n) / per ci pi alh afsuk, tettünk egy mas között illien walo et perpetualo concambiu- / mot. L egh el főben en Guary Laios attam Mezleni Benedek nek es minde(n) / Succesorinak auagi L egatar iussinak ad utrumq' fexu(m) az en egi hold fól- / demet abba(n) az Guary hatarba(n) Wasuarmegiebe(n) leuót meli wacion az / Gredichen kinek edgik felől eó kgielme Mezleni Benedek, mas felől / penigh Berth alan Peter Guary Miklos Uram jobbagia földej wadnak szomfze- / dul. Uifzont en Mezleni Benedek az földiül megh irt hold földert atta(m) / egy darab ir taft az Fól seó Mezón ugian Guary Laios Ura(m) ir tafa / wegibe(n) az földiül megh mondot Guary hatarban, melliet wett em wolt / az en maga(m) jobbagiatul Domia(n) Jstuantul bizonios Summa penze(n) / eórók ár ron. Guary Laios Vramnak es minde(n) succesorinak ad utrumq' / fexu(m), attuk penigh egy masnak az oda fól specificalt földeket minden / bizonios hatariual eórók cherebe(n) es megh hihatatla(n) keppe(n). Es miuel / az en földem) ugi-mint Mezleni Benedeké töb erőnek lattatik lenni / hoga fem Guary Laios Uram kit neke(m) adot, azért hoga egi enlowe le- / gie(n) az Conc ambium en Guary Laios fzaad akarato(m) fzerinth arra / kótm magamat:hoga wala meli údöben az en jobbagiom Szabo Kelemen / newú az eó ir tafat meli wacion az földiül megh irt Fól seó Mezón / Mezleni Benedek ir tafa mellett, kit Kys Janos es Cziga(n) Benedek / ir tafanak hinak, el akarja adni, abba(n) az el adasba(n) femmi el- / lent nem tartok, sem penigh akadalt ne(m) tefzek, hane(m) inkab azon / laboralok minde(n) alkatmatossaggal, hoga mind enek nek előttő Mezleni / Benedek uagi succesorj mint szomfzedok kezekhez wehesek eó- / rók aron auagi Zalogkepp enis megh adua(n) az en jobbagiomnak az eó / penzit az fzerint az mint megh alkudhat nak wele. Meli dologh- / ba(n) en contr ar ius kodnam auagi megh maradkim akar niual(n) / akar tit kon eo facto azon jobb agiom ir tafanak per annalis bö- / chin maradgiak, azt penigh egy fzolgabiro kinek pcefsuss aba(n) lelze(n) / megh wehese raitam auagi maradekimon wigof folummodo plentiu(m) nullo obser- / vato iuri di eo pcefsu nullog' iuri dico remedio obtante, es az földetis Me- / fzenli Benedek nek succesorinak vagi legatariussinak ingien kezehez / adhalsa azon fzolgabiro defacto perpetuo possidē. Ennek nagjób / erősegero mind az ket' refzrúl az Euictiot fól wettük orfza- / gúnk elő Tórwenie fzerint. Kirúl adtuk egi mas nak ez lewe- / lúnket kezünk irafa es elő poche- tünkél megh erosset wen. Actu(m) / in Guar pose fsione pfata in festo Beati Mar tini Epfi / & Confe fsoř. Anno donj Mille fimo Sexceř Trigēso Septimo.

Idem Benedictus Mezlenj mp

Jdem L udo ui cus Guari mp

P

P

A külső oldalon hosszában végig írva:

Anno 1650 die Junj Citaltam az Plens transactio melle Guarj Gabortt, Mezlenj Benedek wice Jspan wram instanti ajara Guarba / wafuarmegjeben, ab sentem medio prouidi Chritophori Nemett ad sedem primitus celebrandā. Nicolaus Guarj Juđl Cottuš Ca ftrifermj. /

A következő rész más tintával:

Anno ut supra di 20 Junj in oppido Sabariæ in Cottuš Ca ftriff habito pferi pto partes concordant / taliter, Guarj Gabor az trans actiobā megh irtt Zabo Kelemen Jrtafatt,

afsumtis omnibus reliquoſ fuorû ac / Sororû fuorſ defacto kezeben boczatta Mezlenn Benedek wrammak, wirtute Pfenti û pofidenda, meliert / le tewen Mezlenn Benedek wrâ, az Citatio wall walo proceſſuſt, ad Guarÿ Gabornak, eÿ óceÿnek, hugajnak / f 4, prima occaſſionne, Pfentibus infra ſcriptis Generÿs et Egrÿs perſonis. Actû Sabariæ die et / Anno ut ſupra. Nicolaus Guarÿ Judl Cottus Caſtrifer mp. Coram me Georgyo Angyal mp. Johannes Pernelſi vice Judex Comttus Caſtriferey mp. Johannes Boldis Juratus Comttus Caſtrifi mp.

[A külső oldal alján keresztben írva:] Concambiu(m) cu(m) Egrío Ludouico Guarÿ (Anyaga papír. Található Pannonhalmán a Guarÿ-levéltárban. Jele: 436 (Nr 1371) 1637.)

A leányág birtokjoga (1637.)

Mezlenni Saara Afzoni, à ki Mogiorofi Palne, inftan,, tiajara, attunk uolt az el mult napokban egÿ / Diuifionale Mandatomoth kezûnkre, kiben ugÿ / exponalt, hogÿ az à Jofzagh, melliel olztozni / akarna Mezlenni Benedek Vrammal, eõregh / Annioktul márat Jõfzagh uolna, s- æqualiter / concernalnais eõkõt, Melj expofitiora nezue / cû clauſula in Parenthefi adjecta, excludal,, / tukis à Repulſiot. Requiralt Mezlenni / Benedek Vrâ az utan bennûneõt, s- in contrariû / ugÿ exponal, hogy az à Jofzagh nem eõregh Annio,, / ke, hánem eõregh Attioke Volt, s- Producaſtis / Valami literale Inſtrumentomokot feleõle, ki,, / bõl à teczenek ki, hogy az eõregh Attioke¹ à Par,, / foknak, ugÿmint nehai eõregbik Mezlenni Benedek / acquiralta Volna azt à Jofzagot chak az / fi aghra: Mondgia aztis, hogÿ az Jofzagban / nem eõ, hánem édes Annia, ugÿ mint Dota,, / lifta laknek, à kinek à Diuifionale Manda,, / tombâ chak emlekezeteis ninenen. Minek / okaert kegmedet akarunk ſzeretettel requiral,, / nunk, s- jntenûnkis, hogÿ az dologhna Exe,, / cutiojara, à mikor terminalni fogh kegmed, / alkalmaztaſſa ugÿ à dolgot, hogÿ mind egÿ, / s- mind mas felt hallia jol megh, s- exami,, / nalliais megh az Expofitjot, ki ha külömbê / talaltatik, à mint Vágion declaralna à Man,, / datomban, alkalmaztaſſa ugÿ à dolgot kgd, / hogy ſe az igafſagh magabâ megh ne bantodgiek, / ſe Mezlenni Benedek Vramnak Valami / kára es fogiatkozása abbol ne elſek, kire / ugÿ hízük, hogÿ kegmed ſzorgalmatoſſanis / fogh uigiazni. Tarcha Jñ jo egeſſegben kegmedet. Datum in Hõfflani dje / 7 Junÿ 1637.

Generofa' D. Vrâ'

Amicus beneuolus

Comes N. Ezterhazi mp.

[A pecsét körirata:] C. NICO:EZTER:REG:HUN:PALATINVS:EQUES¹ A VR: VELLER

[Az ív hátlapján, középén:]

+
Generoso Domino Caſpar² Lippay de Zombor, Jllm³ Dni³/
Comitis Judicis Cuſ Regiæ. etc. Prothonotar³. etc. Amico Nobis / obſeruan⁵

(A papír több helyen, különösen, a behajtásoknál megrongálódott. Található Pannonhalmán a Guarÿ-levéltárban, Jele 437 (Nr. 1369) 1637.)

Testimonialis (1637.)

En Bükÿ Pÿnther Janos Soppronwarmegienek Eggik ſzolgabiraira / Recognoscalom ezen lewelemnek rendiben: Hogÿ az el mult Betlen / Gabor haborusagokért, Jdweõſzült Groff Nadasdi Pal vram eõ Nagha / sok rendbeli dolgai ueget egÿ nihanſzor ífzben Creden-

¹ Szakadás.

tionalis leue,,/ leuel Jstenben el niugodot Batthiani Ferencz Vram holz eö Naghaholz / Guari Vramat fel külduen, az teöbbi keöfzeöt Ked helre es keöhalomra negy Elzer / forintot keretuen teöleö, de Batthiani vram eö Nagha keueseluen / az ket falut anny Summa Penzer nem adot eö Nagha, hanem bifzo,,/ nios Izamu faluit Jedfzesben es neufzetben keölduen az vr, Groff / vramnak eö naganak, az mint megh akkor beli kezem irasa alat / ualo Jedfzesis megh mutatthia, az ideöben Secretariulsa leuen / az vrnak eö Nagának, wrefsen Penighlen Guari Vram uifza / nem akaruan menny Groff vramholz eö Nağ ha hofz, keönieörgeöt / az vrnak, hogý ha negy Elzer forentot nem adis, chak adgion eö / nagha tifzen ket fzaz forentot, hogy adhaslon Groff vram eö Nagha / chak egý ho Penztis az Izolgainak, s- arra obligalta magat az / vrnak Guari vram, hogý tizen eöteöd napra az vr kiuansagha / fzerent az megh irt falukra az leuelet megh hofza, melliet ha / Groff Vramtul megh nem hofzhatna, az Vr tifzen ket fzaz forentiat / uifza hofza, az mellietis ha vizfa nem hofzhatna, minden Jofza,,/ gat az vrnak keöteötteö, hogý azon obligatoriaianak conti,,/ nentaia fzerent Egý feö Izolga biro es Esküt ereieuel az vr / el fogh laltat ha fsa es mind addigh bir hassa, ualameddigh / az vr az tifzen ket fzaz forentul eppen ne(m) contentaltatik. / Arrais nyľuan emlekezem, hogý annak utanna Nadasdi Pal vram / eö Nağha Kaldi Ambrus vramat Vasuar megienek akkorbeli feö / Izolgabirajat, es kaldi Jmret Esküttet Guari Vram melle iniungaluan / araniul az Summat megh küldötteö uala minden araniat negy / forenta Izamlaluan, de az vr harom forentnal feöllieb el ne(m) uette / s- Guari .v. Groff vram eö nağha karauaal oda nem merefzlette / adny, uifza uiuen azert az Araniakat, az dologh ahalt abban maraduan / Guari vram obligatoriaia az Vrnal maradot, az melynek continentiaia / fzerent akariak maltis Jofzagat Exequalny, megh akkor tayban uadlot,,/ tak uoltis Groff Vramat azzal az vrnal miuel az akkorbeli állapotban az / vrral nem tartana az dolgot, az melliet az vr Guari.v.megh monduan / eletet keöteötteö az vr elöt arra hogý harmad auagý negied nap alat / az vr eleibe biria, az minthogý ugis uolt mert Vyüara Jeöuen Groff Vrá / ugý men tette magat megh Guari .v. az vr elöt, Ezeket nyľuan tudom es / ere emlekezem.Jn Bük. 6. die mensis Juný 1637.

[P]

Recognoscitur Per me Joanne(m)
Pynther Judlium Cottús Soppronien
mpp ria.

[A külső, összehajtogatott lapon keresztül írva:] Ezis az Tizen ket zaz forent / rul valo Testi moni alis. — Más írással: Semire valo.

(Anyaga papír. Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban. Jele: 439 (Nr. 81) 1637.)

NÉMETH K. BÓDOG

(

XVII—XVIII. századi szótörténeti adatok Eger város régi jegyzőkönyveiben

Ebben a közleményben Eger város régi jegyzőkönyvei (Protocollon Rerum Gestarum Liberae et Privilegiatae Episcopalis Civitatis Agriensis) XVII. és XVIII. századi bejegyzéseink mind nyelvjárástörténeti, mind szótörténeti szempontból igen értékes nyelvi adatait gyűjtöttük össze és foglaltuk szótárba. Sajnos, a XVII. századnak csak utolsó évtizedéből maradtak fent jegyzőkönyvi bejegyzések. Az előtte való időszak jegyzőkönyvei az ismert okok miatt elkallódtak. Az 1690 óta vezetett jegyzőkönyvek bejegyzéseinek nagyobbik része m a g y a r n y e l v ű. Ez a nyelvi anyag a nyelvészeti jellegű és célú kutatás számára sok forrásértékű adatot tartalmaz.

Különösen értékes közölt anyagunk nyelvjárástörténeti szempontból. Történeti jellegű kiegészítésnek szánjuk azoknak a közleményeknek adataihoz, amelyek az egri, az Eger vidéki nyelvsajátságokat írták le (vö. Nyr. VI, 381, 461–62, XII, 332–3, XV, 87–8, XVI, 139–183, 220, XVIII, 16–20, XIX, 169–213, 265–313, XX, 335, MNy. XXIV, 281, XXXI, 345; stb.).

Közleményünk nyelvi adatai alapján pontosabb választ tudunk adni ezekre a kérdésekre is: milyen típusú nyelvjárás az egri, s igaz-e az az állítás, hogy ez a nyelvjárás „keverék”, illetőleg az alföldi és a palóc nyelvjárási sajátosságok egyaránt jellemzők rá (vö. ZOLNAI: Nyr. XVIII, 16). Adataink tükrében ítélkezhetünk SZVORÉNYI véleményéről is, aki az egri népnyelvet a közép-palóc nyelvjárásba sorolta (I. Magyar irodalmi szemelvények. Pest, 1867.). Nyelvi adataink tanúsága alapján mérlegre tehetjük azoknak a véleményét is, akik az egri népnyelvet „déli palócos nyelvjárásként” tartják számon (I. Ethn. XX, 233.). Jó adatokkal bővíti szótárunk IMRE SAMU kitűnő könyvének a palóc tájnyelvre, közelebbről az egri, az Eger vidéki népnyelvre vonatkozó példatárát is (I. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.). Az egri városi jegyzőkönyvek szövegei sok olyan nyelvjárási, illetőleg nyelvjárásos sajátosságot tartalmaznak, amelyek figyelembe vétele nélkül nem lehet megírni a palóc nyelvjárás történetét sem. A szókincsbeli adatok mellett több olyan hangállományi, alaktani (jelezési, ragozási) és mondattani sajátosságról vallanak a jegyzőkönyvek lapjai, amelyek valóban teljesebbé tehetik ismereteinket az egri és az Eger vidéki nyelvjárást illetően. A szógyűjtemény nyelvjárástörténeti forrásértékét növeli az a tény is, hogy a jegyzőkönyvek szövegeiben a nyelvjárási jelenségek leírásában a nótáriusok nagyon következetesek voltak, elsősorban azért, mert a beszélt, az élő nyelv formáihoz ragaszkodtak híven, illetőleg pontosan jegyezték le a hallott nyelvi formákat. Nem véletlenül olvasható gyakran ez a bejegyzés is a jegyzőkönyvek lapjain: „mindezeket hadtam élő nyelvemmel” (1751.). Általában a bejegyzésekben feltűnően nagy mértékben kapnak szerepet a nyelvjárási sajátosságok, a periferikus nyelvi jelenségek. Bizonyításul két példát is idézünk. Az alábbi vallomást valóban az élet nyelvén hallották és írták le a nótáriusok: „... született édes Leányom... magának ellenkező törvént szabott, szabott mondam; mert... már életemben mint amaz idegeny rabló, Ki'nek a Szíve az Kár tételben meg keményedett, ládámat fel vevén... tolvajképpen... száz forintokat el lopott...” (1769.).

Típuspéldának idézzük ezt a szövegrészletet is: „... Szakmári Mihály, alias Potyoró... újra ismít (a városba) be csúszván... nem gondolván mind annyiszor való büntetésével, kerülőnek színlelvén magát, egy idegeny Embert ámitó szóval Czimbora Társaságra vonszott...” (1773.).

Stílustörténeti szempontból is értékes adatokat nyújtott számunkra ez a gyűjtemény. Olyan láttató, kifejező nyelven fogalmaznak a nótáriusok s az éléjük került egri „ügy felek”, amilyen nyelvi formálással a korabeli hivatalos közelményekben és iratokban nem találkozunk. Típuspéldának az alábbi bejegyzést mutatjuk be: „... meg lett 31 Esztendő Házas Emberi korára nyálas, tacskozó nevendékekkel czimborálni, Hegedüsöket fogadni, s Vén pofáját annak sovány hangjával hízlalni seminek tartja...” (1774.).

Szólásokban, szóláshasonlatokban, közmondásokban szinte tobzódik egy-egy szövegrészlet. (Vö. külön BAKOS JÓZSEF, Egri szólások és közmondások: Nyr. CI, 217–27.)

A bejegyzett szövegek helyesírása nem egységes. A nyelvjárási és a normatív jelenségek gyakran együtt jelentkeznek. Az írásmód egységesítésére való törekvést azonban nem tükrözik a bejegyzések, s inkább azt példázzák, hogy a nótáriusok a beszélt nyelv pontos, fonetikus feljegyzésére törekedtek, s nem a normalizált, egységes írásmódra.

a b a 1718: „... Város Maga Kocsissának Conventiója Kész Pénz huszon három Magyar forint, tizenöt kila buza, Abából egész ruha, három pár csizma, két pár feir ruha, egy fekete süveg...” — 1721: „... az Varas hajdujának Esztendeigh... Egy Vég Abaja

köponyegnek. . .” — 1727: „az Város kerüllőknek füzetések Egy Végh Fehér *Aba*, Három Pár Bocskor, Hat Kila Búza. . .”

ab a j d o s 1767: „. . . sok helyeken hibás és sok *abajdos* és rossz fajta tőkék vannak benne. . . , az szőlőnek az bötse igen tsekély. . .” — 1769: „. . . az *abajdos* hajdani vén tőkék miatt rossz státusban vagyon. . .” — 1773: „Kisseb Szöllejét, mely Pusztá Pallag s Föld nélkül való. . . , azon felül *abajdos* Vén Tőkékből álló. . .”

ab á l l ó, *ab á r l ó* 1767: „. . . találtatott. . . 1 *abálló villa* az konyhában. . .” — 1778: „. . . találtatott az Konyhában. . . 2 *abárló villa*. . .”

ab r a k o s t a r i s z n y a 1755: „. . . Bótbéli Portékái . . . két *abrakos Tarisznya*. . .”

á b r á z a t 1774: „. . . ököllel *ábrázattyában* meg üttvén. . .” — 1790: „. . . fejszét kapván, azzal feleségének *ábrázatyát* meg sértette. . .”

a c é l 1768: „. . . találtatott. . . egy rongyos Dohány zsácskó *aczélllyostúl*. . .”

a d t a t e r e m t e t t e 1720: „. . . mivel K. András . . . *attával*, *teremtettével* szitkozódott. . . 50 paleza kemény ütésekkel az Varas piarczán publice megverettetik. . .” — 1724: „maga meg vallotta . . . hogy *attával teremtetttével* karomkodott, nem különben az Lelkit csinálta. . .” — 1773: „. . . sok rendbeli *atta Teremtette* Káromkodásaj nyilván ki világosodván. . .” — 1774: „. . . többízben *atta teremtetttét* el szorni . . . semminek sem tartotta. . .” 1774: „. . . Petry András Egri fi Suster Legény *atta*, *Teremtettével*, csinálom Lelkivel . . . káromkodván. . .”

a d t á z 1753: „. . . káromkodásra ujollak fakadni mérészelvén, tüzes menykövel *attázní* nem átalotta. . .”

á g a s 1773: „. . . rongyos viskójokban találtunk négy nagyobb *ágast*. . .”

á g y 1767: „. . . számba vévén. . . hat *agybul* álló fog hagymáját. . .”

a g y á g o s 1789: „. . . szőlő. . . , jobb tulajdonságú *agyágos* földgyére nézve. . .”

á g y m e l e g í t ő s e r p e n y ő 1778: „. . . találtatott . . . egy *Agymelegítő Serpenyő*. . .”

a g y o n l ő 1792: „. . . hallatlan dolog, hogy egy hát fáért az embert *adjon lűjjék*. . .”

a j á n d é k 1776: „. . . az Egri Musikusok. . . azt sem akarják . . . , hogy az Ur napi Processioban *ajándékon* Musikallyanak a Czéhek zászlóik előtt, hanem dupla füzetést kívánnak. . .”

á j t a t o s s á g 1756: „mivel már két nap . . . nagy menydörgések, csattogások és ménkö üttések rajtunk vannak . . . egy hétig való *ajtatosság* négy templomban tartattassék. . .”

a j t ó p l é h 1763: „limitáltatott . . . ablak ráma vasas Sarkostúl, . . . *ajtó Pléh*, sark vassal eggyütt. . .”

a k a s z t á s 1760: „. . . Plajcher Józseff Kerekjártó. . . özvegy édes Annja méhelyében . . . önnön maga magát fel akasztotta . . . melly *akasztással* az méhely meg böcstelentetett és olyan méhelyben semmi legény se nem dolgozzna, de nem is dolgozhatna, ha csak előbb böcsületre nem hozatna, tanácskoztatott, mikép és micsoda . . . modalitással lehessen azt böcsületre hozni . . . , elrendeltetvén Városunk Birája, a nótáriussal, és két tanácsbéliekkel előre, utánok az czéhbéliek ketten ketten az méhelyhez elmentek, hogy az böcstelenség lábbal tapodtasson, elsőben az magistratualissok, utánok az czéhbéliek lábokkal az méhely ajtaját háromszor meg rúgták, mondván: távul legyen ezen méhelytől, minden benne lévő műszerektől, munkáktól és benne munkálandó mester emberektől és legényektől az böcstelenség, ez után Notarius uram az kulcsot kezébe vévén, az méhelyt meg nyitotta, bémentek a méhelybe, holot is ismét rend szerint egymás után fel fogtak egy fejszét és egy kerék talpat, mellyben három vágást tevének, mondván: annak jelére, hogy ezen méhely böcsületes legyen, és minden böcsületes ember benne munkálhasson, tesszük ezen három vágást. . .”

akasztófa 1699: „... úgy mond: ördögh atta nem voltam én *akasztófa* alá, mint te...” — 1788: „... az *Akasztó fánál* szárada még... buja és feslett... életek miatt...” — 1795: „... a szántó földek... a Város alsó végén az *akasztófától* egész a Kis-Tályaig határig terjednek...”

akasztó fára való 1762: „... a Hajduk előtt *akasztó fára valónak*... nevezvén...”

akó 1700: „... három *akó* hordó bort jövőre szüretkor tartozik meghadni...”

alamizsna 1772: „... P. L. kborló koldus meg kapatván... koldult, *alamizsna*ra tüle ell vétetvén... a Városhul ki csapatatott...” — 1778: „... *alamizsnál* kiadtuk... az 22 hordó rosz Óh Bort...”

áldomás 1758: „... a szakmányt fel fogadván, az *áldomáson* megittasodván, attával, teremtetével, Lélek mívelésével káromkodtak...”

áldomási tal 1716: „... mikor az szőlő iránt let alku és contractus adás, külső ember nem is volt jelen, hanem Csirke András érkezett az *áldomas italra* be...”

alfel 1701: „... le kapván maga süvegét, az *al fel*hez ütven mondotta: A hamis mind városh ember...” — 1754: „... az *alfelit* mutogatni mérészelvén... az Város piarczán 30 Kemény korács ütésekkkel meg fog verettettni...”

alku 1711: „... azon állott az *alku*...” — 1770: „... adattatott az Vevőnek *alku szerint* egy pár Boros hordó...” — 1771: „... a ház *alkuban* vagyon...” — 1772: „... ezen barátságos *Alku* fel kezdetet bontodni...” — 1782: „... *alkujokhoz* illő kováts munkát készítsen...”

álkucs 1750: „... pinczéjekhez *álkucsot* tartván, borát, retkét, zöldségeit, hordották...”

állás 1789: „... mellette... jármos ökrös szekereknek *állása*...”

állásbér 1702: „... Szekér *állásbér* akarmit hozzon, lészen vám penzel edgyütt nigy Poltura...”

Almagyar, almagyari 1699: „emit unam Domum in platea *Almagyari*...”

almárium 1783: „... találtattak következő mobiliák: ... genge fából tett *almarium*, ocska konyha *Almarium*...”

almáriumszobor 1768: „... maradt... egy oratorium forma *almáriumszobor*...”

álmítás 1725: „... Rácz Éva Varaslása és *Álmítása* véget előttünk nyilvánosságosan meg vallotta, hogy sem Gyógyításához, sem más Varaslatokhoz nem tud, hanem hogy el szegényedvén..., azért atta magát *álmításra* és *álmította* az embereket...”

álmokönyv 1772: „... találtatott... egy *Álmokönyv*, Bécsről való Historia, egy orvos Könyv...”

álorca 1770: „... nem szabad... *áll-örzákban* öltözni, járni s — kószálni...”

általgerenda 1769: „... a Föl-Némethi hostyán situált házban... apro 13 *által gerenda*...” — 1773: „... rongyos viskójokban találtunk 9 *által Gerendácskát*...”

ámbitus 1777: „... az Instansnak Férje... titkosan meg pálcázattatott az Város házának *ámbitussán*...” — 1779: „... találtatott 1 üveg Lámpás az *ámbituson*...”

angaria 1775: „... minden engedelem, hir adás és szabadság nélkül Budáról titkon az Városban számos borokat be hozni és aztat ittenig a Purger kocsmák *angariájában* el árulni bátorokdottak...”

angyal öltözet 1778: „... találtatott... egy *Angyal öltözet* nyomtatott Kartonyból ezüst Síkkal szöve...”

angyal ruha 1778: „... ki adattak egy kamuka szoknya, egy *Angyal Ruha*...”

ángyom asszony 1780: „... meg egyezvén... nekem kedves *Ángyom Asszony*...”

annonaria élet 1783: „... az őrlésre adandó *annonaria életet* jó és biztos helyen tartsák...”

ántalag 1783: „... a 13 *antalagban* egy színű és ízű jó olajt találtunk...” — 1783: „... 13 *antalag* olajt... által küldött volna...”

anyja művelése 1767: „... Sáncban lakos... holmi *anyja Mivelésekkel*... Felebarátait illette...”

anyós 1771: „... meg intettek, hogy az *anyosokat* meg becsüllyék, illetlen szavakkal... meg ne bántsák...”

annyság 1783: „... életet mérés szerint... *annysággal* és ollyansággal visszaadni... ugyan mint kézhez vettek...”

apotéka 1782: „... adós Misericordiának *Apatékájában*...” — 1782: „... tartozik... *apatikában* orvosságért...” — 1795: „... az *apothecában* az orvosságokért tartozik...”

(Folytatjuk.) BAKOS JÓZSEF

LEVÉLSZEKRÉNY

Benda Kálmán írja: Mindig nagy érdeklődéssel veszem kezembe a Magyar Nyelvet, a legutolsó, azaz 1979. márciusi számot különösen is kíváncsian néztem, ugyanis Várday Katának egy 1603-as levelét közlik benne (LXXV, 115—6). Várday Kata mindig is érdekelt, férjével, Nyáry Pállal való levelezését én adtam közre néhány évvel ezelőtt, így hát persze rögtön elolvastam a levelet. Csodálkozásom azonban már az első soroknál kétkedéssel vegyült: 1603-ban Várday Kata férjéről, néhai Nyáry Pálról, az ugyancsak néhai Rudolphus császár tanácsosáról beszél. Miután Nyáry Pál 1607-ben, Rudolf császár pedig 1612-ben halt meg, mindjárt gondoltam, hogy a levél dátumát tévesen olvasta el a közreadó MIZSER LAJOS, azonban a szöveg némely helye is gyanús volt számomra, gondoltam tehát, hogy megnézem az eredetét. Ez sem volt éppen könnyű, mert a jelzett pontatlan, amennyiben nemes egyszerűséggel Esterházy levéltárról beszél, ilyen pedig négy van. De azért megtaláltam és összeolvastam az eredetét a nyomtatottal. Az eredmény ijesztő. Pedig a szókezdő nagybetűket nem is néztem, tudniillik az esetek többségében szinte megállapíthatatlan, hogy nagy- vagy kis kezdőbetűvel van-e dolgunk. Mellékelek egy xeroxpéldányt az átjavított szövegről. (Még szerencse, hogy MIZSER nem értékelte az általa „betűhíven” közölt szöveg nyelvi és értelmi sajátosságait.)

Benkő Loránd írja: BENDA KÁLMÁN levelét nem közlésre szánta. Mégis, ha nem is valami túlárado örömmel, de készséggel és tudatosan adok helyet neki. Ez az eset is figyelemztető lehet nemcsak az érintett szerző számára, de mindenkinek a tekintetben, hogy a történeti nyelvészet filológiai tudomány, s a benne elkövetett filológia elleni vétségek egyrészt megengedhetetlenek, másrészt előbb-utóbb kiderülnek. Sajnos, mint szerkesztő szinte nap mint nap tapasztalom, mint tűnik el fokról fokra a filológiai igényesség is a nyelvtudományból általában, s ez az „irányzat” a nyelvtudomány történeti ágát sem kíméli.

A szerkesztő sajnos nem tud a folyóiratban közölt cikkek filológiai hitelességének sorra rendre utánajárni. Az azonban kötelessége, hogy ne hallgassa el a folyóiratában napvilágra került pontatlanságokat. MIZSER LAJOS ezt az aktust most nem „érdemtelenül” szenved el, hiszen eljárás módját semmi sem menti; gyenge vigasz lehet számára, de szomorú valóság egyúttal, hogy ilyen viszonylatban mások is terítékre kerülhettek volna — ha BENDA KÁLMÁN típusú filológusok többen lennének, s gyakrabban vennének fáradságot hasonló figyelmeztetésekre.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette *Kázmér Miklós és Végh József*. 1970. 67,— Ft.
71. *Kiss Lajos*: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. *Imre Samu*: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. *Meggyes Klára*: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. *Farkas Vilmos*: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette *Benkő Loránd és Szépe György*. 1971. 21,— Ft.
76. *Dezső László*: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. *K. Szoboszlav Ágnes*: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. *R. Hutás Magdolna*: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. *Penavin Olga*: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. *Gregor Ferenc*: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. *Szende Tamás*: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. *Szilágyi Ferenc*: Csokonai tájsgyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelenléti és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette *Imre Samu, Szathmári István és Szűts László*. 1974. 69,— Ft.
84. *Velcsov Mártonné*: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. *Havas Ferenc*: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. *Kemény Gábor*: Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. *Hajdú Mihály*: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. *Hadrovics László*: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette *Benkő Loránd és K. Sal Éva*. 1976. 62,— Ft.
90. *Mészáros István*: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. *Jakab István*: A magyar igeekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. *Kiss Jajos*: Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. *Országh László*: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. *Molnár Ilona*: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. *O. Nagy Gábor*: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. *Korompay Klára*: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. *Gaál Edit*: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. *Dienes Dóra*: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. *Bañcerowski Janusz*: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette *Imre Samu*. 1979. 32,— Ft.
101. *Huszár Ágnes*: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
101. *Kassai Ilona*: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. *Kiss Jenő*: Mihályi tájsgótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptio-
tiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc**. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István**. 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos**: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekerdí József**—**Mészáros György**: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mon-
dattana, 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István**: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilsztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László**: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István**. 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozium magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József**, **Wancha Imre**.
1978. 30,— Ft.
140. **Pais Dezső** tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István**
és **Ördög Ferenc**. 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter**: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában.
1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre**: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János**—**Szende Tamás**: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné**.
1976. 36,— Ft.
146. **D. Máta Mária**: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. **Gegő Elek** (1805—1844).
1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet**: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16. — Ft.
148. **Király Péter**: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977.
16,— Ft.
149. **Rácz Endre**: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István**: **Bárczi Géza** (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978.
20,— Ft.
151. **Erdődi József**: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa**: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság
1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István** és **Várkonyi Imre**.
1979. 40,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNYTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 34.
35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette **I. Gallasy Magdolna**. 1976. 84 l.
22. **A. Molnár Ildikó**: **Weöres Sándor** költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. **Bíró Ágnes**: Az értelmező szerepe **Tóth Árpád** költészetében. 1977. 59 l.
24. **D. Bándi Magdolna**: Az *e—ö* variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban.
1977. 98 l.
25. **P. Lakatos Ilona**: Adatok **Jászberény** regionális köznyelvéhez. 1977. 141 l.
26. **Ladányi Mária**—**Szilvás Izabella**: Két tanulmány a regionális köznyelvek alakta-
nából. 1978. 111 l.
27. **Szabó László**: Az írónia nyelvi eszközei. 1978. 82 l.
28. **Magyarlakiné Gregor Etelka Zita**: **Kosztolányi Dezső** lírájának mondatszerkezetei.
1978. 109 l.
29. **Horváth László**: Az oksági viszony kifejezése okhatározói melléknomdatokban.
1979. 92 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk 1-től 17-ig 5 Ft, 18-tól
10 Ft. A 13. számú kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest
V., Pesti Barnabás u. 1. III. em.).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI.

ÉVFOLYAM

1980.
2.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Ligeti Lajos</i> : Tátorján	129
<i>Károly Sándor</i> : A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás	143
<i>Szathmári István</i> : A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában	157
<i>F. Abaffy Erzsébet</i> : A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a XVI. században	165
<i>Elekfi László</i> : Azokat — őket	176
<i>Kiss Jenő</i> : Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatásokról	187
<i>Fabó Kinga</i> : „Nyelvi fordulat” az irodalomban	195
Kisebbségi közlemények. <i>Pete István</i> : A magyar esetek sorrendje és elnevezésük. — <i>Bihari József</i> : Adalékok a zsidó névadáshoz	206
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Fekete Péter</i> : Csű. — <i>Hexendörf Edit</i> : A <i>pápaszem</i> -mel kapcsolatos képértelmezésekhez. — <i>Kő Benedek</i> : Mazolán. — <i>Szegfü Mária</i> : Etimológiai észrevételek. — <i>Takács Lajos</i> : Csemege, nyírvíz, virics	210
Nyelvművelés. <i>Ágoston Mihály</i> : Írásunk egységéért	218
Nyelvjárások. <i>Balogh Lajos</i> : A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai. — <i>Juhász Dezső</i> : Nyelvjárási szövegek Oltszadáról	221
Szemle. <i>Honti László</i> : Björn Collinder, Fenno-Ugrie Vocabulary. — <i>Bañczeroski Janusz</i> : Zabrocki Ludwik, Kybernetische Modelle der sprachlichen Kommunikation. — <i>Róka Jolán</i> : Проблемы теории текста. — <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik, A Grammar of Contemporary English	233
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	248
Nyelvtörténeti adatok. <i>Bakos József</i> : XVII—XVIII. századi szótörténeti adatok Eger város régi jegyzőkönyveiben	253

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64 Ft

1 szám ára: 16 Ft

Index szám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, II-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 111. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Tátorján

1. A TESz. III, 866 szerint e szavunk „bizonytalan eredetű”. Román és török származtatása nem fogadható el, talán belső magyar fejlemény, esetleg a *tatár* népnévvel függ össze, „alaktani felépítése azonban nem világos”. A szokatlanul sovány bibliográfia csupán SIMONYI, CSAPODI és PAIS rövidke közleményeire utal.

A szó története, értelmezése, botanikai azonosítása, a szó etimológiája annyira össze van fonódva, sőt más kifejezésekkel is összehanyolítva, hogy nem könnyű közöttük rendet teremteni. Kezdjük a sort talán azzal, ami az idézett szerzők megállapításaiból világos.

SIMONYI (Nyr. XXIX, 157) kis közleményében, bár hézagosan, de a lényegyet kiragadva közli a szó történetét, MOLNÁR ALBERTTtel kezdve, akinél a szó értelmezése körül már teljes a zavar. Megemlíti meghatározásaként CSAPO JÓZSEF nyomán a *karórépá*-t, KASSAI szókönyve alapján a *tatár kenyér*-t és a *tatár virág*-ot, ez utóbbi a. m. 'krétai mustár, kis torma, Iberis umbellata'.

Végül a neki tulajdonított román származtatásról megállapíthatjuk, hogy ilyen nincs, nem is volt, mert nem tekinthető annak SIMONYI mellékesen odavetett megjegyzése, amely szerint „a szó alakja oláh eredetet sejtet”.

CSAPODI ISTVÁN (Nyr. XXXVIII. 427) szintén rövid közleményének az a lényege, hogy a *tátorján* nem egyéb, mint latin nevéből (*brassica tataria*) a *tataria*-nak „magyaros ejtése”. (A *tataria* és a magyar név összefüggéséről alább még lesz szó.) CSAPODI ISTVÁN különben úgy vélte, hogy a *tátorján* mai alakjának kialakulására hatással lehetett a sok *tát*- kezdetű virágnév: *tátogató*, *tátincs*, *tátika*, *tátos* (chaonorrhinum), *tátkanaf*. Hozzáfűzi azonban, hogy ezek a növények mind tátogatós avagy ajakos virágok; ezekhez a *tátorján*nak nincs köze, mert az „jámbor keresztes virágú”.

Mint láttuk, a TESz. CSAPODI mindkét magyarozatát méltányolta.

PAIS DEZSŐ török etimológiájára később térünk vissza.

Sajnálatos módon elkerülte a szócikk írójának figyelmét, hogy a *tátorján*nak, e nevezetes, mondhatnók híres növénynek a botanikusok régóta nagy figyelmet szentelnek, és több ízben is foglalkoztak vele. Mint majd látjuk, megállapításaikkal számolnunk kell, s megjegyzéseiknek a nyelvész is hasznát láthatja. A *tátorján*nal kapcsolatban felmerült növénynevek közt érdekes körülnézni, és megpróbálni azokat szembesíteni a botanikusok megállapításaival.

Ezúttal is jó hasznát vettem két kitűnő botanikai műnek. Közülük az egyik „A magyar növényvilág kézikönyve. Magyarország vadontermő és termesztett növényeinek meghatározója, ökológiai és gazdasági útmutatója. JÁ-

VORKA SÁNDOR flóraművei alapján írta a magyar botanikusok munkaközösségével Soó Rezső I–II (Bp., 1951.). A másik Soó Rezső nagy monográfiája, „A magyar flóra és vegetáció rendszertani–növényföldrajzi kézikönyve I–V”, Bp., 1964–1973.

2. Hogyan került a magyarországi tátorján a külföldi és magyar botanikai szakirodalomba? Erről érdemes elolvasni JÁVORKA SÁNDOR „A tátorján Magyarországon” című cikkét (Természettudományi Közlemények 1932: 428–32).

JÁVORKA szakértő megállapítása szerint a tátorján „imponáló megjelenésű, keresztesvirágú kóró, terebélyesen elágazó, vaskos szárával, húsos, többszörösen szeldelt nagy leveleivel, számtalan mézillatú fehér virágjával, sajátos gömbös becőketermésével és különösen hatalmas, sokszor combvastagságot is elérő, répa formájú, de méternél is mélyebbre a földbenyúló gyöktörzsével méltán hívja fel mindenki érdeklődését” (428).

Megtudjuk JÁVORKÁTÓL, hogy a tátorjánt már a XVI. század végén jelzi a belga származású, akkor Bécsben tartózkodó CLUSIUS, a magyar flóra első leírója. CLUSIUS „Rariorvm plantarvm historia” című művében ismerteti a tátorjánt, nem hibátlan leírással (összekeveri a bojtorjánnal), ábra nélkül, de a nevét ő határozta meg: *tataria hungarica*. Többek közt elmondja, hogy a magyarok Eger körül és az Erdéllyel határos területeken szűkös esztendőkből kenyérként eszik, és bizonyára a tatároktól tanulták ezt a magyarok, ezért is hívják *tataria*-nak. CLUSIUS a növényhez is hozzájutott GR. BATTHYÁNYI BOLDIZSÁR révén, és a növényre vonatkozó értesüléseit nyilván magyar nyelvű egyénektől szerezte.

Itt érdemes közbevetőleg figyelni arra, amit forrásaink a tátorján gyökerének ehetőségéről mondanak. A NySz. szerint „*tatorian gyűkérből* is sok pogácsát süttek”. PallasLex. XV, 962 arról tudósít, hogy „húsos, édes gyökereit meghámozzák, karikára vagdalgják és mint a fiatal hajtásokat is salátának vagy főzeléknek elkészítik”.

De valamikor nem ingyencségek készültek belőle, az ínséges idők eledele volt. Minthogy pedig mifelénk gyakran jártak ínséges idők, a föld népe mind kiette a gyökerét. Kipusztult a tátorján, 1931 felé már csak Balatonkenese térségéből jelezték a nyomait: védett növényeink közé került.

Bizonyos, hogy nem a tatárok tanították meg a magyarokat a tátorján-gyökér fogyasztására (ínséges időkben). Azokkal értek egyet, akik a *tataria*-ban nem a tatárok országát, nem tatárt (ez később hibásan *tatarica* alakban fel is bukkan), hanem a magyar *tátorján* torzított formáját keresik. CLUSIUS nemcsak a növényt kapta magyaroktól, nyilván magyar informátorai megemlégtették előtte a növény magyar nevét is: ez a félrehallott, számára értelmetlen szó sugallhatta neki az „értelmes” *tataria*-t.

A tatárok szerepe ez esetben légből kapott, annak ellenére, hogy a nomádok is éltek ínséges esztendőkből különféle gyökerekkel.

Török példát ugyan hirtelenében nem tudnék mondani, mongolt annál többet.

Amikor Höelün, Temüjinnnek (a későbbi Dzsingisz kánnak) az anyja özvegyen maradt, s mindenki elhagyta, mélységes nyomorba süllyedt, saját magát és apró gyermekeit hasonló eledellel táplálta. E gyökerek közül nem is egynek a neve ránk maradt: *ölirsün* 'berkenye', *mojulsun* 'fagyal', *südün* 'vérfű-gyökér', *čičigina* 'csuhu-gumó', *qoqosun* 'vadbagyma', *qaliyarsun* 'ua.'

manggirsun 'fokhagyma'; mongol szöveg: LIGETI, Histoire secrète des Mongols: Monumenta I, 44—5. Ugyanez a 74. szakasz az „Altan tobči”-ban még más gyökérneveket is tartalmaz; vö. LIGETI: Monumenta VII, 38—40.

De nemcsak egy-egy család jutott ilyen sanyarú sorsra, olykor egész nemzetség is. Dzsingisz kán hetedik ősenek idejében megesett ez a tönkrevert dzsalair törzzsel is; vö. LIGETI, A mongolok titkos története (ford.) 145—6, a 74. szakaszhoz írt megjegyzéseimet. Hasonló adatokat tartalmaz Geser qan mondája is; a sort hosszan folytathatnánk. Megjegyzendő, hogy az imént közölt azonosítások nem mindig pontosak. Annyi azonban bizonyos, hogy a mongolok említett táplálékai a gyökerek, a gyökértörzsek és a hagymák közül valók, többek közt ilyen a *Sanguisorba officinalis* 'vérfű' (Soó—JÁVORKA I., 282; V. I. GRUBOV, Konspekt flory Mongoljskoj narodnoj respubliki. M.-L., 1955. 177: mong. *sjudé ubš, sud*), *Butomus umbellatus* 'virágkaka' (Soó—JÁVORKA II, 835; GRUBOV 60: mong. *alčingo*).

A magyar *tátorján* külföldi pályafutása CLUSIUS felfedezésével korántsem ért véget. BÁRÓ N. J. JACQUIN bécsi tanár biztatására magyar tanítványa, a szentmiklósi SEBEÖK SÁNDOR doktori disszertációt írt róla „Dissertatio medico-botanica de Tataria hungarica” címmel 1779-ben, némileg módosított szöveggel 1781-ben JACQUIN kiadta „Miscellanea”-iban is. A magyar diák tanára számára eleven példányt is hozott a magyarországi *tátorján*ból. A professzor különben megtudta időközben PALLASTól, hogy a *tátorján* a *Crambe* nemzetségbe tartozik, akkor kapta ez a növény *Crambe tataria* nevét, melyet első tudományos leírójáról *Crambe tataria Sebeók*-nek neveznek. Így említi JÁVORKA—Soó, így Soó, így említse legközelebb a TESz. is.

A polihisztor ERNYEI JÓZSEF-re hivatkozva megemlíti JÁVORKA, hogy FUCHSIUS XVI. századi botanikai munkájának ugyanabból a századból való széljegyzetében ez olvasható: „*Tátorján*. Nagy bokros feyr virágú fw, feyrlik az pusztacon mint az Juh”.

JÁVORKA szól arról is, hogy a hajdan jól elterjedt *tátorján* ma kihalóban van hazánkban. Ugyanakkor megemlíti azt is, hogy a *Crambe* igazi hazája a Szovjetunió déli steppe-pusztái, egészen a Kaspi-tenger mögötti kirgiz pusztákig; le egészen a Kaukázusig a *Crambe* nemzetség számos testvér-faja ismeretes. Megterem a Balkán-félsziget északkeleti részein is. JÁVORKA szerint talán a neve is keletről származik.

3. JÁVORKA cikkének nyelvész-visszhangja nem sokáig váratott magára. BEKE ÖDÖN „A *tátorján* irodalmához és elnevezéséhez” című közleményében (Debreceni Szemle 1932: 468—70) röviden ismerteti JÁVORKA cikkét, ellenőrizve forrásait, kiigazítva kisebb elírásait. Így megállapítja, hogy CLUSIUS idézett műve a XVI. században készült, és 1601-ben jelent meg. Idézi CLUSIUS latin szövegéből azt a részt, amely a növény állítólagos tatár eredetét magyarázza: „A Tartaris forte huius radicis usum edocti sunt Vngari, propterea Tataria nomen illi dederunt. Tatren enim (ut et Germani) vulgo appellant, qui nobis Tartari dicuntur”. Ez az a nevezetes passzus, amelyből arra lehet következtetni, hogy a *tataria* a magyar *tátorján* torzítása; a tatárokat ugyanitt *Tartari*-nak, németül *Tatren*-nek nevezi CLUSIUS. Nem lehet tehát egyetérteni BEKÉVEL, amikor azt mondja, hogy „Azt hiszem, hogy a *Tatren* nem más mint a *Tátorján* eltorzítása”.

BEKE újra kivallatta ERNYEI JÓZSEF-et, aki neki is megismételte FUCHSIUS művének széljegyzetét, s közölte vele, hogy a növény cseh neve (a BEKÉ-

től magyar eredetűnek tartott) *katrán*, és azt, hogy ERNYEI véleménye szerint a *tataria* a magyar *tátorján* alapján keletkezett (mint az imént említettem, magam is erre gyanakodom).

BEKE ÖDÖN különben SIMONYINÁL jóval részletesebben végigvizsgálta a *tátorján* szó történetét. A legrégebbről a FUCHSIUS-féle adatot tartotta, valójában SZIKSZAI FABRICIUS (1590.) a legkorábbi datálható forrása. Az azóta előkerült, 1577 körüli időkből való Orvosi Könyvet BEKE még nem ismerhette. Ebből itt érdemes — elsősorban tartalmi okokból — néhány példát idézni. Ekkor a *tátorjánt*, a növényt is, a magját is gyógyszer készítésére használták. Íme a *tátorján-mag*: „*Tátorjannak* magwath teorÿ megh egy Nehezekeoth. pëzerczeth feoz megh borban, annak az leweben egy mas vthan sok napokon, egy egy Nehezek *tátorján magoth* agÿ megh ÿnnÿa” (235). Vízajtószernek: „*Tátorján magoth* annÿth mÿnth egy kаланban ferne tÿrÿ megh len magot is tegÿ egy Nehezekeoth hozzaÿa, Borban ad megh ÿnnÿa” (305—6). Dioscuridesre hivatkozva a méreg elleni szerek közt is szerepel a *tátorján-mag*: „*Tátorján magwanak* meg ÿtala” (605). Végül a *tátorján* növényből égéstől származó kopaszság elleni szer készíthető: „Sok *Tátorjanth* rakÿ Mazos fazekben es chÿnald bele, gÿwch megh, azt hogÿ megh Eg. fa olaÿal toerd eoÿwe, eÿzel kennÿed, de az homlokoth megh eorizzed twle” (449).

BEKE adatai közül SZIKSZAI FABRICIUS és MOLNÁR ALBERT szótáraira még visszatérünk, a többi itt felesleges volna megismételni, de érdemes azt gondosan áttanulmányozni ma is, mert kivüláglík belőle: mint vált az egyre inkább pusztuló növény neve könyv-szóvá, melyre olyan jelentések is tapadtak, amelyek élő növénynél nemigen fordulnak elő.

BEKE cikkének lényeges, új mondanivalója a *tátorján* elnevezés magyarázata. A nyelvjárási *tátorján-szél*-ből indul ki. Úgy véli, hogy a szóalak eredetileg nem *tátorján*, hanem *tátorján-gyökér* volt. Erre az — alaptalan — feltevésre azért volt szükség, hogy rajta keresztül egy ’bűvös-gyökér, varázsgyökér’ értelmezésre lehessen következtetni. Innen pedig már csak egy lépés a *tátorján-szél* ~ *tátos szél* párhuzamnak csendes bizonyítékként való felhasználása. BEKE ugyan adós maradt a *tátorján* ’bűvös, varázs-’ jelentésének a magyarázatával, de alig lehet kétséges, hogy arra gondolt (nem egyedül ő), hogy a *tátorján* ez esetben ugyanazt jelenti, mint a *tátos* (*táltos*).

4. A TESz. a *tátorján-szél*-ről és a *tá(l)tos-szél*-ről hallgat, ami nagy kár, mert e kifejezések nem egy ponton keresztezik a *tátorján* növénynév etimológiáját.

A két szó döntő szerepet játszik már BEKE etimológiájában is.

Érdemes hát szemügyre venni az ide vonható adatokat. A MTsz. (II, 674) szerint a *tátorján* jelentése Kecskeméten és más meg nem határozott helyekről származó adatok alapján ’szélvész, orkán’: „De nagy *tátorján!*” „Ugyancsak nagy *tátorján* támad!” „Ez a nagy *tátorján* hoz valamit” [ti. havat, esőt]. „Ez a nagy *tátorján* esőt hajt.” Ugyanezt jelenti Hódmezővásárhely környékén a *tátorján-szél*: „A *tátos* ott járt, azért vannak most azok a *tátorjánszelek*”. A *tátos-szél*-t ’szélvész, orkán’ jelentésben csak egy helyről, Kiskunhalasról közli a MTSz. (II, 643). Az adatok számát lényegesen szaporítani BEKE nem tudja, úgy látszik, nem is igen lehet. Pusztulóban levő tájszavak ezek, közülük azonban a *tátorján* ’szélvész, orkán’ jelentésben bekerült az irodalmi nyelvbe. Az ÉrtSz. (VI, 538) példáit Gárdonyiból („a házak födelit is leszedi a *tátorján*”) és Mórából („valami *tátorján* idő bekergette az inspek-

tor... hintáját a csárdába”) veszi. A szó használata nyilván új keletű, és népnyelvi eredetű.

Hangsúlyozni kívánom, hogy a *tátorján* ’szélvész, orkán’, a *tátorján-szél* és a *tátos-szél* szavak egyikére sincs régi adatunk.

A *tátorján* ~ *tátos* jelentéstani azonosításával BEKÉNél be is zárul a kör: egyik szó etimológiai elemzésére sem tesz kísérletet.

Nem úgy PAIS DEZSŐ. Ő megkísérelte mindkét szó etimológiai magyarázatát.

5. PAIS DEZSŐ egy öt soros „levélszekrényben” adja elő mindkét szóra vonatkozó etimológiai ötletét; vö. MNy. XXX, 182.

Az első közülük a *tátos*, *táltos*. Távirati stílusban közölt véleménye szerint ez nem más, mint egy tör. *tal-* ’ermüden, ermatten’ és ’in Ohnmacht fallen, die Besinnung verlieren’ ige műveltető képzős alakjának *-ış* vagy *-uş* képzős nomene. Az ötlet annyira megvesztegető, hogy BÁRCZI (SzófSz. 299) további vizsgálatra érdemesnek ítélte. A török és magyar anyag részletes taglalását meg is találjuk PAIS DEZSŐnek „A magyar ősvallás nyelvi emlékei” című posztumusz könyvében „A táltos meg az orvos” című fejezetben (73–108). E jeles műben PAIS jóformán valamennyi *tal-* lal kezdődő török szót megpróbál közös nevezőre hozni; ezen az úton nem tudom őt követni, állításainak, feltevéseinek tárgyalása azonban kívül esik mostani mondanivalónk keretein.

Meg kell elégednünk az alap-ötlethez fűződő megjegyzésekkel. PAIS kiindulópontja kifogástalan. A tör. *tal-* RADLOFFból idézett adatai: 1. ’ermüden, ermatten, schlaff werden’; 2. ’so matt, schwach werde, dass man wie tot da liegt, in Ohnmacht fallen, die Besinnung verlieren’ (RADL. III, 876–7) valóban megengedik a ’révületbe esni’ értelmezést is. Ehhez ma hozzávehetjük, hogy a szó a törökségben régi: megvan az ujjurban, a karahánidában (Kāš-yarī), a horezmiban, a csagatájban, az arab írásos kipcsek nyelvemlékekben (CLAUSON, ED. 490). Elterjedt a mai török nyelvekben is, jócskán lehetne szaporítani a PAIS által közölt ilyen jellegű adatok számát.

Eddig rendben is volna a dolog, csak az nem világos, hogy jelentéstaniilag mi szükség van a műveltető képzőre? „Révületbe esni” — samán tevékenység. De ’révületbe ejteni’. Kit? Mi célból? A nehézség rendszerint nem jár egyedül. Elkerülte PAIS figyelmét, hogy a *-t* műveltető képző csak magánhangzóra és *r*-re végződő tő után használatos, egyéb mássalhangzóra végződő tő után ez a képző *-tur*, *-dur* stb. alakban jelentkezik; vö. CLAUSON, ED. XLVI–XLVII. És ezúttal nincs is szükség a kérdéses alak megcsillagozására, mert megvan Kāšyarínál: *taltur-* ’kifáraszt, kimerít’ (*ol anī urup talturdi* ’he beat him until he almost fainted’: CLAUSON, ED. 494). Mai nyelvekből csak egy példa: alt., tel., szag., kojb, kacs., kz., tat. *talđır-* 1. ’machen dass Jemand die Besinnung verliert, eine Ohnmacht verursachen’; 2. ’müde machen, ermüden, matt machen’ (RADL. III, 894). Ezt a nyomot nem érdemes tehát tovább követnünk, mert hangtanilag zsákutcába kerültünk.

Akkor sem jutunk messzebbre, ha ugyanehhez az igetőhöz egy *-t* nomenképzőt próbálnánk illeszteni, és egy *talt* ’révület’ szót keresnénk. A fenti szabály itt úgy érvényesül, hogy a *-t* névszóképző csak magánhangzó és *r* után csatlakozik közvetlenül a tőhöz (*alyut* ’Requisitionen, Tribut’ < *alyu*, *ört* ’Flamme, Brand’ < *ör-*), a többi mássalhangzó után még egy ún. kötőhangzó ékelődik a tő és a képző közé (*kädüt* ’Kleidung’ < *käd-*, *ölüt* ’Mord’

<öl-). A várható *talit*, *talut* 'ájulat, eszméletlenség' nem mutatható ki a törökségből. Ha mégis volna valamiféle (pl. közvetett) összefüggés a török ige és a m. *táltos* között, az mai eszközeinkkel megközelíthetetlen. Abban nyilván igaza van PAISnak, hogy a *táltos* meg az *orvos* az ősi hitvilág műszavai közé tartozik. Különös, hogy az *orvos* mögött is találunk egy fgr.-tól aligha idegen török párhuzamot (*arvış* 'a magic spell, or charm' < *arba-*, *arva-* 'to make magic, cast spells': CLAUSON, ED. 199; a TESz. által említett vagylagos török megoldások közül a tör. *ayrış* 'betegség' — törlendő).

Ma mindenesetre a *táltos* fgr., pontosabban ugor eredete áll előtérben. Eszerint a *talt* jelentése az obi-ugor nyelvekben, sok egyéb mellett, 'varázslat', ennek -s főnevesült melléknévképzővel ellátott alakja a m. *táltos* (vö. TESz. III, 832 és MSzFgrE. III, 610–1). Az etimológiának apró szépséghibája, hogy az obi-ugor *talt*-nak hiányzik a magyar megfelelője, ugyanakkor a belőle képzett 'varázsló' jelentésű szó nincs meg az obi-ugor nyelvekben.

Úgy látszik, a samán-tevékenység több irányú lehetett, mert e tisztség megjelölésére több szavunk is volt. Török eredetű változata jól megőrződött nyelvünkben, ezúttal problémamentesen. Ez a *bölcs* < *böcs* < tör. *böğüçi* 'varázsló'; érdekes módon ennek az alapszava is megvan a magyarban: *bű* < tör. *böğü* 'varázslat'. Megjegyezném még, hogy a mongolban a *böge* a férfi samán neve, a női samánt ebben a nyelvben *iduyan-*, *uduyan*-nak hívják; vö. még irod. mong. *bögeči* 'chaman, enchanteur' (Kow. II, 1245).

A *tátorján* 'szélvihar, orkán' etimológiai magyarázatát egyedül PAIS kísérelte meg az említett „levélszekrény”-ben (MNY. XXX, 192). E szó forrása egy tör. **taltıryan* volna. Ezúttal a *taltır-* tő kifogástalan (mint fentebb láttuk), -*yan* képző is járulhatna hozzá. A javasolt etimológia mégis elfogadhatatlan, mert a feltett szó nincs meg a törökben, a feltett jelentés még csak nem is valószínűsíthető, nem is beszélve a hiányzó m. **taltorján* előzményről. A két sorra zsugorított etimológia kibontásakor PAIS (A magyar ősvallás 95) körültekintőbben és óvatosabban fogalmaz. Véleménye szerint „annak a török szónak előzménye, még ha volt is neki valami 'táltos'-féle jelentése, csupán szélre, viharra vonatkozó értelemben került át a magyarba, mégpedig nagy valószínűséggel Árpád-kori török népelemeink valamelyikétől, közelebből a kunoktól”. E tartalmi megszorítás, sajnos, nem segít bennünket a szó vélt török etimológiájának a megfejtéséhez.

6. Bárhogyan is áll a dolog, a *tátorján*(-szél) és a *tátorján* (növény) nevét etimológiailag bajos mereven szétválasztani. Ezt kísérelte meg PAIS DEZSŐ a MNY. XXXI, 1935, 208. lapján, ugyancsak a „Levélszekrény”-ben: a *tátorján* növény nevét egy kikövetkeztetett tör. **tatıryan* 'étvágygerjesztő'-nek értelmezett szóból származtatta.

Abból az időből valók e nyúlfarknyi „levélszekrények”, amikor PAIS többünket megpróbált rábeszélni arra, hogy pusztá ötleteinket, bizonyító anyag nélkül, előre közöljük a „levélszekrény”-ben: időt takarítunk meg vele, nem beszélve a terjedelmesebb szöveg közlésének akkori nehézségeiről. Nem váltuk persze, azonban hűségesen művelte a műfajt, s mondanivalóiban bizony igen gyakran fején találta a szegyet. Török etimológiáival sajnos nem mindig. Fehér asztalnál abban az időben sokat vitatkoztam vele ezeken az etimológiákon. A törökben sok az egytagú névszó és ige, nagy a képzők száma is: a török nyelv (sok más nyelvhez hasonlóan) nem élt az összes lehetőségeivel, s például nem minden igéből képzett minden képzővel névszót. Ha a szükség

úgy hozta magával, *P. D.* (gyakran használta ezeket a kezdőbetűket rövid ötlet-etimológiai végén) maga próbálta a hiányt pótolni a szükségesnek látszó alak rekonstruálásával, amiből parázs vita támadt közöttünk.

Amint posztumusz könyvéből megtudjuk (90—2), a két, néhány soros Levélszekerény-közleményben másról is volt szó: távirati stílusban kívánta rögzíteni, hogy e kérdésekben merőben más álláspontot foglal el, mint RAPAICS RAYMUND (ő a második közlemény R. R.-je).

RAPAICS RAYMUND, a magyar növényvilág történeti kérdéseinek jeles szakértője ugyanis több közleményben is foglalkozott a *tátorján*-nal. Közülük az egyik a Pesti Hírlap Vasárnapjában jelent meg (1933. május 28.) „*Tátorján*, a tüzes sárkány virága”, a másik „*Tátorján*” címen látott napvilágot a Természet című folyóiratban (1938: 251—6). Végül egy harmadik helyen is foglalkozott e növényvel (ez elkerülte PAIS figyelmét): RAPAICS RAYMUND, A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története 40—7 (Népszerű Természettudományi Könyvtár 16. sz. Bp., 1934.).

RAPAICS szerint „minden olyan kísérlet, amely a *tátorján* szót mint elsődleges növénynevet akarja megfejteni, hamis nyomon jár.” Szerinte ugyanis a ’fergeteg’ jelentésű *tátorján*-ról nyerte e növény a nevét. Valóban, szeges ellenétbe került PAIS DEZSŐVEL, aki szerint két, különböző etimológiájú, de egyaránt török eredetű *tátorján*-nal kell számolnunk. Úgy látszik, a TESZ.-hez hasonlóan mindkettőjük figyelmét elkerülte a szokatlan helyen megjelent BEKE-cikk. BEKE ugyanazon — latin terminológiai — érvek alapján ugyanazt a véleményt képviselte, mint RAPAICS, igaz, ugyanakkor egy lényeges ponton el is tért tőle.

A magyar *tátorján* 'Crambe tataria S.' nem mutatható ki XVI. század előtti forrásokból. RAPAICS azt próbálja bizonyítani, hogy a *tátorján* 'fergeteg' előfordulása ennél régebb. De lássuk a gondolatmenetét.

A botanikusok — mondja RAPAICS — a XV. század óta kezdik észrevenni, hogy bizonyos növények föld feletti szárrendszerük elszáradása után elszakadnak gyökereiktől, és sík területen a szél játékaaként tovagörögnek. Ilyen növény az *ördögsekér*, mai nevén *iringó*, ilyen a *homoki ballagófű*, végül közéjük tartozik a *rekenyő*.

E szélhordta kórókból kiindulva keresi RAPAICS a *tátorján* fergetegi eredetét. Szerinte ugyanis SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS avatta növénynévvé a *tátorján*-t. Ezt bizonyítandó felsorolja SZIKSZAI három helyét, ahol a *tátorján* előfordul (BEKE ezt előtte már megtette, igen aprólékosan). Valóban, az 1590-i kiadásban ezt találjuk: 1. „*Bunias: Tatorian*” (11); 2. „*Napus vel napis: Vörös repa, tatoriâ, karo repa*” (22); 3. „*Radices esculentae vel ediles [ehető gyöke-
rek]: Napus: Tatorian*” (35). Mármint RAPAICS összehasonlításul idézi CALEPINUS következő passzusát: „*Anemosphoros. Herba est naporum generibus, quae receptiore nomine bunion appellantur*”. Ez idézetből kiemelt *napus*-t és *bunion*-t SZIKSZAI *napus* és *bunias* adatával szembeállítva RAPAICS megállapítja: „tisztán áll előttünk, hogy a *tátorján* mint *anemosphoros* lett növénynév”. Attól tartok, ez az érvelés nem is olyan „tisztá”, azt vártuk volna ugyanis, hogy az idézett szövegrész arról győz meg bennünket, hogy a *tátorján* ott még 'szél, vihar' jelentésű. CALEPINUSnál azonban az *anemosphoros* — bármivel is azonosítsuk — már növénynév. Az érvelésből tehát hiányzik a lényeg, annak igazolása: hogyan lett az *anemos* 'szélvihar'-ból *anemosphoros* (szerinte) 'szélhordta'?

De kérdéses még az is, hogy SZIKSZAI valóban CALEPINUS lexikonjára támaszkodott-e? CALEPINUS műve valóban az akkori tudás tárházát jelentette, hatása rendkívül nagy volt. Szokatlanul sok kiadást ért meg, s az egy-nyelvű (latin) lexikonból fokozatosan többnyelvű szótár (dictionarium) fejlődött, amely először két, majd öt, végül héttől—tizenegy nyelven magyarázta meg a korábbi címszavakat. E sok szótár közül háromban — ízelítőül — érdemes nyomon követni a bennünket érintő három szó sorsát.

Elsőként lássuk a hétnyelvű szótárt; a hét nyelv: latin, görög, héber, olasz, német, francia, spanyol. A MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött példányt használtuk: „E. Ambrosii Calepini Bergonensis Dictionarium septem linguarum” (Venetiis, 1700.); a szöveg azonos az 1656-os és az 1682-es velencei kiadásával. A három szó e kiadásban a következőképpen jelentkezik. *Anemosphoros* (49); csak az első kiadás latin szövegét tartalmazza, anélkül, hogy a további hat nyelv bármelyikén magyarázatot fűzne hozzá. *Bunias* (103): „napi species diversa a Bunio [utalás Pliniusra]. Dnas napi species facit, quarum altera *bunium*, altera *bunias* vocat”. A latin szöveghez ezúttal sem járul semmiféle idegen nyelvű megjegyzés. *Napus* (538), [*Nauone*] (ez olasz), Ger. *Ein ronde rueb, steckrueben*, Gal. *Navet ou naveau*, Hispan. *El nabo*, „herba rapo simillima”. Hiányzik a héber. Az Egyetemi Könyvtárban megvan az 1570., 1579., 1613., 1746., 1758. és az 1778. évi kiadás. Az Országos Széchényi Könyvtárban meglelhető az 1672–1673-i kiadás.

A CALEPINUS-szótár tíz nyelvű változata, amely a fentiekén kívül lengyel, magyar és angol megfelelőket is tartalmaz, 1585-ben jelent meg Lyonban. A magyar anyagot kiadta MELICH JÁNOS: „Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből”, JAKUBOVICH EMIL és SÁGI ISTVÁN közreműködésével. Bp., 1912. Láttuk, hogy a hétnyelvű szótárban az *anemosphoros* és *bunias* címszavakat nem kíséri idegen nyelvű magyarázat. A két latin szó hiányzik MELICH kiadásából is, ezzel szemben megvan benne a *napus*, mégpedig *murok repcze* értelmezés kíséretében (MELICH 208).

A tíz nyelvű kötet első kiadását a magyar anyag közzététele céljából Nyitráról kölcsönözték ki, az nyilván ma is ott található. Más példányunk ebből a redakcióból nincs sem a MTA Könyvtárában, sem az Egyetemi Könyvtárban, ellenben megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, ahová a váci ferencesektől került. Ugyanott megvan a tíz nyelvű szótár 1586-i, 1588-i, 1589-i és az 1589-i lyoni kiadásának egy-egy példánya (az utóbbi csak fotómásolatban, amely a paviai és toulousei példány alapján készült). A MELICH-féle kiadást egybevetve az 1585-ös eredetivel megállapítható, hogy az *anemosphoros*-t (65) és a *bunias*’-t (142) nem követi idegen nyelvű magyarázat. A *Napus* (687) megfelelői a következők: *βοννιάς*, Gall. *Nauet ou naueau*, Ital. *Nauone*, Germ. *Ein ronde rüb, steckrüb*, Hisp. *El nabo*, Polon. *Rzepa okragla*, Vng. *Murok repcze*, Ang. *A nauewe or turnep*.

A tizenegynyelvű redakcióból több kiadás és példány ismeretes nálunk. Az Egyetemi Könyvtárban megvan az 1590., 1598., 1605., 1616., 1627. évből való kiadás; az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható ugyane kiadások egy-egy példánya. A tizenegynyelvű változatnak a MTA Könyvtárában őrzött példányát használtam: „Dictionarium undecim linguarum” Basileae, 1590.; a tizenegyedik nyelv a belga (flamand). Ebben a kiadásban is csak a *napus*-nak vannak idegen nyelvű magyarázatai. Ezek a következők: (977): *Napus*, Gr. *βοννιάς*, Gal. *nauet ou nauau*, Germ. *Ein runde rüb / steckrüb*, Hisp.

El nabo, Pol. *Rzepa okragla*, Vng. *Murok repcze* (hiányzik a héber és a belga értelmezés).

Három nagy könyvtárunkban különben megtalálható az előbbieken kívül a kétnyelvű, öt–kilencnyelvű változatok számos kiadása. A MTA Könyvtárának CALEPINUS-példányairól részletesen és pontosan RITOÓK ZSIGMONDNÉ, az Egyetemi Könyvtárairól TÖTTÖSY CSABÁNÉ, az Országos Széchényi Könyvtár példányairól WOJTILLA GYULÁNÉ volt szíves tájékoztatni. Nagyon köszönöm a segítségüket. A magyar nyelvű anyagot is tartalmazó tíz- és tizenegynyelvű kiadásokról részletes tájékoztatást nyújt 1600-ig: BORSA GEDEON—HERVAY FERENC—STOLL BÉLA—KÄFER ISTVÁN—KELECSÉNYI ÁKOS, Régi magyar nyomtatványok 1473–1600 (Bp., 1971.) 772.

A fentebbiekből láthatjuk, hogy CALEPINUS lexikonjának két jellegzetes szava, az *anemosphoros* és a *bunion* elhal a többnyelvű szótárakban.

Ezek után érdemes az *anemosphoros*-szal azonosított *bunion*, az azzal felcserélt *bunias* és a mindkettőt magában foglaló *napus* legrégibb magyar megfelelőit áttekinteni.

B u n i o: 1621: MA.: *répa gyökér neme*. — XVII. sz.: *tatorian*. Korábban ismeretlen adat. A magyar Orvosi Könyvben többször idézett Dioscurides régi kiadásai után keresgélve az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában kezembe akadt a következő könyvecske: „Pedinii Dioscuridis Anazarbei, De Medicinali Materia Libri Sex. Joanne Pruellio Suessionensi interprete” (Venetiis, 1505.). A gyógynövények nevei e kiadásban megtalálhatók görög, latin, olasz és francia nyelven is. Ebben olvassuk; p. 242 (2: 109): Gr. *Βοώνιον*, Lat. *Bunium*. Ital. *Bunio*. Gal. *Herbe au charpentier*. A margón, kézzel írva, magyarul: *Tatorian*. A kötetkében számos hasonló magyar glosszát találtam. RITOÓK ZSIGMONDNÉ szerint, akihez a kérdésben fordultam, az írás XVII. századi. Ugyanez a szó a könyvecske egy másik helyén újra előfordul (p. 576; 4: 109) a görög, a latin, a francia szó azonos, az olasz viszont *Nauone saluatico*. A margón ezúttal kéziratos magyar glossza nincs. Új, szövegkritikai kiadása: Pedanii Dioscuridis Anazarbei De Materia Medica Libri quinque. Edidit MAX WELLMANN, I–III. Berolini, 1958. (*βοώνιον* II, 271: IV, 123).

B u n i a s: 1590: SZIKSZF.: *Tatorian*. — 1604: MA.: *Nagy gómbölyeg répa*, *Tátorján* — 1708: PP.: *Nagy gombolyék, Vad répa, Tátorján gyökér; Tövis répa*.

N a p u s: 1585: CAL.: *Muroc repcze*. — 1590: SZIKSZF.: *Vörös repa, tatoriâ, karo repa*. — 1595: BEJTHE: *Karo repa*, Deiakul *Rapunculus*, *napus* (BEJTHE ANDRÁS, Fűves könyve. Németújvár, 1595. 32–3). — 1604: MA.: *Kakorepa, Muroc, Reptze*. — XVII. sz.: Dioscurides magyarázatos 1505-i kiadásában. (p. 236; 2: 104): Gra. *Βοωνιάς*, Lat. *Napus*, Ital. *Nagoni*, Gal. *Naueau*. A margón magyar glossza: *Karorépa*. RITOÓK ZSIGMONDNÉ szerint az írás szintén XVII. századi. — 1708: PP.: *Karó-répa*.

A rövid áttekintésből megállapítható, hogy CALEPINUS nem lehet SZIKSZAI forrása, nem pedig azért, mert SZIKSZAINál hiányzik a perdöntő *anemosphoros*, ugyanakkor nála *bunion* helyett *bunias*-t találunk (mint láttuk, a két növény nem azonos). Ismeretes az is, hogy SZIKSZAI FABRICIUS MURMELLIUSON kívül nemigen használt más nyomtatott forrást, annál többet gyűjtött a nép között (vö. MELICH JÁNOS, Szikszai Fabricius latin–magyar szójegyzéke 1590-ből. Bp., 1906. 6.).

Ezzel szemben úgy látszik, hogy CALEPINUS SZENCI MOLNÁR ALBERTRE volt hatással; erre vall, hogy mindkettőnél megvan az *anemophoros*, a *bunion*, a *bunias*, a *napus*.

A felsorolt adatokból világos, hogy mindhárom (sőt mostmár a negyedik is) növénynev magyar megfelelői közt megtalálható a *tátorján*. Ennek oka nyilván az, hogy régi növényneveink nem szükségszerűen azonosak a maiakkal, amelyek a Linné-rendszerhez igazodva jöttek létre. Így a *Bunias* mai nevén *szümcső* (Soó—JÁVORKA II, 610; Soó III, 320—1), a *Napus* L. pedig *repce*, *karórépa* (Soó—JÁVORKA I, 415; Soó II, 457). Pontosabb meghatározásukat úgy látszik, görög nevükön keresztül tudjuk megközelíteni: τὸ βούνιον 'earth-nut (Bunium ferulaceum)' és ἡ βουνιάς 'French turnip (Brassica napus)' (LIDDEL—SCOTT, Greek—English Lexikon. Oxford, 1948. 326), illetőleg 'sorte de plante ombellifère' és 'sorte de gros navet' (A. BAILLY, Dictionnaire Grec—Français. Paris, 1950. 373).

Tehát SZIKSZAI FABRICIUS „nem avathatta növénynévvé” a *tátorján*-t.

7. Helyes RAPAICSnak az a megállapítása, hogy a *tátorján* elnevezés csak CLUSIUS óta állapotodott meg a ma így ismert növényen. A továbbiakban azonban eltérnék tőle is, BEKÉTől is: a *tátorján* eredetileg szintén növényt jelentett, mégpedig a maihoz közelállót, mindenestre olyan növényt, amely gyökerezszakadtan, kiszáradva a szél játéka volt a pusztán.

Ehhez az ódon fűvész-szókincshez tartozik CALEPINUS latinosított görög szava, az *anemosphoros* is, amely a *napus* nemzetségbe tartozó *bunion* meghatározására szolgál. A szó megtalálható görög alakjában is, amely ἀνεμόσφορος és jelentése lat. *Bunium*, gör. βούνιον (Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis auctore CAROLO DU FRESNE, domino DU CANGE. I. Lugduni, 1699., Vratislaviae, 1891.; mindkét kiadásban 76. hasáb). A görög adat Dioscurides Interpolatoránál fordul elő. A gör.—lat. *anemosphoros* a számomra hozzáférhető szótárakban közszóként nem ismeretes. A RAPAICS által javasolt 'szélhordta' aligha helyes, ebben az értelemben ἀνεμοφόρητος 'emporté par le vent' (BAILLY 153) használatos, inkább 'szélet hozó', szélet vivő' jelentésre kell gondolnunk. Ez utóbbi mellett szól MOLNÁR ALBERT Szótárának 1708-i kiadásában közölt német fordítás is, a 'Windbringer' (RAPAICS nem is említi), amelyet BEKE 'szélhozó'-nak ért, és magyarázata egyik pillére.

A *tátos-szél*, *tátorján-szél*, az azokat előidéző táltosok és garabonciás diákok körül kialakult, egymásnak gyakran ellentmondó nézetek kétségtelenül a botanikai valóság és a homályba hulló népi hiedelmek keveredéséből jöttek létre.

RAPAICS helyesen mutatott rá a *tátorján* szempontjából oly fontos pusztai kórára. A viharos szél maga előtt hajtja ezeket a kórókat: ezek a „szélhordta kórók”. Más szemlélet szerint a kórók mögött tombol a viharos szél, a rohanó kórók nemcsak hírnökei a viharoknak, de ők hozzák a vihart. A népi hiedelem természetfölötti erőt keres mögöttük, azt meg is személyesíti. A vihar a táltos, a garabondiás diák ártó szándékából születik.

Viharkeltésről, esőcsinálásról keleti forrásaink is tudnak.

Szó esik a Mongolok titkos történetében is olyan sámán tulajdonsággal rendelkező személyről, aki képes pusztító zivatart, vihart kelteni (*jada medegü*) és az ellenségre bocsátani, hogy azt megsemmisítse; vö. LIGETI LAJOS, A mongolok titkos története (ford.), 156, a 143. szakaszhoz írt jegyzetet. A

mongol történelem nagy krónikása, Rašidu-'d-Dīn az esőcsinálás módját is leírja. A varázsláshoz bizonyos fajta kövekre van szükség (ezeket csak a beavatott személy ismeri), ha ezeket vízbe teszik és megmossák, nyomban, akár nyár kellős közepén is, szél, eső, hó, jégeső zúdul alá, és elpusztít mindent, ami útjába akad. Az idő- és esővarázslásnak nagy irodalma van, a legfontosabb utalásokra vö. DOERFER, TMEN. I, 286—9.

A mi pusztai vihar-kóróink közül maradjunk a RAPAICS említette háromnál.

Az *iringó* (*Eryngium campestre*; Soó—JÁVORKA I, 404; Soó II, 434), amely az Umbelliferae családjába tartozik, mint az imént említett *bunion*. Róla már MELIUS PÉTER (Herbarium az faknak füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Kolozsvár, 1578. f. 48b) ezt mondja: „a bel hajttya mezőn mint egy fatant”. Azóta is hívják *ördögszekér*-nek, *ördögkeringő*-nek, *ördögna drág*-nak, *ördög rakolyá*-nak, *szélhajtó göré*-nak. Német neve *Steppen Hexe*, pusztai boszorkány.

A *homoki ballagófű* (*Salsola Kali*; Soó—JÁVORKA II, 786; Soó IV, 414), a Chenopodiaceae (Libatop) családjából. Nevezik *boszorkánykóró*-nak, *barlangkóró*-nak, *ördöglová*-nak. Egy vele rokon tátorjánféléről később lesz szó.

A *rekenyő* (*Rapistrum perenne*; Soó—JÁVORKA II, 603; Soó III, 300), a Cruciferae (Keresztesvirágúak) közé tartozik, mint a tátorján, annak közeli rokona.

Közéjük tartozott valamikor a *tátorján* is.

Vihar-kóróinkhoz fűződő népi hiedelmekről DIÓSZEGI VILMOS és NAGY ILONA (Magyar Néprajzi Lexikon II. Bp., 1979. 264—5) kimutatta, hogy azok háromféle elemből tevődtek össze. Egy részük pogány európai hagyományból táplálkozik, melynek középpontjában a germán vihardémon (Wilder Jäger) áll; más részük középkori keresztény képzeteket képvisel, melyben az ördöggel cimboráló vándordiak játssza a főszerepet. Végül felfedezhető bennük a régi magyar táltos-hit néhány eleme is.

Alig szorul bizonyításra, hogy ez utóbbi emléket őrzi a *tátos-szél*. A *tátorján-szél* pedig, melynek mozgatója a garabonciás diák, de tátos is, olyan rendkívül nagy erejű szélre utal, amely a tátorján száraz kóróit félelmetes zörejek kíséretében, villámgyorsan maga előtt görgeti a pusztán.

Le kell tehát mondanunk a BEKE—RAPAICS-féle feltevésről, amely szerint a *tátorján*-nak elsődleges jelentése 'bűvös, varázs-', illetőleg 'szélvihar, orkán' volna.

8. Marad tehát a *tátorján* mint elsődleges nővény név, melynek mindvégig nem került kielégítő magyarázata. 1935-ben még sokat vitatkoztam P. D.-vel emlékezetes R. R.-nek címzett „levélszekrénye” után is a javasolt, szerintem elfogadhatatlan török etimológiáról. Akkor nem gondoltam, hogy a lényegyet illetően — a török eredet kérdésében — milyen közel járt öreg barátsághoz.

Meg is feledkeztem a *táltos* és a *tátorján* körül folytatott eszmecseréinkről, amikor a következő évben (1936.) Afganisztánba utaztam, hogy megkeressem az elveszettnek hitt mogul nyelvet. Mogol nyelvi kutatásaim mellett nagy figyelmet szenteltem a helyi tádzsik nyelvjárásoknak, valamint az ottani török nyelveknek és nyelvjárásoknak.

Mogol nyelvi gyűjtésem során Herat környékén elérem került a mangut nyelvjárásból egy különös szó: *tatran*; közlöm tádzsik nyelven magyarázta

el, hogy ez egy széles, levelű, vastag, répaszerű gyökerű növény. Ez a neve a helyi tádzsik nyelvben is, csak később tudtam meg, hogy a herati nyelvjárásban van *tatrun* változata is. Mogol nyelvmesterem nem volt botanikus, nem voltam az magam sem, hiába is mutatta volna meg magát a növényt, amely különben bőségben burjánzott a környéken. Megtaláltam e növény nevét egy sor hazara nyelvjárásban is, így a beszutban, a dzsaguriben, a dajzangiban és a turkmaniban, mégpedig szintén *tatran* alakban. Az elirániasodott mongol eredetű hazarák nyelve tudvalevően tele van mongol meg török elemekkel. Az afganisztáni özbeg nyelv kongrát nyelvjárásában *tatran*-t hallottam, ugyanabban a jelentésben. Az adatok hallatára nem gondoltam a *tátorján*-ra, helyette valahogy Jókai regényhősének, Tatrangi Dávidnak a neve járt a fejemben.

Hazatérésem után megkezdtem gyűjtött anyagom rendezését és feldolgozását, e célból megpróbáltam áttekinteni azt a felettébb sovány anyagot, amely gyűjtésem magyarázatához hasznosnak tűnt. Ezek közé tartozott J. N. T. ARCHISONnak, a jeles botanikusnak nehezen hozzáférhető, 1890-ből származó tanulmánya, a „Notes to assist in further Knowledge of the Products of Western Afganistan and of North-Eastern Persia”. ARCHISON két helyen is foglalkozik a *tatran*-gal. Közli pontos botanikai azonosítását, ezenkívül a szónak több változatát is megadja. Az első helyen (46—7) a következőket olvasuk: „*Crambe cordifolis* Stev. Cruciferae”. Angolul teverépának (Camel-turnip)-nak nevezi a növényt, és helyi (tádzsik) elnevezéseit a következő alakokban közli: *tātrān*, *tāterān*, *tetrān*, *taturān*, *tatrang*. Ugyane mű más helyén (207, 208) rövidebben szól róla. Adatait itt ebben a sorrendben adja meg: *tāterān*, *tātrān*, *tātrāng*, *tāturān*, *tetrān*. Megjegyzi, hogy ez a 'teverépa', a '*Crambe cordifolia*', és hogy nagyok a gyökerei.

ARCHISON különben a következőképpen jellemzi a teverépát (46—7). Igen szép évelő növény, évi hajtásai nagy földalatti gyökérből táplálkozó szárazból fakadnak. Friss hajtásait és lombozatát az állatok igen kedvelik. A gyökér-szálakat a nomádok télen a tevék takarmányozására használják, mert a száraz, fás eledellel a tevéken kívül (hála szívós fogazatuknak) más állatok nem képesek megbirkózni. A teverépa friss lombozatát a gazellák más okból is szívesen felkeresik: kicsinyeiket e növény sűrű védő palástja alá szokták rejtetni.

Az elmondottakból világos, hogy afganisztáni adataim pontos jelentése „*Crambe cordifolia*”. Világos az is, hogy az afganisztáni *Crambe cordifolia* Stev. és a magyarországi *Crambe tataria* Sebeők ugyanazon növény-nemzetség két testvérfaja. Végül világos az is, hogy a magyar *tátorján* elsődlegesen — növénynév.

Az új névváltozatok segítségével meg lehetett állapítani, hogy a *tatran*, *tatran* és *tetrān* másodlagos alakok, az eredeti formát a *tāterān*, a *tāturān* őrzi. A szónak iráni háttere, etimológiája nem lévén forrásául egy török eredetű *tātirān*, *taturān* alakra gondoltam. Ilyenre akkor azonban nem sikerült bukkannom, ezért félretettem kéziratom azzal, hogy előbb-utóbb sikerül a rejtélyt megoldani, vagy nekem, vagy másnak.

9. Több évtizedes pihentetés után újra elővettem a *tátorján* anyagát, mert hozzájuttottam egy kis türkmén nyelvjárási szótárhoz, amelyben meglectem az első ide tartozó török adatot. E szótárka szerint a nohorli nyelvjárásban ez hallható: *tātirān* 'ot adi; название травы; egy fű neve'; vö. A. ARAZ-

KULIEV—S. ATANIJAZOV—R. BERDIEV—G. SAPAROVA, *Kratkij dialektologiceskij slovarj turkmenskogo jazyka*. Ašhabad, 1977. 169.

A türkmén szónak nem ismerjük pontos botanikai meghatározását, de tapasztalatunk szerint a népi botanikában amúgy is számíthatunk jelentéstan ingadozással, vagyis a szóval akkor is érdemes foglalkoznunk, ha az történetesen nem valamilyen *Crambe*-fajtát jelent. A türkmén adat jól illik az afganisztáni nevekhez, amellet magyarázatukhoz burkolt útmutatással is szolgálhat. A türkmén oguz nyelv lévén számolhatunk azzal, hogy a benne mutakozó szóvégi *-an* olyan képző, amelynek a nem-oguz nyelvekben *-yan* felel meg; közsímet ugyanis, hogy az oguz nyelvekben a képző (és rag) kezdő *γ* (*g*)-je eltűnik mássalhangzó után (vö. RÄSÄNEN, *Lautgeschichte* 155). Hasonló esetnek kínálkozik *bojtorján* szavunk, amelynek forrása tör. *baltıryan*, s annak az aguz nyelvek közé tartozó oszmánliban *baldiran* 'hemlock' a megfelelője. Ez esetben a tkm. *tatıran* előzménye egy **tatıryan* alak lehetne. A *-yan* (*-gen*) képző gyakran jelentkezik növénynevekben: *küwürgän*, *kümürgän* 'Bergzwiebel', *soyan* 'Zwiebel' stb. (vö.: C. BROCKELMANN, *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden, 1954. 105; továbbá SIR GERARD CLAUSON, *Etymological Dictionary*. Oxford, 1977. XLVIII).

A logikusnak tűnő feltevés támogatására azonban legalább e g y nem-oguz adatra volna szükség. Kétségtelen, hogy vannak török jövevényszavaink, amelyek kevés török adattal támaszthatók alá, mint a *som*, a *tok* (hal) vagy a szemantikailag szűk területhez kötődő *eke*, *gyopár* stb. Tovább kerestem hát, találtam is, de mást, mint amire számítottam.

Adataim két szóra korlátozódnak. Közülük az első voltaképpen nem tartozik közvetlenül ide, de nem hallgathatunk róla már csak azért sem, mert az általa jelzett növényről előbb már beszéltünk. Ez a szó az irod. özbegből került elő: *tatır* бот. 'солянка почконосная'; bot. 'rügyhordó ballagófü' (БОРОВОК, URS. 412). Egyfajta ballagófüvel van tehát dolgunk, amelyet RAFAICS említett az ördögszekér típusú növények sorában. Latin, orosz neve is világosan a 'so'-ra utal. Ezen az alapon hozzá kapcsolhatók a következő török szavak: kzk. *tatır* 'Salzsteppe (ohne Vegetation)', *tatır şer*, uo. (RADL. III, 905), továbbá ugyanebből a nyelvből *tatır (şer)* 'salt marsh' (SHNITNIKOV, KED. 195), *tatırauın* 'stepp grass, prairie grass' (uo.). Ide tartozik még : kumük *tatır* 'солончак; szikes talaj' (RKS. 955); oszm. nyj. *tatır* 'kısa otlu çayır; rövid fűvű mező' (DS. X, 3843); tat. nyj. *tatırlı (su)* 'kemény (víz)' (Dial. sl. tat. jaz. 402); bask. *tatır* 'примесь соли (в почке); sós anyag (a talajban)', *tatırlauıq* 'солончак; szikes talaj' (BRS. 512). Ez a szó megvan már Kāşyarinál *tatır yér* alakban, melyet különböző módon magyaráztak: 'sík, agyagos terület, növényzet nélkül' (DTS. 542), 'Steppe' (BROCK. 199) és — kissé bizonytalanul — 'flat ground'; valójában itt is 'szikes steppe' a helyes értelmezés. Kāşy. *tatırlıq yér* kifejezés ugyanezt jelenti.

A török szavaktól elválaszthatatlanok a következő mongol adatok: irod. mong. *tačır* 'stérile, mauvais (terrain)', *t. tariyalang* 'terre stérile' (Kow. III, 1634), 'barren, poor (of soil); weak, small (of plants)' (LESS. 762); kalm. *tašır* Ö 'schlecht bewachsen', *t. gazır* 'graslose od. kurzbewachsene Stelle', *t. öwsır* 'kurzes, schlechtes Gras' (RAMST., 385; hivatkozik a kirg. *tatır* 'Steppe' alakra; a kirg. helyett kzk. értendő); halha *tačır* 'szűkös, gyér (növényzet)' (LUV. 397). A mong. *tačır*, még kései jövevényszavainkban is, *tatır*-ból keletkezett.

A másik szó a JÁVORKA „kirgíz steppe-pusztái” felé vezet bennünket. Első változata a kirgiz nyelv déli dialektusaiból jelzett *tatiran* 'название горного травянистого растения; egy fűszerű hegyi növény neve' (JUDACHIN, KRS. 714). Ide sorolandó végül: nog. *tatiran* 'бот., хрен; torma' (BASKAKOV, NRS. 341) és kar.-balk. *atran* 'бот., хрен; torma'. A 'torma' jelentéstanilag is közel áll a 'tátorján'-hoz, ez is, az is a *Cruciferae* — *Keresztesvirágúak* családjába tartozik (Soó—JÁVORKA II, 614—5; Soó III, 337). Alighanem ide tartozik még két ritka oszm. nyelvj. szó: *tatiramba* (< *tatiran-ba*) 'ísírgan otuna benzer yaprakları olan, küçük ve ak çiçekli, kaynatılarak içilen, kokulu bir bitki; egy csalánhoz hasonló levelű, kis fehér virágú, megfőzve iható, szagos növény' és *tatramba* (< *tatran-ba*) 'oğulotu, melisa; citromkóró, puncskóró (*Aloysia citriondoza*)' (DS. X, 3844). A *-ba* (*-ma*) képző ritka, idegen nyelvjárás hatását tükrözi (vö.: DENY, Grammaire p. 549. § 854; RÄSÄNEN i. m. 230—1).

Az idézett török alakok mind *tatiran*-ra vezethetők vissza, ami nem más, mint az első helyen említett *tatir* növénynév *-an* (*-än*) képzős származéka; e török képzőről korábban *gyümölcsény* szavunkkal kapcsolatban már szóltam (MNY. LXXIV, 273). A *tatir* növénynévből elvileg keletkezhett volna egy **tatiryan* alak is; a török nyelv, úgy látszik, nem élt ezzel a lehetőséggel; az idézett tkm. adat nem ennek az oguz megfelelője, hanem egyike az *-an* képzős adatoknak. Le kell mondanunk a tör. **tatiryan*-ból való származtatásról, nemcsak azért, mert a törökből ilyen alak nem mutatható ki, de magyar oldalról is nehézségek állják útját ennek a feltevésnek, amelyeket csak újabb (bizonyíthatatlan) feltevések árán lehetne elhárítani az útból. Különösen súlyosan esik latba, hogy hiányzik a régi és mai nyelvjárási változatoknak az a gazdagsága, amilyent a vele végső soron azonos kategóriájú *bojtorján* esetében találunk.

A török *tatiran*-ból a magyarban szabályosan *tátorán*-nak kellett lennie. A *tátorján* és a tör. *tatiran* összefüggésében mégsem kételkednék, bármennyire is rendhagyó a két szó hangtani összefüggése. A tökéletes jelentéstani egyezés mellett túlságosan nagy a két szó hangtani hasonlósága ahhoz, hogy véletlenül álljunk szemben. A két szó közti hangtani eltérés belső magyar fejlődéssel magyarázható, mégpedig úgy, hogy a magyar *tátorján* a *bojtorán* ~ *bojtorján* analógiájára fejlődött *tátorján*-ná. E magyarázat mellett szól — közvetve — egy sajátságos körülmény. RAPAICS RAYMUND (A kenyér 71—3) szemrehányással illeti CLUSIUST, mert a *tátorján*-t mindenáron *bojtorján*-nal akarta azonosítani. Felmerül annak a lehetősége, hogy a félreértés, tévedés okát CLUSIUS magyar informátorainál kell keresnünk, s ez a tévedés éppen a két növény magyar nevének összekeveréséből keletkezett. E tekintetben nem különbös, hogy a *bojtorján*-nak máig van *bojtoráng* változata (MTSz. I, 151).

A *tátorján* török megfelelőjének van még egy érdekes elágazása. Mint fentebb említettük. BEKE szerint a cseh *katrán* 'tátorján' magyar eredetű. Ez tévedés. A cseh szó megtalálható DOBOSSY LÁSZLÓ „Cseh—magyar szótárá”-ban (I, 290, Bp.—Praha, 1960.) mint *katrán tatarský* (*Crambe tataria*). A cseh etimológiai szótár szerint a cseh szó orosz eredetű; onnan vette az ismert botanikus, PRESL (VÁCLAV MACHEK, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957. 196).

Az orosz (nyelvjárási) szó ritka, nincs meg sem HADROVICS — GÁLDI, sem OŽEGOV szótárában, de megvan DALJnál (II, 98): *катран и растение Crambe, которое едят в южн. Рос. как цветную. капусту; это белый катран,*

C. tatarica; красный катр. Statice gmelini, кернек; *katran*, Crambe (nevű) növény, ezt Dél-Oroszországban eszik mint kelvirágot; ez a fehér *katran*, Crambe tatarica; vörös *katran*, (neve) Statice Gmelini, kermek”.

Az orosz szó (érthetően) hiányzik VASMER etimológiai szótárából (a német kiadásból is, az oroszból is), csakúgy mint PREOBRAŽENSKIJÉBŐL. MACHEK jó nyomon jár, amikor azt mondja, hogy az orosz szó alkalmasint a tatárból való. Ez a tatár szó csak a *tatran* lehet, a *tatiran* nyelvjárási változata. A szókezdő elhasonulása vagy az átadó vagy a befogadó nyelvben ment végbe.

A *tátorján* török megfelelői messzi útat tettek meg.

LIGETI LAJOS

A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás

1. A magyar szótárirodalomnak az utolsó húsz év kétségkívül egyik legvirágzóbb szakasza. Ebben az időben jelentek meg olyan nagyszabású, kollektív szótári munkák, mint a *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*, a *Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, a *Magyar Szókészlet Finnugor Elemei*, a *Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára*, s ezt a sort egészíti ki nem méltatlanul az elődökhöz a *Magyar Szinonimaszótár*, mely 1978. könyvnapjára jelent meg. A szinonimák a szókincs igen fontos rétegét alkotják, s habár már az ókori görögök is felfigyeltek jelentőségükre, a szinonima különösen az utolsó évtizedekben került — nyugodtan mondhatjuk — a nyelvész-érdeklődés központi helyére, amióta a beszédvizsgálat, a szövegalkotás, a „parole-nyelvészet” is kezdi elfoglalni az őt megillető helyet. A szinonimák ugyanis szövegalkotás közben jelentkeznek mint egymás konkurensei, s a köztük levő válogatás éppen ennek a szövegalkotó tevékenységnek az egyik legfontosabb, elengedhetetlen mozzanata. Maga a szinonimitás — mint lexikai egységek meghatározott viszonya — univerzális nyelvi sajátság, azaz nem tudunk elképzelni olyan természetes nyelvet, amelyben ne volnának szinonimák. Pedig a szinonimakérdés első, felületes és tisztán spekulatív megközelítése arra az eredményre vezethet, hogy szinonimákra nincs szükség, sőt felmerülhet az a gondolat is, hogy a szinonima tulajdonképpen a nyelv rendellenessége, valami zavaró jelenség, „embarras de richesse”. A görög bölcselek közül a sztoikusok az „anomálisták” táborához tartoztak, akik a nyelvben a szabálytalanságokat hangsúlyozták, s akik éppen a szinonimák létét használták fel egyik argumentumként a nyelv szabálytalanságának a bizonyítására.

Hogy a szinonimák miért találhatók minden nyelvben, s hogy ez a pusztán teoretikusan rendellenesnek és zavart keltőnek bélyegezhető nyelvi jelenség miért válik az emberek társas érintkezésében olyan fontos eszközzé, ennek történeti okai vannak, amelyekkel a nyelvtudomány sokat foglalkozott. (Vö. például B. A. SEREBRENNIKOW (szerk.), *Allgemeine Sprachwissenschaft*. I, Berlin, 1975. 59—61; THEA SCHIPPAN, *Einführung in die Semasiologie*. Leipzig, 1975. 146—8; a magyar szakirodalomban: VÉGH JÓZSEF, *Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez*. Debrecen, 1935.) Tény, hogy a szinonimáknak a nyelvhasználatban, a fogalmazásban való jelentőségét a nyelvvel gyakorlati célokból foglalkozók már régóta észrevették, s a nyelvhasználat finomságainak a tudatosításával az időrendben élenjáró franciák már a XVIII.

században szerkesztettek szinonimaszótárat, amely csakhamar követésre talált az angoloknál. A szinonimaszótár ma már éppúgy a nyelvi műveltség intézményesített eszköztárába tartozik, mint az értelmező szótár. Az első magyar szinonimaszótár, PÓRA FERENC „A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve” című munkája 1907-ből való, de ez a szótár, noha szinonimákat is tartalmaz, ezeknél jóval szélesebb körű anyagot ölel fel, mert egy másik műfaj, a fogalomszótár megtestesítője. Mintája az angol P. M. ROGET „Thesaurus of English Words and Phrases” című, rendkívül népszerű munkája, amelynek első kiadása 1852-ben, 42. kiadása (!) pedig 1899-ben jelent meg. ROGET az angol szókincset fogalmi osztályokba, ezeken belül alosztályokba stb. csoportosítja, s ezt a beosztást követi lényegében PÓRA is, amikor 800 fogalmi csoportba sorolja a magyar szavakat. A szótár a rokonértelműséget tágan értelmezi, amely mai felfogásunkkal már nem egyeztethető össze. A szinonimának hasonló tág értelmezésével találkozunk BALASSA LÁSZLÓ Garmada című könyvecskéjében (1958.). A munka azon nemes szándékú gyűjtemények sorába tartozik, amelyek nyelvünk gazdagságát azzal akarják bizonyítani, hogy minél több „rokonértelmű” szót gyűjtenek össze egy-egy fogalmi csoporton belül. „A rokon értelmű szavak gyűjtése szakkörömben azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy pl. csak a *menni* igére mintegy 200 szinonimát találtunk.” — írja BALASSA a könyv bevezető fejezetében. Ha azonban megnézi az ember a könyvben a *megy* ige alatt felsorolt szavakat, már maga a „menést jelentő ige” alcsoportjainak a felosztása is mutatja, hogy miről van szó, hiszen itt a „menés” a legtágabb értelmezés szerint ’embernek haladó mozgása’-félét jelent, de még ebbe a nagyon tág értelmezésbe sem fér bele például a ’forgó mozgást végez’ csoportba tartozó *forog*, *fordul* stb. ige. Tömegével találhatók a felsorolt igék között olyanok, mint *gyülekeznek*, *sorakoznak*, *szétszélednek*, *előz*, *közelednek*, *felbukkan*, *nekiügy*, *elkerül*, *beférkőzik*, *meglép*, *tolakodik*, *bekukkan*, *szuhan*. A *folyóvíz* csoportjában az *erecské*-től a *folyam*-ig minden nagyságrendű állandó medrű természetes folyóvízfajta felsorakozik. Nyilvánvaló, hogy e szógyűjtemény a fogalomszótárak típusába tartozik, a *garmada* cím pedig a már említett hazafias célra, a szókincs gazdagsága bemutatásának a szándékára utal.

A szinonimaszótárak szorosan kapcsolódnak az értelmező szótárakhoz. Ha nagyjából egy időben készül el egy-egy nyelv értelmező és szinonimaszótára, akkor e kapcsolatot — jó munkaszervezés esetén — szervesnek is mondhatjuk. Az értelmező szótárak szóértelmezései között a definíció mellett a szinonimák felsorolását is alkalmazzák. Így A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában a *folyamodvány* címszó alatt olvassuk: „Hivatali szervhez vagy vezető személyhez intézett, meghatározott szabályok szerint kiállított írásbeli kérelem, kérvény.” A *kérvény* címszó alatt találjuk: „Rendsz. vmely hatósághoz, vmely hivatal, intézmény vezetőségéhez szóló, meghatározott formák szerint szerkesztett írásbeli kérés; folyamodvány.” Néha a szinonima definíciói helyett áll: „*suszter* . . . (biz.) I. Cipész.” Az ilyen értelmezésül használt szinonimák valóban csak ekvivalens szómegfelelések, szóegyenértékesek lehetnek. Az értelmező szótárak szinonimaanyaga tehát egy „rejtett” szinonimaszótárat is magába foglal. Erre a lehetőségre már a szinonimákkal behatóbban foglalkozó TOLNAI VILMOS is felhívta a figyelmet „A rokonértelmű szavakról” írott cikkében (MNy. IV, 114—21). Itt megemlíti, hogy a rokonértelmű szógyűjtemények, szótárak előzményét némely más műfajú szótárban kell keresnünk. „Valóságos rokonszótárnak irodalmunkban — írja — legelőször is *Baróti Szabó*

Dávid Kisded Szótárát kell mondanunk (I. kiad. 1784; II. k. 1792.), mely egy-egy szó értelmezéséül a rokonértelmű szavak egész sorát használja; ide számítható részben az ő *Magyarság Virági* szólásgyűjteménye is (1803). . . Külön gondja van a rokonszókra Kassai Józsefnek *Származtató* stb. *Szókönyvében* (1833—35.), hol lehetőleg minden cikkben külön helyet szán a »hasonszók«-nak, hol értelmezéssel, hol nélküle.” Némely értelmező szótár külön feladatának tartja a szinonimák feltüntetését. Így például GERHARD WAHRIG *Deutsches Wörterbuchja* (Gütersloh, 1968.) rendszeresen és elvszerűen sorolja fel a címszó után a szinonimákat, mert ezeknek — éppen gyakorlati szempontból — nagy jelentőséget tulajdonít az értelmezésben. Ez a szótár rendszeresen feltünteti az antonimákat is. Az antonimáknak a szinonimák elkülönítésében is szerepük van, ahogy ezt a híres Webster-féle angol szinonimaszótárban (1951.) is láthatjuk.

A szinonimaszótár szerkesztőjének meg kell küzdenie egy olyan problémával, amelyhez hasonló az értelmező szótár megtervezőjét kevésbé foglalkoztatja. A szinonimaszótár írójának mindenekelőtt el kell döntenie, hogy mit ért a szótár alapegységének, a szinonimának a fogalmán, azaz pontosabban, mivel a szinonima viszonyfogalom, miben látja ennek a viszonynak a lényegét. A szinonimaszótár készítése közben tehát alapvető feladat ennek a viszonynak az általános meghatározása és minden egyes szinonimasor esetében a sor tagjai közti konkrét viszonynak a mérlegelése. Az értelmező szótár alapegységei a szavak, s noha a szó fogalma ugyancsak nem problémátlan, a gyakorlatban ezen alapegységek fellelése, listába szedése kevesebb gondot okoz az értelmező szótár szerkesztőjének. A legnagyobb problémát számára a szójelentések elkülönítése okozza. Itt az értelmező szótár már olyan területen mozog, amely nem független a szinonimáktól, s sokszor éppen a szó különböző szinonimái segítenek a szójelentések elhatárolásában.

Maga a szinonima fogalma a nyelvtudomány története és előtörténete folyamán változáson ment át. A régi görögöknél a „*synōnymos* melléknév összetétel. Eredeti jelentése a. m. 'ugyanazt a másképpen is jelölhető személyt vagy dolgot megnevező (szó)'. Ennek megfelelően *synōnymia* a. m. az ugyanazt a jelöltet megnevező, de teljesen eltérő eredetű és alakú szavak jelentésbeli azonossága.” (Ezt állapítja meg BALÁZS JÁNOS a TELEGI ZSIGMOND szerkesztette és nagyrészt írta „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című tankönyvben (1977. 256). PÁRIZ PÁPAI szótárának latin—magyar részében (1782.) a *Synōnymus, a, um: Azon egyet jelentő*. Tehát a klasszikus hagyomány szerint a *szinonimia* szűkebb értelemben volt használatos: azonos értelműséget jelentett. Természetes, hogy a szinonimia csak ilyen értelmezés mellett válhatott a görög anomálistáknál a nyelv rendszerszerűtlenségének a bizonyítékává.

A szinonimiát a XIX. században, de talán már korábban is tágabban kezdték értelmezni. Olyan szavak viszonyát kezdte jelölni, amelyeknek a jelentése árnyalatilag, kis mértékben különbözik egymástól, vagy amelyeknek a jelentése — más megfogalmazásban — hasonlít egymáshoz. Mindezek a szinonimadefiníciók vagy definíciófélék általában megengedik mind a jelentésazonosság, mind a jelentéskülönbség kritériumát. (A megfelelő német elnevezések: *bedeutungsgleich* és *bedeutungsähnlich* vagy *bedeutungsverwandt*.) A „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című tankönyv „A jelentés” fejezetében — a BALÁZS JÁNOS által írt „A szókészlet elmélete (lexikológia) és feldolgozása” című fejezet felfogásától eltérően — a szinonimia tágabb értelmezésével talál-

kozunk. „Tekintsük most a következő szavakat: *megy, fut, rohan*. Ezek valamennyien az emberi vagy állati helyváltoztatás különféle módjait jelentik, ennyiben *rokon értelmű szavak* (szinonimák). Mint ilyenek, nem különbösek egymással szemben, a különbségük viszonylag, egymáshoz képest van meghatározva; a futás gyorsabb, mint a menés . . . , a rohanás, mint a futás . . .” (43). Ezzel ellentétben a BALÁZS írta fejezetben — a görög értelmezésnek megfelelő vagy ehhez közel álló szinonima-definíciót találunk: „Azokat a szavakat, amelyeknek alakja teljesen eltérő, de jelentése (teljesen vagy lényegileg) egyező, *rokon értelműeknek* (szinonimáknak) nevezzük. (Vö. 4.6.)” 157.) Az egyébként kitűnő tankönyvben kissé pikáns színezetű, hogy az előbbi idézetben még utalás is van a könyvnek egy korábbi pontjára, ahol a szinonimának a másik — fent idézett — értelmezését találjuk.

Sokan úgy próbálják a szinonimia viszonyát jellemezni, hogy a jelentésmag közösségéről, illetőleg az uralkodó jegy közösségéről beszélnek. Csak kivétiles az olyan éles terminológiai megkülönböztetés, amelyet például TOLNAI VILMOS (T. V.) javasol a MNy. XIII. kötetének levélszekrényében (29): „tautonima: azonos jelentésű szavak, szinonima: rokonjelentésű szavak.”

A legújabb nyelvtudomány a szinonimának a szűkebb értelmezése mellett foglalt állást. A szinonima e szerint: ekvivalencia reláció. Ez a mondatok ekvivalenciájának a keretében értelmezhető. Ha két mondat ekvivalens, akkor ez lehetséges a bennük előforduló szinonim szavak különbözősége esetén is. A feltételek ilyenkor: hogy a két mondatnak azonos legyen a struktúrája, és a szinonim szavak azonos szintaktikai pozícióban szerepeljenek. Ehhez egyese, pl. GRIGORJAN joggal hozzáfűzik, hogy a szinonim szavak szintaktikai környezetének a jelentéstípusa is egyezzek meg. Pl. *János járatos a nyelvtudományban*. Vagy: *Péter folyamodványt adott be a minisztériumba*. ↔ *Péter kérvényt adott be a minisztériumba*. A szinonimia ilyen értelmezésének a hívei azonban ehhez még hozzátesszik: a szavak így értelmezett ekvivalenciája nem érinti a szavak emotív szemantikai jegyeit, az ezekben mutatkozó különbségeket, csak az úgynevezett „kognitív” jelentésre vonatkoznak. (Vö. pl.: JOHN LYONS, *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge, 1968. 446—53; HERBERT BREKLE, *Semantik*. München, 1972. 88—95.; MARIANA TUTEȘCU, *Cours de Sémantique*. Bukarest, 1973. 139—57.; V. M. GRIGORJAN, *O prirode sinonimiki*. Jerevan, 1968. 4). Magam a fakultatív és a kombinatorikus szinonima megkülönböztetésével (vö. Általános és magyar jelentéstan 84, 90) a szinonima környezeti kritériumát némileg enyhítettem.

A modern szinonimaszemlélet tehát élesen elválasztja a szó kognitív és emotív, denotatív és konnotatív jelentését, az előbbiben teljes egyezést kíván, az utóbbiban megengedi a különbözést. Mások terminológiájában ez a szinonimia-fogalom a *stilisztikai szinonimia* elnevezéssel ismert. Lényegében a szinonimia ilyen felfogását vallotta már az a francia akadémiai szótár, amelyből TOLNAI fent említett cikkében idézi a következő definíciót: „Azonértelmű szavak azok, melyeknek jelentése pontról-pontra egyezik, de azért stilisztikailag még is különböző értékűek lehetnek.” (I. h. 115). Közel áll ehhez a definícióhoz FINÁLY HENRIKÉ, amelyet GOMBÓCZ idéz *Jelentéstanában* (42): *Rokonértelműségről* akkor beszélhetünk, „ha két vagy több szó jelentése annyi pontban érintkezik egymással, hogy bizonyos esetekben egyik a másik helyébe léphet a beszéd szabatos értelmének a megzavarása nélkül.” Ebben a definícióban a szövegben való belehelyettesíthetőség kritériuma is szerepel. A szinonimiának az efféle szűkebb értelmezése nem mond

ellen annak a gomboczi megállapításnak, hogy: „Adott esetben minden hangulati elemekkel átszőtt lelki tartalomnak rendszerint csak egy adekvát nyelvi kifejezése van.” (Jelentéstan 43.) A szinonimák ugyanis éppen hangulati, konnotatív értékükben szükségképpen különböznek egymástól, s a gyakorlatilag használható szinonimaszótárak egyik fő feladata e különbözőségek minősítése. (E lényegében stilisztikai különbözőségek jellegének a többféleségéről még alább lesz szó.)

A modern szinonimaszemlélet nem választható el a modern jelentéstan-tól és ennek attól a törekvésétől, hogy egyértelmű és a gyakorlatban is használható terminológiát teremtsen. A rokonértelműség lazább felfogása elsősorban nem azért hasznavehetetlen, mert tágabban értelmezi a szinonimiát, hanem azért, mert ez az értelmezés, amikor árnyalatnyi különbségekről, hasonlóságokról, közös jelentésmagról stb. beszél, nem mondja meg pontosan, mit ért árnyalaton, hasonlóságon, közös jelentésmagon. Ezért válik szinonimafogalma elmosódottá, bizonytalanná.

Ahhoz, hogy a szinonimiát pontosabban tudjuk értelmezni, szükséges, hogy néhány olyan nyelvészeti fogalmat is tisztázzunk, amely ugyancsak a modern nyelvészetben kapott határozott terminológiai megkülönböztetést. Ilyen fogalmak egyrészt a *hiponima*, *hiperonima* és *kohiponima* fogalma. Ezek az elnevezések terminológiaiailag egysíkúvá tesznek olyan fogalmakat a lexikológiából már eddig ismert szinonimával, homonimával, antonimával, amelyek már eddig is ismertek és használatosak voltak a logikában, illetőleg mint logikai műszavak a lexikológiában. A hiponimia a logikában mint *in kluzió* volt ismeretes, körülírva alárendelt fogalomnak nevezték. A *rózsa*, *viola*, *tulipán* mint hiponimák alá vannak rendelve a *virág*-nak, a *virág* pedig ezeknek hiperonimája. Egymás közötti viszonyukat illetőleg a *rózsa*, *viola*, *tulipán* kohiponimák. Mint látjuk, a szinonimiának egyik tág értelmezési válfaja nem tesz különbséget kohiponimia és szinonimia között. Erre utal TOLNAI VILMOSnak egy olyan definíciója, amely saját gyakorlatánál is rosszabb: „rokonértelmű szavak azok, melyek tartalmuknak egy közös, uralkodó jegyénél fogva, ez alá, mint legközelebbi nemi fogalom alá sorolhatók”. A definíció folytatása az előzménynek ellentmond: „ennél fogva az értelemnek minden megzavarása nélkül felcserélhetők, valahányszor őket az uralkodó jegy jelentésében használjuk.” (MNY. XV, 116.) A közös uralkodó jegy megléte ugyanis nem elégséges ahhoz, hogy az ezt a jegyet tartalmazó szavakat felcserélhessük egymással „az értelem megzavarása nélkül.” A definíció ugyanis kohiponimákra vonatkozik. A kohiponimák pedig nemcsak hogy nem cserélhetők fel, hanem egyenesen kizárják egymást, inkompatibilisek. Ilyenek például a színnevek, vagy a fent említett *erecske*, *patak*, *folyó*, *folyam* sor. Ez a mondat: *Géza egy patakhoz ért* implicit mondón tagadja azt, hogy *Géza egy folyóhoz ért*. Vagy a kohiponima viszonyában álló *lóca* és *pad* szó ugyancsak kizárják egymást. A *ház előtt egy lóca állt* tagadja azt, hogy *A ház előtt egy pad állt*. A *lóca* és a *pad* szó tehát nem cserélhető fel egymással, nem szinonimák, hanem kohiponimák. A TOLNAI-féle meghatározás következménye az a konfúzió, amelyet akár PÓRA FERENC szótárában, akár a Garmadában találunk szinonima ürügyén.

Egy másik fogalom, amelynek a szinonimától való elhatárolása éppen a vele való rokonság miatt szükséges, a *parafrázis* fogalma. A parafrázis-viszony ugyancsak ekvivalencia-viszony, s ennyiben a szinonimiához nagyon közel áll, de ez a viszony nem szavak vagy lexémák, hanem lexémák és lazább

szerkezetek között áll fenn, akár lexémák és definíciójuk között. Például a *folt* szó parafrázisa ez a definíció: *az alapszín(é)től eltérő színű kisebb rész*, vagy a *folyamát*-nak a parafrázisa: *folyam medre*. A parafrázis-relációnak a modern nyelvészet alapvető funkciót tulajdonít a nyelvi kommunikációban, s van, aki szerint „az érthető mondat (pontosabban utterance) az, amelyet parafrázálni lehet.” (Vö. GEROLD UNGEHEUER, Sprache und Kommunikation. Hamburg, 1972. 65.) A parafrázis segítséget adhat a szinonimia-viszony megállapításában: ha egy szó parafrázis-viszonyban van egy szókapcsolattal, akkor az említett szó nem lehet szinonimia-viszonyban a megfelelő parafrázis-szerkezet egy elemével. Például a *gebe* szónak parafrázisa: *rosszul táplált, nagyon sovány, gondozatlan ló*. Ennek következtében a *gebe* nem lehet szinonimája a *ló*-nak.

Már kevesebb az elméleti jelentősége a szinonimának a paronimától való elhatárolásának. A paronimák: közös származású és rokon jelentésű szavak, azaz egy tőnek rokon jelentésű származékai vagy változatai: *vígság* és *vigalom*, *fáradalom* és *fáradozás*, *fel* és *föl*.

A hiponimiának a szinonimiától való elhatárolásában komoly segítséget nyújthat a *k o m p o n e n s e s e l e m z é s*, amely a hiperonima alá tartozó hiponimák között legalább egy szemában (jelentéselemben) való különbözőség kimutatására való. A kohiponimák összekötő eleme a közös széma, elválasztó eleme pedig legalább egy eltérő széma. Az ilyen elemzésben különösen mai francia nyelvészek (például B. POTTIER, A. J. GREIMAS) mutattak fel eredményeket. Ahol a feltételezett hiponimák között szemában való különbözőség nem állapítható meg, azaz a szavak parafrázisa megegyezik, ott szinonimia-viszonnyal van dolgunk.

A szinonimia a nyelvi alak és jelentés viszonyának egyik sajátos esete. Mint ilyen szoros vonatkozásban van a nyelvi alak és jelentés viszonyának egy másik esetével, a poliszémiával. E két viszony bizonyos értelemben keresztezi egymást. Az *ág* szó például (az Értelmező Szótár jelentésszámait véve alapul) a 2. jelentésében találkozunk a *szárny* szó 4. jelentésével, 4. jelentésében érintkezik a *szál* szó 6. jelentésével és 6. jelentésében összeér az *ágazat* szó 3. jelentésével. A szinonimia-viszonyok tehát ezek: *ág* 2 : *szárny* 4 | *ág* 4 : *szál* 6 | és *ág* 6 : *ágazat* 3. De nincsenek szinonimia-viszonyban a *szárny*, a *szál* és az *ágazat* szavak, mert a szinonimia-viszony a jelentés alapján jön létre a különböző alakok között, márpedig az említett három szó egyes jelentései nem találkoznak egymással. Próbáljuk szemléltetni az elmondottakat:

<i>ág</i>	<i>szárny</i>	<i>szál</i>	<i>ágazat</i>
1.	1. 2. 3.	1. 2.	1.
2. (az épület) ága: szárnya	4.	3. 4.	2.
3.		5.	
4. (a cselekmény) ága: szála		6.	
5.			
6. (a termelés) ága: ágazata			3.

Az ág 6 : ágazat 3 szinonimia-viszony (a Magyar Szinonimaszótár is ennek veszi) mellesleg mutatja, hogy a paronimák kizárása a szinonimák közül (az ág és az ágazat paronimák is) teljesen értelmetlen dolog volna.

A szinonimai-viszony megállapításában nagy szerepet játszik a behelyettesíthetőség. Láttuk, hogy a szinonimák ekvivalenciáját az őket tartalmazó párhuzamos mondatok ekvivalenciája garantálja. Ez az ekvivalencia azonban mindig úgy értendő, hogy pusztán értelmi, fogalmi síkon érvényesül. Két mondatnak az „értéke”, ha ebbe az érték szóba a szó teljes kommunikációs potenciálját beleértjük, sohasem lehet ugyanaz, ha lexikai állományukban különbözőség mutatkozik. Ennyiben és csakis ennyiben van igazuk azoknak, akik kételkednek a szinonimák létezésében. (Lásd a fenti GOMBOCZ-véleményt.) O. NAGY GÁBOR a felcserélhetőséget korábban rendkívül optimistán ítélte meg. Mint láttuk, a felcserélhetőség csak értelmi síkon jelenthet ekvivalenciát. Már QUINTILIANUS rámutatott a teljes értékű felcserélhetőség korlátaira: „Mivel a dolgoknak különböző elnevezései vannak, vagy pontosabbak, szebbek, vagy kifejezőbbek, vagy jobban hangzók, ezeket nemcsak ismerni kell, hanem szükséges, hogy készen legyenek, mintegy szem előtt, hogy könnyen ki lehessen választani közülük a legjobbakat.” (Institutio oratoris. Ed. E. BONELL. Vol. II. Lipsial, 1866.) K. SZ. GORBÁCSEVICS szerint: „szinonimáknak nevezhetők azok a szavak, amelyek meghatározott kontextusfeltételek mellett *é r t e l m i l e g* megfelelnek egymásnak (a kiemelés tőlem. K. S.) (O tekstualnom izucsenii sinonimov: Vestnik L. U. 1963. Nr. 2. Serija ist.) Ezzel szemben O. NAGY GÁBOR a felcserélhetőséget az értelmi megfelelésen jóval túlmenően nemcsak lehetségesnek tartja, de egyenesen követelménynek tekinti: „a szinonimáknak kontextusokba — mindig több kontextusba — való behelyettesítésekor egyrészről . . . azt vizsgáljuk, hogy a szófölcserélés után is természetes, élő, szokásos kapcsolat marad-e a megváltoztatott szövegrészlet, másrészről pedig azt ellenőrizzük, hogy a kérdéses szinonimákkal alakult kontextuspárok ugyanazt vagy csaknem ugyanazt a szerepet töltik-e be a gyakorlati életben, hasonló módon reagál-e rájuk a hallgató vagy az olvasó, azaz ugyanazokat vagy csaknem ugyanazokat a gondolatokat, érzéseket vagy akarati megnyilvánulásokat kelti-e benne az a kontextus, amelyben az egyik és az a kontextus, amelyben a másik szinonimát használtuk. Ha ez nem áll fenn, vagyis ha a behelyettesítés után keletkező szósor nem hat természetes kontextusként, vagy pedig ha az új kontextus a beszélőnek a valósághoz való másfajta viszonyát fejezi ki, mint az eredeti kontextus, nem tekinthetjük a szóban forgó két lexikológiai egységet szinonimának.” (A készülő Magyar Szinonimaszótárról: MNy. LX, 16—31, i. h. 19.) Igaz, az „ugyanaz” érvényét gyengíti a „csaknem ugyanaz”, de az ilyen „csaknem”-eket pontosabb jellemzés nélkül mindenki a maga módján értelmezheti, különösen, ha hangulati elemeket kell mérlegre tenni. A szigorú követelmény a gyakorlatban elbizonytalanodhat, s éppen azért, hogy nincs benne különbségtétel a szó értelmi és emocionális töltése között: a gondolati síkot O. NAGY egyformán kezeli a fenti szövegezésben az érzelmi és akarati síkkal. S noha tiltakozik a pszichológia ellen, ebben a szinonimia-értelmezésben a pszichológia szerepe nyilvánvaló.

A felcserélhetőség kritériuma más szempontból is problematikus. Többen rámutattak, hogy nemcsak szinonimák cserélhetők fel egymással. A faji fogalmakat kifejező szó helyett gyakran használható a nemi fogalom jelölője, ahogy erre M. F. PALEVSKAJA is rámutatott: Ugyanő írja: „a nem szinonim viszonyban levő szavak felcserélésének a lehetősége azért van meg gyakran, mert a

kölcsönös megértés szempontjából sokszor teljesen elég a jelentéseknek az a kölcsönösen közös, érintkező eleme, amely a szinonimitástól függetlenül megelhető bennük” (Sinonimy v ruszskom jazyke. Moszkva, 1964. 15). Mindamellett a felcserélhetőség és a kontextus szerepe döntő a szinonimák fellelésében, az imént említett problematikus esetek egy más típusú (pragmatikus vagy szituatív) szinonimitás síkján helyezkednek el.

Mivel a szinonimia — ahogy fentebb már említettem — két vagy több lexikai egység viszonya, e viszonyfogalom jellegéből következik, hogy ezt a viszonyt csak egy nyelvi szempontból nagyjából homogén közösség, egyetlen nyelvi réteghez tartozók érzik egyformának nyelvérzékük alapján. Ezért szinonimák csak olyan szavak lehetnek, amelyeket egyszerre, egyidőben használnak egy nyelvközösségben. A köznyelv szinonimáinak az összegyűjtésekor tehát nem vehetők figyelembe sem a teljesen elavult szavak, se a köznyelvbe be nem került tájszavak vagy csoportnyelvi szavak. Ugyanakkor e nyelvi rétegek szavai, ha bekerültek a köznyelvbe, sajátos stílushatásúak, s a szinonimák egy része közülük kerül ki. Ez ma már közismert, de VÉGH JÓZSEFnek még vitáznia kellett e mai közhely igazságáért (A synchronia és a diachronia elve a rokonértelmű szavak vizsgálatában: MNy. XXXVIII, 348—51). VÉGH közvetve arra a kérdésre is felel, hogy lehet-e külön szinonimaszótára egy-egy nyelvjárásnak vagy akár a köznyelv egy-egy regionális változatának. Válasza pozitív.

A szinonimákkal kapcsolatos problémák egyike abból a tapasztalatból adódik, hogy a szinonimák az állandó frazeológiai kapcsolatokban, lexémákban, összetételekben nem cserélhetők fel egymással. Egyesek hajlamosak ebből arra következtetni, hogy az ilyen szinonimák nem igazi, nem teljes szinonimák. Ez a következtetés azonban helytelen. Az állandó lexikai kapcsolatokban a szinonimák ugyanis nem azért nem cserélhetők fel egymással, mert értékkülönbség van köztük (természetesen ilyen is lehet stilisztikailag), hanem azért, mert a lexikai kapcsolatot éppen az jellemzi, hogy egyetlen alakban szilárdult meg (*ebzárlat*, a *kutyafáját*, *vészcsengő*), az értékkülönbség legfeljebb csak a keletkezés időpontjában magyarázza a lexémában való megszilárdulás okát (hogy miért ez és ez a szó került a lexémába), egy későbbi időpontban a lexéma tagjai önállóan már nem funkcionálnak, pedig ez előfeltétele volna a felcserélhetőségnek.

A szinonimaszótár gyakorlati felhasználásának több területe van. A legismertebb az alkalmazott nyelvészeti az anyanyelvi oktatásban, az idegen nyelv oktatásában, az idegen nyelvről és nyelvre való fordításban, a tolmácsolásban és általában minden szóbeli és írásbeli fogalmazó tevékenységben. Azt hiszem, állíthatom: az idegen nyelvtudás legmagasabb foka az illető nyelv szinonimái közötti válogatásban való jártasság, a szinonimák közti stilisztikai árnyalatok közti különbségtévesztési képessége. Az ilyen „kompetencia” már szinte eléri az anyanyelvi tudás határát.

Nagy jelentősége van a szinonimaszótárnak mint alapkutatói eredménynek a nyelvészetben is. Egyrészt a szinonimaállomány áttekintése (milyen gazdag ez az állomány, mely jelentésekben, fogalmi körökben gyakoriak a szinonimák) hozzátartozik a nyelvállapot felméréséhez, másrészt a szinonimák történeti vizsgálata az egyik legizgalmasabb területe a nyelvtörténetnek: a szavak egymásközi viszonyának a mozgásába enged bepillantást. Mind a leíró, mind a történeti vizsgálat azonban megkívánja a szűkebb és a tágabb értelmű szinonimák éles megkülönböztetését. A szinonimák története tudniillik nagyrészt abból áll, hogy egymáshoz közel álló, de mégis különböző jelentésű sza-

vak hogyan közelednek egymáshoz, hogyan távolodnak egymástól, különbözőségük bizonyos szövegkörnyezetben hogyan tűnik el (neutralizálódik), hogyan lép fel közöttük jelentésmegoszlás, hogyan működnek az úgynevezett szinonimatörvények (vö.: ST. ULLMANN, *Language and Style*. Oxford, 1964. 74; M. BRÉAL, *Essai de sémantique*. Paris, 1924. 26; KÁROLY i. m. 235–6). Mindezekhez a vizsgálatokhoz a tágabb értelmű szinonima-fogalom nem használható. Más kérdés ugyanis azt vizsgálni, milyen és hogyan változik egy-egy nyelvben a mező tagolása, és megint más azt, hogy hogyan változnak a szinonimia-viszonyok.

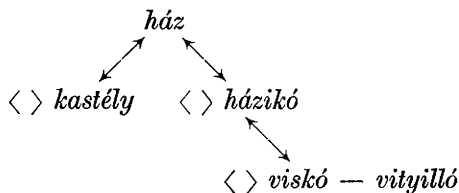
2. A Magyar Szinonimaszótár értékelése elsősorban annak a kérdésnek a tüzetes vizsgálatát kívánja meg, hogy a szótár mennyiben valósítja meg célkitűzését. Mint láttuk, ez a célkitűzés O. NAGY GÁBOR megfogalmazásában túlságosan szigorú: a szinonimák kritériumának nemcsak az értelmi megfelelést, hanem a hallgató vagy az olvasó érzelmi és akarati reagálásának az azonoságát is megkívánja a szinonimáktól. Már eleve gondolható, hogy ilyen szigorú kritériumnak egy szinonimaszótár nem tud megfelelni. E kategorikus állásponton O. NAGY enyhített egy későbbi munkájában (*Abriss einer funktionellen Semantik*. Bp., 1973.), ahol a szinonimák közti (stilisztikai) különbséget is hangsúlyozza, amelynek egyik oka — ahogy írja — a hangzásbeli különbözőség. Ezt mondja (magyarra átültetve): „[Mivel ennél a funkciónál] a szeméma hangképe is szerepet játszik, és mivel két szónak soha sincs ugyanaz a hangképe, világos, hogy jelentésük sem eshet össze teljesen” (110). A jelentés tagolatlan fogalma itt ugyan bizonytalanságban hagy bennünket, de a stilisztikára való utalás azt mutatja, hogy O. NAGY itt a jelentésnek komplexebb fogalmára gondol, amelybe az emocionális-értékelő elemek is beleszámíttatnak. Ez a felfogás közelít ahhoz az állásponthoz, amelyet magam is képviseltem: „A szinonimák között általában mindig van több-kevesebb hangulati különbség. Ennek forrása a két szó közti alaki és szerkesztésbeli különbség. A szinonimák vagy fonetikai alkatukban különböznek: *csalogány* — *fülemle*, *tör* — *zúz*, *fut* — *szalad*, vagy morfológiai, illetőleg szemantikai motiváltságukban is: *kombájn* — *arató cséplőgép*; *munkás* — *dolgozó*; *földműves* — *paraszt*; *kigondol* — *kiagyal*; *a barlang nyílása* — *a barlang szája* ... Mivel a szinonimák hangalakja más, más szócsaládjuk van, más a motiváltságuk, ennek következtében sokszor az alkalmi környezet »hozza elő« a szinonimapár egyikének azt a hangulati sajátosságát, amellyel a másik nem rendelkezik.” (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 74, 81.)

A szótár bevezetője — O. NAGY eredeti felfogásától eltérően — az enyhébb kritérium szerint határozza meg a szótár szempontjából releváns szinonimia-viszonyt: „A szótárba elsősorban azok a lexikai egységek kerültek bele rokon értelmű (szinonim) szóként/állandó szókapcsolatként, amelyek jelentésük, közelebből fogalmi tartalmuk (szignifikátumuk) szempontjából közel állnak egymáshoz, csupán kis mértékben, esetleg csak árnyalatilag különböznek vagy olykor nem is térnek el egymástól, és a közlésben, a kommunikáció folyamatában is hasonló szerepet töltenek be: azonos helyzetekben, ugyanazon szó szerkezetben/szó szerkezetekben, illetőleg ugyanazon szövegkörnyezetben használhatosak.” Ez a megfogalmazás, amely már nem hangsúlyozza a hallgató-olvasó érzelmi-akarati reagálásának az egyformaságát a szinonimapár esetében, már realisabb O. NAGY korábbi álláspontjánál, hiszen a szótár címszavai alatt felsorolt szinonimák túlnyomó része éppen hangulatában különbözik egymás-

tól, s e különbözőség jelzésére megfelelő jelzésrendszert dolgoztak ki a szerkesztők. Ez, valamint a fogalmi tartalom egységességének az említése arra enged következtetni, hogy a szótár szerkesztése közben maga O. NAGY is — helyesen — változtatott eredeti elméleti kiindulásán, vagy esetleg a szerkesztőtárs, RUZSICZKY ÉVA (s esetleg a lektor, JUHÁSZ JÓZSEF) maga is tevékenyen részt vett a szótár elméleti alapjának a továbbfejlesztésében. Erre mutat a fogalommal és a jelentéssel szemben korábban, O. NAGY említett cikkében mutatott elutasító magatartásnak a revideálása is. O. NAGY korábban úgy látta, hogy a kontextus szerepének a szinonimitás megállapításában való fontossága nincs harmóniában a szóegyed jelentésével, a szó logikai és lélektani szerepével, a szó valóságvonatkozásával, azért az utóbbiaknak teljesen alárendelt szerepet szánt „elméletben” akkor, amikor a szinonimapárokat összeállítani vélte. Ez összefügg O. NAGY általános jelentéstani nézeteivel, amelyeket ismertetni most nincs módomban. Itt elég, ha csak egyetlen példáját mutatom be, amely élénk fényt vet szinonima-szemléletére: „Ha például azt a kérdést, hogy rokon értelmű-e a *vityilló* és a *kastély*, úgy próbáljuk megoldani, hogy a két épületfajtát alakja, nagysága, rendeltetése, anyaga, építési módja, állapota stb. szempontjából összehasonlítsuk egymással, minthogy semmiféle kritériumunk nincsen arra vonatkozólag, hogy az összehasonlításban melyik a legfontosabb szempont, éppolyan joggal állíthatjuk azt, hogy e szavak szinonimák, mint ennek az ellenkezőjét. Az első esetben tudniillik azt tartottuk szem előtt, hogy e két épületfajtának ugyanaz a rendeltetése — mindkettő emberi lakásra való építmény —, a másik esetben pedig azt, hogy a *vityilló* nyomorúságos, szegényes de legalábbis kicsiny, a *kastély* ellenben díszes, jólétről tanúskodó és impozáns nagyságú, tehát lényegesen más jellegű.” (I. h. 18.) O. NAGY itt tehát a szó jelölte dolog tulajdonságainak semmi jelentőséget nem tulajdonít a szinonimitásban, mintha a szavak egymásközi viszonyában és szövegben való használatában ezeknek semmi szerepük nem volna. Attól eltekintve, hogy egy ilyen felfogásnak milyen téves következményei vannak a nyelv és a gondolkodás viszonyának az értelmezésére nézve, ma a szinonimakutatás gyakorlata is ellentmond neki, hiszen nyilvánvaló, hogy akár a közös tulajdonságot veszem alapul a két tárgy között, akár az eltérőket, elsősorban ezek miatt jön létre a két szó között a kohiponima-viszony. Tágabb értelemben, amely szerint az egy fogalomkörbe, az egy hiperonima alá tartozó szók szinonimák, ezek is szinonimák, de ez ellenkezik O. NAGY felfogásával is. Szűkebb értelemben pedig nem szinonimák, amit a behelyettesítés módszere, tesztje is rögtön mutat. Ami a lényeg, a fogalmi körbe tartozás és a kohiponima (tehát nem szinonima)-viszony szempontjából releváns fogalmi jegyek harmóniában vannak a kontextusban való használat különbségeivel, fel nem cserélhetőségükkel, inkompatibilis jellegükkel: ha valami *kastély*, akkor nem lehet *vityilló*, sem a fogalmi, sem a jelentéstani elemzés számára, sem a kontextusban.

Mit mond a Magyar Szinonimaszótár e szavakról? A szinonimaszótárban mind a *kastély*, mind a *vityilló* megtalálható egy összefüggésrendszeren belül, bár nem egyetlen szócikkben. Mind a két szónak külön címszava van. A *kastély* szócikkében utalás található a tágabb értelmű *ház*-ra a <t. é.> jelzéssel, a *vityilló*-nak csak utaló szócikke van, amely a *viskó*-ra utal. A *viskó* szócikke minden megkülönböztető jelzés nélkül utal a *vityilló*-ra, így: **viskó vityilló**. Eddig még nincs kapcsolat a szótárban a *kastély* és a *vityilló* között. Az összekötő szócikk a *ház*-é, amely — mint láttuk — tágabb értelműnek van jelezve, mint a *kastély*, ebben az esetben megfelel a hiperonima fogalmának. A *ház* szó-

cikkében utalást (nyilat) találunk a *házikó* szócikkére, a megfelelő jelentéstani megszorítással: <kicsi> és egy az emocionális árnyalatra utaló stilisztikai jellegű jelzéssel: kedvesk. A <> jelzés tehát mutatja, hogy a *házikó* hiponimája a *ház*-nak. A nyíl útmutatását követve a *házikó* szócikkében a <szegényes> megszorítással meglegljük a *viskó*-t. A *ház* szócikkében a *kastély* a következő megszorítással fordul elő: <vidéki, rendsz. parkban álló>. A *kastély* és a *házikó* a *ház* szócikkében kerül egymás közelébe, mint a *ház* hiponimái, a *ház*-tól <> jellel megkülönböztetve. Ezek tehát kohiponimák. Az utalási rendszer összefüggését a következőképpen ábrázolhatjuk:

A ↔ jel az egymásra kölcsönösen utalást jelöli, függőleges (illetőleg ferde) iránya a hiperonimia—hiponimia-viszonyra utal, a <> jel a megkülönböztető (diszkriminatív) sajátságra. A *házikó*-nál a *ház*-ra a <nagyobb> megszorítás utal. A *viskó* szócikkében utalás van a *házikó*-ra, <t. é.> és kedvesk. megjelöléssel.

Ez a szósór azt is jól szemlélteti, hogy a Magyar Szinonimaszótár hogyan szélesítette ki a szinonima fogalmát a fogalomkör felé, de jól megkülönböztetve egymástól a tiszta szinonimát a hiponima—hiperonima—kohiponima-viszonytól. Az itt szemléltetett szósorban csak a *viskó* — *vityilló* szópár tiszta szinonima, a többi a <> diszkrimináló jellel van megkülönböztetve egymástól. Ami azt is jelenti, hogy a teljes értékű behelyettesítés csak a <> jelzés nélküli szóviszony esetében lehetséges, de ez is csak — ezt hangsúlyozzuk — értelmi, fogalmi síkon (például az én terminológiámban a denotatív jelentés síkján), mert a két szó hangulata nem teljesen azonos.

A szótárban még két fajta jelöléssor található, amely nem a szavak fogalmi struktúrájában kielemezett különbségre utal: a nyelvrétegre és a műfajra, szövegtípusra utaló megjegyzések. Ezeket nevezhetjük stilisztikai megkülönböztetőknél, s ahol csak ilyeneket találunk, ott értelmi síkon a szinonimák között teljes ekvivalencia van, ami logikailag azt jelenti, hogy az egyiket tartalmazó mondat állítása a másikat tartalmazó mondat állítását, az egyiket tartalmazó mondat tagadása a másikat tartalmazó mondat tagadását is jelenti, míg ezek a logikai kritériumok nem alkalmazhatók az értelmileg diszkriminált szinonimákra. A nyelvrétegbeli megkülönböztetés leggyakoribb műszavai: familiáris, argotikus, vulgáris, népnyelvi, tájnyelvi, irodalmi, köznyelvi, szaknyelvi, régies, elavuló, vallási, gyermeknyelvi (a megfelelő rövidítésekkel), a műfaji, szövegtípus szerinti megkülönböztetések: bizalmas, választékos, költői, hivatalos, szaknyelvi, durva, közönséges, tréfás, gúnyos, társalgási kedveskedő, eufemisztikus, túlzó.

E használati különbségeket a szinonimaszótár technikailag jól elkülöníti a jelentéskülönbségektől, amennyiben a nyelvrétegre és a szövegtípusra utaló rövidítéseket a szinonima előtt <> jel alkalmazása nélkül adja. Kivétel e tekintetben akad, de ezt kellően nem indokolt következtetésnek tartom,

például a *másvilág* szócikkében ezt olvassuk: irod. *túlvilág*; <vall. szóhaszn., kül. kif.-ekben> *örökkévalóság*; <kül. kat. szóhaszn.: az örök boldogság színhelyeként> *menny* . . . A *menny* esetében a < > jel a jelentésmegkülönböztetés miatt helyénvaló, de az *örökkévalóság*-nál csak szókinszrétegbeli korlátozásról van szó, itt nem alkalmaznám e jelet.

A szótár a népnyelvi (általánosabban elterjedt) és tájnyelvi (egy-egy tájegységre jellemző), de azért mindkét esetben a köznyelvben használatos vagy ismert szinonimák megkülönböztetésével a nyelvjárási sajátságoknak a köznyelv szempontjából kétféle rétegre osztására tesz érdekes kísérletet, követve ebben (legalábbis részben) A Magyar Nyelv Értelmező Szótárát. E megkülönböztetés nagy adatanyagot nyújt annak a korántsem egyértelműen megválaszolt kérdésnek a tisztázásához, hogy vannak-e a tájegységek fölött álló általános népnyelvi sajátságok. Mint tudjuk, a hangtanban ez nagyon ritka, úgyszólván csak az *l* hang „azonszótagú” hiányát tekinthetjük ilyen, minden nyelvjárásra vagy a nyelvjárások nagy részére jellemző sajátásnak. A mondattanban valószínűleg több ilyen közös jellemző akad, de ezirányú kutatásaink, noha a „népnyelvi mondattan” kifejezés meghonosodott szakirodal-munkban, lényegében még hiányoznak. Az értelmező szótár és a szinonimaszótár kísérlete a szókinsz területén teszi lehetővé — esetleg a nyelvatlással egybevetve — az ilyen irányú vizsgálatot.

A szinonimaszótár meglehetősen nagy számban tartalmaz argotikus szavakat; volt, aki ezt kifogásolta is. Szerintem e szavakra, éppen egy szinonimaszótárban szükség van; a nyelvallapot hű jellemzéséhez hozzátartozik e nyelvi rétegnek a számontartása, és feltehető, hogy e szavak egy része a jövőben teljes polgárjogot élvező elemmé válik; határozottan ilyen úton van a fiatalabb nemzedék nyelvében *kaja* szavunk.

A szinonimaszótár alapján lehet lemérni azt a mozgást, ami a szavak stílusértékében megy végbe. A szinonimaszótár feladatai közé tartozik megállapítani, hogy egy szinonimasorban melyik a legsemlegesebb értékű szó. Lehet, hogy jelenlegi szótárunk (illetőleg szerkesztőinek nyelvérzéke) sem tükrözi minden esetben pontosan a mai nyelvallapotot. Ma már például sokan — a szinonimaszótár értékelésétől eltérően — a *far* szót nem érezzük a vele egy szinonimasort alkotó szavak között a semleges változatnak. Ma inkább a *fenék* és a *hátsó rész* látszik semlegesnek. Bizonyára más eltérések is találhatók a szótárban rögzített és az általánosnak tekinthető nyelvérzék között. Általában azonban az egész szóanyag stilisztikai minősítése, amelynek alapját — ezt ismét ki kell emelnünk — az értelmező szótár minősítései adják —, jó magyar nyelvérzékkel tükröz. Ez vonatkozik a szinonimák jelentéstani megkülönböztetésére is. A szinonimaszótárban különös fontosságúvá válik a nyelvérzék finom árnyalatokat megkülönböztető képessége, ez azonban egy ilyen szótár elkészítésének a nehézségeire is fényt vet, ami természetesen a nyelvallapot felmérése általános gondjainak (amelyek abból származnak, hogy a nyelv sohasem tökéletesen egységes) egy speciális esete.

Már az eddigiekből is kiderült, hogy a tárgyalt szinonimaszótár kiszélesítette a szinonima értelmezését a fogalomkör irányában, illetőleg a teljes vagy szűkebb értelemben vett vagy stilisztikainak minősített szinonimákat sok cikkben kiegészítette az egy fogalomkörbe tartozó szavakkal. Így például a *nadrág* szócikkében felsorolja az e szóval mint hiperonimával összefoglalt hiponimákat (*térdnadrág*, *farmer*, *rövidnadrág* stb.). Mivel a szótár nyelvi kiindulású és a nyelvben testet öltött tartalmak összefüggése alapján rendszerez,

nem fogja össze az olyan fogalomkörbe tartozó szavakat, amelyeknek nincs lexéma hiperonimájuk (azaz a felsőbb fogalomra külön lexémájuk). A *pásztor* szócikkében nem található a *csikós*, mert a mai köznyelvi elnevezésrendszerben a *pásztor* szóval nem illetik a 'csikós'-t, a *ménaspásztor* pedig elavult szó. (J. SOLTÉSZ KATALIN tehát nem jogosan hiányolta a *csikós*-t a *pásztor* szócikkében, vö. Nyr. CIII, 93.) A fogalomkör szavainak a szótárba való bevonásával azonban mérsékelten él a szinonimaszótár, tudatosan sem akar fogalomszótár lenni. Ez a kis mértékben kompromisszumos eljárás jelenleg — figyelembe véve a fogalomszótár, a mezőösszefüggések iránti gyakorlati igényt — bölcsnek mondható, bár nem titkolom, hogy helyesebbnek tartanám, ha a jövőben két szótári munka állana rendelkezésre. Az egyik egy „tisztá” szinonimaszótár volna, amely csak a szűkebb értelemben vett, úgynevezett stilisztikai szinonimákat tartalmazná. Ezek száma lényegesen kisebb a mostani szótári szinonimaállománynál, de nem lényegtelenül gazdagabbá válna a most kimaradt szóanyag bevonásával (hogy csak egyetlen példát említsék a sok közül, a *bírálat* és a *kritika* szavak mellől nagyon hiányzik nekem az *értékelés* szó, amelyet emocionálisan semlegesebbnek érzek két szinonimájánál, de amely a szótárban nem található). A másik egy fogalomszótár volna, amely fogalmi körökbe csoportosítva — a PÓRA FERENC szótárához hasonlóan, de annál rendezesebben — mutatná be a magyar köznyelvi szóanyagot.

Ha összefoglaló értékelést (!) kellene adnom a Magyar Szinonimaszótár-ról, a következőket mondanám:

1. A szótár a szövegben való behelyettesítés modern elvének nagyrészt következetes megvalósítása útján rendkívül jó nyelvérzékkel tárja elénk a magyar szinonimákat, ezzel a nyelvtudománynak és mindenféle, a szövegalkotással összefüggő gyakorlati alkalmazásának hasznos segédeszközt bocsátva rendelkezésére.

2. A szótár nemzetközileg is szinte páratlan szerkesztési technikával, világos utalórendszerével, a megkülönböztetés sajátosan kidolgozott, tömör és mégis célravezető módszerével illusztráló szövegpéldák nélkül is (ilyeneket csak szórványosan alkalmaz) óriási információanyagot közöl.

3. A szótár a mai magyar leíró szótárak egységes hálózatába épül bele, amennyiben a hétkötnetes A Magyar Nyelv Értelmező Szótára című monumentális alkotás és az ennek alapján készült, de ugyanakkor ezt részben kiegészítő Magyar Értelmező Kéziszótár anyagát dolgozza fel, és szócikkeinek jelentéstagolása szerint különíti el egy-egy szóalak szinonimáit. Többek között ez is lehetővé teszi a takarékos közlési módszert.

4. Mint minden szótárunkban, kisebb következetlenségek ebbe is belesúsztak, de ezeknél jobban fájlalom, hogy a szótár bevezetője túlságosan szűkszavú, nem is mindig világos (például amikor egymással semmi összefüggésben nem levő szinonimákról beszél a | jel magyarázatakor), nem ad megfelelő, akár oktató-nevelő célzatú felvilágosítást a használók széles táborának a szinonimia problémakörében, pedig ezzel megfelelőbb fogadtatást biztosíthatott volna magának, és elejét vehette volna a sajtó egy részében megjelent, hozzá nem értést tanúsító ismertető írásnak. Pedig itt jó példaként áll előttünk BÁRCZI GÉZA nem hiába Tájékoztatónak nevezett bevezetője a Magyar Szófejtő Szótárban (1941.), ahol BÁRCZI — noha az ő esetében egy kevésbé gyakorlati hasznú szótári munkáról van szó — nem kíméli a helyet és a fáradságot attól, hogy az olvasóközönséget oktassa, nevelje, a szótár megfelelő használatára előkészítse. A szinonimaszótár bevezetője nem okozott volna kiadási

gondokat, ha 2—3 lappal több és pedagógikusabb lett volna. Nem értek egyet a bevezetésnek azzal a megállapításával sem, hogy a szinonimaproblémában „a modern jelentéstan sem hozott lényeges változást.” Az a véleményem, hogy a modern jelentéstani munkákból kihámozható a szinonimaszótár számára egy biztosabb elméleti alapvetés. Ez persze a valóban tarka képet mutató vélemények bátrabb szelektálását kívánja meg.

5. E nagy munkáért feltétlenül elismerés illeti a szerkesztőket, elsősorban a szótár alapvetőjét, O. NAGY GÁBORT, de a munka folytatóját és végső kivitelezőjét, RUZSICZKY ÉVÁT is, akire a szócikkek nagyobbik részének a megírása hárult. Az ő érdemei semmivel sem kisebbek tragikusan elhunyt szerkesztőtársánál. Ezzel kapcsolatban elég, ha a híres Webster-szótár bevezetőjének a következő soraira utalok: „The method of discrimination is not invariable, for every set of synonyms presents its own problems.” Azaz: „A szinonimák megkülönböztetésének módszere nem egyszer és mindenkorra adott: minden szinonimasornak megvannak a maga sajátos problémái.” Ezekkel egyébként minden egyes szócikkben külön-külön kellett megküzdeni, az általános alapelvek tisztázása után is. És e munkában a „menet közben” lektoráló, állandó segítőként jelen levő JUHÁSZ JÓZSEF érdemeiről sem szabad megfeledkeznünk.

3. A Magyar Szinonimaszótár már egy éve megjelent. Azóta az ismeretéseknak egész sora látott napvilágot, s különösen élénk érdeklődés nyilvánult meg a szótár iránt a szélesebb közönségnek szánt napilapok, folyóiratok részéről. A szótár fogadtatása általában kedvezőnek mondható, több esetben megtisztelő elismeréssel nyilatkoztak róla, a Magyar Nemzet vezércikkét is szánt neki.

De voltak — bár jóval kisebb mértékben — kritikus megjegyzések, sőt a szótárhoz méltatlan, értetlenséget és a kérdésben csak felületes tájékozottságot eláruló, mégis — vagy éppen ezért — fölényes hangú megnyilatkozások is. Az elégedetlenség főleg a szótárban található szinonimák mennyiségére vonatkozott, többen kevesellték a szinonimák számát. Az ilyen kifogások részben arra vezethetők vissza, hogy az ismertetők nem igazodtak el a szótár utaló rendszerében, illetőleg nem vették azt a fáradságot, hogy a szótár használati tájékoztatóját — bár ez rövid — gondosan elolvassák. Arra is volt példa, hogy valaki panaszkodott: a *fárad* ige mellett nem találja a *lankad* igét, noha a *lankad* szemetszúróan ott található a *fárad* utáni első helyen. A mennyiségi kifogás másik oka: a PÓRA FERENC fogalmi szótárával és a Garmaával megismerkedett közönség hozzászólt az e munkákban felsorakoztatott nagy szóanyaghoz, amelyet szerzőik szinonimáknak, rokonértelmű szavaknak könyveltek el.

Mint említettem, a szinonimaállomány gazdagságához fűződő várankozást némi hazafias buzgalom is motiválta. Ezen a ponton nyilvánvaló, hogy a közönségnek is meg kell értenie: nem ad segítséget, ha a szinonimaszótár olyan szósorokat is tartalmaz tömegesen, amelyeknek tagjai nem cserélhetők fel egymással; az ilyen szinonimaszótár gazdagsága: álgazdagság. Viszont kétségtelen, hogy az érdeklődés tárgya nemcsak a szavak felcserélhetősége lehet, hanem a fel nem cserélhető szavak jelentésében és használatában megmutatókozó különbség is. Ezt az igényt azonban nem a szinonimaszótár, hanem egy fogalomszótár tudja csak kielégíteni.

KÁROLY SÁNDOR

A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában*

1. Ha a címben megjelölt bonyolult témakört csak érinteni akarjuk is, mindenekelőtt a következő kérdésre kell válaszolnunk: miért és hogyan tereli rá a felvilágosodás a figyelmet a nyelvi tudatosságra?

A felvilágosodást sokan, sokféleképpen, a legkülönbözőbb oldalról körülírták, meghatározták. Egy azonban bizonyos — s ez a mi mostani szempontunkból is lényeges —: a felvilágosodással a ráció, a józan okosság diadalmaskodik, amely — mint SZAUDER JÓZSEF, e korszak nagyon korán elhunyt kutatója mondta egy évtizede „A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai” című alapos programadó tanulmányában — „az ember rendelkezésére álló eszközzé változván, feltartóztatlanul instrumentalizálni törekszik mindent, ami akciója alá esik: a természetet éppúgy, mint az embert” (ItK. 1969: 132). Vagyis — röviden szólva — a ráció a saját ítélőszéke elé állította és teljesen átformálta a filozófiai nézeteket, a politikai-társadalmi viszonyokat, a műveltséget, a tudományokat stb., sőt nálunk és a szomszédos népeknél, amelyekre a „décalage chronologique”, vagyis a fejlődés ütemeltolódása volt a jellemző, és ahol még a nemzetté válás volt napirenden (vö. SZIKLAY LÁSZLÓ: i. h. 164), nem kismértékben beleszólt a „nemzeti lét” alakulásába is. Ilyen értelemben a felvilágosodás valóban egyszerre politikai, ideológiai és kulturális irányzat egyszersmind (vö. KÖPECZI BÉLA: Helikon 1973: 502–3).

A nyelvi tudatosságnak a magyar felvilágosodás korabeli vizsgálata nemcsak azért fontos tehát, mert mintegy az anyanyelvi kultúra hordozza a felvilágosodás tartalmait; nem is csak azért, mert a felvilágosodás valójában felvilágosítás volt, s ennek leglényegesebb eszköze a — nyelvileg megfogalmazott — irodalom. Hanem elsősorban azért, mert nálunk — éppen az elmaradt társadalmi és egyéb korviszonyok miatt (a rendiség felszámolásáról itt még nincsen szó, csupán kisebb-nagyobb reformokról stb.) — a felvilágosodás egyenesen vezetett el a nyelv kiműveléséhez (nyelvújítás, az egységes irodalmi nyelv, illetőleg nyelvi normarendszer kialakítása és elterjesztése, az anyanyelv megalapozottabb és szélesebb körű tanítása, a nyelvészeti diszciplínák elindítása, a lakosság olvasóvá nevelése stb.). A leegyszerűsített séma tehát valahogyan a következő: a „közboldogság” eléréséhez a tudományok fellendítésére és a műveltség elterjesztésére van szükség, ehhez pedig megfelelő nyelv kell, tehát a legfontosabb feladat: a nyelvnek minden téren való kiművelése. Ezért írhatott joggal WALDAPFEL JÓZSEF 1954-es monográfiájában (A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp.) a felvilágosodásnak és a nyelvművelésnek az összefonódásáról — a nemzeti lét védelme érdekében.

2. Bessenyei Györgynek, a magyar felvilágosodás első kiemelkedő alakjának a nyelvművelő programja — amely sajnálatos módon nem valósulhatott meg — valóságos modell lehetne az elmondottakra.

Bessenyeit a felvilágosodás eszméi és egyéniségének fő vonásai („egyetlen életmű egységében hasonította át mindazt, ami Voltaire-nél és d’Holbach-

* Elhangzott előadásként (német nyelven) Göttingenben a „Sprache und Volk im 18. Jahrhundert” című nemzetközi szimpozionumon, 1979. július 3-án.

nál és Rousseau-nál külön-külön, egymást szinte kizáróan alakult ki", l. SZAUDER i. m. 146; — benne élt kora valóságában, felismerte a nemzeti történelemnek valamennyi akkori létkérdését; — igazi műfaja a röpirat, ebben tudja elképzeléseit, terveit — a „közboldogság” érdekében — leggyorsabban és leghatásosabban előadni; ilyenek: *Magyarság, Bécs, 1787.*; *Magyar néző, Bécs, 1779.*; *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék, 1781-ben íródott*; stb. és a filozófiai, valamint történelmi, politikai elmélkedés, tanulmány — ez meg arra alkalmas, hogy hosszabban kifejtse ismeret-, lét-, társadalomelméleti stb. nézeteit; ilyenek: *A törvénynek útja, Bécs, 1778.*; — vegyesebb formában — *A holmi, Bécs, 1799.*; *Az értelemnek keresése . . . 1804.*; stb.) vezették el odáig, hogy meglássa az anyanyelvi műveltség társadalmi szerepét és benne az anyanyelv, pontosabban az egységes irodalmi nyelv kialakításának és kiművelésének jelentőségét, mindenekelőtt a szókincs nagy arányú gyarapításának, azaz a nyelvújításnak a föltétlen szükségességét.

Logikusan felépített koncepcióját a már említett három röpiratában (*Magyarság, Magyar néző, Jámbor szándék*) körvonalazza. Bessenyei a felvilágosodás egyik alapelvéből: az ország boldogságának a szükségességéből indul ki, és úgy látja, hogy a közboldogság eléréséhez elsősorban a tudomány vezet el: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb.” (*Jámbor szándék. Magyar irodalmi ritkaságok IV. sz. Bp., 1931. 16.*) A tudományt azonban mennél szélesebb körben elterjeszteni csak anyanyelven lehet: „A tudománynak kulcsa a nyelv, még pedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve.” (Uo. 16.) Ámde — folytatja Bessenyei — az anyanyelv használata megköveteli annak kiművelését, tökéletessé tételét: „Ennek tekéletességre való vitele tehát legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.” (Uo. 16.) A továbbiakban arra utal, hogy az anyanyelvnek állandóan fejlődnie kell, az új találmányoknak, dolgoknak nevet kell adni: „... az új találmányoknak, természeti és elmebeli új dolgoknak új eszközöket, új hivatalokat, új rendtartásokat és ezeknek ismét új neveket kellett szükségesképen találni. Így öregbedett a nyelv a tudománnyal együtt és ennyire egybe vagyon kötve a kettő minden országnak számosabb részére nézve.” (Uo. 17.) Azt is megállapítja azonban, hogy a mi nyelvünk és a mi tudományunk el van maradva: „... a franciáknál, anglusoknál, németeknél, amint a nyelv kipallérozódott, úgy a tudományok is nagy előmenetelt vettek. Ellenben a mi nemzetünk, amelynek született nyelve inkább romlik, mint épül, a tudományok virágzásával is keveset dicsekedhetik.” (Uo. 17—18.) A „Magyarság”-ban drámai szavakkal ecseteli nyelvünk szűkös voltát, de szenvedélyes hangon megmutatja a kivezető útát is: „Valljuk meg, hogy nagyon megszükülünk a magyarságba, melynek ugyan bőségében soha nem voltunk. Csudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki különben minden tulajdonainak fenntartásába oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anyanyelvét felejtteni láttatik; olyan világban pedig, amelybe minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik.” (Bessenyei György válogatott írásai. Válogatta VAJTHÓ LÁSZLÓ. Bp., 1961. 36.)

Nyelvünk kipallérozását az akadémiaira bízna, francia minta alapján, de a hazai viszonyokat nagyon is figyelembe véve a „Jámbor szándék”-ban kifejti a felállítandó Tudós Magyar Társaság rendtartásairól, a személyek meg-

választásáról, a társaság munkáiról és hasznairól vallott elképzeléseit. Olyan programot adott ebben, amely ha megvalósul, minden bizonnyal előbb zárkózik fel nyelvünk a művelt európai nyelvek mellé.

Az akadémia első elvégzendő munkájaként említi egy normatív szótár megszerkesztését (l. Jámbor szándék 33). A szótár készítőinek — Bessenyei föltétlen több tudósból álló testületre gondol — fő feladata a tudományok, mesterségek új fogalmainak a megnevezése és a meglevő szavak értelmének a meghatározása (l. uo. 27—8).

És hogyan látta Bessenyei az irodalmi nyelv egészét, a hang- és alaktani normákat?

Először is világos számára, hogy hazánkban több nyelvjárás van. De nem egyformán szemléli a dialektusokat, nagyon jól sejti, érzi (mert aligha tudatos nála!), hogy a Debrecen és Sárospatak környékén beszélt nyelvváltozat „a tisztább és igazabb magyarság”. A Magyarságban (12) meg azt írta, hogy nyelvi dolgokban a sárospataki kollégiumra kell figyelni. Ez utóbbit azért kell kiemelniünk, mert — mint ismeretes — a mi irodalmi nyelvünk alapja éppen az e vidékeken beszélt nyelvjárás.

Az ettől eltérő — mondhatnók — erősen provinciális beszédet, táji nyelvet egy kissé gúnyolódva ítéli el (l. A holmi 242).

Arra is gondol viszont, hogy — éppen az egységes magyar irodalmi nyelv kialakítása érdekében — a normatív szótár mellett normatív grammatikára is szükség van, amelynek az egyáltalán nem könnyű megszerkesztése az akadémia várára vár (Jámbor szándék 25). Helyesen, kétféle nyelvtan — egy iskolai és egy tudományos grammatika — írására tart igényt (uo. 28). (Bessenyeinek az anyanyelvvel, az egységes nyelvhasználat kialakításával kapcsolatos nézeteit más szempontból részletesen tárgyalja BENKŐ LORÁND, *Felv. Ir. passim* és NÉMEDI LAJOS: *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. 1956. 332—76.*)

Megemlítem még, hogy a felvilágosodás későbbi szakaszában olyan összegző, nagy terjedelmű munkák is napvilágot látnak, amelyek ez irányzatnak az anyanyelv kiművelésével kapcsolatos eszméit, elgondolásait feldolgozva mutatják. Ilyen Verseghy Ferencnek *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* című három kötetből álló munkája (Pars I. *Etymologia Linguae Hungaricae*. Buda, 1816. XXXII, 474. l. és Index 64 l.; Pars II. *Syntaxis Linguae Hungaricae*. Buda, 1817. XXXII, 446. l. és Index 65 l.; Pars III. *Usus Aestheticus Linguae Hungaricae*. Buda, 1817. XXX, 1138 l. és Index: 49 l.). Ez összefoglalása és kiteljesítése Verseghy egész tudományos munkásságának. Egyrészt ugyanis grammatika (benne leíró magyar nyelvtan történeti és egyéb nyelvészeti vonatkozásokkal, nyelvfilozófia és nyelvművelés), továbbá esztétika (retorikai, poétikai, stilisztikai, valamint verstani vonatkozásokkal), másrészt nyelvfilozófiai és nyelvtudományi, nyelvművelő nézeteinek a korábbinál tudományosabban, rendszerezettebben való megalapozása. Verseghynek — mint maga is kifejti — a célja kettős: határozott és egyszerű szabályok segítségével a helyes nyelvhasználatra tanítani, továbbá a rendhagyóságok és felesleges változatok lenyesésével — közösen, de mindenekelőtt az írók és a tanítók közreműködésére támaszkodva — nyelvünket magasabb művészi szintre emelni.

3. A továbbiakban két kérdésre kell válaszolnunk: a nyelvi tudatosság milyen fő területeken jelentkezik?; — milyen e nyelvi tudatosság mértéke? — Mindjárt meg kívánom azonban jegyezni, hogy e rövid dolgozat keretében nem

lehet szó részletes tárgyalásról, csupán csak felvillanthatom az egyes jelenségeket, egy-két példával illusztrálva.

Azzal kapcsolatban, hogy a felvilágosodás politikai, ideológiai és kulturális irányzat egyszersmind, KÖPECZI BÉLA a következőket jegyzi meg: „Amikor ideológiáról beszélek, az eszmék olyan együttesére gondolok, amelyek többé-kevésbé zárt rendszerben nyilvánulnak meg. Az ideológia tartalmazza tehát a tudat minden formájának »eszmei« elemeit, és nemcsak a politikai tudatét. Ha elfogadjuk az ideológia eme felfogását . . . , azt állíthatjuk, hogy a felvilágosodás elsősorban ideológiai irányzatot jelent, amely befolyásolta az emberi tevékenység minden szféráját.” (Helikon 1973: 503.) Továbbmenve: A magyar nyelv értelmező szótára így határozza meg a filozófiában: „Az agynak az a legmagasabb rendű képessége, mellyel az anyagi világot, a létet visszatükrözi, ezekhez való viszonyát meghatározza, fogalmakat alkot, s ezekkel gondolkodik, ítél.” A tudományokra vonatkozólag pedig ekképpen: „E képesség révén megszerzett és egymással rendszert alkotó képzetek, fogalmak, érzelmi és akaratú élmények összessége.” Végül a „tudatos” annyit jelent, hogy „olyan (személy), akinek tudata van, illetőleg olyan (jelenség, cselekvés, magatartás), amely a tudaton alapszik, ill. amely világosan a tudatban van.”

Ha tehát egy korszak nyelvi tudatát, illetve tudatosságát akarjuk megállapítani, azt kell megvizsgálnunk, hogy mely területeken s hogyan szaporodtak, halmozódtak fel a nyelvvel, jelen esetben az anyanyelvvel kapcsolatos ismeretek, továbbá hogy álltak össze rendszerré, és végül mennyire tudatosan képviselték ezeket a gyakorlatban a szakemberek, a műveltek és a kevésbé műveltek.

Kezdjük a legátfogóbb területtel: az egységes nyelvi normarendszer kialakításával. A nyelvi egységesülés és normalizálódás ugyanis mindig társadalmi indíttatású, és az egységesülés és normalizálódás útját később is — sok mindentől függően — a mindenkori társadalom igazgatja. De mindez a nyelvben: a helyesírási, hangtani és alaktani elemekben, majd a szó- és kifejezőkészségben, a mondatban, a stilisztikai jelenségekben és a szöveg síkján megy végbe. Végül pedig a legfontosabb élettere a szépirodalom, tehát a költők, írók művei, valamint a tudományos és a sajtónyelv.

A röviden elmondottak érvényesek — mutatis mutandis — minden korszakra, de fokozott mértékben azokra, amelyekben nagyobb mérvű volt a társadalmi haladás, s ennél fogva meggyorsult a nyelvi egységesülés és normalizálódás is, illetőleg fellendült a szépirodalom, fejlődtek a tudományok. Ilyen volt a felvilágosodás kora is. Nem csoda hát, ha jelentős állomása lett irodalmi nyelvünk történetének, és hogy igazában innen számíthatjuk a nyelv- és irodalomtudomány szinte minden ágának indulását. („Les sciences humaines . . . nous ramènent toujours au XVIIIe siècle” — mondja találóan JEAN FABRE a Revue d'Histoire Littéraire de la France 1968. 3—4. Dix-Huitième Siècle című különszámának a beköszöntőjében; idézi SZAUDER: ItK. 1969: 130.)

Az eddigi kutatások (BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963.; SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968.; stb.) kiderítették, hogy irodalmi nyelvünk a XVIII. század elejére alapjaiban körvonalazódott, de csak formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. A tartalmi — közelebbiről: szókészleti, frazeológiai, mondatnyi és stilisztikai — jelenségeknek azonban nemcsak hogy a kialakult egységéről és normarendszeréről nem beszélhetünk (ezen a téren legfeljebb kezdeti lépések történtek!), hanem egyenesen meg kell állapítanunk: szó- és

kifejezőképességünk rendkívül szegényes volt, hiányoztak nyelvünkéből a nagy számban keletkezett új fogalmakat kifejező szavak s a színes, változatos és hatásos stílust biztosító nyelvi-stiláris eszközök.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy az elmondottak ellenére irodalmi nyelvünknek még a teljes formai kialakulásáról sincsen szó. Ugyanis a létrejött hangtani, alaktani, továbbá helyesírási normarendszer sem terjedt el, csupán igen szűk körben volt ismeretes és használatos.

Nos, a felvilágosodás legkiemelkedőbb egyéniségei — éppen a felvilágosodás eszméinek a hatására is — mindkettőt felismerték. És egyrészt megvalósították a nyelvújítást, másrészt hitet tettek a kialakult nyelvi normák mellett, illetőleg finomították őket, továbbá új grammatikákkal, szótárakkal, iskolai tankönyvekkel, költői és prózai művekkel stb. nem kismértékben terjesztették is őket.

Az itt említettekről még a következő pontokban szó lesz, ezúttal csupán arra utalok, hogy Kazinczy, akinek nevéhez a nyelvújítás végigvitele fűződik elsősorban, hogyan állt ki az irodalmi nyelvnek addig kialakult hangtani, alaktani stb. normarendszere mellett, és hogyan küzdött nyelv- és stílusújító törekvései közben ezek elterjedéséért is. Kazinczy — mindenekelőtt — világosan látta az irodalmi nyelv jelentőségét, azt, hogy az írónak nem valamely tájnyelven kell művét megalkotnia, hanem az irodalmi nyelven (ő ezt németül nevezi meg: *Schriftsprache*). „... az én törvényem az — jegyzi meg egy 1811-i levélben —, hogy a' ki magyarul ír, annak a magyar *Schriftsprache*-ban és nem valamelyik provinciáéban kell írni” (Levelezése VIII, 456). Az egyes vidékek nyelvét illetően nem tett kivételt. A Debrecen környéki nyelvjárást csakúgy visszautasította e tekintetben, mint a dunántúlit, a Szeged vidéki ő-zésnek az irodalmi norma rangjára való emelése ellen — amikor ezt Dugonics András néhány regényében megkísérelte — csakúgy tiltakozott, mint ahogy szigorúan megbírált a Baróti Szabó Dávid Vergilius-fordítását is, mivel sok székely nyelvjárási elemet talált benne.

Ilyenformán megérthetjük, hogy Kazinczy a szépirodalomban tiltakozott minden olyan — rendszerint valamely tájnyelvből való — hangtani, alaktani stb. változat ellen is, amely nem felelt meg az irodalmi nyelv akkorra már megszilárdult normájának. Egyébként BENKŐ LORÁND ezt írja monográfiájában: „Már a fiatal Kazinczy úgy jelenik meg előttünk, mint a norma kiváló ismerője. Első nagyobb, kéziratos munkájában (*Geszner' idylliumi*. 1785.) már egyetlen hibát sem követ el a »kritikus« jelenségek sorában. . . . A kilencvenes évekből származó kézírataiban (Lenaszsa. 1793.; Stella. 1794.) meg olyan pontos, egyöntetű és normatív írásbeliség tárul elénk, amellyel a korszaknak csak nagyon kevés írójánál találkozunk, különösen a kéziratok területén.” (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 460; a jelzett korra vonatkozólag l. az egész munkát.)

A nyelvi tudatosságnak igen fontos és jellemző színtere a nyelvújítás. Nyelvújításon ugyanis a nyelv természetes fejlődésébe való erőteljesebb tudatos beavatkozást értjük, amely — a társadalmi szükségletnek megfelelően — mindenekelőtt a nyelv szókincsét, továbbá szó- s mondatstruktúráját, valamint egész kifejezőmódját, vagyis stílusát elvszerűen módosítja, gazdagítja (vö.: TOLNAI, Nyúj. 2; BÁRCZI GÉZA: MTud. 1971: 610; GÁLDI LÁSZLÓ: *L'état de la langue hongroise à l'époque des Lumières*. Kny. Bp., 1972.). A magyar nyelvújítás pedig az a társadalmi—művelődési mozgalom, amely a XVIII. század utolsó harmadától (a felvilágosodás erősebb hatásának kezdetétől) mint-

egy száz éven keresztül — a legintenzívebben 1790 és 1820 között — több ezerrel gyarapította nyelvünk szó- és kifejezőképességét, és amely a kor színvonalára emelte valamennyi stílusrétegünket, vagyis a tudományos és szaknyelvi, a publicisztikai és a hivatalos stílus mellett a legfontosabbat, a magyar szépirodalmi stílust is, azaz stílusújítás is volt.

A nyelvújítás gyakran heves vitáival, sőt harcaival „megmozgatta” az egész országot: a fővárost, a vidéki centrumokat, de még a kisebb városokat is, illetőleg az írókat, költőket, tudósokat (ilyenek voltak az induló szaktudományokkal foglalkozók: Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, a debreceni fűvészkönyv szerzői; Révai Miklós, a nyelvtudós; Bugát Pál, az orvos; stb.), továbbá tanárokat, tanítókat, egyszerű embereket egyaránt. És a mozgalomba természetesen bekapcsolódott a kezdődő magyar hírlapirodalom is — elsőként a Magyar Hírmondó — és szinte valamennyi akkori folyóirat.

A mi nyelvújításunk egyébként jelentős azért is, mert messze túlnyomórészt belső erejéből, saját eszközeinek és lehetőségeinek a felhasználásával (régí szavak felújítása, tájszavak beemelése az irodalmi és köznyelvbe, szóképzés, szóösszetétel stb.) oldotta meg feladatát (más népek vagy nyelvrokonaikhoz, vagy ahhoz a korábbi nyelvhez fordultak, amelyből származtak; így pl. a francia nyelvújítás a latinból, a román a latinból és a franciából, a bolgár az oroszról merített). S mindez nem kismértékben hozzájárult ahhoz is, hogy népünk megőrizte nemzeti függetlenségét, és hogy felzárkózott a haladottabb nemzetekhez.

A nyelvművelés — a legtágabb értelemben — az anyanyelv teljes kiművelését jelenti, vagyis a nyelvhasználati szabályok (normák) megállapítását, a szó- és kifejezőképesség gazdagítását, a nyelvtani helytelenségeknek helyesekkel való pótlását, a nyelvi ismereteknek minden eszközzel történő terjesztését stb. Ilyenformán a nyelvművelés átfogja a nyelvvel való foglalkozásnak szinte minden megnyilvánulását, és valóban a nyelvi tudat és tudatosság erősítését szolgálja. És hozzátehetjük BENKŐ LORÁNDTÓL idézve: „A felvilágosodás kora ... egy-két évtized alatt olyan nyelvi mozgalmat bontakoztatott ki, amelyről azelőtt álmodni sem lehetett, s amely a maga hirtelen kiszélesedésében szinte páratlan jelenség a magyar szellemi élet történetében” (Felv. Ir. 230 és l. uo. 229—33). Egyébként az így felfogott felvilágosodás kori nyelvművelést talán a legtipikusabban Verseyhy életműve példázza (l. SZATHMÁRI ISTVÁN: Verseyhy, a stilisztikus, in: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. SZAUDER JÓZSEF és TARNAI ANDOR. Bp., 1974. 901—27, irodalommal).

Mint már utaltam rá, a nyelv kiművelésének a célkitűzése magával hozza azt, hogy a nyelvtanírás központi kérdéssé válik. Ezt már a számadatok is jelzik. BENKŐ LORÁND említett monográfiájában az 1751—1770 közötti időből 3, az 1770-től 1800-ig terjedő három évtizedből pedig már 31 nyelvtant dolgoz fel (i. m. 323). E munkák célja kettős: nyelvi, nyelvtani ismereteket adni, továbbá nyelvhasználati szabályokat, normákat megfogalmazni. A nyelvi tudat erősödő, sőt — viszonylag — erős voltát jelzi, hogy már a diakrón szemlélet is jelentkezik. Természetesen a kor színvonalán, de a Halotti Beszéd stb. kívül már vizsgálják a XVI—XVII. század nyelvállapotát is. Ez vezet el aztán egyenesen Révai Miklós történeti szemléletének, módszerének a kialakításáig.

A felvilágosodás fordulópontot jelent a szótárírásban is. GÁLDI LÁSZLÓ monográfiája (A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957.) szerint az 1770-nel kezdődő három évtizedben már több mint húsz szótárkezdeményezésről tudunk. Ezek részben normatív céllal

készülnek (pl. Márton József német—magyar és magyar—német szótára 1799-ből), részben az irodalmi nyelv gazdagításának a szándékával (tájszavakat adnak közre (pl. Baróti Szabó Dávid Kisded szó-tára 1784-ből), így mindenképp a nyelvi tudat és tudatosság erősödéséről tanúskodnak.

Ezúttal csupán utalhatok a főként Rájnis József és Baróti Szabó Dávid között lefolyt prozódiai vitára, amely — a magyar időmértékes verseles szabályait akarván megadni — e versforma feltárásán kívül a hangtan és helyesírás normalizálódásához is hozzájárult (vö. BENKŐ i. m. 331—5).

A nyelvészeti jellegű diszciplínák után hagytam a nyelvfilozófia kérdését. Valójában első helyre is kerülhetett volna, mert — érthető okokból — áthaltotta a felvilágosodás korában a nyelvvel való foglalkozás egészét, és nem kis mértékben járult hozzá a nyelvi tudat, tudatosság erősödéséhez.

Ennek az érzékelésére hadd utaljak röviden Verseghy munkásságára, említett dolgozatom alapján.

Kiket tanulmányozott, kik hatottak rá? Olvasta nagyon korán mindekelőtt a felvilágosodás íróit, a francia forradalom előkészítőit (Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot, Holbach, Helvetius, az enciklopédisták stb.), és már a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején a Voltaire nézeteit valló Cl. Fr. Millot háromkötetes történeti munkáját fordította, elsősorban Batsányi ösztönzésére. — Szintén korán tanulmányozta Herdert, a költőt, majd hamarosan — különösen a fogsága idején és a fogsága utáni években — a gondolkodót, a történetfilozófust, az evolúció-tan hirdetőjét (l. bővebben SZAUDER JÓZSEF, Verseghy és Herder: FilKözl. 1958: 700—13). A nyelv művelésről, a stilsztika kérdéseiről vallott felfogását illetően talán legnagyobb mértékben Adelung hatott rá (a Proludiumot a címbeli jelzés szerint is az ő rendszerére építette fel), elsősorban két munkájával, az „Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache” (1782.) és az „Über den deutschen Styl” (1785.) címűekkel. — És föltétlen számolnunk kell poétikai—stilsztikai—esztétikai nézeteinek a kialakításában J. G. Sulzer „Allgemeine Theorie der schönen Künste” (I—II. 1773., 1775.) című esztétikájának a hatásával. Hadd jegyezzük azonban mindjárt meg, hogy „hatás”-ról beszéltünk, Verseghy ugyanis nem másolta, nem utánozta azokat, akiket páratlan tudásszomjától indítgatva tanulmányozott, hanem — mint SZAUDER JÓZSEF találóan utalt rá (i. h. 710) — gondolatmenetet vett át, és azt is átgyúrta, átformálta a saját tapasztalatainak, elképzeléseinek, céljainak stb. megfelelően. (Verseghy filozófiai—esztétikai tanulmányait illetően l. még: A magyar irodalom története III, 163—72, TORDAI GYÖRGY, Verseghy Ferenc filozófiai nézeteiről: Verseghy Ferenc. 1757—1822. Szolnok, 1957. 45—53.)

És mit eredményezett mindez?

a) Mint SZAUDER JÓZSEF említett tanulmányában (FilKözl. 1958: 701—2) rámutatott, Herder ismeretelméleti agnoszticizmusától jut el „a felvilágosult és racionalizmusában rendíthetetlen” Verseghy odáig, hogy világosan lássa a nyelv szavainak kifejező funkcióját, a szójelentések fontosságát, és hogy mindjárt ki is tűzte a legsürgősebb nyelvtudományi feladatot: a magyar szókincs szótári feldolgozását. Ez utóbbi a Lexicon etymologico-philologicum, majd tizenkét szakszótár és végül az egyetemes szótár, a Lexicon universale megszerkesztését foglalja magában.

b) Herder történetfilozófiájának, nem utolsósorban evolúció-tanának, továbbá Adelung és mások nézeteinek a felhasználásával alakítja ki a nyelv célját, mivoltát, kiművelésének módjait stb. illető — valóságos — nyelvfilo-

zófiai rendszerét. Eszerint a nyelv eszköz, ez vezet el a tudományokhoz és a művészetekhez, ez teszi lehetővé, hogy az emberiség fejlődésének végső történeti célja: a humanitás megvalósuljon.

Verseghy véleménye szerint a nyelv — a kultúrával együtt — állandóan változik; feladata betöltésére alkalmassá kell tenni, azaz művelni kell az egyén nyelvét is; a „dajkák nyelve” helyett tudatos nyelvhasználatra van szükség; a mi nyelvünk fejlődésében eljutott a férfikorba, s a nyelvi jelenségeknek és a nyelv egészének megítélésében az élő nyelvi közszokást kell irányadónak tekinteni.

c) Engel, Adelung, Sulzer és mások nyomán és hatására szinte kezdettől fogva intenzíven foglalkozik — a filozófia, nyelvfilozófia felől elindulva — esztétikai kérdésekkel, és ennek eredményeképpen látja úgy, hogy a nyelvnek fő célja, a kultúra terjesztése érdekében két fő tulajdonsággal kell rendelkeznie: értelmességgel és érzékenységgel vagy szépséggel, a szépséget pedig három tényező meglelte biztosítja: a „regularitás”, az „oratori ékesség” és a „poézisbeli csínosság”.

d) Úgy látszik — egyéni érdeklődésén, képességén kívül — esztétikai tanulmányai, közelebbről a Sulzer-fordítások irányították figyelmét a zene felé, és a zene, továbbá esztétikai, valamint nyelvtudományi nézetei hatására foglalkozott prozódiai, verstani kérdésekkel.

Végül nyilvánvalóan nem lényegtelen szerepe volt a nyelvi tudat, tudatosság megerősödésében a következő tényezőknek: a stilisztika fellendülése (l. a Verseghy összefoglaló munkájáról mondottakat; továbbá Révai Miklós „Magyar Szép Toll” című művét stb.); az író tekintélyének, az irodalom hatásának a megnövekedése (l. A magyar irodalom története III. Bp., 1965. 1—360); nyelvművelő társaságok, írói csoportosulások stb. létrejötte (l. BENKŐ i. m. 305—17; A magyar irodalom története III, 20); a hírlap-, folyóirat- és könyvkiadás megindulása illetőleg megsokszorozódása (BENKŐ i. m. 343—64; A magyar irodalom története III. passim; A magyar sajtó története. Szerk. KÓKAY György. I. Bp., 1979. 1—357).

4. A nyelvi tudat, a nyelvi tudatosság mértékét — sok oknál fogva — nagyon nehéz megállapítani, mégpedig annál nehezebb, minél távolabbi korba megyünk vissza.

Bizonyos támpontok azért vannak. Először is — bár ez még nem a mérték — a felvilágosodás korában már egyre többen kinyilvánítják, hogy nyelvi tekintetben a kiművelt nyelv elterjesztésében is hatni akarnak. Besse nyei György például bihari visszavonultsága idején így ír „A természet világa” című filozófiai költeményéhez írt előszófélfében: „Ha pedig én is írással a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ le tehetek, abból származott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevülésbe hozza hideg halmait.” (Régi Magyar Könyvtár 7. sz. Kiadta BOKOR JÁNOS. Bp., 1898. 30.)

Gyakran kitapinthatók továbbá a nyelvi-nyelvhasználati tekintetben tudatos mozzanatok. Kazinczy például — mint korábban idéztem — világosan kimondja, hogy nem táji, hanem irodalmi nyelven kell írni. A tudatosság erős fokát jelenti — bár a nyelvész szakemberek, írók körében — az, hogy ez utóbbiak a XVI—XVII. század nyelvére vonatkozó ismereteiket az irodalmi nyelvi norma egyes vitás részletkérdéseinek eldöntésében tekintélyi érvként hasznosítják (l. BENKŐ i. m. 238). Ezenkívül BENKŐ LORÁND említett monográfiájában külön fejezetet szentel az efféle kérdéseknek: „Tudatos és spontán

mozzanatok az irodalmi nyelvi norma, illetőleg nyelvi provincializmusok alkalmazása terén” címen (i. h. 383–95), és arra az eredményre jut, hogy az előbbi esetben a tudatos, az utóbbi esetben a spontán mozzanatok kerülnek előtérbe. — A nyelvi tudatnak egy bizonyos — rendszerint erősebb — fajtája a nyelvi öntudat. A magyar nyelvi öntudat a felvilágosodás korában a hivatalos latinsággal, továbbá II. József felvilágosult abszolutista, és éppen ezért (is) németesítő politikájával szemben jelentkezett, részben a nemzeti megújulást erősítve, részben a rendi, feudális kereteket támogatva (vö. A magyar irodalom története III, 200–5).

Támponthoz adhat még az olvasás elterjedtsége. Hogy a szépirodalmat s a tudományos dolgozatokat a szakemberek és a műveltebbek olvasták, és hogy okultak belőlük, az nem kétséges („Természetesen saját korának is voltak nyelvi tekintélyei: Kazinczy, Pétzeli, Révai, Versegi stb., akiknek műveit igen sokan forgatták és tudatosan okultak belőlük” — írja BENKŐ i. m. 303). De nem jelentéktelen mértékben gyarapszik az olvasóközönség száma a főrangúak (főpapok, főurak), a középrendűek (értelmiség, hivatalnoknemesesség; vidéki birtokosnemesesség; a katolikus és protestáns papság), valamint a városi polgárság és a parasztság körében is, mint FÜLÖP GÉZA részletesen igazolja nemrég megjelent monográfiájában (A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978.; vö. még ItK. 1969: 161 és 169).

5. „A magyar irodalom története” találóan így foglalja össze a magyar felvilágosodás jellemző vonásait, amelyek meghatározták a nyelvi tudat és tudatosság mértékét is: „Egymást keresztező, ellentmondásos politikai és ízlésirányok feltorlódása; a legtágabb s uralkodó programként a felvilágosult tudomány és magyar nyelv művelés összekapcsolódása; a stílusirányzatok zűrzavarában új irodalmi műfajok kibontakozása és a líra vezető műfajjá fejlődése; a polgári-nemzeti gondolat összeszövődése a — többnyire patriarkális — népiességgel; végül az irodalmi élet elemi intézményeinek, társaságoknak és folyóiratoknak létrejötte: ezek a legfőbb jellegzetességei a vallási tudatforma egyeduralmát megrendítő magyar felvilágosodás első nagy szakaszának.” (III, 20.) A reformkor ezt az igen jelentős kezdeményt vitte tovább minden téren.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a

XVI. században

1. Mindkét kategóriát KÁROLY (ÁNyT. V, 189–218) értelmezése szerint használok, kiegészítve az elsőt a mediálisokra vonatkozó módosító észrevételeimmel (MNY. LXXIV, 280–93).

A mediális igékkel kapcsolatban azt vizsgálom, mik tartoznak a mediális igék legszűkebb bővítménykeretébe, mennyiben kötelező ezek használata, s milyen eszközökkel fejezi ki őket a XVI. századi dunántúli nyelvjárás. — A második részben azt a kérdést teszem fel, hogy a KÁROLY szerinti aktív bennható igéknek mely csoportjai viselkednek a XVI. században olyan értelemben bennhatóként, hogy nem tehető ki melléjük semmiféle kifelé való irányulást jelző bővítmény, s melyek olyanok, hogy bár bennhatók, valamiféle állandó lokális vonzatuk van.

2. A mediális ige legfontosabb sajátossága, hogy nem viseli el közvetlen környezetében az aktív cselekvő jelenlétét. Igényli viszont annak az élőlénynek vagy élettelen dolognak a megnevezését, amely létezik, valamilyen állapotban van, vagy amellyel történik valami. Korábbi cikkemben (MNy. LXXVIII, 182) a párhuzamos transzformációkban betöltött pozíciók alapján *tárgy/alany*-nak neveztem ezt a bővítményt. (Ilyen szerepűek a dőlt betűvel szedett szavak a következő mondatokban: Ez a kijelentés megbántotta *Zsófit* → Ettől a kijelentéstől megbántódott *Zsófi*. A nap kiégette a *fűvet* → A naptól kiégett a *fű*.) Mostani cikkem korábbi kéziratában az élő *Experiens*-nek, a nem élő *Objectum*-nak neveztem. De mind BERRÁR JOLÁN, mind H. MOLNÁR ILONA, akik voltak kedvesek tanulmányomat elolvasni, óvtak attól, hogy a Fillmore-i esetgrammatika kategóriáit a rendszer egészét érintő kérdések tisztázása nélkül használjam. Most anélkül, hogy nevet tudnék adni e bővítménynek, a következőkben T/A-val fogom jelölni, s megkülönböztetem élő vagy nem élő jellegét.

A másik bővítmény, mely a mediálisok, különösen a történetet kifejezők szoros vonzási köréhez tartozik, az a kiváltó ok, mely a történetet, az állapotváltozást, az állapotba kerülést közvetlenül előidézi, s melyre korábbi cikkeimben eléggé nehézkes módon *eszköz/alany/ok* hármas jelölést használtam, ezzel akarván kifejezni, hogy ez a fajta okhatározó a mediális ige párhuzamos transzformjaiban e három különböző szintaktikai szerepben jelenhet meg. (Ismét a dőlt betűvel szedett szavak illusztrálják e bővítményt: A háziasszony *klórral* fehériti a ruhát → A *klór* fehériti a ruhát → A *klórtól* fehéredik a ruha). Próbáltam ezt a bővítményt az élő, cselekvő alannal szemben *okozó, kauzatív alany*-nak (MNy. LXXIV, 287), az okhatározó oldaláról *kiváltó ok*-nak (MNy. LXXIII, 182) nevezni. Újra csak úgy jártam, hogy mivel az én kategóriám viselkedésben pontosan megegyezett FILLMORE *Instrumentum*-ával, cikkem korábbi változatában ezt használtam. Most az *Instrumentum* elnevezést is elhagyom, de a bővítmény speciális megkülönböztetésére mégis szükségem van. Jelentkezhet ugyanis mediális igék mellett is egy másfajta okhatározó is, olyan, amely minden transzformált mondatban mindig okhatározó marad: *A rossz időjárás miatt túl későn arattuk le a gabonát* → *A rossz időjárás miatt túl későn aratódott le a gabona*. Én az előzőt, az *eszköz/alany/ok* hármas transzformáción átmenő bővítményt *kiváltó* vagy még szívesebben *belső ok*-nak nevezem (jelezve vele, hogy szorosabban, több szállal kötődik a kauzatív/mediális ige struktúrájához (*hízzal valamivel, hízzal valami* → *hízik valamitől*), mint az utóbbi a cselekvő/mediális ígéhez (*arat valami miatt* → *aratódik valami miatt*). Azt is mondhatjuk, hogy a *belső ok* hatása szükségszerű, automatikus, a *külső ok* nem feltétlenül idézi elő a következményeket. (Érdemes emlékeztetni rá, hogy a faktitív igék esetében ugyancsak találkozunk egy egyformán (ott *-val, -vel* ragos formában) jelentkező bővítménnyel, melyek egyike a párhuzamos mondat alanyának felel meg, másika azonban mindkét mondat-típusban „valóságos” eszközhatározó (MNy. LXXIII, 185). A látszat szerinti azonosság ott is, itt is lényeges és meghatározó különbségeket takar, a *belső ok* megkülönböztetése tehát indokoltnak látszik.)

Ami még a terminológiát illeti, nem szívesen mondom le az *agens* használatáról. *Agens*-en nem a bármely ige mellé kitehető alanyt értem, ágens a cselekvés aktív végrehajtója akár alany, akár más mondatrész formájában szerepel. Ezzel elválasztom az ágenst az alanytól például a passzív mondatokban vagy a cselekvéshordozótól (KÁROLY és BERRÁR kifejezése) például a mediális állítmányú mondatban.

3. A mediális ige és a *T/A* bővítmény. XVI. századi mediális igéink a történet stb. átélő, elviselő élő vagy élettelen jelenlétét kötelezően megkívánják, s amennyiben csak az egyik fordul elő, az mindig az alany szerepét tölti be. Azt is mondhatjuk tehát, hogy XVI. századi mediális igéink mellett (legalábbis ami az én gyűjtésemet illeti) kötelező az alany. Ezt a tételt azért érdemes hangsúlyozni, mert diakronikus szempontból éppen itt találunk eltérést a maitól. Míg ugyanis a régiségből és a mai nyelvből egyaránt bőségesen idézhetnénk példákat arra, hogy a *bánkodik*, *betegeskedik*, *fél*, *elfárad valaki*, a *kiaszik*, *elég*, *elfogy*, *elhervad valami* típusú igék mindmáig igénylik a *T/A* kitételét, addig saját gyűjtésem néhány időjárásra vonatkozó szavából arra következtethetők, hogy jó néhány, ma alanytalanul álló igét a XVI. században csak az alannal együtt használhattak. (Mínt hogy kevés adatom van, érdemes volna az összes ide vonható igét egy külön dolgozatban megvizsgálni, s a tétel érvényességét így ellenőrizni).¹

1539: „It Minden nap *effew effik*” (B. 9429); WÖ. 550: „*az üdő fel tiztulan*”. A NySz. a 'pluit' jelentésű *esik* igét szintén csak alannal együtt idézi a kódexekből, s bár az 1592-es Cisióban alanytalanul fordul elő, ez csak azért van, mert az előző mondat már tartalmazta az alanyt: „Medardus napya felől némellyec imeszt tartyac, hogy ha az nap *eső leend*, negyven napig az vtán mind *és*”. A *feltisztul* igét alanytalanul Pázmánytól idézi a NySz. előszőr: „A fergeteg után *feltisztul*”.

4. Előfordul olyan szerkezet, mely az élő és a nem élő *T/A*-t egyetlen mondaton belül tartalmazza. Megeshet ugyanis, hogy a nem élővel való történet az élő érzékeli, éli át. Ezt többféleképpen fejezheti ki a mediális ige környezete.

Gyakori az az eset, amikor a nem élő áll alanyként, az élő pedig valamely egyéb mondatrészt. Ennek főbb típusai:

a) Ha az élettelen dolog az élőlény elidegeníthetetlen tulajdona, illetve ha pars pro toto módjára a történet átélő személyt annak egyik testrésze helyettesíti, az élettelen tárgy lesz az alany, az élőlény pedig birtokos jelző, vagy a birtok személyjele utal rá: WÉ. 224: „*el szarattak az en Czontaym*”, „*Az en szium el heruath*”, 176: „Daghon le eseth, *Feye, kesze, Laba, s Nyaka* mind *el szegeth*”, 224: „sok fohazkodastull *Thorkom el szarath*”, 169: „Oh keserues *Lölkeöm myerth ig* Sirankozoll, *Es ell figgezkeuden ennytt buslakodoll*”, 182: „meg nem *iobula* soha *mi eletünk*”; 1595: „*Elb Itt valo Nepnek* penigh *aß giomra Igen megh hívlt aß hadakozastull*” (B. 49596).

b) Ugyancsak birtokos jelző az élő *T/A*, vagy a birtokos személyjel utal rá azokban a mondatokban, ahol a birtokban beállott változást a birtokos jelzőként álló élőlény éli át. WÉ. 167: „*Rabsagomnak többül kinnia*”; 1563: „*az en órómem . . . öregbülljen es Neuekgyjek*” (SL. 27); 1573: „*zerenchaija eregbewlthethethnejek*” (B. 154).

c) Az élő *T/A* -nek ragos névszó az *illik*, *kell*, *tetszik* mellett. 1571: „nem *Illijk* fem egý *felnek* fem maí *felnek* hatalmaskodny” (B. 147); WÉ. 179: „*Az Isten igeie nekik* nem *kelluala*”; WÖ. 542: „*szerződem oda . . . mel szegin*

¹ A dolgozatban használt rövidítések: B.: az Országos Levéltárban levő Batthyány hercegi család levéltára; WÖ. és WÉ: Wathay Ferenc önéletírása, illetőleg énekei a RMKT. XVII. sz. 1. kötetéből; SL: HÁZY JENŐ, XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron . . . levéltárából; DM: ABAFFY ERZSÉBET, Dunántúli missilisek a XVI. századból.

Aniamnak nem teczik uala”. Gyakran a főnévi igenév személyragja jelzi az átélő személyt: 1570: „Maftan oda *kelletijk mennem*” (B. 145). BERRÁR figyelmeztet annak kiemelésére, hogy ebben az esetben a kitett vagy oda értett *nekem* egyrészt átélője (*T/A*-ja) az *illik, tetszik, kell* igének, de másrészt ugyanakkor egy rendkívül sűrített szerkesztésmódban ágense a *hatalmaskodik, megy* stb. igéknek. Ennek az elemzésmódnak részletes vizsgálatával BERRÁR foglalkozik.

d) A ’történik’ jelentésű *esik, következik, történik* átélője szintén dativus, amely azonban igen közel áll a birtokos jelzőhöz is, erre a birtokos személyjel utal: 1575: „walamÿ *Njomorwsagok eseth*” (B. 1275); 1575: „ha ezek oda mennek Nagj *karakra fogh esnÿ*” (B. 1288); 1563: „Walamÿ io kedig az *Arwakanak* ebbe *kewetkeozik*” (OL. Kisfaludi cs. lt.); 1572: „*Nagÿsagodnak* Nagÿ Kara *kewethkewzÿk* belelek” (B. 1513); 1575: „de mjerth hogj ew ÿs wen ember es Beteges, hogj ha ez alat *therthennek ew Neki* walamÿ dolga [’meghalna’]” (B. 1305). — E mellett az igecsoport mellett előfordul, hogy az átélő *-n* ragos határozóként jelenik meg a mondat szintjén: WÉ. 155: „Magiar *Nemzethen* mell gialazatt *esek*”, 177: „Eöttzaz *tarsan esek* szörnü halall”; 1573: „Ez pedÿgh nem chak Mwer Lörÿncz *felefezen thörtÿnth*, hanem mÿnd a thöb attÿa *ÿÿaÿnÿs*” (B. 23981). Az *-n* ragos locativus ilyen használata értelmet nyer a következő példában, ahol az *-n* ragnak megfelelő *rajta* határozószó szerepel: 1588: „nem chÿyak latta az werÿth, hanem erzetteÿs hogÿ *rajta efewt*” (SL. 139). — A *történik* mellett a NySz. is csak *-nek* és *-n* ragos vonzatot idéz, a ma szokásos *-vel* rag nem fordul elő ott sem.

e) Ugyancsak superessivus az átélő a következő igék mellett: 1575: „Az zegenÿ Trombitas *Mattiason* Az . . . Bolondfagh *meÿ Indÿlth*” (B. 1283); WÖ. 546: „Az Pestis *raita kele*”.

5. Az élő és a nem élő *T/A* együttes jelenlétének másik, jóval ritkább típusában az élőlény az alany.

Adataim szerint ilyenkor a nem élő *T/A* leggyakrabban *-ben* ragos névszó. Egy haldoklóról írja Wathay: WÖ. 546: „*szauaban meg lassúdek*” (Tulajdonképpen ’szava meglassúdott’. Az átélő egyrészt az alany, másrészt a birtokos személyjel is utal rá.) WÉ. 215: „*erödben . . . meg lassudtall*”, 169: „*Thestben ha kinlodom*”.

Az élő és az élettelen átélőt, tapasztalót (*T/A*-t) egyszerre vonzó mediális igékről tehát összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy sokkal gyakoribb, hogy a nem élő *T/A* az alany, s ilyenkor az élő birtokos jelző (vagy csupán birtokos személyjel), *-nek* ragos dativus vagy *-n* ragos határozó fejezi ki. Abban a ritka esetben, amikor az átélő élőlény az alany, a történés *-ben* ragos határozóként jelentkező dolgon megy végbe.

6. A mediális ige és a belső, kiváltó ok. A mediális ige nek az előbbieken tárgyalt *T/A* után legszorosabb, mégsem kötelező bővítése az állapotot, állapotváltozást közvetlenül előidéző belső okhatározó. Összes mediális igémnek körülbelül egyötöde mellett szerepel ez a bővítő. Nem veszem itt figyelembe azokat az eseteket, amelyekben a belső okot egész mondat fejti ki: 1573: „*Anÿra Itt hog’ meg’ Betegedeth*” (B. 1263) ← *A sok ivástól megbetegedett* ← *A sok ivás betegítette meg*. WÉ. 237: „*Sziuem . . . El rothad . . . oly forrosagos*” ← *A forróságtól rothad el* ← *A forróság rothasztja el szívemet*.

A bevezetőben felállított követelménynek, hogy tudniillik a kauzatív ige alanya válik a mediális okhatározójává, ígéim mindegyike megfelel. A régi-

ségben még az *elalél*, *elálmélkodik*-nak is megvolt saját tövéből alkotott kauzatív párja: *alét*, *elámít* (NySz.). Csupán néhány ige, így például a *meghal* és a *neheztel*, *nehezel* hiányzó kauzatívumát kell szinonimával helyettesítenünk: *megöl a mérge* → *meghalok mérgemben*; *haragit*, *haragra gerjeszt valami* → *nehezelek*, *neheztelek valamiért*.

Bár táblázatban szemléletesebben mutathatnám be azt a 78 mediális igét, melynek bővítménykeretében a belső ok is megjelenik, helykímélés céljából választottam a következő összesítést:

Az igék nagy része (szám szerint 54) mindig *u g y a n a z t* a ragot (névutót) vonzza belső okhatározóként. A ragok megoszlása a következő:

-tól	-ben	-vel	-ért	-n	-ből	miatt
19	13	8	6	5	2	1

Az igék a következők: *-tól*: *elalél*, *elbágyad*, *él*, *épül*, *megfárad*, *elfogy*, *forog*, *megfrissül*, *meghorgad*, *meghül*, *megijed*, *irtózik*, *iszonyodik*, *elkeseredik*, *nyílik*, *nyomorul*, *megrendül*, *szakaszkodik*, *elszárad* | *-ben*: *akad*, *megakad*, *megbetegül*, *elcsügged*, *megerősödik*, *gyönyörködik*, *hal*, *elhalad* ('elhalasztódik'), *megmeregedik*, *kiomol*, *megtántorul*, *megtisztul*, *eltöredik* | *-vel*: *elégedik*, *megelégedik*, *megér* ('contentus est'), *hízik*, *illatozik*, *öregbedik*, *öregbül*, *tündöklök* | *-ért*: *fáj*, *fárad*, *nehezel*, *neheztel*, *megnyomorodik*, *nyomorog* | *-n*: *elálmélkodik*, *megharagszik*, *jobbúl*, *kesereszik*, *könnyez* | *-ből*: *kifárad*, *következik* | *miatt*: *elpusztul*.

További 21 ige mellett *két-két* vonzat váltakozhat. Leggyakoribb (7 ige esetében) a *-tól* ~ *-n* váltakozás (*megfélemlik*, *háborodik*, *megháborodik*, *hánykodik*, *elijed*, *megretten*, *vész*). Két-két ige mellett *-n* ~ *-ért* (*báncskodik*, *boszszankodik*), illetve *-ért* ~ *miatt* (*marad*, *megnyomorodik*) fordulhat elő. S egy-egy ige mellett *-tól* ~ *-t* (*elretten*), *-tól* ~ *-ért* (*kinlódik*), *-tól* ~ *miatt* (*retteg*), *-n* ~ *-ben* (*esik*), *-n* ~ *-t* (*ijed*), *-n* ~ *miatt* (*elműlik*), *-ben* ~ *-ből* (*megtetszik*), *-ben* ~ *-vel* (*meghal*), *-ből* ~ *-ről* (*meqlátszik*).

Három igének *három* különböző vonzata lehet: *elfárad valamin* ~ *valamiben* ~ *valamitől*, *jut valamitől* ~ *valamiért* ~ *valami miatt* (*valamire*), *örül valamit* ~ *valamin* ~ *valaminek*. Végül a *fél* ige mellett a közvetlen okozó lehet *-t* vagy *-n* vagy *-tól* ragos, illetve *miatt* névutós főnév, tehát *négyféle* vonzattal rendelkezik.

Az *-n* és különösen a *-ben* rag sokszor megőrzi konkrét helyhatározói jelentését is. Így a *Törben akadas* (WÉ. 172) vagy az 1576: *el farradotth Az wthon* (B. 1327) határozója közelebb áll a helyhatározóhoz, mint az 1573: *Az Lowak . . . Az fok Jaraſban Igen el farattak* (B. 1263) *-ban* ragos, illetőleg a WÉ. 151: *Memhett Tihaiia halalannis yetth* [a basa] *-n* ragos határozója, mely elsősorban az okra utal. De a konkrétebb helyhatározó is átalakítható alanynyá a kauzatív ige mellett: *a tör megakasztotta, az út elfárasztotta*. A *-tól* vonzatnak pedig már semmiféle localis vonatkozását nem érezzük a következő példában: WÉ. 166: *Butul es banattull sok gondolkodastul ell faratt minden testem*. — A *meghal* ige mellett ugyancsak a konkrét és elvont jelentésű határozók szemlélhetők: WÉ. 551: *azmel' Vizben* [a Temesben] . . . *kiczinne hagi bele nem halek* (s ezt a bővítményt még nem tekintem belső oknak); 546: *szörnien halnak uala az Mirig'ben*; 541: *holt megh zegeni az Hideg Czömörben*; 551: *cziaak nem meg halek az kinban*; 1543: *chak nem halok mergembe meg* (OL. Kisfaludi cs.

lt.); WÖ. 550: *cziaak meg nem halek hidegell, cziaak meg nem halek zomehall*, 1590 e.: *Ehel halowa Marattunk* (B. 8171).

7. A XVI. századi mediális igék belső/kiváltó okhatározójával kapcsolatban legszembetűnőbb a vonzatváltás, amely a nyelvtörténet során végbemegy. Két csoportot emelek ki belőlük: Az egyik az *-n* rag használata, illetve váltakozása egyéb ragokkal, a másik az *-ért* rag, illetve a *miatt* névutó lassú térhódítása.

Az *-n* ragot összesen 20 ige fogadja el. Az imént bemutatott variánsok közül valószínűleg régi a *-t* ~ *-n* váltakozás: *ijed valamit ~ valamin*: WÉ. 198: *Királnak hagiassatt igen yedek ~ 151: Memhett Tihaja halalannis yetth; fél valamit ~ valamin*: WÉ. 218: *Az io Tiztessegert Halalt nem felitek ~ 1572: azon felek hog . . .* (B. 22991); *örül valamit ~ valamin*: 1570: *hogy kd Egefeggel Jót . . . azt örölm* (B. 1670) ~ WÉ. 215: *uagion min örülnöd*. Nyilvánvaló, hogy a *-t* ragos alakokat nem vonhatjuk egy kalap alá a tárgyias igék tárgyával, hiszen ezek itt nem azt jelzik, amire a cselekvés irányul, vagy amit eredményez, ezek a *-t* ragos vonzatok éppúgy a történés közvetlen okát fejtik ki (tehát belső okhatározók), mint az *-n* ragos határozók: A király hagyása (rendelete), Tihaja halála ijesztett meg, a barát egészsége örvendeztetett meg valakit, a halál kelt félelmet valakiben. A *-t* azonban a kiható, tárgyra irányuló igék szilárd vonzata, épp ezért a mediálisok mellől lassan visszahúzódik, s megjelenik először mellette, később helyette a ma is szokásos *-tól* rag: WÖ. 548: *meg ieduen, az Janzaroktul*; WÉ. 164: *niomorusagtul . . . nem felök*, a *-nek* rag az *örül* mellett: 1571: *az mý zabadfagwnknak mýis éoreüblewnk* (B. 147), s a *miatt* névutó is, de ezzel később foglalkozunk.

Öt ige, az *elálmélikodik*, *megharagszik*, *jobbúl*, *kesereszik* és *könnyez* a történés okát mindig *-n* ragos vonzattal fejezi ki, s néhányuk mellett — bár gyakoribb a *-tól* rag — ma is jól hangzik ez a határozó.

A vonzatváltást, az okhatározói *-tól* terjedését azok a példák szemléltetik legjobban, amelyekben már a XVI. században ingadozó a nyelvhasználat: *-n* és *-tól* egyaránt előfordul a *megfélemlik*, *háborodik*, *megháborodik*, *hánykódik*, *elijed*, *megretten* és a *vész* mellett. A *-tól* gyakoriságát mutatja az is, hogy a 78 ige közül 32-nek a vonzata lehet.

8. Végül a legújabb vonzatváltásnak tartom a mediálisok mellett ma már a nyelvhelyesség sérelme nélkül okhatározóként használt *-ért* ragos vagy *miatt* névutós bővítmények megjelenését. Adataim jó néhányában azonban nyilvánvaló, hogy ezek nem tekinthetők a mediális ige szoros bővítményének, vagy hogy ezek nem okadó előzményhatározók, hanem inkább véghatározók. Ezeket tehát el kell hárítanunk vizsgálódásaink köréből. Ilyen például az egyébként *-n* ragos határozóval álló *bankódik* ige környezetében megjelenő azért a következő mondatban: WÉ. 145: *Ne bankodgial azért semmitth*. Ez nem okhatározó, mégcsak nem is rámutatószó, hanem egyszerűen nyomósító elem 'hát' jelentésben. A szöveg előzményéből ez világos. Nem okhatározók a következő mondatok *-ért* ragos alakjai sem: 1595: *fenkjt a Lölköm Nem okitt Mertt chak erte kjnlodik* (B. 49596), WÉ. 217: *Sem erettetek nem fayna szíuek* (nem valaki *miatt*, hanem valaki *után* *kínlődik*, *fáj a szíve*).

Más esetekben az *-ért* ragos, *miatt* névutós szó valóban okhatározó, de ez nem azonos a belső okhatározóval, mert az ige párhuzamos transzformájában ez nem alannyá válik, hanem ott is megmarad okhatározónak. Ha az előb-

bit a közvetlen okot kifejtő „belső” okhatározónak hívhatjuk, akkor ezt „külső” okhatározónak nevezném. Ilyet találunk a következő mondatban. WÉ. 164: *Christus neuieiert mostan niomorogtok*. Ez nem alakítható így át: *Krisztus neve nyomorgat benneteket*. Ugyancsak „külső” okhatározónak tartom az -ért ragos határozókat a *jut* és a *marad* ige mellett: WÉ. 177: *Az Salamon kirall' . . . len Balyuaniozasban . . . Kiertt az Istenteöll iuta yll atokban*; 1570: *az eztergalmi kaptalan valami hamis lewelerth marath notaba* (B. 1252). Az okhatározó a transzformált mondatokban is megjelenik: *kiertt Isten átokba jut-tatta; hamis levélért nótába marasztották*. A *fél* ige mellett — amint az előbbieken láttuk — a belső, kiváltó okot a -t, az -n, a -tól ragos okhatározók fejezik ki. Véleményem szerint ezzel a típussal nem azonos „külső” okra utal a *miatt* névutós szerkezet: WÉ. 241: *Nagi sook Búú, eerten eer feiemre . . . Ky miat mar felek, s irtozuán rettegek, hog' uitetem ketsegree*. A *fél* belső, közvetlen kiváltó oka az itt ki nem tett, de kitehető -tól vagy -n ragos rámutatószó: *ki miatt már félek attól/azon, hogy . . .*

A közvetlen, belső és a külső ok közötti különbséget szinte szövegszerűen fogalmazza meg a következő levélrészlet: 1568: *Nag: parancholt wala, hog' az terwenjeknek napoth wegezteonk wolna. Lattija isten, hogy en rajtam semmý el nem Mwlt benne, hanem mjnd Bejczj gergel mjath Mwlek el, az mjnemo ok peneg ew welejs el Mwltattatta azt Nag: iol ertj, merth az attjath el temette, az mjath Mwltth mjnd el* (B. 25654).

Minden bizonnyal arról van szó, hogy az -ért rag, illetve a *miatt* névutós eredetileg a cselekvő igék okhatározóját fejezte ki. A mediálisok mellett akkor jelentkezik először, ha a párhuzamos mondat igéje inkább cselekvőnek, mint kauzativnak értékelhető: *nyomorgat, nótában maraszt 'elítél' stb.* Ám, mint-hogy a külső és a belső ok sok közös elemet tartalmaz, e két toldalék is kezd szerepet kapni a belső, kiváltó ok jelölésében. E folyamatnak vagyunk szemtanúi a XVI. században. Már valóban a belső okot fejezi ki a következő példákban: WÉ. 147: *Szekefeyeruar iuta Pogansagra, Előbbis eszert sokatt the bankodall*, 185: *Ime kendözesis hozatok nem illik Eztt bannia az Isten ezertt boszonkodik*, 1572: *Nag: Mwer Lörjncz felesége dolgaerth Neheztel* (B. 23979). Mai nyelvünkben már az a helyzet, hogy a legtöbb -tól ragos belső okhatározó nyelvhelyességi hiba nélkül váltakozhat *miatt* névutós névszóval.

9. A mediális ige és az ágens. — A mediálisokról szóló cikkemben (MNY. LXXIV, 280—93) azt hangsúlyoztam, hogy a mediális ige nem tűri el közvetlen környezetében az aktív cselekvő jelenlétét, most mégis olyan példákat mutatok be, amelyek vitathatatlanul ágenst is tartalmaznak. Ám ezek a XVI. században is kivételesek. Mindhárom példában a szenvedő szerkezetek mintájára vagy a mediális melletti belső okhatározó analógiájára -tól ragos az ágens: 1576: *Zele Boldifarnenak . . . mjnden morhajath . . . el lop-tak, . . . Nem thwdom kjthwl esett az dologh* (B. 1338), WÉ. 177: *Az Salamon kirall' . . . len Balyuaniozasban . . . Kiertt az Istenteöll iuta yll atokban*, 230: *Enny Tyk, Lud, Kappan, Nemettül el nem kelne*.

Nem az ige közvetlen környezetében, hanem másodlagos bővítményként már természetesen megjelenhet az ágens: 1582: *estem uolth az Theöreök fogsagaban* (a török ejtett fogságba) (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth és lt.).

10. Az aktív bennható igékről. — A terminus — mint említettem — KÁROLY SÁNDORNak a magyar igenem fajtáit bemutató rendszeré-

ből való (ÁNyT. V, 213). E rendszer előnyeit sokszor elsoroltam, s most sem szólok arról, hogy a nem elméleti meggondolások alapján válogatott, hanem egy adott corpus véletlenszerű anyagából gyűjtött adatok olykor megkérdőjelezhetik KÁROLY elgondolásának érvényességét. Így gondot okozhatnak azok az átfedések, amelyek két olyan kategóriát kötnek össze, melyeknek az elmélet szerint semmiféle közük nem lehet egymáshoz. (Például egyrészt kihatónak minősíthető a mediális *haragszik valamin/valami miatt* ige, ha az irányulás tárgya is ki van téve: *valakire*. Másrészt nem tekinthető aktívnek, cselekvőnek — amint KÁROLY rendszeréből következne — az *emlékezik, vágyódik, elfelejt, szeret, tud* ige, még ha némelyik accusativusi tárgyat vonz is. Úgy látszik, ki kellene alakítani egy mediális kiható csoportot is, amely viszont felborítaná a KÁROLY-féle rendszer alap gondolatát, a tranzitivitás fokozatosságát.)

Már sokkal természetesebb, hogy az egymás mellett levő kategóriák között átmeneti sáv mutatkozik. A mediális és a bennható igék közötti átmenetet illusztrálja néhány XVI. századi példa: A *fekszik* mediális a következőkben: WÖ. 540: *kezdet . . . Epetteny egj fa . . . Barana hazatt, kőbe fekve*; WÉ. 181: *az my Hadunk . . . Eztergamnall, Duna mellett fekszik uala*; 1573: *meg' Betegedeth, zekeren hoztak Bę, Immar maftan halakra fekszik, mýnden Eýjel werastýjak* (B. 1263). Állapotban lételt fejeznek ki a továbbiak is, de a cselekvés valamiféle jelenlétét is érezzük bennük: 1568: *Esmeg mýkoron egh nihan napigh, . . . betegseghembe fekeűttem volna* (SzÁL. Szelestey cs. lt.); WÖ. 542: *16. napig ott feküen*. Végül a határozószó-igekötő célirányossá téve hangsúlyozza is az aktivitást: WÖ. 550: *fekügiel le, az kőkeniesben le feküem*. Csak ritka az az eset, amikor a mediálist a bennhatótól az utóbbin jelentkező képző különbözteti meg. A *fér valamihez* a következő mondatban mediális: WÉ. 227: *Keserűsegh, Siralom, sem hozank nem ferhetth*. Átmenet a bennhatók felé: WÉ. 148: *Az Derekuarhoz Nemett nem fer uala*. A hozzáférkőzik valamihez viszont határozott cselekvést ír le: 1561: *Jozagom . . . Kýbul az terekh Ellenssegh kij Ize Mính az tebbit akýjhez hozza ferkezeth* (DM. 22).

II. XVI. századi anyagom bennható igéit a következő csoportokba sorolva mutatom be.

I. Valódi, kötelezően bennható igék, melyek részben szemantikai, részben szintaktikai jellemzőiknél fogva nem szoktak maguk mellé venni szoros bővítményt.

A/1. A valamilyen szerepben működik, valamiként, valamilyenként cselekszik, viselkedik jelentésű következő igék: *bolondoskodik, emberkedik, katonálkodik, katonáskodik, majorkodik, prókátorkodik, részegeskedik, serénykedik, szeleskedik, vincellérkedik, vitézkedik*.

2. A munkálkodást általában leíró igék: *dolgozik, munkálkodik, munkálódik, művel*. 1575: [a szíjgyártónak] *Az Nagod Zwkfegereýs eztendo althal sokath kelj mýjwelny . . . Az mýnmeo Zýggýartha Annak elotte Ide mýjwelth, felotte Igen dragaert mýjwelth ez megh es olchioban mýjwelne* (B. 1283).

3. A hangutánzással, hangadással kapcsolatos „hangigék” (HADROVICS műszava) az én anyagomban kizárólag bennhatóként fordulnak elő: *csacsog, dong, fecseg, hahotál, hogdogál, jajgat, kákog, morgol, morgolódik, nyivácol, nyögell, ordít, révad, ri, sajgat, sir, sir-ri, siránkozik, megsivalkodik, sug-búg, veszékel, zengedez, zokog*.

B/1. Bennhatók a tárgyas alapszóból intranzitív képzővel létrejött igék, melyekben a képző szerepe éppen az, hogy a valamire való irányulás kifejezésé-

sének lehetőségét megszüntetve, a cselekvés folyamatában az alany szerepét hangsúlyozza. Ilyenek a *kaszalódik* (WÉ. 174: *ki szanth s kaszalodik*); *legelődik* (WÉ. 227: *Ott az Juhh, az Farkassall együtt legelődik*); *takarodik* 'gabonát betakarít', *tartozik* 'tartózkodik, várakozik' (WÉ. 151: *Semmit Thihaiia azért nem tartozek Ballszarnira hadnak uakmerön ütköszek*).

2. Ha a képzett szó tárgyas szintagmát helyettesít, az ige természetesen már nem veheti fel a tárgyat, tehát bennhatóvá válik: *malacoz*, *nyúlász*, *tetvész* ('malacot fial, nyulat, tetvet fog'); *alamizsnálkodik* 'alamizsnát ad', *füvel* 'füvet eszik', *pártol* 'pártoskodik, pártot üt', *törvénykedik* 'törvényt tesz'.

C) Egyéb bennhatók: *épül* 'építkezik' (1585: *enis Itt epüölök . . . rakoson* SL. 124), *megházasodik*, *megházasul*, *lakozik* 'lakmározik' (1588: *az asztalnal tewbed maghawal ewlwen es lakozwan* SL. 139), *zendül*, *felzendül*.

D) A mozgást, helyváltoztatást jelentő igék külön problémakörbe tartoznak, ezért részletesebben foglalkozom velük.

12. Minthogy KÁROLY példáiból az tűnik ki, hogy ő a mozgást jelentő igéket is bennhatóknak tartja, egy adott corpuson vizsgáltam meg ezek bővítmeny-szükségletét. Nem foglaltam előre állást abban a közismerten vitatott kérdésben, hogy a localis határozók vonzatoknak tekinthetők-e vagy nem, de abból a feltevésből indultam ki, hogy a mozgást, helyváltoztatást kifejező igék jelentésstruktúrájához sokkal szorosabban hozzátartozik a cselekvés irányának jelölése, mint más igék — bár mindig térben lezajló — cselekvéséhez a helyhatározói bővítmeny.

A XVI. századról lévén szó külön bővítmenynek tekintetem az igekötőket is, melyek éppen ebben az igecsoportban legtöbbször konkrét helyhatározói jelentésükben szerepelnek. Így a következő kategóriák adódtak: 1. Az ige helyhatározói bővítmeny nélkül (is) előfordul. 2. Igekötővel vagy határozószóval fordul elő. 3. Határozóragos vagy névutós főnév a bővítmenye. 4. A második és a harmadik kategória egyesítése: igekötő vagy határozószó + határozóragos vagy névutós főnév szerepel az ige szorosan vett környezetében.

E kategóriák a mintegy száz igét tartalmazó táblázatomban a következő számokban kifejezhető eredményeket adják.

A bővítmeny típusa	Az igék száma
1 — — —	15
— — 3 —	15
— 2 — —	13
1 2 3 4	10
— — 3 4	10
— — — 4	9
— 2 3 4	8
1 — 3 —	5
— 2 — 4	5
1 2 — —	3
1 2 — 4	2
1 — — 4	1

Más szempontból rendezve az anyagot, az 1. típushoz összesen 36 ige, a 2-hoz 41, a 3-hoz 48, a 4-hez 45 tartozik.

A mindig vonzat nélküli, bennható 15 ige a következők: *bújdál, futos, jer, kergelődik, mozgítál, rohan, röpdécsel, röpös, röpösödik, rüpdögél, szökdécsel, szökdécseldegél, ugrál, ugrálódik, vagdocsol*. Nem állíthatjuk, hogy mindezek kötelezően bennhatók volnának, a véletlen is múlhat, hogy nincsenek anyagomban helyhatározói bővítményeik. De annyit megállapíthatunk, hogy a fentiek csaknem kizárólag tartós-gyakorító igék, melyek a legtöbb esetben olyan sokszorosan összetett gyakorító képzővel vannak ellátva, mely nemcsak a cselekvés gyakoriságát fokozza, hanem ugyanakkor a „vonzat” kötelező voltát megszüntetve, a nem kötelező (lehetséges) vonzat szükségességét is a minimumra csökkenti (*Péter ugrik valahova : Péter ugrál (valahol) : Péter ugrálódik*).

Másrészt számos ige (60) csak helyhatározói bővítménnyel együtt, annak társaságában jelenik meg. Itt is számolnunk kell ugyan az én anyagom esetlegességével, mégis közülük jó néhány (12) mai nyelvérzékünk szerint sem állhat helyhatározó nélkül: *borul, bújik* (csak a bújócska játékban speciális jelentésben, szemben a *bujdosik*-kal, amely önmagában is állhat), *ér, esik* (valaki), *farad 'megy', férkőzik, hág, hajol, nyúl, száll 'megszáll valahol', tart* (valamerre), *telepedik*.

Való igaz tehát, amit KÁROLY megállapított, hogy a bennható igék esetében az egész kategóriára jellemző bővítményről nem beszélhetünk. Azt azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy egy részük kötelezően, más részük lehetségesen maga mellé veszi a mozgás irányának megfelelő helyhatározót. Amennyiben ezt az irányulást „kihatás”-nak minősítjük, a mozgást jelentő igék csoportja átmenetet képezhet a KÁROLY-féle intranzitív kiható kategória felé.

A mozgást jelentő igékhez hasonlóan viselkednek a helybenléteelt kifejező igék, melyek rendszerint *hol?* kérdésre felelő helyhatározóval állnak. Az én anyagomban ezek a következők: *áll, csügg, él, fekszik, hál, késik, lakik, lakozik, lappang, marad, megmarad, ül*. Közülük mindmáig kötelező a helyhatározó a *hál, lakik* és a *lakozik* mellett.

13. A nem kötelezően bennható igék. — Ebbe a csoportba azokat a vonzat nélkül előforduló igéket sorolom, amelyek mellett a XVI. században egyébként határozó vagy tárgy szokott állni. Két jelentéstani csoport kiemelhető közülük. Az egyik az előbbieken tárgyalt mozgást jelentő igék bennható változata, a másik a beszéddel, közléssel kapcsolatos igék csoportja. Egy olyan kimutatásom szerint, mely saját gyűjtésemben előforduló 130 mondást jelentő ígémet egybeveti a NySz. azonos ígéinek XVI. századi adattárával, az igék közel negyede található bennhatóként (is), vagyis úgy, hogy környezetében csak a beszélő alany fejeződik ki, de nincs nyelvi utalás sem a beszéd tárgyára, sem a partnerre, akihez a beszéd szól. Ezek az igék a következők: *agyarkodik, beszél, biztat, dicsekszik, disputál, dühösködik, énekel, esedez, esküszik, felel, fenyeget, fohászkodik, megháborodik ('összevész'), hazudik, megigazodik, ígérkezik, imádkozik, jövendöl, kéredzkedik, kiált, felkiált, koldul, könyörög, köszön, panaszkodik, panaszol, panaszkodik, parancsol, patvarkodik, prédikál, sug-bűg, megszerződik, szitkozódik, szól, tudakoz, üzen, vall, zengedez, zúgódik, zúgolódik*. — Minthogy a beszélést jelentő igékkel külön tanulmányban foglalkozom, itt csak egy-két példát mutatok be a ma szokatlan bennható használatra: *felel*: 1575: *egj Jo prokator ijs kelljenę, ki Jo modon felelnę, merthh ez nem kýchjn therwenj lezen* (B. 1293); *szól*: 1584: *ha kinek mį dolga vagjyon velem Alljjon elő szolljjon smegh felelek Nekj* (SL. 117).

1. A következő példák azt mutatják, hogy az ige magába szívhatja a szorosan hozzátartozó határozó jelentését, ezért annak kitevése nem feltétlenül szükséges. Így a KÁROLY-féle intranszitiv kiható igecsoport egyes tagjai bennhatóként is előfordulhatnak. Ilyenek: *búcsúzik, elbúcsúzik, emlékszik* (1561: *mjvta en emlekzem ijs papath Býrom SL. 12*), *enged 'engedelmeskedik'* (1588: *akarth egj wargha leghjnt . . . megh foghnj, . . . az leghjn Nétalan refzegh lewen, nem engedet volna, az wthan annjra werthe SL. 139*), *gondolkodik, hatalmaskodik* (valakin), *hízelkedik* (vkinek), *ítél 'ítélkezik'* (WÉ. 210: *alnok modon . . . Itelz, nem igassagerth*), *megkegyelmez, regnál, tudakoz, uralkodik, várakodik, várakozik, vétkezik*.

2. A szokásos tárgy marad el az ige mellőla következőkben: *éget* (erre jellemző, hogy csak a XVI. században a törökdúlás idején szívhatta magába „állandó” tárgyának a jelentését: 1575: *tegnap elöt Drawa Mura közt Egettek az Törökek DM. 49*), *eszik, épít* (1573: *mj Jol epethwnk es majorkodwnk ot wijwarat B. 1259*), 1586: *az Jozagoth . . . Zichj Tamas meg ne puztecca . . . hanem Inkab Epecchen* (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.), *főz, halogat, irocskál, iszik, kaszál, kémeldegél, kertel 'kerít, valamit', koldul, korcsomál 'bort elad', legel, őriz, pecsétel, megpecsétel, pusztít, szánt, szégyenel* (WÉ. 163: *„Zegieneluen . . . Jarom ez Warast”*), *tanul, tanultat, tűr*.

3. Az igének, amely forrásaimban vonzat nélkül bennhatóként áll, egyébként akár határozói, akár tárgyi bővítménye lehetett: *fizet, megfizet, fűlél, gondol 'gondolkozik'* (1576: *„Maft ['most'] gondolljón the N. es Mjelljén Mjnden Joth the N.” DM. 3*), *halgat, hisz, szolgál, vár*.

4. Az ige mind határozói, mind tárgyi bővítményt vonz, s különösen a mondat, közlést jelentő kommunikatív igék mellett esetleg mindkettő elmaradhat: *ír, üzen*: 1597: *mianak az oka eni kofze fodo sem iral sem izene* (SzÁL. Szelestey cs. lt.); *megbocsát*.

5. Végül sajátos típust képviselnek azok az igék, amelyeknek szokásos tárgyuk csak akkor maradhat el, csak akkor értődik bele az igébe, ha mellette a másik, a határozói bővítmény viszont megjelenik: A *küld* ige önmagában nem használatos, de a *küld valakit valamiért* szokásos tárgyát magába olvasztotta a következő példákban: 1571: *Az Nagfagod atta Boorth megh zolgalom, es Im erte kwltem maftan* (B. 149). 1571: *Im oda kwlthem Nagifagodhoz az Malomkwerth* (B. 580). A *fűre* bocsát kifejezés csak e helyhatározóval együtt vonatkozhat egyértelműen a szokásos tárgyra: 1568: *Mjhelen Erkeznek es lezen hō fűre Boczathnjok, azonnal Megh Zalljyak Egghernek Warath* [a törökök] (DM. 31). Ugyanígy elmarad a tárgy a *hadba* hirdet, a *fog valaki mellett* és a *törvénytől vár* kifejezésekben: 1575: *Zrijnj vram ismegh hadba hjrdet* (DM. 49); 1582: *Vki Andras Vramotth kölletett megh talalnom, hogy . . . az mint tőle lehetne fogna mellettem* (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.); 1571: *nem Illjk sem egj felnek sem maf felnek hatalmaskodnj hanem mindeniknek az teórwentewl kell varnj* (B. 147).

E. ABAFFY ERZSÉBET

Azokat — őket

(Nyelvművelésünk tudományosságáért)*

I.

Az elmúlt években több cikk is megjelent a Nyelvőrben a személyes és a mutató névmásnak előzményre visszautaló szerepéről. A nyelvművelő kiadványainkból ismert nyelvhelyességi szabályt (hogy ti. hangsúlytalan helyzetben az *őket* típusú névmás magyarosabb, mint az *azokat*) először SZEPESY GYULA vonta kétségbe (Nyr. XCIX, 414—24); SOLTÉSZ KATALIN további adatokkal és egy szörendi tendencia megfigyelésével egészítette ki, majd BÁN ERVIN is hozzátett néhány észrevételt (Nyr. C, 257—62). Végül a nyíregyházi nyelvészkongresszuson magam is összefoglaltam korábbi tapasztalataim és az újabban megjelent vitacikkek alapján azokat a szabályszerűségeket, amelyek a mutató és a személyes névmásfélék anaforikus (azaz visszautaló) használatában megfigyelhetők. Ennek a húszperces kongresszusi előadásnak a lényegét most inkább csak sűrítve, tételszerűen sorolom föl. Szeretném azonban a kérdést más oldalról is megvilágítani és néhány általánosabb tanulságot is levonni, most már figyelembe véve SZEPESY GYULÁnak azóta megjelent újabb írását is (Nyr. CII, 129—48).

1. Több mint kilencven éve annak, hogy a Nyelvőr egyik levéltárolója (XIV, 559) kifogásolta az *őket* névmást SIMONYinak egy mondatában, ahol az a *-nott*, *-nól*, *-ni* határozóragokra utal vissza: „Ezen föltevés mellett nem is lehetne *őket* megmagyarázni” (Nyr. XIV, 488). Az a téves nézet, melynek alapján kifogást emelt az illető az *őket* ellen, hogy ti. a személyes névmás személyre, a mutató névmás dologra vonatkozik, ma is él laikus írástudók köztudatában, és nemegyszer suta, idegenszerű névmáshasználathoz vezet.

2. Ugyancsak régi eredetű egy másik álszabály, melyet SZARVAS GÁBORnak helyesbítő és részletező, mégis alapjában hibás cikke nyomán napjainkig örökölt a nyelvművelő szakirodalom az előbbi laikus szabály ellensúlyozására: az előzményben megnevezett dologra hangsúlytalanul csak a személyes névmás tárgyalakja (ill. annak a paradigmájához tartozó személyragos határozószó) a magyaros.

SZARVAST (Nyr. XV, 4—12) gondolom e szabály közvetlen forrásának, mert tekintélye, egész munkássága rányomta bélyegét a Magyar Nyelvőrrel meginduló új — ortológus, nyelvvédő jellegű — és tartós, tervszerű nyelvművelő mozgalomra, és mert írása éppen a Nyelvőrben jelent meg. Megállapításait SIMONYI is kritika nélkül átvette. De voltak még korábbi előzményei is. Visszafelé nyomozva BRASSAI SÁMUEL 1861-ben megjelent folytatásos közleménye (Mégis valami a fordításról III.: Szépirodalmi Figyelő I, 497—8) lehetett elindítója SZARVAS állásfoglalásának. BRASSAI azonban már előbb is foglalkozott a visszautaló névmásokkal: 1859-ben a Magyar Nyelvészetben (IV, 97—123)¹ jelent meg egy hosszabb nyelvművelő írása ilyen címmel: „Adalék

* E dolgozat rövidített formában felolvasásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szakosztályi ülésén: 1978. október 24-én.

¹ BRASSAI maga (SzépirFigy. I, 495) hibásan idézi: „Nyelvészeti füzetek III (1858)”. Ilyen hely nincs; a lelőhely nyomára vezető ötletet KELEMEN JÓZSEF tanácsának köszönhetem.

okmányok a »nyelvújítás« és »nyelvrontás« ügyében.” Ez pedig átdolgozott változata egy jóval korábbi, még a szabadságharc előtt közreadott cikksorozata: Erdélyi Híradó 1846. 31—2, 47—8, 71—2, 142—3. Ezt tekinthetjük jelenleg e nyelvművelő észrevétel végső forrásának.

Ennek az eléggé elterjedt, de hiányos, tökéletlen s ezért mégis félrevezető „szabálynak” az irodalmát időrendben áttekintve a következő helyeket sorolhatjuk fel: BRASSAI, Az irodalmi magyar nyelv második kocsintása: ErdH. 1846. 142—3; Uő., Adalék okmányok . . . : MNyszet IV [1859.], 118—23; Uő.: SzépirFigy. I [1861.], 497—8; SZARVAS, A mutató névmásról: Nyr. XV, 7; SIMONYI, Helyes magyarság³ 87—91; NAGY J. BÉLA, Nyelvhelyességi babonák: Nyelvművelő 1956. 327; Uő., Iskolai Nyelvművelő 1959. 337—8; Uő., Egy emberöltő nyelvünk védelmében 1968. 157—8; RÁCZ ENDRE, Az egyszerű mondat vizsgálata I.: Magyar nyelvhelyesség 1957. 236—7; 1967.³ 250; KOSSA JÁNOS, Így írunk mi. Novi Sad, 1962. 186—7; RÁCZ ENDRE: A mai magyar nyelv 1971.² 271; TOMPA JÓZSEF, Akkor szép az erdő, mikor (az?) zöld . . . : Anyanyelvi Őrjárat 1971. 155—7; Uő., El-az-osodunk: Magyar Hírlap 1974. jan. 19. — HÉT VÉGE III; RÓNAI BÉLA—KEREKES LÁSZLÓ, Nyelvművelés és beszédtechnika 1974. 424; BÁRCZI GÉZA, Nyelvművelésünk 1974. 78; HUSZÁR ÁGNES, Mutogassunk vagy személyeskedjünk?: Magyar Hírlap 1975. márc. 1. III; KEMÉNY GÁBOR, Köznyelvi hibák — sportnyelvi hibák: Nyr. XLIX, 407—9; TOMPA JÓZSEF, Nyelvünk el-AZ-osodása. Anyanyelvi olvasókönyv 1976. 244—9. Ezt a hibás szabályt tartalmazza a Hivatalos nyelvünk kézikönyve 2. kiadásának *mutató névmás* cikke is (1978. 234—5).

3. Ez a szabály csak töredékét tartalmazza a bonyolultabb összefüggéseknek. Ha tekintetbe vesszük a visszaütaló névmás jelentését, vagyis azt: mi az, amire visszaütal, továbbá saját mondatbeli helyzetét, akkor azt találjuk, hogy az *őket* valóban gyakran utal vissza dolgot jelentő tárgyra, de elég sok megkötöttséggel.

a) Ha az előző mondategységben csak ez az egyetlen többes számú, mégpedig nem mondat hangsúlyos főnévi mondatrészt, a visszaütaló névmást pedig megelőzi a hangsúlyos állítmány: „Köveltünk el hibákat, de kijavítottuk *őket*” (Vö. SOLTÉSZ: Nyr. C, 260).

b) Mondathangsúlyos dolognévre is utalhat vissza a személyes névmás, ha az a maga mondatában (vagy tagmondatában) alany: „*Hibák* kerültek be a szövegbe, de kijavítottuk *őket*”. (Az erre vonatkozó bővebb dokumentáció — XIX. és XX. századi irodalomból vett idézetekkel — SZEPESY GYULA megjelent cikkeiben található.)

c) Alanyra visszaütaló *őket* névmás meg is előzheti hangsúlyosan az állítmányt, ha szembeállítjuk egy másik többes számú főnév jelentéstartalmával: „A bárányok kint legeltek a réten, köztük futkostak a libák. A *bárányok* tudták, hogy először majd *őket* hajtják be az udvarba.” (SZEPESY példája: Nyr. CII, 139.)

d) Hangsúlytalanul is megelőzi az *őket* azt az igenevet, amelyhez tartozik: „Itt van a két párhuzamos és az *őket* metsző egyenes.”

4. Amikor a névmási tárgyra mondat hangsúly esik, mindig *őket* utal személyre, *azokat* dologra. Ilyen helyzetben az egyes számú *őt* nem hagyható el. Pl.: „Pista Erzsihez fordult. *Őt* kérte fel táncra, nem Mártát.” (RÁCZ ENDRE, Az egyszerű mondat vizsgálata: Magyar nyelvhelyesség 1957. 237;

1967.³ 249–50.) De a mondathangsúly (vagy éppen: kiemelő mondathangsúly) és a teljes hangsúlytalanság közt számos átmeneti fokozat van (s ezekre a közbülső fokozatokra BRASSAI és nyomában sok más nyelvűvelő nincs tekintettel). Amin nincs kiemelő mondathangsúly, az még nem okvetlenül hangsúlytalan. SZEPESY GYULA (Nyr. XCIX, 416–7), amikor példákkal akarja igazolni a visszaütő *azokat* hangsúlytalan használatát, példái közé kever sok olyat is, amelyik nem hangsúlytalan. Pl.: „Más juhaim is vagynak nékem, melyek nem ez akolból valók: *azokat* is elő kell hoznom” (János ev. 10, 16. Károli ford.); „Az *ő* nagypapája Tantalus. *Attól* származik.” (Kosztolányi: Néró) Az *is* hangsúlyossá teszi azt a szót, amelyhez kapcsolódik, ha nem is mondathangsúlyossá, hiszen nem teszi a másik mondatrészt hangsúlytalaná. (Az efféle kettős hangsúlyú mondatokat az aktuális tagolás szempontjából keresztállásosaknak nevezem „Petőfi költeményeinek versmondattani felépítése” című kéziratos kandidátusi dolgozatomban: 1974–75. 111–7.) SZEPESYnek ez a tévedése csökkenti érveinek bizonyító erejét: 120 példája közül 22 ilyen. Példáinak többsége mégis igazolja, hogy viszonylag hangsúlytalan helyzetben is sok kiváló írónk használta és használja a többes *azokat* névmási alakot visszamutatásra. Ennek a névmáshasználatnak a vizsgálatát a továbbiakban kiterjeszthetjük az egyes számú tárgyalakra, melyben az *azt* névmásnak nem az *őt*, hanem inkább a tárgy teljes elhagyása (*ő* tárgy) felel meg, valamint a határozóragos alakokra, melyekben a mutató névmásnak a személyragos határozószók felelnek meg a személyes névmás kiegészüléssel paradigmatisus alakjaiként.

Mindezekről ARANY JÁNOS ezt írja Visszatekintés című folytatásos cikkében (Szépirodalmi Figyelő I, 611–27; Összes munkái 5. k. 1900. 426) BRASSAI-val szemben, aki szerint „az *az-t mindig* hangnyomattal ejtjük ki”: „Véleményem szerint nem így van a dolog. Csak akkor teszünk rá hangnyomatot, midőn mutat, kiemel, különböztet. De vannak esetek, mikor egyszerűen ismételt . . . s ilyenkor nem illeti hangsúly.”

Hogy melyek azok a beszédhelyzetek és mondatbeli viszonyítások, amelyekben a mutató névmás (nem mondathangsúllyal, de akár hangsúlytalanul is) ilyen szerepű, azt SZEPESYnek egy újabb írása tartalmazza. A kérdéses területnek egy fontos részét a generatív módszer alapján PLÉH CSABA és RADICS KATALIN 1976-ban tárgyalta („Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg: ÁNyT. XI, 261–77), de én is kiegészíthetem néhány észrevétellel.

5. Egyes számban — mint említettem — az *őt* és *azt* váltakozásán kívül gyakori a harmadik lehetőség: tárgyas igealak melletti névmási tárgy elhagyása. Az *őt* használata háttérbe szorul az elhagyásával szemben, de az *azt* kitétele nagyjából olyan feltételektől függ, mint az *azokat* névmásé. Megint ARANY Visszatekintés című írására hivatkozhatunk (ÖM. V, 427). Saját korábbi mondatát idézi: „Ezért helyezzünk mi nagy fontosságot tisztelt munkatársunk Brassai felszólalásában; ezért kísérjük (*azt* ?) saját észrevételeinkkel”, majd hozzáteszi a korábban megkérdőjelezett *azt* névmásra nézve: „Most . . . azt mondom, hogy nem fölösleges, nem henye, nem pleonasticus. Pedig a mondat utolsó részében, pedig ige után áll. De szükséges vala megkülönböztetnünk: Brassait kísérjük-e, vagy felszólalását.” — Alanyként az *ő* gyakrabban utal személyre, az gyakrabban dologra, mint tárgyraggal, de a szakirodalom számontartja ellenkező jelentésű használatukat is. A személynévmási határozószókban pedig fordított irányú az eltolódás: a *benne*, *náluk* stb. alakokat

sokkal könnyebben alkalmazzuk dologra utalva, mint az *őket* tárgyalakot. „Semmi bolondabb Nincsen, mint az okos levelek, s én iszonyúképen Irtózom *tőlők*” — idézi Petőfitől F. G. (Nyelvművelő levelek 1964. 195), majd Móricztól: „Nem a kosár a fő, hanem a tojás *benne*.” Ilyen hátravetett helyzetben különösen gyakoriak, természetesekek, kedveltek a névmási határozószók. Ha a mondathangsúlyos részt (ill. a tagmondatnak vagy más zártabb szerkezetnek viszonylag hangsúlyosabb részét) megelőzi az ilyen névmási határozói elem, sokszor szívesebben használunk mutató névmási alakot; tehát így mondanánk: „én *azoktól* iszonyúképpen irtózom”. A Móricz-példában már idegenkednénk ilyesmitől: „Nem a kosár a fő, hanem *abban* a tojás.” Még ebben a szórendi helyzetben is inkább ezt kívánjuk: „*benne* a tojás”. Miért? Ezt — SZEPESY megfigyeléseit is felhasználva — a két összetartozó mondat vagy tagmondat részeit összefűző viszonyok elemzése útján magyarázhatjuk meg.

Igen sok mondatban egyidejűleg többszörös viszonyítás fűzi egybe a részeket. Ezek közül most nekünk legfontosabb a mondatrészeket összekapcsoló szintagmatikus viszony, az új közölnivalót az ismerthez fűző aktuális tagolási viszony és a szövegbeli előzményre vagy folytatásra hivatkozó utalóviszony. A két előbbi viszonszerkezetben sajátos szerepe van az *a l a n y* nak (ti. a nyelvtani alanynak), amely mint a cselekvő személy tipikus jelölője valami antropomorf jelleget hordoz akkor is, ha nem személy, az állítmány pedig nem cselekvő ige, sőt nem is ige; és hasonló szerepe lehet a *t é m á n* ak (ún. lélektani alanynak, annak, amiről a mondatban szó van), mely mondanivalónk kiindulópontja akkor is, ha nem nyelvtani alany. (Erre is utalt már Arany: ÖM. V, 418.) PLÉH CSABA és RADICS KATALIN, akik a Nyelvőr-beli vitától függetlenül jutottak ugyanilyen következtetésre, itt mélyszerkezeti alanyról, antecedensről is szólnak (ÁNyT. XI, 266).

Petőfi idézett mondatában az *okos levelek* egy hasonlító szerkezet alanyszerű tagja (a *semmi* alanyhoz kapcsolódik), erre a *tőlők* (*tőlük*) névmás mint hátravetett téma utal vissza. A mondathangsúlyos rész (réma, propozitum: *irtózom*) után következő téma szinte hozzásimul az előző szakaszhoz; nehéz pontos kritériumot találni arra, hogy mikor tekintünk témának és mikor a mondathangsúlyos részhez mint propozitumhoz szorosan tartozónak. Ebben a tagmondatban a kezdő *én* a téma, az *iszonyúképpen irtózom tőlők* a világosan különváló propozitum. Ezen belül a *tőlők* mint említett dologra utaló, tehát ismertet jelentő elem legfeljebb altagnak (másodrendű témának) minősül. Ha a propozitum elé helyezem, jobban elválik tőle, jobban érvényesül témajellege, valamivel nagyobb hangsúlyt is kap: „s én *tőlük* iszonyúképen irtózom”. Csakhogy ilyen helyzetben jobban érződik személyre utaló jelentése, már pedig a levelek — még ha okosak is — nem személyek. Ahhoz is némi kétség fér, hogy az *okos levelek* jelzős szerkezetet egyszerűen alanynak tekintsük. A *mint* kötőszó itt nem hasonlókát, hanem különbözőket viszonyít; a forma szerint kettős alany voltaképpen hasonlító határozós szerkezettel egyértékű: *semmi* bolondabb nincsen az okosabb *leveleknél*. Talán ez az oka, hogy elfogadjuk ebben a szórendi helyzetben a mutató névmást is: „s én *azoktól* iszonyúképpen irtózom”. — A Móricztól idézett példa egyszerűbb. Nincs benne kötőszós hasonlító szerkezet, melynek alanya hasonlító határozói értékű, hanem a *kosár* egyértelműen alany (még ha hangsúlyos is, azaz propozitumszerű is); erre tehát — mivel közvetlenül megelőzi azt a szerkezetet, melyben a vissza utalás van — akkor is személynévmási határozószóval utalunk, ha ez a névmási elem megelőzi a propozitumszerű alanyt: „Nem a kosár a fő, hanem *benne* a tojás.”

A személyes névmás az előző tagmondatnak nemcsak alanyára és témájára utalhat vissza, hanem az alany birtokos jelzőjére is. Ha ez a birtokos jelző a következő mondatnak alanya, az *ő* névmást természetesen elhagyjuk, és ez az elhagyás még nem okvetlenül alanytévesztés. Pl. „*Kis leány* szoknyája térdig föl van hajtva, Mivelhogy ruhákat mos a friss patakba” (Petőfi: János vitéz I). A gondosan fogalmazók persze föltehetik a kérdést: a szoknya mossa a ruhákat? Ennyi kis pontatlanságot azonban még eltűr nyelvünk, hiszen a *kis leány* birtokos jelző téma jellegű: már az előző versszakban szólt róla a költő. (Előbb bemutatta új személyként, aztán karcsú természetéről stb. szólva már mint említett birtokoshoz fűz újonnan említett birtokszókat, utána meg a szoknyájáról szólva csak éppen ismétli a *kis leány*-t birtokos jelzőként, és ez a birtokos jelző mégis úgy hat, mintha alany volna, hiszen a mondatok témája továbbra is a lány, az alanyváltás csak a nyelvtani szerkezetben — nem a mélyszerkezetben — történt meg, a költő itt is a kis lányról szól, ezért újabb ismétlésekor már *ő* névmással sem jelöli meg.)

6. Ha az előzményben személyekről is, dolgokról is volt szó, a több dologra *azokat* névmással utalunk vissza. SZEPESYnek Arany Jánostól vett példáját idézhetjük: „A lányok leszaladtak az utcára; az asztalra dobták a leveleket. Várd meg *őket*, addig ne bontsd föl *azokat*.” Arany prózájából gyűjtötte SZEPESY a következő, bonyolultabb példát: „... Akkor időben szabók, vargák házról házra jártak, ... temérdek mesét hordtak széllyel, s mivel a falusi nép, téli mulatságul mindig beszéli s hallgatja *azokat*, alig veszett el *belőlük* valami” (Nyugot-felföldi népmondák. Szépirod. Figyelő I, 184; Arany János vál. művei. 1953. IV, 131). Tárgyként csak *azokat* utalhat a mesékre, hiszen az előző tagmondat alanya többes számú személy. Ismételt visszaautaláskor már a személynévmás paradigmájához tartozó határozószót használja Arany.

7. Előfordul, hogy két, esetleg több személy, vagy pedig több dolog szerepelt az előzményben. Ilyenkor a korábban említett, távolabbi előzményre utal a mutató névmás. Ismeretes a közlre mutató *ez* névmással párhuzamos, együttes használata: „Elvonúlt a *tábor*, csillapul m o r a j j a: E z t a szél elhordta, *azt* a por takarja” (Arany: Toldi I). De használjuk az *az* névmást távolabbra mutató értelemben akkor is, ha a közelebbire, az utóbb említett dologra vagy dolgokra nem utalunk *ez* névmással. Erre SZEPESY idézi (Nyr. CII, 143) a következő példát: „Oh az álomlátások mindig *azt* az alakot hozzák eléje: boldogan és szenvedve, átadva és elveszítve; *azoktól* csak még örültebb lett” (Jókai: Az aranyember II, 18). *Azoktól*, ti. az álomlátásoktól; de az *álomlátások* alany után nem következik még egy többes számú főnév, tehát itt más magyarázatot kell a névmáshasználathoz keresnünk: inkább időbeli vagy érzelmi távolságot fejez ki. (A távolság mozzanatára is már ARANY felhívta a figyelmet: ÖM. V, 424, 426.) Jobban igazolja a szövegbeli távolság kifejezését SZEPESYnek korábban közzétett néhány példája: „Sok cifra *nevekkel* a papirost és levegőt bétölteni, *azokból* tudós figurát csinálni” (Csokonai: A Lillához: Nyr. XCIX, 416). Ha *ezekből* vagy *belőlük* alak állna itt, nem a sok cifra névre, hanem a papirosra és a levegőre gondolhatnánk. „Ha *kritikusok* nem volnának: a világon legjobban utálnám a tejfölös-tormamártást, de így *azoké* az elsőség” (Petőfi: Úti jegyzetek: Nyr. XCIX, 417). Itt Petőfi a kritikusokat nem mint személyeket emlegeti, hanem mint utálatának tárgyát. Mint ilyenre, távolító, elutasító mozzanattal is utal rájuk vissza mutató névmással. „A »teremtő

képzelet» . . . nem hoz elő új képzeteket a semmiből, hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja *azokat* össze” — írja Arany (ÖM. V, 7, Zrínyi és Tasso). Igaz, hogy a „teremtő képzelet” egyes számú alany, és ezért rá nem érthetnők az *őket* névmást, mégis *azokat* névmással utal vissza az új képzetekre, mert utána még a régieket is említi, az új képzeteket tehát a távolabbra mutató névmás idézi vissza.

Az *az* a gondolatban vagy térben távolabb levőre is utalhat: nem arra, amiről (v. akiről) éppen szó van, hanem 'a másik'-ra. „A bátyád volt itt? Nem *az* volt, hanem az öcsém.” — idézi Arany példáját (ÖM. V, 426) SZEPESY (Nyr. XCIX, 415), egy hasonlót (Arany: ÖM. V, 421) korábban FERENCZY GÉZA (Nyr. LXXXII, 138). Ilyen helyzetben ma is *az* névmást használunk, ha azt akarjuk éreztetni, hogy a kérdezett személy helyett más valaki van vagy volt itt. De ebben a térbeli távolságon kívül valami érzelmi távolság is kifejeződik: hidegebb viszony, távolságtartás. Kedvesebb, egészen közel álló személyre gondolva így mondjuk: „Nem *ő* volt”.

8. Arra a szabályszerűsége, hogy az előző mondat szerkezet alanyára személyes névmás, egyéb főnévi mondatrészére pedig mutató névmás utal vissza — tehát a mondat szerkezet létesítette másodlagos mutatómező antropomorfizmusára —, különösen rávilágítanak olyan példák, melyekben két visszautalás van egymás után. „Mogyoróval kedveskedett *Rozáliának*, de *az* azt üzenté . . . , hogy *ő* nem mókus” — idézi Mikszáthtól az Értelmező Szótár (I, 368). A *Rozáliának* részeshatározóra *az* névmás utal (tehát személyre, mely nem nyelvtani alany), de az itt alanyként szereplő *az* denotátumát a következő mellékmondatban már *ő* jelöli. Hasonló viszonyokat figyelhetünk meg Veres Péter következő mondatában: „adtak . . . egy *holdat* a tartalék földből, de *az* már más helyen van, csak a baj szaporodik *vele*” (idézi SOLTÉSZ KATALIN: Nyr. C, 260).

9. Vannak azonban példánk arra is, hogy a kettős visszautalásban az első, a mutató névmási, nyelvtani alanyra vonatkozik, de olyan alanyra, amely a maga mondatbeli helyzetében új közölnivalót tartalmaz. Az aktuális tagolási viszony ilyenkor, úgy látszik, erősebb a grammatikai viszonyoknál. „Nem *hű fiaid* hagytak cserbe, Te hagytad cserbe *azokat*, Ellökted *őket*” (Vajda János: Luzitán dal 1). A *hű fiaid*-ra, mint tagadott, ezért mondat hangsúlyos alanyra *azokat* utal vissza; ez a tárgy azonban nem mondat hangsúlyos, mert a *te* propozitumon van a mondat főhangsúlya, erre a tárgyra tehát a következő tagmondatban már személyes névmás utal. Azt is láthatjuk, hogy ha valamit egymás után t ö b b s z ö r e m l e g e t ü n k, annak h a n g s ú l y a f o k o z a t o s a n g y e n g ű l: első említésekör még új, propozitum-hangsúlyú, másodszor témahangsúlyú, harmadszor ennél is gyengébb.

Az aktuális tagolási viszonyok fel nem ismerése nyelvművelők részéről sok helytelen megállapításra, hiányos vagy téves szabályra vezetett eddig is, főleg a névmáshasználat, a névelőhasználat, a raghasználat, a szórend, a hangsúlyozás terén, de még az írásjelezésre nézve is. Persze az aktuális súlyviszonyok szerinti tagolás nem egyetlen, csak egyik szabályozója mindennek. A névmáshasználat különböző indítékai keresztezhetik egymást, és ez a nyelvvelhességi viták egyik fő forrása. „Ha *gondolatainkat* másokkal közölni akarjuk, akkor kimondjuk vagy leírjuk *őket*” — adja meg helyes mondatként RÁCZ ENDRE (Magyar Nyelvhelyesség 1967.³ 250). A *gondolatainkat* a feltételes mel-

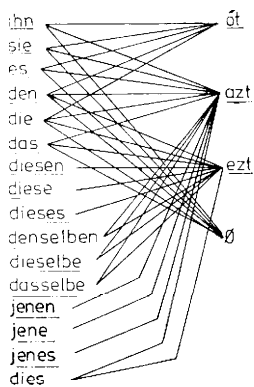
lékmondát témája, tehát az *őket* névmási alak helyes; de a Rácz szerint helytelen *azokat* szintén jó volna, mert tárgyra (nem alanyra) utal, s mert a személyt jelentő *mások* miatt a személyes névmási utalás nem elég egyértelmű.

10. Mint már érintettem, gyakran é r z e l m i indítéka is van vagy lehet a névmásfajta használatának. Érzelmi távolállás, ellenséges viszony fejeződik ki ebben: „Viseljétek a lopott hírt, A lopott babérokat, Nem fogjuk mi fejetekről Leszaggatni *azokat*” (Petőfi: A márciusi ifjak). Igaz, hogy tárgyra utal vissza, de már említett tárgyra: témára, afelől tehát jöhetne utána *őket* névmás is, de akkor bizalmas közelségbe kerülne az, amit itt Petőfi elutasít. A következő példában nem ellenérzést, hanem időbeli távolságot, a szinte elérhetetlen, egyelőre irreális jövőt érezteti ugyanez a névmási alak: „Akkor majd a verseket | Nem pénzért csinálom. | Ingyen osztom *azokat* | Szét az újságokba” (Szülőimhez). *Azokat*, tehát nem amiket most írok.

Ezt az érzelmi viszonyulást ARANY megfogalmazása is sugallja (ÖM. V, 423–4): „Ha *csupán a harmadik személyi viszonyt* akarjuk kifejezni, személy-nél dolognál egyaránt, használjuk az ige harmadik személyét, vagy a ragos nevet, névutót, szintén harmadik személyben, *ő* vagy *az* kitétele nélkül.” Később így folytatja: „Ha célunk nem csupán e harmadik személyi viszony — tágabb vagy szorosabb — kijelölése, hanem azon árnyalat érezhetővé tétele is, hogy a tárgyat magunktól *némi távolságban gondoljuk*, vagy rámutatunk, vagy kiemeljük, akkor van helye az *az* kitevésének”. Ezeket a fontos megállapításokat (több más idevágó észrevétellel együtt) FERENCZY pontosan idézi ARANY JÁNOS nyelvűvelő munkásságáról szóló tanulmányában (Nyr. LXXXII, 139); FERENCZY a nyelvűvelő szabályt mégsem erre építi, hanem egy ARANY jegyzeteiből összeállított kis közleményre, mely „Tallózás az idegen szókötés mezején” címen 1898-ban jelent meg (Nyr. XXVII, 504). FERENCZYnek erre a megalapozatlan fogalmazására (Nyr. LXXXII, 136) hivatkozik KEMÉNY GÁBOR (Nyr. XCIX, 408), pedig az a közlemény, melyet FERENCZY említ — SIMONYI szerkesztői jegyzete szerint — azért nem került korábban nyilvánosságra, mert kézírata csak rendezetlen alkalmi jegyzetektől állt. Ezek közt az apró észrevételeket rögzítő feljegyzések közt találjuk a következő két sort: „*azt*: es” [azaz a bal szélen emlékeztetőül és mutatóul az *az* névmás tárgyalakja mellé odateszi a német semlegesnemű személyes névmást], „Ha politikai lapot vesz kezébe, unalommal dobja félre *azt*. P. Napló 186—5194.” A kiírt mondatban tehát feltűnt ARANYnak az *azt* névmási alak, és feljegyezte, hogy a német *es* névmással rokonítható használatáról mondani akar valamit. Nem írta meg világosan, mit akar mondani. Talán csak elgondolkozott rajta, és ha végiggondolja *azt*, amit korábban a Visszatekintésben kifejtett, talán rájött volna, hogy a névmási tárgy kitétele itt nem elsősorban a német névmási tárggyal magyarázható, hanem a jellegzetesen magyar névmási rendszerrel, melyben a távolra mutató névmás a távolságtartás érzelmi mozzanatát is kifejezheti. Egy ilyen alkalmi, emlékeztetőnek szánt, kidolgozatlan feljegyzés tehát éppúgy nem jöhet számításba ARANY állásfoglalásaként, ahogy a sokat idézett „egy bé kevés bé” sem szolgálhat tekintélyi érvül a *kevésbé* szó betűkettőzéses írása mellett, hiszen nyilván csak alkalmi didaktikai fogásnak szánta, az akkori helyesírás iskolai tanításához. De még ARANY tudatos állásfoglalása is csak annyiban fogadható el mércének, amennyiben ARANY ismerte nyelvünket, annak nyelvjárási és árnyalati változatait. Ő maga sem ismerte — nem ismerhette — a magyar nyelv teljességét, hanem törekedett egyre

jobban megismerni. Szerényen így nyilatkozott a *vele átellenben*, *vele szemközt* helyett a Tiszán innen hallható *neki átellenben*, *neki szemközt*-féle szerkezetek kérdésében (Visszatekintés I. Szépirod. Figyelő I, 563): „Soha nem hittem volna, hogy ez utóbbiak magyarul vannak, ha csupán a bihari nyelvérzékemre támaszkodom . . . Ismétlem, óvatosak legyünk a nyelvérzékre hivatkozásban.”

11. Nézzük meg alaposabban azt a példát és azt a szemléletet, ahonnan a téves nyelvművelő szabály öröklődött. SZARVAS GÁBOR idézi a magyar mutató névmásról szóló cikkében (Nyr. XV, 7) Spielhagen Frigyes Quisisana című regényének magyar fordításából (Bp., 1881. I, 92) ezt a mondatot: „Ezzel kezét nyújtá neki az asztalon át, Bertram nem utasíthatta *azt* vissza”. Helyteleníti a — szerinte fölösleges — mutató névmási tárgyat. Pedig ha itt a névmást elhagynók, nem volna világos, hogy őt (ti. az előző tagmondat alanyául korábbról odaértett személyt: Ernát) vagy a kezét nem utasíthatta-e vissza. SZARVAS hozzátesz egy részletet a német eredetiből: „er konnte *sie* nicht zurückweisen”, azt híven, hogy ezzel igazolja a névmás használatának németes voltát. Pedig a német *sie* éppen azt jelenthetné: *őt*. Sőt mivel az előzményből kiderül, hogy Bertram nővel: Ernával beszél, a német *sie* nem is egyértelmű: egyaránt érthető a lányra és a kézre (*die Hand*). A magyar nem ezt a személyes névmást fordítja, hanem a többféle lehetséges utalási forma közül (ti. elvileg szóba jöhet az *őt*, *azt*, *ezt* és a \emptyset névmási alak) azt alkalmazza, amelyik a közlést egyértelművé teszi. A magyarban közelre és távolra mutathatunk vagy személyre utalhatunk. A német névmás hím-, nő- vagy semleges-nemű szóra utalhat, függetlenül attól, hogy az személyt vagy dolgot jelent-e, és többnyire attól is függetlenül, hogy közelebb vagy távolabb van-e. Az a látszat, hogy a magyar szövegben van névmási tárgy, pedig talán el is maradhatna, és a német szövegben is van névmási tárgy, félrevezette SZARVAS GÁBORT (akár korábban BRASSAIT): azt vélte, hogy a magyar szerkezet a németnek tükörfordítása. Pedig a tükörfordítás ténye nem állapítható meg ilyen egyszerű módon. A névmások egész rendszerét kell ahhoz egybevetni, hogy kimondhassuk: adott esetben a magyar szerkezet a németnek mása. Kérdés, hogy a névmási tárgy esetében egyáltalán beszélhetünk-e tükörfordításról. Állítsuk párhuzamba a szóba jöhető tárgyesetű visszautaló formákat:

Bizonyára találhatunk hosszas gyűjtés, fordítás és elemzés eredményeképp olyan mondatokat, melyekben pl. az *ihn* magyarul mondathangsúly nélküli *őt*, valamint olyanokat, ahol az *ihn* a. m. *azt*, és olyanokat is, ahol az *ihn* a tárgyas igealak melletti 0 névmás. Ehhez azonban, ha a felvázolt névmási megfeleléseknek valamennyi vonatkozását figyelembe akarjuk benni, tervszerű gyűjtés szükséges a fordítási irodalomból. Szép kis részterülete lenne a magyar–német kontrasztív nyelvtani kutatásnak. (Elindulásul alkalmas a Petőfi-szótár az névmási cikke.)

12. Ehelyett egy másik fordítási próbát vizsgáltam az Eötvös Loránd Tudományegyetem német tanszéke segítségével. Kiemeltem hét, többé-kevésbé bonyolult példamondatot a Hivatalos nyelvünk kézikönyve 2. kiadásának *mutató névmás* cikkéből. Mindegyik mondatot leírtam visszaautaló (ill. az 1. példában a rá következő mellékmondatra utaló) mutató névmással, tehát olyan formában, melyet e kézikönyv helytelenít, és mutató névmás nélküli vagy személynévmási elemmel, mely a kézikönyv által ajánlott forma. Megkértem, fordítsák le mindkét változatot németre. Ha a mutató névmás valóban németes volna, ennek az lett volna a jele, hogy mindkét változatot egyformán mutató névmással fordítják németre, mégpedig ugyanolyan értelmű, tehát távolabbra mutató vagy legalábbis e tekintetben közömbös névmással.

A fordítás a várt egyértelműség helyett igen tarka képet mutat. Egyetlen példában valóban a névmásos visszaautalás az egyedül helyes német megoldás. „Hiteles másolat adható köziratokról, ha *azt* az érdekelt ügyfél kéri.” Névmás nélküli — állítólag helyesebb, magyarosabb — változatban: „Hiteles másolat adható köziratokról, ha az érdekelt ügyfél kéri.” Németül egyféleképp: „Von einer Urkunde kann eine beglaubigte Kopie ausgefertigt werden, wenn *dies* die betreffende Partei wünscht.” Van tehát mutató névmás, de *dies*, azaz közelre mutató: 'ezt'! A magyar *azt* itt nem mása a németnek. A magyarban a két változat közt némi jelentéskülönbség van. Ha a második tagmondatban nem tesszük ki a mutató névmást, a tárgyas igehez az előző tagmondat alanyát értjük oda tárgynak: a hiteles másolatot kéri. Ha a második tagmondatot a kötőszó után *azt* névmással kezdjük, az előző tagmondat egész tartalmára értjük: a hiteles másolat adását kéri. Ebben a mondatban nincs lényeges különbség a két jelentés közt, másfajta mondatokban néha félreértéseket okozhat a névmás elhagyása. Példáinkban tehát az a különbség a két változat közt, hogy a névmásos változat szabatosabb ugyan, de talán túlságosan pontoskodó, a névmás nélküli egy kissé lazább, könnyedebb, és ha elhanyagoljuk a jelentésbeli csekély eltérést, talán a stílus könnyedsége végett itt valóban ajánlhatjuk a névmás nélküli megoldást. De hangsúlyozom: finom stílári különbségekről van itt szó, nem arról, hogy az egyik forma helyes, a másik helytelen, még kevésbé arról, hogy az egyik magyaros, a másik idegenszerű.

Nagyon érdekes a három birtokos jelzős példának a fordítása. Az idézett nyelvművelő irodalom ezekben is fölöslegesnek, sőt idegenszerűnek tartja a távolabbra mutató névmást birtokos jelzőként.

„A takarékbetét és *annak* kamata mentes mindennemű adó és az örökösödési illeték alól.” A kézikönyv helyesbítése szerint: „A takarékbetét és kamata mentes mindennemű adó és örökösödési illeték alól.” A német ugyanúgy megkülönbözteti a két mondatot, mint a magyar. „Die Spareinlagen und *deren* Zinsen sind von allen Steuern, auch der Erbschaftssteuer, befreit.”; illetve: „Die Spareinlagen und *ihre* Zinsen sind von allen Steuern, auch der

Erbschaftssteuer, befreit". A mutató névmásnak tehát a németben is mutató névmás, a pusztá személyragos alaknak a birtokos névmás felel meg. Nem mondhatjuk, hogy itt a mutató névmás németes. Inkább az a különbség, hogy a mutató névmással jobban tagoljuk a két fogalmat, a névmás elhagyásával pedig (ill. a németben a magyar személyragnak megfelelő birtokos névmással) egységbe fogjuk a kettőt. A mondat önmagában olyan, hogy valóban fölöslegesnek látszik a mutató névmás kitétele (hiszen alanyra utal), de lehetséges olyan szövegelmélet, mely megokolja az *annak* névmás kitételét. Ezért veszélyes eljárás a névmáshasználatról szövegösszefüggés nélkül, egyetlen kiragadott mondat alapján ítélni.

„A Magyar Népköztársaság a katonai attasék kinevezésével kapcsolatban igényli, hogy a külső állam *azok nevét* kinevezés előtt előzetesen közölje.” A könyv szerzői szerint helyesbítve: „A Magyar Népköztársaság a katonai attasék kinevezésével kapcsolatban igényli, hogy a külső állam kinevezés előtt előzetesen közölje *a nevüket*.” A német fordításban egyetlen megoldás itt is a mutató névmás birtokos esetével: „Im Zusammenhang mit der Ernennung der Militärattachés fordert die Ungarische Volksrepublik die entscheidenden Staaten auf, ihr *deren Namen* vorher, vor der Ernennung mitzuteilen.” Az *azok nevét* : *deren Namen* megfelelésből mégis csak a felületes egybevetés következtet a magyarban germanizmusra. A magyarban az *azok nevét* és a *nevüket* változat különbsége belső nyelvhasználati okokkal magyarázható. A mondat ti. így kezdődik: „A Magyar Népköztársaság a katonai attasék kinevezésével kapcsolatban . . .” Az *azok* a többes számú *attasék*-ra utal. Ez a főnév egy olyan birtokos szerkezetet tartalmazó határozói alakulatba van beágyazva, mely a mondatbevezető tételének egyik tipikus formulája. Témára és az abban előforduló birtokos jelzőre személyes névmással, illetve jelentéskategóriájának megfelelő birtokos névmással vagy pusztá személyragos főnévvel szoktunk visszaautalni. Ezért a *nevüket* is egészen világos, természetes visszaautaló forma. De mivel az *attasék* mégsem alany, éppúgy helyes — a nyelvtani szerkezetet alapul véve — az *azok nevét* formula. Ez a mondat tehát azok közé a határesetek közé tartozik, amelyekben így is jó, úgy is jó. A német mondatban azért nem használható az *ihre Namen* forma, mert a fordító az egész mondatot úgy alakította át, hogy nem a *Militärattachés* az egyetlen többes számú főnév, hanem a *Staaten* is többes számú. A távolabbi, korábban említett többes főnévre egyértelműbben utal vissza a mutató névmás genitívusi alakja: *deren*.

Harmadik birtokos jelzői példájában a „Hivatalos nyelvünk kézikönyve” a közelre mutató *ezek* névmást ajánlja *azok* helyett: „A továbbfejlődés irányát megfogalmazó számos új jogszabályt vagy újszerű szabályozást csakis *ezeknek* ismeretében tudjuk helyesen végrehajtani.” A német fordítás pedig egyféleképp: „Zahlreiche neue, die Richtung der weiteren Entwicklung formulierende Rechtsnormen oder neuartige Regelungen können ausschließlich in Kenntnis *dieser* richtig durchgeführt werden.” A két magyar változat közül valóban jobb az ajánlott *ezeknek ismeretében*. És éppen ez felel meg a németben is közelre mutató névmással alkotott szerkezetnek: *in Kenntnis dieser*.

További két mondatnak két-két változatára nézve semmit sem mond a német fordítás, mert az egész mondat szerkezetét annyira átalakította, hogy a kérdéses névmási elemre egyáltalán nincs szükség.

A német visszaautaló névmás szabályát JUHÁSZ JÁNOS a következőkben foglalta össze (dolgozatom anyagának véleményezésében):

Általános szabály, hogy főnevet a genusnak megfelelő személyes névmással helyettesítsünk. Két fontos kivétel: a nyomatékos kiemelés és a „salló”, azaz argószerű bizalmas nyelvhasználat.

Eszerint a névmásfajták nagyjából — bár éppen nem pontosan — úgy osztoznak meg a visszaütő szerepen, mint a magyarban. Mondhatjuk-e hát, hogy a mutató névmás hangsúlytalan használata ilyenkor németes?

Hogy a visszaütő névmás használatának és jelentésének a németben is megvannak a sajátos problémái, arra DRESSLER példái világíthatnak rá (Funktionelle Satzperspektive und Texttheorie. DANÉŠ szerk.: Papers on Functional Sentence Perspective. Prága, 1974. 99–101). Sok érdekes példája közül itt csak az egyiket mutatom be.

(a) *Die Herrin_i machte mit ihrer Hündin_j eine Spazierfahrt_k. Sie_{i(j? k?)} war sehr schön.*

A mondatban három nőnemű főnév van. Pusztán szótanilag a második mondat *sie* alanya mind a háromra vonatkozhat. Mégis az a legtermészetesebb, hogy a második mondat *sie* alanya az első mondat alanyát, az úrhölgyet jelenti. De kérdőjellel (és zárójelben) hozzátesszi DRESSLER a másik két lehetőséget is; elvégre a mondat (kevésbé szabatos fogalmazásban) azt is jelentheti, hogy a nőténykutya vagy hogy a séta volt szép.

Mi történik, ha ezt magyarra akarjuk fordítani? Először is fölösleges kitenni az *ő* alanyt, hiszen személyt jelentő szó csak egy volt az előző mondatban: *Az úrhölgy a szukájával sétautat tett. Nagyon szép volt.* Az *ő* kitétele egy másik személyre való rejtett utalást (azzal való szembeállítás) tartalmazna, márpedig ebben a német mondatban ilyesmiről nincs szó.

Ha nem az úrhölgyről, hanem a sétáról akarjuk állítani, hogy nagyon szép volt, hogyan utalunk vissza? Nyilván így: *Az úrhölgy a szukájával sétautat tett. Az nagyon szép volt.* A mutató alanyi névmást nem érthetjük sem személyre, sem az előző mondat alanyára, de érthetnénk a társhatározóra (a szukára) és a tárgyra (a sétaútra). Mégis a sétára értjük elsősorban, mégpedig azért, mert az előző mondatban a *sétautat* tárgy a réma (propozitum), vagyis az állítmányi rész legfontosabb, új közölnivalóját tartalmazó szava. Ha a szukára akarnánk utalni, újra meg kellene neveznünk: *A kutya nagyon szép volt.* — A német is élhet hasonló megkülönböztetés végett mutató névmással: *Die Herrin machte mit ihrer Hündin eine Spazierfahrt. Die war sehr schön.* Csak-hogy a német *die* egyrészt nem pontos megfelelője a magyar *az* névmásnak, mert közelre és távolra egyaránt használható, másrészt még így sem világos, hogy a kutyára vagy a sétára értendő-e. Csak a közelre mutató *diese* névmás utalhat egyértelműen a hozzá legközelebb álló nőnemű *Spazierfahrt*-ra. A *diese* pedig magyarul nem *az*, hanem *ez*.

Ellenpéldaként DRESSLER a következő mondatkapcsolatot elemzi:

(b) *Der Herr_i machte mit seinem Hund_j einen Spaziergang_k. Er_{j(k?)} war sehr schön.*

Az *er* nyelvtanilag mind a három hímnemű főnévre vonatkozhat. Mégsem elsősorban az úrra (az első mondat alanyára) értjük, hanem a kutyára. Férfiről ugyanis nem szokás mondani, hogy szép. A névmás aktuális jelentését tehát nemcsak nyelvtani tényezők szabják meg, hanem beleszól a pragmatika, a szokás, a gyakorlati élet is.

Vajon a magyarban is döntő ez a szempont? A nőnemű példa mintájára a férfira is ráértjük a második mondat hiányzó alanyát? *Az úr a kutyájával sétát tett. Nagyon szép volt.* Ha nevetségesen hangzik is, a második mondatot

ebben a formájában az úrra értjük, semmiképp sem a kutyára. De legyen mutató névmás a második mondat alanya: *Az úr a kutyájával sétát tett. Az nagyon szép volt.* A névmási alany itt csak a sétát jelentheti, megint azért, mert az előző mondatnak ez volt az újdonsága. A magyarban az aktuális tagolási súlyviszonyok fontosabbak a névmás használatára nézve, mint a pragmatika. Ha a kutya volna az előző mondat kiemelt mondatrésze, arra értenénk az az névmást: *Az úr a kutyájával tett sétát. Az nagyon szép volt.*

Kísérletezzünk tovább, most már DRESSLERTŐL elrugaszkodva, saját nyelvünk törvényszerűségeit figyelve. Utaljon vissza a második mondat t á r g y a az előző mondatnak valamelyik főnévére. Pl.: *Az úr a kutyájával sétát tett. Nagyon megnéztük.* A Ø tárgy nyilván az előző mondat alanyára értendő. — *Az úr a kutyájával sétát tett. Azt nagyon megnéztük.* Mit néztünk meg? A kutyát? A sétát? Tárgyként nem olyan egyértelmű a visszautalás az előző mondat propozitumára, illetve annak fő szavára, fókuszára. Itt jobban érvényesül az az névmásnak távolabbra utaló jelentése, és ez a tendencia keresztezi a propozitumra utalás tendenciáját. Ha a sétára egyértelműen akarunk utalni, így mondjuk: *Ezt nagyon megnéztük.*

Tegyük az egészet többes számba! *Az urak a kutyáikkal sétákat tettek. Nagyon megnéztük őket.* (Nyilván az urakat, azért is, mert személyek, meg azért is, mert az előző mondat alanya *urak*.) — *Az urak a kutyáikkal sétákat tettek. Nagyon megnéztük azokat.* (Alighanem a sétákat, de talán a kutyákat.) — *Az urak a kutyáikkal sétákat tettek. Azokat nagyon megnéztük.* (Ebben a helyzetben talán inkább a kutyákat, mert mondatbevezető témaként mintha jobban érvényesülne a távolabbra, korábbi említettre utaló mozzanat.) — *Az urak a kutyáikkal sétákat tettek. Nagyon megnéztük ezeket.* (Vagy: *Ezeket nagyon megnéztük.*) A közelre mutató névmás egyértelműen utal a legutóbb említett dologra, a sétákra.

13. A személyes és a mutató névmás visszautaló használata az oroszban is hasonló szerepmegosztást mutat, amint ezt JÁNOSKA SÁNDOR taglalja kandidátusi értekezésében (vö. e kandidátusi értekezés téziseit: Az összetett mondat szintaxisának főbb kérdései orosz—magyar egybevetésben. Debrecen, 1979. 3—8).

(Folytatjuk.)

ELEKFI LÁSZLÓ

Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatásokról

1. A regionális köznyelvi kutatások nyelvtudományunk egyik legújabb kutatási ága. Napjaink regionális köznyelveire a nyelvjárási vizsgálatok, elsősorban a nyelvatlasz gyűjtőmunkálatai irányították a figyelmet (IMRE SAMU: NytudÉrt. 100. sz. 3). Mivel módszeres vizsgálatuk nemrég kezdődött, vajmi kevés biztosat tudunk róluk. A dialektológiai kutatások során nyert tapasztalatok elméleti szándékú általánosítása volt az első lépés az ismeretlen terület meghódításában (IMRE: i. h.). Fontos, a gyakorlati munka megkezdésének lehetséges, illetőleg kívánatos útjait, irányát is kereső elvi-módszertani tanulmányok láttak napvilágot (IMRE SAMU: MNy. LXIX, 257—60; DEME LÁSZLÓ: MNy. LXIX, 260—6; SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. LXX, 307—15 és Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. 287—96; ZILAHÍ LAJOS:

MNy. LXXIV, 333—8; SZABÓ GÉZA: A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tud. Köz. I, 1978: 131—8; illetőleg korábban G. VARGA GYÖRGYI in: NytudDolg. 6. sz. 71—8). Rövid idő eltelte után pedig konkrét elemzések, leírások is megjelentek, l.: P. LAKATOS ILONA, Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez (NytudDolg. 25. sz., Bp., 1977.); LADÁNYI MÁRIA—SZILVÁS IZABELLA, Két tanulmány a regionális köznyelvek alaktanából (NytudDolg. 26. sz., Bp., 1978.; mindhárom tanulmány G. VARGA GYÖRGYI irányításával készült), illetőleg a több szempontból és több okból is fontosabb „Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből” című tanulmánykötet (szerk. IMRE SAMU: NytudÉrt. 100. sz., Bp., 1979.; a tanulmányok szerzői: G. VARGA GYÖRGYI, BALOGH LAJOS, POSGAY ILDIKÓ, ZILAHY LAJOS, HORVÁTHNÉ BERNÁTH RÓZSA és SZABÓ JÓZSEF). Ezzel a regionális köznyelvi kutatások új szakaszba léptek. Lehetőségünk van immár arra, hogy az első elemzések ismeretében véleményt alkossunk az eddigi eredményekről, illetőleg hogy választ keressünk a hogyan tovább? kérdésre. Különösen a Tanulmányok dolgozatai készítenek állásfoglalásra, a kérdések végiggondolására mindenkit, akiket a regionális köznyelvek valamely okból foglalkoztatnak.

Megjegyzéseimet témakörönként csoportosítom. Megfogalmazásukkor egyetlen szándék vezetett: hogy a hozzászólás adta eszközökkel némiképp magam is elősegítsem a regionális köznyelvi kutatások némely kérdésének a tisztázását.

2. A definíciókról. — A regionális köznyelv(ek)nek nincs pontos meghatározása. Valamennyi eddigi definíció igaz, de „nincs eléggé pontosan körvonala” (IMRE: MNy. LXIX, 257). Nem is lehet mindaddig, amíg nincs kellő minőségű és mennyiségű konkrét ismeretünk erről a nyelvváltozatról. A regionális köznyelvek a nyelvjárások és a köznyelv közötti átmeneti alakulatok (IMRE: i. h.; G. VARGA: NytudÉrt. 100. sz. 8; a puszta szám a továbbiakban a tanulmánykötetre vonatkozik), funkcionálisan pedig a köznyelv nyelvjárási színezetű változatai (DEME: MNy. LXIX, 261; a teljes szakirodalmat l. ZILAHY: MNy. LXXIV, 336). Abban valószínűleg mindnyájan egyetértünk, hogy „a regionális köznyelv is tulajdonképpen egy választékos, igényes nyelvváltozat, amely csak kisebb mértékű helyi sajátosságokban tér el a központi standardtól”, illetőleg hogy „nem lesz teljesen reális a felmérés, ha a regionális köznyelvet kizárólag csak foglalkozáshoz és iskolai végzettséghez kapcsoljuk, ha eleve feltételezzük, hogy legalább érettségivel rendelkező értelmiségi személy beszéli vagy beszélheti” (BALOGH LAJOS 33, 36). A városi beszélt nyelvnek a regionális köznyelvvvel való azonosítása azonban aligha felel meg a tényeknek: „A regionális köznyelvi kutatásoknak — vagy a városi beszélt nyelv kutatásának, [mert] lényegében mindegy, hogy minek nevezzük — ki kell terjednie a lakosság különböző rétegeire” (BALOGH 33). A város nyelve éppúgy nem azonos a regionális köznyelvvvel (vö.: „A város demográfiai összetétele . . . eleve feltételezi a nyelvi sokféleséget”: BALOGH 37), ahogy a falu nyelve sem azonos a nyelvjárással. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a regionális köznyelv csak egy réteghez kötődik (l. BALOGH fönti idézetét). G. VARGA GYÖRGYI (19) egyetértésben az a véleményem, regionális köznyelvet a falu nyelvében s a városiak nem értelmiségi rétegében is találunk, vizsgálhatunk és vizsgálunk is kell. Úgy vélem, a „klasszikus” regionális köznyelv (= városi értelmiségieknek a „központi köznyelv”-től némileg eltérő nyelvhasználata) és a falu nyelvében található regionális köznyelvi jelenségek egyazon norma által szabályo-

zott, tehát azonos nyelvváltozat (vö. G. VARGA 21). A városi értelmiség nagy része a regionális köznyelvet anyanyelveként beszéli, ez természetes, „veleszületett” normája. A városi értelmiség eme részétől beszélt regionális köznyelv viszonylag stabil, jól körülhatárolt, következésképpen könnyebben megragadható és leírható. A falu nyelvében található regionális köznyelvet ezzel szemben olyanok beszélik, akiknek az anyanyelve legjobb esetben is egy fajta nyelvjárásiag többé-kevésbé színezett regionális köznyelv. A falu nyelvhasználatának regionális köznyelve szituatív kötéssel változat, s mivel beszélői „két-nyelvűek” többnyire (DEME—IMRE: MTud. 1962: 550—1; DEME: NytudÉrt. 40. sz. 71), változatosabb, a nyelvjárás felé nyitottabb, nyelvjárási kapcsolatai aktívabbak, normája ingatagabb, következésképpen nehezebb rendszerszerűen megfogni és leírni. Ez vonatkozik a városiak egy részének a nyelvére is (vö. BALOGH 62). Ugyanakkor persze azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a falusi értelmiségiek egy részének a fő nyelvváltozata ma már a regionális köznyelv. A regionális köznyelvet beszélőket e szerint így csoportosíthatjuk: 1. azok a beszélők, akiknek a regionális köznyelv anyanyelvük; 2. azok a nyelvjárási anyanyelvűek, akiknek a nyelvhasználatát a (regionális) köznyelv erősen befolyásolja; 3. azok a köznyelvi anyanyelvűek, akiket tartósabb nyelvjárási és/vagy regionális köznyelvi hatás ért. A sorrend gyakorisági sorrend is, a 3. típusba tartozók száma bizonyára elenyésző. A regionális köznyelv tisztább, normatívabb változatát az 1. és a 3. típus beszéli következetesen, a 2. beszédhelyzettől függően. Helyes tehát, hogy első lépésként ott kíséreljük meg leírni a regionális köznyelvet, ahol az a legstabilabb s legkönnyebben megragadhatónak látszik, ti. a városi értelmiség nyelvhasználatában (l. IMRE: MNy. LXIX, 258). De nem feledkezhetünk meg a falu nyelvéről, amelyben a nyelvjárási változat(ok) mellett egyre nagyobb szerephez jut egy fajta regionális köznyelv. (Hogy ez nem a nyelvjárás része, bizonyítják a nyelvjárási norma alapján „ítélkezők” megjegyzései: „X már finoman beszél”, „Y újabban már a gyerekeivel is urasan beszél”, stb.). A végső szót a tekintetben, mi is tartozik a regionális köznyelvekbe, nem mondhatjuk ki anélkül, hogy meg ne vizsgáljuk a falu nyelvének regionális köznyelvi, illetőleg ilyen jellegű változatait. A dialektológia a regionális köznyelvi kutatásoknak a segítségére siethet azzal, ha a nyelvjárási leírásokban a nyelvszociológiai tényezők figyelembe vételével minősíti a fő- és mellékalakokat, elkülönítve a visszaszorulókat a terjedőtől, megállapítva pontosan, mi normatív a nyelvjárásban. A számos változat, fő- és mellékalak, a különböző beszédhelyzetek szülte improvizációk rengetegében csak így lehet kiigazodni, rendet teremteni. Szorgalmaznunk kell nemcsak egy-egy falu nyelvjárásának, hanem nyelvének, nyelvhasználatának a tudományos leírását is (l. SZATHMÁRI: MNy. LXX, 315). A falu regionális köznyelvi jelenségeinek a vizsgálata egyéb haszonnal is járna: itt lehetőségünk van arra, hogy a regionális köznyelvet születése, illetőleg folytonos újrateremtődése állapotában kísérjük figyelemmel (l. G. VARGA 19). Valóságos kincsesbánya ez annak vizsgálatára, mennyi tényező befolyásolja és alakítja a beszélő nyelvhasználatát. Ennek a nyelvváltozatnak a vizsgálatára valóban 100%-osan érvényes a BENKŐ LORÁND említette „változásvizsgálat” (79).

Több új ötletet, javaslatot tartalmazó dolgozatában BALOGH LAJOS megfontolandónak ítéli, „nem lenne-e helyesebb, ha regionális köznyelvnek egy-egy vidéki város *k ö z é l e t i n y e l v é t* tekintenénk” (36). Megfigyeléseim szerint a falu közeleti nyelve is egyre inkább regionális köznyelv (a nyelvjárás a nyelvjárási beszélők természetes, meghitt környezetének a nyelve). Más-

felől viszont a városiak egy része — az őslakó értelmiségiek legbiztosabban s legáltalánosabban — nemcsak közéleti¹ ténykedésük során, hanem otthon is úgy beszélnek (4 éves soproni tartózkodásom emlékei alapján mondom). Ezért úgy vélem, nem lenne célszerű egyenlőségjelet tennünk a regionális köznyelv és a vidéki városok közéleti nyelve közé.

3. Az anyag hitelessége, a vizsgálat lehetőségei. — Minden nyelvi leírás alapvetően fontos, döntő kérdése a vizsgált anyag hitelessége, megbízhatósága. A regionális köznyelvi kutatásokban is. A tanulmánykötetben közzétett, nyelvi anyagot is tartalmazó dolgozatokat ebből a szempontból nem tudom érdemben megítélni. Az érdemi hozzászólás föltételezné, hogy a bírálónak is legyenek a szerzőkét legalábbis megközelítő ismeretei a szóban forgó nyelvváltozatokról. Azt azonban tudom, hogy több szerző kutatási tapasztalata és elméleti-gyakorlati ismeretei garancia arra, hogy a körülmények lehetővé tette kereteken belül hiteles az anyag.

Mindenféle gyűjtés akkor igazán eredményes, ha a gyűjtő pontosan tudja, mit kell gyűjtenie (IMRE: MNy. LXIX, 257). A 2. pont alatt taglaltakból következik, hogy még nem tudjuk — nem tudhatjuk — pontosan, mit kell gyűjtenünk. A helyzet fonákságát, a gyakorlati munkában emiatt jelentkező nehézségeket úgyszólván minden hozzászóló hangsúlyozza (IMRE: MNy. LXIX, 257 és NytudÉrt. 100. sz. 3–4; SZATHMÁRI: MNy. LXX, 309–10; G. VARGA 8; stb.). Ebből a helyzetből a módszeres konkrét nyelvi vizsgálatok segíthetnek csak ki bennünket (G. VARGA 7; BALOGH 33–4). A pontos definíció, az elméleti összegzés ugyanis a gyakorlat tapasztalati tényein alapuló általánosítás s mint ilyen, föltételezi a gyakorlati munkát. A kettő dialektikus kapcsolatából következik, hogy kölcsönösen hatnak egymásra, ámbar a próbakő a gyakorlat marad. Bár a regionális köznyelvekről ma még valóban kevés ismeretünk van, azért mégsem teljesen sötétben tapogatózunk. Több hangtani és alaktani, valamint szókészlettani jelenségről bizonyossággal meg tudjuk ugyanis mondani, hogy valamelyik regionális köznyelvbe tartozik. Módszeres kutatással további esetekről bizonyíthatjuk, hogy regionális köznyelvi sajátosságok. Kérdés, hogyan. A regionális köznyelvek átmeneti (nyelvjárás ↔ köznyelv) jellegéből következőleg úgy, hogy korpuszunkból először mindazt gondosan kiszűrjük, ami biztosan nyelvjárási és biztosan köznyelvi. Ehhez ismernünk kell a vonatkozó nyelvjárást (nyelvjárásokat) és a köznyelvet. (Hogy a regionális köznyelvi kutatások sikere az „alap kutatások” — nyelvjárási és köznyelvi vizsgálatok — függvénye, aligha szorul bizonyításra.) Az talán túlzás nélkül állítható, hogy — elsősorban kiejtésbeli, illetőleg általában szupraszegmentális jelenségeket nem tekintve — a köznyelvről való ismereteink nagyjából megfelelő kiindulási, illetőleg viszonyítási alap (a kérdőjelekre l. SZATHMÁRI: MNy. LXX, 309). Éspedig olyan, amelyet — ez is fontos — minden kutató ismer. Sokkal több a gondunk a másik oldallal, a nyelvjárások ismeretével. Mert vajon rendelkezésünkre állnak-e olyan források, leírások, amelyek segítségével azokból a nyelvjárásokból megfelelő minőségű és mennyiségű információt szerezhetünk, amelyeknek szerepe volt és van egy-egy regionális köznyelv létrejöttében, alakulásában? Olyan fokon, ahogy a köznyelvet ismerjük, a legalaposabban feldolgozott nyelvjárásokból sincs. Erre azonban — bár más okból jó lenne — nincs is szükség. Elég azt ismernünk, ami a nyelvjárásokban eltér a köznyelvtől. Ismerjük-e a nyelvjárások sajátos, csak rájuk jellemző jegyeit, jelenségeit? Hangtani téren és annyira, hogy a regionális köz-

nyelvek hangtani sajátosságainak a vizsgálata elkezdődhessék és sikerrel folytatódjék, megítélésem szerint igen — hála a nyelvatlazsznak és IMRE SAMU ezen alapuló szintézisének (MNYjR.). Morfonológiai és morfológiai téren már alig, mondattani téren pedig úgyszólván egyáltalán nem (l. SZABÓ JÓZSEF 126, 145). A szókins vizsgálatá terén viszonylag szintén jók a lehetőségek, attól függően, mely vidékekről van regionális szótárunk vagy tájszótárunk (Szeged: SzegSz., Debrecen: SzamSz.?, Pécs: OrmSz.?).

A mondottakból két, gyakorlati vonatkozású következtetést vonhatunk le. Egyrészt: a továbblépés érdekében ne halasszuk tovább a vizsgált regionális köznyelvek bizonyos, a korpusz alapján megállapítható sajátosságainak a következetes számbavételét! Érthető a szerzők egy részének az óvatossága, az, hogy megálltak a beszélők egyéni nyelvhasználatának a jellemzésénél, mondván, kevés ismeretünk van a regionális köznyelvekről ahhoz, hogy leírásunkban már „a” regionális köznyelv sajátosságairól beszéljünk. Ám attól nem tudunk többet róluk, ha a szerzők — a vizsgált korpusz legjobb ismerői — nem nyilatkoznak, hogy szerintük s anyaguk alapján és a vizsgált területen mi látszik regionális köznyelvi sajátosságnak. Erre pedig — természetesen a korpusz megszabta határok között — igenis van lehetőség. Ha ugyanis beszélhetünk X vagy Y nyelvhasználatának regionális köznyelvi sajátosságairól (vö.: „Egyéni nyelve a helyi regionális köznyelv sok jellegzetességét őrzi”: ZILAHÍ 101), akkor beszélhetünk X vagy Y regionális köznyelv sajátosságairól is. Bármennyire is fontos a beszélők egyéni nyelvhasználatának a részletes elemzése, ha nem vállalkozunk az egyének nyelvhasználatában realizálódó általános jelenségek, törvényszerűségek megragadására, akkor a regionális köznyelvekről közvetlenül csak kevéssé gyarapítjuk ismereteinket. (Vö. még a 4. pont alatt írottakat.) — A másik gyakorlati jellegű következtetés: mint tudjuk, a regionális köznyelvi kutatások egyik kulcskérdése az, hogy a vonatkozó nyelvjárás (a köznyelvre l. főtebb) feldolgozottsági foka lehetővé teszi-e a kutatónak a nyelvjárási sajátosságok pontos elkülönítését vagy sem. Ebből az következik, célszerű lenne a kutatás mai, kezdeti szakaszában azoknak a városoknak a regionális köznyelvét vizsgálni, amelyeknek a forrását, a vonatkozó nyelvjárást is jól ismerjük.

4. A z e g y é n i n y e l v h a s z n á l a t v i z s g á l a t a. — Több kérdést is fölvet az az eljárás, amelyet ZILAHÍ LAJOS fogalmazott meg legvilágosabban: „A kutatás itt az egyéni nyelvhasználat konfrontációját vizsgálja a köznyelvvvel való összevetés alapján . . . , a megfigyelés tárgya ezért csak az egyéni nyelvhasználat lehet. A feldolgozások módszerét az egyéni nyelvhasználatban lefolyó változások vizsgálatához kell igazítani . . . A nyelvi anyag személyhez kötött bontása azért alapvető a témával foglalkozó munkákban” (79–80). Az, hogy a megfigyelés tárgya csak az egyén nyelvhasználatára lehet, érvényes természetesen mindennemű nyelvi megfigyelésre: a nyelv mint olyan (a langue) az egyének nyelvhasználatában (a parole-ban) realizálódik, csak itt figyelhető meg. Az, hogy a vizsgálatot a köznyelvvvel való összevetés alapján végezzük, fogalmazásbeli pontatlanság, mert a szerző is — miként mindenki — konkrét elemzésében a nyelvjárás(ok)hoz is viszonyít. A nyelvi anyag személyhez kötött bontása a kutatás kezdeti szakaszában valóban célszerű. Ezekről a mikrovizsgálatokról fontos információkat várunk a regionális köznyelvet beszélők nyelvlektanáról, nyelvi viselkedésmódjáról, azokról az állandó változásokról, amelyek ezeknek a beszélőknek a nyelvhasználatát jel-

lemzik. De ennek megítélésem szerint mielőbb bele kell torkollnia a regionális köznyelvi sajátosságok rendszerszerű vizsgálatába. Az egyedit az általánosnak, az egyéni nyelvhasználat vizsgálatát a regionális köznyelv vizsgálatának kell követnie. Ebben is — gondolom — mindnyájan egyetértünk, legfőljebb a mikor? kérdésre válaszolunk eltérőleg (l. ZILAHY 80). Néhány tanulmány szerzője megnevezte azokat a jelenségeket, amelyeket a regionális köznyelv részének, jellemzőjének tart. BALOGH LAJOS gondolatébresztő, módszertanilag is újat kereső, alapos tanulmányában például a szombathelyi regionális köznyelv sajátosságaként említi a zárt *ë*-t (a vele kapcsolatos kérdésekre l. 60), egytagú és egyes többtagú szavak rövid magánhangzóját (*tiz, ugy*) és a *v* zöngésítő hatását (*id van*) (39—40). Ő is (56—59), POSGAY ILDIKÓ is (75—76) szemléletes összesítő táblázatot ad a vizsgált jelenségek gyakoriságáról. Részletesebb összegzést ad HORVÁTHNÉ BERNÁTH RÓZSA a győri regionális köznyelv jellegzetességeiről (122—3). A tőle felsorolt sajátosságok azonban csak részint sajátosságok, mivel a felsorolásba köznyelvvvel egyező jelenségek is belekerültek (l. a 6., 8., 10., 11., 12., 15., 16. sorszámú bekezdést).

A nyelvi anyag megítélésében BALOGHNÁL és POSGAYNÁL felbukkan az a gondolat, hogy bizonyos jelenségek nyelvi pongyolaság, igénytelenség következményei (53, 74). Ahogy látom, mindkettejüknél magyarázatképpen arra, miért fordulnak elő néhány adatközlő beszédében nyelvjárási sajátosságok. Ha nemcsak személyhez kötött bontásban tárgyalták volna a szerzők az anyagot, akkor bizonyára kimaradtak volna a szóban forgó jelenségek, mert nem regionális köznyelvi sajátosságok. Pongyolasággal persze minden nyelvváltozatban és minden beszélőnél számolhatunk. Attól azonban óvakodnék (nyilván a szerzők is), hogy a regionális köznyelvet beszélők nyelvében felbukkanó nyelvjárásiasságokat eleve nyelvi pongyolaságnak tartsam. Éppen a kötet leírásai, a személyhez kötött bontásban végzett alapos elemzések mutatják és bizonyítják, hogy a regionális köznyelveket beszélők regionális köznyelve ma még mennyire változatos, milyen sok az eltérés benne (l. erre: „Nyelvjárási és köznyelvi jellegzetességek olyan sajátos »vegyületei« [a regionális köznyelvek], amelyeknek színskálája szinte áttekinthetetlenül gazdag” (IMRE 4). A regionális köznyelvet beszélők egy részénél a nyelvjárási beütések inkább a regionális köznyelvi norma nem elég biztos ismeretének, a szűkebb családi körben beszélt keverék nyelvváltozat még mindig ható jelenlétének a következményei (l. 114). Amíg a regionális köznyelvi norma ezeknek a beszélőknek nem biztos sajátja, addig nyelvhasználatuk nyelvjárási színei nem nevezhetők pongyolaságnak. Más kérdés természetesen, hogy a regionális köznyelvi norma felől nézve ezek a jelenségek idegenek, helytelenek.

ZILAHY LAJOS tanulmányában szó esik arról, hogy a gyűjtött, fölvetett anyag egy része alkalmatlan a vizsgálatra, vö. például: „az anyag 90 százaléka . . . hasznosítható” (83), „A szöveg, a beszéd 90 százaléka megfigyelésre alkalmas” (93), „Elbeszélését szinte teljes egészében kicéduláztam” (101). Sajnos, nem derül ki, miért. Ha technikai okok miatt (például: a felvétel egy része nem hallható), akkor rendben van. Ha azonban más okok miatt is, arról tájékoztatni kellett volna az olvasót.

5. A z a n y a g g y ű j t é s. — Megbízható, hiteles anyagot gyűjtenünk nehéz. A nyelvjáráskutatásból jól ismertek azok a nehézségek, amelyekkel a gyűjtő szembekerül, amikor adatközlőivel dolgozik. Ezek a nehézségek jelentkeznek a regionális köznyelvi kutatásban is. Nem véletlen, hogy úgyszólván

mindegyik tanulmányíró többször is szóvá teszi a gyűjtőmunkát hátráltató tényezőket.

Az iskolázott adatközlő jobban és eredményesebben tudja irányítani, alakítani nyelvi viselkedését, mint például a nyelvjárási adatközlők nagy része. Tehát hosszabban és következetesebben el tud térni kontroll nélkül beszélt nyelvtől. Az adatközlő lélektani felkészítése, nyelvi éberségének az elaltatása, azaz a gyűjtés megfelelő előkészítése éppen ezért itt különösen is fontos. Igaz, ez időigényes része a gyűjtésnek, de nem kerülhetjük ki. Mert egy dolog vitathatatlan: főkérésre, mikrofonba mondott szövegek soha sem 100%-osan természetes szövegek (l. BALOGH—VÉCH: MNyAEIm. 257—62). Az adatközlő — akár akarja, akár nem, akár tudatosul benne, akár nem — többé-kevésbé szerepet játszik, valamilyen mintát követ. A gyűjtő feladata az, hogy ezt a „szerepjátszást” a lehető legminimálisabba csökkentse. Egy bizonyos szélsőséges ponton túl ugyanis az adatközlő szövege bármennyire is nyelvi realitás, a sok egyéni és esetleges megoldás, improvizáció a szöveg hitelességét megkérdőjelezi.

Régi igazságot ismételtek, mikor azt mondom, gyűjtés dolgában a helybeli gyűjtő behozhatatlan előnyöket élvez (a regionális köznyelvi kutatásokkal összefüggésben l. G. VARGA 10, 13, 16, 20, 21). Éspedig ott, ahol az anyag hitelességi foka elsősorban eldől, s ahol a nem helybeli gyűjtő lehetőségei eléggé korlátozottak: az adatközlő lélektani előkészítésében, a gyűjtés feltételeinek a megteremtésében. Ezért arra kell törekednünk, hogy helybelieket is és ha lehet, regionális köznyelvi anyanyelvűeket is megnyerjünk a regionális köznyelvi kutatások ügyének. Megpróbálkozhatnánk azzal is, hogy bizonyos szövegeket — de csak azokat egyelőre — helybeli laikus gyűjtőkkel vetessünk föl abban a helységben, ahol szakképzett nyelvész is gyűjt. A feldolgozás, értékelés természetesen a szakember dolga lenne. A gyűjtés mikéntjére vonatkozólag annak fontosságát hangsúlyoznám, hogy a kérdőíves gyűjtést mindig egészítsük ki folyamatos szöveg fölvetélével és passzív megfigyeléssel. Az utóbbi kettőről semmi esetre se mondjunk le! Ez a próbagyűjtésekre is vonatkozik. Több szerző is hangsúlyozza, hogy a regionális köznyelvi kutatásokban nem alkalmazhatók mechanikusan a nyelvjárások és a köznyelv kutatásában alkalmazott módszerek. Ez nyilván így van. Ami azonban az anyaggyűjtés módszereit illeti, aligha van különbség a dialektológiában követett és a regionális köznyelvi kutatásokban követhető eljárások között. Ebből pedig az következik, hogy a regionális köznyelvi gyűjtőknek mindenekelőtt a nyelvjáráskutatásban sokszorosan kipróbált és eredményesen alkalmazott gyűjtési módszereket kell jól elsajátítaniuk és munkájukban rugalmasan alkalmazniuk. Az idevágó és kellőképpen ismert tanulmányokon kívül érdemes föl hívnunk a figyelmet G. VARGA GYÖRGYI „A köznyelv és a nyelvjárások hangtani kapcsolatainak vizsgálatáról” című cikkére (NytudDolg. 6. sz. 71—8), amely hasznos útmutató a regionális köznyelvi gyűjtők számára is (kár, hogy kis publicitású sorozatban látott napvilágot).

6. A leírás egyik gyakorlati kérdése. — A leírás egyik fontos kérdése, hogy a kutatások jelenlegi szakaszában mit érdemes, kell rendelkezve közölnünk: a regionális köznyelvi sajátosságok mellett a nyelvjárásiakat és a köznyelvieket is, vagy csak a regionális köznyelvieket. A nyelvjárási leírásokban közismerten azt a módszert szokás követni, hogy csak a köznyelvtől eltérő jelenségeket közöljük, tehát a differenciatív módszert választjuk az informatív leírás, anyagközlés érdekében. Míg azonban a dialeкто-

lógiai leírásokban csak nyelvjárás : köznyelv szembenállással kell operálnunk, a regionális köznyelvben a nyelvjárás : regionális köznyelv : köznyelv szembenállással van dolgunk. Úgy vélem, legalábbis egyelőre le kell írunk, számba kell vennünk a vizsgált szövegekben előforduló nyelvjárási sajátosságokat is (vö. BALOGH 38). Erre több okból is szükség van. Egyrészt, hogy világosan, konkrét adatokon is megfoghatóan, bizonyíthatóan és ellenőrizhetően lássuk és láttassuk a regionális köznyelv és a nyelvjárás(ok) közötti választóvonalat. Másrészt, hogy a későbbi regionális köznyelvi kutatás számára ezzel olyan nyelvi anyagot biztosítsunk, amelyet az mindenkor felhasználhat, s a nézetek, eredmények módosulása esetén pedig újraértékelhet. Végül pedig: az efféle leírás kitűnő anyagot és lehetőséget biztosít általában a nyelvi mozgás, változás különböző szempontú (nyelvszociológiai, nyelvtörténeti, nyelvlélektani, egybevető) tanulmányozására is. A nyelvjárási sajátosságok külön fejezetben kaphatnának helyet. A köznyelvvvel egyező jelenségeket, elemeket — úgy vélem — nem kell leírunk. Nem azért, hogy helyet takarítsunk meg (a leírás túlnyomó részét ez tenné ki), hanem mert a köznyelv — bizonyos megszorításokkal, l. főntebb — mégiscsak a legjobban feldolgozott, leírások sorozatában bármikor ellenőrizhető s minden kutatótól jól ismert nyelvváltozat. A regionális köznyelveknek a köznyelv felé való határát ennek következtében minden kutató könnyebben meghúzhatja, mint a másikat (a vitás vagy bizonytalan eseteket azonban szóvá kell tennünk.)

Azokban a leírásokban, amelyek bizonyos adatközlők nyelvhasználatának, illetőleg egy-egy település nyelvének meghatározott jelenségeit dolgozzák fel, a nyelvjárási, regionális köznyelvi és köznyelvi adatokat egyaránt közlünk kell (vö. például P. LAKATOS ILONA említett leírását: 125—139).

BALOGH LAJossal (33—4) egyetértésben úgy gondolom, a regionális köznyelvi vizsgálatokat ki kell terjesztenünk valamennyi társadalmi rétegre és valamennyi nyelvi szintre. Hangtani téren máris vannak bizonyos eredményeink. Legnehezebb mondattani téren lesz. Erre a kérdésre a nyelvjárási mondattant új módszerrel vizsgáló SZABÓ JÓZSEF tért ki, megokolván ama véleményét, hogy „A nyelvjárásias, a regionális köznyelvi és a köznyelvi jelenségek elkülönítése . . . mondattani tekintetben . . . aligha látszik megoldhatónak” (126). Dolgozatában (125—46) nem vállalkozott, nem is vállalkozhatott regionális köznyelvi mondattani sajátosságok leírására (ez dolgozata címéből is világosan kiderül), vizsgálata összefoglalásában azonban némileg derűlátóbban nyilatkozik: a hangtani és alaktani elemekhez hasonlóan — csak jóval nehezebben kitapintható módon — mondattani szempontból is érzékelhetőek a regionális köznyelvviség vonásai” (145). Reméljük, hogy nem utolsósorban éppen SZABÓ mondattani kutatásai alapján nemsokára ezen a téren is biztosabban nyilatkozhatunk.

7. Nyelvi futuroológia. — Ha nyelvi futurologiai jóslatokba bocsátkozhatom, akkor a múlt és a ma tapasztalatai alapján azt következtethetem, hogy a nyelvjárások kiegyenlítődése, visszaszorulása, köznyelviessülése elérh e t valamikor olyan fokot, hogy mai értelemben vett nyelvjárások nem lesznek, mert helyüket, funkciójukat a regionális köznyelvek veszik át. Az elsődleges egy nyelvváltozatú (csak nyelvjárások) korszakot a nyelvfejlődés meghatározott fokán a nyelvjárások : köznyelv kettősség váltotta föl. Ma a nyelvjárások : regionális köznyelv : köznyelv hármasság idejét éljük. Ezt követi majd valamikor minden bizonnyal a regionális köznyelvek : köznyelv

kettősség (vö.: BENKŐ, Nyjtört. 7–9; BÁRCZI, MNyÉletr. 381; DEME: MNy. LXIX, 261; ZILAH: MNy. LXXIV, 334, 337). A nyelvjárások ugyanis közismerten a köznyelv irányába változnak, s mai ismereteink szerint a regionális köznyelvek valamelyike az a nyelvváltozat, amelyet a nyelvjárási beszélők akkor beszélnek, amikor valamely, a beszédhelyzetből következő ok miatt nem a számukra természetes nyelvjárást beszélnek. (Az, hogy a nyelvjárást a nyelvjárási beszélők természetes nyelvváltozatának nevezem, nem azt jelenti, hogy a regionális köznyelv egy-egy változata nem spontán produkált nyelvváltozat a nyelvjárási beszélők nagy része számára. Hiszen a regionális köznyelv egyénenként bizonyos mértékben eltérő változatának a beszélése legtöbbjüknél ma már reflex, amely jól működő automatikus mechanizmusként azonnal beugrik, ha a beszédhelyzet úgy kívánja; l. DEME: NytudÉrt. 40. sz. 71). Ha a fentebb említett változások valamikor valóban bekövetkeznének, akkor ez azt jelentené, a dialektológia feladata a regionális köznyelvek vizsgálata lesz (részint már ma is az, vö.: IMRE: MNy. LXIX, és I. OK. XXX, 153; ZILAH: MNy. LXXIV, 337).

8. A regionális köznyelvek vizsgálata nyelvtudományunknak társadalmi és tudományos okból egyaránt fontos feladata. Az első eredmények biztatóak. A nyomtatásban megjelent módszertani cikkek és a leírási kísérletek azt bizonyítják, megvan a lehetőség arra, hogy ez a kutatási ág is magas színvonalra emelkedjék. Legfőbb biztosítékát abban látom, hogy a kutatógárda legtöbb tagja mind elméletileg, mind gyakorlatilag képzett, tapasztalt szakember. Ezzel magyarázható az is, hogy a dolgozatokat önkritikus, józan szemlélet és hangvétel jellemzi. Nyoma sincs az új, induló diszciplínákban jelentkező, némelykor a tárgyilagosságot is veszélyeztető eufóriának. A tanulmányok problémafeltáró őszintesége (l. például IMRE SAMU bevezetőjét és G. VARGA GYÖRGYI tanulmányát) egyértelműen pozitív vonás. Az útkeresés — tudjuk — mindig nehéz. Az új utak keresésével járó kockázatvállalás azonban még akkor is dicséretes, ha a kutatások később netán azt bizonyítanák, hogy az első lépések némelyikét rossz irányba tettük.

KISS JENŐ

„Nyelvi fordulat” az irodalomban

1. A j e l e n s é g. — A „filozófia nyelvi fordulata” kifejezés azt a lényeges változást jelöli a filozófia történetében, hogy a nyelv kb. a 20-as évektől kezdve a filozófiai vizsgálódás eszközéből a vizsgálat tárgyává vált. Ezzel analóg jelenséggel találkozhatunk a legújabb magyar irodalomban, amelynek egyik legszembevetőbb sajátossága a nyelv hangsúlyozása, középpontba állítása, és az a tény, hogy az irodalmi mű közege, nyelve gyakran a mű témája lesz.

A nyelv bizonyos mértékű hangsúlyozása (kulcsszavak és -motívumok következetes alkalmazása, egy-egy nyelvi-stilisztikai eszköz kiemelése vagy funkcionális hiánya, a jelölt és a jelölő konvencionális viszonyának megváltoztatására irányuló szándék, a nyelv relativizálásának igénye stb.) nem új jelenség sem a magyar, sem a világirodalomban. Ez természetes is, hiszen a nyelv az irodalom közege.

A legújabb magyar irodalomban azonban feltűnően sok a kifejezetten nyelv-centrikus vagy a nyelvről szóló mű. Ez a nyelv-centrikusság a lehető legkülönbözőbb módokon nyilvánul meg: nyelvi játékok, szójátékok, bizonyos

metanyelvi jelenségek előtérbe kerülése, a leírás nehézségeinek részletezése, kísérlet az alkotásfolyamat reprodukálására stb.

A már megnyilvánulásaiban is sokféle és bonyolult jelenség egyik legfőbb oka a nyelvi kommunikáció bizonyos funkcióinak problémává válása, és ezzel együtt más funkcióinak előtérbe kerülése. Ennek a változásnak a háttérében pedig a közölhetőséggel szembeni kétely áll. Így szorult háttérbe a nyelv referenciális, és került előtérbe emotív és különösen metanyelvi funkciója. — Az alkotók vizsgálják saját lehetőségeiket, a nyelv által adott lehetőségeket. Nemcsak az a fontos, hogy mit tudnak mondani, hanem az is, hogy a n tesz ik ezt. Keresik a megfelelő nyelvi-formai megoldásokat, a közlés és a kifejezés lehetőségeit, és eközben állandóan reflektálnak saját nyelvhasználatukra. Így válik a tárgynyelv metanyelvvé, a forma maga tartalomává.

A nyelv konatív (a címzettre irányuló) funkciójának a művészi közlési folyamat középpontjába állítására érdekes és ritka példa Ördögh Szilveszter „Koponyák hegye” című regénye. A konatív funkció legtisztább grammatikai kifejeződése a megszólítás és a felszólítás (R. JAKOBSON megállapítása: Hang — Jel — Vers. 1972. 237). A regény szinte csupa közvetett felszólításból és felkiáltásból áll. Rendkívüli felfokozottsága (az indulatok, érzelmek és a nyelv intenzitása) a nyelv és a nyelvvel kifejezhető értékek devalválódására utal. Jézusnak valótlanságokat, ál-csodákat kell produkálnia ahhoz, hogy az emberek elhiggyék és éljék az igaziakat, meg kell halnia, hogy egyáltalán odafigyeljenek rá; életét és halálát pedig felkiáltó mondatokban kell elmesélni, hogy egyáltalán meghallja, megtudja valaki.

Arra a jelenségre, hogy a nyelv valamilyen módon fontos helyet foglal el a mai magyar irodalomban, többé-kevésbé felfigyeltek a kutatók is. Vizsgálták, elmarasztalták Tandori, Weöres, Esterházy stb. műveinek bizonyos „formai” /„formalista” újdonságait. Pedig a nyelvi fordulat lényege, a nyelvhez való új viszony nem elsősorban és nem feltétlenül formai újításokban nyilvánul meg. Ami új Mészöly Miklós és Tandori Dezső egy-egy regényében, az az, hogy náluk a nyelv, a nyelviség, a nyelvi probléma egy sokkal mélyebb rendező- és struktúraszervező elv. A lényeg mindkét esetben a regények mögött álló (ösztönös vagy tudatos) nyelvfelfogás, a következetesen végigvitt nyelviség, amely az egész művet meghatározza. Ennek a mélyebb nyelvi megalapozottségnek csak következményei a mű szövegében megjelenő nyelvi-formai újdonságok. Természetesen nincs csak nyelvi probléma. Sőt: a nyelv ilyen meghatározó jelleggel általában a filozofikus, világmagyarázatra igényt tartó művekben szerepel.

Ilyen mű Mészöly Miklós „Film” és Tandori Dezső „Miért élnél örökké?” című regénye. Mészöly műve az általam vizsgált probléma szempontjából azért érdekes, mert nincsenek benne feltűnő nyelvi újdonságok, Tandorié pedig azért, mert benne meg éppen feltűnően sok van belőlük. A nyelvi-formai elemek jelenléte vagy hiánya mindkét mű esetében egy rendszerezett nyelv- és világszemlélet következménye.

2. A lehetőségek rendszerezése I.: Mészöly Miklós: Film. — „Mindaz, amit látunk, másképp is lehetne. Mindaz, amit egyáltalán leírhatunk, másképp is lehetne. A dolgoknak nincs a priori rendjük.” (WITTGENSTEIN, Logikai-filozófiai értekezés 5. 634.)

1972. augusztus 23-án délután 6 -8 között filmet forgatnak a Csaba utcában. Pontosabban egy kísérlet céljából filmszalagra rögzítik egy Öreg-

ember és egy Öregasszony minden mozdulatát, gesztusát, cselekedetét. — Így kezdődik Mészöly Miklós regénye.

A filmesek kísérletéhez egy 1912-es esemény szolgál alapul: 1912. május 23-án, a véres tüntetés napján Silió Péter vajtai paraszt egy városmajori szőlőskertben megölte Sax Simon kötélverőt. A filmesek a fennmaradt adatok, dokumentumok, fényképek alapján és a film mindent rögzítő pontosságával azt próbálják kideríteni, hogyan történt az eset, és azt, hogy az Öregember azonos-e Silióval. Ez utóbbit nagyon könnyen kideríthetnék máshogy is, de nekik nem maga a készen kapott igazság a fontos, hanem az igazság megismerésének módja. Az igazság, általánosabban: a világ megismerhetőségének kérdése foglalkoztatja őket. — Amennyiben a Silió-ügy tisztázódik, az igazság általában is megismerhetővé válik.

Vizsgálódásuk során kipróbálnak minden lehetséges módszert: feltárnak, megszereznek, ismertetnek minden olyan adatot, ami kapcsolatban van a korrall, a kérdéses helyszínekkel és Silió Péter személyével. Számba veszik a valamikori eset szemtanújának vallomását, Silió egykori védőjének visszaemlékezését és az esetről tudósító újságcikkeket is. Minderről folyamatosan tájékoztatják az Öregembert. Időnként eljátszatják vele Silió (önmaga?) egykori tetteit. Időnként pedig szembesítik egy-egy dokumentummal. Nemcsak szavakban, hanem a kamera segítségével képileg is rögzítik az Öregek minden mozdulatát, mert a film a lehető legpontosabb, legegységelműbb adatrögzítő, és bármikor kinagyítható, visszajátszható. Ezt a lehetőséget sem hagyják kihasználatlanul: egyszer levetítik visszafelé az Öregekről készített filmet, és a következmények felől próbálják megközelíteni az előzményeket. Hátba ez többet mond. Figyelembe veszik a legapróbb tény is, ami megtörtént vagy megtörténhetett volna. Filmre viszik a legjelentéktelenebbnek látszó történet is, ami az adott pillanatban látható. Nem szelektálnak, mert nem lehet előre tudni, mi lényeges és mi nem. Nincs előre kiválasztott szempontjuk: úgy tartják, hogy bármilyen nézőpontválasztás csak tetszelgés egy szerepben. Nem minősítenek, sőt még a határozott állításoktól is tartózkodnak. Ezzel nemcsak az elfogulatlan ítéletalkotást próbálják biztosítani, hanem tudomásul veszik/feltételezik a gesztusok, a szavak egyértelműsíthetetlenségét is. A vizsgálódás során követett alapállásukra, tárgyukhoz fűződő viszonyukra világít rá az a mód, ahogyan az Öregember arcrángására reagálnak: „Gondolhatunk rá, hogy a hirtelen arcrángás a szaglást jelzi, valami erősebb szag jelenlétét, de ugyanígy jelezhet mást is. S mi ehhez tartjuk magunkat.”

Az abszolút objektivitásra való törekvés, és ezzel párhuzamosan minden értékelő vagy szelektáló mozzanat elhagyása, bármiféle előfeltevés, határozott szempont hiánya egy olyan feloldhatatlan ellentmondást rejt magában, ami szükségszerűen vezet a teljes megoldhatatlansághoz. A dönteni nem tudásból eredő bizonytalanság következménye az, hogy mindig minden lehetőséggel, vagyis végtelen számú lehetőséggel kell számolni. — Erre kényszerülnek a filmesek is, és ezért a múlt és a jövő irányában egyaránt a végtelenbe vész a Silió — Öregember-ügy. Ezért nem tudják befejezni még a filmforgatást sem, pedig többször gondolnak rá. Például akkor, amikor az Öregember és az Öregasszony egymásba farolva távolodnak: „Ezt a lehetőséget úgy hagyjuk nyitva, mint egy lehetséges befejezést. (Persze, hogy minek a befejezését és milyen értelemben, milyen célzattal és milyen megfontolt céltalansággal — kérdések, amelyeket nem vetünk fel, . . .)”.

Máskor az az ötletük támad, hogy egyszerre rögzítsék az Öregeket előlről és hátulról. De ez sem lehet megoldás. A történeteket nem lehet befejezni, mert minden elkezdett cselekvéssor rákényszerül végzőjére, mert mindig újabb és újabb lehetőségek adódnak, amelyeket végig kell járni. Bármilyen végeredmény, befejezés csak mesterséges és erőszakos lezárása az események menetének, és értelmetlenné tesz minden előző cselekvést. Ezért ragaszkodik mindenki rögeszmésen a „feladat”-hoz, ami csak annyit jelent, hogy bármilyen áron folytatni kell azt, amit egyszer elkezdünk. Ezért nem fejezik be a filmek a vizsgálatot az Öregember halála után sem.

A filmeknek az objektivitáshoz való mániákus ragaszkodása rákényszerül személyiségükre, magatartásukra, emberi kapcsolataikra, és eltorzítja ítélőképességüket is. Nem tudnak mit kezdeni önmagukkal, mert nem mernek cselekedni: sem irányítani, sem végrehajtani. Így érznek ők maguk, és ilyenek látják és láttatják Siliót és az Öregeket is. Félnék. A kiszolgáltatottság tudata állandósult bennük, mert tudják, tapasztalták, hogy bármikor bármi megtörténhet; nem tudni, miért. „... miért történhetik meg *ez vagy más*, egy kis állat idő előtti halála, például, amit senki sem kíván.” — mondja az Öregasszony arca a filmeknek az aranyhőrcsög feltételezhető halálakor. Miért és hogyan történhetett meg sokezer ártatlan ember halála a második világháborúban? — kérdezik a filmek. Egyben a lehetséges válaszokat is felvetik, célozva a felelősséget nem vállalókra, a be nem avatkozókra, a parancsokat gondolkodás nélkül végrehajtókra.

A regény szereplői érzelmileg teljesen üresek. Az érzelmi üresség a kiszámíthatatlanságból eredő félelem következménye. Legalábbis Silió esetében ezt tudják a filmek kikövetkeztetni a rendelkezésre álló dokumentumokból.

Az Öregembernek az Öregasszonyhoz, illetve kettőjüknek a filmekhez való viszonyából hiányzik minden emberi jelleg. Az Öregasszonynak az Öregemberhez való viszonyát a „részvétlenségig odaadó segítőkészség” jellemzi, amiben van valami „számonkérhetetlen csendes fasizmus”. Az öregembernek a filmekkel való kapcsolatát pedig a gépies alkalmazkodás. — A filmek azonosulni tudnak az Öregekkel, mert képesek beleélni magukat minden lehetőségbe. („Igyekszünk magunkat is olyan helyzetbe hozni, hogy az Öregember rohamát úgy éljük át, mintha magunk is fulladnánk, fulladhatnánk, vagy nem fulladnánk.”)

A vizsgálat félbeszakadásakor még nem derül ki semmi. A vizsgálatot az állítja le, hogy a filmek a kimerültségtől nem tudnak tovább ébren maradni. A folyamat mégsem szakad meg. A filmek elalszanak ugyan, de a kamera könyörtelenül működik tovább, felveszi az Öregasszony halálát, és ezzel újabb számtalan lehetőség végigjárására kényszerít.

A regény végén az a paradox helyzet áll elő, hogy az abszolút objektivitásra való törekvés az objektivitás abszolút lehetetlenségét eredményezi. A jelenségeket filmre lehet venni, de a teljes valóságot így nem lehet megismerni. Minden bizonytalan marad, sőt az idő múlásával csak fokozódik a bizonytalanság. — A filmek lemennek a Moszkva térre (ahol a forgatást elkezdték), talán, hogy folytassák vállalkozásukat.

A mű mégsem a világ megismerhetetlenségéről szól, hanem egy bizonyos vizsgálati módszer, alapállás csődjéről. — Még a filmek számára is világossá válik, hogy a tények önmagukban elfedik a valóságot, gátjai a világ megismerésének. Még az adatoknak sem lehet hinni. Adatokat adatok cáfolnak. Kiderül, hogy végig egy rosszul rekonstruált hely-

szín alapján nyomoztak. Rájönnek ugyanis, hogy a régi fiúárvaház már 1886-ban állt, és ezt nem kalkulálták bele feltételezett helyszínrajzukba.

Azért sem általában van szó a megismerés lehetetlenségéről, mert a regényben közvetlenül csak a filmek nyilatkoznak. A regény végig az ő kollektív monológjuk. Megszakítatlanul csak ők beszélnek: hol az Öregekhez (tájékoztatták őket, javaslatokat tesznek nekik, közölnek, ismertetnek velük egy-egy adatot), hol pedig az általuk látottakról beszélnek, és a látottakkal kapcsolatos feltételezéseiket mondják el.

Általában amit kimondanak, feltételeznek, azt egyben teszik is. Beszélnek a bizonytalanságról, a kételyekről, a tanácstalanságról, a nézőpontváltás kockázatáról, arról, hogy a dologoknak nem egyetlen oka van stb., és mindazt, amiről beszélnek, érvényesítik a forgatás közben. És mindez egyben magának a regénynek a formája is. A regénybeli filmeknek és az írónak a módszere egybeesik. Nemcsak a filmforgatást, hanem a regényt sem lehet befejezni, lezárni, csak abbahagyni valahol. — Ilyen módon a lényeges dolgok közlésének módja megsokszorozódik. Ami a regényben tételesen elhangzik, az megjelenik a formában is, illetve pontosan ugyanazt hordozza a forma is. Például: a filmek feltételezik, hogy nincs egyetlen végérvényes igazság, ezért semmit sem lehet röviden elmondani, lényegest és lényegtelen megkülönböztetni, mert a látszólag lényegtelen is fontos lehet. Végig ennek a feltételezésnek a jegyében tevékenykednek, így láttatják az eseményeket. Amikor például Silió mentőtanúját, Vajtó Dánielt a bíró figyelmezteti, hogy fogja rövidebbre mondókáját, Vajtó így válaszol: „*Nem tudom. . . . Akkor már hazudni kell.*” Ugyanez az alapállás tükröződik az egész regényben: minden pillanat, esemény, személy összes lehetséges tartozékával szerepel: múltjával, jövőjével, tényleges vagy potenciális lehetőségeivel együtt. Látható tehát, hogy a műben tartalom és forma lehető legtökéletesebb egysége valósul meg. A tartalom: forma, a forma: maga tartalom. A regény tartalma: egy vizsgálati módszer lehetetlensége, formája: maga ez a módszer. A mű jellegzetessége tehát az, hogy a h o g y a n, a m i l y e n m ó d o n k ö z ö l v a l a m i t, a z m a g a a k ö z l e m é n y.

Mészöly regénye egyedülállóan új kísérlet a magyar irodalomban. Újszerűségének felismerésében és egyáltalán a regény értelmezésében a nyelvi megközelítés segít.

3. A lehetőségek rendszerezése II.: Tandori Dezső: Miért élnél örökké? — „Megoldódik-e bármiféle rejtély azáltal, hogy örökké életben maradok? Végül is nem éppen annyira rejtélyes-e ez az örök élet, mint a jelenlegi?” (WITTGENSTEIN, Logikai-filozófiai értekezés 6. 4312.)

A regényt a címben feltett kérdés, az Epilógus helye és az Epilógus mottója együtt indítják el, és a végén minden ide tér vissza. Már itt megjelenik minden lényeges motívum, és a továbbiakban ezek variálódnak, indítanak el újabb asszociációs lehetőségeket. A regény a címben feltett kérdésre adható lehetséges válaszokat „rendszerezi”. Az Epilógus helye és mottója maguk is részei ezeknek a válaszoknak: 1. Kiléphetünk az élet végtelen és ismétlődő körforgásából akkor, ha egyszer azt éreztük, hogy valóban képesek voltunk valamire, ha egyszer életünkben olyasmit csináltunk, amit valóban nekünk kellett, csak nekünk lehetett megcsinálni. Senki másnak. Ha egyszer fontosak voltunk. D’Oré ezeket a pontokat, ezeket a megélt vagy elszalasztott lehetőségeket keresi saját múltjában. Ilyen volt számára például a sakk, a gombfoci, egy-egy

beszélgetés. Részben erre a választlehetőségre utal Krapp utolsó tekerése, a „Búcsú a szerelemtől” is. — 2. „Még életünkben el kell kezdenünk úgy élni, ahogy élnünk kell.” (Tandori: Itt nyugszeek stop e . . . e . . . cummings.) — 3. Jó, hogy nem tudjuk, melyik napunk az utolsó . . . — 4. Tényleg, minék is. — 5. „Megoldás sosincs”. — 6. „Vannak esetek, . . . amikor bizonyos végkövetkeztetés napnál világosabban adódik, mégsem szabad levonnunk. Mert az előzmények csak tévesen értékelhetők.” (Ezt a választlehetőséget, mint az 5.-et is, a regényből vett idézettel jelzem. Pontos helye nem érdekes, mert nem az a fontos, hogy t é t e l e s e n hol hangzik el. Ez is, mint az összes többi válasz, az egész mű alapján adódik.) — 7. A Charlie Parker történet. A „már késő” esete. Mire lehetne valaki, addigra már nincs értelme. Ehhez is kapcsolódik Krapp története, aki későn ismeri fel, hogy életének egyetlen értelmes és fontos pillanata volt, és utána még harminc évet élt hiába. — 8. A kérdésre adható egyik lehetséges válasz az a tény is, hogy a regény szerkezete önmagába visszatérő kör: az epilógus egyben prolókus is, egyszerre kezdet és vég, vagyis nincs sem kezdet, sem vég. — 9. „Most beszélgetünk. Ez épp az ellenpólusa annak, amit tulajdonképpen tennünk kellene. De hogy a z humánus legyen, tisztáznunk kell a lehetetlenségét.” (Tandori: Itt nyugszeek stop e . . . e . . . cummings.) Erről szól tulajdonképpen az egész mű: tisztázza bizonyos dolgok lehetetlenségét. És í g y szól róla: amikor a lényeg kimondása következne, elhallgat. — 10. „ . . . megtalál valami lehetőséget, amely nem egyszerűen lehetőség, hanem a lehetetlenség megőrizve-felszámolása, amikor is a kettőből együtt lesz valami; ez már kimondhatatlan, ezt már csak érzélemmel, megbánással lehet megközelíteni: bizonyos kétségbeeséssel.” (Itt nyugszeek . . .)

A lehetőségek ilyenfajta rendszerezése közben egyszerre van jelen a lehetőségek eleve-adottságának tudomásulvétele, és az ellene való küzdelem. „Meghatározódsz — mondja még D'Oré —, olyasvalamikor, hogy még azt se tudod, megéred-e azt az időt, amikorra. De már meghatározódsz; és aztán nem vagy másmilyen.” (50.) Máskor meg éppen ennek az ellenkezőjét vallja. Ezzel vitatkozik beszélgetőpartnere: „Csak abban nincs igaza, hogy itt alternatívák lennének; nincs *másik* megoldás;” (68).

Az Epilógus mottója Mme de Lafayette „Clèves hercegnő” című regényéből való, bizonyos változtatásokkal. A Lafayette-féle és a Tandori-féle változat közti kapcsolat jellege kb. ugyanaz, mint ami Jan Kott interpretálása szerint a Shakespeare-féle Lear király és a Beckett féle Lear király = A játszma vége között áll fenn (Kortársunk Shakespeare 147–96.). Tandori is a végsőkéig redukál egy alapszituációt (két ember kapcsolatának lehetősége), elhagy minden külsőséget, marad csak a lényeg. A Lafayette-regényben Madame de Clèves és Nemours herceg nagyon szeretik egymást, úgy, ahogy még egyikük sem szeretett soha senkit. Ezt mindketten tudják magukról, és sejtik egymásról. Clèves mégis „erényes” és hűséges marad férjéhez még annak halála után is. Menekül Nemours és saját érzelmei, szenvedélye elől. Egyszer életükben először és utoljára négy szemközt maradnak, és nyíltan is megvallják érzéseiket egymásnak. Clèves mégis végleg elutasítja Nemours-t. — A beszélgetésüket bevezető írói kérdés a leírás nehézségére utal, arra, hogy milyen nehéz szavakkal ábrázolni azt, amire nincsenek szavak. „Hogyan írjuk le Nemours és Madame de Clèves érzelmeit, hogy így egyedül maradtak, és először életükben, nyugodtan beszélhettek egymással?” (Mme de Lafayette: Clèves hercegnő 146.) — Beszélgetésüket Tandori újraírja, úgy, ahogy ezt tényleg le kellett volna írni a lehetőségek határainak figyelembevételével. Két fontos változtatást hajt végre a szövegen:

töredéké teszi és monológgá. Az eredeti szöveg „teljes”, legalábbis olyan értelemben, hogy formailag teljes megnyilatkozások hangzanak el, és párbeszéd, mert a szereplők egymáshoz beszélnek. De a teljesség is, és a kommunikációs kapcsolat megléte is csak illúzió. Tandorinál kimaradnak a szövegből Clèves „indokai” a visszautasításra. Mert mindegy, mit mond. Kifogásai csak ürügyek. A lényeg nem ez, hanem az, hogy Nemours a más, a másik. Clèves csak úgy őrizheti meg ezt a szerelmet, ezt a kapcsolatot, amely számára nagyon fontos, és amelytől mégis szenved, ha nincs semmilyen kapcsolatban Nemours-ral. Se vele, se nélküle nem tud élni, illetve inkább nélküle él, hogy igazán vele lehessen. Ezért igazán nagy ő; tudomásul veszi és vállalja, hogy az emberek mások, hogy mindenki, aki más: az más. Ezért igazán nagy D'Oré is, mert ezt felismeri: „Örökké másokkal találkozom. És ezeket a másokat összehozom újra másokkal. Mondhatni: folyton másolok”. (108.) Vagy: éppen Clèves és Nemours kapcsolatának elemzése közben mondja: „... de valahogy az emberek másképp élnek, mint mi, és hiába ugyanaz minden, minden más! más!” (271.) — Az emberi kapcsolatok csak bizonyos fokig lehetségesek, és csak bizonyos távolságból, a „rá-kívüllevés” pozíciójából: „Még ma is gyakran azon kapom magam, hogy ülök egy erkélyen, verébraj húz el odafönt, lassan esteleedik, a szemközti házakban már »élnek« a hazaérkezők, de úgy érzem, nem vagyok egyedül, ahogy ezt az egészet nézem;” — mondja D'Oré (46). „De ha megőrizheted magad, közösnek is megmaradsz.” (179). Ugyanezeket a gondolatokat fogalmazza meg Tandori egyik alapműve, az „Itt nyugszeek stop e . . . e . . . cummings” (Kortárs 1977/9, 1440–45), amely kulcs ennek a regénynek és sok más művének a megközelítéséhez is: „De a mondatoknak okvetlenül távolról kell jönniök. Ti csak legyetek szépen együtt. Mint régi szombatokon, amikor az volt a legjobb, hogy az ember kiment a társasérintkezés fő színteréről a fürdőszobába. Az akkor az ő fürdőszobája volt. Kintről behallatszott az egyenletes, egészséges moraj; folyt a nagyszerűnek, kedvesnek, természetesnek, *mindennek* hihető élet. S neki mégis *úgy* volt ott a legtöbb: a rálátás, a ráhallás a dolgokra; a rá-kívüllevés, de csak, hogy nagyon velük lehessen. Úgy, ahogy köztük soha. S még mindezt: élve. És persze nem *csak* így. De *így is*. Még életünkben el kell kezdenünk úgy élni, ahogy élnünk kell.” Ez volna — divaszóval — az „üzenet”? Nincs üzenet; a vers van, a vers mindenkori kivétel-hetlyezete. Kizárólagosság-igényének máris ellentmond bizonyos tarkasága. Mintha a vers révén lenne a személy egyszerre itt is, ott is. Amikor még több lehetőség kínálkozik. Amikor még semmi el nem szalasztatott; legalábbis még nem minden.”

A kihagyott részekkel tehát Clèves és Nemours beszélgetése töredékké válik. „*Életem legjobb beszélgetése, sajnos, csak töredék.*” — mondja D'Oré. Ez a nagyon fontos mondat illusztrálja legjobban a regény mögött meghúzódó nyelvfelfogást, amely a wittgensteini privát nyelv koncepcióhoz áll közel.

„*Nyelvem határai* világom határait jelentik.” (WITTGENSTEIN, *Értekezés* 5. 6.) „Az, hogy a világ az *én* világom, abban mutatkozik meg, hogy a nyelv határai (nyelvé, amelyet egyedül értek) az *én* világom határait jelentik.” (5. 62.) — „A világ és az élet egyek.” (5. 621.) — „*Én* vagyok az *én* világom” (5. 63.)

D'Oré tudja ezt. Tudja, hogy a másokról nem alkothatunk fogalmat, és a mások sem rólunk. De ezt a mások nem tudták, csak ő, ezért maradt egyedül. A verbális és nem verbális kapcsolatteremtést és a kapcsolat fenntartását az nehezíti meg/teszi lehetetlenné, hogy az emberek nem veszik tudomásul, hogy

csak egy nagyon leszűkített értelemben és meghatározott korlátokkal lehetségesek egyáltalán kapcsolatok. Egy ilyen korlát például az, amit D'Oré vállal: „És én soha nem is akartam *fogalmat* alkotni senkiről. *Aki már nem én vagyok* . . . !?” (57) D'Orének és feleségének saját külön nyelvük van, amit csak ők ketten értenek. „. . . annyira *így*, hogy mással, ez rettenetes, tudom, de: *nem akarunk igazán beszélgetni*, . . .” (178). De nemcsak nekik van személyes nyelvük, hanem a regény többi szereplőjének is. A nyelv, amit valaki használ, azonos azzal a személlyel, aki ő, jellemzi őt. „Amikor kitalálsz valamit; saját magadat használod.” — mondja D'Oré. (77.) D'Orét elsősorban közhelyei, „lemezei”, kliséi, kedvenc szavai alapján ismerjük meg. Szereti például az ilyen kifejezéseket, mint: *elemi tisztesség kérdése, hasznos ügyért a szívügyet*. Kedvenc mondása: *Én soha senkiről se gondolok rosszat, mert nekem soha senki nem jut az eszembe*. Egyik kedvenc szava pedig a *bonyolódik*. Unokaöccse nagyon figyel D'Oré nyelvére, és minden új nyelvi fordulatát azonnal észreveszi, reagál helyes vagy helytelen használatukra, sőt szinte csak ezekre reagál, mert tudja, hogy az ember = nyelve. Például D'Oré egyik beszélgetésük során a következő fordulatot használja: „. . . és már arra gondolok, hogyan tegyem treffe magam.” Partnere reagálása: „Ezt a kifejezést D'Oré mostanában hallhatta; talán a taxistól; és nem biztos, hogy egészen helyes a használata.” (89). Vagy máskor: „Az *eltaknyolás* szó speciális használatát nem értem pontosan.” (93.)

Aramisra szóvicce jellemző: „Bemutatom a keresztfiamat a keresztanyjának. Keresztkérdés?” (98–9); a hármassugróra „zseniális” mondása: „Mindenki szereti a maga taknyát.” (100); Mazaren apjára pedig jellegzetes szavajárása: *lassikán*.

Arra a tényre, hogy a nyelv privát, hogy csak beszélője számára érthető igazán, a nyelvhasználók kétféleképpen reagálhatnak: 1. Elfogadják, és ezzel tudomásul veszik, hogy beszélgetéseik töredékek. 2. Nem akarnak belenyugodni, és mindent megtesznek annak érdekében, hogy mások számára is világossá tegyék mondandójukat. Ezt minél pontosabb nyelvhasználattal vélik elérhetőnek. Ezért nagyon figyelnek saját nyelv- és szóhasználatukra is. Állandóan reflektálnak saját nyelvükre. Például: „»Habozva! Így gondoltam, »habozva«. A legmarhább szó, itt; gondoltam aztán.” (D'Oré unokaöccse 78.) Vagy ugyancsak ő: „— Őszintén megvallva — felelem, és sandán mosolygok szóhasználatomon —,” (82). Ha beszélniük kell valakivel, hallatlanul pontos nyelvhasználatra törekednek. Így D'Oré is. Annyira pontos akar lenni, hogy beszélgetései éppen ezért lesznek töredékek. Egyszer arról panaszkodik, hogy amit mondani akar, az nem fejezhető ki idézőjelek nélkül, majd „. . . kétségei támadnak bizonyos sommás összefoglalásait illetően. De hát ki tudna akkor egy szót is leírni . . . !” (226.) „Miről lehet akkor egyáltalán szó!” (104–5) — kérdezi máskor. „. . . megengedhetek magunknak ilyen szavakat!” (mint a „városnegyed”) — írja egyszer (163.). Felismeri, hogy a létigét bizonyos helyzetekben nem kell, sőt nem lehet kimondani. Többször kijavítja, átírja szövegeit, betold egy-egy szót, vagy kihúz bizonyos szavakat szóbeli vagy írott közleményeiből.

Általában rendkívüli fontosságot tulajdonít annak, hogy a dolgokat és a személyeket adott esetben megnevezze-e vagy sem; és ha igen, hogyan. Ennek oka a küzdelem a kifejezhetetlennel, az elmondhatatlannal, annak tudata, hogy egy dolog, személy vagy szituáció mást jelent neki és mást a többieknek. Feleségét például mindig aggályoskodó pontossággal nevezi meg. Azt pedig, ha mások mondják felesége nevét, magánélete megsértésének tartja. Feleségének több különböző neve van a különböző emberek és szituációk számára: Madame

Maigret, F., a L. Az a L. megnevezést csak ő maga, férje és a mackók használják. Van ebben önvédelem is. D'Oré védi azt, aki hozzá tartozik, és ezzel önmagát.

Nyelv, világ, kapcsolatteremtés és önmagunk töredékes közölhetősége összefüggéseiben kapnak jelentőséget és jelentést a regényben szereplő különféle élettelen „lények”: a mackók és a tárgyak. Arra, hogy ők valami fontos igazságot bizonyítanak, a regény elején tételesen is figyelmeztet a szerző. Ezt az igazságot a mackók mondják ki a regény végén: „Tudjátok, hogy bennünk mi a csodálatos? Hogy amit ti ki se mondtok, azt is tudjuk!” (238.)

Az igazi kapcsolat, a tökéletes megoldás a c s ö n d. Amikor már semmit sem kell kimondani, amikor már szavak nélkül is értjük egymást; mert a szavak mindent elrontanak. Nem véletlen, hogy D'Oré egyik legjobb, legkedvesebb barátja éppen Aramis: „Alig beszélgettünk! Csináltuk a dolgunkat, . . .” (110.) A beszéd, a beszélgetés mindig kínos kötelesség D'Oré számára. Kényszernek érzi azt is, hogy ha valakivel érintkezik, annak valamit mondani kell. A beszéd csak járulékos kísérője az érintkezésnek, a lényeg úgysem a beszéd sférájában fejeződik ki. Példa erre D'Oré és Aramis kapcsolata, valamint D'Orénak feleségével (a L.-l) folytatott egyik telefonbeszélgetése: „. . . szeretné rávezetni a L.-t, hogy szó n é l k ü l értsen valamit. Ez viszont csak a dolog néma része, beszélni is kell; ő volt a hívó fél.” (275.) — Ő maga sem a szavakból ért. Füzetébe írja például: „Mindent megértettem! Persze, egy *szót* se . . . szót, azt nem.” (276.)

Általában a lényeket mindig úgy akarja megértetni az emberekkel, hogy e l h a l l g a t, hogy csendben marad, amikor mondania kellene vagy lehetne valamit. A csöndre, a szavak nélküli értésre akarja megtanítani, rávezetni az embereket. Például egy, a gombozással kapcsolatos élményéről így ír: „Szégyelltem magam a házbeliek előtt, akik pedig odavittek; hogy nekik nem ízlelnek annyira az új szabályok, és én egészen könnyen idomulok. Sőt, megtalálok végre egy . . . nem, azt a szót azért *nem* mondom ki; jobb, ha csak *elgondoltam*.” (61.)

D'Oré számára a fogalmak sokkal fontosabbak annál, hogy kimondja őket. Ami számára igazán fontos, arról nem szeret beszélni. Unokaöccse jól látja ezt: „D'Oré szereti ezeket az általa se sokra tartott fogalmakat és kifejezéseket: »elemi tisztesség kérdése«; »hasznos ügyért a szívügyet«; és nem is a fogalmukat nem tartja sokra, hanem úgy véli, ha már így említik, oda a dolog komolysága; ezek némáiban *vannak* neki valóban;” (43.) — Ha mégis m o n d j a ezeket a kifejezéseket, annak oka van. Unokaöccse nyolc különböző okot lát, és a nyolcadik ok szerint maga D'Oré (mert ő használja).

A szavak vagy kifejezések jelentésénél fontosabb az a tény, hogy adott esetben elhangzanak-e vagy sem. Nem annak van jelentése, amit valaki mond, hanem annak a ténynek, hogy nem mondja (amikor mondhatná), vagy mondja (és akkor ennek speciális okai vannak). Így jön létre D'Oré és unokaöccse között egy saját közös nyelv. Ennek a nyelvnek az elemei szavak és kifejezések, de az elemek használati szabályai csak a két partner számára érvényesek. Mert például azt, hogy ebben az esetben nyolcféle ok lehetséges, azt csak az unokaöccs tudhatja.

D'Orénak és unokaöccsének sikerült eljutnia arra a szintre, hogy néha már szavak nélkül is értik egymást. Sőt, akkor értik igazán egymást, ha nincs szükség a szavakra, ha nem kell semmit mondaniuk. „Most én nyújtózom, mintha jelölni akarnám a beszélgetés jó közegét, tapintatomat, hogy ezúttal

nem vágok közbe, nem mondom, hogy »értelek«, de ez a nyújtózás valami mélyebb értést jelez mégis, . . . » (44) — mondja az unokaöccs.

A D'Oré és az unokaöccs között kialakuló *k ö z ő s n y e l v n e k* van egy másik érdekes sajátossága is. — A megnyilatkozások megértését a nyelvben az teszi lehetővé, hogy a beszélőnek is, a hallgatónak is bizonyos stratégiái vannak. (Ezeket P. GRICE elemezte: *Logic and Conversation*. 1967., sokszorosított kézirat.) Ezek közül a stratégiák közül a leglényegesebb a következő: Ha a beszélő kimond egy megnyilatkozást, ezzel azt akarja elérni, hogy a hallgató higgye el, hogy maga a beszélő is hiszi azt, hogy amit mond, az igaz. — D'Oréék nál fordított a helyzet. Nekik saját külön stratégiáik vannak. Ők azt akarják elérni, hogy partnerük higgye el, hogy annak, amit mondanak, épp az ellenkezője igaz. Például első beszélgetésük során (a Sakk című fejezetben) az unokaöccs tudja, hogy D'Oré tudja, hogy ő „hazudik”, amikor azt mondja, hogy szívesen tölti vele az idejét. Éppen ezért mondja. Vagy: ugyancsak az unokaöccs: „— A beszélgetés nincs megcsinálva — válaszolom, fölbátorodva, hogy beszélgetésünk már eddig is ilyen jól alakult;” (51.) Szintén ő: „— D'Oré . . . — mondom; és azt akarom megjegyezni, hogy »azért nem mindenki gondolkozik így« és ebből az lesz, hogy: — Te teljesen olyan vagy, mint bárki.” (65) — A gondolat és a szó elvált egymástól. Elsődlegesen van az, amit adott szituációban *m o n d a n i k e l l*, függetlenül attól, hogy a beszélő gondolja-e ezt, vagy sem.

A nyelv és a szavak részben azért alkalmatlanok a lényeg kifejezésére, mert túlzottan általánosítanak. „Aztán, persze, azt se tudom, ezek a régi írók, már ha Charlest mégis közéjük soroljuk, mire gondoltak, mikor így általánosításokban törtek ki. Mit *nem* írtak meg?” (28.) Ugyanerre a problémára utal D'Oré kételye a sommás összefoglalások érvényességével szemben. És ezért nem szereti az olyan túl általános szavakat, mint a *manhatnám*, amely egyszerre jelenti önmagát (*emberezhethnék*, vagyis 'szükségem van emberekre'), és önmaga ellenkezőjét (nincs szükségem rájuk). Ezzel szemben nagyon nagy mondanak, illetve szónak tartja a *vanás*-t, mert az teljesen egyedi és egyszeri érvényességű. Ezzel kapcsolatban mondja: „Kitalálsz valamit, de nem azért, hogy használd. Mert amit egyszer . . . nem is így mondom. Szóval: ami egyszer *vanás*, az csak *egyszer* van úgy. Utána el van ásva. *Neked*.” (77.)

D'Oré itt a nyelvi jel egyezményessége, a jel jel volta ellen lázad. Mert a jelek az emberek közé állnak, és még inkább közvetetté teszik azt, ami eleve közvetett.

A regénynek is, és az egész Tandori életműnek is ez a lényege: a szavak nélküli, a rávezetéssel, a csönddel való közlés, illetve annak tudatosítása, hogy bizonyos dolgokat nem lehet vagy nem érdemes kimondani. Minek akkor a regény? — kérdezhetné valaki. De itt nincs ellentmondás: a csönd a szavakon túl van, el kell jutni odáig. Ezt próbálja megvalósítani D'Oré a regényben, Tandori pedig a regénnyel. A regény nyelvi-formai megoldása teljesen azonosul a benne közölt gondolatokkal. (Mint ahogy Mészölynél is.) A cím azt sugallja, hogy itt nagy végső kérdésekről lesz szó, a regényben viszont látszólag csupa „jelentéktelen” dolog történik: bevásárlás, telefonálás, olvasás, írás, gépelés, beszélgetés, sörözés, tévézés stb. Ezek között a „jelentéktelen” események között van elrejtve néhány nagyon fontos gondolat, amelyeknek fontosságát Tandori úgy jelzi, hogy elhallgat. Elvezeti az olvasót a lényeghez, de magát a lényeget már nem mondja ki.

Tandorinál tehát az összes nyelvi-formai megoldás egy mélyebb nyelvi-filozófiai koncepció következménye. Láthattuk, hogy ezeknek a megoldások-

nak (a nyelv feltűnő hangsúlyozása, az egyéni nyelvhasználat fontossága, szó-játékok stb.) önmagukon túlmutató szerepük van. Mind a közölhetőség-közölhetetlenség, a kapcsolatteremtés, a csönd, a nyelv privát volta, a „nyelvem határai világom határait jelentik” problémakörre vezethetők vissza.

Ezeket a nyelvi „leleményeket” általában úgy szokás elemezni, mintha teljesen önkényes és funkciótlan, a műhöz szervesen nem tartozó elemek lennének, amelyek bizonyítják ugyan, hogy a szerző „jól tud magyarul”, találékony és kísérletező kedvű, de egyébként nincs semmi értelmük. Pedig „Az író . . . sosem kísérletezik.” – vallja maga Tandori is. (Itt nyugszeek . . .)

Az egész regény rendkívül pontosan szerkesztett, összefogott, minden mozzanatnak (mottók, címek, visszatérő motívumok stb.) nagyon pontos helye és funkciója van. A „Néhány megjegyzés (Idézetek, mottók, Clèves hercegnő, Krapp) II” című fejezet összegezi és kiegészíti az eddigieket. A regény három (mottóval is) kiemelt fejezete (amelyekben a fő motívumok sűrűsödnek): az Epilógus, a D'Oré kis ábécé-rendje, és a Néhány megjegyzés (Idézetek . . .). Ez utóbbi fejezetben is megjelenik az összes lényeges motívum és kérdés: a Krapp tekercs, Clèves hercegnő alakja (hozzá kommentárok is), az örök élet, a lehetőségek, a csönd. D'Oré itt egy lazacokról szóló filmet néz, amelynek a a szövegét magnóra veszi. Közben eszébe jut Krapp, és felteszi „Az utolsó tekercs”-et. Krapp neki egy ugyanolyan fontos emlék, mint amilyen fontos Krappnak az a harminc évvel korábban készült tekercs, a „Búcsú a szerelemtől”, amit a drámában hallgat. Krapp először nem érti, vagy nem akarja érteni azt a megvilágosodást, azt a nagy pillanatot, amelynek élményét a tekercs rögzíti. Pedig az a pillanat valóban nagyon szép volt: éjszaka, egy tavon, egy bárkában szerelmesével: „A fenék deszkáin feküdt, feje a karján, a szeme csukva. A nap lángolt, leheletnyi szellő járt, a víz halkán csobogott, ahogy szeretem. Észrevettem, hogy a combján karcolás van, s megkérdeztem, hol szerezte. Azt felelte, hogy egest szedett. Ismét elmondtam, hogy reménytelennek látom, hogy nem érdemes folytatni, ő bólintott, de nem nyitotta ki a szemét. Kértem, hogy nézzem rá, és néhány pillanat múlva . . . néhány pillanat múlva valóban rám is nézett, de a nap miatt a szeme olyan keskeny maradt, mint egy rés. Föléje hajoltam, hogy árnyékot vessek rá, erre kinyitotta. A szeme befogadott. A nádasba sodródtunk, a bárka a nád közé szorult. Ó, hogy sóhajtott, hajladozott a nád, ahogy a bárka orra közébe furódott! Rátapadtam, az arcom a melle közt, a kezem a testén. Úgy maradtunk, fekve, mozdulatlanul . . .” – Krapp másodszor is meghallgatja ugyanezt a tekercset, de most már végig. Ebből kiderül, miért nem bírta először végighallgatni; és hogy mit jelentett számára az az élmény. Azt, hogy akkor és ott valóban képes volt valamire, és akkor kellett volna abbahagynia az egészet. Utána már nem jött semmi, de ezt akkor még nem tudhatta.

D'Oré ebben a fejezetben buzgón hallgatja a lazacokról szóló tudományos beszámolót: hogyan élnek, szaporodnak, vándorolnak stb. Mint ahogy korábban ugyanilyen buzgón olvasott és jegyzetelt a koalákról. Ezekről a dolgokról lehet beszélni, de ezek nem mondanak semmit. És nem véletlen, hogy mindig tudományos kérdések olvasása vagy hallgatása közben jut eszébe Krapp és az örök élet. Mint ahogy nem véletlen az sem, hogy Krapp is mindig akkor állítja le a magnót, amikor a lényeg kimondása következne. Például: „Akkor hirtelen ráeszméltem, hogy a hit, amely egész életemet irányította, vagyis . . . a nagy gránitsziklák és a tajték, mely a világítótorony fényében kibuggyant, a szél-mérő, mely úgy forgott, mint a légsavar, szóval világos előtttem, hogy a

homály, amellyel mindig makacsul szembeszálltam, voltaképp az én legjobb . . .”

És ez a végső válasz a címben feltett kérdésre. WITTGENSTEINT idézem: „Érezzük, hogy még ha feleletet is adtunk valamennyi l e h e t s é g e s tudományos kérdésre, életproblémáinkat ezzel még egyáltalán nem érintettük. Akkor persze nem marad egyetlen további kérdés sem, és éppen ez a válasz.” (Értekezés 6. 52.) „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (Értekezés 7.)

FABÓ KINGA

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

A magyar esetek sorrendje és elnevezésük

A latinban, a németben, a szláv nyelvekben stb. az eseteknek hagyományosan kialakult sorrendjük van. A magyar névszók paradigmatis rendszerében — egyes nyelvészekről függően — az esetek száma és sorrendje ingadozó. Így pl. ANTAL LÁSZLÓ 17 esetet (A magyar esetrendszer: NytudÉrt 29. sz.), a MMNyR. 28-at (I, 557, 586—7), VELCSOV MÁRTONNÉ pedig 24-et különböztet meg, amelyek közül az első 18 minden névszónak a valóságban is megvan (MMNy. 197—9). ANTALnál a 4. eset az instrumentális, a MMNyR.-ben ez az eset a 25. helyen van feltüntetve, VELCSOVNÉNál viszont a 17. Stabílnak csak az első 2 eset (az alanyeset és tárgyeset) helye mondható ebben a három munkában. TOMPA JÓZSEFnek igaza van, amikor kijelenti, hogy ilyen testes toldalékú és hosszú alakoknak a tagjai korántsem tarthatnak a nyelvi tudatban olyan szoros asszociációs rendszerbe, mint az orosz declinációs esetalakok (MMNyR. 553—7). Egy többé-kevésbé szilárd paradigmatis rendszernek a meghonosodása a magyarul beszélők tudatában elsősorban az iskolai és egyetemi oktatástól függ. A magyar névszóragozás paradigmatis rendszerének iskolai oktatását nagyban megkönnyítené, ha nyelvészeink megállapodnának az esetek sorrendjében és azok magyar elnevezésében. Célunk egy ilyen vita elindítása.

BALÁZS JÁNOS gazdag szakirodalomra támaszkodva megállapítja, hogy a névszói paradigmák tagjainak besorolásakor mind az óind, mind pedig a görög grammatikusok ösztönösen felismerték, hogy a névszók esetragos alakjait bizonyos alaki egybeesések figyelembevétele mellett annak az értékrendszernek az alapján lehet rangsorolni, amely a mondatformák rendszerében érvényesül. A g ö r ö g b e n alakult k i a n o m i n a t i v u s, g e n i t i v u s, d a t i v u s és a c c u s a t i v u s névszói eset-rangsorolás, s ez a l a t i n nyelvtaniródalomban is hagyományossá vált. Az a b l a t i v u s ennek folytán csupán az ötödik helyre kerülhetett. „Hogy a görög grammatikusok esetfelsorolásaiban a nominativus után sorrendben miért éppen a genitivus, majd a dativus, s végül az accusativus következett, erre nézve különféle magyarázatok vannak. Lehetséges, hogy a nominativus után azért került nyomban a genitivus, mert a görög családnevek rendszerében az egyes személyek nevét genitivusban az apa neve szokta követni. Ha pedig, főleg feliratokban, ilyen kételemű nevek szerepeltek, ezek után, részeshatározóként dativusban álló névszó szokott szerepelni, amely után, s az utolsóként álló igei állítmány előtt a tárgyat jelölő accusativus helyezkedett el. Másfelől a genitivus, dativus, accusativus sorrendjének megállapításában föltehetőleg szerepet játszottak olyan mondatok is, amelyeknek állítmánya mozgást jelentő ige volt. A görögben ugyanis a honnan? kérdésre felelő hatá-

rozókat genitivusban, a hol? kérdésre felelőket dativusban, a hová? kérdésre felelőket pedig accusativusban álló (s főleg helyneveket jelölő) névszóval lehetett kifejezni. A fenti sorrend tehát föltehetőleg az irányhármasság görög nyelvi kifejezéseit tükrözi". (BALÁZS, Az alaktani rendszerek leírása: Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Bp., 1972. 36). Az itt elmondottakból világosan kitűnik, hogy „a nyelvi elemek között fennálló objektív viszonylatok” nem határozzák meg pontosan az esetek sorrendjét. A sorrend kialakulására hathat egy másik nyelv nyelvtanírásában már kialakult sorrend. A görög esetek sorrendje az irányhármasság nyelvi tükröződése esetén más is lehetett volna, ha nem a h o n n a n ? kérdésre felelő irányt veszik kiindulópontnak, hanem pl. a h o l ? kérdésre felelőt, ahogy ezt ANTALNál találjuk a szuperesszivusz, szublativusz és delativusz (emberen, emberre, emberről) besorolásánál. A hol? kérdéssel kezdődő irányhármasság második tagja azonban lehetne a honnan? kérdésre felelő irány is, amelyre szintén találunk példát ANTALNál az inesszivus, elativus és ilativus (emberben, emberből, emberbe) esetek sorrendjében.

A magyar esetek végleges sorrendjét a nyelv mondatformái rendszerében betöltött értékrendje alapján az esetragok irányhármasság szerinti változatainak figyelembevételével úgy kellene kialakítanunk, hogy tekintettel vagyunk a hazánkban oktatott legfontosabb idegen nyelvek (orosz, német, latin) eseteinek a sorrendjére is. Azokat az eseteket, amelyek nem képezhetők minden főnévnél, a paradigmasor végére javasoljuk tenni. Azokat viszont, amelyek a magyarban, németben, oroszban és latinban is megvannak, a paradigmasor elejére. Az irányhármasság sorrendjében talán a hová? – hol? – honnan? változathoz kellene következetesen ragaszkodnunk, mivel tipológiailag a hová? és hol? irány kifejezési eszközei együttesen számos nyelvben szembeállíthatók a honnan? kérdésre felelő irány kifejezési eszközeivel. A bolgárban, angolban, franciában pl. a hová? és hol? irány különbözősége többnyire csak az igék alapján állapítható meg, az oroszban, szerbhorvátban stb. is mindkét irányt sokszor ugyanazon előjárószóval fejezzük ki, csak más-más esettel.

Az esetek magyar elnevezése az alakok mondatbeli viszonyjelentése alapján történhetne. Ez megfelelné a magyar hagyományoknak is. Pl. *alanyeset*, *tárgyeset* stb. Nem minden eset egy viszonyjelentésű. Ezért több eset elnevezése nem mindig szerencsés. A gyakorlat viszont azt bizonyítja, hogy ilyenkor is eredményesen használhatjuk ezeket az elnevezéseket. Pl. az alanyesetben álló főnév a mondatban nemcsak alany, hanem állítmány is lehet.

A magyar esetek sorrendjére és elnevezésükre vonatkozó javaslatunk a fentiek alapján a következő: 1. alanyeset (nominativus): *ház* | 2. tárgyeset (accusativus): *házat* | 3. birtokos eset (genitivus): *háznak* (az *ablaka*) | 4. részeshatározói eset (dativus): *háznak* | 5. eszközhatározói eset (instrumentális): *házzal* | 6. társhatározói eset (sociativus): *házas-tul* | 7. ok- és célhatározói eset (causalis-finális): *házért* | 8. belviszonyragos esetek: a) hová? (illativus): *házba*; b) hol? (inessivus): *házban*; c) honnan? (elativus): *házból* | 9. felszínre utaló esetek: a) hová? (sublativus): *házra*; b) hol? (superessivus): *házon*; c) honnan? (delativus): *hárról* | 10. közelségre utaló esetek: a) hová? (allativus): *házhoz*; b) hol? (adessivus): *háznál*; c) honnan? (ablativus): *háztól* | 11. végpontot kijelölő eset (terminativus): *házig* | 12. eredményhatározói eset (translativus): *házzá* | 13. állapothatározói eset (essivus-formalis): *házként* | 14. állapot- és módhatározói eset (essivus-modalis): *házul* | 15. osztóeset (distributivus): *házanként* | 16. időbeli osztóeset (distributiv-temporalis): *nyaranta* | 17. időhatározói eset (temporalis): *éjjélkor* | 18. módhatározói eset (formalis): *példaképpen*.

PETE ISTVÁN

Adalékok a zsidó névadáshoz

1. J. SOLTÉSZ KATALIN „A tulajdonnév funkciója és jelentése” című értekezésében a névadás mechanizmusát fejtegetve, amelyről hajlamosak lennénk azt gondolni, hogy teljesen önkényes, azt állítja, hogy ez nem egészen így van. „A névadást ui. erős társadalmi feltételek kötik: a családnevek törvényben rögzített öröklése, a személynévnek a meglevő névanyagból való kiválasztása, sok esetben családi, vallási vagy egyéb társadalmi hagyományok is.” (32. lap.) Ezzel a megállapítással lehetetlen egyet nem érteni. Azzal viszont, hogy a családnév, a névfajták egyik alcsoportja, öröklődő vezeték-név (82. lap), már egyes esetekben ellenvetésekkel élhetünk. Mint ismeretes, több neves zsidó tudós családneve rövidítés útján jött létre. (Betűszók, mozaikszók vagy abbreviatúrák; több szó első betűiből áll ilyenkor elő az új családnév). Íme néhány példa: *Rambam* (1135—1204.) annyi mint: *Rabbi Mose ben Maimon*. Több híres vallásfilozófiai mű szerzője, amelyek közül talán a legismertebb a Tévelygők útmutatója. *Rasi* (1040—1150.) = *Rabbi Slomo Jicchaki*, a Talmud legnépszerűbb kommentátora. *Best* = *Baal Sém Tov*, a chasszidizmus (panteista színezetű vallási irányzat megalapítója a XVIII. században). E családnevekre éppen az volt a jellemző, hogy nem öröklődhettek.

A XIX. században e téren is megváltozott a helyzet. Ekkor, Magyarországon még előbb, majdnem minden európai államban arra kötelezték a zsidókat, hogy családneveket vegyenek fel. Ennek következtében most már az eddigi abbreviatúrák családnevek apáról fiúra és azok utódaira szálltak, vagyis öröklődtek. Így keletkeztek pl. a következő családnevek: *Maharal* = *morenu harav rabbi livo* (‘mesterünk: Löwe rabbi’). Így hívták Prágában a XVI. században az agyagból készült ember: a „Gólem” legendás alkotóját. *Marsak* = *morenu rabbi slome kluger*. Híres rabbi volt Galíciában a XIX. század elején. *Maze* = *mazre aharon hakohen*, a kohanita Áron gyerekei közül. Egyik moszkvai rabbi neve, aki résztvett az 1913-as Bejlisz-pörben. (Vérvád.)

2. Igaza van J. SOLTÉSZ KATALINNAK, amikor azt írja (84), hogy „a vezetéknev keletkezése pillanatában mindig motivált, és többnyire információt, leírást tartalmaz”. Sok abbreviatúrák zsidó családnév forrása pl. a foglalkozás. Az orosz—lengyel zsidó családnevek közül igen gyakoriak a következők: *Sac*, *Suw*, *Mac* és *Moc*. Aligha tudják sokan, hogy az elsőnek semmi köze a német *der Schatz*-hoz, mert alkotó elemei: *šeliach cibur* (a társadalom küldötte). Ez a neve annak a kántornak, aki a zsinagóga közepén elhelyezkedő álló-asztal, az omed előtt imádkozik. A második és harmadik név szintén foglalkozásra utal (*šoičet uboidek*: sakter és vizsgáló; *more cedek*: jogtudós, a zsidó pap egyik mellékneve).

Az abbreviatúrák zsidó családnevek egyik csoportjában a származás a névadás forrása. A *Kac* (*Katz*) névnek szintén nincs semmi köze a német *die Katze*-hoz, mert ez a *kohen cedek*-ből (‘az igaz kohanita’) állt elő. (Az egyik papi rendet a kohaniták alkották a zsidóknál.) Egy másik papi rend, a leviták abbreviatúrák családnevéből ered a *Sze gal* név, tulajdonképpen: *sgan levi*, annyi mint ‘a segédkező levita’ (a leviták segédkeztek ugyanis istentiszteletek alkalmával a kohanitáknak). Az orosz—lengyel zsidóknál *Sagal* hangalakban is előfordul ez a név, amit a világhírű orosz-zsidó származású festő, *Chagall* neve is bizonyít, és ami a franciás hangzás és átírás ellenére is a *Sze gal* változata csupán.

3. J. SOLTÉSZ helyesen állapítja meg: társadalmi és történelmi tényezők tükröződnek vissza gyakran a nevekben. A régi zsidó közösségi élet ismerete nélkül nem tudnók pl. helyesen értelmezni a *Neiman* (*Neumann*) vagy *Chaper* neveket. Az elsőről (amely az orosz zsidóknál *Vernik* változatban is megvan) sokan azt hiszik, hogy a német *Neumann*-ból származik, pedig ez távolról sincs így. *Neiman* a héber *neeman* ‘hű, megbízható’

szóból származik. Így hívták a hitközség pénztárnokát (l. ehhez az orosz *vernij* melléknév jelentését is). A *Chaper* (l. lengyel *chapać* 'megfog') családnév pedig az orosz—lengyel hitközségi uralom egyik sötét fejezetével van kapcsolatban. Amikor 1827-ben Oroszországban a zsidókra nézve is általánosan kötelezővé tették a katonai szolgálatot, a hitközségek külön tisztséget kreáltak a célból, hogy előteremthessék maguk közül a megkívánt katonai létszámot. Mivel a hitközségek akkor bizonyos önkormányzattal rendelkeztek, módjuk volt arra, hogy főleg a szegényeket, a rossz adófizetőket, a „lázadozó”-kat küldjék katonáknak. És éppen ez volt a „chaper” feladata: előállítani a védteleneket, mert hiszen a gazdagok pénzzel továbbra is megválthatták a katonai szolgálatot.

4. „A jelentésszerkezetben különböző mértékben játszik szerepet az önkényesség és a motiváltság, az információtartalom. . .” — írja J. SOLTÉSZ értekezésében. Valóban természetesen, hogy azok a családnévek, amelyeket például a magyar zsidók II. József idején voltak kénytelenek felvenni, és amelyek rendszerint fák, gyümölcsök, virágok, állatok, szárnyasok, halak stb. neveire utalnak, semmilyen információt nem tartalmaznak.

J. SOLTÉSZ helyesen mutat rá, hogy például egy *Rosenzweig*-nek semmi köze sincs a rózsasághoz. Az orosz—lengyel zsidók között mégis találunk olyan fa, gyümölcs stb. neveket, amikor a denotáció és a denotátum között feltárhatók bizonyos összefüggések. Vegyük szemügyre a következő neveket: *Teitelman*, *Teitelboim*, *Mandelstam*, *Faigenboim*, *Faigenblat*, *Marancman*, *Limenov*, *Bokszerman* stb. Ilyen családnévek nincsenek az oroszok, ukránok, fehéroroszok és lengyelek között. De hát honnan is erednek ezek a zsidó családnévek?

Az egykori zsidó életforma ad erre választ. Volt egy *chamiseoszer* (ez a jiddis neve; héberül: *chamiša asar bišvat*, azaz: 'svat hó 15-e') nevű zsidó gyermekünnep, mely a régi zsidó államban azon fák ünnepe volt, amelyek akkor értek be és hozták meg gyümölcseiket. Ez az ünnep tovább élt a szétszórásban, amikor a gyerekeket olyan gyümölcsökkel volt szokás megajándékozni, amelyek lakóhelyeiken általában nem termettek: datolyával, fügevel, szentjánoskenyérrel, citrommal, narancssal stb. A zsidó családoknál így ezek a gyümölcsök is meghonosodtak, akár az alma vagy a körte.

5. KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa” című kitűnő művében (Bp., 1967. 43) a családnevekként előforduló állatnevekről azt írja, hogy azok egy része totemnév még az ősi pogány időkből, másik részük szimbolikus hasonlítás vagy a foglalkozásra utaló állatnév. Az állatneveket J. SOLTÉSZ KATALIN is bevonta vizsgálódásai körébe. De honnan erednek a zsidóknál az ilyen állatnevek és családnévek, mint: *Ber*: *Berman*, *Berzon*; *Leiv*: *Leivman* és *Lev*: *Levnson*, *Levman*; *Hirs*: *Hirsman*; *Volf*: *Volfzon* és *Volfman*?

A XIX. század kezdetén egyes szerzők azzal vádolták a zsidókat, hogy „állati” eredetű neveik kapzsi természetükre utalnak. A híres zsidó tudós LEOPOLD ZUNZ „A zsidók nevei” (Lipce, 1837.) című tanulmányában visszaütötte ezt a tudománytalan hipotézist. Bebizonyította, hogy a jiddisben mindössze 6 állatnév létezik: az 'oroszlán', a 'farkas', a 'medve', a 'szarvas', a 'róka' és a 'bárány', míg a németeknél ugyanakkor legalább 50 állatnév van meg, és a zsidó állatnevek tulajdonképpen nem is nevek, hanem csak szinonimák, szimbólumok, amelyek a bibliai *Jehuda*, *Benjamin*, *Jisaschar*, *Naftole*, *Efraim* és *God* neveket helyettesítik. A 6 név közül, melyeket ZUNZ említ, négy: a *leiv*, *volf*, *hars*, *ber*, a héber *arje*, *zeév*, *cvi* és *dov* fordítása. A héberben ezek Jákob 4 fiának: Jehudának, Benjaminsnak, Naftolenek és Jisascharnak a szimbólumai. Jákob ugyanis állatokhoz hasonlította fiait a halála előtti áldásában. (L. Gen. 1: 49.9. „Oroszlánkölykök Juda. . .”, továbbá: 13, 21, 27.) A *fis* (hal) neve is e családnevekben: *Fisman* és *Fiszon*, József fiának, Efraimnak a szimbóluma. (L. Gen. 1: 48.16.)

6. A fent említetteken kívül még 8 állatot sorolhatunk fel, melyek nevei — első-sorban az orosz—lengyel zsidóknál — zsidó családnevek alapjául szolgáltak. Ezek a következők: *Fuksz*: *Fukszman* és *Fukszon*; *Heljand* (elefánt) és *Heljond*; *Lempert* (leopárd), *Ainhorn* (egyszarvú), *Vaverke* és *Vevjorka* (mókus, vö. lengyel *wiewiórka*); *Biber* (hód); *Hoz* (nyúl) és *Huz*; *Szovol* (coboly). A családnév a *Szoivl* nőnévből származik, erre utalnak a következő családnevek is: *Szoibelman* és *Szoibelszon*.

7. J. SOLTÉSZ KATALIN nagyszerű értekezése is megcáfolja azt a régebben eluralkodott felfogást, hogy a tulajdonnévnek nincs jelentése. Csak bizonyos esetekben nincs, különben hogyan is szolgálhatná a kommunikáció célját. Amikor pedig azt írja, hogy „... a névfejtés... a tulajdonnevek történelmi, művelődéstörténeti tanulságai stb. vonatkozásában nem tud újat mondani” — túlzottan szerény. Disszertációja olyan kitérkítést nyújt a teljes névtan területére, melyet feltétlenül a magyar névtudomány jelentős gazdagodásának kell tekintenünk.

BIHARI JÓZSEF

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Csű. — A címben szereplő *Csű* egy nagy területű határrész neve a Szolnok megyei Tiszaszőlősen. A Holt-Tisza és a Holt-Tiszából kiágazó girbe-görbe Görös-fok közé benyúló jó minőségű szántóföld. Viszonylag keskenyen, de több kilométer hosszúságban terjed el a fok és a Tisza holt ága között. A név eredetére vonatkozó népi magyarázat a mai alakját figyelembe véve született meg: „Azír híjják így, mer ojan csű alakja van.” Megjegyzendő, hogy a helyi nyelvhasználatban az *ű* hang terheltsége a köznyelvinél jóval nagyobb (*csű, kű, lű* stb.).

A szóban forgó határrész igen fontos szerepet töltött be a lakosság életében. A levéltári iratokban (úrbéri iratok, periratok, térképek) igen gyakran megtalálható a neve. A legjellemzőbb adatok: 1859: *Csű erdő* (Heves megyei Levéltár, Úrbéri tagosítás. Tiszaszőlős, 6.; a továbbiakban Úrb. tag.). 1859: „A *csűji erdő* föld második osztályúnak véte-tett” (uo. 4/1), 1863: „... a *Csű erdői* ráták mint kaszálók” (uo.), 1864: *Csű* (Heves megyei Levéltár U/393 sz. térkép. A névre vonatkozóan l. még az U/394, U/395, U/396 sz. térképeket). 1864: „... ármentesített földbeli járandóságuk a *Csűben* adassék ki” (Úrb. tag. 4/1), 1865: „*Csű* vizes része” (uo. 8), 1886: „Kiadatott a *Csű* elején...” (uo. 4/1), 1897: „*Csű düllő* szántó” (uo.).

A terület a múlt század közepéig erdő, rét és kaszáló volt, 1863-ban vált „terményszővé” (Heves megyei Levéltár, VI-104). Az iratokban nyomon követhető a régi erdőnek szántóvá válása is. Az 1859-ből származó forrás már „erdő föld”-ről beszél. A faluban ma az erdő kivágása után művelés alá fogott területet nevezik *erdő föld*-nek. Az idősebb emberek szerint valamikor a *Gyepi-tábla* névvel is illették ezt a határrészt.

A név eredetére vonatkozóan alapvető, hogy két esetben *Csüllő* alakban fordul elő. É. n.: *Csüllő Erdő* (Heves megyei Levéltár Középtiszai Ármentesítő Társulat. Régi térképek a XVIII. századból), 1872: „... a *csüllő eleji* düllőben...” (Úrb. tag. 4/1). Az iratok és a térképek egybevetése után úgy látszik, hogy a *Csű* népetimológia eredménye. A *csüllő* 'sirályféle madár' emlékét őrzi. Figyelemre méltó, hogy 1783-ban még halásztanyát is találunk a Tiszának ezen a részén, a kitisztított „Három Duna Hálló Tanyák” egyike a *Csű*-ben volt (Heves megyei Levéltár, IV-9/d. 85). Az erdő fokozatos visszaszorulásával kihalt az ott élő madárvilág, így a *csüllő* név értelmetlenné vált a lakosság szá-

mára. Ennek a következménye az új név népetimológiás kialakulása lehetett. A *csüllő* név két esetben előfordulása azzal magyarázható, hogy egy új név kialakulása és elterjedése nem egyszerre történik, egy ideig egymás mellett él a régi és az új, a régi csak fokozatosan szorul vissza, s legtovább a hivatalos iratokban található meg.

A *csüllő* az alföldi erdők gyakori madara volt. A MNy. a Tisza mellékéről hozva példákat a sirályféle madarak nevei közé sorolja a *csüllő*, *cserkő*, *csér*, *csire* neveket, s Tiszaszőlőssel szemben, a Tisza másik oldalán fekvő Poroszló községből idézi a *csire* elnevezést (II, 116). A *Csű* népetimológiás alakulását támogatja az a tény is, hogy Tiszaszőlős belterületén van *Csireülés*, *Csirezug* nevű falurész is. A népi magyarázat szerint a falurész a nevét az egykori *Gellért-tó* mellett tanyázó vízcisirkékről kapta.

FEKETE PÉTER

A pápaszem-mel kapcsolatos képértelmezésekhez. (ERDŐDI JÓZSEF képzőművészeti bizonyító anyagának bemutatásához.) — Örömmel olvastam a MNy.-ben (LXXV, 305–15) ERDŐDI tanár úrnak a *pápaszem*-ről szóló írását, amelynek mondanivalóját egy társasági felolvasó ülésen tartott előadásából már ismerhettük. A cikkben szereplő példák tanúsága szerint a művészeti alkotások vallatóra fogása valóban hasznos, meggyőző eredményhez vezető módszer lehet. Kérem, hogy a szerző ne vegye rossz néven, ha felhívom a figyelmet a képleírásokban található apróbb hibákra. Az észrevételek főként arra intenek, hogy egy szöveggel szemben a szakszerűségnél elemibb igényeink is vannak, részben pedig arra, hogy tanácsos óvakodnunk bizonyos vitatható kérdéseknek olyanfajta túlhangsúlyozásától, amely elfogultságból eredhet.

A 3. ábrán látható Herlin-festményen Szent Péter jobb kezével tartja a csiptetőt szeme elé. A szövegben írt „bal” helyességében (309) már az ábra megtekintése előtt is kételkedhet az olvasó, hiszen az előzmény alapján úgy képzeljük, hogy Szent Péter bal kezét a kulcsok őrzése és a könyvnek az alátámasztása már éppen eléggé lefoglalja.

A Jan van Eyck képen ábrázolt kanonok bal kezében nyitott könyv van (8. ábra), a leírás tévesen „zárt” könyvet említ (310). A könyv fedelének széles kapocspántja lazán lelóg a kanonok csuklója előtt. A könyv két helyen is nyitva van, s a szemüveg sajátos tartása azzal is összefügghet, hogy a jobb kéz is részt vesz a könyv tartásában: az ujjaknak és a nyeregnél fogott csiptetőnek a helyzete akadályozza meg a könyv összecukódását. Igaz, hogy a világos ruha és a könyv lapjának háttere előtt a sötét keretű szemüveg eléggé feltűnő, de nem kell azt hinnünk, hogy a festő különösképpen rá kívánta volna terelni a néző figyelmét. Úgy gondolom, az alkotó realista stílustörekvésének szempontjából itt az az érdekes, hogy meglátta és híven ábrázolta azt a különleges, de az adott helyzetben nagyon is természetesnek mondható kéztartást, amelyben kifejeződik, hogy a kanonok a szemüveg épségére és a könyvnek a megfelelő helyeken való nyitva maradására egyaránt ügyel. Hogy a szövegben hiba folytán olvasható „zárt” jelző a „nyitott” helyett, azt az is mutatja, hogy a szerző a következő képpel (9. ábra) kapcsolatban külön is kiemeli, hogy az eddigiektől eltérően itt zárt kaposos könyvet tart kezében az ábrázolt személy (310). A leírás ebben az esetben sem egészen pontos, mert igaz, hogy a könyv nincs nyitva, de a kapoccsal nincs bezárva. Nem is lehetne, mert a reprodukción csak részben látható bal kéznek legalább egyik ujjá be van dugva a lapok közé. A szemüveg itt kevésbé válik ki a háttérből, ha nem a pápaszem ellenőrzése miatt néznénk a képet, nem irányulna rá figyelmünk. Az előző képen megfigyelt módhoz hasonló tartásában aligha volna helyes annak jelét keresnünk, hogy a festő szándékosan irányítja e tárgyra tekintetünket. Egyszerűen az az oka a hasonlóságnak, hogy a szár nélküli csiptető szemüveget használaton kívül így természetes és így célszerű kézben fogni: kevésbé fordulhat elő, hogy eltörik vagy hogy

üvege maszatos lesz. Különben ha modern keretezésű szemüvegünket rövid időre levéve magunk előtt tartjuk, ma is az a természetes, hogy karunk és csuklónk előrehajlítása következtében a szemüveget „fölfelé” fordítjuk, alulról ujjunkkal megtámasztva fogjuk. Karunkat felemelve és csuklónkat visszafordítva így tudjuk majd legegyszerűbben újra feltenni is. A nyitott szárákkal letett szemüveget is óvatosságból fölfele fordítjuk, alulra kerülő szárait támogatjuk.

Nem éppen hiba, de kissé zavaró a nagyócsai Mária-oltár részletének leírásában az a magyarázónak szánt közbevetés, amely szerint Máriától balra „(egyetlen figuraként)” látható Szent Péter alakja (4. ábra, 309. szöveglap). A faragott oltárképen Máriát elég sok alak veszi körül, és a szemlélő számára úgy tűnik, hogy az ábrán látható részleten legalább négy, ha nem is Máriával egy sorban, de határozottan bal oldalon helyezkedik el. Szent Péter helyének pontosabb meghatározásában esetleg egy „(vele egy sorban)” betoldás lett volna célszerű, vagy mivel az ábrán a kép másik oldala úgysem látható, egyszerűen „Mária mellett”-et is lehetett volna mondani. Így nem lett volna okunk szóba hozni azt a képekkel kapcsolatban előforduló, néha problémát is okozó nézőpontkülönbséget, hogy ami a képen valakitől a szemlélő számára balra van, az az ábrázolt személytől tulajdonképpen jobbra volt. A gyakorlatban több módja van annak, hogy a képekhez adott leírásokban, magyarázatokban, felsorolásokban el tudjuk kerülni az irányjelölés félreértésének lehetőségét. Szokásosak és nem is kifogásolhatók az olyan megoldások, amelyekben csak a kép alapján válik a rá vonatkozó szöveg egyértelművé. A szóhasználati szabályok a különféle nézőpontok közötti választást nem befolyásolják. Ezt a kérdést nem azért érintettem, mintha a *pápaszem*-ről szóló dolgozatban a *valaküül balra* irányjelölés helytelen volna. Lehetséges azonban, hogy a kétféle irányjelölésnek a szokásos volta is közrejátszott abban, hogy az észrevételeim között elsőként említett hiba benn maradt a szövegben. Pedig bizonyára mindannyian egyetértünk abban, hogy személyragos testrésznév esetében az oldal megjelölése nem történhet a néző szempontja szerint, s hogy egy kép leírásában egyébként sem váltogathatjuk az irányjelölés szempontjait.

HEXENDORF EDIT

Mazolán. Ez a régi magyar kelmenév 1618-ból adatolható először írásbeliségünkben: „Egy *mazolán* szoknya” (Nyr. V, 160). Származása szempontjából két évvel később feltűnő alakváltozata is figyelmet érdemel: 1620: *mezolan* (Radv. Csal. II, 225). A szó ritka, hitvány gyapjuszövetet jelölt, a XIX. század óta általában ’értéktelen, hitvány dolog (ruha, ember stb.)’ jelentése is fejlődött. Adataira l.: NySz.; TESz.; CzF.; MTsz.; stb.

A TESz. a szó származásáról ezt mondja: „Ismeretlen eredetű. Nyilvánvalóan jövevényszó, de nem tudni, honnan.” Ez az alaposabb vizsgálatot nélkülöző megállapítás KARINTHY véleményére (OIJs. 43) támaszkodhat, aki minden megokolás nélkül veti el azt a származtatást, amely a szót korábban az olasz *mezzolana* ’félgypajjú szövet’ szóval hozta kapcsolatba (l.: SZARVAS: Nyr. V, 208; KÖRÖSI: Nyr. LV, 132). Pedig ez a származtatás, ha nincs is filológiailag megalapozva, a lényegyet tekintve föltétlenül helyes, a szó kétségtől elöl olasz eredetű a magyarban.

Az olasz *mezzalana* a modern olasz textilipar szava is, ám igen régi, azonkívül nyelvjárási előzményekre megy vissza. Velencei, padovai, firenzei, sienai stb. forrásokból már a XIII. századtól kezdve kimutatható *mezzalana*, *mezalana*, *mezalana*, *mezalano*, *mezelano*, *mezzolana*, *mezzolano* stb. alakban, ’fél részben gyapjúból, fél részben lenből vagy kenderből készült, gyengébb minőségű, durvább szövet’ jelentéssel (l. pl.: BATTISTI — ALESSIO, DizEtIt. 2447; GrDizIt. X, 302). A nyelvjárásokban is jól ismert szó egész Közép- és Észak-Itáliában; pl.: *męzalána*, *mądzaląj*, *mędzalána*, *męzeláne*, *męzalána* stb. ’ua.’

(JABERG—JUD, Sprachatl. VIII, 1516., *il panno* a.). Nem egy észak-olasz regionális szótár is tartalmazza; l. pl. giuliai *mezalana*, vittorio-venetoi *mežalana* 'ua.' (ROSAMANI, VocGiul.; ZANETTE, DizVittVen.). — Etimonja belső olasz eredetre vall: *mezzo*, -a 'fél' + *lana*, *lano* 'gyapjú'. Az olaszból számos más európai nyelvbe is átment; l. pl.: fr. *R. mesolane*, *mesolaine*, *mézolane*, *mézeline*; ném. *R. Mesulan*, *Messolan*; szlovén *mezlân*; cseh *mezulán* (WARTBURG, FrEtWb. V, 149; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. 2447; WOLF, SINemSlov. I, 578; MACHEK, EtSlČesk. 362; stb.).

A szó a magyarba is közvetlenül az olaszból került, itáliai szövetkereskedők révén. A magyar változatok minden alaki sajátossága lehet észak-olasz ejtésvariánsok pontos megfelelője, így például a mássalhangzós végződés igen valószínűen, az első szótagi velaritás esetlegesen. A szóvégi *a* hiányát természetesen magyar fejlődéssel is meg lehetne magyarázni; l. pl. *piac*. Az első szótagi magánhangzó velaritása még inkább lehet magyar hangrendi kiegyenlítődés eredménye. — A szó egyébként beleillik feltűnően nagyszámú, jórészt még a középkorban átkerült olasz eredetű kelmeneveink sorába, melyeknek a száma a két tucatot is eléri; hogy csak néhányat említsek: *kamalin*, *kamelot*, *morit*, *zefér* (mint középkori átvétel csupán végső etimonjában azonos a modern textilipar nemzetközi kifejezéseként átvett *zefír*-rel), *kamuka*, *bakacsin*, *tafota* (jóval az újabb német *taft* előtt jött át), *velesz*, *skárlát*, *istamét*, *fosztán*, *uzin* stb.

A régi magyar kelmenevek között az olasz eredetűek feltűnően nagy száma azzal magyarázható, hogy a középkorban és az újkor elején a Magyarországra behozott kelmék egyik fő kereskedelmi útja Itáliából, leginkább Velencéből vezetett hozzánk. Innen adódik, hogy a kelmékre vonatkozó régi magyar megnevezések között oly gyakran tűnnek föl az effélék: 1448: „Pannos diversos, wulgo scarlath et holozpazto vocatos”; 1507: „kamwka alba *veneciana*”; 1523: „wlgo Kamukawal de *venecia*”; 1530: „Camisias de *olaswason*”; 1533: „Velum ad pulpitum *velenczey Erews*”: stb. (l. OklSz. 444, 709, 1077), illetőleg hogy olyan kelmenevek mellett, mint a *kárpit*, *sája*, *tábit*, *velesz* stb., a kifejezetten velencei származás megjelölése éppen nem ritka (l. pl. NySz. II, 131, 1491, III, 364, 1052).

Bár a legtöbbnyire még a középkorból adatolható olasz eredetű magyar kelmenevekhez viszonyítva a *mazolán* első adata időben elmarad, a kérdéskör egészének ismeretében a *mazolán* átvétele is lehet adatolhatóságánál jóval korábbi, de legalábbis XVI. századi.

A TESz.-nek a *mazolán*-ra vonatkozó etimológiai ítéletét tehát nem fogadhatjuk el, s alkalom adtán majd javításra szorul.

KŐ BENEDEK

Etimológiai észrevételek. — *Áru*. Alaktani felépítése a TESz. meghatározása szerint nem világos: „az -u lehet elhomályosult képző, esetleg megőrzött tövéghangzó.” A tövéghangzók lekopását 100%-osnak tartjuk, megmaradására ez lenne az egyetlen példa. A TESz.-ben az *ár*¹ 'Preis' megfelelőjeként megadott finnugor alapnyelvi alak alapján az látszik valószínűbbnek, hogy az -u képzőelem, a szótörténeti adatok szemantikai vizsgálata pedig azt mutatja, hogy az *ár* : *áru* szópár közül az *áru* volt az elsődleges, ebből alakultak az *ár*¹ alatt feltüntetett származékok, az *ár* pedig elvonás eredménye. Az alábbiakban ezt a feltevést próbálom igazolni.

A TESz. az *ár*¹ finnugor alapnyelvi megfelelőjeként **arβa* vagy **arʸa* alakot ad meg.¹ Ezekből szabályos hangfejlődéssel a következő formák keletkezhettek: l. az **arβa* alakból:

¹ Ezúton is köszönetet mondok PUSZTAY JÁNOSnak a finnugor nyelvészet körébe tartozó problémák megoldásához nyújtott értékes segítségéért.

a) mivel „a magánhangzóközi **rβ*, *lβ* csoportban a *β* igen korán, valószínűleg még az ugor vagy éppen a finnugor korban is kieshetik” (BÁRCZI, Htört². 128), ebből létrejöhetett *ár* alak, vö.: **tälβä* > *tél*, **pülβe* > *fel-hő*, **surβa* > *szúr*; b) van példa a *β*-nek ilyen helyzetben való megmaradására is, vö.: **šorβa* > *szaru*. 2. Az **arya* *γ* hangja szintén két irányban fejlődhet: a) vokalizálódik, vö.: **palya* > *falu*, **šlks* vagy **šlgs* > *szalu*, **taraks* > *daru*, **tulka* > *tolú*; b) *r* után gyakran *j*-vé válik, vö.: **ērks* > **erj* (*férj* szavunk utótagja), **äppärükš* > *eperj* (az ilyen eredetű szóvégi *j* hangok később eltűnhetnek: *emberj* > *ember*, *nemberj* > *nember*, *eperj* > *eper*, de *j*-s formájuk még a nyelvelméletes korból is bőven adatolható). Összegezve tehát azt tapasztaljuk, hogy a rekonstruált alapalakokból *ár* és *áru* forma egyaránt létrejöhetett (**árj* alakra nincs adatunk, ezért ezt kizárhatjuk), sőt az *áru* nagyobb valószínűséggel. Észre kell vennünk azonban azt is, hogy az alapalakok *β* és *γ* eleme több képzőnk előzményével kapcsolatba hozható: a nomenképzők közül erre megy vissza a kicsinyítő -ó/-ő és a nomen possessoris jelentésű -ú, -jú/-ű, -jú képző, amelyek uráli *-*k*-ból, *-*η*-ból, *-*p*-ból és *-*m*-ból származtathatók. A négy uráli alak hangfejlődéssel két változatot, -*γ*-t és -*β*-t hozott létre (vö. D. BARTHA, Szóképz. 96). Feltételezhetjük, hogy az **arβa*, **arya* alakokban a fentiekkel azonos eredetű képző található, s mivel ezek a formánsaink a magyar nyelvben diftonguson keresztül hosszú magánhangzóvá fejlődtek, ez azt igazolná, hogy az *áru* forma az elsődleges. A képző jelentése — figyelembe véve a *falu*, *hamu* származékokat is, amelyek feltehetően ugyanezzel a képzővel jöttek létre — lehet kicsinyítő, de még inkább gyűjtőnévképző, amely a nomen possessoris jelentésből könnyen kifejlődhetett (vö. az -*s* képző ugyanilyen funkcióival).

A szótörténeti adatokat jelentéstani szempontból vizsgálva feltűnik, hogy az *áru* a kódexek korában, sőt még később is gyakran fordul elő 'ellenérték'; Preis' jelentésben: 1138/1329: ?*Aruhdi* 'Preis' (TESz. I, *ár*¹ a.); JóK. 7: „Nagy *arwyuak*” 'magni valoris' (NySz. I, 106); BécsiK. 112: „Menden *aroual* vettetic” 'ex omni pretio emta sunt' (NySz. I, 106); JordK. 204: „Eledelt *arwzerent* aggy mynekwnk” 'pretio vende' (NySz. I, 106); 1641: *áru* 'pretium' (OkSz. *áru* a.). Az *áru* eredeti jelentése nyilván konkrét volt, a kezdetleges, cserén alapuló kereskedelemben nem is volt szükség elvont 'ellenérték' meghatározására, ilyen igény csak jóval később, a pénzgazdálkodás előtérbe kerülésével merült fel, ekkor vált külön az 'eladásra kerülő holmi' az 'ellenérték'-től. Az elkülönülés — az adatok alapján kisebb-nagyobb ingadozások után — a nyelvben is végbemenet. Az *ár* alak kétféleképpen is létrejöhetett: az *áru* végződését a homonim képzők analógiájára leválasztották, így önállósult egy feltételezett alapszó (így alakult volna a *toll* a *tolu* < **tulka* formából?); esetleg elvonódhatott az *áru* -*l*, -*s* képzős származékaiból, de ezt kevésbé tartom valószínűnek.

Éh. A TESz. bizonytalan eredetűnek minősíti, de a szakirodalomban fellelhető kétféle egyeztetési kísérlet közül NYÍRI ANTALét fogadja el, amely szerint az *éh* az *észik* igen *ē*-tövéből alakult volna a folyamatos melléknévi igenév képzőjének -*γ* előzményével (vö.: NYÍRI: Népr. és Nytud. IX, 29), bár hangtani és jelentéstani nehézségeket is lát a magyarázatban. A másik feltevést viszont, amely az *éh* szót a R. *jonh* 'belső rész' megfelelőjének tartja (vö.: ERDŐDI: Nyr. LXIV. 22; MÉSZÖLY: Népr. és Nytud. III—IV, 10), határozottan elutasítja, pedig ez a feltevés meggyőzőbbnek látszik.

NYÍRI származtatása ellen főleg hangtani jellegű érvek szólnak: a -*γ* melléknévi igenévképző kivétel nélkül vokalizálódott, nincs olyan adatunk, amelyben mássalhangzós formában megszilárdult. NYÍRI korai nyelvelméleteink *azah*, *meneh* típusú alakjaira hivatkozik, nem veszi figyelembe egyrészt azt, hogy ezek végződése a későbbiekben minden esetben vokalizálódott, másrészt hogy a fenti adatok *h* betűjele valószínűleg *γ* hangot jelöl.

Ezzel szemben semmi akadályát nem látom az *éh* és a *R. jonh* szó összefüggésének. A *jonh* > *joh* > *éh* ~ *ih* hangváltozást a TESz. is szabályosnak tartja (vö.: TESz. I, *éhomra* a.; II, *ihas* a.; III, *szomjú* a.). A 'belső rész, gyomor' → 'éhes' jelentésváltozásra, illetve a két szó etimológiai összetartozására más nyelvekből is tudunk példát: f. *vatsa* 'gyomor': md. *vača* 'éhes'; valamennyi szláv nyelven belül közös etimonú szópár jelöli a *gyomor* és az *éhes* fogalmát, pl. or. *желудок* 'gyomor': *голодный* 'éhes'. Az *éhes* szónak az *eszik* igével való összefüggése viszont az ismertebb nyelvek közül csak a latinban mutatható ki: *edo* 'eszik': *esuriens* 'éhes'; az újlatin nyelvekben már nincs nyoma ilyen megfelelésnek.

NYÍRÍ a két szó azonos eredetét kizáró egyik érvként említi eltérő hangrendjüket: a 'gyomor' jelentésű *joh* ~ *éh* mély, az *éhes* pedig magas hangrendű. Ezt, úgy gondolom, kielégítően megmagyarázza az *e* szóval szoros jelentéstani kapcsolatban levő *eszik*, *étel*, és ezzel párhuzamosan az *iszik*, *ital*, *ihas* hangrendjének hatása.

H á b o r ú. Ennek a származékszónak az alapszava a *hab* főnév, ehhez kapcsolódik az *-r*, majd a folyamatos melléknévi igenév-képző, az *-r* tehát denominális verbunképző funkcióban szerepel. Ilyen *-r*-t azonban a szakirodalom nem vesz fel. Igaz, mindössze két szócsalád tagjaiban fedezhető fel: a *háború*, *háborog*, *háborodik* stb., és a *szemereg*, *szemerkél* stb. származékokban (az utóbbival kapcsolatban figyelembe kell venni a *csepereg* és szócsaládja esetleges analogikus hatását is, bár a TESz. a *szemereg* *-r*-jét egyértelműen denominális verbunképzőnek minősíti).

A *háború*-t D. BARTHA a gyakorító *-r* adatai közé veszi fel, de ezt ő sem találja egyértelműnek, mert megjegyzi: „a **hábor* alapszava legfőljebb a *hab* főnév lehet, s ez az *-r* gyakorító képzővel kapcsolatban nehezen képzelhető el.” (Szóképz. 26). Szófajváltó szerepét ismételten kétségbe vonja a deverbális nomenképző *-ár/-ér* tárgyalásakor: „Gondolhatnánk ugyan arra, hogy az *-r* deverbális verbum- és denominális nomenképzőnek éppen úgy megvolt a deverbális nomenképző funkciója, mint több más uráli eredetű, tehát kezdetben bizonytalan és szétágazó szerepkörű képzőnek, mégis különösnek kell tartanunk, hogy ez a funkció az egész finnugorságból nyomtalanul eltűnt,” (i. m. 82). Vitathatatlan, hogy egy ősi eredetű képző funkcióinak a rokon nyelvekben kimutatható megléte vagy hiánya nagy jelentőségű a képző magyar nyelvben betöltött szerepének meghatározásában. Az azonban nem zárható ki, hogy egy képző szerepköre a magyar nyelv külön életében kibővíülhet a rokon nyelvekben meglévőhöz képest. Véleményem szerint nem lehetetlen, hogy az *-r* képzőnek denominális verbunképző funkciója is volt. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy azoknak a képzőinknek, amelyek mindkét szófajtartó szerepben használatosak, csaknem kivétel nélkül szófajváltó funkciójuk is van (azokról van szó, amelyek szófajtartóként gyakorító vagy mozzanatos, illetve kicsinyítő képzők: *-d*, *-k*, *-l*, *-s*, *-sz*, és ide tartozna az *-r*). Természetesen elgondolkoztató, hogy szófajváltó *-r* csak ilyen kis számú származékot hozott létre. Vegyük figyelembe azonban azt is, hogy ez a formánsunk ősi (gyakorító, kicsinyítő) funkciójában is legritkább képzőink egyike, sohasem volt produktív, mindössze néhány származékban fordul elő.

SEGEFÜ MÁRIA

Csemege, nyírvíz, virics. A korábbi századokban, amikor még nem ismerték a cukornerítésnek ma általánosan elterjedt módját: a cukornádból és a répából való cukorkészítést, az emberi táplálkozásban jóval nagyobb, csaknem egyedüli szerep jutott a természetes édességeknek és főleg a méznek. Ez utóbbinak jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a *nádcukor* elterjedésének első időszakában, nálunk még új szót sem igen alkalmaztak az új készítmény jelölésére, hanem általában *nádméz*-nek nevezték.

A *cukor* szó csak idővel nyert nálunk is polgárjogot, a német elnevezés magyar változataként (TESz. I, 460).

A roppant jelentőségű méz mellett a korábbi időkben jelentős szerepe volt az étel-édésítésben a különböző, gyümölcslevekből készített sűrítményeknek, szirupoknak és azonkívül az erjesztetlen szőlőlének, a mustnak. Nem véletlen, hogy az összezúzott, leves szőlőt, melyből a mustot szűrték le, némely helyen *csemegé*-nek nevezték. Egyébként a tiszta szőlőlevet is szokták sűriteni, vagy egyszerűen csak forralással konzerválni, amelyet aztán vagy ételek, sütemények készítésére fordítottak, vagy önmagában *csemegé*ként fogyasztottak.

Az efféle ételízesítők, *csemegék* mellett nem kis szerepet töltöttek be, főleg az erdőjáró emberek táplálkozásában, illetve szomjúságuk oltásában azok a fánedvek, amelyeket némely fából tavasz idején nyertek. Mint GYÖRFFY ISTVÁN egyik, az Ethnographiában megjelent kitűnő cikkéből megtudhatjuk, Székelyföldön, ahol bőséges erdő állt rendelkezésre, főleg a nyírfának a levét csapolták, és azt *virics*-nek, ritkán *nyírvíz*-nek nevezték (Ethn. 1937: 205—20).

GYÖRFFY cikke előtt nem egészen tíz évvel, 1929-ben KIS LAJOS is közreadott egy rövidebb összefoglalást a Földgömb című lapban (85—6), s ennek címe: „A nyírvíz”. A múlt század elején pedig PETHE FERENC tett említést arról, hogy „Az idős nyírfa levéből . . . egészséges nyári ital szokott lenni.” (Pallérozott mezei gazdaság II, 1813. 570). PETHE valójában NAGYVÁTI egyik megjegyzésére utalva tett említést a nyírfa csapolásáról. NAGYVÁTI ugyanis (A szorgalmatos mezei gazda II, 1791. 166) a „Nyírvíz szedést” említve, a csapolás legjobb módjára is utal, mely szerint az, ha „deltályban a fa, közel a tövéhez menedékesen megfuratik”. A két szerző adatai alapján mindenesetre feltételezhető, hogy a nyírfa nedvének csapolása a XVIII. század végén és a XIX. század elején eléggé ismert lehetett, és a fánedv nedve *nyírvíz* volt.

Már GYÖRFFY is említette (207. lap), hogy nem pusztán a nyírfa nedvét szokták inni, hanem pl. az Udvarhely megyei Varságon a bükkfáét és az Ormányságban a szilfa levét is. A fák nemeit viszont újabb adatokkal tovább lehet szaporítani. A Somogy megyei Marcaliban például a XVIII. századi adatok szerint a cserfa levét is itták. Az 1750. március 4-én lezajlott határper egyik tanúja, Házi Jakab, szőládi lakos például elmondta, hogy a határ tartott egy „megh koszoruzott és keresztel jelölt Cserfához, mely a’ Tanu Pásztorsága üdejében fönt állott és hármos vala; rajta lévő koszoruzást és kereszt jelet alatta hevervén látta — sőt, amint hozzáfűzte — még azon fát vizének kedvéért meg is vágta. . .” (OL. Széchenyi cs.lt. 352(IX)41/3).

Bár sokféle fának ihatták a levét, a nyírfa vize mellett, úgy tűnik, a legnagyobb mértékben az iharfa nedvét hasznosították. S ez azért is érdekes, mert e lét nem pusztán ivásra, hanem pl. cukorkészítésre is próbálták felhasználni, és azonkívül, mert éppen e fánedvvel kapcsolatban került elő olyan terminus, amely az eddigiekhez képest újnak tűnik és érdemes a vizsgálatra.

Az 1753. augusztus 20-án a Bars megyei Fölső- és Alsó-Pél, valamint Besse határának megállapítása során az egyik tanú, a 60 éves baracska Mikolai István vallomásaiban elmondta, hogy a kérdéses határ egy fa tövére vezetett, azonban, mint vallotta, „ezen a’ helyen jó nagy hármás Iharfa volt és a’ midőn meg szomjuhozott a’ Tanu — fűzte hozzá közvetlen tapasztalatainak igazolására — azon Iharfába vágta valaskáját, s’ *csemegét* ivott belőle. . .” (OL. Inquisitiones Jur. T.R., 17/1944).

Az iható falének e szerint *csemege* az elnevezése. Hogy a vidéken a kifejezés általános lehetett, azt egy másik tanúnak szavai is igazolják. A Bars megyei Ényből való 63 éves Lakatos János, aki szintén mint pásztor járta e vidéket, ugyancsak ismerte a határjeleket, és köztük azt az iharfát is, melynek csak a töve maradt meg. Ennek az „Iharfának helyére jutván — olvashatjuk a jegyzőkönyvben — a’ Tanu csak az helyét mutatta

az Iharfának, mivel már ki veszet. Vallya a Fatens — olvashatjuk a továbbiakban a minket érdeklő részt, — hogy a' midőn megh szomjuhozott, Gödröt vagyis *Csemege* lyukat csinált rajta, s' *csemeget* ivott belőle." Majd a fentieknek mintegy indoklásul a tanú még hozzáfűzte: „eleget nyugodott alatta. . ." (OL. Inqu. Jur. T. R., 17/1944).

S hogy e kifejezés más vidéken, még a Székelyföldön sem ismeretlen az iható falé jelölésére, az GYÖRFFY említett cikkének egyik részletéből is kitűnik, melyet egy név szerint is megadott adatközlőjétől, Koncz Lajostól adott közre, hihetőleg szó szerint. E részletből kitűnik, hogy a székelyek maguk is szívesen ültettek udvarukba nyírfát, hogy tavasszal az a gyerekeknek „*csemege*-forrás"-ul szolgáljon. „Az ilyen *csemege*-fa — olvashatjuk az eredeti szövegben — nagy becsben és kíméletben részesül. A nagyapa szép májuszi délután pár deciliternyi viricsot csepegtet unokája számára. A *csemege*-fánál azonban, csak a kéregnek zsebkéssel való meglyukasztásával történik sebesítés."

A fa tehát *csemege*-fa, míg a lét, mit adott, *virics*-nek mondták.

De a kifejezés más vidéken, így a Székelyföldtől távol eső Dunántúlon és a Duna Tisza közén is feltűnik, igaz, nem fanedv elnevezéseként, hanem az összetört szőlő szüretlen levének terminusaként, melyet gyerekek és felnőttek szívesen kóstolgattak, *csemegez*-tek. Szekszárd és Mohács környékén (Kölesd, Gyöng, Dunaszentgyörgy), Balatonkenesén és azonkívül Baján és Solton tűnik fel e kifejezés, a fenti értelemben az ÚMTsz. adatai szerint. Az elnevezések alapjául, az édes, iható lé szolgált, akár fából, akár szőlőből nyerték is azt. Ma talán furesának is tetszik a kétféle lének azonos terminussal való jelölése, már azért is, hiszen a szőlőlé a szőlőskertekből nagy mennyiségben állhatott rendelkezésre, míg az iható fanedv jóval nehezebben volt összegyűjthető, és korántsem a szőlőléhez hasonló mennyiségben. Mégis az elmúlt századokban, mikor sok bő levű fa állt rendelkezésre, olykor ezt a *csemeget* is igen nagy mennyiségben gyűjthették össze, olyan mennyiségben, hogy azt eladták, és vele kereskedtek is. Érdekes példát idézhetünk erre annak az 1793. augusztus 28-án tartott kihallgatásnak a jegyzőkönyvéből, mely a Nógrád megyei Nemti és Németmező pusztá határainak határozásáról adott hírt. E per egyik tanúja a 45 éves mindszeri Kun Pál például elmondta, hogy a németmezői pusztán árendált rétért „esztendőnként 24 váltó forintokat Kétszáz abroncsot s 6 akó nyír vizet fizetett. . ." Szavainak igazát egyébként bérlőtársa, Varga Jakab is megerősítette. (OL. Inqu. Jur. T. R., 17/6492.)

S hogy a fanedv-nyerés milyen elterjedt és nagy mértékű lehetett, arra nem pusztán az olyan, a fentiekhez hasonló adatok utalnak, amelyek szerint a falé csere- és fizetési érték is lehetett, hanem azok is, amelyek a fanedv további felhasználásáról is számot adnak. Nagyváti János adott hírt arról — mint kuriózumról — 1791-ben megjelent könyvében (A szorgalmatos mezei gazda II, 163), hogy „Északi Ámerikában találhatik . . . egy különös fajta [ti. juharfa], a' melyet Tzukor Juharfának neveznek azért, mert ki-folyó levéből Tzukrot szoktak főzni". S hogy e műveletet nálunk is megkísérelték, arra olyan adatok is utalnak, mint a bécsi főhaditanács 1810. július 25-i körrendelete a jávorfából való cukorgyártással kapcsolatban, melynek közzétételét nálunk is elrendelték (ErdOklt. III, 33—42). 1811. március 15-én pedig a magyar udvari kancelláriának rendelete érkezett a helytartótanácshoz ugyanebben a tárgyban (uo. 49—50, vö. még 63, 78, 92, 133). S ha magáról a cukorkészítésről nincs is közvetlen adatunk, elképzelhető, hogy a rendelkezések nyomán a cukorkészítésre is sor került. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy az 1857-es nyílt parancsban, mellyel az osztrák erdőtörvényeket Magyarországra is kiterjesztették, a nyírfá mellett a jávorfa nedve szedésének tilalmáról is szó esett (ErdOklt. III, 645).

A fentiekből mindenesetre kiviláglik, hogy az elmúlt századokban némely fa levét tavaszkor rendszeresen csapolták, és az így nyert édes levét nem pusztán helyben fogyasztották, hanem elszállították, eladták, sőt volt eset, amikor belőle tartósított édességet is

próbáltak készíteni. Mindennek jelentőségét valójában csak akkor látjuk, ha tekintetbe vesszük, hogy a nád-, illetve a répacukor feltalálása és készítésének elterjedése előtt, az édesítést nagyobb mértékben mézzel, kisebb mértékben pedig gyümölcs-sűrítménnyel és részben fanedvvel végezték. A fanedveknek a szőlőből nyert levével való hasonlóságára és nyilván felhasználásuk sok azonos vonására az is utalhat, hogy elnevezésükre egyaránt alkalmazták a *csemege* kifejezést. E kifejezés — mint láttuk — a fenti értelemben a mainál jóval szélesebb körben volt használatos, és előfordulása még a Székelyföldön is, ahol pedig a *virics* az iható fanedv közkeletű kifejezése, regisztrálható.

TAKÁCS LAJOS

NYELVMŰVELÉS

Írásunk egységéért

Amikor a jugoszláviai magyar írásról szólunk, voltaképpen önmagunkra kell gondolnunk: a jugoszláviai magyarság íráskészségére és készségbeli igényére. A jugoszláviai magyar írás annyira hozzánk és ránk tartozik — noha eleve nem egyedi készségre gondolok —, hogy nélkülünk létre sem jött volna, szükség sem lenne rá. A mi gondolkodásunk a kaptafája, a mi nyelvérzékünk a próbaköve, s a mi társadalmi létünkben van éltető ereje.

Nem egyoldalú függőségről van szó, azaz nemcsak az írás függ tőlünk, mondjuk, társadalmi létünktől. Mert ezekből csak az írás iránti felelősségünk következne, de az nem, hogy szükségünk is van a magyar írásra. Csakhogy a függés kölcsönös: a gondozottabb írásrendszer utat nyit a gondolatnak, könnyebben járható utat. A mi emberközösségi létünket is segíti tehát az írás: az egyén általa kapcsolódik be az írástudók nagy családjába, általa kap és ad kultúrát, vagyis kenyeret, lakást, művészetet. S még a többnyelvű társadalomban is elsősorban érvényes ez az anyanyelvi íráskultúra. Tehát nemcsak felelősségünk köt hozzá bennünket, hanem még inkább az érdekünk.

Érdekünken áll, de felelősek is vagyunk azért, hogy a jugoszláviai magyar írás minél jobban betölthesse és betöltse szerepét. Nos, ez az igény nem is irreális. A jugoszláviai magyarság a maga mikrotársadalmi létével szervesen kapcsolódik a jugoszláviai népek többnyelvű közösségébe, gondolatvilágát is nagyrészt ez a kapcsolat határozza meg. Ugyanakkor gondolkodásmódunk elsősorban anyanyelvünkből ered, mely viszont nem kevésbé szervesen fűződik az egyetemes magyar nyelvközösséghez. Így az általános magyar ortográfiában készen kapjuk a jugoszláviai magyar írás alapjait. Erre az alapra kell fölraknunk mindazt, ami a külön gondolatvilágunkból eredő lejegyzendő írásmódjára vonatkozik. S ezzel a szintézissel válhat teljessé nemcsak a jugoszláviai magyar írás, hanem az egyetemes is, melynek magasztos feladata, hogy a magyar nyelvet mindenütt híven szolgálja, gondolkodásmódunk minél igazabb írott vetülete legyen szerte, ahol ezen a nyelven kívánjuk lejegyezni gondolatainkat.

Írásunk szabályrendszerének tizenegyedik változata készül nem kis gonddal és óvatossággal. Negyed évszázaddal a tizedik kiadás megjelenése után már nem könnyű visszaemlékeznünk azokra a sürgető tényezőkre, melyek hatására akkor elkészült az igen sok újítást és nem kis gyarapodást hozó 10. változat. Létrehozása mindenestre szűkebb földrajzi körben bonyolódott le. Most az újabb előkészületek idején, amikor még nem állunk a változtatások kész ténye előtt, meglátogattak bennünket a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottságának legilletékesebb képviselői, hogy nekünk is elmondják, mi készül. Mert lényeges, hogy majd nekünk is megfeleljen az új szabályzat. Lényeges, hogy

majd bizalommal fogadjuk, sőt nem kevésbé a sajátunkként. Éppen ezért — határokon innen és túl — a magyar írás egységére van szükségünk.

Írásrendszerünk egységes arculatának megteremtéséhez, pontosabban egységes arculatának megőrzéséhez (mert az egység jelenleg megvan) kölcsönös tájékozódásra, fölismerésre és egyeztetésre lesz szükségünk. Ha valamelyikünk másként látja a reformálni valókat, vagy ideát akár mindannyian is másként látjuk, mint odaát, ez nyilván nem jelenti azt, hogy igazunk van, de azt sem, hogy nincs igazunk. Ennek szakszerű és józan mérlegeléséhez kell minél jobban tájékozódnunk arról, hogy milyenek is valójában a jelenlegi ortográfia adta lehetőségek, továbbá hogy amit változtatnánk, az nem ütközne-e bele másik szabályba, és hogy következtetések lehetünk-e majd (mert ez nagyon fontos az analógiához, a helyesírás elsajátításához). Tudnunk kell előre, hogy az újítás alkalmazható lesz-e majd — az általános iskoláktól kezdve a nyomdáig és az egyetemig. Nem elriasztani akarok ezzel az óvatossággal, hanem inkább buzdítani olyan lépések megtételére, melyek nem vezetnek zsákutcába.

Hogyha az anyaországtól elkülönült szellemi életünkben minden idekvánkozót összegyűjtenénk, az új szabálykönyv megfogalmazóinak még úgy is rengeteg dolguk maradna. Persze nemcsak a sajátosságok tartoznak ránk, hiszen egész rendszerével igye nyeljük és használjuk a helyesírást, de kétségtelen, hogy a sajátosságok a helyszínen merülnek föl. S minthogy nyilvánvalóan sajátos a társadalmi helyzetünk a többnyelvű közegben, az önigazgató társadalomban, ez feltétlenül tükröződik írásszükségeinkben is. Mindennapi életünkben sajátosan kinagyítva jelentkezhetnek olyan szabályozni valók, melyek Magyarországon többnyire csak elméletben bukkannak föl. Ilyen pl. a macedón nevek írása, ilyen a LIMPRODUKT-féle mozaikszók elválasztása, a többbelemű *i* végű földrajzi nevek *-i* képzős származékának írásmódja, a szerbhorvát keresztnévű, de magyar anyanyelvű gyerekek nevének írása (*Szlávko*, *Szasa*), vagy még inkább ilyen a szerbhorvát ortográfia kontrasztív hatásának ellensúlyozása. Az utóbbi jelenségkomplexumot főleg a pedagógusok és a lektorok tapasztalják, mert a laikus többnyire nem tudja egymástól elhatárolni a két írásrendszert.

Nyelvünk egységére féltékenyen vigyázunk, miként azt teszik más népek is világszerte. De az írásrendszer egységét éppen ennyire kellene őriznünk és javítgatnunk. Övünk nemcsak a kölcsönhatástól, hanem a provincializmustól is, a parlagiasságtól is. S ez az egység nem lesz szilárdabb azzal, ha a sajátosságokat elhallgatjuk vagy letagadjuk. Csak persze nem szabad összetéveszteni a sajátos, de objektíve létező helyesírási problémát a tájékoztatatlansággal.

Nem objektív sajátosság az, ha így érvelünk: „Ezt mi így szoktuk meg, mindnyájan így csináljuk, így mondjuk.” S azon a „mindnyájan”-on azt értjük: mi itt a szerkesztőségben vagy akár a fél Vajdaságban. Csakhogy ez lehet szubjektív sajátosság is: egyedi szokás (ejtés- vagy írásszokás) vagy provincializmus. Ilyen pl. a macedón, a montenegrói vagy az albán népnévvel kapcsolatban az a fölfogás, hogy csak a makedón, a Crna Gora-i, a *siptár* a helyes. Igaz, egyik névalakkal sem akarunk megbántani senkit, de nem árt tudnunk, hogy az általános magyar nyelvtudatban mi áll még akkor is, ha azok a népek magukat nem úgy nevezik.

A másik véget is megvan: fenntartás nélkül átvesszük a magyarországi sajtóból egyik-másik megoldást. Mondván: „Ha ott jó, nekünk is jó.” Pedig ennek is van buktatója. Például ha odaát valamelyik sajtószerv vagy kiadvány nem vett még tudomást a szerbhorvát nyelvközösségbe tartozó személynevek latin betűs voltáról, ez nem az akadémiai szabályzat sugallata. Vagy, mondjuk, valamelyikünk a szerbhorvát nyelvnevet magyarországi mintára kötőjelesen írja. Ok nélkül esünk ebbe a hibába, mert a nyelvnevet mi itt eleve meg tudjuk különböztetni a népnevektől. A hangsor kötőjel nélküli egybeírt alakjával tulajdonképpen nem térünk el az akadémiai helyesírástól, hanem csak tovább-

megyünk. Az 54-es szabályzatban csak a kettős fogalmat jelölő *szerb-horvát* kettős népnév áll. (Pl. *szerb-horvát lakosság*, vagyis az a lakosság, mely szerbekből és horvátokból áll.) Erre is lesz szükségünk ezután is. Az egybeírt alakkal azonban nem kettős fogalmat jelölünk, hanem homogén fogalmat, újat: a négy nemzet anyanyelvét. Ez még nincs benne a 10. kiadásban, de logikus, hogy benne lesz a 11.-ben. A fogalmak differenciálása nem politikai kérdés, hanem éppen nyelvészeti. Ennyit írásunk egységének tudatos szilárdításáról.

A Jugoszláviai Függelékről szintén szeretnék valamit megjegyezni. Az elmúlt majd két évtized alatt ennek a megnevezésnek két jelentése alakult ki.

Eredeti jelentése: négy-öt oldalnyi pótlás az akadémiai kiadvány megnevezett szabályaihoz. Tulajdonképpen kinagyítás és jugoszláviai példatár. Annak idején ezt a szöveget társadalmilag megvitattuk, elküldtük a Magyar Tudományos Akadémiának, az jóváhagyta.

A Függelék másik jelentése is csakhamar kialakult, mégpedig azért nyilván, mert az előbb említett szöveg mindmáig nem jelent meg (az újság kivételével) közkézen forgatható nyomtatványként. Ez a másik jelentés: tematika, mely az említett szabályzatpótláson alapszik, de magában foglalja a jugoszláviai magyarság sajátos írásproblémáit a jelenségek magyarázataival együtt. Rendszerint ideértettük nemcsak a helységnevek magyar változatainak, a magyaros utcamegnevezéseknek a szélesebb skáláját, hanem a szerbhorvát—magyar kölcsönhatásból eredő szóalak-keveredések csökkentését stb. (Idegen közszavak, idegen mitológiai és földrajzi, történelmi nevek írásmódja a két nyelvben, szótoldalékolás stb.) Egy ilyen tárgyú kézikönyv most van sajtó alatt, november végén talán meg is jelenik „Mai magyar írás” cím alatt. Tartalmazza a Függelék eredeti szövegét is.

Várható, hogy a 11. kiadás megjelenése után nyomban hozzá kell fognunk az újabb kinagyítás elkészítéséhez, hogy a Jugoszláviai Függelék majd összhangban állhasson az új akadémiai kiadvánnyal. Lényeges azonban, hogy problematikánkból még most minél több eljusson az Akadémiára, hogy a jugoszláviai példaanyag zöme már benne lehessen a 11. kiadásban. Addig pedig legyünk türelmesek a nem teljes összhang miatt, és következtetések a Jugoszláviai Függelék tanácsainak megfogadásában. Az új kiadványtól elvárjuk, hogy a macedón nevek írásával is foglalkozzon, mégpedig külön szabályban éppúgy, mint az orosz nevekével, s akkor majd a magyarországi gyakorlat is ezt követi. Mert jelenleg, tudjuk, a budapesti Kartográfiai Vállalat még szerbhorvátosítva írja a macedón neveket még a Jugoszlávia számára nyomtatott térképeken is.

Az előkészítés alatt, tehát elsősorban a most kezdődő tanévben fokozott éberséggel figyeljük írásunk rendszerének zökkenőit, hozzuk nyilvánosságra az észlelt problémákat, különösképpen fontos lesz följegyeznünk, hogy mit nem tudunk lejegyezni, azaz mihez nem találunk tanácsot a rendelkezésünkre álló kézikönyvekben és a hamarosan megjelenő „Mai magyar írás”-ban. Tekintsünk bizalommal az Akadémián folyó ortográfiai törekvésekre, és igyekezzünk mindannyian tenni valamit azért, hogy ezek a törekvések majd minél jobb eredményhez vezessenek. A cselekvést még ma el kell kezdenünk, hiszen azért jöttünk össze, hogy a hallott tervekre, gondolatokra nyomban a saját tapasztalataink, észleléseink ismertetésével válaszoljunk.

ÁGOSTON MIHÁLY

NYELVJÁRÁSOK

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai*

1. *b í r á j a* (I, 145.) — Minden községnek megvolt a maga . . .

A fenti címszót a kérdés sorrendjében az alapalak, a *bíró* előzte meg (l. MNyA. 1065.), az utána következők pedig határozóragos formák voltak: *bírótól*, *bíróhoz*, *bírónál* (l. MNyA. 1066., 1067., 1068.). A birtokos személyragos alak elsősorban a szótó alaktani változatainak területi elterjedését mutatta volna be, tehát azt, hogy mely nyelvjárásokban kapcsolódik a *-ja* birtokos személyrag a *bíró* alapformához (*bírója*), illetve népnyelvi szinten előfordulnak-e egyéb morfológiai megoldások is (*bíraja*, *bírāja*). A végső soron kiadásra nem került térképlap fő tanulságai is az említett kérdések köré csoportosíthatók.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a változatlan alapszó + *-ja* személyrag (*bírója*) a nyelvterület teljes egészén megtalálható, másképpen így is fogalmazhatunk: a *bíró* szótó valamennyi nyelvjárásban leggyakrabban egyalakú formában használatos. A két másik alaktani variáns, a *bíraja* és a *bírāja* nagyobb részben inkább a Dunántúlon fordul elő, egy-két kutatóponttól eltekintve mindig a *bírója* változataként. A gyűjtők többnyire jelezték a három morfológiai változat szociális értékét, elterjedésének körét is. A legtöbb kutatóponton — ahol egyáltalán alaktani variánsok vannak — a *bírója* a fő alak, a *bíraja*, *bírāja* pedig többnyire ritka vagy kihalóban levő régi, esetleg terjedőben levő új minősítést kapott.

Az alábbiakban adatszerűen is bemutatom a *bíraja*, *bírāja*-féle alaktani megoldásokat: *bíraja* (D-30, Ro-13, 15), *bírāja* (Ro-15), *bíraja* (A-4, 5, 7, 8, 12, 15, 17, 18, 21–3, 25–7, 29, 30, 33, B-2, 5, 6, 21, 30, 32, 35, C-15, D-2, 12, 14, 16–8, 25–8, 31, Au-2, 3), *bíraja* (D-4), *bírāja* (B-6, 10), *bírāja* (E-8, 12, 19, 24, J-5, 12, 23, K-4, 12, L-13, 18, M-19, N-1–4, O-2, 16, Csz-7), *bírāja* (E-3), *bírāja* (D-35, E-5, 6, K-1, 13, M-6), *bírāja* (Csz-6), *bírāja* (C-11, 12, E-4, 7), *bírāja* (C-1, Csz-7, 11), *bírāja* (E-3), *bírāja* (Csz-2), *bírāja* (K-11), *bírāja* (L-11), *bírāja* (E-2, H-1, 8, J-3, 6, 15, 20, Csz-19), *bírāja* (E-5), *bírāja* (E-10, 12, 18), *bírāja* (E-23), *bírāja* (C-9, 22, O-3, 16, Szu-1, 2, 4), *bírāja* (A-13, B-20, 32, E-7), *bírāja* (D-13), *bírāja* (A-20, B-11, C-9, 18, D-1), *bírāja* (A-17, B-25, C-2), *bírāja* (A-15, 20, 26, 30, 34, B-6), *bírāja* (B-24, 28, Au-3), *bírāja* (A-31, C-24), *bírāja* (Ju-1), *bírāja* (D-12, 32), *bírāja* (C-16, E-14), *bírāja* (B-35, D-25, 33, E-20), *bírāja* (B-11, D-11, 24), *bírāja* (B-33, D-18, 21), *bírāja* (C-23), *bírāja* (B-27, D-3, 23, 26), *bírāja* (B-1, C-13), *bírāja* (C-7).

Hangtani szempontból talán annyit érdemes megemlíteni, hogy az intervokális helyzetben levő *j* többnyire a Dunántúl középső és déli részein geminálódik, pl. *bírójja* (D-3), *bírójja* (G-10) stb.

2. *z á s z l ó* (I, 169.) — Mi az, amit a nagy ünnepekkor a templom és a tanácsháza ablakán ki szoktak dugni?

Lexikális céllal került be a szó az MNyA. anyagába. Egyértelműen leolvasható a munkatérképről, hogy a szláv eredetű *zászló* használatos az egész nyelvterületen, a *lobogó*-t, amelyet a MÉKsz. is választékosnak minősít, csak elszórtan, néhány kutatóponton jegyezték fel a gyűjtők (E-7, F-2, F-8, K-4, N-2, Ju-7, Ro-1, 2, 8, 9, 10). Ezeknek a szórványadatoknak különösebb területi kötöttsége nincsen, legfeljebb azt a megjegyzést lehetne tenni, hogy a romániai magyar nyelvjárásokban, ott is inkább az Erdélyi-medence középső

* L. MNy. LXVII, 362–9; LXIX, 239–44; LXX, 355–60; LXXIII, 104–9.

részén a *lobogó* talán valamivel gyakrabban fordul elő, mint másutt. Persze a passzív szókinés részeként valamennyi nyelvjárásban ismert lehet a *lobogó* is, főként iskolában tanult műveltségszóként él a beszélők tudatában.

A *zászló* szó számos hangtani változata közül elsősorban a *z* nélküli érdemel különösebb figyelmet. Nagyjából a Duna vonalától nyugatra eső nyelvjárásokban gyakori, elég sok kutatóponton egyedüli alakként, változat nélkül jegyezték fel, pl. *ászló* (A-1), *ászluo* (A-34), *ászlu* (B-17), *ászló* (G-4) stb. Mivel a *zászló* szláv megfelelői egyértelműen *za* praepositíós összetételek, tehát a *z* etimologikusan is a szótest része (vö. TESz.), a népnyelvi *ászló* minden bizonnyal egyedi esetként, téves szóhatáreltolódással keletkezett (*a zászló* > *az aszló*), hasonlóképpen, mint a *zacskó*-ból az *acskó*. A szó eleji *z* elmaradása ugyanis szabályszerű hangtani jelenséggént a számba jöhető dunántúli nyelvjárásokban nem mutatható ki. Az őrségi és a hetési nyelvjárásokban rendszerszerűen rövid *u* áll a szó végén: *aszlu* (B-24 stb.). Érdemes megjegyezni, hogy ez az archaikus alak — egy kivételtől eltekintve — mindig a *z* nélküli hangtani változattal párosul (*aszlu*), csak a B-28-as kutatóponton találunk egyetlen *zászlu* adatot, azt is az *aszlu* mellett, újabban terjedő alaknak minősítve.

3. -v á r o n (I, 175.) — Van egy város, úgy hívják . . . vár. (Példát a környékről.) Valaki leutazik oda. Kérdik a fiától: hol van apád? Mit felel rá?

Annak ellenére, hogy végülis megjelentetésre alkalmatlan térképlap keletkezett az összegyűjtött adatokból, a negatív tanulságok is figyelemre méltóak. A magyar helységnevekről köztudomású, hogy a határozóragos toldalékolás során rendszerbe nem foglalható módon egyesek kül-, mások viszont belviszonyragot kapnak, pl. *Szegedre, Pestre*; de *Debrecenbe, Egerbe* stb. Azt gondolnánk, hogy ebben a tekintetben az azonos közszói utótagot (*vár, híd, falu* stb.) tartalmazó nevek egységesen viselkednek. Valóban, a munkatérkép szerint is a *vár* utótagú helységnevekhez az esetek legnagyobb részében külviszonyrag, -on, -ra stb. járul. Különösen így van ez az országszerte ismert városok nevével kapcsolatban: *Fehérváronn* (E-7), *Sárváron* (A-21), *Kapozsváron* (D-26), *Ungváron* (Szu-1), *Kolozsváron* (P-12), *Újváron* (Csz-19) stb. A helyi használat azonban eltérhet az általános szokástól, normától. A legkirívóbb példa erre Érsekújvár, amely a környező lakosság nyelvhasználatában — és minden bizonnyal a helybeliekében is — nem -on, hanem -ba határozóragot kap: *Újvárbá* (Csz-1), *Újvárbá* (Csz-14), *Újvárbá* (Csz-6), *Újvárbá* (Csz-3, 4, 10), *Újvárbá* (Csz-12), *Újvárbá* (Csz-12), *Újvárbá* (Csz-13), *Újvárbá* (Csz-9, 17), *Újvárbá* (Csz-8), *Újvárba* (Csz-8). Nem szorul különösebb magyarázatra az a tény sem, hogy az Érsekújvár körüli kutatópontokon kizárólag csak a -ba ragos alak fordul elő, a távolabbi falvakban viszont — ahol Érsekújvár nevét nem emlegetik olyan gyakran — változik a -ba a köznyelvibbnek, illetve általánosabb érvényűnek tartott -on raggal: *Újváron* ~ *Újvárbá* (Csz-1), *Újváron* ~ *Újvárbá* (Csz-6).

Alaktani vonatkozásban még a locativusi -t, -tt elterjedtségéről kell néhány szót szólni. Első pillanatban úgy tűnik, hogy nem általában a *vár* utótagú helységnevek őrizték meg a régies határozóragot, hanem az ilyen utótagúak közül is csak néhány városnévhez kötődik még ma is a -t, -tt, pl. *Óvárt* (A-1), *Sárvárott* (A-13, 20, 25–7, 34), *Kapuvárott* (A-5), *Kapuvárott* (A-8, 13), *Fehérvárott* (A-14), *Fehérvárott* (A-24), *Ungvárt* (P-19), *Kolozsvárt* (Ro-10, 12), *Kolozsvárt* (Ro-17), *Kolozsvárt* (Ro-7), *Kolozsvárt* (Ro-4), *Kölzsvárt* (Ro-11), *Kalazsvárt* (Ro-8), *Kalazsvárt* (Ro-16). A sok adat között ugyanis nem találtam a munkatérképen egyetlenegy *Kaposvárt*, *Dombóvárt*, *Szigetvárt*, *Földvárt* alakot sem. Másrészt viszont ha a területi elterjedés után is érdeklődünk, akkor kiderül a munkatérképről, hogy a locativusi -t, -tt csak a Dunántúl északnyugati részén, Győr-Sopron és Vas megyében, továbbá a romániai magyar nyelvjárásokban használatos. Mégsem a komplex városnév tehát a döntő a -t, -tt használatát illetően, hanem az adott terület, a nyelvjárás,

amelynek függvénye a régies rag megléte vagy hiánya? Esetleg Vas megyében nemcsak a *Sárvár*, hanem a *Kaposvár*, *Dombóvár* stb. helységneveket is locativusi *-t*-vel toldalékolják? Sajnos, ezekre a kérdésekre a munkatérkép adatai alapján nem tudunk egyértelmű választ adni. Hogy talán mégis az adott nyelvjárás alaktani rendszere vagy készlete lehet a fontosabb, azt a *Kolozsvár* névvel kapcsolatban felgyűjtött adatok kisebb mértékben azért alátámasztják. Kelet-Magyarországon elég sok kutatóponton a Kolozsvár városnevet kérdezték a gyűjtők, a válasz mindenütt *-on* ragos alak volt, pl. *Kolozsváron* (O-2, 10, 13, P-5, 7, 12 stb.). A romániai magyar nyelvjárásokban viszont — ahol a *-t* locativusi rag még nem tűnt el teljesen — gyakori a *Kolozsvárt* alak is (l. fentebb).

A szóvégi *n* kisebb mértékű nyúlása szinte az egész nyelvtérületen előfordul. Ez a hangtani jelenség — legalábbis ebben a szóban — egyértelműen nem köthető területhez, esetleg talán a Dunántúl északi felén valamivel több a félhosszú *n*-es, illetve hosszú *nn*-es adat, mint másutt, pl. *Kapuváron* (A-8), *Fehérváron* (C-8), *Óváron* (C-3), *Fehérváron* (E-12) stb.

4. *-v á r r a* (I, 176.) — Vagy kérdezik a fiától: itthon van apád? Azt feleli: nincs, elment... (Hová?)

A bel- és külviszonyragok használatát illetően a térkép tanulságai megegyeznek az előzővel (175. *-váron*), ezért erről a kérdésről nem érdemes újra szót ejteni. Legfeljebb annyi megjegyzés kívánczik ide, hogy az alaktani rendszer a viszonyragok vonatkozásában párhuzamos valamennyi nyelvjárásban, tehát ha a hol? kérdésre felelő határozót külviszonyrag fejezi ki, akkor a hová? kérdésre felelő határozó is külviszonyragot kap, pl. *Vasváron* és *Vasvárro* (C-5). Csak két kutatóponton találtam ellentmondó adatokat: *Egerváron* és *Egervárbo* (B-22), *Újváron* és *Újvárba* (Csz-16). Ez a fő szabály egyébként nemcsak a *-vár* utótagú helységnevekre vonatkozik, hanem valamennyire, amint azt a már eddig megjelent földrajzinév-kötetek is eléggé egyértelműen bizonyítják (Zala, Somogy stb. megye földrajzi nevei).

A Dunántúl északnyugati részén, a korábban emlegetett locativusi *-t*, *-tt*-vel párhuzamosan a hová? kérdésre felelő határozót *-vá*, *-vé* raggal toldalékolják: *Óvárrá* (A-1), *Kapuvárrá* (A-4), *Kapuvára* (A-5, 6, 13), *Kapuvárrá* (A-8), *Sárvárrá* (A-17), *Sárvárrá* (A-11, 27), *Sárvárrá* (A-18, 20, 25, 26, 31, 33), *Fehérvárrá* (A-25), *Vasvárrá* (A-24, 31, 32). A *-vá*, *-vé* ragnak ez az eredeti, helyhatározói jelentése csak a munkatérkép A mezőjén mutatható ki, a romániai magyar nyelvjárásokban ilyen alakokat nem jegyeztek fel a gyűjtők, pedig a locativusi *-t*, *-tt* alapján a meglétük ott is várható volna. A MMNyR.-nek Arany Jánostól idézett példamondata szintén arra utal, hogy korábban a Nagyszalonta, Nagyvárad környéki nyelvjárásokban is létezhetett ez a határozóragos forma: *Hogy elérték Nagyváradá, — Vala éppen László napja* (I, 581.).

5. *j ö j j* (I, 201.) — Azt mondom a gyerekek: most ide... (mutatni)

Nem jó a címszó, hiszen köztudomású, hogy a *jön* igét felszólító mód 2. személyben még a köznyelvi, hétköznapi beszédben sem igen használjuk, hanem a *gyere*, *gyertek* járatos helyette. A *jöjj* alakot az ÉrtSz. is választékosnak minősíti. Nem meglepő tehát, hogy a gyűjtők által elkezdett mondatot szinte az egész nyelvtérületen a *gyere* szóval egészítették ki, a *jöjj* nyelvjárási szinten sem terjedt el széles körökben. A Dunántúlon azért találunk *jöjj* alakokat is, többnyire a *gyere* lexikális változataként *gyűj* (A-1), *győjj* (A-5), *gyűjj* (D-25), *gyűjj* (C-24) hangalakban. Elszórtan az *-l* ragos formára is akad egy-két példa: *gyűjjél* (Ju-8), *gyűjjé* (Csz-10).

6. *v a c s o r á z i k* (I, 268.) — Hát este? (Az előző kérdés: Ha délben eszik az ember, mit csinál? *ebédel*.)

A *vacsora* térképlapja megjelent az MNyA. III. kötetében (I. 393.), ott eléggé világosan kirajzolódnak az alapszó különféle hangtani változatai (*vocsora*, *vacsara*, *vacsorá* stb.). Ez a másik alaktani térkép az igei származékokat kívánta volna bemutatni, valójában azt, hogy van-e valami területi különbség a *-z* képzős és az *-l* képzős formák között. Első pillanatra is leolvasható a munkatérképről, hogy bár nagyjából egyenlő arányban találhatók *vacsorázik* és *vacsorál* adatok, egyiket sem tudjuk meghatározott területhez kötni, vegyesen, összekeveredve fordulnak elő az egész nyelvterületen. Sűrű hálózatu regionális atlaszokból egyes területeken talán kiderülne, hogy Somogy megye középső részein és Erdély középső részein is inkább az *-l* képzős alak járatos. Ezt a ritka hálózatu MNyA. térkép csak sejteti, teljes biztonsággal azonban nem olvasható le róla ilyen területi elkülönülés.

A nyelvterület nyugati felén — nagyjából a Dunántúlon és Nyugat-Szlovákiában — az iktelen *vacsoráz* alak terjedt el, sőt egyes helyeken többnyire csak ezt az iktelen változatot használják: *vacsorász* (A-12), *vacsoráz* (B-21), *vacsoráz* (C-16, F-14) stb. A szóvégi *sz* persze nem eltérő szóképzés eredménye, hanem a *z* zöngétlenedése miatt keletkezett hangtani variáns.

Abszolút szóvégen, szótagzáró helyzetben az *-l* igeképző is kiesik nagyjából a nyugati és a középső palóc nyelvjárásban: *vacsorá* (Csz-14), *vacsorá* (Csz-12), *vacsorá* (Csz-8), *vacsorá* (E-2, H-3, 6, Csz-5, 8, 10, 13, 15, 16), *vacsorá* (H-1, Csz-9), *vacsorá* (E-5), *vacsorá* (Csz-13), *vocsorá* (Csz-3, 10, 16); továbbá Somogy megye déli és Baranya megye nyugati felében: *vacsorá* (B-36, D-20, 23, 30, G-3, 6, 8), *vacsorá* (D-37), *vacsorá* (B-35, D-22, 24, 28, 36, G-7), *vocsorá* (B-35), *vacsará* (G-2). Egyéb helyeken még: *vacsorá* (E-7, K-8, M-7, 14), *vacsorá* (F-4), *vocsorá* (M-5).

A térképalap morfológiai és hangtani tanulságai lényegében megegyeznek a nyomtatásban közzétett *ebédel* (391.) térképlapéval. Valószínűleg az ilyen szoros párhuzam miatt tekintettek el a szerkesztők a megjelentetéstől.

Röviden még egy lexikális természetű problémát kell érintenem, amely szintén az *ebédel* címszó anyagával való összevetésből kínálkozik. Mivel az *ebédel* (391.) morfológiai jelzetű térképlap, csak jegyzetben közlik a szerkesztők, hogy „főképpen a nyugati részen az *ebéd* főnévből képzett igealakon kívül gyakori az *ebédet eszik* típusú szerkezet használata.” Ha utánanézzünk a felgyűjtött adatoknak, valóban azt látjuk, hogy a feltehetően német szerkezeti hatást mutató *ebédet eszik* (~ *Mittag essen*) eléggé elterjedt a nyugati magyar nyelvjárásokban. Ugyanitt a *vacsorázik*, *vacsorál* mellett viszont a *vacsorát eszik* mindössze négy kutatóponton kerül elő: *vacsorát eszik* (A-4, C-2) *vacsorát eszik* (A-20), *vacsorát eszik* (A-21). Ez utóbbi esetben tehát a képzett igei formákat részesíti előnyben a nyelvjárás is, éppen úgy, mint a magyar köznyelv.

7. *húzogattja* (I, 280.) — Valamelyik fiú a kislány haját többször meghúzza. A kislány azt mondja az anyjának: édesanyám, a Pista mindig a hajamat . . .

Sok, főként alaktani szempontból eltérő választ jegyeztek fel a gyűjtők. Az adatok többsége a *húz* igeének valamiféle továbbképzett változata. Elterjedésük különböző mértékű, egyesek igen nagy területen, mások viszont csak egy-két kutatóponton használatosak. Az alábbi példák a nyelvjárási igeképzés szokatlan gazdagságát bizonyítják: *huzogattya* (B-7), *huzogassa* (R-17), Délnyugat-Dunántúlon és Erdélyben; *huzkoggya* (A-2), a Dunántúl közepén és északnyugati részén; *huzkódi* (D-20), Somogy megye délnyugati részén; *huzgájja* (L-1), *huzgája* (N-2), *huzgájja* (P-19), a nyelvterület keleti felén; *huzigálló* (B-4), a Dunántúl nyugati szélén; *huzogája* (C-12), *huzogájja* (F-12), csak ezen a két ponton; *huzogja* (H-10), a palóc nyelvjárásban, a Sajó környékén; *huzkállja* (B-34), *huzkájja* (P-13), elsősorban egy-két ponton; *huzkulla* (A-11), Vas és Sopron megye határán; *huzdállja*

(B-34), *huzdǵali* (B-35), *huzdali* (D-28), Zala és Somogy megye déli határán; *huzdolla* (B-31), csak ezen az egy ponton.

Egyéb, ritkábban előforduló lexikális változatok: *cibállq* (A-30), *rāngǵtǵyǵ* (Csz-15), *ránágǵjja* (E-5), *rāncǵǵjja* (Csz-6), *rāncikǵjja* (Ro-10), *rigǵzzǵ* (Csz-16), *hurcollyǵ* (H-3), *nyǵzi* (Csz-21), *tiǵpi* (B-5).

Ezen a munkatérképen is kirajzolódik, hogy velaris hangrendű ígéhez palatalis személyrag járul Somogy megye déli részén és Baranyában, továbbá északkeleten, nagyjából a Hernád és a Bódva folyó környékén: *huzogǵali* (D-30), *hǵzgǵali* (F-20), *rāngǵti* (L-11), *hǵzgǵali* (L-8), *huzogǵti* (O-5), *huzi* (Szu-2) stb.

Fölmerül még a kérdés, hogy vajon ennyi gazdag adat és tanulság ellenére miért maradt ki ez a nyelvi térkép az MNyA. megjelent kötetéből. Valószínűleg azért, mert a szerkesztők nem voltak teljesen meggyőződve arról, hogy a sokféle képzett alak és lexikális változat valóban szinonima. Feltehetően kisebb jelentésbeli különbségek vannak közöttük, az adatok tartalmi azonossága tehát kétségbe vonható.

8. *segítsetek* (I, 290.) — Elakadt a szekerem, többen csak nézik. Odakiáltak nekik: ne bámuljatok, hanem inkább . . .

A térképlap legfontosabb tanulsága az, hogy az *-l* és az *-t* képzős ige (*segél* ~ *segít*) felszólító módú alakjai igen sokféle hangtani változatban jelentkeznek más és más nyelvjárásban. A két ige hangtani realizációi gyakran annyira összefonódnak, hogy nem is tudjuk mindig egyértelműen megállapítani, melyik szótári alapalakhoz tartozik egy-egy kérdéses variáns. A nyomtatásban megjelent két másik térkép, a *segítetek* (848.) és a *segíte-tek* (849.) kétségtelenné teszi, hogy a *segít* ige az egész nyelvterületet behálózza, a *segél* viszont csak a Dunántúlon járatos, annak is inkább a nyugati, a középső és a déli részein, továbbá egy-két romániai kutatóponton.

A már említett nehézségek ellenére azért megpróbálom elkülöníteni a hangtani változatokat is. A *segéljete*k fontosabb hangtani realizációi: *segilleték* (A-2), *segilleték* (A-22), a Dunántúl északnyugati részén, az *í-ző* és az *l-ező* nyelvjárásokban; *segilleték* (B-19), Zala megyében; *segilleték* (B-30), *segilletők* (D-30), Zala és Somogy megye határán; *segíjjeték* (B-15), *segíjjeték* (D-6), a Dunántúl középső és déli részein. Esetleg ide tartoznak a Dunántúl északi részén az *í-ző* nyelvjárásokban található *segíjjeték* (C-4) adatok is (igaz, elszórtan még Baranyában is van *segíjjetők* G-11), annak ellenére, hogy ezek az északi, nagyrészt a palóc és a jászsági nyelvjárásokban a *segít* ige hangtani változataiként fordulnak elő (l. alább). Az *íj* hangcsoport ugyanis kétféle értelmezést tesz lehetővé. Egyrészt állhat az *é + l + j* hangok helyén: *fiíj* ~ *fiíjé* 'félj ~ féljel' (MNyA. munkatérkép 675. C-9), másrészt viszont megjelenhet a már említett palóc és jászsági nyelvjárásokban az *-t* képzős ígék felszólító módú alakjaiban is: *taníjja* 'tanítsa' (MNyA. 862. H-4), *segíjjeték* 'segítsetek' (H-5).

A *segítsetek* fontosabb hangtani realizáció: *segíccsetek* (P-19), nagyjából a Tiszántúlon; *segíccseték* (E-3), a Dunántúl északkeleti részén, a palóc nyelvjárásokban és elszórtan a Duna—Tisza közén, valamint a Tiszántúlon; *segíccsetők* (F-14), a baranyai, a tolnai és az alföldi *ő-ző* nyelvjárásokban; *segíccsetek* (P-6), Szabolcs-Szatmár megyében; *segíccseték* (A-18), *segíccseték* (Ro-12), a Dunántúl északnyugati és középső részén, továbbá Erdélyben; *segíccsetők* (D-27), a somogyi *ő-ző* nyelvjárásokban; *segíccseték* (B-21), Zala megye keleti részén; *segíccsetők* (D-21), Somogy megye délnyugati részén; *segíjjeték* (J-9), a palóc, a jászsági nyelvjárásokban és Jugoszláviában; *segíjjetők* (J-21), néhány északabbra eső alföldi *ő-ző* kutatóponton.

BALOGH LAJOS

Nyelvjárási szövegek Oltszakadatról

A magnófelvétel 1978 májusában készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékeinek erdélyi nyelvjárásgyűjtő tanulmányútján. Lejegyezték: JUHÁSZ DEZSŐ, KÓRÓDY ZSÓFIA, MOHL SZILVIA és SÁNDOR MÁRIA, az ELTE Magyar Nyelvész Diákkörének tagjai. — A szakadáti nyelvjárás hangtanának jellemző jegye az *ē* fonéma velarizált-veláris realizációja, amely többnyire labialisabb is az *ē*-nél. Ezt a hangot a Nyatl. *ĕ*-vel jelölte, mi azonban — nyomdatechnikai okokból — az *ö* mellett döntöttünk.

Az adatközlők: [1.] Gergely Jánosné András Ilona, 71 éves. [2.] András Katalin, 71 éves.

[Mik voltak a lakodalmi ételek?]

[2.] *Na, először vot e laskaleves, először pálinka. Azután vót a laskaleves, azután vót ő sóbamfött | mártással, | utánna jött a zajándék.*

[1.] *Ez ajándék. [Kiigazító szándékkal mondja.]*

[2.] *Ez ajándék. Utána vot a zajándék. S akor mindénki atta a zajándékot, ami, | aszt, emit akartnak. [Így!]*

[1.] *Attak gabonát, attak dísznokat, malacokat; attak zöldbuzát, me akkor nemigön attak ejándékot, mert nem vot az, mint | ehogy ma van. | Kicsit gyöngébben attak ez ajándékot, de attak.*

[2.] *Attak ú úty, hogy arasson lè ety pár kalongyát.*

[1.] *Es attak búzát, hogy arattak. | Es másnap | elmöntek hajnalozni.*

[2.] *Jò, de még van azt eből vot asztán a sült és e tötökáposzta. Es e bőr, s azután jött e kalács. | Nem ugy mim most, hogy van téstá! Hogy adnak előtelt. [A következő néhány másodpercet egymás szavába vágva mondják, ez a rész érthetetlen.] Akkor nem vot előtel.*

[1.] *Sę torta.*

[2.] *Nem vot.*

[1.] *Nem vot.*

[2.] *Akkor csak ez vot. | Laskaleves, a e sòbam^mfött | è tötökáposztà, no s e kalács.*

[1.] *S e kalács.*

[2.] *Ennyiből álot | zs bor.*

[Es ez a hajnalozás, ez . . . ?]

[Egyszerre kezdik, majd az 1. számú adatközlő folytatja.]

[1.] *S asztám másnap elmöntek hajnalozni. | Összeáltak mindén, akik vótak e lakodalomba, | és | zenève^l elmöntek mindön házhoz, ehol vótak e lakodalomba. | S ot éneköltek, vagyis muzsikáltak, táncoltak, s osztám men | möntek e szomszét házagba. | Útyhogy mind az egésznél vótak, akik vótak | e lakodálomba. | S azután hazakerültek, és attak | öty savanyolevest.*

[2.] *Hegymáslevet.*

[1.] *Korhejlevet.*

[2.] *Hegymás. . .*

[1.] *Hegymás lének montuk mi akkor. | S aval, hotyha megötték, vège vot e lakodalomnk.*

[2.] *Dè azon a rëggel. . .*

[1.] *Azon e röggön.*

[2.] *Azon e röggöm, mikor vót e hajnalozás, mindön asszony vitt öty tán^mért, s aszt televitte putyikával.*

[1.] *Aszalt szilvával.*

[2.] *Asz! vutte ē fijatal m̃nyecskének. | S az beöntötték űty kosárba, s othatyták tányërostol. | Ez a szokás töbet nincsen.*

[1.] *Ez r̃ig vót. | M̃G | e mü idõngbe, mikor mi mük gyermekökök vótunk.*

[Akkor milyen muzsika volt a lakodalomban?]

[1.] *Hát mijem muzsika? | űty hegedű, űty klarinét és | ennyi.*

[2.] *S vót a faluba eg̃y ə | egy eg̃z zene. Vót két hegedűs, | eggyə egy bógós | és űgy | cimbalmos. | És ezökök hor | vitték.*

[1.] *Ide-oda.*

[2.] *Ezék már megöregöttek itt [a következő szó érthetetlen.]*

[S táncoltak rá a népek?]

[1.] *Táncoltak csárdást, polkát, valc̃ert — ezék vótak akkor a tãncok.*

[Másfajta nem is volt?]

[1.] *S a marosszéki hétlépésöst.*

[Na, hogy van az a hétlépéses?]

[1.] *Azok | hát. . .*

[2.] [közbeavágva] *És még vót vót e sutyis | sutyispolka.*

[1.] *Sutyispolka.*

[2.] *Az is régi tãnc.*

[1.] *Azok mint kimöntek.*

[El tudja még mondani, hogy ment az a hétlépéses?]

[1.] *L̃het! A partñerem, ha tuggya, de én nem vótam jò tãncos. [nevetés] A hétlépésös.*

[2.] *Hà hogyne tuggya!*

[1.] *Hà hogy?*

[2.] *Hà hogy?*

[1.] *Hà ig̃n | er̃b*

[2.] *Ar̃b, er̃b, s vissza, s úgy s így, és na! [nevetés]*

[A lakodalomhoz fel is kellett öltözni. Hogyan öltöztek?]

[1.] *Hát, | hogy ötöztünk. [a 2. számú adatközlőhöz fordulva] Na, mongya el à lakodal. . .*

[Mondja csak nyugodtan!]

[1.] *Na, jò. | Hát vof | inG | kihimzött inG, | gall̃eross, | aszt f̃lvöttük. Ria vöttünk űgy alsó rokoját. | Csipkével. | Ria jött ef fehér ráncos rokoja. Az apró | plissz̃egbe vót | ragva. S ria jött | szip surc. Ety fekete szattiⁿ rá jöt még űty fehér kiva^rottas | surc. S asztán vagy lãjbi, vagy m̃jrevalo. | S e m̃nyecskék. . .*

[2.] *S hátul a e pãntlikák!*

[1.] *S hátul vótak | pãntlikák.*

[2.] *És a nyakāba^m vótak e gyöngyök.*

[1.] *Zs gyöngyök, csakugyan! | S ű m̃nyecskék | . . .*

[2.] *Toronyostökökkel.*

[1.] *Toronyostökökkel, valami hosszú, vékony ruhâ^k, | pãntikát t̃ttek innenti^l eddiG | űgymás után, így. | S asztán ria t̃ttek űgy vékony ruhâ^t, valahoty fel, f̃lboritva az eg̃sz.*

[2.] *Na, er̃b jütt e kunty.*

[1.] *Na.*

[2.] *A ə fej e fejedre el̃p t̃tted ə e kontyot.*

[1.] *Aszt!*

[2.] *S azután t̃tted e csepsz̃öt. | S e csepp̃szre t̃tted ē pãntikákot.*

[1.] *Pãntikákot.*

[2.] *Rendre, rendre, egészen fölig. S azután^l jött az e vékon tü^l jële ruhâ. Vékony^lbúl.*

[1.] *Véko^{ny}.*

[2.] *S asz feltetted, s asztán tetted à tornyostöckkel.*

[1.] *Tötted e tornyostöckkel.*

[2.] *Úgy van.*

[1.] *S ę lányok szinten úgy vótak föltözve, de töttek pártát. | Aszt e százszos naty párták pántikákkal egészülnek. | És...*

[A legények? Az emberek?]

[1.] *A legények...*

[2.] *Ugy ahogya látták esztet ā fiut. [...]*

[1.] *Na^b, miről még mongyunk?*

[Miről? Itt vannak az Olt mentén. Biztosan sokat dolgoznak a földeken is!]

[1.] *Hát | akkor elmongyuk e kendör, s e szövésnek a historiáját. Jól van?*

[Jól van.]

[1.] *Na kérem. | Jó. | Na e tönnap fölkészültünk ez embörömél, hogy mēnnyünk, hoty száncsuk mög e kendörfödet. | Mekszántottuk, összegyütöttük ęty tyuk ganét, bēttöttük ęgy zságba, vőttem e kendörmagot ęs kimöntünk szántani. | Mekszántottuk, elvetettük, | ki-jött | e kendör, ęs három hónapra | elmöntünk ęs kinyöttük | e födből. | Kiterítettük ę | földre, az mekszáradott. | Azután hotyha mekszáradott ęty fele, elmöntem ęs megförgattam e másik felére, hogy az is mekszáradott. | Na, mikor kész száraz vot, elmöntem ęs fölköttem | ęs le-lomoltam. | Vagyis levertem e lapját, e föthöz üttem, emeddig nem vot | ęs azután kötösębe töttém. Mindön kötęsbe töttem tisz fjęjt. ęggyet így, ęggyet úgy a gyükerivé. | ęsszeköttem, ęgyött az emböröm ęs kivittük ez ęltra. ęs beasztattuk. | ęlvittük ęs karokkőzi töttük, ęty töttük hosszabá s közigbe karot, ęsszekötöttük, ęs mikor e zegęssz | vaty tisz kötęs lehetöt, tizenöt, gkkor megraktuk köeccsel, hogy mőnnyęn le e fenekire ez ętnak. ęs az otmaradot nyóc napig, emeddig | megázot jól e kendör. | Ha megázot, elmöntünk ęs kimostuk. | Jól kimostuk. Oda-captuk e vízhez. Így is, úgy is | s kivittük ez ęt martyára. | Ott | rakásba töttük, ęs fölköttem, oszt e szekęre s hazahoztam. | ęs ęggyenkęnt kibontotam, me azok e kötęsęk ęssze vótak kötve. ę úgyę palánk, pęlánk mellett | töttem, hogy mekszáradott. | ęs mikor mekszáradott az e kendör, vot nekęm ęty töröm. Emivel aszt a kendört mek köllötöt jól törni. | ęs lerázni e pozdorjájáról. | Azután, ha asz kész vot, az e kendör csak a töröböl | elmöntem ęs hoztam e tilot. | ęs ujbol e pozdorjátol letiloltam jól, hoty tisztának maradt. | Asz kész vot. Azutám mek köllött aszt | dolgozni. | Vótak göröbenök, ęs ęvål e kendört ęgyik részın fıjel megbogosztam, jól ęsszecsavartam, ęs e másik felit e göröbenel lehusztam. | ęs abbol emít lehusztam, | abol e sok szözböl, emi lejöl, | e két göröbenel lefęsültem ęs kihusztam e pácot, emi az megvetőnek jöt. | S emi benne maratt e göröbembe, ez aproság, aszt | ęjbol megrásztam, s fęretőttem: az lött e csüpięje. | ęs e pádzbol, emit kivőttem e göröbemből ęs e csüpiüböl, az meg lött fonva, s abbol löttek e zsákok, lepödők, męg abroszok, męg ęgymás. | ęs esz kész. Azután vőttem e hęhöl. | S aszt e kendört ęjbol áddolgosztam: lehęhöltem, ęs emi lejöt, hogy otmaradot e hęhölböl, | abbol lött ez apropác, | e másigbol lött e kendör. | Aszt e kendört mekfontam megvetőnek, ęs ez apropácot béverőnek. | ęs e kettöt már s e kendört, mikor mek köllötöt | mán dolgozni, hotyha kész vot mekfonva, asz mek köllötet szapulni s ugyan mek köllötöt e egészet szapulni. | Mekszapultam, elmöntem ez ętra, kimostam, mekszáradott, ęs azután kesztem, hogy^o | szortęrosztam, e szövést. | Már e | kendört, | mikor mek köllötöt vetni ez | s | nę*

[2.] *Vetőfán.*

[1.] *vetőfán, akkor vőttem e gyapottat. | E kendört s e gyapottat aszt ęsszevegýtőttem. | ęty szál kendör, ęty szál gyapot, ęs annak e vásznok asz montuk, hogy | „szál ęty fogba”. | Asz mekszöttük ruháknak, me kellett. | Ingnek, s ennek. | ęs | męg mi csináltunk azután ? | Mekszöttük e vásznat, s aszt mek köllöt szapulani, ęs azután e napon fehęrteni ęty hętig is, emeddig lött abbol egy lágy | fehír | vászon. | ęs osztám mekszáradott | mekhusztuk ę...*

[2.] *Vonopácáva.*

[1.] *Igön, ^he vonopácával, | és e vásnqt kettőhajtottunk, és összegyütöttük | na, nem tom*

[2.] [súgva] *göngyölegbe*

[1.] *göngyölegbe. | S asztán, azután abbol szaptunk, vartunk. | S ez a | kendörnek e historiájg.*

[Milyen ruhákat csináltak?]

[1.] *Hát | akkor. | Beszélheték rëndesen?*

[Persze, nyugodtan!]

[1.] *Akkor mijent vetettünk? Akkor vetettüng gyapottat, csag gyapottat, vetünk ijen fejtőféléket, s abbo qsztn szóttünk mintákat. | Abrosznqk, párnahuzatnqk, lepedőknek, ugy a szélíkre. |*

[2.] [súgva] *Páhojos, fenyős.*

[1.] *Páhojos, fenyős, és háromnyüstös és sokfélit.*

[2.] *Öty nyüzsdbe szöttem én, öt nyüzsdbe is. | [. . .] Gyapodbol.*

[1.] *Gyapot.*

[S milyen színeket szóttek? Szóttek színeket?]

[1.] *Fehért.*

[Csak?]

[1.] *Fehért. | Csak fehért szóttunk, me akkor | így vót ezelőtt | szinte negyven éve, | szinte ötven éve. [. . .] Már többet | se kender nincs, se szövészek, se semmi.*

[2.] *Ha akarsz szóni, én odadom e szövészekömjt, me ot van!*

[1.] *Hát. . .*

[2.] *S adok süfüt is, adok kendört is!*

[1.] *Háb beszéltek, hogy szövünk. Nem? [. . .] Nohát osztán mekszójuk ketten!*

[2.] *No, ketten mek mekszójuk!*

[1.] *Mekszójuk ketten.*

[2.] *Oszt elosszuk.*

[1.] *Elosszuk.*

[Mondták, hogy a szövés előtt a kender mellé szedtek gyapotot vagy gyapjút is.]

[1.] *Hát, a gyapjút aszt külön szoktuk.*

[Hogyan? Innen a faluból, vagy máshonnan?]

[1.] *A gyapjút?*

[Igen.]

[1.] *Hát innen! Hát mindenkinek | van!*

[2.] *A gyapjút mekfontuk és abból szóttuk a posztot. Elvittük a ványolohoz. . .*

[Ezt is kezdjük előlről, hogy a birkáknál hogyan csinálták ezt!]

[1.] *Na, jö.*

[2.] *Miután⁹ meg nyírtuk e juhokot, e gyapjút megmostuk, s akkor elszorterosztuk. | Ényi hossza vót, aszt töttünk megvetőnek, s ez aproját bēverőnek. | S akkor mekszöttük ety széle szélyös | bordába, | egy ojan tizenögyyes | bordába, jó szélyös. | Ha mekszöttük, elvittük e ványolóhoZ. | Vót itt á e szomszét faluba Porombákon ványolo, oszt oda vittük és | ott össze összeverödöi [. . .]*

[1.] *Aszt bētötték e vízbe az e ványolo ojan, hogy bētöszik é vízbe, és vannak valami kalapácsfélék, hogy az e poszto alatta mönyön és az állandoan csapja, hūza, és az állandoan forok, hogy aszt | é, hogy mongyákot, aszt é posztot állandoan verik. | Az marad vagy h^a három, négy vagy öt nap egizbe. E medig összegyül, hogy erős poszto lősz, öty finom poszto l^{sz}. S akkor aszt kivőszik mekszáricsák, s akkor mink mönyünk és elv^{ssz}ük. | És hazahozzuk. | És aszt, ha köll, | meg lehet festeni, s ha nem, osztán régebben jártunk ijen harisnyával,*

abból csináltuk e harisnyákat | ez embőröknek a leginyőknek, és e többit emít nem, asz mek-festőtük, s csináltuk ezöket ë. . .

[2.] E rövid kabátokat.

[1.] E rövid. . .

[2.] Kabátokat.

[1.] kabátokat. Emivel jártak.

[2.] És vettek. . .

[1.] Bubocskát! Me valamikor úgy montuk nekik, hogy bubocskák.

[És miket hímeztek rá?]

[1.] Hát, | na, hogy mongyam | e himzést | nem körösszöm, ijen. . . | de nem mük himösztük | azokat az a szücs | hémöszte rēja.

[Régebben sem hímezték itt a faluban? Nem hímezték régebben sem a faluban? (Lezáratlan intonációval.)]

[1.] A?

[Ezeket a ködmönöket.]

[1.] Nëm.

[Mindig a szücs csinálta?]

[1.] Mindig a szücs csinálta. [a végét halkán suttogva]

[S hát aztán közben a földeken. . .]

[1.] Hát aszt. . .

[. . . dolgoztak-e?]

[1.] Dolgosztunk.

[Ezek mellett!]

[1.] Ezek melled dolgosztunk mindön nap. | Elmöntünk szántani, azután elvetöttük e törögbuzákat, osztá elmöntünk, ha kijöt, | megmasináltuk. | S azután elmöntünk kepálni. | Közbe e törögbuzák közöt töttünk tökö, | fuszujkát | és |

[2.] kendőrmagot.

[1.] s kendőrmagot e szélyén, hogy lögyöm mag | kendornek hoty tuggyunk vetni, hocs cs¹nájuk^{nk} újból gúnyát. | És osztá hotyha mekkepáltuk elsöbe, hatytuk öty hónapig. | Evot júnus vége felé. | Azután elmöntünk és mekkepáltuk másoccor, jól, mindön, | és harmaccor elmöntünk, hogy atunk földet. Ögy masiná egy ijenel, hogy. . . möntünk el és hát vagy | földhalmosztuk e gyükkereköt, hogy ne boricsa le e szél. | És azután jött agusztus felé mekköllö, ho gyéricsük e törögbuzát, me ha sürü vöt, akko nëm termöt. | Elmöntünk és meggyeritöttük e törögbuzát. Emít kivöttünk, földöttük e tézságára, | és aszt hazahosztuk és odaattuk e merháknak. | S azután elmöntünk, ha megért e fuszujka, leszöttük e fuszujkát, összegyütöttük e tökö, hazahosztuk. | E fuszujkát kibontottuk, s ha nem, öty hadaroal kicsépöltük e csürbe. | E tökö odaattuk e dísznöknak | és azután elmöntünk, hogy leváktuk e kendőrmagot mindön földből. Na^hát akko nem votak naty föggyeink, hanem öty két három öt lékásos födek; összegyütöttük mindön felöl e kendőrmagot. | Mekszárasztottuk, hazahosztuk és kicsépöltük, azután elmöntünk és kitréroltuk, | s akkor lött öty két három veka kendőrmag is, hogy lögyön | jövendöre | vetni. | S azután jött ez ösz. | Le kölöt szödni e törögbuzát. Mekköttünk ögy zsákok így, aszt földöttük e vállunkra, és e törögbuzát lapistol leszöttük, bétöttük e zságba. Rekázaba töttük. | Ot hattuk, míg leszöttük, | abba e hetárba, ehol megöngették szödni, leszöttük ez egész törögbuzát. | Osztá két három napra megeresztöttek, hoty hozzug bë e törögbuzát. Elmöntünk, behosztuk e törögbuzát, bétöttük e házba, vagy ecs csürbe, és azután este kibontottuk | a törögbuzát. Törögbuzát bétöttük osztá vaty kosárba vaty föld e híjúba, és e törögbuza lapit földvittük e sókra. Aszt odaattuk e merháknak. | És hotyha kész vöt az, akkor elmöntünk, leváktuk e csünyát, összeköttük és hazahosztuk, s aszt is éraktuk, hogy lögyön e merháknak télire.

[S amikor nem törökbúzával csinálták ezt, hanem búzával? Akkor hogyan ment a búza?]

[1.] Hát a búzát asz learattuk, az már egisz más. | Aszt elvettük, s tavasszal elmöntiung gyomlálni, me sok helt volt ijen tövis, | asz ki köllötögy gyomlájjuk. | És ha asz kész vót, lëarattuk, | kalongyába raktuk, | és ögy két három hétre, mikor megeresztöttek, bëhordottuk e búzát. | Bëttöttük e csürbe, | emeddig bëhosztuk e zegëszet, és azutá mikor soron votunk, kicsëpöltük | ögy tüzmqsina félel. | És | e szalmáját kazalba raktuk e kërbe, e pováját bëtöttük e pojvatartóba, s e búzát e tisztabuzát asz fülvittük e hijuba. | Mekszörtërosztuk, hogy mejik megnqk, s mejik | ételnek. | E^{ny}[ny].

[No, hát gondolom, hogy azután elvitték a búzát valahová megörölni.]

[1.] Há elvittük, igen, a malomba, | mëgöröltük, sütiüttung belöle még lepényt, | mëg jó kinyeret.

[Hogyan?]

[1.] Hát hogyan. | Én este | bëasztattam e koàszt, | mind ma. Este szítáltam. | Fösztëm öty fazék prumpaszt, | megöröltem, bëtöttem oda, és abba csináltam e koàszt. | Közbe mekszítál e lisztöt. | S másnap röggel fölkeltem, ugy min szoktam korán korán, | és dagasztottam. | E tészája mëkkelt, kimöntem, hevítöttem, és | bëvettem e kemöncibe. | Kemöncët mekhevítöttem fáal jól, és | bëvettem e kemöncëbe kinyeret. | Az állot két órát. | Két ora mulva elmöntem. . . vagyis azelőt ögy órára megmozgattam e kinyereköt, férelöktem e hejkröl. És két órág elmöntem, és kiszöttem e kinyeret e kemöncéböl és öty fáal s s egy vakaroval jól lëvertem e hijjától jól lëtisztítotam, ez égetet hëjjától, hogy maradot e kinyir szép ròzsaszínek. | Fölnötnék és puhának és nagyon jönnek. |

[Biztosan csináltak kalácsokat is!]

[1.] Hát, csináltunk kalácsokat izs, de nem ugy, mint | ma, hanem ugy mind régeb. | Vettünk ëlesztöt, kevertük a teknöbe a zëles. . . szöt, tëjjel asztám mëdagasztotuk tójással, és asz ha mekkelt, abba tettünk vagy dijöt vagy mákot, aszt összehajtoztuk, és | betettük a kemencëbe és meksütöttük.

[Hát a kukoricát, visszakanyarodva a kukoricára, használták állatok etetésére. Mit etettek?]

[1.] E törogbuzát használtuk | e marháknak, | disznoknak, | tyukoknak és | magunknak. Puliszkának. | Puliszkát fösztünk rö. . . sokszor röggel és este. | Puliszká^hg vot | bihaj' téj, túró, tojás. | És este megint | bihajtéj és még valami melëje. | Tëlön átal tötötkáposztának | disznosüttl s ijesmivel | ettük.

[Na, de hogy legyen disznosült, ahhoz elébb a disznót le kellett vágni.]

[1.] Aszt leváktuk a disznöt vagyis | a disznöt mekhizláltuk | nyáron átal. | Karácsony felé | le kölot vágjuk e disznöt. | Na leváktuk. Ki vágja le? Hát valaki, aki értötte. Én ëlhíttam epámot, hogy ö vákta le me jól tudot vágni. | Leváktuk e disznöt korán, | és | ël-nyutottuk e zudvara hosztunk szëlmát, és mekpërgöltük. | Mindⁿ odalán jól, hogy e szörje éggön le. | És ha meglöt përgölve e disznö, azután jól megmostuk. | S ha kész vót, akkor epám fölváktá. Kivötte belejüt, összedarabolta úgy-ehogy, és osztá bëvítettük. | Osztám mekcsináltuk. | Májast, | kölbászt, véröst. | És e többi húst azd bësosztuk öty tekenöbe. | S e szalonáját szintën bësosztuk öty tekenöbe és jól mekppaprikázva. | No az ot állott | vagy nyóc | napig. Azutám mekforgattuk, és kivöttük abbol e páclébül és fölkötöttük és föltöttük e füstre. | Ot mekfüstölödtöt jól, | kölbász, | hus, | szalona. | S osztán onnat levöttük, bëtöttük e kamarába s tëlön átal abbol vót mit önni. Puliszkával.

[Amikor jöttünk befelé a faluba, akkor láttunk nagy gyümölcsfákat. Milyen gyümölcsöket természetnek erre?]

[1.] Hát, | azok a fák, ezek ezek csak most löttek a mijota e kolektiv. | Ott e mü föggyejink vótak. | Osztánt, hotyha elvötte e kolektiv odatött álmákot, sorba föl, | szilvát, csörösnýët és ijen nemesep körtëfélët. | Ezék vannak ott, ehol | jöttek, hogy | nësztök.

[A húsok mellé biztos kellett valamilyen savanyúság is.]

[1.] Hát töttünk el káposztát.

[Káposztát, uborkát?]

[1.] Töttünk el ugorkát, és káposztát. | E káposztát bötöttük úgy nagy | kádba, ehogy mük montuk, vaty hordoba e zugorkát is akkor hordogba töttük, me nem vot e sok | borkam féle. | És | e zugorkát leszöttük, és bötöttük sós vizbe, addig, emeddig mek | tött az e hordocska. | És ha mektöt, hogy má teli vót, azok e zugorkák hajlottak, hogy lehető velük játni, kiszöttük, és aszt e levét eldoptuk, és azután összeraktuk e | zugorkát, töttünk beljé, | mit is töttünk, nq. . . | csombortot, kaprot még ijen a csörösnyeleveleköt is, | ki | ehogy szerette. | És akkor mekcsináltuk ez ecötös sós levét, és rija öntöttük. | S rija töttünk | doszkácskát, s rija öty köet és az lénymota, és az vot e savanyuság. | E káposztát aszt összel leváktuk, lepucoltuk, és bötöttük e kádba. | Töttünk e káposztának e | törzsáját kiváktuk, és mindön ojan kivágot, kifutot torzsába töttünk úgy—ögy marok söt. | Annyi elig vot e káposztának. Asz szép n összeraktuk, e közepire töttünk csombortot és kaprot, és mek töttünk törmát. | S asz mektöttöttük egisz fölig e | hordot, e káposztáskádt, | és rija töttünk doszkácskát és rija ögy nagy köet. | És az állot három nap, | úty csak sóba. | Azután osztán föltöttöttük vízzel, és mind n harmadik nögyedik nap megeresztöttük e káposztát, hoty forgattuk e levit. Az isten tuggya, meddig mönt iGY. | S ez e káposzta historiája.

[Vajon halásztak-e itt?]

[1.] Nálunk? Igén!

[2.] Hálásztak.

[1.] Nagyon, nagyon, | úgy min. . . [a többi nem érthető és félbeszakad].

[Legyen szíves, mondjon valamit erről! Itt hogyan csinálták?]

[1.] Hát, epám, mikor ény gyermeköt votam, szokott | mönni helászni. Este hazajöttünk e [kapálásból? — érthetetlen a szó], ez Ot ot vot nem messze e kərből, s asz mongya epám: — Tè, asszony, vüszöm e hálót, s kimönyök ety kicsit, hogy | hozzak valami halat. — Na, ém miny gyermek: Apu, én is jövök! — Gyere! — Hát, elmöntem, és vót ez e pqtqk. Hogy mongyam én ennek e pqtqkngk, ott e | kertünk fenekibe.

[1.] Na, a falu pqtqkja. Ez Ot ot vot meletè, falu patakjába még jöd bé | e viz. | Na aszt mongya ap^a: — Te, Ilonácska, mönny és hajdzs be küekötet | vizbe, oszt^a e halak lejönnek. Éépeg ucs csináltam. Hajtottam bé | küeköt e vizbe, | epám vot e hálual. Az^ae hálp, ögy oan összefonol necféle, | ijen. . .

[2.] . . abron. . . [alig hallhatóan]

[1.] . . ábronsokra, fzl | szörölve, és vot ögy | hosszú ruggya. Fokta aszt e rüdat, s aszt e hálod bëeresztötte e vizbe, s mikor kihusztá, bizo^a halakat kihusztá. | És èvel elmönt helászni. És máskor. Vötte köteleköt, és kimönt ez Ótra, és bötötte köteleköt.

[2.] De kötelege kötöt horgot.

[1.] E kötelek asz, hoty hosszú spárga vot, mint | ide fal is. S azon e spárgán vótak | ungyicák: hrgok. És azok e horgok föl vótak tève ijen hosszú spárgácsákra. Vot | mek tizenöt ojan horog is egy ojan hosszú spárgán. S abba e horogba töttek hørnyo^{rot} | ögy | ijen cserebogár | nem^{tom}, hogy mongyákot. És asz szépn összehusztá, es elmönt ez Ótra, | ot vot hajácska. | S bëült e hajucskába, és ez Ot pørtára bëszurt egy jan pálcáfélét. . .

[2.] . . cüeköt. . .

[1.] è cüeköt. És oda kötötte e kötelek. És e kötél el vot rendözve e | hajácska szélyin. És e | hoty hajtotta — me nem ögyedül mönt, | valakiel —, e hajócskát hajtották ök ugy eresztöttég be e kötelek. E kötél közepin vot öty kö | kötve, hogy az e kö osztan lehusztá e zOtnak e fenekire. Addig e meddig elért e kötél, bëeresztötték [a vége nehezen hallható]. Na, bëeresztötték. Másnap röggel fölkelték körán, és elmöntek, h^oGY kivették e köteleköt. És sokszor ojan szép halakat hozó^t, | kilosokot, kétkilosokot. Hercsát, Pontyót. [A következő mondatot halkan, gyorsan:] S még mit is hoztak? Ezököt hozták. HoGY jó sokat, mer akko vót | hal | ez Ódba. Ma nincs többet hal ez Ódba.

[És hogy készítették el a halat?]

[1.] *Hát | hogy készítettük el. | Mefőszttük káposztalébe, megmostuk, mektisztítottuk, földarabottuk, és | fölfőszttük e káposztalevet. Abba főszttük e halat. | Asz ha lehült, aszt mekcsináltunk, mint ma. Asz ha leült másnapra, osztán részeltünk tórmat, belétöttünk tórmat, abbe káposztát, | hallébe, és mellé főszttünk eggy | naty pulisztikát. És jó volt! | És ősszel, mikor kicsi vót ez Ót, | akkor csináltak eggy ojan hosszú györttyát, kendőrből, reköttyéből, szárazból, ősszekötötték. Ez Ót kicsike vót. | És vót nekik eggy villájuk, eggy oan | an | vas | villa féle, | annak vót eggy oan hoty hívjákja is, | nyele is. | Aval elmöntek, de | csak így mezüláb. | Bémöntek ez Ódba, m_e ez Ót nem vót nagy, | és a_val è | gyorttyáa — me így montuk neki — lehető_t látni e halakot e | z Ót fenekín. És a_val e villáal mekfokták és mekszurták s kivötték. És hazahoszták.*

[Az Ólt hasznót is meg örömet is jelentett, de biztos volt olyan idő is, amikor bánatot hozott az Ólt.]

[1.] *Vót. | Hetvembe. | Hetventől.*

[2.] *Hetvenödbe is.*

[1.] *Egészzen hetven | ötig mindön nyáron ez Ót kijött. | Kijött anyira, hogy bėjött jaluba. De hogy nem jöd b_e ez egisz jaluba, vót it két pqtgk. E Dió-pqtgk, e Közép-pqtgk. S az e két pqtgk ez Ótat visszaverte, hocs csak ez jalunak e^z also végín tudod bėjönni ez Ót, hogy biza e^z alsó jaluvégírről az embörök ki köllöt jőjjenek, hogy jőjjenek b_ele a^a jaluba merhástol, mindönöstől, mert má ez udvarón vizek votak s ez uccán is. Ez mönt egészen hetven | néty-hetvenötig. | Mindön nyáron. Útyhogy akko^r t_ermis nem vót, hoty | sokszor kijött ez Ót, háromszor is | eggy esztendőbe.*

[Régebben is így volt?]

[1.] *Nem vót így. Így vód, de nem vót ijen | hogy mongyam, | ijen sürün kijöve ez Ót, mind ebbe négy esztendőbe.*

[2.] *Kilencszáztizzenkettőbe vót nagyon kijöve ojan nagyon, és m_eg | vót etyszer harmincháromba | megín nagyon kijöve.*

Közzéteszi JUHÁSZ DEZSŐ

S Z E M L E

Björn Collinder, Fenno-Ugric Vocabulary

An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Second Revised Edition. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1977. 217 lap

BJÖRN COLLINDER professzor 1955-ben jelentette meg az ismertető mű első változatát. Hosszú időn után, BUDENZ JÓZSEF Magyar—ugor összehasonlító szótára (Budapest, 1873—1881.) és OTTÓ DONNER Vergleichendes Wörterbuch der finnisch—ugrischen Sprachen című munkája (Leipzig, 1874—1888.) óta ez volt az egyetlen, a teljes uráli nyelvesaládot felölelni kívánó szótár. Anyagában azonban nem törekedett teljességre — erre utal a címben a Vocabulary megjelölés —, az ugyanis egy ember erejét meghaladó feladat lett volna. Mindenesetre annak idején szép tudományos teljesítménynek számított a FUV., amit akkori két legalaposabb recenzense, ERKKI ITKONEN (UAFb. XXVIII, 56—80) és AULIS J. JOKI (FUFA. XXXII, 42—55) is méltatott. Emellett természetesen rámutattak számos olyan részletkérdésre, amelyek kapcsán érdemesnek látszott volna bizonyos problémákat újra megfontolni. Huszonkét év elteltével megjelent tehát a második, javított kiadás, amely azonban terjedelmileg alig különbözik az elsőől (XXI + 212

l.), így nyilvánvalóan nem számíthatunk a tárgyalt etimológiák számának szembeszökő gyarapodására. Az olvasó tehát elsősorban azzal a reménnyel vehette kezébe az új FUV.-ot, hogy az alapos, konstruktív bírálatok nyomán árnyaltabb az egyes etimológiák megítélése, a tévesnek minősülők kimaradtak, az arra érdemesek viszont bekerültek, illetve hogy az elmúlt két évtized finnugor etimologizálásának az eredményei legalább részben figyelembe vették.

Voltaképpen teljesen ismerős a második FUV. annak, aki az elsőt alaposan tanulmányozta. Szerkezete, beosztása változatlan: Preface... (5–6), Abbreviations (7–8), Introduction (9–20), Word-Lists: Uralic Word-List (23–86), Fenno-Ugric Word-List (87–139), List of Indo-European Loan-Words (140–51), Appendix, Uralo-Altaica (152–8), Index verborum (159–207), Index animalium et plantarum (207–9), Bibliography (210–7). Már a fejezetcímek is mutatják, hogy Collinder igen komoly figyelmet fordít az uráli nyelveknek a más nyelvesoportokhoz fűződő kapcsolataira, hiszen — mint köztudomású — e kérdéskörnek több remek tanulmányt is szentelt. Mégis túlzásnak érzem az első kiadásból (XII) átvett mondatot: „Yukagir... is obviously related to the Uralic languages” (12), annál is inkább, mert JOKI ezt annak idején okkal kifogásolta (FUFA. XXXII, 45). Ha jobban elmélyedünk a szótárban, némileg csalódunk: az említett két recenziót alig (vagy talán egyáltalán nem is) méltatta figyelemre, sőt a kibővített irodalomjegyzékben sem találjuk meg azokat; továbbá nem nagyon látszik tudomást venni az 1955-től kb. 1975-ig megjelent újabb etimológiai kutatási eredményekről. Transzkripcióját ugyancsak változatlanul hagyta; az általa ártírt adatokból csak a finnugor nyelveket jól ismerő kutatók képesek visszakövetkeztetni a helyes hangalakra, bár nem mindig, hiszen lényeges (fonematikus) jegyeket mos el (vö. pl. STEINITZ megjegyzését: „Coll.’s unrichtige Transkription”: DEWO. 327, *jik* ‘Sohn’ alatt). Úgy vélem, részletes recenzióra nincs lehetőségem, hiszen lényegében egy több mint húsz évvel ezelőtti tudományos munkát kellene bírálnom az azóta felhalmozódott ismeretek birtokában, márpedig az nem volna korrekt. Ezért inkább csak néhány kiegészítő megjegyzést teszek:

Az *ē* a magyarban középső nyelvválású, és nem „an open variant of *e*” (16), viszont helyesen a 14. lapon. — A m. *arasz* szónak van jó osztják megfelelője (l.: MSzFgrE.; TESz.), amely az első kiadásban (3) még szerepelt, az újból viszont érthetetlen okokból kimaradt (25). — A vog. *pääji*, É. (v: KL.) *pale* ‘thumb’ (27) hangtani okok miatt nem vonható a lapp *bælgē* ‘ua.’ szóhoz (l. HONTI: NyK. LXXVI, 371). — A lapp *čuoi’gá-* ‘to ski’ még kérdőjellel sem vonható szerintem a *t-s* kezdetű vogul és szelkup szókhoz (30). — Az osztj. É. *awa* ‘the lip of the bear’ a vogul *aawa* ‘(bear’s) head’ átvétele (l. DEWO. 232) a FUV. által közölt (62) közvetlen egyeztetéssel ellentétben. — A fi. *tyven* ‘calm’ vogul megfelelőjéről Collinder nem emlékezik meg (81; de l. SKES.). — A második kiadásba a lapp *akte* ‘kill’ megfelelői közé (88) fel kellett volna venni a m. *ūt* igét (MSzFgr.; TESz.). — A m. *lep* megfelelőjeként említett (111) osztj. *byp, tep* ‘sleeping tent’ valójában zürjén jövevényszó (DEWO. 787). — A fi. *mies* ‘man’ a FUV.-val ellentétben (114) elválasztandó az ugor szóktól, a m. *magyar* biztos ugor kori szó (MSzFgrE.; TESz.). — Az észti *saps* ‘steering-oar’ alatt közölt etimológiai együttes téves (l. HONTI: NyK. LXXIV, 23).

Természetesen egy-egy etimológia helyességének megítélésében nem kell a véleményeknek megegyezniük, de a fenti esetek értékelésében, gondolom, nemigen lehetnének nézeteltérések.

Néhány más jellegű észrevétel:

A cser. *mučan* orosz jelentésének („v konce”) angol ‘at last’ értelmezése (115) téves. — JOKI szerint (FUFA. XXXII, 54–5) a fi. *kuusi* nem *Picea abies*, hanem *Picea excelsa*; az új kiadásban változatlanul az elavult tudományos megnevezés szerepel. — A legfontosabb etimológiai forrásokat említve (23) utal a 70. lapra, holott a hivatkozott rész a 87.-en van (az első kiadásban valóban a 70 a helyes lapszám). — Talán célszerűbb lett volna az

egy-egy szócikket a *Comparative Grammar of the Uralic Languages* című könyvben közölt alapalakok alatt megjelentetni. — Hol jelöli, hol pedig nem az egyes adatok előtt a nyelvjárási hovatarozást. — Nem világos, milyen szempontok szerint választotta ki az idézett obi-ugor nyelvjárásokat, miért nem mindig ugyanazokból a (kules) nyelvjárásokból idézett adatokat. — Egy-egy uráli, finnugor etimológia helyességének megítélése szempontjából nincs semmiféle jelentősége annak, hogy van-e, és ha igen, milyen paradigmatis magánhangzó-váltakozás a keleti osztjájában, azért felesleges volt azokat megadni.

Mindent összegezve tehát megállapítható, hogy a *Fenno—Ugric Vocabulary* nem ment át lényeges változásokon. Annak azonban mindenképpen örülhetünk, hogy az immáron tudománytörténeti jelentőségű mű több mint húsz évvel első kiadása után BJÖRN COLLINDER professzor és a Helmut Buske Verlag jóvoltából ismét hozzáférhetővé vált.

HONTI LÁSZLÓ

Zabrocki Ludwik, *Kybernetische Modelle der sprachlichen Kommunikation*

Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975. 98 lap

Az utóbbi időben egyre több közlemény jelenik meg a nyelvi kommunikáció témaköréből. A nyelvi kommunikáció rendszerét többféle szempontból vizsgálják. Véleményünk szerint azok a kutatások a legértékesebbek, amelyek a kibernetika, a kommunikáció- és az információelmélet által sugallott módszerek figyelembevételével közelítik meg ezt a kérdést. Az információ automatikus feldolgozásának problémája kétségkívül a mi századunk feladata, és ebben érthetően nagy szerepe van a nyelvészetnek is. Napjaink alkalmazott feladatai egyre fontosabb szerepet játszanak a strukturális nyelvészet további fejlődésében. Ezért nő rohamosan az érdeklődés a nyelvi kommunikáció iránt.

Az ismertető könyv szerzőjének az volt a célja, hogy felépítse a nyelvi kommunikáció kibernetikai modelljét. Az „objektív valóság — ember” az „ember — ember”, az „ember — gép” és a „gép — gép” kommunikációs rendszereket vizsgálva figyelembe veszi azt, hogy mely rendszerben történik az információátvitel jelek segítségével, és melyekben nem. Azután bevezeti a disztinktív és a szelektív információ fogalmát. A disztinktív információ bináris kiválasztással kapcsolatos. A továbbiakban a szerző leírja a kommunikáció és a tanulás folyamatát. A tanulást, mint információszerzést a kommunikációs folyamat integrális részeként fogja fel. A tanulási aktus önmagában is kommunikációs aktus. Az információadó (információforrás) lehet pl. a tanár, könyv, magnószalag stb. A kommunikáció folyamatában, ZABROCKI szerint az adó saját belső (információs) tárolójából kiválasztja a megfelelő fonetikai, morfológiai, szintaktikai elemeket, és összekapcsolja ezeket. Az adó közölhet ismert információt is, de ha pl. a kommunikációs aktus során olyan szintaktikai struktúrát közlünk, amely ismeretlen a vevő számára, a közlés érthetetlen maradt. A legkisebb közlési egységnek a mondatot tekintik. A nyelvi közlés a grammatikai és a szemantikai információból tevődik össze. A grammatikai struktúrák, amikor lexikai információt hordoznak, szemantikai egységekké alakulnak. A kommunikáció folyamatában a partnerek szubjektív entropiájával (ill. negentropiájával) találkozunk. A könyv szerzője elfogadja az információelméletben ismert Shannon-képletet, amely a következő módon formalizálja a kommunikáció folyamatát: $H = - \sum_{i=1}^n p_i \log p_i$.

Ebből a képletből kiindulva a szerző két fő részre osztja a kommunikáció folyamatát: a) tiszta kommunikációs folyamat, SHANNON értelmezésében; b) tanulási folya-

matra. A tanuló, tehát a vevő a tanulási folyamatban tárolja az új szó- és mondatszeman-témákat (információ az objektív valóságról). Az ismertetett könyv a nyelvi kommunikáció folyamatát kibernetikai rendszerként fogja fel, amely képes három információ típus továbbítására, ezek: 1. nukleáris információ; 2. irányító információ; 3. kontroll információ. A nukleáris információ fogalmán a szerző olyan információt ért, amely az adott közlésben (mondatban) állandó marad akkor is, ha transzformáljuk azt. Pl. a *Der Knabe schlug den Hund* és *Der Hund wurde vom Knaben geschlagen* mondatok ugyanazt a nukleáris információt hordozzák. Ebből következik, hogy a parafrázisok nem tartalmazzak új információt.

A nyelvi kommunikáció rendszerét vizsgálva a könyv részletesen elemzi annak szubrendszereit is. Az első szubrendszert az „adó—csatorna—vevő” kommunikációs lánc képezi. A második az adó agyában levő nyelvi központtól az artikulációs szerveken át, valamint az adó száján keresztül a fülig és onnan vissza, a nyelvi központhoz vezet (kontroll szerep). A harmadik kommunikációs lánc az agyban levő nyelvi központtól az artikulációs szervekig és onnan vissza a nyelvi központig terjed. (Ezt a szubrendszert főként az énekesek és a süketnémák használják.) Ezek után a szerző az információ belső és külső tárolójával foglalkozik.

Nagyon meggyőzőek azok a következtetések, amelyek a nyelvi kódra vonatkoznak. Zabrocki beszélt és írott nyelvi kódot, és ezen belül szintetikus és analitikus kódot különböztet meg. Létezik tehát beszélt és írott szintetikus és analitikus nyelvi kód. A beszélt kód — a szerző szerint — mindig elsődleges az írottéhoz képest. Ezenkívül a beszélt szintetikus nyelvi kód elsődleges a beszélt analitikus nyelvi kódhoz képest, az írott szintetikus kód pedig elsődleges az írott analitikus nyelvi kódhoz képest. Ezeket a kódokat a szerző ábrák segítségével nagyon részletesen leírja. Ezzel kapcsolatban elemzi a kódolás, illetve a dekódolás folyamatát. A kérdés kapcsán nagy hangsúlyt kapott a kontroll és az irányítás szerepe. A könyv a következő problémákat elemzi: a) a kódolás kontrollja a beszélt kód segítségével történő kódolásban; b) a kódolás kontrollja az írott kód segítségével történő kódolásban; c) az a) dekódolása; d) a b) dekódolása.

A nyelvi kommunikáció modelljéből kiindulva Zabrocki megpróbálja felépíteni a nyelvoktatás modelljét. Véleménye szerint a nyelvoktatás modellje a nyelvi kommunikáció modelljén alapul. Ezt a következtetést azzal indokolja, hogy a nyelvi kommunikáció rendszerében éppúgy, mint a nyelvoktatásban az információadó rendszerint ellenőrizni igyekszik a közölt információ percepcióját, hogy a kívánt eredményt elérje. Más szóval, az adó és a vevő között olyan csatorna van, amelyen át a már fent említett 3-féle információ továbbítható (nukleáris, irányító és kontroll információ). Az oktatók erőfeszítései arra kell, hogy irányuljanak, hogy az oktatási rendszer megvalósításában az optimális zárt rendszert (visszacsatolás útján) minél jobban megközelítsék. A nyelvtanulás, a könyv szerzőjének a gondolatmenete szerint, alapvetően különbözik a tanulástól, mint az információszerzési folyamatól. A nyelvtanulás és más tantárgyak tanulása tehát nem azonos folyamat. Az anyanyelv-tanulás is különbözik az idegennyelv-tanulástól. Az idegennyelv-tanulás bázisa az anyanyelv. Ezzel kapcsolatban a szerző felvázolja a nyelvtanulás modelljét. A kommunikáció és a nyelvtanulás modellje között levő különbségeket a szerző két szempontból elemzi: a) a nyelvi egységek és struktúrájuk a nyelvi kommunikáció szempontjából (fonetikai, fonológiai, lexikai, szintagmatikai és szintaktikai egységek); b) a nyelvi egységek konkrét kiválasztása szempontjából a kommunikációs folyamatban.

Végül a szerző megadja a kibernetika definícióját. Véleménye szerint még nincs pontos és elfogadható definíció, de ennek a tudománynak az ún. kibernetikai struktúrára alapul kell vennie, amely a fent említett 3 fajta információt képes feldolgozni.

Még egy dolgot szeretnénk megemlíteni a nyelvi kódokkal kapcsolatban: a könyv megvizsgálja ebből a szempontból a fonetikai átírási jeleket. A szerző arra a megállapításra

jutott, hogy az idegennyelv-oktatásban a fonetikai átírási jeleknek nincs sok haszna, mivel még egy plusz kódot kell tanítani, illetve tanulni, de bizonyos cél eléréséhez szükség van rá.

Összegezve a következőket mondhatjuk a könyvről:

1. Tudomásunk szerint ez az első olyan munka, amely a nyelvi kommunikáció modelljét kibernetikai rendszerként értelmezi, összekapcsolja a tanulási modellel, és ezek alapján körvonalazza a nyelv (anya- és idegen nyelv) tanulási, illetve tanítási modelljét. Ily módon a nyelvtanulás modellje szilárd elméleti alapot nyer, melynek sok gyakorlati haszna is van.

2. A természetes nyelv kódként való értelmezése lehetőséget adott a szerzőnek arra, hogy a kibernetikai és az információelméleti fogalomrendszert alkalmazza. A nyelvi kód elemzése nagyon meggyőző, de meg kell jegyezni, hogy a további ilyen jellegű kutatásokban a denotációs és a konnotációs kód megkülönböztetése szükséges.

3. A nyelvi kód univerzális. A nyelvi közlésben nemcsak az információ, hanem a metainformáció is szerepel. Tehát a nyelvi kódznak képesnek kell lennie arra, hogy mind a két információtypust továbbítsa. Ennek megfelelően tartalmaznia kell a metakód elemeit is, hogy eleget tudjon tenni a metainformációs folyamatnak. Minderről nem esik szó a könyvben.

4. A könyvben megadott értékelések csupán mennyiségi értékelések. Véleményünk szerint a nyelvi kommunikáció kutatásában a minőségi értékelésekre is szükség van. Ez a kérdés azonban a szemantikai információ elméletével függ össze.

5. A munka sok új eredménye új távlatokat nyit a nyelvi kommunikáció területén folyó kutatásoknak, és komolyan gazdagítja az általános kommunikáció-elméletet.

6. Úgy ítéljük meg, hogy az ismertetett munka a nyelvészek számára általában fontos és hasznos olvasmány, a kommunikációval speciálisan foglalkozó kutatók részére viszont nélkülözhetetlen.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Проблемы теории текста

Реферативный сборник. Серия: Теория и история языкознания. Главный редактор серии: Ф. М. БЕРЕЗИН. Академия Наук СССР Институт Научной Информации По Общественным Наукам. Москва, 1978. 189 л.

1978-ban Moszkvában megjelent „A nyelvtudomány elmélete és története” című sorozat újabb kötete: „A szövegelmélet problémái”. E szövegelméleti referatív tanulmánykötet a Szovjet Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Tudományos Információs Intézetében készült F. M. BEREZIN professzornak mint főszerkesztőnek az irányításával.

A tanulmánykötet referatív jellegéből következik, hogy a benne közölt írások túlnyomó többsége referátum. Csak egy önálló tanulmány kapott helyet a kötetben, a Bevezetésben: J. V. ROZSGYESZTVENSZKIJnek „A szöveg vizsgálatáról a nyelvtudományban” című cikke, amely mintegy elméleti és kritikai bevezetésül szolgál a kötet többi írásához.

A tanulmánykötet II. részében, a Szemlében A. A. SZTRIZSENKO a Poetics című folyóirat 1972. és 1973. számaiban közölt, a szövegnyelvészet problémáival foglalkozó tanulmányokat ismerteti. A referens szerint J. S. PETÓFI, R. HARWEG, J. IHWE és T. A. VAN DIJK munkáit a kutatóknak az általános szövegelmélet problémái iránti érdeklődése köti össze, valamint az a törekvésük, hogy egy olyan szövegelméletet alkossanak meg, amely a szöveggel kapcsolatos bármely probléma megoldásához alapul szolgálhat. A ta-

nulmányok szerzői célszerűnek tartják a szépirodalmi szövegeket más szövegfajtáktól elkülöníteni, s azt vizsgálják, hogyan lehet a már kidolgozott grammatikákat a szépirodalmi szövegekre alkalmazni.

A kötet III. részében a referátumok kapnak helyet, amelyek az alábbi tanulmányokról és tanulmánykötetről tájékoztatnak: DRESSLER, W., Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, Niemeyer, 1973. 135 S. Bibliogr.: S. 116—24; — Studien zur Texttheorie und zur deutschen Grammatik: Festgabe für Hans Glinz zum 60. Geburtstag. Hrsg. von H. SITTA, K. BRINKER. Düsseldorf, Päd. Verl. (Schwann), 1973. 287 S.; — Studies in text grammar. Ed. by J. S. PETŐFI, H. RIESER. Dordrecht-Boston, Reidel, 1973. XII, 348 p.; — DIJK, T. A. VAN, Models for text grammar: Linguistics. The Hague—Paris, 1973. N 105, p. 33—68; — Tekst i jezyk. Problemy semantyczne. Praca zbiorowa pod red. M. R. MAYENOWEJ. Wrocław o. a., „Ossolineum”, 1974. 311 S.; — HENDRICKS, W. O., Essays on semiolinguistics and verbal art. The Hague—Paris, Mouton, 1973. 205 p. Bibliogr.: p. 206—10.

Végül a IV. rész P. HARTMANNnak a „Text, Texte, Klassen von Texten” (In: Structurelle Textanalyse. N.-Y., 1972. p. 1-22) című tanulmányának orosz nyelvű fordítását közli.

A következőkben JU. V. ROZSGYESZTVENSZKIJnek „A szöveg vizsgálatáról a nyelvtudományban” (Об исследовании текста в языкознании) című tanulmányára térünk ki részletesebben.

A szöveg vizsgálata a nyelvtudománynak klasszikus értelemben vett tárgya. Az utóbbi időben a nyugati nyelvészeti körökben észrevehetően megnőtt az érdeklődés a „szöveg” iránt. Ez részben azzal magyarázható, hogy a strukturalista nyelvészet bizonyos csalódást okozott a magukat strukturalistáknak valló nyelvészeknek is. Természetesen e csalódás mélyén világosan körülhatárolható okok rejlenek.

A strukturalista nyelvészet sikerrel kidolgozta a nyelvrendszer és e rendszer beszédbeli realizálódásának bizonyos viszonyait, mint például a nyelvrendszer szintjeinek elméletét, a szintek megkülönböztetésének kritériumait, a szintek közti kapcsolatok jellegét stb. A strukturalista nyelvészet, főként annak SAUSSURE-i változata, a nyelv leírásának meglehetősen egységes módszereit alkotta meg. A strukturalista nyelvészet — F. DE SAUSSURE-t követve — a beszédtevékenységet nyelvre és beszédre felosztván, tulajdonképpen (W. HUMBOLDT nyomán) a nyelvet mint tevékenységet határozta meg, és e tevékenységben két oldalt különböztetett meg: a beszédet, mint a szabályoktól szervezett cselekvést, és a nyelvet, mint az ilyen szabályok rendszerét. E szabályok rendszerezésének a tanulmányozása, a rendszerezés módszereinek a kidolgozása, s e módszereknek a formalitás érthető szintjére fejlesztése a nyelvtudományt jelentős mértékben gazdagította.

A strukturalista nyelvészetnek azonban a legnagyobb hibája abból ered, hogy a nyelvrendszert, vagyis a nyelv és a beszéd közti kapcsolatokat meglehetősen egyoldalúan szemléli, mondván, hogy a beszéd nem más, mint a megfigyelés tárgya, s a nyelvész ezt tanulmányozván, a nyelvrendszert alkotó szabályokat vonja ki belőle. Rozsgyesztvenszkij szerint ez az egyoldalúság abból adódik, hogy a strukturalista nyelvészet figyelmen kívül hagyta a „grammatikai művészet” szövegvizsgálati eljárását. A „grammatikai művészet” attól függően változtatta viszonyát a nyelvi szövegekhez, hogy a társadalom milyen feladatokat rótt ki a társadalmi-nyelvi gyakorlatra. Például, ha az új nemzeti nyelv rendszerének a kialakítása a fő feladat, akkor a nyelvtan szerzőjétől nemcsak azt követelték meg, hogy megteremtse e nyelv tökéletes rendszerét, hanem azt is, hogy ezen a nyelven mintaszövegeket, a helyes beszédre példákat alkosson meg. Részben így tettek a Port-Royal-i tudósok, a racionalista grammatika megalkotói, valamint M. V. LOMONOSZOV, az orosz nyelv grammatikai kánonjának megteremtője. Ha pedig a feladat

az volt, hogy pontosítsák és részletezzék a nemzeti irodalmi nyelv már megszilárdult rendszerének a normáit és a szabályait, akkor a grammatikák szerzői igyekeztek megőrizni az irodalmi tradíciót és helyes mederbe terelni azt. Ez úgy történt, hogy a grammatikusok a beszédnek olyan példáit és mintáit választották ki, amelyeket klasszikusoknak tekintettek és klasszikusként kanonizálták őket.

Tehát — állapítja meg Rozsnyesztvenszkij — a nyelvrendszer megteremtése aktív folyamat, amelynek során a nyelvész állandóan értékeli a szövegeket, azok nyelvi érdemeit, szükség esetén maga is mintaszövegeket alkot, és nemcsak egyszerűen regisztrálja a beszédanyag önkényesen kiválasztott masszívumát.

A „grammatikai művészetben” a szöveg értékelése arra épül, hogy a grammatikus megérzi és megérti a nyelvrendszer és a kidolgozott szabályok teremtő erejét. Ezt figyelembe véve a „grammatikai művészet” a következő három fő kritérium alapján dolgozta ki a grammatikai rendszerezés elveit: a) a társadalmi-nyelvi gyakorlat viszonya a szemiotikai tevékenység más fajtáihoz; b) a társadalmi-nyelvi gyakorlat tradíciói; c) a társadalmi-nyelvi gyakorlat perspektívája az emberi tevékenység nem nyelvi válfajaihoz képest. — Ezekre az adatokra támaszkodva a grammatikusok kidolgozták a nyelvi tények rendszerezésének az elveit, amelyek alapul szolgáltak a beszédanyag elemzésére. Tehát a nyelvészet mind a rendszerezés elveinek kidolgozásában, mind a beszéd elemzésében a filológia területére síkolt át és a filozófiától függött.

A strukturalista nyelvészet pozitivistá sémája, amikor a rendszer felépítését csak a beszédanyag megfigyelésére alapozzák, figyelmen kívül hagyva e tények filológiai elemzését és a társadalmi-nyelvi gyakorlatban elfoglalt helyüket, ahhoz vezetett, hogy tömegesen kezdtek megjelenni a beszédanyag rendszerezésére vonatkozó különböző elvek és maguk a rendszerek is. E rendszereknek fő hibája abból adódik, hogy a pozitívizmus megteremtette a vizsgálati technikát, de nem hozott létre tudományos elméletet, hanem azt a technika alkalmazását szolgáló hipotézisekkel helyettesítette. Ezért a pozitívista nyelvészetből hiányoznak az elemzés kritériumai, a rendszereknek és elveknek a kritikája. Mindezen körülmények a fent említett csalódáshoz vezettek.

Másik oldalról, a beszédfolyamatok részeinek komputerezése a nyelvészeket arról győzte meg, hogy a grammatikai rendszerezésnek csak közvetett szerepe van a beszédfolyamatok különböző részeinek irányításában. (A komputerezés főként a dokumentumokra mint szövegalfajra terjedt ki.) Ez is elősegítette a „szöveg” iránti fokozott érdeklődés megújulását. — Rozsnyesztvenszkij véleménye szerint ezek azok a közvetlen okok, amelyek a nyelvészek figyelmét ismét a szöveg tanulmányozására fordították.

A szöveg tanulmányozása iránti egyre fokozódó érdeklődést kiváltó okok feltárása után Rozsnyesztvenszkij rátér az egyes szövegelméletek ismertetésére, mindenekelőtt az ún. szöveggrammatikákra. A szöveggrammatikai elméletek közül a szerző elsőként DIJK, T. A. VAN koncepcióját ismerteti és értékeli.

DIJK a „Models for text grammar” (Linguistics. The Hague—Paris, 1973. 35—68) című tanulmányában abból indul ki, hogy a szöveg nyelvészeti tanulmányozása egyrészt a generatív grammatikára, másrészt a szövegnek mint egésznek a vizsgálatára oszlott fel. Dijk szerint e két irányzat közti fő különbség a megfigyelés alapját képező egységek más-más megválasztásában rejlik. A generatív grammatikában a mondat szolgál ezen egységként, az ún. szövegnyelvészetben pedig a szöveg mint egész. Dijk ez utóbbit részesíti előnyben. Dijk elméletének az alapját a modellálás mint univerzális elv alkotja. Szerinte három lehetséges modell létezik: a lingvisztikai, a logikai és a matematikai. A lingvisztikai modellálás lényegét Dijk abban látja, hogy a szöveg meghatározott sorrendben kibontakozó nagy értelmi egységekből áll. Ez azt eredményezi, hogy a szöveg vizsgálatában mindazon lehetséges logikai rendszereket felhasználja, amelyek közvetlenül a szövegből kimutathatók: így a predikátorok logikáját, a megnyilatkozások

logikáját és a modális logikát. — Rozsnyesztvenszkij szerint Dijk elképzelései mindenekelőtt azért érdekesek, mert szövegkoncepciójában egyesíti a szöveg felépítése és elrendezése szempontjából szerinte nélkülözhetetlen három kiindulási pontot: a nyelvészetet, a logikát és a matematikát. Rozsnyesztvenszkij arra is rámutat, hogy Dijk szöveglogikai koncepciója tulajdonképpen a generatív grammatika kiegészítésére törekszik, ugyanakkor ebben az irányban az egyik alapvető nehézséget a szöveg mint egész és részei „ésszerűségének” a fogalma alkotja.

A szöveggrammatikák szerzői a szöveggrammatika helyét az ismeretek rendszerében keresik. Főként az amerikai nyelvtudományban a szöveggrammatika helyét úgy határozzák meg, mint magasabb hierarchiát a generatív grammatikához, mint alacsonyabb hierarchiához képest.

Az amerikai nyelvészek a szöveggrammatika alkalmazhatóságával foglalkozva önkéntelenül a funkcionális stílusok elméletét is érintették. H. RIESER (*Sentence grammar, text grammar, and the evaluation problem: Studies in text grammar*. Dordrecht-Boston, 1973. 276—99) a beszédművek sokféleségét és különböző szerkezeti sajátosságait figyelembe véve azt javasolja, hogy a nyelvészek a szövegek különböző funkcionális típusaira különböző grammatikákat alkossanak meg. Természetesen — hangsúlyozza Rieser — minden grammatikának annak számbavételével kell felépülnie, hogy a természetes nyelvnek egy bizonyos „alnyelvére” vetítődik ki. Például J. IHWE szerint a szépirodalmi „nyelv” úgy tekintendő, mint az általános természetes nyelvnek, vagy ahogyan ő nevezi: a standard nyelvnek az alnyelve. Tehát Ihwe véleménye szerint a szépirodalmi nyelv a standard nyelv grammatikájától eltérő, sajátos grammatikától létrehozott nyelv.

A szöveggrammatika nemcsak a szöveg értelmi kompozíciójának a modellezésével foglalkozik, hanem az értelem szövegben rejlő reális viszonyainak a megfigyelésével is. Ez utóbbira szolgáltat példát W. K. KÖCKNEK a tanulmánya: *Time and Text: towards an adequate heuristics* (In: *Studies in the text grammar*. Dordrecht—Boston, 1973. 113—204). Köck modelljének a lényege az, hogy a nyelv mint jelrendszer át tudja adni az embernek a világ immanens modelljét, amely megmagyarázza a világot, és amelyet az ember a világról alkotott ismereteitől függően korrigálhat.

A szöveggrammatikával foglalkozó nyelvészeti munkákhoz kapcsolódnak DIJKNAK és kollégáinak (PETŐFI, IHWE stb.) az irodalmi szövegekre irányuló kutatásai. Ők a „szöveg” és a „szöveggrammatika” terminusokat elvileg generativista pozícióról kiindulva magyarázzák, vagyis úgy vélik, hogy a szöveggrammatika tulajdonképpen a generatív grammatika elveinek továbbfejlesztése és általánosítása. Kutatásaik a szépirodalmi és különösen a költői beszédre terjednek ki. — Azonban a szépirodalmi szövegek grammatikái, mint általában a szöveggrammatikai kutatások, a szépirodalmi szövegnek csak formális sajátosságaival foglalkoznak.

Külön megemlítést érdemel W. O. HENDRICKS „*Essays on semio-linguistics and verbal art*” (*The Hague—Paris, Mouton, 1973. 210 lap*) című kötete. Hendricks a szöveggrammatikai munkákat osztályozza abból a szempontból, hogy a szövegnek mely szintjeivel foglalkoznak. Hendricks munkái — állapítja meg Rozsnyesztvenszkij — szinte a filológia teljes szemlét adják, amelyen belül a szöveggrammatikák elmélete fejlődik ki. Ugyanakkor ez a filológia meglehetősen korlátozott: szűkre szabott benne mind a nyelv vizsgált jelenségeinek a köre, mind a filológiai elemzés tárgyát képező szövegek szférája.

A német nyelvű munkák sok tekintetben különböznek az angol nyelvűektől. Mindenekelőtt a német nyelvű művek széles filológiai bázisa hívja fel magára a figyelmet, valamint a szerzők erudíciója az alapvető „beszédművészetekben”: a grammatikában, a poétikában, a retorikában, a stíluselméletben.

W. U. DRESSLER az „Einführung in die Textlinguistik” (Tübingen, Niemeyer, 1972. 135 lap) című könyvében a generatív grammatika képviselőjének nevezi magát. Ugyanakkor a Dressler-i szövegnyelvészet merőben különbözik az angol nyelvű elméletektől. Dressler a szövegnyelvészetben belül olyan problémákat tárgyal, amelyeket a szovjet filológia általában a textológiához vél tartozónak, mint például: miben rejlik a szöveg integritása; miben különbözik a szöveg a mondatok mechanikus konglomerátumától; hogyan fogja fel a recipiens a szöveget; van-e a szövegnek kulturális jelentősége; milyen részekre osztható fel a szöveg; milyen szövegfajták léteznek stb. Dressler hangsúlyozza, hogy a szöveg elsődleges képződmény, s az embernek a szöveg egészével van dolga, és nem a részeivel. A szerző kitér a szövegalkotás és a szövegértelmezés klasszikus ágaira is: a retorikára, a grammatikára, a dialektikára, a stíluselméletre, a filológiára, s megvizsgálja ezek történeti kölcsönviszonyait.

A német nyelvű munkák — állapítja meg Rozsgyessztvenszkij — a nyelvnek mint tevékenységnek a fogalmához közelítenek. Ez utóbbi tényállást Rozsgyessztvenszkij külön hangsúlyozza, mert szerinte s általában a szovjet filológusok véleménye szerint a nyelv — tevékenység, vagyis a szabályoktól szervezett cselekedetek összessége. Tovább pontosítva a nyelv fogalmát a szerző kijelenti, hogy a nyelv — jeltevékenység (szemben a tárgyi tevékenységgel), mégpedig valamennyi jeltevékenység között a központi helyet elfoglaló szemiotikai tevékenység. A nyelv a jeltevékenység többi válfajai között a közvetítő szerepét tölti be. Így a zene, a tánc, az ábrázolás, a kosztüm, a rajz stb., vagyis a szemiotikai tevékenység valamennyi fajtája a szó révén kapcsolódik össze egységes egészbe. Tehát a nyelv a jeltevékenység része, és „egyéni életében” munkamegosztás érvényesül benne, vagyis főként a szellemi és a fizikai munkára, más szóval az alkotói munkára (a tevékenység új formáinak és szabályainak a megalkotására) és a nem alkotói munkára (a munka meglevő formáinak és szabályainak a felhasználására) való felosztás.

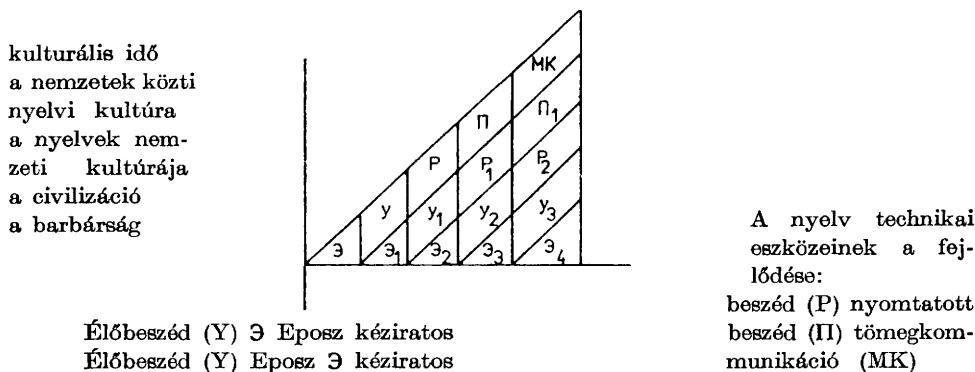
A nyelvalkotás és a nyelv megújítása a társadalmi munkamegosztás szabályaihoz képest alárendelt viszonyban van, és a társadalomban szóalkotásként jelentkezik. Produktív és társadalmilag hasznos szóalkotással csak egynéhány ember foglalkozik, és maga a szóalkotás folyamata és a szavaknak a társadalmi beszédgyakorlatba való bevezetése a konkrét munkafajták felosztása révén valósul meg. Rozsgyessztvenszkij ennek illusztrálására a személynevek, a tárgyak elnevezései és a szerzői neologizmusok köréből említ példákat. A szerző szerint mindhárom esetben a szóalkotás és a szó meghonosítása szempontjából fontos a munkát legalább három részre felosztani: a szóalkotó munkájára, a szó használatba vételének a munkájára, a szóhasználat munkájára.

A konkrét munkában megmutatkozó különbségek mellett, a szóalkotás vonatkozásában a munkának szerkezete is van. A munka struktúrájának a részei a következők: a) a munkaanyag, b) a munkaeszköz, c) maga a munka, d) a munkatermék. A nyelvfejlődés mértéke szerint, a nyelvalkotásba és a nyelv funkcionálásába új technikai eszközök bevonásával, a munka szerkezete egyre bonyolultabbá válik, szakmailag differenciálódik. — Az élőbeszédben csak jelezve vannak, de nincsenek felosztva a munkaszerkezet részei a szóalkotás folyamatában. A kéziratosszövegben a munkaszerkezet részei a munka szakmai felosztása eredményeképpen fejlődnek ki. A nyomtatott beszéd már ipari termék, ahol a munkaelemek azáltal válnak bonyolulttá, hogy a szövegalkotás folyamatába a tipográfiai termelés is bekapcsolódik. Ez utóbbi esetben a szerzői kézirat félkész terméként funkcionál, a nyomtatott példányszám pedig késztermékként, és a nyomtatott példányszámnak az olvasók közötti elosztásába szükségszerűen bekapcsolódik a könyvkereskedő tevékenysége is. A tömeginformáció és a komputerezés mint beszédformák nagyon bonyolult munkát tartalmaznak a beszédalkotás és elosztás tekintetében.

Mivel a nyelv a munka funkcionális és szakmai felosztásán alapuló tevékenység, ezért Rozsgyesztvenszkij hasznosnak véli megvizsgálni, hogy melyek a nyelvi cselekedeteknek és szabályoknak a legfontosabb fajtái. A szerző megjegyzi, hogy csak a világ valamennyi kultúrájában többé-kevésbé közös momentumokat fogja érinteni.

A nyelv fejlődésének általános sémáját az jellemzi, hogy az új technikai eszközök megjelenése új beszéd-fajtákat és a beszéd-fajták felépítésének új szabályait teremti meg. Ugyanakkor az új beszéd-fajták megjelenése nem váltja fel a régi, már meglevő beszéd-fajtákat és az ezeknek megfelelő szabályokat. Ellenkezőleg, valamennyi régi szabály megmarad, akárcsak valamennyi régi beszéd-fajta is. Az új beszéd-fajták a régi beszéd-fajták egy részének sajátos továbbfejlődése útján alakulnak ki, ez utóbbiak technikai bonyolultabbá válása eredményeképpen. Ugyanígy a beszéd felépítésének új szabályai a régi szabályok egy részének részletezése, pontosítása vagy általánosítása révén fejlődnek ki. Tehát a nyelvben egy folytonos és szakadatlan fejlődés megy végbe, amelyből hiányzik a nyelvi formáknak (vagyis a cselekedet-fajtáknak a cselekedeteket szervező szabályokkal való kapcsolatainak) a felcserélődése.

Rozsgyesztvenszkij a nyelvfejlődés folyamatát a következőképpen képzi el és ábrázolja:

A háromszögek tagolása nemcsak a régi formák megőrzését mutatja (vö. a háromszögek tagolásának függőleges vonalát), hanem a beszéd új formáinak a kifejlődését is a beszéd régi formáinak alapján, a nyelv új technikai eszközeinek hatása alatt (vö. a dőlt vonalat). Így az ε mező az emberek „állati” nyelvét képviseli, amely az élőbeszéd megjelenése előtt és után létezik, mint például az újszülöttek „beszéde”. Az Y mező a tagolt élőbeszédet jelenti. Az ε mező az indulatszókat jelöli, amelyek tartalmuk alapján azonosak az „állati” nyelvvel, de attól eltérően a tagolt beszédben léteznek. A P mező a kézíratos beszédet jelenti, az Y mező az élőbeszédet a kézíratos kultúra előtti feltételek között, vagyis a folklór-dialektális beszédet. Az Y₁ mező az irodalmi élőbeszédet jelzi a klasszikus irodalmi nyelveken, specifikus hangzásával és műfaji változatosságával együtt. Stb.

Mindegyik háromszög valamilyen nyelvosztálynak felel meg a nyelvek kultúr-történeti osztályozásában: az ε, Y, ε₁ háromszög a nemzetiségi-törzsi nyelveket jelenti; a ε, P, ε₂ háromszög a klasszikus irodalmi nyelveket jelöli a dialektusokkal és a kompetenciájába tartozó nyelvekkel együtt és az ezeken a nyelveken kialakult irodalmi beszéddel; a ε, Π, ε₃ háromszög a nemzeti nyelveket, a ε, MK, ε₄ háromszög pedig a mai nemzetek közti nyelveket jelenti. — A háromszögek valamennyi mezőjének sajátos műfaji szövegtípusok, a szövegek megalkotása, vétele és felhasználása szabályainak saját rendszere, a nyelv életének a fenntartását biztosító sajátos társadalmi intézmények felelnek meg.

A továbbiakban Rozsgyesztvenszkij e három szempont alapján elemzi a Y, P, Π, MK mezőket. A szerző szerint ezek a mezők szolgáltatnak példát a nyelvi eszközökben végbemenő technikai haladásra.

A nemzetiségi-törzsi nyelveknek az élő dialektális—folklor beszéde a beszédnek három alapvető válfaját tartalmazza: a dialógust—monológust, a szóbeszédet, a folkloort. A beszédnek e három válfaja közti különbséget a hangos szónak az anyaga eredményezi. Az ilyen beszédet, mivel az élőbeszéd hangjai kiejtésük után azonnal elhalnak, csak az emberi tudat őrizheti meg, terjeszteni pedig csak tartalmának ismétlése útján lehet. Ezért az élőbeszéd típusainak differenciációja az élőbeszéd reprodukciója alapján megy végbe. — A dialógus—monológus az élőbeszédnek az a típusa, amely alkalmas a reprodukcióra, de általában nem reprodukálják. A szóbeszéd az élőbeszédnek az a típusa, amelyben a reprodukció úgy megy végbe, hogy a vevő csak egyszer hallja a szöveget. A folklor az élőbeszédnek az a típusa, amely a hallgató számára bármennyiszer reprodukálható.

A kéziratos beszéd az élőbeszédnél sokkal bonyolultabb szerkezetű. A beszéd anyaga és eszköze alapján a kéziratos beszéd négy alapvető válfajra osztható fel: felirattan, pecsétan, éremtan, paleográfia. A kéziratos beszéd fő válfaja — a szerző szerint — a paleográfia. A paleográfia a társadalom kulturális normatívumainak az alapját és ezen normatívumok realizálásának a fő fajtáit tartalmazza. A beszéd vételére vonatkozó társadalmi szabályok jellege szerint a paleográfia három válfajra tagolható: az episztolákra, a dokumentumokra, a fogalmazványokra. — Az anyag szempontjából inerciás paleográfia funkcionálásának fenntartására a társadalomban szövegközvetítő intézmények alakultak ki: a posta, a kancellária, a szövegtár (a könyvtár, az archívum, a múzeum), az iskola. A posta a szövegek elmozdulását valósítja meg, a kancellária a dokumentációs szövegcsere szabályozza, a szövegtár a szövegek felhalmozását és felhasználását viszi véghez, az iskola pedig az írott nyelv elsajátítását biztosítja. Tehát az iskolában alakulnak ki a „beszédművészetek”, amelyeknek kialakulási folyamata és típusai eltérők a különböző kultúrákban. Ugyanakkor a „beszédművészetek” alkalmazásuk szerint valamennyi kultúrában a következőképpen csoportosíthatók: a) a szöveg-olvasás művészei: idetartoznak a felirattan, az éremtan, a pecsétan, a paleográfia; az oklevéltan; az exegetika és a hermeneutika ('értelmezés- és értelmezés-'); b) a szövegalkotás művészei: idetartoznak a kalligráfia, a poétika, a retorika, a logika, a stilisztika; c) azok a művészetek, amelyek összekapcsolják a szövegek olvasását és alkotását, más szóval a lingvisztikai tudományok. Idetartoznak a lexikográfia, a grammatika, az ortoepia.

A nyomtatott beszéd a kéziratos szövegből fejlődött ki, vagyis a funkcionálás ugyanazon szabályára épül, mint a kéziratos szöveg. A készítés módja szerint a nyomtatott szövegek kétfélék lehetnek: a) azok, amelyeket a szerkesztő-textológus készít a kéziratos kópiák összehasonlítása alapján, és b) azok, amelyeket a szerző maga készít. Ennek megfelelően a nyomtatott szövegek elkészítésének két módja van: a szerzői és a textológiai. — A tipográfiai technika szempontjából a kiadványoknak két fajtáját különböztetjük meg: a betűszedéses és a szövegnyomtatásos (xilográfia, fakszimile, rotaprint, xerográfiai) kiadványokat.

A nyomtatott szöveg megjelenése új speciális funkciókat teremtett meg: a szerzőkét, a könyvkiadókét, a könyvkereskedőkét és az olvasókét. A szerzők és az olvasók a szöveg tartalmán keresztül kapcsolódnak egymáshoz, a kiadók és a könyvkereskedők a példányszámok alkotása és elosztása útján. — A funkcionális szerepeknek ilyen megkülönböztetése a szövegek új attribúcióját igényli. Amíg a kéziratos szövegekben a kézirat másolója csak mint művészeti kivitelező fontos, addig a nyomtatott szövegben a kiadó a szöveg értelméért is felelős, ugyanis a kiadó elnevezése vagy a kiadásért felelős személy neve mindig a szerzői szöveg egyik attribúcióját alkotja. A szöveg kettős attri-

búciója, amely a szerző és a kiadó mint a szöveg tartalmáért és kivitelezéséért felelős személyeknek a kölcsönviszonya alapján alakul ki, a szöveg folyamat jellegéből adódik. A kéziratos szövegtől eltérően, ahol minden olvasó új szöveget alkothat vagy a meglevőt reprodukálhatja, a nyomtatott szöveg esetében az olvasóknak csak szűk köre szerző is egyúttal. A nyomtatott szöveg — Rozsnyesztvenszkij szerint — a színházra emlékeztet, ahol a színészek a közönség előtt és számára dialogizálnak a színpadon. Beszédük mintha kétirányú lenne: egyrészt a partnerhez, másrészt a közönséghez szólnak. — A szövegalkotók, a szerzők és a kiadók között kiválasztási viszony áll fenn a kereskedelmi ügyletekben. A szerző kiválasztja a kiadót, a kiadó pedig a szerzők között válogat érdekeinek és érdeklődésének megfelelően. Így a kiadó neve a szöveg értelmi minőségét jellemzi, és a szöveg kettős attribúciót nyer az alkotó alapján: a szerző és a kiadó révén.

A nyomtatott beszéd válfajai a szerzőnek a közönséghez való viszonyával függenek össze. Mivel a nyomtatott beszéd olvasója alkotja a közönséget, ahol az olvasóknak csak egy része azonos a szerzővel is, a szövegek mintegy polarizálódnak: a szövegeknek az egyik köre arra hivatott, hogy fejlessze az olvasó és a szerző transzformálhatatlanságának ezt az új minőségét, a szövegeknek a másik köre pedig megőrzi a kéziratos szövegeknek a régi tulajdonságait, amelyeknek megfelelően minden olvasó potenciális szerző is. A szövegeknek az első körét Rozsnyesztvenszkij szépirodalomnak nevezi, a másodikat pedig tudományos irodalomnak.

Mivel a nyomtatott szöveg szerzője és olvasója között nincsenek közvetlen közvetítők, amelyek meghatároznák az olvasókört (mint például a kancellária), ezért a közönség a szövegeket szabadon választja ki, s így kialakul a nyomtatott szövegeknek a harmadik fajtája: a zsurnalisztika. A zsurnalisztika feladata az, hogy az olvasót a szövegek kiválasztásában orientálja, és érdeklődési körét formálja. A zsurnalisztika tudományos és társadalmi (publicisztika) válfajokra oszlik fel.

A nyomtatott művek minden egyes szövegfajta nézve kidolgozták a gondolat kifejtésének a szabályait. Külsőleg ezek a szabályok úgy néznek ki, mint a meglevő szövegek reprodukciós rendszerének az elrendezései. — A kéziratos beszéd a reprodukciónak bármely fajtáját lehetővé teszi. A nyomtatott beszédben a szöveg teljes reprodukciója a kiadó kompetenciájába tartozik, a részek szerinti reprodukció pedig a szerző kompetenciájába. Ily módon a szerző számára az idézés standard szabályai alakulnak ki, amelyeknek megfelelően a reprodukált szövegrészletet abban a jeletésben kell az új szövegbe beilleszteni — a forrásra való utalással, amellyel az eredetiben is rendelkezik. Az idézés szabályai biztosítják a szövegtradíció egyenes folytonosságát. — Rozsnyesztvenszkij az idézés szerepét a különböző szövegfajtákban vizsgálva megállapítja, hogy a tudományos irodalom szövegeinek felépítésekor az idézés teszi lehetővé a szöveg egységes fejlődését. Azonban a szépirodalom szabályainak felépítésekor — a szerző és a közönség közötti sajátos viszonyok jellege révén — az idézés elveszti értelmét, ugyanis a szépirodalmi művek alkotójának központi szabálya: a képi egység megteremtése.

A zsurnalisztikai szövegek, amelyek a könyvpiacban orientálják az olvasót, a zsurnalisztika rendeltetésének megfelelő műfajokra oszlanak fel: bibliográfia, recenzió, szemle, kritika, publicisztika, információ stb. A zsurnalisztikai szövegek az idézést nem zárják ki, de nem épülnek az idézés — nem idézés ellentétére. Az idézést különbözőképpen alkalmazzák a zsurnalisztika nemétől függően, és mellékesen felhasználják bizonyos tényállások illusztrálására is.

Az írott beszédnek a nyomtatott formában fejlődését biztosítják a következő diszciplinák: a poétika, a logika, a retorika, a grammatika, a lexikográfia stb. Ezek a diszciplinák megőrizték sajátos jelentésüket mint a nyelv művészetei, de a tudományos szövegek fejlődése eredményeképpen tudományos értelmet is nyertek. Így alakultak ki a „beszédtudományok”: a logika, a poétika, a lingvisztika, amelyek a beszédművésze-

teken alapulnak, de saját tárggyal, módszerrel és fogalomkörrel rendelkeznek. Rozsgyesztvenszkij az ún. beszédtudományok felsorolásával zárja írását.

Rozsgyesztvenszkij professzor a fent ismertetett tanulmányában tehát foglalkozott a szöveg tanulmányozása iránti érdeklődés megújulásának az okaival, a különböző angol és német nyelvű szöveggrammatikai elméletekkel, s végül ismertette a szöveg vizsgálatára vonatkozó saját elképzeléseit. ROZSGYESZTVENSZKIJ szövegnyelvészeti koncepciója kiindulási alapul szolgálhat a nálunk is egyre inkább kibontakozó szövegtani kutatásokhoz mind az elmélet, mind a gyakorlat síkján.

RÓKA JOLÁN

**R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik,
A Grammar of Contemporary English**

Longman, London, 1972. 1120 lap

A leíró nyelvtanok egy-egy valós nyelvnek éppen jelen állapotát, éppen meglevő rendszerét veszik számba. A nyelv igen nagyfokú bonyolultsága nagyon nehezé teszi a rendszer szinkrón, állapotszerű ábrázolását, ha a kutató valóban teljes, összefüggő szisztémát óhajt ábrázolni — finomságaiban is. A kutatót épp e nehézség hajtja előre, mint általában a megismerés bármely más területén. Az utóbbi évtizedek nyelvelméleti kutatásai és eddigi eredményei új szemszögből próbálják a nyelvi jelenségeket vizsgálni — általánosságban és konkrétan. Az eszmei forrongás ma még érdekfeszítőbbé teszi a nyelvleírást. A strukturalista elvek alapján már számos kísérlet történt leíró nyelvtan készítésére, a generatív-transzformációs rendszer gyakorlati alkalmazását még csak most próbálgatják (az elvek további tisztázása mellett); illetve a hagyományos és új nyelvészeti teóriák ötvöztetésével s annak gyakorlati alkalmazásával még csak most próbálkoznak. A keverésnek kétségkívül vannak veszélyei, azonban az új elméletek végső soron a régiekből nőnek ki, annak legidőtállóbb eredményeiből. A megőrizve meghaladás a tudományos gondolkodás egyik fő jellemzője — nem lehet tiszta lappal előlről kezdeni mindent, de nem is lehet egy helyben megállni.

A QUIRK és három társa által írt 1100 lapos leíró grammatika eme vegyítéssel s az ezzel szoros összefüggésben levő következetes rendszeralkotással igen jelentékeny eredménynek mondható az újfajta leíró nyelvtanok kidolgozásában. A hatvanas évek legvégén, a hetvenes évek legelején írták meg munkájukat, akkor, amikor a transzformációs elméletek még frissek voltak, s még nemigen alkalmazták őket egy teljes nyelvi rendszer monografikus leírásakor. Könyvükben tudatosan vállalták az átvzetést, azt, hogy a hagyományos nyelvtan legidőtállóbb eredményeit és az új kutatások legmegbízhatóbb elveit egy korszerű rendszerben egyesítik.

„Az angol a világ legfontosabb nyelve” — e magabiztos mondattal kezdődik a könyv. Tény, hogy anyanyelvként és második nyelvként való elterjedtsége mellett egyre jobban előtérbe kerül a nemzetközi érintkezésben, Európában is, különösen a francia és a német rovására. (Hiába volt ez utóbbiaknak a latinnal együtt jóval nagyobb hagyományuk a kontinensen.) S ha a fenti állítás nem is igaz teljes egészében, a felsorolt jellemzők (a beszélők száma, a földrajzi elterjedtség, a kulturális és gondolati terhelhetőség és a beszélők gazdasági, politikai befolyása) azt mutatják, hogy a világnak egyre nagyobb részein angolul érintkeznek a különböző nyelvűek.

E kétségkívül fontos nyelvnek a szigorúan leíró nyelvtanát tárgyalja a könyv, lehetőleg minden nyelvtörténeti utalást kizárva. Nem tagadja a történet létét, de érdekében kívülinek tartja. Hasznos lett volna e történeti jelleget csak alapjaiban megemlíteni, így a rendszer talán jobban kötődne az olvasó történeti és időérzékehez, s jobban mutatná, hogy a leírt állapot nem örök érvényű.

Az elvi alapozást, az elméleti problémák tárgyalását szintén a minimálisra korlátozza. A könyv jellegének, munkamódszerének körülhatárolásával közvetlenül csak egy 6–7 lapnyi rész foglalkozik (A nyelvtan és a nyelv tanulmányozása, 7–13). Ezt csak kevesellni lehet, még akkor is, ha a műből, különösen a bevezető fejezetből (A mondat: előzetes áttekintés, 33–60) kirajzolódik a négy szerző általános elképzelése a nyelvről és az azt elemző, feldolgozó módszerekről. Jórészt az olvasóra van bízva, hogy tisztázza a könyvbeli rendszer és a különböző elméletek vagy éppen a nyelvtörténet egymáshoz való viszonyát. Kérdéses, hogy egy „tisztán” leíró nyelvtan ilyen bonyolultsági fokon megáll-e alapvető belső és rendszeren kívüli vonatkozásainak vázolása nélkül. Általában a könyv nagyfokú áttekinthetősége és gyakorlati jellege mellett is nem kevés előműveltséget tételez fel.

Az mindenesetre ama hét lapból is kiderül, hogy a grammatikába ma általában minden beletartozik, a hangtan, a szótan és a jelentés tan is, a szerzők mégis csak a számukra két legfontosabb részdiszciplínával, a morfológiával és a szintaxissal foglalkoznak, e kétben látják a mondat szerveződésének (központi témájuknak) fő mozgatóerőit. Ezzel a többi szempontot természetesen nem zárják ki. (Nem is tehetik, hisz a nyelv egyes megközelítési szintjei között nincsenek merev határok, a kölcsönhatások bonyolult rendszerét nem lehet figyelmen kívül hagyni. Természetesen a fonológia kapcsolódik a leglazábban a többihez.) A megfelelő helyen rendszeresen kiemelik egyes jelenségek kiejtésbeli vagy helyesírási következményeit, a bevezető fejezetekben rövid áttekintést kapunk a szófajokról is, a szintagmák és a mondatok kialakulását elemezve pedig a fő jelentéstani kérdéseket is érintik. Ezek azonban inkább másodrangúan, mint részben már megoldott kérdések szerepelnek (különösen a hangtan) — megint az olvasó ez irányú műveltségét feltételezve.

Tárgyuknak, az angol nyelvnek területi elterjedtsége következtében igen sok változata, dialektusa alakult ki. A különbségek a hangtanitól a mondatszerkesztésin át a jelentéstaniig igen változatosak. Az angolt anyanyelvként különböző helyen vagy társadalmi rétegben beszélők nyelve között azonban ma sincs akkora különbség, hogy ne lehessen megállapítani egyfajta általános köz- és irodalmi nyelvet. Ez a „Standard English” a művelt, választékos köznyelvet jelenti, mintegy alapja, magja a földrajzi, társadalmi stb. dialektusoknak, összefogja az angol nyelv legfőbb jellemzőit, eddigi történetének fő eredményeit. E rendszer legtöbb eleme univerzális az angolul beszélők világában, így a könyvbeli megállapítások többnyire érvényesek mindenütt (csak néhány esetben van külön jelezve, hogy ez vagy az a szó, szerkesztési mód csak Nagy-Britanniában vagy csak az USA-ban használatos). Mégsem nevezhetjük mesterségesnek, valóság fölöttinek vagy túlságosan elvontnak az így körülhatárolt nyelvet — a műben végig szigorúan konkrét és nem ötletszerűen válogatott nyelvi adatokkal dolgoznak a szerzők. Modell jellegű a leírásuk, de csak amennyire ez az elvonatkoztatás megköveteli azt.

Bár a nyelvi norma fogalma nincs megemlítve, a földrajzi, társadalmi és egyéb különbségeken igyekszik túltenni magát a rendszer, s ezzel — épp a konkrét nyelvreírás révén, mint általában minden hasonló jellegű munka — egy nagyon határozott körvonalú nyelvi normát sugall. E „nyelvművelő” szerepet erősíti a számos táblázat (pl. rendhagyó igék, a nemzet(iség)ek nevei, a főnévi többes számok stb.), a helyes-helytelen párok és a számos gyakorlati vonatkozású jegyzet. De nem osztogat tanácsot, nemigen javít hibákat, nem megy túl a leírás határain.

Leíráson itt nemcsak a nyelv elemeinek (adott esetben szintagmarendszerének, mondat szerkezetének) a statikus, leltárszerű számbavételéről és típusok szerinti rendszerezéséről van szó. Kiindulópontot persze kizárólag a megbízható nyelvi adatok jelenthetnek. De a fő hangsúly már nem a minél kimerítőbb felsoroláson van, hanem az elemek szintagmává, mondattá (és szöveggé) szerveződésén, az élő, működő nyelvi rendszeren.

QUIRKék e modellrendszer kialakításában veszik figyelembe az új elképzeléseket. Mint már jeleztük, központi helyen az alak- és mondattan áll, de nem egymástól szigorúan elválasztva, két külön részben tárgyalják e két fő szintet, hanem a fontos érintkezések állandó megemlékezésével, sőt kiemelésével.

Az alapot a közvetlen összetevős elemzési módszer adja, tehát a mondat szintagma-csoportjainak mindig kisebb egységekre történő bontása. De a szerzők nem a kész mondatokból indulnak ki, nem azt bontják le, hanem éppen ellenkezőleg, azt próbálják fölépíteni. Nem azt vizsgálják, hogy a született angol hogyan érti meg a mondatot vagy hogyan különbözteti meg a helytelent a helyestől, hanem azt, hogy a minimális alaphól hogyan épül föl, hogyan bővül, illetve módosul a mondat. S ezt a folyamatot, a szó szerkezetek, a mondatok alakulását, átalakulását próbálják a lehetséges mértékig formalizálni — úgy, hogy a mai angol fő vonásai felismerhetők és rendszerezhetők legyenek.

Először tehát — a második fejezetben — ágrajzos ábrákkal illusztrálva lebontanak néhány angol mondatot, számba veszik a fő mondatrészeket, hogy azután a legkisebb egységeket részletesen tárgyalva már a bonyolultabb rendszert állíthassák össze. A két fő rész természetesen az alany és az állítmány. Az állítmányt tovább bontják segédigére és operátorra, illetve főigére és bővítményeire (ez a *predicate*-nek a *predication* része). Végül az állítmányt (a gyakorlati elemzés céljából) még egyszer felbontják, most igére (V), kiegészítőre (C, complement), tárgyra (O), és határozóra (A). Direkt tárgynak nevezik a magyarnak megfelelő tárgyat, indirekt tárgynak a részeshatározó jellegű elemet (*Almát adott a lány a k*). Az alanyi kiegészítő (subject complement) a magyarban nagyjából az összetett állítmány névszói részének felelne meg (az angolban mindig van ige az állítmányban), egyes esetekben jelzőnek. A tárgyi kiegészítő a magyarban például állapot- vagy eredményhatározó lenne (*E l n ö k n e k választják minden évben*). Az alannyal (S) együtt öt fő mondatrész még néhány altípusát elsorolják, majd az igék felosztása alapján képezhető egyszerű mondatfajtákat jelekkel és példákkal bemutatják.

Ezután e funkcionális elemek megvalósulásának elemi típusait vizsgálják. Megtudjuk, hogy az igei elem legtöbbször egy igei szerkezetben (VP) valósul meg, ez lehet „finite” (ez a teljes magyar ragozott igealaknak felel meg), vagy „non-finite” (nem jelez módot és időt). Az alany általában egy főnévi szerkezetből (NP) áll. Ennek van egy többnyire főnévi „fej”-e, s erre épül előlről és hátulról (jobbról és balról) föl a szerkezet.

Így érünk el a szófajok hagyományos felosztásához, amelyet a szerzők elfogadnak, de tovább finomítják azt egy általánosabb, ám pontosabban meghatározható felosztással. Nyitott és zárt rendszerekre bontják a szavakat (a zárt rendszerű szófajokban a tagok megszámlálhatók, új elem nem épülhet be e zárt körbe, a mondatban kizárják egymást — pl. a névmások —, a nyitottnál — pl. főnevek — épp ellenkezőleg). Kevésbé formális megkülönböztetés a nyitott osztályon belüli statikus (főnév és melléknév), illetve dinamikus (ige és határozószó) felosztás, amely jórészt a szavak jelentésén alapul. A szabad és kötött morfémei már jól bevált elkülönítésével is élnek a szerzők. Általában hangsúlyozzák, hogy az egyes szófajok jellemzőit leginkább mondatbeli szerepük alapján lehet megállapítani. A szófaji és mondatnapi kategóriák keveredése csak látszólag okoz zűrzavart (bár nagy a veszélye), az igei és a főnévi szintagma — mint a mondat két alappillére — szervesen egybefogja e két szint jellemzőit.

Ez az alapja tehát a részletes vizsgálódásoknak, amelyekben e komplex jelenségeket mind morfológiai, mind szintaktikai (és szemantikai) szempontból részletesen elemzik.

A másik lényeges módszer — főleg a mondatok, mondat szerkezetek vizsgálatában — az átalakítás (transzformáció). Általános módszerük a rendszeres ellentétezés és az egymásból történő levezetés. (De csak valós mondatokat transzformálnak, nem rekonstruálják a mély struktúrát.) A kijelentő mondatot például szembeállítják a kérdővel, a tagadóval, de a szerkezeti sajátságok szemügyre vételekor a legelsőből vezetik le a má-

sik kettőt. Így válik élővé, szervessé a szemünk láttára a leírt nyelv. Egy egyszerű mondat talán számtalan műveletet hajtanak végre, egyes mondatrészeit más szavakkal helyettesítik, tovább bővítik, elvesznek belőle, más és más időbe teszik, aktívól passzívba vagy fordítva stb. S mindezt nem öncélúan, hanem az éppen vizsgált nyelvi jelenségek felderítésére, bemutatására, leírására.

A könyv felépítése is egyrészt a számbavételt, másrészt (hangsúlyozottabban) a rendszer összefüggéseit próbálja világosabbá tenni. A négy szerző az olvasó előtt fokról fokra építi föl a nyelvet. Az első fejezetben a mai angol nyelvről szólnak. A másodikban az angol mondat részeit és felépítését vázolják alapjaiban. Ezután sorban az igei, a főnévi szerkezettel, a mellénevekkal, határozószókkal, majd az előjárószókkal foglalkoznak egy-egy részben — az alapvető jellemzőket tisztázva. Ezután visszatérnek a mondatra — az egyszerű mondatot vizsgálják. A következő részben a határozók rendszerét veszik szemügyre. Majd a mellérendelés, az alárendelés és az appozíció kérdései kerülnek sorra, ezt követően a mondatkapcsolásé, azután az összetett mondaté. Újra, összetettebb szinten foglalkoznak az igei és a főnévi szintagmákkal, végül a fókusz, téma és hangsúly problémakörével. A három függelék a szóképzést, a hangsúlyt, ritmust, intonációt és a központosítást foglalja össze.

Ez az első látásra szokatlan sorrend magasabb szinten egyesíti a könyvben általános levezető módszert, és nem veszélyezteti a könyv leíró jellegét. Egyre nagyobb bonyolultsági fokon elemzi az angol szó szerkezeteket, mondatokat, s ennek nem kevés a kiaknázható pedagógiai haszna. A könyv újszerűsége mellett is áttekinthető, s az érthetőséget segíti a világos, egyszerű fogalmazás és a számos találékony tipográfiai megoldás.

A műnek — az angol és a magyar nyelv közötti nagyfokú különbsége ellenére is — igen sok elméleti és gyakorlati tanulsága lehet a hazai nyelvtanítás, nyelvelírás számára.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1978. április 19. Általános nyelvészeti szakosztály és szlavisztikai szakosztály. A. V. GLADKIJ, a matematikai tudományok doktora, A szintaktikai szerkezet formalizálásának lehetőségei.

1978. április 25. Általános nyelvészeti szakosztály és magyar nyelvészeti szakosztály. ERDŐDI JÓZSEF, *Ars — ancilla etymologiae atque denominationis*. L. MNy. LXXV, 305—15.

1978. május 9. Szlavisztikai szakosztály. NYOMÁRKAY ISTVÁN, Idegen szavak a szerb-horvát nyelvben (szintaktikai adaptációjuk néhány kérdése). — Az előadó az idegen (nemzetközi) szavak szintaktikai beilleszkedésének néhány általános, elvi kérdése közül a következőket emelte ki: 1. igei és főnévi vonzatok; 2. bizonyos, nagyon általános és gyakori főnevek (pl. *simpatija*, *problem*) mellé csatlakozó igék; 3. a birtokos szerkezetek különféle típusai; 4. az átvett idegen szavakhoz csatlakozó mellénevek. Az előadás a XIX. század végi és a XX. századi szerb és horvát kritikai és esszéirodalom nyelvi anyagára épült.

1978. május 16. Általános nyelvészeti szakosztály és finnugor szakosztály. BALÁZS JÁNOS, Transzformációk finnugor mondat szerkezetekben. — A magyar szenvedő szerkezet eredetét mindmáig homály fedi, bár különösen KLEMM magyarázata figyelemre méltó módon közelíti meg e bonyolult kérdést. Mindeddig nem került sor a finn szenvedő szerke-

zettel való mélyebb összefüggések feltárására, s még kevésbé egyes indogermán nyelvek (így az örmény és az iráni nyelvek) szenvedő szerkezeteinek finnugor szempontból való figyelembe vételére. Mindezek új szempontú elemzése lehetővé teszi a finnugor nyelvek szenvedő szerkezeteinek a cselekvő szerkezetekkel való szembeállítását, s az előbbieknél mint az utóbbiakból létrejött transzformációknak az értelmezését. — Az előadó azért tartotta fontosnak általános nyelvészeti szempontból e régóta vitatott kérdés napirendre tűzését, mivel feleletet ad arra is, hogy hogyan lehet a mondat szerkezetek transzformációit a tényleges történelmi fejlődés tényeinek az alapján s nem önkényes konstrukciók révén megmagyarázni.

1978. május 23. Finnugor szakosztály. LAKÓ GYÖRGY, A fonémafogalom miivolta és kora a finnugrisztikában meg másutt. — Az előadó számba vette a fonémafogalom korát illető különféle nézeteket és azoknak képviselőit: 1. a fonéma fogalma régibb, mint a mai értelemben vett fonológiáé, és az előbbivel Baudouin de Courtenay és iskolája ajándékozott meg bennünket; 2. a fonéma fogalma egyidős a fonológia fogalmával, s mindkettőnek a gyökerei Baudouin de Courtenay korába nyúlnak vissza; 3. a mai értelemben vett fonéma fogalmával a prágai fonológiai iskola működése előtt nem számolhatunk, s mind a mai értelemben vett fonémáról, mind pedig a fonológiáról csak a prágai iskola működése óta beszélhetünk; 4. a nyelvtudomány kétféle fonéma-fogalommal operál, s közülük az egyik régibb a másiknál. — A továbbiakban ismertette a mellettük, illetve ellenük szóló érveket, végül pedig állást foglalt a negyediknek említett nézet mellett.

1978. május 30. Magyar szakosztály és általános nyelvészeti szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, Márton József a Bétsi Universitásban. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A komplex tudománytörténeti kutatás és a monografikus feldolgozás viszonya. Márton József szerepe. A magyar nyelv Bécsben a XIX. század elején. Nyelvelmélet és nyelvhasználat, norma és kommunikáció. Márton József jelleme és szelleme. Műveinek és az egyéb korabeli kiadványoknak „tanúságtétele”. Művelődéspolitikai és „magyarizmus”. A szövegelemzés régi és új módszerei. Nyelvkönyvek és nyelvtanok, pályamunkák visszhangja.

1978. június 6. Magyar szakosztály. HORVÁTH MÁRIA, Egy növényjegyzék háttéréből. A németújvári (güssingi) könyvtár magyar vonatkozású anyagából. — A vonatkozó irodalom és saját kutatásai alapján az előadó ismertette a németújvári (güssingi) ferences (volt Batthyány) könyvtár létrejöttének néhány fontos mozzanatát. Szólt az előzményekről (Batthyány Kristóf és Batthyány Boldizsár szerepéről); vizsgálta Batthyány I. Ádám 1649-es alapítványának motívumait, majd a könyvtár művelődéstörténeti értékét méltatta. Beszámolt 1975-ben végzett gyűjtésének néhány eredményéről. Végül a magyar nyelvű szövegtörödékek, feljegyzések sorából egy — a XVI. század második feléből származó — növénynév-lajstromot ismertetett, megvilágítva annak nyelv- és tudománytörténeti összefüggéseit.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának előadásai. 1977. december 1. KÁROLY SÁNDOR, A lexikológiai túlburjánzás és kiküszöbölése a magyar nyelv történetében. — Az előadó abból a tényből indult ki, hogy a nyelveket egyrészt a takarékosagra való törekvés (poliszémia), másrészt az úgynevezett túlburjánzás (azonos tartalmak különböző módon való kifejezése) jellemzi. Így van ez a magyar nyelvben is. A nyelvtörténet folyamán azonban az arányokban jelentős eltolódás következett be: régi nyelvünkben a túlburjánzás sokkal nagyobb méretű volt, mint ma. A lexikológiai túlburjánzás kiküszöbölésének folyamata különösen az egységes köznyelv és irodalmi nyelv kialakulásának és megszilárdulásának idején gyorsult meg. A túlburjánzás jelenségét (s így kiküszöbölésüket is) elsősorban az igeekötők, képzők, névmások, kötőszók, névutók és ige- és névmás-össetétel lehet megfigyelni. Régi nyelvünkben például több mint 80 hasonló kötőszó volt, ma azonban csak 10 él. A sok-sok nyelvtörténeti példával igazolt fejtegetés kitért arra is, hogy a túlburjánzás kiküszöbölését nem lehet egyértelműen a nyelv elszegé-

nyedésének tekinteni; a kérdés megítélése jóval bonyolultabb. Az előadó a téma kapcsán rámutatott a nyelvművelés egy káros hatására is: megnyilatkozásainkban túlzottan ragaszkodunk a szabályokhoz; ami nem nyelvi közhely, annak használatától félünk; s ez szégyényíti kifejezési készségünket.

1978. március 31. NYIRKOS ISTVÁN, Az ős- és ómagyar kori hangváltozások rendszertani jellegéről. — A szerző azt igyekezett bizonyítani előadásában, hogy a tővégi rövid magánhangzók eltűnése, a szóvégi hosszú magánhangzók rövidülése, a diftongusok egyszerűsödése és a β , γ , $\dot{\imath}$ szóvégi vokalizációja az egymásutániség síkján, ok-okozati viszony következményeképpen áll összefüggésben egymással. A változás ilyen alakulása elősegítette a véghangzó-lekopással veszélybe került (CVCC, VCV) tővek hangszerkezetének megőrzését, illetve (részleges) visszaállítását.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának előadásai. 1977. október 7. BÓKAY ANTAL, A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük. — Az előadó abból indult ki, hogy a filológia (vagy filológiák) területén kezdeményezett szövegelméleti vizsgálatok a szövegelemzés hagyományos alapegységével, a mondattal való szembenállással jellemezhetők. Lyons, Chomsky stb. megközelítéseit vitatva Weinrich ugyanis Hartmann fenomenológiai orientációjával egyezően elsődleges jelkapcsolatként a szöveget állította előtérbe. Szerinte is a nyelvész csak szövegnyelvészként adhat bármely vizsgált nyelvről egyértelmű leírást. Weinrich rendszeres szöveganalízisének alapjául elfogadja azt a megállapítást, hogy a szöveg a nyelvi jelek értelmes sorrendje két szembeötlő kommunikációs törés között. A függőségi grammatikának megfelelően ismerteti a heurisztikus szövegelemzés jelzéseit, mégpedig a névelők, az idő-morfémák textuális funkcióját, az assertio-állítást, a szám, a valencia-értékűség szerepét, majd Harweg szintagmatikus szubsztitúciós elvét vagyis a pronominális láncolatot, hiszen a névmás a szövegkonstitúció folyamatáért felelős kifejezési eszköz, hiszen a szöveg a nyelvi egységek töretlen pronominális láncolata révén létrejött egymásrakovetkezés. A szöveg tematikai szerkezetét pedig F. Danes tematikai tagolódás elvének megfelelően a témák szekvenciájaként ábrázolja, — mégpedig: az egyszerű lineáris progresszió, — progresszió folyamatos témával, — progresszió levezetett témával, — progresszió tematikai ugrással és a téma-réma felbomló fejlődésével. — Ismertette A. J. Greimasnak a szöveg izotópiáját érintő megállapításait, vagyis a szövegben fellépő jelentésjegyek rekurrenciáját. — Befejezésül szólt Petőfi szöveggrammatikájának összetevőiről: a formációsabályok rendszeréről, a transzformációs szabályok rendszeréről, a lexikonról, a szövegek analíziséhez szükséges asbályrendszeréről és a szövegek összehasonlításához kidolgozott algoritmusokról.

1978. február 17. ANDOR JÓZSEF, A nyelvleírás szövegtanának lehetséges megközelítései. Az előadó felvetette, hogy a szövegtípusok különbözhetnek egymástól szövegformálásukban, de egyetemesen nem különböznek az alapul szolgáló grammatikában. Szerinte a szövegkonstituensek jellegzetessége, hogy a rekurrencia valamennyi szöveg meghatározás-típusát teljesíti, s a rekurrencia két nagy osztályát különíti el: 1. a nyelvi tartalmak újrafelvételét; 2. a nyelvi kifejezésformák ismétlését. — Az első típushoz sorolja a pronominalizációkat, a szinonimákat, hiponimákat, a metatematizációkat, a névelőválasztást. — A referenciális szövegösszetevők osztályaként jelöli egyrészt a lexémák szövegmeghatározó ismétléseit, a morfémák szabad vagy kötött csoportjait, másrészt a nyelvi kifejezés-típusok szövegmeghatározó ismétléseit, így a szintetikus parallelizmákat, a szemantikus antinomákat és a transzferszabályból levezethető metaferképzéseket. A szövegrendszer és összetevői közötti viszonyból levezethető következtetése, hogy a korreláció a szövegfajták, a szövegösszefüggések és a szövegkonstituensek osztálya között áll fenn. — Mindezek alapján szólt a szövegelmélet tárgyáról, a szintaxis, a szemantika és a szöveg összefüggéseiről, a szövegreferencia kérdéseiről, minthogy a pragmatikus, kommunikációs mozzanatok beépülnek a szöveg szemantikájába, a jelentések belső cseréjébe.

1978. március 10. TEMESI MIHÁLY, A mondatban lineáris kiterjesztése és a szöveg-
tan. — Az előadó történeti áttekintéssel kezdve ismertette a Chomsky „Szintaktikai
szerkezetek” című munkája után megindult vitát, mégpedig elsősorban Katz, Fodor és
Postal, Lakoff és McCawley generatív szemantikájának lényegesebb megállapításait.
Mint hogy pedig az univerzális grammatika célkitűzésének megfelelő szemiotikai értele-
menben vett szemantika már részben a pragmatika körébe is tartozó relációk egzakt leírása,
Stegmüller és Thomason alapján Montague szemantikájához fűzött megjegyzéseket,
együttal utalva arra, hogy a pragmatikai kutatás Austin és Searle beszédaktus-elméletéből
is kapott indításokat. Mindezek a kutatások — nyelvészeti terminológiát használva —
mondat-centrikus kutatásoknak nevezhetők. — Nem fogadta el azokat a véleményeket,
hogy minden nyelvtan valójában szöveggrammatika, hiszen a szöveg az elsődleges nyelvi
jel, illetve jelkapcsolat, vagyis a mondat nem a szöveg megjelenésének egyik sajátos esete.
Nem értett tehát egyet azokkal sem, akik azt vallották, hogy a szöveg nyelvtani anyaga
nem sokban tér el a mondatantól, és hogy a szöveg tényeit meghatározó törvények sza-
bályait egy átalakított, kiterjesztett mondatgrammatikai feldolgozásban is modellálni
lehet. A nyelvéírás szövegtanának kidolgozása tehát nem jelentheti a mondatban lineáris
kiterjesztését, ti. ebben az esetben a mondatból a szövegbe lépés egy strukturális elemzé-
sen belül feltételeznél, hogy a szöveg viszonya a mondatához hasonló a mondat viszonyával
a mondat szintű és a mondaton belüli szerkezetekhez, a szintaktikai szerkezeteknek a
jelekhez és jelkapcsolatokhoz, a morféimáknak pedig a fonémákhoz stb. Empirikus megfi-
gyelések rámutatnak arra, hogy a mondatok nem hoznak létre szövegeket abban az érte-
lemben, ahogyan a morféimák és morféimacsoportok a mondatok alkotóinak értelmezhetők.
A szövegelemzés dilemmája ugyanis az, hogy tárgya a nyelvtani leírás egyszerű kiszélesí-
tésével nem ragadható meg, másrészt a szöveg a performancia, vagyis a nyelvhasználat
közelébe tolódik, s így a szöveg elemezhető egészét és egységeit a közlési funkció alapján
határolta el, hiszen a szövegek nyelvtani jegyei az eddig ismert nyelvtani konstrukcióktól
többé-kevésbé függetlenül írhatók le. A szöveg szintjén ugyanis a szintaxis és a szemantika
viszonya megfordul, — ti. egy mondat értelmét és referenciáját szintaktikai szerkezete és a
benne kombinált morféimák határozzák meg, a szöveg központi szervező elve pedig a
szemantika, s egységes magyarázatot ad a szövegalkotásban megnyilvánuló tudatos való-
ság-reprezentációra és az objektív jelentésszervező folyamatokra.

1978. április 25. TEMESI MIHÁLY, A nyelvi átszövődések típusai a mai magyarban.
— Az előadó a két vagy több különböző nyelvrendszerben gondolkodás nyelvi alakulatait,
a nyelvi átszövődéseket nem egyéni kifejezőmódokként értékelte, hanem feltételezte,
hogy minden nyelvi érintkezésben levő jel és jelkapcsolat a rendszerezés, a részrendszerek
és rendszertagok kölcsönös viszonyainak egybehangzóságát jelzi, vagyis minden változás
egy ponton a részrendszerek és a rendszerezés módosulását is indikálhatja. — A továbbiak-
ban szólt a kételemű megkülönböztetések rendszerei redundáns, kifejező és jellemző jegyei
elkülönítésével meghatározott főnikus egymásrahatás és kihagyás különféle formáiról,
a jellemző fonémacserékről stb. Abból kiindulva, hogy a jelentés- és szinonima-mezőket
ugyanazon nyelvtani kategória azonos disztribúciójú szavai alkotják, megállapította,
hogy a nyelvi érintkezésben a kétnyelvűeknél a két különböző nyelv egymásnak megfelelő
szavainak milyen cseréi lehetségesek. A dolgok és jelenségek kölcsönös kapcsolatait a
szemantikai mezőben meghatározott összefüggések disztribucionális strukturái eltérő
megvalósulásaiaként tipizálta, így többek között felsorolta a kauzális és a temporális ka-
pcsolatok átszövődéseit, a szófaji kategóriák, a morféimakapcsolatok és a szintagmatikus
viszonyok szerint szegmentált szerkezeteinek rendszerszerű kapcsolattípusait.

1978. április 28. GERGELY JÁNOS, Az anyanyelv szerepe az idegen nyelvek elsajátí-
tásában. — Az előadó abból indult ki, hogy az idegen nyelvek elsajátítását segítő tevékeny-
ségünk forrásnyelve mindenkor csak az anyanyelv lehet, s ezzel kell összevetnünk az ok-

tatott idegen nyelv rendszerét. Ennek érdekében minden interlingvális összevetést meg kell előznie az adott nyelvek, nyelvtípusok azonos terminusokkal történő nyevtani feldolgozásának. Elképzelhetetlen, hogy ugyanaz a tanár reggel 8-tól 9 óráig pl. az igenevekről szólva a magyar nyelvi órán a nyelvtény művelési szabályait, ha nem is teljes pontossággal, de legalább kategóriáisan elfogadhatónak írja le, s ugyanezt, ugyanabban a tanuló-csoportban az orosz nyelvtanok szokásos terminusait alkalmazva már helytelennek értékelje a következő tanítási órán. Mindezek érdekében össze kell gyűjtenünk a szerkezettypusok művelési szabályait, hiszen ezek szükségesek az adott nyelv azonos értékű modellálásához. Egyúttal célszerű és praktikus algoritmusokat kell kidolgozni, s ez a véges számú, rendezett szabálysor lényegileg az adott nyelv szövegalkotását megalapozó grammatikának felel meg. Meggyőződése, hogy az idegennyelv-elsajátítás „bázisképleteként” elfogadott és mintegy független változónak tartott anyanyelvhez viszonyítva adaptíve kell lefrnunk az elsajátítandó idegen nyelv szókészleti és rendszerbeli egyezéseit, különbségeit egy új idegennyelv-oktatási metodika kialakításához.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság sz e g e d i c s o p o r t j á n a kelőadásai. 1978. június 1. VÉGH J. MIHÁLY, A prózaritmus mibenlétének kérdéséhez. — Az előadó a prózaritmus meghatározásának kérdésével foglalkozott. Megállapította, hogy a prózaritmus tendencia jellegű, tehát ha prózaritmusról beszélünk, akkor ezen a (művészi) próza ritmusjelenségeit kell értenünk. Áttekintette a magyar szakirodalomban kialakult véleményeket (Horváth János, Kecskés András, Andor György). Részletesen foglalkozott az orosz nyelv prózaritmusáról vallott nézetekkel, elsősorban V. Zsirmunszkij összefoglalása alapján (O ritmiceszkoy proze. Szovjetszkaja Lityeratura 1966. 4. sz. 103—14). Rámutatott G. Sengeli verslábelméletének, A. Peskovszkij ütemelméletének, B. Tomasevszkij szótagelméletének problémáira. Hosszabban foglalkozott V. Zsirmunszkij felfogásával, amely szerint a ritmikus próza a szintaktikai egységek művészi rendszerére épül az ismétlődés és a szintaktikai párhuzam alapján. A szlovák nyelvű próza ritmusáról Frantisek Miko elméletét ismertette (Rytmus v proze. Litteraria 6. Bratislava, 1963. 5—61), aki szerint három síkot kell megkülönböztetni a prózaritmus vizsgálata során: az ütem, a szakasz és a mondat síkját. — Az előadó a különféle nézetek ismertetése és értékelése után a magyar nyelv prózaritmusáról azt állapította meg, hogy az a hangsúlyos gócek köré épülő szakaszok kiegyenlítődése szerint alakul ki, és az említettek mellett még számos más tényezőt is figyelembe kell venni a jelenség vizsgálatakor, nem feledkezve meg arról sem, hogy a ritmust funkcionálisan vizsgáljuk, a tartalommal való szoros összefüggésben.

1978. május 11. GALGÓCZI LÁSZLÓ, Betegségneveink történetéből: *Orbánc*. — Az előadó bevezetőül megállapította, hogy a szó eredetére vonatkozó eddigi magyarázatok elhibáztak, mert szláv, román, illetőleg német jövevényszónak tartják. Az előadó szerint az *orbánc* 'erysipelas' és az *orvos* 'Arzt' szavunk közös PFU. *βurpa* töből származik. Az *orvos* 'Arzt' szavunk a fenti PFU. alapelakból keletkező **urwu* > **urvu* > **urvo* szónak -s denominális névszóképzős származéka. Eredeti jelentése 'betegséget gyógyító, illetve okozó sámán' → 'betegséget gyógyító; Arzt'. Az *orbánc* 'erysipelas' a fenti PFU. alapszóból származó **urwu* > **urbu*, **urbo* alak -sz denominális névszóképzős derivátuma. A képző affrikálódásával, inetimologikus *n* betoldódásával a magánhangzótörvények érvényesülésével jött létre a mai *orbánc* alak. Eredeti jelentése 'varázslattal megrontott, megbetegített' volt, ebből alakult ki a 'súlyos betegség' > 'erysipelas' jelentés. A rokon nyelvi megfelelők mind hangtani, mind jelentéstani szempontból bizonyítják a fenti két szó összetartozását, néphagyományunk pedig támogatja a sámánisztikus vallási kultúrából való eredeztetést.

1978. június 1. NYÍRI ANTAL, A *ha* kötőszó eredetéhez. — Azt már KARA FERENC megállapította 1912-ben, és el is fogadta a nyelvtudomány, hogy a *ha* feltételes kötőszó a fgr. eredetű *hu-*, *ho-* névmástő lativusragos alakja: *ho-á* > *há* > *ha*, de hogy milyenek

lehettek azok a konkrét mondatok tartalmilag és szerkezetileg, melyekben a helyhatározói *há* időhatározói, illetőleg feltételes *ha* kötőszóvá válhatott, elvileg sem állapította meg senki, nyelvileg sem mutatta be őket senki. Az előadó régi nyelvemlékekből vett, megfelelő idézetek alapján mutatott rá e mondattörténeti folyamat gyökereire.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVII—XVIII. századi szótörténeti adatok Eger város régi jegyzőkönyveiben*

a p r í t 1718: „...dohánt *apritani* az Tűznél le ült...”

a p r ó l é k o s 1719: „...Sz. Kata, Sok féle rosz cselekedetiért, és más *apróléko* *tolvajságáért*... az Varas piacznán lévő kalodában tartassék...” — 1733: „... az mely más *aprólékos javacsokajok* volt, azt magok már annak előtte egy más közöt fel osztották...” — 1762: „verekedéseket inditván az Tihaméri Koresmán... némely *aprólékos Károkat* is tettek volna...”

a r a n y 1778: „... egy Dió fábúl ki rakott Armariumban találtatott... 30, Körmöczy *arany*, 2 dupla Körmöczy, 4 közönséges császár *arany*, 1 hollandus *arany* 1 füles *arany*, 1; Sz. János *aranya*...”

a r á n y 1769: „... a Szöllők felett földellőt, egy *aránysukképpen*, három részre fel osztottak...” — 1769: „... mind szegény, mind gazdag egy *aránysukképpen* boldogúlylon...”

á r e n d a 1779: „... a pinczétül ezen esztendőre fize *tárendát*...” 1789: „... Legelő Mező, mely Esztendőként Árendában bíratatik... az Hatvani Hosttyaiak által...”

á r e n d á l 1749: „... Rajtlinger Mihály az Város Unicornis Koresmáját három esztendeig *meg árendálván* kötötte s; obligálta magát...” — 1790: „... a marha tartó Gazdák a Pascumot egyedül a szarvas Marha részére *árendállják*...” 1789: „... az Algos Egri Püspökség kaposzta Földei, melyek az Egri Lakosok által árendáztatnak”.

á r e n d á l á s 1749: „... a Város Koresmájának Unicornisnak *árendálása*...”

á r e n d á s 1779: „... a meg nevezett *árendáson* az hátra levő Cencust derumálván...”

á r e s t á l 1697: „... a refracteriuskodók Jósága *arestáltassék*...”

á r i s t o m 1774: „... száraz kenyéren, vízen valo 3 napi *áristom* szenvedésre fordíttatott büntetése...”

a r i t m e t i k á s 1769: „... az első szobában... egy *aríthmetikás* kő Tábla...”

á r n y é k s z é k 1744: „... minthogy... az Palánka hát mellett Levő *árnyek Szeket* az gyuladastul féltene, asztat más helyre, ha nekie úgy teezik transferálhatja...” — 1762: „... bizonyos szemet gödröt csináltattatván, amely is az *árnyek Széknek* szolgál...” — 1771: „... az Instans kívánná maga *árnyek székit* még bellyebb helyheztettni...” — 1777: „... az *árnyik Széknek* által szivárkozásátul... meg rontattván...”

á r n y é k v i l á g 1745: „... az Biro... az *árnyek világbul* ki szollittatván, Vá-rassunk Fő és Bíró nélkül... nem lehetne...” — 1771: „... ez *Árnyek világbul* ki szolittatván, két neveletlen árvái maradtanak...”

* L. MNy. LXXVI, 123—7.

- árok* 1769: „... találtunk az *árokval* együtt nyolcz csatornában 206 Sort...”
- árol* 1789: „... Disznó húst... szabad lészen *árolni*...”
- ároló* 1754: „... vásárra jött *árollók* czédula nélkül fognak *árolni*, s olyanoknak jószágát fognak confiscálni...”
- áros* 1779: „... hogy az háznak *árossa* hamarább találkozzon, czédulát szögeztünk reája...” — 1774: „... *árossa* találtattván az Jószágnak... el adni kívánnya...”
- árpakása* 1791: „... az *Árpa kása*... a Váras malmában készítettne, majd egy holnapig való darálással...”
- arszenicum* 1755: „... semminemű *arszenicumot* avagy is méreggel egyveleg öszközőket ne légyen szabad Boltokban tartani, *árolni*, mivel hogy az illyetin öszközők egyedül az Apathecaban szoktanak tartattni...”
- ártán* 1789: „... el veszett Sertések... ketteje *ártán*, ketteje kocza...”
- áru* 1794: „... tsak az Egri hegyeken termett borok *árultassanak* a korcsmákön...”
- áru* 1788: „... egy könnyen hordozható Sátort maga Portékáinak *áru*gatására csináltatthatt...”
- áru* 1756: „... háti dohány *áru*lóktúl, kád feneken *áru*ló Borsossoktúl... hely pénzt szedni deputaltattnak...”
- árva* 1755: „... két *árváknak*, úgymint Apolló és Borbála, részeket ki fizetné...”
- árvácska* 1769: „... marad az két *Árvácskának* egyenlő osztályra 520 Rf-t...” — 1769: „néhai Istenben boldogult Pászly Annátúl el maradott *árvácskának* Veres Victorjának... ingó bingó javacskaí végett ki küldetvén...”
- árvaleányhaj* 1789: „... ret... csak Szór füvet és árva *Leányhaj* terem...”
- árvagyerek* 1752: „... azon köz föld senkié se lévén, mint árva *gyereket* fel fogott, hogy azzal fundussát nagyobbíthassa...”
- árvíz* 1770: „... mivel az *ár Víz* nagy károkat tett..., és a pincze is tele volna vízzel, mellynek bűdösségét nemis szenvedhetnének... determináltatott, hogy az Víz a Pinczébül fogyasztasson ki...”
- áskál* 1789: „... más fundussa alat törvény szerént *áskálódni*, s — Pinczét *ásni* nem szabad...”
- aszaló* 1774: „... az *Aszalót*, és Kolibát... becsültük...”
- aszalt gyümölcs* 1770: „... *aszalt gyümölcsöt* kezemhez resignálta...”
- asszonyember* 1716: „... más házasságban levő *Asszonyemberrel* el szökött...”
- asszonyi búb* 1778: „... az Almáriumnak egyik fiókjában taláztatnak... holmi dirib darab pántlika, *Asszonyi Búb*...”
- asszonyság* 1794: „... az *Asszonyság* igazságát keresi...”
- asztalt tart* 1778: „... Czipe csináló Legények gazdájokkal... a Korcsmárosnál *asztalt tartván*...”
- átall* 1754: „... Szlavik János Kóballó... mondani nem *átallotta*, hogy se Biró se Varos nékie... nem parancsol...”
- átkozódás* 1760: „... Szent János hóstyáján lakozó szomszéd asszonyok jó szomszedságnak fel bontásával nagy *átkozódásokra* fakadván...”
- átok* 1703: „... félvén az Ártatlanoknak... Egeket hasogato *átkoktúl*...” — 1772: „... *átok* alatt fogatta hogy többé soha semit sem kíván javacskaímbul...”
- atyamester* 1769: „... a Szabó Társaság... szokás szerint *Atya Mestert* választván, tánczot tartottak...”
- avit* 1771: „... az Ispitály Szögbe egy *avit* Török Ház becsültetett...” (vö. BARTHA: Nyr. XXII, 31).

b a b 1786: „... a Voksolásnak módgya ... hogy mind azoknak, a kik a választásra meg jelenének, annyi számú *Babok* osztattatnának ki, a mennyi számú Candidátusok lesznek ... a *Babok* közt tsak egy *Bab* volna a Voksra alkalmas ...”

b á b a 1755: „... gyanakozásban vett Személly Varas hites *Bábája*, s más hasonló *Tudós Bábák* által megvizsgálttván ...”

b á b a s á g 1787: „... kérésére a Várai *Bábaságra* bé fogadja ...”

b a b k a 1752: „... osztály szerint adatot ... 28 *babka* ...”

b á d o g 1777: „... találkozott ... egy *bátog Tőcsér* ...”

b a g a z i a 1747: „... maradott kék *bagazia* kötő ... 8 rőf kék bécsi *bagazia* ...”

b a g o l y 1771: „... fel vétetett kilencz Legény mint *étczakai baglyok* ... dolga ...”

b a j o s k o d i k 1799: „... a jószággal ... nem *bajoskodhat* ...”

b a k a r a s z t 1778: „... tapasztaltunk rajta szúrásokat ... egy *bakaaraszt* szélességre ...”

b a k a t e l l a 1772: „... ami kevés *bakatella* hja volt ...”

b a k a t e l l a s á g 1773: „... a mi ... az Instansnak meg bestelenítésit illeti, az *bakatelláságból* állana ...”

b a k s z e k é r 1768: „... egy *Bak szekér*, két Talyiga ...”

b a k t e r 1768: „... magyar *Bakterek* óránként következő éneklésre tanítattak ...” — 1768: „... az Magyar *Bakterek* Étszakaj órákra való kiáltások ...” — 1793: „... a *Bakternek* étszakának üdein az Órát ... ki kel kiáltani ...” — 1795: „... a *Bakterok* írást nem tudván, meg nem ösmérik, hogy a kezekben adott czédula mellyik hólnapra való ...”

b a l t a 1701: „... az fatens is *Baltát* fogot, nem engedvén magát ...”

b á l v á n y 1778: „... aestimálva volt ... egy Sutuval, egy heverő Sutu *bálványnyal* ...”

b a l v é l e k e d é s 1774: „... súlyos a *bal vélekedés* ellenek ...”

b a n k ó c z é d u l a 1794: „... huszon öt forintos *bankó czédulát* is találtt ...”

b a r a n g o l ó 1767: „... fia, aki *barangoloban* vagyon ... 25 korbáccsal fog bűntettetni, midőn haza kerül ...”

b á r á n y 1789: „Az Oroszleánynál, Zöld fánál ... szabad leszen *Báránt* ... vágni ... magok szükségire ...”

b a r á t s z í n 1767: „... találtatott egy Parter Szoknya fehér virágokkal, másik *Barát szín*, harmadik fehér Kanafász, egy zöld virágos Rekli, másik *Barát Szín* ...”

b a r k a 1794: „... *Barkákat* a kerülők által hozasson, gallyakat pedig ... a Város kocsija tartozik hozni ...”

b á r k a 1769: „... a Misericordiánusok *bárcájából* eleven halakat lopott ...”

b a r k ó c a f a 1763: „... az háznál vagyon *barkocza jából* egy nagy donga gyalu ...”

b a r o m 1768: „... noha utálatos ocsmán, nem emberhez, hanem *Baromhoz* illő sok rendbeli nyakas, fel fuvalkodó, gaz Törvéntelen cselekedetért kemény Törvényes Büntetést, mint a Szűz Leány a Koszorút, úgy meg érdemlette volna ...”

b a r o m v á s á r 1798: „... a *Barom Vásár* ... szép móddal bé állott ...”

b é c s i c é r n a 1755: „... Bótbéli Portékái ... fehér *bécsi czérna* ...”

b é c s i ö l 1767: „... *Bécsi öllvel* ki mérvén fundussát ...” — 1772: „... vagyon a kertbe egy bojthajtással való kis pince is, két *Bécsi ölynyi* hosszú ajtón levő föggő lakatyával együtt ...”

b e c s i n á l t 1783: „... találtatott ... 3 *Becsinátnak* való Tálak ...”

b e f o g 1792: „... a várbéli Tömlöczből a fáért *be fogott* Egriekett hatalmasan ki vették ...”

b e g r e 1772: „... az Konyhában találkozott 13 *Begrecske* ...”

b e h a j t 1774: „... a kerülők 1 lovat *hajtottak be* az Egedre járó Galagonyási szőlők alóll...”

b é k e s s é g 1769: „... hogy a Szűr Szabó czéhbeli Mester Emberek és az Csapók között csendes *békességh* szereztesen...”

b é k l y ó 1759: „... Josefnek jutott az fegyver, lánczos vas *békló*...” — 1769: „... találtatott... két rossz *békló*...” — 1778: „... találtatott... egy pár *békló*...”

b e k ö s z ö n t ő p é n z 1756: „... Horváth András maga fiát az Czéhbe állítani kívánván, szokás szerint az *bé köszöntő pénzt* le tette az czéhnek...”

b é l y a g 1779: „... a Régi Váras Házánál... találtatott 1 *Bélyagja* Eger Várasának...”

b é l a g o z ó v a s 1783: „... találtatott... 1 *Bélagozó Vass*...”

b é l l é s 1727: „... Mester Embereknek, s mind pedig Szűcs Céhbeli Mester Embereknek szabad lészen bétlet munkát, mentét, kalpagot... árolni... az Szűcsök pedig *béllést* a szabóknak oly áron, az mint Gyöngyösön és Miskolczon lehet venni, tartoznak adni...” — 1775: „... adtak... Menthe alá való Bárány Bőr *béllést*...”

b e p l a n t á l t 1790: „... a szőlőkkel *be plantált* Maklány Pascum helyet adatnak...”

b é r c 1789: „... All-Magyar *Bértzin* keresztül járó szekér út...”

b e r e k 1789: „... a Szőlő Allyaknak végén találtatott meredek *berek*...”

b é r e s 1789: „... a *Béresekn*ek való Legényeknek minden Napra lészen egy font husa egynek egynek és egy itze Bora és kétt garas ára kenyér...” — 1794: „... a Püspök *béresse* bitska lopásért *be hozattattván*...”

b é r e s o s t o r 1775: „... ujjongolás között *béres Ostorokkal* jární, csattogtatni olly irtóztató zúgással... *bátorkodnak*...”

b e r e t v á l 1770: „... Stork Miklós Borbély a Titulált Urat Esztendőként *beret-válta*...”

b e r z s e n y 1747: „... maradott 9 font kék *berseny*..., 17 font veres *berseny*...”

b e s á n c o l 1790: „... az Galagonyási Promonthorium alatt levő marha járó legelő mezőt... *be sánczolni* kezdik...”

b e s t e 1785: „... *beste lilek Kurafi*... le huzatlak, 50 pálczát veretek rajtad...”

b e s t i a 1733: „... azt mondotta hitvesének *bestia* Kanali Lengyel Disznó Tolvaj...”

b e s z á r m a z o t t 1727: „... egy mostanában *be származott idegen* juthatna a fundushoz hozzá...”

b e s z e g ő d i k 1755: „... Lubovojzki Judith *be szegődvén* Esztendő számra Boros uramhoz szolgálónak...”

b e t l e h e m 1805: „... meg nem engedtetik a *Bethlehem*, Húsvéti öntözködés...”

b e t y á r 1773: „... Kovács Antal, néhaj Kovács Márton Maklári hóstyaj Lakosnak *betyár* fia... nyolcz mérő búza lopásban vádoltattván...”

b i b ó 1773: „... magához hasonló *bibó* s ingen élő Emberekkel prédálta egész jószágát...”

b i k a a k o l 1789: „... Város Majorjában az *Bika akoly*...”

b i k a h ú s 1753: „... az mészárosok... *Bika húst*... vágni ne mérészelljenek...”

(Folytatjuk.)

BAKOS JÓZSEF

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette *Kázmér Miklós és Végh József*. 1970. 67,— Ft.
71. *Kiss Lajos*: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. *Imre Samu*: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. *Meggyes Klára*: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. *Farkas Vilmos*: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette *Benkő Loránd és Szépe György*. 1971. 21,— Ft.
76. *Dezső László*: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. *K. Szoboszlay Ágnes*: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvben. 1972. 14,— Ft.
78. *R. Hutás Magdolna*: Az ikés igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. *Penavin Olga*: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. *Gregor Ferenc*: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. *Szende Tamás*: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. *Szilágyi Ferenc*: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette *Imre Samu, Szathmári István és Szűts László*. 1974. 69,— Ft.
84. *Velcsov Mártonné*: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. *Havas Ferenc*: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. *Kemény Gábor*: Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. *Hajdú Mihály*: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. *Hadrovics László*: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette *Benkő Loránd és K. Sal Éva*. 1976. 62,— Ft.
90. *Mészáros István*: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. *Jakab István*: A magyar igeekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. *Kiss Jajos*: Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. *Országh László*: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. *Molnár Ilona*: A tartalmatlan *hoggy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. *O. Nagy Gábor*: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. *Korompay Klára*: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. *Gaál Edit*: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. *Dienes Dóra*: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. *Bañcerowski Janusz*: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette *Imre Samu*. 1979. 32,— Ft.
101. *Huszár Ágnes*: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. *Kassai Ilona*: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. *Kiss Jenő*: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conseriptiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc**. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István**. 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos**: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekérdi József—Mészáros György**: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatai, 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István**: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László**: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István**. 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozium magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wancha Imre**. 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István és Ördög Ferenc**. 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter**: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre**: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás**: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1976. 36,— Ft.
146. **D. Mátyai Mária**: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet**: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter**: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre**: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István**: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József**: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa**: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István és Várkonyi Imre**. 1979. 40,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 34., 35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette **I. Gallasy Magdolna**. 1976. 84 l.
22. **A. Molnár Ildikó**: Weöres Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. **Bíró Ágnes**: Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.
24. **D. Bándi Magdolna**: Az e—ő variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban. 1977. 98 l.
25. **P. Lakatos Ilona**: Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez. 1977. 141 l.
26. **Ladányi Mária—Szilvás Izabella**: Két tanulmány a regionális köznyelvek alaktanából. 1978. 111 l.
27. **Szabó László**: Az írónia nyelvi eszközei. 1978. 82 l.
28. **Magyarlakiné Gregor Etelka Zita**: Kosztolányi Dezső lírájának mondat szerkezetei. 1978. 109 l.
29. **Horváth László**: Az oksági viszony kifejezése okhatározói mellékmondatokban. 1979. 92 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk 1-től 17-ig 5 Ft, 18-tól 10 Ft. A 13. számtól kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em.).

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI.

ÉVFOLYAM

1980.

3.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : Múlt, jelen és jövő Társaságunk életében	257
<i>Szabolcsi Miklós, Tóth István</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság köszöntése ...	263
<i>Szathmári István</i> : Mit tett a Magyar Nyelvtudományi Társaság a nyelvtudományért és az anyanyelvi műveltségért?	265
<i>Károly Sándor</i> : Szemléleti és módszerbeli változások a XX. század magyar nyelvtudományában	273
<i>Lőrincze Lajos</i> : Nyelvünk a világban	286
<i>Pusztai Ferenc</i> : Anyanyelvünk és az irodalomtanítás	299
<i>Wolfram Ervin</i> : Az anyanyelv viszonya a természettudományokhoz	304
<i>Györfly György</i> : A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez	308
<i>Kiss Jenő</i> : Alapnyelvi eredetű főnévünk passzívra válásának kérdéséhez	317
<i>Elekfi László</i> : Azokat — őket	323
<i>Varga László</i> : Tényszerű és véleményyszerű modalitás a mértékkifejező magyar állítmányi szerkezetben	331
Kiseb b k ö z l e m é n y e k. <i>Vértes Edit</i> : Új szavak jelentkezése a szövegben ...	338
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bernáth Béla</i> : <i>Gyarat és arat</i> . — <i>K. Palló Margit</i> : Kihalt <i>Enő</i> szavunkhoz	341
Nyelvművelés. <i>P. Urbán Ilona</i> : A szóelemző írásmód időszerű kérdései ...	343
Nyelvjárások. <i>Jónás Frigyes</i> : Vashosszúfalu nyelvének zárt <i>t</i> -zése Jánosfalva zárt <i>t</i> -zésének mérlegén	356
Szemle. <i>Honti László</i> : Suomen kielen etymologinen sanakirja. — <i>Imre Samu</i> : B. Lőrinczy Éva, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. — <i>Fiers Márta</i> : Penavin Olga, Szlavóniai (kórogyi) Szótár. — <i>Fabó Kinga</i> : Egy egységes nyelvkoncepció körvonalai	362
Társasági ügyek. <i>Károly Sándor</i> : Telegdi Zsigmond köszöntése hetvenedik születésnapja alkalmából. — <i>Hexendorf Edit</i> : Implom József	379
Nyelvtörténeti adatok. <i>Németh K. Bódog</i> : XVII. századi iratok	382

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példá-nyonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64 Ft

1 szám ára: 16 Ft

Index szám: 25.549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXVI. ÉVF.

1980. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1979. november 20-án ünnepi közgyűlésen emlékezett meg alapításának 75. évfordulójáról. Az ülés anyagát teljes terjedelmében közöljük, a program eredeti rendjében: az elnöki megnyitót, a köszöntéseket, valamint az elhangzott három előadást.

Múlt, jelen és jövő Társaságunk életében

Tisztelt Társaság, kedves Kartársak, kedves Vendégeink!

1. Amidőn választmányunk ennek az ülésszaknak a megtartását elhatározta, abból a megfontolásból indult ki, hogy nem volna helyes méltó megemlékezés nélkül hagyni azt a tényt, hogy a hazai nyelvtudomány művelésében előttünk járó nemzedékek háromnegyed évszázada alapították a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, azt az önkéntes társadalmi egyesületet, amely a magyarországi nyelvészeket ma is összefogja és képviseli. Ugyanakkor választmányunk ide vonatkozó határozatában az is kifejezésre jutott, hogy amikor megemlékezésünkben magától értetődően visszatekintünk Társaságunk és vele összefüggésben nyelvtudományunk múltjába, melynek immár közel fele a felszabadulás utáni időkre esik, ez nem jelenthet a múltban való elmerengést, még kevésbé valamiféle önünneplést vagy éppen öntömjénezést. Szerényen és reálisan kell néznünk az eddig megtett útra, elsősorban arra figyelve, hogy a múlt milyen tanulságokat vagy figyelmeztetéseket foglal magába a jelenre és a jövőre vonatkozóan.

Főtitkárunk majd részletesebben fog szólni a mögöttünk hagyott évtizedek legfontosabb mozzanatairól. Én a múltra nézve csupán egy dolgot szeretnék itt fölidézni, kifejezetten az emlékezés jegyében. Jubileumi ülésünk ugyanis megkívánja, hogy Társaságunk alapítására, a háromnegyed évszázaddal megelőtti eseményekre, körülményekre, személyekre néhány szóval visszatekintsek.

2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítása nem köthető egyetlen aktushoz, hanem több esemény láncolatából tevődik össze. 1903 októberében a napilapokban, majd a Magyar Nyelvőr ez év november 15-i számában felhívás jelent meg egy nyelvtudományi társaság alapítására. Érdeemes felidézni a felhívás kezdő mondatát, mely így szól: „Minden nemzetnek féltett kincse és védő pajza a nyelve.”; s a továbbiakból is érdemes idézni legalább annyit, hogy nyelvünkől „a kincseket kiaknázni s a nemzeti művelődés javára értékesíteni csak közös törekvéssel s csak nemzedékek munkájával sikerülhet.” (MNy I. 44.) És ugyancsak megérdemlik, hogy megemlégtessék a nevük mindazoknak, akik e felhívást aláírták: Asbóth Oszkár, Balassa József, Bánóczy József, Beöthy Zsolt, Csengeri János, Frecskay János, Gombocz Zoltán, Gyom-

lay Gyula, Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv, Herman Ottó, Joannovics György, Katona Lajos, Kunos Ignác, Kuun Géza, Melich János, Munkácsi Bernát, Négyesy László, Petz Gedeon, Riedl Frigyes, Sebestyén Gyula, Simonyi Zsigmond, Szécsy Károly, Szilády Áron, Szily Kálmán, Szinnyei József, Ponori Thewrewk Emil, Tolnai Vilmos, Vikár Béla és Zolnai Gyula. E névsor hallatán két körülményre is érdemes figyelni. Egyfelől az alapításban részt vállalt a kor minden számottevő nyelvésze, s a Társaság indulásának további folyamatában is mindenikük egyesült erővel munkálkodott a közös ügyért; az időleges megszólás későbbi jelenség volt. Másfelől az alapítók között ott találjuk a rokon társadalomtudományok legjelesebb képviselőit, akik a magyar nyelv és nyelvészet ügyét továbbra is szívükön viselték, nemcsak szavakban, hanem magatartásban is vállalva az interdiszciplinaritásnak akkor műszóban még meg sem fogalmazódott kívánalmait.

1903. december 19-én a Társaság tagjaiul jelentkezők „alakuló közgyűlés”-nek nevezett összejövetelt tartottak, amely azonban lényegében csak a Herman Ottóból, Melich Jánosból, Sebestyén Gyulából, Simonyi Zsigmondból és Szinnyei Józsefből álló előkészítő bizottság jelentésének megvitatásával és a Társaság alapszabályainak kimunkálásával foglalkozott. Csak mint érdekességet, de ugyanakkor jellemző motívumot is jegyzem meg, hogy ezen az ülésen többek között MórícZ Zsigmond is részt vett.

A Társaság alapszabályait 1904 májusában hagyták jóvá, a tisztségválasztó közgyűlés pedig, amely az alapítás tényleges aktusának tekinthető, ez év október 22-én ült össze. A Társaság elnöke Szily Kálmán, alelnöke Szinnyei József, titkára Tolnai Vilmos, jegyzője Gombocz Zoltán lett. Október 29-én megtartották az első választmányi ülést, amikor is regisztrálták a Társaság 184 tagját, s végleges határozatot hoztak folyóiratának megindítására. 1905 januárjában már meg is jelent a Magyar Nyelv első száma, február 14-én megtartották az első felolvasó ülést SZILY KÁLMÁN előadói közreműködésével, s még ez évben napvilágot látott A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak 1. száma, ZOLNAI GYULÁNAK „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig” című műve. Mindezekkel a mozzanatokkal a Társaság élete rendes kerékvágásba jutott.

3. Azóta az alapítás, a megindulás ténye, eseményei a tovatűnő idők távlatába kerültek, s régóta nincsenek az élők sorában a Társaságot útjára indító személyek sem, akiknek munkássága — mint ismeretes — egyszersmind a magyarországi nyelvtudomány egyik legkiemelkedőbb korszakát képviselte. De él azóta is folyamatosan, lényegében minden megszakítás nélkül a tőlük alapított Magyar Nyelvtudományi Társaság, fenntartva életének akkor elindított minden lényeges szervezeti, működési jegyét: az évi közgyűléseket, a rendszeresen tartott választmányi üléseket, az azóta már jóval ezer fölé emelkedett felolvasó üléseket, hetvenötödik évfolyamát élő folyóiratát, a Magyar Nyelvet, valamint változatlanul A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai címet viselő sorozatát, mely másfélszázadik számán is túlhaladt.

Ami a Társaság tevékenységének érdemi, tartalmi vonatkozásait illeti, az alapításkor megszövegezett szándékok, elhatározások egy része tovább élt az idők folyamán, és haladó hagyományként őrződik, hat ma is. Másik részüket azonban túlhaladta a változó idő. Az egybevetéskor nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy Társaságunk ma jelentős mértékben más társadalmi-művelődési körülmények között, a nyelvtudomány más fejlettségi szint-

jén, más tudományszervezeti formák keretében, a nyelvészeti műhelyek és a nyelvészetet művelők számának lényeges gyarapodása közepette működik, s így helyzete, lehetőségei, feladatai több tekintetben is megváltoztak, illetőleg változóban vannak, s a Társaságnak az átalakuló és nyilván jövőben is továbbformálódó körülményekhez igazodva nemcsak szervezeti formáit, hanem működése tartalmát tekintve is nyitottnak, befogadóképesnek kell lennie. Nyilvánvaló például, hogy ma és a közeljövőben már nem, vagy nem ugyanazon formában és tartalommal tehetünk eleget a Társaság olyan egykori, eredeti programpontjainak, mint mondjuk a nyelvtudomány kutatási tervének kialakítása, a nyelvészeti munkák publikálása teljes terhének viselése, az élő nyelvi-nyelvjárási gyűjtőmunka irányítása vagy éppen végzése, a gyakorlati nyelvművelés gondjainak, feladatainak vállalása stb., nem is szólva arról, hogy — a tudomány haladása, szemléletünk, módszereink változása következtében — sok tekintetben már nem is tudnánk azonosulni például az egykori népnyelvi szemlélettel és gyűjtési módszerrel vagy a nyelvművelés akkori elveivel és gyakorlatával.

4. Mik tehát a Magyar Nyelvtudományi Társaság mai és holnapi tevékenységének színterei, és milyen feladatok vállalására és ellátására vannak meg egyrészt a lehetőségei, másrészt a kötelezettségei? Úgy vélem, körülbelül négy olyan nagyobb, átfogóbb munkaterület van, amelyen Társaságunk továbbviheti, megszilárdíthatja és kibontakoztathatja a már részben a közel-múlt kezdeményeire és eredményeire is támaszkodó, a jelenben is meglevő és formálódó, izmosodó tevékenységét.

A) Mindenekelőtt fönn kell tartanunk a Társaság tudományos fórum jellegét. Társaságunk természetesen nem kutató intézmény, nem szervezője és véghezvivője a nyelvtudományi kutatómunkának. De továbbra is színtere kell, hogy legyen a kutatómunka, elsősorban az egyéni kutatómunka eredményei bemutatásának és megvitatásának, élőszóban a Társaság felolvasó ülésein, írásban pedig folyóiratában és kiadványsorozatában. Bár felolvasó üléseink a nyári hónapok kivételével az évnek minden keddi napját kitöltik, az előadásra jelentkezők fokozódó igényeinek egyre nehezebben tudunk eleget tenni. Ezt a Társaságunk vonzereje szempontjából föltétlenül kedvező folyamatot nem szabad korlátoznunk, legföljebb a minőségi követelmények fokozására, a szakosztályi szinten tartott ülések látogatottságának emelésére és a vitaszellem élénkítésére kell az eddigieknél több figyelmet fordítanunk. A minőségi szint emelésére irányuló törekvésnek azonban nem szabad ellentétbe kerülnie a Társaság egyik legprogresszívebb hagyományával és jelenleg is folyó gyakorlatával, azzal, hogy a feltörekvő, fiatal nyelvészemzedék tagjait minél gyakrabban ott akarjuk látni az előadói emelvényen, erre bátorítjuk, ösztönözzük őket, s ha a szükség úgy kívánja, előadói torlódás esetén előnyt is biztosítunk a számukra, miként a Magyar Nyelv is ugyanezt teszi a publikálást illetően.

A Társaság tudományos fórum jellegét természetesen nemcsak a szakosztályi felolvasó ülések jelentik. Bár nem bővelkedünk annyira anyagiakban, s ilyen tekintetben nyilván a jövőben sem leszünk annyira elkényeztetve, hogy nagyobb szabású tudományos rendezvényeket egymagunk szervezhessünk, részt szoktunk és részt kívánunk vállalni — a szervezési közreműködés mellett elsősorban szellemi részvétellel — a hazai nyelvtudomány kongresszusaiban, konferenciáiban, szimpozionjaiban. Az ilyen alkalmakkor való közreműködé-

sünk egyúttal jelzi és építi a különféle tudományos, oktatási és társadalmi intézményekkel való kapcsolatainkat is.

Társaságunknak mint tudományos fórumnak nyitottnak kell bizonyulnia a tudomány minden olyan új jelenségével, áramlatával, törekvésével kapcsolatban, amely szakmailag és világnézetiileg előre mutató, amely segíti a nyelvtudomány fejlődését és szélesíti perspektíváit. E tekintetben a közelmúlt olyan, különféle típusú kezdeményeinek folytatása kívánatos, mint például szakosztályi felolvasó üléseink tematikájának jól észrevehető tágulása, a Társaság kezdeményezte és szellemileg kivitelezte szövegtani szimpozion, a szemiotikai és a szaknyelvi szakosztály megalakítása stb. Már így is tekintélyes számra emelkedett szakosztályainkat nem akarnánk tovább szaporítani, hisz ez a folyamat a mennyiségi szemlélet felülkerekedésének, valamint a társasági élet szétaprózódásának veszélyét idézheti föl; mégis ha a tudomány fejlődése, illetőleg a felmerülő igények kielégítése föltétlenül megkívánja, szigorú megfontolás mellett esetleges új szakosztály létesítésétől sem zárkozhatunk el mereven. De itt sem a szervezeti keretek a leglényegesebbek, hanem az, hogy a Társaság szellemi működése mindig kész legyen a nem csupán divatjelenségként feltűnő, hanem tényleges tudományos eredményeket hozó új szemlélet és tematika befogadására.

B) Társaságunknak második, tudományos fórum jellegével sok tekintetben érintkező munkaterülete, feladatköre a nyelvtudomány gyakorlati, alkalmazott ágainak felkarolása, a közművelődés nyelvi-nyelvészeti vonatkozásban való segítése. A gyakorlattal való kapcsolatteremtésnek számos, lényegében egyformán fontos színtere adott a számunkra. Ha közülük mégis elsőként az iskolai oktatás témakörét, egyfelől az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének, másfelől az idegen nyelvek tanítása megjobbításának feladatát említem, csupán azért teszem, mert jelenleg láthatóan ebben vagyunk a legmozgékonyabbak, s mert a társadalmi szükségletek kielégítése is e téren látszik a legsürgősebbnek. Mindenesetre a jelenben is nagyon serény nyelvoktatási szakosztályunkra e témakörnek mind az elvi-módszertani, mind a gyakorlati, didaktikai és pedagógiai vonatkozásai kimunkálásában, az iskolában közvetlenül vagy közvetve használható eredmények létrehozásában további igen komoly feladatok várnak. Az Országos Pedagógiai Intézettel való jó kapcsolatainkat hasznos lenne kiterjeszteni a Magyar Pedagógiai Társaság számunkra fontos szakosztályai irányába is, együttes vitafórumot teremtve a különféle oktatási formákba és szintekre most belépő új anyanyelvi és idegen nyelvi tantervek és tankönyvek értékelésére. Fönn akarjuk tartani és tematikailag is tovább szélesíteni a már jól bevált, kétévenként tartott nyíregyházi anyanyelv-oktatási tanácskozásainkat, gondoskodva az itt nyert értékes anyagok rendszeres publikálásáról is. A nyíregyházi napok továbbvitelével minden tőlünk telhetőt el kívánunk követni az anyanyelvi és az idegen nyelvi közoktatás megindult átalakítási, továbbfejlődési folyamatának támogatása érdekében, minél több elvi és gyakorlati segítséget nyújtva nyelvoktató pedagógusainknak.

Most van kiépülőben újonnan alakult szaknyelvi szakosztályunk tevékenysége, és általa közvetlen kapcsolatteremtésünk a mindennapi nyelvi gyakorlat egy nagyon fontos részlegével. E tekintetben számos termelési nagyüzem jogi tagságával járóan is vannak, illetőleg lesznek külső előadási kötelezettségeink. De legtöbbet és leghatékonyabban itt is nyilvánvalóan a szakosztályon belül, a szaknyelvi problematika általános, elvi kérdéseinek tárgyalásával, az e téren való vitafórum megteremtésével tehetünk.

Nemrégiben, mindkét oldalról jövő kezdeményezések szerencsés találkozása folytán tettük meg az első lépéseket Társaságunknak és a Tudományos Ismeretterjesztő Társaságnak, közelebbről magyar nyelvi országos választmányának kapcsolatteremtésére. Egy-két együttes rendezvényünk sikeres volta már jelzi ennek a közös munkálkodásnak a formai és tartalmi lehetőségeit. A TIT-tel való együttműködésünk perspektívái azért is biztatóknak látszanak, mert egymásnak számos vonatkozásban tudunk segíteni. A mi segítségnyújtásunk különösen hathatós lehet, ha tagjaink a TIT nyelvészeti előadásainak tartásából az eddiginél többet vállalnak; úgy vélem, e tekintetben a fiatalabb nyelvésznezmedék nagyobb arányú bevonásában lehetnek még tartalékaink és egyúttal kötelességeink. Tartalmilag e közművelődési-ismeretterjesztő munkában az eddigieknél is erősebben kell érvényesülnie a társadalmunkban a nyelv és a nyelvhasználat legkülönbözőbb vonatkozásaiban még mindig tapasztalható téves szemlélet és ismeretek helyreigazítása követelményének.

C) Társaságunk tevékenységének harmadik szintere a nyelvi jelenségek észlelését és regisztrálását célzó társadalmi mozgalomban tartásához, az önkéntes társadalmi gyűjtők köréhez kapcsolódik. Az önkéntes nyelvjárási gyűjtők, személy- és földrajzinév-gyűjtők munkájának irányítását és eredményeik számon tartását ugyan — mint már jeleztem — napjainkban más intézmények, az Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Néprajzi Múzeum látják el; mégis e munkaterületen, hogy úgy mondjam, a mi szemünk is rajta van, a Néprajzi Társasághoz hasonlóan és velük együttműködésben. Mindez természetesen nemcsak eszmei figyelemben nyilvánul meg, hanem olyan mozzanatokban is, mint bizonyos gyűjtött anyagok publikálásának segítése, sőt részben vállalása, a gyűjtőtálalkozókon való részvétel és tanácsadás, a leg-sikeresebb gyűjtők társasági emlékéremmel való kitüntetése stb. Társaságunk ide vonatkozó jeles hagyományait legalábbis ezekben a módzatokban a jövőben is fenn kívánjuk tartani, mégha ez a munkaterület a dolog természeténél fogva nem is képezheti tevékenységünk központi részét.

D) Negyedikként, de nem utolsósorban említem Társaságunknak azt a funkcióját, amely a nyelvtudomány hivatásos művelőinek, a nyelvtudomány különféle alkalmazási területein (oktatásban, nyelvművelésben stb.) tevékenykedőknek és a nyelvtudomány problematikája iránt érdeklődőknek, ügyeinkben részt vállalóknak az összefogását, egybetartását, talán szabad itt ezt a kifejezést használnom: család b a t ö m ö r ü l é s é t jelentik. E közösség nagyságrendjét, egyúttal tagjainak összetartásában rejlő erejét jelzi, hogy ha régi, kedves tagtársainktól az emberi élet végeessége folytán mind gyakrabban is kell búcsút vennünk, helyükre, sorainkba mindig újak s nagyobb számban lépnek. Rendes tagjaink száma jelenleg jóval fölül van a hatszázon, s bizton reméljük, hogy taglétszámunk évről-évre rendszeresen gyarapodó folyamata a jövőben sem szenved törést. A Társaság kapuja a nyelvtudomány ügyéért jó szándékkal tenni készek előtt mindenestre a jelenben és a jövőben is mindig nyitva áll.

Három vidéki csoportunknak létszámban, de főként aktivitásban, jórészt önálló, öntevékeny működésben való gyarapodása ugyancsak jó reményekre jogosít. Egyelőre azonban újabb vidéki csoportok létesítésére nem gondolnánk; vidéki kapcsolatainkat inkább egy-egy társasági rendezvénnyel kívánjuk tovább szélesíteni, mint amilyenekre már eddig is többször sor került, s amilyent például a jövő évben a veszprémi névtani szinpozicion fog jelenteni.

Családi egybetartozásunkat minden nemzedékre s azon belül az egyénre is kiterjedő figyelemmel igyekszünk kifejezni. Mindenekelőtt nem feledkezünk

meg elhunyt nagyjainkról, jubileumaikat méltóképpen, tudományos ülésszakok keretében megtartva, mint azt például a közelmúlt Pais- vagy Gombocz- emlékünnepeje jelzi, és a legközelebbiről esedékes Mészöly- emlékünnepeje fogja tanúsítani. Az élők közül is kiemelkedő munkásságú idősebb tagjainkat magas életkorú jubileumuk alkalmából bensőséges ünnepléssel is köszönteni szoktuk, méltatva életművüket. Évenként, illetőleg kétévenként kiadott emlékérmek és díjaink a Társaság elismerését, megbecsülését vannak hivatva kifejezni kiemelkedő tudományos teljesítményű tagjaink számára. A fiatal nyelvészemzedék tudományos eredményeinek ösztönzésére nemrégiben külön, csak az ő számukra kiadható emlékérmet alapítottunk, Gombocz Zoltán nevével fémjelezve.

Rendkívül öröndetes, hogy Társaságunk ilyen jellegű elismerő tevékenységét az újabb időkben nagylelkű alapítványok segítik. Elhunyt alelnökünk, Fokos Dávid családjának 40 000.—Ft-os, egy jelenlegi tagtársunknak kétszer 100 000.—Ft-os alapítványát nem csupán anyagi összecszerülésében kell értékelnünk, hanem olyan tekintetben is, hogy kifejezik az alapítványtevőknek Társaságunk ügye s rajta keresztül a hazai nyelvtudomány ügye iránti nemes érzéseit. Biztos vagyok benne, hogy e kezdeményezések olyan folyamat elindítójává válnak, amely már közelesen is újabb követőkre talál.

Hogy Társaságunk a magyar nyelvészek közösségét, bensőséges körét alkotja, az természetesen nem jelent semmiféle elzárkózottságot a társtudományok irányában. Tagjaink között számosan vannak a rokon társadalomtudományok művelői közül. Ezenfelül is hagyományosan jó kapcsolatot tartunk, időnként közös rendezvényekben is kifejeződve, elsősorban a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal, a Magyar Néprajzi Társasággal és a Kőrösi Csoma Társasággal. Ezeknek a kapcsolatoknak a további ápolását és még szorosabbra fűzését egyik nagyon fontos feladatunknak tekintjük.

5. E néhány gondolatban igyekeztem felidézni azokat a körülményeket, melyek közepette a Magyar Nyelvtudományi Társaság a jelenben él és dolgozik, s amelyek egyúttal közeljövőjét is meghatározhatják. Társaságunk háromnegyed évszázaddal ezelőtti alapítói jól látták, s egykori felhívásukban ennek hangot is adtak, hogy a Társaságot nemcsak maguknak, hanem utánuk következő nyelvész-nemzedékek egymást váltó sora számára alapították, sorsát a nyelvtudományt művelő, pártoló, szerető utódok láncolatára bízva. Mi, akik most alkotjuk, képviseljük a Társaságot, csak egy rész vagyunk e láncolatban: folytatói elődeink rég megkezdett munkájának, s egyúttal átadói is azok számára, akik utánuk jönnek. Hogy miként sáfárcodtunk a ránk örökített üggyel, s hogy mit tudtunk e folyamatban tovább hagyományozni utódainknak, azt nem mi vagyunk hivatva eldönteni és értékelní, hanem jövő nemzedékek.

Az idők folyamatában majd Társaságunk jövőjét alkotó, irányító magyar nyelvészek számára ezen ünnepi alkalomkor mindenesetre azt kívánom, hogy múltjuk fölül minél több vonatkozásban és minél nagyobb mértékben mindazt, ami a mi lehetőségeinkből, adottságainkból, erőnkől, igyekezetünköl kitellett. És kívánom természetesen, hogy sorainkból minél többen érjék meg erőben, egészségben, alkotó kedvben és gazdag tudományos eredmények birtokában a Magyar Nyelvtudományi Társaság következő, száz éves jubileumát.

Ezzel Társaságunk ünnepi közgyűlését megnyitóm.

BENKŐ LORÁND

A Magyar Nyelvtudományi Társaság köszöntése

I.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya nevében tiszteletteljes megbecsüléssel üdvözlöm jubileumi közgyűlése alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaságot.

A tudományos társaságok, köztük a Magyar Nyelvtudományi Társaság szerepe ma különösen fontos. A társaságok tömörítik a tudomány munkásainak szélesebb körét, a tudomány eredményeinek felhasználóit és a tudomány iránt érdeklődőket is. A tudományos műhelyekben, egyetemi tanszékeken, kutatóintézetekben vagy a magányos íróasztaloknál megszületett eredmények vagy pusztán a feltett kérdések az ő révükön kerülnek be a szakmai köztudatba, és válnak még szélesebben közismertté. A tudomány művelői és terjesztői között a közművelődés rendszerében éppen a társaságok játsszák az áttétel szerepét.

A társaságok egyúttal a szakmai viták színhelyei is. És ma inkább, mint valaha, szükség van a tudományos élet légkörének tisztaságára, az őszinte, szabad és elfogulatlan vitákra. A társaságok kerete alkalmas arra, hogy a szakma tapasztalt mesterei, az idősebbek és fiatalabbak, a már sok eredményt felmutatók és kezdők együttesen vitassák a kérdéseket, alkalmasak a vélemények cseréjére, az álláspontok szabad vitában való megütköztetésére. Nem egy tudományág történetében az új erők éppen a társaság felolvasó vagy vitáulésein tűntek fel, lettek ismertté.

Eddig általában a tudományos társaságokról szoltam, ám mindez még fokozottabban vonatkozik a nagy múltú és nagy tekintélyű Magyar Nyelvtudományi Társaságra. A nyelvészet világszerte nő jelentőségben, fontosságban. Az utóbbi évtizedek tudományfejlődése a nyelvet mint rendszert szinte általános modellnek tekintette, és emberi magatartások, szokások, kultúra nyelvszerűségéről szolt, a nyelv kutatásának módszereit próbálva átültetni más területekre is. Ma már óvatosabbak vagyunk: és nem a nyelvi rendszer analógiájára vizsgálunk minden jelenséget, de a nyelveredet, nyelv és gondolkodás, nyelv és emberreválás, nyelv és tudatformák viszonya továbbra is alapvető fontosságúak az egész társadalomtudomány számára.

Ám a nyelv, mint sajátos rendszer ugyanakkor egy másik funkciójában is fontos számunkra. A nyelv a társadalmi tudat kifejezője, objektivált megnyilvánulása, és ezen belül a nemzeti tudatnak különösen kitüntetett hordozója. És amikor ma meg kell őriznünk és tovább kell alakítanunk egy sajátos szocialista magyar nemzeti tudatot, a nyelvvel kapcsolatos kérdések nagy jelentőséget nyernek. Sőt: a köznapi tudat a nyelvben látja a nemzeti összetartozás legfőbb jelét, a magyar nyelvvel kapcsolatos mindenfajta kérdésre rendkívül érzékenyen reagál. Hadd tegyük hozzá: a magyar nyelv természetesen nemcsak a hazai köztudat ügye, hanem érvénye és köre túl terjed határainkon; a magyar nyelvtudomány ilyen szempontból összekötő kapcsolás a más országokban, köztük a szomszéd országokban élő magyar anyanyelvű nemzetiségi lakossággal is. Amikor a magyar nyelvről, törvényeiről, problémáiról, történeti és jelen állapotáról szolunk, róluk is szolunk, az őket is érinti.

És végül még egy szempont ebben a vonatkozásban. Ma tágabb és szűkebb világunk, gazdaságunk és társadalmunk viharos átalakulása idején a nyelvvel és nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések egyúttal társadalmi kérdések is. Amikor a nyelvhasználat terén visszasságokat, ferdeségeket veszünk észre, az mindig mélyebb társadalmi okokra utal. A mai magyar nyelv állapotáról való gondolkodás tehát egyúttal társadalmi alapkérdésekről való gondolkodást is jelent, és ez is kiemeli a nyelvtudomány fontosságát a ma kérdéseinek megválaszolásában.

És most engedjék meg, hogy mint szakmám képviselője, mint irodalomtörténész is tisztelettel és szeretettel üdvözljem az idősebb testvért, a nyelvtudományt. Ismeretes, hogy a mi tudományágunk aránylag később hasadt ki, vált le az egységes filológiáról. De most is sok szál köti össze és még többnek kellene összekötnie a két tudományszak művelőit. Az irodalmi művek mint nyelvi képződmények vizsgálata, az irodalmi nyelv fejlődésének felvázolása, az irodalmi és nyelvi szempontú stilisztika kérdései — mindmegannyi közös kutatási terület. Szinte alig van az irodalomtudománynak olyan kérdése, a metrikától a nagy irodalmi áramlatok jellemzéséig, amelynek helyes megoldásában ne szorulna a nyelvészek segítségére. Valljuk meg, hogy az együttműködés, együtt-gondolkodás, együttes kutatás terén még igen sok a tennivaló.

Ezt a néhány gondolatot szerettem volna a jubileumi közgyűlés alkalmából elmondani. Engedjék meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a magam nevében sok sikert kívánjak, eredményes munkát, jó vitákat és pezsgő társasági életet az idős és mégis oly fiatal Magyar Nyelvtudományi Társaságnak.

SZABOLCSI MIKLÓS

II.

Amikor tolmácsolom a 75 éve alapított Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a társtudományok Társaságainak tiszteletadó üdvözlését, engedjék meg, hogy a hivatalosnál talán szokatlanul melegebb hangnemben fejezzük ki örömünket.

Föl lehet úgy is fogni, hogy tudományterületeink szinte egy töről ágaztak ki. Az ómagyar és középmagyar nyelv fogalmazásában, de legalábbis magyarral kevert latinításban születtek nyelvemlékeink, a magyar nyelvtörténet írott fundamentumai. Gestáink, krónikáink, az első történeti művek, amelyek etnogenezisünk mondákká vált szóbeli hagyományait tartották fenn, együtt a doctus krónikás kissé lebecsülő, de mégis tudomásulvevő megjegyzéseivel a parasztok magyar nyelvű „csacsogása”-ról; a korai nyelvemlékekből bontakozik ki a társadalomszerkezetünk szókészlete, a korai forrásokból tűnnek fel egyes néprajzi csoportjaink, pl. székelyek, kunok jellemzése, az ómagyar kori nyelv segítségével rekonstruálható honfoglaláskori és koraközépkori műveltségünk s az első magyar nyelvű egyházi énekek, pl. az Ómagyar Mária-síralom törmelékei megmaradtak az apokrif népi imádságokban, valamint a Grál-legenda szóbeli nyomai, s ezek egyúttal a nyugat-európai kultúra átvételének tanúi is.

Tudományágaink testvérisége folytatódik évszázadok múltán is, főleg erősen összefűződnek a nemzetté válás időszakában, amikor a nyelvészetnek szüksége van a nyelvtörténeti tények népnyelvi igazolására, a nyelvjárás-kutatás viszont együtt jár egyszersmind a népi kultúra és a néprajzi csoportok

megismerésével, kihat a köz- és irodalmi nyelv felfrissítésére, a nyelvújításra, mely egyben társadalmi szükséglet volt, a népköltészet feltárása viszont elvezet a magyar irodalmi népiességhez, majd a klasszicizmushoz; a nép szociális helyzetének feltárása ugyanakkor előkészíti a polgári forradalom útját. De hogy csak két szakterület viszonylatában gondolkozunk, később eljön az idő, amikor elődeink rájönnek, hogy a néprajzban nem lehet eredményesen dolgozni nyelvtörténeti ismeretek nélkül, s a nyelvtudomány nagyjai is hivatkoznak a néprajz eredményeinek szükségszerű figyelembevételére.

Nehéz ellenállni, hogy személyes vonatkozásban néhány tényt meg ne említsek. Nekem van egy dunántúli s z ü l ő f ö l d e m és két alföldi n e v e l ő h a z á m (Hódmezővásárhely, Kunszentmiklós); s hogy pontosabb legyek, mindhárom déli magyar ő-zó nyelvjárású, s nekem is ez az anyanyelvem. A szülőföldem a drávaszögi Laskó, abban a római castrum köveiből alapozott gótikus középkori templomban kereszteltek, mint annakidején Laskai Osvátot, abban az egykori kismezővárosban, ahol Sztárai Mihály énekeit s első magyar színdarabjait írta, ahol évekig tanított a tudós Szegedi Kis István, s nem utolsó sorban éppen Szily Kálmán, a Nyelvtudományi Társaság első elnöke valószínűsítette egy tanulmányában, hogy a XVI. század végi soknyelvű Calepinus-szótár magyar munkatársa Laskai Csókás Péter volt. S azt is elmondhatom: a nyelvtörténeti iskola volt későbbi szakmunkásságomban indulási alapom, olyanok voltak mestereim, kik a Nyelvtudományi Társaságnak is vezető egyéniségei annakidején, mint Gombocz Zoltán, Zsirai Miklós, Németh Gyula és az indogermanista alapozottságú Petz Gedeon, aki a Néprajzi Társaság első tagjainak sorában már feltűnik; tőlük sajátítottam el a tudományos kritika feltétlen tiszteletét. Negyven éve járatom a Magyar Nyelvet, s első kis tanulmányom 1931-ben, III. éves egyetemi hallgató koromban, Pais Dezső biztatására, ebben jelent meg az akkor legrégibbnek ismert makaronikumról 1718-ból.

A személyes vonzalom inkább igazolja a tiszteletadás örömét, mint az átfűtöttséget közvetlenül nem érzékeltető protokollnyilatkozat. Ezt a nézetet vallva kívánok a társtudományok Társaságainak nevében ismételten a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak további működéséhez múltjához méltó lan-kadatlan lendületet a nyelvtudomány és a közművelődés gazdagítására.

TÁLASI ISTVÁN

Mit tett a Magyar Nyelvtudományi Társaság háromnegyed századon át a nyelvtudományért és az anyanyelvi műveltségért?

1. Ha háromnegyed század távolából feltesszük a kérdést: vajon Társaságunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság miért tudott ilyen hosszú időn át nemcsak fennmaradni, hanem a magyar nyelvtudomány és a nyelvi műveltség alakulásába folyamatosan és hathatósan beleszólni, akkor röviden a következőt kell válaszolnunk. Azért, mert megalakulásakor helyes és reális célt tűzött ki maga elé; mert — ha különböző okokból kisebb-nagyobb kerülőkkel is — mindig a kor követelményeihez alakította tevékenységének formáit, módszereit; mert maga köré tudta gyűjteni a legjobb nyelvészeket; mert látványossá-

gok nélkül, de szüntelenül ellátta feladatát, és mert mindig mindenhez köze volt, ami a magyar nyelv, illetőleg a nyelv és ezek tudománya körül történt. Ilyen értelemben Társaságunk életének alakulása hű tükre a magyar nyelvtudomány történetének is. Nem csoda hát, hogy jubileumunk ünnepe az egész nyelvész-társadalomnak, sőt a magyar tudományosságnak, valamint — a leg-tágabb értelemben — mindenkinek, aki törődik anyanyelvével, akit a nyelv és a nyelvek kérdései érdekelnek.

2. Természetesen ünnepi ülésszakunk nem teszi lehetővé az elmúlt hetvenöt év eseményeinek részletes bemutatását. Ez alól egyébként is felment az, hogy BÁRCZI GÉZA, Társaságunk akkori elnöke 1965-ben a rá jellemző lényeglátással áttekintette a Társaság hatvan évét (MNY. LXI, 4—12), továbbá az elmúlt hetekben vehettük kezünkbe RAISZ RÓZSA hasznos összeállítását a Társaság tudományos tevékenységének az 1945-ig terjedő idejéről (MNYTK. 152. sz. Bp., 1979.).

Magam tehát arra szorítkozom, hogy — főként az utóbbi másfél-két évtizedet állítva a középpontba — a címben jelzett két kérdéssel kapcsolatban mondok el néhány gondolatot Társaságunk életéről, működéséről.

3. Elnökünk megnyitójában vázolta a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulásának előzményeit, körülményeit. A következőt mégis ki kell emelnem: egyáltalán nem véletlen, hogy Társaságunk a XX. század elején alakult meg, és hogy ekkor indult útjára folyóirata, a Magyar Nyelv is. Miért? Azért, mert mindez az előző évtizedek magyar nyelvtudományának a fejlődéséből, magas színvonalából egyenesen következett. Ugyanis az 1870 körül kezdődő, nem egészen fél évszázad alatt bontakozik ki, és emelkedik valóban tudományos rangra — különösen BUDENZ JÓZSEFnek a szilárd alapokat megvető, kiterjedt munkássága révén — a hazai finnugrisztika, majd — mindenekelőtt SIMONYI ZSIGMONDnak a nyelvészet úgyszólván valamennyi ágát felölelő, páratlanul gazdag kutatásainak az eredményeképpen — a nyelvünk vizsgálatát középpontba állító magyar nyelvtudomány. A nagyarányú föllendülést pregnánsan jelzi az is, hogy ebben az időben, elsősorban a századforduló körül, soha nem tapasztalt mértékben születtek nyelvünk minden területén — gyakran több szerző vagy éppen sokak erejének, tudásának összefogásával — olyan szintézisek, alapvető alkotások, nyelvemlék-kiadások stb., amelyek a további (mindenekelőtt nyelvtörténeti) kutatásokhoz a kedvező feltételeket megteremtették. Mindezen túlmenően föllendül ekkor a szókincs-vizsgálat, a nyelvjáráskutatás, a fonetika, erősödik a stilisztikával való foglalkozás, és új diszciplínával is gazdagodik nyelvészetünk: nagykorúsodik a névtudomány. Megteremtődött tehát annak a szüksége és egyszersmind a lehetősége, hogy egy társaság keretében közérdekűvé — vagy legalább közérdekűbbé —, egyben szélesebbé és tervszerűbbé tegyék a nyelvtudományt, illetőleg hogy a magyar nyelv vizsgálatának eredményei immár külön folyóiratot kapjanak.

Arra is utalnom kell, hogy megalakulásakor milyen célt tűzött ki maga elé a Társaság és folyóirata. Az alakuló közgyűlésen, 1903 végén elfogadott alapszabály a Társaság célját így írja körül: „A magyar nyelvnek mennél teljesebb tudományos átkutatása, a nyelvészet eredményeinek népszerűsítése és a közönségben a magyar nyelvtudomány iránt az érdeklődés fölébresztése.” (Idézi RAISZ RÓZSA i. m., függelék.) Vagyis lényegében két feladatot tűzött maga elé

a Társaság: a magyar nyelv tudományának művelését és az eredmények népszerűsítését, más szóval az anyanyelvi műveltség emelését.

4. Az a kérdés most már, milyen eszközökkel, milyen módon és — nem utolsósorban — milyen eredménnyel tett eleget Társaságunk vállalt feladatainak.

Lássuk először a tudományos tevékenységet. Ennek — bár alapjaiban kezdettől fogva megvolt — a hatvanas évek elejére négy formája, színtere kristályosodott ki.

Munkálkodásunk középpontjában az egyes szakosztályokban csaknem hetenként megrendezett felolvasó ülések és az azokat követő viták állanak. Itt kapnak ugyanis hangot először az új irányzatok, az új módszerek, a legkülönbözőbb kísérletek, továbbá az új, induló diszciplínák. De itt hallunk a nyelvtudomány régen meglevő ágaiban elért s a már kialakult módszerek felhasználásával feltárt új eredményekről is. Itt merülnek fel az elvontabb, elméleti jellegű kérdések, de itt tárgyalunk nyelvünknek vagy más nyelvnek a múltját, jelenét s nemegyszer jövőjét érintő problémákról, sőt a nyelvek — benne természetesen a magyar — oktatásának minél eredményesebb, minél hatékonyabb módjairól. Itt mutatják be új tanulmányaikat tapasztalt kutatóink, itt üdvözljük külföldi tudósvendégeinket, s itt ismerkedünk meg az ő új szint hozó nézeteikkel, eredményeikkel. De valójában itt indulnak el pályájukon a fiatal, kezdő nyelvészek is, úgy, hogy először meghallgatják az előadásokat és vitákat, azután maguk is felszólalnak, majd megtartják első előadásukat.

Hogy a felolvasó ülések tematikája hogyan gazdagodott napjainkig, azt — bár áttételesen — jól mutatja a szakosztályok számának bővülése. 1949-ben — a mennyiségi és minőségi fejlődés nem kis eredményeként — hozta létre a Társaság a szakosztályokat (szám szerint hatot: a magyar, a finn-ugor, a szlavisztikai, az orientalisztikai, a germanisztikai—romanisztikai és az általános nyelvészeti szakosztályt), s így még többértűvé és elmélyültebbé vált tudományos tevékenysége. Az anyanyelvi és a nyelvi műveltség emelésének kétségtelenül legfőbb letéteményese az iskola, s részben ettől a tényről, részben attól indítatva, hogy a modern nyelvészeti és egyéb eredmények hatására világszerte megindultak a hatékonyabb, a kommunikációt középpontba állító oktatási kísérletek, Társaságunk vezetősége 1964-ben létrehozta a nyelvoktatási szakosztályt. Azóta ez a részlegünk az idegen nyelvek tanításának korszerű módszereit, az anyanyelvi oktatás megújításának lehetőségeit, a kontrasztív vagy konfrontatív nyelvészet kérdéseit stb. tárgyaló előadássorozataival, továbbá a közép- és általános iskolai tanárok bevonásával kivívta mindannyiunk elismerését. (Az Anyanyelvoktatási Napok megszervezésével kapcsolatos érdemeiről a későbbiekben szólok.) A különböző jellegű onomasztikai kutatások öröndetes fellendülésének a hatására alapítottuk meg 1970-ben a névtudományi szakosztályt. 1974-ben vált ki az általános nyelvészeti szakosztályból a fonetikai és beszédművelési szakosztály, ezzel is dokumentálván a fonetikai, a fonológiai, valamint a logopédiai, továbbá a kiejtés- és hangosztílus-vizsgálatoknak, egyáltalán a beszédművelésnek a föltétlen időszerű előtérbe kerülését. 1977-ben jött létre a szemiotikai szakosztály, hogy ezzel is hozzájáruljunk a magyarországi és nemzetközi jeltudomány kifejlesztéséhez, még inkább interdiszciplinárisra téve Társaságunk munkáját. Végül a múlt évben a tudomány és a technika nagyarányú fejlődése következtében fontossá vált szaknyelvekkel való behatóbb foglalkozásnak a szüksége életre hívta a

szaknyelvi szakosztályt. Ilyenformán szakosztályaink száma jelenleg tíz, mivel közben, 1968-ban az orientalisztikai szakosztály Társaságunkból kivált, és egy orientalista központú önálló társaság kereteiben, Kőrösi Csoma Társaság néven folytatja kiszélesedett tevékenységét.

Mindenekelőtt a Társaság hatósugarának a kibővítését jelentette egy-egy vidéki csoport megalakulása valamely egyetemi gócpont körül. Szeged és Pécs után 1960-tól Debrecenben is friss erővel, új színeket hozva dolgoznak tagtársaink a jelzett célkitűzések minél eredményesebb megvalósításáért.

Ha RAISZ RÓZSÁNAK a felolvasó ülésekkel kapcsolatos kimutatásait, illetőleg az évi főtítkári jelentéseket szemügyre vesszük, meg kell állapítanunk, hogy a felolvasó ülések témái általában változatosak, időszerűek; hogy — bár kiválasztásuk sok tényezőtől, gyakran a véletlentől függ — arányosan oszlanak meg a fontosabb diszciplínák között; hogy az előadók különböző korosztályai megfelelően képviselve vannak; hogy az utóbbi évtizedekben tapasztalható sokrétű elfoglaltság ellenére látogatottak; stb. De természetesen az is előfordul, hogy egy-egy szakosztály vagy egy-egy diszciplína a felolvasó ülések, viták rendezésében előreugrik, a másik meg lemarad; hogy egy-egy előadás színvonala kívánni valót hagy maga után, s ilyenkor a látogatottság is megcsappan; hogy az elméleti kérdések egyszer-ször háttérbe szorulnak; hogy a modern módszereket, eredményeket nem ismertetjük meg elég gyorsan, illetőleg hogy nem „ütköztetjük” őket eléggé a régiekkel; stb. E hiányosságokon igyekeztek segíteni az elmúlt időszakban a szakosztályelnökökkel és -titkárokkal együtt tartott szűkebb vezetőségi ülések — és hozzátehetem, nem eredménytelenül.

Az évenkénti közgyűlések valójában nagyobb nyilvánosság előtt lezajló felolvasó ülések. Ezekben kezdettől fogva a legkiválóbb nyelvészek mondják el gondolataikat nagyobb horderejű időszerű témákról. GOMBÓCZ ZOLTÁNNAK például a funkcionális nyelvszemléletről, a leíró nyelvészetről stb. szóló, máig döntő fontosságú előadásai közgyűlésen hangzottak el.

Az alapszabály előírja a „más társulatokkal való érintkezésbe lépést”. Nos, ezért is és az interdiszciplinaritás kívánatos megvalósítása végett is rendeztünk — és rendezünk — közös felolvasó üléseket az Irodalomtörténeti, a Néprajzi, a Pszichológiai, a Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai, valamint más társaságokkal.

5. Társaságunknak másik, különösen az utóbbi évtizedekben alkalmazott tevékenységi formája vándorgyűlések, konferenciák és egyéb találkozók szervezése. Többször megállapítottuk, mégis megismétlem: Társaságunk valahogy mindig megérezte, hogy szaktudományunknak vagy a nyelvi-anya-nyelvi oktatásnak mely területén van szükség tanácskozásra s a teendőik kijelölésére. 1965-ben például az egeri kiejtési konferencia nemcsak a beszélt nyelv, a hangos stílus fontosságára, továbbá a kiejtés fogyatékoságaira stb. hívta fel a figyelmet, hanem elindította végre a kiejtési normák meghatározásának nehéz, sokrétű, de immár halaszthatatlan munkáját (l. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ és SZATHMÁRI ISTVÁN: MNyTK. 119. sz. Bp., 1967.). 1968 decemberében — hogy előbbre lendítsük az általános, valamint a magyar és finnugor nyelvészek számára egyaránt jelentős, de elhanyagolt nyelvtudomány-történeti kutatásokat — olyan konferenciát hívtunk össze, amelyen az előadók az 1850-től 1920-ig terjedő időszakot vizsgálták meg az egész kort, illetőleg az egyes diszciplínákat állítva a középpontba (l. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850—1920. Tan-

könyvkiadó. Bp., 1970. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN). 1972 őszén, hódmezővásárhelyi vándorgyűlésünkön az egyik félnapon a helyi Bethlen Gábor Gimnázium két nagy tanáregyeniségéről: Imre Sándorról és Németh Lászlóról hangzottak el előadások, illetőleg a Hódmezővásárhelyt körülvevő pusztai földrajzi neveivel foglalkoztunk. A második félnapon pedig a középiskolai magyaroktatás legfontosabb kérdéseit tárgyaltuk meg (l. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN: MNyTK. 133. sz. Bp., 1973.). 1974 májusában Zalaegerszegen három napon át Pais Dezsőre emlékeztünk: a tudós akadémikusra, a tanítani-nevelni annyira szerető professzorra és a szülőföldjéhez oly sok szállal kötődő emberre. Az emlékülésen Pais Dezső tanítványai, a hozzá legközelebb álló kollégák tartottak előadást, mindenekelőtt azoknak a nyelvészeti tudományágaknak és témáknak a köréből, amelyeket maga Pais tanár úr is művelt, illetőleg nem kismértékben előrevitt. Ezenkívül két előadás meghallgatása után az ott jelen levő általános és középiskolai tanárok részvételével ankétot szerveztünk az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséről (l. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN és ÖRDÖG FERENC: MNyTK. 140. sz. Bp., 1975.). Végül leginkább úttörő munkát végzett Társaságunk a múlt évben Kaposvárott megrendezett szövegtani vándorgyűléssel. Ismeretes ugyanis, hogy a nyelvészet — sok más tudományhoz, tudományághoz hasonlóan — az utóbbi évtizedekben forrongásban van. Megváltozott a nyelvszemlélet, eltolódtak a kutatás korábbi súlypontjai, új megközelítési módok, új módszerek, részben vagy egészben átalakult, sőt új diszciplínák jöttek létre vagy vannak kialakulóban. Ennek megfelelően a nyelvnek — benne mindenekelőtt az anyanyelvnek — a különböző szintű oktatása is realisabb lesz: a nyelvtanközpontú oktatást a nyelvhasználatközpontú váltja fel és így tovább. Ez a gyakorlatibb, realisabb és egyben sokoldalúbb szemlélet, illetőleg törekvés vezetett el voltaképpen a szövegtanhoz is. A teljes szövegnek, mai műszóval beszédműnek, illetőleg szövegegésznek ti. vannak — éspedig nem is kis számban — a mondaton túlmutató (ugyanakkor nagyon sok mindentől függő) nyelvi és nyelven kívüli eszközei, meghatározói. Ezek vizsgálatával foglalkoztunk a három félnapon át, tájékozódva az eddigi eredményekről, egységesítve a nézeteket és kijelölve a szaktudomány és az oktatás feladatait. (L. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE: MNyTK. 154. sz. Bp., 1979.)

Külön kell szólnunk a nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napokról. Ezek a két évenkénti találkozók nemcsak azt igazolják, hogy Társaságunk a gyakorlatnak, az anyanyelvi oktatásnak és az alkalmazott nyelvtudomány egyes ágainak megfelelő teret kíván szentelni, hanem azt is, hogy idejében észrevette az anyanyelv tanításának korántsem eléggé hatékony voltát, és az elsők között igyekezett — és igyekszik — közreműködni a gyakorló pedagógusokkal együtt a korszerűbb, eredményesebb tanterv, tananyag, módszer stb. kimunkálásában. A nyelvoktatási szakosztály említett gondos, körültekintő tevékenységén kívül az „Anyanyelvünk az általános iskolában” címmel 1972 tavaszán Nyíregyházán megrendezett vándorgyűlés volt az „őse” az Anyanyelvoktatási Napok sorozatának. Ez a tanácskozás hármas céllal gyűlt össze: mindenekelőtt felmérni a mai társadalomnak az anyanyelvi oktatással és neveléssel szemben támasztott jogos igényeit, követeléseit — nem feledkezve meg arról, hogy egész gondolkodásunk, műveltségünk alapja az anyanyelv, és hogy az anyanyelvi ismeretek, készségek megalapozásának, biztos elsajátításának, illetőleg elsajátíttatásának legfőbb helye éppen az általános iskola —; továbbá összevetni

ezen igényeket, követeléseket napjaink iskolai gyakorlatával, feltárva a hibákat, hiányosságokat és kijelölve a követendő, illetőleg követhető útakat-módokat. Célunk volt azonban az is, hogy mintegy szembesítsük az elméletet a gyakorlattal, pontosabban szaktudományunkat az oktatással, mérlegelvén, mit és hogyan lehet az általános iskolai anyanyelvi oktatásban alkalmazni mindazokból a tartalmi és módszerbeli próbálkozásokból, kialakultnak mondható eredményekből, amelyek a modern nyelvtudományt jellemzik. És végül, de nem utolsósorban Társaságunk tagjai — köztük az egyetemek, főiskolák oktatói; a tudományos intézetek szakemberei; az iskolákat irányító szervek képviselői — találkozni akartak az anyanyelvi oktatás, nevelés közvetlen munkásaival: tanárainkkal, akik naponként küzdenek meg az e téren rájuk háruló nehézz, sok áldozatot követelő feladatokkal. E találkozó sikerét (l. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN: MNyTK. 138. sz. Bp., 1974.) mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a résztvevők csaknem követelték a hasonló megbeszélések rendszeres megszervezését.

A kérdésnek eleget tettünk. Az I. Anyanyelvoktatási Napokon (Nyíregyházán mintegy kétszáz főnyi résztvevővel) 1974-ben az anyanyelvi nevelés korszerűbbé, hatékonyabbá tételének a módzataival foglalkoztunk. Az 1976. évi második találkozóknak ez volt a címe: „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében”, és a kísérletek, az új utak keresésének a módjai álltak a középpontban. 1978-ban, a harmadik alkalommal „Az új tantervek bevezetésének küszöbén” címen mindenekelőtt azt akartuk látni, merlegre tenni, hogy az új tantervek legfontosabb eszközei a tankönyvek, a segédkönyvek, a technikai eszközök stb. megfelelnek-e azoknak a követelményeknek, amelyeket előző találkozóinkon megállapítottunk; hogy kialakultak-e az új célú anyanyelvi oktatás módszerei; és hogy milyen közelebbi és távolabbi teendők várnak ránk a szaktudományok, a tantárgypedagógia és a közvetlen oktatás területén.

A felsoroltakon kívül számos nagyobb konferencián (az 1966-os, az 1972-es és az 1977-es nemzetközi magyar nyelvészkongresszus; a Sajnovics-émlékülés és tudománytörténeti szimpozion; a névtudományi konferencia; stb.) és viszonylag kisebb rendezvényen (az önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtők országos találkozója, Gombocz Zoltán tudományos ülésszak; stb.) vettünk és veszünk részt mint társszervezők.

6. A Társaság tudományos működésének harmadik és — éppen mara-dandóságánál, sokoldalúságánál stb. fogva — talán a legértékesebb színtere a Társaságnak szintén hetvenötéves folyóirata: a Magyar Nyelv. A hetvenöt jobbra vaskos kötet már önmagában tekintélyt parancsol, de ha belelapozunk, és azt látjuk, hogy milyen magas szinten reprezentálja az egyes korok, sőt évek nyelvtudományát, továbbá hogy milyen elvszerű és következetes szerkesztési elveket és szerkesztésmódot alakított ki, és hogy mindezek következtében is a fiatalabb szerzők milyen jó nevelőjének bizonyult, akkor nem fogunk csodálkozni rajta, hogy gyakran mintául szolgál más folyóiratoknak.

Csak egyetérthetünk IMRE SAMU nemrég megjelent jubileumi méltató-mérlegelő cikkének (75 éves a Magyar Nyelv: MNy. LXXV, 257—9) végkövetkeztetésével: „A háromnegyed évszázados jubileum impozáns esemény folyóiratunk életében, amely feljogosít ugyan a visszatekintésre — de nem nyugvópont. A visszatekintésből kirajzolódó kép a maga egészében feltétlenül biztató, s a jól végzett munka érzését keltheti a szerkesztőben, a szerkesztő bizottságban és a munkatársakban egyaránt. De éppen ezek az eredmények köteleznek

is. Joggal várhatjuk el a folyóirattól, hogy fejlődése a jövőben is töretlen legyen, hogy egyrészt hű képet adjon a magyar nyelvtudomány mindenkori állapotáról, de ugyanakkor előre is mutasson, hogy segítse az újabb és újabb feladatok megoldásához vezető legjobb út megkeresését és megtalálását.”

7. A Társaságnak kezdettől fogva szintén jelentős tevékenységi formája bizonyos tudományos kiadványok megjelentetése. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat már 1905-ben megindult, és nehéz anyagi körülményeink, továbbá a nyomdai árak nagyarányú felemelkedése ellenére az elmúlt hetekben már a 154. számot vehettük kezünkbe. Az egyes számok nagyobb hányadát a Magyar Nyelv és más folyóiratok legjobb és leghasznosabb dolgozataiból készült különnyomatok teszik ki. De különösen az utóbbi évtizedekben egyre nő a más intézmények segítségével első ízben kiadott terjedelmesebb munkák száma. A sorozat színvonalát már az is jelzi, hogy a szerzők között olyan kiemelkedő egyéniségeket találunk, mint SZILY KÁLMÁN, BALASSA JÓZSEF, GOMBOCZ ZOLTÁN, MELICH JÁNOS, CSÚRY BÁLINT, SZINNYEI JÓZSEF, KNIEZSA ISTVÁN, PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA, NÉMETH GYULA, LAZICZIUS GYULA, ZSIRAI MIKLÓS, HORVÁTH JÁNOS stb. Továbbá, hogy több — részben már említett — kiadványunk a legkeresettebb tanulmánygyűjtemény, illetőleg egy-egy munka — mint például a szintén említett „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd” vagy „A szövegten a kutatásban és az oktatásban” — valóságos kézikönyvnek számít.

8. Már részben utaltam a Társaság tudománynépszerűsítő tevékenységére, a gyakorlati élettel való kapcsolatára, az anyanyelvi nevelés korszerűbbé és hatásosabbá tétele érdekében kifejtett munkájára, mégis vissza kell térnünk annak összefoglalására, mit tett még a közműveltség — benne az anyanyelvi kultúra — emeléséért, illetőleg a helyes, szép és hatásos nyelvhasználat kialakításáért.

Már a „Fölvívás nyelvtudományi társaság alapítására” a következő ígéri: „Társaságunk . . . kezdettől fogva mindent el fog követni, hogy nemzeti nyelvünk tárházát mennél tökéletesebbé tegye, s hogy a mi jót és szépet alkotott népünk nyelve, s a mi jóval és széppel megajándékozták nyelvünket nagy íróművészeink: az feledésbe ne vesszen, el ne romoljon, hanem neveljen és gyönyörködtessen bennünket nemzedékről nemzedékre!” (Nyr. XXXII, 466.)

A Magyar Nyelv pedig mindjárt indulásakor körülírja, mit is jelent az, hogy „közérdekű folyóirat”: „Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit. . . ; lehetőleg magyar példakön be akarjuk vezetni a nyelvészeti kutatások megbízható módszereibe; le akarjuk szoktatni a nálunk még oly gyakori délibábos nyelvészkedésről s rá akarjuk szoktatni a nyelvtények helyes felfogására. . . Állandó figyelemmel fogjuk kísérni irodalmi nyelvünk s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését s a hol lehet, elő is fogjuk mozdítani, de a hol kell, küzdeni is fogunk ellene, . . . különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismérésére és ismertetésére . . .” (MNy. I, 1—2.)

Mindamellettt igazat kell adnunk BÁRCZI GÉZÁNAK, amikor ezt írja „A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve” című dolgozatában: „A tudománynépszerűsítés terén társaságunk csak féleredményeket ért el. Bár folyóirata kezdettől fogva címlapján viselte a „közérdekű folyóirat” megjelölést, és valóban igyekezett minden számában népszerűsítő jellegű cikkeket közölni

(Régi dolgok új kiadásban; Különfélék; Rovás; Levélszekrény; stb.), és minden tanulmánya világos előadásmódjával közérthetőségre törekedett, próbált valami közönségszolgálat-félét is kialakítani, felolvasásai sorába közérdeklődésre számot tartható témájakat beiktatni, működésében kétségtelenül fokozatosan a tudományos jelleg kezdett fölülkerekedni.” (MNY. LXI, 7–8.) És elmondhatjuk, hogy bár a Társaság működésének mind a négy színterén igyekezett a közérdek céljainak is megfelelni, tevékenysége e tekintetben mégis inkább csak a felszabadulás után bontakozott ki igazán. Különösen az utóbbi évtizedekben mind a felolvasó üléseken, mind a nagyobb találkozókra, mind pedig a Magyar Nyelvben és a kiadványokban nagyobb teret kap a legszélesebb értelemben vett „közérdek”. Csak némi illusztrálásként: ezért jelenthettem az 1975. évi közgyűlésünkön debreceni csoportunk tevékenységéről a következőket: „... mindenekelőtt az ő áldozatos munkájuknak köszönhető, hogy szinte az egész ország felfigyelt a magyar nyelv hetének Hajdú-Bihar megyei — a szó teljes értelmében — példamutató megrendezésére. Ez a rendezvény mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben messze felülmúlta a korábbi hasonló országos megmozdulásokat.” Vagy a múlt évi jelentésemből egy részlet: „Az elmondottakon (vagyis az Anyanyelvoktatási Napokon, a külföldi tudósok szereplésén stb.) kívül — beleértve az egyes szakosztályok itt fel nem sorolt, de a közművelődést közvetlenül vagy közvetve szolgáló előadásait, vitaüléseit — még a következő események tanúskodnak Társaságunk megnövekedett közéleti tevékenységéről, illetőleg arról, hogy a nyelvészek társadalma is kiveszi részét az országos, közelebbről felettes szervünket, a Magyar Tudományos Akadémiát érintő közművelődési program végrehajtásából.

Társaságunk a nyelvi értékek megmentését, a népnyelvi anyag (szavak, nevek, kifejezések stb.) gyűjtését, illetőleg az e munkálatok népszerűsítésében, tervezésében, irányításában, megjelentetésében való részvételt feladatának tekinti. Ezenkívül állandóan figyelemmel kíséri és a maga sajátos: tudományos szervező stb. eszközeivel támogatja a páratlan eredményességű — immár országosnak mondható — földrajzinév-gyűjtést. Továbbá: érthetően egyre szorosabbá válik Társaságunk és a TIT kapcsolata. A Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik rendező szerve volt az idei „Magyar nyelv hete” keretében az „Anyanyelv és kultúra” címen Békéscsabán megtartott országos tudományos konferenciának. Ezenkívül Társaságunk vezetősége és tagsága igen nagy számban vett részt — mint szervező és mint előadó — az egyre nagyobb tömegeket megmozgató „Magyar nyelv hete”-nek a központi (ezúttal Békés megyei), a más vidéki és budapesti megrendezésében.

Társaságunk — úgy gondolom: a legtermészetesebben — ott szerepelt az új nyelvművelő folyóirat, az Édes Anyanyelvünk gondozói között.”

9. Hosszúra nyúlt előadásom végén most már csupán felsorolásszerűen utalok arra, hogy említett céljaink megvalósítását — bár közvetetebben — Társaságunk életének még más, jobbra meghatározott időben megismétlődő eseményei is szolgálják. Hogy csak a legfontosabbakat említsem: a választmányi ülések; a Révai Miklós, a Csúry Bálint és a Gombocz Zoltán éremnek, valamint két alapítványunk kamatának az odaítélése; jogi tagjaink számának gyarapítása; külföldi tudósok tiszteleti taggá választása; az elhunyt nagy elődeinkről való megemlékezések és utoljára, de nem utolsósorban hívom fel a figyelmet az immár csaknem százéves „kruzsok”-ra, a nyelvészek fehér asztal melletti baráti találkozójára.

10. Társaságunknak vannak tehát eredményei. De maradt tennivaló is bőven. Folytassuk munkánkat — mint elődeink tették — még jobban, még eredményesebben, legnagyobb kincsünk: nyelvünk érdekében!

SZATHMÁRI ISTVÁN

Szemléleti és módszerbeli változások a XX. század magyar nyelvtudományában

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság élete lényegében egybeesik a XX. század magyar nyelvtudományával. A Társaság jubileumi ünnepségén tehát igen alkalomszerűnek látszik áttekinteni a magyar nyelvtudomány történetét, mégpedig úgy, hogy e történet külső eseményein és részletein, sőt nagyrészt személyi vonatkozásain és intézményszerű keretein is felülemelkedve, elsősorban e háromnegyed százados múlt nyelvszemléletében és ezzel összefüggő módszereiben történt változásokról emlékezünk meg, elsősorban azért, mert éppen ez a szemléletbeli és módszerbeli alakulás a legtanulságosabb a magyar nyelvtudomány szempontjából is. Egy-egy századforduló akár a politikai vagy gazdaságtörténetben, a tudomány történetében sem jelent határhövet, mindamellett a XX. század egyetemes és ezzel összefüggő magyar nyelvtudományának vannak egységesen jellemezhető ismérvei. Ez az objektív alapja azoknak a tudománytörténeti periodizációs kísérleteknek, amelyek szerint a XX. század mint egységes korszak szerepel (vö.: HANS ARENS, *Die Sprachwissenschaft*; R. H. ROBINS, *A Short History of Linguistics*), vagy amelyek a nyelvtudomány történetét a XIX. század végével zárják (vö.: V. THOMSEN, *Geschichte der Sprachwissenschaft*; O. JESPERSEN, *Language: Its Nature, Development and Origin*). A századforduló azért kínálkozhat tudománytörténeti fordulópontnak is a nyelvtudományban, természetesen nem mereven az 1900-as évet tekintve ilyen határhőnek, mert az újgrammatikus iskola tevékenysége a XIX. század végére, DE SAUSSURE modern munkássága pedig a XX. század elejére esik.

A magyar nyelvtudomány természetesen és szerencsére nem elszigetelt szellemi kör a világ, pontosabban a nyugati világ (értve ezen az európai—amerikai kultúrkört) nyelvtudományától, s noha a múltban s a közelmúltban is voltak kisebb periódusok tudományunk történetében, amikor némi elszigeteltség vagy lemaradás volt tapasztalható a Nyugat nyelvtudományától (Nyugat ebben az esetben is E. F. K. KOERNER bibliográfiájának címe értelmében veendő: *Western Histories of Linguistic Thought*. Amsterdam, 1978.), nagy vonalakban azonban az európai tudományos törekvések a múltban is, kezdve a XVI. századtól, SYLVESTER grammatikai munkásságától, s a XX. században is visszhangra találtak hazánkban. Előadásomnak egyik célja éppen ezen állandó kontaktus egyes szakaszainak az emlékezetbe idézése, felvonultatása, de nem bizonyítása, mert erre nincs szükség. S nemcsak a rendelkezésemre álló idő rövidege miatt kell megmaradnom a tipikusan jellemzőnél, hanem elvi okok miatt is: világos előttem ugyanis, hogy az egész magyar nyelvtudományt a nézetek, szemléletmódok változása szempontjából csak elnagyoltan lehet egységesen jellemezni. Az egyes nyelvészek véleménye, egyéniségük súlyossá-

gának arányában ma is, régen is, a közelmúltban is eltér az általánosan jellemzőtől, egyesek megelőzik korukat, mások elmaradnak attól, s ugyanazokról is elmondható, hogy bizonyos pontokon haladók, más területeken pótolnivalójuk van. A „hivatalos” tudománytörténet, a közkézen forgó tudománytörténeti kézikönyvek sem mentesek a sablonosítástól. Az általam bemutatott képnek ez a tudatos, de szükségyszerű fogvatékosága azért kap most hangsúlyt, hogy felhívja a figyelmet az elmúlt korszak magyar tudománytörténetének a további tanulmányozására, esetleg majd még nagyobb távlatból.

Noha említettem, hogy előadásomban nem kívánok részletesen foglalkozni egyes nyelvészekkel, a legkiemelkedőbbek személyes nézeteinek a megemlítése nélkül azonban elvont régiókban mozognék, hiszen a tudomány változása, fejlődése nem szakítható el az azt művelőktől. Ma élő nyelvészek név szerinti említését azonban mellőzni fogom. Áttekintésemben jelentős szerepet kapnak a nemzedékek. Egy-egy nemzedék szemléletében ugyanis az egyéni különbözőségek ellenére lényeges egyezések találhatók. A XX. század magyar nyelvtudományában öt egymást váltó nemzedékről teszek említést, s e nemzedékeken keresztül a kor egymást váltó irányzataihoz való kapcsolódást is reálisabban tudom felvázolni. Még egy korlátozó mozzanatra hívom fel a figyelmet: noha magyar nyelvtudományon szakszerűen magyarországit kellene érteni, egyrészt illetékességem korlátozottsága, másrészt a magyarországi nyelvészetben a magyar nyelv tanulmányozásának vitathatatlanul központi szerepe miatt nem fogok beszélni a magyarországi finnugrisztikáról, orientalisztikáról, szlavisztikáról és más speciális tudományágakról, noha tisztában vagyok azzal, hogy ezek a tudományterületek is szervesen hozzátartoznak a magyarországi nyelvészethez, és ennek az európai–amerikai nyelvtudományal való kontaktus biztosításában sokszor döntő fontossága van. Erre az önkorlátozásra szükségem van, annak ellenére, hogy tudom, az említett tudományágak közül némelyikben (elsősorban az orientalisztikára és a finnugrisztikára gondolok) olyan eredményeink vannak, amelyek nemzetközi szempontból is kiemelkednek.

2. A XX. század elején még dolgozik a magyar nyelvtudomány első nagy korszakának kétségkívül legnagyobb alakja, SIMONYI. SIMONYI nagysága nem homályosítja el RÉVAI MIKLÓS jelentőségét, de míg RÉVAI magában álló tudományos csúcs, SIMONYI egy korszak és egy irányzat, az újgrammatikus iskola tanításának magyar meghonosítója, az analógia elvének első következetes alkalmazója volt, azonkívül szórványosan a transzformáció segítségét is igénybe vette. Hatalmas monográfiáiban (A magyar határozók; A jelző mondatana) a modern szintaktikai kutatásoknak annyiban szolgált megalapozásul, hogy a szintaktikai kapcsolatok szófaji-szemantikai sajátságait is pontosan leírni igyekezett hatalmas szótárírói munkásságának felhasználásával. Abban is előremutató volt tehát, hogy a szótári munkát összekapcsolta a gyakorlatban a grammatikával. Abban az értelemben pozitívista volt, hogy a történeti magyarázatokban nem pusztán spekulatív módszerrel dolgozott, hanem az adatok tömegére igyekezett építeni. A nyelvtudományban a „pozitívista” megjelölés az ő idejében nem volt negatív kicsengésű, ellenkezőleg, pozitív értékelés fűződik hozzá a megelőző, pusztán spekulatív magyarázatokkal operáló tudományossággal szemben. Ilyen értelemben használja vele kapcsolatban a „pozitívizmus” szót hű tanítványa, RUBINYI MÓZES (vö. Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvtudomány történetében: M. T. Akadémiai

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXVI. 10. sz. 1949.) A marxista értelmezés szerint pozitivistá az, aki tagadja az elméleti gondolkodás jelentőségét a megismerésben, s a tudomány feladatát csak az adatok összegyűjtésében, a szűk empirizmusban látja. Ez egyáltalán nem jellemezte SIMONYIT. Ő a nyelvtudomány előtt nem kisebb célt látott, mint a nyelv és gondolkodás viszonyának a kutatását. Ezért fordul érdeklődése több ízben a jelentés tan felé. Az adatoknak csak empirikus csoportosításával szemben a nyelvtudománynak az a célja szerinte, hogy a nyelv rendszeréhez jusson el. Mindebben GOMBOCZnak inspirálója és előfutára volt.

3. GOMBOCZ ZOLTÁN a SIMONYI utáni nemzedék — nyugodtan mondhatjuk — legkiemelkedőbb, legnagyobb szabású egyénisége. Tudományos munkásságát olyan magatartásformák jellemzik, amelyek máig is mintául szolgálhatnak a legújabb nemzedék számára is. Ezeket a következőkben foglalhatjuk össze: 1. Munkásságát az általános és a speciális nyelvtudomány egysége, egyszerre való művelése jellemzi olyan mértékben, amilyenre nem volt példa sem az ő idejében, de talán még ő utána sem a magyar nyelvészetben. Nem tekintette e két területen való munkálkodást elkülönült feladatnak. Az általános nyelvészet felé szinte korlátlanul nagy érdeklődése vitte, de ennek célját a speciális nyelvészet megtermékenyítésében látta. És fordítva: a speciális nyelvészet alapján fejlesztette az általános nyelvészetet. — 2. Dinamikus, nyitott egyéniség volt, aki állandóan szívta magába az újat. Életében háromszor, ha nem négyszer végzett agymosást: az újgrammatikus iskola, WUNDT, majd SAUSSURE tanítását nemcsak ismerte és ismértette, hanem feldolgozta és beépítette a nyelvről való felfogásába. Legjobb példája ennek Jelentéstana, amelynek tudománytörténeti szerepe abban van, hogy óriási szakmai műveltséganyagot dolgoz fel benne, a megírásáig eltelt időnek minden jelentős eredményét felhasználta, s ezeket az eredményeket és irányzatokat szerves egységben gondolta át és fogta egybe. Kezdetben, korának újgrammatikus nézeteivel megegyezőleg azt vallotta, hogy a nyelvtudomány a történeti tudományok közé tartozik, s hogy a nyelvtudománynak nincsenek ahisztórikus diszciplínái. De a SAUSSURE-rel való megismerkedése után „Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan” című közgyűlésnyitó előadásában (1927-ben) a két tudományág egyensúlyba került, olyannyira, hogy éppen ő sürgeti a tudományos leíró nyelvtan megteremtésének a szükségességét. „Fölösleges külön kiemelni — írja —, hogy a synchronikus és a diachronikus nyelv szemlélet egyaránt jogosult, s ennél fogva helytelen volna a leíró nyelvtant, mint nem tudományos nyelvtant szembeállítani a történeti nyelvtannal. Nem a vizsgálat szempontja, hanem helyes és következetes alkalmazása dönti el mindkét nyelvtantípus tudományos értékét.” Majd így folytatja: „Az a meggyőződés, hogy a mai magyar nyelv tüzetes leíró nyelvtanának a megvalósulása a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak is újabb lendületet adna.” A nyelv műveléssel kapcsolatos korábban negatív álláspontja is változtat, sőt, a máig is a legnagyobb távlatot nyitó elméleti alapvetés e téren az övé, szintén egy közgyűlésnyitó, 1931-ben elhangzott előadásában. A végeredmény, amire jut, csak most kezd evidenssé válni: nincs egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma. A nyelvhelyesség is a tér és idő függvénye, s a nyelvhelyesség a nyelv szociológia problémája. Az irodalmi nyelvhelyesség pedig nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai kérdés. Halála előtt, utolsó közgyűlésnyitó előadásában 1934-ben GOMBOCZ már úgy lép elénk, mint aki a

SAUSSURE utáni prágai és koppenhágai strukturális iskolák képviselőinek (MATESIUS, BROENDAL) legújabb munkáit is ismeri. — 3. GOMBOCZ munkásságában a tények és az elmélet egyensúlyban van; „Ítéletemet a gyakorlati nyelvkutatás ellenőrző próbájára alapíthatom” — írja WUNDT méltatásakor, s ez a jó értelemben vett pozitivizmus az újgrammatikus iskolához húzza. De ugyanakkor vallja: „hipotéziseket felállítani nemcsak szabad, hanem kell is, csak hogy ne legyenek azok üres fikciók, hanem olyan feltevések, amelyek a tényekből nőnek ki.” Ez az a realizmus, amellyel majd később BÁRCZI a „budapesti iskolát” jellemzi. — 4. GOMBOCZ az újgrammatikus iskolából indul, de nagy pályát fut be. Ennek az iskolának a mechanikus és a természettudományokhoz közelítő szemlélete ellen való tiltakozása vezeti el az újgrammatikus iskola egyoldalúságából kiutat kereső WUNDT-hoz. A lélektani irány kivezető út az újgrammatikus felfogásból, amely a nyelvet elszakította a nyelvet hordozó társadalomtól. A nyelvlélektani irány első, STEINTHAL-lal fémjelezhető hullámában a lélektan még normatív tudomány, amely a nyelvtudománnyal mint történeti tudománnyal szemben áll, illetőleg a kettő egymás mellett helyezkedik el. GOMBOCZ úgy látja, hogy WUNDT-nál megszűnik ez az egymásmellettség, s a lélektani és a történeti vizsgálat egymást kölcsönösen támogató, egymástól tanulni tudó szövetségében keresi a továbblépést, az individuális lélektannal szemben pedig a néplélektantól, társadalmi vagy társaslélektantól várja a nyelvészet megújulását. „A nyelvtörténeti vizsgálat a fejlődés lélektani értelmezése nélkül pusztá adatgyűjtéssé süllyed” — vallja WUNDT megismerése után. Ez a lélektani alapállás tulajdonképpen menekülés volt a korabeli nyelvészeti felfogástól magasabb perspektíva felé, ahol a nyelvészet érdeklődése erősebben a nyelvvel élő ember felé irányul.

Valamivel tovább időztem GOMBOCZ-nál, mint amennyire másokkal fogok foglalkozni, de a gomboczi életműből kifejthető nyelvszemléleti tanulságok ezt indokolják. S az is, hogy GOMBOCZ-nak döntően nagy hatása volt nemcsak kortársaira, hanem az utána következő nemzedékre is.

De GOMBOCZ kortársai maguk is sokat tettek azért, hogy a magyar nyelvtudomány szemléletében gazdagodjék és túllépje az újgrammatikus korlátokat. MELICH JÁNOS történeti kutatásaiban a magyar múltnak egy sajátos történetiföldrajzi adottsága, a Kárpát-medencei népek egymásra hatása kap megfelelő nyelvészeti keretet, és komplex módszertani megközelítéssel, hangtörténeti, hely- és személynévtörténeti, településtörténeti és jövevényszó kutatással a honfoglaláskori és árpádkori Magyarország nyelv-, kultúra-, település- és népi ségtörténetének a szintetizálását végezte el, elsősorban „A honfoglaláskori Magyarország” című nagy monográfiájában. Ennek az óriási, nagy intuícióval, az új problémák tömeges felvetésével végzett munkának a során szinte megteremtője lett a magyar hangtörténetnek, a szóföldrajzi szempont alkalmazásának egész Európában előfutárává vált, a helynévkutatást ő emelte nálunk tudományos színvonalra, s a tulajdonnevek az ő keze alatt váltak a nyelvi kölcsönzések, az átadó nyelvek nyomravezetőivé.

Az újgrammatikus módszerek mechanizmusa és elvontsága egy másik irányban, a nyelvjáráskutatás vonalán kapott kiszélesítést a területi realizálás felé CSÜRY BALINT nyelvjáráskutató munkájában, elsősorban a Szamosháti Szótárban. CSÜRY szótára több szempontból jelentős. 1. A szerző tudatosan azon az állásponton van, hogy a táj szókincsének a bemutatása nem korlátozódhat a sajátosan tájnyelvi szókra, a szótárnak az egész szókincsét be kell mutatnia, mivel a tájnyelv önálló nyelvi egység. Ezzel a modern szemléletmóddal

tudja megfelelően összevetni a tájnyelvet a köznyelvvvel, ezáltal sikerül a tájnyelv szókincséről egységes és teljes képet adnia. Az ő előtte szokásos gyakorlat, csak a jellegzetes tájszók bemutatása az oka annak, hogy a nem-szakembernek sokszor teljesen hamis képe alakult ki a nép szókincséről. CsÚRY módszerével képet kapunk a szóföldrajzi eltérésekről, a köznyelv és a népnyelv viszonyáról, a nyelvújításnak a tájnyelvre való hatásáról. — 2. CsÚRY nagy fontosságot tulajdonít a tájnyelven belül is a szókincs szociológiai, műfaji, csoportnyelvi stilisztikai rétegződésének, diakronikus szerepének (keletkezésében vagy elavulóban van-e), sőt bizonyos fokig gyakoriságának. Mindezzel egészen modern igényeknek is megfelel. — 3. CsÚRY tekintettel van a szó hangtani és alaktani alkatára, változataira. — 4. Nagy jelentőségű, hogy kidomborítja a szókincs tartalmi, jelentésbeli oldalának bemutatását. Mint tudjuk, az újgrammatikus iskola a nyelvnek a tartalmi oldalát elhanyagolta a fonetikai alkat mellett. CsÚRY látja a fontosságát annak, hogy egy tájszó bemutassa a szó összes jelentéseit, a köznyelvi szavakétól eltérőket és megegyezőket egyaránt, a képes jelentéseket. Nemcsak a szoros értelemben vett szavakat, hanem a szónál terjedelmesebb lexémákat, frazémákat, szólásokat is feltárja. — 5. Mindezt azért is teszi, mert nyelvi helyrajzát a néprajz irányában is kiszélesíti. Átfogó képet akar adni — ahogy ő mondja — a magyar falu „szó- és képzetkincséről”, s éppen ezért bőséges néprajzi magyarázatokkal is kiegészíti az egyes szócikket. A néprajzi teljesség kedvéért nem mellőzi a hely- és személyneveket sem, hiszen ezek is beletartoznak a népről alkotott kép egészébe. CsÚRY szótára tehát — azért is ismertettük ilyen részletességgel — nagy lépés volt a korabeli hangtancentrikus és egyoldalúan lélektani szempontú történeti vizsgálatok kiszélesítése irányában. Azért is jelentős CsÚRY könyve, mert csak mintegy fókuszra az ő nyelvjáráskutató munkájának, amelyet szélesebb körben ível át egyrészt a szamosháti nyelvjárás szótáron kívüli, hangtani és grammatikai felmérése, amelynek legnagyobb jelentőségű részlete a messze előre, a ma felé is példaadóan mutató hanglejtéstanulmánya, másrészt még szélesebb körben általános nyelvészeti szempontból sem érdektelen tudományos tevékenysége, valamint nyelvjáráskutató szervező és nevelő munkája.

Új szint vitt a nyelvtörténeti kutatásokba, új módszert honosított meg MÉSZÖLY GEDEON, amikor az irodalomtörténet, a műfaj, a stílus szerepét hangsúlyozta és érvényesítette, összekapcsolva e tényezőket a néprajz, a művelődéstörténet jelentőségével. „Valamely nyelvemlék stílustörténeti magyarázatán azt értem — írja „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” című nagy nevelő értékű tankönyvében —, hogy a nyelvemléket úgy is nézzük, mint valamely kor egyik irodalmi műfajának termékét, s egyes homályos részeinek megkísérelt nyelvi magyarázatait ne csupán afelől ítéljük meg, hogy az illető magyarázat egyezik-e az általános nyelvtörténeti megállapításokkal, hanem próbáljuk aszerint is, hogy a szöveg föltett értelme egyezik-e az illető kor illető műfajának műfaji stíluselemeivel”. S egészen modern szempont, az újgrammatikus módszeren messze fölülemelkedő a kommunikációs helyzetnek, a jelhelyzetnek a számbavétele a nyelvtörténeti magyarázatban a következő konkrét passzus tanúsága szerint: „Nem az illető igealak etimológuma, hanem a hajdani beszélőknek a mai nyelvésztől nem ellenőrizhető beszélesterőköri körülményei ráértéssel szabták meg azt, hogy két funkciójú két igealak közül melyik szorítkozzék csupán a határozott tárgyra.” Ez a felfogás a mindenkor jelhelyzetnek a nyelvtörténetalakító szerepét fogalmazza meg, messze előre mutatva, mondhatnánk még

a mához képest is, amikor a kommunikációs tényezők szerepét a leírásban már kötelező figyelembe venni, de a nyelvtörténetben való aktív szerepéről még csak éppenhogy elkezdünk beszélni.

GOMBOCZ kortársai közül még kettőnek a szerepéről szeretnék csak igen röviden megemlékezni. Az egyik HORGER, a másik KLEMM. HORGERREL kapcsolatban azt emelném ki, hogy álláspontja egy nagyon fontos, a felszabadulás után is központi jelentőségű kérdésben még GOMBOCZ korábbi nézetével szemben is pozitív, előremutató volt. „A nyelvtudomány alapelvei” című, két kiadást is megért, az újgrammatikus tanítás alapján álló kézikönyvében olyan határozottan állt ki a leíró nyelvészet mellett, amely nem éppen következett volna a korabeli általános felfogásból. A nyelvtudomány céljának azt tekinti, hogy „igyekszik először is mennél hívebben és teljesebben megfigyelni és leírni valamely nyelvnek (mai vagy akár régibb korbeli) állapotát; másodszor magyarázni e nyelv (mai vagy régibb korbeli) szó- és formakészletének keletkezése módját, történetét; harmadszor kideríteni azon törvényeket, melyek a nyelvek történetében megfigyelhető egyes változásokat összefoglalják és magyarázzák.” Majd ezt a jegyzetet fűzi az elmondottakhoz: „Viszont mások szerint nemcsak a nyelvművelés nem feladata a nyelvtudománynak [mint ahogy a nyelvészek többsége szerint nem az volt], hanem még a nem nyelvtörténeti tárgyú nyelvészeti munkák sem tartoznának a nyelvtudomány körébe.” (S itt utal Gombocz felfogására, amely szerint a nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus diszciplínái.) „De ezt a felfogást is tévesnek kell mondanunk” — állapítja meg.

KLEMM ANTAL (később KLEMM IMRE ANTAL), aki „Magyar történeti mondattan” című nagy monográfiájával írta be örökre nevét a magyar tudománytörténetbe és a finnugrisztikába, munkájának és módszerének azzal a sajátosságával válik említésre méltóvá ennek az előadásnak a gondolatmenetében is, hogy kellő egyensúlyba került benne a leíró és a történeti szempont, a magyar történeti adatok és a finnugor nyelvek tanúsága, végül pedig a konkrét anyag és az általános nyelvészet, a nyelvelmélet.

A magyar mondattörténet tárgyalásában a keret leíró, a történetiség csak az egyes jelenségeken belül érvényesül. Ez a tárgyalásmód ma már nem elégít ki bennünket, mert a nyelvtörténetet mint rendszertörténetet vagy legalábbis mint részrendszerek történetét fogjuk fel. Tudjuk, KLEMM túlmutatóan mondattanán is hasznos nyelvelméleti munkát folytatott, s a szakirodalom tanúbizonyságán kívül PAIS szóbeli értesítései is tájékoztattak arról, hogy Gombocz erősen támaszkodott mondattani munkásságára. Felfogásuk egyébként az újgrammatikus és wundti alapokban megegyezett.

4. A GOMBOCZ utáni nemzedékből PAIS, BÁRCZI és KNIEZSA működésének a zöme és fő tevékenységi korszaka a felszabadulás utáni időkre esik, LAZICZIUS GYULÁT pedig nemcsak azért említem elkülönülten, mert ő fiatal kora ellenére lényegében a felszabadulás előtt befejezte tudományos munkásságát, hanem mert szemléletének, képzettségének és külföldi kapcsolatainak sajátosságai miatt is különállása van a magyar tudománytörténetben.

LAZICZIUS fellépése a magyar nyelvtudományban tűneményszerű: nem több, mint 12 év az, amelyen át nyomon kísérhetők publikációi. Szellemi jelenléte, munkája valamivel hosszabb, főleg a Nyelvtörténeti Adattár vezetése révén. Ez az aránylag rövid idő azonban elég ahhoz, hogy markáns tudós egyénisége kirajzolódjék. LAZICZIUS határozottan és elkötelezetten a SAUSSURE

által megindított nyelvészeti irányzat hívének mutatkozik, de a SAUSSURE óta jelentkező minden lényeges európai gondolatra felfigyel. „Általános nyelvészet” című munkájában a saussuri gondolatok ismertetésén kívül BÜHLER, WEISGERBER s BALLY azok, akiknek a gondolatrendszerére épít, s a prágai iskolára, amelyet ő is szívesebben TRUBETZKOJ-iskolának nevez. LAZICZIUS a saussure-i, valamint a SAUSSURE nyomán kialakult TRUBETZKOJ-iskola alapelveinek alkotó módon való elsajátításával formálja ki nyelvészeti nézeteit, amelyeket a magyar nyelvre több tanulmányában alkalmaz. Európai tájékozottsága és fegyelmezett gondolkodása kritikai munkásságában is megnyilvánul: éles szemű, szigorú és erősen polémikus hangú bírálataiban a logikai fegyelmezetlenségnek, ellentmondásosságnak, megalapozatlan vélekedéseknek kíméletlen leleplezésével fontos funkciót látott el a tudományos közéletben, s elmondhatjuk, e funkcióban ma is kevesen járnak a nyomában. (Elsősorban „A magyar kejtésről”, „A magyar hangsúly és hanglejtés dolgában”, „Magyar nyelvtudományt!” s az „Egy cikk margójára” című kritikáira gondolok.) Szinte nehéz elképzelni, milyen fontos szerepet töltene be mai tudományos életünkben, az európai—amerikai nyelvészetbe való integrálódásunknak ebben a meggyorsuló szakaszában ez a külföldi irányzatok iránt fogékony, mégis határozott és kritikai szellemű tudós.

A felszabadulás utáni 20 év magyar nyelvészetének vezető egyéniségei, PAIS, BÁRCZI és KNEZSA munkássága, különösen PAISé erősen visszanyúlik a háború előtti és alatti időkbe, amikor már mindhárman egyetemi katedrához és akadémiai ranghoz jutottak.

Noha KNEZSA státusa szerint szlavista volt, munkássága teljes mértékben a magyar nyelvészethez kapcsolta. PAIS volt a legidősebb, de mindhárunk tudományszervező, tudományfejlesztő és nevelő tevékenysége párhuzamosan haladt a felszabadulás után. Tudományos magatartásukban, szemléletmódjukban is voltak közös vonások. Ezek mindhármójukat MELICHHEZ kapcsolták. 1. Tudományos munkájukat úgy fogták föl, mint a magyarságismeret részét. — 2. Újgrammatikus örökségként elsősorban nyelvtörténettel, a magyar nyelv múltjával foglalkoztak. — 3. Érdeklődésük főleg a hangtörténet, az etimológia és a névtudomány felé irányult. KNEZSA szinte kizárólag ezeken a területeken alkotott nagyot. PAIS és BÁRCZI tematikája jóval szélesebb volt, de legkedveltebb, leginkább művelt munkaterületeik mégiscsak ezek voltak. A leíró nyelvészet jogosultságát elismerték, de szívük szerint igazán a nyelvtörténetet méltányolták. — 4. Az általános nyelvészetnek mint olyannak a művelését közvetlenül nem érezték feladatuknak, nem is vállalták úgy, mint GOMBOCZ, de empirikus alapon, saját munkájuk alapján jelentős általános érdekű eredményekre jutottak. Ezen a területen BÁRCZI ment el a legmesszebb, akinek „Bevezetés a nyelvtudományba” című tankönyve sok szempontból még ma is haszonnal forgatható. — 5. Az újgrammatikus iskola mechanikus felfogásmódján messze túljutottak, PAIS MEILLET szociológiai irányához vonzódott, korán felismerte a nyelv és a társadalom összefüggéseit mint kutatási területet, s az atomisztikus kutatástól távolodva a szócsalád, a „szószervezet” összefüggéseinek a nyomozását kedvelte. Mindhárman összekapcsolták a magyar nyelv kutatását a magyar irodalmi nyelv, a magyar kultúra történetének vizsgálatával, s BÁRCZIT komolyan foglalkoztatta a nyelvművelés is. — 6. Felfogásuk a módszer tekintetében az volt, hogy ezt nem kötötték meg. A módszer szabadsága mellett foglaltak állást, s a jó eredmény érdekében mindenféle módszert megengedhetőnek tartottak, s talán ezzel függ össze, hogy a komplex

módszereket előnyben részesítették. — 7. Végül mindhárman vallották, hogy a tudományos munkának van etikai oldala is.

5. Azt hiszem, nem légből kapott, ha a magyar nyelvtudomány legújabb korszakát úgy a 60-as évek elejétől számítom. Ez az az időpont, amikor a magyar politikai és szellemi élet szocialista korszakának egy újrakezdő szakasza indul.

Ekkor történik meg végeredményben a nemzedékváltás a nyelvtudomány irányító posztjain, ekkor válik aktívabbá e nemzedéknek egy fiatalabb ága, amely a nyelvtudomány újabb törekvéseinek az érvényesítéséért lép porondra.

Az ifjabb nyelvészeket a valamivel idősebbekkel egy nemzedéknek számítom, mivel az idő haladtával a két nemzedékreteg közti különbségek (mondjuk a mai 60 és 50 évesek között) egyre elmosódottabbak, s ezzel párhuzamosan felfogásbeli ellentétek is egyre kiegyenlítettebbek, s a magyar tudományos élet irányításában lényegében ma már együtt vesznek részt. E nemzedék életében a magyar tudományos élet átalakulása jelentékenyebb mértékben valósul meg. A szemléleti különbségek e nemzedék és az előző között nagyobbak, mint az előző és a még korábbi között. Tulajdonképpen ez az az idő, amelyre a kialakult szocialista társadalom nyomja rá bélyegét, ekkor már túl vagyunk a polgári és a szocialista társadalom közti átmenet viharos szakaszán. A „viharos” jelző itt társadalmunk politikai, gazdasági és szellemi átmeneti zökkenőin kívül sajátos nyelvészeti zökkenők miatt is jogos, de az idő távlatából nézve a magyar nyelvtudomány szemléletét a marizmus a legkisebb mértékben sem befolyásolta, míg például MESCANYINOV pozitív tudományos eredményei észrevehető nyomot hagytak a magyar nyelvészetben.

A XX. századi magyar nyelvtudomány e legújabb szakaszáról, ahogy ígértem, személyek említése nélkül fogok beszélni, az általam legfontosabbnak látott szemléleti, tematikai és módszerbeli változásokra koncentrálni figyelmet, lemondva az eredmények ismertetéséről és intézményeink történetének bemutatásáról. Noha a személyek, intézmények és eredmények szorosan hozzátartoznak a tudománytörténethez, nekem itt sem célom, mint ahogy az előző pontokban sem volt, teljes tudománytörténeti áttekintést adni. Szigorúan megmaradok most is a témám kijelölt keretek között, azzal a tudattal, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság életének ez ünnepélyes óráiban egy visszpillantás szemléletmódunk alakulására nem haszon nélküli.

A XX. század minden társadalomtudományban a szintézisre és elrendezésre való törekvés ideje, visszahatás a XIX. század pozitivizmusára. Ez a törekvés párhuzamos az elméleti igények emelkedésével. Az elmélet keresése jól kitapintható már GOMBOCZ, majd LAZICZIUS írásaiban, de a felszabadulás után ezt megtetézi a marxizmus a maga elméleti állásfoglalásra sarkalló lényegénél fogva. A marxizmus igénybejelentése az elméletre áradatszerűen jelentkezik a III. országos magyar nyelvkongresszus előadásain, 1954-ben. Elsősorban az általános nyelvészet állandó erősödésben van, intézményszerűen is. E folyamat eredménye külföldi kapcsolataink fejlődése, elsősorban a szovjet nyelvtudomány eredményeivel való ismerkedés, de hamarosan érezhető lesz — a magyar nyelvtudomány történetében először — az amerikai nyelvészet hatása is.

Eddig BLOOMFIELD, SAPIR és más amerikai nyelvészeknek még jóformán a nevével sem találkozunk, most, a hatvanas évek elején zuhatagként éri a

magyar nyelvészetet az amerikai nyelvészet, főként a deskriptív iskola tudománya, s csakhamar CHOMSKY transzformációs nyelvtana. Eleinte nagy ellenállás mutatkozik ez irányzatok harcos képviselőivel szemben, nem kis mértékben azért, mert az amerikai leíró nyelvészet a maga egészében, a transzformációs generatív nyelvtan pedig kezdeti szakaszában szemantika nélküli nyelvészetet képzelt el. A strukturalizmus többféle irányzatának fokozottabb megismerése, értve itt elsősorban a szovjet és a francia, később pedig a kelet-németországi, sőt részben a bukaresti műhelyekkel való kapcsolatteremtést, a strukturális szemléletmódnak a magyar tudományosságba való integrálódását eredményezi. Ez nem zavartalan folyamat, de ma már az a helyzet, hogy mind a meghonosítók, mind az ellenállók ellenkező előjelű türelmetlensége szinte teljesen megszűnt. Az erjedő folyamatot segítette kapcsolatunk erősödése a szélsőségektől mentes, de a nyugat-európai nyelvészettel régóta szorosabban együttműködő újabb prágai iskolával. Nemrég hallottam egy külföldön élő magyar költő véleményét rádiónkban, amely szerint kár, hogy Magyarországon az ellentétes irányzatok képviselői (ő a költészetre gondolt) sokszor ok és szükség nélkül szemben állanak egymással, ahelyett, hogy egymás mellett, egymást kiegészítve helyezkednének el. Ez a vélemény mutatis mutandis nyelvészetünkre is érvényes volt a legutóbbi időkig, újabban már jóformán csak a generatív nyelvtanra vonatkoztatható. A helyzetten — úgy gondolom — segítene, ha vitáink a jövőben konkrétabbak, kevésbé formálisak lennének, amelyeket jobban ösztönözhetne az egész magyar nyelvtudomány egységes fejlesztésének a kollektív vágya.

Az elméleti igény növekedésétől nem független a szintetikus, összefoglaló, áttekintő munkák létrehozására való törekvés. És itt nemcsak a szótárakra és nyelvtanokra, nyelvatlaszokra gondolok. E nagy kollektív munkák területén a magyar nyelvtudomány óriási adósságokat törlesztett a közelmúltban és törleszt jelenleg is. Gondolok azonban egy-egy részterület kutatásait összefoglaló, új anyagfeltárással egybekötött, esetleg éppen az említett szótárak és nyelvtanok, nyelvatlaszok anyagát felhasználó elméleti és módszerbeli igényességgel készülő s leginkább a Nyelvészeti Tanulmányok sorozat profiljába illő olyan monográfiákra, amelyek közérdeklődésre tarthatnak számot, s amelyeknek a száma sajnálatosan kevés. Egy kiváló nyelvészünk az ilyen munkákat hiányolta már a század elején (ő tulajdonképpen GOMBOCZ „Bolgár-török jövevényszavaink” című munkáját említette, s szavai ma is helytállnának: „Én a magam részéről — írja — csak azt tartom igazán sajnálatosnak, hogy a részletkutatás terén észlelhető igen serény és aránylag sikeres munkálkodással szemben feltűnően szegény a mi nyelvészeti irodalmunk egy-egy kérdéskomplexumra vonatkozó összefoglaló munkákban (MNY. VIII, 446).” (Hogy magam is milyen témákra gondolok, erre vö. A nyelvtudomány a haladásért. 1969. 179.)

A mi nemzedékünk szemléletében került tényleges harmóniába, egyensúlyba a nyelvvizsgálat leíró és történeti aspektusa. A megelőző nemzedék talán ezen a ponton egy kicsit visszafelé is lépett, s noha a leíró nyelvészet létjogosultságát elismerte, a gyakorlatban — szíve szerint — inkább támogatta a történeti nyelvészetet. A mi időnkben került és kerül napirendre a diakrónia a szinkróniában, az állapot dinamizmusa, az állapot és a mozgás egysége-féle elnevezésekkel illelhető tematika. Talán ez az, amelytől a dialektikus nyelv-szemlélet érvényesítése tekintetében a legtöbbet várunk. (Részletesebben vö. A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése: A nyelvtudomány a haladásért. 1969. 158–79.)

A mi nemzedékünk a tanúja és aktív részese annak a nagy fejlődésnek, amely a nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolatainak a területén végbe- megy, és olyan határtudományok létrehozását eredményezi, mint a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika és etnolingvisztika, a logikai nyelvészet, a matematikai nyelvészet, a szemiotika, a kommunikáció- és információelmélet. Mindezek a tudományok abban az esetben is másféle problematikával és módszerrel dolgoznak, amikor vannak elődjeik, mint például a pszicholingvisztika területén a wundti nyelvlélektan. E határtudományok fejlődése napjainkban hazánkban is megfigyelhető, s különböző várakozások fűződnek hozzájuk. Nálunk is nagy lépésekben fejlődik a határtudománynak tekinthető stilisztika, amely a szövegnyelvészettel és az irodalomszemiotikával együtt a nyelvészettnek és az irodalomtudománynak egymáshoz közeledését minden eddiginél nagyobb mértékben segíti.

Hatalmas lépésekkel ment előre az alkalmazott nyelvészet. Itt is vannak hagyományosabb és újabb területek. A hagyományosakhoz tartozik például az anyanyelv és az idegen nyelv oktatása, az újakhoz például a gépi fordítás, a gépi adatfeldolgozás. Sokszor bizonytalanság merül fel még azzal kapcsolatban, hogy mit tekintünk alkalmazott nyelvészettnek és mit határtudománynak. Szerintem alkalmazott nyelvészetről csak akkor lehet szó, ha az életnek egy-egy gyakorlati területére vonatkozik (mint mondjuk az orvostudomány vagy a mezőgazdaság tudománya), s ilyenkor többnyire több alaptudomány együttes közreműködése figyelhető meg. Ezeket szem előtt tartva feltételenül alkalmazott tudománynak tekinthető a nyelvművelés, egy olyan tudományos terület, amelynek a státusa a XX. századi magyar nyelvészet történetében többször elbizonytalanodott, s amelynek a helyzetét, más tudományágakhoz való viszonyát éppen az alkalmazott nyelvészeti minősítés tisztázhatja véglegesen.

Az alkalmazott nyelvészetben a felszabadulás utáni tudományos intézmények (akadémia, egyetemek) szerepe kitüntetett, s ez — elsősorban az akadémia esetében — új szemléletet tükröz a tudomány és gyakorlat viszonylatában. Az akadémia soha nem állt olyan közel a mindennapi élet gyakorlatához, mint a szocialista építés korszakában. Ez természetesen fontos szemléleti változás tudományunkban.

A nyelv szemléletének változásával függ össze a nyelvvizsgálat tematikájában bekövetkezett változás is. Itt szeretnék beszélni a nyelv szintjeit érintő tematikai súlyponteltolódásról, és néhány egészen új diszciplína bevezetéséről.

Már említettem, hogy a korábbi nemzedékek fő és kedvelt diszciplínái a hangtörténet, az etimológia és a névtudomány voltak. A mi korunkban a figyelem a nyelv magasabb régiói és a nyelv szellemibb oldala felé tolódik el: nagyobb hangsúlyt kap a jelentéstan, a mondattan, s új diszciplínaként jelenik meg részben belső, de azért külföldi ösztönzésre is a szövegtan. E diszciplínák erősebb fejlődése, illetőleg bevezetése az alkalmazott nyelvészeti ágak szükségleteit is jobban kielégíti, mint a korábbi atomisztikusabb s elsősorban a nyelv alaki oldalát előnyben részesítő kutatás. A szövegtan mellett csak legújabban fordul a figyelem a beszélt nyelv rendszeresebb vizsgálata felé, itt is nyilvánvaló az alkalmazott nyelvészet érdekeltsége.

A nyelvtipológia fellendülése és az alkalmazott nyelvészet szükségletei együtt eredményezik a kontrasztív tematikák munkáit. A kontrasztív nyelvészet szintén új diszciplína, melyen belül az alkalmazott nyelvészeti kidolgozástól a nyelvtipológia és univerzálékutatás magas szintjéig a munkák típusai egy skála különböző pontjain helyezkednek el. A kontrasztív nyelvészettnek

van a nyelvoktatáson túlmutató gyakorlati jelentősége is: a nyelvek és népek közötti érintkezés kiépítésében és megszilárdításában is szerepe van.

A nyelvi realitás történeti elmélyítésében nagy jelentőségű a BÁRCZI által kezdeményezett nyelvjárástörténet mint új tudományterület. A jelen és a múlt nyelv földrajzi összekapcsolásában a nyelvtörténet tulajdonképpen a realitását kapja meg, mert nyelvjárástörténet nélkül a nyelvtörténet pusztán absztrakció.

Végül a mai nyelvjáráskutatásnak ugyancsak a realitás felé való kibővítését szolgálja a nemrég megindult regionális köznyelvi kutatás, amely reális nyelvrétegek eddig számba nem vett állapotát méri fel, s akkor sem haszontalan, ha egyelőre nem támaszkodhat egyrészt a tájnyelvek, másrészt a köznyelv elég alapos és részletes leírására.

6. Utoljára maradt a módszerek fejlődéséről való áttekintésem. Amikor előadásom előkészülete közben az a feladat állt előttem, hogy a szemléletmód változása mellett külön beszéljek a módszer alakulásáról, egy olyan nehézségbe ütköztem, amelyre nem is számítottam. Eleinte azt gondoltam ugyanis, hogy a szemlélet és a módszer eddigi tudományunkban tudatosan és határozottan elkülönült. A valóságban pedig azt kellett tapasztalnom, hogy e kettő a gyakorlatban egybemosódik. Erre talán a legjobb példa HORGER, GOMBOCZ és LAZICZIUS általános nyelvészeti áttekintésének az összehasonlítása. HORGER munkájának címe: A nyelvtudomány alapelvei. Alcíme: Bevezetés a nyelvtudományba. GOMBOCZÉ: Nyelvtörténeti módszertan. LAZICZIUSÉ: Általános nyelvészet. Alcíme: Alapelvek és módszertani kérdések. A három munka végeredményben ugyanaz a műfaj. Azaz: HORGER és GOMBOCZ összefoglaló áttekintése nem abban különbözik, hogy az első alapelveket, a második meg módszertant foglal magába. HORGER munkája nagyrészt alapelvek, kisérszt módszertani kérdések, GOMBOCZ tanulmánya, noha módszertan címet visel, még HORGER könyvénél is határozottabban alapelvekről szól, csak hogy míg HORGER az újgrammatikus, GOMBOCZ a wundti szemlélet és alapelvek kifejtését nyújtja. LAZICZIUS műve pedig nagyjából fedi a tartalmat, azaz alapelveket és módszertani kérdéseket tartalmaz, bár amit ez utóbbiak alá von, szintén elsősorban szemléletmód. Például a *langue* és *parole* megkülönböztetése mint módszertani elv. A jövő feladata a szemlélet és a módszer határozottabb elkülönítése, sőt ez utóbbinak a technikától, tehát egy még alsóbb szinttől való megkülönböztetése. Szemlélet, módszer és technika ugyanis a mit, hogyan és mivel kérdésekre ad választ, s noha függőség szempontjából az említett sorrend szabja meg viszonyukat, de a kíváncsú összhang és lépéstartás nincs meg mindig köztük.

A szemléletmód olykor fejlettebb módszereket tenne lehetővé, mint amelyek szokásosak. Például mai nyelvszemléletünk szerint a köznyelvi kompetencia nem homogén, nem egységes CHOMSKY homogén kompetencia-fogalmával szemben, amelyre a CHOMSKY-bírálatok egyre-másra rámutatnak. Ez azt jelenti, hogy egy köznyelvi nyelvtant csak a nyelvközösség egy nagyobb százaléka nyelvhasználatának a felmérése útján lehet készíteni. Erre pedig a kínáló módszer a nyelvatlaszban már régóta használt kérdőíves eljárás, s a kérdőívek feldolgozására a számítógépes technika kínálkozik. A kérdőív a szovjet nyelvtani munkálatban már jó ideje gyakorlatban van, nálunk inkább a pszicholingvisztikai kísérleteknél használták az említett nyelvatlasz-munkálatokon kívül. Ebben az esetben tehát a módszer (tudniillik, hogy egy vagy néhány ember a saját nyelvérzéke alapján ír nyelvtant az egész nyelvközösség

számára) elmarad az ennél fejlettebb szemléletünkől. Máskor meg a módszer szinte önmagáért, valódi szerepén túlnóve mint valami daganat telepszik rá a tudományra, olyan mértékben, amelyet a szemléletmód nem mindig kíván meg. Ilyennek látom a statisztika elburjánzását nem egy leíró tanulmányban. A statisztikának persze a maga helyén, megfelelően kitűzött cél szolgálatában nagyon is megvan a szemléletet támogató módszertani jelentősége. A módszer azonban helyesen mindig a szemléletmód, a téma, a célok szolgálatában áll, s a technika meg a módszert konkretizálja tovább. A tudományos munka szervezettsége érdekében a szemlélet (ezen belül a tematika és a cél), a módszer és technika hierarchiájának és fontossági sorrendjének a tisztázása még megoldandó feladat, még akkor is, ha ez a világon már felhalmozott tapasztalatok hazai érvényesítését jelentené.

Nyelvtudományunk XX. századi történetében nemcsak módszereink változtak, hanem a módszerről való felfogásunk is. HORGER említett munkájában a nyelvtudományi módszernek még igen korlátozott felfogását találjuk. „A leíró nyelvtudomány körében tartozó munkák . . . teljesen elérték céljukat, ha az ily módon gyűjtött anyagot valamely célszerű módon elrendezték. A leíró nyelvtudománynak tehát csak egy munka technikája van: a kitűzött feladat körébe tartozó adatoknak lehetőleg teljes összegyűjtése, és valamely célszerű, de egyébként tetszőleges módon való elrendezése. A tudományos munkában való eljárásnak ezt a módját *leíró módszernek* szoktuk nevezni.” A történeti nyelvészet módszere ennél valamivel tovább megy HORGER szerint: „nem elég az . . . adatokat valamely tetszőleges módon elrendezni, hanem lehetőleg szigorú i d ő r e n d b e n kell őket elrendeznünk. Az . . . elrendezett adatokat egymással összehasonlítva, legtöbbször egészen könnyen meg fogjuk érteni, hogy miért és hogyan alakult ilyené a kérdéses nyelvi jelenség. Legföllebb más hasonló esetekben szerzett tapasztalatainkat kell még egy kis következtetésre fölhasználnunk, hogy a jelenség okát, fejlődése történetét és esetleges tanulságait megérthessük.” (A nyelvtudomány alapelvei 7.) Nyilvánvaló, hogy a nyelvtudomány módszerének ez esetben még a nyelvtörténetben is igen korlátozott felfogásával állunk szemben, amely HORGER gyakorlatától messze elmarad. Harminc évvel később, BÁRCZI az ő Bevezetésének „A nyelvtudomány módszere” című fejezetében már egy összehasonlíthatatlanul komplexebb, fejlettebb módszertani felfogást képvisel, s ezek a fejtegetései a magyar nyelvészeti szakirodalomban máig is igen használható írások. Ma sincs jobb ilyenemű hazai összefoglalásunk, de nyelvtudományunk legújabb szakasza a módszerek tekintetében is jelentős fejlődést mutat.

Az idő megszabta keretek miatt is megelégszem most azzal, hogy egyszerűen felsorolom, miben látom módszereink fejlődését az utolsó huszonöt évben: 1. A régi hagyomány elsősorban az indukcio módszereit, eljárásait ajánlotta, újabban a dedukció is felzárkózott az indukcio mellé mint elismert módszertani eljárás. A deduktív módszerek terjesztésében kétségkívül jelentős szerepe van a matematikai nyelvészetnek és ezen belül a generatív nyelvtannak, bár KALMÁR LÁSZLÓ, aki matematikus részről nagy támogatója volt a generatív nyelvészetnek, ebben az indukcio és dedukció együttes alkalmazását látta, ezt a felfogást úgy fogalmazva meg, hogy a generatív nyelvtan indukcio alapján összegyűjtött nyelvi anyag deduktív módszerű bemutatása, amelyet ismét induktív ellenőrzés követ. Ez a szendvics-módszerű elképzelés azonban még a generatív nyelvtan művelőiben sem mindig tudatosult. — 2. A magyar nyelvtudomány ebben az időszakban ismerkedett meg a strukturalista módszerekkel

és a generatív nyelvtan módszerével, sőt technikájával. A disztribúció, a mondatstruktúra-szabályok és a transzformációs szabályok szemléletmódot is tükröznek, amelynek nyelvi realitása a nyelvi környezetek kategóriameghatározó szerepében, a mondat közvetlen összetevős és hierarchikus struktúrájában és a nyelvtani szinonimák reális létezésében van. Ez a nyelvi valóságban fellelhető racionális mag különféle módszertani eljárások kidolgozásához vezetett, amelyek megítélésében nálunk is véleménykülönbségek alakultak ki, nem is szólva most e modern módszerek szemléleti háttéréhez hozzátapadt egyéb, sokszor idealista és metafizikus tanításokról, amelyek a módszereket is sokszor az öncélúság irányába terelték. — 3. Ebben az időszakban honosodtak meg nálunk is különböző matematikai módszerek, ilyen a generatív nyelvtan újraírás szabálya vagy például a halmazelmélet felhasználása. — 4. A statisztikai vizsgálatok nyelv szemléleti alapja a nyelvtörténetben a nyelv változásainak a mennyiségi oldala, mindenféle nyelvi változásnak a mennyiségi terjedése (mai tudásunk szerint a hangváltozások is szótól szóig terjednek). Itt a magyar nyelvtudomány felfogása már korábban is határozott és egységes volt, de míg régebben gyakran találkozunk azzal, hogy egy-egy szótárakból kiragadott adatból messzemenő következtetéseket vonnak le, az újabb nyelvtörténeti kutatások már a gyakorlatban is igyekeznek eleget tenni a nyelv mennyiségi változásainak szemléletéből fakadó módszertani követelményeknek. A szinkrón vizsgálatokban, különösen ha azok parole-stilisztikai jellegűek, a statisztikai vizsgálat ma már elismerten kötelező. — 5. A mennyiséggel összefüggést mutat, de alapján egészen más természetű a nyelvi produktivitás, amely a nyelv leglényegibb sajátja. A produktivitás vizsgálata különböző nyelvérzékek felmérésére és ezek alapján a nyelvi lehetőségek (a megalkotható jó mondatok) kutatására irányul. A produktivitás új megvilágításba helyezi a nyelvi szabály fogalmát. Módszertanilag ott jelent újat, hogy a nyelv felmérésében nem korlátozza magát leírt vagy nyomtatott szövegek tanulmányozására, hanem ezekkel egyenértékűnek ítéli az elmondott és elmondható beszédalakulatokat is, ezzel széles kaput nyitva a nyelvérzék kísérleti felmérésének. — 6. A nyelvtörténet újabb módszertani fejlődésében kétségkívül nagy szerepe van annak a szemléleti változásnak, amely a szinkrónia és a diakrónia viszonyában az utóbbi időben nálunk is végbement, s amely a szinkrón metszetek elkészítésének a feladatával függ össze. Ugyanakkor fordítva, a szinkroniát is megtermékenyíti a mindenkori állapotban megfigyelhető mozgás sajátosságainak a kutatása. — 7. Új perspektívát jelent a nyelvészetben a kommunikációs tényezők figyelembevételéből adódó szemlélet, amelynek módszertani következményei mind a leíró, mind a történeti nyelvészetre kihatnak. — 8. Tulajdonképpen nem is módszertani, hanem technikai újítás a mi időnkben a számítógép felhasználása a nyelvészeti munkában.

7. Nem lenne teljes korszakunk szemléleti és módszertani változásairól adott, bár eddig is bizonyára hiányos kép, ha nem emlékezném meg végül a minket követő nemzedékről is. Úgy gondoltam, hogy a fiatalok nyelv szemléletéről sokat elárul majd az a vita, amit ők szerveztek meg a nyelvtudomány jövőjéről 1972-ben. (Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerk. I. GALLASY MAGDOLNA. 1976.) Tudtam, hogy a jövő elképzelt vagy óhajtott körvonalainak a felvázolása a kitűzött céltól eltérően nem a jövőről, hanem a máról fog vallani: a mai nyelv szemléletről. De sajnálatos módon a vitában nagyon kevés fiatal vett részt (28 hozzászóló közül mindössze négyen voltak 35–40 éven aluliak.)

Így hát megintcsak a mi nemzedékünk véleményéről tudok összefoglalóan beszámolni. A kép, amely e véleményekből élém tárult, optimizmussal tölt el. Az derült ki, hogy a fejlődést majdnem mindenki a nyelvtudomány sokoldalúságában, a különböző irányzatok egymásmellettségében, az új és a hagyomány egymást szervesen kiegészítő voltában látja, s az új diszciplinák szükségességét is mindenki elismerte, beleértve ezeket az interdiszciplinákat, valamint az új alkalmazott nyelvészeti ágakat is. Egyöntetűség mutatkozott abban is, hogy a nyelvtudományban a jövőben is igen nagy szükség lesz az adatfeltáró munkára, de ugyanakkor az elméleti kutatás jelentőségét is érezték a nyilatkozók. Ez a kép azt mutatja, hogy a magyar nyelvtudomány fejlődésének a szemléletmódban nincs különösebb akadály. S ha fiataljaink képességeit és tudományos elkötelezettségét nézzük, akkor is van jogunk az optimizmusra, bár tudjuk, hogy a fiatalság jövője sok tekintetben a mi serkentő, szervező és kritikai tevékenységünkön múlik.

KÁROLY SÁNDOR

Nyelvünk a világban

A háromnegyed évszázados jubileumát ünneplő Nyelvtudományi Társaság folyóirata, a Magyar Nyelv már indulásának második évében cikket közöl az amerikai magyarság nyelvéről; azoknak a magyaroknak, főként magyar munkásoknak a nyelvhasználatáról, akik a XIX. század végén rajzottak ki az újvilágba; akkor szinte kivétel nélkül megélhetési gondok, kényszerítő gazdasági okok nyomására s a legtöbb esetben azzal a reménnyel, hogy néhány év elteltével jobb körülmények között lehet folytatni az életet a régi hazában a megszerzett kis tőkével. Ez a remény azonban nagyon szórványosan vált valósággá: a várt meggazdagodás elmaradt vagy igen lassan következett be, másrészt meg idő múltával a kivándorló is beleszokott új helyzetébe, ott felnőtt vagy kint született gyermekei pedig már magukénak, véglegesnek érezték az ideiglenesnek, átmenetinek szánt otthonot.

Említett cikkünk írója már 1906-ban így nyilatkozik: „A magyar fajnak több mint egy nyolczadrésze él már Amerikában, jóval több egy milliónál. Számuk a folyton szaporodó bevándorlással egyre nő. A kivándorlottak nagy része nem tér vissza szülőhazájába, hanem ott telepszik meg végleg; gyermekei meg már annál inkább nem vágynak az ó-hazába, mert ők már Amerika születési . . .” (MNY. II, 263).

SPISSÁK FERENC néhány lapos közleménye tanulságosan mutatja be, hogyan keveredik a bevándorolt magyar szókincse az angol szókészlet elemeivel. Hogy melyik vidék, település nyelvéről van szó, s egyáltalán hogyan jutott hozzá a szerző a nyelvi anyaghoz, az nem derül ki a cikkből.

Feltűnő azonban, hogy ennek a kezdeményezésnek — legalábbis folyóiratunk hasábjain — nem volt folytatása. (De — tudtommal — más nyelvészeti folyóiratokban sem.) Mi volt, mi lehetett ennek az oka? Azt hiszem, elsősorban az, hogy a kérdés iránt, a tengeren túlra került magyarok százezreinek sorsa iránt akkor kicsiny volt a társadalom érdeklődése.

Ebben a vonatkozásban jelentős változás következett be az elmúlt tíz-tizenöt évben. Cikkek, tanulmányok sorozatát olvashattuk a szórványban élő magyarság helyzetéről, gondjairól; könyvek jelentek meg, filmek készültek életükről, új és régi hazájukkal való kapcsolatukról. Leginkább mutatja a vál-

tozást annak az intézménynek a létrejötte és működése, amelyet így nevezünk: „Anyanyelvi konferencia”. Ez az intézmény hozta össze, tartja össze és bővíti azoknak sorait, akiknek szívügyük a magyar nyelv és kultúra ápolása határainkon kívül is. Három-négyévenként gyűlnek össze azok a hazai és kinti szakemberek (nyelvészek, írók, néprajzosok, történészek, az egyházak, társadalmi szervezetek képviselői, valamint a kulturális élet más munkásai), hogy lemérjék, értékeljék a megelőző években végzett munka minőségét, hatékonyságát, eredményeit és hibáit, s kijelöljék a következő években közös erővel végzendő feladatokat. Ez a munka széleskörű érdeklődést vívott ki itthon is: tapasztalatom szerint az egész magyar társadalom helyeslésével és erkölcsi támogatásával folyik. Azt most nem feladatomban kutatni — sok tényező játszott közre benne —, hogy mi az oka a változásnak, az érdeklődés felébredésének. Legfeljebb azt említem meg — mint nem lényegtelen —, hogy ez az érdeklődés nem jellegzetesen belső magyar ügy, hanem világjelenség. Az tudniillik, hogy a kis népcsoportokat befogadó államok nem a gyors beolvasztásra törekszenek, hanem a nagy közösség érdekében is fontosnak tartják, hogy ezek a csoportok őrizzék egyéniségüket, jellegüket. Ez a nézet váltotta fel Amerikában is a kohó-elméletet, de más világreszeken is megmutatkozott ez a változás. A III. Anyanyelvi Konferencián például ezt mondta az egyik ausztráliai résztvevő: „A Multicultural Society, a több kultúrájú társadalom gondolata egyre nagyobb tért hódít Ausztráliában, és — mondhatnám — divatossá vált a különböző etnikai csoportok nyelvének és kultúrájának elismerése és egyre fokozódó megbecsülése. Az etnikai csoportok védelmére, támogatására az állam külön minisztériumot állított fel, s komoly pénzüsszegekkel támogatja a legkülönbözőbb népcsoportok kulturális tevékenységét . . . Ausztrália elismeri változatos kultúrájú társadalmát, sőt büszke rá, s a magunk részéről is köszönet illeti az illetékes ausztrál szerveket értékes és hathatós támogatásukért.” (Nyelvünk és Kultúránk 1977: 120.)

Az Anyanyelvi Konferencia persze nemcsak mutatója a megváltozott érdeklődésnek, hanem élesztője és szervezője is. Működését, gondjait, idestova tíz éves tapasztalatait elemezve kibontakoznak a válasz körvonalai arra a kérdésre, hogyan alakul, alakult nyelvünk sorsa a világban.

A társadalmi érdeklődésnek, „elvárás”-nak a hiányán túl szorosabb értelemben vett szakmai okok is magyarázzák a nyelvészeti kutatás el- vagy lemaradását.

Nyilvánvalóan nem elhanyagolható az a tény, hogy a magyarországi kutatás nem jutott könnyen és közvetlenül vizsgálati anyaghoz. Kevés a megfelelő módon gyűjtött és publikált nyelvi anyag, s ami a lényeges, a hagyományos nyelvjáráskutató vagy nyelvtörténeti módszerrel ennek a sajátos nyelvi alakulatnak éppen a leglényegesebb részét nem lehet megfogni.

A legszembetűnőbb tény, a szókincs keveredését szinte azonos módon hangsúlyozzák a régi és a mai megfigyelők.

SPISSÁK FERENC, a Magyar Nyelv előbb említett cikkének szerzője egy elképzelt párbeszédet mutat be, amelyben miszter Tóth arról értesíti beszélgető társát, hogy Szabó májnernek (bányásznak), aki a múlt héten *muffolt* (költözött) ki innét az *apstérről* (emeletről), megérkezett a *bráderja* (testvére), az, aki *kár-penter* (ács), az *ó-kontriból* (régii hazából, Magyarországból).

Lényegében hasonló NAGY KÁROLY New Brunswick-i egyetemi tanár megfigyelése is, aki a debreceni Anyanyelvi Konferencián azt mondta az amerikai magyar nyelvről, hogy az otthon használt nyelv vagy nem magyar, vagy

kevert. A leggondosabb szülő sem tudja elkerülni mindennapi nyelvében a más, mint magyar szó használatát. A keverés mértéke és módja nagyban változhat. Vagy integrálódik a két nyelv („Holnap induljunk korán a *bicsre*, mert tudod, hogy a *hájvén*, különösen ott a *sapping szenterek*nél mindig milyen *treffik dzsem* van *vikendeken*”), vagy vannak témák, amelyeket magyarul, más témák, amelyeket más nyelven beszél meg az ember.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ennek az angol–magyar (esetenként francia–magyar, német–magyar, spanyol–magyar) nyelvnek a dokumentálása gyakori téma a határainkon kívül élő magyarok között. Főként olyan szavakat, kifejezéseket szoktak humoros célzattal idézgetni, amelyek formára nézve magyar szavakkal – természetesen egészen más jelentésű magyar szavakkal – megegyeznek.

A valódi vagy csak képzelt, kitalált félreértések „feljegyzése”, számon-tartása mindig kedvelt szórakozása volt a nyelvészkedő laikusnak. Mint valami nagyszerű nyelvészeti csemegét nyújtották át nekem is New Yorkban egy társaságban, hogy a csengetést így jelzik az öreg magyarok: *ring a belem* (*ring the bell*). De idézhetek más nyelvű példákat is akár írásból. Íme, Proszk János páter Montevideóban írt versének néhány sora: „Az asztalnál rászól Kata kisebbik fiára: »Ha még egyszer feleselgetsz, ráütök *bokádra!*« [’szádra’] Azután meg azon töpreng, Zsuzsival mit tégyen, mert nem beszélheti rá, hogy *szénán* [’vacsorára’] itthon légyen . . . — És még: lábamra *piszált* [’taposott’], lovagol a *pistán* [’pályán’], te *gané* [’te nyertél’] a *csikó* [’gyerek’] a *kampón* [’mezőn’] van stb. (Latin–amerikai magyar antológia, Buenos Aires, 1971.).

Az elmúlt évtizedet nem számítva alighanem FÁBIÁN PÁL cikke az egyedüli, amely a magyar nyelvészeti irodalomban pontosan körülhatárolt anyagon, részletesebben is módszeresen vizsgálja a kérdést. FÁBIÁN a Msn. XVII. évfolyamában (1948.) az amerikai magyar újságok apróhírdetéseit veszi számba angol szavak szempontjából. Megállapításai persze általánosságban megegyeznek az eddig idézettekével: „A házakon odaát *kombinált strom window*-k vannak californiai *redwood*-ból vagy *cypress*-ből. *Venetian blinds*-et és *window shade*-eket kínál eladásra a Lorain Window Shade and Gift Shop” (38). — „Ha megpróbálnók megállapítani — írja —, hogy milyen mértékben nyomult be az angol nyelv az ottani magyarság nyelvébe, és melyek azok a szavak, amelyeket inkább angolul, mint magyarul használnak már, azt hiszem, reménytelen feladatra vállalkoznánk. Általános szabályként ki lehet mondani, hogy minden újdonság, amellyel csak ott találkozott a magyarul beszélő, angolul él nyelvében, természetesen magyarul ragozva” (36).

Ezek a szövegek (már mint a hírdetések szövegei) megbízható, pontos mutatók ugyan, de csak szűk területre nézve érvényesek a belőlük levonható következtetések. Szélesebb körű vizsgálatra, például a hangképzés változásának, a mondat megalkotása alakulásának tanulmányozására az élő beszéd hiteles és nagyobb egységei alkalmasak.

Ilyen szövegek, magnetofonfelvételek bizonyára szép számmal, jelentős mennyiségben vannak. Bizonyosra veszem például, hogy DÉGH LINDA, a bloomingtoni egyetem néprajztanára sok történetet, meseszöveget rögzített magnetofonra első generációs öreg magyaroktól. KOVÁCS MÁRTON kanadai történésznek is van ilyen gyűjteménye. De hogy publikálták-e s milyen módon ezeket a szövegeket, arról nincs tudomásom.

BAKÓ ELEMÉRnek 1963-ban már kb. 70 órányi felvett (de eddig még — tudtommal — nem publikált) szövege volt (24 helyről, 123 személytől).

Gyűjtött anyaga tanulságaképpen egyebek között azt állapítja meg, hogy adatközlői többségükben nyelvjárást beszélnek. Ez a nyelvjárás archaikusabb, mint az itthoni, amelyből kiszakadtak, mert az ő nyelvhasználatukra már nem volt hatással a magyar köznyelv. Ezt az értesülést másodkézből vettem, KÁLMÁN BÉLÁNAK a Magyar Nyelvőrben megjelent tanulmányából (Amerikai magyarok: Nyr. XCIV, 382).

KÁLMÁN 1970. június 9-én beszélt Társaságunkban az amerikai magyar nyelv állapotáról azoknak a feljegyzéseknek, magnetofon-felvételeknek az alapján, amelyeket a megelőző években Ford-ösztöndíjasként Amerikának több államában is készített. Összesen 12 helységről, 78 személytől van nyelvi anyaga, kb. 16 órányi szöveg. Megfigyelései szerint az első nemzedék hangképzésén még nem tapasztalható az angol nyelv hatása, ez a szókincsben mutatkozik meg erőteljesen, de néha a mondatszerkesztésben, a szórendben is. Mint írja, „az angol jövevényszavak általában beilleszkednek a magyar artikulációs rendszerbe”. A magyar nyelvnek az angol nyelvből hiányzó hangjai, pl. az *ö*, *ü*, *gy* megmaradnak a második nemzedék beszédében is, egyébként ennek a generációnak a nyelve artikuláció, a hangok képzése szempontjából az angolhoz közeledik. Megfigyelése szerint „kevesebb angol jövevényszót használnak, de azokat teljesen angolosan ejtik, nem asszimilálják a magyar hangrendszer szerint”.

Általános szokás, nyelvtudományi gyakorlat a nyelvi változásokat az egymást váltó generációk nyelvhasználatának különbségén lemérni, illetőleg szemléltetni. Ezt a gyakorlatot a tapasztalat alakította ki; az egy-egy közösség nyelvhasználatában mutatkozó eltérések legszembevetőbbben a generációs különbségek síkján jelentkeznek. Célszerű azonban rámutatni arra, hogy ez az összefüggés, bármennyire gyakori is, nem törvényszerű, azaz nincs szó igazán ok és okozati összefüggésről. Erre utalnak az előbbi tételnek nem is csekély számban ellentmondó esetek, tények: sok példa van rá, hogy első generációsok is a befogadó állam nyelvének akcentusával, kiejtésbeli sajátágaival — s nagyon nehézkesen — beszélnek már magyarul, másrészt azt is tapasztalhattuk, hogy vannak a második nemzedék tagjai közül is olyanok, akiknek beszéde alig-alig árulja el, hogy nem Magyarországon születtek. Egy kissé leegyszerűsítve a kérdést: a döntő minden esetben az, hogy a szóban forgó egyénnek melyik nyelvet volt alkalma többet gyakorolni, vagy még pontosabban, melyik nyelvet kényszerült használni. Egy kissé általánosítva és kiszélesítve: a másik nyelv hatásának, a magyar nyelvtudás szegényedésének tempóját, gyors vagy lassúbb voltát az ember sorsának alakulása, az ember egyéni (belső és külső) adottságai döntik el. Milyen környezetben él, milyen nyelvet kell használnia otthon, baráti környezetében, munkahelyén; mi a szórakozása, mit olvas stb. Ezt variálják némiképp az egyéni adottságok: nyelvérzéke, alkalmazkodó képessége, igénye a magyar nyelv megőrzésére. Ilyen tekintetben persze vannak az egyik generációra inkább, a másakra kevésbé jellemző vonások, sajátosságok, de a nyelvhasználat alakulásában mutatkozó eltéréseknek nem a generációs különbség a végső oka.

Köztudomású, hogy általában mennyire másként alakul két azonos időben hazát változtatott egyén sorsa a beilleszkedés, nyelvmegőrzés szempontjából, ha az egyik 8—10, a másik 40—50 éves korában cserél hazát, noha mind a kettő úgynevezett első generációs. Azt lehetne mondani erre, hogy itt a lényeg az életkorbeli különbség: más törvények vonatkoznak az egyikre s ismét mások a másokra. Azonban ez a törvényszerűség is csak látszat, igen sok alóla a kivé-

tel. Nem az életkor az oka a különbségnek, hanem ami abból (általában) következik. Az idősebb ember nehezebben tud az új helyzethez alkalmazkodni, nehezebben válik meg szokásaitól, nehezebben tanul, nehezebben létesít új kapcsolatokat. A fiatalabbnak nincs kialakult világképe, nincsenek régi beidéztségei, szokásai, amelyek akadályoznák a beilleszkedést, új kapcsolatok létesítését. Ha egészséges, kevésbé bírja a társtalanságot, mint az idősebb; elkülönülési törekvésénél erősebb az azonosulási vágya. Keresi a hasonló korúak társaságát, s azt általában könnyen meg is találja utcán is, iskolában is — más nyelvűek között. De könnyen alkalmazkodik s a nyelvet is hamarosan elsajátítja anyanyelvi szinten, amire a 40 — 50 évesek közül alig-alig képes valaki. Magyar nyelvi tudása pedig — kellő gyakorlás híján — a legtöbb esetben viszszaeszik. Ha csak nem történik valami a természetes magyar nyelvi közeg pótlására.

Sajnos, tudtommal igen kevés olyan publikált szöveg van amerikai vagy más tengeren túli magyarok nyelvéből, mint KÁLMÁN BÉLÁnak a Magyar Nyelvőrben közölt, magnetofonfelvételtől átirat anyaga. Pedig ezek igen tanulságosak volnának mind magyar, mind általános nyelvészeti szempontból. De nyilván tartalmuk miatt is nagy érdeklődésre számíthatnának, mint színes, változatos életsorsok, élettapasztalatok, események, élmények emlékeinek rögzítői. Csak persze a magyarországihoz képest alaposan megváltozott körülmények megkövetelik, hogy mind a felvétel módja, mind az anyag értékelése, megszólaltatása az új helyzethez igazodva történjék.

Mire gondolok? Elsősorban arra, hogy ezek a szövegek nem a klasszikus értelemben vett nyelvjárási főlvételek. Igaz ugyan, hogy az úgynevezett öreg amerikás magyarok túlnyomó többségének magyar nyelve tájnyelvi alapú és kötöttségű, de az egykori homogén (vagy viszonylag homogén) közösség felbomolván az eltelt sok évtized alatt valószínűleg minimálisra csökkentek az egyén nyelvhasználatában az egykori közösség nyelvét ábrázoló jelenségek. Pontosabban szólva: kinek-kinek egyéni sorsától, körülményeitől függően alakult magyar nyelve, nyelvhasználata is. A réginek a változatlan megőrzésétől (ilyen valószínűleg nincs is) sok variáción át a teljes nyelvcsereig.

Ebből következik az is, hogy a nem nyelvjárást beszélők magyar nyelvének alakulása ugyanolyan tanulságos a kutatás számára, mint az előbbieké, annál is inkább, minthogy a nyelvjárási környezetből kiszakadt első generációból már igen kevesen élnek. Az egykori nyelvjárási alap tehát csak egyike azoknak az adottságoknak, meghatározóknak, amelyeket számba kell vennünk, ha a magyar nyelv alakulását befolyásoló, változását gyorsító vagy visszatartó tényezőket meg akarjuk ismerni.

Csak röviden felvillantva: amit mi itthoni nyelvjárási adatközlőinkről elsősorban fel szoktunk jegyezni, tudniillik az életkora, az amerikai viszonylatban szinte semmit se jelent, vagy alig valamit. Ismernünk kell életének szinte minden fontosabb mozzanatait, körülményeit; mindazokat a tényezőket, amelyek nyelvhasználatának alakulását befolyásolhatták. Hol, kiktől tanulta a nyelvet gyermek korában, milyen más nyelvi környezetben élt huzamosabb ideig, mi a szerepe a magyar nyelvnek szűkebb környezetében (házastársa magyar vagy más nyelvű, gyerekeivel magyarul beszél vagy más nyelven); mi a foglalkozása, napi foglalkozásához a magyar nyelvet (is) használhatja, vagy csak a másikat; munkatársai között vannak-e magyarok, beszél-e velük magyarul; családján és munkáján kívüli kapcsolatai, szórakozása, társadalmi élete nyelvhasználat szempontjából. Az sem lényegtelen, hogy tart-e kapcsola-

tot Magyarországgal, jár-e haza, esetleg Magyarországon kívül olyan helyekre, ahol magyarul beszélhet. (Példaként megjegyzem, több nyugdíjassal találkoztam Burgenlandban, akik a magyar szó kedvéért költöztek ide Amerikából. Ismerek olyan lelkes magyart is, aki az egyik déli államból költözött fel New Yorkba, hogy hat gyermekének valamelyest magyar nyelvi környezetet, magyar iskolát biztosíthasson.)

Az elmúlt tíz évben többször volt alkalmam találkozni a világban szét-szórt magyarokkal mind Európában, mind Amerikában, mind Kanadában. Ezekből a találkozásokból, tapasztalatokból azt szűrtem le — máshol már meg is írtam —, hogy a régi szállóigén: *nyelvében él a nemzet* — bizonyos helyzetekben fordítanunk kell: *nemzetben él a nyelv*.

Mert igaz ugyan, hogy a nemzetnek a nyelve a legfőbb összetartó, közösségsszervező erő. Nyelvünk összetartozásunknak, magyarságunknak nemcsak legfőbb jele, szimbóluma, hanem tényezője is. De ahogy a nyelv összetartója a közösségnek, ugyanúgy a közösség (csoport, nép, nemzet) is megtartója a nyelvnek. Sőt, csak ez a megtartója. A közösségben él a nyelv. Kívüle nagyon nehezen.

Nyelvben él a nemzet; a maga hajlamai, szokásai, évszázados beidegződései, jelleme szerint kialakult szellemi-társadalmi közösség, de a nyelv nemzetén kívül, közösségen kívül bizony halványul, senyved, halódik. Ennek a tételnek az igazságából következik, hogy a világban szétszórtan élő magyarok, akik nyelvüket, magyarságukat őrizni akarják: keresik a kapcsolatot a nyelv-megőrző természetes közösséggel, ennek hiányában alakítanak ilyen közösségeket, közösséggpótló intézményeket.

De az is természetes, hogy a tudományos kutatás, a nyelvük, kultúrájuk alakulásának formáit, módzatait, ütemét vizsgáló, megállapító kutatás is elsősorban ezeknek a közösségeknek, intézményeknek, kapcsolatoknak az életét kell, hogy számba vegye. De ennél többet is tehet, többet is tesz. Akiknek a magyar nyelv s a magyar kultúra helyzete, alakulása határainkon belül és kívül több, mint egyszerűen kutatás tárgya — gondolom, többségünkben ilyenek vagyunk —, azok a maguk lehetőségein belül, képességük szerint dolgoznak, fáradoznak is azon, hogy ilyen nyelv-megőrző, közösséggpótló intézmények minél nagyobb számban létrejöjjenek, minél eredményesebben működjenek.

Természetes tehát, hogy az Anyanyelvi Konferenciának tíz évvel ezelőtt kezdődött munkájában a magyar nyelvészek, a magyar nyelv művelői oroszlan-részt vállaltak. Társaságunk egykori elnöke, BÁRCZI GÉZA az Anyanyelvi Konferencia védnökségének elnökeként mondta első konferenciánkon a következőket: „Az idegen nyelvű népek tengerében élő, kis szigetekre, sokszor a legapróbb szórványokra töredezett magyarság azonban a dolgok természeténél fogva ki van téve a lassú felolvadásnak, a pusztulásnak. Különösen, ahol egymástól távol, egymással nem érintkezve harcolnak az élettel a magyarok, ott rövidesen előbb szűk családi szintre húzódik vissza a magyar nyelv, majd teljesen elnémul [. . .] S ez nemcsak az egyetemes magyarság számára veszteség, de talán még az új otthonát adó nép kultúrájából is egy értékes szín kifakulását jelenti. Ennek a gondolatnak a jegyében született meg az Anyanyelvi Konferencia, mely a világ minden tájáról gyűjtött össze számos olyan magyart, akik eddig is lelkesen munkálkodtak és ezentúl is el vannak szánva munkálkodni a magyarság megtartásán, akik odakint magyar intézményeket, iskolákat létesítettek és tartanak fenn, akik gondozzák nyelvünket, és tanítják rá a harmadik-negyedik nemzedék magyarjait, akik ápolják a kis közösségek magyar életét,

akik a külföldi magyar sajtót vezetik, akik a szószéken magyarul hirdetve meggyőződésüket ébren tartják az anyanyelv magas szintű ismeretét, akik a művészetek: dal, tánc, zene varázsával kötik össze az óhazai múltat az újhazai jelennel.”

A következőkben arról számolok be — igazán csak vázlatosan, szinte címszerűen —, hogyan pótolják vagy próbálják pótolni a magyarok a világban azt a természetes közösséget, amely szinte észrevétlenül biztosítja a nyelv állandó gyakorlatát, ezzel együtt megőrzését, egészséges továbbfejlődését.

Ilyen természetes, homogén közösség ma már nincs sehol a magyar nyelv szempontjából a nyugati világban. Szoktuk idézni József Attila *Hazám* című versét: „S kitántorgott Amerikába Másfél millió emberünk.” Ez a másfél millió nyilván túlzás, de az az igazság, hogy a statisztikus is egymillióra becsüli (ez egy tíz évvel ezelőtti tanulmány adata) az amerikai magyarok, illetőleg magyarul beszélők számát. (Hogy a becslések szerinti adatok mennyire eltérők lehetnek, bizonyítja, hogy pl. a II. Anyanyelvi Konferencián a kanadai magyarok számát NAGY KÁROLY 145 000-re, DUROVECZ ANDRÁS 200 000-re, WOJATSEK KÁROLY 130 000-re becsülte, DÁVID ANDRÁS statisztikusunk pedig 100 000-re tartja. A milliós tömeg hatalmas szám, ezer nem is kicsiny község lakóival ér fel, s homogén közösségként hatalmas nyelvmegőrző erő lenne. De ilyen homogén közösség — mint mondtam — nincs, noha még ma is igen nagyszámú magyar lakosság van Amerika egy-egy vidékén, városában. Az ma már a regék vagy az anekdoták világába tartozik, hogy valamikor — úgy mondták, nem is olyan régen — a clevelandi „Bakáj” utcában csak magyar szót lehetett hallani, s az odaköltözött négerek is megtanultak magyarul. Amikor én ott jártam, bizony már nagyon ritka volt a magyar szó (részben azért is, mert valóban több néger család vett vagy bérelt ott házat, ami azt vonta maga után, hogy a fehér ember, aki tehetne, máshová költözött). A kanadai Delhi környéki nagyszerűen gazdálkodó magyar dohánytermelők ugyan még eléggé egy tömbben vannak, nagyon szépen el is lehet köztük boldogulni magyar szóval, de a klubban már nagyon vegyesen folyik a társalgás. Még az olyan, a külvilágtól mesterségesen elzárt közösség is, mint az a vallási alapon szerveződött öskeresztény társulás, amelyet Kanadában meglátogattam, s amelynek a tagjai semmilyen magánvagyonnal nem rendelkeznek, de a kommuna milliomos lett a baromfikeltetésből s főként a libahízalásból, mondom, még ez sem tudja magát kivonni az általános változás alól.

Van persze olyan alkalom is, amikor az ember azt érzi, hogy talán az egész város magyar. Amikor például tavaly a március 15-i ünnepélyen az Amerikai Magyar Szövetség által szervezett műsort 6—700 emberrel együtt hallgattam meg New Yorkban, vagy amikor a torontói Magyar Ház előadótermében vagy ötszáz embernek beszélhettem az Anyanyelvi Konferencia programjáról.

Két egyesületet említettem, de természetesen találkoztam sok és sokféle magyar társadalmi egyesülettel. Ezek közül a legrégebbek segélyegyletek, több közülük még ma is tekintélyes intézmény. De igen sok a társadalmi, kulturális, különféle politikai, szakmai, vallási egyesületek száma. S folyton változik, némelyek eltűnnek, s helyükbe újak és újak jönnek. Ezek számbavétele, rendszerezése, jelenük és múltjuk megírása még a jövő feladata, bár felmérésük dolgában már több minden történt idehaza is, Amerikában is.

Hadd idézzem az egyik kanadai tanár szavait, a II. Anyanyelvi Konferenciáról: „Az első magyar bevándorlók is alapítottak egyesületeket, de azok csak betegsegélyező és kölcsönös segélynyújtási intézetek voltak. Öreg évekre gon-

doltak, és azt akarták, hogy tisztességesen temessék el őket. Ezekből az első egyesületekből és klubokból fejlődtek ki a mai Kanada területén levő egyházi és világi intézmények, szervezetek, könyvtárak, sportklubok, amelyekben a magyarok a messze földön is meg akarják őrizni hagyományaikat, egy keveset az óhazából . . . Körülbelül 30 római katolikus és görög katolikus egyházközség, 12 református, 8 egyesült egyház van, 20 magyar ház, bizonyos kulturális intézmények, sportegyesületek és két magyar szabadkőműves páholy. A magyar nyelvnek körülbelül 100 otthona van Kanadában” (Nyelvünk és Kultúránk 1973: 55).

Hadd szóljak néhány szót arról, milyen a kapcsolat köztünk és ezek közt az egyesületek között. A kérdés azért nem közömbös a most tárgyalt kérdés szempontjából, mert az anyanyelv és a magyar kultúra őrzésében, ápolásában való együttműködésnek alapvető feltétele az egymás iránti bizalom. Nos, kertelés nélkül meg kell mondani, hogy az újabb politikai, társadalmi egyesületek többsége hivatalosan nem tart velünk kapcsolatot. De tagságuk igen nagy része szívesen veszi a Magyarországról jövő segítséget, sokan látgatnak Magyarországra, s küldik gyermekeiket magyar szót tanulni. S a helyzet évről évre ilyen irányban változik, egyre erőteljesebben. Hogy mi a változás oka, azt a világ különböző részeiből érkezett küldöttek igen frappánsan megfogalmazták az Anyanyelvi Konferenciákon.

Sokan rájöttek arra, hogy Magyarország nélkül, élő magyar kapcsolatok nélkül aligha tudják magyarságukban tartani magukat. S ez azt jelenti, hogy szükségszerűen a szocialista Magyarországgal tartanak kapcsolatot. SÍMOR DÉNES egyetemi tanár, akadémiai tiszteleti tagja fogalmazta meg ezt ilyen módon: „Mi vagy megmaradunk kapcsolatban a szocialista Magyarországgal, vagy nem maradunk kapcsolatban Magyarországgal. Ilyen egyszerű ez! A másik oldalról nézve: az anyaország vagy elfogadja, hogy mi így élünk, ahogy élünk, vagy elveszít minket. Nincs más megoldás!” (I. Anyanyelvi Konferencia 181.)

De idővel sok embernél változik is a tartózkodás. Egy argentinai küldött (dr. Kóródy Tibor) szerint: „A Duna mellől már azt üzenték nekünk: »aki nincs ellenünk, az velünk van«. Kint pedig az a helyzet, hogy azok, akik valaha politikai okok miatt hagyták el az országot, ma már nagyrészt csak gazdasági okok miatt nem térnek oda vissza”.

Különösen a fiatalság magatartása változik. Nem osztozik ugyan szülei magyarraajongásában sem, de már ellenszenvükben sem.

Mint BÁCSKAI JÁNOS, ausztráliai magyar mondta a legutóbbi Anyanyelvi Konferencián: „A fiatalság sokszor értetlenül, még többször mosolyogva az értelmetlenségen, bámulja atyáik vére menő acsarkodását. Igen gyakran a fiatalok szembefordulnak szüleikkel, mert nem értik, s nem is óhajtják megérteni a különféle csoportok elszigeteltségét és egymás elleni harcát. Mégis a kedélyek lassan-lassan lecsitulnak, az idő, a nagy orvos behegeszti a sokszor saját magunk által ütött sebeket, s a fiatalok révén még az ádáz öregek is talán összelálmáznak egyszer.” (Nyelvünk és Kultúránk 1977: 121.)

A magyar nyelvű közösséget pótló egyesületek, szervezetek, intézmények sorában — jelentőségük miatt — külön is ki kell emelnünk az egyházakat és a cserkészetet.

Az egyházak szerepének fontossága nemcsak abban áll, hogy a vallási szertartások magyarul folynak (sok helyen már felváltva vagy párhuzamosan magyarul és angolul), hanem abban is, vagy főként abban, hogy legtöbbjük

magához vonz, összetart egy olyan szűkebb vagy szélesebb réteget, amely a magyar szót keresi; így vagy úgy, de a magyar hagyományokat is ápolja. Egy-egy gyülekezet összetétele azt mutatja — több példán láttam ezt —, hogy nem a hitvallás milyensége, hanem a magyarság érzése hozza össze ezt a közösséget. Legalábbis néhány református gyülekezetben ezt tapasztaltam: szép számmal voltak a tagok között katolikusok, evangélikusok és zsidók is. S egy-egy összejövetel legalább annyira társadalmi esemény, mint vallási: az istentisztelethez szervesen kapcsolódik a közös étkezés, a kulturális műsor s a gyerekek foglalkoztatása. Az utóbbi azt jelenti, hogy valamelyik hozzáértő, vállalkozó szülő játszik, énekelget a gyerekekkel. Ezek a foglalkozások több egyházban hétvégi magyar iskolává szerveződnek.

A cserkészlet az egész nyugati világra kiterjedt ifjúsági szervezet. Összejöveteleiken, táborozásainkon, hétvégi iskolákban a széles körből összeverbuvalódott fiatalok gyakorolják a magyar nyelvet, tanulják a magyar történelmet, irodalmat. (Elvileg csak az lehet a magyar cserkészcsapat tagja, aki tud magyarul. Ez ma már egyre több gondot okozó kikötés, még akkor is, ha a magyar nyelvtudás mércéjét nem emelik különösen magasra.)

Többször említettem már az egyes szervezetek, intézmények, egyházak által fenntartott hétvégi iskolákat. Ezekről, általában az iskolázás, a magyar nyelvi és magyar nyelvű oktatásról összefoglalólag szólok még néhány szót.

Az iskolának — az általános vélemény és tapasztalat szerint — kulcsszerepe van, kulcsszerepe lehet a nemzeti tudat (öntudat) erősítésében, a nemzet múltjának, kultúrájának megismertetésében, ápolása, őrzése fontosságának tudatosításában, s mindezekelőtt az ezeket összefogó, hordozó, szimbolizáló anyanyelv megtartásában. Ez nyilvánvalóan következik abból, hogy az alakuló ember ízlése, egyénisége, gondolkodása formálásának, kultúrája megalapozásának az iskola a legfontosabb műhelye, eszköze.

Ez a maximális „elvárás” persze erősen túlzott azokkal az iskolákkal kapcsolatban, amelyekre mi a szórvány magyarságot illetően hivatkozni szoktunk, s amelyeknek a megszervezését, elindítását — ha igénylik — hazulról is segítjük, támogatjuk. Ezek az iskolák ugyanis nemcsak a mi hazai iskoláinktól, hanem még a szomszédos államok magyar nyelvű iskoláitól is lényegesen különböznek.

Különböznek először is a tanítás időtartamában. Nem állandó, mindennapos iskolák ezek, hanem általában a hét valamelyik napján (leginkább szombaton, esetleg vasárnap) néhány óras foglalkozásból álló együttlétek. Talán fölösleges is hangsúlyoznom, mennyire más a rendszeres, állandó tanulás mind az ismeretanyag elsajátítása, mind a magyar nyelvű közegben lehetséges nyelvgyakorlás szempontjából.

A másik — lényeges — különbség, hogy nem lehet kialakítani ezekben az iskolákban olyan (életkorra, szellemi felkészültségre és nyelvi ismeretekre nézve) viszonylag is homogén csoportokat, mint a mi szokványos iskolai osztályaink. Ezért azután (vagy ezért is) igen nehéz számukra megfelelő tankönyveket szerkeszteni. De — és ez a következő különbség és nehézség — ha volnának is szakmai és módszertani szempontból alkalmas tankönyvek, az iskolák nagy többségében nincsenek olyan gyakorlott pedagógusok, akik a tanítás munkáját nagyobb siker reményében láthatnák el. S a nagyrészt szakmai és módszertani képzés, gyakorlat nélkül tanítóknak lehetőleg vonzó módon kell az órákat, a foglalkozást vezetniük, hiszen a hétvégi iskola nem kötelező, s a látogatása mellett szóló érvek a reménybeli tanulók számára nem mindig meggyőzők, sőt,

a szülők számára sem. (A tankönyvek dolgában — mint ismeretes — hazuról igyekszünk segítséget adni. A magyar nyelvkönyvek közül eddig már négy készült el, tulajdonképpen teljes sorozat, s nem is nyelvtanok vagy nyelvkönyvek igazában, hanem a nyelvi ismereteket olyan olvasmányok illusztrálásával közvetítő gyűjtemények, amelyek a magyar múltból és jelenről, történelmünkről, kultúránkról is jó és vonzó tájékoztatást adnak.)

S hogy a negatívumokat folytassam, még ilyen jellegű iskola is kevés van, ezek is változnak, meg-megszűnnek, majd egy-két lelkes szülő, egyesületi vezető buzgalma folytán ismét feltámadnak. (Van persze néhány változatlanul nagy létszámmal és tekintélyes nevelői karral működő iskola, Torontóban pl. kettő is, vagy New-Brunswickban az öregdiákok iskolája, meg az egyik clevelandi iskola; az utóbbiak nemrég ünnepelték fennállásuk huszadik évét!)

Az elmondottakból következik, hogy ezek a nyugati magyar iskolák nem azonosíthatók a mi — életkor és tanulmányi anyag szempontjából osztályozott — iskoláinkkal sem. Általában a pillanatnyi helyzet, a helyi szükség és lehetőség határozza meg, hogy az iskola inkább játékos óvoda vagy egyik-másik órájában a középiskola felé mutató foglalkozás lesz-e.

Magyar nyelvű teljes jogú középiskola — tudtommal — ma csak egy van, az NSzK-ban, Burg Kastlban. Kilenc osztályos, az iskola mellett internátus külön a fiúk, külön a lányok számára. A tananyag azonos a német nyelvű középiskolákéval. A magyar, német, angol és egy latin nyelv tanulása kötelező. Érettségi bizonyítványa egyetemi felvételre jogosít. Vannak saját kiadású könyveik, felhasználnak német könyveket és magyarországiakat is (fizika, kémia, matematika). A világ minden részéből küldenek ide magyar származású tanulókat.

Félreértés ne essék, az elmondottakkal nem az volt a célom, hogy a kinti iskoláknak a nyelv megőrzésében való szerepét lekicsinyeljem, kisebbítsem. Inkább csak a reálisabb látás, értékelés vezetett. S a következtetés nem az, hogy — kisebb szerepük lévén — kevesebbet törődjünk, törődjenek odakint ezekkel az intézményekkel, hanem az, hogy még jobban használjuk, használják ki a hétvégi iskolákban rejlő lehetőségeket. Igaz, hogy a hétvégi iskola önmagában még nem elég az anyanyelv megfelelő szinten tartására (vagy pláne megfelelő szintre emelésére). De: a hétvégi magyar iskolában való részvétel már döntés a szülő és a tanuló részéről, hogy magyarságát nem akarja feladni, vállalása bizonyos kötelezettségeknek. S ez a választott-vállalt közösség jó alkalom a nyelv gyakorlására, s az itteni nyelvtanulás (írás, olvasás, társalgás, fogalmazás) megadja az alapot, amire — ha több és jobb lehetőség adódik — tovább lehet építeni.

Fontos, szükséges tehát ezeknek az iskoláknak a fenntartása, fejlesztése, a tanítás módszerének modernizálása s a szükséghez képest új módszerek alkalmazása. (Például a magyar nyelv tanításának módszerét azok számára kidolgozni, akik már semmit vagy szinte semmit sem tudnak magyarul. A már kint született magyar származásúak között a többség már ilyen, de sok van köztük, akik fokozott érdeklődéssel fordulnak szüleik, nagyszüleik egykori hazájának nyelve, kultúrája felé.) És fontos feladat a meglevő erősítésén túl új iskolák szervezése is, hiszen a magyar származású lakosság létszámához képest igen kevés a magyar iskolai oktatásban résztvevők létszáma nemcsak Európában, hanem más földrészekben is.

Előadások, tanulmányok sorozatát igényelnék még azok a további kérdések, amelyekről én itt most csak néhány mondatban tehetek említést.

A mi életünkben az ismeretek terjesztésének, a tudatformálásnak, a nyelvi ízlés alakításának igen jelentős és hatásos eszköze a rádió. A szórványban élő magyarság számára azonban a magyar nyelvű rádiónak már nincs ilyen jelentős szerepe, noha magyar rádióadás szinte minden olyan településen van (esetenként több is), amelyen nagyobb számban élnek magyarok. Nekem is többször nyílt alkalmam ilyeneket hallgatni, ilyenekben megszólalni. Ezeknek a rádióadásoknak többsége heti egy alkalommal sugároz fél órás vagy egy órás műsort. S a műsor nagyobb részét is hirdetések, reklámok teszik; tulajdonképpen ezeket szakítja meg a magyar nóta vagy egyéb közlemény. De ezek is sűrűn változnak, hatásukat nehéz felmérni.

Clevelandban pl. még néhány évvel ezelőtt a heti 168 órás nemzetiségi műsor keretében heti 18 óra magyar nyelvű adás is volt: nyelvtanítás, irodalom, sport, vitaműsor, klasszikus- és könnyűzene stb. Hogy pillanatnyilag mi a helyzet, nem tudom.

Jelentősebb ennél a magyar nyelvű publicisztika és irodalom kérdése. Meglepő, sőt meghökkentő, milyen tömegben jelentek s jelennek meg a különféle magyar nyelvű sajtótermékek a nyugati országokban. Ezeknek nagyobb része azonban rövid életű, kis példányszámú kiadvány, amelynek a hatósugara nagyon kis körre terjed. A régi magyar újságok közül (amelyek az emigráció életének, múltjának becses emlékei) már csak kevés él, megszűntek vagy átalakultak, s az öreg amerikai magyarok sorainak természetes ritkulásával olvasóköröségük is összezsugorodott.

Ezekben a lapokban, időszakos (részben politikai, egyházi jellegű és célú) kiadványokban is vannak helyel-közzel irodalmi igényű közlemények, de a nyugati magyar irodalmat igazán a megjelent önálló művek, irodalmi folyóiratok, valamint az irodalmi intézmények (társaságok, egyesületek) jelentik.

Erről a magyar nyelvű irodalomról, amely színvonalában, irányzataiban, eszme- és ízlésrendszerében ugyanolyan tarka képet mutat, mint a magyar emigráció, idehaza nagyon keveset tudunk. Pedig nyilvánvalóan része ez a magyar irodalom nagy egészének, gazdagítja a magyar irodalom színeit, palettáját. A magyar nyelvmegőrzés szempontjából nagyobb baj az, hogy odakint sincs meg igazán az az olvasó réteg, amelynek megléte biztosíthatná a termékeny irodalmi életet, az irodalom hatásának kisugárzását. Idehaza az író műve — mondta BÉLÁDI MIKLÓS a második Anyanyelvi Konferencián — „beleszövődik a hagyománnyal átítatott és összefüggő területen élő magyar nyelvű közösség sorsába, kultúrájába, s mint a kultúra mindenese, folyamatosan »visszaigazolt« munkát végezhet. Merőben más a helyzete a nyugaton élő magyar írónak. A különbség főként azon mérhető, hogy az ottani magyar író idegen közegben alkot, a befogadó ország számára meglehetősen közömbös, hogy egyik állampolgára ismeretlen nyelven sorokat ró egy papírlapra. A nyugati országok magyar írója diaszpórában él, távol az anyanyelvi közösségtől, mint ahogy szétszórtan, szerte a nagyvilágban oszlik meg az a tekintélyes lélekszámú magyar anyanyelvű kivándorolt, menekült, emigrált, disszidált tömeg, amely az elmúlt félszázadban, közelebről az utóbbi negyedszázadban, különféle indítékokból kisodródott az országból. A nagyvilág távoli pontjain megtelepedett és nyelvhez kötött írók csak kivételesen érezhetik maguk körül a hangvisszavető közeget, az írói munka legfőbb és természetes elégtételét, a tudomásul vétel, a műhely jellegű kapcsolattartás ösztönző változatait.” (Nyelvünk és Kultúránk 1973: 274–5.)

Ha így van is, akkor is tagadhatatlan — és öröndetes —, hogy ennek a néhány irodalmi társaságnak, lazább vagy szorosabb kötelékű kulturális csoportnak, szervezetnek, valamint néhány irodalmi folyóiratnak igen fontos szerepe van a magyar irodalommal, kultúrával való igenyes kapcsolatok ápolásában, az anyanyelvhez és a nemzeti hagyományokhoz való hűség erősítésében.

Ha most már a múlt tanulságait, a jelen tapasztalatait nézzük, milyen kilátásaink vannak a jövőre nézve? Nem könnyű és nem is okos dolog jóslgatni. De a történelem (a „magistra vitae”) nem készít bennünket optimizmusra; a tapasztalatok azt mutatják, hogy a nyelvváltás nem volt ritka jelenség sem a régmúltban, sem a közelmúltban, de ennek napjainkban is tanúi vagyunk. S tudjuk azt is, hogy a nyelvcsereének reális, érthető, természetes okai voltak és vannak. Legfeljebb arról lehet szó, hogy egy-egy nép (nyelv) esetében a tartozik-követel, az adok-kapok rovat általában ritka esetben van egyensúlyban. De a nyelvmegőrzés tényére, lehetőségére is van példa szép számmal, s arra is, hogy egyének és közösségek huzamosabb ideig éljenek többnyelvűségben, azaz beszéljék a maguk népi (nemzeti) nyelvét, de hasonlóképp ismerjék és használják az államszervező (vagy: a többségi, esetleg csak — a másik) nép nyelvét.

A nyelvváltás szükséges volta, igénye, bekövetkezésének gyorsasága a legtöbb esetben attól függ, hogy a más nyelvű nép között egyénenként, családonként, kis csoportonként szétszórva, vagy pedig összefüggő, jelentős létszámú tömbökben élnek-e egy népcsoport tagjai. A szétszórtságban, kis szigeteken élők általában nem tudják sokáig őrizni nyelvüket.

KIRÁLY PÉTER szerint is (Kortárs 1974: 972) valószínű, hogy a szórványok gyorsan felszívódnak, átveszik a többségi nemzet nyelvét. Valószínű, hogy a szorok néhány generáció alatt teljesen integrálódnak. A Nyugat-Csehszágban szétszóródva élő mintegy tizenötezer magyar nyelvi jövőjét is bizonytalanak látja. „Feltételezhető az is, hogy az Egyesült Államokban . . . az egynyelvűség belátható időn belül bekövetkezzhet, hacsak ezek a szórványok nem részesülnek az anyanyelvterületekről folyamatos utánpótlásban.” Úgy gondolom, mi — a magunk részéről — erről az utánpótlásról lemondunk, a segítségnek egyéb — már vázolt — módjaival próbálkozunk inkább.

A nyelvmegőrzés igénye, szükséges volta és lehetősége tehát ott van meg leginkább, ahol nagyobb létszámban, egy tömbben él az azonos nyelvet beszélő népcsoport. A mi esetünkben a környékbeli szocialista államokban élő magyarság van ilyen helyzetben, amely sohasem lépte át a határokat, hanem — a határok lépték át őket. S él benne nyelve megőrzésének igénye, mert ez jelenti identitásának megőrzését, ezen tudja magát teljes értékűen kifejezni, s az teszi lehetővé azt is, hogy teljes értékű és teljes jogú tagja legyen a társadalomnak is. (Vö. DEME LÁSZLÓ, Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság: MNy. LXXXI, 6–16.) Nyelvének őrzését biztosítja az a kisebb közösség, amelyben állandóan forgolódik, biztosítja a magyar nyelven való művelődés lehetősége is. De lehetővé teszik az állam törvényei is, amelyek biztosítják a nemzetiségi nyelvnek a többségi nyelvvel való egyenjogúságát s a nemzetiségi nyelven való művelődésnek a jogait.

De ehhez azért kell néhány megjegyzést tennünk.

Az egyik az, hogy azonos társadalmi berendezésű államokban is lehetnek (vannak) különbségek, eltérések a nyelvmegőrzésnek, a nemzeti (nemzetiségi) kultúra ápolásának lehetőségeire, kilátásaira nézve. Az eltérések oka lehet

például a hagyományörzés erősségének különböző volta; a magyar irodalmi és kulturális élet hagyományainak megléte vagy hiánya; a magyar nyelvű kulturális intézmények működése; a Magyarországgal való kapcsolatok jellege és intenzitása s nem utolsósorban a többségi nyelvet beszélőkkel való kapcsolat hagyományai és jelen állapota.

Ebből az is következik, hogy az azonos törvények, szabályok még nem biztosítanak okvetlenül azonos állapotot a tárgyalta kérdésben. Maga a rendelet még nem biztosítéka a kérdés megnyugtató megoldásának. KIRÁLY PÉTER szerint is „a nemzetiségi kérdésnek legkorszerűbb kidolgozása a szocialista államok nagy vívmánya, s ezzel ezek az országok minden más társadalmi berendezkedésű állam fölé magasodnak, mégis állandóan szemmel kell tartanunk azt, hogy ezeknek az elveknek az értéke annak arányában nő, amilyen mértékben ezek a gyakorlatban megvalósulnak” (i. h.).

Ami pedig a gyakorlatot illeti, a tapasztalat azt mutatja, hogy általában más a s z a b a d és más a l e h e t vagy pláne a c é l s z e r ű. Mert döntéskor a mérleg egyik serpenyőjében van az ember számára a hagyományaihoz, múltjához való ragaszkodás, államilag biztosított jogaival való élés — és az elszigetelődés, a kisebbségi sors árnyoldalai, de még a nacionalizmus esetleges vádjá (és veszélye) is, a másik serpenyőben viszont a könnyebb, szabadabb, jobb érvényesülés, a napos oldalra kerülés lehetősége.

Előfordulhat tehát, elő is fordul (nem is ritkán), hogy az írásban lefektetett jogokkal azok sem mernek vagy akarnak élni, akiknek a törvény készült. Az államnak tehát nemcsak szabadságot kell adnia a jogokkal való élésre, hanem segítséget, ösztönzést is kell ehhez nyújtani.

Talán tanulságos lesz a törvény és a gyakorlat egymáshoz való viszonyáról két — illetékes helyről származó — idézet. Az egyiket a Magyar Képes Újságban, a horvátországi magyarok lapjában olvastam (1979. október 15.). A szomszédos országokkal való jó kapcsolatról van benne szó, amelyben a nemzeti kisebbségek a híd szerepét töltik be, előmozdítván a barátságot és az együttműködést nemzetük országa és jelenlegi hazájuk között: „Ebben a vonatkozásban rendkívül fontos szerepet töltenek be a nemzeti kisebbségek, természetesen azzal a feltétellel, ha tiszteletben tartják ahhoz való jogukat, hogy ápolják és fejlesszék nemzeti létüket, nyelvüket, kultúrájukat, szokásaikat. Azért, mert a történelmi fejlődés során elszakadtak nemzetük egészétől, semmiképpen sem szabad megtagadni nemzeti és etnikai hovatartozásukat, nyelvüket és kultúrájukat, legkevésbé szabad beolvasztaniuk őket azoknak a nemzeteknek, amelyeknek államához ma tartoznak.”

Világos, egyértelmű a hivatalos állásfoglalás. És mégis egyre-másra olvashatunk arról jugoszláviai magyar lapokban, hogy ezzel még nincs elintézve az anyanyelv teljes jogú használatának kérdése. „A törvény egymagában még nem javítja a nemzetiségi viszonyokat” — olvasom a jugoszláviai Magyar Szóban (1978. május 16.) az anyanyelvhasználat és az önzagaztatói jogok kérdéséről szóló cikkben. Ezért — idézem tovább — „a dokumentumoknak a társadalmi-politikai szervezetek állandó akcióival kell mind nagyobb mértékben érvényt szerezni. Nehézségek természetesen vannak, de az nem sorolható közéjük, hogy a többnyelvűség sokba kerül, hogy a szerb-horvát nyelvet mindenki érti és beszéli, vagy az, hogy a nemzetiségi nem ragaszkodnak ügyüknek anyanyelvükön való intézéséhez, stb. Ezek olyan kifogások, amelyek a nemzeti egyenjogúság lényegének meg nem értéséből fakadnak, illetve tudatos ellenállás rejlik mögöttük.”

Valljuk be, az az igazság, hogy akármilyen jók is a törvények, a kisebbségi ember mindig hátrányban van a többségi nyelvet beszélővel szemben. S ezt a morálisan és materiálisan is mutatkozó hátrányt a minimumra csökkenteni a legfőbb feladata minden államnak. LENIN-re is hivatkozhatunk, aki a nagy és kis népek között ténylegesen kialakuló egyenlőtlenségekre gondolva figyelmezteti a nagy népeket az internacionalizmus fokozottabb érvényesítésére (vö. Lenin Művei. Szikra 1958. XXXVI, 617).

Az utóbbi gondolatokkal talán egy kissé eltávolodtunk illetékességi körünktől, a nyelvészettől, a nyelvtől. Legalábbis látszólag. Mert ha alaposabban meggondoljuk, aligha van a nyelv alakulásának, életének olyan kérdése, mozzanata, amely független lenne az ember, a nép életétől, sorsától. Idetartoznak hát ezek a kérdések is a Nyelvtudományi Társaság jubiláris ülésére. Ezt sugallja a hely is, ezt az Akadémiát alapító Széchenyi István szelleme, s az a tény is, hogy Társaságunk folyóiratának a Magyar Nyelvnek legelső cikke Széchenyi gondolatait mutatja be a magyar nyelvről, anyanyelvünkről. Vethetjük úgy, hogy programadásként is.

LŐRINCZE LAJOS

Anyanyelvünk és az irodalomtanítás*

1. Helyzetemhez illően anyanyelvünk és az irodalomtanítás viszonyát érintő szemléleti kérdésekről kívánok szólni. Álláspontom kifejtésére az bátorít, hogy meggyőződésem szerint a szemléleti kérdések felvetése óhatatlanul tematikai, módszertani lehetőségeket is körülrajzol, sőt ezek kialakítására, megvalósítására közvetlenül ösztönöz.

2. Anyanyelvi és irodalmi ismeretek, anyanyelvtanítás és irodalomtanítás szoros kapcsolata közhelyszerű összefüggés. Irónikus hangnemben mondván: annyira közhelyszerű, hogy nemegyszer feledésbe is merül. BENKŐ LORÁND kerek egy éve önálló tanulmányban foglalkozott az idevágó kérdésekkel („Az irodalom szerepe nyelvünk életében”: Nyr. CII, 385—95). A helyzetet ő így jellemezte: „elsősorban az iskolai anyanyelvi oktatás a maga leíró grammatikacentrikusságával, »száraz« kommunikációs szabály-szemléletével elszakadóban van a nyelvi esztétikai, ízlésbeli neveléstől s ennek elsőrendű hordozójától, a szépirodalomtól. Az anyanyelv és az anyanyelvi irodalom egysége ezáltal egyre inkább a múlté lesz szinte minden oktatási szinten.” (387—8.) Gondolom, értelmező megjegyzésnek és nem vitakérdésnek számít, ha azt mondom, a fenyegető baj ellenszerül csak a kölcsönösség ajánlható. A nyelvi, nyelvészeti oktatásnak nemcsak utalnia kell az irodalomra, hanem példaanyagában, elemzési szempontjainak bővítésében, következtetéseiben el is kell jutnia oda; s fordítva az irodalomoktatásnak a nyelvészet elemzési szempontjait, következtetéseit szinte sajátjaként kell alkalmaznia. MARTINKÓ ANDRÁS követelményét, miszerint „a nyelvoktatást át kell vezetni a stilisztikai oktatásba” (Az anyanyelvi nevelés korszerűsítése az irodalom felől nézve: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerkesztette SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1976. 172) én tehát így

* Előadásként elhangzott az ELTE Tanárképző Bizottságának „Az iskolai nyelvi nevelés és módszertana” címen, 1979. december 6-án tartott ülésén.

bővíteném ki: a hatékony anyanyelvi és irodalmi képzés érdekében anyelvészeti oktatást át kell vezetni a stilisztikai, az irodalmi oktatásba és a stilisztikai, irodalmi oktatást a nyelvészetibe. Aligha kell hangsúlyoznom, hogy nem a különböző tárgyak, önálló tudományok „megszüntetéséről”, akárcsak didaktikai célú egybeolvasztásáról beszélek. Még azt se sugallom, hogy oly módon fonjuk egybe a tantárgyi, tematikai szálakat, ahogy azt ARANY JÁNOS tette a nagykorú iskolai tanáraként. „A magyar irodalom története rövid kivonatban” (Bp., 1977.) című munka, ARANY JÁNOS saját használatra szánt tanári kézikönyve így határozza meg tárgyát: „Az irodalomtörténet valamely literatúra eredetét, fokenkénti fejlődését, külső és belső viszonyait adja elő. Minthogy pedig a nyelv oly eszköze az irodalomnak, hogy ez ama nélkül nem is létezhetnék, az irodalom története a nyelv történetére is kiterjed” (5). ARANY tárgyalásrendjében aztán párhuzamosan, pontosabban ölelkezve bontakozik ki a magyar irodalom és a magyar nyelv története. — Magam azt mondom csupán, hogy a szóban forgó tárgyak oktatását minden szemléleti és módszertani lehetőséget megragadva egybe kell kapcsolni, azaz a korábbi megfogalmazás kifejezését földidézve, át kell vezetni egymásba.

Az alábbiakban az egybekapcsolás néhány lehetőségét, anyanyelv és irodalom érintkezési pontjainak néhány szemléletesen fontos példáját veszem számba.

3. Aligha kétséges, hogy a sor elejére nyelv és stílus viszonya, nyelv és stílus szoros kapcsolatának, illetőleg kettejük különbségének felismerése helyezendő. Ennek a kérdésnek a fontossága, de a természete is független attól, hogy a stilisztikát nyelvi vagy irodalmi stúdiumnak, szűkebb vagy tágabb értelmű fogalomnak tartjuk-e. A fontos az, hogy a legszorosabb értelmű nyelvészeti-nyelvtani tárgyalás is vezessen el a kifejezésbeli szerep, a funkció felismertetéséhez, s viszont a legtágabb értelemben vett műelemzés is döbbsen rá a nyelvi eszközök, azaz a nyelv eszköz szerepére. Szemléleti keretül közismert tétel szolgálhat: „a költői vagy írói stílus nyelvből lesz, és viszont a stílusból nagyon gyakran nyelv válik” (PAIS: IrNyDolg. 9). Ez az összefüggés nem vágható szét önkényesen meghúzott tantárgyi határral két darabra. A nyelvtanórán tehát nemcsak azt kell érzékeltetni, hogy közkeletű nyelvi tények sajátos, egyéni stíluselemekből sarjadnak, hanem azt is, hogy a közismert nyelvi tények stílárís újítás lehetőségét hordozzák magukban; s ugyanígy az irodalomórán sem feledkezhetünk meg nyelv és stílus szoros, kölcsönös kapcsolatáról. Márcsak azért sem, mert stílárís értéke, esztétikai szerepe nemcsak a stílárís újdonságnak van, hanem bármilyen — stíluselemből általánosult — nyelvi elemnek is.

4. Nyelv és stílus, sőt nyelv és irodalom viszonya meghatározó jelentőségű a magyar nyelvi norma, az irodalmi nyelv állapota és története szempontjából is. Nyelvi norma és irodalom küzdelmes viszonyban van egymással. A norma folytonos átrendeződését, gazdagodását, árnyaltabbá válását épp az újítások, a sikeres újítások eredményezik. HORVÁTH JÁNOS szavával mondván, az irodalom folytonos különfélesztő hatást gyakorol (vö. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1931. 75): a normát rombolva újítja meg. Az irodalmi nyelv nem azonos ugyan a szépirodalom nyelvével, de a nyelvi norma léte, megújulása elképzelhetetlen eleven irodalom nélkül. A nyelvi normának és az irodalomnak ez a dinamikus összefüggése a nyelvi és a stílárís-esztétikai értéke-

lésben, azaz a nyelvművelésben és a műelemzésben szemléleti követelményként jelenik meg. Ezért így is tanítandó.

A norma tulajdonképpen maga is műelemzési szempont. Mindenekelőtt azért, mert viszonyítási alap. Szépirói helyesírásról például csak azért beszélhetünk, mert van helyesírási norma: az egyéni, stiláris szándékú írásmód a helyesírási normához képest az. Másrészt az hangsúlyozandó, hogy a norma, a viszonyítási alap változik. Mennyire más a tájszó stiláris értéke ennek következtében Mikesnél, Vörösmartynál vagy Tamási Áronnál!

5. A szövegértelmezés elengedhetetlen feltétele a szövegértés; „minden szöveget először nyelvi szempontból kell áttekinteni” (MARTINKÓ: i. h. 174). A szöveg megértésének útjában kisebb-nagyobb akadályok tornyosulhatnak eléink régi vagy mai irodalmi alkotások esetében egyaránt. A közvélekedés ezeket az akadályokat jobbra izzasztóan nagyra ítéli, sőt olykor egyenesen leküzdhetetlennek. Ez a lehangoló vélekedés gyakran, summázva így fogalmazódik meg: a mai irodalom, a mai költészet érthetetlen, a régi irodalom meg olvashatatlan. Mi hát a valóságos helyzet, s még inkább mi hát a teendő? A helyzet meg a teendő együttes érzékeltetésének szándékával egy illusztrációt szeretnék kissé részletesebben bemutatni. Egy olvashatatlannak ítélt régi szöveg kiragadott részletét és ennek „olvashatóvá” tett, átírt változatát idézem. Az átírás nem az én ötletem, nem az én szövegem. 1978-ban M a j t é n y i Z o l t á n dolgozta át „A falu jegyző”-jét. Előbb M a j t é n y i szövegváltozatát idézem: „Jónás elkeseredett. Megingott bizalma az emberekben. Fényes jövő helyett a szükség várt rá. Igaz, itt volt Réty; de bár még mindig igen barátságosan tegezték egymást, a heidelbergi pajtáság szép napjai mégiscsak elmúltak. Tengelyi egészen magára maradt. Sorsa azonban új vigasztalást nyújtott bajai közepette” (34). Eötvös szövege (Magyar Helikon, 1974.) így hangzik: „Jónás el vala keseredve. Élte minden réményei s — mi még fájdalmasabb — azon bizodalom, mellyel az emberekhez viseltetett, meg valának ingatva. Fényes jövő helyett előtte komoran intve a szükség állt, és senki a világon, kihez ennyi baj között támaszkodnia, kiben bíznia lehetne. Igaz, itt volt Réty; de habár valahányszor szóba álltak, kedves Jónás- s Lászlónak nevezék, s igen barátságosan tegezték is egymást, azon napok, hol a heidelbergi egyetemben jobb pajtás e két magyarnál nem volt, mégis elmúltak. A többiekről nem is szólok; aki olvasóim között tisztújításnál átesett, tudni fogja saját tapasztalásából, hogy azon kisebbség is, mely őt hivatalára választani akará, mint homokos földön a víz eső után, ily körülmények közt mindig eltűnik. Jónás egészen elhagyatva állt, s alig tűrhette volna életét, ha a kegyes végzet nem nyújt új vigasztalást bajai között” (76). Valóban olyan súlyos a helyzet, valóban annyira olvashatatlan Eötvös szövege, hogy ekkora átalakításra van szükség? MAJTÉNYI szerint nyilvánvalóan igen. Meggyőződése indítékait átírása utószavában részletesen ki is fejti: „Bonyolultabb feladat volt, mint pusztán a megkérgesedett nyelvezet, a vetemedett mondatok, a szüette szavak műemléki állagmentése. . . . Eötvös nyelve, ha mesterkelt is, göcsörtös is, egészében még nem volna az irodalmi enyészet martaléka. De hogy a mű népszerű, szívesen olvasott kiadvány legyen, nem volt elegendő pusztán nyelvtanilag érthetőbbé és maivá újítani. Bizonyos kinövéseket le kellett faragnom . . . Végül is mit akartam? Először: »nyolckötetes vezércikk« helyett egykötetes regényt. Másodszor: pongyolaságoktól mentes, érthető szöveget, jó magyar stílust” (398—9, 401). A pongyolaságoktól mentes, jó magyar stílus érdekében a szerző

egyrészt bőven húz a szövegből, másrészt rendre betold új elemeket. Eljárása tüzetes dokumentálására a mostani alkalom nem kínál teret. Határozott ellenvéleményem mögé se sorakoztatom fel a nyelvi, stilisztikai elemzés bizonyítékait. Tömören fogalmazva jelentem ki csupán, hogy Eötvös szövegének ilyen jellegű és ekkora mértékű átalakítása már a mű nyelvi-stiláris, sőt tartalmi jellegzetességeit is elbizonytalanítja, gyengíti. Állásfoglalásom azt is kifejezi, hogy véleményem szerint Eötvös regénye korántsem „olvashatatlan”. Elvileg lehetséges, de mégis föltűnő, hogy ekkora különbség van köztünk Eötvös nyelvénél, stílusának megítélésében. MAJTÉNYI érveinek gondos számbavétele során azonban világossá válik, hogy valójában nem Eötvös, hanem a mai olvasó, a mai olvasói magatartás megítélésben gondolkodunk igazán eltérő módon. S mostani tárgyunkhoz éppen ez a tény kapcsolja az eddig mondottakat. „Hol van arra manapság idő” — kérdi MAJTÉNYI —, „hogy a tüstént fölfogható információkhoz szokott olvasók türelmesen végigböngésszenek egy-egy ilyen tartalmilag nagyigényű, de ágas-bogas és nyelvtanilag tökéletlen körmondatot? . . . A mai olvasó sok minden más miatt is türelmetlenebb, mint hajdani őse. Nem kérhetjük tőle, hogy nyugalmasan olvasson tovább, még akkor is, ha széperzéke lépten-nyomon megdöccen olyan részleteken, amelyeket ízlése talán darabosnak, nyersnek, avítottak, túlzónak ítél. Úgy vélem, helyes, ha megkönynyítjük a dolgát, segítünk neki, hogy pillanatnyi fennakadás nélkül, maradéktalanul élvezhesse valóságábrázoló regényirodalmunknak ezt az első remekét” (398, 400). Ha anyanyelvi irodalmunk régi alkotásaihoz ezzel a szemlélettel közeledünk, rögvést fel kell tennünk néhány további praktikus kérdést. Jókai vagy Krúdy műveivel (hogy a sort most tovább ne folytassam) ugyanígy kellene eljárunk? A terjedelmes, időigényes prózai műveket így kezeljük, a költői alkotásokat azonban ne? És így tovább. MAJTÉNYI azt mondja, hogy az „átdolgozó reménye csak az lehet, hogy a regény olyan kifejezőerővel ábrázolja világát, mintha a szerző a magyar nyelv mai stilisztikai fejlettségének birtokában írta volna meg vagy százharminc éve” (402). Azt hiszem, elkendőzzük a probléma szemléleti buktatóit, ha csak annyit mondunk, hogy „mintha a szerző a magyar nyelv mai stilisztikai fejlettségének birtokában írta volna meg”. Azt is meg kell mondanunk, hogy a mai magyar nyelv stilisztikai fejlettségének melyik változatában írta volna meg. Az úgynevezett köznyelvit ajánljuk, vállaljuk? De hát a kérdések kérdése az, hogy Eötvöshöz illik-e?

6. Mai nyelvünk stílusbeli változatosságának, rétegződésének az érvelésbe szövődésével már az is érzékelhető, hogy a szóban forgó türelmetlen olvasói magatartás nemcsak régi irodalmi alkotásokkal szemben nyilvánul meg. Modern irodalmi művek „pongyolaságoctól mentes, jó magyar stílusú” átdolgozására ugyan példát, de még javaslatot se tudok idézni, ám egy kritikusunk pár évvel ezelőtt országos napilap hasábjain azt indítványozta, hogy „ahol szükséges, ahol feltehetően . . . felmerülhet, hogy igen-igen nagyok lesznek a megértési problémák, írassanak magyarázó-értelmező elő- vagy utószót, rövid tanulmányt a kiadott, megjelentetett művekhez” (HAJDU RÁFIS GÁBOR, *Művek — olvasók*. Jegyzetek a közérthetőségről: Népszabadság 1978. január 1. 11.). A szándék ezúttal is érthető, sőt ezúttal a megoldási javaslatlall se ellenkeznék föltétlenül: valójában alkalmazott műelemzésről van (ill. lehetne) szó.

Az „olvashatatlan” régi irodalom és az „érthetelen” modern irodalom szövegértelmezési nehézségei tagadhatatlanok. Semmiképpen és semmilyen módon sem sugallhatjuk azonban azt, hogy ezek a nehézségek leküzdhetetle-

nek, tehát kikerülendők. Irodalmi és anyanyelvi oktatásunknak is arra kell törekednie, hogy a szövegértelmezési jártasságot erősítse. Ennek a célnak az érdekében — az új tantervi törekvésekkel összhangban — úgy gondolom, nagyobb figyelmet kell fordítani az irodalmi szövegek részletes nyelvi elemzésére, alaki és jelentéstani vonásainak tudatosítására. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ellenkező esetben a régi megőrzését és az új befogadását egyaránt veszélyeztetjük. Kettős nyelvi érdek is azt kívánja, hogy ez ne következzen be. Egyrészt régi nyelvi elemek felelevenedhetnek Csipkerózsika-álmukból — ha tudjuk, melyeket lehet egyáltalán felébreszteni. Másrészt nem feledhetjük, hogy — PÁSKÁNDI GÉZA szavaival szólva — „ esetleg a mai közérthetetlen lesz a holnap közérthetője” (Töprengés a közérthetőségről: Népszabadság 1978. január 22. 13).

7. HORVÁTH JÁNOS az irodalmi alapviszonyt így határozta meg: „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével” (A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp., 1976. 62). Az írásbeliség ebben a fogalmazásban kitüntetett fontosságú helyet kap, de még tovább nyomatékosítható. Az írásbeliségnek ugyanis nemcsak az irodalomban van megkülönböztetett jelentősége, hanem a nyelv egész tartományában. Beszélt és írott nyelv kettősségében az *i g é n y e s* nyelviség kétségtelenül elsősorban az írásbeliség szintjén jelenik meg (vö. BENKŐ: Nyr. CII, 387). Történetileg tulajdonképpen abban is kifejeződik ez, hogy az irodalom sokáig általában az írásbeliséget jelentette. (Erre a szemléletre frissebb példa is akad. A készülő Romániai Magyar Irodalmi Lexikonban a szépirodalmon kívül helyet kap az egész romániai magyar írásbeliség, ahogy BALOGH EDGÁR mondja, a szépirodalom mellett a közirodalom is: Korunk Évkönyv 1974. Kolozsvár, 1973. 148). Az írásbeliség szerepét, mondhatnám főszerepét irodalomtörténetünk emlékei, a főlhalmozódott művek is kifejezik, illetőleg hatásukkal, jelenlétükkel erősítik. Ahhoz a divatos tételhez, miszerint „az írásbeliség a jövőben elsovsad, szerepét új közlőeszközök veszik át”, NEMES NAGY ÁGNES ezt a megjegyzést fűzi: „t a r t ó s í t o t t közlésre mindig szükség lesz” (64 hatyú. Bp., 1975. 17). Az írásbeliségnek éppen ez a tartósító, hagyományozó funkció ad a nyelv, a nyelvi ízlés- és szokásnorma alakításában nagy jelentőséget.

E kérdéskörnek ezúttal is célszerű kiemelni még egy vonatkozását. A mondottakkal szemben — a funkcionális stilisztika szemléletére hivatkozva — bizonygathatjuk, sőt bizonyíthatjuk a beszélt nyelv szépirodalmi s általában nyelvi fontosságát. Az írott nyelvi változat jelentőségének hangsúlyozása azonban nem jelenti a beszélt nyelvi változat lebecsülését, s még kevésbé létezésének tagadását. A viszonyukról kell helyesen gondolkodnunk. Többek között azért is, mert a beszélt nyelvi elemek hatásos, sajátos szépirodalmi stíluseszközként addig használhatók, amíg különböznek az írott nyelvtől, az igényesebb nyelv-változattól.

8. KÁROLY SÁNDOR szerint a jó magyartanárnak egy kicsit írónak, egy kicsit tudósnak is kell lennie (Anyanyelvi műveltségünk. Bp., 1960. 183), azaz az elemző-értékelő készségnek és a nyelvi, „nyelvteremtő” képességnek párosulnia kell. A jó tanár éppen azért nevelhet jó olvasókat, mert a jó olvasónak is egy kicsit írónak, egy kicsit tudósnak, sőt egy kicsit nyelvésznek, egy kicsit irodalmárnak kell lennie, s főként azzá kell válnia.

PUSZTAI FERENC

Az anyanyelv viszonya a természettudományokhoz*

1. Abból kiindulva, hogy minden viszony kettősség, kölcsönös kapcsolat ráhatás és befogadás, elkülönülés és azonosulás között: mondanivalóm kifejtése magától kínálkozik. Két dolgot kell vizsgálnunk. Egyrészt: a természettudományok rohamos fejlődésével nagy iramban bővülő szaknyelvi szókincs meg ennek fogalmi háttere hogyan hatolt be anyanyelvünkbe, gondolatvilágunkba? Gazdagította-e azt? vagy ellenkezőleg: riasztó tömegével falat emelt azok elé a „beavatatlanok” elé, akiknek száma társadalmunkban még ma is túlnyomó?

Másrészt azt is vizsgálhatjuk, és kell is vizsgálnunk, hogy a természettudományi (és műszaki) szaknyelvi szókincs kialakításában érvényesültek-e anyanyelvünknek a sajátos vonásai? Érthető-e, élő-e, szabatos-e a természettudományi szaknyelv?

Mindez úgy is fogalmazható: miképpen hat az anyanyelvben leképezett általános műveltségkör a szaknyelvekben kifejeződő különleges ismeretanyagra és viszont? Ha mármost továbbmenve az előbbit mégiscsak elsődlegesen humánnak, az utóbbit meg technikainak nevezzük, akkor nagy a csábítás afelé, hogy tárgyunkat a „két kultúra” mítoszába torkoltassuk.

Előre kívánom bocsátani, hogy nem ez a szándékom. Hiszem és vallom ugyanis, hogy a kultúra egy és oszthatatlan: vagy létezik valódi kultúra, és ekkor egyetlen létezik, vagy nincs kultúra, kettő nem lehet.

Mindamellett, a ma tudományos-technikai forradalomnak nevezett fejlődési szakasz (nálunk ennek egyelőre alighanem még a kezdetén vagyunk) az anyanyelvünkkel kapcsolatos, általánosan ismert gondjainkat jócskán tetézte olyanokkal, amelyek pusztán mennyiségüknél fogva új minőségi gondokhoz vezettek.

Ezeket a kérdéseket kísérelem meg az alábbiakban töredékesen tárgyalni, a tudományos vizsgálódás mélyebb igénye nélkül, de történetiségükben.

2. Vegyük szemügyre először a nyelv hatását a természettudományokra. Anyanyelvünk szerepe a tudomány előrevitelében a Magyar Enciklopédia megjelenése óta eltelt 350 esztendőben gyökeresen változott. Ahhoz, hogy a tudományok egyáltalában műveltethessenek nálunk, először magyar szavakra volt szükség a főként latin fogalmak áttételére, megismertetésére, elterjesztésére. Apáczeit művében természetesen ez a szándék is vezette, a nagy fordulatot azonban mégis a nyelvújítás hozta magával. Itt nem arra gondolok elsősorban, hogy a szóalkotások köre a természettudományokat (és a mesterségeket) is lefedte. Fontosabbaknak tartom azokat az ebben az időszakban megjelent írásműveket, amelyek az akkortájt kézikönyveknek számító idegen nyelvű, jórészt német források magyarra való átültetésével óriásit lendítettek e tudományok meghonosításán, majd fejlődésük alapjait is lerakták. Az ilyen átültetések ezért önmagukban is tudományos alkotásoknak minősíthetők, mert — noha tartalmilag nem nyújtottak újat — azzal, hogy egy összefüggő ismeret- és gondolatrendszert a magyar nyelv sajátosságaiából kiindulva, annak összefüggő szerkezetében fejtettek ki, tagadhatatlanul új minőséget hoztak létre.

Jelenünkből visszapillantva, csak hősiesnek nevezhetjük azt a legnemesebb hazafiúságból fakadt, szinte megható ügybuzgalmat, amely az ilyen köny-

* Az ELTE Tanárképző Bizottságának „Az iskolai nyelvi nevelés feladatai és módszertana” tárgykörben 1979. december 6-án tartott ülésén elhangzott előadás.

vekből felénk sugárzik. Hadd idézzek itt az első magyar nyelvű kémiakönyvből, KOVÁTS MIHÁLY orvos 1807-ben megjelent „Chémia vagy természettitka” című művéből. Ez sem eredeti tartalmilag, hanem GREN FRIDRIK ALBERT KORLÁT doktor német nyelvű könyvének „magyarul legelőször írt” változata. Előszavában többek között ezeket olvashatjuk: „Én jeget törtem, mert a legelső magyar Chémiát irtam, még pedig úgy, hogy a’hoz semmi tsak dirib-darab töredék készültek sem voltak. Mindent tsupán magamnak kellett legelőször kikeresnem a nyelv kebeléből. . . . Ugyan a maga szemefényével láthatja már valaha a Magyar mesterségeknak tsinjokat, szép vóltokat, és nemes gondolkozásu emberekhez illő természeteket; a’ mely mesterségeket e’dig a Magyar közönségesen alávaló hivatalnak, és nemtelen ember foglalatosságának tartott; holott pedig a mesterségek, p. o. a vargaság, a’ kovátsság, az ötvösség, a’ festés, a’ szűtsség, az üvegeesség, a’ süvegeesség, a téglavetés s’ a t. mind kémiai munkák, és a természetnek legtitkosabb törvényeinek a’ vi’sgáltatások. Ha igaz az, hogy magyarul írhatni Chémiát, akkor igaz leszen az is, hogy magyarul minden tudományt írhatni, tudva lévén, hogy a’ Chémia a’ legújabb és legnehezebb tudomány. . . . A Magyaroknak mind a’ nyelve, mind az esze alkalmazatos a’ra, hogy a’ tudományokat magyarul tsepegtesse kedves magzatjainak az elméjékbe. . . .”

Aligha tapinthatjuk ki érzékletesebben az anyanyelv és az ebben is kifejeződő népi-nemzeti tudat bensőséges kapcsolatát a természettudományokkal, mint ebben a korszakban. Ekkor a kapcsolatnak mind a két oldala egyforma élességgel domborodik ki: az is, hogy miképpen gazdagítja a tudomány a nyelvet, meg az is, hogy milyen nagy a szerepe a nyelvnek a tudomány fejlődésében.

3. Az a törekvés, amelyet KOVÁTS MIHÁLY kedves-jámborul úgy fejtett ki, hogy „mindent az utolsó szótskáig magyarul tegyünk ki”, a nyelvújítási mozgalomban volt persze a legerősebb. Ismeretes, hogy számos ma is élő tudományos szakszó ekkor keletkezett, de még több olyan is létrejött, amely életképtelennek bizonyult. Legyen szabad szakmai példákat felhoznom: fennmaradt az eredetileg — a *mercurius*-ból — *kénéső*-nek elnevezett *higany*, él még a *horgany*; de elhalt az *éleny*, a *légeny*, vagyis *oxigén*, amelyet Kováts az eredeti görög szónak a németben máig is élő tükörfordítása, tudniillik a *Sauerstoff* nyomán még *savanyúszesz*-nek nevezett. Ő *maszlag*-nak hívta az *arzén*-t, amelynek később egy rövid ideig *férjeny* volt a neve. A bizonyára nem humortalan névadó ezzel az arzénnek azon közismert tulajdonságára akart utalni, hogy — ésszerű adagolásával — a nem kívánatos házastársat házilagosan lehet nagyon is kívánatos örökhagyóvá változtatni.

Érdemes itt megállnunk annál a kérdésnél: mi a föltétele annak, hogy egy új, főként „művileg” alkotott szót a nyelv szervesen magába építsen? Ez a kérdés nyilván alapvetően fontos, mert mai gondjaink jó része (nyomban hozzászem: csak egy része) az idegen kifejezések m é r t é k t e l e n használatával függ össze. Hangoztatva szakmai illetéktelenségemet, annyit mégis meg merek kockáztatni, hogy a beépülés-befogadás aligha teljesen spontán folyamat, amelyet a nyelvnek mint élő-változó-fejlődő szervezetnek a belső törvényei egyértelműen megszabnak. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a meggyökeztetésben az irányított ráhatásoknak, a tudatos ügyengetésnek, egyszerűen agitativ-propagandisztikus módszereknek, sőt uram bocsá’, adminisztratív beavatkozásoknak nem elhanyagolható a szerepe. Közismert az angol—francia szókészlet ilyen jellegű magyarítása a sportnyelvben a 30-as években. De miért

nem tud kitörni a budapesti Műegyetem falai közül a *villamos mérnök*, noha még az elektromérnököket képező Kart is makacsul így nevezik? És miért marad a miskolci Nehézipari Egyetem „couleur locale”-ja az *elemző vegytani* tanszék, amellyel nem kisebb állhatatossággal az analitikai kémiai tanszékét hívják? Miért él ma együtt a *kémikus* a *vegyszer-szel*? Miért válik ódónná-avittá a *vegytan* a *kémia* mellett? (Az már bizonynyal könnyebben magyarázható, hogy a *fizika* a *természettan*-t, a *matematika* a *mennyiségtan*-t történetileg rövid idő alatt jobblétre szenderítette. Én még ilyen című könyvekből tanultam ezeket a tárgyakat a harmincas évek végén. ÖVEGES JÓZSEF segédkönyve azonban már akkor is a *fizika* nevet viselte.)

4. Sokan abban látják a fő veszélyt, hogy a természettudományok és a műszaki tudományok idegen eredetű szakszókincse rohamosan növekszik. Valóban, nem egy ilyen műben egész mondatokat, olykor bekezdéseket találhatunk, amelyekben legfeljebb a névelők és kötőszók meg a képzők és ragok emlékeztetnek arra, hogy magyar nyelvű kiadvánnyal van dolgunk. (Itt persze nem olyan határesetre gondolok, mint pl. a számítástudomány, amelynek szókincse nemcsak angol eredetű, hanem tudatosan angol, és amelynek purista hevületű magyarítása nyilvánvalóan dőreség lenne.)

A felvetett kérdés nagyon bonyolult, mélyebb elemzésébe nem bocsátkozhatom. Abban azonban igazuk van az aggodalmaskodóknak, hogy az idegen kifejezések indokolatlan, tehát mértéktelen alkalmazása helytelen és káros. Hiszen nem vitatható, hogy minden *f ő l ő s l e g e s* idegen szó téglá, minden idegenszerű képzés habarcs azon a falon, amely a tudományok minél szélesebb körben való elterjesztése, megértetése, társadalmi szerepük tudatosítása elé meredezik. Ezért nem lehet eléggé elmarasztalni azokat a — területükön bármilyen jól képzett — szakembereket, akik a legkülönbözőbb okok miatt a tudományos színvonalat az idegen szavak számával mérik. Az okok között szerepel rossz beidegződés, nyelvi közöny, sznobság, szépirodalmi tájékozatlanság, szakbarbárság. Ezek a kollégáink mondják és írják a *részecské-t partikulum*-nak vagy *korpuskulum*-nak, a *rendszeres-t szisztematikus*-nak, a *sűrítmény-t koncentrátum*-nak, a *behatolás-t penetráció*-nak, és ők jutnak csakis *konklúzió*-ra *következtetés* helyett.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy a szakmai „tolvajnyelvek” mint egy-egy aránylag szűk réteg közlési munkaeszközei nem feltétlenül elvetendő, amíg használatuk az értő körökre korlátozódik, s nem veszítjük el ellenőrzésünket felettük. Ma ugyanis a tudományok és a technika fejlődése valóban akkora iramú, hogy bármekkora jószándék s mégoly egészséges nyelvi tudat megnyelvművelő készség sem elegendő az új fogalmakat jelölő — ma jórészt angol — műszavak azonnali és sikeres helyettesítéséhez.

Mégis, megítélésem szerint a szakszókincsek (s itt most nem csupán a természettudományokra gondolok) az elkerülhetetlennél nagyobb mértékben válnak idegenné, nőttön-nő burjánzásuk veszélye. Ám ennél is veszedelmesebbnek tartom egészségtelen kiszivárgásukat a köznyelvbe, amiben főként a tömegközlelési eszközöket szokás elmarasztalni. Ez persze nem teljesen alaptalan. A nagyobb felelősség azonban — és ezt önbírálólag kell a szakembereknek magukra vállalniuk — azoké, akik szakismereteik megszerzése mellett alig fordítottak gondot általános műveltségi szintjük emelésére, és az ebben középponti helyet elfoglaló anyanyelvi kulturáltság megszerzésére. Ha viszont tekintetbe vesszük, hogy ma működő szakembereink nagy része már a felszabadulás után

járt iskolába, vagy legalábbis egyetemre, akkor oda jutunk, hogy gondjaink fő forrása az anyanyelvi műveltség intézményes elhanyagolása, amelynek tanúi vagyunk nyelvtudásaink, hivatásos és műkedvelő nyelvművelőink mégoly lelkes és egyre erősödő tevékenysége ellenére is.

A köznyelvnek a szakmai „tolvajnyelvekkel” való átítatódása, a műszavakat használók körének felduzzadása ezért csak tünet, amely — igazán nem akarván kisebbiteni saját felelősségünket — nem csupán a természettudományok és a műszaki tudományok vonatkozásában jelentkezik. A „filoszok” nyelvi intőkönyvecskéibe is jut beírás.

5. Mi hát a teendő a nyelvi ellaposodás és a szükségszerűen vele járó tudati-érzelmi-személyiségi elszürkülés feltartóztatására? Pusztán a nyelvművelő tevékenység erősítésével, nyelvhelyességi rovatok vagy rádióadások rendszerezésével nem fogunk tudni orvoslást nyújtani, hiszen eddig se tudtunk. Intézményes, ha tetszik, ha nem, adminisztratív beavatkozásra van szükség. Nyelvünk tisztasága még akkor sem kisebb értékű a pénzben kifejezhető társadalmi értékeknél, ha a cserearányok javításában közvetlenül nincsen szerepe. De valóban nem játszik szerepet? Azt hiszem, nem lenne nehéz végig követni azt a láncolatot, amelynek szemei a hanyag, pontatlan beszéd-től-írástól a pongyola, figyelmetlen munkán keresztül vezetnek, és az emberi értékek csökkenését tükrözik. Sajnos, jogrendszerünk nem foglalkozik nyelvünk védelmével. Pedig el lehetne gondolkozni azon, hogy mi okoz nagyobb kárt a társadalomnak: tiltott helyen váratkozni, késedelmesen fizetni az adót, vagy a tévé és rádió millió nézője-hallgatója előtt rosszul, helytelenül, hibásan, áltudományos fontoskodással beszélni és beszéltetni, olyan nyelvi fertőzést kelteni, amely feltartóztatatlanul terjed. Ma mégis az a helyzet, hogy elnézők vagyunk a nyelvi „szabálysértőkkel”, de még a megrögzött „vétkesekkel” szemben is.

Hogyan alakult ki ez az egészségtelen helyzet? Egyszerűen úgy, hogy az anyanyelvi műveltség társadalmi értékrendünk perifériájára csúszott. Meggyőződésem, hogy visszahozatala az őt megillető helyre ma már elodázhatatlan feladatunk, de ez nem állhat helyi csatározásokból, és semmiképpen sem hárítható a szakemberekre: a magyar tanárookra és nyelvtudósokra.

Ahhoz, hogy a „nyelvcsatát” sikeresen vívhassuk meg, jól átgondolt stratégia szükséges, követelményeinket és tennivalóinkat a már kialakult tényleges helyzet alapján árnyaltan kell megfogalmaznunk. A tudományos szakírótól, a tanártól, az egyetemi oktatótól nemcsak elvárunk kell, hanem meg kell követelnünk a szabatos és helyes magyar nyelvezetet akkor is, ha igen speciális tárgyról, esetleg sok idegen szót is használva értekezik, tanít vagy előad. Ha az anyanyelv tisztasága ellen vét, nem kisebb a hibája, mintha szakmai tévedést követne el, hiszen tevékenységének éppen hatókörénél fogva igen nagy a — jó vagy rossz — példát mutató ereje. Ezt azonban a követelményekben is rögzíteni kell, hiszen mindaddig, amíg az egyetemi oktatók követelményrendszerében idegen nyelvek tudását — nagyon helyesen — elvárjuk, anyanyelvünkét azonban tételesen nem, vétkesek közt cinkosokká válunk. Nem kisebb a mulasztásunk, ha a leendő értelmiség képzési céljai között nem szerepel kiművelt emberfő-mivoltuk egyik legfontosabb ismérve, az anyanyelvi műveltség.

Megismételelem tehát korábbi javaslatomat: vezessünk be minden felsőoktatási intézményben, minden képzési

területen egy olyan tárgyat, amely a magyar nyelv ápolását, az anyanyelvi kulturáltság szintjének növelését célozza, és a szakmai ismereteken kívül kérjük számon hallgatóinktól a helyes magyar beszédet és írást. Mivel egy ilyen intézkedés megtételét nem várhatjuk máról-holnapra, szakembereinknek, oktatóinknak kell az anyanyelvi nevelés nemes feladatát azzal vállalniuk, hogy szaktárgyaik művelésében és oktatásában, a tudományos ismeretterjesztés kellőképpen nem értékelhető fontosságú munkájában törekedjenek nyelvi szempontból is kifogástalan közlési módra.

WOLFRAM ERVIN

A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez

A magyar kalandozáskor története igen jelentős új forrással gyarapodott. Mint CZEGLÉDY KÁROLY „Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról” című cikkéből (MNY. LXXV, 273—82) kiderül, a rabati királyi könyvtárban őrzik Abū Marwān ibn Haijān (987/8—1076.) mór történetíró Al-Muqtabas (A kivonatok) című kéziratát, amely a spanyolországi mór kalifátus történetének 911—942. éveit tárgyalja. A XI. században író Ibn Haijān nem volt kortársa az elbeszélte eseményeknek, de művében szó szerinti idézeteket adott egykorú X. századi feljegyzésekből. A kézirat fontosabb részleteit francia fordításban P. CHALMETA GENDRÓN professzor tette közzé (Rivista degli Studi Orientali, L [1976.], 337—51), míg magyar fordítását és első magyarázatát CZEGLÉDY KÁROLYNAK (i. h.) köszönhetjük.

A tudósítás a magyarok 942 nyarán Andalúziába vezetett kalandozásairól számol be azon egykorú jelentések, illetőleg levelek alapján, amelyek a mór határvidékről III. Abd al-Rahman kalifa kordovai udvarába befutottak, de ezen túlmenően magyar tanúk információira is támaszkodott. 942. szeptember 4-én küldött levéllel 5 fogságba esett turk (magyar) vitéz is érkezett Kordovába, akiket a mórok meghagytak eredeti viseletükben, s miután a magyarok felvették az iszlámot, a kalifa besorolta őket testőrei közé. Minden valószínűség szerint tőlük ered az a tudósítás, amely a magyarok vezéreire vonatkozik. CZEGLÉDY fordítása szerint: „Hét főnök (*amīr*) alá tartoztak. A leghatalmasabbat közülük *Šānā*-nak hívták, továbbá közülük volt *T.x.x.la*. Utána egy másik következett: *W.l.ġ.ūdi*, majd *X.s.mān* és *L.j.s* és *X.x.(?)*.*‘r.w.d* és ? *H.r.h.r.j.*” (I. h. 776.) A továbbiakban a forrás „egyes jól tájékozott emberek”-re hivatkozva ismertette a magyarok országának földrajzi fekvését.

CZEGLÉDY közölte a személyneveket tartalmazó arab szövegrész nem tisztán olvasható fényképét is, és megkísérelte a nevek azonosítását. E tekintetben rendkívül óvatosan foglalt állást, amit indokol egyrészt az, hogy másolatról van szó, másrészt az, hogy a másoló többnyire nem tette ki a magánhangzó-jeleket és a mássalhangzókat megkülönböztető pontokat. Két név kiolvasását az is nehezíti, hogy folt van az íráson. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a magyar vagy kabar harcosok csak idegen tolmács útján diktálhatták tollba az arab feljegyzőnek a neveket, ez további torzulásokra vezethetett. Ami a közvetítő tolmács nyelvét illeti, több lehetőség is számításba vehető; zsidó kereskedő, szláv rabszolga vagy mohamedán volgai bolgár tudhatott leginkább magyarokkal szót érteni.

CZEGLÉDY egy nevet fejtett meg bizonyossággal; a harmadik vezér neve, *Wul(u)ġūdī*, azonosítható a magyar *Bulcsú* vezér nevével, illetőleg ennek azon *-di* kicsinyítő képzős alakja, melyet Ioannes Skylitzes is feljegyzett *Βουλοσουδής* alakban (MORAVCSIK, Byzantinoturcica. Berlin, 1958. II², 107).

Mielőtt e biztos fogodzópontról tovább haladnánk, tisztázandó a kérdés, hogy a vezérnévsor kiknek a nevét tartalmazza, a kalandozó sereg hét csapat-vezérének vagy a hét magyar törzs vezérének a nevét.

Az arab szöveg a magyarok Andalúziából való elűzésének közlése után tér rá arra, hogy „Hét amir alá tartoztak”. CZEGLÉDY értelmezése szerint „942-ben egy nagy magyar kalandozó hadsereg... hét vezér parancsnoksága alatt állt” (i. h. 282), s fentebb arra is utal, hogy Bulcsú már 942-ben portyázott Nyugat-Európában (uo. 281).

Amennyiben elfogadnánk, hogy a harmadik vezér, Bulcsú, már mint harka (*karchas*) kalandozott Spanyolországig, következnie kellene, hogy vele együtt részt vett a kalandozásban a második vezér, a „gyula”, sőt a „leghatalmasabb közülük”, az első vezér is, kit a forrás *Šana* néven említ.

Nézetem szerint ez valószínűtlen. Arra, hogy a magyarok két első vezére, a honfoglaláskori kende és gyula utóda valaha is részt vett kalandozásban, nincs adat, és ez nem is valószínű. Bulcsú ugyan 948-ban elment Bizáncba, ahol a császár megkeresztelte, patriciusi címet adott neki, és mintegy megújította azt a szövetséget, ami Bizánc és a magyarok között már fennállt, majd 954-ben I. Ottó fia, Liudolf herceg, és veje, Vörös Konrád lotharingiai herceg hívására felvonult seregével Németországba, s 955-ben ugyanezt a hadjáratot bajor főurak hívására megismételte, de ez eladdig szövetséges országok földjén való felvonulást jelentett, amikor az a „harka” valamely egyenrangú vagy rangosabb féllal állt szemben. Elképzeltető, hogy volt olyan alkalom, amikor Bulcsú ment Veronába vagy Páviába, az itáliai királyok székhelyére, az 905 óta tartó béke megújítására és az „adó”, 942-ben és 947-ben 10 véka ezüstpénz elhozatalára, de nem valószínű, hogy részt vett a Hugó itáliai király kérésére vezetett távoli kalandozások lefolytatásában is. A harka személyét és a 10 véka ezüstöt bizonyára nem tették ki veszedelemnek, s fel kell tennünk, hogy a sereg egy része a vezérrel és a pénzzel Lombardiából hazatért, míg más része egy sereg-vezér vezetésével eleget tett Itália királya kérésének. Adat csak arra van, hogy 921-ben *Dursac* (= valószínűleg Tarkacsu) és *Bugat* magyar vezérek, Berengár király „barátai” vonultak le Veronába, és kérésére a magyarok megtámadták Bresciában ellenfeleit (GOMBOS, Catalogus 1443, vö. Liuprandi opera. Ed. J. BECKER: Scriptores Rerum Germanicarum. Hannoverae et Lipsiae, 1915. 64–5). Miután Berengárt 924-ben Veronában ellenfelei megölték, a magyarok a csupán helynévből ismert Szalárd vezetésével (*Salardo praeduce*) Páviát felgyújtották (uo. 74). Végül 947-ben Taksony (*Taxis*) herceg vonult le a 10 véka ezüst adóért (uo. 151). A három eset közül kettőben Árpád-házi herceg vezette a hadat, de csak az itáliai király székhelyéig, egy esetben egy olyan seregvezér állt az expedíciós sereg élén, aki nem tartozott sem a vezérek, sem az Árpád-fiak közé.

Egyéb adatokból az a következtetés vonható le, hogy a kalandozó hadjáratokban komoly részük volt a kabaroknak, akik viszont Leventétől kezdve Árpád-fiai és unokái vezetése alatt állottak (GYÖRFFY: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS. Bp., 1977. 144). A fenti lajstrom az eddigi vizsgálat szerint egyetlen Árpád-házi herceg nevét sem tartalmazza, ezzel szemben „hét vezér” szerepel benne. Mindezt figyelembe véve

valószínűbb, hogy nem a kalandozó had parancsnokairól, hanem a magyar nép 942. évi hét vezérééről van szó.

Ezzel az állásponttal szemben és CZEGLÉDY nézete mellett felhozható, hogy a magyar hadrendben hét részre tagolták a sereget, s ez a kalandozókra is érvényes lehetett. Az 1074. évi mogyoródi csata leírásából pontosabban megismerünk egy 21 csapatból, illetőleg 7 részből álló sereget, de ez vezetés szempontjából három nagyobb részre tagolódot: a 3 csapatból álló derékhadat Géza herceg, míg a 3×3 csapatból álló jobb- és ugyanakkora balszárnyat László és Ottó herceg vezette (SRH. II. 389, vö. GYÖRFFY: Száz. XCII, [1958.] 954). Eszerint egy hét részre tagolt seregnek nem hét egyenrangú parancsnoka volt: hétnél kevesebb vezér irányította, és az összes tiszt száma hétnél több volt.

Ennek ellenére tegyük fel, hogy az a kitétel, hogy „hét amir alá tartoztak”, a kalandozó seregre vonatkozik. Ebben az esetben azonban egész más névsort várunk, mint a hét vezér felsorolása esetében. Nem kezdődhet a névsor a három fő méltósággal, s Bulcsú legfeljebb mint Kál harka fia szerepelhetne benne.

Végso fokoz, hogy a hét vezér vagy a kalandozók hét csapatvezérének nevével állunk szemben, azt a további nevek megfejtése dönti el.

Az alábbiakban kísérletet teszek egy-másik név azonosítására.

CZEGLÉDY megfogalmazása szerint „A negyedik vezér *X.s.man* nevének első *x*-szel jelölt betűje ... *b*, *j*, *n* vagy *t*-re egészíthető ki” (i. h. 281). E név *b* betű behelyettesítésével megfelel az Árpád-kori *Basman* Nyitra-megyei falu nevének; a falu Érsekújvár mai határának északi szélén feküdt; 1274-ben (Bán-)Keszti és (Tót-)Megyer faluval volt határos. Korai névalakjai: 1156: villa *Bosman* (MonStrig. I, 108); 1214: villa *Bosman* (SZENTPÉTERY, KritJ. 290. sz.); 1217: villa *Bosman* (FEJÉR, CodDipl. III/1, 202); 1245: villa *Basman* (HazOkm. VIII, 46); 1244: terra *Busman* (MonStrig. I, 514); 1274: t. *Boznan* (uo. II, 42); 1274/1356: terra *Bosman* ~ *Bosma* (AÚO. IX, 53). A falu, mely valószínűleg a 942. évi negyedik vezér szálláshelye volt, a tatárjárás alkalmával pusztult el.

Az ötödik vezér neve CZEGLÉDY számára is problémát jelentett; a betűkép látszólag *l.j.s*, ami esetleg *lil*-re javítható, s így egyeztethető *Lél* vezér nevével. A *Lél*-lel való azonosításban azonban nemcsak a második *l* hiánya okoz gondot, hanem az is, hogy *Lél* neve magánhangzóval végződött; egykorú német forrásokban 955: *Lele* (GOMBOS, Catalogus 199), *Leli*, ill. *Lelium* [acc.] (uo. 266, 552–3) és *Lulo* (uo. 1678) alakban szerepel, míg a nevéből képzett helynév első magyar feljegyzése 1075/1217: *Lelu* (KNAUZ, MonEcelStrig. I, 59).

Magam részéről a vitatott szóvéget inkább *xy* betűnek nézem, melyre a pont ki is van téve. A szó elején pedig az *l* betű össze van írva a megelőző *vav* betűvel, s az 'és'-t jelentő *we* mintha hiányoznék. Ez magyarázható a másoló tévedéséből; két 'és'-t látva maga előtt az egyiket könnyen elhagyhatta, nem tudva, hogy az a névhez tartozik. Ezt figyelembe véve én a nevet *v.l.χ*-nek olvasom; ez egyezik az Anonymusnál szereplő *Veluc* ~ *Velec* vezér nevével (SRH. I, 60–1, 101–5).

A hatodik név betűi a rendelkezésre álló fényképen bizonytalanok, a hetediknek az eleje szintén. Az utóbbi vége nézetem szerint olvasható *dž(e)wi*-nek is. Ez a türk *jabyu* méltóságnévből eredő név rejlik a magyar *Gyevü-csa* nevében, mint arra CZEGLÉDY a *Géza* név eredeztetése kapcsán rámutatott (MNY. LII, 325–33). E név a Tisza melléki *Győ* ~ *Gyevi tanyák* helynévben ma is él. Tekintve, hogy *Algyő* és *Felgyő* a Tisza mellett, *Gyű* pusztja pedig a Tiszába folyó Tápió forrásánál helyezkedik el (LIPSZKY), s másutt az országban ez a helynév nem található, régóta gyanítom, hogy ebben egy *Győ* nevű főember

szállásainak neve rejlik. Itt azonban a név előtt még egy rövid névelemmel kellene számolnunk, aminek értelmezése a foltos és nem világosan kiírt szókezdet miatt is bizonytalan. (A Tisza partján, Győ körül megtelepedett Önd vezér X. századi utódai közül ismerjük *Ete* és *Bár* ~ *Bor* nevét; a kettő közül talán az utóbbi jöhetne inkább számításba.)

Ezek után vizsgáljuk meg a hét vezér történeti kérdéseket is felvető nevét; a nehézségekre nagyrészt már CZEGLÉDY KÁROLY rámutatott megfigyelési kísérleteiben.

Ami a második vezér nevét illeti, CZEGLÉDY azon megfontolásból, hogy Konstantinos Porphyrogenetos szerint a Bulcsú harka (*karchas*) előtti vezér méltóságneve *gyula* (*jilas*) volt (Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Kiadta: MORAVCSIK. Bp., 1950. 178—9; Bizantinoturcica II², 115 és GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei, Bp., 1943. 45) és *Gyula* szerepel a magyar krónikák vezérnévsorában is (SRH. I, 166, 290; vö. GYÖRFFY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 103), a második vezér *T.x.x.la*-nak olvasott nevéből *Djila* ejtésre következtet, ami megfelelhet a *Gyula* névnek (i. h. 280). Noha itt elsősorban személynevet várnánk, és más magyarázat is elképzelhető, CZEGLÉDY olvasata megalapozottnak látszik.¹

A vezérnévsorban a fő problémát az arab forrásban a „leg hatalmasabb” jelzővel írt első vezér, *Šana* neve és történeti szerepe okozza. Ilyen nevű X. századi magyar vezérről ugyanis nem maradt emlékezet. Konstantinos Porphyrogenetos 948-ban név szerint felsorolta Árpád leszármazottait, s ezek sorában még hasonló nevet sem találunk. Hozzáveendő ehhez, hogy a magyar gestákban nem szereplő Árpád-fiak emlékét fenntartották a helynevek, így *Tarhos*, *Tevel*, *Tormás*, *Jutas*, *Fajsz* nevét, *Sana* vagy *Csana* nevű Árpád-kori helynevet azonban nem ismerünk, holott minden fejedelem neve számos helynévben jelentkezik. De Árpád-kori személynévanyagunkban sem található *Chana*, csupán egyetlen *Sanā* [acc.] egy szökött szabados nevében a Váradi Regestrumban (KARÁCSONYI—BOROVSKY 359. § 294. l.). A *Sana* vezérnévvel kapcsolatba hozott *Csanád* nevet a XII. században általában *Chunad*-nak vagy *Sunad*-nak írták, s ennek megfelelően XIII. századi személynéveink között *Chuna* szerepel is, az a név, amelyet *csunya* szavunk első előfordulásaként számba is vettek (EtSz. I, 834, 1214; TESz. I. 573). Egy X. századi *Csuna* személynév *u* magánhangzóját azonban az arabok elsősorban *vav*-val (*w*) jegyezték volna le. E nehézségre vonatkozó aggály egyébként CZEGLÉDY soraiból is kiolvasható. A fentiek alapján más megoldáshoz kell fordulnunk.

Már CZEGLÉDY KÁROLYnak a Kőrösi Csoma társaságban e tárgyban tartott előadása (1979. március 13.) után kérdést intézett hozzá HERÉNYI ISTVÁN, hogy a név nem olvasható-e *Csabá*-nak. CZEGLÉDY válaszában, mint magyarázati lehetőséget, nem utasította el, s emlékeztetett rá, hogy „Krónikáink és a magyar őstörténet” című könyvemben (32—3) rámutattam, hogy Csaba kalandozáskori vezér volt.

¹ Itt jegyzem meg, hogy több olyan hangjelenség, amely e névsorban található (pl. *č* helyén *š*, *b* helyén *v*) csuvasos, ill. bolgár török adatközlőre vagy tolmácsra látszik utalni. A köztörök *č* bolgár török *š* megfelelésére l. GOMBÓCZ, BTLw. 182; a magyar régiségben is jelentkező *b* > *v* változás (NÉMETH, HonfKial. 294) dunai bolgár és szuvar példaira l. GYÖRFFY: Száz. XCII, [1958.] 73—4. A köztörök *ğ* ~ bolgár török *š*-megfelelés ismeretében még az is elképzelhető, hogy bolgár tollbamondó a *Ğila* nevet *Šila* alakban közvetítette az arab feljegyzőnek, s ez esetben a név *sad* kezdőbetűvel való olvasása is elfogadhatóvá válik.

Amennyiben a *Šānā* név *n* betűjében a pontot nem felülre, hanem alulra tesszük, a név *Šaba*-nak olvasandó. Feltehető, hogy a kivonatoló, illetőleg a másoló pontosztta át a nevet, egy általa ismert névre vagy szóra gondolva.

Ezek után nézzük meg, hogy a Csabára vonatkozó töredékes emlékek értelmet nyernek-e, ha az arab forrás első vezérének szerepébe helyettesítjük be.

Krónikáink, melyek elsősorban az Árpád-ház történetét voltak hivatva elbeszélni, Csabát nem szerepeltetik sem az Árpád-fiak, sem a magyar vezérek sorában. Ha mégis szó esik Csabáról, az a dinasztikus történeten kívül eső, abból mintegy kirekesztett hagyomány alakjában jelentkezik.

A hun-történet írója — mai nézet szerint Kézai Simon — a hunoktól a magyarokig terjedő őr egy mondabeli királyfi, Csaba szerepeltetésével hidalta át. Szerinte Csaba Attilának a görög császár leányától származó fia volt, ki Attila halála után szembekerült másik fiával, a germán Krimhildtől származó Aladárral. Az első csatában Aladár maradt alul, de a második, Sicambria mellett vívott testvérharcban legyőzték Csabát, ki 15 000 hunnal Görögországba menekült, majd onnan visszament Szkítiába, atyja nemzetéhez. Maradt a hunok közül 3 000 férfi, ki a krimhildi csatából menekülve Árpád idejéig a Csigle mezején húzta meg magát; ezek magukat nem hunoknak, hanem székelyeknek nevezik. Midőn a magyarok másodszor beköltöztek, ezek eléjük mentek, s velük együtt foglaltak hont. A székelyek úgy vélték, hogy Csaba Görögországban veszett, ahonnan a nép máig használja azt a szólást: „Akkor térj meg — mondják az elmenőnek — amikor Csaba visszatér Görögországból.” A továbbiakban a krónikás úgy teremti meg az összeköttetést a hunok és magyarok között, hogy szerinte Csaba fiai Szkítiában Edemen és Ed voltak; Edemen visszatért a magyarokkal Pannóniába, míg Ed visszamaradt, s Csaba lett az ősapja az Aba nemzetségnek.

E monda eredetét tudósok sora vizsgálta. Anélkül, hogy itt az alig áttekinthető irodalmat ismertetném, néhány jellegzetes nézetet ragadok ki:

1. A fenti monda egészében magyar, illetőleg székely hagyományon alapul, s a magyarok hun hagyománya Csabában Attila fia emlékét őrzi. (A magyar krónikák kritikát nem ismerő hagyományos felfogása ez, mely modern köntösben olykor napjainkban is feléled; l. DÜMMERTH, Az Árpádok nyomában. Bp., 1977. 56—75).

2. Csaba mondája a finnugor eredetű ősi magyar mítosz töredéke, s Csaba alakja és neve egy töről fakad „a Kalevalában megénekelt isteni kincs”, a finn *Sampo* nevével (MARCZALY, A székelyek eredetéről. Budapesti Szemle XXV [1881.], 142; Magyar történet. Műveltség könyvtára. Bp., 1911. 24).

3. Csaba a hunok *Sabir* néptörzsének a nevéből megszemélyesített heros eponymos; nevével a magyarok hun hagyománya azt a hun népréshzt jelölte, amely a hun birodalom bomlása után az Al-Duna mellékére, római földre telepedett (NAGY GÉZA, Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez. Sepsiszentgyörgy, 1886. 130 kk.).

4. Csabának, úgy is, mint a „hadak útja” hősének alakja mögött a germán mondákban a tejúttal és Attilával kapcsolatba hozott Ihring, illetőleg egy avar fejedlem alakja rejlik; a monda az avar birodalom felbomlását tükrözi, és pannóniai avar hagyomány révén került a magyarokhoz (SEBESTYÉN, A magyar honfoglalás mondái. Bp., 1904. 52—78, 549—55).

5. A hun történet mondája, az Attila fiainak harcáról szóló résztől eltekintve, mely Jordanes művéből vezethető le, germán szájhagyományon alapul,

melyet a hunokkal harcoló keleti gótok és gepidák őriztek meg, és a pannóniai szlovének közvetítettek a magyarokhoz; *Csaba* neve is a germán hősmondában Attila fiának tartott *Erpr* ~ *Erphe* ~ *Scharpfe* nevének feltett *Scarpa* alakjából ered (BLEYER, A magyar hun-monda germán elemei: Száz. XXXIX [1905.], 902—3, 919—40). Ezt az etimológiát fogadta el az EtSz. is (I, 784), de hogy „the etymology is excessively forced”, azt csak MACARTNEY mondta ki rá (Studies on the early Hungarian historical sources. Bp., 1940. 190).

6. A Csaba-monda az Aba nemzetség eredethagyományára vezethető vissza, s feltéve, hogy az Abák besenyő eredetűek voltak, a besenyő *Csaban* törzs Magyarországra menekülésének emlékét őrizte; közvetítői a gypűkön a besenyőkkel együtt lakó székelyek voltak (FEHÉR GÉZA, Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen: KCsA. I, 123—40).

7. Attila fia, Csaba alakjának magva a hun Irnák, a bolgár kánok ősapja; emléke a honfoglaláskor Erdélyben talált bolgárok révén került át a székelyekhez (GREXA, A Csaba-monda és a székely hun-hagyomány. Bp., 1922.).

8. A Csaba-monda „tudákos könyvmonda”, melynek összetevői a régi Gestában említett „Csaba-magvara” motívum, Jordanes elbeszélése a hun birodalom bomlásáról, az Abák hagyománya egy Csaba nevű ősről, s egyetlen mondaí szála a székelyek hagyományában tisztelt *Csaba* nevű hős (HÓMAN, A magyar hun-hagyomány és a hun-monda. Bp., 1925; Történetírás és forráskritika. Bp., 1938. 125—33, 147—9).

A fenti irodalom ismeretében 1948-ban „Krónikáink és a magyar őstörténet” című munkámban óvakodtam attól, hogy a bizonytalan eredetű elemek forrását keressem, és megelégedtem annak megállapításával, hogy a mondának a hunokra vonatkozó tudós elemektől eltekintve magyar történeti magva van; hőse, Csaba kalandozáskori magyar vezér volt (i. m. 32—3, 142, 151).

Az utóbbi nézetet az alábbiakkal okoltam meg: 1. A XIII. században székely, illetőleg magyar hagyomány tartotta fenn Csaba vezér Görögországba menekülésének és vissza nem térésének történetét, amit igazol, hogy a krónikás a nép ajkáról („vulgus adhuc loquitur in communi”: SR.H. I, 163) jegyezte fel az erre vonatkozó idézett szólásmondást. — 2. Csaba Görögországba távozásának hagyománya Anonymus Gestájának a magyar kalandozásokat elbeszélő részében is felbukkan: „az a nép, amelyet most Csabamagyarának (*Sobamogera*) mondanak... Görögországban maradt” (uo. I, 93; vö. PAIS, Magyar Anonymus 81). Anonymus azonban ezt a hagyományt tévesen összekapcsolta a Transzkaukáziaiba szakadt szavárd-magyarok hagyományával, akiknek emléke a XII. században már csak a népnévből megszemélyesített *Zuárd* vezér hagyományában élt, s így az ő tollán *Zuárd* lett a Görögországba költöző Csabamagyarok vezére. — 3. Aventinus két ízben szerepelteti *Schaba* kalandozó vezért *Bultzko rex*, valamint *Lelius*, *Sura* és *Toxus reguli* mellett a 954. és 955. évi harcok bő lére eresztett elbeszélésében (GOMBOS, Catalogus 353—4). Aventinus az általa említett magyar neveket írott forrásokból merítette, így pl. Liudprand művéből *Dursacus*, *Bugothus*, *Salardus* mellett *Toxus* nevét (uo. 346—54), de önkényesen szerepelteti őket más években lezajlott események regényes elbeszélésében is. Aventinus művéből annyi bizonyos, hogy volt egy nyugati forrás, amely megemlítette *Schaba* magyar vezér nevét a 955 előtti magyar események kapcsán.

A fenti forrásokra támaszkodva jutottam arra az eredményre, hogy Csaba a X. század közepe táján élt magyar vezér volt, ki Görögországba ment népével, az úgynevezett *Csaba magyarjai* pedig valószínűleg azonosak a görög forrásokban emlegetett vardarióta turkokkal.

Az új arab forrás szóbanforgó vezérnevének *Šaba* olvasata esetén Csaba kora és szerepe megvilágosítható. Amennyiben forrásunk a hét vezért sorolja fel, akkor Csaba a gyulát megelőző első vezér, fejedelem volt; amennyiben csak kalandozó had élén állt, egy a Bulcsúnál magasabb rangú herceg, bizonyára fejedelem fia lehetett. Azt az álláspontot képviselve, hogy a hét vezér névsorával állunk szemben, 942-től 948-ig lényeges változás következett be az első vezéri szék betöltésében. A fentiek szerint 942-ben ezt nem Árpád leszármazotta töltötte be, mert Csabát semmilyen forrás nem sorolja Árpád utódai közé, viszont 948 körül már Árpád unokája volt az első vezér. 942 és 948 között tehát történt valamilyen belső fordulat a magyar fejedelemség történetében, amikor a „leghatalmasabb” vezér letűnt a magyar történelemből, és Árpád unokája, Fajsz lépett a helyébe.

De még ha Csaba 942-ben csupán fejedelem-fi, herceg lett volna is, elhallgatása Konstantin császár által akkor is odakíváncozik Kurszán és Szabolcs célzatos elhallgatása mellé (l. GYÖRFFY: Budapest régiségei XVI, 28–9; vö. Archaeologiai Értesítő XCVII [1970.], 211–4), ami az utódlásban bekövetkezett zavarokból magyarázható.

Meg kell jegyezni, hogy a székely, illetőleg magyar hagyományból még az arab forrás ismerete nélkül is kikövetkeztethető egy ilyenféle esemény. A hagyomány szerint Csaba egy nagy király fia volt, aki az uralomért vívott belső harcban menekülni kényszerült görög területre; vele ment népének egy része, az úgynevezett *Csaba-magyara*, s onnan sem Csaba, sem népe nem tért vissza. Csaba népéből Magyarországon maradtak a székelyek, akik a Csigla mezején húzták meg magukat.

A székely szájhagyomány ezt a történetet évszámhoz nem kötve mint az első vezérek idejében lejátszódottat őrizte meg. Hun királyfit Kézai csinált Csabából hun-magyar történetében. Kézai számára az első vezérek ideje a hunok kora volt, s mivel már Anonymus is leírta, hogy a székelyek Attila király népei voltak, a székely hagyományban élő nagy király fia, Csaba azonosítható volt Attila fiával, s az a „testvérharc”, amely Csabát menekülésre kényszerítette, a Jordanes elbeszélte Nedao-menti csatával, melyben Attila fiai szembekerültek Ardarik gepida királlyal; Ardarikból alkotta meg ugyanis Kézai Attila fia, Aladár alakját. Kézai az Óbuda, németül Etzelburg városába beköltözött bajor-földi németek révén ismerhette meg a Nibelung-ének egyik változatát (GYÖRFFY: Budapest története. Szerk. GEREVICH LÁSZLÓ. Bp., 1973. I, 250), mely szerint Attila-Etzel felesége Krimhild volt; Krimhild ármánya folytán a burgundok véres csatában elvesztek, de Attila egyik fia és a hunok nagy része is elpusztult. Ez az ütközet jelentkezik Kézainál *prelium Crumhet* 'Krimhild csatája' néven (ECKHARDT SÁNDOR: Száz. LXII [1928.], 631; Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp., 1940. 176). Kézai tehát az Attila fiává megtett Csaba bukásának történetét eseménytörténetileg a hunok pusztulását elbeszélő történetekbe, mondákba építette be.

Ami Csaba további fiktív történetét s a magyarok második beköltözéséhez vezető fonalat illeti, itt az Abák hagyománya szolgált forrásul Kézainak. Az Abá-nemzetség még a XIII. században is őrizte emlékét annak, hogy Ed és Edemen mellett volt egy Csaba nevű őse. Ez a Csaba azonban nem azonos a kalandozó vezérrel; Anonymus, az Abák hagyományainak kitűnő ismerője csak az Ed és Edemen testvérpárról, valamint a tőlük leszármazó Patáról tud, mint X. századi ősről. Az a Csaba, akit az Abák a XIII. században ősüknek vallottak, nyilván azonos *Cebá*-val, István király udvarának 1005 körül élt

ispánjával, ki a pannonthalmi alapítólevél toldalékában Sebestyén érsekkel együtt szerepel (PRT. I, 590; GYÖRFFY, István király és műve. Bp., 1977. 241). E Csaba ős révén Ed és Edemen bekapcsolható volt az Attila-családfába, s Edemen, akit Anonymus honfoglaló vezérnek tartott, láncszemül szolgált a második honfoglaláshoz.

Kézi történetírói módszeréről a krónikakutatás már régóta fellebbentette a fátylat (ECKHARDT SÁNDOR: Száz. LXII [1928.], 465–91, 605–32; SZÜCS JENŐ: uo. CVIII [1973.], 569–643, 823–78); a művébe bedolgozott szájhagyomány valós magvának megállapításához az új arab forrás járulhat hozzá.

Csaba történeti szerepének, életidejének és bukásának ismerete hozzásegít a székelyek X. századi történetének egyik fontos mozzanata felderítéséhez.

Az Anonymus fenntartotta hagyomány szerint a „hétmagyar” beköltözésekor a székelyeket a Körösök vidékén találta; településtörténeti érvek arra mutatnak, hogy a bihari országrész volt első lakterületük.¹ XII–XIII. századi forrásaink szerint viszont a székelyek, azt megelőzőleg, hogy a Székelyföldre költöztek, a magyar lakterület peremén, a gypűk táján laktak; Moson és Pozsony megyében ugyanúgy nyomukra bukkanunk, mint a baranyai, temesi és délerdélyi részeken; Biharnak azonban tömegesen már csak a Sebes-Körös völgyi és kalotaszegi részét lakhatták Telegd központtal, mert különben nem „telegdi székely”, hanem „bihari székely” lenne a Maros és Küküllő völgyébe átköltözött neve. Ebből úgy látszik, hogy a székelyek X. századi történetében tényleg kell egy robbanásszerűen ható eseménnyel számolni, amely képletesen szólva kivetette őket a gypűkre, határvédő szolgálatra.

Ez az esemény a Csaba-monda szerint Csaba bukásához kapcsolható, ahhoz az eseményhez, amely Csaba magyarjai meneküléséhez is vezetett. Az a krónikában feljegyzett hagyomány, mely szerint Csaba menekülése után a székelyek a „Csigla mezején” húzták meg magukat, a *Csigla* névnek a török *çiy + la* 'gáthely, gypű' szóból való levezetése (THURY: ErdMúz. XV [1908.], 206; EtSz. I, 1173; NÉMETH: Száz. LXIX [1935.], 135) alapján is úgy értelmezhető, hogy a gypűk mezeje, mintegy a gypűelve lett új lakhelyük.

Egy ilyen széttelepítés mozzanata magából a krónikából is kikövetkeztethető, de pontosabb datálása csak Csaba X. századi magyar vezér bukásának időpontja ismeretében válik lehetővé. Amennyiben az arab forrás első vezérének neve tényleg *Šaba*, azaz *Csaba* alakra helyeshítendő, a székelyek széttelepítésének időpontját a 942 utáni évekre kell tennünk.

Csaba népe egy részének külföldre menekülése, más részének pedig gypűkre való kitelepítése olyan űrt idézhetett elő némely vidéken, ami áttelepítést tett szükségessé. Ezt meggondolva méltán felmerül a kérdés, hogy a magyar törzsi helynevek egyik csoportjának keletkezését nem ehhez az eseményhez kell-e kapcsolni. Ezt még valószínűbbé teszi, hogy nem csupán Csaba feltehető szállásai körül, hanem néhány vele együtt szereplő, majd letűnt vezér szállásterületén jelentkezik a törzsnevek csomósodása.

Ami Csaba szállásterületének a megállapítását illeti, a középkori *Csaba* helynevekből (vö. KRISTÓ—MAKK—SZEKFŰ: Acta Historica. Szeged. XLIV [1973.], 62) nehéz a szállásaira való következtetés, mert a *Csaba* személynév már az Árpád-korban divatnév volt (EtSz. I, 783). Az Abák birtokában volt *Csaba-Rákosa*, *Csaba-mezeje*, *Csobaj* pl. csaknem biztosan Csaba nevű ősről vette nevét (GYÖRFFY, István király és műve. Bp., 1977. 241); a Baranya me-

¹ E kérdést, új szempontokkal bővítve, egy másik cikkben szándékozom kifejteni.

gyei *Csabagáta* és *Csabavára* bizonyosan egy 1248 előtt szereplő *Chaba* nevű emberről (GYÖRFFY I, 291–2). Mindamellett van olyan *Csaba* helység, amely az Árpád-korban udvari birtok volt, vagy amely valamely nagy királyi egyház tulajdonába került, s mivel ezek általában az államszervezők kialakított udvari szervezet részei voltak, nevük nem volt kitéve a birtokos kicserélődésével bekövetkező változásnak. Ilyen alapon igen korainak, alighanem X. századnak tekinthető az 1222 óta szereplő királyi és királynéi népek, valamint nagy királyi egyházak által bírt *Csaba* Somogy megyében, a Sióba folyó Tabi patak fejeinél (CSÁNKI II, 596). A tatárjárás után feltűnő *Csaba* helységek már többnyire magánbirtokban voltak, de elterjedésükre jellemző, hogy Piliscsabától felfelé, a Duna mellékén egy sem található, viszont ettől délre, Valkó megyéig több.

Törzsi helynevek csomósodása ezen a tájon is található, főként a fejedelmi központok (Óbuda, Fehérvár, Pécs) körül, de még jellemzőbben sűrűsödnek a 942-i vezérnévsor letűnt vezérei szálláshelyei körül. Basman érsekújvári szállása körül 3, s felette, a Nyitra mentén 5 törzsi helynév található; Velek vezér Zaránd megyei szállásterületén (l. An.: SRH. I, 106) legalább 10 törzsi helynév sorakozik egymás után. Ehhez kapcsolódik észak felé a székeleyek bihari szállásterülete; a Fekete- és Sebes-Körös, valamint a Berettyó alsó völgyében közel 20 magyar törzsi helynév sűrűsödik, ugyanakkor, amikor Szatmár megyében s az Árpád-kori Szabolcsban alig kettő-kettő található (vö. KNIEZSA térképét: Magyarország népei a XI. században. Bp., 1938., melléklet; nem számítottam a katonai segédnépek nevét, és nem vettem Szabolcshoz Borsova vármegyét; vö.: GYÖRFFY I, 521; NÉMETH PÉTER, Borsova határvármegye kialakulása. Kisvárd, 1975.; MEZŐ–NÉMETH, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972.). Ha e törzsnévi helynevek közt olyanok is akadnak, amelyek a X. század második felében keletkeztek, az eltérő arány megmarad, s szembe állítható egymással az Árpád-fiak által kezben tartott Szabolcs-Szatmár megye, ahová Anonymus a 948 körül szereplő Tas várát és vásárát helyezi, a Csabához hű székeleyek első bihari szállásterületével.

A törzsi helynevek egy részének keletkezése kísérő jelensége lehet a 942 utáni hatalmi változásnak, amikor az Árpád-fiak Árpád unokája, Fajsz és Bulcsú harka vezetésével megverték Csaba és a hozzá hű vezérek seregét, és immár végleg magukhoz ragadták az első vezér, a nagyfejedelem méltóságát.

Ilyen távlatok nyílnak meg akkor, ha a 942. évi hét vezér közül a „leghatalmasabb” *Šana* nevét *Šabá*-ra vagy *Csabá*-ra helyesbítjük, míg *Csaná*-val semmit sem tudunk kezdeni.

A fenti következtetések a magyar fejedelemség korai történetére elsősorban akkor vonhatók le, ha a vezérnévsorban a 942. évi hét vezér nevét látjuk. Ekkor ugyanis fel kell tennünk, hogy Fajszot közvetlenül is megelőzte egy nem Árpádtól leszármazó nagyfejedelem, s Fajsz hatalmi harc révén jutott uralomra. De még ha a vezérnévsorban csupán kalandozó sereg parancsnokait látnánk, a leghatalmasabbat közülük *Csabá*-nak olvasva akkor is azonosíthatóvá válik azzal a „királyfi”-val, akinek bukásához a X. század legnagyobb belső népmozgalma kapcsolható. E kérdés tisztázásához akkor juthatunk közelebb, ha a vezérnévsor minden nevét sikerül nagy valószínűséggel megfejteni. Amennyiben a hét vezér nevét fenntartó helynevek a szálláshelyükre utaló krónikás adatokkal együtt arra mutatnak, hogy a hét vezér az ország hét fő folyóvidékén szállt meg, akkor biztonsággal következtethetünk rá, hogy itt a magyarok 942.

évi hét vezéréről van szó. Amennyiben azonban a 942. évi „hét” vezér szálláshelye nem mutat országos elterjedtséget, hanem egyrészt az ország főméltóságának szállásterületén mutatkozik, ahol kalandozásokban résztvevő hercegekkel, illetőleg vezéri sarjakkal is számolhatunk, másrészt katonai segédnépek szállásterületére, így a Nyitra és Bihar környéki országrészekre, akkor inkább kalandozó had vezéreire gondolhatunk.

A három első vezér nevét Csabával, Gyulával és Bulcsúval azonosítva, szálláshelyük leginkább a Dunántúl három eltérő vidékére helyezhető; Csabáé a nevéből alkotott legrégibb helynevek és a Balkánra való menekülési irányja alapján a Duna alsó partszakaszára, ahol Árpád és Szabolcs szállásai mutathatók ki, Gyuláé azon megfontolásból, hogy az erdélyi Gyulák ősapjának, Téténynek a szállásai a Duna felső jobbparti sávjára lokalizálhatók (GYÖRFFY: *Archaeológiai Értesítő* XCCII [1970.] 231), leginkább ide, míg Bulcsúét helynevek és krónikás adatok alapján a Balatontól északra elterülő vidékre tehetjük. E három szállásterület inkább a hét vezér napjaira mutat. A Nyitra-vidékre helyezhető Basman; a Fehér Körös vidékén megszállt Velek viszont felfogható mind úgy, mint egy-egy folyóvidék vezére, mind úgy, mint katonai segédnépek parancsnoka. Velekről Anonymus éppenséggel azt állítja, hogy a Körös vidéki székelyek serege előtt ment harcba (SRH. I, 103).

Reméljük, hogy a vezérnévsorral való további foglalkozás és neveinek biztonságosabb megfejtése segítséget nyújt a X. századi történetünk homályos kérdéseinek megoldásához.

GYÖRFFY GYÖRGY

Alapnyelvi eredetű tőigéink passzívá válásának kérdéséhez

1. Nyelvünk agglutináló jellegéből következik, hogy — a tagadóigéket figyelmen kívül hagyva — valamennyi igénkhez járulhat képző. A nyelvtörténet tanúsága szerint pedig jó ideje már járulnia is kell valamely igeképzőnek vagy annak megfelelő végződésnek az igetőhöz, hogy az illető szó igei szófajú legyen (a névszókat nem jellemzi hasonló tulajdonság). Mi sem természetesebb tehát, hogy az igetövek — különösen a régiek — a képzés révén szócsaládokká terebélyesedtek, illetőleg hogy a tőigékkel szemben az esetek túlnyomó részében ma is sok származék áll.

Alapnyelvi (uráli, finnugor és ugor) eredetű igéink alkotják szókinszünk egyik fontos, szerte ágazó bázisát. Ennek a szórészlegnek érdekes morfológiai sajátossága az, hogy csupán mintegy kétharmad részben őrzi, tartotta meg az alapnyelvből örökölt igéket tőalakjukban, egyharmad részben a tőszó nem él, csupán származékokban fordul elő.

Mi lehetett az oka annak, hogy az alapnyelvi eredetű tőigék egy része életképtelenné vált nyelvünk története folyamán? Erre igyekszem választ keresni a továbbiakban.

2. A könnyebb eligazodás végett idézzük röviden emlékezetünkbe, amit tőigéinkről a finnugor és a magyar nyelvtudomány eredményei alapján ma mondhatunk. Éspedig úgy, hogy a tárgyunk szempontjából döntő korszaknak, az ősmagyar korszaknak az előzményét (alapnyelv), illetőleg következményét, folytatását (nyelvemlékes kor) vesszük szemügyre.

A finnugor nyelvtudomány az alapnyelvekre magánhangzóra végződő igéket következtet ki. A magyar nyelvben az alapnyelvi eredetű igék elvesztették szóvégi magánhangzójukat. A tővégi magánhangzók eltűnése következtében két tőtípus jött létre: a számban lényegesen nagyobb mássalhangzós végű (*ad, él, nyel* például), valamint a kevés számú egyedre korlátozódó, magánhangzós végű típus (*lő, ró*). Az utóbbi szabályos hangváltozással úgy keletkezett, hogy bizonyos, az alapnyelvben magánhangzóközi helyzetű, utolsó szótagi mássalhangzók (például a **näke- k-ja*) a magyarban a tővégi magánhangzók eltűnése következtében szóvégi mássalhangzóvá váltak, majd vokalizálódtak (diftonguson keresztül monoftongusok lettek). Az eredetileg ebbe a típusba tartozó tőigék egy része még az ősmagyar kor első felében képzővel bővült, mássalhangzós végűvé vált úgy, hogy a magánhangzós tő passzívva lett (*néz, tesz, vesz* stb.). Másik részében a köz- és irodalmi nyelv őrzi a magánhangzós változatokat, a nyelvjárások egy részében azonban képzősek ezek is (*fő : föl, nő : nől, ri : ril, szó : szól* stb.). Jövevényigéinket az ősmagyar korban pusztán tőalakjukban vettük át, a nyelvelmékes korban pedig képzővel — az ún. honosító képzővel — megtoldva; vö. például *tűr* < ótörök, vö. csag. *tür-* 'hajtogat, teker; felhalmoz' (TESz. *tűr*² a.), illetőleg *kapál* < szláv, vö. szln. *kopáti* 'ás, kapar; kapál' (TESz. *kapa* a.). Onomatopoeitikus igéinken ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg: ősi, korai keletkezésű hangutánzó-hangfestő igéink képző nélküliek (például *csap, csíp, fúj, köp*), sőt — alapalakjukban s bizonyos toldalékok előtt — magánhangzóra végződő is van három (*nyí, ri, sí*), az újabban keletkezettek viszont képzős — úgynevezett igésítő képzős — alakulatok. A kivételek magyarázhatók: azok a jövevényigék nem kaptak külön honosító képzőt, amelyek olyan mássalhangzóra végződtek, amelyek honosító képzők funkciójában előfordultak (zömmel az -l és a -z). Arra is van több példa, hogy névszókat igeként kezdték használni azért, mert a kérdéses névszók szóvégi mássalhangzója produktív igeképzőkkel esett egybe (például *ábráz, acél, héhel* stb., l. ZOLNAI: MNy. XL, 153—8). Mindez a szóvég igeközpontúságát bizonyítja. Azt, hogy bizonyos, a produktív primér igeképzőkkel egybeeső szóvégi mássalhangzók többé-kevésbé a szófajjelölés morfológiai funkcióját látják el. Nem lehet tehát olyan, viszonylag újabb keletkezésű szó nyelvünkben ige, amelynek nincs tipikus igei végződése — szemben a névszókkal, amelyek bármire végződhetnek. Ennek a tendenciának a térhódítása jól nyomon követhető a magyar nyelvtörténetben (részletes taglalását l. NyK. LXXV, 299—312).

3. Lássuk ezek után alapnyelvi eredetű igéinket! A vizsgálatba csak azokat vonom be, amelyek a MSzFgrE. és a TESz. szerint egyaránt biztosan alapnyelvi eredetűek.

A szóban forgó igék közül tő a l a k b a n a következők élnek: *ad, áll, árik* (TESz. *árt*¹ a.; a továbbiakban is a TESz.-re hivatkozom), *aszik, ázik, csókol, csúnik, dob* (*dob*¹ a.), *dug, él* (*él*¹ a.), *ellik* (*ellik*² a.), *emik, esik, facsar, fagy, fal* (*fal*¹ a.), *fázik, fed, fél* (*fél*¹ a.), *fen, fog* (*fog*¹ a.), *fon, fos, fő, fúj, fül*, (*fül*¹ a.), *fut, fülük* (*füt* a.), *fűz* (*fűz*¹ a.), *gyak, hág, hagy, hal* (*hal*¹ a.), *hál, hall* (*hall*¹ a.), *hány, hat, hízik, hull, huny, húz, jön, jut, kel* (*kel*¹ a.), *kell, kér, köt, lel, lep, les, lő, lők, meggy, menik* (*menekül* a.), *mer* (*mer*¹ a.), *mos, múlik, nyal, nyel, nyű* (*nyű*¹ a.), *öl* (*öl*¹ a.), *ró, sérík* (*sért* a.), *szarik* (*szar* a.), *töm, tud, tűz* (*tűz*² a.), *vág, válik, van* (*van*¹ a.), *vár* (*vár*¹ a.), *varr, véd*.

A tőszó önállóan nem él, csupán s z á r m a z é k o k b a n: *alszik, apad, ered (ereget a.), eszik, fakad, fárad, farag, feslik, fingik, hagyap, hajt (hajt¹ a.), halad, hámlik, (hámoz a.), hasad, horol (horzol a.), iszik, kerül, köszörül, köveszt, követ, lesz, lóg, márt, menyül, mered, nevet, néz, nyújt, nyúz, olvaszt, révül, rokkán, szárgulld, szalad (szalad¹ a.), szárad (száraz a.), szorul (szoros a.), talál, tanít, tesz, téved (tévelyeg a.), úszik, vezet, vigyáz, visz.*

Arra aligha kell választ keresnünk, miért élnek főigeként alapnyelvi eredetű igék mai nyelvünkben. Ez ugyanis természetesnek látszik. Azt azonban joggal kérdezzük, miért van az, hogy az alapnyelvre visszamenő igék egy része tőalakban nem fordul elő. Ha többé-kevésbé elfogadható választ találunk az utóbbi kérdésre, akkor — egyúttal — az elsőre is választ adunk. A kettő ugyanis szorosan összefügg egymással, ezért egymás kontrasztjában, vagy ha úgy tetszik: rendszerbeli összefüggésükben célravezető vizsgálunk őket.

4. Az egész nyelvemlékes korra — mint láttuk — az jellemző, hogy mind a jövevényigék, mind a belső keletkezésűek kevés kivétellel igésítő képzős alakulatok. Ezért — úgy vélem, okkal — azt következtethetjük, hogy az igék produktív képzővel való ellátásának a tendenciája legkésőbb az ősmagyar kor végefelé megerősödőben lehetett már. Az ugyanis, hogy ez a nyelv alaktani rendszerét lényegesen érintő tendencia gyorsan, máról holnapra létrejött és általánossá vált volna, teljesen valószínűtlen. Ha viszont így van, akkor e tendenciának valamilyen formában tükröződnie kell az ősmagyar korban élt igéken. A nyelvemlékes kor tényei alapján hipotézisként fölteszem, hogy főigeként élő alapnyelvi eredetű igéink egy része azért maradt meg főigeként, mert végződése megfelelt az igei szófaj alaki követelményének (= produktív igéképzővel esett egybe), a származékokban élőké pedig azért veszítette el aktív tövét, mert végződése nem felelt meg e követelménynek (= nem esett egybe produktív igéképzővel).

Lássuk, mit mutatnak fentebb felsorolt alapnyelvi eredetű igéink! A tőalakban élők között 21 *l*, 6 *z* és *n*, 5 *g*, 4 pedig *t* és *d* végű. Ezzel szemben a csak származékokban előfordulók között 4-nek az abszolút töve végződik *l*-re, 2-nek *n*-re, 1-nek *z*-re, *g*, *t*, *d* végű nincs is közöttük. A felsorolt mássalhangzók mind finnugor eredetű, primér igéképzők! S vajon valóban lehetett-e szerepe bizonyos alapnyelvi eredetű igéink főigeként való megmaradásában annak a ténynek, hogy ezek az igék véletlenül olyan mássalhangzóra végződtek, amely mássalhangzók igéképzők voltak? Az említett adatok szerint 46 esetben lehet ezzel a lehetőséggel számolnunk, mert mindössze 7 ellenpéldánk van. De lássuk részletesebben, táblázatos formában, a vizsgálatba a többi ősi igéképzőt is bevonva (a táblázatot l. a következő lapon).

A táblázat 1. szakaszában azokat az egy mássalhangzból álló, finnugor eredetű igéképzőket látjuk, amelyek a tárgyalt igék tövégi mássalhangzóival esnek egybe. A 2. és a 3. szakaszban olvasható szám az 1. rubrikában megnevezett mássalhangzóra végződő alapnyelvi eredetű főigéknek, illetőleg továbbképzett igéknek a száma. A táblázatot két részre osztottam. Az elsőbe azok az adatok kerültek, ahol az ellenpéldák aránya kicsi. A másodikba azokat soroltam, amelyeknél az ellenpéldák aránya nagy.

Mit állapíthatunk meg a számok és arányok segítségével? Mint láttuk, 78 alapnyelvi eredetű igénk él tőalakban ma is. A 78-ból 66 olyan mássalhangzóra végződik, amely valamilyen ősi igéképzőnek felel meg. Ennek a meggyőző számaránynak a láttán hajlandók lennénk a fenti hipotézis elfogadására. Am

1	2	3
<i>l</i>	21	4
<i>z</i>	6	1
<i>g</i>	5	0
<i>t</i>	4	0
<i>d</i>	4	0
<i>n</i>	6	2
<i>s</i>	4	2
<i>m</i>	2	1
<i>p</i>	1	1
<i>sz</i>	1	0
<i>k</i>	2	2
<i>r</i>	10	9

a kérdés pontosabb, definiáltabb, differenciáltabb valószínűsítést kíván. Hogy magyarázhatók ugyanis az ellenpéldák? 44 ősi igénk főalakban már nem él, közülük 21-nek az abszolút töve olyan mássalhangzóra végződik, amely primér igeképzővel esik egybe. (A *hámlík*, *hámoz* denominális származék, ezért nem szerepel ebben a listában.) S ezek egy része miért nem maradt meg főigeként?

Igésítő képzőként — a nyelvemlékes kor tanúsága szerint — termékeny képzők szolgálnak. Primér igeképzőink között már az ősmagyar korban is voltak improduktívak, ezek tehát igésítő képzőként nemigen jöhettek szóba. D. BARTHA megállapítása szerint ősi igeképzőink közül a legelavultabbak az *-r*, *-sz*, *-k* (Szóképz. 24, 26, 35). Azok tehát, amelyeknél a táblázatban a legnagyobb az ellenpéldák aránya. Föltehetjük következésképp, hogy azoknak az alapnyelvi eredetű igéinknek egy része, amelyek improduktívra vált primér igeképzőknek megfelelő mássalhangzókra végződtek, azért bővültek képzőkkel, mert mássalhangzós végződésük nem produktív igeképzővel esett egybe. A példák — ellenpéldák arányát mindegyik esetben befolyásolhatták a nyelvjárási különbségek is. Anélkül, hogy a legcsekélyebb bizonyítékát adhatnánk, joggal számolunk azzal, ősi igeképzőink termékenysége és gyakorisága is tér és idő, azaz nyelvjárások és korok szerint változhatott, eltérő lehetett. Ősi igeképzőink egy része — a velük alkotott s fennmaradt származékok alapján ítélve — rövid ideig volt termékeny, legfőképp az ősmagyar kor elején, illetőleg első felében. Mások — az *-l* például — máig őrzik produktivitásukat.

Mindaz, ami az ősmagyar korban élt alapnyelvi eredetű igékre vonatkozik, érvényes annak a kornak a jövevényigéire is. Lássuk röviden ezeket! Az ősmagyar korban bizonyítottan csak ótörök eredetű igék kerültek nyelvünkbe, és pedig a következők: *bocsánik* (*bocsát* a.), *bocsát*, *csöklik* (*csökken* a.), *gyúr*, *ír* (*ír* ¹a.), *késik*, *őrül*, *seper*, *szán* (*szán*¹ a.), *szór*, *szökik*, *szűnik*, *szűr* (*szűr*¹ a.), *tűr*. A *bosszant*, *bosszankodik* alapszava, a *bosszan-* (< ótörök *busan-* 'bosszankodik, elkeseredik': TESz. *bosszant* a.) nem adatolható éppúgy, ahogy a finnugor eredetű *fárad*, *fáraszt* *fár-* töve sem. Ha igaz az (márpedig valószínű), hogy a ma már csak nyelvjárási szinten élő *őr* 'öröl' ige az átvett ótörök igeitől tovább-

élése (TESz. *őröl* a.), akkor az *őröl* nem is kíván külön magyarázatot. A jövevényigék csekély száma miatt statisztika készítésének, arányszámok kiszámításának nem volna sok értelme. Összefoglalva mégis azt mondhatjuk, hogy a jövevényigék nem cáfolják azt, amit főntebb az alapnyelvi eredetű igék alapján megállapíthattunk (további magyarázati lehetőségeket l. alább).

5. Abban, hogy egy-egy alapnyelvi eredetű és jövevényigénk megmaradhatott-e tőalakban vagy sem, természetesen más tényezőknek is szerepe lehetett, illetőleg bizonyosan volt is. Az egyik: a z *-ik* végződés megjelenése. Az ikes ragozás az ősmagyar korban alakult ki, s „eredetileg a visszaható ige ragozása volt — vö. ma is *tör ~ törik, hall ~ hallik, érez ~ érzik* stb. —, e korai funkció azonban, úgy látszik, már az ősmagyar kor végén bővülni kezdett” (BÁRCZI, MNyÉletr.¹ 61). Az *-ik* végződés automatikusan igésítette az igetövet, az *-ik* végűek tehát — anélkül, hogy külön igeképző járult volna hozzájuk — egyértelműen igék voltak. A tőigék csoportjában 15 ige ikes — a jövevényigék között pedig 5 —, s föltehető, korábban is azok voltak.

A másik tényező a nyelv homonimafélelme lehetett (l. BENKŐ LORÁND alább idézendő cikkét: 44). Akkor, ha eltérő jelentésű, de azonos alakú ige és névszó állt egymással szemben, akkor eggyel több ok volt arra, hogy a szófaji különbséget alakilag is jelöljék — elsősorban az igén, igeképzővel (a morfológiai értelemben vett igeközpontúság a finnugor nyelvek jellemző sajátossága). Például: a finnugor eredetű *has-* igető (*has-ad : has-ít*) és a valószínűleg finnugor eredetű *has* főnév, vagy az uráli eredetű *far* főnév és a *far-* igető (*far-ag*: ezek a magyarban váltak homonimává). Arra persze nem lehet pontosan válaszolni, mely igetőkkel állt szemben névszói homonima az ősmagyar korban. Számuk azonban bizonyára nagyobb volt, mint ahogy a ma élő szavak alapján következtethetünk rá. A nyelv homonima-félelme nem idézett elő tendenciaszerű változásokat. Ezt bizonyítja a tőszói homonimák viszonylag nagy száma. Szerepe azonban bizonyára volt, s közrejátszott más irányú változások megerősítésében és keresztezésében is.

Az úgynevezett *nomenverbum* ok is több kérdést fölvetnek. Aból indulok ki, hogy attól kezdve, ahogy az új igéknek képzővel való születése általánossá vált, *nomenverbum* nem jöhetett s nem jött létre. Az igésítő képzővel való ellátottság ugyanis szükségszerűen igei, tehát csak egy fajta szófajt jelent. Mint tudjuk, ezek az ambivalens értékű szavak részint alapnyelvi eredetűek, részint az ősmagyar kor szülöttei. Számuk nyelvünk korábbi szakaszaiban lényegesen fölülmúlta a mait. Egyre fogynak tehát, s mint BENKŐ részletes elemzéssel bizonyította, elsősorban úgy, hogy igeképzőkkel bővülnek, l.: „die Zeitwörter sind in größerer Zahl weitergebildet worden, wobei ihre ursprüngliche Stammform mit selbständigem lexikalischem Wert ausgestorben ist” (Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Hrsg. WOLFGANG SCHLACHTER. Göttingen, 1970. 43). Az is érthető ezek után, hogy a *les* típusú, tőalakú *nomenverbum* ok között háromszor annyi a névszó, mint az ige (BENKŐ i. h.). De miért vannak mégis, ma is *les* típusú ambivalens tövek nyelvünkben? Tőigéink között 12 ilyen jellegű. Bizonyára azért, amiért magánhangzós végű igéink is vannak még. Az új tendencia nem tudta visszamenőleg is egységessé tenni a hatáskörébe tartozó valamennyi nyelvi elemet.

Az ősi igék tőigeként való megmaradásában szerepe volt a tövek *j e l e n t é s é n e k* is. A magyarban az igék visszaható, műveltető, szenvedő, illetőleg tartós-gyakorító és mozzanatos-kezdő voltát már jó ideje képzővel jelöljük,

fejezzük ki. Ősi igéink egy része jelentését tekintve nem volt egyértelműen visszaható, műveltető vagy mozzanatos stb. a nyelvtörténet korábbi szakaszában. Ezek az igék akkor, amikor igéink körében általánossá vált a különböző igenemek világos elkülönülése, analogikusan besorolódtak egyik vagy másik igekategóriába, s természetesen jelentésüknek megfelelő alaki megkülönböztető jelet (= képzőt) vettek föl. A csak továbbképzett alakban előforduló ősi igék egy része eredetileg minden bizonnyal ezért és így kapta képzőjét, képzőit. A tőigék csoportjában sem igazi visszaható, sem műveltető jelentésű nincsen. Túlnyomó részük egyértelműen cselekvő (zömmel gyakoritónak látszik). A továbbképzettek között viszont az igerendszerünkre oly jellemző tranzitív : intranszitiv opozíció morfológiai jegyeit találjuk: 11 ősi igénk a műveltető *-aszt/-eszt* : visszaható-mozzanatos *-ad/-ed* képzővel bővült (*apad* : *apaszt* stb.). Úgy látszik, ősi igéink tőalakjukban eredetileg zömmel cselekvő funkciójúak voltak. Az igenemek kialakulásakor a cselekvő kivételével mind-egyik igenemet speciális képzővel kellett jelölni. Az akciómínőségek kialakulása, illetőleg az igék igésítő képzővel való ellátásának általánossá válása óta pedig az új cselekvő igék is képzősek már.

6. Valószínűnek tartom, hogy képzővel bővült alapnyelvi eredetű igéink egy része nem nyelvünk külön életében kapta képzőjét, hanem korábban. Ezeket *s z á r m a z é k o k k é n t a z u g o r k o r b ó l* hozta magával a magyar nyelv.

A finnugor nyelvtudomány vonatkozó eredményei alapján HAJDÚ PÉTER azt írja: „Etimológiai anyagunk alapján nem sok származékot tudunk teljesen kimutatni az alapnyelvből. Ezek a rekonstruált szóállománynak alig másfél százalékát teszik ki [például: *egér, nyúl, agyar, holló*] . . . A képzők szerepe az alapnyelvi szóalkotásban azonban jóval nagyobb volt, mint ahogy azt a felsorolt példák számából [8] gondolnánk. A deriváció fontosságának legjobb bizonyítéka a rokon nyelvek képzőgazdagsága, és az alapnyelvre visszavezethető képzők nagy száma . . . A képzőket az alapnyelv bizonyára ugyanolyan nagy mértékben alkalmazta, mint a belőle kiszakadt későbbi leánynyelvek, s ekképp a szavak száma nyilván jóval nagyobb volt a ténylegesen rekonstruált tövekénél” (Bev. 79).

Aligha kíván bizonyítást az a vélemény, hogy a finnugor nyelvekben — időben a mához közeledve — növekedett a szóképzés szerepe, hogy tehát a finnugor alapnyelvben több származék volt, mint az uráliban, s az ugorban még több, mint a finnugorban. Az sem lehet kétséges, hogy különösen a fejlettebb alapnyelvekből (permi, ugor — az urálival s finnugorral szemben) tőszavakat s származékaikat egyaránt örökölték a leánynyelvek. A következő esetekkel számolhatunk: 1. tőszót (például *ad, él, ház*); 2. származékot (például *csókol, egér*); illetőleg 3. tőszót és származékát egyaránt kaptak örökségül az önálló életüket kezdő finnugor nyelvek. Míg azonban egy-egy szónak az első vagy a második típusba tartozása egzaktan bizonyítható, a harmadikba való tartozást legfőljebb valószínűsíthetjük többé-kevésbé. Azt ugyanis, hogy finnugor eredetű képzők az ugor korban járultak-e a tőhöz vagy a magyar és a vogul, illetőleg az osztják nyelv külön életében, nemigen lehet megállapítani. De lássunk néhány lehetséges példát! A magyar *árik* ige *ár-* töve finnugor eredetű (l. MSzFgrE. *árt* és TESz. *árt*¹ a.). Ennek műveltető, esetleg mozzanatos képzős származéka az *árt*. Az *árt*-nak a vogulban pontos megfelelője van: a vog. T. *árt*- 'elfárad' is *-t* képzős alakulat. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a

finnugor alapnyelvben keletkezett ige (finnugor **ars-*) az ugor korban képzővel bővült, s a magyar mind a finnugor eredetű tőigét, mind ugor kori származékát magával hozta. A *hajt* 'biegen' (MSzFgrE. *hajol*, *hajlik*, TESz. *hajt*¹ a.) alapszavát a TESz. ugor eredetűnek mondja. Az idézett vogul megfelelők mindkét szótárban -t műveltető képzősek, tőalakú vogul megfelelő ezek szerint nincsen. Elképzelhető, hogy az ugor korban jött létre a -t képzős származék, nem pedig a magyar és a vogul külön életében. E szerint a *hajol*, *hajlik* a *hajt* mellé másodlagosan, analogikusan került. Ha igaz az, hogy *fejt* igeink a *feslik* tövéből jött létre -t műveltető képzővel (TESz. *fejt* és *feslik* a.), akkor — a vogul megfelelők figyelembe vételével — lehetséges, hogy ez a származék is ugor kori. Lehetséges, de nem bizonyítható. Ahhoz, hogy ebben a kérdésben többet mondhassunk, az szükséges, hogy finnugor — obi-ugrista — nyelvész megvizsgálja a szóba jöhető eseteket, s véleményt nyilvánítson a kérdésben. Amíg ez nem történik meg, addig azzal az általánossággal vagyunk kénytelenek beérni, hogy képzővel bővült alapnyelvi eredetű igeink egy része föltehetőleg származékként került nyelvünkbe az ugor korból.

7. Az ősmagyar kor a magyar nyelv történetének leghosszabb, nyelvtani rendszerének, sajátos arculatának a kialakulása szempontjából döntő korszaka (BÁRCZI, MNyÉletr.¹ 67). Mivel ebből a korból nem maradtak fenn nyelvmlékek, e korszak „rendkívül színes és változatos nyelvi eseményei”-ről (BÁRCZI i. h.) tudjuk a legkevesebbet. Ismereteink a finnugor összehasonlító nyelvtudomány és a magyar nyelvtörténeti kutatások vonatkozó eredményeinek a függvénye.*E két forrás eredményeinek a tükrében lehet és kell újra és újra megvizsgálnunk e korszak egy-egy jelenségét, összefüggő jelenségesoortjait. Még akkor is, ha megállapításaink nagy része hipotézis, amelynek valószínűségi foka eltérő. A jelen tanulmányban — egy kérdéskör vizsgálata kapcsán — lehetséges okok után nyomoztam. Nyelvünk készülő és nagyon várt történeti grammatikájának a megjelenése után bizonyára ezekre a kérdésekre is megnyugtatóbb választ tudunk majd adni.

KISS JENŐ

Azokat — őket*

(Nyelvművelésünk tudományosságáért)

II.

I. A magyar nyelvnek az a sajátossága, hogy bizonyos relációkat, fogalomkapcsolatokat tömören, pusztán toldalékokkal, külön szavak kitétele nélkül ki tud fejezni, nem jelentheti azt, hogy csak a legtömörebb, a sajátosan magyar szerkezetet tekintsük helyesnek. Egy közismert példán szeretném ezt bemutatni. Szinte közhely, hogy a német *Ich liebe dich* szó szerkezetet (ha úgy tetszik: mondatot) mi egyetlen szóval tudjuk kifejezni: *Szeretlek*. De vajon ennek a német mondatnak ez az egyetlen helyes, magyaros fordítása? Nézzük meg azokat a mondatváltozatokat, amelyek mind egyértékesei lehetnek az „*Ich liebe dich*” mondatnak (mondathangsúllyal az igei állítmányon):

* L. MNy. LXXVI, 176—87.

1. Szeretlek.

*Én szeretlek.**Szeretlek téged.**Én szeretlek téged.**Én téged szeretlek.*

2. Téged szeretlek.

*Téged szeretlek én.**Téged én szeretlek.*

3. Szeretlek én.

*Szeretlek téged.**Szeretlek én téged.**Szeretlek téged én.*

Mennyi árnyalatbeli finom különbség! Ha csak az 1. oszlopba írt mondatokat nézzük is, mindegyik változat más szövegbeli, helyzetbeli előzményre, gondolati vagy érzelmi háttérre utalhat, és mindegyik jó fordítása lehet ennek az egyetlen mondatnak: *Ich liebe dich*. (A magyar szerelmi költészetben kereshetünk és alighanem találunk is példát mindegyikre.) A német képtelen ennyi finom árnyalásra. Legfeljebb megfordítja a sorrendet: *Dich liebe ich*, és ennek a második német változatnak megint többféle magyar mondat felelhet meg. Sőt a magyarban olyan szórendi változatok is előfordulhatnak (3.), melyek sem az egyik, sem a másik német változattal nem azonosíthatók pontosan. Ne is szóljunk most arról, ha a mondathangsúly valamelyik névmásra esik; ezek a németben 1 – 1 új mondatot adnak, a magyarban ismét több színű változatokban jelenhetnek meg. „Tapasztalati tény . . . , hogy a magyar anyanyelvű beszélő minden esetben el tudja dönteni, hogy mondatóban személyes névmást használjon-e vagy zéró elemet” — írta erről a mondat típusról RADICS KATALIN (A névmások egy csoportjáról: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. 1974. 78).

Aki tehát azt mondja: a német *Ich liebe dich* helyes magyarsággal annyi — és csak annyi —, mint *szeretlek*, az árnyalatok gazdagsága helyett akaratlanul is ugyanolyan szegénynek, egyszínűnek tünteti fel anyanyelvünket, amilyen ebben a vonatkozásban a német. Az ilyen nyelvművelő törekvés nyelvünk merevedéséhez vezet. (FERENCZY GÉZA gyorsírási feljegyzéseinek egyik csoportjában is ezt a címet találjuk: „nyelvünk merevszik”.) Márpedig a magyarra — mint BÁRCZI GÉZA is hangoztatta egyik utolsó megnyilvánulása alkalmával (1974-ben) a magyar nyelv hetének záróülésén — jellemző a hajlékonyság, az árnyalásra való képesség. Ezeket az árnyalatokat nem célszerű egyetlen változatra leszűkíteni csak azért, mert az a legrövidebb, vagy mert az tér el legjobban a némettől. Aki az *ich liebe dich* típusú szerkezetet mindig csak egy szóval tudja fordítani: *szeretlek*, az éppúgy nem ismeri mondatszerkesztési lehetőségeink hajlékonyságát, mint aki mindig csak így fordítja: *én szeretlek téged*. Az utóbbi típusú fordító nem jó stilszta, mert szorosan a némethez tapad, de az előbbi típusúnak sem gazdagabb a nyelvkincse, mert azon a címen, hogy nem akarja a németet utánozni, kizár minden olyan változatot, melyet egy kissé is idegenszerűnek érez. Nem él a változatok bőségével, mert nem érzi az árnyalati különbségeket. Nem műveli nyelvünket, csak magyar-kodik.

Amit így megállapítottunk erre az 1. személyű igealakra, az érvényes a 3. személyű tárgyias alakra is. A tárgyias ragozás nem teszi okvetlenül fölöslegessé az *azt*, *azokat* típusú névmási tárgyat, még akkor sem, ha a mutató

névmásos szerkezet néha jobban hasonlít a némethez. (Hogy a hasonlóság többnyire csak részleges, azt hiszem, sikerült bemutatnom.) Ne a mindenáron való tömörséget, hanem a rugalmasságot tekintsük nyelv művelésünk vezérelvének! Ha valaki nem érzi a szinonim nyelvtani kifejezésmódok közti finom különbségeket, ám használjon közülük akár egyet, akár ötletszerűen változtatva többet, de nyelvi lektorként vagy szerkesztőként mások szövegén, olyanokén, akik a kis különbségekre is érzékenyek, ne alakítson úgy, hogy a változatos szerkesztésmódokat uniformizálja.

2. Nem akarok az ellenkező végletbe sem beleesni. Nem állítom, hogy az *azokat* névmás mindig helyénvaló ott, ahol nyomtatott szövegben előfordul. A következő színházi beszámolóban pl., melyet Mészáros Tamás egy Hauptmann-drámának vidéki bemutatójáról írt (M. Hírlap 1978. május 10. 6), szerintem is hibás: „A bunda veszprémi bemutatójából levonható módszertani tanulságok minden bizonnyal jótékony hatással lehetnek színházi életünkre, ha akadnak majd, akik megszívlelik *azokat*.” Itt *őket* volna helyes, hiszen a levonható módszertani tanulságokra utal, az egyetlen többes számú főnévre, mely a mondatban előfordul, mégpedig nyelvtani alanyként és egyszersmind témaként. A hiba okát azonban itt sem idegen hatásban kereshetjük, hanem abban a régi tévhitben, hogy személyes névmás csak személyt jelölhet.

3. A hagyományos nyelv művelő megállapításokból most már gondos vizsgálattal ki kell szűrünk azokat, amelyek nem valódi, zavart okozó, hanem csak vélt hibákat kifogásolnak. Ennek a folyamatnak is, a hibák és a hibáztatások keletkezésének és öröklésének is hosszú története van. Minderről egyszer érdemes lesz külön bővebben szólni. Most be kell érünk nyelv művelésünk tudományosságával kapcsolatban egy rövid áttekintéssel és néhány gondolat fölvetésével.

Az idegenszerűség, főleg a németesség gyanújától való félelem az utóbbi száz évben már nem egy régi nyelvi eszközünket, kifejezésmódunkat elszorvasztotta, sokszor olyanokat, amelyeket kiváló nyelv művelőink védelmükbe vettek. Csaknem kihalt a szenvedő ige (ennek elhagyását s így pusztulását nyelvészek is segítették), pedig BALÁZS JÁNOS (MNy. LXXV, 42–55) finnugor és más nyelvi párhuzamokkal bizonyította a 3. személyű szenvedő alak ősi voltát. Hírlapíróink egyre-másra elhagyják (s tanáraink is gyakran elhagyatják tanítványaikkal) az *egy* névelőt, mely valóban újabb fejlemény ugyan (s tán éppen német mintájú, a határozott névelővel együtt), de fontos megkülönböztetésekre alkalmas. Háttérbe szorult, a *-nál*, *-nél*, a *-lag*, *-leg* rag, pedig az előbbiről IMRE SAMU (Nyr. LXXXI, 164–77) mutatta ki, az utóbbiról pedig már NÉGYESY LÁSZLÓ (Msn. I, 5), később BÁRCZI GÉZA is (Msn. XVI, 45) megállapította, hogy korántsem olyan sok esetben idegenszerű, mint amennyire némelyek gondolják. Nyelvi jelenségekre is áll a közmondás: amely ebet meg akarnak ölni, veszett nevét költik. Valakinek feltűnik egy-egy divatos nyelvi jelenség, német analógiát fedez föl benne, ellenszenvet kezd érezni iránta, idegenszerűnek s ezért kerülendőnek nyilvánítja. Mással akarja helyettesíteni, és ritkán veszi észre, hogy amit ajánl, az nem mindig azonos értékű a helytelenített alakkal. Egy-egy nyelvtani vagy frazeológiai fordulattal olykor valóban túltelítődött a nyelvünk, és a germanizmusnak bélyegzés jó eszköz volt a viszszaeszközítésére. Csak hogy a burjánzás meggátlása néha a teljes kiirtáshoz vezetett, máskor — és ez a nagyobb baj — egy-egy idegenszerű fordulat kipellen-

gérézése egészséges nyelvi alakulatok tömeges üldözésévé fajult (pl.: a *meg lett mondva* szerkezetnek olykor németes használata miatt ma már sokan kerülnek mindenféle határozói igenevet; a *-tatik*, *-tetik* túlszaporodásának ellenhatásaként nem egy nyelvművelő idegennek minősít mindenfajta szenvedő szerkezetet; mások ok nélkül kerülnek a *-lag*, *-leg* határozóragot; stb.).

Egy példán szeretném bemutatni, mennyire nem áll nyelvművelésünk a kritikával ellenőrzött tudománynak azon a magaslatán, amely jellemző például a magyar szófejtésre és szótörténetre. A *tényleg* határozószó mellett nyelvművelőink a legutóbbi évtizedig célozni szoktak a *tatsächlich* alakulatra mint a szó német megfelelőjére. Ezzel — még ha nyíltan nem mondták is ki — azt a látszatot keltették, mintha a *tényleg* a *tatsächlich* tükörszava volna. Pedig maga a *tény* sem tükörszó. A *Tat* magyarul nem *tény*, hanem *tett*. A *Tatsache* szó szerinti tükörfordítása *tettdolog* volna. A *tény* olyan nyelvújítási szó, amelynek töve legalább annyira emlékeztet a latin *factum*-ra, mint a német *Tat*-ra. A *Tatsache* ö s s z e t é t e l n e k meg éppenséggel semmi köze a *tény* s z á r m a z é k h o z (amelyben ráadásul ma már alig ismerjük fel a tövet és a képzőt). A főnévből alkotott h a t á r o z ó r a g o s *tényleg* pedig még ennyire sem kapcsolható a német m e l l é k n é v k é p z ő s *tatsächlich*-hez (szó szerint *tettdologi* volna), melyben a melléknév egyúttal (jelöletlen!) határozó is lehet. — A rosszallás valójában a nyelvújítási képzésnek szól, de megokolásul már a múlt században hatásosnak kínálkozott a németességként való megbélyegzés. Ha a német megfelelőkkal akarjuk egybevetni a *tényleg* helyett ajánlott *való b a n* (*i n d e r W i r k l i c h k e i t*), *i g a z á n* (*w a h r h a f t i g*) szavakat, ezek alkotó morfémáiban szintén találhatunk tükörszerű egyezéseket.

4. Nem akarom részletezni a nyelvtani eszközök tucatjait, a frazeológiai kapcsolatok százait, melyeket németesség címen nyelvművelőink akár alkalmi megnyilvánulásokban, akár mozgalmoszerűen több vagy kevesebb sikerrel üldözőbe vettek, inkább néhány általánosabb tanulságot szeretnék levonni. Nyelvművelésünk történetének és a most vizsgált tárgykörnek egybevetéséből ugyanis kínálkozik néhány következtetés egyrészt a nyelvművelés és a nyelvtudomány viszonyára, másrészt a hivatásos nyelvművelők felelősségére nézve.

Anyanyelvünk művelése nemzeti létünkkel függ össze. Egyik gyökere e nemzeti lét és a magyar nyelv önállóságának feltétele. Mozgalomszerűvé akkor vált, amikor legnagyobb szükség volt a magyarság öntudatának ébresztésére: a felvilágosodás és a reformok korában (nyelvújítás), majd a Bach-korszakban és a kiegyezési monarchia korában (új ortológia). Indítéka egyik esetben sem a tárgyilagosságot megfigyelés, hanem a politikai állásfoglaláshoz többé-kevésbé érzelmi szálakkal is fűződő magatartás.¹ Nyelvművelésünk másik gyökere, mely a nemzeti nyelvben is az általános emberi célt tartja szem előtt: fejezzük ki magunkat, gondolatainkat, és értsük meg egymást minél pontosabban, 1945 után kezdett előtérbe kerülni, amikor a demokrácia és a

¹ Kitűnő áttekintést adott a Nyelvőr első évtizedeiről általános nyelvészeti szempontból BALÁZS JÁNOS (Nyr. XCVIII, 129–39). Különösen kiemelte BUDENZ JÓZSEFnek a társadalom haladását figyelembe vevő, korszerű nyelvtudományi szemléletét VOLF Györggyel és még SZARVASSAL szemben is, akik egy akkor már idejétmúlt nyelvszemlélet alapján károsnak és hiábavalónak tartottak minden tudatosabb beavatkozást a nyelv fejlődésébe, mert csak a régi nyelvet és a nyelvjárásokat tekintették természetes és helyes fejleménynek (s ez a felfogásuk jól megfért konzervatív magatartásukkal).

szocializmus építésével kapcsolatban kerestük azt az utat, amely a nemzeti nyelv fejlesztésében és az egyetemes emberi megértésben (kommunikációban) egyaránt előbbre vezet. Ennek az útkeresésnek első állomása volt az Akadémia 1951. évi nagygyűlésén a LŐRINCZE LAJOS előadásához kapcsolódó vita (I. OK. II, 402–49). A vitából és nyelvművelésünknek azóta folyó gyakorlatából nyilvánvaló, hogy nem mindenki értett teljesen egyet az előadásban meghirdetett elvekkel. A hevesebb nyelvvédők (néhányan a nyelvészek közül is) megalkuvónak, engedékenynek látták az új irányzatot, a nyelvészek egy része pedig továbbra is fölöslegesnek talált minden különösebb szabályozást. Amikor 1952-ben, nemzeti létünk újjáalakulásának még úgyszólván a kezdetén, a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi vándorgyűlésén összezsapott a nyelvtudomány és a nyelvművelés (személy szerint PAIS DEZSŐ és LŐRINCZE LAJOS) álláspontja, ez a szembesülés egy évtizedek óta feszülő ellentét megfogalmazása volt. Az ellentét feloldásának akkor az látszott, hogy a nyelvművelés is része a nyelvtudománynak: alkalmazott nyelvtudomány.

Nos, ez a fogalmazás ma már nem megnyugtató. Egyrészt az alkalmazott nyelvtudománynak sok más területe is van a nyelvművelésen kívül, másrészt nem mindenfajta nyelvművelés nyelvtudomány. Van laikus nyelvművelés, és van tudományos nyelvművelés. Nyelvművelést végez az is, aki helytelenít, rosszall egy-egy divatozó vagy akár régóta meggyökerezett nyelvi jelenséget, vagy akár rámutat egy-egy alkalmi hibára, sőt ki is javítja azt, idegen szó helyébe magyart ajánl stb. Ez még nem tudomány. Még akkor sem tudomány, ha az illető megokolja, miért helytelen ez vagy az. Csak az adatok és összefüggések kellő feltárásával és a jelenségek rendszerben való szemléltetésével, no meg száz évnél jóval régebbre visszanyúló történeti ismeretében válhat tudományossá a nyelvművelés.

Nyelvművelésünk tudományosságáért — amit dolgozatom alcíméül is feltüntettem — SZEPESY GYULA emelt szót egy igen emlékezetes (és sajnos, nyomtatásban meg nem jelent) előadásában (1970. ápr. 14., a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályán). Voltaképpen ő is azt kívánta akkor — sürgetőbb és érdekesebb hangon, példák sokaságával nyomósítva —, amit LŐRINCZE LAJOS helyezett kilátásba 1951-ben. És valóban, a tudományos nyelvművelés ma is gyakran csak óhajtott, nem mindig megvalósuló követelmény. A nagyközönséget végképp ki kellene ábrándítani abból a sovinszta gyökerű szemléletből, melynek szélsőséges példájaként PINTÉR JENŐ nyelvvédő könyvét szoktuk idézni. Pedig legkiválóbb íróink (pl. Gárdonyi) és nyelvészeink (mint BÁRCZI GÉZA) sem mentesek az ilyen irányú — és persze a sovinizmussal csak többszörös áttétellel érintkező — elfogultságtól. De nyelvművelő kézikönyveink, értelmező szótáraink a legutóbbi időig tanúsítják, hogy a helytelenítés oka sokszor nem a tudományosan, közléselméletileg megokolható félreérthetőség, hanem egy kellően alá nem támasztott félelem valamiféle idegenszerűségtől. PINTÉR JENŐvel még nem zárult le nyelvművelésünk történetének régebbi korszaka. Újabb nyelvtudósaink egy része is néha csupán a nyelvművelő hagyomány, pusztán érzés vagy felületes analógiák alapján nyilvánít valamit német, latin, francia stb. mintájúnak. Nem látják szükségét annak, hogy az idegen minta hatását ugyanúgy forrásokkal bizonyítsák, ahogy egy szó etimológiájának megállapításához is kellő hitelességű források szükségesek. Laikus nyelvművelőktől elfogadhatjuk azt, hogy pl. a *nap mint nap* kifejezést németesnek érzik. Kell is, hogy figyeljünk a magyarul beszélő nem szakmabeliek észrevételeire, mert ezek is tükröznek valamit a nyelvi közízlés-

ből. De ha nyelvész kritikátlanul átvész ilyen megállapítást, ebben a vonatkozásban ő is laikusként nyilatkozik. Nyelvművelő tájékoztatóink SIMONYI-tól DENGL könyvéig tele vannak ilyenekkel, és újabb nyelvűvelő kiadványaink tudományosságához is volna még kívánnivaló.

Nyelvművelésünket a korábbi hagyomány téves elemeinek továbbélése miatt SZEPESY GYULA eléggé éles hangon bírálta. Elénk állította — helyesen és jogosan — a nyelvűvelés tudományosságának követelményét, de ennek a követelménynek maga sem tesz mindenben eleget. Példáit nem szűri meg, nem válogatja ki olyan gondossággal, hogy azok valóban igazolják mondandóját.

Sietek hozzátenni, hogy jelen írásomat sem tartom tudományos munkának, csupán egy több oldalról kibővített hozzászólásnak nyelvűvelésünk egészéhez és egy fontos részletkérdéséhez. Csak meg akartam jelölni azokat a pontokat, amelyek irányában névmáshasználatunk vitatott kérdései a korszerű nyelvűvelés igényével megoldhatók.

Nyelvművelésünk korszerűsítéséhez és most már nagyon esedékes szempontváltásához szeretnék még néhány kiegészítő megjegyzést fűzni.

5. Még ha megállapított tény is, hogy valami germanizmus, e tény megítélésének más volt a szerepe száz évvel ezelőtt, mint ma. Akkori nyelvűvelésünknek egyik fő elve volt, hogy minél jobban különbözzünk a némettől és a latintól. De arra nem sokan gondoltak, hogy kifogásolt szerkezeteinket más — főleg szláv — nyelvekkel is egybevevessék. Pedig ami a némethez hasonlít, még nem okvetlen német eredetű vagy német mintájú. Lehet finnugor vagy ugor örökség, keletkezhettek szláv vagy más nyelvi hatásra is. A nyelvi „tisztaság” védelme sokszor értelmetlenné válik, ha a kifogásolt szerkezeteket, kifejezéseket nem csupán a német megfelelőhöz hasonlítjuk, hanem egymáshoz, előzményeikhez és a helyettük ajánlott „jó magyar” kifejezésekhez. Körültekintő nyelvész nem írhat ilyesmit, amit most egy a maga területén sokáig népszerű, de a nyelvűvelésben nagyon is műkedvelő szerzőtől idézek, aki a határozói igenévvel alkotott létező szerkezeteket így pellengérezi ki (BOGNÁR ELEK, A szónoklás és előadás művészete. Bp., 1940. 76—7), miután vagy fél-tucatnyi az *lett mondva*-szerű szörnyű kifejezést ilyen példákkal fejez be: *Jaj, ez a repülőgép mindjárt a fejünkre lesz esve!*; *Na, most már be vagyunk vásárolva!*; *Megint ki lettünk kukoricázva!*: „Aki ilyen kifejezéseket használ, lehet nagy tudós, lehet kedves ember, lehet jó szónok is, de magyar ember soha!” Ennek a szemléletnek hiába eszménye a „tisztaság”, sőt „fajtisztaság” magyarság; ilyen értelemben senki sem beszél tiszta magyarsággal. Maga a szerző utal rá: „alig akad ember, akit még nem fertőzött meg ez a kór”. Hát persze, ez nem fertőzés, hanem egy régi magyar szerkezettypusnak újabbkori változata, melyet a maga helyén sokan használnak, mert szükségét látják. És ilyen hangnemű cikkek tucatjával jelentek meg a két világháború közti Magyarosan lapjain. Nem csoda, hogy olyan igényes nyelvészek, mint GOMBOCZ és LAZICZIUS, távol tartották magukat az ilyen nyelvűveléstől.

Effajta megbélyegzések helyett okosabb dolog a változatok kifejező értékére rámutatni, itt-ott persze felhívni a figyelmet a tévesztésekre is, a hanganyag, szintelen fogalmazásra is. „Mondhatta volna szebben is” — ez nyelvűvelésünk egyik korszerű jelmondata akkor, ha nem félreérthető vagy nyilvánvalóan hibás nyelvhasználatot teszünk szóvá. És akkor még mindig vitatkozhatunk rajta, hogy valóban szebb-e az a forma, amit a levélíró vagy a rovatvezető ajánl.

Szeretnék kissé kitérni a nyelv művelők felelősségére. Nyelv művelésünk történetének száz évéből levonhattunk annyi tanulságot, hogy a rosszallás, az üldözés nem mindig azt találja el, amit megcéloz. Nyelv művelő cikkeket olvasó közönségünk nagyobb része nem áll a nyelvi, nyelvtani műveltségnek azok a fokán, hogy világosan elhatárolja a szóvá tett nyelvtani — és általában nyelvi — fogalmakat. Az *el van utazva* szerkezet rosszallása, a *meg lesz mondva* PINTÉR-féle kipellengérezése nagyon is hozzájárulhatott a határozói igenév általános visszaszorulásához, — bár ennek a háttérbe szorulásnak más oka is van, amint TOMPA JÓZSEF kifejti (Anyanyelvi Olvasókönyv 1976. 73–7). Ezért csak valóban kellő okkal hibáztassunk valamit, és alapos körütekintéssel vizsgáljuk meg a hibáztatott jelenség rendszerbeli helyét, vagy éppen azt, hogy miért üt ki a rendszerből. Főleg arra vigyázzunk, hogy egy-egy alkalmi hibából ne általánosítsunk, ne terjesszünk olyasmit, hogy az a fajta jelenség általában magyartalan (pl. a szenvedő jellegű szerkezetek). Az *eladásra kerül*, *befejezéshez jut* típusú körülírás néha valóban fölösleges szószaporítás, máskor olyan szükséges fordulata nyelvünknek, melyet cselekvő igével nem cserélhetünk fel, mert az nem ugyanilyen értelmű.

Tudományos igényű nyelv művelésünk egyre-másra igyekszik megszabadítani a közönséget azoktól a téves hiedelmektől, melyeket a korábbi, nacionalista indítékú nyelvvédő irodalom vagy a laikus nyelv művelők terjesztettek el. Ennek a felvilágosító munkának egyik jelentős úttörője NAGY J. BÉLA tanulmánya a nyelv helyességi babonákról (Nyelv művelésünk főbb kérdései. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. 1953. 244–65). Nem kis része van e babonás félelmek leküzdésében TOMPA JÓZSEF egy-egy tanulmányának. A mutató névmás kérdéses használatában mégis sok kollégánk próbálta a legújabb időkig fenntartani, sőt fölleveníteni SZARVAS GÁBOR ítéletét. Ez szerintem azért van, mert nem vizsgálták eléggé s ezért nem látták a névmásfajták jelentéstani rendszerbeli helyét. Ezt pedig nyelvészeti kutatásunknak egy máig fennálló korlátjával tudnám elsősorban magyarázni: szavakat vagy mondatokat vizsgálunk, újabban legfeljebb még mondatkapcsolatokat, de alig terjed ki figyelmünk a távolabbi szöveg egészére. A jövő szövegtanának távlatai a Kaposváron rendezett nyelvészeti tanácskozáson kezdtek először igazán kibontakozni. Szükség van a szövegtani alapú aktuális tagolás kutatására. Ilyen szempontokkal, az ismert és az új elemeknek az adott beszédhelyzetben folyton alakuló viszonyát vizsgálva kell bőséges adatgyűjtéssel egészíteni a magyar történeti nyelvtan idevágó fejezeteit is, megtámogatva a magyar nyelvterület különböző részeiből vett gyűjtéssel, nyelvjárási és regionális köznyelvi szövegek vizsgálatával. A mutató és személyes névmási elemek (ideértve sokszor a birtokos személyragokat meg az *-é* birtokjelet is) nem vizsgálhatók eredményesen, ha elhanyagoljuk a bővebb szövegjelentéstani szempontokat. A nyelv művelés, de a magyar nyelvtani szerkezetek történetének feltárásához is szükség van ezenkívül az idegen hatások rendszeres földerítésére, de nem a korábbi felületes módon, hanem mindig két nyelv eszközrendszerének és az érintkezés történeti, művelődéstörténeti körülményeinek alapos egybevetése útján. Újra meg kell határozni, mit nevezünk germanizmusnak, de ehhez a kontrasztív nyelvtan megfelelő részeit jobban ki kell dolgozni.

6. Hadd térjek ki néhány személyes vonatkozásra. BRASSAI SÁMUEL működését ma kissé másképp látom, mint az ötvenes évek elején. Mint a mai magyar mondattani kutatások egyik úttörőjét most is igen jelentősnek tartom.

De nyelvművelői megnyilatkozásaiban nem vélem tekintélynek. Néha több bennük az egyéni nyelvérzéken és a hazafias lobogáson alapuló állásfoglalás, mint a mélyebb tudományos elemzés. Minden megjegyzését kritikával kell fogadnunk, mert nem egy kérdésre — főleg a germanizmusokra — nézve már a maga korában sem volt igaza. BRASSAIRA is jellemző az, amivel BALÁZS JÁNOS SZARVAST jellemezte (A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. 1970. 24): egyfelől új meglátásokkal és vizsgálatokkal utat nyitott a későbbi átfogóbb szemléletű kutatásnak, másfelől maga is szűk korlátok közt szemlélte anyanyelvét.

SZARVAS GÁBORRól már szoltam. A tőle örökölt egyoldalú szabályt (hogy ti. *azt*, *azokat* névmással csak hangsúlyosan utalhatunk vissza) nem minden nyelvművelőnk fogalmazta ilyen élesen. Többen — mint GÁLFFY MÓZES, FERENCZY GÉZA — inkább óvatosan arra intettek csak, hogy az *őket* névmás nem csupán személyre utalhat. A mérsékelt megfogalmazás jellemzi TOMPA JÓZSEF korábbi megnyilatkozását is (Magyar nyelvhelyesség⁴ 220). Viszont egy újabb cikkében és annak több változatában annyira élére állítja a kérdést, hogy az szinte kihívja a bíráló észrevételt. Amikor a Somogyi Néplapban és az „Anyanyelvi Őrjárat” című kötetben (1971. 155) ilyen címet ad írásának „Akkor szép az erdő, mikor (az?) zöld . . .”, s utána a népdalidézet mellékmondatának alany nélküli formájára hivatkozva fölöslegesnek minősít sok más példában kitett mutató névmást, hamis analógiára épít, mert kikerülte a figyelmét az előzménybeli szerkezeti különbség. Pl. meghökkenti őt az ilyen mondat: „A munka mérésének olyannak kell lennie, hogy *az* kizárólag csak annak a munkáját tükrözze, akinek a munkáját mérjük.” Pedig amilyen természetes, hogy a *mikor zöld* mellékmondatban nem kell névmási alany, hiszen az előző tagmondat alanyát odaértjük, éppoly természetes, hogy a másik, hosszabb mondatban ki kell tenni a mellékmondat *az* alanyát, hiszen nem az előző tagmondat alanya ismétlődik, az *az* alany az előző tagmondat részes-határozójára utal (*mérésének*). „Addig üsd a vasat, míg meleg” — idézi egy másik cikkében TOMPA a közmondást, és teljesen igaza van, amikor hozzáfűzi: „Itt is világos mindannyiunknak, hogy a mellékmondatban a főmondatbeli tárgyra (*a vasat*) mint alanyra gondolunk.” További magyarázatként hozzátelhetjük: azért, mert a vas a főmondatban téma, azaz a mondanivaló lényegéhez képest csak másodlagos fontosságú, és mint ilyen, lélektanilag alany-szerű. De a közmondáshoz hasonló szerkezetű hibáztatott mondatban más a helyzet: „Fölvettük a tényállást, ahogy *az* a vallomásokból megállapítható volt”. Itt a „tényállás” nem téma, a *fölvettük a tényállást* tárgyas szerkezet a maga egészében tartalmaz fontos közölnivalót; a tárgyra pedig, ha nem téma, világosabb a visszautalás a kitett *az* névmással. — „Akkor szép az erdő, mikor zöld . . .” Persze: az erdő szép, az erdő zöld. Az azonos alanyt nem kell ismételni. De a többi, kifogásolt példában nem az alany, nem a tárgy, nem a birtokos ismétlődik, hanem a — helyes magyar nyelvérzéssel kitett — névmási alany, tárgy, birtokosjelző egy más mondatrészi szerepű főnévre utal vissza. Szeretném meggyőzni TOMPÁt, hogy a tágabb összefüggések mérlegelésével ebben a kérdésben is érdemes lenne olyan felfogást kialakítania, amely hozzáillik, méltó az ő egész eddigi munkásságához, történeti módszeréhez, a rendszert és a fejlődést egyébként kitűnően meglátó filológiai lelkiismeretességéhez és az „Anyanyelvi olvasókönyv” című könyvében összegyűjtött és újraírt tanulmányok többségének mérlegelő, tárgyilagos hangjához.

SZEPESY GYULÁNAK azt kell mondanom, hogy említett hibái ellenére is fején találta a szöveget: világosan megfogalmazta a visszaütaló az névmás használatának egyik legfőbb kritériumát. Hogy az előző mondategység alanyára személyes névmással (vagy annak hiányával), egyéb, függő névszói mondatrészére pedig mutató névmással utalunk vissza, ez olyan alaptörvénye a magyar névmásfélék anaforikus használatának, mely teljesen egybevág azzal, amit más úton PLÉH CSABA és RADICS KATALIN is megállapított.

A BRASSAITÓL és SZARVASTÓL származó örökség időszerű átértékelése nem könnyű feladat. Tanúsítja ezt megjelenőben levő új Nyelvművelő Kézikönyvünk, melyben tizenöt szerzőnek 10–12 év alatt készült, két kötetnyi kisebb-nagyobb cikke újabb négy-öt évi munka után is csak részben van összehangolva egymással és azokkal az elvi alapokat tartalmazó, de valóban korszerű álláspontot tükröző cikkekkkel, melyeket LŐRINCZE LAJOS öntött végleges formába. Ezt a munkát a következő években egységesebb, összehangolt szemléletet kialakítva igyekszünk befejezni.

A korszerű nyelvművelés alapelveit az utóbbi években akadémiai szinten BENKŐ LORÁND foglalta össze (MNy. LXXII, 385–94), más vezérszempontról SZÉPE GYÖRGY vázolta (Nyr. CII, 65–73), magam pedig vállalkoztam annak bemutatására, hogyan tartalmazza Nyelvművelő Kézikönyvünk viszonylag röviden, a nagyközönség számára a kérdéses névmások helyes használatára vonatkozó tudnivalót: Nyr. CIII, 421–6.

ELEKFI LÁSZLÓ

Tényszerű és véleményyszerű modalitás a mértékkifejező magyar állítmányi szerkezetben

1. Két új modális kategória. — A) A mértékkifejező állítmányi szerkezet egy ige és egy mértékjelölő elem kapcsolata. A mértékjelölő elem vagy mennyiséget jelöl (pl. 1F és 1E), vagy pedig egy minőség fokát az *olyan*, illetve *úgy* utalószók segítségével (pl. 2F és 2E). Példamondatainkban a \emptyset a törölt kopula helyén áll, a ' pedig az erős hangsúly jele: (1F) '*Tízéves \emptyset* . — (1E) '*Van tízéves*. — (2F) '*Ő olyan szépen rajzol, mint 'te*. — (2E) '*Rajzol ő olyan szépen, mint te*.

Az (1F) és (1E) mondatokban a mértékkifejező állítmányi szerkezet egésze állítmány, hiszen a mértékjelölő elem nem más, mint egy kopula melletti állítmányi kiegészítő (az ún. névszói vagy névszói-igei állítmány névszói része). A (2F) és (2E) mondatokban azonban igei állítmányt találunk, amelynek a mértékjelölő elem nem része, hanem bővítménye, ezekben a mondatokban tehát a mértékkifejező állítmányi szerkezet állítmányra és bővítményre bontható.

A példamondatokból az is látható, hogy a mértékkifejező állítmányi szerkezetnek két fő formája van, ezeket hívtuk F-, illetve E-formának. Az F a t é n y s z e r ű (faktuális) forma rövidítése. A mértékkifejező állítmányi szerkezet akkor kerül ebbe a formába, ha az általa kifejezett mértéket o b j e k t í v t é n y k é n t kezeljük. Az E viszont a v é l e m é n y s z e r ű (evaluatív) forma rövidítése, amelyet akkor kap a mértékkifejező állítmányi szerkezet, ha az általa kifejezett mértéket b e c s l é s e n a l a p u l ó s z u b j e k t í v v é

l e m é n y k é n t állítjuk be. Az utóbbi nem föltétlenül bizonytalanabb vagy gyengébb, mint az objektív tényközlés, sőt, éppen szubjektív jellegénél fogva, annál jóval határozottabbnak, erősebbnek is tűnhet.

A két forma a tagadó mondatban (jele: n) is elkülönül: (1nF) '*Nem tízéves ő*. — (1nE) '*Nincs tízéves*. — (2nF) '*Ő nem olyan szépen rajzol, mint te*. — (2nE) '*Nem rajzol ő olyan szépen, mint te*.

B) Mivel a két forma segítségével kétféle álláspontot tudunk kifejezni a mondottak igazságtartalmával kapcsolatban, továbbá mivel a mondat igazságtartalmával kapcsolatos álláspontunk grammatikai kifejező eszközeit a m o d a l i t á s kategóriájába szokás utalni (vö. JOHN LYONS, Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge, 1971. 307), kimondhatjuk, hogy a tényszerű F-forma és a véleményyszerű E-forma modális kategóriák.

Ezen az alapvető tényen az sem változtat, hogy — mint látni fogjuk — a mértékkifejező állítmányi szerkezet kétféle formájával, illetve azok állító és tagadó változataival finoman manipulálhatjuk a valóban kifejezett mértéket. Így a tényszerű modalitás állító változata segítségével a z o n o s í t j u k a mértéket (a kifejezett mérték azonos az állítmányi szerkezetben szereplő mértékkal, pl. 1F és 2F), tagadó változatával m e g m á s í t j u k a mértéket (a kifejezett mérték nem azonos az állítmányi szerkezetben szereplő mértékkal, pl. 1nF és 2nF). A véleményyszerű modalitás állító változatával viszont e m e l j ü k a mértéket (a kifejezett mérték legalább azonos az állítmányi szerkezetben szereplő mértékkal, de lehet, hogy nagyobb annál, pl. 1E és 2E), tagadó változatával pedig c s ö k k e n t j ü k a mértéket (a kifejezett mérték kisebb az állítmányi szerkezetben szereplő mértéknél, pl. 1nE és 2nE). Ezek a jelentésárnyalatok azonban nem befolyásolják a tényszerűség és véleményyszerűség alapvető kettősségét, amelyek viszont modális kategóriák.

A két forma közül az F a jelöletlen (unmarked), az E pedig a jelölt (marked). Ezért, ha csak nincs különleges okunk arra, hogy az E-formát válasszuk, az F-formát fogjuk választani (egyszerű tényközlés). Ha viszont szubjektív véleményünket kívánjuk közölni, akkor ez, mint különleges ok, lehetővé teszi, hogy az E-formát válasszuk.

C) A két modalitás feltételezése a mértékkifejező állítmányi szerkezetben több szempontból indokolt.

Először: pusztán az eltérő kontextussal nem magyarázható meg a két forma. Sokszor ugyanaz a kontextus mindkét formát kiválthatja a válaszmondatban, attól függően, hogy a beszélő tényszerűen vagy véleményyszerűen nyilatkozik-e. Például, az (1F) vagy (1E) mondat bármelyikével válaszolhatunk a *Mennyi idős Péter?* kérdésre: (1F) '*Tízéves ő*. — (1E) '*Van tízéves*.

Hasonlóképpen, akár a (2F), akár a (2E) válasz lehet a *Hogyan rajzol Péter?* kérdésre: (2F) '*Ő olyan szépen rajzol, mint te*. — (2E) '*Rajzol ő olyan szépen, mint te*.

Az F jelzetű válaszmondatok egyszerű tényközlések, az E jelzetűek viszont a szubjektív becslés mozzanatát tartalmazzák. Kétségtelen, hogy az F jelzetű válaszmondatok valószínűsége nagyobb, mint az E jelzetűeké. Ennek az az oka, hogy az F a jelöletlen forma, az E-formához a szubjektív becslés mozzanata szükséges. Ez azonban nem a kontextustól, hanem a beszélő álláspontjától függ.

D) Második érvünk a két új modalitás mellett az, hogy segítségével kielégítően megmagyarázhatjuk a *van* (*vannak, nincs, nincsenek*) kopula különleges fennmaradását a névszói állítmányban.

Tudjuk, hogy a magyar névszói állítmány létige-kopulája jelen idő 3. személyben törlődik a felszínről, ha nem áll ható formában, illetve felszólító vagy feltételes módban. (Mivel a kopulás és kopula nélküli változatok kiegészítő disztribúcióban vannak, szakítani kellene végre azzal a hagyománnyal, hogy az előbbieket névszói-igei, az utóbbiakat pedig névszói állítmánynak nevezzük. Célszerűbb őket összetett, illetve egyszerű névszói állítmánynak hívni.)

Azt is tudjuk, hogy a kizáró körülmények ellenére a jelen idejű, 3. személyű létige-kopula (*van, vannak*, illetve a tagadószóval összeolvadt *nincs, nincsenek* alakban) mégis megjelenhet a felszínen, pl.: (3) *Ő 'van olyan magas, mint én.* Ez a jelenség a kopula különleges fennmaradásának nevezhető. Korábbi példamondataink közül az (1F) és (1nF) a kopula normális törlődését szemléltetik, az (1E) és (1nE) viszont a kopula különleges fennmaradását.

A jelenség megmagyarázására több kísérlet történt.

Egyesek szerint a kopula akkor marad fenn különlegesen, ha rajta (vagy azon a mondatszakaszon, amelybe beletartozik) kiemelő hangsúly van (vö.: TOMPA: MMNyR. II, 81, 128; RÁcz: MMNy. 241).

Ez azonban nem lehet valódi ok. Ha a kiemelő hangsúly lenne a kopula különleges fennmaradásának a magyarázata, akkor minden olyan jelen idejű, 3. személyű mondatban fenn kellene maradnia, amelynek nem 3. személyű változatában a kopulán (vagy azon a mondatszakaszon, amelybe az beletartozik) kiemelő hangsúly volna. Így például a következő, (4) mondatnak helyesnek kellene lennie, hiszen az nem más, mint 3. személyű változata az (5) mondatnak: (4) **Ő sápadt 'van, de beteg 'nincs.* — (5) *Én sápadt 'vagyok, de beteg 'nem (vagyok).*

A (4) mondat azonban helytelen. Helyette valami ilyesmit mondunk: (4') *Ő sápadtnak 'sápadt, de betegnek 'nem beteg.* Vagyis a kiemelő hangsúly nem elég erős tényező ahhoz, hogy a jelen idejű, 3. személyű kopulát megmentse a törléstől. A kiemelő hangsúllyal nem magyarázható meg a kopula különleges fennmaradása.

Mások szerint a kopula különleges fennmaradásának jelentésbeli feltételei is vannak: a kopula az olyan mondatban marad meg, amely nemcsak nyomatékos, hanem egyúttal összehasonlítást fejez ki, vagy „valakinek, valaminek a koráról, a nagyságáról, a súlyáról, a mennyiségéről van szó” benne (BALOGH—GÁLFFY—J. NAGY, A mai magyar nyelv kézikönyve. Bukarest, 1971. 295). Ez az indoklási kísérlet azért jelentős, mert világosan elkülöníti a névszói állítmányok egy olyan csoportját, amelyben a kopula különlegesen fennmaradhat. Az ebbe a csoportba tartozó állítmányok mennyiséget fejeznek ki (a kor, a nagyság és a súly szintén mennyiségi mutatókkal jellemezhető). Továbbá, az összehasonlítás mozzanatának a megemlékezésével burkoltan a másik esélyes csoportra is céloz, anélkül, hogy nevén nevezné, ez pedig a minőség, tulajdonság fokát, mértékét kifejező névszói állítmányok csoportja. Sajnos azonban, amellet, hogy ez a célzás homályos, arról sem világosít fel bennünket, hogy csak alapfokú összehasonlítás esetén maradhat fenn a kopula, középfokú összehasonlítás esetén már nem: (3) *Ő 'van olyan magas, mint én.* (6) **Ő 'van magasabb, mint én.*

A magyarázat legnagyobb hiányossága azonban az, hogy — a korábbi véleményekhez csatlakozva — a nyomatékosságot is döntőnek tartja. Fentebb láttuk, hogy a nyomatékosság egymagában, jelentésbeli kritériumok nélkül nem magyarázza meg a kopula különleges fennmaradását. Most látnunk kell,

hogy a jelentésbeli kritériumokkal együtt sem használható magyarázatként. Az olyan, mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező névszói állítmány is lehet nyomatékos, amelynek a kopulája szabályos módon törlődik, pl.: (7) 'Ő *θ olyan magas, mint én.* (Nem pedig te.)

Másrészt az olyan mondat is lehet nyomatéktalan (azaz több egyforma erejű hangsúlyt tartalmazó), amelyben a mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező névszói állítmány kopulája különlegesen fennmarad, pl.: (8) 'Ő *'van olyan 'magas, mint 'én.*

Az igaz, hogy a törlődő kopulájú névszói állítmányt tartalmazó mondatok, mint amilyen a (7) is, általában nyomatéktalanok, és csak valamilyen kontraszt teszi őket nyomatékosná. Az is igaz, hogy a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmányt tartalmazó mondatok általában nyomatékosak, mint a (3), és csak a jobb érthetőség kedvéért vagy érzelmi okokból válnak nyomatéktalanná, mint amilyen a (8). Mindebből azonban nem következik, hogy a nyomatékoság előfeltétele annak, hogy a mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező névszói állítmány kopulája különlegesen fennmaradjon. Csak annyi következik, hogy a nyomatékoság az ilyen állítmányt tartalmazó mondatok tipikus formái ismérvei közé tartozik.

De ha nem fogadjuk el a nyomatékoságot, mint a kopula különleges fennmaradásának egyik előfeltételét, akkor mit teszünk a helyébe? Hiszen a másik előfeltétel, az tudniillik, hogy a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmány mennyiséget vagy minőségfokot, egyszóval *m é r t é k e t* fejez ki, akármennyire helytálló, önmagában nem elégséges. Segítségével leszűkíthetjük a kopula különleges fennmaradásának a jelenségét a mértékkifejező névszói állítmányok körére, de ezen a körön belül már nem tudjuk megmondani, hogy a kopula mely esetekben marad fenn, és mely esetekben törlődik.

A magyarázat hiányzó láncszemének pontosan az a két modalitás tűnik, amelyről a jelen dolgozat szól. Ha a mértékkifejező névszói állítmány *t é n y s z e r ű m o d a l i t á s ú*, akkor a kopulája a fentebb ismertetett kizáró feltételek esetén törlődik (lásd 1F, 1nF és 7). Ha viszont a mértékkifejező névszói állítmány *v é l e m é n y s z e r ű m o d a l i t á s ú*, akkor kopulája a kizáró körülmények ellenére sem törlődik, hanem a felszínre kerül (lásd 1E, 1nE, 3 és 8).

Az, hogy a mértékkifejezés kritériuma mellé a modalitás kritériumát állítjuk, két szempontból jelentős. Egyrészt teljesen szemantikai alapon tudjuk megmagyarázni a kopula különleges fennmaradásának a jelenségét. Másrészt a jelenséget nem elszigetelten, hanem a mértékkifejező állítmányi szerkezetek általánosabb kérdésének a részeként vizsgáljuk.

2. A két modalitás formája. — A) A mértékkifejező állítmányi szerkezet releváns elemei a következők: az ige (V), a mennyiséget vagy minőségi fokot képviselő (mértékjelölő) elem (Q) és, tagadó mondatban, a *nem* tagadószó.

Az (1F) és (1E) mondatokban a Q számneves konstrukció (*tízéves*), amely nem kíván további pontosítást. Ha azonban a Q nem számneves konstrukció, akkor egy mellékmondat adja meg a Q által képviselt mennyiségi vagy minőségi fok pontos értékét. A mellékmondat gyakran hiányos formájú, mint pl. a *mint te* elem a (2F) és (2E) mondatokban. A kontextus természetesen a mellékmondatot feleslegessé is teheti. Akár szerepel, akár nem, a mellékmondat lé-

nyegtelen az állítmányi szerkezet formája szempontjából. Ami fontos, az a V, a Q és a *nem* elemek sorrendje, illetve hangsúlyozása.

B) Vizsgáljuk most meg a tényyszerű modalitásban álló mértékkifejező állítmányi szerkezet formáját, amit fentebb F-formának nevezünk.

Tipikus körülmények között az F-formában a Q közvetlenül megelőzi a V-t. Ha a mondat tagadó, a *nem* elem közvetlenül megelőzi a Q-t. Az erős hangsúly a *nem* elemre, illetve ennek hiányában a Q elemre esik. A V nem erős hangsúlyú.

Ha az állítmány névszói, és a V olyan létige-kopula, amely nem ható formájú és nem áll sem feltételes, sem felszólító módban, akkor jelen idő 3. személyű alakjait (*van, vannak*) a felszíni szerkezetben zéró pótolja. A tipikus F-forma tehát így alakul:

$$\left\{ \begin{array}{l} 'Q \\ 'nem + Q \end{array} \right\} + V$$

Eddigi példamondatainkban a következő állítmányi szerkezetek szemléltetik ezt a formát: (1F) *'tízéves + Ø*; (2F) *'olyan szépen + rajzol*; (1nF) *'nem + tízéves + Ø*; (2nF) *'nem + olyan szépen + rajzol*.

Más mondatrészek megelőzhetik és/vagy követhetik az F-formát, de nem ékelődhetnek bele abba. Azok a mondatrészek, amelyek követik az F-formát, tipikusan szintén erős hangsúlyt kapnak, és a mondat nyomatéktalan lesz, ha a mondat állító. Tagadó mondatban azonban az a tipikus, ha a *nem* tagadószó kapja a mondat egyetlen erős hangsúlyát.

Előfordulhat, hogy az F-formájú állítmányi szerkezetet tartalmazó mondat alanya vagy más mondatrésze valamilyen okból kiemelő hangsúlyt kap. Ilyenkor az úgynevezett FOGARASI-szabálynak megfelelően az állítmányi szerkezet közvetlenül a kiemelt elem után következik, és azzal szoros egységet alkot. Ha a kiemelő hangsúllyal ellátott elem nem összefoglaló vagy nagyító értelmű kifejezés, akkor az utána következő F-formájú állítmányi szerkezet fordított szórendű lesz: a Q és V helyet cserélnek, és az állítmányi szerkezet egyik eleme sem lesz erős hangsúlyú. Természetesen a *van* és *vannak* alakokat továbbra is zéró pótolja. A fordított szórendű F-forma így alakul:

$$\left\{ \begin{array}{l} V \\ nem + V \end{array} \right\} + Q$$

Korábbi példáink közül ezt szemlélteti a (7) mondat állítmányi szerkezete: (*'Ø*) + Ø + *olyan magas*.

C) A véleményyszerű modalitásban álló mértékkifejező állítmányi szerkezet formáját fentebb E-formának neveztük el.

Az E-formában a V és a Q kapcsolata nem szoros, mert más mondatrész (pl. az alany) közéjük kerülhet. Tagadó mondatban a *nem* elem közvetlenül megelőzi a V-t. Az erős hangsúly a *nem* elemre vagy ennek hiányában a V-re esik. A Q nem kap erős hangsúlyt.

Ha az állítmány névszói, akkor a létige-kopula az ismert kizáró körülmények között is a felszínre tör: állító mondatban *van*, illetve *vannak* alakban, tagadó mondatban pedig a *nem* elemmel összeolvadva *nincs*, illetve *nincsenek* alakban. A tipikus E-forma így foglalható össze:

$$\left\{ \begin{array}{l} V \\ 'nem + V \end{array} \right\} (+ \dots) + Q$$

Korábbi példáink közül ezt szemléltetik a következő mondatok állítmányi szerkezetei: (1E) *'van + tízéves*; (2E) *'rajzol (+ ő) + olyan szépen*; (1nE) *'nincs + tízéves*; (2nE) *'nem + rajzol (+ ő) + olyan szépen*; (3) *'van + olyan magas*.

Ha a beszélő a mértékjelölő elemet (a Q-t) fontosnak tartja (pl. nyíltan vagy burkoltan szembeállítja egy másik Q-val), előre hozhatja azt:

$$Q (+ \dots) + \left\{ \begin{array}{l} V \\ 'nem + V \end{array} \right\}$$

A Q ilyenkor mellékhangsúlyt kap, de erős hangsúlyúvá ilyenkor sem válik. Példaképpen álljon itt a (2E') mondat: *Olyan szépen + 'rajzol (+ ő, mint te)*. (De olyan gyorsan nem.)

Más mondatrészek a mondatban általában nem kapnak erős hangsúlyt, így a *nem* elem vagy a *V* erős hangsúlya mint egyetlen mondathangsúly uralkodik, és a mondat nyomatékos lesz, függetlenül attól, hogy hol áll a Q. Igen gyakori, hogy az egyedül erős hangsúlyú *V* vagy *nem* elem a mondat élére kerül, és így a mondat nemcsak nyomatékos, hanem úgynevezett emocionális formájú is lesz (vö. ELEKFI LÁSZLÓ, Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban: NyK. LXVI, 338–40). Ilyenek az (1E), (2E), (1nE) és (2nE) példamondatok.

Mint láttuk, az E-formájú állítmányi szerkezetnek csak formai ismérve, de nem előfeltétele a mondat nyomatékossága. Azok a törekvések, amelyek az E-formát vagy azon belül a kopula különleges fennmaradását a mondat nyomatékosságával próbálják megmagyarázni, összekeverik az okot az okozattal. Azt is láttuk, hogy az ilyen mondatok nyomatékossága még formai ismérvként sem kötelező. A jobb érthetőség kedvéért megismételt mondatban vagy bizonyos érzelmek, pl. panaszosság érzékeltetésére előfordulhat, hogy a Q elembe és az állítmányi szerkezeten kívül eső mondatrészekben is erős hangsúlyok alakulnak ki, és a mondat nyomatéktalan lesz. Ilyen volt a (8) példamondat.

3. A két formához kapcsolódó jelentésárnyalatok. — A) Az F-forma segítségével a beszélő objektív tényként állítja be a kifejezett mennyiséget vagy minőségi fokot. Ehhez a tényszerű modális jelentéshez az F-forma állító, illetve tagadó változataiban további, finomabb jelentésárnyalatok társulnak.

Az állító változat mértéka z o n o s í t ó, mert a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok pontosan azonos a Q által képviselt mértékkel, annál sem nagyobb, sem kisebb: (1F) *'Tízéves ő.* = *'Sem több, sem kevesebb.* — (2F) *Ő 'olyan szépen rajzol, mint 'te.* = *'sem szebben, sem csúnyábban.*

A tagadó változat mérték m á s í t ó, mert a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok vagy nagyobb, vagy kisebb a Q által képviselt mértéknél. Ennek megfelelően az adott formai változatot mértékemelőnek is, mértékcskéntőnek is értelmezhetjük.

Ha a Q mennyiséget jelöl, mindkét értelmezés egyformán lehetséges: (1nF) *'Nem tízéves ő.* = *'Több.* | *'Kevesebb.*

Ha a Q egy meghatározott minőség fokát jelöli, az adott formai változatot elsősorban mértécsökkentőnek értelmezzük, de nem lehet kizárni a mértékemelés lehetőségét sem: (2nF) *Ő 'nem olyan szépen rajzol, mint te. = 'Csúnyábban rajzol.' | 'Szebben rajzol.'*

A (2nF) elsődleges jelentése ('Csúnyábban rajzol') így hasonlít a (2nE) mondat (*Nem rajzol ő olyan szépen, mint te.*) egyetlen jelentéséhez ('Szerintem csúnyábban rajzol'). De amíg az utóbbi becslésen alapuló szubjektív véleményként fejezi ki egy bizonyos mérték el nem érését, addig a (2nF) ezt objektív tényként közli. A (2nF) továbbá, ha másodlagosan is, megengedi a mértékemelés interpretációját is (pl. *Ő nem olyan szépen rajzol, mint te, hanem szebben.*), a (2nE) viszont nem.

Előfordulhat, hogy az F-formában a Q az *olyan* vagy az *úgy* szóból áll, vagy az *olyan* szó és egy főnév kapcsolatából, pl. *olyan tanár*. A Q ilyenkor kétértelmű. Vagy egy közelebbiről nem meghatározott minőséget, vagy valaminek a közelebbiről nem meghatározott fajtáját, féleségét képviseli. Ilyenkor az állító változat nem csupán mértékazonosító, hanem fajtaazonosító is lehet: (9F) *Ő 'olyan tanár ő, mint 'te. = 'Sem jobb, sem rosszabb.' | 'Nem más szakos.'* — (10F) *'Úgy dolgozik, mint 'te. = 'Sem jobban, sem rosszabbul.' | 'Nem más módon.'*

A tagadó változat pedig nemcsak mértékmásító, hanem fajtamásító is lehet: (9nF) *Ő 'nem olyan tanár ő, mint te. = 'Jobb' | 'Rosszabb.' | 'Más szakos.'* — (10nF) *'Nem úgy dolgozik, mint te. = 'Jobban.' | 'Rosszabbul.' | 'Más módon.'*

B) Az E-forma segítségével a beszélő úgy állítja be a kifejezett mennyiséget vagy minőségi fokot, mint becslésen alapuló véleményt. Ezen a modális jelentésen kívül az E-forma állító, illetve tagadó változatai további, finomabb jelentésárnyalatokat hordoznak.

Az állító változat mértékemelő, mert a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok legalább azonos a Q által képviselt mértékkel, vagyis valószínűleg valamivel nagyobb is annál. A Q a kifejezett érték alsó határát képviseli (a lehetetlen értelmezéseket megcsillagozzuk): (1E) *'Van tízéves. = *'Sem több, sem kevesebb.' | 'Szerintem több is.'* — (2E) *'Rajzol ő olyan szépen, mint te. = *'Sem szebben, sem csúnyábban.' | 'Szerintem szebben is.'*

A tagadó változat viszont mértécsökkentő, mert a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok nem éri el a Q által képviselt mértéket: (1nE) *'Nincs tízéves. = *'Több.' | 'Szerintem kevesebb.'* — (2nE) *'Nem rajzol ő olyan szépen, mint te. = *'Szebben rajzol.' | 'Szerintem csúnyábban rajzol.'*

Ha az E-formában fordul elő, hogy a Q az *olyan* vagy az *úgy* szóból, illetve az *olyan* szóból és egy főnévből áll (pl. *olyan tanár*), a Q nem lesz kétértelmű. Csak egy közelebbiről nem meghatározott minőséget képviselhet, de fajtát, féleséget nem: (9E) *'Van ő olyan tanár, mint te. = *'Sem jobb, sem rosszabb.' | *'Nem más szakos.' | 'Szerintem jobb is.'* — (10E) *'Dolgozik úgy, mint te. = *'Sem jobban, sem rosszabbul.' | *'Nem más módon.' | 'Szerintem jobban is.'* — (9nE) *'Nincs ő olyan tanár, mint te. = *'Jobb.' | *'Más szakos.' | 'Szerintem rosszabb.'* — (10nE) *'Nem dolgozik úgy, mint te. = *'Jobban dolgozik.' | *'Más módon dolgozik.' | 'Szerintem rosszabbul dolgozik.'*

4. Összefoglalás. — Bizonyos állítmányi szerkezetek mennyiséget vagy minőségi fokot fejeznek ki. Ezeket mértékkifejező állítmányi szerkezeteknek neveztük el. A magyarban az ilyen állítmányi

nyi szerkezeteknek két fő formájuk van, Mivel e formák a beszélőnek az általa mondottak igazságtartalmával kapcsolatos két lehetséges álláspontját kifejező eszközök, modális kategóriáknak tartjuk őket, és a kifejezett tényszerű (faktuális) és véleményyszerű (evaluatív) modalitások alapján F -, illetve E - f o r m á n a k neveztük el őket.

Az F-formához az állító változatban a mértékazonosítás (*Ő olyan szépen énekel, mint te. Ez annyi, mint az.*), a tagadó változatban a mértékmásítás (*Ő nem olyan szépen énekel, mint te. Ez nem annyi, mint az.*) jelentésárnyalata társul. Az E-formához viszont állító változatban a mértékemelés (*Énekel ő olyan szépen, mint te. Van annyi ez, mint az.*), tagadó változatban a mértékcsökkentés (*Nem énekel ő olyan szépen, mint te. Nincs ez annyi, mint az.*) jelentésárnyalatai kötődnek. Az F-forma még bizonyos esetekben a mértékazonosításon túlmenően a fajtaazonosítás (*Ő úgy tanul, mint te. Ez olyan, mint az.*), illetve a mértékmásításon túl a fajtamásítás (*Ő nem úgy tanul, mint te. Ez nem olyan, mint az.*) jelentésárnyalatait is hordozhatja.

A két modalitással megmagyarázhatjuk, hogy miért őrződhet meg a kopula a magyar névszói állítmányban olyankor is, amikor jelen idő 3. személyű, és nem ható formájú, nem is felszólító vagy feltételes módú. Ez akkor fordul elő, ha a névszói állítmány mértékkifejező, és véleményyszerű modalitásban (E-formában) áll (*Van ő olyan legény, mint te. Nincs ő olyan magas, mint a barátja.*).

VARGA LÁSZLÓ

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Új szavak jelentkezése a szövegben

Aki idegen nyelvet tanult, s még inkább, aki tanít, tudja, hogy a tanulás kezdetekor szinte minden mondat minden egyes szava ismeretlen, új. A tanulás előrehaladtával egyre több az ismert szó, egyre kevesebb az ismeretlen. Közismert az a tény is, hogy idegen nyelven olvasott szöveg, könyv kezdetén sokkal több az ismeretlen szó, mint a folytatásban, ahol már „belejöttünk” az olvasásba. Feltehető a kérdés, milyen összefüggés van a mondott, olvasott szöveg terjedelme, a benne levő szavak száma és az új szavak eloszlása között.

Az összefüggések megállapítása céljából egybevettem az új szavak eloszlása szempontjából a déli osztják népköltészetnek három termékét: A) Egy PAASONEN lejegyezte hőskölteményt, a „*kärra-päst*-apó” kezdetűt. PAASONEN a feljegyzést folyamatosan végezte, a verssorokat függőleges vonalakkal választotta el. A feljegyzett szöveg terjedelme 95 lap, 4847 verssor. Ezt a hőskölteményt eposznak lehet tekinteni, akár terjedelme, akár tagoltsága alapján (l. erről Neohelicon 1979/2, VI/2, 153–74). — B) A KARJALAINEN feljegyezte „Hadonászómancsú-férfi és Tyaper-asszony két fia” kezdetű, prózában előadott hőseneket, melynek terjedelme a kéziratban 40 lap. — C) Az ugyancsak KARJALAINEN feljegyezte „Az öreg meg az unokája” kezdetű, 28 lapos prózai hőskölteményt.

Választásom azért esett erre a három szövegre, mert ezek összehasonlítása több szempontból reális: 1. A feljegyzés azonos nagyságú lapokon kb. azonos nagy betűkkel történt, laponként átlag 14–19 sorral (PAASONENNál inkább 14–15, KARJALAINENNál pedig 18–19 az egy lapon levő sorok száma), kb. ugyanakkora margóval. — 2. Mindegyi-

ket a Konda vidékéről származó nyelvmester közölte. — 3. Kettő-kettő, azaz az első a másodikkal, illetőleg a második a harmadikkal azért is jól egybevetethető, mert az első kettő lényegileg ugyanazt a történetet közli különböző terjedelemben, a második kettő pedig egy adatközlőtől származik. — 4. Mind a három szövegnek a nyelvezete, stílusa, nyelvi fordulatai a déli osztják népköltészet jellegzetességeit mutatják (l. MSFOu. 157. sz. 184—211, 211—47, PAASONEN—VÉRTES, MSFOu. 172. sz. 2—247; a KARJALAINEN feljegyezte szövegek magyar fordítása a Népek meséi sorozatban a Hadmenet, nászmenet című irtisi osztják mesék és mondák kötetében jelent meg, 7—23¹, 103—17, PAASONEN verses gyűjteményének műfordítását most készíti Képes Géza).

PAASONEN, illetőleg KARJALAINEN feljegyzéseiben:

A	B	C
47	66	69
34	48	38
28	38	35
20	17	34
33	32	24
18	30	21
31	28	23
27	25	27
17	45	17
12	18	10
21 ²	21	13
18	25	21
18	10	25
11	9	19
5	20	17
9	10	16
9	22	9
13	14	10
(nem teljes lap) 7	13	5
17	10	10
13	17	10
12	16	3
5	14	7
18	19	8
12	5	10
10	2	16
17	20	12
2	16	2
2	15	
10	8	
11	7	
11	9	
15	13	
(sok áthúzás miatt kevés a szöveg) 9	9	
11	5	
(4 sor) 2	11	
5	11	
5	7	
6	7	
2	2	

¹ A jegyzetben (197) Ts. o: Kr.

² Betoldások miatt csaknem dupla annyi az írás ezen a lapon.

A szóhasználat egybevetése szempontjából nem akadály, hogy PAASONEN verses feljegyzéseit KARJALAINEN prózai gyűjtésével vetjük egybe. Valószínűnek tartom, hogy KARJALAINEN szövegei is eredetileg versesek voltak, vagy talán még most is annak tekintetűek, csak KARJALAINEN nem érzékelte verses voltukat.

A három egybevetett szövegben laponként a 339. lapon közölt mennyiségű új szó található az első 40 lapon.

PAASONEN feljegyzésében az „eposz” 41. lapjától kezdve az új szavak száma 3, 14, 2, 11, 9, 0 (ezen a lapon csak 4 sor van), ||11, 12, 15, 8, 14, 7, 5, 13, 9, 1||, 8, 3, 7, 4, 1, 4, 4, 13, 8, 17 (sok betoldás miatt sokkal több itt a feljegyzés) 7, 7, 12, 5, 4, 15, 10, 10, 8, 3, 10, 6, 6, 3, 7, 7, 2, 5, majd két lapon, melyen a sok betoldás és apró betű miatt négy lapnyi szöveg található 30 az új szavak száma, ||4, 15, 9, 13, 8, 7, 7, 8, 8 (a két függőleges vonal a szám előtt azt mutatja, hogy a 20., 37. stb. lap kezdete egyúttal új „ének” kezdete is, a szám mögötti két függőleges vonal a lap közepén kezdődő új „ének” jelölése). Az új szavakat szótári (nem pedig etimológiai) értelemben számoltam, azaz azonos fő különböző származékait külön szónak vettem (mint amilyenek a nem bokrosított szótárak címszavai).

Mind a három megvizsgált közleménynél az első lapon a legmagasabb az új szavak száma, majd rohamosan fogy a számuk, míg elér egy bizonyos ingadozást az egy lapra eső új szó átlagos mennyisége körül.

Minden új fordulat, új információ, a már folyamatban levő szövegben is feltétlenül igényel néhány új szót. Ha ez nem így lenne, akkor a legtöbb esetben tiszta szószaporítás volna a szöveg folytatása. Az viszont, hogy melyek azok a szavak, melyek a vizsgált három népköltészeti mű mindegyikének az első lapján fellelhetők, bizonyos fokig a műfaj függvényei: *i* 'egy', *ut*- 'él', *χot*- 'hál', *χow* 'hosszú', *tāt* 'idő', *šitā* 'így', *χōj* 'ki(csoda?)', *kim* 'ki(fele)', *uj*- 'lát (= tud)', *ən* 'nem', *tōv* 'ő', *wān* 'rövid', *mət(ta)* 'valamely'. Ez a szókinés híven tükrözi az osztják hősköltészet formulakészletét: a magyar „egyszer aztán...” megfelelője a déli osztjákban „egy valamely időben . . .”; a kezdet „egyszer volt, hol nem volt” formulájának az felel meg, hogy valaki „élt-halt”, s ez a személy (vagy többen) „ő hosszú ideig élt így, ki tudja (vagy ki látta), ő rövid ideig élt így, ki tudja (látta)”. Az első lapon mindössze csak a 'ki(fele)' és a 'nem' jelentésű szó közös a mese sztereotíp fordulatainak szókinéséhez számítandó leggyakoribb és a gyakorisági statisztika gyakornak mondott szavai között (NyK. LXXVIII, 484–90). Ebből látható, hogy egy lap (kb. 50 sornyi vers), nagyon kevés szöveg ahhoz, hogy a szavak gyakoriságuknak megfelelően jelenjenek meg rajta. A 'férfi', 'nő', 'fiú', 'lány', 'hős', 'megy', 'kezd' stb. szavak nélkül el sem képzelhető osztják mese, hősenek, s ezek nem szerepelnek mind a három feljegyzésnek az első lapján. Az új szavak jelentkezésének nagy száma a közlemény elején s kissé nagyobb számuk új énekek (fejezetek) kezdetén természetszerű. Az erre vonatkozó vizsgálat azonban a szavak használati gyakoriságáról felvilágosítást nem ad.

Az osztjakon végzett vizsgálat eredménye nem sokban tér el fordításuktól, egy uráli nyelvre történő fordításkor akár azonos eredmény is lehetséges (kivételt a névelő használata vagy hiánya okozhat). Más nyelvcsalád valamelyik nyelvére történő fordítás-kor pedig jól felmérhetők a prepozíciók, segédigék stb. által okozott eltérések.

VÉRTES EDIT

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Gyarat és arat. Az aratás régebben kizárólag sarlóval végzett műveletet jelölt (l. TÁLASI ISTVÁN: Ethn. LXVIII, 217–47). Ugyanezen véleményen van a TESz. is: „A gabonaféléket régente nem kaszával, hanem sarlóval aratták”, a kaszálás eredetileg a szénagyűjtés terminológiájába tartozott (TESz. *kasza* a.). Kaszával a gabonát csak akkor vágták, amikor a sarlóval való aratás valamely okból, pl. a búza gyér termése miatt nehézségbe ütközött: 1638: „Néhol találkozik a búzának szegény volta miatt, meg nem arathatják búzájokat, hanem lekaszálták” (Gazdtört Szemle X, 163). Az aratás és a kasza fogalma valaha összeférhetetlen volt: 1510: „Lattale valaha yllyen zerzamoto ky kazanak mondatyk aratonak” (Példák Könyve 51; a NySz. tévesen értelmezi *arató* a.).

A XVI. században az aratással párhuzamosan előfordul a gabona gyaratása is, mely utóbbira a TESz. csak KRESZNERITStől idézi első példáját: 1566: „özvegy asszonyállatok ne kényszerítettessenek gabona *gyarathny* menni” (Századok 1905: 897); 1569: „én aztán nem tudom, mit *gyarattak*, azután ő is eljött vala kaszálni” (Magyar Történeti Tár XVIII, 24). Ez a gyaratás, mely éppúgy az asszonyok dolga volt, mint a sarlóval való aratás, KRESZNERITS szótári adata szerint (1831.) szintén sarlóval történt (TESz. *gyarat* a.). Nem világos azonban, hogy miért használtak ugyanarra a műveletre két különböző szót. De vajon ugyanaz a művelet volt-e eredetileg? Mivel a *gyarat* szónak van '(gyapjút, kendert) gerebenez', azaz 'fésül' jelentése is — először ugyan csak MÁRTON szótárában (1807.), de minden bizonnyal már korábban is megvolt, így pl. már 1792 előtt ismerték Vaszáron (MNy. LX, 120) —, feltehetjük, hogy a gyaratás eredetileg a gabona begyűjtésének egy ritkább, de az etnográfiában ismert módozatát jelölte, nevezetesen a gabona-fejeknek egy fésűhöz, gerebenhez hasonló szerszámmal való letépését (l. tépőfésűs aratás: Magyar Népr. Lexikon I, 126). Vö. még angol *reap* 'arat' > *ripple* 'kender magvait tépdesi gerebennel', *ripple* 'flax-comb' ('kender-fésű', azaz 'gereben'); latin *carpere* 'tép, szed, gerebenez' > angol *harvest* 'arat'. A *meggyarat* igének a MTsz. 'tép (birkagyapjút)' jelentését is ismeri.

A MA.-nál (1604.) előforduló *gyarat*: „egy kő, mellyel elein az vargac bört tiztítotac, *gyarattac*” (MA. *agérat* a.) 'vakar, kapar' értelmezése, mely nyilván összefügg a MTsz.-beli *gyarat* 'koptat' jelentésével, szintén idetartozik, amit bizonyít az is, hogy a gyaratás német megfelelőinek hasonló jelentései vannak. *Riffeln* (az angol *ripple* megfelelője) '(kender) gerebenez' és 'ráspolyoz' (tehát 'koptat'); *raffeln* 'dörzsöl, kapar (!), ráspolyoz, gerebenez' (Sprach-Brockhaus²).

Amennyiben a gyaratás valamikor régen a gabona fésűszerű eszközzel való tépését jelentette, úgy a 'sarlóval vág' jelentést akkor vette fel, amikor a tépéses eljárást nem alkalmazták többé. Hasonló módon ment át az *arat* jelentése a sarlóval való aratásról a kaszával történőre a XIX. század elején.

E *gyarat* ige eredete bizonytalan (TESz.). Egyesek a *gyárt* ige *gyarat* változatával azonosnak tartják. A *gyárt* ótörök eredetű, s a *yara-* 'illik, megfelel' ige -t műveltető képzős származékára vezethető vissza, melyből a magyarban előbb *gyarat*, majd kissé szokatlan módon, a toldalékos alakokból a középső nyílt szótag magánhangzójának kiesésével s a többeli *a á-vá* nyúlásával (*gyarató* > *gyartó* > *gyártó*) *gyárt* keletkezett (TESz.). Jelentése 'összeilleszt, készít' és a csuvas megfelelő alapján 'teremt'. Erre a *gyarat* igére egy biztos adatunk van: 1620 körül: „*gyaratoia* te vagy az mennek és az földnek” (RMKT. XVII. sz. IV. kötet 51. lap, 22. sor). Az idézett hely a 89. zsoltár 12. versének parafrázisa, a latinban a *fundare* ige szerepel, a *gyarató* tehát *fundator* 'teremtő' (istenről). Ezt az adatot azért idéztem, mert eddigelé ismeretlen volt.

Egy másik „gyaratót” azonban, úgy vélem, el kell különítenünk az előbbtől. Ez, mint ismeretes, a Winkler-kódexben található. Idézem az egész mondatot: „O Thus

vilagnak *gyaratoya*, zvevkeknek edösseghe, elmeeknek nagh lassusaga kyth sem egh merttek igaz kerekseeghel megh nem meerheth ky földet arazodba berekeztöd” (249). A *világ gyaratója*-t eddig a világ teremtményének értelmezték (MNY. XXXVII, 188), amit azonban Jézusról aligha állíthatott a kódexíró. Amint Jézus többi megszólítása: „erős oroszlán”, „halálaltalan és győzhetetlen király”, „örök fényösségnek, bizonyáságnak tüköre”, „mérhetetlen kegyösségnek kuta” stb. mutatja, a szerzetes imáit a dicsőségben eljövendő, a világot megítélő királyhoz intézte, tehát ahhoz a Jézushoz, aki a János Jelenések könyve XIV. fejezet 14–15. verse szerint az utolsó ítélet napján felhőtrónuson, fején arany koronával s kezében sarlóval (!) jelenik meg, hogy learassa az emberek termését. Ez a gyarató tehát arató, s egyszersmind a *gyarat* 'sarlóval arat' legkorábbi adata.

A másik *gyarat*, melyet 'gyárt' jelentésűnek tartanak, Decsi Adagiáiban maradt fenn: „Tudgya ő, mit *gyarat*: amyris insanit” (101). A közmondás jelentése ismeretlen, így a *gyarat* itteni értelme is.

Az elmondottak alapján nem látszik valószínűnek, hogy egy ,arat; gerebenez' jelentésű és egy 'készít, terem' jelentésű ige összefügghet. Egy lehetőség azonban fennáll. Amennyiben a *gyárt* ige eredetileg csak bőrök kikészítésére vonatkozott (vö. 1569: *gyártott és gyártatlan bőrök*: ErdOrszEml. II, 365; 1625: *bőrt meggyártani*: uo. VIII, 282–3), s a *gyarat* is eleinknél '(bőrt) kapar, (szőrt) tép' jelentésű volt, akkor a *gyarat* ~ *gyárt* ősi, bőrt kikészítő műszó lehetett, s a szíj- és nyeregglyártótól, mint ősi mesterségtől kapta nevét a többi *gyártó*-nak nevezett mester.

BERNÁTH BÉLA

Kihalt *Enō* szavunkhoz. A föld közös megmunkálásával kapcsolatos *Eneu* írású szórványemlékünket: „Debent facere communem aratrum que dicitur *Eneu*” (OkLSz. 409), a TESz. az ismeretlen eredetűnek mondott *in* 'rabszolga, szolgarendű személy' címszó keretében említi. Úgy látszik, hogy csak hasonló hangbenyomása alapján került egy fődél alá a két szó, mert a TESz. szerint is nagyon valószínű, hogy semmiféle összefüggés sincs közöttük. — És ez valóban így is van, az viszont nem áll, hogy az *eneu* török származtatása téves volna, sőt, egyike a legkétségtelenebb török etimológiáknak.

Elég, ha csak SEVORTJAN, Etimologičeskij Slovarj Tjurkskikh Jazikov (1974. I, 633) szótárába tekintünk bele, ahol a mai török nyelvjárások általa ismert (oszm., kaz.-tat., bask., chak., alt.): *öme* ~ *üme* adatainak következő összesített értelmezését kapjuk: 1. 'kollektivnaja rabota, rabota, vipolnjaemaja obščim trudom'; 2. 'soobšča, obščimi silami, sovmetno'; 3. 'sovet'. És ehhez az adatoláshoz még hozzáfűzi: „Osnovnye značeniya predstavleni v grupe 1”. — A SEVORTJANNál az alapjelentést hordozó első csoport, pontosan annyi, mint a magyar *enő*, RADLOFF példáiból: kaz.-tat. *urak-ömesi* 'Die Hilfsarbeit bei der Ernte' (I, 1352), ami az OkLSz.-ban adott értelmezést fedi. — Az ótör. *üme* szókezdő labialis vokálisa előtt a bolgár-törökben a nyelvtörténet folyamán az ún. v-protézis lépett föl, minek következtében a szókezdő vokális delabializálódott: *üme* > **vämä* > *vimä* 'pomöč' (Ašm. V, 235). PAASONEN Csúvas Szójegyzéke (88) már assimilált szókezdő konzonánssal hozza a szót: *mimme* 'kaláka', és a következő magyarázatot fűzi hozzá: „A szomszédok, ismerősök aratási munka idején kisegítik a gazdát, aki jutalmul megvendégeli őket”. A *mime* ~ *nime* másodlagos hangalakokat AŠMARIN szótára is ismeri (VIII, 242 és IX, 25). — A csúvas *vimä* (< *ümä*) jövevényszóként megvan a cseremiszből (RÄSÄNEN: MSFOu. 48. sz. 191) és a votjában is (WICHMANN: MSFOu. 21. sz. 128). MOSTAERT ordos szótára pedig az alapszó következő nominalis és verbalis származékait említi: *ömök* 'quelqu'un, qui pourrait joindre votre parti en cas de besoin' és *ömöši-* 'aider, assister dans un travail, une affaire' (532, 533). — A magyar *enő* és a török *üme* jelentéstani összefüggéséhez nem fér kétség. Ami mármint a hangtani eltérést illeti: *üme* > *enő*, a szó-

kezdő török vokális delabializálódása jövevényszavainkban nem ismeretlen jelenség: *ödäg* > *idő*. Különben ugyanez a hangtani jelenség ment végbe az oszmánban is: *ämäjü* 'die in Gemeinschaft geführte Arbeit, Hilfsleistung' (RADL. I, 952). A szóbelsei *m* > *n* hangváltozás ugyancsak már a magyarban mehetett végbe, mint: *imeg* ~ *ümeg* > *ing*; *imt* > *int* stb.

Az *enő* szó kései, csak a XIII. századi említése természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne igen régi jövevényszó nyelvünkben. Hangalakja azonban nem árulja el, hogy az urali őshazában, tehát a bolgár-török *v*- protézis fellépte előtt, vagy pedig már utána, a Kazár birodalom kötelékében valamelyik kipcsak-török nyelvből került-e nyelvünkbe. De ez már másodlagos kérdés. Vö. BALASSA JÓZSEF, Aussterben der Wörter im Ungarischen (MSFOu. 67. sz. 16).

K. PALLÓ MARGIT

NYELVMŰVELÉS

A szóelemző írásmód időszerű kérdései*

1. A több szóelemből álló szavakat, szóalakokat már legrégibb helyesírási szabályzataink is a szóelemzés elve szerint írták, s érvényben levő szabályzatunk is természetesen így járt el.

Az AkH. 1954. a több szóelemből álló szavak írásszabályait tartalmazó fejezet élére „A szóelemző (etimologikus) írásmód” címet tette. A zárójelben levő *etimologikus* szó az akadémiai szabályzatok történetében először 1954-ben került a fejezetcímbe. Hogy helyesen jártak-e el az AkH. 1954. szerzői és szerkesztői, vagyis hogy szükséges-e az *etimologikus* szó ennek a fejezetnek a címében, arról már a HIK.-ben fellángolt a vita.

DEME LÁSZLÓ itt kifejtett véleménye szerint a szóelemző elv nem azonosítható az etimologikussal: „Ha a szóelemző elv azonosítható lenne az etimologikussal, akkor nem kellene szabályzatunknak a *kapzsi*, *mindjárt*., *rögtön* stb. szavakat a h a g y o m á n y o s írásmódnál tárgyalnia, hiszen azok e t i m o l o g i k u s a n írott formák... Éppen azért kerülnek ezek a hagyományos esetek köré, mert nem s z ó e l e m z ő, azaz nem leíró alaktani elemzés szerinti az írásmódjuk, hanem etimologikus, származásuk szerinti, s így mind a fonetikus, mind a szóelemző írásmód szabályaihoz viszonyítva kivételek” (HIK. 47).

ELEKFI LÁSZLÓ teljesen egyetért ezzel a gondolattal (l. HIK.-vita 18); TEMESI MIHÁLY szerint pedig — „[Minthogy a szóelemző írásmód nem az etimologikus, hanem a leíró alaktani elemzési elv eredménye] — az AkH. 10. kiadásának újabb lenyomatából már ajánlatos lenne a félrevezető »etimologikus« szó törlése” (HIK.-vita 11).

BENKŐ LORÁND e kérdést illetőleg nem lát akkora nehézséget, mint az imént idézett szerzők. „A szóelemző írást azért neveztem »etimologikus«-nak, mert az *etimológia* szónak nemcsak nyelvtörténeti értelemben vett 'szófejtő', hanem leíró értelemben vett 'szóelemző' jelentéstartalmat is tulajdonítottam, összhangban azzal a nem új s tőlem sem először vallott felfogással, hogy a diakrón és a szinkrón szemlélet merev szétválasztása nem célszerű” — fejti ki a HIK.-vita elnöki zárószavában (48). Elismeri azonban, „hogy az elnevezés maga megtévesztő l e h e t, sőt DEME nyomán azt is, hogy a helyesírási

* Az MTA Helyesírási Bizottságának 1976. november 22-i ülésén megvitatott és elfogadott tervtanulmány.

alapelvek szempontjából a leíró alaktani elemzésnek külön is fontos szerepe van” (uo.). (L. még: FÁBIÁN PÁL: MNy. LXX, 216).

Az idézetek tanulságait levonva és a HIK., HIK.-vita óta megjelent helyesírási munkákban kifejtett (vö. FÁBIÁN: MNy. LXX, 219–22), valamint a tervtanulmány vitáján elhangzott véleményeknek megfelelően javaslom, hogy a szabályzat következő kiadásában a szóban forgó fejezetcímből maradjon el a kifogásolt *etimologikus* szó. Annál is inkább tehetem ezt, mert a szakirodalom ismertetett elméleti állásfoglalásainak hatására az *etimologikus* írás kifejezést — értelmének többféle felfogási lehetősége miatt is — a gyakorlatban már senki sem használja. Mind az újabb helyesírási szekközléményekben, mind a tankönyvekben, az ismeretterjesztésben stb. a *szóelemzés elve*, a *szóelemző írásmód* járja. A megjelenendő új, 11. kiadásban tehát csak szentesíteni fogjuk a már teljesen általánossá vált, bevett szóhasználatot.

2. A szóelemző elv érvényesülésének fontosabb eseteit tárgyaló fejezet felépítésére vonatkozóan a következő megoldást javaslom:

A szóelemzés szerinti írás fontosabb esetei

I. A szóelemek mai állandó alakját tükröző írásmód:

A) A mássalhangzók minőségi változásainak jelöletlensége; B) A mássalhangzók mennyiségi változásainak jelöletlensége; a) A *d* végű igék; b) Az *l* és az *ll* végű igék; c) A magánhangzóra végződő igék; d) A *jön* ige; e) A *h* végű névszók.

II. A szóelemek alakmódosulásait feltüntető írásmód:

A) Az igealakok írása: a) A *t* végű igék; b) Az *s*, *sz* és *z* végű igék; c) A *dz* végű igék; B) A névszóalakok írása.

3. Régebbi szabályzataink — néhány kivételtől eltekintve — általában nem szóltak a szóelemzés szerinti írás céljáról. Az AkH. 1954. a következőképpen fogalmazza meg ezt a gondolatot: „Helyesírásunk a szókép állandóságának, egységességének szemmel tartásával arra törekszik, hogy a fő, illetőleg az alapszó, a rag, a jel vagy képző, összetételben pedig az elő- és utótag írásképe a kiejtésbeli változások vagy váltakozások ellenére — amennyire csak lehet — változatlan maradjon” (67. p.).

Arra azonban jelenlegi szabályzatunkban sincs utalás, hogy az esetek többségében a szóelemzés és a kiejtés nem vezet ellentétre, azaz hogy a több szóelemből álló szavak többségében a szóelemzés szerinti írásmód a kiejtést is tükrözi. A *házban*, *késtől*, *írjuk*, *nézném* stb. toldalékos szavak leírásakor szinte észre sem vesszük, hogy a szóelemző elv alapján írjuk le őket, mert kiejtésük is *házban*, *késtől* stb. írásképet sugall. De — természetesen — nem azért írjuk ezeket a szavakat a jelölt alakban, mert így ejtjük őket, hanem azért, mert a példaként említett toldalékos szavak szóelemeinek az önmagukban vett kiejtésük szerinti írásformáját (*ház* és *-ban*, *kés* és *-től* stb.) a szóelemzés szerint a szóalak leírásakor megtartjuk, azaz változtatás nélküli formájukban írjuk őket egymás mellé. Viszont: ha az említett szóalakok leírásakor megtartjuk a szóelemek eredeti alakját, akkor a *kertben*, *hídtől*, *féltjük* stb. szóalakok leírásakor is alkalmaznunk kell a szóelemző írás fő szabályát, tehát az alkalmi kiejtésbeli módosulások ellenére is meg kell tartanunk a szóelemek eredeti alakját. A helyesírási szabályzat következő kiadásának megfelelő szabálypontjában erről a kérdésről feltétlenül szólni kell.

4. Az AkH. 1954. a szóelemző írás eseteit két típusba foglalva tárgyalja. Ennek „miértjét” a 68. pont fogalmazza meg: „... A ragozás, a jelezés, a képzés és az összetétel során a szavakban sokszor igen nagy mértékű hangváltozás ment végbe; ilyenkor a szóelemeket már erőltetett, sőt bajos volna a maguk eredeti alakjában feltüntetnünk. Ezért a

ragozott, a jelezett, a képzett és az összetett szavakban gyakran nem vagy nem egészen követjük a szóelemző írás elvét, hanem inkább a szó hangzását igyekszünk írásunkban feltüntetni, azaz a fonetikus íráshoz közeledünk. — A szóelemek írásának tárgyalásakor tehát meg kell különböztetnünk egyrészt a szóelemeket híven feltüntető, másrészt a szóelemek eredeti hangalakjához nem egészen ragaszkodó írásmódot.”

Az idézett szabálypontba foglaltakkal nem értek egyet. A kiemelt mondatok megfogalmazása — véleményem szerint — pontatlan, elnagyolt és félrevezető. A szabálypont szövegét ilyenképpen lehetne pontosabbá tenni:

A szóelemző írás fő szabálya (l. 67. p.) azonban nem érvényesül minden toldalékos és összetett szó leírásakor. A toldalékos és összetett szavak egy részében a szóelemeket nem eredeti alakjukban, hanem — a hangtani környezetnek és a szóelemek történeti alakulásának megfelelően — módosult változatukban tüntetjük fel. A szóalakok írásának tárgyalásakor tehát meg kell különböztetnünk egyrészt a szóelemek mai állandó alakját tükröztető, másrészt pedig a szóelemek alakmódosulásait (vagy: módosult alakváltozatait) feltüntető írásmódot.

5. A szóelemek mai állandó alakját tükröztető írásmód. — DEME LÁSZLÓ HIK.-beli tanulmányára hivatkozva s a szerzővel egyetértve TEMESI MIHÁLY is felvetette a HIK. vitáján, hogy a mássalhangzók összeolvadásának és teljes hasonulásának szabályaiban egy elkövetkező újabb kiadás esetén leíró nyelvtani vonatkozásban pontosabban kellene megfogalmaznunk a 69. pontot, vagyis azt, hogy „a leíró hangtani kötöttségű hangkapcsolatok változásait nem jelöljük, viszont az alaktani kötöttségű hangkapcsolatok változásait jelölnünk kell” (HIK.-vita 11).

DEME a HIK.-ben közölt tanulmányában (l. 49—50), a „Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához” című és a „Helyesírási rendszerünk logikája” című munkában (l. 19—20, ill. 7—8) részletesen kifejti és megmagyarázza, hogy milyen határozott elvek alapján jelöli vagy nem jelöli helyesírásunk az egymás mellé kerülő szóelemek hangjainak egymásra hatásából keletkező hangváltozásokat. Okfejtésének lényege a következő: nem jelöljük azokat a hangváltozásokat, amelyeknek bekövetkezése fiziológiailag kényszerű. Például ha egy hangkapcsolat mai hangtörvényeink szerint nem ejthető más-ként, mint teljes hasonulással, akkor ezt a hasonulást nem jelöljük, mert bekövetkezése törvényszerű. Jelölnünk kell azonban az olyan teljes hasonulásokat, amelyek történeti úton alakultak ki, csak meghatározott esetekben következnek be, s fiziológiailag sem kényszerűek.

Az idézettekkel egyetértve javaslom a 69. pont szövegének következő módon való megfogalmazását:

A ragos, a jeles és a képzős szavak, az összetételek, valamint az egymást követő szavak szóelemeinek érintkező hangjai kölcsönösen hatnak egymásra, s a szavak kimondásakor e hangok sokszor megváltoznak. Helyesírásunk azonban nincs tekintettel a szóelemek érintkező hangjainak egymásra hatásából keletkező — s a szóelemek találkozási helyén bekövetkező — azon hangváltozásokra, amelyek hangtanilag természetesek és szükségszerűek, s minden szóelem találkozásakor bekövetkeznek, hanem jelöletlenül hagyja az ejtésbeli változásokat, és a szóelemeket eredeti alakjukban írja le.

6. Az említett kiejtésbeli változások kétféleképpen lehetnek: minőségi és mennyiségi változások.

A) A mássalhangzók minőségi változásainak jelöletlensége. — A zöngéesség és a képzés helye szerinti részleges hasonulást, valamint a teljes hasonulás és az összeolvadás bizonyos típusait már múlt századi szabályzataink sem jelölik.

Az AkH. 1954. 9 pontban (vö. 70—8.) tárgyalja az ide tartozó eseteket.

A zöngésség szerinti részleges hasonulás írásbeli jelöletlenségéről szóló 70. szabálypont részletes eligazítást ad, a képzés helye szerinti részleges hasonulás jelöletlenségét tárgyaló következő szabálypont szövegébe azonban bele kellene venni, hogy az *n* hangot a beszédben a *gy* és a *ty* előtt *ny*-nek vagy az *ny*-hez közel álló hangnak ejtjük (pl. *neveletlen* gyerek, ejtés: *neveletlen(y)* gyerek; *negyven tyúk*, ejtés: *negyven(y) tyúk* stb.), de az írásban ezt a kiejtésbeli változást sem jelöljük.

A 72. pontba foglalt szabály szintén kiegészítésre szorul. Hiányzik belőle — amint erre DEME a HIK.-ben (49–50) és a „Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához” című munkájában (19–20) felhívta a figyelmet —, hogy a *t* + *c*, a *d* + *c* és a *gy* + *c* hangkapcsolatból a beszédben teljes hasonulással hosszú *c* lesz [pl. *áccipel*: *áccipel*, *nádcukor*: *náccukor* (vagy: *nátcukor*), *nagycipős*: *naccipős* (vagy: *natycipős*)], s hogy az *sz* + *zs*, *z* + *zs*, *s* + *sz*, *zs* + *sz*, *s* + *z*, *zs* + *z* hangok találkozásakor is teljes hasonulás következik be [pl. *húsz zsák*: *húzzsák* (vagy: *húz-zsák*), *száraz zsömle*: *szárazsömle* (vagy: *száraz-zsömle*), *vasszilánk*: *vasszilánk* (vagy: *vas-szilánk*), *rizsszedés*: *rizsszedés* (vagy: *ris-szedés*), *kis zab*: *kizzab* (vagy: *kizs-zab*), *rizszúzó*: *rizszúzó* (vagy: *rizs-zúzó*)]; helyesírásunk ezt a teljes hasonulást sem jelöli.

A 73. szabálypont első mondatában egy apróbb módosítást javaslok. A „Ha az *anya*, *aty*a és *báty*a névszók csonka formájához . . .” kezdetű mondat „csonka formájához” kifejezés helyett a „csonka tövéhez” kifejezést ajánlom.

A 74–8. szabálypontok változatlan formában való átvételét javaslom.

B) A mássalhangzók mennyiségi változásainak jelöletlensége. — A mássalhangzótorlódás következtében fellépő mássalhangzó-rövidülést és -kiesést régebbi szabályzataink általában nem tárgyalták. A rövidülés azon típusáról sem szóltak, amely egy hosszú mássalhangzóra végződő szóelem és egy másfajta mássalhangzóval kezdődő toldalék vagy összetéti utótag összekapcsolásakor jön létre, a szójegyzékekben szereplő ilyen típusú szavak írásmódjából azonban következtetni lehet álláspontjukra.

Az AkH. 1954. a kiejtésbeli mássalhangzó-rövidülés és -kiesés jelöletlenségére vonatkozóan részletes szabályokat ad (l. 79–89. p.). A szabályok egyikének-másikának a megfogalmazása azonban egy kissé pontatlan, pongyola. Így például a 79. pontba foglalt szabályé: „Ha a hosszú mássalhangzó után egy másfajta rövid mássalhangzó következik, akkor a hosszú mássalhangzó az ejtésben megrövidül. Ez általában a szótövek és toldalékok, valamint két szó érintkezésének határán fordul elő.” A 80. pont első két mondatának megfogalmazásával kapcsolatban hasonló a kifogásom. A 79. és a 80. szabálypontot, véleményem szerint, különben is egybe kellene vonni, hiszen mindkettőben hasonló jelenségről van szó. Az egybedolgozott szabálypontot a következőképpen gondolom:

Ha a toldalékos szó belsejében, az összetéti tagok és az egymást követő szavak érintkezési helyén egy hosszú és egy másfajta rövid mássalhangzó vagy egy rövid és egy másfajta hosszú mássalhangzó kerül egymás mellé, akkor a hosszú mássalhangzó az ejtésben megrövidül. Helyesírásunk ezt a mássalhangzó-rövidülést azonban nem veszi figyelembe, hanem — hogy a szókép állandóságát biztosítsa — feltünteti a hosszú mássalhangzókat (a 79. és a 80. pont példái).

A szóelemzés szerint három azonos mássalhangzót tartalmazó toldalékos szavaink egyszerűsített írásáról jelenlegi szabályzatunk 82. pontja rendelkezik. Ez a szabály azonban — nem eléggé szerencsés megfogalmazása miatt — valahogy „kilóg” a mássalhangzók ejtésbeli mennyiségi változásainak jelöletlenségét tárgyaló szabálypontok közül. Az AkH. 1954. 79–81. szabálya ugyanis abból indul ki, hogy ha kettőnél több mássalhangzó (egy hosszú + egy másfajta tövid, egy rövid + egy másfajta hosszú vagy három különböző) kerül egymás mellé, akkor a beszédben az egyik megrövidül vagy kiesik. Véleményem szerint a 82. pontban ismertetendő szabálynak is abból kellene kiindulnia, hogy a *több* + *-be*,

orr + *-ra*, *sakk* + *-kal* típusú elemek találkozásakor sem ejtjük ki — természetsszerűleg, hiszen a magyarban „ultrahosszú” mássalhangzókat általában nem ejtünk — az egymás mellé kerülő három azonos mássalhangzót. — Másik megjegyzésem: A *sakk-kör*, *vádlott-társ* típusú összetételek írásának szabályára is utalni kellene ebben a szabálypontban, hiszen ezekben az összetett szavakban sem ejtjük ki a hosszú mássalhangzóra végződő összetételi előtag és az azonos mássalhangzóval kezdődő utótag összekapcsolásakor a három azonos mássalhangzót, tehát a mássalhangzók mennyiségi változásait figyelmen kívül hagyó szóelemző elv e szavak írásában is érvényesül.

7. Az AkH. 1954. 83—9. pontja nem a törvényszerűen bekövetkező hangváltozások jelölésével (pontosabban: jelöletlenségével) foglalkozik, hanem azon mennyiségi változások jelölésével (jelöletlenségével), amelyek csupán néhány szavunk toldalékos alakjának kiejtésékor és leírásakor merülnek fel.

A) A helyesírási szakirodalom tanulmányozása során tapasztalhatjuk, hogy egy szavunk egy *gy*-s írása sok vitára adott okot és alkalmat, írásának szabályba foglalásától kezdődően szinte a legutóbbi időkig. A kérdéshez hozzászólók véleményét most nem részletezem, inkább csak utalok az egyes állásfoglalásokra.

A hozzászólók egy részének véleménye szerint az általában hangsúlyos *egy* számnévnek és az általában hangsúlytalan *egy* névelőnek a köznyelvben különböző az ejtése: az előbbi hosszú *gy*-s, az utóbbi pedig rövid *gy*-s ejtésű. A számnév és a névelő írásbeli megkülönböztetése érdekében különféle tipográfiai és egyéb módszereket ajánlottak. Mások véleménye szerint a köznyelvben azonos az *egy* számnév és az *egy* névelő kiejtése: alapalakjukban és magánhangzó előtt általában hosszú *gy*-s, mássalhangzó előtt pedig rövid *gy*-s. A két különböző funkciójú *egy* ejtésében csak hangsúlyozásbeli különbség van. NAGY J. BÉLA pedig — szótárak, kiejtési és nyelvtani kézikönyvek sorának áttanulmányozásával nyert tapasztalatait összegezve — rámutatott arra is, hogy a szakkönyvekben a kiejtésbeli különbségtetésnek szinte semmi nyoma sincs (Msn. XVI, 21).

Legutóbb PÁSZTOR EMIL fejtette ki (MNy. LIX, 91—2), hogy miért is írjuk az *egy* szót egy *gy*-vel.

A szerző az *egy* egy *gy*-vel való írásának a 83. pontban kifejtett szabályát nem érzi megnyugtatónak: „eszerint a *meggy* vagy a *könny* szót is írhatnánk egy *gy*-vel, illetőleg egy *ny*-nyel, minthogy a kérdéses hang a szóvégen és magánhangzók között ezekben is hosszú, mássalhangzó szomszédságában viszont rövid: *meggy*, *könny*, *meggyes*, *könnyes*; *meggyből*, *könnyből*, *meggynek*, *könnynek* stb. Az utóbbiak kiejtése: *megyből*, *könyből*, *megynek*, *könynek*. A szerző szerint a 79. és a 83. pont ellentmond egymásnak, mert a 79. pont a szókép állandóságának biztosítására hivatkozva a rövid ejtésű *megyből*, *könyből* stb. alakoknak hosszú mássalhangzós *meggyből*, *könnyből* stb. írását rendeli el, a 83. pont pedig szintén a szókép állandóságának biztosítására hivatkozva kívánja meg az *egy* rövid *gy*-s írását. Az ellentmondás a rövid *gy*-s írás nem eléggé megfontolt megokolásából fakad. Az *egy* szónak és származékainak rövid *gy*-s írását nem az magyarázza, hogy mássalhangzó előtt rövid ejtésű a *gy*, hanem az, hogy gyakorta magánhangzó előtt is röviden ejtjük. Például: *egyed*, *egyedül*, *egyén*, *egyetem*, *egyetemleges* stb. A helyesírási szabályzat „épp ezeket a kivételeket hallgatja el, pedig az egy *gy*-vel való írás igazában ezeken alapul” — összegezi a kérdés lényegét a szerző.

PÁSZTOR EMIL érvelésével egyetértve a szóban forgó szabály szövegét a következőképpen javaslom:

Az *egy* szó mássalhangzója a szó alapalakjában hosszú, magánhangzók között a toldalékos szóalakok és a származékok egy részében szintén hosszú, például: *egyed*, *egyért*, *egyed*, *egyedik*, *együtt* stb., más részében pedig rövid, például: *egyed*, *egyedül*, *egyén*, *egyetem* stb. Ha még egy mássalhangzó következik a *gy* után, akkor rövid, például: *egyben*, *egynek*,

egyre stb. Írásunk azonban nem veszi figyelembe az *egy* szó toldalékos alakjainak ezt az ejtésbeli kettősségét, hanem a szókép állandóságára, valamint egyszerűségére törekedve a szó minden alakját egy *gy*-vel jelöli: *egy, egyet, egyes, egyetlen, egyezik, együtt; egybe, egyre, egység* stb. Kivétel természetesen az *eggyel* és az *eggyé*: ezekben a szóalakokban a kettőzés a rag *v*-jének hasonulását tünteti fel.

B) Az *-s* képzős melléknévek tárgyragos és *-n* határozóragos, többesjellel ellátott és fokozott alakjait sok nyelvjárásunkban hosszú *s*-sel ejtik, a *kis* melléknév fokozott alakjaiban, valamint a *kisebb* származékaiban (*kisebbedik, kisebbít, kisebbség* stb.) pedig a köznyelvet beszélők legnagyobb részének ejtésében is hosszan hangzik az *s*. Régebbi és újabb helyesírási szabályzataink egyöntetűen a kiejtésbeli megnyúlás jelöletlenségéért szálltak síkra. Az AkH. 1954. előmunkálatai idején is többen javasolták a Helyesírási Bizottságnak — a kiejtésre hivatkozva — e szavak *s* betűjének megkettőztetését, de a bizottság megtartotta az egy *s*-sel való írást. „Ezt [mármint a két *s*-sel való írást] sem lehetett elfogadni — írja DEME „Helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához” című tanulmányában (Nyr. LXXIII, 293) —, mivel ez a változtatás megtörné az *-n* rag, illetőleg a *-k* jel egységes alaktani sorát, vagy pedig emiatt *boldoggan, fiatallok* típusú alakokat is kellene írunk, nem beszélve az *esső, legellő* típusú alakokról. Így az *s* ezekben is rövid.” (L. még: uő., Nyelvművelésünk főbb kérdései 214; LŐRINCZE: Nyr. LXXVIII, 194). Helyesírásunk tehát nem veszi tekintetbe ezt a kiejtésbeli időtartam-váltokozást, s a szóban forgó alakokat — a mássalhangzók mennyiségi változásait figyelmen kívül hagyó szóelemző elv alapján — egy *s*-sel írhatja. A 84. és a 85. szabálypont megváltoztatását a következő szabályozás alkalmával sem ajánlom.

C) A népnyelvben általában hosszú *l*-lel és *n*-nel hangzó személyragos határozószók — *belőlem, nálad, rólad, tőlünk, előletek, utánuk* stb. — egy *l*-es, illetve egy *n*-es írása az akadémiai szabályozás kezdete óta mind a mai napig változatlan. A szabály megváltoztatására most sincs semmi okunk.

D) Az *új* melléknév és az *új* főnév írását rögzítő szabállyal kapcsolatban csak a szabály megfogalmazására vonatkozó észrevételem van. Világosabbnak érzem a következő megfogalmazást:

Az *új* melléknév mássalhangzóját — a szó alapalakjában és magánhangzó előtt — sok nyelvjárásunkban hosszan ejtik; írásunkban ennek ellenére csak egy *j*-t tüntetünk fel: *új, újat, újabb, újra* stb. — A testréz nevének írása viszont: *újj, ujjak, ujjat, ujjra* stb.

E) A *lesz* ige végső mássalhangzóját szinte az egész magyar nyelvterületen hosszan ejtik. A Helyesírási Bizottság az utóbbi években is sok javaslatot kapott a *lesz* két *sz*-szel való írására vonatkozóan, s amint LŐRINCZE LAJOS beszámol róla, a pedagógusok egy része is szívesen látná a *lessz* alak előírását (vö. Nyr. LXXVIII, 293). Ennek ellenére úgy vélem, nincs értelme eltérni az 1832-től kezdve folyamatos *lesz* írástól, mégpedig főképpen azért nincs értelme, mert az egész ragozási sor az egy *sz*-es írási formát kívánja meg: *leszek, leszel, leszünk, lesztek, lesznek* — *lesz*. Különb is: mássalhangzó előtt semmiképpen sem ejthető hosszan az *sz* (*lesztek, lesznek*), s magánhangzó után is többnyire rövid (*leszek, leszel* stb.).

8. Véleményem szerint — s az AkH. 1954. szóban forgó fejezetével ellentétben — a *d* és az *l, ll* végű, a magánhangzóra végződő igék, valamint a *jön* ige toldalékos alakjainak írására vonatkozó szabályok is „A mássalhangzók mennyiségi változásainak jelöletlensége” alcím alatt összegyűjthető szabályok közé tartoznak, hiszen ezeknek az igéknek az írásában is a szóelemek eredeti hangalakja szerinti írásmód elve érvényesül, s a mássalhangzók kiejtésbeli mennyiségi változásainak jelöletlenségéről van szó.

A) A *d* végű igék. — Igen gyakori hiba a *d* végű igék felszólító módjában az egyes szám 2. személyű rövidebb alak egy *d*-vel való, fonetikus írása. Érdekes, hogy a hibázók

a teljesen szabályos írásmódot gondolják kivételesnek. Véleményem szerint furcsa és logikátlan lenne, ha az *írd* (*ír* + *-d*), *nézd* (*néz* + *-d*), *énekelj* (*énekel* + *-d*) stb. alakok sorába a *-d* végű igék felszólító alakjait nem *mondd* (*mond* + *-d*), *áldd* (*áld* + *-d*), *küldd* (*küld* + *-d*), hanem személyrag nélküli *mond* (*mond* + \emptyset), *áld* (*áld* + \emptyset), *küld* (*küld* + \emptyset) formában kényszerítenénk bele. Amint LŐRINCZE a Nyelvőrben beszámolt róla, a pedagógusok között is akadt olyan javaslattevő, aki szerint: „Fontolóra kellene venni az *áldd*, *mondd*, *küldd* szókban az egyik *d* elhagyását” (LXXV, 96). A gyakori hibázás és az említett javaslat ellenére helyesnek, logikusnak tartom a jelenleg is érvényben levő szabályt.

B) Az *l* és *ll* végű igék toldalékos alakjainak és származékainak írását az AkH. 1954. rendezte első ízben, három szabálypontba foglalva az írásukra vonatkozó tudnivalókat:

Az első, a 102. pont azoknak az igealakoknak az írásával foglalkozik, amelyeknek *l*-je minden esetben rövid marad, akkor is, ha némelyek kiejtésében a magánhangzók között hosszan hangzik (*legelő* stb.). A 103. pont azoknak az alakoknak és származékoknak az írását szabályozza, amelyekben mindig hosszú marad az alapalak *l*-je, annak ellenére, hogy mássalhangzó előtti helyzetben a kiejtésben megrövidül (*rosszallná* stb.); a 104. pont pedig azoknak az igealakoknak az írásában ad eligazítást, amelyekben mássalhangzó utáni helyzetben rövid, magánhangzó utániban pedig hosszú *l*-et ejtünk és írunk (*kicsinylem*—*kicsinyellem* stb.). Egyetértek DEME LÁSZLÓVAL, aki a szóelemző írásmód eseteiről és az *l*, *ll* végű igék írásszabályairól szólva kifejti, hogy ez „a hármas csoportosítás van leginkább összhangban helyesírásunk általános elveivel” (HIK. 51), s az idevonatkozó szabályok lényegét megtartva a következő kisebb módosításokat javaslom.

A 102. pont szövegét így alakítanám át:

Az *l*-re végződő iktelen vagy ikes igék toldalékos alakjaiban általában megtartjuk az egy *l*-es írást, bár egyes alakok ejtésében — a magánhangzók közti helyzet folytán — hosszú *l*-et is hallhatunk: *dűl*, *dűledszik*, *dűlő*; *legel*, *legeli*, *legelő*; *műlik*, *műlő*, *műlás*; *nyílik*, *nyíló*, *nyílás*; *telik* stb. Kivétel . . . (a továbbiakban az AkH. 1954. 102. pontjának szövege változatlanul).

A 103. pont mind tartalmilag, mind formailag kifogástalan. Csak a példákra vonatkozóan van észrevételem. Mégpedig: a példák sorába kellene illeszteni a sokak által rövid *l*-lel ejtett *zöldell*-t és a *mállik* igét, valamint toldalékos alakjaikat: *zöldell*, *zöldelli*, *zöldelletek*, *zöldellne*, *zöldellhet*; *mállik*, *mállottak*, *málljanak*.

C) A magánhangzóra végződő igék írását szintén az AkH. 1954. szabályozta először. Ezeknek az igéknek az írásában, a toldalékos alakok ingadozó ejtése miatt, meglehetősen nagy volt a zűrzavar. Főképpen a felszólító mód 2. személyű rövidebb alakjainak az írása okozott sok gondot, mivel a *nőj*, *szőj*, *lőj* stb. igéknek az ország egyes részein a hosszú *j*-s ejtése az általánosabb, s a köznyelvben is ingadozik ejtésük. Az AkH. 1954. a 105. pontba foglalt szabályban — néhány kivételtől eltekintve — a magánhangzó után következő mássalhangzó rövid jelölése mellett döntött (*nő*, *nőtök*, *nőne*; *rő*, *rőja*, *róná*, *rőjad* stb.), így a felszólító módú rövidebb alakoknak is a rövid *j*-s írását rendelte el: *nőj*, *szőj*, *lőj* stb. DEME a következőképpen foglalta össze az egy *j*-s írás mellett való döntés okait:

„Máskor a nagyobb összefüggésbe való beleilleszkedés kíván olyan alakokat, amelyeket csak magukban nézve talán valóban másképp kívánnánk. Ilyen . . . a *lőj*, *szőj*, *nőj*. Valóban magukban állva, kiejtésük alapján talán írhatnánk őket kettőzött *j*-vel is. De ezek az alakok nem magukban állnak. Egyrészt beletartoznak közvetlen ragozási sorukba: *lőjek*, *lőjön*, *lőjünk*, *lőjetek*, *lőjenek* stb. Ezeket közönségünk aligha írná szívesen kettőzött *j*-vel, hiszen nem ejtjük őket hosszan. Márpedig ahogyan a *leszek*, *leszel* stb. sor miatt hosszú ejtése ellenére rövid írású a *lesz*, ugyanúgy itt sem írhatunk hosszút, mert a *lőj* alakban nincs a második személynek semmiféle olyan jele, amely alaktani úton (pl. hasonulással) kettőzné a *j*-t. Mutatja ezt a *járj*, *menj*, s általában az egész felszólító mód,

amely mindenütt csak egyszerű *j* jelet kap. A tárgyalt szavaknak *lőjj*, *szőjj*, *nőjj* írása egyébként azért is megtévesztő lenne, mert kettőzött *j*-vel ezeket írjuk: *bújj*, *vájj*, *toj*, de ezekben *búj(ik)*, *váj*, *toj(ik)* az alapforma, tehát az egyik *j* — leíró szempontból — magához a tőhöz tartozik. Nem tudható, nem sugallana-e itt is *j*-s alapformát a kettőzött *j*-s írás! — Így — bár a hosszú *j* sokak ejtésében kétségtelenül valóság — mégiscsak *lőj*, *szőj*, *nőj* alakok illenek minden oldalról helyesírásunk mai rendszerébe.” (Nyr. LXXIX, 261—2; l. még uő.: HIK. 53.)

A hosszú magánhangzóra végződő igék toldalékos alakjainak írásával foglalkozó szabálypontot lényegében helyesnek tartom. Megfogalmazását azonban a következőképpen módosítanám:

A hosszú magánhangzóra végződő igéknek *-sz* és *-tok*, *-tők* személyragos alakjait, valamint *j*-s toldalékú kijelentő és felszólító alakjait a *t*, az *sz* és a *j* betű megkettőzése nélkül írjuk: *ró*, *rősz*, *rótok*, *rója*, *rójuk*; *nő*, *nősz*, *nőtők*, *nőj* stb. Múlt idejű alakjaikban — a magánhangzó után — természetesen két *t*-t írunk: *rótt*, *róttak*, *nőtt*, *nőttek* stb. A tárgyas ragozás egyes szám 2. személyének rövidebb alakja is a kiejtést követi: *ródd*, *szódd*, *lődd*.

D) A *jön* ige felszólító alakjainak írásában is gyakori volt a *jőjjön*—*jőjön*, *jőjj*—*jőjj*—*jőj*-féle kettősség, illetőleg „hármasság”. Az AkH. 1954. e változatok közül a többi rövid *ő* hangú ragozott alakhoz kapcsolódó *jőjj*, *jőjjön* alakokat fogadta el, figyelembe véve azt a tényt, hogy a régi *jő* a nyelvfejlődés folyamán elavult, s mai nyelvünkben a rövid *ő*-s és *n* hangra végződő *jön* az alapszó. Ennek megfelelően — a *jőve* elszigetelődött kivételtől eltekintve — a toldalékos alakok is rövid *ő*-sek. Bár NAGY J. BÉLA nem helyeselte a *jőjjön*—*jőjön* kettősség megszüntetését — szerinte a ma is élő és elterjedt *jőjön* alakot nem szabad helyesírási hibának tekinteni —, és SZEMERE GYULA is annak a véleménynek adott kifejezést, hogy a *jőjön* mint vaglyagos alak megmaradhatott volna (vö. Nyr. LI, 113—9, 491—5; LII, 84—5), véleményem szerint is helyesen jártak el az AkH. 1954. szerzői, amikor az erősen elavult *jőj* (~ *jőjj*) és *jőjön* alakok ellen s a *jőjj*, *jőjjön* alakok mellett foglaltak állást.

A *jőjjön*—*jőjön* körüli vitából kitűnik, hogy a *jön* toldalékos alakjainak leírásakor mind a többelseji magánhangzó időtartamának, mind pedig a mássalhangzó időtartamának a jelölése gondot okoz, így — többek között — a *-j* (módjel) és az *-sz* (személyrag) mássalhangzóé. Javasolom a szabálypontnak az említett esetekre vonatkozó szabállyal való kiegészítését. Ilyenformán:

A rendhagyó ragozású *jön* ige toldalékos alakjaiban (a régies *jőve* alak kivételével) a tő magánhangzóját rövid *ő*-vel írjuk: *jön*, *jövők*, *jöhet* stb. Bár egyes toldalékos alakokban a szóbelseji mássalhangzó kiejtése ingadozik, a *jön*-, illetőleg a *jő*- tőhöz járuló toldalékok kezdő mássalhangzóját és az egy mássalhangzós toldalékokat kettőzött alakban írjuk: *jössz*, *jöttél*, *jönni*, *jönnének*, *jőjj*, *jőjjön*, *jőjjenek* stb.

E) A *h* végű névszók. — A mássalhangzók mennyiségi változása sajátosan mutatkozik a *h* végű szavak esetében. A *h* végű névszók nagy részében ugyanis nem ejtjük ki a *h*-t a szó végén, és akkor, ha a *h*-t mássalhangzóval kezdődő toldalék követi. A *h* csak magánhangzóval kapcsolódó (vagy kezdődő) toldalék esetében hangzik. Szabályzatunknak a *h* végű névszók írásával foglalkozó szabálypontja négy olyan szót sorol fel, amelyeknek minden alakjában kiejtjük a *h*-t. Ezek a következők: *doh*, *potroh*, *sah*, *Allah*. E szavak írása tehát kiejtésüket tükrözi. A *h* kiejtése azonban e szavakban sem nagyon régi — mutat rá DEME LÁSZLÓ „A szóelemző (etimologikus) írásmód” című tanulmányában (vö. HIK. 50). E tényt történeti adatokkal bizonyítja. Például: *Allát* ('Allahot') *kiült* (NAGY J. BÉLA-nak a bizottsághoz küldött megjegyzéseiből való adat), *potrohval* (HORVÁT ENDRE, A magyar helyesírás szótára és szabályai. Az iskolai helyesírás alapján. Bp., 1913. 20. lap: *potroh* (-ot, -a, -val), *potrohlábúak*, *sahval* (NyomdH.; AkH. 1937). A tőszó végső mássalhangzójához hasonlult *sahhal*, *potrohhal* alak csak később jelentkezik. Érdekes, hogy a

felsorolt forrásokban „éppen e négy szónak van igen ritkán feltüntetve a *-val*, *-vel* ragos formája, holott a többi *h* végűké, például a *dűhvel* alak, benne van mindegyikben. E negatívumból alighanem arra következtethetünk, hogy a *v-s* forma már nem, a hasonlult *h-s* forma viszont még nem volt feltüntethető, forrásaink tehát inkább bőlesen hallgattak” (HIK. 50).

Helyesírásunk tudomásul vette a fejlődés irányát, azaz a *h* kiejtését a felsorolt négy szó alakjaiban. A *h-s* írásképp és a nyelvjárásokban is gyakori *h-s* ejtés azonban egyre szívósabb hatást gyakorol a *céh*, *cseh*, *dűh*, *juh*, *méh*-féle, szabályosan *h* nélkül ejtett szavakra. Ezek a főnevek ugyanis egyre gyakrabban hallhatók *juhhal*, *csehhel*, *dűhhel*, *méhhel* alakban — azaz sokan ezekben a szavakban is kiejtik a szóvégi *h-t*, s ezért a toldalék *v-je* is *h* alakot ölt —, ez az ejtémód azonban még nem általános. Más szavak esetében viszont, úgy tűnik, mintha már manapság is a *h-val* való ejtés lenne az uralkodó. Például: nemigen halljuk, mondjuk a *moh*, *keh*, *éh* stb. főneveket *mo*, *ke*, *é* stb. alakban, s a *-val*, *-vel* ragos alakulatokat sem *moval*, *kevel*, *ével*-nek. Az elkövetkező szabályozás alkalmával mindenképpen meg kell vizsgálni, mely szavakban hódított tért a *h-s* ejtés, s az AkH. 89. pontjába foglalt szabályt — a *ch* végű és a *h-s* ejtésű szavak írásáról is szólva — ennek megfelelően kellene módosítani (vö. G. VARGA GYÖRGYI: MNy. LXXV, 479–80).

9. A szóelemek alakmódosulásait feltüntető írásmód.

— A szóelemek találkozásokor sokszor lehetetlen, illetőleg célszerűtlen a szóelemeknek eredeti alakjukban való leírása. Helyesírási szabályzatunk azokat a szabályokat, amelyekben a szóelemek eredeti alakjának jelölésével szemben a szóelemek módosult változatainak a feltüntetését írja elő, „A szóelemek fonetikus írása” címen tárgyalja (90–112. p.). „Ez a meghatározás mindenképpen téves — olvashatjuk DEME LÁSZLÓNAK »Helyesírási rendszerünk logikája« című munkájában —; ha már a terminológián belül maradunk, a szóalakok fonetikus (kiejtésük szerinti) írásáról kellene beszélnünk. . . . Itt már a szóelemek külön-külön kiejtésük szerinti leírásának feladásával állunk szemben, amire a szóelemek egészének az elemekétől erősen eltérő kiejtésformája, tulajdonképpen a megalkotásában részt vevő szóelemek hangalakjának megváltozása kényszerít rá bennünket” (8–9; l. még uő.: HIK. 46–7).

DEME idézett megállapításával lényegében egyetértek, annyit azonban hozzáfűznék az elmondottakhoz: a szóban forgó esetekben valóban a szóelemek önmagukban vett kiejtése szerinti írásának a feladásáról van szó, de nem az alaktani helyzethez, az egyes szóelemtípusokhoz kötött módosulások következtében kialakult szóelemváltozatok kiejtése szerinti írásának a feladásáról. A szóelemző írás fejezetének minden szabálypontja voltaképpen a szóelemek kiejtés szerinti írását taglalja, de az eddig tárgyalt esetekben a szóelemek eredeti alakja szerinti írásmód elve érvényesült, szemben azokkal — az alább következő — esetekkel, amikor az írásképp és a kiejtett forma ellentétének kiküszöbölése, feloldása érdekében a szóelemek módosult, megváltozott alakját jelölteti helyesírásunk. Ennek értelmében javaslom, hogy a 11. kiadásban „A szóelemek fonetikus írása” fejezet-cím „A szóelemek alakmódosulásait feltüntető írásmód” megfogalmazásban szerepeljen.

10. Az ide sorolható szabályok — egy-két kivételtől eltekintve — az akadémiai szabályozás kezdete óta változatlanok. A szóelemek módosult alakjait jelölő írás elméleti oldalával, elvi szabályával azonban nem sokat foglalkoztak régebbi szabályzataink. És ha foglalkoztak is, mint például jelenleg érvényes szabályzatunk, többnyire elsikkadt a szóelemek eredeti hangalakjához nem (vagy nem egészen) ragaszkodó írás lényege.

Az AkH. 1954.-ben is homályos az elvi rész megfogalmazása (l. 90. pont). Pontatlan, elnagyolt már az első mondat is: „A ragozott, a jelezett, a képzett és az összetett szavak idővel nagyobb hangtani változáson mehetnek át: egyes elemek hangjai egészen más hang-

nak adtak helyet, vagy pedig nyomtalanul eltűntek.” Nem a ragozott, a jelezett, a képzett és az összetett szavak mentek át nagy hangtani változáson, hanem az egyes szóelemek. De ez a kisebbik hiba. A nagyobbik — véleményem szerint — az, hogy a szóelemeket híven feltüntető írásmódtól való eltérés elvének nem ez a legvilágosabb magyarázata.

A szóalakok egy részének leírásakor azért nem érvényesülhet a szóelemző írásnak a szóelemek eredeti hangalakja hű feltüntetésére irányuló törekvése, mert a szóelemeken, bizonyos hangtani helyzetekbe kerülve, olyan jellegű hangváltozások (részleges és teljes hasonulás, összeolvadás) mentek végbe a régiségben, amelyek — amint DEME kifejtette (HIK. 49–50; Helyesírási rendszerünk logikája 8–9) — nem következnek be minden szóelem találkozásokor, azaz hangtanilag nem kényszerűek; történeti úton alakultak ki, s csak bizonyos alaktani sorokra korlátozódnak, azaz meghatározott szóelem- (tő- vagy toldalék-) típushoz kötődnek, s a szóelemek fonémaállományának megváltozását vonták maguk után. Ha helyesírásunk ezekben a szóalakokban is a szóelemek eredeti alakjának a feltüntetésére törekedne, akkor a szó kiejtett alakja és írásképe között óriási szakadék keletkezne. Például: ha az *éjt* vagy a *bocsát* 2. személyű felszólító alakjait *éjtj*, *bocsátj* formában íránk, senki se olvassza *éjts* és *bocsáss*-nak. Ezekben az esetekben helyesírásunk tehát eltekint a szóelemek „eredeti” hangalakja szerinti írástól, s hogy a szavak írott alakja ne szakadjon el teljesen a kiejtett formától, a szóelemek módosult változatait tünteti fel. Javasolom, hogy az AkH. 1954. 90. pontját a következő kiadásban az elmondottaknak megfelelően alakítsák át.

A) Az igealakok írása: a) A *t* végű igék írása. — A *t* végű igék felszólító alakjainak írásával foglalkozó s az akadémiai szabályozás története során lényegüket tekintve mindvégig változatlan szabályok szövegét — az előbbieken vázolt szemléletváltozásból eredően — a következőképpen módosítanám:

(91. p.) Azoknak a *t* végű igéknek a felszólító alakjaiban, amelyekben a tővégi *t-t* — az *s* és az *sz* kivételével — mássalhangzó vagy hosszú magánhangzó előzi meg, az alapszó végső *t-jének* és a felszólító mód jelének találkozásokor nem *t + j-t*, hanem *t + s-et* írunk, azaz: megtartjuk az ige-tő végső *t-jét*, de a módjel mai leggyakoribb *j* alakja helyett annak *s* „változatát” írjuk le: *éjtse, féltsétek, mártsd; fűts, szítsa, tanítsd*; stb.

(92. p.) A rövid magánhangzóra *+t*-re végződő igék, valamint a *lát* és a *bocsát* igék felszólító alakjaiban a szóelemek mai leggyakoribb alakjának megfelelő *t + j* mássalhangzó-betűk helyett két *s-et* írunk, tehát sem az ige-tő véghangját, sem a felszólító mód jelét nem tüntetjük fel eredeti alakjában, hanem mind a tővégi *t*-nek, mind pedig a módjelnek *s-sé* módosult „változatát” írjuk le: *alkoss, bocsáss, fusson, hallgassák, kössétek, lássuk, nevesse, nyissátok* stb. — A felszólító mód tárgyas ragozása, egyes szám 2. személyének rövidebb alakjában csak a tővégi *t* jelentkezik *s* formában — a *-d* személyrag a módjel nélküli tőhöz kapcsolódik —, ezért ezeket az igealakokat egy *s-sel* írjuk: *bocsásd, hallgasd, kösd, nyisd* stb.

(93. p.) Az *st* és az *szt* végű igék felszólító alakjait a *t* nélküli csonka tőből (*fes-, fűrész-, illesz-* stb.) képezzük, éppen úgy, mint az *s* és az *sz* végű igék felszólító alakjait. Ezekben az igealakokban tehát nem *st + j*, illetőleg *szt + j-t*, hanem két *s-et*, illetőleg két *sz-et* (*ssz-et*) írunk, azaz a *j* módjelnek módosult — a csonka tő *s*, illetőleg *sz* mássalhangzójához hasonlult — „változatát” tüntetjük fel: *fess, fűrösszétek, illesszük, rekessze* stb. A felszólító mód tárgyas ragozása, egyes szám 2. személyének rövidebb alakjaiban a személyrag eredeti *d* formájában kapcsolódik a módjel nélküli csonka tőhöz, ezeket az alakokat tehát egy *s-sel* és egy *sz-szel* írjuk: *fesd, illeszd, fűröszd, rekeszd* stb.

b) Az *s*, *sz* és *z* végű igék írása. — Az *s*, *sz* és *z* végű igék kijelentő módú tárgyas és felszólító alakjainak írásával foglalkozó — szintén a kezdetektől változatlan — szabályok szövegét is pontosabban kellene megfogalmazni. Ki kellene kerülni vagy javítani az AkH. 1954. 94. szabálypontjának első mondatában olvasható, „a teljes hasonulás következtében

a *j* elvész, a *tő* véghangja pedig hosszan ejtődik”-féle pontatlan megfogalmazást. — A 95. pontban olvasható szabályt pedig célszerű lenne úgy megfogalmazni, hogy nyilvánvaló legyen: a felszólító mód *j* jele éppúgy teljesen hasonul az *s*, *sz* és *z* tövégi mássalhangzóhoz, mint a tárgyas személyragok *j* eleme:

(94. p.) Az *s*, *sz* és *z* végű igék kijelentő módú, tárgyas ragozása alakjaiban megtartjuk az igető eredeti formáját, de a *j*-vel kezdődő személyragok (*-ja*, *-juk*, *-jük*, *-játok*, *-ják*) *j* elemének — az igető végső *s*, *sz*, *z* mássalhangzójához teljesen hasonult — módosult változatát tüntetjük fel. Ezeket az igealakokat tehát két *s*-sel, két *sz*-szel (*ssz*-szel) és két *z*-vel írjuk: *keressük*, *mossa*, *olvassák*; *vadásszátok*; *hozzák*, *végezzük*; stb.

(95. p.) Az *s*, *sz* és *z* végű igék felszólító alakjaiban a *j* módjelnak — akárcsak a tárgyas személyragok *j* elemének — az alapszó végső *s*, *sz* és *z* mássalhangzójához teljesen hasonult, módosult változatát tüntetjük fel; ezeket az igealakokat — az eredeti *s + j*, *sz + j*, *z + j* mássalhangzó-kapcsolat helyett — általában két *s*-sel, két *sz*-szel (*ssz*-szel) és két *z*-vel írjuk: *essék*, *mossam*, *olvassátok*; *vadásszad*, *ússzatok*; *hozza*, *végezzétek*; stb. — A felszólító mód tárgyas ragozása, egyes szám 2. személyének rövidebb alakjaiban azonban a módjel nélküli *tő*höz kapcsolódik a *-d* személyrag: *mosd*, *nyesd*, *olvasd*; *mászd*, *úszd*; *húzd*, *végezd*; stb.

Az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék (*lesz*, *tesz*, *vesz*, *eszik*, *iszik*, *hisz*, *visz*) írásának az AkH. 1954. 96. pontjában rögzített szabálya — bár az AkH. 1901.-től kezdve szinte mindegyik helyesírási szabályzatunkban szerepel — 1954 után is sok értetlenségre, vitára adott okot. Főképpen a *higgye*, *higgyük* stb. igealakok kivételes hosszú *gy*-jét kifogásolták — és kifogásolták még ma is — sokan a logika nevében, és csak a *higgye*, *higgyük* stb. írású alakokat tartják elfogadhatónak a *hagy* ige *hagyja*, *haggyuk* stb. analógiájára hivatkozva. Az ilyenfajta „logikus” írás hívei nem veszik észre, hogy érvelésük alapjaiban van a hiba; a *higgye* stb. alak nem hasonlítható össze a *gy* tövű *hagy* *hagyja* stb. személyragozott alakjaival, mert „nem egy valamiféle *higyni* igének a felszólító alakja. Nem is azzal hasonlítandó össze, hanem a többi *sz*-szel bővülő *v* tövű igével: *eszik*, *ettem*, *egyék*, *evő*; *iszik*, *ittam*, *igyék*, *ivó*. Valamikor ennek mintájára ment ez is: *hisz*, *hittem*, *higyen*, *hívó*. A *higyen* *gy*-je azonban megnyúlt később: de ez nem ok arra, hogy olyan *j*-t írjunk bele, amelyik nincsen benne, olyan *tő*höz illesztve, amelyik még kevésbé van benne” (DEME, Magyarázati helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához 20—1).

A *hisz* ige felszólító alakjainak írása körüli értetlenség kiküszöbölése, illetőleg elkerülése érdekében célszerűnek tartom a 96. szabálypont következő jellegű kiegészítését:

A *lesz*, *tesz*, *vesz*, *visz*, *eszik*, *iszik* igék felszólító alakjaiban a módjel *gy* alakban járul az igék magánhangzós tövéhez: *legyek* (*le*- + *-gy* + *-ek*), *tegyen* (*te*- + *-gy* + *-en*), *vegyük* (*ve*- + *-gy* + *-ük*), *vigyétek* (*vi*- + *-gy* + *-étek*), *egyél* (*e*- + *-gy* + *-él*), *igyanak* (*i*- + *-gy* + *-anak*). A felszólító mód tárgyas ragozása egyes szám 2. személyének rövidebb alakjait két *d*-vel írjuk: a *-d* személyrag a módjel nélküli magánhangzós *tő*höz kettőzött alakban járul: *tedd* (*te*- + *-dd*), *vedd* (*ve*- + *-dd*), *idd* (*i*- + *-dd*) stb. — A *hisz* ige felszólító alakjaiban megnyúlt a *gy*. Ezeket az alakokat két *gy*-vel (*ggy*-vel) írjuk: *higgyek* (*hi*- + *-ggy* + *-ek*), *higgye* (*hi*- + *-ggy* + *-e*), *higgyük* (*hi*- + *-ggy* + *-ük*) stb. — De — az előbbi igékhez hasonlóan — *hidd* (*hi*- + *-dd*).

Több olyan javaslat érkezett a Helyesírási Bizottsághoz, hogy a szabályzat a *játszik* tárgyas ragozása kijelentő és felszólító alakjaiban — a kiejtéshez alkalmazkodva — a hagyományos két *sz*-es írás helyett az egy *sz*-es írást tegye kötelezővé. A két *sz*-szel való írás ennek ellenére megmaradt az AkH. 1954-ben is, mert a *játsza*, *játszuk*-féle írás elfogadása — amint DEME kifejtette (Nyr. LXXVIII, 294) — „sértette volna azt az alaktani elvet, amely megkívánja a beolvadt szóelemek pótlónyújtásos feltüntetését itt is éppen úgy, mint például a *nézze*, *öccse* stb. esetében is”.

Az AkH. 1954. 97. és 98. szabálypontja lényegében helyes, jó, de — véleményem szerint — mindkettő kiegészítésre és némi átalakításra szorul:

(97. p.) Ha a *játszik* és a *met sz* igéhez *j*-vel kezdődő tárgyas személyrag (-*ja*, -*juk*, -*jük*, -*játok*, -*ják*) vagy a felszólító mód *j* jele járul, az írásban megtartjuk az igeő *t* + *sz* mássalhangzó-kapcsolatát, s a *j* elemnek *sz-szé* módosult változatát tüntetjük fel: *játssza*, *játsszúk*, *játsszátok*, *játsszák*; *játsszam*, *játsszad*; *metsszem*, *metssze*, *metsszük*, *metsszétek*; stb. Egyéb esetekben, így a felszólító mód tárgyas ragozása egyes szám 2. személyének rövidebb alakjában is, természetesen mindig egy *sz-et* írunk: *játszom*, *játszunk*, *játszottunk*, *játszanánk*, *játszd*; *met szí*, *met szd*; stb.

(98. p.) A *lát szik* és a *tetszik* igeének a *tsz-es* többől képzett felszólító alakjaiban megtartjuk az igeő *t* + *sz* mássalhangzó-kapcsolatát, s a *j* módjelnek — az igeő végső mássalhangzójához hasonult — *sz* „változatát” írjuk mellé: *látsszam*, *látsszátok*; *tetsszél*, *tetsszenek*; stb. — Természetesen a *tet-*, *lát-* többől képzett és két *s*-sel írt *tessem*, *tessél*, *tessék*, *lássék* stb. alakváltozat írása is jogos. Ugyanígy: *mesd*, *messed* stb.

c) A *dz* végű igeik. — A *dzik* végű ikes igeik felszólító alakjainak írásával foglalkozó szabályponttal (AkH. 1954. 99. p.) kapcsolatban sok megjegyzés, levél érkezett a Helyesírási Bizottsághoz. A levélírók általában csak a hasonulós alakok kettőződésének új — a *dz* egyeshang voltának megfelelő — módjához szoltak hozzá, pontosabban szólva tiltakoztak a *fogóddzam*, *hallgatóddzék* stb. alakok *ddz*-féle kettőzése ellen. A felszólító alakok hosszú mássalhangzós írását voltaképpen elfogadták, de az alapalakok rövid vagy hosszú *dz*-vel való írása ügyében nem foglaltak állást.

A Helyesírási Bizottság 1977-ben — kérdőíves módszerrel — országos közvélemény-kutatást végzett a *dz*-t tartalmazó szavak kiejtésére vonatkozóan. Mivel az -*ózik*, -*őzik* képzős szavakkal váltakozó -*ódzik*, -*ődzik* végű igeik kiejtését is felmérő vizsgálat eredményei nem mondanak ellent az eddigi kutatás eredményeinek (vö. DEME: HIK. 26, HIK.-vita 12, MNy. LXXI, 471—3; G. VARGA: MNy. LXXV, 348—52), a 99. szabálypontot a következő megfogalmazásban javaslom:

A *dzik* végű igeik felszólító alakjaiban a *j* módjel módosult, *dz* alakban járul az igeő végső *dz* mássalhangzójához. Ezeket az igealakokat tehát két *dz*-vel (*ddz*-vel) írjuk: *fogóddzam*, *hallgatóddzék* stb. — Egyéb esetekben — ha nincs *dz* a toldalékban — egy *dz*-t írunk: *fogódzik*, *hallgatódzunk* stb.

Bár, sokak meglepetésére, az említett felmérés adatai nem támasztják alá azt a közismert és modern mérő műszereinkkel is igazolt tényt, hogy a *dz* végű iktelen igeik mindazon toldalékos alakját, amelyben a *dz* magánhangzóközi helyzetben van, a többség hosszú *dz*-vel ejti, véleményem szerint a felszólító és a tárgyas ragozású kijelentő módú alakok írásával foglalkozó 100. szabálypontot — „A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód időszzerű kérdései” című tervtanulmányban javasoltakkal összhangban (vö. T. URBÁN ILONA: MNy. LXXIV, 220—1) — a következőképpen kellene megváltoztatni:

A *dz* végű igeik felszólító alakjaiban, valamint a tárgyas ragozás kijelentő módú többes 1. személyében a -*j* módjel, illetőleg a toldalékok *j* eleme módosult, *dz* alakban kapcsolódik az igeő végső mássalhangzójához. A szóelemzés szerint ezekben az alakokban tehát három *dz* kerül egymás mellé, hiszen az *eddz*, *peddz* igeik alapalakját is két *dz*-vel (*ddz*-vel) ejtjük és írjuk (tehát pl.: *eddz+dzem*, *peddz+dze*, *eddz+dzük* stb.), az egyszerűsítés elvének érvényesítésével helyesírásunk azonban csak két *dz*-t írat egymás mellé: *eddzem*, *eddzed*, *eddzük*, *peddze*, *peddzék*; *eddzük*, *peddzük*; stb. A tárgyas ragozás felszólító módú egyes szám 2. személyének rövidebb alakjaiban — bár a -*d* személyrag a módjel nélküli töhöz kapcsolódik — szintén két *dz*-t (*ddz*-t) írunk: *eddzd* (*eddz + d*).

B) A névszóalakok írása. — A szóelemek eredeti alakjának tükrözését feladó s a szóelemek módosult változatait feltüntető írás elve természetesen nemcsak az igealakok leírásakor érvényesül.

A névszóalakokban főképpen a *-val*, *-vel*, illetőleg a *-vá*, *-vé* határozórag szerepel módosult — a szótó végső mássalhangzójához hasonult — formában. E ragok hasonulásának írásbeli jelölésével kapcsolatban már az AkH. 1832. kimondta azt az egész akadémiai szabályozás történetében lényegében változatlan szabályt, hogy: „A’ *vel* és *vé* olly mássalhangzóvá válnak, millyentől megelőztetnek, *baj-val*, *bajjal*; *vas-val*, *vas-sal*” (13).

Az AkH. 1954. négy szabálypontot szentel a *-val*, *-vel*; *-vá*, *-vé* ragos névszóalakok írásszabályainak ismertetésére (l. 107—110. p.). Úgy vélem, e szabályok ilyen részletes taglalása a szóelemző írósmód fejezetében szükségtelen. Elegendő, ha két szabálypont ismerteti a *-val*, *-vel*; *-vá*, *-vé* ragos névszóalakok írására vonatkozó szabályokat, mégpedig a következőképpen:

Megváltozott — a névszó tövének végső mássalhangzójához hasonult — formában járul a *-val*, *-vel*; *-vá*, *-vé* határozórag a *h* végűek kivételével minden mássalhangzóra végződő névszóhoz. Ezeket a névszóalakokat tehát a *tő* és a *toldalék* határán két mássalhangzóval írjuk: *dobbal*, *hévvel*, *gonddal*, *karddal*; *szénné*, *vízzé*, *névvé*, *bolonddá*, *holttá*; stb. Természetesen akkor is csak két mássalhangzót írhatunk egymás mellé, ha a *-val*, *-vel* és a *-vá*, *-vé* határozórag hosszú mássalhangzóra végződő névszótőhöz járul: *tettel*, *tollal*; *jobbá*, *szebbé*; stb. A kétjegyű mássalhangzókat a rájuk vonatkozó írásszabályok szerint kettőzzük: *jeggyel*, *rozssal*, *kulccsal*, *meggyel*, *briddzsel*; *bölcse*, *szabállyá*; stb.

A *bolyh*, *enyh*, *doh*, *potroh*, *sah*, *Allah*, *Zilah* stb. szó *-val*, *-vel* és *-vá*, *-vé* határozóragos alakjaiban a *toldalék* *v* eleme a *tő* végső mássalhangzójához hasonult, *h* alakban járul a névszó tövéhez: *bolyhhal*, *enyhhal*, *dohhal*, *potrohhall*, *Zilahhal*; *sahhá*, *Allahhá*; stb. — A többi *h* végű névszó esetében eredeti alakjukban kapcsolódnak a szóban forgó ragok a *tőtő*höz; ezeknek a *h* végű névszóalakoknak a leírásakor a szóvégi *h*-t és a ragok *v*-jét külön-külön feltüntetjük: *csehvel*, *juhval*; *dühvé*, *pléhvé*; stb. (vö. G. VARGA: MNy. LXXV, 479).

Az *ez*, az *az* mutató névmás *toldalékos* alakjaiban bekövetkező teljes hasonulás jelölésével kapcsolatban az akadémiai szabályozás első évtizedeiben eléggé különbözőképpen vélekedtek; csak az AkH. 1901. szögezi le határozottan, hogy „*aval*, *evel* és *ahoz*, *ehez* nem köznyelvi, csak nyelvjárási alakok” (8), tehát a köznyelvi kiejtésnek megfelelően ezekben az esetekben a *tő* *z*-jének hasonulását két — a *toldalék* kezdő mássalhangzójával azonos — mássalhangzóval jelöljük.

Az *ez*, az *az* mutató névmás *toldalékos* alakjainak írására vonatkozó szabálypontok közül a 112. pontot teljesen kifogástalannak tartom — csak a példák sorrendjét változtatnám meg: *ebbeli*, *effajta* . . . ; *abbeli*, *affajta* . . . stb. —, s változatlan formában való átvételét javaslom, a 111. pont szövegét pedig egy kisebb módosítással és kiegészítéssel a következőképpen ajánlom:

Az *ez*, az *az* mutató névmás legtöbb *toldalékos* alakjában a szótó végső mássalhangzója felveszi a *toldalék* kezdő mássalhangzójának alakját. Ezeket a névszóalakokat a *tő* és a *toldalék* határán két mássalhangzóval írjuk: *ebbe*, *ehhez*, *ekképp*, *ennyi*; *ahhoz*, *akképp*, *akkor*, *annak*, *arra*, *attól*; stb. Az *ezzel* és *evvel*, az *azzal* és *avval* alak egyaránt helyes. Ám csak: *ezzé*, *azzá*; és: *ezt*, *azt*, *ezen*, *azon*, *ezért*, *azért*. Megjegyezzük még: a mutató névmás és valamilyen névutó kapcsolatából keletkezett névszóalakokat a *tő* és a *toldalék* határán egy mássalhangzóval írjuk, például: *eszerint*, *evégett*, *emiatt* stb.

II. A tervtanulmány vitáján elhangzott — s főként az egyes szabályok megfogalmazására vonatkozó — módosítási javaslatokat megfontoltam; ha ezek a javaslatok a szabálypontok szövegének egyszerűsítését, világosabbá tételét szolgálták, köszönettel felhasználtam őket. Ebben — a téma gazdasága, a szóelemző írás elvének érvényesülését tárgyaló szabálypontok sokasága miatt amúgyis terjedelmesebb — cikkben azonban nem akartam kitérni ezekre a részletkérdésekre.

T. URBÁN ILONA

NYELVJÁRÁSOK

Vashosszúfalu nyelvének zárt *i*-zése Jánosfalva zárt *i*-zésének mérlegén

I. Dolgozatom egy monográfia jellegű munka szerves része, de a téma — a hasonló módszerrel megalkotott korábbi művek tapasztalatai nyomán — önállóan feldolgozásra is alkalmas.

„Valamely jelenség erősségi fokának vizsgálata természetesen nem szorítkozhat csupán egy nyelvjárási alakulatra. Arra kell törekednünk, hogy a rendelkezésünkre álló adatanyag megszabta keretek között összehasonlítsuk a jelenség erősségi fokát más nyelvjárásokbéli jelenség erősségi fokával” (MÁRTON GYULA: MNyj. X, 69–70). Vashosszúfalu zárt *i*-zését is egy — tőle földrajzilag távol eső — másik *i*-ző nyelvjárás, a Fekete-Körös völgyi Jánosfalva zárt *i*-zésével hasonlítom össze, s az összehasonlítás során bemutatom, hogy milyen mértékű az elterjedtsége egy nyelvjárási jelenségnek az irodalmi (köz-)nyelvhez viszonyítva, s hogy milyen más nyelvjárás adott jelenségével szemben.

A jánosfalvi nyelvjárást BÖSZÖRMÉNYI GÉZA vizsgálta először monográfiászerű dolgozatában (A jánosfalvi nyelvjárás: NyF. 29. sz.). Érintett településtörténeti vonatkozásokat is, körülhatárolta a területet földrajzilag, ismertette a nyelvjárás legfontosabb hang-, alak-, jelentés- és mondattani sajátosságait, a dolgozat végén pedig összegyűjtötte a tájszavakat, és lejegyezte a népnyelvi hagyományokat. A hangtani rész főbb szerkezeti egységei követték az akkori kutatások szempontjait, de a köznyelvvel való egyezésekre nem utaltak.

BÖSZÖRMÉNYI az *i*-zésről egyáltalán nem ejt szót, illetőleg a „mennysiségi változás”-t *ie* diftongusban jelöli meg, megállapítva, hogy „hangsúlyos szótagokban igen gyakori az *é* helyett egy annál zártabb diftongus, az *ie* . . . pl.: *k^éérem*, *i^életem* . . .” (i. m. 11), bár céloz néhány *i*-ző adatra is (vö. *mír* ~ *mér*, *tehenit* (i. m. 34), *íjkek* (i. m. 35). A későbbiekben SZENDREY ZSIGMOND kutatásai az *i*-zés meglétéről, sőt elterjedtségének jelentős mértékéről adnak számot. E felfogás realitását legutóbb MÁRTON GYULA igazolta idevonatkozó munkájában (Az *i*-zés állapota a Fekete-Körös völgyében: MNyj. X, 63—83).

Vashosszúfalu zárt *i*-zésének Jánosfalva zárt *i*-zésével való egybevetésére és a MÁRTONTól közzétett adatokra támaszkodva vállalkoztam. „A Fekete-Körös völgyében a zárt *i*-zés nagyjából ugyanazon szavakban fordul elő, amelyeket a szakirodalom is *i*-ző szavakként tart nyilván” (MÁRTON i. m. 70).

Vashosszúfaluban végzett gyűjtésem során BALOGH LAJOS, D. BARTHA KATALIN és DEME LÁSZLÓ ide vonatkozó útmutatásait követve általában a „középső és idősebb nemzedék” nyelvét vizsgáltam. A pusztuló nyelvjárást ez a nemzedék őrzi leghívebben. Dolgozatom adattárá részben egyezik azzal az adattárral, melyet MÁRTON GYULA, GÁLFFY MÓZES, SZABÓ T. ATTILA a kalotaszegi gyűjtésükhöz összeállított kérdőívek alapján készítettek (Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térkép”-ből. Kolozsvár, 1944.), jöllehet én a DEME-féle falumonográfia-törzsanyag (2400 címszóból álló) hangtani részének nyelvjárási feldolgozásából állítottam össze a célnak megfelelő adattárat (vö. JÓNÁS FRIGYES, Vashosszúfalu hangtani vizsgálata. Bölcsészdoktori értekezés kézírata).

A zárt *i*-zés erősségi fokának felméréséhez a fonetikai helyzet pontos megjelölése, az összes adat (az irodalmi nyelvben bizonyos — nyelvjárásbeli zárt *i*-zhető — *é* fonémák gyakoriságának, példáinak és ellenpéldáinak) számbavétele s az összes számbavett adathoz viszonyított realizáció és gyakoriság százalékarányos megállapítása szükséges. A két falu egybevetett adattáiraiban a példák száma helyett a számarányt — a példák és az ellen-

példák adott fonetikai helyzeteiben jelentkező realizációk százaléokban kifejezett arányát — véve figyelembe, a jelenség erősségi foka a következőképpen bontakozik ki.

Az *i* fonéma voltának bizonyítását egészítették ki kutatóink, amikor az ún. *i*-zű nyelvjárásokban az *i* realizációk tartományába nemcsak az *é*-vel, hanem az *i*-vel, *ü*-vel és az *ö*-vel szemben megterheltséget mutató *i*-ket is besorolták (vö.: SULÁN: MNyj. I, 33—33; DEME, NyKérd. 26, 30, 142—6; MÁRTON i. m. 63—85).

Mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy az irodalmi (köz-)nyelvi *é* Vashosszúfalu nyelvében olyan elhanyagolható arányszámban fordul elő, hogy a zárt *i*-zéssel szemben semmilyen fonetikai helyzetben nem hozható fel ellenpéldaként. Az *é* hiánya mégsem billenti a mérleget a zárt *i*-zés javára, mert az *ie*-féle diftongus a zárt *i*-zhető példákban felettébb nagy mértékben jelentkezik. Találhatunk még másfajta szembenállásokat is, pl.: az *i*-ből megrövidült *i*-zű alakokat (*billeg, cölba, ibred, ides, pintek, aciloz, beszid, lepin, penisz* stb.). Ezeket is a zárt *i*-zés jelenségei közé soroltam. Csökkenti az *i* megterheltségét az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípus köznyelvi *i*-je helyén általában jelentkező *i* is, pl.: *cim, csip, gyik, hid, hir, így, ír, iz, kin, sir* (fn.), *sir* (ige), *szin, fik, tiz, viz* stb.

Némileg nyíltabb hangképzéssel érzékelhetjük az *i*-t a fiatalabb nemzedék nyelvhasználatában (*í, é*), pl.: *viűttik, kűsz, vűrt, fűlők, szűpén* stb. Mivel az *i*-zés és az *ie*-féle diftongus-realizációk a nyelvjáráson belül fonematikus értékű szembenállásokban is jelentkezhetnek, pl.: *kik ~ kiűk, ig ~ iűg* stb., továbbá az irodalmi (köz-)nyelvi *é*-hez viszonyítva is kötött variánsok, az *i*-zés ellenpéldáinak az *ie*-féle realizációkat fogadtam el, jóllehet nem mellőzhetem az egybevetéshez elengedhetetlenül szükséges „standard” hordozóját, az *é*-t mint absztrakciót. Ily módon az irodalmi (köz-)nyelvi *é*, az *i*-zés példáival szemben megnyilatkozó *ie*-zű ellenpéldák tükrében szolgál viszonyítási alapul.

Az *i*-zés és *ie*-zés fonetikai helyzeteihez kötött variánsok realizációi: *i, í ~ é, i ~ i* és *ie ~ ie ~ ie* adják az adatok 100%-át.

Ezeket vizsgáлом hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetekben: az *i*-zhető *é*-vel szemben az *í ~ é*-t, az *i ~ i* és *i ~ i*-t, továbbá az *é*-vel szemben az *ie ~ ie, ie*-t (és az *é*-t).

Mivel dolgozatában MÁRTON GYULA nem közli a teljes adattárat (vö. i. m. 66, 4. jegyz.), a táblázatban talált adatokat (67—9) használtam fel az egybevetéshez. Vashosszúfalu *i*-zéséről adattár teljes, s a fonetikai helyzetek szerint való bemutatások is részletesebbek. A táblázatos egybevetés során azonban igazodtam a MÁRTON táblázatában feltüntetett csupán két (hangsúlyos és hangsúlytalan) fonetikai helyzet elemzéséhez. Jánosfalva adattárát a munka közismert volta miatt nem közlöm.

Táblázatában MÁRTON három csoportra osztja a realizációkat: „Az I. csoportba az a három szembenállás tartozik, mely a zárt *i*-zést, illetőleg az *i* megrövidüléséből származó *i*-zést képviseli. A II. csoportba az ingadozó ejtésnek az *é*—*i* határérték közti különböző formában jelentkező eseteit soroltam, a III. csoportba pedig az *i*-zést képviselő szembenállásokat, függetlenül az *é* hang eredetétől és a többesjei magánhangzó viselkedésétől.” (I. m. 66.)

Jánosfalvára vonatkozóan az I—II. táblázatrészek zárójel nélküli adatait használtam fel, a felhasználás során azonban MÁRTON „összes adatai”-nak számát megváltoztattam, mert számításaim során nem tartottam célravezetőnek, hogy ugyanazok a realizációk az *i*-zéshez való tartozásuk — vagy ellenpéldaként nem tartozásuk — gyakoriságuk többféle szempontjából figyelembe véve újra és újra megnöveljék az összes adatok számát. Az *i*-zés jelenségéhez vettem fel továbbá minden olyan *é*-s realizációt is, mely *i ~ i*-vel váltakozik. Én az *é*-t akkor soroltam az ellenpéldák közé, ha *é*-vel váltakozik. A III. táblázat realizációit teljes egészében az ellenpéldákhoz soroltam.

MÁRTON számításai szerint a hangsúlyos helyzetben felvett összes adatok száma 315, ebből 124 *i*-zű (39%), a hangsúlytalan helyzet összes adatainak száma pedig 188,

ebből 83 *i*-zö (44%). — Az én változtatással végzett számítások szerint MÁRTON táblázatában a hangsúlyos helyzetben az összes adat 365, a hangsúlytalan helyzetben pedig 263. A hangsúlyos helyzetben így módon az *i*-zö adat 185 (50,7%), a hangsúlytalan helyzetben pedig 75 (28,5%).

A különbségek abból adódnak, hogy MÁRTON az I–II. táblázat kategóriáiból csak az *i*-vel való váltakozást fogadta el *i*-zésnek, az *é* ~ *ē*-vel való váltakozást nem, s valószínűleg az *í*-t is az *é* realizációi közé sorolta be (*i*-zö területen az *í* feltétlenül megvan).

Saját elgondolásom követésére éppen MÁRTON véleménye bátorított: „Látható továbbá az is, hogy az ingadozó ejtés szembenállásainak *i* és *é* elemén kívül többször előfordul anyagunkban az *é*, illetőleg az ennek megrövidüléséből keletkezett *ē*. E variánsokra azért érdemes felfigyelnünk, mivel azt bizonyítják, hogy az *i* > *é* hangcsere nem máról holnapra megy végbe, nem ugrásszerűen következik be.” (Uo. 68.)

Jánosfalván a zárt *i*-zés jelensége hangsúlyos helyzetben így az *í*, *i*, *ē*, *é*, hangsúlytalan helyzetben pedig az *i*, *i*, *é* realizációkban él. A hangsúlyos helyzetben a realizációk valamivel gyakrabban ingadoznak olyan hangértékek között, amelyek a tiszta zárt *i*-zést megbontják, jóllehet még az *i*-zés realizációit gyarapítják.

Vashosszúfalu *i*-zésének (*i*, *ī* ~ *i*, *í* ~ *é*) erősségi foka hangsúlyos helyzetben kisebb (53,5%), mint a hangsúlytalan helyzetben (66,3%). Ez jellemző az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípusra, főként pedig annak déli felére, így Vashosszúfalura is. Esetünkben tehát nem az *i*-zés nagyobb mérvű visszaszorulásáról, hanem más, párhuzamosan élő jelenségtípusról van szó, mely a nyelvjárási interferencia következménye, ugyanis Vashosszúfalu a nyugat-dunántúli *i*-zés déli határán helyezkedik el.

Összegezve az eredményeket megállapíthatjuk, hogy Jánosfalván a zárt *i*-zés erősségi foka a hangsúlyos fonetikai helyzetekben nagyobb, mint Vashosszúfaluban. Jánosfalva nyelvén a hangsúlyos helyzetek *i*-zését nem zavarja nyelvjárási interferencia, s bár az irodalmi *é*-féle realizációk benyomulása erősebb, mint Vashosszúfalu nyelvjárásában, a zárt *i*-zés jelensége szilárdan tartja magát. Legnagyobb a zárt *i*-zés erősségi foka Vashosszúfalu adatainak hangsúlytalan helyzeteiben. Ismert törvény: a hangsúlytalan helyzetek általában kedvezőbb feltételeket teremtenek a monoftongusos realizációk számára.

2. Vashosszúfalu zárt *i*-zésének adattára:

Egytagúakban: *ik* ~ *ig* (ige), *ik* (fn.) ~ *ék*, *fik*, *fíl* ~ *fíl* (ige), *gíp* ~ *gíp*, *kíp*, *kik* ~ *kík*, *líp*(*ē*) (fn.); *líp* ~ *líp* (ige), *míg*, *misz* ~ *mísz* 'méz'; *míssz* (ige), *níp* ~ *níp*, *nísz* ~ *nész*, *nítý* ~ *nítý*, *pínz* ~ *pínz*, *rín* ~ *rín*, (*sütt-rín*); *rít*, *rísz* ~ *rísz*, *szíp* ~ *szíp*, *típ* ~ *típ*, *vín* ~ *vín* ~ *vén*, *vír*.

Többtagúak hangsúlyos helyzetében: *bíkē* ~ *bíke*, *billēg*, *birēs* ~ *bíres*, *cstípül*, *díre* ~ *dére*, *díli* ~ *déli*, *ibredē* ~ *ibređ*, *idēs*, *ítlen* ~ *étlen* 'éhes'; *iggygmorrq*, *íjjel* ~ *íjjel* ~ *íjjel*, *ílink* ~ *ilink* ~ *élink*; *ínēk* ~ *énēk*, *inēkül* ~ *ínēkül* ~ *énēkül*, *íppeppngszf*, *ípüvő* ~ *épüvő*, *ípül* ~ *épül*, *ífel* ~ *éfel* ~ *éfel*, *íflēp*, 'éhes'; *igēft*, *físzēk* ~ *físzēk*, *fírhōmēnnēk*, *fírfi*, *fírēg*, *fínyēs*, *gíppel* ~ *gíppel*, *gyíkin*, *kísirt* (-eni valakit — ige), *kísir* ~ *kísir*, *kivē*, *kíszűsz*, *kíszēnn*, *kíszű* ~ *kíszű*, *kisik*, *kínszēríft*, *kínyēs* ~ *kínyēs*, *kímínyēk* ~ *kímínyēk*, *lílēk* ~ *lílēk*, *lípēk*, *mízzel* ~ *mízzel*, *míszáorqs* ~ *míszáoros*, *míréggel* ~ *míréggel*, *mírék* ~ *mírék*, *mihe* 'uterus', *mihe* ~ *míhē* 'apis'; *nízzēftēk*, *nízwē* ~ *nézwē*, *nízzē* ~ *nízzē*, *nímmēt*, *nímētül*, *píntēk* ~ *píntēk*, *ríteg* ~ *ríteg*, *ríszēk*, *ríszēgēk* ~ *ríszēgēk*, *rímēs*, *rímül* ~ *rímül*, *rígí* ~ *rígí*, *rígēnn* ~ *rígēnn*, *szíppēn* ~ *szíppēn*, *szíllēs* ~ *szíllēs*, *szígyēp*, *szígyēll* ~ *szígyēll*, *szídiül* ~ *szídiül*, *szíllē* ~ *szíllē*, *tíved* ~ *tíved*, *tífel*, *típi* ~ *típi*, *tíbwē*, *vídekézik* ~ *vídekézik*, *vígē* (van), *vígē*, *vílemíny*, *víhhöl* ~ *víhhöl*, (*hideg*) *vírü*, *vísü* ~ *vísü*, *vívē* ~ *vívē*, *vífel*, *vífkēzik*.

Többtagúak hangsúlytalan helyzetében: *aciloz*, *acil* ~ *acíl*, *acoglyk*, *ajajondik* ~ *ajajondík*, *beszíní* ~ *bészíní*, *beszilém* ~ *bészélém*, *bészid*, *dërik* ~ *dëřík* (testrészt), *dërik* (ember), *ebid*, *edin*, *egisz* ~ *egisz* ~ *egisz*, *ëlig* ~ *ölíg*, *emlik*, *emiszt*, *erszin* ~ *erszín* ~ *erszín*, *erínyës* ~ *erínyës*, *esedíkës* ~ *esedíkës* ~ *esedíkes*, *firisz* ~ *firisz*, *filünk*, *fazik*, *gërin*, *halajontík*, *ifíl* ~ *ifíl*, *kömin*, *kökin*, (mek) *kímüli* ~ (meg) *kízüli*, *kastil* ~ *kastíl* ~ *kastíl*, *környik* ~ *környík*, *köpin*, *legin*, *lepin*, *mellin* ~ *mellín*, *mellíkës*, *mëriszkëdik*, *nyüwstín*, *partikq*, *penisz* ~ *penisz*, *remín* ~ *remíny* ~ *remíny*, *regin* ~ *regíny* ~ *regín*, *sötitt*, *söriny*, *söntis*, *sërin* ~ *sërin*, *segít*, *szërin*, *szëmürmës* ~ *szëmürmës*, *szëlíjd* ~ *szeliD*, *szilë*, *szëkrin* ~ *szëkrin*, *szüksigës*, *szüksig*, *szomsziD* ~ *szomszíd*, *történyik* ~ *történyik* ~ *történyik*, *termiszët* ~ *termiszët*, *tënyiszt* ~ *tënyiszt*, *ügyvíd*, *vëndig*, *vëzinyül*, *vidik* ~ *vidík*.

Suffixumok előtt és suffixumokban: *burittik*, (meg) *böngiz*, *csempisz*, *ëgyge^akint*, *ëggyezmin*, *isig* ~ *isig*, *ekít* ~ *ekít*, *íkszerisz* ~ *íkszerisz*, *ëlismervín* ~ *ëlismervín*, *epíjjë*, *eredmin* ~ *eredmín*, *ënnik* (ök), *ënni* ~ *enné*, *füwzëlik*, *fövin*, *fösfin* ~ *fözsvín* ~ *fösfin*, *füwkipp* ~ *füwkipp*, *foladík*, *folikony*, *föstmín* ~ *föstmín*, *föstik* ~ *föstík*, *feledikën*, *fülkësig*, *fejszüt* ~ *fejszüt*, *fejlemín*, *hajlikon*, *hqsadík*, *huzsvít*, *hústig* ~ *hústig*, *heverisz* (gyakrabban: *hömbölög*), *insig* ~ *isig*, *igyik* ~ *igyík*, *keverik*, *kerüftis*, *kërsztin*, *kimín* ~ *kimín*, *këmin*, *këllis*, *këfil* ~ *këfil*, *nevetis*, *lövís*, *lúdözis*, *múvisz*, *mözgikony*, *mörzsolik*, *möslík* ~ *möslík*, *máoskipp* ~ *máoskipp*, *növín* ~ *növín* ~ *növín*, *üöllis*, *pölhëdik*, *repëdis* ~ *repëdis*, *sövín* ~ *sövín*, *szëmil* ~ *szëmil*, *szëgil* ~ *szëgil*, *törvin* ~ *törvin* ~ *törvin*, *törí* *këny*, *tüftis* ~ *tüftis* ~ *tüftis*, *üdvössik*, *vëftik*, *vesztëfték* ~ *vesztëfték*, *vügyüfték*.

3. Az irodalmi (köz-)nyelvvel és más nyelvjárásokkal szemben az *i*-zés elenpéldáiként *ië* diftongussal jelentkező realizációk Vashosszúfaluban:

Egytagúakban: *biël* ~ *biël*, *biër* ~ *biër*, *iëg* ~ *ég* (fn.) *iën* ~ *iën*, *iësz* ~ *iész*, *fiël* ~ *fiël*, *gyiék* ~ *gyiék* 'jég', *hiët* ~ *hiët*, *kiërgy* ~ *kiërgy*, *kiës* ~ *kiës*, *kiët* ~ *kiët*, *kiëz* ~ *kiëz*, *liëc* ~ *liëc*, *miëll* ~ *miëll* ~ *mëll*, *miër* ~ *miër*, *miësz* ~ *miësz*, *nyiël* ~ *nyiël*, *riët* (rüf) ~ *riët*, *riëpa* ~ *riëpa*, *riëz* ~ *riëz*, *sziël* ~ *sziël* 'Wind', *sziëny* ~ *sziëny*, *tiël* ~ *tiël*.

Többtagúak hangsúlyos helyzetében: *biëka* ~ *biëka*, *Biëlq*, *Biëlës*, *biëna*, *biërmaól*, *ciëklo* ~ *ciëklo*, *ciërna*, ~ *ciërna*, *csiëszq*, *düëdëlgefi*, *iëlës* ~ *iëlës* ~ *ëlës*, *iëlës* ~ (üftës), *iërdëkël* ~ (írdëkël) ~ *iërdëkël*, *iërik* ~ *iërik*, *iërsëk* ~ *iërsëk*, *iërtelek* ~ *iërtelek*, *iërvinyës* ~ *iërvinyës*, *iësszel* ~ *iësszel*, *iëves* ~ *iëves*, *fiërjë* ~ *fiërjë* ~ (firjë), *gyiëmaönt* ~ *gyië* *mánt*, *hiëzog* ~ *hiëzog*, *hiëtüön* (~ *heftin*), *kiërdës*, *kiërvin*, *kiësëD* ~ *kiësëD*, *kiëccër* ~ *kiëccër*, *kiëzzel* ~ *kiëzzel*, *miëcsës* ~ *miëcsës*, *miëltua* ~ *miëltua*, *miënës* ~ *miënës*, *miëtër* ~ *miëtër*, *miërnök*, *niëháony* ~ *nëháony*, *Piëtër* ~ *Piëtër*, *riëzswott* ~ *riëzswott*, *sziëna* ~ *szië* *na*, *sziëkëk* ~ *sziëkëk*, *sziëkrü* ~ *sziëkrü*, *sziërü* ~ *sziërü*, *tiëlováz*, *tiëszta* ~ *tiëszta*, *tiëlënn* ~ *tiëlën*, *tiëgët*, (~ *tiëgët*), *viëka* ~ *viëka*, *sziënnnyel* ~ *sziënnnyel*.

Többtagúak hangsúlytalan helyzetében: *qziër*, *qbiëlleviël*, *cseriëp* ~ *cseriëp*, *cseüliëd* ~ *cseüliët*, *cseüliël* ~ *cseüliël*, *csöndiër* ~ *csöndiër*, *dicsiër* ~ *dicsiër*, *ífiëbe* ~ *ífiëbe*, *erényës* (~ *erényës*) 'erélyes', *ëgyiëpp*, *fekiël* ~ *fekiël*, *feniék*, *füliër* ~ *füliër*, *gyökiër* ~ *gyökiër*, *igier*, *kënyiër*, *köpiël* ~ *köpiël*, *köviër* ~ *köviër*, *leviël* ~ *leviël*, *ludviërc* ~ *ludviërc*, *máorüiël* ~ *máorüiël*, *öcsiëm*, *pöcsiët*, *pöcsiëk*, *sifoniër* ~ *sifoniër*, *szëkiër* ~ *szëkiër*, *tüonyiër*, *tëhiën* ~ *tëhiën*, *tënyiër* ~ *tënyiër*, *tömgyiën* ~ *tömgyiën*, *veriëp* ~ *veriëp*, *zsölliër* ~ *zsölliër*.

Suffixumokban és suffixumok előtt: (z) *qsszonyië*, *dinnyiët*, *estiët*, *ëttiël* ~ *ëttiël*, *fëketiëk* ~ *fëketiëk*, *göribënn*, *gyërkëniël* (gyërkënaó is), *gyöngiën* ~ *gyöngiën*, (top) *iërqnaq*,

gyüttie, keziét (kezi is), kerezsziél, kemenciébé, légyiél ~ légyiél, láonyiél ~ láonyiél, mehiét, mésiél, mëndégiél ~ mëndégiél, nyiédégiél, övié ~ (üjjié), pánciér ~ pánciér, pinziér ~ pinziér, tiskies (disznug), szeréncsiém, vésiéjé, végyiél, vészéttiél.

4. Jánosfalva zárt *i*-zésének erősségi foka statisztikai

Fonetika													
Hangsúlyos helyzet													
Összes adat: 365													
Példák								Ellenpéldák					
Realizációk								Realizációk					
<i>i</i>		<i>i</i>		<i>ē</i>		<i>é</i>				<i>ē</i>		<i>é</i>	
A ¹	%	A	%	A	%	A	%			A	%	A	%
185	50,7	19	5,2	5	1,4	27	7,4			5	1,4	120	32,8
Összes adatszám: 236								129					
Összesített %: 64,6%								35,4%					

¹ Adatszám

5. Vashosszúfalu zárt *i*-zésének erősségi foka statisztikai

Fonetikai													
Hangsúlyos helyzet													
Összes adat: 293													
Példák								Ellenpéldák					
Realizációk								Realizációk					
<i>i</i>		<i>i~i</i>				<i>i~é</i>		<i>iē~iē</i>		<i>ié</i>			
A	%	A	%			A	%	A	%	A	%		
85	29	8	2,7			64	21,8	58	19,8	61	20,8		
Összes adatszám: 157								124					
Összesített %: 53,5%								42,3%					

kimutatásban

helyzetek

Hangsúlytalan helyzet															
Összes adat: 263															
Példák								Ellenpéldák							
Realizációk								Realizációk							
í		i				é				ě		é		ĕ	
A	%	A	%			A	%			A	%	A	%	A	%
75	28,5	75	28,5			12	4,6			—	—	97	36,1	4	1,5
Összes adatszám: 162								101							
Összesített %: 61,8%								37,6%							

kimutatásban

helyzetek

Hangsúlytalan helyzet															
Összes adat: 279															
Példák								Ellenpéldák							
Realizációk								Realizációk							
<i>i</i>		<i>i~i</i>				<i>i~é</i>		<i>ie~ie</i>		<i>ie</i>				<i>é</i>	
A	%	A	%			A	%	A	%	A	%			A	%
94	33,7	51	18,3			40	14,3	40	14,3	47	16,8			—	—
Összes adatszám: 185								87							
Összesített % 66,3%								31,1%							

JÓNÁS FRIGYES

SZEMLE

Suomen kielen etymologinen sanakirja

Y. H. TOIVONEN, I., 1952.; Y. H. TOIVONEN—ERKKI ITKONEN—AULIS J. JOKI, II., 1958.; ERKKI ITKONEN—AULIS J. JOKI, III., 1962.; ERKKI ITKONEN—AULIS J. JOKI, IV., 1969.; ERKKI ITKONEN—AULIS J. JOKI—REINO PELTOLA, V., 1975.; ERKKI ITKONEN—AULIS J. JOKI—REINO PELTOLA, VI., 1978.

Suomalais—ugrilainen Seura. Lexica Societatis Fennougricae XII/1—6. Helsinki, XXVI + 1899 1.

A második világháborút követő időszak finnugrisztikai szakirodalmát áttekintve, minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben számottevően megélénkültek a finnugor etimológiai kutatások, és ezek eredményeit egymást követő kisebb-nagyobb etimológiai szótárak foglalják össze, lehetővé téve ezáltal nemzedékek szorgos munkájának értékelését és a további munkálatok szolid kiindulási alapjának megvetését. Eddig a magyar (MSzFgrE., TESz.) és a zürjén (EtSIK.) etimológiai szótárakat vehette kezébe az olvasó, most már pedig a teljes finn etimológiai szótár (SKES.) is rendelkezésre áll, az osztjából (DEWO.) pedig eddig összesen nyolc füzet látott napvilágot. Voltaképpen az észt szótár kézírata is elkészült a nemrég elhunyt JULIUS MÄGISTE áldozatos munkájának köszönhetően, és hírek szerint készül egy lapp etimológiai szótár is. (Végezetül pedig megemlítem, hogy talán a nem is nagyon távoli jövőben az egész nyelvcsaládunk teljes közös szókincsét magában foglaló Uráli Etimológiai Szótár is a kutatók könyvespolcára kerül.) A SKES. az MSzFgrE.-hez és a TESz.-hez hasonlóan csak akkor lesz igazán teljes, ha a mutatót tartalmazó zárókötet is megjelenik.

Az előszóban TOIVONEN elmondja, hogy E. N. SETÄLÄ kezdeményezésére indult meg az 1910-es években az anyaggyűjtés egy ilyen nagyszabású vállalkozáshoz. Ismerteti az előmunkálatok történetét, többek között arról tudósít, hogy a régi finn nyelvi adatok összegyűjtése és a szótárba való bedolgozása objektív okok miatt csak részben valósulhatott meg, de pl. a magyar olvasók előtt is jól ismert MIKAEL AGRICOLA teljes életművét sikerült hasznosítani. A finn szóanyag értékes forrásai voltak még többek között CHRISTFRID GANANDER finn—svéd—latin szótára (készült 1786—1787-ben) és ELIAS LÖNNROT nagy finn—svéd szótára (1874—1880.) A rokon nyelvek feldolgozandó szóanyagához sem volt könnyű hozzáférni, jóformán csak az észt, a lapp, az osztják és a magyar képeztek kivételt, mivel a többi nyelv (gyakran igen bőséges) szógyűjteményét nem sikerült még a mai napig sem megjelentetni. TOIVONEN hangsúlyozza, hogy bár a finnugrisztika művelői a hangtörténettel foglalkoztak a legtöbbit, mégis éppen ezen a téren vár sok munka a kutatókra. Ezt valóban csak egy olyan tudós szögezhetné le teljes joggal, aki a gyakorlatból ismerte a problémákat, és az addigi hangtörténeti eredményeket egy nagy etimológiai szótár írása során felmerült nehézségekkel szembesítette. „Nyilvánvaló, hogy csak az összehasonlító hangtörténet megbízható eredményei biztosítják a módszeres etimológiai kutatómunka alapját és feltételeit. Ha a szótörténet kutatója egy tisztázatlan hangtörténeti kérdéssel kerül szembe, azt az esetleg előkerülő hasonló esetekre támaszkodva kell eldöntenie, és amennyiben kellő számú ilyen eset válik ismertté, egyúttal maga a hangtörténeti probléma is tisztázódhat. A nemcsak hangtani, hanem jelentéstani szempontból is megbízható, kellő mennyiségű szóegyeztetés pedig... az összehasonlító hangtörténet elengedhetetlen alapfeltétele.” (XII.)

TOIVONEN 1956-ban bekövetkezett halála után E. ITKONEN és A. J. JOKI, majd pedig a hozzájuk csatlakozott R. PELTOLA folytatta a munkát. Az első és az utolsó kötet

megjelenése között huszonhárom esztendő telt el, s ha arra gondolunk, hogy négyen írták a kilencezernél több szócikket, időben és mennyiségben is nagyszerű teljesítménynek tekinthetjük a SKES. megalkotóinak munkáját, még akkor is, ha a szerzők számos kolléga tanácsát kikérték több szócikkkel kapcsolatban, amint ez az utószóból kiderül (1899). Különösen E. ITKONEN és A. J. JOKI munkája érdemel elismerést, hiszen ők vállalták magukra a szócikkek oroszánrészének kidolgozását: az utószóban ugyanis azt is közlik a szótár használójával, ki mely szócikkeket dolgozta ki. E szép munka azonban mégsem az egyéni teljesítmények egyszerű összegzése, hiszen egymás szócikkeit kölcsönösen átnézték, és szükség esetén az egyes részletkérdéseket megbeszélték, így állt össze a viszonylag egységes szemléletű, szerves egészet alkotó mű.

Mielőtt közelebbről megismerkednénk az etimológiai anyaggal magával, érdemes rövid statisztikai tájékoztatót adni a SKES.-ről. Összesen 9166 szócikket tartalmaz, a TESz.-ben az önálló szócikkek száma 10714 (I. TESz. III, 1230). (A SKES. szócikkeit egyszer számoltam meg, az eredményt nem ellenőriztem; minden olyan tételt címszónak tekintettem, amely nemcsak egy másik szóhoz utasítja az olvasót [*ks.* 'lásd'].) A TESz. mintegy másfélezerrel több szócikket tartalmaz, ami egyszerűen azzal magyarázható, hogy az *albumi*, *moraali*, *tenori* stb. típusú idegen szavakat a SKES.-be nem vették föl, mivel ezek egyrészt már korábban megjelent kézikönyvekben megtalálhatók, másrészt pedig igen felduzzasztották volna a szótár terjedelmét (X); a TESz.-től eltérően argónyelvi szavakat sem találunk benne, de földrajzi neveket igen.

E hatalmas szóanyag történeti és etimológiai tárgyalása magában foglalja mind az úgynevezett ősi örökségbe tartozó szókincset, mind pedig a finn nyelv számos jövevénylemét, így a SKES. voltaképpen a balti, a germán, az orosz, a lapp kölcsönzések szinte teljes adattára a szükséges magyarázatokkal, az egyes szók földrajzi elterjedtségére vonatkozó utalásokkal. Sok olyan nyelvjárási adat is bekerült a szótárba önálló címszó formájában, amelyek csak kis területen ismertek; ennek ellenére helyeselhető felvételük, legfeljebb az a kérdés merül föl, milyen objektív kritériumok alapján döntöttek egy-egy szó tárgyalása vagy kihagyása mellett. Éppen ezért az argószavaknak legalább a legismertebbjeit felvehették volna, hisz tudjuk, milyen gazdag a finn városi nyelvnek ez az alsóbb szintje, amely ismereteim szerint jobbra svéd, kisebbrészt angol eredetű.

Tanulságos lehet, ha az olvasó összehasonlítja az egyes betűk alatti szócikkek számát a TESz. köteteinek végén található hasonló adatokat tartalmazó statisztikai táblázatokkal:

szó- kezdő betű	a szócik- kek szá- ma	%	szó- kezdő betű	a szócik- kek szá- ma	%
<i>a</i>	227	2,47	<i>n</i>	368	4,01
<i>b</i>	2	0,02	<i>o</i>	88	0,96
<i>d</i>	1	0,01	<i>p</i>	1204	13,13
<i>e</i>	53	0,6	<i>r</i>	1073	11,71
<i>f</i>	26	0,28	<i>s</i>	939	10,24
<i>h</i>	474	5,17	<i>t</i>	1166	12,72
<i>i</i>	61	0,66	<i>u</i>	170	1,85
<i>j</i>	144	1,57	<i>v</i>	975	10,65
<i>k</i>	1187	12,95	<i>y</i>	20	0,22
<i>l</i>	559	6,1	<i>ä</i>	65	0,71
<i>m</i>	345	3,76	<i>ö</i>	19	0,21

A finn a többi rokon nyelvhez hasonlóan nem nagyon tűri a szókezdő mássalhangzó-torlódást. A SKES. több ilyen is tartalmaz, így gyakran maga a hangalak is árulkodik arról, mely etimológiai rétegbe tartozhatik az illető szó. E szókezdő mássalhangzókapcsolatok: *kr* (40), *pr* (70), *sk* (19), *skr* (3), *sl* (5), *sn* (2), *sp* (2), *spj* (1), *spr* (2), *st* (6), *str* (1), *tr* (110). Ezek mind jövevényszók, egy részük csak bizonyos nyelvjárásterületeken ismert, és általában van torlódás nélküli alakváltozatuk is. A *vö* és *ö* kezdetűek nagyobbára szintén idegen eredetű elemei a finn szókincsnek.

A szócikkek terjedelme az *n* kezdetűektől lényegesen megnőtt. Ennek az az oka, hogy a TOIVONEN munkáját folytató kutatók a finn és egyéb finnségi szavakat jóval bősebben adatolva, jelentésüket részletesebben közölve kívánták megadni. Ekkor ők már számoltak ugyan a szótár terjedelmének növekedésével (I. a II. kötet hátsó borítójának belső oldalán), de még úgy vélték, hogy további két kötet elegendő lesz a hátralevő szóanyag és a mutató közlésére! Hogy mégsem így történt, annak az az oka, hogy az *o*-tól az *ä*-ig sokkal hosszabbak lettek a szócikkek, mint voltak a korábbiak: TOIVONENNál a leg-hosszabbak az *i* kezdetűek, átlagban 0,17 nyomtatott oldal jutott egyre, míg az említett későbbi betűk esetében: *o*: 0,32, *p*: 0,21, *r*: 0,22, *s*: 0,27, *t*: 0,28, *u*: 0,34, *v*: 0,29, *y*: 0,6, *ä*: 0,2. Ez kétségtelenül mutatja, hogy vannak bizonyos aránybeli eltolódások, egyenlenségek a TOIVONEN által írt részek és a később készültek között.

A SKES. magyar olvasóját különösen érdekelheti, mennyiben tér el a finn kollégák álláspontja a magyarokétól a finn és magyar tagú etimológiák megítélésében. Az MSzFgrE. — ha nem tévedtem — 257 magyar szóhoz rendelt finn megfelelőt (olykor alternative kettőt is, I. pl. *világ* alatt), de a SKES. e finn szók közül csak 212-nek fogadja el többé-kevésbé biztos magyar megfelelőjét. Az MSzFgrE. anyagával összehasonlítva a SKES. az alábbiakat utasítja el vagy úgy, hogy meg sem említi az esetleges magyar tagot, vagy kimondja az egyeztetés téves voltát: *ajtó*—*avata*, *bog*—*punka*, *bogyó*—*puola*, *csorog*—*sora*, *csúp*—*suippu*, *dorgál*—*tora*, *ellik*—*syntyä*, *evez*—*evä*, *facsar*—*pusertaa*, *fagyal*—*paaju*, *fej*—*piimä*, *forr*—*purata/porata*, *hajó*—*koivu*, *hall*—*kunne*, *harap*—*korva*, *hárs*—*kosku*, *homály*—*kumuri*, *horhó*—*kuri*, *horol*—*karvita* (I. SKES. *karvata* alatt, svéd jövevényszó), *hupolyag*—*kuppa*, *isz*—*itse*, *ivik*—*juosta*, *játszik*—*jutella*, *kégyelet*—*kehä*, *kisál*—*kiskoa*, *kisz*—*kiiski*, *köved*—*keittää*, *küzd*—*kisa*, *lék*—*leikata*, *levél*—*leve*, *liszt*—*lesiä*, *lóg*—*luoda*, *mérég*—*myrkky*, *messze*—*metsä*, *nyár*(*ja*)—*noro*, *nyírok*—*noro*, *old*—*avata*, *orvos*—*arpa*, *röpül*—*räppä*, *roshad*—*rohka*, *-ség/-ság*—*henki*, *szál*—*salko*, *szén*—*sieni*, *szül*—*salia*, *szupoj-kó*—*suppa*, *talál*—*tulla*, *tapod*—*tappaa*, *tarja*—*turja*, *tojik*—*tuoda*, *tögy*—*tutkain*, *tör*—*terä*, *úr*—*uros*, *világ*—*valkea*. A m. *jalu*, illetőleg *szak* megfelelőjeként említett fi. *palva*-, illetőleg *sukku* szókat nem találtam a SKES.-ben. Másrészt a finn etimológiai szótárban vannak olyan finn—magyar egyeztetések, emlyeket az MSzFgrE. és a TESz. tévesnek minősít: *lesiäinen*—*légy*, *mies*—*magyar*. A magyar etimológiai szótárak szerint *szőke* szavunk ugor kori, míg a SKES. írói szerint annak a *sää* szónak a valószínű megfelelője, amelyet nálunk az *ég* főnévvel kapcsolnak össze. Úgy tűnik, legalábbis e sorok írójának, a SKES. jónéhány esetben jogosan volt szigorú a finn—magyar megfelelések elbírálásakor (pl. *koivu*—*hajó*, *räppä-röpül* [*räpsyttää* alatt]), máskor viszont talán indokolatlannak mondható az elhallgatás (pl. *itse*—*isz*, *juosta*—*ivik*), noha az akármilyen oknál fogva bizonytalan etimológiák megítélése aligha lehet mentes bizonyos szubjektívizmustól. Egyébként majd csak a szömutatók megjelenése után kereshetjük meg a teljesen kielégítő választ arra a kérdésre, milyen finn—magyar tagú etimológiák értékelésében különböznek a vélemények.

Ismerkedjünk meg közelebbről a szócikkek felépítésével: A különféle derivátumok letöbbször, az összetételek — ha egyáltalán fölvetettek — az alapszóval, vagy ha ilyen nincs, a címszóként kiválasztott származékszóval egy szócikkbe kerültek, csak néha tértek el ettől a szótár írói, I. pl. *pysty*, *pystyä*. A címszót és jelentését a finn nyelven közölt

jelentés(ek), az esetleges régi nyelvi adatok és/vagy a nyelvjárási változatok és azok származási helyének megjelölése követi, majd a finnnségi nyelveknek/nyelvjárásoknak bőséges és az úgynevezett távoli rokon nyelvek (a lapptól a szamojédig) általában kevésbé bőséges adattára található. A finnnségi adatokat csak vessző választja el egymástól, ezek és a távoli rokon nyelvek között a biztos és a nem túl bizonytalan etimológiák esetében többnyire egyenlőségjel (esetleg egy vagy két kérdőjellel kiegészítve) szerepel. (A távoli rokon nyelvek elkülönítésében — úgy látszik — nem következetes a szótár: hol vessző — pl. a *veitsi* alatt —, hol pedig függőleges vonal — pl. a *viisi* alatt — szolgál e célra.) A távoli rokon nyelvek közül csak a lappból idéznek a szerzők egyenletes bőségben adatokat, míg a többi nyelvénél olykor meglepően gyengén dokumentálják az etimológiai megfelelőket (bár az adatok rendelkezésre állnak), a legtöbbször azonban mégis kellő mennyiségben tárják az olvasó elé a szócsaládok nyelvenkénti tagjait. Igen nagy gonddal és következetességgel jelölik a finn és a lapp közötti, valamint a finnnségin belüli kölcsönzéseket. Hangtörténeti magyarázatok szemléltetésére — vagy néha éppen ilyen magyarázatok helyett — célszerű rekonstruált (uráli, finn-ugor, finn-permi stb.) alapnyelvi alakokat közölni; e tekintetben a szerzők sajnálatos módon szűkmarkúak voltak: viszonylag kevés szócikkben találkozzunk ilyenekkel, pl. helyenként a régi jövevényszavak tárgyalásakor az átadó és az átvevő nyelvekből való alakok hangtani viszonyának vagy egy-egy szó bonyolultabb hangtörténeti változásainak az illusztrálására. Némelykor mai finn szókat is találunk címszóként csillagos formában, mégpedig akkor, ha az illető szónak csak a függő alakjai használatosak (l. pl. **touata*, **vaa'as*). A hangtörténeti, jelentéstani stb. magyarázatok mindenkor megbízhatók, tárgyyszerűek. Éppen ezért sajnálhatjuk, hogy nem derül ki a szócikkekben, a SKES. egyes kérdésekben milyen újat ad és mikor, az ott közölt állásfoglalások föllelhetők-e már a korábbi szakirodalomban is, vagy éppen a szótár szerzőinek eddig másutt nem publikált nézeteit tükrözik-e; ezzel csak az lehet tisztában, aki vagy eleve kellőképpen ismeri a ma már oly bőséges hangtörténeti irodalmat, vagy pedig átrágja magát a „Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter” három kötetében (Helsinki, 1937., 1953., 1974.) szereplő irodalmon. A szerzők arra sem utalnak, ha egy szócsalád valamely új tagját a szócikk írása során ők vonták be elsőként az etimológiába, továbbá ha eleddig kéziratos adatokkal gazdagították a megfelelések táráát. Talán jelentéktelen kifogásnak tűnhet e megjegyzésem, de ha egy szócsalád tudománytörténeti sorsáról akarunk hű képet kapni, sokszor csak hosszadalmas nyomozás után sikerül a kérdésre választ találunk (ezért találok szerencsés megoldásnak, hogy az MSzFgrE. és a TESz. közli a legfontosabb irodalom jegyzékét). — Ha egy, a távolabbi korokból származó finn szónak egyéb nyelvcsaládokbeli (altaji, indouropai, iráni stb.) szókkal összefügghetnek, a szótár utal erre a körülményre, és a kapcsolat minőségét is megjelöli. — A szócikkek, különösen akkor, ha hosszúira sikerültek, nehezen áttekinthetők, ezért talán jobb lett volna az egyes tartalmi részek szerint tagolni őket.

Nyilvánvaló, hogy nyelvcsaládunk minden tagját, a velük (legalábbis hajdan) szomszédos nyelveket, azok történetét a recenszensnek megközelítően úgy kellene ismernie, mint e szótár íróinak, ha e munka minden lényegesebb részletéhez hozzá kívánna szólani. Ez természetesen lehetetlen vállalkozás lenne, így inkább csak az általam jobban ismert ugor nyelvek szempontjából kívánok egy-két megjegyzést tenni:

A fi. *hylje* 'fóka' szerintem nem függhet össze a kérdőjellel idézett vog. É. *sāgyl* 'ua', osztj. Kaz. *šāGəv*, O. *šāgəl* 'ua'. szókkal, mivel a vogul adat minden valószínűség szerint átvétel az osztjából (vö. DEWO. 263), az osztjában a szókezdő mássalhangzók interdiálektális megfelelése pedig arra utal, hogy e szó az osztjában is jövevényelem. — A fi. *luoda* 'teremt' megfelelői közt nem találjuk a m. *lóg* igét (de l. MSzFgrE., TESz.). Ennek a kihagyását mindenképpen indokolni kellett volna. — A fi. *monni* 'harsa' a SKES.-ben teljesen indokoltan el van különítve a m. *mēnyhal*-tól, de ez utóbbinak a cser.

men-nel való egyeztetése téves, lévén a magyar szó előtagja szláv eredetű (l. TESz.). — A jelen sorok szerzője úgy látja, hogy a fi. *särkeä* 'tör' és családja összetartozik a m. *sérül* igével és obi-ugor megfelelőivel (l. HONTI: NyK. LXXX, 377–8). — A fi. *särki* 'koncér' vogul megfelelőjének rekonstruált ósvogul alakjában egyrészt sajtóhiba van, másrészt téves az első szótagi magánhangzó alternatív kvantitása és a szóvégi; helyesen: **tāray*. — A *suoda* 'megad stb.' alatt közölt obi-ugor adatokról megjegyzendő, hogy a 2.-ként említett vog. *tañxam*, *tānyi*, *tanyi* 'akar' biztosan összetartozik az osztj. *ṭāṇṭṭ* 'ua.' szóval, ezt KANNISTO adatai egyértelműen igazolják: AK., KK., P. *tañk*-, Szo. *tañṭ*- (ezek az adatok a Wogulische Volksdichtung szövegeiből származnak), így a vog. *sai* 'ajándék' törölhető, az előbbi vogul adatok előtt szereplő kérdőjel úgyszintén. — A fi. *sää* 'időjárás' szóhoz kapcsolták a m. *szőké*-t; különösen jelentéstani szempontból kifogásolható ez az egyeztetés. — Minden általam ismert finnugor etimológiai szótár hiányossága, így a SKES.-é is, hogy a fi. *te* ~ m. *tä* megfelelői közül hiányzik a t. sz. 2. sz. osztják *-tay*, *-ta*, *-ti*, *-ten* igerag és birtokos személyjel (de vö.: HAJDÚ, BUNyt. 142; HONTI: NyK. LXXVIII, 88). — A *työntää* 'tol' alatt csak a m. R. *tövik* szót idézik, helyette vagy kívül lehetett volna mai adatokra hivatkozni (l. MSzFgrE. *tűz* 'anstecken' alatt). Az ugyanitt található vog. *teṭ*- stb. a szótár szerint lehetne a fi. *tehdä* ~ m. *tész* megfelelője is; hangtanilag csakugyan, de a vele összetartozó és a SKES.-ben nem található osztj. *töyäl'tä* stb. nem valószínűsíti ezt az értelmezést. Végezetül pedig bajos szerintem a *työntää* igét a *työ* 'munka' származékának magyarázni, amit a szótár írói viszont nem tartanak teljesen kizártnak. — A *valkama* 'kikötő' vogul megfelelőjeként kevés az egy pontatlan adat, W. STEINITZ *Geschichte des wogulischen Vokalismus* c. munkájában bőségesen vannak KANNISTO gyűjtéséből származó adatok. — A *varis* 'varjú' vogul megfelelőjének *uri-nēkṣe* tagolása téves, és az első szótagi magánhangzó hossza. Így e vogul szó helyesen: *ūrin-ēkṣe* (l. DEWO. 173).

Egyéb észrevételek:

Néha-néha nem ártott volna egy-egy kérdőjelet megindokolni (pl. *tauota*). — A szótár finnugrista használói bizonyára örültek volna, ha a volgai, permi, ugor és szamojéd vonatkozások bővebben lennének kifejtve, különösen olyan esetekben, amikor ezek egymás közti kapcsolatai magyarázatot igényelnének. — Az úgynevezett távoli rokon nyelvek közül csak a lapp adatok kaptak következetesen nyelvjárási megjelölést, míg a többiek hol igen, hol nem. Úgy vélem, jobb lett volna mindenkor jelölni, főleg olyankor, amikor a szótár — minden valószínűség szerint — kéziratos adatokat közöl (l. pl. a *purku* alatti vogul adatokat). — Úgy tűnik, a szótár szócikkei nem egységesek sem az obi-ugor adatok nyelvjárási sorrendjét, sem a KANNISTO-féle vogul adatok írásmódját illetően: A *soutaa* alatt elsőként a nyelvjárási jelölés nélküli, képzőtlen osztj. *taw*- alapszót idézi (a déli nyelvjárásiakból), majd keletről nyugatra haladva a nyelvjárási hovatartozást közölve négy képzett igét közöl a szótár (a *tawṭ*- azonban nem J[ugáni], hanem K[ondai] adat), de a teljes nyelvterületről is lehetett volna közölni e szót. A *sää*³ alatt viszont a KARJALAINEN—TOIVONEN-féle osztják szótár sorrendezését követik az osztják szók, ezúttal azonban a nyelvjárási jelölése nélkül. Ugyanebben a szócikkben a vogul adatok a déli—keleti—nyugati—északi sorrendet követik nyelvjárási jelöléssel, míg a *poika* alatt a jelöltlen adatok északról dél felé haladnak. A vogul nyelvjárásiak alsó nyelvállású palatalis labialis diftongusának ő-szerű elemét hol az eredeti jelölésmódot megtartva közlik (*ṛä*^o, pl. az *ydi*n alatt), hol pedig a STEINITZ-től származó átírási javaslat szerint (*üš*, pl. a *talvi* alatt).

A SKES. és a TESz. h a s o n l ó igényekkel készült, szócikkeik száma sem különbözik tetemesen. A SKES.-nek különösen a III., IV., V. és VI. kötete egyúttal szinte finnségi dialektológiai szótárnak is beillene, sokszor ugyanis olyan gazdag az idevonatkozó adattára, ezzel szemben a TESz. — érthető módon — a nyelvemlékes magyar adatok nagy

számával tűnik ki. Közös e két szótár további sorsa is: mindkettőnek lesz egy rövidített, német nyelvű változata is. Kíváncsúnak is látszik e terv megvalósítása, hiszen éppen ezen szótárak megjelenése még inkább felkeltette az etimológia iránti érdeklődést, újabb nézetek láttak napvilágot, amelyeknek feldolgozása és hasznosítása feltétlenül elvégzendő munka. Egy új változat pedig lehetővé tenné a tapasztalt egyenetlenségek felszámolását is.

A SKES.-szel az olvasó szinte maradéktalanul elégedett lehet: ERKKI ITKONEN széleskörű finnugrisztikai, hangtörténeti ismeretei, AULIS J. JOKI szamojédológiai, altaijisztikai és indoeurópaisztikai szakértelme, REINO PELTOLA fennisztikai tájékozottsága és az őket tanáccsal, segítséggel támogató kollégáik hozzáértése olyan munkát produkált, amely minden uralista nélkülözhetetlen kézikönyvvé vált máris, és bizonyára haszonnal forgathatják a baltisztika, a germanisztika stb. művelői is. A SKES. elkészülte nemcsak a finnországi nyelvtudomány jelentős eseménye, hanem az egész uráli etimologizálás és hangtörténeti kutatások szempontjából fontos eredménynek tekinthető.

HONTI LÁSZLÓ

B. Lőrinczy Éva, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei

Bp., 1979., Akadémiai Kiadó, Nyelvészeti tanulmányok 19. sz.

Az Új Magyar Tájszótár I. kötetének még a nyomdai munkálatai folytak, amikor már kezünkbe vehettük ennek a sajátos jellegű, igen gazdag szógyűjteménynek egy nem lexikológiai vagy lexikográfiai vonatkozású termékét: B. LŐRINCZY ÉVÁnak, az ÚMTSz. főszerkesztőjének a címben megjelölt könyvét, amelyért a szerző méltán nyerte el a nyelvtudományok doktora fokozatot.

Ismeretes tény, hogy a magyar nyelvtudomány az utóbbi évtizedekben több területen igen jelentős eredményeket ért el. Ennek ellenére fenntartás nélkül el kell fogadnunk B. Lőrinczy Évának azt a megállapítását, hogy „a rendszeresen és módszeresen még mindig nem, vagy nem kielégítő mértékben vizsgált problémakörök ma is nagy számban kínálják magukat feldolgozásra” (9).

S hogy ez a megállapítás mennyire helytálló, azt Lőrinczy témaválasztása, illetve a téma kidolgozása is beszédesen bizonyítja. Könyve végén ugyanis egy, 60-nál több tételt tartalmazó bibliográfiát mutat be a szerző, nyilván a témához kapcsolódó közlemények legjavát. De ez a forrásjegyzék is azt mutatja, hogy — ha a könyv címében megjelölt témakörben voltak is kutatások, mert kétségtelenül voltak — a viszonylag gazdagabb anyagra épülő, átfogó igényű, tehát a valóban rendszeres és módszeres feldolgozása ennek a témának eddig lényegében hiányzott. Ami természetesen azt is jelenti, hogy hiányoztak a korszerű, kimerítő, a gyakorlat igazolta módszertani eljárások is.

Igazat kell azonban adnunk Lőrinczy Évának abban is, hogy nagyon gyakran „nem okvetlenül a kutatói igyekezet és a vállalkozó kedv” hiányzott egy-egy szerteágazóbb témakör feldolgozásához, hanem hiányzott „az olyan igen-igen nagy számú adatból összeállt nyelvi anyag is, amelynek elemzése nyomán általános érvényű megállapítások, sőt szabályszerűségek egyáltalában remélhetőek lettek volna” (i. h.).

Ez volt a helyzet a Lőrinczy választotta téma esetében is, így hát neki „szerencséje” is volt, amikor hivatali munkája — szinte már pályája kezdetén — az ÚMTSz. anyagához kötötte őt. Az azonban, hogy ebben a teljesen más célra gyűjtött anyagban, amelynek szótári munkára való előkészítését, majd szótárrá szerkesztését végezte, illetve irányította, felismerte ezeket a „rejtett” értékeket, már teljesen az ő személyes érdeme. Arról

pedig, hogy Lőrinczy ezt a felismerést tette váltotta, anyagát összegyűjtötte, rendszerezte, kialakította a vizsgálat módszerét, az, aki ezen a könnyűnek egyáltalán nem mondható olvasmányon végigrágja magát — csak a legnagyobb elismerés hangján szólhat.

Igaz ugyan, hogy a megjelent könyv csupán kb. 6—7000 adat vizsgálatára, az ebből adódó tanulságok levonására és összegezésére terjed ki, s hangtani kérdések vizsgálatában ez nem különösebben nagy mennyiségű anyag, de a szerző ezt a mennyiséget mintegy 30 000, erre a célra gyűjtött adatból válogatta ki, ez az anyag pedig az ÜMTsz. mintegy 600 000 cédulájának egyenként való átnézéséből állt össze. S ez már csupán mennyiségi szempontból is imponáló szám!

Monográfiájának elkészítése során azonban nyilván nem ez volt a legnagyobb feladat a szerző számára — még időben mérve sem. S nem is ez a legnagyobb érdeme. Még csak az sem, hogy olyan gazdag és gazdagsága ellenére jól kezelhető tárházát állította össze a magyar nyelvjárásokban, illetve a köznyelvben jelentkező mássalhangzó-kapcsolatoknak, mint előtte más kutató még sohasem, hanem mindenekelőtt azok az eredmények, amelyeket a vizsgálati módszer kialakításában ért el.

Lőrinczy Éva kidolgozott ugyanis egy igen jól átgondolt, a mikrofilológiai elképzelhető legapróbb részleteket is figyelembe vevő vizsgálati módszert, amely a maga nemében kitűnő koncepció. Olyan, amely a jövőben minden hasonló jellegű kutatáshoz kiindulópontul szolgálhat.

Mivel a szerző úgy nyilatkozott, hogy megjelent munkáját mintegy „módszertani kísérlet”-nek, „a választott módszer próbájának” tekinti nagy mennyiségű anyagának a jövőben történő feldolgozásához (476), úgy láttam helyesnek, hogy az ismertetésnek egy kissé talán rendhagyó módját válasszam, s elsősorban a módszerrel, ennek alkalmazásával foglalkozzam.

Amint már említettem, magát a módszert kiemelkedő koncepciónak tartom. Azzal kapcsolatban azonban már vannak bizonyos aggályaim, hogy arra az átfogó célra, amelyet a szerző meg kíván valósítani, s amit a könyv címe is jelez, ti. a magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszerének és törvényszerűségeinek megrajzolására ez a módszer, az itt bemutatott formában teljes mértékben alkalmas-e. S minthogy Lőrinczy előtt e területen még hatalmas feladatok állnak, hiszen még eddigi gyűjtésének is mintegy a 4/5-e feldolgozásra vár, talán nem egészen felesleges, ha ezeket az aggályaimat le is írom — megítélésüket a szerzőre, illetve más, a kérdéskör iránt érdeklődő szakemberekre bízva.

1. A szerző ebben a munkában — az ő képletét használva — a $\text{kny. X/nyj. X} + \text{y}$, illetve a $\text{kny. X/nyj. X} - \text{y}$ típusú szembenállásokat mint keretet véve alapul a mássalhangzók minőségében jelentkező eltéréseket vizsgálja messzemenő részletességgel.

Szerintem azonban egy ilyen — tudományos vonatkozásban természetesen ebben a formájában is jogos és célszerű — vizsgálat nem a magyar mássalhangzó-kapcsolatok rendszeréről ad képet, hanem a magyar köznyelv és a magyar nyelvjárások között mutatkozó eltérések egy bizonyos fontos típusáról. Arról mindenekelőtt, amelyben az eltérés vizsgálatának alapja, mintegy a kerete a mennyiségi különbség.

Az nyilvánvaló, hogy az így kirajzolódó típusok és altípusok részei a magyar mássalhangzó-kapcsolatok rendszerének, sőt az is lehetséges, hogy a magyar nyelvben jelentkező mássalhangzó-kapcsolatok zömét adják, de sem elvileg, sem gyakorlatilag nem tekinthetők azonosnak a magyar nyelv mássalhangzó-kapcsolatai rendszerével. S az ebből az anyagból levont gyakorisági mutatók és törvényszerűségek is ennek megfelelően értelmezendők.

Szerintem — megmaradva a szembenállások alapján — a magyar mássalhangzó-kapcsolatok rendszeréről, törvényszerűségeiről az egyes kapcsolatok gyakoriságáról csak úgy kaphatunk többé-kevésbé reális képet, ha a Lőrinczy vizsgálat részterület mellett

megvizsgáljuk a köznyelvben és a nyelvjárásokban mennyiségileg azonos, valamint az azonos mennyiségen belül minőségi eltérést mutató kapcsolatokat is. (S itt most nem emlitem azokat a nem jelentéktelen korlátokat, problémákat, amelyeket a vizsgált anyag jellege, a feljegyzés hangtani megbízhatósága rejt magában.)

2. A szerző kidolgozta szembenállás-vizsgálatnak legkritikusabb pontja a *valódi* tájszavakhoz a megfelelő köznyelvi forma kiválasztása, tehát a „köznyelviesítés”. Ez a tájszóátírásnak megkerülhetetlen módszere, különösen olyan tájszótárak esetében, amelyek több nyelvjárás adatait, alakváltozatait közlik, mint pl. az ÚMTsz. is. Ennek ki is alakult bizonyos gyakorlata, sőt hagyománya, ami elfogadható, sőt szükségszerű a tájszóátírásban még akkor is, ha a köznyelviesített formákról kifejtett véleményét a szerzőnek, hogy tudniillik ezek „korántsem ötletszerűek, nem a véletlen születtei, hanem a legnagyobb mértékben a kny. hangrendszer, kiejtés és helyesírás szabályaihoz igazodnak” — egy kissé túlzónak és optimistának is tartom. A köznyelvi címszó megválasztása azonban a tájszóátírásban még akkor sem jár különösebb következményekkel, ha az nem a legjobban sikerült — hiszen a szükség szerint alkalmazható utaló címszavakkal szinte minden probléma feloldható.

A mássalhangzó-kapcsolatok vizsgálatában azonban már sokkal bonyolultabb a helyzet, ugyanis ez esetben a köznyelvi megfelelő megválasztása a kapcsolat minőségét befolyásolja — sőt meghatározza. Csak egy példát erre! A nyj.-i *csömbörlék* kny.-i megfelelőjeként a *csimbórlék* alakot adja meg a szerző. S ez az ő tipizálási rendszerében az *l/r* hangkapcsolat 7 adatából a 2.1.5 altípusra az egyetlen példa (86). Nem hiszem, hogy a köznyelvi hangrendszernek, kiejtésnek és helyesírásnak van olyan szabálya, amely ezt a két alakot össze tudja hozni, illetőleg hogy a nyelvjárási alaknak ez az egyetlen vagy egyedül lehetséges „köznyelviesíthető” formája. S teljesen érthetetlen számomra, mi készítette a szerzőt ebben a munkájában erre a szembeállításra, amikor mint az ÚMTsz. szerkesztője a *csimbórlék*, *csömbörlék*, *csömbörlék* formákat önálló címszóként vette fel — utalva természetesen mindegyik alaknál a többire is.

Megítélésem szerint az egyetlen helyes eljárás az lenne, hogy a köznyelviesítésnek ettől a túlzott — nemegyszer igen erőteljesen etimologizáló — formájától el kellene tekinteni, s ha valósan kiválasztható köznyelvi megfelelő nincs, akkor a köznyelvi oldalon *Ø* változattal kell számolni. Amit bizonyos esetekben a szerző meg is tesz, tehát ez az eljárás még az ő gyakorlatától sem idegen. Így elkerülhetjük azt a veszélyt, hogy *fiktív* szembenállaspárokat rögzítsünk, s ezekből a valóságban is meglévővel azonos értékűnek jelzett szembenállástípusokat alakítsunk ki, vagy meglévő szembenállaspárok gyakoriságát fiktív párokkal módosítsuk.

Több mint problematikus szerintem az is, hogy pl. a nyj.-i *gerlicetövis* „köznyelviesített” formájaként a *gülicetövis*-t (87) adja meg a szerző, függetlenül attól, hogy a *gerlicetövis* szó létrejöttét milyen okokkal magyarázzuk.

Ismét más jellegű problémákat vetnek fel a következő példák. A köznyelvben él a *buborék* és a *bugyborék* szó is. Mindkettőt önálló címszóban közli a két értelmező szótár is, a TESz. is, és ez az utóbbi utal arra, hogy csak a *hangfestés* síkján függenek össze. Mindkét szónak van *-l* képzős igei származéka is, de a *buborékol* ma csak nyelvjárási szinten él. Vajon helyes-e ilyen esetben — két egymástól független szótári szóról lévén szó — kny. *gyb*/nyj. *b* szembenállástípust adni, ami szintén egyetlen adat erre az altípusra.

De vitatható a *keszkenő/keszkenődő* (51) szembeállítás is. Megítélésem szerint ugyanis itt szintén két, más alakot képződményről van szó. S vitatható ez az eljárás azért is, mert a *keszkenő* szót mindkét értelmező szótár *elav*, *rég*, *táj* minősítéssel közli. S a *bongyor* szó esetében (109) a szótárnak ezt a minősítését a szerző — úgy látszik — elfogadta, mert *bodon/bongyor* szembenállást vesz fel, jóllehet mindkét alak címszava az értelmező szótárnak.

Ismét más problémákat vet fel az az eset, amikor a köznyelvi szónak több ejtés-változata van. Például: a nyj.-i *firnajsz*, *firnájsz*, *firnejsz*, *firnájé* változatokat a szerző a kny.-i *firnész* alakkal állítja szembe. Ezt nyilván abból a megfontolásból teszi, hogy az ÉrtSz. és a TESz. is ezt adja meg címszónak, s a *firnájsz*, *firnejsz* formákat csupán mint ejtés-változatokat közli. Így azután létrejön egy *sz/jsz* szembenállás, ami azonban ebben a beállításban aligha reális, hiszen a *jsz*-es ejtése ennek a morfémának a köznyelvben is él. S csak így kaphat helyet ebben a feldolgozásban a *je* típus is, ami egyébként szintén egyetlen adatú jelenség a maga altípusán belül.

Végeredményben tehát én jó kiindulási alapnak tartom a szembenállások szerinti vizsgálatot, de ahhoz, hogy a munkálat folytatásában a megjelölt célokat valóban reálisan el lehessen érni, szükségesnek látom a szembenállás kategóriáinak az előzőekben említett kibővítését, illetőleg a köznyelvi formák megválasztása elvi és gyakorlati kérdéseinek alapos átgondolását. A tájsoírásban alkalmazott címszóválasztási gyakorlat ugyanis ezen a területen nem alkalmazható mechanikusan.

Ahogy már említettem, Lőrinczy Éva egy igen részletes feldolgozási módszert alkíttott ki. Ennek érzékeltetésére talán elég megemlítenem azt, hogy csupán a szóbelseji helyzetben előforduló mássalhangzó-kapcsolatok rendszerezését mintegy 50 szempont szerint végzi (479–81), s ebben természetesen nincsenek benne az egyes mássalhangzók minőségi eltérései.

Rendszerének eredményeképpen a kb. 1700 morfémát magába foglaló 6–7000 adatból (469) összesen 804 szembenállást mutat ki. Ezek közül azonban kb. 150 legfeljebb egy-két tömorfémában, zömük legfeljebb 3–5-ben realizálódik, s legfeljebb 10 szembenállás mutatkozik valóban gyakorinak (jelentkezik 30-nál több morfémán). (Vö. 469.)

Vagyis: az anyag éppen a csoportosítás túl részletes volta miatt mozaikszerűen szétesik, az olvasó számára szinte áttekinthetetlenül válik, s ezen nem sokat segít a szép számú, gondos összefoglalás sem. S mindebből az is következik, hogy éppen a rendszer és a törvényszerűségek mosódnak el eléggé az olvasó számára.

A munka folytatásában — különösen gépi feldolgozás esetén — elfogadhatónak látnám az anyag ilyen jellegű feldolgozását. A feldolgozás eredményeinek a közzétételében azonban célszerűnek látnám egyfajta tömörebb eljárás kidolgozását.

S végül még egy megjegyzésem lenne, ami kizárólag a közlés technikáját illeti. Lőrinczy elismerésre méltó következetességgel dolgozta fel az általa összeállított mássalhangzó-kapcsolatoknak minden egyes altípusát, vonta le ebből a szükséges következtetéseket. S ebben összesen 11 szempontot vett figyelembe (részletesen l. a 27. lapon). S a feldolgozásnak ezeket az eredményeit, ha a vizsgált alcsoportba legalább két példa tartozik, tömören bár, de szövegesen, következetesen közli is. (Az egyetlen adatból álló altípus ilyen jellegű közlésétől KÁLMÁN BÉLA lektor javaslatára eltekintett.)

Azzal, hogy a szerző ezeket a vizsgálatokat egységes szempontok alapján minden esetben következetesen elvégezte, teljes mértékben egyetértek. Azzal azonban, hogy ezeknek az eredményét minden alcsoportban következetesen közli is — már nem.

Ezeknek a közléseknek a tekintélyes része ugyanis olyan egyszerű számadatakból áll, amelyek az olvasó számára — ha egyáltalán kíváncsi rájuk — első ránézésre evidensek.

Pl. a 7. pont két szembenállást tartalmaz: *m/mh*: *mámoř/mámhúr*, *ny/nyh*: *kányá/kányha*. S ehhez a két adathoz — többek között — a következő kommentárok tartoznak.

„Összesen 2 tömorfémában. — A többlet msh-ként álló r é s h a n g mindkét esetben h. — A kny. szóalakban meglevő o r r h a n g l tömorfémában m, l-ben ny. — Pozícióját tekintve mindkettő szó belsőjében áll. — A hangkörnyezet l tömorféma esetében azonos, l-ben eltérő.”

A következetességnek ez a fajtája erősen formális, gyakorlati haszna alig van. Annál is kevésbé, hiszen az általában nem túlságosan nagy számú altípusok után rendszeresen egy-egy összefoglaló fejezet is következik, ahol ezek az adatok, ha lehetséges, összevontan, ha nem, külön-külön újból megismétlődnek (vö. pl. 9–12. pont, 54–7. lap).

Szerintem sokkal helyesebb lett volna, ha az ilyen típusú közlések határát a szerző nem az egyetlen adatot tartalmazó altípusnál húzta volna meg, hanem jóval magasabban. Ez még akkor is célszerű lett volna, ha figyelembe vesszük, hogy ezt a könyvet az olvasók általában akkor veszik majd a kezükbe, ha egy-egy konkrét szembenállás adataira kíváncsiak.

Végül jelezni szeretném még egy kívánságomat is. Teljes mértékben egyetérték azzal, hogy — amennyiben ezt a munkát Lőrinczy folytatni kívánja — ma már elengedhetetlen a számítógép igénybevétele. A számítógép használata azonban lehetővé tenné egy olyan új szempont alkalmazását is, ami az egyes mássalhangzó-kapcsolatok minőségi értékelését, megítélését igen nagy mértékben megkönnyítené.

Jelen munkájában a szerző mindig megadja, hogy a vizsgált jelenség hány morfémban realizálódik. Nem tájékoztat azonban arról — s az eddig végzett „kisipari” feldolgozással nem is tájékoztathat —, hogy egy-egy morféma milyen gyakori, hány adat van rá. Márpedig egyáltalán nem közömbös, hogy egyetlen adat, egy-két adat, vagy éppen az adatok tucatja él-e a jelenségre utaló néma szám mögött. S ez esetben még a feldolgozott anyag korlátaiból adódó esetlegességeket is jobban meg lehet ítélni, jobban ki lehet szűrni, mint eddig. Világosabban lehetne látni, hogy egyszeri, szinte „nyelvbottlásszerű” jelenségről van-e szó, vagy pedig általánosabb érvényűről. S így ennek a feldolgozásnak a nyelvi, sőt nyelvjárási értékei is ugrásszerűen megnőhetnének.

Írásom olvasójában — de még inkább a mű szerzőjében — könnyen támadhat olyan érzés, hogy nem jártam el egészen méltányosan. Csak általánosságokban beszéltem a szerző és a könyv jelentős érdemeiről, s ráadásul viszonylag még röviden is, viszont részletesen fejtegettem — s aránylag hosszan is — a munka koncepciójával, módszertani eljárásaival kapcsolatos aggályaimat. Lehet, hogy a látszat valóban ezt mutatja, s több mint valószínű, hogy ha egy lezárt, befejezett téma eredményeiről kellett volna szólnom, írásom arányai is másképpen alakultak volna. De mivel a szerzőnek az a szándéka, hogy gyűjtött anyagán a munka dandárját csak ezután végzi el, mégpedig az eddigi vizsgálatok tapasztalatain is okulva, úgy gondoltam, elsősorban azzal használok a szerzőnek, ha azokat az eljárásokat, amelyeket munkájának elolvasása után problematikusnak látok, őszintén feltárom előtte — fenntartva természetesen magamnak is a tévedés jogát.

Vegye tehát úgy a szerző, hogy nem ismertetést írtam könyvről, hanem egy cikket a könyvről, valami ilyesfajta címmel: „Gondolatok egy könyv elolvasása után.”

IMRE SAMU

Penavin Olga, Szlavóniai (kórógyi) Szótár

Forum Könyvkiadó, Újvidék. I. kötet, é. n.; II. kötet, 1975.; III. kötet, 1978.

Ha a magyar nyelvterületnek eddig megjelent regionális szótárait számba vesszük, ahhoz a szerény eredményhez jutunk, hogy CSÚRY BÁLINT Szamosháti Szótárának megjelenése óta (1935–36.) mindössze négy ilyen szótárunk született: KISS GÉZA és KERESZTES KÁLMÁN Ormánysági Szótára (1952.), BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótára (1957.), IMRE SAMU Felsőőri Tőjszótára (1973.) és PENAVIN OLGA Szlavóniai (kórógyi) Szótára (1968—

78.). (Nem magyar nyelvész munkája lévén nem sorolhatom ide WICHMANN csángó szótárát: Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordesángó und Hétfaluer Csángódialektes.) Tudjuk pesze, hogy az elmúlt harminc évben olyan szintetizáló jellegű alkotások, mint például a Magyar Nyelvjárások Atlasza vagy az Új Magyar Tájszótár, igen sok időt és energiát lekötöttek; valamint hogy nyelvünk veszendő kincseit mentik a megyékben folyó helynévgyűjtések is; továbbá, hogy egy-egy vidék vagy település tájszókinccsét regionális nyelvatlaszok térképei vagy szójegyzékek is feldolgozhatják (előbbire példa az Őrségi és Hetési Nyelvatlasz, utóbbira a Torjai szójegyzék). Sokra becsüljük ezenkívül a néprajzi munkák, népköltészeti gyűjtemények függelékeként kidolgozott tájszómagyarázó jegyzékeket. Mindezek azonban nem pótolják egyes tájegységek nyelvének szótárszerű feldolgozását a nyelvtörténet, a dialektológia, a néprajz kutatói számára.

A jó szótárt munkaeszközként használjuk: naponta többször felütjük, eligazítást kapunk tőle, s ilyenkor természetesen nem az egyéni teljesítményt látjuk benne. Pedig ha e regionális szótárak bevezetőjét elolvassuk, a szerzők alkotói módszerével, a művek létrejöttének körülményeivel megismerkedünk, már nem azt fogjuk meglepőnek tartani, hogy ilyen kevés van belőlük, hanem hogy egyáltalán vannak. Mindegyik több évtizedes gyűjtő- és szerkesztői munka eredménye, és noha a szerzők sok jó tanácsért, segítségért, támogatásért mondanak köszönetet, a munkát mégis egyedül végezték. Ez a helyzet — úgy gondolom — lényegesen ötven év alatt sem változott, bár bizonyára könnyítést jelentenek az utóbbi évtizedekben hozzáférhetővé vált segédeszközök, mint az anyaggyűjtésben a magnetofon, a szerkesztésben az értelmező szótárak.

E regionális szótárak közül legfiatalabb a harmadik kötetével immár teljessé kiegészült Szlavóniai (kórógyi) Szótár (a továbbiakban SzlavSz.). A négy faluból (Kórógy, Szentlászló, Haraszi és Rétfalu) álló jugoszláviai magyar nyelvjárásziget már korábban is vonzotta a kutatók figyelmét. D. BARTHA KATALIN a harmincas évek végén végzett gyűjtései alapján készített tanulmányt „A szlavóniai magyar nyelvjárás szóképzése” címmel (MNYj. I, 34—63), s maga PENAVIN OLGA is közölt kórógyi szójegyzéket (MNYj. XI, 95—102; XIII, 156—60; XIV, 104—8; XV, 132—7). Az a harminc esztendő, mely D. BARTHA KATALIN gyűjtését a SzlavSz. I. kötetének megjelenésétől elválasztja, azt a szembeötlő, de valójában természetes lexikai változást eredményezte a szlavóniai népnyelvben, hogy egyrészt megnőtt a beáramló idegen szavak száma, másrészt sok megőrzött archaizmus az időkkel nyelvhasználatába szorult vissza. Ez utóbbi esetre álljon itt példaként a *lívödék* és a *rér*, *rérike* szó, melyek a szótár nyújtotta információk szerint az öregek ajkáról hallhatók még, de már a fiatalok a *pillangó*, illetőleg a *sógor* szavakat használják helyettük.

A szótár első kötetének előszavában PENAVIN OLGA röviden jellemezte a szlavóniai magyar népnyelvet, ezen belül részletebben kitért a nyelvjárás hangtanára (11—3), mert — mint említi — a szótárban technikai okok kissé sematikus fonetikai jelölésmódra kényszerítették; ismerteti továbbá a nyelvjárás grammatikai rendszerének sajátosságait (13—6). Ha e bevezető után az olvasó azzal a céllal lát a szótár tanulmányozásához, hogy szakterülete számára hasznosítható adatokra akadjon benne, nem fog csalódni. A nyelvtörténetés sűrűn találkozhat egy régibb magyar nyelvallapot megőrzött elemeivel — ezt joggal várja egy nyelvjárászigettől. A l a k t a n i a r c h a i z m u s t ismerhet fel például a főneveken kívül mellénevekhez, sőt határozószókhoz is gyakran járuló *-csa*, *-cse* kicsinyítő-beecző képzőben (*hálcsa*, *szunnyokcsa* 'szunyog', *tejcse*; *vékoncsa*, *szépcsa*, *szépcse*; *táqvölcsa*), t ő t a n i t a t e m e t ige önállóan is élő *tēm* ~ *töm* alapszavában (*A hálotrá hápníyk á földet, tēmik*, l. *töm* a.) vagy a *-v* tőhangzó megmaradásában abszolút t ő esetén, sőt mássalhangzóval kezdődő ragos alakban is: *tűv* 'tő'; *Tűvből vágktám lē á hájtáqst*. S z e m a n t i k a i archaizmust találhat a *faggat* 2. jelentésében („a jégen sarokkal feltöri a jeget, hogy feljöjjön a víz”), mely őrizi még a *fakad* igével való szoros összetarto-

zás emlékét, vagy amikor a *ken* ige rég kihalt jelentésének nyomát fedezi fel a *kendez*, *kendőz* 'töröl' szavakban. Ám a nyelvi különfejlődés nemcsak régiségek megőrzését eredményezi, hanem olyan új alakulatok létrejöttét is, amelyek a nyelvterület más részein nem valósultak meg. Ilyen lehet a *les* igenek 'figyelmesen vár' jelentéséből megmagyarázható *leshellén*, *leshetetlen* 'türelmetlen' melléknév: *Hágt në léjgy mã ojã leshetellën, minygyã idom ã kinyerët*.

A frazeológia kutatóinak a szócikkek Sz.-szel vagy Km.-mel kezdődő részét ajánljuk, ahol szép számmal gyűjthetnek szólásokat, közmondásokat, régieket és újakat egyaránt. Igen fiatal szólás lehet például a következő: *Vãn mãgn bene mãligãgn* 'egy kicsit részeg' (*maligãn* a.). Kár, hogy a frazeológiai egységek szótári besorolása nem következtes. Egy regionális szótár esetében nem ragaszkodnánk ahhoz, hogy O. NAGY GÁBOR gyűjteményének szerkesztési elvét szigorúan kövesse — ahol a szólások, közmondások az első főnévi vagy névszói elem mint címszó alatt beosztva találhatók —, s azt sem tartjuk hibának, ha több helyen is megtalálhatjuk ugyanazt a kifejezést, mint például a *Töp szõm tõbet lãgt* közmondást a *szem* és a *lát* alatt. Ha viszont a *Kicsi ã bors, de erõõs ã kicsi*, a *Kicsi ãz õl, nãgy ã disznõ* 'vki kinõtte a ruháját' az *õl* címszó alatt van, az esetlegessé teszi, hogy az olvasó megtalálja a szótárban, amit keres. — A névtan bûvárai a szótárban örömmel fedezik majd fel a szlavóniai falvak határának földrajzi neveit, a keresztnévek becézett változatait, a névadási divat alakulására vonatkozó megjegyzéseket, talán egyedül a ragadványnevekhez fűzött magyarázatokat kevesellhetik kissé.

Az etnográfus számára is szinte kimeríthetetlen adatforrás lehet a SzlavSz. Fel-lelheti benne, amit szlavóniai sajtáságként ismer — például táncokat a *derenka*, *kalaláz* címszavak alatt —, de bizonyára új adalékokat is gyűjthet az egyes szócikkek Nr. rövidítéssel bevezetett szakaszából. Itt részletesen vagy szűkszavúbban, az adatközlők szövegével vagy a szerző megfogalmazásában a szótár egyes eszközök és együttesek leírását, bizonyos tárgyakhoz vagy napokhoz fűződő hiedelmek, népszokások bemutatását nyújtja. Sok gyermekjátékot is ismertet a benne énekelt játékdal szövegének első szavánál (pl. *beültet*, *szed* a.) vagy a játék neve mint címszó alatt (*csókoska*, *királyoska*, *virágoska*). A szótár a népszokások, játékok leírásán kívül is közöl néhány népdalszöveget, ezek besorolása vagy tartalmi (pl. a *Nincs cserepes tanyám* kezdetű betyárdalé a *betyár* a.) vagy példamondatszerű (mint a *csókoltat*, *taliga* címszó alatti népdalé). Itt térünk ki a szótár illusztrációira is, mert az első két kötet rajzai a néprajzi szemléltetést szolgálják (mint a ház részeit, a *kulúp*-ot vagy a bölesőket ábrázolók), ahogyan a mintegy 150 fénykép első-sorban szintén a régi népviseletet, használati eszközöket, épületeket, munkafolyamatokat mutatja be.

Ismertetésem eddig a Szlavóniai (kórógyi) Szótárat mint segédeszközt vizsgálta, azt a szempontot tartva szem előtt, hogy a különböző szaktudományok számára milyen adatokkal, új ismeretekkel szolgálhat. Ez a mű azonban nemcsak tájnyelvi adattár, hanem Kórógy teljes szókincsét feldolgozó egységes egész is, s mint ilyen, a dialektológus számára forrásmunka értékű. PENAVIN OLGA a szlavóniai szigetmagyarság nyelvállapotának általános tanulmányozását teszi lehetővé a pontosságra törekvő fonetikai jelöléssel, a szavak hangtani változatainak felsorolásával és paradigmájuk ismertetésével. A SzlavSz. birtokában vizsgálhatjuk egy nyelvjáráson belül a köznyelvi és a nyelvjárási elemek együttélését, hiszen a szótár nemcsak tájszavakat tartalmaz, hanem az adatközlők szókincsének köznyelvi elemeit is. A köznyelv behatolására jellemzőnek találjuk például, hogy egy igehez két azonos szerepű képző járulhat, így az egyik köznyelvi, a másik nyelvjárási szót alkot: *harapdál*, *harapgál*; *szabdal*, *szabkol*; *vonszol*, *vonkol*; *veszít*, *veszeszt*; *vénül*, *vénűdik*. Nyilván az sem véletlen, hogy az azonos fogalmak megnevezésére használt köznyelvi és nyelvjárási szó közül az utóbbi szerepel gyakrabban összetételek, szókapcsolatok tagjaként, például a tök fajtáit nem a köznyelvi *tök*, hanem a nyelvjárási

*sütő*² címszó alatt találjuk meg: *Van török sütő¹, amit megüssönk, úgy egyék, lo²sütő¹, amit jó²száognak ágyonk, a fő²zni való² sütő¹t fő²zzük!* — A szavak szintaktikai viselkedésének bemutatását szolgálják a szinte minden jelentést illusztráló példamondatok, s a mondatnál hosszabb megnyilatkozások szerkesztése is tanulmányozható az összefüggő nyelvjárási szövegek segítségével (l. pl. *halott* a.).

A SzlavSz. első kötetének megjelenése óta türelmetlenül vártuk már a folytatást (valószínűleg a szerzővel együtt, aki — mint a második kötet előszavából megtudjuk — a következő kötet kéziratával mindig elkészült, mire az előzőt kinyomtatva lapozhatta). De PENAVIN e késedelmet — legalább részben — a szótár javára tudta fordítani, mert a további kötetek anyagának szerkesztésekor figyelembe vette az időközben megjelent kritikákból leszűrt tapasztalatokat. Minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy a második kötettől kezdve a címszóválasztás a köznyelvhez jobban közeledik (pl. *huszkol*, de már *lehúzkol*), s az esetek többségében megvalósul a homonimák indexszámmal ellátott külön címszó alá sorolása. Azt is előnyös változásnak tarthatjuk, hogy a harmadik kötetre feltűnően csökken a német nyelvű értelmezések száma. Bár a köznyelvi szavak, illetve jelentések német vagy latin értelmezése az eddigi regionális szótárak által szentesített gyakorlat, a SzlavSz. harmadik kötete megfontolandóvá teszi, hogy a továbbiakban nem lehetne-e végképp lemondani erről a hagyományról.

Az első kötet előszavának módszertani részében PENAVIN megemlíti, hogy adatközlőitől végigkérdezte az Ormánysági Szótár és a Szegedi Szótár anyagát. Az anyaggyűjtésnek ezt a fázisát a nyelvjárások közötti történelmi és földrajzi kapcsolat teszi lehetővé. Egy szótár azonban nemcsak szóanyagával, hanem lexikológiai eredményeivel is segítheti fiatalabb testvéreit. Szívesen remélnénk, hogy a SzlavSz. is mintája, ösztönző példája lesz több új regionális szótár megalkotásának.

Mindazokért az értékekért, amelyeket a SzlavSz. a tudományok szolgálatába állított, elsősorban természetesen PENAVIN OLGÁt illeti köszönet és elismerés. Nagyra értékeljük azonban az újvidéki Forum Könyvkiadó vállalkozását, és a könyv nyomását végző budapesti Akadémiai Nyomdával való együttműködését is. E kooperáció példájának követése sok pótolhatatlan értékkel gyarapíthatná a nyelvtudományt.

FIERS MÁRTA

Egy egységes nyelvkoncepció körvonalai

KELEMEN JÁNOS, A tudat és a megismerés. Budapest, 1978. Kossuth Kiadó

KELEMEN JÁNOS könyve, mint a szerző maga is írja Előszavában, tankönyv jellegű. Azaz elsősorban a tudat és a megismerés kérdéseivel kapcsolatos főbb problémák összefoglalására és rendszerezésére törekszik, nem új gondolatok kifejtésére. Ez a feladat többek között széleskörű tájékozottságot igényel, és Kelemen az egyes tudományágak (filozófia, tudományelmélet, nyelvtudomány, szemiotika, pszichológia stb.) legfrissebb eredményeit, a legkorszerűbb álláspontokat veszi alapul áttekintésében.

A könyv célja tehát a már meglevő ismeretek rendszerezése. Mégis, két fontos dologban eltér az eddigi, hasonló jellegű összefoglalásoktól: 1. a filozófia feladatának megítélésében, és 2. abban, hogy a nyelvproblémát beilleszti az ismeretelméletbe. A „Nyelv és megismerés” című fejezet a többi fejezet egyenrangú társa. Ezen a fejezeten kívül fontos megállapítások olvashatók a nyelvről „A tudat társadalmi lényege” és „Az igazság problémája” című alfejezetekben. Kelemennek ez a két „újítása” összefügg egymással, pontosabban az utóbbi az előbbiből következik.

Úgy tűnik, hogy a szerző szerint a filozófia tárgya az emberi tudás egésze. (Ezt a kérdést, bár megválaszolását nagyon fontosnak tartja, nem tisztázza pontosan, de szempontunkból ez most kevésbé lényeges. Céлом nem a könyv bírálata, kritikai elemzése, hanem annak bemutatása, hogy milyen nyelvkoncepció lehetőségét kínálja.) A filozófia feladata pedig szerinte a világ megismerését lehetővé tevő, a megismerés keretétől szolgáló fogalmi sémánk logikai elemzése. Ez a fogalmi séma tartalmazza azokat a feltételeket, amelyek megszabják a megismerés egy adott korszakban lehetséges irányulását, beállítottságát. Azt tehát, hogy hogyan látjuk, láthatjuk és rendszerezzük a valóságot, hogy mi lehet egyáltalán tudományos probléma, és ez hogyan, milyen körülbelüli kereteken belül oldható meg. Tehát ez a séma rendszerezi egy adott korszak ismereteit, tapasztalatait, és szabja meg azt, hogy hogyan rendezzük a valóságról való tudásunkat. A fogalmi keret (episztemológiai paradigma, episztémé) ilyenfajta középpontba állítása MICHEL FOUCAULT nyilvánvaló hatására vall (vö. *Les mots et les choses*. Gallimard, 1966.). Ez a fogalmi keret a nyelven keresztül létezik, nyelvi-fogalmi. Ezért természetes, hogy a nyelvprobléma a filozófiai vizsgálódások minden területén felmerül.

Annak, hogy jelenleg nem létezik egységes nyelvkoncepció, az az oka, hogy a nyelvvel kapcsolatos eddigi kutatások egyoldalúak (voltak). Ez pedig szükségszerű következménye annak, hogy napjainkban a nyelvnek egyre több oldalát és aspektusát ismerjük meg. Amíg egy-egy ilyen új oldal felismertségének ténye tudományos újdonságnak számít, természetes, hogy a kutatók mindig azt emelik ki és abszolutizálják, ami éppen a legújabbban feltárt vonás, és figyelmen kívül hagyják az összes többi már ismertet. A szintézis lehetőségei tehát kevésbé adóttak. — Így alakulhattak ki egymástól függetlenül „a nyelv mint jelrendszer”, „a nyelv mint a kommunikáció eszköze”, „a nyelv mint minimális objektiváció”, „a beszéd mint cselekvés” stb. elméletek. Ezek között az elméletek között vannak érintkezési pontok és átfedések, sőt néhány gondolat egymástól függetlenül is egymást erősíti (pl.: SEARLE—BENCE—KIS, HELLER—BENCE—KIS, SÓS—KELEMEN stb.). Ennek az oka, hogy az említett könyvek és cikkek kb. egyidőben jelentek meg, tehát a szerzők még nem tudhattak egymás eredményeiről.

A nyelvnek a különféle „elméletek” által kiemelt tulajdonságai valahogy valószínűleg hierarchizálhatók, vagy legalábbis kapcsolatba hozhatók egymással. Többek között ennek a feladatnak az elvégzésére vállalkozik Kelemen könyve. Áttekintése azért lehet jó kiindulópont egy egységes nyelvelmélet kialakításához, mert egyrészt „felfelé” is besorolja a nyelvet, elhelyezi a nyelvproblémát egy (helyesen megválasztott) tágabb keretben (tudásunk egésze), másrészt pedig a nyelv természetével kapcsolatos újabb (és régebbi) felismeréseket is megpróbálja elrendezni. Mondhatnánk úgy is, hogy a nyelvről való gondolkodásunk kereteit próbálja meg kijelölni. Hogyan? — A nyelv problémáit hármas megközelítésben tárgyalja. Az első két megközelítési mód és megoldási kísérlet ideiglenes.

1. A „Nyelv és megismerés” című fejezet egy, a nyelvről szóló definícióval vagy inkább a nyelvről tett megállapítással kezdődik: „a nyelv olyan történetileg kialakult verbális jelrendszer, mely a megismerés folyamatában a gondolatok megformálását, valamint a gondolatok és a velük kapcsolatos érzelmi, esztétikai, akarati élmények közlését (kommunikálását) szolgálja” (122). — Ez a megállapítás nyilvánvalóan egyrészt túl szűk, másrészt túl tág, túl általános. Szándékosan ilyen. Ennek okai: a) Maga Kelemen sem tekinti végleges és kimerítő definíciónak, még kevésbé saját nyelvfelfogása végső összegzésének, hanem csak a vizsgálat egy lehetséges kiindulópontjának, a nyelvről vallott legáltalánosabb felfogások összegzésének. b) A meghatározás a vizsgálat elsődleges céljának megfelelően szándékosan korlátozott: arra koncentrálni elsősorban, hogy mi a nyelv szerepe (milyen szerepet szokás neki tulajdonítani) a megismerésben. c) A meghatározás szándékosan elég általános ahhoz, hogy a nyelv fogalma alá sorolható legyen a természetes nyelveken kívül a mesterséges nyelvek és a másodlagos nyelvek csoportja is.

2. A nyelvprobléma második, még szintén nem végleges megközelítése és nem végleges megoldása már egy olyan átfogó keretet ad, amelyen belül a nyelvről való eddigi tudásunk minden lényeges mozzanata elhelyezhető. Lényegében ezt tartalmazza a „Nyelv és megismerés” című fejezet. A szerző itt abból indul ki, hogy a nyelvnek két egyformán (?) lényeges oldala, aspektusa van. Az egyik a szemiotikai, informatív-gondolatközlő aspektus. Ebből a szempontból a nyelv jelrendszer. A nyelvnek ez a vonása a jelölés általánosabb kategóriája alá vonható. Másrészt a nyelv nemcsak jele a valóságnak, hanem viselkedés- és tevékenységforma is, és mint ilyen, része a valóságnak, a valóság gyakorlati eleme. (Kelemen itt nyilván arra gondol, hogy nem maga a nyelv tevékenység, hanem annak használata: a beszéd, amelyet a nyelvi szabályrendszer hoz létre.) A nyelv két különböző oldalának leírásához más-más kategóriákra van szükség.

A) A nyelv mint jelrendszer. — Kelemen a következő kérdéseket említi-vizsgálja, azaz sorolja ide: a jel fogalma, a jelek típusai, a nyelvi jelek jellemzői (szemben a nem-nyelvi jelekkel), a jelek funkcionálása a kommunikációs viszonyon belül, a kommunikáció tényezői, a szemiotikai rendszer részrendszerei (szintaxis, szemantika, pragmatika), a jelentés problémái, nyelv és valóság viszonya. Ezek közül a kérdések közül elsődleges céljának megfelelően részletesebben vizsgálja a következőket:

a) A jelentés-probléma. — A szerző szerint ez nyelv és gondolkodás viszonyának egyik kulskérdése. Miért? — Ennek a kérdésnek a megválaszolásához azt kell tudni, hogy mi a jelentés. A jelentés mibenlétének tisztázásához pedig elsősorban a jelölés és a jelentés fogalmának pontos megkülönböztetése szükséges. A *jelölés* a jel egyik funkciója (referenciális funkciója), azaz a jelnek az a képessége, hogy segítségével megjelölhetünk egy tárgyat. A referencia sikerességének vannak bizonyos feltételei: 1. A referenciális kifejezés a mondat logikai alanyának a helyén áll. (A mondat logikai alanya az ítéletnek az a része, amely azonosítja a tárgyat, amelyről mondunk valamit.) 2. A szónak van referense. (A nyelven kívüli valóságban létezik olyan tárgy, amelyre a referenciális kifejezés utal.) — A jel referenciális funkciója csak a jel aktuális használatában valósulhat meg. Ettől függetlenül a jel nem jelöl semmit.

A *jelentés* a jel használati módja, azaz a jel használatára vonatkozó különböző típusú szabályok összessége. Ezekről, a jel használatát előíró szabályokról függ az, hogy mely tárgyak lehetnek egy jel referensei. A jelentés tehát az a mód, ahogyan a jel a referensre vonatkozik. Mitől függ a jelek használati módja (azaz jelentése)? — A jelnek a nyelvi rendszer egészében elfoglalt helyétől. Azt, hogy mire használható egy jel, a jelrendszer más elemei szabják meg. (Pontosabban: a kérdéses jelnek a többi jelhez, és a rendszer egészéhez való viszonya.) A jelek ugyanis aktuális használatukon kívül is hordoznak jelentést a nyelvi rendszerben elfoglalt helyük következtében. — Mindezek alapján végül Kelemen a következőképpen határozza meg a jelentés fogalmát: A jelentés a jel használati módja, és a jelnek a nyelvi rendszer egészében elfoglalt helye. (135.) Ebből a meghatározásból a következők adódnak a jel és a jelentés viszonyára vonatkozóan: Ha a jel megváltozik, megváltozik a jelentés, és ha a jel új összefüggésekbe kerül, új jelentésekre tehet szert. — A jel és a jelentés közti kapcsolat tehát nem külsődleges, jelentés nem létezik a jeltől függetlenül, a jelen kívül vagy azt megelőzően. A jelekhez nem „kész” jelentéseket rendelünk. — A jelek és a jelentések ilyen kapcsolatából adódik Kelemen szerint nyelv és gondolkodás, általánosabban: nyelv és tudat elválaszthatatlanságának tétele. A nyelv nem kész gondolatok közlésének eszköze, hanem magának a gondolkodásnak a közege.

b) Nyelv és valóság kapcsolata. — Két fontos kérdés tartozik ide. Az egyik a nyelv valóságra vonatkozása. Ez a nyelvi kifejezések referenciális (jelölő) funkcióján keresztül valósul meg. — Kelemen csak említi ezt a problémát. A másik kérdés, amelyet részletesebben vizsgál, a nyelv valóságtükröző funkciójának problémája. A kérdés itt elsősorban az,

hogy tükrözi-e maga a nyelv a valóságot. — Az a mód, ahogyan a nyelv tagolja a valóságot, bizonyos ismereteket, a valóságról való tudás egyfajta módját rögzíti. A különböző nyelvek különféleképpen általánosítanak, a valóság más-más összefüggéseit emelik ki. A nyelv elsajátítása tehát a világ egy meghatározott tagolási módjának az elsajátítását jelenti. Továbbá az egyes nyelvi kifejezésekben is elemi tapasztalati általánosítások eredményei rögzítődnek. De ezen a szinten az általánosítás alapjául szolgáló tulajdonságok kiemelése nem feltétlenül a lényegi tulajdonságok kiemelését jelenti. A valóság nyelvi kifejezésekkel történő tagolása szükségképpen esetleges, mert nem teoretikus megfontolások eredménye, hanem az adott nyelvközösség mindennapi tevékenységének a szempontjából történt. A magában a nyelvben megvalósuló tükrözés tehát mindenképpen esetleges, egyoldalú. Ezért elsősorban nem a nyelvnek, hanem a csak a nyelv által, a nyelven keresztül megvalósuló gondolkodásnak van tükröző funkciója. Egy korábbi cikkemben (Nyelvelméleti kérdések: NyK. LXXIII, 285—308) Kelemen helyesebbnek is tartja ebben a vonatkozásban nem nyelv és valóság, hanem inkább nyelv—gondolkodás és valóság viszonyáról beszélni.

B) A nyelv mint tevékenység. — Ebben a részben a szerző először a jelenleg legújabb nyelvelmélet, a beszédaktus-elmélet eredményeit összegezi röviden. — AUSTIN érdeme az a felismerés, hogy a nyelvben vannak olyan igék, amelyek nem egyszerűen egy cselekvésről szólnak, hanem maguk cselekvések a szó szoros értelmében (ezek az ún. performatív igék). Mégpedig olyan cselekvések, amelyeket csak a beszéd segítségével lehet megtenni, semmilyen más módon nem (például az ígértéttel cselekvését csak úgy lehet végrehajtani, ha kimondjuk, hogy „ígérem”). Szemben a leíró kijelentésekkel, a performatív kijelentéseknek nem tulajdonítható igazságérték, hanem helyességi (sikerességi) kritériumok alapján értékelhetők. — AUSTIN megállapítását SEARLE terjesztette ki a nyelv egészére, és foglalta rendszerbe. Szerinte minden beszédmegnyilvánulásunk valamilyen cselekvés. — Ezt a gondolatot Kelemen is elfogadja. Ennek a tételnek az elfogadása jelenti számára a nyelvprobléma végleges megoldását.

3. A nyelv mibenlétének és a nyelvről való tudásunk elrendezése kérdésének a harmadik, végleges megoldása tehát „a nyelv mint tevékenység” kategória középpontba állítása. A nyelvi tevékenység ugyanolyan tevékenység, mint a többi gyakorlati cselekvésünk. — Ehhez a tételhez a következő logikai levezetéssel jut el Kelemen. 1. A nyelvnek nagyon sok funkciója van, annyi, ahány performatív ige létezik. 2. Minden performatív ige a nyelv egy-egy funkcióját képviseli. 3. Az egyes nyelvi funkciók teljesítése: valamilyen beszédaktus végrehajtása. 4. A nyelv egyik funkciója az állítás, az „állítom” tehát performatív ige, kimondása az állítás cselekvésének végrehajtását jelenti. 5. Minden kijelentésünk állítás (mert minden olyan kijelentéshez, amely maga nem performatív, hozzátehető az „állítom” ige), tehát egyben cselekvés is.

A nyelv használata, tehát a beszéd: tevékenységforma. A nyelv szemiotikai, informatív-gondolatközlő aspektusa is ebben a szélesebb keretben érvényesül. — Ezzel valószínűleg arra gondol Kelemen, hogy a jelölés és a jelentés is a nyelv egy-egy funkciója, tehát ezeknek a funkcióknak a teljesítése is cselekvés. — A szerzőnek ezt a felfogását előlegezi a nyelvről adott egyik korábbi meghatározása, amely „A tudat társadalmi lényege” című fejezetben található: „A nyelvi rendszer az alapvető társadalmi tevékenységformák, tapasztalatok és ismeretek objektivációja. A nyelv használata tehát nem pusztán annyit tesz, hogy segítségével valamit közlünk a rajta kívüli valóságról. Természetesen a információközlés mozzanata is igen fontos, de nyelvünk ezen túlmenően sokféle tevékenységtípust foglal magában, s mint ilyen, maga is a valóság — a gyakorlatként felfogott társadalmi-emberi valóság — alkotóeleme, melynek ezért nem pusztán külsődleges „jele”. A nyelv elsajátítása alapvető tevékenységformák, viselkedésminták, tapasztalatok és ismeretek elsajátítását jelenti: aki egy nyelvet használni tud, az a tevékenység valamilyen

stratégiájával, a világhoz való viszony és a világban való tájékozódás meghatározott módjával rendelkezik.” (69–70.)

Ez a meghatározás talán egy kicsit jobban megvilágítja, hogy mit ért Kelemen azon, hogy a nyelv tevékenység. Úgy tűnik, hogy ez két dolgot jelent: egyrészt bizonyos értelemben tevékenység maga a nyelv, másrészt tevékenység a nyelvi rendszer által létrehozott beszédtevékenység.

A nyelv objektívációs rendszer (eltárgyasult tevékenység). Mint ilyen, a) emberi tevékenységek önállóult eredménye, szemben a közvetlen cselekedetekkel, és b) éppen ezért cselekvést vezérel, szabályoz. — Kétféle alapvető és elsődleges objektívációs szabály-rendszertípus van: a konstitutív és a restriktív (BENCE—KIS, A nyelv a mindennapi élet elméletében: ÁltNyT. VII, 17–55). Ezek megléte és működése teszi lehetővé, hogy egyáltalán vannak társadalmilag szabályozott tevékenységek. Minden konstitutív szabály-rendszer létrehoz egy külön tevékenységet. A nyelvi tevékenységet, a beszédet a nyelvi rendszer hozza létre és szabályozza. A nyelvi viselkedés tehát szabályalkalmazó viselkedés. Így a beszéd: tevékenység a SEARLE-féle értelemben. Ez azt jelenti, hogy a nyelv elsajátítása és a nyelv használata szükségszerűen feltételezi a megnyilatkozások cselekvéértékének az ismeretét, azaz ennek az ismerete része a nyelvtudásnak, a nyelvtudás ezt is jelenti.

Az eddigiek alapján látható, hogy az egységes nyelvelmélet megalkotásánál a legfőbb nehézséget annak eldöntése jelenti, hogy a nyelvnek melyik lényeges vonását állítsuk az elmélet középpontjába. Azaz, melyik az a tulajdonsága, amely alapvető, és amelyből a többi következik. — Kelemen korábban (idézett cikkében) úgy oldja meg ezt a problémát, hogy a nyelv kommunikatív funkcióját emeli ki: „a nyelvnek a gondolkodásban betöltött szerepe is csak a kommunikáció felől közelíthető meg, következésképpen az egész probléma-komplexum felgöngyölítésének itt kell nekifogni” (i. m. 291). — A szerző ekkor még nem ismerte a beszédaktus-elméletet (legalábbis nem hivatkozik rá), és a kommunikáció középpontba állítása valóban célszerű megoldásnak tűnt. A nyelv többi fontos aspektusa a kommunikáció felől tűnt a legjobban megközelíthetőnek: a) A nyelv és a gondolkodás viszonya, a nyelv ugyanis csak a kommunikáció eszközeként lehet a gondolkodás eszköze. b) Mivel a kommunikáció mindig valamilyen társadalmilag érvényes jelrendszer segítségével történik, ebben a keretben jól elhelyezhető a jel — jelentés — jelrendszer kérdéskör is. c) A kommunikáció mint a társadalmiság egyik legfontosabb mozzanata egy tágabb keretben helyezte el a nyelvproblémát, a társadalmisághoz kapcsolta. — Itt elemzett könyvében viszont a kommunikáció problémaköre is a nyelv tevékenység voltának rendelődik alá.

Kelemennek ez a megoldása azért jó, mert: 1. megfelel a tényeknek; 2. megfelel a leírás követelményeinek: egységes keretbe foglalja a nyelvvel kapcsolatos elméleti problémákat.

A könyv nyelvről szóló részeinek elemzését és értelmezését azért tartottam szükségesnek, mert a szerző célja nyilvánvalóan nem egy nyelvkoncepció körvonalazása volt, hanem a megismerés és a tudat problémáinak áttekintése. Ebből következően a nyelvről tett megállapításai szétszórta, néha nem eléggé kifejtettek, és az egész könyv felépítése, tagolása (a fejezetek beosztása, a problémák csoportosítása stb.) nem a nyelvprobléma szempontjából történt, hanem elsődleges céljának megfelelően. Így néha egészen távol kerültek egymástól olyan dolgok, amelyek a nyelvprobléma szempontjából összetartoznak. És sajnos egyáltalán nem utal a szakirodalomra. Hogy miért nem, azt az Előszóban indokolja. Az utalások hiányát azonban nem indokolhatja a tankönyv-jelleg, mert ebben a tárgykörben nincsenek általánosan elfogadott megállapítások és vélemények, tehát szükséges lett volna megemlíteni, hogy kiktől származnak az egyes gondolatok. — A különböző szerzőktől és a különböző tudományágakból származó gondolatok összegzése mégis egy egységes nyelvkoncepció lehetőségét mutatja.

FABÓ KINGA

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Telegdi Zsigmond köszöntése hetvenedik születésnapja alkalmából

Tisztelt Társaság!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályának ezen az ülésén köszönti TELEGDI ZSIGMOND egyetemi tanárt abból az alkalomból, hogy ebben az évben tölti be hetvenedik születése napját. Amikor a társaság képviselőjében és vezetőségében nevében is üdvözlöm Telegdi professzort, mindenekelőtt emlékeztetek arra, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság LV. közgyűlésén, 1959. június 23-án őt választotta meg főtitkárává. Főtitkári munkáját több mint tíz éven keresztül, 1970. júniusáig teljes odaadással és szakértelemmel végezte. A társaság életében igen fontos korszak volt ez a tíz esztendő. Hogy csak néhány jelentős eseményt idézzek emlékezetünkbe, erre az időre esik a pécsi nyelvművelő konferencia, az egri kiejtési verseny, a debreceni nyelvész-kongresszus, a társaság pécsi és debreceni csoportjának a megalakulása, s egy új szakosztálynak, a nyelvoktatási szakosztálynak a létrehozása. Ez utóbbiban nagy érdeme volt magának a főtitkárnak, aki egyéb funkcióival is érdekelt a nyelvoktatás kérdéseiben, hiszen hosszú időn át volt a TIT Országos Idegennyelv-oktatási Választmányának elnöke, és ma is ő tölti be az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának elnöki tisztét. Az újonnan alakult Nyelvoktatási szakosztály, amelynek vezetőjévé a társaság a kiváló nyelvészt és didaktikai szakembert, az azóta elhunyt Babos Ernőt választotta, eredményes munkával igazolta, hogy a szakosztály létrehozása jó gondolat volt.

Telegdi Zsigmond főtitkári munkáját híven tükrözik évenként a közgyűlés elé tárt jelentései. E jelentések, amelyek a Magyar Nyelv című folyóirat Társasági Ügyek rovatában olvashatók, a lényegre érintve, híven tárják fel a társaság életét. De nemcsak krónika-szerűen rögzítik az eredményeket. Minden jelentésben, amit a főtitkár készített, találunk a tudomány fejlődését elősegítő észrevételt, kritikai megjegyzést. Telegdi Zsigmond a társaságot, mint „a magyar nyelvészek legátfogóbb szervezetét” (vö. MNy. LX, 511) a nyelvtudomány egyik legfontosabb intézményének tekintette. Ezért a társaság feladatának tartotta, hogy a nyelvtudomány általános és legfontosabb kérdései a társaság ülésein napirendre kerüljenek. Főtitkári jelentései mindig felhívják a figyelmet egy-egy, a magyar nyelvtudomány általános fejlődése szempontjából fontos és aktuális feladatra.

Nem célom, hogy teljes áttekintést adjak Telegdi professzor életpályájáról. Régebbi tevékenységéről csak annyit említenék meg, hogy mint régtől fogva tántoríthatatlan híve a szocialista fejlődésnek, a felszabadulás óta különböző magas funkciókat töltött be, sok nehéz feladatot kellett megoldania. Intézkedéseiben mindig a megfontolás vezette.

Iranisztikai munkásságának a méltatása meghaladja illetékességemet. Annyit mégis megemlítenék, hogy tudományos érdeklődése a perzsán kívül kiterjed a török és az arab nyelvekre is, s a perzsa igei szintaxis történetének nemzetközileg elismert szaktekintélye.

Az iranisztikán kívül tudományos munkásságának egyik központi területe a modern nyelvészeti irányzatok tudománytörténeti és elméleti kérdései. Nagy szerepe van ez irányzatok meghonosításában, szervezeti formáinak, az e területen dolgozó fiatalabb kutatóknak a támogatásában, ügyük képviselőjében. Igen jelentős tudománytörténeti szerepet tölt be az általa hol egyedül, hol mások közreműködésével szerkesztett Általános Nyelvészeti Tanulmányok sorozat, amelynek már a 13. kötete készül. Ez a sorozat kitűnően ellátta azt a feladatot, hogy megismertesse a szaktudósokat a modernebb külföldi nyelvészeti irányzatokkal és szakmunkákkal, másrészt publikációs lehetőséget biztosított

a hazai hasonló kutatómunkának, a külföldi eredmények kritikai értékelésének. A sorozat az első időszakban — a hazai szükségleteknek megfelelően — elsősorban az új módszerek bemutatására törekedett, újabban pedig egyre inkább a nyelv elméletének a teljes egészét átfogja.

Kiemelném még Telegdi Zsigmond közéleti szerepének azt az oldalát, amely a budapesti egyetem 1958-ban újra felállított általános nyelvészeti tanszékének a vezetéséhez fűződik. Elsősorban tudománytörténeti előadásai, tanulmányai érdemelnek figyelmet, de jelentős újat adnak általános nyelvészeti egyetemi jegyzetei is. Ezekben nagy nevelő erő rejlik: tömör gondolatmenete sok olvasás és hosszú elmélkedő munka gyümölcse. Elsőnek próbálta meg egyetemi tankönyvben az egzaktabb nyelvleírásban rejlő nevelő értéket gyümölcsöztetni. A két évvel ezelőtt megjelent „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című egyetemi tankönyvével pedig nagy szolgálatot tett azért, hogy a kor kívánalmainak megfelelő kézikönyvet bocsátott az egyetemi oktatás és a tudomány rendelkezésére, amely méltó módon folytatja azt az általános nyelvészeti kézikönyv-sorozatot, amelynek a hazai nyelvtudományban GOMBÓCZ, LAZICZKUS és BÁRCZI munkái az útjelző állomásai.

Tisztelt Társaság! Most, amikor mindnyájunk nevében további eredményes munkát kívánok Telegdi Zsigmond professzornak, az egész társaság nevében kívánom és kérem, hogy a társaságot a jövőben is támogassa tanácsaival, munkájával.

1979. december 18.

KÁROLY SÁNDOR

<p>Implom József 1899 – 1979</p>

Nem tudom magamban felidézni alakját, nem ismertem őt személyesen. Ha nevével találkozom, elsőként mindig kézírása jelenik meg emlékezetemben, amilyenek fiatalon megismertem: az 1954-i helyesírási szabályzat előkészítő munkálatai során, a gyakorló pedagógusoktól kapott anyag értékelése közben, majd „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak egyes szócikkeihez írt lektori észrevételek tanulmányozásakor. Tömött gyöngy-sorokat alkotó, szabályosságukban sem jellegtelen betűit látva ismételt alkalom lehetett eltűnődni a tartalmi és formai sajátosságok törvényszerű összhangján. Ez az egyenletes ritmusú, rendezett kézírás méltó eszköze volt a gazdag tapasztalatokon, gondos megfontolásokon alapuló mondanivalók látható megjelenítésének. — Publikált írásaival később ismerkedtem meg. Életrajzi adatairól, a sokoldalú munkásságnak külső kereteit, lehetőségeit és korlátait megszabó körülményekről már csak halála után tájékozódhattam.

Implom József ahhoz a már eltűnőben levő tanárnemzedékhez tartozott, amelynek nagyrabecsülést érdemlő tagjai az iskolai oktatómunkán kívül ismeretterjesztő tevékenységet és magas színvonalú tudományos kutatást is folytattak. A budapesti tudományegyetemen végzett tanulmányai után szülővárosába, Gyulára visszatérve közel két évtizeden át tanított magyar–német szakos tanárként polgári iskolában, majd különböző beosztású szakfelügyelőként dolgozott negyven évi szolgálat után kért nyugdíjazásáig. A pedagógusi munkakörök ellátásával párhuzamosan hosszabb időn át a városi múzeumnak és a városi könyvtárnak a vezetője is volt.

E megemlékezés szerény keretei között csupán nyelvtudományi munkásságának rövid méltatására van lehetőség. Tárgyai különfélék: kezdetben legtöbb írása szómagyarázat, de csoportnyelvi tünetek, szórványos hangtani változások, tulajdonnevek, névadási indítékok, nyelvhelyességi kérdések és nyelvtanítási problémák is foglalkoztatták.

Első nyelvészeti írását a szegedi Néptűnk és Nyelvűnk közölte 1934-ben. A következő évtől a Magyar Nyelvben találkozunk leggyakrabban cikkeivel, később szórványosabban a Magyar Nyelvőrben és az Anyanyelvűnk az iskolában című folyóiratban is. Legszerósabb kapcsolata a szakmai körökben mindvégig a Magyar Nyelv szerkesztőivel volt. Írásainak többsége tárgyánál, jellegénél és terjedelménél fogva a MNy.-beli „Kisebb közlemények” közé kerülhetett, gondosan összeállított adatközléseinek sorozata leginkább e folyóiratnak „Nyelvtörténeti adatok” rovatába illett. — Mint kiváló pontossággal dolgozó és helytörténeti kérdésekben is jártas szakember kapott megbízást különféle nagyobb arányú munkálatokban: így az Új Magyar Tájszótár anyagához mintegy tíz ezer cédulával járult hozzá, úgyszintén nagy mennyiségű földrajzi nevet gyűjtött Gyulán és több Békés megyei járásban az Akadémia Nyelvtudományi Intézete részére.

Szaktudományunk területére távolabbról érkező és nem csupán itt dolgozó kutató lévén hosszabb időn át nem gondolhatott nagyobb szabású nyelvtörténeti munka készítésére. Inkább csak nyugalomba vonulása után kezdte foglalkoztatni egy-két nagyobb szókészlet-történeti tanulmány terve. A részletekben kapott szótörténeti anyag, ami ekkor megjelenhetett tőle, összesítve jelentékeny méretű adattárat tenne ki, amelyet azonban szétszórtságában inkább csak a szűkebb szakterület művelői értékelhettek megfelelőképpen. Az adatoknak a sajátos szempontú válogatást nélkülöző közrebecsátása kevésbé mutatós teljesítménynek látszik, a hozzáértők azonban tudják, hogy mennyi munkát és milyen szakismeretet kívánt. A kései éveknek ezek a legszemélytelenebb, legszerényebb igényű műfajban adott közleményei nem árulták el, hogy mi volt Implom József egyéni érdeklődésének legsajátosabb területe, hogy milyen természetűek voltak azok a nyelvtörténeti kérdések, amelyekre figyelme elsősorban irányult. Csupán hagyatékából vált világossá, hogy tervezett egyéni szókutatásaiban az etimológiai és morfológiai kérdések szoros összefonódásával jellemezhető kutatási tárgyak vonzották leginkább: a különféle jövevényszavak alakotani beilleszkedése a magyar szókészletbe, az alapalakokból analógiás képzőcserével formálódott szóvariánsok létrejötte, idegen szavakból elvont képzőkkel vagy előtagokkal formált kifejezések alkotása. A hagyatékban a legnagyobb egységet a magyar szövegekben előforduló latin eredetű igék változatainak adattára képezi (több mint háromezer alapszónak és származékainak anyaga), utolsó éveiben ezekkel foglalkozott folyamatosan. Munkájába szenvedélyesen belemerült, az idő múlásáról is elfeledkezve.

Egy harmonikus, szép emberélet zárult le váratlan halálával. Mivel ő elsősorban pedagógusnak érezte magát, talán nem bántotta túlságosan az a gond, hogy elkezdett munkáit esetleg nem sikerül befejeznie. Talán nem okozott fájdalmat neki a már megszokott elszigeteltség, olyan szakmabeli egyének közvetlen közelségének a hiánya, akikről feltehetően volna, hogy törekvéseit magukénak érzik és folytatni tudják életművét. Tárnyilagosan ítélve és a szakterület érdekeire is gondolva mégis sajnálatosnak tartjuk, hogy nem volt vele személyesebb munkatársi viszonyunk. Nemcsak azért, mert — bizonyos dolgokban mégis csak mi lévén tapasztaltabbak — segíthettünk volna neki a későn elkezdett nagyobb szabású munkák megtervezésében és a tervek megvalósításában, hanem mivel bizonyosak lehetünk abban, hogy mi kaphattuk volna tőle a többet. Valami olyasmit, amit csak személyes kapcsolatban sugározhat az egyik ember a másik felé. Úgy éreztük: elmulasztottunk valamit, ami már nem pótolható. Ezért is volt különösen fájdalmas a hagyatékban levő cédulákon és füzetekben újra megpillantanom az ismerős, de bizony kissé már kuszáltabb, töredezetté váló kézírást.

HEXENDORF EDIT

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVII. századi iratok

Testimonialis 1637. (Szelle-Guary.)

En Szelle Geörgy Uasuarriegienek egyk fő Szolghabiraia recognoskalom / ezen lewelemben, hogý az Tekentetes es Naghos Groff Nadasdj / Pall Uram w Nagha azen reghj kegielmes Uram, enghem Gerecz [a cz nem látszik a lap szélén] / ben akaruan kuldeni, Nemet Uýuaratt be kelletet ternem / az Nehaj Tekentetes es Naghos Bottiani Ferencz Uramhoz / w Naghahoz azen kegielmes Uram akarattiabul, w Nagha / elnem boczatuan bottiani Uram Gereczben oket w Nagh / ezt aduan hogý mind magham mind penigh azen kegielmes / Uram megh karofodunk az Fegiwerefek miat, kiualtkepen / feles penz nalam leuen, uafarlasnak mi uoltaert, en ot / kefuen Uýuarat azonban Guarj Miklos Uram w kme / erkezuen az megh neuezet reghi kegielmes Uram Creden / tionalisual bottiani Ferencz Uram hoz w Naghahoz / keruen az Credentionalis mellet penzt w Naghatul w Nagha / Bottiani Ferencz Uram sem latuan [?] penzit szegheni megh / holt kegielmes Uramtul Nadasdj Paltul w Naghatul / adot Bottiani Ferencz Uram w Nagha Guarj Urak / az Credentionalis mellet tizenket szaz forentot w kme / amagha Jo szaghat kotuen erette, mellý Sumat en azon sze / keren kin Gereczben akartam menni, uittuk az Urnak Sarr., / uara Guarj Uramal, az melli Summa penznek elkoltefeben en / bizomos uagiok es tudom boua költ, mert en altalam ofz / tata w Nagha akorbeli ho penzet katonajnak es Gia / logh hajduinak [a du betúknél szakadt] az melli Summa penznek nemelli refzet / maghamis oluastam uý Uarat söt azon uolt Guraj [!] / Uram hogý enis subferibaliom az w kme reuerfalifat / de en nem Cheleked tem mert nem Uoltam tanitot benne / azen kegielmes Uramtul, mellinek nagjub bizon / faghara attam ez kezem irafaua es pochetemel megh / erosetetet leuelet Drñ Sabaria 7 die Juný Anno 1637.

Jdem qui supra

Georgius Szelle Judlum

Comittus Cafriferry manup

[A pecsét lemorzsolódott.]

[Az összehajtogatott lap külsején középen:] Ezis az tizenket zaz forent rul valo / Testimonialis.

[Lejebb:] Teftis quod 1200 flni ad usus C.Nadasdi / convertebantur.

A^o 1637.

(Anyaga papír. Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban. Jele: 440 /N^r. 82/ 1637.)

Végrendelet 1638-ból (Sárffy István)

Attyanak es fiunak es Szent lilek Jñek neveben En Sarfi Istvan legh elfoben lelke-met ajanlom az Jñek teftemet az / foldnek gyomraba.

Az en nehez betegfigembe elmeruin naponkint nagyub es / nagyob betegfegeimet, kerezteni attyafiui fzeretbul indultam arra / hogy testamentomot tegyek migh Jñ elfzem es okolsagommal / fzeret, minek okaert az alat iratot Nemes es nemzetes bo czulle- / tes Uraimat hivattam ide hozam Rakofra Herfzeneci Peter / özsem Uram hazahoz el kezdvín ö kegyelmek elot rend fzerint / megh mondani es testamentomot teni amint k ovet kez ik.

Uati hazat vatotta uolt ki Izeigen Attyam ketzaz forinton es afzt / mondotta akor hogy megh en elek a lean agh ki ne vathafsa / tulem mely ket zaz forintot Vat hagas [! a törlés helyén más tintával, a *h*-ra is ráírva: vathsagra] hagyok Herfzenczi Peter oczeñek.

Vaton Vagyon ket haz Jobbagyam egiknek neve Kondraÿ Mihaly / melyet vatotam volt Kubliez Gyor Uramtul hatvan magyar / forinton, az mafik Jobaghnak neve Czinczi Balas mely [kiszakadva *et*] / vatottam Szep Ferencz Uramtul Iزاز hufz ezuft talera / in, mind talleron, ezeket az megh irt Job agyakat is / Herfzenczi Peter ocziñek hattam.

Pervant negy heles es ket pufzta Vagyon kit ez ideigh / birtam kiket Izeigen Szenics Jstvan URam 6 Nga jambor / Izoalato mert inseribalt 3 Zaz forintban, azokatis / Herfzenczi Peter ocziñek hata(m).

Sarffimifdon vetem egy haz jobbagyat [törölve két-három szó] Tulok / Jftvan URamtul nyolczvan magyar forinton Zalogba / az Jobagy nak neve Forja Balas eztis Herfzenczi Peter / özemnek hatam.

Ittem ugyan ot nagy haz eorok ki kozönleges az Attya / fiakal. Tot sagon Petroczon Izerzet volt Izeigen öregh Attÿa / fiu agnak egy pinczet es egy Izólot leposa neuot Koz pinzē / melyet edig en birtam bekefs egfen es heg vamatis pinzen / har micz ket forinton vettem megh Zambo Gergeltul / melyeket hagyok Herzenczi Peternek [a *nek* áthúzva] özemnek.

Tot kerefzt URat volt Bacz megyei Simon URammal [!] egy puf / ta Ujhely Zalagba(n) kit vatotam ki ő kegyelemtul [így !] 32 fõr / enekis az Summajat hatam Herfzen-
czi Peter özemnek.

Petroczon 2 hordo borom vagyon vaton megint nyolcz hordo / borom vagyon mind ezeket az özem arultafsa ki / es a Izoaloknak a mivel ados voltam megh fizelsen de ugy / hifzem hogy mindenket megh elegetem hanem / egik nek tartozom az el mult elftendo-re negy forint / al ugy mint Palnak item az major nenakis az mið / ki teczik az Conventio nalis bul.

Vaton ket aztagom vagyon az özem Herfzenczi Peter cziplelse el / es az Szombat heli Franciscanus baratok nak 10 kobollet adgyon / az Soproni Baratok nakis 10 kobollet agyon.

Az inafomnak Andorkonak adgya az özem harom Izekeres lo / kozul egyet melliket az inafom Joban Izereti ugy hogy az ket / eztendot az özemmel tolczi ki.

Jttem az vörös mentemmetis hatam mind(en) belefivel egyut Andõr / inafomnak.

Az Vifelo Izaiblyamatis hatam Herfzenczi Peter özemnek.

J ttem harom lovat hattam Herfzenczi Peternek.

Vagyon hatvan apro marha es egyeb labos marhais mint egy / 25 azokat hatam Herfzenczi Peter özemnek Polyani Gyorgy es / Sigmond uramnak hatam mind egi erant olfztozanak vele.

Vagyon 6 ökoris ketejet hagyom Herfzenczi Peter özemnek ketejet / polyani Györginek ketejet Polyani Signak hattam.

Az felyul megh irt majorfagb ul hagyom hogy Heřzi Peter / oczem agyon ket borjus tehenet es tiz diznot az hugom / nak Ki gyofi Ferencznenek [a *nek* áthúzva] alzonyom-nak.

Ezen felyül az mi ezkoz ingo aprolyekok vadnak ruhaim / vagy tepfeim agyaim es akar mi nevel neveztefsek mind az özemnek / Herfzenczi Peternek hatam.

Beleznai Ferencznek [a *nek* áthúzva] URammal [!] mas fel Zaz forintom vagyon kinek / interefsert imad kozek 6 kegy elme erettem. Jttem Izombathelien Va- / gyon az lad aba Zaz taller es tizen negy avag tizen öt arān /

J tem Jvanczi Peter URammal [!] vagyon 16 aranyom de Zalagba vagy / on ő kglme egy aranyas loegyessorē es egy aranyas Pallafsä.

Peruba(n) [! Pervanban ?] Varga Miklofnal vagyon 3 aranyom kit kölezon birt volt / tulem. Jttem Szombathelen Czizmazia Janos Komamal 7 tallerō / vagyon kit adtam

kolczon. J tte(m) fi jarto Janofnal gazdam / naly Szombathelen vagy on 7 fori nto m de
szamat kol vele Vetni / mert kolczon adtam volt.

Jttem Szanali Polgar Balaf nal / vagy on tizen ket Tallerom aztis kolezon adtam.
Jttem Vaton / Czinczi Balas Jobagyamnal vagy on husz forintom kit kolezon kert volt
tulem. Jttem az lad am bais Rakozon vagy on \cong ot / ven [550 ?] tallerom. Ezeket ofzve
fzedvin öczem Herfzenczi Peter / magamat temetefsen el es mind egy hazakat mind fzege
/ nyeket es az temetefem helet ezekbul erdemefsen fizefsen / megh öczem Herfzenczi Peter.

Gabonabul borbul az mi megh marad fzolgak fizetefitul es teme / tifemtul mind
eneket Herfzenli [!] Peter oczemnek hagyok.

Ezen kivul valami orok figek ha vol nanak kiket birtam / az Attyafiai kozonfegefen
ofztozanak az kit mi illet.

Mel testamentomõnak nagyub bizonylagara azon boczulle / tes jo akaro Uraim elot
a magam kezem Jrafat az en tefta / mentomom ala irtam es poczet telem es õ kegyelme-
kelis / fubscribaltattam es peczeltetem. Kervenj azert menden / rend beli Uraimat es
attyam fiait hogy mendenekbe / megh tartozt afsanak. Actum in opido Rakos 16 / Marty
1638.

Sarffi Jstvan

Parochus Rakofienfis Stephanus Falufi Samuel Raitmon Joannes Chomy Michael Fenelj
Nicolaus Jezte no micz.

[A külső lapon:] Kigiossine Afzonio(m) Ania(m) Lewelej.

(Anyaga: papír. Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban. Jele: 443. (N^r 1387)
1638.)

NÉMETH K. BÓDOG

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, cöltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253/70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette *Kázmér Miklós és Végh József*. 1970. 67,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hlatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette *Benkő Loránd és Szépe György*. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlav Agnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. R. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerénsségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar nép i gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés a stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette *Imre Samu, Szathmári István és Szűts László*. 1974. 69,— Ft.
84. Velcssov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. Hajdú Mihály: Budapest utca neveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette *Benkő Loránd és K. Sal Éva*. 1976. 62,— Ft.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. Jakab István: A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. Kiss Jajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. Ország László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. Bańcerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette *Imre Samu*. 1979. 32,— Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekerdí József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatai, 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. Deme László: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozium magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wancha Imre. 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16.— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 34., 35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette I. Gallasy Magdolna. 1976. 84 l.
22. A. Molnár Ildikó: Weöres Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. Bíró Ágnes: Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.
24. D. Bándi Magdolna: Az *e—ö* variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban. 1977. 98 l.
25. P. Lakatos Ilona: Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez. 1977. 141 l.
26. Ladányi Mária—Szilvás Izabella: Két tanulmány a regionális köznyelvek alakításából. 1978. 111 l.
27. Szabó László: Az ironia nyelvi eszközei. 1978. 82 l.
28. Magyarlakiné Gregor Etelka Zita: Kosztolányi Dezső lírájának mondat szerkezetei. 1978. 109 l.
29. Horváth László: Az oksági viszony kifejezése okhatározói mellékmondatokban. 1979. 92 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk 1-től 17-ig 5 Ft, 18-tól 10 Ft. A 13. számtól kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em.).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI.

ÉVFOLYAM

1980.

4. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felolós szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Lakó György</i> : Módszerbeli újítás és elvi-elméleti állásfoglalások néhány XIX. századi magyar nyelvész műveiben	385
<i>Tompa József</i> : Tulajdonneveink alaktani elkülönítése	394
<i>D. Bartha Katalin</i> : Adalékok a képzők életrajzához	412
<i>Kiss Jenő</i> : Megjelenőben az Új Magyar Tájszótár	427
<i>Nyomárkay István</i> : Német tükröfordítások a horvátban és a magyarban	436
<i>Csizmazia Zsuzsanna</i> : Német mintára létrejött magyar összetett főnevek	447
Kisebbségi közlemények. <i>Ivány Zoltán</i> : Dévai Bíró Mátyás nyelvjárása nyomában. — <i>Németh K. Bódog</i> : A -né képző történetéhez	458
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Dénes György</i> : Zsenge, Zsengő. — <i>Kő Benedek</i> : Cinadoff. — <i>Németh Péter</i> : A Körű-féle helynevekhez. — <i>Juhász Dezső</i> : Utólagos megjegyzések a Körű-féle helynevekhez. — <i>K. Palló Margit</i> : Őre, őrije	462
Nyelvművelés. <i>Timkó György</i> : Az intézménynevek írásának gondjai	472
Nyelvjáráások. <i>Bakos Ferenc</i> : Kiegészítések Márton Gyula -Péntek János -Vöő István „A magyar nyelvjáráások román kölcsönzavai” című munkájának XX. századi anyagához. — <i>Hajdú Mihály</i> : A XXVII. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi témájú dolgozatairól	479
Szemle. <i>Nagy Ferenc</i> : A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. — <i>Posgay Idikó</i> : Melius Péter, Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. — <i>Gerstner Károly</i> : Horváth Mária, Német elemek a 17. század magyar nyelvében. <i>Kunt Ernő</i> : Vass Tibor, Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben	488
Társasági ügyek. <i>Balázs János</i> : Kelemen József köszöntése hetvenedik születésnapján. — <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	499
Nyelvtörténeti adatok. <i>A. Molnár Ferenc</i> : Szólástörténeti adalékok Balassi nyelvéből	508
Levélszekrény	512

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példánnyonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64 Ft

1 szám ára: 16 Ft

Index szám: 25/549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz.).

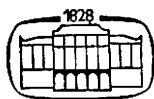
Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1979

TARTALOM

A. MOLNÁR FERENC: Murádin László, Szavak titka 243. — Szótörténeti adalékok Balassi nyelvéből	383, 504
ANTAL LÁSZLÓ: A szintaktikai viszonyok egy lehetséges hierarchiája	69
BALÁZS JÁNOS: A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete	42
BALÁZS JUDIT: B. Gergely Piroska, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere	105
BALLÓ KÁROLYNÉ: Словарь ассоциативных норм русского языка	500
BALOGH LAJOS: K. Manherz, Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn	98
BÁNRÉTI ZOLTÁN: Téma és anaforikus viszonyok a szövegben	406
BENCÉDY JÓZSEF: Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés	13
BENKŐ LORÁND: Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítéséért 8. — BENKŐ LORÁND — PAPP LÁSZLÓ: Az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” tervezete és mutatója	142
BERECZKI GÁBOR: A 70 éves Erdődi József köszöntése 503. — H. Bottyány Éva, Horváth Mária, Korompay Klára, D. Máti Mária, Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba	367
BERNÁTH BÉLA: Emberöltő 335. — Esztendő	470
BERRÁR JOLÁN: Szemantikai struktúrák a mondatban	385
BODOLAY GÉZA: Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához	315
BORZSÁK ISTVÁN: Borzsák 336. — Vitéz János latinságához	208
BÜKY BÉLA: Néhány gondolat a <i>boldog</i> -ról és a <i>boldogasszony</i> -ról	338
CZEGLÉDY KÁROLY: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról	273
CSÖRÖGI ISTVÁN: Szabó Zoltán, A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai	101
DÉNES GYÖRGY: Ménes-patak	209
DIENES ERZSÉBET: A zárt hosszú <i>é</i> és az <i>á</i> hangok megjelölésének rendszere az Érdy Kódexben	421
DÖMÖTÖR SÁNDOR: A <i>lezsák</i> jelentéséhez	339
E. ABÁFFY ERZSÉBET: A mediális igék és a véletlenség kifejezőmódjai	329
É. KISS SÁNDOR: Eördögh Tibor, A vadászok nyelvén	109
ERDŐDI JÓZSEF: <i>Fokhagyma</i> vagy <i>joghagyma</i> ? 72. — <i>Ars ancilla denominationis ac etymologiae</i> , vel historia nominis hungarici <i>pápaszem</i> 'conspicillium'	305
FABIÁN PÁL: A tulajdonnevek írásának kérdései I.	216
FAZEKAS TIBOR: Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában	355
FIERS MÁRTA: Nyelvtani műszavaink történetéből	185
GAÁL EDIT: Leíró nyelvtani vázlatok	416
GÁLUSKA IMRE: Mi volt a <i>füvönosztás</i> ?	77
GERSTNER KÁROLY: A magyar–német nyelvi kölcsönhatás néhány grammatikai esete	199
GREGOR FERENC: Szótörténeti adalékok 255. — Szótörténeti adalékok	377
GREMSPERGER LÁSZLÓ: Kölcsönös jelentésű igéink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése	62
G. VARGA GYÖRGY: A <i>dz</i> -t és <i>dsz</i> -t tartalmazó szavak helyesírása 343. — A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából	475
HADROVICS LÁSZLÓ: Az idegen szavak és a purizmus	1
HAJDÚ MIHÁLY: Szathmári István, Bárczi Géza (1894 – 1975) és a magyar nyelvtudomány 369. — A XXVI. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi témájú dolgozatairól	486
HAJDÚ PÉTER: Búcsú N. Sebestyén Iréntől	113
ifj. HÖNYI EDE: A földrajzi nevek	223
IMRE SAMU: 75 éves a Magyar Nyelv	205
JUHÁSZ DEZSŐ: A <i>Körü</i> -féle helynevek kérdése	445

KÁLMÁN BÉLA—BALÁZS JÁNOS: Lakó György köszöntése 70. születésnapján 252. —	
KÁLMÁN BÉLA: A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról	297
KAPOR ELEMÉR: Azt a kaporszakállú	214
KASSAI ILONA: A magyar hangtan válogatott bibliográfiája	104
KÁZMÉR MIKLÓS: Georg Heller—Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn VI—X	499
KEMÉNY GÁBOR: Egypár gondolat a prózaelemzésről	465
KIEFER FERENC: Telegdi Zsigmond, Bevezetés az általános nyelvészetbe	239
KISS JENŐ: Néhány madárnév-típusunkról	438
KISS LAJOS: Nyolcvan éve született Kniezsa István 373. — Márton Gyula—Péntek János—Vöö István, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai	490
K. PALLÓ MARGIT: Még egyszer a HB. <i>unuttei</i> szavához	472
KUCZY KÁROLY: Az ember és a táj kapcsolatának vizsgálata Kalocsa környékének földrajzi neveiben	455
LIGETI LAJOS: Régi török eredetű neveink II. 26. — Régi török eredetű neveink III. 129. — Régi török eredetű neveink	259
MÁRTON GYULA: A <i>rőzse</i> 'Reisig' megnevezései a székely nyelvjárásban	232
MÉSZÁROS ISTVÁN: Az <i>óvoda</i> szó megjelenése	82
MIZSER LAJOS: XVII. századi levelek 115. — Három finn névtudományi munka	246
MURVAI OLGA: A szöveg kontextuális kapcsolatai	170
NÉMETH K. BÓDOG: A latin dátumozás	467
NYÍRI ANTAL: Az <i>aszó</i> , <i>asszu</i> eredete, hang- és alak története	147
PAPP FERENC: Jakab László—Kiss Antal, A Jókai-kódex ábécérendes adattára	362
PÁSZTOR EMIL: A csehszlovákiai magyar nyelvművelés első önálló kötetéről	250
SCHÜTZ ÖDÖN írja	128
SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Peceolaj	340
SOMOGYI BÉLA: Lórum	215
SÓLYOM KÁROLY: Hol feküdt az anonymusi Zemplén-vára?	334
SPIELMANN JÓZSEF—SEBESTYÉN S. MIHÁLY: Lencses György Ars Medicája kéziratának összehasonlító vizsgálata	176
S. VARGA ILONA: Tájszavak Kemence községből 94. — Nyelvjárási szöveg Kemencéről	488
SZABÓ LÁSZLÓ: Ebek harmincadjára kerül	215
SZABÓ T. ATTILA: Mikoriak Pápai Páriz Ferenc növény-név-glosszái	464
SZABÓ ZOLTÁN: A stílustörténet elmélete és módszertana	283
SZENDE TAMÁS: Hangtani egyetemes egységek kutatásáról	395
SZEPESY GYULA: A megengedő <i>is</i> kötőszó ügyéről	352
SZILÁGYI FERENC: Egy magyar „nyelvbrosz” akadémiai terve 1843-ból 55 — Szólásszótár Csokonai írói nyelvéből	370
SZÓKEFALVY-NAGY ZOLTÁN: Horganyozás, szénkéneg 84. — Ónos eső, ólmos eső?	473
TAKÁCS LAJOS: Gyomború — fagyöngy	474
TOMPA JÓZSEF: Írásbeli alakegyezéseink kérdéseihöz 87. — Tompa József írja	256
ÚRHEGYI EMILIA: Vakol	85
VARGA LÁSZLÓ: Az ellentéti hangsúly különleges helye	332
ZSILINSZKY ÉVA: Róna-Tas András, A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban	497
ZSILKA TIBOR: A szövegelmélet és a nyelvtudomány kapcsolata	162
Kisebb közlemények	69, 205, 329, 464
Szó- és szólásmagyarázatok	72, 209, 335, 470
Nyelvművelés	87, 216, 343, 475
Nyelvjárások	94, 232, 355, 486
Szemle	98, 239, 362, 490
Különfélék	113
Nyelvtörténeti adatok	115, 255, 377, 504
Társasági ügyek	117, 252, 373, 503
Levélszekrény	128, 256

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van fölvéve a következő cikkek anyaga: BALÁZS JÁNOS: A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete (42–55); BENKŐ LORÁND – PAPP LÁSZLÓ: Az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” tervezete és mutatványa (142–7); BERRÁR JOLÁN: Szemantikai struktúrák a mondatban (385–95); CZEGLÉDY KÁROLY: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról (273–82); KÁLMÁN BÉLA: A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról (297–305); KUCZY KÁROLY: Az ember és a táj kapcsolatának vizsgálata Kalocsa környékének földrajzi neveiben (455–64); SPIELMANN JÓZSEF – SEBESTYÉN S. MIHÁLY: Lencsés György Ars Medicája kéziratának összehasonlító vizsgálata (176–85); valamint a Nyelvtörténeti adatok, Nyelvjárások, a Szemle, a Társasági ügyek, a Különfélék és a Levélszekrény rovata.

Ajtony 264
 Ákos 262, 264
 alanyos szó szerkezet 418–21
 állítmány | pusztá ~ mint lexéma 416–8
 | szintetikus ~ 416, | analitikus ~ 416
 anaforikus viszonyok a szövegben 406–15
 anyanyelvi oktatás 8–12
 Ars Medica 176–85
 as (török) 136
 aszó 147–62
 aszó, aszju > asszu alaktörténete 158–62
 Aszju-patak 149–62
 aszövőlg 147–62
 asszociációs szövegösszefüggés 175–6
 Asszó-fő 153
 Azt a kaporszakállú ... 214

boldog 338–9
 Bódogasszony 338–9
 Borzsák 336–8
 Bó 138

čupan (türk) 40

dedő 82–4
 dz, dzs a helyesírásban 343–52

Ebek harmincadjárja kerül 215–6
 Ebes 216
 egyelemű nevek 27–41
 ē hang | ~ a mai magyar köznyelvben 317
 | ~ német nyelvű magyar nyelvtan-
 ban 317–21
 ellentéti hangsúly 332–4
 emberöltő 335–6
 Érdy Kódex | ~-ben a zárt
 hosszú é és á jelölése 421–37
 esik, megcsik 330
 esztendő 470–2
 »Etymologisches Wörterbuch der
 ungarischen Sprache« 142–7

fagyöngy 474–5
 foghagyma 72–6
 fokhagyma 72–6
 „Földrajzi nevek etimológiai szótára”
 297–305

földrajzi nevek írása 223–32
 funkcionális stílusvizsgálat 465–7
 fűkötél 80–1
 fűvönosztás 77–81

generatív transzformációs nyelvelmélet
 17–8
 Géza 131–5

Gyarmat 135–6
 gyomború 474–5
 gyűjtővány fű 464–5
 Gyula 130–1, 267, 269–71

had 'törzs; nemzetség' 36
 hangtani egyetemes egység 395–405
 horganyozás 84–5

idegen szavak 1–7
 időszó 191, 198
 ige magyar műszavai 198
 ige nevek magyar elnevezései 191–3,
 197–8
 ikes ragozás eredete 42–55
 impresszionisztikus szövegösszefüggés
 175–6
 Inak 260–1
 Inal 260–1
 Inay 260
 Ináncs 260–1
 is kötőszó – megengedő mellékmondatban
 352–5

Jelech 261–2
 jelentésstruktúra | a műalkotás ~-ja
 170–6
 j > gy | magyar szókezdő ~ fejlődése 129
 Jenő 259–60
 Jutocsa 262–4

Karcha 267, 271–3
 Karoldu 136–8
 képzőművészet és etimológia 305–15
 kis (türk) 137
 kölcsönös jelentésű igék 62–8
 Körű-féle helynevek 445–55

Küküllő 265—7
Kündü 267—9

latin dátumozás 467—70
Lencsés György 176—85
lezsák 339—40
lórum 215

madárnév-típusok 438—45
Magyar Nyelv 257—9
mediális igék 329—31
melléknév | ~ magyar elnevezései 193, 198
| ~ fokozásának magyar műszavai
193—5, 197—8
Ménas-patak 209—14
menyhal 210—4
metaforikus szövegösszefüggés 174—5
metonimikus szövegösszefüggés 172—3
műveltető igeképzés eredete 42—55

névszói személyragozás 205—9

nyelvhasználati szintek az anyanyelv-
tanításban 19—20
nyelvi norma 20
nyelvjárások | német és magyar ~ köl-
csönhatása 199—205
nyelvművelés az oktatásban 24—5
nyelvtani műszavaink története 185—99
nyelvtipológia 395—405
nyelvtörténet az anyanyelvoktatásban 20

ólmos eső 473—4
ónos eső 473—4
onqun (mongol) 30—1
ostorména 210—4
osz > *asz* hangtörténete 156—8
óvoda 82—4

Ölbő 138—9
őstörök szókezdő *y* 129—130

pápaszem 305—15
Pápai Páriz Ferenc növénynévglosszái
464—5
peceolaj 340
purizmus 1—7
pūān oxra (mari) 73

rékamié 314

Sānā 279—80
Saroltu 136—8
Schedel (Toldy) Ferenc „magyar nyelv-
járás”-a 56—61
sejt, *sejtet* típusú igék helyesírása 87
solymászmadár-nevek 32—3
stilisztika az anyanyelvoktatásban 24—5
stílustörténet 283—97

strukturális nyelvelíró rendszer az oktatás-
ban 15—6

Száraz-patak 149—62
szerencse 'sors' értelemben 329
szenvető szerkezet | a magyar ~ eredete
42—55
szénkéneg 84—5
szinekdochés szövegösszefüggés 173—4
szintaktikai viszonyok egy lehetséges
hierarchiája 69—72
szongor 32—3
szöveg | ~ elmélet és nyelvtudomány
162—70 | ~ kontextuális kapcsolatai
170—6 | ~ tan az anyanyelvoktatásban
22—3

talál, *találkozik* — véletlenség kifejezésére
330—1

tárgyi értékű társhatározó 66
Tarján 139—41
Tárkány 141
tarxan 140—1
Tas 262—3
TESz. 142—5
történet 'véletlen esemény' értelemben
329—30
tulajdonnevek írása 216—23
türk méltóságnevek 38

unqarija 279
unuttei 472—3

Üllő 261—2

vakol 85—7
-*val* -*vel* ragos határozó kölcsönös jelentésű
igék mellett 64—6
vályog 85—7
valakuvati (ukrán) 86
véletlenség nyelvi kifejezésmódjai 329—31
véletlenül 329
Vígán lako ho = december 314

wadīnah (arab) 275
wacken (erdélyi szász) 87
Wolfsthal—farkasvölgy 216

Zemplén-vára 334—5
Zongor családnév 32

yabyu (török) 133—5
yar 'hasít' (török) 135—6
yormati (baskir) 135
yig, *yeg* (török) 132

паяннэ чуркă (moksza) 74
покроф (orosz) 315

MAGYAR NYELV

LXXVI. ÉVF.

1980. DECEMBER

4. SZÁM

Módszerbeli újítás és elvi-elméleti állásfoglalások néhány XIX. századi magyar nyelvész műveiben

1. Nyelvészeink 1954. november 11–13-án rendezték meg Budapesten a III. Országos Magyar Nyelvészkongresszust. Ez alkalommal TAMÁS LAJOS „Általános nyelvészet és magyar nyelvtudomány” címen tartott megnyitó előadást (1. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Szerkesztette KНИЕZSA ISTVÁN. Bp., 1956.). Általános nyelvészetünk bemutatását RUBINYI MÓZESnek 1907-ben megjelent „Általános nyelvtudomány” című könyvecskéjével kezdte, ám eljárása nem jelentette azt, hogy a magyar nyelvészek a nyelvvel kapcsolatos elméleti és a nyelvtudomány elvi kérdései iránt korábban egyáltalában nem érdeklődtek volna, sőt TAMÁS soraiból azt olvasom ki: már a történetiség elvének meghirdetése és tudatos alkalmazása is elvi állásfoglalást jelentett, melynek tárgyalása szorosan beletartozik az ún. általános nyelvtudomány történetébe. TAMÁS nem is mulasztja el az utalást arra, hogy „A történeti módszer alkalmazói között olyan úttörőnk van, mint az Antiquitates és az Elaboratior Grammatica szerzője”, azaz RÉVAI MIKLÓS. Vele kapcsolatosan már sokszor történt említés arról, hogy kezdeményezése hogyan viszonylik a történeti nyelvtudomány megalapításához nemzetközi mértékkel mérve. Talán mégsem felesleges HEINRICH WINKLERnek egy méltatására utalnunk, amely RÉVAI Elaboratior Grammatica című műve III. kötetének a megjelenése alkalmából látott napvilágot: „Hier sehen wir Sprachwissenschaft im besten Sinne des Wortes vor 140 Jahren betrieben, und mit einem Eifer und Erfolg betrieben, der geradezu den Neid von indogermanistischer Seite herausfordern könnte, wenn man eben davon Kenntnis hätte. Jedenfalls sind die Ergebnisse dieser Forschung auf dem Boden des Magyarischen bedeutender und nachhaltiger, d.h. bis zum heutigen Tage unerschütterter als die meisten gleichzeitigen Ergebnisse auf indogermanischem Gebiete” (IF. XXIX., Anz. 53, 2. jegyzet). A szerzőről, HEINRICH WINKLERről csak annyit kívánok megjegyezni, hogy ERNST LEWY szavai szerint ő folytatója volt azon német általános nyelvészeti hagyománynak, melynek létét hivatalosan sohasem ismerték el (vö. UngJb. X, 426).

Ezen bevezetés után rátérek annak a kérdésnek a tárgyalására: volt-e a magyar nyelvészek körében érdeklődés a nyelv elméleti problémái és a nyelvészet elvi kérdései iránt RÉVAI után s RUBINYI MÓZES említett könyvének a megjelenése előtt is. Ezt a kérdést — egészen futólag — TAMÁS LAJOS is feltette magának 25 évvel ezelőtt tartott előadásában. Akkor ő még úgy látta nyelvtudományunk történetének ezen szakaszát, hogy abban hungarocentrizmus uralkodott. Véleménye alátámasztására HUNFALVY PÁLra utal, akinek a meggyőződését így fogalmazta meg: „a nemzetközi tudományosságban

beérhetjük azzal, hogy lépést igyekszünk tartani a külfölddel, ugyanakkor azonban a nemzeti tudományok művelésére központosítjuk minden erőnket” (i. m. 11). A III. Magyar Nyelvészkongresszus után végzett tudománytörténeti kutatások érdeméből azonban ma már több kérdést lényegesen másképp látunk, mint egy negyedszázaddal ezelőtt. 1977-ben „General Linguistics and the Teaching of Linguistics in Hungarian” című dolgozatában DEZSŐ LÁSZLÓ már azt írja, hogy az általános nyelvészetnek első magyar képviselője — persze az „általános nyelvészet” műszo egy bizonyos értelmében — HUNFALVY PÁL volt (ALH. XXVII, 179), éppen az a HUNFALVY, akivel kapcsolatban TAMÁS még csak a hungarocentrizmust tartotta szükségesnek megemlíteni.

2. Az első kérdés, amely e megállapítással kapcsolatban felmerül, így tehető fel: min alapszik DEZSŐ azon nézete, amely szerint az általános nyelvészet első magyar képviselője HUNFALVY PÁL volt. DEZSŐ „krónika” minősítésű dolgozatába nem illett álláspontjának kifejtése; nézetének alapját máshol kell tehát keresnünk. Úgy látom: DEZSŐ állásfoglalása KOVÁCS FERENC tudománytörténeti tárgyú dolgozatain nyugszik, amelyek közül itt elsősorban a „Simonyi Zsigmond Müller-fordításának tanulságai” (NyK. LXIX.) és az „Egzakt nyelvmagyarázási kísérletek a múlt század magyar nyelvtudományában” (Nyr. XCII.) említendő. (HUNFALVY-t illető nézetei többségét beledolgozta KOVÁCS „Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények” című könyvének néhány fejezetébe; megjelent 1970-ben). KOVÁCSnak azok a megállapításai, amelyek e dolgozataiban foglaltatnak, a magyar nyelvtudomány történetének értékes elemeit jelentik, amelyek értékéből mit sem von le az a tény, hogy — folytatva az ő munkáját — további figyelmet érdemlő észrevételeket tehetünk. Meglepően nagyra nő ilyenformán azon tényeknek a száma, amelyek HUNFALVY-nak a nyelv mivolta, valamint a nyelvtudomány elméleti és módszertani kérdései iránti érdeklődését mutatják, sőt azt is bizonyítják, hogy e kérdésekhez HUNFALVY érdemben, sőt kritikailag is hozzá tudott szólni. Állításom igazolására utalhatok például arra, hogy foglalkoztatta Hunfalvyt egyebek közt az a kérdés, hogy mi a nyelv. RIEDL SZENDE Magyar Nyelvtanáról írt ismertetésében RIEDL azon megállapításához fűz megjegyzéseket, mely szerint „A nyelvet általában úgy határozzák meg, hogy az hallható gondolkodás”. HUNFALVY más véleményen van: „A kifejezés nem talál, úgy látszik nekem: a beszédet vagy beszélélést (das sprechen) lehet hallható gondolkodásnak nevezni, de nem a nyelvet: a nyelv inkább a régés régen nyilatkozott gondolkodásnak lerakódása. Valamint a földrétegeket, s mindazt, a mit azokban megkövesülve találunk, nem lehet most levőnek, most eredőnek mondani, mert azok régen megvannak: úgy egy nyelvet (nem a magyart, nem mást) sem lehet hallható gondolkodásnak nevezni, mely most történnék. Lehet, hogy Steinthal, vagy más valaki így határozza meg a nyelvet, hogy »die sprache ist ein hörbares denken«, de én ezt a németben sem helyeselhetném, annál kevésbé helyeselhetem a magyarban.” (NyK. III, 255—6.) Felvetem azt a kérdést: vajon HUNFALVY-t akkor, amikor e sorokat leírta, nem ugyanaz a kérdés foglalkoztatta-e, mint néhány évtizeddel később SAUSSURE-t, s vajon HUNFALVY-nak a nyelv és a beszéd, illetőleg SAUSSURE-nak a language és a parole különbségére vonatkozó nézetében nincs-e valami kis hasonlóság (megjegyzem: a nyelv és a beszéd közti különbségre már HUMBOLDT is utalt).

Nyilvánvaló jeleit láthatjuk annak is, hogy a nyelv leíró és történeti szempontú vizsgálata közt már HUNFALVY különbséget tett, s a kettő közti határmegvonást már ő is szükségesnek ítélte. Nyelvtudományi terveiről ugyanis 1859-ben így nyilatkozik: „Mit ígér az én egybehasonlító nyelvészetem? Kettőt ígér, szorosan nyelvtudományit, és történelmit. Szorosan vett nyelvtudományi ígérete a rokon nyelvtények egybegyűjtését és leírását foglalja magában, s az ebből kihozandó grammatikai felvilágosítást. Ígérete ezen része csak azt tárgyalja, a mi van, és mint van.” (AkÉrtő. I, 287.) Talán nem érdektelen ezzel kapcsolatban idéznünk néhány sort LOTZ JÁNOS „Das ungarische Sprachsystem” (Stockholm, 1939.) című nyelvтанából: „Der Gegenstand [dieser Grammatik] ist die Beschreibung der heutigen ungarischen Gemein- und Literatursprache” (9. l.)... „Der Gegenstand wird objektiv behandelt, d.h. die ungarische Sprache wird beschrieben, wie sie ist” (10. l.).

Behatóan foglalkoztatta HUNFALVYt egy további olyan kérdés is, amely része az általános nyelvészet problémakörének, tudniillik az, hogy mi alapon osztályozzuk a nyelveket. 1874-ben részt vett Londonban a második orientalista kongresszuson, és rámutatott, hogy — ellentétben FRIEDRICH SCHLEGEL nézetével — az agglutinatio, illetőleg a flexio nem jelentenek igazi válaszfalat a nyelvek közt, mert az agglutinatio nemcsak az urál-altaji, hanem az ún. klasszikus nyelvekből meg az angoltól is ismert jelenség. Élesen szembefordult továbbá MAX MÜLLER azon állításával, mely szerint a népek életmódjából következtetéseket lehet levonni nyelvük mineműségére vonatkozóan. Erről a kérdésről így ír: „Ha meggondoljuk, hogy minden, úgy nevezett, eredeti nyelv olyan korban képződött, a melyben az illető nemzet a társadalmi fejlődés legalsóbb fokán áll vala, . . . a nomád életből semmiféle különös nyelvjellemet kimagyarázni nem lehet” (Jelentések. I. Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről: AkNyÉrt. IV, 11—2). Ugyanilyen értelemben nyilatkozik már „A nyelvtudomány jelen állása” (BpSz. III. 1858. 120. és 130. l.) című értekezésében is.

„Osztyák nyelv” (MNyszet. IV.) című közleményének a „Hangváltozások törvényei” című fejezetében HUNFALVY egyebek közt a szabályos hangmegfelelésekkel foglalkozik. Említettkönyvében KOVÁCS FERENC hangsúlyozza: már maga az a tény is figyelemre méltó, hogy HUNFALVY a nyelvészetben a törvény fogalmával operál. Még lényegesebb, hogy kimondja: „A' rokonság . . . szükségkép következteti, hogy a' rokon nyelvek hangjai törvényesen váltakozzanak” (i. h. 399). Állítása igazolására felvonultat egész sor szabályos, illetőleg általa szabályosnak vélt hangváltozást a finnugor nyelvek köréből, sőt itt-ott még a szamojédot is figyelembe veszi. Ám HUNFALVY munkásságában nem ez az egyetlen ilyen értelmű állásfoglalás! „Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?” című értekezésében (Bp., 1883.) is kifejtette azt a nézetét, hogy épp a hangok szabályos megfelelése az, ami bizonyítja, hogy a magyar nyelv a finnugor, nem pedig a török-tatár nyelvcsaládhoz tartozik. HUNFALVY nézetét úgy értékelem, mint viszonylag korai állásfoglalást az ún. hangtörvényeknek a finnugrisztikában való érvényesítése mellett. Maga az az igény, hogy szavak etimológiai azonosításához szükség van hangjaik szabályos megfelelésének igazolására, felmerült már jóval korábban. Kiolvasható ugyanis HUMBOLDTnak egy 1820-ban megjelent tanulmányából, mégpedig ennek következő soraiból: „Solange man bloß, wie jetzt so oft der Fall ist, der allgemeinen Ähnlichkeit des Klanges folgt, ohne

die Lautgesetze der Sprache selbst und ihre Analogie aufzusuchen, läuft man unvermeidlich die doppelte Gefahr, dieselben Wörter für verschiedene und verschiedene für dieselben zu erklären . . ." (Über das vergleichende Sprachstudium. L. HANS ARENS, Sprachwissenschaft. 1955. 165).

3. Az a HUNFALVY PÁL, akinek néhány elméleti érdeklődésre valló, illetőleg elvi jelentőségű megnyilatkozására a fentiekben rámutattam, 1810-ben született és 1891-ben halt meg. 21 évvel fiatalabb volt nála e kor másik, elméleti kérdések iránt érdeklődő nyelvésze, RIEDL SZENDE (1831—1873.), de e különbség munkásságában alig mutatkozik meg, mert RIEDL fiatalabb korában kezdett el foglalkozni olyan nyelvészeti kérdésekkel, amilyenekről HUNFALVYval kapcsolatban szoltam. Kiletének ismertetése előtt talán azt lehetne mondani róla, hogy egy ideig a magyar nyelvtudomány szinte ismeretlen nagysága volt. Az Új Idők Lexikona (1941.) még semmit sem tud róla, az Új Magyar Lexikon (1961.) négy sorban elintézi. Ennek a viszonylagos ismeretlenségnek az lehetett az oka, hogy korai halála miatt a magyar közéletben nem játszott jelentős szerepet. Egy ideig nem is tartózkodott hazájában: 1854-től 1861-ig a prágai egyetemen volt a magyar nyelv lektora. 1863-ban Pesten összehasonlító nyelvészetből habilitált, majd — 1866-ban — ugyanitt a német nyelv és irodalom egyetemi tanára lett. Nyelvészeink közül a legutóbbi harminc év folyamán — 1953-ban — elsőnek tudtommal BÁRCZI GÉZA méltatta, mégpedig az őszinte elismerés hangján, egyrészt „Bevezetés a nyelvtudományba” című tankönyvében, másrészt ZSIRAI MIKLÓSNak „A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai” című akadémiai előadásához kapcsolódó hozzászólásában (I. OK. IV, 323). Az 1960-as években több dolgozatában részletesen foglalkozott RIEDL munkásságával KOVÁCS FERENC (MNY. LXIV., Nyr. XCII., I. OK. XXVI.); megállapításai zömét összefoglalóan is közzétette, beleszöve már említett „Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények” című könyvébe. Annak az igazolására, hogy RIEDL mennyire széles látókörű kutató és gondolkodó elme volt, KOVÁCS megállapításai közül talán elég arra rámutatnom, hogy RIEDL a nyelvet rendszernek fogta fel, — hirdette továbbá ő is, miként HUNFALVY, hogy a rokon nyelvek közti eligazodást, a nyelvrokonsági foknak a megállapítását a „hangváltozási törvények” teszik lehetővé, „a mély és magas hangok közti ellentét” alapján történő magánhangzó-osztályozásával pedig „messze megelőzte a fonológiai iskola oppozíciós hangrendszer-koncepcióját” (MNY. LXIV, 25, jegyzet). Ehhez figyelembe kell még vennünk azt, hogy 1859-ben megjelent magyar hangtana valójában nemcsak hangtan, hanem bevezetés is az általános nyelvtudományba. Bevezető részében ugyanis olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a nyelv fogalma és tényezői, a nyelv eredete, a nyelv történelem előtti és történeti fejlődése, „a nyelvek közti különbségnek alapjai”, nyelvcsaládok és nyelvjárások, a nyelvrokonság „ismervei”, a nyelvtani szerkezet jellemzése stb. Mindezek alapján bizvást állíthatjuk, hogy a XIX. század második felében a nyelv és a nyelvtudomány nagy kérdései iránti érdeklődésével HUNFALVY nem állt egyedül: méltó párja volt e tekintetben RIEDL SZENDE, aki idevágó munkásságát HUNFALVYval párhuzamosan fejtette ki.

4. „Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények” című, már többször említett könyvében KOVÁCS FERENC ezt írja: „HUNFALVY, RIEDL, PONORI THEWREWK és nem utolsó sorban SIMONYI munkássága a magyar nyelvtudomány fejlődé-

sének rohamosan felfelé ívelő szakaszát fémjelzi. „A magyar nyelvtudomány fejlődésének rendkívül sokszínű, kritikus, új gondolatokat átvevő, de azokat tovább is fejlesztő reprezentánsai voltak ők . . .” (245. l.) Egyetérttek KOVÁCS ezen állításával, én azonban HUNFALVY és RIEDL után beiktatnám BUDENZ JÓZSEF nevét is. Lehet, hogy KOVÁCS az összehasonlító nyelvészetet — vagy legalább is a finnugor összehasonlító nyelvtudományt — nem tartja tudománynak, ezért véleményem megalapozása céljából nem is operálok azzal, hogy mit jelentett és jelent BUDENZ munkássága a magyarországi és a nemzetközi finnugor nyelvészet szempontjából. Véleményem szerint azonban BUDENZnek sok más érdeme is van, nemcsak annyi, hogy a szó szorosabb értelmében megalapította a hazai finnugor nyelvtudományt. Meghirdetett ő olyan elveket is, amelyek a maguk korában haladóknak voltak mondhatók, — olyan tudományos programot is állított a magyar nyelvészek elé, amely a maga korában még nagyon is igényt tarthatott a figyelemre, sőt végzett olyan munkát is, amely — épp a mi viszonyaink között — ma is igényt tarthat a megemlézésre.

Mindenekelőtt BUDENZ leíró nyelvészeti munkásságára kívánok utalni. Erdei-cseremiszi és moksa-mordvin leíró nyelvтанáról nem beszélek, mert ezek aligha tudnának hatást gyakorolni főleg amerikai és francia orientációjú általános nyelvészeinkre. Írt azonban BUDENZ finn leíró nyelvтан is, s ezt talán már szabad megemlíteni. Ismeretes: a hazai hivatalos álláspont szerint a finnugor nyelvészet F. de SAUSSURE és L. BLOOMFIELD előtt mégcsak nem is tudta azt, hogy a nyelvnek nemcsak múltja, hanem jelene is van. Ám ha a tényeket is nézzük, ezzel a tanítással nem érthetünk egyet. Hiszen BUDENZ finn leíró nyelvтанával a maga korában a finnek nagyon is meg voltak elégedve! SETÄLÄ (NyK. XXIV, 94—5) azt írja e nyelvтан első, 1873-ban megjelent meg második, 1880-ban napvilágot látott kiadásáról: „Ez a munka kétségkívül felülhaladja minden elődjét mind tudományos felfogásra, mind pedig tárgyalása módját tekintve, s hatással is volt azokra a nyelvтанokra, melyek azóta Finnországban láttak napvilágot”. Ha egyszer a finnek BUDENZ finn leíró nyelvтанával ennyire meg voltak elégedve, akkor teljesítménye miért nem érdemel említést, sőt méltánylást — hangsúlyozom: történeti szempontból — nálunk, ahol ez a nyelvтан — mint mondtam: épp a hivatalos álláspont szerint — nagyon is kivételes teljesítményként volna minősítendő?

Kiindulva abból, hogy BUDENZ leíró nyelvтанokat is írt, már eleve következtethetünk arra, hogy tisztában volt azzal: leíró és történeti nyelvтан között különbség van, s a kettőnek a szempontjait nem szabad összekeverni. Ám erre nemcsak következtethetünk, hanem ezt meg is tudhatjuk „A magyar szóképzés tárgyalásához” című cikkéből (Nyr. I, 4—12). Ebben kifogásolja a régebbi magyar grammatikák azon eljárását, hogy a képzők tárgyalásában nem tesznek különbséget kihalt és élő képző között, s a nyelvtörténetbe tartozó tényeknek a nyelvelírás körébe tartozó jelenségektől való elhatárolását állítja követelményként grammatikusaink elé: „... a leíró grammatikától azt kívánjuk, hogy megkülönböztetve mutassa föl a nyelv szóképzésében a mozgó és nyugalomra jutott elemeket” (i. h. 8). Azt írja továbbá cikkében: „A magyar leíró tudományos grammatika ... szóképzéstanában ... mindenek előtt egyet tartozik ... kimutatni: azt hogy mit lehet a magyar nép nyelvtudata szerint még folyamatban levő szóképzésnek, s mit kell ugyan

a szerint már befejezett szóképzésnek tekinteni (i. h. 7–8). Úgy vélem: e sorokból joggal olvashatjuk ki BUDEZnek azt az igényét, hogy készüljön egy tudományos magyar leíró grammtika. Hogy ebben az igényében hol van az a bizonyos kizárólagos történeti érdeklődés, amelyet némely nyelvészünk oly nagy határozottsággal ró fel régi magyar nyelvtudományunk bűnéül, azt nem tudom megmondani. SAUSSURE a nyelv vizsgálatának módszeréről szólva, így fejezi ki magát: „A jelek sokfélesége, amelyet . . . felhoztunk a nyelv folytonosságának magyarázására, egyáltalában nem engedi meg, hogy az időben lefolyó és a rendszerhez tartozó viszonyokat egyidejűleg vizsgáljuk” (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Fordította B. LŐRINCZY ÉVA. 1967. 107. l.). SAUSSURE megállapítása persze nem a nyelvtan egy részterületére, hanem annak egészére vonatkozik, valószínűtlen volna azonban azt feltenni, hogy BUDENZ a leíró és a történeti nyelvtan tényeinek szétválasztását csak az ún. szóképzéstan területén tartotta volna szükségesnek. Ismeretes, hogy a szinkronia és a diakronia megkülönböztetését már GABELENTZ meghirdette, s állást foglalt a leíró és a történeti nyelvvizsgálat egyenlő jogosultsága mellett: „Was nicht mehr in der Sprache lebt, gehört nicht mehr zu ihr, so wenig wie der ausgefallene Zahn oder das amputierte Bein noch zum Menschen gehört . . . Nicht die früheren Phasen einer Sprache erklären die lebendige Rede, sondern die jeweilig im Geiste des Volkes lebende Sprache selbst, mit anderen Worten der Sprachgeist. Dieser ist recht eigentlich das erste Object der einzelsprachlichen Forschung, und so weit die Philologen ihm nachspüren, sind sie Linguisten, so gut wie die historischen Sprachvergleicher.” (Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse. 1891. 9–10. l.) Ma már nem egy nyugati nyelvész vallja, hogy az ún. modern nyelvtudomány megteremtésében SAUSSURE mellett GABELENTZ-nek is része van. Úgy vélem: amikor BUDENZ — 1885-ben — olyanszerű nézetnek ad kifejezést, amilyenek hat évvel később GABELENTZ, jó társaságba kerül a tudománytörténet lapjain, s ezért is megérdemli, hogy állásfoglalását — legalább „saját használatra” — számon tartsuk.

Persze ha hazánk határain túl tekintünk, még inkább tévesnek látjuk azt a nézetet, amely szerint a nyelvek kutatói SAUSSURE előtt nem tudtak volna arról, hogy a nyelvnek nemcsak múltja, hanem jelene is van. A nagyérdemű lappológus, KONRAD NIELSEN egy, 1902-ben tartott előadásában, melyben a lapp nyelvjáráskutatás feladatait ismertette, ezt a kérdést tette fel: „Dehát e téren minden munka célja csak az lenne, hogy eszközöket keressünk a nyelv múltjának a megvilágítására, s a nyelv élő valóságának nem lenne meg a maga önálló jelentősége?” (JSFOu. XXI/4 : 11). Válasza az utóbbi kérdésre a határozott „igenis megvan”.

Érdemes felfigyelni rá, hogy BUDENZ a leíró nyelvtanok szerzőivel szemben még egy további igényt is hangoztat, s ennek kapcsán sürgeti a funkcionális magyar nyelvtan megteremtését. Ezen igénye azon észrevétele kapcsán merül fel, hogy a régi magyar grammatikák elhanyagolják az alak mellett a funkció megvilágítását: „Grammatikáink szólnak ugyan az egyes képzőknek nem csak elválaszthatóságáról, hanem a mennyire tehetik, azoknak értelemmódosító rendeltetéséről (functio) is; noha az utóbbit illető meghatározásaik gyakran elég soványak, néha épen csak a szónak holmi alaki minőségét fejezik ki, mint p. o. az ilyenek: '-l (al, el, ol, öl) nagyon termékeny képző, melylyel á t h a t ó i g é k a l a k u l n a k (kaszál, tréfál, csókol stb.); '-k (ak, ek, ék) képez fő n e v e k e t (fark, vétek, kerék, ajak stb.)’

... De még a legtöbbet mondókból sem igen tanulunk többet az illető képzők jelentőségéről a nyelv életében, vagyis a nyelv összes szóképzési tehetségéhez mily mértékkel való járulásukról, mint a mennyit p. o. egy könyvnek becses tartalmáról ... annak czímlapja vagy talán tartalomjegyzéke tudat velünk. Kétség nélkül van különbség képző és képző között azon szerepre nézve is, melyet a nyelv folyó életében játszik. Míg némelyik ... az összes szókincset valóban határtalanul képes szaporítani, addig más némelyiknek a munkája csupán egynéhány szóra szorítkozik, mintha maga a nyelv annak további használatáról egészen lemondott volna.” (I. h. 4–5.) Aligha tévedünk, ha BUDENZ szavait úgy értékeljük: tőlük már csak egy lépés van hátra a képző-morfémák gyakoriságát mutató statisztikák igényléséig.

Azokat a megállapításokat, amelyeket idéztem, BUDENZ azon magyar nyelvtanok bírálataul közölte, amelyek a maguk idejében — és a maguk módján — a gyakorlatot kívánták szolgálni. Az ún. hagyományos nyelvészeknek — közülük többnek szerintem sem ok nélkül — sokszor szemükre vetik, hogy elszakadtak az élettől, munkájukkal nem szolgálták a gyakorlatot, s a leíró nyelvtanok nem is érdekelték őket. A fentebb idézettek alapján azt merem állítani: BUDENZ nem tartozott az ilyen „hagyományos nyelvészek” közé. Igaz: magyar leíró nyelviant nem írt, de ezt nem is várhattuk tőle, hiszen német származású volt. Annál nagyobb érdeme viszont, hogy gondja a magyar leíró nyelvtanokra, nyelvitaníróink módszerére is kiterjedt, s a leíró nyelvtanokkal kapcsolatban ma is érvényes, korszerű igényeket hangoztatott. Nem mulasztotta el azt sem, hogy az iskolai magyar nyelvitanítás fontosságára az Akadémia figyelmét felhívja: „... úgy hiszem, a m[agyar] akadémiai nyelvtudományi akár osztály, akár bizottság ... bírálólággal örködhethné az iskolai magyar nyelvitanítás felett, hogy az ne szentesítsen oly hibákat és ferdeségeket, melyeket sajnálva látunk az irodalomban elterjedni, s hogy másrészt a nyelvtudományunk haladásából is már valami kevés az iskolai tanításba átszivárogon” (NyK. VI, 16–7). HALÁSZ IGNÁC, SIMONYI ZSIGMOND és SZINNYEI JÓZSEF nyelvitanírói munkássága a bizonyíték rá, hogy az első világháború előtti időben nyelvészeink megszívlelték BUDENZ intelmét. Valójában tehát így állunk azzal a tantétellel, mely szerint az ún. „hagyományos nyelvtudomány” teljesen távol állt az élettől és a gyakorlattól. Hogy a nyelvleírás eszközei persze mások voltak, mint ma, arra felesleges szót vesztegetni.

Tény az is, hogy BUDENZet nemcsak az iskolai nyelvi nevelés, hanem — talán úgy mondhatjuk — népünk nyelvi műveltségének kérdése is érdekelte, különösen pedig a nyelvújítás. HUNFALVYVAL és GYULAI PÁLLAL együtt vetette fel az Akadémián egy nyelvművelő folyóirat megindításának gondolatát. Az eredmény a Magyar Nyelvőr megszületése lett. A nyelvújítási szavak megítélésében a Nyelvőr szerkesztőjével, SZARVAS GÁBORRAL volt egy véleményen: szükségesnek tartotta, hogy az Akadémia Nyelvművelő Bizottsága az új szavak bírálata kapcsán vizsgálja meg, vajon megfelelnek-e a szóalkotás szabályainak. Ugyanakkor azonban józan türelmességet is tanúsított: a korában már elterjedt, — bár hibás képzésű, de a gyakorlati életben bevált szavak ellen, mint amilyen volt pl. az *elnök* szó, nem kardoskodott (vö. M-Nyszet. V, 546). A nyelvújítás tudományos szempontból is érdekelte. Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságában elhangzott kezdeményezés értelmében 1881-ben felszólítást tett közzé a Nyelvőrben (X, 91) elsősorban a harmincas és a negyvenes években keletkezett nyelvújítási szókra vonatkozó

adatok gyűjtésére, azaz egy olyanszerű kezdeményezést karolt fel, amely később a Magyar Nyelvújítás Szótárában valósult meg.

Érdekes az is, amit tudós tanítványa, SZILASI MÓRIC ír róla és a Magyar Nyelvőrhez való viszonyáról: „Nem épen általa indult meg a Magyar Nyelvőr, de bizonyos, hogy ő tőle s tanításaiból merített fontos alapvető, vezérlő eszméket, s melyek irányát s tartalmát megszabták . . . Budenz fedezte fel és kodifikálta a nagy igazságokat. Kissé homályos formában, különösen azok előtt, a kik a tárgyhoz keveset értettek. Szarvas [Gábor] finom logikájával, éles eszével megmagyarázta őket, úgy hogy mindenki megértette; megírta úgy, hogy mindenkinek gyönyörűsége tellett benne; alkalmazta őket s bővítette, úgy hogy új alkotások értékére emelkedtek.” (Emlékbeszéd Halász Ignác . . . fölött. 1903. 6—7. l.)

Ide kívánczik még annak a megállapítása, hogy — német származása ellenére — érdekelték BUDENZET a magyar nyelvjárások is, s kutatásuk fontosságát elvi szempontból is kiemelte. 1859-ben ellátogatott Erdélybe. Előbb a híres művelődéspolitikusnak, Mikó Imre grófnak a házánál időzött, mely az akkori irodalmi törekvések központja volt. Innen folytatta útját a Székelyföldre, mihez valószínűleg HUNFALVYTól kapott ösztönzést. Három hétig tartózkodott a Székelyföldön. Gyűjtött nyelvi anyagát még ugyanazon évben feldolgozta, s „Adalék a székely beszéd ismertetéséhez” címen meg is jelentette (MNyszet. V.). Oly gondosan ismerteti benne a székely nyelvjárási sajátosságokat, hogy értekezésének HORGER ANTAL még egy fél évszázad múltával is nagy elismeréssel adózik (MNY. IV, 198). BUDENZ mutatta ki elsőnek a Maros és az Udvarhely megyében lakó, nyugati székelyek nyelvének eltéréseit Háromszék, Csík és Gyergyó székelyeinek, azaz a keleti székelységnek nyelvétől. A Székelyföldet „az élő magyar nyelv classicus földjének” nevezi. Annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a székely nép „nem egy század óta képezett külön egységes tömeget”, s nyelvjárási különbségei helyrajzi és településtörténeti körülményekkel magyarázandók. De van kis dolgozatának messzire mutató jelentősége is, meghirdeti benne ugyanis a rendszeres magyar népnyelvkutatás fontosságát: „Az élő magyar nyelv valódi és beható ismeretének egyik főtenyezője a' népnyelvnek s annak táj szerint való különbözőzéseinek tanulmányozása”. IMRE SAMU a XVIII. század utolsó évtizedeitől az 1870-es évekig végzett magyar nyelvjáráskutatás számottevő tényezőjének mondja azt, hogy „az Akadémia tudósai lényegében helyesen ismerik fel a korabeli nyelvjáráskutatás feladatait” (I. OK. XXX, 152). Ehhez csak azt teszem hozzá: említésre méltó körülmény, hogy a jobbára csak finnugor nyelvészként számon tartott és Akadémiánkon még kívül álló BUDENZ a magyar népnyelv tanulmányozásának fontosságát hangoztató felfogásával már 1859-ben felzárkózott a Magyar Akadémia tagjai mellé. „A magyar nyelvjárások” című művében (1934.) HORGER ANTAL legrégebbiről csak 1885-ből említ olyan munkát, amely a nyelvjárástanulmányok fontosságát hangsúlyozza (i. h. 9). „A magyar nyelvjárások” című monográfiájában pedig (1936.) LAZICZIUS GYULA mégcsak meg sem említi BUDENZ nevét. Viszont „Budenz József és a korabeli magyar nyelvtudomány” (MNYj. XIX, 5—16) című dolgozatában SZATHMÁRI ISTVÁN értékének megfelelően méltatja BUDENZ nyelvjárástanulmányát. Kiemeli, hogy BUDENZ véleménye szerint „nem a nyelvjárási különbségeket kell gyűjteni és a feldolgozás középpontjába állítani, hanem a szabályszerű jelenségeket, későbbi terminussal a tendenciákat” (13. l.). BUDENZ maga így fogalmazza meg álláspontját: „Az öszves magyarság azon

része, mely a '»székely« név alatt több mint ezer év óta Erdélyországnak legtekintélyesebb lakosait foglalja magában, vajjon elejétől fogva mindig különbözött-e annyira, beszédejtésében, mennyire most különbözik, a' többi magyarságtul, . . . ezt tudni mindenesetre érdekes lehet, . . . de most sokkal közelebb eső sürgetőbb kérdés foglalkoztat, azon kérdés, hogy ugyan maga e' beszédejtési különbözés miben áll voltaképen? És e kérdés megoldása nem lehet egyéb, mint a' székely beszédnek minden sajátosságai szerint való részletes és teljes leírása . . . » (MNyszet V, 348.)

Budenz érdeklődése a magyar nyelvjárások iránt nem lohadt le később sem. Nyilvánvaló jele ennek egyebek közt az, hogy 1872-ben SZARVAS GÁBOR társaságában meglátogatta Göcsejt és az Őrséget is.

Fontos tudnunk, hogy BUDENZ nemcsak megtanulta nyelvünket és örködött tisztasága felett, hanem — szükség esetén — védelmezte is tájékozatlan, avagy nem eléggé széles horizontú, esetleg rosszakaratú külföldi nyelvészekkel szemben. Ilyen jellegű megnyilatkozásai általános nyelvészeti szempontból is értékesek. Ismeretes az a vitázó cikke, melyben elutasítja SCHLEICHERnek azon nézetét, mely szerint az „altaji” [= finnugor] nyelvekben nem volna különbség névszó és ige között (NyK. VI, 318). Megcáfolja az ismert bázeli nyelvésznek, FRANZ MISTELnek (1841—1903.) azon nézetét is, mely szerint az ún. agglutináló nyelvek — köztük a magyar és a finn —, valamint e nyelvek beszélői alsóbbrendűek lennének a flektáló nyelvekkel, illetőleg beszélőikkel szemben (NyK. XIV, 475). „. . . fejlődésre képtelen nyelv, a milyennek Misteli a magyar és finnféle nyelveket állítja, csak az lehetne, a melynek népe nem élő emberekből, hanem lelketlen automatokból állana” — írja BUDENZ (i. h. 476) (nézetét részletesen ismerteti BALÁZS JÁNOS „A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig” című, értékes dolgozatában).

5. Befejezésül néhány szót arról: mi indított arra, hogy a fentiekben érintett kérdéseket megvizsgáljam. Válaszom: bizonyos ellentét, amely a múlt század magyar nyelvtudományával kapcsolatosan a tudománytörténeti irodalomban fennáll. BALÁZS JÁNOS szerint „Az 1870-től 1880-ig terjedő évtizedben, amely Németországban az újgrammatikusok fellépését megelőzte és előkészítette, hazai nyelv tudományunkban kétségkívül BUDENZ munkássága áll az előtérben” (i. m. 21), s „BUDENZ . . . SCHLEICHERnek és más neves külföldi kortársainak a szemléletét . . . gyakran bírálta . . . bár koránál és iskolázottságánál fogva az idősebb nyelvész nemzedékhez tartozott, mégis — úgy látszik — éber figyelemmel kísérte az újabb törekvéseket” (i. m. 22). SZATHMÁRI ISTVÁN pedig így nyilatkozik: „Legkiválóbb nyelv tudósaink sorában . . . mintegy a csúcst . . . legalábbis az egyik csúcst — BUDENZ JÓZSEF . . . jelenti”, s rámutat, hogy „BUDENZ mely területeken vált elindítójává a mai értelemben vett magyar nyelv tudománynak” (i. m. 5, ill. 6). Viszont egy-két összefoglaló jellegű megnyilatkozásban, noha „a magyar nyelv tudomány a múlt század második felében . . . intenzív érdeklődést tanúsított az általános nyelv tudomány szerteágazó problematikájának csaknem minden részkérdése iránt” (Nyr. XCII, 89), BUDENZ neve — amint utaltam rá — említetlen maradt. Ez némileg érthető vagy legalábbis magyarázható. Magyarázható azzal, hogy BUDENZ munkásságát finnugor nyelvészeink eddig többnyire csak a finnugor nyelv tudomány szempontjából méltatták, más szakterületek művelői pedig éppen mint finnugor nyelvészetet mellőzték — nem

is gondolva arra, hogy BUDENZ rövid és jelentéktelennek látszó cikkeiben mennyi, széleskörű érdeklődésre valló megnyilatkozás húzódik meg. Így azonban a múlt századi hazai általános nyelvészeti érdeklődés mértékéről és minemiségéről alkotott kép hiányos marad. Remélem: sikerült bebizonyítanom, hogy HUNFALVY, RIEDL, PONORI THEWREWK és SIMONYI neve mellett azon nyelvészeink névsorában, akik neve a múlt században a magyar nyelv-tudomány fejlődésének rohamosan felfelé ívelő szakaszát fémjelzi, BUDENZ JÓZSEF nevének is helye van. Úgy vélem továbbá: sikerült igazolnom, hogy BUDENZ nem csupán a finnugor alapnyelv rekonstruálásával foglalkozott, hanem érdeklődése kiterjedt a magyar nyelv élő formáira, korabeli alakulására és a magyar nyelvleírás mikéntjére is.

A nyelvtudomány elvi-elméleti kérdései iránti érdeklődésüknek a múlt században a fent említetteken kívül persze más nyelvészeink is tanúbizony-ságát adták. Közülük többekről olvashatunk az általam említett irodalomban is meg egyebütt is, mások általános nyelvészeti tájékozottságának a feltárása azonban még a jövő feladatai közé tartozik.

LAKÓ GYÖRGY

Tulajdonneveink alakítási elkülönítése

1. „Névszói ragozásrendszerünk most alakuló finomságaiból” című tanulmányomban (MNy. LVI, 343—56) éppen húsz esztendeje igyekeztem — röviden néhány szűkszavú szakmai előzményt is számba véve — kifejteni, hogy a régebben inkább egyedi esetként emlegetett tulajdonnévi: nem tulajdonnévi ragozásbeli eltérés (*Arany-t*, de: *arany-at*) egy szófaji szub-kategória részleges ragozási elhatárolódása, s még mindig terjedőben van. Tehát egy kissé periférikus és hézagos, de mégis jól kirajzolódó és nyelvtipológiai is fontos tendenciának a megnyilvánulása. Azért, írtam, ez a formai elkülönülés „eléggye érdekes az általános nyelvészet szempontjából is, bár én a kérdés tanulmányozásakor elsősorban . . . a gyakorlati nyelvművelés-nek adható pontosabb tanácsok — szinkrón, kisebb részben diakrón — nyelvtani háttérét igyekeztem megrajzolni” (345). Az említett tanulságok egy részét különben korábbi források és saját előadásaim nyomán az először 1957-ben megjelent „Magyar nyelvhelyesség” című kollektív munkában is fölvezettem (203, 205).

Rögtön megjegyzem, hogy a tulajdonnévnek mint a főnévi szófaj egyik alosztályának tárgyalását nem minden külföldi szakértő tartja helyesnek: van, aki külön szófajnak tekinti. Én a mi latin előzményekig visszanyúló, a főnév egyik alfajaként kezelő felfogásunkat vallom, e munkámban már csak az alakítási viselkedés nagyfokú rokonsága miatt is. (S ez nem *contra-dictio in adiecto*.) Ugyanígy előre jelzem, hogy bár a tulajdonnévnek külön-féle mértékű *d e n o t a t í v*, azaz megjelölő-azonosító funkcióját én is külön-legesen fontosnak tartom, számolok az ugyancsak típusonként, sőt néha egyedenként eltérően gazdag *j e l e n t é s t a r t a l m á v a l* és *h a n g u l a t á v a l* is. Vö. TEMESI: MMNyR. I, 173—5; az itt közölt szakirodalomból l. kivált MARTINKÓ, A tulajdonnév jelentés-tanához (Pais-Eml. 189—91) és J. SOLTÉSZ, Tulajdonnév és köznévi határterülete (MNy. LV, 465—70); l. továbbá KÁROLY, Jelentés-tan 111—4. A tölem ismert újabb külföldi szófaj-

tani szakirodalomból az alábbi magyar témakörhöz nem kaptam lényeges segítséget, így idézésétől is eltekintek.¹

A nyelvtudománynak nemegy, kérdéskörömbé vágó részterületén, első-sorban a magyar történeti névtudományban s a kisebb mai jelenségek uráli-finnugor-ugor, sőt ősmagyar-ómagyar kori előzményeinek feltárásában, továbbá a szemantikai részletek némelyikében nem érzem magam nagyon otthon. Mégis szeretném most a fejlődésnek egypár, főként elméleti tanulságú vonására nyomatékosabban és áttekinthetőbben föl hívni a figyelmet, olykor valamit régebbi munkáimhoz képest más összefüggésben is megvilágítva s az írott maibb példákkal a jelenkori fejlődésnek több típusbeli fölgyorsulását is érzékeltetve. Hisz ne feledjük el: a magyarban a nagy indoeurópai nyelvektől eltérően nincs meg a tulajdonnévnek a névszói nemmel, különleges többes-jellel (vö. német *-s*), valamint a ragozhatatlansággal való megkülönböztetése. Nincs teljes melléknévi deklinációnk se, és ami van, az sem nagyon régi fejlemény, amellest egész sajátos jellegű (vö. *naiv-ok : naiv-ak*). A mi jelenségünk tehát eléggé „magyar különlegesség”. S a jelzett változás már csak tanulságos egyenetlenségei, fáziseltolódásai és „a társadalmi tudat fogalmi kategóriákat elkülönítő készségének benne tükröző fejlődése, átalakulása miatt” is (i. h. 345) igen megérdemli az újabb vizsgálatot. És „kisipari, maszek” munkával összeállított mostani anyagom még mindig folytatókra vár. — Közíróink, napi- és hetilapjaink egy része meg csak azt látja, hogy mai nyelvünk szegényedik, elsatnyul. Aki az alábbiakat elismeri, az nyelvünk jelenkori rendszerének színesedését, gazdagodását is tisztábban ítéli meg.

A szerteágazó-bogazó jelenségcsoporttal igyekszem viszonylag tömören foglalkozni. A pusztán helyesírási opozíciókat (az *Operába : operába ; a Bárt : a bárt ; az Ofotért-ét : az ofotért-ét ; stb.*) szinte teljesen kirekesztem a tárgyalásból. — A megoszló használat vizsgálatában a látszat ellenére lehetőleg csak típusokat, mintaszókat érintek sok adatom közül, és nem közlök listákat sem. — Az állatnevek közül legfőljebb mutatóba idézek egyet-egyet (mint a sebességet kifejező köznévből lett *Villám* lónevet); ugyanígy a fogadók, „vendéglátóipari egységek” névtárából. Névadási rendszereikkel pedig még kevésbé nyújtom mostani szövegemet. — A tájnyelvek, társadalmi-műveltségi rétegek, csoportok különbségeire csak módjával térek ki. Nem vizsgálom például azt sem, hogy a magyar diaszpóra hol, mit és mikori fázisának megfelelően vitt magával vagy fejlesztett ott kinn tovább a Duna-völgyi magyar tendenciából. — A zártabb *e* (= *ĕ*) helyesírásunkban és sokak köznyelvi kiejtésében is egybeesik a nyílt *e* (= *ε*) hanggal: azért a vele kapcsolatos problémák egy részét szintén mellőznöm kell. Nem tudom például, hogy a *Zöld-et* ragos családnevi, *A kaméliás hölgy-et*, a *Magyar utónévkönyv-et* stb. műalkotásnévi formában országos köznyelvünk *ĕ*-ző része mond-e követ-

¹ Kéziratom gépelése közben kaptam meg J. SOTÉSZ KATALINNak éppen 1979 őszén megjelent gazdag tartalmú, „A tulajdonnév funkciója és jelentése” című könyvét. Áttanulmányozása után úgy láttam, hogy ez az én munkám fő tárgykörét nem érinti, csak némely tüzetesebb szemantikai részekben akad az enyémtől (olykor ott is csak részben) eltérő felfogás. Viszont igen sok kisebb kérdés tárgyalásakor kellene arra hivatkoznom, hogy amott hasonló vagy további tájékoztatást kaphatna az olvasó. Ezért a szerzőtől is, olvasóimtól is elnézést kérve, már nem zártam szét kéziratomat ilyen utólagos változtatásokkal, betoldásokkal. — Itt jegyzem meg azt is, hogy a „tulajdonnév” ellentétét eleinte a nagy múltú „köznév” terminussal váltogatva, „közös főnév” műszóval is illetem. A *köznév* helyett ugyanis korunk szaknyelvében olykor a *közszó* is használatos lett: ezt igyekeztem mindenképp kerülni.

kezdetesen *ē* kötő- vagy előhangzót. (Az *ē* betűt e munkában csupán ilyen toldalékkapcsoló-előhangzói szerepében alkalmazom!) — Csak itt utalok a homoform földrajzi neveknek határozóraggal való megkülönböztetésére: *Velencé-ben* : *Velencé-n*; *Heves-ben* : *Heves-én*; stb. — A magyar *-i* képzős családtagokat-nemzedékeket jelölő, *-ak/-ek* végű és az ismert egyedre, művére általánosítva utaló, pusztán *-k* jelű többesével (*Adyak* : *Adyk*) már sokat foglalkoztam (legkorábban s -rövidebben l. Magyar nyelvhelyesség 203); ezekről és az *i* végű idegen családnevekben régebben terjedő *-ak/-ek* (*Strozziak*, *Mediciek*) ritkulásáról most szintén nem szólok. — Ugyancsak kitérek az elől, hogy stilisztikailag gondosan értékeljem itt „az Életem regénye című regényt”-féle hosszadalmasabb, körülíró szerkezetek s „a »Nem én kiáltok«-ot” típusú sietős, tömörítő alakok közti finom különbségeket. (Mindkét példát igazolhatnám.) A kérdés helyesírási vitájára l. legutóbb MNy. LXXIV, 465–7. — Amennyire tárgyam és gondolatmenetem engedi, nem részletezem a köznevekkel határos egyedi esetek vitakérdéseit, kivált az ünnepek, rendezvények, egyes közönséges, de egyetlen tárgyak, események stb. nevével kapcsolatosakat nem. („Ez a *Törzsasztal* itt”; „feljött a *hold*”; „a kertembeli *Ósfa*”; „a *szabadságharc*”). Azzal sem foglalkozom, hogy ha például egy helynévből s -ről (*Esztergom*) egész más tárgykörben újra (meg újra) tulajdonnév lesz (mondjuk: mozinév, hajónév, kocsimárka stb.), akkor valamiképp meghatározozzuk a szó tulajdonnévi jellegét. — Legföljebb érintem a voltaképpeni jelölő, „tulajdonnévből” részt követő, ennek mivoltát megnevező, ismert közös főnévi elemnek (Ferencváros: [a régi] Ferenc tér; Salgóvár: Salgó vára; HB.: „szent péter urot”: [mai] Keresztúrt és Pais urat; stb.) szinte parttalan problémakörét. Főleg jelentéstani elemzését l. BALÁZS JÁNOS: ÁltNyT. I, 41–52. — A családnevek törvény védte alaki sérthetatlensége dolgában DEME részletes tanulmányára utalok: MNy. LII, 365–8. — A dűlők, határrészek stb. nevének most folyó országos gyűjtése és kiadása a *-ban/-ben* vagy az *-n*, *-on/-én/-ön* helyhatározói ragesoport (illetőleg a locativusi *-t*, *-ott/-étt/-ött*) használatára gondosan kitér, de a *-t* tárgyrag előtti kritikus kapcsolóhangot sajnos nem jelzi. (Az utótagbeli *gát* accusativusa pl. hol *-ot*, s hol *-at* végű?) Ugyanúgy csak véletlenül akad tulajdonnév-történeti értekezéseinkben kritikus töv változatú vagy kötőhangzós példa. És máig sem tudom igazolni: megelőzte-e a *hollókő-i* típusú, helynévből képzett melléknév utótagjában a *-kő-(-kő-)* tőalakot egy *v*-s és rövid magánhangzós változat, s ha igen: mikor, hol? Érthető hiányossága tehát értekezésemnek, hogy e tekintetben kivált hézagos. — Azzal szintén nem törődöm alább, hogy a félreérthetetlen információ biztosítása végett az alapalakban *a/e* végű (idézeteket és) tulajdonneveket ma szoros kivételképp változatlan (egyalakú) töveknek vesszük. Helyesírásunk ezt csak a *BSE-t*-féle betűszókban és szórövidítésekben foglalta szabályba. Ettől függetlenül nem nagyon ritka ma se az *usá-t* (írd *USA-t*), *eltét* (írva *ELTE-t*) kiejtés, s nyelvmuvelőink nem is egyértelműen ítélik meg ezt az ingadozást. Én nem kárhoztam a betűhív ejtést, mert itt is a tőhasználatbeli egyalakúság felé mutató tendencia újabb érvényesülési próbálkozását látom. Miért volna ez nyelvileg-információelméletileg helytelen (ha szokatlan is): „az Emlékezés egy nyár-éjszakára-t” (Kritika 1973. 7. sz. 11); „a nagy imádságoskönyvet — Missale-t —” (szerintem a *missale* ’miskönyv’; l. Kortárs 1978. 1. sz. 35)?! — A bizonyító írott nyelvi adatokat helykímélésül aránylag ritkán és egészen kis szöveggörnyezettel idézem, s a szerzői utóneveket is elhagyom. — Azt, hogy a jelenhez közelebb eső, lehetőleg húsz

évnél nem régibb fejlődési fokokra a példatárban nagyobb teret szánok, most nem csupán a magam fő érdeklődési iránya magyarázza: erre kényszerít az is, hogy a jelzett tendencia az idő múlásával egyre erősödik, s hogy az igazolás-hoz szükséges írásbeli adatok ugyancsak megszaporodnak az időben előbbre haladva. A szóbeli használatra vonatkozó kérdéseket meg ab ovo csak élőkhoz intézhetjük. És hát „itt és most” gyakorlati tekintetben mégiscsak a jelen használata a legizgalmasabb nekünk (vagy legalább: nekem). — A *bokor* tőtípus superessivusi eltérésére (*Bokoron* : *bokron*) kevés érdemleges példám van.

2. A legfontosabb megkülönböztetés bizonyosan a deklináció körében alakult ki, mégpedig egyrészt a tőhasználatban, másrészt annak a névszó-tőre jellemző rövid magánhangzónak a megválasztásában, melyet történeti szempontból „tővéghangzó”-nak, legalábbis a közép- s az újmagyar korra vonatkoztatva SIMONYI óta „kötőhangzó”-nak, illetőleg MÉSZÖLY óta (s mindinkább) „előhangzó”-nak hívnak. Ez idegen eredetű és újabban alkotott szavainkban persze csak analógiás eredetű. (A SAUVAGEOT tudvalevőleg külön morfémanak is tekintti ezt.)

A) A tulajdonnevek pregnáns tövét, mint ismeretes — a végső *a/e-t*, *á/é-t* s az *o/ö*-vel *ó/ő*-vel váltakoztató, most elhanyagolható csoportot kivéve — „igyekezzünk” egyalakúnak (= változatlan) venni akkor is, ha nem tulajdonnévi homonimája vagy etimológiai előzménye többalakú (= alakváltakoztató) tövű. A családnévi *Bokor* ritkán használt többese *Bokor-ok* (vö. ZOLNAI GYULA: Msn. V, 24; mai pl.: „magyar családja, a Bokorok után”: ÚT. [= Új Tükör] 1978. dec. 31. 2; de: *bokr-ok*); „Vörösmartytól az Élő szobort [szavaltam]” (Illyés: Kortárs 1978. 8. sz. 1177); ellenpéldája: „az *Irgalma-t* . . . vettem . . . elő” (Németh László: Negyven év 64); „megveszed a Viharsarok-ot” (ÉS. [= Élet és Irodalom] 1979. szept. 22. 5; de: *sark-ot* vagy *-at*); a folyónévi *Ér* tárgyragosan *Ért* (pl. ÉT. [= Élet és Tudomány] 1978. márc. 31. 386; de: *er-et*); „az *Égi madárt*” (Czine: Móricz . . . útja 248, 378; de: *madar-at*); „a . . . Verhaeren-verset . . . »A szél«-t” (Illés Endre: EH. [= Esti Hírlap] 1963. ápr. 20. 2; de: *szel-et*); „hiányoljuk . . . a Selyembogárt [= Reviczkyét]” (ItK. 1978, 509; nem: *-bogar-at*); „Apuleius megírja az Aranyszamárt” (Munkácsi: Kortárs 1979. 12. sz. 1903). Ellenpéldája: „a *Kormos eget* . . . játszották” (ÉS. 1960. nov. 11. 3). Ugyanígy: *Kékkút* (1593-ból, l. MNy. LVI, 347) és *Kékkőt* (pl. ÚT. 1979. nov. 11. 4; de: *-köv-et*), illetőleg *Hollókőn* (ÉT. 1979. okt. 10. 26; de: *-köv-ön*). Címbe, helynévben már esetlenül mégis: „[G.Z.] harmadik művét . . . a Kígyókövet” (Né. [= Népszabadság] 1960. szept. 18. 8; korszerűen: *-kőt*), illetőleg *Dobogókővön* (idézte MNy. LVI, 348; nem: *-kőn*). „A Sóstón” (Garai Gábor egyik versének címe; egyébként inkább: *tav-on*). Egyalakú tő maradt az elhomályosult helynévi összetételek jó része is: *Aszfódt* (nem: *-fej-et*) s a valaha ugyanilyen utótagú *Martfű*, *Gyűrűfű* (l. Kiss LAJOS, FNESz.). Az ingadozásokra, kivételekre (mint az élőszóbeli Élet és Irodalomot-ra) — ha nem is mindre — alább olykor még visszatérek. Fogadónévben akad *Vörös ökröt* (Krúdy) és *Sült ökört* (Nagy Lajos) típusú adatom, de kevés.

B) A tulajdonnévi, mássalhangzós végű egyalakú tövek tendenciaszerűen akkor is mindinkább középzárt (*o/ë, ö*) tőre jellemző kötőhangzóval veszik föl az egyes számban a *-t* tárgyragot, továbbá a *-k* többesjelet, ha közös főnévi, illetőleg mellék- vagy számnévi megfelelőjük

a/e-vel jár. És egyre inkább ugyanaz a kötőhangzójuk, ha a (végső, tehát ragozott) szó eredetileg nem is a névszói szófajhoz tartozik. S emlékezzünk: ez *o/ë*, *ö*-nek többé-kevésbé meghatározható tővégi mássalhangzók, mássalhangzó-csoportok után a *-t* tárgyrag előtt zérus fokú kötőhangzó felel meg. (Vö.: GOMBOCZ: MNy. XXIII, 119–27; TOMPA: MNy. LII, 177–85.) Néhány példa: *Kolozsvár-t*, *Sárvár-t* (de: *vár-at*; l. még alább); *Hatvan-t* (ám számnévként már régóta: *hatvan-at*); *Szilárd-ot* (mégis: *szilárd-at*); „Fehért kihívtam a szobából” (OV. [= Ország Világ] 1979. okt. 24. 25; mint melléknévben: *fehér-et*); *Arany-t* (= A. Jánost) és „a *Sáraranyt* [= a regényt] (Czine i. m. 248, 336 stb., de: *arany-at*); „»Köszájt« [= ragadványnév]... elfogták” (EH. 1964. ápr. 24. 5) és „a Lúdas Matyit, a Szabad Szájt” (hetilap neve: ÚT. 1979. szept. 2. 45; de: *száj-at*); „Szabó Magda megírta *Az őzt* (Na. [= Nagyvilág] 1962. 6. sz. 938; de jobbára: *őz-et*); a „Kinek ajánlja?” címbeli kérdésre mint alcím válaszul: „[Ny. J.] a *Mázt*” (Né. 1979. jan. 14. 14; de: *máz-at*). — Más szófajú szó vagy ragos-névutós főnév, idegen cím stb. ragozása esetén legeslegtöbbszörre szintén: „Móricz megírta *Az asszony beleszólt*” (1953; Nagy Péter: Móricz Zsigmond 277); „a *Kisebbség*bent sem nyomtatták ki” (Vas: Kortárs 1979. 12. sz. 1857); „olvassák-e [a] *Sie und Er-t*” (Tamás István: ÚT. 1979. febr. 11. 37); „[S. P. ajánlja] a *Szabadíts meg a gonosztól-t*” (Né. 1979. febr. 11. 14); „[N. I. ajánlja] a *Szép ének a Gyulai vitézekről-t*” (Né. 1979. szept. 1. 11); „Csontváry... képét, a »Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban«-t” (ÚT. 1979. máj. 27. 10); „Vitray... az »Ötszemköztök« nyomdokain... próbálkozik” (FSzM. [= Film Színház Muzsika] 1976. szept. 4. 25) és „Az Ötszemköztök hangulata” (uo. 1979. jan. 6. 26; az ÉS. 1978. máj. 28. 6 olvasható „Vitrayja kilencszemköztet játszik” használata szerintem csak a nyelvérzék bizonytalankodását jelzi). — Az ingadozások, keveredések, kivételek egy részére még az e csoportbeli alakok esetében is vissza-vissza kell térnem.

Mindebből nyilvánvaló, hogy az alapalakjukban *a/e* végű tulajdonnevek — egy-két kivétellel ugyan (l. fentebb) — a beszédben deklinációjuk szerint nem különböznek a megfelelő nem tulajdonnevektől: *Katicát* az utónévnek és *katicát* a *katicabogár* rövidített változatának alakja. És még következetesebb a formai, persze nem helyesírásbeli egybeesés azokban a szópárokban, amelyeknek nem tulajdonnévi „fele” már úgyis mássalhangzón végződő s *o/ë*, *ö* kötőhangzót kívánó tő: a *Kovácsok*, *Kováchok* és a *kovácsok*; *Számot* és *számot*; *Ördöghöt* és *ördögöt*; *Zsellért* és *zsellért*. Jobbára hasonló az *-é*, *-i*, *í*, *ó/ő*, *ú/ü* és néhány más tővégű szófajpár tárgyragos vagy *-k* jeles alakja. (Persze a *Szomorúk*, *Keserűk* családnévi pluralis mégiscsak eltér a szokásosabb *szomorúak*, *keserűek* országos köznévi és melléknévi többestől; de az iménti szófajúak tárgyragos *szomorúat*, *keserűet* formája már rég legalábbis erősen regionálissá szorult vissza.)

3. Történetileg a többalakú, azaz alakváltoztató névszótövek jelenlegi rendszere tudvalevőleg nagyjából az ómagyar kor végére alakult ki a mostanihoz hasonlítható változatosságban (vö. BÁRCZI, A szótövek 20 kk.; NYÍRI: CIFU. III, 645–50). A ma mássalhangzón végződő egyalakú névszótövek kötőhangzóbeli kettőssége (egyrészt *ház-ak/fül-ek*, másrészt *vak-ok/kert-ék*, *tőr-ök*) ellenben a régebbi magánhangzó-változásokat is számba véve, egészében egy már a nyelvemlékes kor elején, de a közfelfogás szerint régebben is megvolt tővégi kettősségnek némileg átrendeződött, módosult maradványa.

ŠIMONYI 1895-i szavaival: „A kötőhangzók a nyelvtörténet folyamán elég változást szenvedtek: mégis bizonyos fokú állandóságot mutatnak egyazon szónak ragos és képzős alakjaiban. Ez az állandó különbség a különböző névszók kötőhangzói közt egyszerűen azon körülményből magyarázandó, hogy a hajdani szóvégi magánhangzó, melynek maradványa a mai kötőhangzó, más-más szók végén különböző volt.” (TMNy. 285.) GOMBOCZ pedig 1927-ben így írt: „a tövéghangzók [ezeket nevezte ŠIMONYI „kötőhangzók”-nak!] mai kettőssége nem újabb fejlődés eredménye, hanem ősmagyar előzményekre vezetendő vissza” (i. h. 123).

A megoszlás BÁRCZI világos összeállítása szerint hozzávetőleg ilyen etimológiai képet mutat: „a nyílt tövéghangzó túlnyomórészt finnugor eredetű... [szavainkban] fordul elő..., továbbá [egyéb]... igen régi szavaink jó részében”, ide értve nemegy korai jövevényszót, sőt jó egypár újabban alkotott szavunkat is. Viszont: „Zártabb (középzártságú) tövéghangzót találunk finnugor szavaink kisebb részében, ... továbbá jövevényszavainknak messze túlnyomó részében, a honfoglalás előttieket sem véve ki... Újabb jövevényszavaink mind ebbe a csoportba sorakoznak”, sok elvonással vagy képzéssel alkotott névszónkkal együtt (i. h. 22). — Összetett szavakban persze mindig a végső tag kötőhangja érvényesül: *bükkmakk-ot*, de: *vérbükk-öt*; *malaefül-et* és *fülhegy-et*; *várfal-at*, de: *faldarab-ot*; *homokvár-at*, de: *várnagy-ot* és *várépítés-t*.

C) Bár tárgyamtól valamelyest messzebb esik, itt is emlékeztetnem kell olvasóimat arra, hogy ha más szófaajú szót mintegy képes értelem-ben, többnyire metanyelvi használatban főnévül alkalmazunk, ezt rendesen ugyancsak régóta a főnt jellemzett tö- és kötőhangzó-használattal főnevesítjük; s ugyanígy a megfelelő idézeteket, illetőleg ezek végső szavát. Így: a *hogyan-t*, *miért-ét*; „a szaporodó ugyan-okra reáverejtékeztem az igent” (Tímár Máté: Magyar világ II, 370); *vigyázz-t*, *állj-t*, *tölts-öt*, *feküdj-öt*, *jobbra át-ot* (vezényel); „a végső »Isten hozzád«-ot” (Regélő 1839. II, 532); egy *mit-ugrász-t*; kiművelt *emberfő-t* (nem: *fej-et*); „[Gyerekek] játszottak rajta »le a váramról«-t” (idézet mint játéknév; Szeberényi: Szalmácska 259); „a »tehát«-ok” (Kortárs 1960. 2. sz. 295); „köszönömöt mondanak” (MN. 1978. nov. 17. 6); „csak úgy cikáztak a levegőben... a »drága barátomok«” (Koloszvári Grandpierre: Kortárs 1978. 12. sz. 1851); stb. — Megjegyzem: a (jaj-) *veszék-él*, *jaj-os*, *uram-oz* típusú hagyományos képzésmód is e zárt kötőhangzó-használat régibb eredetét valószínűsíti. — A mondatszói *ámen*-nek főnevesülés utáni, 1527-ből való „*ammenet* mongyanak”-beli tárgyragos alakja azonban némileg zavarja a jelzett összképet; de 1750-ből a Nagyszótár már a maihoz illőbb *Áment* formát is igazolja. (Mindkettőre l. TESz.) Más mai kivételekre vagy eltérő alakulatokra nem idézek újabb példákat. Már csak ennyit: a *-k* többesjel után nincs számottevő, középzárt kötőhangzós, idézetbeli példám; vö.: „A »Megjötték a *szomszédok!*«-at már nem értettem jól” (beszélt nyelvi adat).

D) A tulajdonnevek ragozásában mutatkozó sajátos tendencia eredetét illetően a máig megismert régi adatok alapján csak hipotézisem van. A jelenséget nem tarthatom uráli, finnugor vagy akár csak ugor örökségnek; még az ősmagyar kor kezdeti idején sem számolnék a meglétével. Erre vall egyebek közt a *-t* tárgyrag teljes kialakulásának föltételezett kora (l. BÁRCZI: CÍFU. III, 27 kk); az, hogy a táji szinten megrekedt, úgynevezett családi helyhatározóragok (pl. „Megyek *Nagyni*, *bíróni*”; vö. SZABÓ T. A.: MNy.

XLVIII, 112 kk.; BERRÁR: MNyTört. 406; IMRE: ALH. XXVII, 34–5) személynevekhez és foglalkozásnevekhez stb. egyaránt járulhatnak; hogy földrajzi neveink között az ómagyar koron túl még egy ideig nem csupán a *Kassa* : *Kassá-t* ragos alakbeli töváltakoztatás élt általánosabban, hanem több *Eger* : *Egr-ét*, *Egr-é*, illetőleg *Ipoly* : *Iply-ot*, *Iply-on* típusú is, sőt képzésben a *Makó* : *maka-i*, *-falva* : *-falvi* stb. és több más jellegű szintén. (Az *egr-i*, *-halm-i* és társaik ma is „szabályos” formák, l. az 5. D) pontot.) Hanem az ősmagyar kornak úgy a dereka tája, főleg pedig az ómagyar kor eleje óta számtalan (jórészt késői) török, szláv, majd német s kivált (olykor más nyelv közvetítette) latin, majd francia személynevet, török, szláv vagy egyéb (ismeretlen?) nyelvű földrajzi nevet vettünk át: olyannyira, hogy ezzel tulajdonnévkészletünk alakrendszere egész más belső arányokat öltött. A divat eleinte kivált a török, majd kevésbé a szláv, illetőleg főként a különféle közvetítésű keresztény személyneveket terjesztette, bár egy-egy ilyen szokás csak némely társadalmi körben érvényesült erősebben: a török egyes vezető nemzetségekre, a keresztény eleinte az egyháziakra s az udvarra terjedt ki. Egészében mégis kétségtelennek látom, hogy az új államszervezet, termelés és ideológia megerősödésekor aránytalanul túlsúlyba került ez a csoport, s vele — az *a/e* végűeket nem nézve — a jobbára nem töváltakoztató s a mássalhangzós tövet középzárt vagy az ennek korábban megfelelő, még zártabb kötőhangzóval használt névtípus. Már pedig az *Ámost*, *Kartalt*, *Ákost*, *Tast*, *Ajtonyt*, *Tétényt*; a *Vajkot*; az *Istvánt*, *Pétert*, *Sámuelt*; a *Hontot*, *Pázmánt*, *Terestyént*, *Rolandot-Lórántot*, *Lajost*; a *Marost*, *Temest*, *Balatont*, *Tihanyt*, *Esztergomot*; stb. tárgyragos formák hangtanilag szabályos elődje érhetően ugyanúgy illeszkedett be névszótő-rendszerünkbe, mint a nem tulajdonnévi *bort*, *somot*; *kost*, *kakast*, *keresztét*, *templomot*, *barátot*, *rozst* (*rozstot*), *patakot*; *királyt*, *ispánt*, *herceget*; a régi *finomot*, *milliomot* és számtalan társa, illetőleg ezek „jogelődje”. — S ha az utóbbi típusból a régibb *oldalt*, *társot*, *tált*, *tárt*, az újabb *gátot*, *sált* formát egy más háttérű nyíltabbá válás folytán az *oldalát*, *társat*, *tálat*, *tárat*, *gátat*, *sálat*-félék visszaszorítják is, a *Gált*, *Pált*, *Szárt* típusú ragos tulajdonneveket már ez a kis ellenhullám sem kezdhette ki. Ugyanígy nem befolyásolta mondjuk a *Boros*, *Meszes*, *Vörös* jellegű tulajdonnevek kötőhangzóját az, hogy az *-s* képzős nomenek közül a melléknevek utóbb fokozatosan nyíltabb hangzóval kapcsolják a kritikus toldalékokat. (Az etimológiákra vö. főleg: BÁRCZI, A magyar szókincs eredete²; TESZ.)

Itt jegyzem meg, hogy bizonyos kötőhangzó nélküli, *-t* raggal alakuló mássalhangzócsoporthoz csak kiáltóan idegen személy- vagy helynevekben van ma is példám: *Sartre-t* (FSzM. 1979. jún. 23. 2); „körülállták a *Gustlt*” (Keszti: *Elysium* 321); „a *Kremlt* rohamozta” (ÉS. 1961. nov. 4. 5); Ma is: *Baniszadr*. Emlékezetem szerint századunk előtt már élt a hasonló *Melzt*, *Ischlt* stb. ragos név is. A *Mars-t* és a *Mars-ot* alakra pedig vegyesen vannak adataim a XVIII. század utolsó negyede óta, nyomtatott könyvekből. (Idegen eredetű közös főnevekben csak most van *konszern-t* és több ilyen.)

Abban persze, hogy a műalkotás címek s az „időszaki sajtótermék”-nevek szintén a most tárgyalt alaktani csoport felé tendálnak, nyilván nagy szerepe volt s van annak is, hogy az idézetek vagy eredetileg más szófajú szók főnévi használatban legesleginkább szintén *o/ë*, *ö*-vel vagy zérussal kapják a *-t* ragot (l. fönt). — Abban viszont, hogy a ma *a/e*-t *á/é*-vel váltakoztató tulajdonnevek annak idején nem kezdtek más ragozásformákat kifejleszteni, mint a hasonló egyéb névszók, az lehetett az ok, hogy ezt a formát elég sok

igen régi, fontos alapszónak analógiája védte: *róka, kutya, fa, boka/jeke*; névben: *Emese* (persze akkori hangalakjukban) — és nemegy főnévi toldalékunk szintén ilyen relatív tövéget alkotott. Mai nyelven: a *m e n n y i s é g n e k* lélektani háttérű minőségi hatása működött közre. Más többalakú tövű nevek egyalakú tövűvé válásában a vocativusi s a szótári alak fölülkerekedését látom.

A vizsgált tendenciát tehát sejtésem szerint a kezdet kezdetén (tehát az ősmagyar kor második felétől s az őmagyar korban) főleg az indította meg, hogy egykor egy tulajdonnév-átvételi alaktani szokás termékei nagy számuk miatt s divatból nagy analógiás erővel hatottak a nem olyan alakhasználatú (s az újabban átvett, alkotott) tulajdonnevekre. Ismétlem: a mennyiségi felhalmozódás előbb-utóbb kezdett grammatikai-minőségi jelleget ölteni, funkcióhoz jutni. Ez persze sok eredeti vagy kölcsönszavunk alaktánát úgysem befolyásolta: a nemzetnévi (*Orosz, Német, Török, Böszörmény, Mizser* stb.), a legtöbb állatnévi eredetű személynév (*Farkas*), a -d képzős személy- és helynevek, a -ság ~ -ság/-ség képzős földrajzi és népcsoportnevek stb. már eleve idetartoztak, mint *Árpád, Homoród, Mogd; Magyarország, Székelység, Mezőség* és társai. (E részben kivált sok tanulsággal szolgált: PAIS: MNy. XVII, 158—63, XVIII, 26—34 és 93—100; BERRÁR: MNy. XLVII, 154—214; KARÁCSONY: MNy. L, 379—87; FEHÉRTÓI: NytudÉrt. 68. sz.; KOROMPAY, NytudÉrt. 100. sz.; BENKŐ LORÁND: MNyTört. 374 kk.; KISS LAJOS i. m.) — Így hát a HB.-beli *adamut* (>*Ádám-ot*), *paradifumut* (>*Paradicsom-ot*, ha földrajzi névnek vesszük, mint a *Liliput-ot* és társait), az eredeti oklevelek hiteles voltától függetlenül a VárReg.-beli *Obudut, Mogdut*-félék (TMNy. 651) s az ÓMOLv.-beli többi ilyen accusativusi névalak (pl. *Ifeput, Egidut, Tadeufut, Chimont*) éppúgy erősítette a tendenciát, mint már követte ezt; s ugyanígy értékelendő utóbb a JókK. teljes személynévanyagának (*zent ferencet, Bernardot, Jacobot, Elyaft, Ilyeft, Masseuft, Rufent, iefus cristoft* stb.) vagy a BécsiK. sok bibliai helynevének megfelelő formája (l. KÁROLY, A BécsiK. nyelvtana 22 kk.). Sőt a JókK. már a mai *páternoszter*-nak imanévi tárgyragos alakját is tartalmazza: *p[ater] noftert* (l. TESz.; tulajdonnév-e?).

4. A tulajdonnév és a másfajta nomen, elsősorban a közös főnév szemantikai különbségének tárgyalása elől mindaddig legtöbbnyire kitérttem. De például azzal, hogy az idegenből „készen kapott” nevekkel az imént külön foglalkoztam, egyúttal már fontos jelentésbeli mozzanatokat is érintettem. Most ezekre térve, mindenekelőtt ismét azt a közismert tapasztalatot hangsúlyozom, hogy a tulajdonnév megkülönböztetése a gyakorlatban sokszor végtelenül nehéz, s a szétválasztásban a tárgyalt alaki eltérést is csak igen-igen óvatosan szabad értékelnünk.

„A tulajdonnevek és köznevek viszonyát, kapcsolatát megvilágítja az a nyelvtörténeti ismeret, hogy a tulajdonnevek általában köznevekből keletkeztek” — mondja KÁROLY (Jelentéstan 114). Ez bizonyosan csak az első megnevezésre érvényes, utóbb KÁROLY is megszorítja, hiszen a főntebb felsorolt személynév-típus, továbbá az 1055-i TihAl.-ben előforduló *tichon, balatín (bolatín)* és sok más régi földrajzi nevünk sem a magyarban, saját közneveinkből jött létre, ezért a magyar beszélőnek alighanem kezdettől motíválattlan tulajdonnév volt, s ez is indokolta, hogy őseink (némi elnagyolással) már mindezeket öntudatlanul a vizsgált idegenből vett, zártabb

kötőhangzós egyalakú tövek közé sorolták. (Az elnagyolást arra értem, hogy egypár mássalhangzós végű ómagyar kori átvett szó váltakoztató tövű lett, mégpedig nem csak az *a/e-t á/é*-vel kombináló csoportban: *halom* : *halm-ot*, *berek* : *berk-ét* [de: *Bereg-ét*]; stb.) — Ha ellenben a *feheruuaru rea menek hodu utu rea* — egészében motivált, értelmes szavakból álló — hosszú szerkezetes helymegjelölésből elhagyjuk is a végső, névtői *rea* elemet, a tájleíró megnevezésből sosem lett igazi tulajdonnév. Egyébként végső *utu* szava (tárgyragosan a H.B.-ben *ut-ot*, ma *ut-at*) később sem vette át tudtommal semmilyen tulajdonnevünkben a megkülönböztető *o* kötőhangot: a *Tejut-at*. Ennek okát abban látom, hogy az *út* a maga nyíltabb kötőhangzójával alapszóinkünk legbeidegzettebb, ezért „alaktartó” lexémái közé tartozott és tartozik ma is. — Ugyanez áll részben a *ruoz liku* kisebb egységre: a *ravasz* itteni értelmének megváltozása miatt elgondolható volna, hogy később mint kevésbé értelmes *Ravaszlyuk* megjelölés tulajdonnévvé legyen (a *Rókalýuk* sokfelé dülőnév); de a *lyuk* utótag még így is közkeletű alakú és annyira világos értelmű maradna, hogy talán máig is megtartotta volna a motiválatlan tulajdonnevekre nem jellemző *a* kötőhangzóját. És földrajzi neveinkben köznyelvünk máig így őrzi a *-híd*, *-út*, *-táj* stb. végső tagnak *a*, a *-föld*, *-völgy*-féléknek (nyílt?) *e* kötőhangzóját: *Sóskut-at*, *Magyarhíd-at* (ezek időtartam-váltakoztató jellegével itt nem foglalkozom); *Mátyusföld-et* (*-ét?*), *Húvös-völgy-et* (*-ét?*).

A fejlődés mai fokán az egyenletlenség szinte áttekinthetetlen, még ha a Kelet-Közép-Európától messzebb került szórvány-magyarok nyelvhasználatát meg sem kísérem számba venni. TEMESI MIHÁLY baráti leveléből tudom, hogy „a földrajzi nevek tárgyragos alakjainak elkülönítő tendenciája nemcsak a [tőle kéziratban feldolgozott] nyelvjárási anyagban, hanem a dél-dunántúli regionális köznyelvben is általános. Ezek szerint: *-úr* pl. *Barátúr*—*Barátúrt*; *-hát* pl. *Cserhát*, *Tiszahát*—*Cserhátot*, *Tiszahátot*; *-víz* pl. *Hévíz*—*Hévizt*. De már a *-híd*, *-föld*, *-kút* utótagúaknál a köznévi használat alakszerkezete hat a tulajdonnév tárgyragos alakszerkezetére, s itt a kötő- vagy előhangzó általában nyíltabb . . . [Viszont] azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a nyíltabb *e* és a zártabb *é* ejtésváltozat fonematikus értékű, ott a *-föld* típusú nevekben a tárgyrag előtt (zárt) *é* van, [sőt] ha *ö-ző* a nyelvjárás, ilyenkor a helyén *ö* van”. A *Héviz-t* dunántúli szabályosságát (rövid *i*-vel) igazolta Nagykanizsáról ÖRDÖG FERENC barátom is. Mint írja: „Az egyik [gimnáziumi] osztályban, amikor megkérdeztem, hogy nem használják-e így: »... ahogy elhagytuk *Hévizet* . . .«, felnevettek, annyira szokatlan volt a fülüknek.” A jugoszláviai szerémségi magyarság PENAVIN OLGA szíves szóbeli közlése szerint csak *Palicsi tót*, *tón* alakot használ. Ő maga a *Héviz-t*, de a *Sárvíz-et* formával él; a *-hát* utótagúakat rendszeren zárt hangzóval ragozza, mint általában a szerémségiek is: *Hegyhát-ot*, sőt az ő beszédében: a *Tiszahát-ot*. „Vallomása” szerint B. LŐRINCZY ÉVA *Héviz-et*, *Tiszahát-at*, de már *Hegyhát-ot*, *Cserhát-ot* ragozást követ. Az MNyTK. 102. sz. 40. lapján viszont még „a régi *Kováshát-at*” idézet-szerű alakhasználatot találtam, s ez sem lepett meg. — Én magam gyermekkorom óta a *Cserhát-ot*, de még a *Tiszahát-at*, *Héviz-et* alakot szoktam meg. Hogy mostanában már a *Héviz-t*-re jár a nyelvem, az talán részben a változásra vonatkozó kutatásaim hatását is jelzi. — Itt említem meg, hogy a *Héviz* helynév mint egy balatoni jacht neve már „tulajdonnév a négyzetben”, tehát így ragozódik: „A *Hévizt* épp renoválják” (Karinthy Ferenc: Leányfalu és vidéke 417). — Viszont érthetőbb ez: „A régi ház-at [= Tormay Cecíliét] az

Akadémia . . . jutalmazta” (Mírtört. VI, 168). S újra „viszont”: „útba ejtjük a *Körtért*” (Kolozsvári Grandpierre: MN. 1965. jan. 1. 12).

Az egyenetlen nyelvfejlődésnek ezek a mai jegyei olykor még meglepőbbek. Kiss József irodalmi folyóiratát, *A HÉT*-et címűt már Kosztolányi az alakuló új szokás szerint említi: „*A HÉT*-et . . . fölváltotta a Nyugat” (Kortársak I, 132); az új, hat kötetes akadémiai irodalomtörténet még 1965-ben sem: „1890-ben indította meg . . . *A Hetet*” (IV, 674). Valaha Pintér Jenő is ezt használta. S a mai tévé-rovatcím, *A HÉT*, többnyire szintén (még?) ilyen toldalékolással fordul elő a sajtóban, pl.: „[Mindez] látható rádióműsorra tette *A Hetet*, s nem televíziós magazinná” (MN. 1979. ápr. 11. 4). Alkalmi, több szavas rendezvénynévben még nagyobb a világos jelentés védte alak ereje, s még gyöngébb a formaváltozást szuggeráló, denotatív információs szükség: „mi . . . rendeztünk Francia Zenei *Hetet*” (MN. 1979. nov. 16. 5).¹

Látni való, hogy a *Barátúr*, *Keresztúr*-féle földrajzi nevek (I. FNESz.) akkor kezdték elhagyni az *ur-at* > *ur-at* típusú, köznévis használatot, amikor a hely azonosításában már nem volt világos konnotatív információs értéke az egykori összetételi utótagnak, s mikor egy-két, inkább csak analógiásan kicsúszott *Barátúr-t*, *Keresztúr-t* formát, a *Túr-t*, *Tihany-t* alakhoz képest a közösség természetesebbnek, követésre valóbbnak érzett. S ez a másodlagos ragos forma viszont elősegítette, hogy a beszélő társadalom nyelvi-gondolkodásbeli tudatában is megerősödjön a kapcsolat az új, tulajdonnévből réteghez. Ismét a nyelv meg a gondolkodás kölcsönhatása, a forma és a közlésbeli érték dialektikája! S ugyanezt még élesebben körvonalazza a *Berekjő* > *Berettyó* és több társa (vö. KÁLMÁN, A nyelvek világa² 145): az alaki meg a szemantikai és a funkciós fejlődés „egységét a kettősségben, kettősségét az egységben”. Egész más a végső *úr* szó szerepe, külön nyelvi szóegység-tudata *Az új földesúr* jellegű műalkotáscímekben. Ugyan több megkérdozett, nyelvészetben is az átlagosnál jobban képzett magyar szakos tanár kartársam tudatosan *Az új földesúr-t* alakot mond, ír és tanít (ma én is így tennék!), az irodalomtudományban még csak a filológiailag nem pontos *Az új földesúr-at* vagy az alaktanilag irreális *-úr-at* formával találkoztam, és nemcsak Pintér Jenő ásatag, „akadémikus” stílusú műveiben. (Ami persze nem jelenti azt, hogy mai tudásaink nem írtak nyomtatásban is *-úr-t* szöveget.) Egy-két példa a típusokra: „a »Polgármester úr«-at” (Tolnai Lajos: A sötét világ 154); „*Az új földesúr-at*, az *Egy régi udvarház-at* juttatja eszünkbe” (ItK. 1979, 210); „írja meg *Az új földesurat*” (ÉS. 1978. szept. 2. 1); „ismerik . . . a »Pató Pál úr«-at” (Magyartanítás 1960. 3. sz. 4). Egy idézetbeli korszerű ellenpéldám Erdélyből való: „a »Vitéz kis úr, Gyulai Pál úr«-t idézi” (Korunk 1979. 3. sz. 188).

Nem gondolhatok rá, hogy a *-vár*, *-ház*, *-táj* (folyóiratcímekben: a *Tiszatáj-t!*), *-híd*, *-kút*, *-út* stb. utótag egyedileg kissé más fokú és megoszlású ilyen ingadozását is részletesen dokumentáljam, pedig a *Varjúvárat*, *Szentpétervárat*, *Ángyalvárat*; *Kárvavárat* típusú adatok nem kevésbé jelzik a bizonytalankodást. De a *-hely* utótagban is igen zavarja a tendencia érvényesülését

¹ Utólag jutottam hozzá a szlovákiai Új Szó 1979. máj. 5-i számához. Ennek Kis Nyelvőr rovatában JAKAB ISTVÁN a *Hét* című lap nevében a *Hét-et* ragozást pártolja a *Hetet* helyett.

az érezhető közös főnévi jelentés és a ma (a „*helyt* ad a kérésnek” s a félig helyhatározói *helytáll* kifejezést nem nézve) szokásos *-et* ragos tárgyi forma. A helynév várható alakjára elégedjünk meg ezzel: „hadauai Vyhelt ő megh szállana” és „Német Vyhelt [= *Bécsűj helyt*] . . . megh adak” (Ilosvai Selymesből idézve ItK. 1978: 656, 662); „Megehetik-e . . . a hajdani Vásárhelyt?” (Németh László, l. Hazai kis tükör 235); „miért hagytam ott . . . Sátoralja-új helyt” (Kossuth nevében Cseres: Kortárs 1979. 6. sz. 920). És mégis: „Mátyás Bécsűj helyt ülte meg” (MN. 1976. febr. 11. 6). Címbe is van ma várható forma: „Az *Éjjeli menedékhelyt* adták” (Kellér Andor: Bal négyes p. 231); de itt a *menedékhelyt*-et köznévi alak még erősebben közbeszól: „az *Éjjeli menedékhelyt* úgy láttatja [Zs.]” (Kritika 1979. 4. sz. 35); „[H. Gy.] az *Éjjeli menedékhelyt* . . . rendezte meg” (FSzM. 1979. máj. 26. 6); „[A színház több] ensemble-darabot . . . [mutatott be, köztük] az *Éjjeli menedékhelyt*” (FSzM. 1979. jún. 23. 5). — Úgy látom, Dante *Pokol* című művének tárgyragos *Poklot* alakját nemcsak közös főnévi mintája védi elég makacsul, hanem az irodalmi köztudat emlékezete is, nem utolsósorban Babits következetes formaőrzséé: „A *Poklot* [kiválóságai a műnek] . . . legnépszerűbb kantikájává tették” (EurIrTört. I, 189); „a *Poklot*” (Szabolcsi: Érik a fény 189). Vö. még „helynév” gyanánt: „[Dante] Újra indult a vérző *Poklon* át” (Tóth Árpád: Kortárs 1979. 6. sz. 956).

A világos köznévi értelem és a jelentésben fontos részt vállaló nyelvi emlékezet meg az öntudatlan, majd tudatos megkülönböztetés-igény belejátszása tehát sok más, itt nem érintett törekvés (pl. a játékos szótekerés) társaságában máris eléggé megérteti a két fő deklinációs forma mai ingadozását, de nem nyomja el túlzottan a sok százados tendencia hatóerejét. — Az *Élet és Irodalm-at* alakot az *irodalm-at* világos köznévi értelme s formai analógiája védte mindmáig; „A *Toll-at*” formát is a köznévi *toll-at*-é; „a *Kortárs-at*” változatot pedig a *társ-at*, ház-as-, kor-, szak-, *bajtárs-at*-é. De hagyjuk végre ezt a nehezen tisztázható részletet!

5. Az inkább pihentetőül előrevont, tanulságos szemantikai központú rész után visszatérnék a morfológiai alakokból kiinduló vizsgálódásra.

A) Mindenekelőtt azt hangsúlyoznám, hogy a *-k* többesjel világos formánsi alakja és jelentésmódosító szerepe réges-régóta következetesen védi az őt követő kötőhangzónak köz- és irodalmi nyelvünkben szabályos nyílt *a/e* színét: az *Árpádok-at*, *Jagellók-at*; a *Plejátok-at*, *Kárpátok-at*, a *Beszkek-dek-et*, a *Baleárok-at*; az *Új Idők-et*; „Tolsztoj . . . írta a *Kozákokat*” (Babits: EurIrTört II, 289); „ezalatt írta meg [K. K.] . . . a *Tatárok-at* (Bóka—Pándi: MlTört. 1849-ig 321); „ami a *Barátnők-et*” illeti (FSzM. 1978. nov. 11. 12); „az *Urak és emberek-et*” (Szabolcsi: Érik a fény 461). E szabály ellen bizonyító értékű mai adatom nincs. Még az idézet végéhez csatlakozó tárgyrag előtt is csak egy-két *o/ö*-s van. A típus ez: „a Széchenyi megálmodta »kiművelt *emberfőke-et*” (a beszélt nyelvből).

Ez azért is meglepő, mert a HB.-beli *angelcut*, *szentucut* és más források tanúsága szerint a *-k* utáni, *-t* rag előtti rövid vokális más nyelvjárási eredet folytán vagy inkább kétszeres nyíltabbá válás által lett a köznyelvben *a/e*. Ezért a JókK. és sok más emlékünknél, az archaikus nyelvjárások egy részével együtt *o/ö*, *ö* hangzót őriz ez alakokban. Így igen valószínű, hogy csak az én főleg mai határainkon belüli köz- és irodalmi nyelvi adattáramból hiányoznak

teljességgel a regionális használatban egyáltalán nem elgondolhatóan *Kárpátok-ot*, *Körösök-öt* és társaik.¹

B) A mássalhangzós végű birtokos személyragok után természetesen azonos fejlődést várnánk, kivált a mai *-nk*, *-unk/-ünk* (*-ink*, *-aink/-eink*; *-jaink/-jeink*); *-tok/-tek*, *-tök* (*-itok/-itek*; *-aitok/-eitek*, *-jaitok/-jeitek*); *-uk/-ük*, *-juk/-jük* (*-ik*, *-aik/-eik*, *-jaik/-jeik*) elemek végén levő s a többesjellel azonos eredetű *-k* formánsrész után. A HB. (*mi*) *ifemucut* stb. régi adat más hajdan ivagy táji forrásokkal együtt arra vall, hogy a mai *botom-at* (*botjaim-at*), *botunk-at* (*botjainkat*), *körmöm-et* (*körmeim-et*), *körmünk-et* (*körmeink-et*) típus *a/e* kötőhangzója is vagy a legeslegrégebb írott forrásokban nem szereplő nyelvjárásokból való, vagy (s itt is ez a valószínűbb!) kétszeres nyíltabbá válással alakult ki.

A szabályos köznévi mintát legújabb kori írott adataink nagy része tulajdonnevek esetében is követi: „az *Öreganyám-at* . . . [festői elmélyülés] teremtette meg” (Petrovics: Rippl-Rónai XX); „[Kidolgoztam] a *Fiacskám-at*” (Móriczból idézi Móricz Virág: M. Zs. szerkesztő úr 32); „az egész ház . . . zúgja a »Jaj, Zsuzsikám«-at” (Hidas: MN. 1960. máj. 22. 9); „A *Nekem te vagy minden patakom-at* . . . alakította át” (Vágó Márta: József A. 113). Idézetben is: „[A Giccsen P.] vérével írta a porba az »Édes Hazám«-at” (OV. 1979. máj. 9. 20); „[A diákok megtorolták a sértő] »mi az apád«-at” (Hidas: Márton és b. 12); stb. De (már?) eltérően: „[Gy.] megírja a *Hadnagy uramot*” (Szabó Magda: Kortárs 1979. 12. sz. 1975).

A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mert az alaktani elhomályosulás, a gyakori másfajta (megszólításbeli) használat, a címezésként való alkalmazás beidegződése itt is egyenetlen fejlődési fokot alakított ki. A foglalkozásnévi, népies *majsztram-ot*; „a vígjátékok ábrázolják [így] a falusi *rektramot*” (<*rektoruram-at*: Tersánszky: Vízontlításra, drága 301); a megszólításbeli rangjelző *nagysád-ot*; „én hívom meg Zsuzsai *nagysámat*” (<*nagyságos asszonyom-at*: uő.: Sziget a Dunán 48) — mind ennek a társadalmi és beszélélelektani változásnak-váltakozásnak a jele. A népeletben a házassélek a gyerekeikre gondolva *Anyjuk*, *Apjuk* néven emlegették s szólították egymást a közeli múltig, sőt itt-ott talán még ma is így tesznek. Mindkettő *-ot* tárgyraggal volt szokásos. Ám ha ezek újabb s eleven funkciójú személyragot kaptak, akkor ahhoz már *-at* járult. Vö.: „az én *anyjukomat* . . . csöcseléknék nevezte” (fordításban; ÚT. 1979. nov. 30. 19).

Vegyük most elő egyedi tulajdonnévi példaként a főként katolikusok közt szokásos mai *Miatyánk-ot*, *-ok* imánév használatát! (Tulajdonnév volta vitatható: az ÉrtSz. és az ÉKsz. kisbetűvel kezdi, „fn.” szófaji meghatározással. Ám az egyházizene-irodalomban a *Credo/Krédó*-félék mindig nagy kezdőbetűs címnevek.) SIMONYI már 1895-ben utalt rá, hogy ez úgy Faludiig csak *Mi atyánkat*, *Miatyánkat* alakban élt (l. TMNy. 281), s a Nyelvőr dolgozótársai ismételtelen regisztrálták a változást (l. a Mutatók szójegyzékét). Ha elfogadjuk, hogy az átcsapásban a nyelvi tudat, azaz itt is az önkéntelen

¹ Itt jegyzem meg, hogy a *-b* (ma: *-bb*, *-abb/-ebb*) f o k j e l után az ómagyar kor-nak nagyobb szövegmélekeinkből ismert részében elég következetes volt a *-t* ragot megelőző *a/e*. De hogy a főnévi *jobb-ot* még egy korábbi középzárt fokot őriz, vagy már kivételes zártabbá válás hozta-e létre a *jobb-at* (< *jób-at*) alakból, mint sokkal később a *fajlyalt-ot* formát a *fajlyalt-at*-ból, azt nem tudom eldönteni. (Vö. TESz.) A (*ne*) *tovább-ot* o-ja mindenesetre a-ból lett. — De minthogy *-bb* fokjelre végződő és idevágó toldalékos „cím”-adatom a mai korból nincs, nem is foglalkozom tovább e kérdéssel.

kifejezésformáló irányítórendszer fejlődése volt a mozgató erő, akkor nem váratlan, hogy első új fajta toldalékos alakjára épp a felvilágosodás korából van adatom: „még is tsak el mondott egy Miatyánkot” (1787: Bartzafalvi Szabó: Szigvart II, 26); viszont az én legutolsó eredeti kötőhangzós szépirodalmi példáim: „senki sem fogja elfeledni a »miatyánk«-at” és „ötvenszer is elmondhatom a »mi atyánk«-at” (1855: Vas Gereben: Tormagyókerek 64, illetőleg 74; hasonlóan 102). 1904-ben azonban NAGY JÓZSEF (utóbbi, második keresztnéve: BÉLA!) még mindig azon bosszankodott, hogy nem mindenkinek a nyelvérzéke kívánja meg ezt a (*a mi atyánkat*, de: a *Miatyánkot*) különbségtételt. Megokolása szerint az új alak azért jött létre, mert az „imádság címé”-ben a kortárs már „nem érzi . . . a birtokviszonyt; öelötte [*a Miatyánk*] már egészen elszigetelődött, külön szó, tehát a végén az az *-nk* nem is birt[okos] személyrag, csak olyan szóvég, mint [*a palánk-félékben*, amelyeknek tárgyragos alakja a *palánkot* mintát követi] . . . , tehát *Miatyánkot*” (Nyr. XXXIII, 170). Mint látjuk, a később egyik legképzettebbnek és legtekintélyesebbnek ismert nyelvművelőnk egy kissé még az újgrammatikusok stílusában fogalmazva, de jól értelmezi az ismétlődő beszédhelyzetekben tudatosabbá váló nyelvi (szófaji) problémát. Legföljebb azzal nem számol itt, hogy a népnyelvben ezután évtizedekig tartotta magát erősebb beidegződése és a rituális szövegek akkor szokásos „érintheletlensége” folytán a *Miatyánkat* forma, s ennek egy-két irodalmi nyelvi nyoma is akad (pl. Tóth Bélánál). Az, hogy a nagyobb távlatú elkülönülési „tendenciát” nem veszi számba ez a szerző, természetes: én, ha jól emlékszem, később főként BÁRCZI és a tőle „budapesti iskola”-nak nevezett irány hazai műveiben ismerkedtem meg a tendencia-fogalommal, nem utolsósorban hangtani-alaktani vonatkozásban. Külföldön persze szintén egyre gyakrabban éltek vele a korábbi, kivétel nélkül érvényesülő „törvény” helyett. De hogy ki volt az első tudatos alkalmazója, azt nem tudom, s nem is keresem most.

A hasonlóképp többes 1. személyű birtokos személyrag részben újra más tanulságokkal szolgál az új s á g- és f o l y ó i r a t- c í m e k b e n. NAGY JÓZSEF (BÉLA) az imént tárgyalt, láthatólag SIMONYI szerkesztőtől is helyeselt kis cikkében folytatólag azonos érveléssel tartja jónak a hírlapcím-beli *Hazánkot* (= a *Hazánk* tulajdonnév ragos alakja) és a *hazánkat* (= a személyragos köznév accusativusa) megkülönböztetését. Ám ez a szófaji al-osztályok szerinti kétféle ragozás némi további kísérletezés után éppen a Budapest-központú irodalmi és köznyelvben nem állandósult, illetőleg visszafejlődött. Pl.: „Lapját, a *Hazánk*-at . . . támogatta” (Illés Endre: ÉS. 1960. dec. 23. 10); „a Szabad *Hazánk*-at” (Kortárs 1958. 9. sz. 445, 446); stb. — Nem kevésbé érdekes a *Korunk* cím használata. Íme: a) „a *Korunk*-at” (Valóság 1959. 5. sz. 108); „a [kolozsvári] *Korunkat*” (Pomogáts: ItK. 1978: 130); „a »népfronti *Korunkat*»” (uő.: uo.); „a *Korunkat* sem tiltották volna ki” (Nemes-Nágel: It. 1978: 741); „Gaál . . . nélkül a *Korunkat* . . . elképzelni sem lehetett” (FSzM. 1978. márc. 5. 23); b) „érdeklődéssel olvasom az új *Korunkot*” (Korunk 1979. 3. sz. 231; ilyen alak a többi számban is bőven van). — Cs. GYIMESI Évának „Mindennapi nyelvünk” című, 1975-i romániai nyelvművelő könyve pedig arról is szól, hogy az ottani köznyelvben az *Utunkom*, *Utunkok(at)* alakok természetesek ugyan, „inkább [csak] a jóhangzás elleni vétkek”, de ezért ő mégis ajánlatosabbnak mondja körülírásukat (25). — Azt azonban nem tudom, hogy egy *Időnk* típusú folyóiratcím akár regionális használatban kapna-e ő kötőhangzót a köznyelvi *e* helyén.

Megjegyzem még itt is, hogy NAGY JÓZSEF (BÉLA) a *Hazánkot* alakot védte (l. fönt), de jól tudta, hogy egyébként a *Fővárosi Lapokat*, *Az Én Újságomat* volt akkor is az egyedüli elfogadott országos ragozásmód (vö. még TMNy. 281). — Az ingadozás tehát máris korok és regionális egységek (s műveltség?) szerinti megoszlásra, sőt talán visszafejlődésre is vezetett. Ezt persze én utólag nem tudom már kétségtelenné tenni, de nincs okom merőben tagadni az 1904-i *Hazánk-ot* forma hajdani használatát.

C) A birtokos személyragos szavak közül a mássalhangzós végű névszók körében maradva, még egy részlettel kell foglalkoznom: azzal, hogy a 3. személyű végződések közül tulajdonnevek esetében sokszor a *j-n kezdődő* változatokat részesítjük előnyben, ha a nem tulajdonnévi homoform (abszolút vagy relatív) tőalakok után meglegszünk is a *j* nélküliekkel. Ezzel a jelenséggel modern szakirodalmunk voltaképp általánosabb körben ismerkedett meg, észrevéve, hogy a nagyon szokatlan (idegen) hangzású vagy meglepő jelentésű, esetleg szófajú szavak személyrag előtti tövére *j-s* ragkezdettel hívjuk fel a figyelmet. Engedtessek meg, hogy ennek a végtelen szakirodalmát most ne nyomozzam végig. „Nyelvtanos”-ként főleg S. HÁMORI ANTÓNIA-nak „A 3. személyű birtokosra vonatkozó személyrag-változatok használata mássalhangzós tövű szavainkban” című értekezéséből (MNy. LV, 55—67) okultam annak idején. Majd PAPP FERENC-nek nagy tanulmányából, „A magyar főnév paradigmatis rendszere (Leírás és automatikus szintézis)” című monográfiájából, kivált 155 kk. Az utóbbi azonban természetesen nem foglalkozott behatóbban a tulajdonnév alaktanával, s a szerző „bázismegkülönböztető tendencia”-elmélete sem vág bele közvetlenül morfológiai szemléletembe. (Vö. még KÁLMÁN: Nyr. LXXV, 290—2.) A sok kisebb, nagyrészt nyelv művelő tárgyalásból csak példaként említem meg ismét, hogy ZOLNAI GYULA már 1913-ban németül utalt rá: a köznévi *villám-a* szemben áll a tulajdonnévi (lónévi) *Villám-ja* alakkal (FUF. XIII, 183).

Az egykor csak hiátustöltő szerepű *j*-nek régi és tájnyelvi alakulása eléggé ismeretes (vö. BERRÁR, TörtMondt. 45—6), a címnevekben stb. erősödő újszerűbb funkciója ellenben jóval feldolgozatlanabb, azért ezt egy kissé részleteznem kell.

Cédulaanyagomban tömérdek idézet mutatja e különbségtétel hasznát. Manapság idegen egységek végén kivált dívik: „Hartlieb-nak ... *Carmen heroicum-ja*” (ItK. 1978: 532); „az ő *A la recherche-je*” (Sótér: Kritika 1965. 2. sz. 20); „Kodály Budavári Te Deumját adták elő” (FSzM. 1978. szept. 9. 20; de pl. feleségem ma is *j* nélkül mondja); meg — főleg idegen — tulajdonnevek után: „*Pirandello IV. Henrikje*” (Elbert: FSzM. 1978. dec. 2. 10); „*Tolsztoj Holsztoimerje*” (uo. 11); „a maga *Falstaffját*” (Kertész: ÚT. 1979. jan. 7. 2); „Massenet Wertherjének Charlotte-ját” (FSzM. 1979. nov. 24. 19). Továbbá gyakori a ragos-jeles relatív tövet folytatva: „Gárdonyi Géza Az én falumján ... ott érződött” (Király István: Kortárs 1960. 6. sz. 832); „Örkény Kulcskeresőkje, ... Sütő Csillag a máglyánja” (Czímer: ÉS. 1976. máj. 15. 3); „[Ö. Sz.] Kapuk Thébábanja” (Ablonczy: FSzM. 1979. júl. 7. 5); „József Attila *Hazám-ja*” (E. Fehér: Kortárs 1960. 5. sz. 803). Szinte nélkülözhetetlen eltérő szófajú homonimák elkülönítésében, a nem köznévi alkalmazás hangsúlyozására, s most ez a legtanulságosabb eset: „[P. A.] Jókai *Honjába ír*” (MN. 1978. márc. 14. 8). Hasonlóan erős szerepe van a *j*-nek, ha a rag eredetileg nem nomen követ: „[R. P. írja] tanulmányának beillő *Előszó helyettjében*” (Nemes János: ÚT. 1979. jan. 7. 2). — Ugyanez a gyakorlat, ha a név vége

eltér a természetes köznévi főhasználatától: „Kisfaludy Sándor *Boldog szerelem-je*” (Tóth Dezső: I. OK. XVI, 53); „Schiller *Ármány és szerelemjének* . . . előképe” (Koltai: Né. 1979. jan. 21. 13); „Móricz *Kismadár-ja* majdnem megbukik” (Vekerdi: Németh L. 194); „[látható a festő] szürrealisztikus Télje” (P. Szabó: ÚT. 1979. júl. 1. 4); „Hugo 1973-ja . . . keletkezik” (Vajda Gy. M.: I. OK. XVI, 145).

De még a „sima” szövegeken is megkönnyíti a hallgatónak a „kapcsolást”, ha a — főleg nem *j*, *s*, *sz*, *z*, *zs* — mássalhangzós végű címet *j*-s rag követi. Igaza van GRÉTSY 1962-i megjegyzésének: „én bizony — különösen élőbeszédben — inkább Darvas József *Szakadék-járól* [,] azaz *Szakadék* című művéről beszelnék, nem »*Szakadék*«-áról. És nem ez az egyetlen példa, amelyet megemlíthetnék.” (A szóhasadás 205—6.) A „Darvas *Szakadék-járól*” (Vekerdi i. m. 196) szövegezés még írásban is „informatívabb”; hasonlóképp sok más esetben: „[Huszka] *Aranyvirágja* bemutatójára” (Kellér Andor: Bal négyes p. 165); „A Rádió . . . *Szót kérek*-jeinek egyike” (Bor: ÚT. 1977. dec. 4. 31). A „Shakespeare Viharját” (FSzM. 1979. szept. 22. 2), az „*Osztrovszkij Viharjának*” (Gách: uo. 1979. nov. 3. 6) fogalmazás ma biztosabban érthető helyesen, mint az „*Osztrovszkij Viharában*” (Bulla: uo. 1979. máj. 26. 6), kivált ha felolvassák valahol. Folytathatnám az ilyen ingadozás szemléltetését a *Liliom*, a *Három nővér*, a *Lovashadsereg*, a *Lélekbűvár* stb. címmel is.

Már csak egy-két t ú l z ó *j*-zést mutatok be; a fejlődés pillanatnyilag zavaros voltát ez végletes fokon igazolja. Íme: „*Az Esztétika* idős Lukácsja [!]

(MN. 1978. máj. 5. 4); „A vágy villamosa Blanche-jaként” (FSzM. 1979. jan. 6. 14). Ez beszédben még az ellentétes nyelvbottlásoknál is bántóbb (?), vö.: „[Móricz] »Forr a bor«-a” (It. 1961: 267); „[Jacobsen] Észak Flauberte” (itt még az 1935-ben megjelent mű címét is inkább elhagyom!).

Az meg az egyenlő lehetőségek „lutri”-jának tudható be, hogy Kosztolányi a maga szerkesztette „A Pesti Hírlap *Nyelvőre*” című könyvről utóbb így is írt: „a Pesti Hírlap *Nyelvőrje*” (Erős várunk, a nyelv 224).

Egészében talán sikerült ebben az alponthan is igazolnom, hogy a munkám elején megjelölt változási tendencia erősödése és gyorsulása mindinkább összefügg a társadalom gondolkodásával, szellemi fejlődésével, de egyben kommunikációs viszonyainak fokozódó jelentőségével, sőt az új nyelvi formáknak tudatgazdagító visszahatásával is. A más fajta jelentésmegkülönböztető „*j*-zésből” s a regionális stb. eltérésekből még a szakirodalomra sem utalok.

Itt jegyzem meg végül, hogy a nem mássalhangzós végű töveknek egy kis része is régóta elhagyja már a köznévi használatban 3. személyű birtokos személyrag előtti rövidebb főváltozatát, ha műalkotás címében fordul elő. Minden nyelvművelő összefoglalás említi pl. az *any-ja* alakkal szemben elterjedt, „Gorkijnak *Az anyá-ja*” formát. Hasonló típusú címbeli alak ez is: „A . . . [költő] *Nagyanyája*, . . . *A tó-ja*” (1860/1968: Arany: ÖM. XI, 102); „Ferenczy Béni Kisfiúja . . . sem érvényesül igazán” (ÚT. 1978. febr. 5. 27); Horváth Jánosnak „[B.P.] *Tékozló fiú-jában*” adatát l. MNy. LVI, 355; „Thury Zsuzsa *Jó fiúja* . . . képét adja” (ÉS. 1960. dec. 23. 11); stb. — De tudnunk kell, hogy ilyen különbségtétel a *fiú*-nak és társainak köznévi jelentései szerint is vannak: „a leány *fiúja*”, de „apja *fia*”; „a világ legjobb *anyája*”; „a filmsorozat . . . Flaherty-fiúinak egyike” (Avar: MN. 1979. nov. 14. 2); stb. Sokukra nem csupán az ÉrtSz. megfelelő szócikkei, hanem a régebbi újabb nyelvművelő és nyelvtani kézikönyvek is utalnak. Azt meg mondanom

sem kell, hogy a virágnak *bimba-ja* is lehet a költői nyelvben, de a *Bimbó* tehén gazdájának csak *Bimbó-ja*.

D) A tulajdonnévi alapalak kikövetkeztethető voltának kommunikációs rendszerünkben való rendkívüli fontosságát illetően a magyar tudománytörténet legutóbbi szakaszában DEME LÁSZLÓ munkáinak sokat köszönhetünk. „A családnevek alaki sérthetetlensége” című cikkét (MNY. LII, 365–8) már említettem. De ennél is tanulságosabb a mi szempontunkból „Egyes helységnev-típusaink -i képzős melléknévi származékairól” írt, 1958-i nyelv-művelő célú vitacikke (MNY. LIV, 125–36) most, midőn a tulajdonnevek képző előtti (KÁROLY SÁNDOR műszavával) mellék-tőváltozatainak lassú visszaszorulásáról akarok röviden szólni. Voltaképp a főtebb tárgyalt, egyalakúvá lett földrajzi nevek több csoportját is érinti, s ott csak az elaprózódás kerülése végett nem idéztem mindig ezt az értekezést is. DEME ugyanis világosan kifejti, hogy a mai fejlődési fokon a hivatalos meg az élőnyelvi kommunikációban egyaránt milyen primitív információs zavarokat kelthet, hogy sokszor, főleg az -i képzős származékokból (*Bors*, *Borsa-*, *Borsi-* + -i = *borsi*) nem lehet egyértelműen kikövetkeztetni, melyik helynévről is van szó (i. h. 127). Persze a maradibb regionális és főleg a nyelv-járási szokások, a múlt irodalmi szövegeinek — bár gyöngülő — analógiája s nem utolsósorban több nyelv-művelőnek és velük együtt az értelmiségiek egy jó részének korábban egyoldalú múlttisztelete, a jövő szükségletei iránti csekélyebb érzéke miatt én sem helyeseltam a nyelvhasználat irányításában egy parancs-uralkodó hangulatot keltő, 180 fokos fordulatot. De a *New York-i*, *vichy-i* típus mintájára — esetleg egy időre vagylagosan — más csoportokban is el lehetne fogadnunk az évezredes fejlődési tendencia (*hollókő-i*, nem *hollókőv-i*) régebbi-újabb eredményeit is. Kit bánt ma, hogy — DEME példatípusainál maradván — a *maka-i*, *diósjene-i* helyett egységes lett köz- és irodalmi nyelvünkben a *makó-i*, *diósjenő-i* forma? ! Hisz ettől írók-költők bátran használhatják stilisztikai céllal a régies vagy ritkuló táji formákat: „Látom [innen] a *monoszlai* templomot is” (Boldizsár: ÉS. 1979. jan. 6. 1).¹ — Ennek mintájára nem rosszallnám a *-falu* utótagú helynevek -i (nem: -si) képzős származékát, főleg hivatalos intézménynevekben nem, noha én is (még?) *leányfalusi*-t mondok. (Vö. KÁZMÉR: NytudÉrt. 70. sz. 60–73.) Hogy a *-falu* utótag 3. személyű birtokos személyrag előtt sem lesz *v-s* töv, főként átvitt értelmű használatban nem, arra vö. „Móricz *Leányfaluja*” (Szeberényi: Né. 1979. jún. 17. 12). Karinthy Ferencnek „*Leányfalu és vidéke*” című könyvét röviden szintén így idézném: „az ő *Leányfalu-ja*”; de persze a *faluja* köznévként is elterjedtebb a *falva* alaknál, mely azelőtt utótagként volt szokásos. — Az *illyefalvai* (ÚT. 1978. febr. 26. 13), *apátfalvai* (MN. 1978. dec. 7. 6) és a többi hasonló földrajzi névnek analógiás (= egyalakú töves) alkalmazása szerintem szintén erősen terjed, de inkább csak az írott irodalmi szövegeknél „alsóbb” nyelvi rétegekben. Ezért, ha csak nem térünk át a társadalom nagyobb egységeit ma is ingerlő céltudatos nyelvfejlesztésre, én még a *nyíregyházai*, *jánosalmi*

¹ Más az előtagbeli helyzet: „A földrajzi nevek és köznevek között tótani tekintetben eltérést okoz, hogy a földrajzi nevek lassabban követik a nyelvi változást alakjuk zárttságának következményeként. Az összetétel tagjai lassabban változnak, így régebbi állapot őrzi: *Gyevihatar*, *Makairét*. Az egytagú név azonban már nem *v-s* tövű és változó tőhangzójú a mai nyelvben: *győi*, *ingói*, *makói* ember” (INCZEFI, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata 34). Az utótagokra általában ez a rend nem érvényes. Nyilván nemegyszer (Fehér)ói család-, dűlő- vagy utcanév lett (Fehér)ta(j)i vagy -tavi alakból.

vagylagos írásmódként való engedélyezését is aggódva fogadnám most. ÖRDÖG FERENC baráti közléséből tudom persze, hogy Tolna megyei szülőfalujában a *Halom* dőlűnév -i-s származéka jelzőként nem *Halmi dőlő*, hanem *Halomi dőlő*; s hogy a *hegyaljai* alak helyett én vagy ötven éve élőbeszédben sem találkoztam a *hegyalji* formával. Más példákat l. még DEME: i. h. 126 s a tőle említett irodalomban.

Nem akarok itt sem teljességre törekedni. Az -i képzős személynévi és melléknévi fő után vagy 150 éve alakulató, máig sem egészen általános irodalmi nyelvi eltérésre (*váci-s* [vers], de *váci-as* [kiejtés]) vö. régebbi megjegyzéseimet, pl. MNy. LII, 348. Az (*ajnács*)*kői*, de *kői(dinka)* oppozíció XIX. század előtti halvány előzményeivel pedig egyáltalán nem foglalkozom.

Az eddigi legátfogóbb tanulság: itt is kitűnt, hogy a tulajdonnévi morfológiában a lehetséges néhány szűk csapáson át mind szélesebbé nyitjuk a nem tulajdonnévi alakoktól való megkülönböztetés útját, a tulajdonnévi „rangot” pedig a „szótári” alapforma szigorúbb megőrzésével jelezzük a főben is. S a fejlődésnek sok mindentől befolyásolt fáziseltérései szintén jellemzik e végső csoport mai képét.

6. Talán fölösleges az eddigiek elméleti összefoglalását annak bizonygatásával kezdenem, hogy nem vagyok ellensége a leíró nyelvtanírásnak, legkevesébe a nyelvünk mai rendszerét ábrázolónak. Az előző pontokban mindamellett meg sem kíséreltem, hogy a tulajdonneveinket megkülönböztető morfológiai részrendszer elemeit bármely nyelvtörténeti korban, akár csak a maiban szabályos pillanatképben rögzítsem. Mégis észrevehették az olvasók, hogy a mai névszói toldalékolás egy részletének szakszerű megvilágítására törekedtem: azt kívántam föltárni, hogy milyen csodálatos, célszerű eltérések jellemzik a tulajdonnevek állandóan gyarapodó altípusainak morfológiai viselkedését. Ebből mint kiinduló elméleti tételből próbáltam a fejlődés deduktív fonalát megragadni, és immár aszcendens irányban úgyahogy fölvezetni a változási tendencia mind gyorsulóbb menetét, hogy végül megértjük a legfontosabbat: egy mai részrendszerünk sokszor téves vagy csak töredékeiben helyes megítélésének okait.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kiadásában 1976-ban megjelent, olvasmányosabban megfogalmazott tanulmánykötetemnek címében én a „Rendszer és mozgás mai nyelvünkben (Anyanyelvi olvasókönyv)” szövegezést javasoltam, a kész művecskében azonban a kiemelt és a zárójeles rész helyet cserélt. A fentiekben talán sikerült egy kissé jeleznem, miért látom én „társadalomtudományibb”-nak a mai nyelvtani rendszerleírásban (a szemantizáló modellezés tudományos értékét szintén elismerve) számomra jobbnak a valóságos fejlődésbeli fáziseltolódásokra, a társadalom nyelvművelő, esetünkben célszerűen gazdagító munkájára is kitérő ábrázolást. Bármennyire házagosak voltak is 1–5. pontbeli anyagomnak a régebbi korokra vonatkozó részei, világos például, hogy a különbségtétel miért lett máig is a személynévekben és az állatnévekben kivétel nélküli. S a tőlem önkényesen „műalkotás címek” néven összefoglalt csoportban miért terjed el a megkülönböztetés népünk művelődésének csak újabb szakaszaiban, tehát miért van ma is itt a legtöbb ingadozás vagy kivétel. Még a *Miatyánk*-ot alak sem volt egyenesen szokásos századunk elejéig! De akár a földrajzi nevekben is, ha a szó (illetőleg utótagja) a nem megkülönböztető használatban szokásos, fontos lexéma. Ezért küzd ma is a *Tiszahát*-ot tulajdonnévből forma a *hát-at* köznévi

alakokkal; s ezért kaptam néha a *Hévíz* település tárgyragos alakját firtató kérdésekre még nyelvésztől is először egy meglepett, „Csakugyan, hogyan is mondanám?”-féle visszakérdezést válaszul, vagy olykor merő kitérést a színvallás elől.

Innen térek a szemantikai és az alakos oldal fő tanulságaira. Eszemben sincs, hogy tagadjam a *Magyar Tudományos Akadémia* vagy a *Miniszer-tanács Tájékoztató Hivatala* tulajdonnév voltát csak azért, mert szavainak konnotatív köznévi értelméből világosan összeáll a név „összjelentése”. Mégis a kezdőbetűs szórövidítés rámutató szerepének túlsúlyát, a megnevezés „tulajdonnévibb” jellegét igazolja, hogy mondjuk a *Magyar Államvasutak* végső többesjele után *-at* a tárgyi végződés, ellenben a *MÁV* betűszó *-ot* előhangzós ragot kap, holott jól tudjuk, hogy ez csak az előbbinek a rövidített, jelképes alkalmazása. S a *MOGŰRT*-ről, *KÖJÁL*-ról akár azt se tudja valaki, miféle intézményt vagy vállalatot nevez meg, azt sejtve, hogy a tulajdonnévi mozaikszók osztályába tartozik, vaktában is ő előhangzós, illetőleg előhangzó nélküli tárgyraggal toldja meg: *MOGŰRT*-öt, *KÖJÁL*-t. Az *-ÉRT* vagy az *-IMPEX* stb. végű mozaikszók esetében pedig még azt is megfejtí, miféle jellegű állami vállalatot nevez meg.

Többször említettem, hogy a nyelvi megkülönböztetés közismertté válása visszahat a tudat gazdagítására, fejleszti a gondolkodás szabadságát. De itt a nagy nyelvközösségben az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesül. HORVÁTH JÁNOSÉK még helytelenítették az „Arany Jánosnak A walesi *bárdok*-ja” jellegű formákat, „az Arany Jánosnak A walesi bárdok című balladája” szerkesztésmódot védve (vö. NAGY J. B.: Msn. XVI, 51–2). Igen, de nem utolsósorban azért, mert az ő fiatal korukban kivált a falusi olvasó aligha kapott a rövid megnevezéssel elég információt. Ha a mai könyv- és folyóirat-, sőt újságolvasó, rádióhallgató az író „Kemény Zsigmond *Zord idő-je*” kifejezés-t látja vagy hallja, természetesen tudja, hogy művészi alkotásról van szó. Az erdélyi rádióhallgató a *Korunk*-ot alakot hallva, már aligha a *korunk* személyragos köznévi régies tárgyesetként fogja fel ezt, hanem az ismert folyóiratcím accusativusaként. Azért is idéztem eddig annyi sajtóból vett példát, hogy sejtsem: a mozilátogató, a könyvtárlátogató a *Légy jó mindhalálig*-ot alakot vagy Móricz regényével, vagy ennek filmváltozatával azonosítja. Ma a jó hangzás keresésén túl akkor van igazán értelme a körülírásnak toldalékolás helyett, ha ismeretlen alkotásról először szólnunk, vagy ha az ismeretterjesztést kevésbé tanultak közt végezzük.

A használat ingadozása, előreugrása vagy visszamaradása elkerülhetetlen az effajta nyelvi tendenciák érvényesülésében. Aki azonban tudja, miféle évszázados küzdelem előzte meg nemzeti nyelvünk viszonylagos egységesedését, az szeretné e téren is a korszerű közműveltséghez mérhető legkisebbre csökkenteni a kettősségeket. Vajon tanítjuk-e legalább legmagasabb szinten e változást és értelmét, s leszámoltunk-e a nyelv művelés idejét múlt túlzott szigorával e kérdésben is a nyilvánosság előtt?

Mindez persze nem új dolog. MIHAIL BAHTYIN—VALENTYIN VOLOSINOV „Idegen nyelv, anyanyelv, nyelvi öntudat” című közleménye, melyet a kolozvári *Korunk* 1979. 3. és 4. száma magyar fordításban közölt, a Leningrádban még 1929-ben kiadott, „A marxizmus és a nyelv filozófiájá”-ból való. Részletesen kifejti, hogy miért fikció, ha az élő nyelvben egészen egységes, normatívan azonos formák merev rendszerét látjuk. Számtalan vonással magyarázza a használatbeli megoszlás természetes voltát s a gondolkodással

való egybefüggését, sürgetve, hogy mindig érzékeltessük a nyelvben a keletkezés és változás áramát. Az értekezéssel csupán annyiban nem érthetnek egyet, hogy SAUSSURE tanítása még hiányzik belőle, azaz a még így is megalkotható, viszonylagos szinkrón rendszerleírást nem említi, s hogy a művelt nyelv relatív egységét őrző, tudatos anyanyelvi nevelésről szintén hallgat. A fenti tárgykörben én itt és ma éppen ennek a közös, normalizáló munkának még folyamatosabb és szervezettebb végzését sürgetném.

TOMPA JÓZSEF

Adalékok a képzők életrajzához

(Alak, funkció, produktivitás kérdései a denominális *-kodik/-kedik/-kődik* képző vizsgálata alapján)

1. Szerény vizsgálódásaim célja és remélhető tanulságai szempontjából csaknem közömbös lett volna, hogy azok közül a képzőink közül, amelyek a nyelvtörténet folyamán nagy számú képzésben, gyakori használatban jelentkeztek, s napjainkig megőrizték elevenségüket, melyiket fogom vallatóra. Választásom mégsem véletlenül esett a denominális *-kodik/-kedik/-kődik* képzőbokra. Ez a képzőnk, amelynek az eddigi magyar nyelvészeti szakirodalom meglehetősen kevés figyelmet szentelt, több szempontból megérdemli érdeklődésünket. Korai kódexeinkben már számos származékával találkozunk, napjainkban is termékeny képző, produktivitása azonban sem a múltban, sem a mai nyelvben nem korlátlan méretű, nem járulhat tehát minden megfelelő alapszóhoz, így korlátainak és lehetőségeinek kutatása is tanulságosnak ígérkezik. Alaki vonatkozású kérdései, a vele alkotott képzések funkcionális sajátosságai, hangulati színezettségük mind olyan jelenségek, melyek tanulmányozása alkalmasnak látszik arra, hogy egy képzőhöz fűződve, annak életét nyomon követve feltárja egyedi jellemzőit, de ezen túlmenően néhány ponton általánosabb érvényű következtetések levonásához is némi alapot szolgáltasson.

2. A képző alakváltozatainak, a koronként módosuló vagy folyamatosan megmaradó funkcionális sajátságoknak szemléltetéséhez és a produktivitás fokának felméréséhez igen bőséges adattár áll rendelkezésemre nemcsak megfelelő szótáraink adatai alapján, hanem sok esetben egyes források közvetlen tanulmányozása segítségével is. Itt természetesen igyekszem a példák mennyiségét a lehető legkisebbre csökkenteni.

A képzések tömeges jelentkezése tehát korai kódexeink szakaszától napjainkig kimutatható. A legkorábban fellelhető képzések közül lássuk példaképpen a következőket: *bövelkedik* 'abundo, redundo': 1450: „... 9 földenc bösege *bogulködöt* baluanoknak” (BécsiK. 194) stb.; l. még pl. MünchK. 21, JordK. 368, ÉrdyK. 641 stb. (NySz.) | *bujálkodik* 'libidinor, luxurio': BécsiK. 224, 225; l. még: ÉrdyK. 79, BodK. 24 stb. (NySz.) | *édeskedik* 'delector': 1490-es évek eleje: „Ha akarz iegősdödnec öleletiucl gőnerkődni es v vele *edőskődni*” (GuaryK. 63), l. még: ÉrdyK. 645b, NagyszK. 136, VirgK. 18, stb. (NySz.) | *ellenkedik* 'repugno, adversor': 1450 k.: „... a sidoc *ellēkedőinec* es ellensegenec: insidiatoris et hostis Judaeorum” (BécsiK. 65.); XV. sz. vége: „Kik *ellenkednec* nem magasztatnak fel” (AporK. 12), l.

még WinklK. 281, CornK. 36 stb. (NySz.) | *erőlködik* 'enitor, conor': 1450 k.: „*Ergkpdnecvala* elzaldnioc” 'festinabant evadere' (BécsiK. 43, 251), l. még: MünchK. 142, Apork. 23 stb. (NySz.) | *fegyverkedik* 'se armare': 1450 k.: „*Feguerkeduen* mednek uala” (JókK. 146); 1450 k.: „mēden varos valasztot ifiakat erezte *feguerkeduen* q utanoc” (l. még: NySz.) | *fejedelmkedik* 'regno, dominor': 1450 k.: „A birac *feiedelmkednec* vala” (BécsiK. 1, 52, 144), l. még ÉrsK. 377 (NySz.) | *gonoszkodik* 'perverse, flagitiose ago': XV. sz. vége: „Meg oltalmaztal emgemet *gonoszkodonak* gulekezetektol” (AporK. 9), l. még NySz. | *gyönyörködik* 'iucundor, aemulor': 1466: „*Nugoggal* generkeggel” (MünchK. 140), l. még DöbrK. 86, KeszthK. 87 stb. (NySz.) | *házaskodik* 'nubo, vivo': 1450 k.: „Mielot *házaskodnatoc* meg aggatoc” (BécsiK. 2); 1466: „Nem kel *házaskodni*” (MünchK. 49), l. még: JordK. 413, ÉrsK. 570 stb. (NySz.) | *hirtelenkedik*, *hirtelenkedet* 'furor, ira, impetus': 1450 k.: „Nag *hirtelenkedettel* geriede naghara gba” (BécsiK. 17); „*hirtelenkedettel* . . . lezallanatoc ala” (41), l. még 49, 120, 304 stb. | *hitetlenkedik* 'diffido, perfidus sum': 1450 k.: „nem hittone *hwtöllenkeduenc* q benne” 'non credimus diffidentes in eum' (BécsiK. 98) | *jeleskedik* 'excello, emineo': 1450 k.: „az első palotanak kvzoben *ièleskednc, vala*: praesidebant” (BécsiK. 54) | *méltatlankodik* 'indignor': 1450 k.: „eluzē [a királyt] en *metatlankodatomba*” 'indignatione mea' (BécsiK. 00), 1466: „iuöltuen . . . *metatlankodnac*” (MünchK. 52), stb. (l. NySz.) | *nyájaskodik* 'conversor': 1450 k.: „q again *n'aiaskodnac vala* meñnc rēpesqy” (BécsiK. 136), 1466: „ők Galileaban *naiaskoduan* monda azoknak Iesus” (MünchK. 46) stb. (l. NySz.), | *paráználkodik* 'lascivio': 1450 k.: „*paraznafagnac* fiay mert q annoc *paraznalkodot*” (BécsiK. 182) | *vitézkedik*: 1450 k.: „megkqrnekezem én hazamat azochol kie *vitézkednec*” (BécsiK. 307).

3. A XVI. századtól az előző korszak képzései többségükben tovább élnek, az eddigivel azonos vagy módosult jelentésben. Mellettük azonban egyre több olyan *-kodik* képzős denominális ige bukkan föl, amely az első kódexekben nem fordult elő. Ilyenek például a következők: *agyarkodik* 'fremo, infremo': XVI. sz. e.: „Haza vona wtet es kezde rea *agyarkodni*” (VirgK. 26) stb. (l. NySz.) | *áhitatoskodik* 'sacris vaco, deo supplico': 1531: „A végre . . . *ayétatoskodik* hofi dicséretet vegien érette” (ThewrK. 181: NySz.) | *asszonykodik* 'dominor': 1519: „Ez zent alazatossag harom hel'en zokot *azzonkodni*”; »Masod helön *asszonykodik* igaz emböröknec zayokba” (DebrK. 504, NagyszK. 270, stb.: NySz.) | *bátorkodik* 'animosus sum, confidens ago': 1506: „Byzon naghra *batorkottal*” (WinklK. 90 stb.: NySz.) | *bőveskedik*: 'abundo': 1590: „*Bőuösködőué* téssen tégedet az wr minden ióual” (Kár: Bibl. I, 183: NySz.) | *cigánykodik* 'artes magicas tracto': 1578: „A babác *cigánkodnac* vele [a tyúkbegygyel], háromszor köszöntie reggel, vagy szedic” (Mel: Herb. 182: NySz.) | *csalárdkodik* 'fraudo, fraudulenter ago': XVI. sz. e.: „Mit *čalardkodol* heyaba ” (BodK. 6: NySz.) | *csintalankodik* 'eurybatizo' (Decsi: Adag. 15: NySz.) | *dühösködik* 'rabo, furo': 1582: „*Dihösköduen* ellensegim haborgatnac szertelen” (Born: Ének. 184: NySz.) | *fajtalankodik* 'lascivio': XVI. sz. e.: „Kyk ön magokkal *fajtalankodnak*” (SándK. 39: NySz.) | *gőgösködik* 'superbo': 1539: „Mykoron *gegeskedyk* kegyetlen, meg geryed” (KulcsK. 15, KeszthK. 15: NySz.); 1566: „A ki fellyeb akar hágni és *gőgeskődni*, aszt az isten meg tudgya büntőtni” (Helt: Mes. 61, stb.: NySz.) | *gőgelkedik* 'superbio': 1566: „fellyeb akar hágni” és *gőgelkődni* (Helt: Mes. 61: NySz.) | *gyanakodik* 1448 k.: „efefnek zo zattyara *gyanakoduan*” (JókK. 159) | *gyermekeskedik* 'ineptio, kin-

derei treiben': 1598: „Ne *gyermekeskódgyel*” 'relinque nuces' (Decsi: Adag. 33: NySz.) | *hatalmaskodik* 'dominor, vim facio, tyrannidem exerceo': 1559: „Ez a nag Anthiokost iégzi vala, ki a giõniõrusiges helre *hatalmaskodec*” (Szék: Krón. 48); 1586: „*Hatalmaskodnak* õraitok” (Fél: Bibl. 71: NySz.) | *hitványkodik* 'macesco, vilesco': 1566: *meghitványkodik* (Helt: Mes. 311: NySz.) | *kedveskedik* 'gratificor, delector': 1583: „Ha az embereknek *kedveskettem* volna” (Fél: Tan. 326: NySz.); 1573: „Az bor italba *kedveskõdnec*” (Kulcs: HKész. 21: NySz.) | *kegyetlenkedik* 'saevio': 1596: „Oknelkül is *kegyetlenkedic vala*” (Decsi: Sall. 12) stb. (NySz.) | *kelletlenkedik* 'molestum, taedusum se exhibere': 1577: „Kesereg... *kelletlenkedic*” (Born: Evang. III, 285: NySz.) | *keménykedik* 'induresco': 1533: „Az egész gyûlekezetre *kemenykõdiké* a te haragod” (Helt: Bibl.) stb. (l. NySz.) | *mesterkedik* 'machinor, artem molior': 1530–32: „Kezde... azon *mestõrkõdnie*: mint az isteni bõcessegnek esmeretire iuthatna” (TihK. 295), 1584: „Az õrdõgis ezerkeppen *mesterkedik*” (Born: Préd. 17: NySz.) | *nehezeskedik* 'infestus sum, feindselig sein': 1516–19: „Myt *nehezeskettek* hw rea” (JordK. 503: NySz.) | *nehézkedik* 'indignor': 1577: „Kesereg, *nehezkõdic*, *kelletlenkedic* õ magaba” (Born: Evang. III, 285) | *okoskodik* 'ratiocinor, argumentor': 1536: „Hog gonozul ne iaryh, azon [kell] *okoskodny*” (Pesti: Fab. 56b) stb. (NySz.) | *pápalkodik* 'pontificem ago': 1559: „Leo Papa... *papalkodec* Romaba tiz holnapig” (Szék: Krón. 135); 1575: „Némellyek esztendeig... beszéllik hogy *pápalkodott*” (Helt: Krón. 10: NySz.) | *patvarkodik* 'calumnior': 1516–19: „Senky nem *pathvarkodyk* az the földednek” (JordK. 75); 1530–32: „Az zeretet nem *patuarkodo*” (TihK. 13 stb: NySz.) | *részegeskedik* 'crapulor': 1508: „... torkosaggal *rezõgõskõdnec*” (NádK. 90); 1516–19: *Reezegheskõttek* (JordK. 915: NySz.) | *szeleskedik* 'furor, insanio': 1574: „Nezd el az bolondot mint *szeleskedic*” (Born: Evang. 618b: NySz.) | *szemérmeskedik*, *szeméremkedik* 'verecundo': 1510–21: „Leanyom en kereztyen vagyok, ne *zemerkeskegyel* en tevlém” (CornK. 266); 1519 k.: „Hog bineit meg ne merneie mondani *zõmerõmkõdesben*” (DebrK. 368: NySz.) | *szomorkodik* 'tristor, lugeor': 1512 k.: „Ne akary edes anyam ekeppen rolam *zomorkodny*” (WeszprK. 34) stb. (NySz.) | *tisztátalankodik* 'mocehor': 1575: „ha aual akarz *tiztattalankodni*” (Helt: Krón. 53b) | *üreskedik* 'nugas facio': 1522: „Evres kevdev vagy heuolkodo” (HorvK. 249); 1525–31: „Jo mívuelkõdetõchen *õreskõdnec*” (TelK. 35) stb. (NySz.).

4. A XVII. században — s a következőkben — az írott emlékeinkben eddig is föllelhető, itt csak kis töredékében bemutatott képzések szinte kivétel nélkül tovább élnek, s ismét tömegével jelentkeznek olyanok, amelyekkel eddig nem találkoztunk. Csak néhány példát említek a XVII., XVIII. században felbukkanó újabb *-kodik* képzős igék közül, alapul bizonyos alaki és funkcionális vonások összevetéséhez: *agyaskodik* 'pervicax sum, argutor': 1619: „A min neha nagy rendbeli emberek sokáig heaba *agyaskodnak*” (Forró: Curt. 648: NySz.); 1748: „Mért bakolta meg magát, mért *agyaskodott*” (Fal: TÉ. 769) | *alakoskodik* 'histrio sum, gaukeln': 1669: „Ki ki gondolhat szája ízi szerént való figurát, és azzal *alakoskodhatik*” (Pós: Igazs. 465: NySz.) | *alkalmatlankodik* 'incommodo': 1685: „Agnéi... hijában valóságokat eléhozván, *alkalmatlankodik*” (Com: Orb. 838: NySz.) | *állhatatlankodik* 'inconstanter ago': 1630: „Nem *állhatatlankodott*, mint a forgó kerék” (Pázm: Préd. 38) | *álomkodik* 'somniaio': „Emberi *álomkodások* és velekedések” (MNyil: Irt. 303: NySz.) | *bábáskodik*, *babonáskodik* 'artem magicam exerceo': 1647:

„*Babonáskodik, és bábdáskodik*” (GKat. Vált. II, 255: NySz.); 1723: „A bűlő bubajosok, akik . . . sokféleképen *babonáskodnak*” (Csúzi: Tromb. 65: NySz.) | *becstelenkedik* 'ago indigne': 1723: „Nem kevélykednünk, hanem inkább *böstelenkedve* kell tehát szemérmesteskednünk ruházatunkkal” (Csúzi: Tromb. 14: NySz.) | *megbékétlenkedik* 'discordo': 1618: „Tartottálé haragot, gyűlöséget ő ellene? *meg békétlenkedtél* ő véle” (MA: Scult. 909: NySz.) | *butáskodik* 'stolide ago': 1668: „Bánnád, ha valaki *butáskodónak* mondana” (Matkó: BCSák. 200: NySz.) | *cinkoskodik* 'histrionem ago': 1613: „Az isten hívságos játékokat és haszontalan csudákat nem szokott cselekedni, mint a szemfényvesztők *czinkuskodnak*” (Pázm: Kal. 642: NySz.) | *csalfálkodik* 'ludo, fraudo': 1645: „A tévelygő csak *tsalfálkodni* a vagy tsalokáskodni akart” (GKat: Titk. 294: NySz.) | *csámpáskodik* 'lento gradu incedo': 1645: „Sok guggoló és tsúfoló szók vagynak a magyar nyelvben, mint gullyog és *tsámpáskodik*” (CorpGramm. 323: NySz.) | *csapodárkodik* 'ludifico': 1668: „. . . kelletnél nyállassabban *csapodárkodál*” (Matkó: BCSák. 214: NySz.) | *császárkodik* 'impero': XVII. sz. m. f.: „Midőn Szelim *császárkodnék*, így folynak vala a dolgok” (MonIrók. VIII, 27: NySz.) | *engedetlenkedik* 'inoboedientem se exhibere': (1695) 1751: „Kezdett isten ellen *engedetlenkedni*” (Hall: HHist. II, 258) | *epekedik* 'supplio': 1672: „Hogy ha nem tudom mint *epekednék* is, . . . de az egyházi szolgálatnak végét nem gondollyák meg” (Nógr: Idv. 74) | *erőtlenkedik* 'debilis sum, aegroto': XVII. sz. e.: „. . . valameddig tiedde nem teszed, mind addig tantorog, *erőtlenkedik*” (MNYil: Agend. 149: NySz.); 1749: „Az elmúlt napokban *erőtlenkedett*, de már jobban vagyon” (KirBesz. 44: NySz.) | *esztelenkedik* 'insanio': 1669: „Sok, citalt Authorokbul *esztelenkedic*” (Czezl: Japh. 22): 1803: „Mi okból *esztelenkedtetek*, hogy országom megtámadtatóc?” (SzD: MVir. 130) | *félelmeskedik* 'timeo, trepido': 1618: „Kiczoda *félelmeskedni* az öldözésben?” (MA: Scult. 773) | *fejedelmeskedik* 'domino': XVII. sz. m. f.: „Valami utavétett czudar tolvajokat gyűjte maga mellé, s azokkal *fejedelmeskedik* rajtunk” (MonIrók: VIII. 56: NySz.) | *galibálkodik* 'ineptio', *galibálkodás* 'ineptiae': 1641: „*Galibálkodásokat* es chalárdásagodat eszedbe veszed” (Veresm: HitMegt. 44: NySz.) | *galibáskodik* 'molesto': 1673: „*Galibas-kodic* es hívságos beszedeckel a fűleket bétöltic” (Com: Jan. 186: NySz.) | *hamiskodik* 'falsitatem exerceo': 1669: „Életéről ismét azt *hamiskodgya*” (Pós: Igazs. I. 395: NySz.) | *hangoskodik* 'sono, sonorus sum': 1613: „Minden időben meg-marad az ecclesia, es ő benne *hangoskodik* az igaz pásztoroknak tanítása” (Pázm: Kal. 541: NySz.) | *hebehurgyálkodik* 'praecipitanter ago': „Cselekedetünkben ne *habahurjálkodgyunk* (Pázm: KT. 15) | *hebehurgyáskodik* 'praecipito consilia': 1750: „A tudatlanság *hebehurgyáskodik* mindenben” (Fal: UE. 405: NySz.) | *idegenkedik* 'monstrare se alienum': 1756: (Biró: Micae. 180: NySz.) | *inaskodik* 'famulor, als lehrling dienen': 1761: „Itt nem lehet *inaskodni*, . . . és *inaskodván* a mesterséget tanulni” (Biró: Préd. 4: NySz.) | *józankodik* 'sobrius fio': (Kr.: NySz.) | *kábáskodik* 'stulte ago': 1667: „Ezen eléggé *kábáskodnak* a tudatlan tanítók” (Sámb: 3Fel. 343: NySz.) | *kacérkodik* 'lascivio, luxurior': „Ocsmányul *kacérkodnak*” (Zvon: PázmP. 90: NySz.); van *kacérosodik* is (l. NySz.) | *kardoskodik* 'digladior': 1636: „És mikor a kertben *kardoskodnék* Péter, hogy urunkat oltalmazná” (Pázm: Préd. 528: NySz.) | *latorkodik* 'latrocinor': 1624: „*latorkodnának* és dihóskodnének [a tolvajok]” (MA: Tan. 1135: NySz.) | *majmoskodik* 'simiam ago': 1626–27: „Képmutatás képpen *majmoskodnac*” (Zvon: Post. I, 474: NySz.) | *raboskodik* 'captivus sum': 1682: „Az izraelitákkal *raboskodott* volna” (Hall:

Paizs. 383: NySz.) | *szemtelenkedik* 'impudenter ago': 1613: „... nevöket eltitkolván irásokban, hogy bátrabban *szemtelenkedhessenek*” (Pázm: Kal. 1076: NySz.) | *szennyeskedik* 'sordide se genere': 1750: „Sajnálja, hogy rut-sággal *szennyeskednek*” (Fal: UE. 376: NySz.) | *tolvajkodik* 'latrocinor': 1696: „Micsoda a *tolvajkodok* életénél fáradtságosb” (Illy: Préd: II, 208: NySz.) | *trágárkodik* 'reissen': 1664: „Részegeskedel, bort árultatz, *trágárkodol*” (Báth: Tromb. 161: NySz.) | *vádaskodik* 'criminator' stb., stb.

5. Nem akarom a példák számát fölöslegesen szaporítani, ezért a XVIII. századtól napjainkig keletkező újabb képzések közül csak néhány olyat fogok majd a fontosabb kérdések megbeszélése közben a maga helyére illesztve idézni, amelyekkel kapcsolatban valami említésre méltó adódik. Nem hallgathatom el azonban azt a több szempontból érdekes körülményt, hogy bár a XVII. és XVIII. századi íróink általában nagyon kedvelik ezeket a képzéseket, közülük is éppen a legjelentősebb és legöntudatosabb stílusművészek, például Pázmány és Faludi, föltűnően gyakran, nemegyszer egyéni alkotásként használnak műveikben *-kodik/-kedik/-ködik* képzős igéket. SIMONYI is utal arra, hogy Faludi különösen kedvelte ezt a képzésmódot (TMNy. 465), s megemlíti ezt a tényt SIMAI ÖDÖN is „Faludi hatása Sándor Istvánra” című cikkében (MNY. XI, 219), melyben annak bizonyosságául, hogy Faludi írói nyelvén erősen hatott Sándor István műveire, többek között éppen a denominális *-kodik* képzős származékok sorából idéz néhányat, először Faluditól, majd Sándor Istvántól. Az alábbiakban — nem a teljesség igényével végzett — gyűjtésemből mutatok be néhány adatot, némi ízelítőül az említett képzések szerepéről Faludi nyelvében: *akadékoskodik*: „Ne *akadékoskodjanak* a ceremóniás hiv-sággal” (UE. 418) | *akaratoskodik*: „Különös agyaskodással *akaratoskodunk*” (NE. 75) | *aluszékonykodik*: „Nem szép dolog szemét behunni és *aluszékonykodni*” (NE. 20) | *ártalmaskodik*: „... igazságtalansággal *ártalmaskodni*” (NÜ. 287) | *bölcseskedik*: „Mikor legmélyebben igyekeznek *bölcseskedni* a dámák, akkor tetszik-ki leg inkább pitein eszek” (NA. 187) | *dicsőségeskedik*: „... mi büntetések telnek másvilágon azoknak fejekre a kik ebben mód nélkül *dicsőségeskednek*” (NA. 168) | *engedelmetlenkedik*: „Ne *engedelmetlenkedjen* urának” (NA. 218) | *érdemeskedik*: „Ama ... *érdemeskedő* cselekedetekhez se szándékom, se közöm” (NE. 82); „... ahöz illendő ... erköltsel is *érdemeskedünk*” (NA. 181) | *fösvénykedik*: „Méltatlanul vádolják az istent, mintha fösvénykedne velünk” (SZE. 536) | *gyilkoskodik*: „Ki-ki kedvére tsalhat, lophat, *gyilkoskodhatik*” (NE. 63) | *haszontalankodik*: „A megvesztegetett lélek ... mindenbe *haszontalankodik*” (BE. 573) | *heveskedik*: „Oly forrón és buzgón *heveskede* ... az istenes jószágokrul, mintha a lelkek dolgát reá bízták volna” (NA. 175) | *orcátlankodik*: „Nem kisztlek reá, hogy rongyban ... *ortzátlankodjál*” (NE. 30 stb.: NySz.) | *sebeskedik*: „Arra kéré ... hogy *sebeskedne* mind ígérétével, mind ajánlásaival” (TÉ. 34) | *vadászkodik*: „... *vadászkodva* mulattak” (TÉ. 26) stb. (l. még: *ágyaskodik*, *hóhérkodik*, *jeleskedik*, *kegyeskedik*, *otthonoskodik*, *példáskodik*, *pompáskodik* stb.: NySz.). Bár korban visszakanyarodást jelent, nem érdektelen egy pillantást vetnünk Faludi nagy példaképe, a kiváló stílusművész Pázmány műveire. Prédikációiból egy viszonylag rövid részletének áttekintése is meggyőz arról, hogy Pázmány Faludival legalább egyenlő mértékben meríti ki azt a lehetőséget, amit nyelvi-stilisztikai vonatkozásban a *-kodik/-kedik/-ködik* képzős származékok használata nyújt: *ágaskodik*: „Az isteni felségnek tellyes értelmére *ágaskodhassunk*” (93) | *alamizs-*

nálkodik: „*Alamisnálkodását ... tékozlásnak itili*” (325) | *bővelkedik*: „... szünetlen foly és mindenkor újabb vízzel *bévelkedik*” (79) | *dühösködik*: „... polkol-béli ellenségek *dühösködésétül* óltalmazták” (388) | *erőlködik*: „Ha tiszta életü: nem maga erőlködésével jutott erre” (468) | *eszeskedik*: „Azért ... fellyebb ne *eszeskedgyünk* annál, amit Istentül hallottunk” (100) | *fegyverkedik*: „nem külső pompára és *fegyverkedésre* ... rendeltetett [királyság]” (385) | *fényeskedik*: „az igaz-mondás böcsülletes ereje inkább *fényeskedik* a hazúgság rutságának ismertetiből” (603) | *fertelmeskedik*: „Isten országát nem bírják sem a ... paráználkodók, sem a kik ... *fertelmeskednek*” (110) | *gazdálkodik*: „nem hizlalt vadak ... husával *gazdálkodik* Isten ebben a vendégségben” (121) | *hangoskodik*: „a fül gyönyörködik, sok különböző musikák zengésével, énekek *hangoskodásával*” (138) | *hatalmaskodik*: „Nem olyan királyság ez, mint a földi *hatalmaskodók* urasága” (385) | *kalmárkodik*: „Azért, szemetlen, vak árosoknak nevezi Isten azokat, kik lelkekkel *kalmárkodnak*” (161) | *kedveskedik*: „Oly édesdeden ölik, mintha Istennek böcsülletes áldozattal *kedveskednének*” (55) | *kedvetlenkedik*: „ha *kedvetlenkedik* a beteg, azzal ... szánakodásra [indulnak]” (364) | *kegyetlenkedik*: „*irgalmason kegyetlenkedik*” (73) | *kevélykedik*: „a föld és por semmiben nem *kevélykedhetik*” (583) | *királykodik*: „Isten a papokat oly állapotban helyhezette, hogy *királykodnak* a földön” (385) | *majorkodik*: „Sokan ezt a menyegzőt ... kevesebre böcsülik a *majorkodásnál*” (528) | *mesterkedik*: „Láttátok-e a comediák-ban, hogy ... ki-ki mind hozzáillendő személynek ábrázolásában *mesterkedik*” (435) | *nyájaskodik*: „Non est eorum cum hominibus conversatio: nem *nyájaskodnak* az emberekkel” (540) | *nyughatatlankodik*: „a betegek gyógyításában ... *nyughatatlankodott*” (362) | *okoskodik*: „*okoskodásukat* fogva tartván a hitnek engedelmessége-alat” (94) | *püposkodik*: „azzal *püposkodik*, ... hogy ő a földet elfoglalta” (469) | *részegeskedik*: „[a hízelkedők] a *részegeskedést* ... társalkodásnak, ... a buja szerelmeskedést ... *nyájaskodásnak* nevezik” (410) | *sáfárkodik*: „jóságokat eladták a hivek, ... hogy [az apostolok] *sáfárkodnának* belőlle” (394) | *serénykedik*: „Kicsoda közüllünk ... a ki úgy *serénykedik*” (159) | *tusakodik*: „ragaszkodunk ahoz is ... a mivel érzékenységyünk *tusakodik*” (123) | *vitézkedik*: „*vitézkedgyünk* a Christus akla-körül inceselkedő farkasok-ellen” (135) | stb. (Pázm: ÖM. VII. Préd. II, Bp., 1905.).

6. Ha a rendelkezésünkre álló, itt csak részben említett adatok alapján az alaki vonatkozású kérdések megbeszélésével próbálkozunk, az *alamisnálkodik*, *gazdálkodik*, valamint a *butáskodik*, *kiváncsiskodik*-féle képzésekből kitűnik, hogy a *-kodik* denominális képzőbokornak az alapalak mellett egy *-lkodik* és *-skodik* változata is kialakult. Az *-skodik* meglétéről már SIMONYI is említést tesz a TMNy.-ban (465), az *-lkodik* létezését azonban figyelmen kívül hagyja, bár minden jel arra mutat, hogy ez utóbbi korábban jött létre, mint az *-skodik* (pl. MünchK. 21: *bövpolkodendic*). A két változat egyébként indítékait és kialakulásának módját tekintve párhuzamos fejlemény, mind a kettő analógiás folyamat eredménye, s ez teljesen érthető, hiszen egyebekben is közismert tény az analógia döntő befolyása a szóképzés menetére. Az *-lkodik* változat keletkezése olyan *-l* képzős, főleg denominális igék *-kodik*-kal továbbképzett származékaiból indulhatott ki, amelyekben jól érezhető a névszói alapalak, amilyenek például az *uralkodik*, *bölcselkedik*, *hálálkodik*, *eszmélkedik*. Ezek mintájára könnyen megszülethettek azok a képzések, amelyek

alapszavául nem szolgálhatott *-l* képzős denominális ige (nem mutatható ki ugyanis a nyelvhasználatból), ilyenek például: *bujálkodik*, *kutyálkodik*, *bővelkedik*, *erőlkedik*. Elképzelhető, hogy egy-két képzésben hangtani reciprokumként került be az *-l*, az *-skodik* kialakulásának párhuzama azonban inkább az analógiás keletkezés hitelét erősíti. SIMONYI (i. m. 467) az ilyen képzésekben is egy *-l* képzős alapigét lát, így vélekedik többek között a *kutyálkodik*-ről is, azt azonban nem említi, hol, mikor és milyen jelentésben élhetett nyelvünkben az alapszónak tartott *kutydl* ige.

Az *-skodik* változatra korai kódexeinkben nem találtam példát, használat a XVII. századtól kezd terjedni, de a XVII. században még csak kivételesen jelentkezik olyan származékok, melyek alapszavául nem mutatható ki *-s* képzős melléknév. Az ilyenféle képzés ugyanis, mint a már korábban keletkezett *bővelkedik* mellett a XVI. század végén felbukkanó *bőveskedik* („*Bőuőskődőue* téssen tégedet wr”: KárBibl. I, 183: NySz.), csak a mai nyelvérzék számára tűnik *-skodik* képzősnek, valójában alapszavául a már XVI. századi kódexeinkben meglevő *bőves* 'adcopiosus' melléknév szolgálhatott. (Tévesen sorolja tehát ezt a származékot SIMONYI a *-skodik*-kal formált igék közé: i. m. 466.) Ezzel szemben a XVII. század második felében felbukkanó *butáskodik* ige minden valószínűség szerint az analógiás *-skodik* képzőváltozattal alakult, *butás* melléknév ugyanis sehol nem szerepel a NySz. adatai között sem. Az *-lkodik* változat múltbeli elsődlegessége, használatának nagyobb mértéke nyilván annak tulajdonítható, hogy régi nyelvünkben (körülbelül a XIX. századig) a denominális *-l* képzővel alkotott igék száma a mainál lényegesen nagyobb volt, úgy is mondhatnám, hogy ekkor az *-l* még produktív képző, később a ma is termékeny *-z* háttérbe szorította. A *babonál*, *bölcsel*, *cifrá*, *frissel* stb. (l. NySz.) féle igék, s a belőlük képzett *babonálkodik*, *bölcselkedik*, *cifrálkodik*, *frisselkedik*-félék együttes hatására már a XVI. században létrejöttek a *bujálkodik*-féle származékok, melyek alapszavául nem mutatható ki *-l* képzős ige. Az *-s* képzős alapszó nélküli *butáskodik*-félék analógiás keletkezésének megindulásához viszont az *-s* képzős nomenekből alkotott képzések elszaporodására volt szükség, mivel pedig ilyenek csak a XVI. századtól jelentkeznek tömegesen, érthető, hogy a *-skodik* változat kialakulása későbbi folyamat, mint az *-lkodik*-é. Néhány esetben elképzelhető, hogy csak azért látjuk a képzésekben a *-kodik* *-l*-el vagy *-s*-sel bővült változatát, mert nem ismerjük az eredeti *-l* vagy *-s* képzős alapszót. Így például a NySz. bizonyossága szerint volt *gorombás* melléknév a *gorombáskodik* feltehető alapszavául, s élt a már említett *cifrá* ige, amely a *cifrálkodik* alapszava lehetett. Bár az adatok nyelvemlékbeli előfordulásának sorrendjét — különösen kisebb időbeli távolság esetén — nem fogadhatjuk el döntő tényezőnek keletkezésük időrendjének megállapításához, mégis meggondolkodtató, hogy több esetben jóval előbb jelentkezik a *-kodik* képzős származék, mint az alapjául föltehető *-l* képzős denominális ige. Így például már a XVI. századi kódexeinkben előforduló *dajkálkodik*-nál csaknem két évszázaddal később bukkan fel a *dajkál* (NySz.). Ezek a tények támogatják azt az egyébként is számításba vehető föltevést, hogy néhány esetben az alapszónak érzett *-l* képzős változat valójában elvonás az analógiásan már előbb kialakult *-lkodik* képzős származékból. Mindezt azért tartom említésre méltónak, mert az egyes képző-, illetve képzés-változatok keletkezése közti határok elmosódására s egyúttal létrejöttük indítékainak és folyamatának sokrétűségére hívja fel a figyelmet.

A mai használat nem kizárólagos érvényű, de a képzések nagy részére vonatkozó alaki szabályai a következők: A mássalhangzós végű alapszó általában változatlan marad a képző előtt, például: *huligánkodik, riporterkedik, zsonglörködik, tanárkodik*. A magánhangzóra végződő alapszóból többnyire, sőt újabban szinte kivétel nélkül az *-skodik* változattal alkothatunk származékokat: *hippiskedik, hülyéskedik, tanítóskodik* stb. Ez a változat mássalhangzós végű alapszóhoz is járulhat: *elnököskodik, hajcsároskodik, paposkodik* stb.

7. A képző funkciójának és produktivitásának tényei, jelenségei egymással szorosan összefüggenek, vizsgálatuk sem képzelhető el ebből az összefüggésből kiszakítva. Mielőtt e jelenségek tárgyalására térnék, szükségesnek látszik néhány kérdés tisztázása. Bár semmiképpen nem tartom feladatommak egy képző hagyományos módszerű történeti vizsgálatában általános vonatkozású elvi-elméleti problémák tárgyalását, még kevésbé azt, hogy kísérletet tegyek ilyen természetű, ma is vitatottnak tekinthető kérdésekben bármilyen véglegesnek szánt állásfoglalás kialakítására, mégis tekintettel azokra a véleményekre, amelyek újabb nyelvtudományi irodalmunkban a képző fogalmával, a funkció és produktivás mibenlétével és értelmezésével kapcsolatban elhangzottak — gondolok itt elsősorban a KÁROLY SÁNDOR (MNy. LXVII, 27—80, NyK. LXVII, 273—89, ÁltNyelvTan. III, 85—96, V, 189—218 stb.), NAGY FERENC (ÁltNyelvTan. VI, 329—57), SZABÓ ZOLTÁN (MNy. LXV, 39—45 stb.), BERRÁR JOLÁN (ÁltNyelvTan. VI, 69—78, Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből 99—124 stb.) idevágó műveire —, úgy érzem, nem mellőzhetem el annak megfogalmazását, mit értek munkámban a képző funkcióján és produktivitásán, anélkül természetesen, hogy a számomra megfelelő értelmezésnek a funkcióval és a produktivitással kapcsolatos problémák tisztázásában általános érvényű szerepet követelnék.

A produktivás számomra a képzőnek kétféle vonatkozásban érvényben levő tevékenységét jelenti: az egyik az új képzések létrehozására szolgáló képesség, a másik a nem állandósult lexémaként használatban levő, alkalmilag újra és újra megalkotható képzések újrateremtésében való részvétel (vö. BERRÁR: Tanulmányok 106—7). (Példák az elsőre: *huligánkodik, meóskodik, szívóskodik*, a másodikra: *értetlenkedik, tudálékoskodik*.) A funkció bonyolult és sokrétű kérdésében magam számára azt a felfogást látom megnyugtatónak, hogy a képző funkciója jelenti mindazoknak a potenciálisan hordozott, a képzés folyamatában megvalósuló, grammatikai és szemantikai irányú hatóerőknek és tulajdonságoknak az összegezését, amelyek a képző (ez esetben konkrétan a *-kodik* képző) működésében, illetve a létrehozott származéokra jellemző vonások kialakításában érvényesülnek.

8. A produktivás kérdésének az említett szempontok szerinti vizsgálata alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a *-kodik* képző első, XV. századi jelentkezésétől napjainkig megőrizte termékenységét. Hogy produktivitása mértékét, sajátosságait helyesen értékelhessük, először funkcionális kérdéseit kell közelebbről szemügyre vennünk. A képző, életének egész ismert szakaszában általában főnévi vagy melléknévi alapszóból, bennható jellegű intranzitív igéket hoz létre. Ez a grammatikai jellegű funkció az *-ik* beolvadásával jut kifejezésre. A *-kodik* képzőnek azonban egyéb funkcionális vonásai is szembe-

tűnőek: Névszóból alkot igét, tehát jellemző rá az alapszó szófajának megváltoztatása, a szófajváltás képessége. Első előfordulásától alkalmas a jelentésváltoztatásra, vagyis bizonyos jelentéstöbblet kifejezésére, új jelentésű származékok létrehozására, tehát szemantikai funkció betöltésére. A XV. században jelentkező képzésekben már felismerhető az a két fő jelentésárnyalat, amely a származékok nagy többségében korunkig továbbél. Az egyik (a) a valamilyen tulajdonságnak megfelelő, azt tükröző viselkedést tanúsít, attól indított tevékenységet fejt ki, valakinek vagy valaminek a szerepében, attól elvárható módon működik, viselkedik' (*hitetlenkedik, bujálkodik, bohóckodik*), a másik (b) a valamilyen (hivatalos) minőségben, vagy annak megfelelően működik, betölt valamilyen foglalkozást' (*fejedelemskedik, pápálkodik, királykodik*). A származékok feltűnésének első szakaszában azonban még ez a két típus csak mint a többi meglevő jelentésárnyalattal azonos értékű változat jelentkezik, s a föllelhető képzések, különösen viszonylag kis számukhoz képest, változatos jelentésekben használatosak. Így például az *édeskedik* 'élvez, gyönyörködik', a *fegyverkedik* 'fegyvert ölt, fegyverrel látja el magát', a *nyájaskodik* 'valakinek a társaságában él, gyülekezik' jelentésben használatos, s a *házaskodik* azt a jelentésváltozatot képviseli, amely még a későbbiek folyamán is felbukkan, a 'valamivé, vagy valamilyenné válás' jelentését. Ez a jelentésárnyalat szerepel a XVI. századi 'vilesco' jelentésű *hitványkodik* és az 'induresco' jelentésű *keménykedik* igében is (később ennek a jelentésárnyalatnak az -*odik*-kal alkotott származékok lesznek a legáltalánosabban használt hordozói, s az említett képzések helyét is elfoglalják a *házasodik, hitványodik, keményedik*-féle származékok). Speciális jelentésárnyalatot képvisel az 'indignor' értelemben használt *méltatlankodik* is, mely ma is él s ugyanebben a jelentésben. Ebben a képzésben már megfigyelhető az a funkcionális okokkal magyarázható, később egyre gyakoribbá váló alaki vonás, hogy a -*kodik* számára fosztóképzős melléknév szolgál alapszó gyanánt, abból képez bizonyos negatívum, illetve nem helyeselhető, nem jó hatású viselkedés vagy tevékenység kifejezésére alkalmas származékokat. Az első adatok sorában ilyen a már említett *méltatlankodik*-on kívül a *hitetlenkedik*, s ezt képviseli a Huszita Bibliában a *hirtelenkedet* továbbképzés, amely — főleg 'ira, furor, impetus' jelentésben — állandósult lexémaként használatos, sőt a Bécsi Kódexben 'gurgus aquarum' jelentésben is előfordul. Maga a *hirtelenkedik* ige csak a XVI. század elején a Döbrentei és az Érdy-kódexben tűnik föl, 'ago praecipitanter' és 'irruo' jelentésben, s bár ebből a nyilvánvalóan elsődleges alapjelentésből könnyen levezethető az a funkció, ami a *hirtelenkedet*-nek a Huszita Bibliában élő jelentéséből kiviláglik, vagyis a gyorsan támadó érzelmek, indulatok, az 'ira, furor' kifejezésének funkciója, méginkább érthetővé válik ez a jelentésfejlődés, ha a múltban is gyakori s már korán jelentkező *hirtelen harag*-féle kapcsolatokra gondolunk. Erre csak egyetlen példát idézek: XVI. sz. e.: *Hertelen haragal . . . rea hertelenkwdek* (VirgK. 26: NySz.).

9. A XVI. s még inkább a XVII. századtól a -*kodik*-kal alkotott igék jelentősen megnövekedett csoportjában egyre határozottabban körvonalozódik a már említett két fő jelentésárnyalat, s az ezt hordozó képzések mennyisége és gyakorisága mellett most már végképpen háttérbe szorul minden más jelentésváltozat. Különösen az a) jelentést viselő *butáskodik, csapodárkodik, dühösködik, kényeskedik, okoskodik, részegeskedik*-félék száma szaporodik, de

felbukkannak új képzések a b)-vel jelzett jelentéstípusban is: *inaskodik, pápálkodik, poétáskodik* stb. Szaporodik az a)-val jelölt fő jelentésváltozatot képviselő, fosztóképzős alapszóból formált igék mennyisége is: *alkalmatlankodik, bizonytalankodik, csintalankodik, esztelenkedik, fajtalankodik, kegyetlenkedik, kelleltenkedik, nyughatatlankodik* stb.

A XVIII–XIX. században (s a következőben is, egészen napjainkig) hasonló arányban, ugyanilyen jelleggel termelődnek új származékok, messze nagyobb többség szolgál az a) jelentés közlésére, de a másik jelentéstípust képviselő igék sorában is állandóan felbukkannak újabb alakulások. Ilyenekre idéz néhány érdekes példát SIMAI ÖDÖN, már említett írásában, Sándor Istvántól: *apácáskodik, bujtárkodik, hadnagyoskodik, püspököskodik, szobaleánykodik* (i. h.).

10. Már az első szakasz adatainak tüzetesebb vizsgálata alapján szembe-tűnő az a jelenség, hogy a *-kodik* képzős igék többsége kellemetlen, negatív, olykor pejoratív jelentésárnyalat kifejezője. A származékok legegyszerűbb elemzése is megmutatja, hogy ez a funkcionális vonás — nemcsak a legkorábbi képzésekben, de még sokáig a következő korokban is — az alapszó jelentésének tulajdonítható. A *bujálkodik, gonoszskodik, gőgöskodik* típusban a *buja, gonosz, gőgös*-féle alapszavak jelentése csak annyiban módosul, amennyiben azt a szófajváltás és a képzőnek a 'valamiként viselkedik, működik' jelentésárnyalat kifejezésére való alkalmassága természetessé teszi, a „rossz értelem” nem a képző rovására írható. Az az állandósuló nyelvi szokás, hogy az emberi tulajdonságok, magatartásformák, tevékenységek közül főleg a negatív irányúak, a nem kellemes hatásúak, rosszsallást érdemlők kifejezésének eszközeként használatosak a *-kodik* képzős denominális származékok, bizonyos idő elteltével a képző funkcióján is érezteti hatását, vagyis az alapszó jelentése besugárzik a képző funkciójába. Bekövetkezik egy új funkcionális sajátosság kialakulása, ami azt jelenti, hogy a képző önmagában, az alapszó közömbös vagy éppen pozitív árnyalatú jelentésétől függetlenül képes pejoratív, negatív értékű képzések létrehozására. Ez a tulajdonság egyre inkább erőre kap, s az eddigiekhez viszonyítva napjainkban éri el legnagyobb hatásfokát. Szerepének realizálódása a *-kodik* képzős származékokban kétféleképpen folyik le: vagy már régen megvolt képzések eredeti közömbös, esetleg éppen pozitív értékét alakítja negatív irányúvá, vagy már ilyen negatív-pejoratív színezettel hoz létre új képzéseket. A *hangoskodik* például már Pázmány műveiben megjelenik, használata gyakori, s jelentésében nyoma sincs semmiféle rossz vagy rosszsalló árnyalatnak, sőt a szövegkörnyezetből inkább a jó értelemben való alkalmazás tükröződik: „Minden údóban meg-marad az ecelésia, és ő benne *hangoskodik* az igaz pásztoroknak tanítása” (Kal. 541); „... a fül gyönyörködik, sok különböző musikák zengésével, énekek *hangoskodásával*” (Préd. 138). A *hangos* melléknév eredeti 'sonans, sonorus' jelentése ezt a Pázmánynál (s később még Faludinál is) megfigyelhető használatot teszi természetessé. A mai nyelvhasználatban már a pejoratív színezet dominál: 'hangosan, kihívó módon beszél, nagyhangon viselkedik': „Nem szeretem, ha valaki ennyire *hangoskodik*” (ÉrtSz.). A legelső korszaktól élő *vitézkedik* ige még Pázmánynál is a 'hősként viselkedik, tevékenykedik' jelentésben szerepel, az ÉrtSz. már a 'szájhősként viselkedik, hőskodik, hetvenkedik' jelentésárnyalatot is számon tartja. A XVI. századtól kimutatható *okoskodik* eredeti 'ratiocinor, argumentor' jelentése mellett ma általánosan ismert és használt a

rosszalló árnyalat is: 'akadékoskodva, rendszerint kicsinyes kifogásokkal halogatja valaminek megtevését, vitatkozva ellenkezik': ÉrtSz.). A *finomkodik, színeskedik, személyeskedik, szenteskedik, szellemeskedik, hercigieskedik, művészkedik, bájoskodik, népszerűskodik*-félék már ilyen kedvezőtlen jelentés-árnyalattal, rosszalló hangulati, érzelmi értékkel keletkeztek.

Ezzel a fejlődési iránnyal csak kivételesen áll szemben egy-egy származék jelentésének alakulása. A már XV. századi kódexeinkben megjelenő s intenzíven rossz értelmű *gonoszkodik* például az újabb nyelvhasználatban tréfás, majdnem kedveskedő értelmi és érzelmi színezettel a 'rosszalkodik, pajkoskodik, játékosan kötekedik, incselkedik' jelentés kifejezésére szolgál: „Jól esik látnom szakasztott mását annak a mosolynak, amelyről mindig tudtam: no, most Miska ismét *gonoszkodik*” (ÉrtSz.).

A két fő jelentésárnyalaton belül, illetve mellette természetesen vannak olyan képzések, amelyek az általánosnak tekinthető szemantikai funkciótól eltérő jelentés hordozói. A régiek közül néhányan a keletkezésük korában még érvényben levő jelentésbeli változatok valamelyikének emlékét őrzik. Így például a *patvarkodik*-nak, amely már XVI. század eleji kódexeink nyelvében gyakori használatú származék, jelentése: 'hosszabb időn át viszályt kelt vagy viszálykeltésre törekszik'. Speciális jelentés kifejezője az *epekedik* is, mely a régiségben (a XVI–XVII. században 'supplico', ma inkább 'nagyon vágyakozik' jelentésben használatos. Az ilyen régebbi képzések analógiájára, szintén egyedi jelentéssel, fiatalabb származékok is létrejöhetnek. Ilyen például többek között az *ármánykodik* ige. Az említettekhez hasonló különleges jelentést közlő *-kodik* képzős igék általában főnévi alapszóból keletkeztek. Ilyen az *acsarkodik* is.

11. A fontosabb funkcionális sajátosságok ismeretében, a tőlük megszabott lehetőségek figyelembe vételével, térjünk át most már a produktivitás kérdéseinek vizsgálatára. A produktivitás mértékének, milyenségének értékeléséhez éppen a funkció alapvető vonásaiból kell kiindulnunk. Az a körülmény, hogy a *-kodik* képző funkciójában az első származékok megjelenésétől kezdve megvan a jelentésváltoztatás képessége: vagyis, hogy a *-kodik*-kal formált képzések az alapszóhoz viszonyítva mindig tartalmaznak bizonyos (kisebbségnagyobb) jelentéstöbbletet, tehát lexikai természetűek, már magában jelzi, hogy ez a formáns nem tartozhat a teljes produktivitással rendelkező képzők sorába. A korán kikristályosodott két fő jelentésárnyalatból következik, hogy a megfelelő névszói csoportoknak is csak bizonyos jelentésbeli kategóriába sorolható egyedei szolgálhatnak alapszóul a *-kodik* képzős származékok számára, de természetesen még a megfelelő jelentéstípust képviselő nomenekből sem okvetlenül születnek *-kodik* képzős származékok. Van például *háborúskodik*, de nincs *harcoskodik*, a *harciaszkodik* más alapszóból, más jelentéssel bíró képzés.

Az említett, a produktivitás teljességét akadályozó funkcionális sajátosság azonban éppen a produktivitás szempontjából kettős hatású tényező. Egyfelől korlátozza ugyan a produktivitás mértékét, másfelől azonban biztosítja nemcsak az állandósult lexémákként használatos képzések (*epekedik, szomorkodik, okoskodik*) megmaradását, nemcsak az alkalmanként újra alkotható származékok létét (*elméskedik, undokoskodik*), hanem a jelentés szabta lehetőségeken belül új *-kodik* képzős igék létrehozását is (*huligánkodik, hajcsárkodik*). Éppen a két utóbbi tevékenységre való képessége alapján mondhatjuk

tehát teljes joggal, hogy a *-kodik* származékainak első jelentésétől napjainkig termékeny képző, s bár produktivitása sem a múltban, sem ma nem százszázalékos, termékenysége századokon át intenzív maradt, használata semmit nem veszített gyakoriságából.

A produktivitást meghatározó kritériumok megítélésében a régebbi felfogásoktól (saját régebbi felfogásomtól is) ma már több ponton eltérő a véleményem. Kissé túlzónak érzem például a MMNy. következő megfogalmazását: „Ha csak egyetlen új szót is alkotunk vele, termékeny képzőnek kell tekinteni” (120). Teljes mértékben igazat adok ezzel a meghatározással szemben KÁROLY SÁNDOR aggályainak (NyK. LXVII, 273), amelyekkel BERRÁR JOLÁN is egyetért (Tanulmányok . . . 105–6). Nem könnyű ugyanis annak az elbírálása, hogy valamely képző csakugyan szolgál-e új származékok létrehozására. S ez éppen a kevésbé termékeny, vagyis a terméketlenség határán álló képzőkkel kapcsolatban jelenti a legnehezebben megoldható feladatot. „... egy író alkalmi neologizmusától még nem lesz termékeny egy képző!” — mondja BERRÁR, KÁROLY SÁNDOR kételyeire hivatkozva (i. m. 106). Sőt, a magam részéről azt is vallom, hogy ha valamely, már régebben terméketlen képzővel olyan új szó születik, amely nem marad elszigetelt nyelvi elem, hanem bekerül az általános nyelvhasználatba, ez a kivételes alkalom semmit nem változtat a képző improduktív voltának tényén. Az évtizedekkel ezelőtt keletkezett *rendezvény* származék például nem avatta újból termékeny képzővé a *-vány/-vény*-t, s a mai nyelvérzék éppen úgy berzenkedik egy új, például *hasítvány*, *nézzvény*-féle származék befogadása ellen, mint a *rendezvény* megszületése és elterjedése előtt. Az viszont elképzelhető, hogy bármely improduktív képzővel főleg mesterséges alkotásként létre lehet hozni egy-egy új szót, s el is lehet azt fogadtatni az általános nyelvhasználattal, ha minden tömegkommunikációs szerv következetesen ezt alkalmazza egy meghatározott fogalom jelölésére, mint ahogy ez a *rendezvény* esetében is történt. Egy-egy ilyen képzés befogadása azonban nem a képző újraéledésének következménye (bár az újraéledés is bekövetkezhethet kivételesen).

A még produktív képzők termékenységeinek jellegzetes meghatározója az, hogy nyelvérzékünk a velük alkotott, eddig nem használt új képzéseket is természetesenként fogadja el. A *jópofáskodik* vagy *sztároskodik*-féle képzések akár a köznyelvben, akár az irodalmi nyelvben a használat szükséglete szerint bármikor polgárjogot nyerhetnek, tekintet nélkül arra, hogy éppen a *sztár* vagy a *jópofa* alapszóból volt-e már előzőleg *-kodik* képzős igénk, vagy nem, mint ahogy magam sem tudom biztosan, ezekkel a képzésekkel találkoztam-e már valaha írott vagy beszélt nyelvünkben. Ez a körülmény arra utal, hogy a már előzőleg megvolt, de megszilárdult szókészleti elemmé nem vált, éppen ezért keletkezése időszakában csak szórványosan előforduló képzések emléképe, meglétük tudata bárkiben elhalványodhat, s az ilyen képzések többsége, amint a kommunikációs igény így kívánja, újraképeződik. Ezzel viszont eljutottunk ahhoz a folyamathoz, amit a produktivitás kritériumai sorában — az „új szó alkotására való képesség” döntő fontosságának hangsúlyozása mellett — figyelemre méltónak tartok, vagyis a képzések „alkalmankénti újra alkotásának képessége”-hez. Hogy a képzők produktivitásának tényében ennek a lehetőségnek is szerepe van, arról BERRÁR is megemlékezik (i. m. 106–7). Többek között ezt írja erről: „A származékszó nem minden esetben szilárdul meg teljesen . . . A képzett szavak tekintélyes részét minden beszélő napról napra újra alkotja meg . . . Az automatikus képzés áll tehát szemben

a hagyományozott alakok leltárával..." (I. h.) A képzés újraalkotására való képesség nagyon közeli rokona az új szó alkotására való alkalmasságnak, olykor azzal egybe is esik. Jelentősége mind a kettőnek abban áll, hogy a képző alkalmas származékok létrehozására azzal a mindnyájunk számára készséggé vált szóalkotási tevékenységgel, amit BERÁR automatikus képzésnek nevez, a képző tehát származékok alkotásában bármikor közreműködhet, vagyis produktív képzőként tevékenykedik. Hogy aztán az így létrehozott származékok eddig soha nem élt vadonatúj szavak-e, vagy a szókészletben meg nem szilárdult, de szórványosan vagy nem szórványosan már eddig is felhasznált elemek, azt a produktivitás ténye és megítélése szempontjából lényegtelennek tarthatjuk, annyival is inkább, mert sokszor lehetetlen eldönteni egy-egy származékról, újszülött képzés-e, vagy már valahol megjelent a nyelvhasználatban. Méltán gondolhatjuk például új szónak, NÉMETH LÁSZLÓ egyéni alkotásának az *elménckedik* igét, illetve a belőle továbbképezett *elménckedés* cselekvésnevet, amely az Irgalomban a következőképpen szerepel: „De Lackovics nem zavartatta magát az *elménckedésben*” (50). Új szó voltát, legelső jelentkezésének tényét azonban csak akkor állíthatnánk biztosan, ha módunk lehetne az újabb és a régebbi irodalom egészének áttekintésére, nem is szólva a beszélt nyelvhasználat ismeretéről.

Az igazán produktív képzők — az igénybe vehető alapszók mennyiségének korlátlan vagy korlátozott kihasználásától függetlenül — igen nagy számú nem állandósult, tehát alkalmilag újra formált képzés létrehozásában vállalhatnak szerepet. Az improduktivitás felé haladás biztos jele, ha a képző származékainak többsége megszilárdult, készen kapható szókészleti elemmé válik. E folyamat bekövetkezésének útjában áll a nyelvi szükséglet minden olyan esetben, amikor a képző egyedül alkalmas bizonyos funkció betöltésére. Kétségtelen, hogy a denominális *-kodik* képző hosszú időn át életben maradt, s ma is intenzív produktivitásának legfőbb biztosítója éppen az, hogy a származékaiiban megvalósuló jelentésárnyalat kifejezésére rajta kívül egyetlen formánkunk sem képes. Egyeduralmán semmit nem változtat, hogy a *-kodik*-kal alakilag is rokon *-kozik* származékai között kivételesen akad olyan, amely szemantikai rokona valamely *-kodik* képzős igének, ilyen például az *ellenkezik*, melyben az eredetibb *ellenkedik*-kel szemben képzőváltás történt, vagy az *-ódik*/*-ődik* képzős *mérgelődik*, *nyűgölődik*, melyek a *mérgeskedik*, *nyűgös-kodik* igékkel megközelítően azonos értékűek, ezek a képzők azonban differenciálatlanabb funkciójuk és származékaik jelentéktelen száma következtében sem lehetnek vetélytársai a *-kodik* képzőnek (ez a megállapítás ebben a funkcióban az *-ódik*-ra is érvényes).

Amint már többször említettem, a *-kodik* képző produktivitásának — éppen szemantikai okokból — vannak korlátai, vagyis — KÁROLY SÁNDOR kifejezésével élve — nem kategorikusan produktív képző (l. NyK. LXVII, 282). Produktivitásának pontosabb meghatározását úgy próbáltam megvalósítani, hogy számbavettem, milyen szófaji és alaktani sajátságokkal rendelkező szavak hány esetben szolgálnak alapul *-kodik* képzős származékok létrehozásához. Ennek érdekében 300 ma is élő, részben újabb keletkezésű, részben a régebbi nyelvhasználatból ránk maradt képzést vettem vizsgálat alá a következő eredménnyel: *-talan*/*-telen* képzős alapszóból keletkezett 70 (23.33%), képzőtlen főnévből 36 (12%), képzőtlen melléknévből 26 (8.66%), *-s* képzős melléknévből 92 (30.66%), főnévi és melléknévi alapszóból *-skodik* változattal 40 (13.33%), *-lkodik*kal 26 (8.66%), *-ász*/*-ész* képzős alapszóból 5

(1.66%), -nc képzővel (pl. *inyenckedik*) 3 (1%), rövidült formából (pl. *szomor-kodik*) 2 (0.66%).

Ez a felmérés érdekes tanulságokat szolgáltat a lehetséges alapszók milyenségéről, felhasználásuk arányáról (például az -s képzős mellénevek kiugró mennyiségéről), a szemantikai okokkal egybehangzón jelzi, milyen típusok nem szerepelhetnek alapszó gyanánt (például a -*ság/-ség* vagy az -*ás/-és* képzős főnevek stb.), arról azonban — természetesen — semmit nem mond, hogy a képző általában, a többiekhez is viszonyítva, hány százalékos produktivitással rendelkezik. De — be kell vallanom — a produktivitás ilyen általános vonatkozású felmérését nem tudom, milyen módszerrel, milyen tényezők felhasználásával lehetne megoldani.

A kétségtelenül produktív -*kodik* képzőről tehát nem tudom megmondani, hány százalékos a produktivitása. Bizonyos azonban, hogy azt a nyelvi igényt, ami a többször említett két fő jelentésárnyalat kifejezésére irányul, egyedül a -*kodik*-kal formált képzések elégítik ki maradéktalanul, s a képző néhány sajátos funkcionális vonása érvényesítésével olyan többletet szolgáltatnak, amely kivételes helyet biztosít számukra múltban és jelenben, a beszélt és írott nyelvhasználatban egyaránt. A közölt értelmi tartalmat ugyanis a származékok jelentős részében a már említett sajátos érzelmi-hangulati árnyalat színezi, s szemantikai jellegénél fogva a képzések többsége a jelölt fogalom legpregnansabb, legtömörebb (s egyben legszínesebb) alakji megvalósítását teszi lehetővé.

A „rossz értelmű” használat, illetve a pejoratív árnyalat érzékeltetésére alkalmas képzések közül az előzőkben már idéztem néhányat. A következőket a mai vagy a korunkhoz közel álló irodalmi, illetve írott nyelvből mutatom be, szándékosan különböző jellegű művekből emelve ki egy-egy megfelelő példát: „Miért ne osztogasson nekik nyaklevest is? — hangzott a *szellemeskedő* válasz.” (Péchy Blanka: Jászai Mari 44). A *szellemeskedő* jelző önmagában, az előzmények ismerete nélkül is tökéletesen kifejezi nemcsak a rosszindulatú beállítottsággal olcsó szellemességeket elsütő egyén magatartásának, beszédének célját és jellegét, hanem azt a helytelenítő, megvető érzelmi állapotot is, amiben és amivel az író erre reagál. Félreérthetetlen rosszallást érzékeltetnek a következő Tersánszky-idézetben a szintén pozitív értékű alapszóból képzett igék is: „Mert nagyon *választékoskodott*, *előkelősködött*, *jellemeskedett*” (Kortárs 1958/9, 319: ÉrtSz.). Az *ügyeskedik* ige pejoratív, ’ravasz ügyességgel tevékenykedik’ jelentését illusztrálják a következő példák: „Ágoston uram a főbíró... körül *ügyeskedett*” (Mikszáth: ÉrtSz.), vagy: „Apám... *ügyeskedni* és hasznoskodni sohasem tudott” (Tamási: Bölcső és bagoly 163). MÉSZÖLY Kodolányi Julianusának archaizálást *régieskedhetnémség*-nek nevezi (Nép és Nyelv I, 33). Ebben a pregnáns képzésben a -*kodik* mellett több képző, sőt jel és rag együttes szerepe szolgál annak a finom gúnynak és helytelenítésnek érzékeltetésére, aminek kifejezését bármilyen más nyelvi megoldás csak hosszadalmasan, nehézkesen, színtelenebb érzelmi és stílus-hatással tudná valahogy megközelíteni.

Ami a tömörítésre való alkalmasságot illeti, az nem minden -*kodik*-kal formált származékban egyenlő mértékű. A „már tíz éve *tanárkodik*”-félék a „már tíz éve *tanár*”-féle megfogalmazással szemben semmi lényeges formai vagy jelentésbeli többletet nem nyújtanak, ezért ritkábban is használatosak, kevésbé irányult rájuk a kommunikációs igény. A másik fő jelentésárnyalatot hordozó képzésnek többsége viszont kiválóan szolgálja a tömör, pregnáns

kifejezés megvalósítását. Ezek között csak kivételes az olyan származék, amellyel más, hasonlóan rövid és egyszerű kifejezési forma azonos értékkel használható. „A gyerek *figyelmetlenkedik*” és „A gyerek *figyelmetlen*” például lényegében egyenlő jelentésűek, bár a *figyelmetlenkedik* képzett ige volta és az ezzel járó szemantikai jegy természetesen jellegében különbözvé teszi a két kifejezést. A *butáskodik*, *csacsiskodik*, *népszerűskodik*, *okoskodik*, *szellemeskodik*-félék azonban egészen más sajátságokat mutatnak. Szemantikai jellegük, a három utóbbival együtt járó rosszalló színezet lehetetlenné teszi a közölt jelentésbeli és érzelmi többlet más, hasonlóan pregnáns nyelvi megoldással való kifejezését. Éppen ezek a *-kodik* képzős igékre vitathatatlanul jellemző tulajdonságok tették például Faludi műveiben is oly kedvelt nyelvi-stilisztikai eszközökké az említett képzéseket. Faludi, akinek stíluseszménye volt a „rövidség”, az „áhitott tömörség” (vö. A magy. irod. története 540) megvalósítása érdekében élt feltűnően gyakran a *-kodik* képzős denominális igékkel.

Az ismert funkcionális értékeken belül még több olyan funkcionális készség támogatja a *-kodik* képzős igék gyakori igénybevételét, különösen az irodalmi nyelvben, amit csak az egyes származékok elemző vizsgálata tudna kimutatni. Erre természetesen itt nem kerülhet sor, egy-két szembe-tűnő funkcionális vonás említése azonban még hozzá kívánczik az eddig elmondottakhoz. A származékok bizonyos típusára például jellemző a képfelidőzés, a képszerű megjelenítés képessége. Ilyen képzés többek közt a *páváskodik*, használatára egyetlen irodalmi példaképpen Tamási Arontól idézem a következőt: „Szépen *páváskodott*, s fejér gyolcsinget vett. Derekára piros szoknyát, két lábára gyenge csizmát.” (Szép Domokos Anna.) Aligha találunk más nyelvi eszközt, amivel az író olyan színesen, szemléletesen idézhetné elénk a csinosítás közben magát kedvesen illegető szép lány képét, magatartását, tevékenységét, mint ahogy azt a *páváskodik* ige megvalósítja. A *kakaskodik*, *primadonnáskodik*-félékben a képszerűség mellett megfigyelhető a jelentés többértékűsége, ami — nyelvi környezetben — nem veszélyezteti a szemantikai lényeg megértését, de többirányú asszociációs folyamat kialakulására ad alkalmat. A *kakaskodik* jelentését például az ÉrtSz. a következőképpen fogalmazza meg: 1. 'férfiasságát hetykén fitogtatva, hódító szándékkal forgolódik a nők körül, udvarolgat nekik'; 2. 'harciasan viselkedik, heveskedik, mérgeskedik'. Az elsőre példa: „A fővárosi színházak kulisszái mögött is *kakaskodik*, szerkesztő uram?” (Krúdy: ÉrtSz.). A második jelentésre: „Ugyan ne *kakaskodj* már!” (ÉrtSz.)

A korunkbeli vagy korunkhoz közel álló irodalom tömegével használja fel, alkotja újra vagy hozza létre azokat a *-kodik* képzős igéket, amelyek az említett funkcionális sajátosságok következtében egyedülálló szerepet töltenek be bizonyos irányú kommunikációs igény kielégítésében. S bár nem az új képzések mennyisége a produktívás megítélésének egyetlen alapja, kétségtelen, hogy az új vagy újra alkotott képzések nagy száma biztosan jelzi az erőteljes produktivitást. Az irodalomnak bármilyen jellegű termékét vizsgáltam a *-kodik*-kal formált igék előfordulása szempontjából, nemcsak azt állapíthattam meg, hogy ezek mindenütt jelentős mennyiségben használatosak, hanem azt is, hogy mindig felbukkannak egészen új, eddig ismeretlen, néha meglepően újszerű képzések. Az újságírás nyelvéből idézem a következő példát: „ne tűriék, hogy egyes vezetők *kiskirályoskodjanak*, *hajcsároskodjanak*” (SzN. 1953. okt. 29. l). Gárdonyi — nyilván stílusának itt ki nem

fejthető sajátosságai következtében — egyike a korunkhoz közelálló írók közül azoknak, akiknek műveiben leggyakrabban találkozhatunk *-kodik* képzős származékokkal, és akik sokszor alkotnak új, egyéni képzéseket. Az ilyen neologizmusok közül idézek néhány olyat, amilyennel másnál azóta sem találkoztam. Példáim az „Ida regényé”-ből származnak: „Nők is *vidámkodnak* néha maguk között” (165); „Az étkezőben . . . néhány üres asztal is *fehéredett* hátul” (167); „Valóban, az ő nyakán nem *rátalkodik* semmi in” (182); „Elhidegülnének tőlünk, ha látnák, hogy *különködünk*” (227); „Mégis jogos a megjegyzése, hogy *tulságoskodtam*” (245); „Kivenne valamit? — *figgyelmeskedett* Csaba” (147) (Ida regénye. Bp., 1964.). A „Szunyoghy miatyánkja”-ból: „A tanyán csak egy ablakszem *világoskodott*” (268); „Reggel van, királyném — *édeskedett* tovább Cselkey” (226). (Dante. IV. kiadás). Az itt idézett képzések többségéről még azt sem állíthatjuk, hogy helyettük más nyelvi forma nem lehetett volna velük egyenértékű kifejező eszköz. A *fehéredik*, *rátalkodik*, *világoskodik*-félék viszont kiválóan alkalmasak annak illusztrálására, hogy a megfelelő szemantikai jellegű nomenek közül olyanok is szolgálhatnak alapszóul a *-kodik* képző számára, amelyekről e származékok ismerete nélkül ezt elképzelhetetlennek gondolnánk.

Befejezésül idekíváncozik BÁRCZI GÉZA következő megállapítása: „A képzők a magyar nyelv legnagyobb értékei közé tartoznak. Jelentős részben nekik köszönhető, hogy nyelvünk minden grammatikai kategóriát és minden értelmi és érzelmi árnyalatot változatos módon ki tud fejezni” (Nyr. LXXX, 18.) Úgy érzem, ez a mondás egyik képzőnkre sem vonatkozik találóbban, teljesebb érvénnyel, mint éppen a denominális *-kodik*-ra. S minthogy minden nyelvi elem létét a kommunikációs igény, a mindenkori nyelvi szükséglet biztosítja, a *-kodik* képzőnek még beláthatatlan időig tartó intenzív produktivitást jósolhatunk.

D. BARTHA KATALIN

Megjelenőben az Új Magyar Tájszótár

1. Egy régóta várt, sokszor és sokaktól hiányolt, kéziratos állapotában is gyakran idézett és felhasznált mű: az Új Magyar Tájszótár első kötetének megjelenéről adhatunk örömteli hírt. Az A-tól D-ig terjedő kötet főszerkesztője B. LŐRINCZY ÉVA, szerkesztője HOSSZÚ FERENC, főmunkatársai KOVÁCS TERÉZ és S. MEGGYES KLÁRA. Írták: BALOGH ÉVA RÓZSA, BALOGH LAJOS, BOLLA JÓZSEF, FIERS MÁRTA, HOSSZÚ FERENC, R. HUTÁS MAGDOLNA, KISS CSILLA, KOVÁCS TERÉZ, B. LŐRINCZY ÉVA, S. MEGGYES KLÁRA, CS. NAGY LAJOS, R. ROSTÁS MÁRIA és VILLÓ ILDIKÓ. A szótár készítésében közreműködtek: †BRUNNER AURÉLNÉ, JANCÓS KATALIN, R. LOVAS GIZELLA, MAROSI ANNAMÁRIA, †SZENTGRÓTI ÁRPÁDNÉ és VERMES STEFÁNIA. Földrajzi szakértő VÖLGYI PIROSKA. Lektorok: BALASSA IVÁN, KÁZMÉR MIKLÓS, KISS LAJOS, SZATHMÁRI ISTVÁN. Földrajzi lektorok: FÖLDI ERVIN, HÖNYI EDE és ZOMBAI PÁL. A kötet az Akadémiai Kiadónál jelent meg 1979 végén.

A szótár megjelenése nemcsak dialektológiai esemény, mégcsak nem is csupán nyelvészeti ügy. Ahogy nagyszabású szintézis-társainak: az ÉrtSz.-nak, a TESz.-nek és a Nyatl.-nak, akként az ÚMTsz.-nak is a szűkebb szakmai határokon túllépő jelentősége és fontossága van. Ez a szótár a magyar parasztság nyelvi világáról, anyagi és szellemi kultúrájáról ad képet; volt életéről

nyújt sok-sok információt. Ily módon bizonyára mindazok számára sokszor forgatott forrás lesz, akik nyelvjárásaink szókincsét, szólásait, közmondásait szeretnék megismerni, s a szókincs tanúvallomásán keresztül a magyar paraszti élet 1890 és 1960 közötti állapotát kívánják tanulmányozni. Elsősorban a nyelvészek és a néprajzosok kézikönyve lesz tehát, de haszonnal forgathatják íróink, költőink, a tanárok, irodalomtörténészek és stíluskutatók, a nyelvi lektorok és a kritikai kiadások előkészítői, a műfordítók, a növény- és állattan szakemberei, a helytörténészek és a népművelés illetékesei is.

A szótár megjelenésének késése korántsem öröndetes, de nyelvtudományunk személyi és — ebben az esetben elsősorban — anyagi lehetőségeinek az ismeretében érthető. Az ÚMTsz. ugyan cédulaanyag formájában is hasznosan szolgálta — és szolgálja — a nyelvtudományt és társtudományait, de közzétéve, mindenki számára hozzáférhető állapotban lényegesen megnő majd szerepe.

Tiszteletet parancsolóan hatalmas terjedelmű szóanyagot ölel fel a szótár: mintegy 120 ezer szócikk lesz benne. A munkatársak rengeteg: 2393 forrást dolgoztak föl. Nem kétséges, hogy ezt a hatalmas munkát, amely körültekintő szervezést, a felgyűjtendő források gondos kijelölését, majd kicédulázását, az adatok filológiai ellenőrzését, a pontosan rögzített elvek szerinti szócikké szerkesztést (és még sok filológiai aprómunkát) magában foglal, egy ember nem végezhetné volna el. A szótárírás műfajában nálunk csupán egy, szabályt erősítő kivétel van: a nagyszerű Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. A munka végeredményét, a szótárt látva is aligha tud azonban az olvasó valós képet alkotni magának arról, mennyi és milyen munka fekszik a szócikkekben. Akik a szótár cédulaanyagával dolgoztak, azok némi bepillantást nyerhettek a szótár készítésének egynémely műhelytitkába: a kérdő- és felkiáltójelek, egy-egy gyanús szóalak vagy jelentés hitelességének nyomozásáról tanúskodó bejegyzések, a kiselejtezett cédulák, a különböző szóalakok besorolására vonatkozó észrevételek a nagy anyaggal való birkózásról s a munkatársak alaposságáról vallanak. Nem kétséges, az ÚMTsz. mind a benne foglalt anyag nagyságát, mind létrejöttének személyi és tárgyi körülményeit, mind pedig tudományos értékét tekintve azoknak a nagyszabású kollektív vállalkozásoknak a méltó társa, amelyek nyelvtudományunk történetének legújabb szakaszában születtek.

2. Bár tanulságos volna a szótár elkészültéig vezető út számbavétele, a recenszensnek a feladata a kész eredmény megítélése. A történeti visszapillantás elvégzése alól — úgy érzem — egyébként is fölmentenek azok a beszámolók és cikkek, amelyekben az arra legilletékesebbek nyilatkoznak a szótári munka gondjairól, kérdéseiről, különböző fázisairól (összeállításukat l.: P. HIDVÉGI ANDREA és PAPP LÁSZLÓ: MNy. LV, 439; BALOGH LAJOS: MNy. LXV, 354; l. különösen: B. LŐRINCZY ÉVA, Az Új Magyar Tájszótár: MNy. LIX, 125—43 és HOSSZÚ FERENC, A készülő Új Magyar Tájszótár és előzményei: Nyr. XCVIII, 218—29). Figyelmemet tehát azokra a fő kérdésekre összpontosítom, amelyek a szótár használatával függnek össze.

Mint minden szótárral, illetőleg anyagközlő munkával, akként az ÚMTsz.-szel kapcsolatban is két fő kérdés foglalkoztathatja elsősorban a kritikus olvasót: 1. mennyire megbízható a benne foglalt anyag és 2. lehetővé teszi-e a szótár az anyagban való gyors és pontos eligazodást, ad-e sokoldalú

információt az anyagról, röviden: megfelel-e a lexikográfia mai követelményeinek?

3. Az első kérdésre nem adhatunk egyszavas választ. Az ÚMTsz. anyaga ugyanis meglehetősen heterogén, mivel mind gyűjtőinek a felkészültségét, mind a gyűjtések célját, körülményeit és idejét illetően nagy különbségekkel kell számolnunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy eleve kételkedéssel kell fogadnunk a szótár anyagát (különösen akkor, ha arra gondolunk, nem hangtani célú vizsgálatra való elsősorban a szótár). A hangjelölésben ugyan előfordulnak következetlenségek, hibák, a jelentésmagyarázatok gyakran hagnak kívánnivalót (l. a sok zárójeles felkiáltójelet a jelentések után), a szótárban foglalt szavak valóságához azonban aligha férhet kétség. Az anyag egy része nem szakképzett nyelvészekről származik, ez az oka az említett kifogásolnivalóknak, amelyek egyébként a világ valamennyi, így készült szótárának közös fogyatékosai. SZINNYEI is hangot adott annak idején gondjainak: „Nekem is van elég fölpanaszolni valóm, mert a nyelvjárási adatok gyűjtői és közlői között akadnak megbízhatatlanok, fölszínesek, értelmetlenek és naivok is” (MTsz. I, IX). Mit tehetett a szótár munkaközössége ezeknek a hibáknak, fogyatékoságoknak a kiküszöbölésére? Nem sokat. Az adatok helyességét évtizedekkel visszamenőleg megállapítani az esetek messze túlnyomó részében ugyanis egyszerűen lehetetlenség, erre a legkiválóbb munkaközösség sem vállalkozhat. Csak egyet tehettek a munkatársak — s ezt meg is tették —: filológiai ellenőrzést végeztek. Vö.: „nem várhatjuk azt . . ., hogy a szótár szerkesztői minden egyes forrás minden egyes adatának minden tekintetben helytálló voltáról külön-külön meggyőződjenek. A szükséges bíráló elemzésen, a szembetűnő hibákra való figyelemfelkeltésen túl nem mehetünk: az adat alaki és jelentésbeli pontosságáért végső fokon magának a forrás szerzőjének kell felelnie. Mi csak a feldolgozott művek adatainak pontos reprodukálásáért vállalhatjuk a felelősséget” (B. LŐRINCZY: MNy. LIX, 142). Ha az olvasóban netán kételyek támadnának egy-egy adat hangalakjának helyességét illetően, akkor a forrásban utánanézhethet a gyanús alaknak, s összevetheti azt — ha vannak — abból a korból s abból a nyelvjárásból származó leírásokkal, közlésekkel. Vannak esetek, amikor a filológiai ellenőrzésen túl a források közölte hangalak helyességét is felülvizsgálhatjuk. Ám csak akkor, ha alaposabban ismerjük az illető helyi nyelvjárást s az abból közölt anyagokat — de így is csak bizonyos esetekben (vö. Soprsz. 1974: 186—9). A szótár írói szigorúan és következetesen ragaszkodtak a források adataihoz, azokon nem módosítottak. Helyesen tették. Ha egy-egy adat valamely okból gyanús volt, arra (felkiáltó- és kérdőjellel) felhívják a figyelmet. A feldolgozott források adatait pontosan közlik: szűrőpróbáim során nem találtam helytelenül reprodukált alakot.

4. Részletezesebben kell foglalkoznunk a szótár lexikográfiai oldalával s a vele összefüggő kérdésekkel.

A főszerkesztő, B. LŐRINCZY ÉVA így foglalta össze, mit is várhatunk a szótártól: „Várhatjuk tőle a SZINNYEI-féle MTsz. időben és koncepcióban való folytatását, az 1890 és 1960 közé eső időszak nyomtatott és kézíratos nyelvjárási, illetőleg néprajzi gyűjtéseiben szétszórtan heverő tájszóanyagának kellő kritikával történő egybegyűjtését, a szótárírás mai követelményeinek megfelelő módon való filológiai rendszerezését” (MNy. LIX, 142).

A nyelvire irányuló tudományos tevékenységi formákat három csoportba oszthatjuk: 1. anyaggyűjtő, 2. közlétező és 3. feldolgozó munkára. Nem kétséges, mindháromra szükség van ahhoz — és pedig egészséges arányban és viszonyban —, hogy a nyelvtudomány normális fejlődése biztosítva legyen. Az ÚMTsz. a 2. típusba tartozik, de mint minden tudományos igényű lexikográfiai munka, ez a szótár is érintkezik a 3. típussal. Csak közlétező tájszótárunk egy van: az 1838-ban megjelent Tájszótár (l. HOSSZÚ FERENC: Nyr. XCVIII, 220). A többi mind részint feldolgozó is: a különböző (szófajra, használati körre, stílusértékre, alaki szerkezetre vonatkozó) minősítések és jelek, az utalások, a szócikkekbe sorolás, a címszó megválasztása stb. már ennek részei. Az ÚMTsz. is jóval több, mint egyszerű anyagközlés. Az a rengeteg értékes adat, amely a legkülönbözőbb helyeken és formában szerényen meghúzódva „élt”, a tudomány vérkeringésébe valójában csak most kerül. Az ÚMTsz. legfontosabb feladata ezeknek az adatoknak az életre keltése, s ezt a feladatát magas fokon teljesítette is. 2393 különböző — köztük sok néprajzi — forrás anyagát ötvözi egységes egésszé.

5. Itt érdemes röviden szóba hoznunk azoknak a forrásoknak a kérdését, amelyek — zömmel érthető és magyarázható okokból — nem kerültek be tájszótárainkba (a Tsz.-re, MTsz.-re és az ÚMTsz.-re gondolok). SZÜCS JÓZSEF megállapítása szerint vannak az Akadémia kéziratárában olyan gyűjtemények, amelyeket csak részben használtak föl a Tsz. összeállításakor (A népnyelvi kutatás története 31), s „ezek a szavak még ma sincsenek feldolgozva” (32). Jól tudjuk, levéltárakban és egyebütt is bukkanhatunk még tájszógyűjteményekre (vö. például Nyr. CII, 347—9). A kör azzal is bővül, ha a nyelvészetben és a néprajzon kívül más tudományágak tájszavakat tartalmazó munkáit és levéltári anyagát is (az utóbbiakra l. legújabbán BALOGH LAJOS: MNy. LXXVI, 96) jobban figyelembe vesszük (az ÚMTsz. forrásai közül például CHERNEL ISTVÁN „Magyarország madarai” című könyvét hiányolom; számos helyhez kötött nyelvjárási madárnév van ebben a kitűnő ornitológiai munkában). Ami kimaradt a Tsz.-ből és az MTsz.-ből, az időbeli korlátok (1890—1960.) miatt nem kerülhetett be az ÚMTsz.-be. Fölvetem a kérdést: nem kellene-e megvizsgálni ezeket a forrásokat? S nem kellene-e közléteennünk őket? S nem kerülhetne-e mindegyik az ÚMTsz. elkészülte után sor?

6. Külön nagy értéke az ÚMTsz. első kötetének, hogy térképlapokat közöl az egész magyar nyelvterületről, s hogy megtaláljuk benne a lelőhelyek magyar és nem magyar nyelvű helyneveit is. Szóföldrajzi kutatásról csak akkor lehet szó, ha adataink helyhez kötöttek, s mi magunk is el tudjuk őket helyezni térben is időben egyaránt. Az azonosított helynevek és a térképlapok (mintegy négyezer helynév és 24 térképszelvény), valamint a források pontos jelölésének a segítségével megtehetjük ezt, tehát az anyag szóföldrajzi kiaknázásának nincs akadálya. Amit MEZŐ ANDRÁS joggal követel („Itt van az ideje a Magyar Történelmi Helynév-azonosító Tár elkészítésének!”: Névtani Értesítő I, 64), annak egy részét az ÚMTsz. megvalósította. Úgy vélem, nem lett volna haszontalan, ha a rövidítések, a források, a földrajzi nevek jegyzéke és a térképlapok külön füzetmellékletként jelentek volna meg. Két okból. Egyrészt — a fentebb említettek miatt — olyanok is megvették volna, akik a szótárt nem (kiadói szempontból sem lebecsülendő szempont). Másrészt szótárhasználati okokból. Praktikusabb lenne egy vékony füzetet forgatni

s kinyitva magunk előtt tartani, mint a szótár vaskos első kötetét. Igaz, ennek nincs előzménye nálunk. Ez azonban aligha lehet kizáró ok. Ilyen terjedelmű — majdnem 120 lapos — melléklet ugyanis még egyetlenegy nyelvészeti munkában sem jelent meg. Egy észrevétel: a *bolhacinege* szócikkében szereplő adat lelőhelye *Ks.taródfa*. Ilyen helynév a földrajzi nevek listáján nem szerepel. Azonban még így is kétszeresen megállapítható a szótár alapján, melyik településről van szó: a locus, illetőleg a *Ks.* rövidítés feloldása alapján (= *Kemenestaródfa*).

7. A szócikk-alakítási módok közül a magyar nyelvtudományban három ismeretes: a teljesen szóbokrosító (ilyen például a NySz. és a TESz.), a részlegesen szóbokrosító (az MTsz.) és a szóegyedítő (például az OklSz.) (l. SZABÓ T. ATTILA: MNy. LXXXVI, 14). Az ÚMTsz. az utóbbi, a szóegyedítő típusba tartozik. Csak helyeselhető, hogy így van. A szavak könnyű föllelhetőségét ugyanis ezzel a módszerrel lehet legjobban biztosítani. Köznyelvi szótárakban támaszkodhatunk az olvasó kompetenciájára (tehát elvárhatjuk tőle, hogy a tőszó szócikkében, címszavasításakor utalások nélkül is megtalálja a származékokat, összetételeket), tájszótárakban ez járhatatlan út nagyrészt. Itt minden „ismeretlen”, itt a lehető legjobban ki kell „szolgálni” az olvasót. Ha pedig arra gondolunk, hogy az ÚMTsz.-t nemcsak nyelvészek forgatják majd, akkor még inkább megokoltnak tartjuk a szótár gyakorlatát.

A valódi tájszavak címszavasításának dialektológiánkban jó hagyományai vannak. Jórészt kitaposott úton járhat mindenki, aki tájszótárírással adja fejét. Az ÚMTsz. gyakorlata mindenben megfelel annak, amit a címszavak megválasztásával kapcsolatban követelményként állíthatunk. Egyetlen apró észrevétel: a *csötkirál* tájszó változatlan formában címszó is. Helyesebb lett volna a *csötkirály* címszóként, az utótag ugyanis a *király* nyelvjárási változata.

A külön és azonos szócikkbe sorolást világosan megfogalmazott, ésszerű elvek szerint s jól végezték. Azt, hogy az azonos tövekből külön képzőkkel alakult változatok, származékok (*céklál*, *cékláz*) külön szócikkbe kerültek, helyeslem (13). De azonos képzővel alakult s csak az előhangzó meglétében vagy hiányában különböző, azonos jelentésű származékok külön szócikkben történő közlését (l. például *botorog*, *botrog*) nem tartom megokoltnak.

8. Tájszótárak szócikkeinek a jelentésmagyarázat döntő fontosságú része. Ha ugyanis a jelentésmegadás nem jó, nem világos, nem sokat tudunk kezdeni az egyébként tökéletesen lejegyzett szóval sem. A jelentésmagyarázatnak a magyar nyelvtudományban nagy és jó hagyományai vannak. Ez meg látszik az ÚMTsz. szócikkein is. Hogy megítélésem szerint mégis ezen a ponton merül föl a legtöbb kérdés a szótárral kapcsolatban, az nem a szócikkírók mulasztása, mert szinte kizárólag a forrásokban leli magyarázatát. A források pontatlanságai miatt feltűnően gyakran kellett a szócikkíróknak a felkiáltó és a kérdőjelet kitenniük (l. 19). Sajnos, elég gyakoriak a jelentésmagyarázat nélküli szócikkek is. Ezekben az esetekben csupán gyanítható a jelentés a szövegkörnyezetből (ha van ilyen), mert a forrás nem ad jelentést. Ilyenkor a jelentésrovatba a jelentés helyett vízszintes vonal kerül, s közlik a megértést segítő példamondatot, ha van ilyen (például *dojetra* a.); ha nincs, akkor csak a jelentésmagyarázat hiányát jelölő vonalat találjuk (például *atlaszszoknya* a.).

Viszonylag gyakran visszatérő jelenség, hogy a jelentésmagyarázatokban tájszavakkal találkozunk. Például: *dojgat*: dédelget, kényeztet; *tojtat* | *boszorkánytüske*: ördögszekér, ballagó | *buttyogtató*: kuttyogató horog (halász-szerszám) | *daraszló*: gyomirtásra haszn. kapa; daraszoló — és így tovább. A bevezetőben ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „Adatainkat köznyelvi szavakkal értelmezzük, időnként azonban ezt kiegészítjük olyan nyelvjárási szinonimával, amely szótárunknak ugyancsak címszava. Ez pontosvessző után követi a köznyelvi szavakkal megfogalmazott értelmezést.” (19.) A tájszói szinonimával való kiegészítő értelmezés helyett megítélésem szerint jobb lenne az utalószó alkalmazása. Mert például a *dojgat* szócikkében a jelentésmagyarázat *tojtat* szavát olvasva semmivel sem tudok többet a *dojgat* jelentéséről, csupán azt tudom meg, hogy ez a két szó valahogy összefügg. A tájszónak a jelentésmagyarázatokban tehát csak figyelemfelhívó funkciója van, éppen ezért nem is oda való, hanem a szócikk végére, a Vö. után.

Előfordul, hogy némely szócikkben csak tájszóval, tájszavakkal értelmezik a címszót. Ezek egyik része ma még cserben hagyja az olvasót. A *bözsike* értelmezése például: nyenyere, tekerő. Majd ha megjelenik a III. és a IV. kötet, bizonyára benne lesz mindkét szó, s megtudhatjuk, mi ez. Illetőleg megtudhatjuk akkor is, ha felütjük az ÉKsz.-t (e szótár minősítése szerint egyik szó sem köznyelvi: a *nyenyere* néprajzi szakszó, a *tekerő* (ebben a jelentésben) tájszó). Vagy l. *bregyóresz*: papramorgó. A *papramorgó* is tájszó. Nem tudom, ezekre az esetekre — akarva, nem akarva — nem vonatkozik-e az, amit a bevezetőben olvashatunk: „Ha valamely tájszó jelentése megegyezik egy másik, betűrendben hozzá közel álló tájszó jelentésével, akkor csak az egyiknek adjuk meg a jelentését, a másikat pedig vele értelmezzük” (19). Az ok: helykímélés. A betűrendben egymáshoz közel álló szavaknál elfogadható ez a gyakorlat, az idézett típusnál azonban — úgy vélem, joggal — fenntartásaink lehetnek.

Többrendbeli nehézségekkel jár, illetőleg járhat a növény- és állatnevek jelentésmagyarázata, azaz azonosítása. Hogy ezen a téren elsősorban nem nyelvész szakembereknek milyen rossz tapasztalatai is vannak a szótárakkal általában, arra több vélemény is idézhető (l. például HERMAN OTTÓ: Nyr. XVI, 130; vö. még: KIMNACH: Nyr. XXXIII, 343—4; TOLNAI: Nyr. XXXIII, 344—8; KNEZSA, SzJsz. 8). Az ÚMTsz. szerkesztőinek, a szócikkek íróinak is bizonyára sok fejtörést okozott egynémely, növényt, állatot jelölő szavunk (a cédulákon gyakran látni a nyomozás jeleit). A munkatársak itt is lelkiismeretesen dolgoztak, utánajártak a hiányos jelentésmagyarázatoknak, ha tehették, s a hivatalos magyar neveket és a latin szaknyelvi megnevezéseket is a ma követelményeinek megfelelően használják általában. Úgy látom azonban szűrőpróbáim alapján, e téren főként a jelölésben nem voltak egészen következtetések. Ennek fő oka az, hogy némelykor közlik a forrásokban található jelentéseket és a mai hivatalos neveket, máskor viszont vagy csak az egyiket, vagy csak a másikat. Több jelölésmóddal is találkozunk, l.: 1. *csimpaj*: *Xanthium strumarium* [bojtorján szerbtövis]; 2. *csaricsóka*: kék csóka (*Coracias garrulus*); 3. *csirkehordó-kánya*: héja [*Accipiter gentilis*]; 4. *csuklyás-keselyű*: barna keselyű [barátkeselyű; *Aegypius monachus*]; 5. *bundzsák* <sziklás vidéken, mezőn termő mohaféle> *Phasium acaulon*; 6. *aranymálínló-madár*: aranymálínló; 7. *aranymálú*: sárgarigó, aranymálínló (*Oriolus oriolus*, *Oriolus galbula*); 8. *aranymárny*: aranymálínló, sárgarigó. A leginkább célravezető megítélésem szerint az lenne, ha a ma hivatalos magyar névvel értel-

meznénk mindig (szükség esetén — ha a növény vagy állat ismeretlen — szögletes zárójelbe tett kiegészítő szavakkal, ahogy a *bundzsák* szócikkében), s ezt követné pontosvessző után a ma hivatalos latin szaknyelvi megjelölés. Ez nyomdatechnikailag is a lehető legegyszerűbb megoldás, ugyanakkor egyértelmű is. A zárójeleknek, a szinonimákkal való kiegészítő értelmezéseknek itt sok értelmét nem látom. Ha ugyanis tudunk azonosítani egy növény- vagy állatnevet a forrás által megadott jelentés alapján, akkor azt már talán nem föltétlenül szükséges külön jelölnünk, hogy akár a latin, akár a magyar szaknyelvi megnevezés nem az eredeti forrásból származik. A biológiai nomenklatúra ugyanis elég sokat változott a századelő óta, így a növény- és állatnevek egy részének főleg latin szaknyelvi részét még akkor is át kellene írunk, ha a lejegyzők annak idején, az akkor érvényben levő szabályok szerint pontosan értelmeztek volna mindent latinul és magyarul is. Úgy vélem tehát, növény- és állatneveknél a forrásban közölt, de a tudományos nomenklatúrában ma már nem használatos magyar és latin neveket nem érdemes közölni. Az idézett példák jelentésmagyarázatai közül törlendő eszerint a *kék csóka* (*csaricsóka* a.), hivatalos neve: *szalakóta*; a *barna keselyű* (*csuklyáskeselyű* a.), ezt *barátkeselyű*-nek hívják (ahogy a zárójelben szerepel); az *aranymálínló* és az *Oriolus galbula* (*aranymálínló-madár*, *aranymálú* és *aranymárny* a.), mert hivatalos neve: *sárgarigó*; *Oriolus oriolus*. A *csibehordókánya* hivatalos neve nem *hamvas varjú*, hanem *dolmányos varjú*, a *Phalacrocorax carbo*-é nem *kormorán* (*bűvár* a.), hanem *kárókatona*, az *aranymál-rigó*-é nem *aranymálínló*, hanem *sárgarigó* (de vö. a fentebb idézetteket: 19). A *dorongfarkú-cinege* nem kapott jelentést, a forrás alapján tehát nem értelmezhető. CHERNEL nagy-szerű munkája, a „Magyarország madarai” alapján ez — miként több más nyelvjárási madárnév is — pontosan azonosítható: *őszapó*, *Aegithalos caudatus*. A *csicsérgő*¹ szócikkéből hiányzik a latin szaknyelvi *Galerida cristata*. A madárnevekre l. Magyarország állatvilága. Madarak. XXI. Bp., 1973. A *csikászmadár* értelmezése: báránybégetésre emlékeztető hangú madárfajta. A forrásban szereplő leírás alapján pontosan megállapítható, hogy ez a madár a *sárszalonka*; *Gallinago gallinago* (ismét CHERNEL munkájára utalok).

Hangsúlyozni szeretném, hogy az említett következetlenségek nem vezetnek félre a szótár használóját. Némi utánjárással, más kézikönyvek segítségével hívásával ugyanis mindent megtudhat az olvasó. Ami szóvá tehető, az bizonyos lexikográfiai következetlenség. S az is a szótár anyagának tört hányadát jelentő növény- és állatneveknél csupán.

9. Az utalási rendszer egy-egy szótár információs értékét jelentős mértékben növelheti. Különösen áll ez a tájszótárakra: itt ugyanis az olvasó nem támaszkodhat nyelvérzékére, s csak ritka esetben sejtethi, hol, milyen címszó alatt érdemes még kereskednie. A tájszótár azonban nem szinonimaszótár, nem várható el tehát tőle, hogy biztosítsa, néhány szócikken elindulva, a vö.-k láncolata segítségével felgöngyölíthetjük egy-egy fogalom nyelvjárási elnevezéseit. E tekintetben az össznemzeti tájszótárak lehetőségei egyébként is korlátozottabbak, mint a regionális szótáraké, illetőleg tájszótáraké. Az utóbbiakban ugyanis azonos nyelvváltozat általában egyidejű nyelvállapotának szókinsét (illetőleg annak tájszói részlegét) írjuk le, az össznemzeti tájszótárak anyaga ezzel szemben különböző nyelvváltozatokból s általában különböző időpontokból származik. Mit vállalt az ÚMTsz. munkaközössége? Azt, hogy — az összetételek és az állandósult szókapcsolatok mellett — utal

a regionális szótárakra (SzamSz., CsángSz., OrmSz., SzegSz., SzlavSz., FTsz.) és a nyelvatlaszokra (ÖHA., KNyA., MNyA.) is. Aligha kell bizonyítani, milyen nagy szolgálatot tett ezzel a munkaközösség mindazoknak, akik táj-szavakat keresnek valamilyen okból. Megtudhatjuk a szótárból, hogy az idézett forrásokban milyen táj-szavakat találunk, s ezzel rengeteg, sokszor eredménytelen keresgéléstől szabadulunk meg. A szótárban egyéb utalások is vannak, ezekre l.: „Vö.-vel utalunk azokra a szócikkekre, amelyek a tárgy-szócikk anyagával, illetőleg annak egyik vagy másik részével valamiféleképpen összefüggenek... Efféle utalásokkal csak ott és akkor élünk, amikor ezek valamely adat pontosabb megértéséhez szükségesek, vagy hiányuk miatt fontos összefüggések elkerülhetnék a szótár használójának a figyelmét” (21). Ahogy látom, a többszörös keresztbe utalásoknál — helyesen — azt a racionális és gazdaságos megoldást követték, hogy a Vö.-s család egyik tagjánál sorolták fel valamennyi odatartozó tagot, a többinél csak arra az egyre utalnak, ahol valamennyi tagot felsorolták. Például: a *bábó*² szócikkében Vö.-vel utalnak a következőkre: *baballó*, *bábi*², *babica*,² *bábicskó*², *bábika*, *bábikó*³, *babilló*, *bábu*⁴; ezek szócikkében viszont csak a *bábó*²-re van utalás. Arra is van példa, hogy ezt nem tették, jöllehet meg lehetett volna tenni, l. *botrog*, *botorog*, *botlog*, *botolog*. A két tagú utalásoknál mindegyik tagnál szokás utalni a másikra, ahogy a *caflat* szócikkében utalnak a *ceflet*-re, a *ceflet* szócikkében pedig a *caflat*-ra. Néhány esetben féloldalas utalásokra bukkanhatunk: a *citromalma* szócikkében a *citrom*-ra való utalást találjuk, a *citrom* szócikkében nincs utalás a *citromalmá*-ra. A *boklya* szócikkében az *ága-boga* szócikkére utalnak, az *ága-boga* alatt nincs utalás. Igaz, a gyűjtőtől idézett magyarázó szövegben előfordul a *boklya* szó, tehát közvetetten mégiscsak felhívják az olvasó figyelmét. Annak megítélésében, hol van szükség utalásokra s hol nincs, természetesen eltérhet a szerkesztők és az olvasó véleménye. A *csirkekányá*-nál én például utalnék a *csirkehordó-kányá*-ra (és fordítva), az *arany márnny*-nál az *arany máln*-ra (és fordítva), ahogy a *bogárgomba* szócikkében utalnak a *bogárvesztő-gombá*-ra (és fordítva).

Az utalócímszavakkal nem takarékoskodott a munkaközösség, s ezt örömmel nyugtázzuk. Az egy szócikkbe kerülő szóalakok gyakran annyira eltérnek egymástól, hogy — ha nem utalnának rájuk abc rendi helyükön — nem találnánk meg őket, mert nem tudnánk, hol keressük őket (l. például *csicsörgő*¹⁻²: *csücsörgő*).

A szerkesztőség — csak helyeselhetően — arra az álláspontra helyezkedett, hogy az adatokat — grammatikai formájukat tekintve — változtatás nélkül veszik át a forrásokból. Ennek az a következménye, hogy az adatok jelentős része nem szótári alapalakban került be a szótárba. A szerkesztőség az adatok felsorolásakor paradigmatisz szempontról bizonyos sorrendet követett (l. 17). Az előző arról nem tájékoztat, hogy a toldalékolt alakot következetesen jelölni kívánják-e vagy sem, illetőleg hogy a jelölésben milyen szempon-
tokat követnek. A gyakorlat e tekintetben nem mutat egységes képet. A táj-szavak természetéből következően többször is előfordul, hogy egy-egy adat alak(tan)ilag nem világos, esetleg félreérthető. Ezek az esetek két típusba sorolhatók: a) ragosnak látszanak, jöllehet a nyelvjárásban alapalakúak (a *tulipánt*-típus) és b) ragosak, de ez nem derült ki egyértelműen a közölt adatból (például *āmas útēt* [= *almás ételt*]: *almás* a. Minden más esetben a ragokat ismerő magyar anyanyelvű olvasó — tehát a nem nyelvész is — könnyűszerrel megállapítja a címszó alapján, hogy a kérdéses szóalak ragos-e vagy

sem, s ha igen, milyen raggal bővült. Ha alaki és jelentésbeli tájszóról van szó, akkor a címszó köznyelvi, tehát számára is ismert alapot ad. Ha a kérdéses szó valódi tájszó, akkor sincs baj, mert jól tudja, hogy a címszó mindig az alapalakú tájszó köznyelviesített változata, tehát ahhoz lehet — és kell — viszonyítania. Nos, az ÚMTsz. következetesen jelöli a *tulipánt*-típust *rt* [= *rag-talan*] rövidítéssel (ha fontossági sorrendet kellene megjelölni a két típus között, ezt a típust fontosabbnak tekinteném). A ragos alakok jelölésében azonban fölöslegesen bőkezű megítélésem szerint. Ott is gyakran jelöl ugyanis ragos alakot, ahol erre véleményem szerint nem volna szükség, l. például *almacsutak*, *almalapu*, *almárium*, *álsruha*, *bálozás*, *bambuc*², *barázdaalj*, *barázdafenek*, *barázdatető*, *butyka*², *csűr*¹ stb. A szótár olvasójának a szemszögéből ez persze nem hiba, sőt. Lexigráfiai tekintetben azonban következetlenség.

10. Az Új Magyar Tájszótár a célnak, rendeltetésnek, amelyet tervezői, írói és szerkesztői neki szántak, maradéktalanul megfelel. Egyetlenegy lényeges kifogás nem emelhető vele szemben. A szótár lexikográfiai tekintetben magas színvonalú alkotás. A szóvá tett néhány pontatlanság, következetlenség óhatatlan velejárója minden nagyszabású munkának, de egy esetben sem vezeti félre az olvasót, legföljebb néhányszor némi keresgélésre kényszeríti. A lexikográfia új lehetőségeket is kereső próbálkozásai (például G. WAHRIG, *Anleitung zur grammatisch-semantischen Beschreibung lexikalischer Einheiten*. Tübingen, 1973.) csak szinkrón és homogén anyag leírásában ígérnek némi eredményt, olyan anyagában, amelyet szótározoói anyanyelvi fokon ismernek. Ezeket tehát még akkor sem alkalmazhatták volna az ÚMTsz. szócikkírói és szerkesztői, ha történetesen előbb, a szótár koncepciójának a kidolgozásakor már rendelkezésükre álltak volna.

Az ÚMTsz. megjelenésével a magyar nyelvtudomány olyan alapvető, soha el nem avuló, korszerűen megszerkesztett forrásanyaggal gazdagodott, amely méltán sorakozik nagy elődei mellé. Biztosak lehetünk abban, hogy „Színnyel szótárának méltó folytatása, a tudományos munka jól használható segédeszköze” (B. LŐRINCZY: MNy. LIX, 143) lesz. A szótár — mint a bevezetőben említettem — hasznos, értékes forrása — illetőleg az lehet, ha élnek vele! — több tudományágnak, s eltérő érdeklődésű és hivatású olvasóknak is. Az ÚMTsz. a hagyományos paraszti gazdálkodás és élet szókészletű enciklopédiája. Minthogy az, amit „hagyományos paraszti”-nak nevezünk, lassan nem is lesz már, e téren az újabb gyűjtések sem hozhatnak számottevő új anyagot. E szótárt tehát nem követheti ebben a tekintetben hozzá hasonló másik, s ez csak növeli fontosságát. Szűkebb tudományterületünkön e szótár elsősorban a következő kutatási ágaknak lesz alapvető munkaeszköze, gyakran konzultált és idézett forrása: szókészlettan, szóföldrajzi vizsgálatok, szótörténeti-etimológiai kutatások, jelentés- és szóképzéstan, az állandósult szókapcsolatok vizsgálata, hangtan. Ehhez azonban az is kell, hogy a nyelvészek ne úgy tekintsenek rá, mint csupán nyelvjáráskutatókat érintő munkára (l. IMRE SAMU sorait a nyelvatlással kapcsolatban: MNy. LXVII, 144).

Köszönet és elismerés illeti mindazokat, akik a szótár létrehozásában ilyen vagy olyan formában közreműködtek: a gimnazista diákoktól a nyelv- atlasz-gyűjtőkig, a cédulázóktól a főszerkesztőig, rég elhunyt önkéntes gyűjtőktől a mai fiatal munkatársakig, a Kartográfiai Vállalattól az Akadémiai Kiadóig. Türelmetlenül várjuk a még hiányzó köteteket!

KISS JENŐ

Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban

1. A gazdasági-társadalmi fejlődés eredményeként keletkezett új fogalmak nagy része a horvát és a magyar nyelvbe is német közvetítéssel, német szűrőn keresztül jutott el. A német szavak mindkét nyelvben elindultak a maguk útján, tehát vagy mint idegen szók beilleszkedtek az átvevő nyelvek morfológiai és szintaktikai rendszerébe, s így megtűrt vagy üldözendő szóként éltek tovább, vagy arra ösztönözték az átvevő nyelveket, hogy anyanyelvi szavakkal helyettesítsék őket. Mindkét nyelv német jövevényszavait alapos monográfiák dolgozzák fel. A legújabb ilyen témájú művek: H. STRIEDTER — TEMPS, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*. Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Slavistische Veröffentlichungen Bd. 18. Berlin, 1958. (a rövidítésekben: S-T.); E. SCHNEEWEIS, *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht*. Berlin, 1960.; G. KOBILAROV-GÖTZE, *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache*. Wiesbaden, 1972. E munkák a megelőző kutatások impozáns összefoglalásainak is tekinthetők, ám egyáltalán nem foglalkoznak a német szavak terjedésének (vagy inkább: hatásának, befolyásának) másik módjával, a tükörszavak, jelentésfordítások alkotásával. Ezt a hiányt regisztrálja ERDŐDI JÓZSEF is KOBILAROV-GÖTZE könyvéről írt elemző ismertetésében a bemutatott munkán túlmenően az egész magyar szakirodalomra vonatkozóan is (Nyr. XCVIII, 244). A magyar nyelv szláv tükörszavairól azóta napvilágot látott KISS LAJOS igen alapos, széleskörű forráskutatáson nyugvó műve: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*: NytudÉrt. 92. sz. Bp., 1976.

R. ZETT „Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode” című művének bevezetőjében említi, hogy eredetileg a szerb-horvát nyelv német tükörfordításait akarta feldolgozni, de a nehézségek láttán elállt tervétől, és a görög mintára keletkezett kifejezéseket dolgozta fel. Azóta M. RAMMELMEYER szentelt egy monográfiát a kérdésnek: *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*: Frankfurter Abhandlungen zur Slavistik Bd. 23. 1975. Monográfiája hatalmas anyagot dolgoz fel, s a tükörszavak tanulmányozásának kétségkívül alapvető művei közé tartozik. A szóanyag feldolgozása azonban külső és úgyszólván csakis formai jegyek alapján történt. Így rejtve maradt néhány olyan összefüggés, melyet a jelentés szerinti elemzés deríthetett volna csak fel. A magyar közvetítés lehetőségével egyáltalán nem is számol. Ennek megfelelően nem foglalkozik például a melléknévi igeneves, illetve a participiumszerű melléknevekkel alkotott szerkezetekkel, s ha említ is néhányat, azok meggyőző magyarázat nélkül maradnak (vö. I. NYOMÁRKAY, M. Rammelmeyer: *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*; rec. StSl. XXIII, 204—8). Ma is tanulságos B. UNBEGAUNNAK a szláv nyelvek tükörfordításait tárgyaló áttekintése, a „Le calque dans les langues slaves littéraires”: RES. XII, 19—48.

Hosszabb zágrábi tartózkodásom alatt különböző társadalmi rétegekhez tartozó egyének beszédében én is — mint előttem már mások — több német szóra és német mintára alkotott tükörszóra figyeltem fel. Ez késztetett arra, hogy a tükörszavak és jelentésfordítások közül megvizsgáljam azokat a német összetett szavakat, melyek élnek ugyan a horvát és részben a szerb beszélt nyelvben, de amelyeket mégis idegennek érznek, s helyettük főleg a horvát, kevésbé a szerb nyelvművelők helyettesítő szavakat vagy több szóból álló kifejezéseket alkottak. A horvát köznyelvben tehát számos németből átvett

idegen szó és ugyananak horvát megfelelője él egymás mellett, de ez korántsem jelenti azt, hogy a nyelvhasználatban a két szó egyenértékű. A következőkben főként olyan német összetett szavakat vizsgálók, melyek mint idegen szavak elég széles körben használatosak. Emellett azonban, mintegy annak bemutatására, hogy mennyire eltérnek a magyar és a horvát nyelv eszközei az említett összetételek visszaadásában, több olyan összetett szó magyar és horvát megfelelőit is egybevetem, melyeknél a német szó a horvát köznyelvben már remigen használható. Ezt egyúttal azért is teszem, hogy bemutassam, milyen segítséget nyújthat a (szerb-)horvát nyelv a magyar szóösszetételek elemzésén. Már itt meg kell említenem, hogy a felvett alaptípusokban felsorolt német szavaknak csak kis része él a mai magyarban mint meghonosodott idegen szó, s ezek is egyre inkább kiszorulnak a használatból. A tükörfordítások közül csak a német összetett főnevek egy részének megfelelőivel foglalkozom. A rendszerezés alapjául általában a szerb-horvát nyelv struktúráját vettem. Külön csoportban tárgyalom tehát azokat a fordításokat, melyek képzett szóval, összetétellel, melléknévi jelzős szerkezettel, előjárós kifejezésekkel vagy birtokos szerkezettel adják vissza a német összetett szót. Az egyes csoportokon belül kínákozó kiselv egységeket tárgykörök szerint igyekeztem elkülöníteni egymástól. Szóanyagomat elsősorban B. KLAČIĆ idegenszó-szótárából gyűjtöttem (*Rječnik stranih riječi*. Zagreb, 1962.). Mivel azonban a KLAČIĆ-nál talált ekvivalenciák a szótár természetétől adódóan gyakran inkább körülíró magyarázatok, mint valóságos fordítások, ellenőrzésként két közepes terjedelmű német–horvát szótárt is használtam (A. HURM, *Njemačko-hrvatski rječnik*. Zagreb, 1954.; G. ŠAMŠALOVIĆ, *Njemačko–hrvatski ili srpski rječnik*. Šesto izdanje, Zagreb, 1975., a rövidítésekben: ŠAMŠ.). Az összevetés egyben a nyelvhasználat ingadozásait is mutatja. Az anyag összeállításában módomb volt bizonyos mértékben arra is, hogy saját tapasztalataim alapján a köznyelvre is támaszkodjam.

2. A német és magyar összetett szónak a horvátban képzett szó felel meg: a) Szűkebb és tágabb értelemben vett helyiséget jelentő szavak: *badecimer* (*Badezimmer*) — *kupaonica* — *fürdőszoba*; *glashauz* (*Glashaus*) — *staklenik* — *üvegház*; *hintergrund* (*Hintergrund*) — *pozadina* — *hátter*; *hinterland* (*Hinterland*) — *pozadina*, *zaleđe* — *hátsóország*; *šlapruk* (*Schlagbrücken*, *bajor-osztrák Schlagprücke*, S-T. 197) — *klaonica* — *vágóhíd*; *sparkasa* (*Spar-kasse*) — *štedionica* — *takarékpénztár*; *wartcimer* (*Wartezimmer*) — *čekaonica* — *váró(szoba, -terem)*. — b) Berendezési tárgyak, háztartási eszközök neve: *fajercajg* (*Feuerzeug*) — *upaljač* és *upaljivač* (HURM) — *öngyújtó*; *fensterštok* (*Fensterstock*) — *doprozornik* — *ablakfa*; *geldtaška* (*Geldtasche*) — *novčanik*, *lisnica* és *novčarka* (HURM) — *pénztárca*; *hengemata* (*Hangematte*) — *visaljka* és *viseca mreža za ležanje* (HURM) — *függőágy*; *lampnširm* (*Lampenschirm*) — *sjenilo* és *zaslon na svjetlici* (HURM) — *lámpaernyő*; *ligeštul* (*Liegestuhl*) — *ležaljka*, *počivaljka* és *stolica za ležanje*, *naslonjač* (HURM) — *nyugágy*, *nyugszék*; *šnelzider* (*Schnellsieder*) — *kuhalo* — *gyorsfőző*, *gyorsforraló*; *šparherd* (*Sparherd*, m. *sparhelt*, *sparherd*) — *štednjak* — *takaréktűzhely*; *štaubzauger* (*Staubsauger*) — *usis(iv)jač* és *upijač prašine* (HURM) — *porszívó*; *tištuh* (*Tischtuch*) — *stol-njak* — *asztalkendő*, *abrosz*; *šulefla* (*Schuhflöfel*) — *nazuvnik*, *obuvača* és *nazuvač cipela* (HURM) — *cipőkanál*, *cipőhúzó*. — c) Személy vagy állat használati tárgya, ruhadarab: *buznhalter* (*Busenhalter*) — *grudnjak* és *prslučić* (HURM) — *melltartó*; *iberciger* (*Überzieher*) — *ogrtač* — *felöltő*; *nahthemd* (*Nachthemd*)

— *spavaćica* és *noćna košulja* (HURM) — *hálóing*; *ruksak* (*Rucksack*) — *uprtnjača* és *naprtnjaca* (HURM) — *hátizsák*; *halsband* (*Halsband*) — *ovratnik*, *ogrlica* — *nyakörv.* — d) Személyek foglalkozását (absztrakt síkon esetleg tulajdonságát, gúnyosan is) jelentő szavak: *cimerher* (*Zimmerherr*) — *podstanar* — *szobaúr*; a horvát *podstanar* 'albérlő' a német összetétel jelentés szerinti megfelelője. A *cimerher*-t éppúgy, mint a m. *szobaúr*-at a mai köznyelv és irodalmi nyelv már csak különleges stílushatás céljából, tehát színezett közlésben használja. További szavak: *pantoflriter*, *pantoflheld* (*Pantoffelritter*, *Pantoffelheld*) — *papuçar*, *vitez papuča* — *papucshős*; *štalmajster* (*Stallmeister*) — *konjušnik* — *istállómester*, — itt ismét konkrétabb funkcióra (lovakra) utaló horvátosítással van dolgunk. A német, illetve magyar mintát pontosan követő szóalkotás a jelen esetben lehetetlen, mivel a horvátban (és valamennyi szláv nyelvben) külön, az illető állat nevéből képzett szó van valamennyi istálló- és ólfajtára. További szavak ebből a jelentéskörből: *štumadla* (*Stubenmädchen*, bajor-osztrák *Stubmadl*, S-T. 213) — *sobarica* — *szobalány.* — e) Egyéb: *bakenbart* (*Backenbart*) — *zalisci* — *poľaszakáll*; *klecnbrot* (*Klötzenbrot*, bajor-osztrák *Kletzenbrot*, S-T. 144) — *kolednik* — *gyümölcskenyér*; *prajsblat* (*Preisblatt*) — *cjenik* — *árlap*; *sonenštih* (*Sonnenstich*) — *sunčanica* — *napszúrás*; *tašngeld* (*Taschengeld*) — *džeparac* — *zsebpénz*. A magyar könnyen alkot szóösszetételt, akadálytalanul él a szókincszgyarapítás e módjával. Az itt ismertetett horvát szavak jórésze szerb nyelvterületen nem használatos.

3. A német szóösszetételnek a magyarban és a horvátban egyaránt összetett szó felel meg. Ebbe a csoportba aránylag kevés szó tartozik, a horvát ugyanis nem szívesen kapcsol össze két főnevet, különösen akkor nem, ha a második tagnak nincs igei jelentésmagja, mint pl. *paromlin* 'gőz-malom', *drvored* 'fa-sor'. Az igével rokonítható második tag állhat mint puszta igető: *domobran* 'hon-véd', *vodopad* 'víz-esés', de kaphat képzőt is, mint pl. *zemljoradnik* 'föld-műves', *svinjogojstvo* 'sertés-tenyésztés', *knjigoveznica* 'könyv-kötészet'. Az ilyen összetételek (különösen az első típus) szokatlanságát jelzi az is, hogy helyettük a mai nyelv sok esetben más szerkezetű kifejezést használ, amire az egyes szavaknál utalok. Az ide tartozó szavak valamilyen foglalkozást, munkakört jelentenek: *birgermajster* (*Bürgermeister*) — *gradonačelnik* (de *gradski načelnik* is!) — *polgármester*; *cantechniker* (*Zahntechniker*) — *zubo-techničar* (de *zubni techničar* is!) — *fogtechnikus*; *hauzmajster* (*Hausmeister*) — *kućepazitelj* és *pazikuća*, *nastojnik kuće* (HURM), melyek lehetnek a m. *házfelügyelő* megfelelői is, mely újabban szélesebb körben használatos, mint a *ház-mester*. Ennek két oka is lehet. Egyrészt a *felügyelő* pontosabban jelöli meg az illető személy munkakörét, másrészt pedig a *mester* szóhoz a múltban enyhe lekicsinylő, lenéző, alárendeltséget éreztető hangulat is tapadt. További szavak: *holchaker* (*Holz hacker*) — *drvosječa* — *favágó*; *vaserlajtung* (*Wasserleitung*) — *vodovod* — *vízvezeték*. A magyar szóról szellemesen jegyzi meg SZILY (NyÚSz. I, 239), hogy „amit nem bírt megtenni a *ductus*, megtette a *leitung*”. Szavunk korábbi alakja ugyanis mint a latin *aqueductus* tükörszaváé: *vízbevétel*, *víz-tárolás* volt. Azok közül a tükörfordítások közül, melyek esetében maga a német szó már nem használatos, de amelyek alkalmasak arra, hogy a horvát és a magyar közötti különbségeket jobban érzékelhessük, *Rammelmeyer* alapján a következőket kell még ebbe a csoportba sorolnunk: *brakolomac* — *Ehebrecher* — *házasságtörő* (ma inkább *preljubnik*), *brakolom* — *Ehebruch* — *házasságtörés* (ma inkább *preljub*); *brodogradilište* — *Schiffswerft* — *hajóépítő (üzem)*

(ma: *dok, skver*); *brodogradnja* — *Schiffbau* — hajóépítés; *časopis* — *Zeitschrift* — folyóirat; *čovjekoljubac* — *Menschenfreund* — emberbarát; *čovjekoljublje* — *Menschenliebe* — emberszeretet, emberbarátság; *djelokrug* — *Wirkungskreis* — hatáskör (ma *nadležnost* 'illetékesség' is); *djelovoda* — *Werkführer, Geschäftsführer* — munkavezető (ma *poslovođa* is, az előbbi inkább 'ügyvezető' jelentésben); *domobran* — *Landwehr* — honvéd (ez a szó a mai köznyelvben már nem él. Keletkezésében szerepe lehetett a m. *honvéd* szónak is; a horvát szó legtöbbször M. Krleža műveiben fordul elő, de archaikus voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a tankönyvek és kritikai kiadások lábjegyzetben mindig megmagyarázzák); *drvored* — *Allee* — fasor; *drvorez* — *Holzschnitt* — fametszet; *drvočisak* — *Holzdruck* — fanyomás, fanyomat; *glavobolja* — *Kopfschmerz* — fejfájás; *grlobolja* — *Halsschmerz, Halsweh* — torokfájás, nyakfájás; *hvalospjev* — *Lobgesang* — hálaének, dicséret ének; *igrokaz* — *Schauspiel* — játékszín (a szó szerkezete kétségtelenné teszi, hogy itt nem a német minta közvetlen fordításáról, hanem a m. *játékszín* tükörfordításáról van szó; ma inkább *prizor, kazališni komad* használatos); *jezikoznavstvo* — *Sprachwissenschaft* — nyelvtudomány (ma *jezikoslovje* és *lingvistika* inkább); *kamenolom* — *Steinbruch* — kőfejtő; *kišobran* — *Regenschirm* — esernyő; *knjigovezač, knjigoveža* — *Buchbinder* — könyvkötő; *knjigoveznica* — *Buchbinderei* — könyvkötészet; *kolodvor* — *Bahnhof* — pályaudvar; *kostolom* — *Knochenbruch* — csonttörés (ma *prijelom kosti, lom kosti* is); *krugoval* — *Rundfunk* — rádió (ma csak *radio*); *krvotok* — *Blutkreislauf* — vérkeringés (ma *optok krvi* is); *parobrod* — *Dampfschiff* — gőzhajó (ma *parni brod*); *parostroj* — *Dampfmaschine* — gőzgép (ma *parni stroj*); *paromlin* — *Dampfmühle* — gőzmalom (ma *parni mlin*); *rukoljub* — *Handkuß* — kézcsók; *svinjogojstvo* — *Schweinezucht* — sertésenyésztés; *svjetlomjer* — *Lichtmesser (Photometer)* — fénymérő; *svjetogled* — *Weltanschanung; Weltsicht* — világnézet (ma csak *nazor o životu, o svijetu* és *naziranje na svijet*); *štrajkolomac* — *Streikbrecher* — sztrájkktörő (ma *prekidač štrajka*); *tjelohranitelj* — *Leibgardist* — testőr (ma *tjelesni stražar*); *tjelovježba* — *Leibesübung* — testgyakorlás; *vatrogasac* — *Feuerlöscher* — tűzoltó; *vidokrug* — *Horizont, Gesichtskreis* — látóhatár; *látókör* (ma *obzor, zrenik*); *vodopad* — *Wasserfall* — vízesés (ma *slap, buk, brzak* is); *vodostanje, vodostaj, vodostoj* — *Wasserstand* — vízállás (ma *visina vode* is); *zlatokovac* — *Goldschmied* — aranyműves, (ma csak *zlatar*); *zemljopis* — *Erdkunde* — Geographie — földrajz; *zemljoradnik* — *Landarbeiter* — földműves; *zemljotres* — *Erdbeben* — földrengés; *zubobolja* — *Zahnschmerz, Zahnweh* — fogfájás. Mint láttuk, a horvát nyelvi szóösszetételek egy része kifejezetten archaikus színezetű. Keletkezésük a horvát nyelvújítási mozgalom idejére nyúlik vissza. Mivel az effajta szóösszetételek alkotása a nyelvtől idegen, sok összetett szó képtelen volt meghonosodni annak ellenére, hogy mind a német, mind a magyar hatás ezt segítette volna elő. Kiküszöbölésük általában háromféle módon ment végbe (s megy folyamatosan napjainkban is): melléknemes szerkezettel pl. *tjelesni stražar*, birtokos szerkezettel, pl. *prekidač štrajka* és egyszerű szavakkal, pl. *preljubnik, prizor, nadležnost*. E három eljárás mellett gyakran inkább idegen szót is alkalmaznak összetétel helyett, pl. *geografija, dok, skver, lingvistika*. Ez utóbbi eljárás azonban inkább a nyelvterület keleti részére jellemző. A szóösszetételek ilyenfajta elemzése ismételtelen arról győző meg bennünket, hogy a magyarban szinte nem is lehetne pótolni a kifejező, frappáns és a nyelv természetével teljes összhangban levő szerkezeteket.

4. Népes csoportot alkotnak azok a német szóösszetételek, melyeknek a horvátban jelző szerkezet felel meg: a) A horvát nyelvi szó szerkezet jelzője az összetétel első tagjából alkotott melléknév. A szűkebb csoportokat a magyar nyelvi megfelelések alapján alakítottam ki: 1. A magyar szóösszetétel első tagja ragtalan főnév: *blickrig* (*Blitzkrieg*) — *munjeviti rat* — villámháború; *blutdruk* (*Blutdruck*) — *krvni pritisak* (vagy *tlak*) — vérnyomás; *canpasta* (*Zahnpaste*) — *zubna pasta* (ma *zubna krema* is) — fogpaszta; *canštajn* (*Zahnstein*) — *zubni kamen(ac)* — fogkő; *dratajnzac* (*Drahteinstanz*) — *žičani uložak* — sodronybetét; *drukfeler* (*Druckfehler*) — *štamparska pogreška* — sajtóhiba, nyomdahiba; *folksfest* (*Volksfest*) — *narodno veselje* — népi ünnepély; *heldentenor* (*Heldentenor*) — *junački tenor* — hőstenor; *kamermuzik* (*Kammermusik*) — *komorna glazba* — kamarazene; *kunstvole* (*Kunstvolle*) — *umjetna vuna* — műgyapjú; *lebensraum* (*Lebensraum*) — *životni prostor* — élettér; *mašingever* (*Maschinengewehr*) — *strojna puška* — géppuska, gépfegyver; *modeblat* (*Modeblatt*) — *modni list*, *modni žurnal* — divatlap; *naturšnica* (*Naturschnitzel*) — *naravni odrezak* — natúrszelet; *placmajster* (*Platzmeister*) — *tržni nadzornik* — piacfelügyelő (vö. *házfelügyelő*); *postfah* (*Postfach*) — *poštanski pretinac* — postafiók; *roshar* (*Rosshaar*) — *konjska struna* — lószőr; *sajdnpapir* (*Seidenpapier*) — *svileni papir* — selyempapír; *šprahfeler* (*Sprachfehler*) — *jezična pogreška* — beszédhiba; *štajeramt* (*Steueramt*) — *porezni ured* — adóhivatal; *štajnkol* (*Steinkohl*) — *kameni ugljen* — kőszén; *štaldrat* (*Stahldraht*) — *čelična žica* — acélhuzal; *štamgast* (*Stammgast*) — *stalan gost* 'állandó vendég' (kissé magyarázó jellegű jelentésfordítás) — *törzsvendég*; *silberfuks* (*Silberfuchs*) — *srebrna lisica* — ezüstróka; *tirgarn* (*Tiergarten*) — *zoolóški vrt* — állatkert; *umgangšprache* (*Umgangssprache*) — *saobraćajni jezik* — köznyelv; *vajnštajn* (*Weinstein*) — *vinski kamen* — borkő. 2. A magyar szóösszetétel első tagja folyamatos melléknévi igenév: *hakštok* (*Hackstock*) — *mesarski panj* 'mészáros-tőke' (magyarázó jelentésfordítás) — *vágótőke*; *renban* (*Rennbahn*) — *trkačka staza* — futópálya; *versenydpálya*; *šrekšus* (*Schreckschuß*) — *zatrašni hitac* — riasztólövés. 3. A magyar szóösszetétel első tagja -i vagy -s képzős (tehát valahová való tartozást, valamivel való ellátottságot jelentő) melléknév: *hausklajd* (*Hauskleid*) — *kućna haljina* — háziruha, otthonka; *hausrok* (*Hausrock*) — *kućni kaput* — házikabát; *hausfrajnd* (*Hausfreund*) — *kućni prijatelj* — házi barát; *krigsgefangene* (*der Kriegsgefangene*) — *ratni zarobljenik* — hadifogoly; *krigsmarine* (*Kriegsmarine*) — *ratna mornarica* — haditengerészet; *nahtkastn* (*Nachtkasten*) — *noćni ormarić* — éjjeliszekrény; *nahtopf* (*Nachtopf*) — *noćna posuda* — éjjeli(edény); *rajzefiber* (*Reisefieber*) — *putna groznica* — útiláz; *libesbrif* (*Liebesbrief*) — *ljubavno pismo* — szerelmeslevél; *salcštangla* (*Salzstange*, *bajor-osztrák Salzstanglein*: S-T. 189) — *slani klipić* — sósrúd (sósztangli). — b) Az összetétel első tagja mindhárom nyelvben melléknév, amely tartalmilag a második tagot minősíti, valamely jellemző (megkülönböztető) tulajdonságát határozza meg: *blaufuks* (*Blaufuchs*) — *plava lisica* — kék róka; *foltrefer* (*Volltreffer*) — *pun pogodak* — telitalálat; *frajkarta* (*Freikarte*) — *slobodna ulaznica* — szabadjegy; *frajštos* (*Freistoß*) — *slobodan udarac* — szabadrúgás; *hauptrefer* (*Haupttreffer*) — *glavni zgoditak* — főnyeremény; *klajnbirger* (*Kleinbürger*) — *malograđanin* (megkülönböztetésül a *mali građanin*-től, vö. m. *kispolgár* — *kis polgár*) — *kispolgár*; *kurcšlus* (*Kurzschluß*) — *kratki spoj* — rövidzárlat; *lautšpreher* (*Lautsprecher*) — *glasnogovornik* — hangosbeszélő; *platfus* (*Platfuß*) — *ravno stopalo* — teletalp (lúdtalp). A *malograđanin* szó kapcsán meg kell jegyezni, hogy az egyes fogalmak közötti

különbség érzékeltetésére ilyen esetekben a magyarban csak az egybe- vagy különírás eszköze áll rendelkezésre, míg a horvát ezt a különbséget alaki eszközökkel is ki tudja fejezni. — c) A német és magyar összetett szónak a horvátban olyan jelzős szerkezet felel meg, melynek jelzője az összetétel első tagjából képzett birtokos melléknév: *fiššupa* (*Fischsuppe*) — *riblja juha* — *halleves*; *fištran* (*Fischtran*) — *riblje ulje* — *halolaj* (*csukamájolaj*); *genzemarš* (*Gänsemarsch*) — *gušćji hod* — *libasor*; *kinderbet* (*Kinderbett*) — *dječji krevet* — *gyermekágy*; *kinderšpil* (*Kinderšpiel*) — *dječja igra* — *gyerekjáték*; *kinderštube* (*Kinderstube*) — *dječja soba* — *gyerekszoba*; *kindervagn* (*Kinderwagen*) — *dječja kolica* — *gyerekkocsi*; *hinnerauge* (*Hühnerauge*) — *kurje oko* — *tyúkszem*; *nimandsland* (*Niemandland*) — *ničija zemlja* — *senkiföldje*; *rajspulver* (*Reispulver*) — *rižino brašno* — *rizspor*.

5. A német összetett szók visszaadásának a horvátban igen gyakori formája a viszonyozós szerkezet. Ez az analitikus eljárás az összetétel előtagját, a meghatározó részt mintegy értelemszerűen felbontja aszerint, hogy a cél, rendeltetés, eredet, állapot, mód, irány, alkalom, társítás stb. . . képzele rejlik-e benne. Így a különböző viszonyozók, mint *za*, *u*, *s(a)*, *na*, *od* félreérthetetlenül jelzik a meghatározó tag funkcióját. Ez gyakran a kétértelműség elkerülésére is szolgálhat. Pl. a német *Holzschraube* 'facsavar' jelentheti a fából készült csavart, de jelentheti a famunkához használt fémcsavart is. A horvát megfelelő az előbbi esetben jelzős szerkezettel *drveni vijak* 'fából való csavar' lesz, a másik esetben pedig *vijak za drvo* 'fához való csavar' (ŠAMŠ.); a rendeltetést a *za* viszonyzó fejezi ki. Az előjárás szerkezetek tehát tulajdonképpen körülírások. Szemantikai világosságukkal szemben (s ez áll valamennyi viszonyozós szerkezetre) hátrányuk az, hogy gyakran négy, sőt öt szóból is állnak, terjengősek, és nehezen tudnak egységes alakban megrögződni. A német — horvát szótárak értelmezései ebben a tekintetben gyakran eltérnek egymástól.

Az egyik leggyakoribb viszonyzó a *za*, amely célt, rendeltetést jelöl. Az ide tartozó szavak legtöbbje jelentés tekintetében igen szorosan kapcsolódik a mindennapi élethez: bútordarabok, edények, berendezési tárgyak neve sorolható elsősorban ide: a) A német szóösszetételnek a magyarban jelöletlen összetétel felel meg: *bešteck* (*Eßbesteck*) — *pribor za jelo* — *étkészlet*; *bihersrank* (*Bücherschränk*) — *ormar za knjige* — *könyvszekrény*; *blumenštender* (*Blumenständer*) — *stalak za cvijeće* — *virágállvány*; *canpulver* (*Zahnpulver*) — *prašak za čišćenje zubi* és *zubni prašak* vagy *prašak za zube* (SAMŠ.) — *fogpor*; *lipnštift* (*Lippenstift*) — *rumenilo za mazanje usnica*, *crvenilo* (*ruž*) *za usne* — *ajakrúz*; *meblštof* (*Möbelstoff*) — *sukno za tapetiranje* *namještaja* és *sukno za namještaj* (HURM) — *bútorszövet*; *meblvagn* (*Möbelwagen*) — *kola za prijevoz pokućstva*, *namještaja* — *bútorszállító kocsi*; *mistkibla* (*Mistkübel*) — *posuda za smeće* — *szeméttödör*; *mistšaufl* (*Mistschaukel*) — *lopata za smeće*, *smetlara* és *smećara* (HURM) — *személlapát*; *rajscajg* (*Reißzeug*) — *pribor za (tehničko) crtanje* — *rajzeszköz*; *regenmantl* (*Regenmantel*) — *ogrtić za kišu*, *kišna kabanica* — *esőkabát*; *rumpelkammer* (*Rumpelkammer*) — *prostorija za ostavu nepotrebnih stvari* (*ropotarnica* is) — *lomtár*; *rundholz* (*Rundholz*) — *oblo drvo za loženje* — *gömbfa*; *senkgrub* (*Senkgrube*) — *jama, rupa za zahodsku ili stajšku nečist*, *jama za nečistoću* — *emésztőgödör*, *pöcegödör*; *šupertla* (bajor-osztrák *Schuhbörtel*: S-T. 313) — *vezica za obuću* — *cipőzsinór*, *cipőpertli*. — b) Az összetétel első tagja a németben igető, a magyarban viszont folyamatos

melléknévi igenév, mely könnyen főnevesülhet és önállósulhat. A folyamatos melléknévi igenév magyar nyelvbeli produktivitásáról s a horvátra gyakorolt hatásáról még lesz szó. Ebbe a csoportba tartoznak: *bademantl* (*Bademantel*) — *ogrtač za ogrtanje poslije kupanja* — *fürdőköpeny*; *bakpulver* (*Backpulver*) — *prašak za dizanje tijesta* és *prašak za pečenje kolača* (HURM) — *sütőpor*; *hackbret* (*Hackbrett*) — *daska za sječenje mesa* és *kuhinjska daska za sječenje (mesa)* (HURM) — *vágódeszka*; *izolirband* (*Isolierband*) — *traka za izoliranje (električnih žica)* — *szigetelőszalag*; *kauguma* (*Kaugummi*) — *guma za žvakanje* — *rágógumi* (a köznyelvben csak *rágó*); *šeflefla* (*Schöpföffel*) — *velika žlica za grabljenje jela* és *velika kašika za vađenje*, valamint *zahitača, varjača, kutlača* (HURM) — *merőkanál*; *rajthozne* (*Reithose*) — *hlače za jahanje* — *lovaglónadrág*; *rauhcimer* (*Rauchzimmer*) — *prostorija za pušenje, pušionica* — *dohányzó (szoba)*; *servitiš* (*Serviertisch*) — *stolić za posluživanje pri jelu* — *tálaló (asztal)*; *slagverk* (*Schlagwerk*) — *mehanizam za izbijanje (u satu)* — *ütőmű*; *špajzevagn* (*Speisewagen*) — *kola za ruča (av)anje* — *étkezőkocsi*. — c) A magyar összetétel előtagja ragtalan főnév, utótagja folyamatos melléknévi igenév: *knišicer* (*Knieschützer*) — *štitnik za koljena* — *térdvédő*; *šinbajnsicer* (*Schienbeinschützer*) — *sípcsontvédő*; *kostšala* (*Kostschale*) — *posuda za nošenje hrane* — *ételhordó*. — d) A következő magyar szóösszetételekben az előtag -s képzős melléknév: *supntopf* (*Suppentopf*), *supšisla* (*Suppenschüssel*) — *zdjela za serviranje jela* — *levesestál*; *knohteler* (*Knochenteller*) — *tanjurić za kosti* — *csonostányér*.

Noha a körülírások legelterjedtebb viszonzyszava a *za*, szép számmal bukkanunk egyéb előljárókkal alkotott szerkezetekre is.

6. Szó szer ke ze te t e k u e l ő l j á r ó v a l: a) *u + acc.*: eza szerkezet irányt jelöl: *kofšus* (*Kopfschuß*) — *hitac u glavu* — *fejlövés*; *sajtnšprung* (*Seitensprung*) — *skok u stranu* — *oldalugrás, félrelépés* (a horvátban éppúgy, mint a magyarban, átvitt értelemben is). Hasonlóan figyelhető meg mindez a következő szavakban is: *Bergtour* — *izlet u goru* — *hegyitúra* (a hegyekbe való túra); *Hafeneinfahrt* — *ulaz u luku* — *kikötőbejárat* (a kikötőbe való bejárat); stb. — b) *u + loc.*: leggyakrabban konkrét helyet jelöl: *tišlada* (*Tischlade*) — *ladica u stolu* — *asztalfiók*; *magnkramf* (*Magenkrampf*) — *grč u želucu* — *gyomorgörcs*; továbbá: *Randsiedlung* — *naselje u predgrađu* — *peremtelepülés* (az elővárosokba n való település); *Sacklaufen* — *utrka u vrećama* — *zsákba-futás* (zsákba n való futás); *Badekur* — *liječenje u kupkama* — *fürdőkúra* (a fürdőbe n való kúra); *Fensterkissen* — *jastučić u prozoru* — *ablakpárna* (az ablakba n levő párna), és még sok hasonló. Az *u + loc.* szerkezet jelölhet továbbá elvont, képes helyet, módot, valamire való tekintet és állapotot is: *buntdruk* (*Bunddruck*) — *štampanje u više boja* — *színesnyomás*; *šenhajtsfeler* (*Schönheitsfehler*) — *nedostatak u ljepoti* — *szépséghiba*; *štaubcuker* (*Staubzucker*) — *šećer u prahu* — *porcukor*; ezekhez hasonlóan: *Schönheitskonkurrenz* — *natjecanje u ljepoti* — *szépségverseny* (a szépségbe n, a szépség tekintetében való verseny); *Niveaudifferenz* — *razlika u razini* — *színvonalkülönbség, nívókülönbség* (a színvonalba n, a színvonalt tekintetében való különbség).

7. A s(a) viszonzyszó szer ke ze te t e k valaminek a részét, tartozékát, valaminek a megkülönböztető anyagát, járulékát fejezik ki: *cvečknedle* (*Zwetschenknödel*) — *okruglice sa šljivama* és *valjušak sa šljivom*

(HURM) — szilvdsgombóc; *filčšue* (*Filzschuh*) — cipele *s* *podstavkom od filca* — nemezcipő; *šreckpistolja* (*Schreckpistole*) — *pistolja sa slijepim mecima* — riasztópisztoly ('vaktöltéses pisztoly'); *šteknperd* (*Steckenpferd*) — *štap sa konjskom glavom* — vesszőparipa. Ezekhez hasonlóan: *Beizjagd* — *lov sa sokolom* — sólyomvadászat (sólyomm a l együtt való vadászat); *Butterbrot* — *kruh s maslacem* — vajaskenyér (kenyér vajj a l); *Federhut* — *šešir s parjenicom* — tollaskalap (kalap toll a l); *Puppenspiel* — *igra s lutkama* — bábjáték (bábokk a l való játék, a bábú azonban nem egyszerűen csak eszköze a játéknak).

8. A *s(a)* viszonzyszós szerkezettel rokon jelenség, amikor a német összetett szót (jelentésének megfelelően) a horvát *p u s z t a i n s t r u m e n t a l i s e s e t t e l* adja vissza. Ilyenkor világos, hogy a minősítő tag az alaptagban kifejezett cselekvés, történés eszköze. A következő példák alig-alig élnek idegen szóként, legfeljebb csak a németes műveltségű idősebb zágrábiak nyelvében: *Bilderhandel* — *trgovina slikama* — *képkereskedés* (képekk e l való kereskedés); és ugyanígy szinte valamennyi ebbe a jelentéskörbe tartozó szó, mint pl.: *Eisenhandlung* — *trgovina željezom* — *vaskereskedés*; *Fischhandel* — *trgovina ribom* — *halkereskedés* (ugyanígy a kereskedőt jelentő összetételek is!); *Jacht* — *fahrt, Schifffahrt* — *vožnja jedrilicom, lađom* (bár az utóbbi helyett egyre inkább *plovidba* használatos, vö. ŠAMŠ. is); *Kaltwasserkur* — *liječenje hladnom vodom* — *hidegvízcura*; *Kartenspiel* — *igra kartama* (de *igra karata* is) — *kártyajáték*; *Nadelstich* — *ubod iglom* (de *ubod igle* is) — *tűszúrás* ('tűvel való szúrás' és 'a tű-(nek) a szúrása' is); *Rundfunkübertragung* — *prijenos radijem* — *rádióadás*; *Wasserversorgung* — *opskrba vodom* — *vízellátás*.

9. A *na* viszonzyszóval alkotott szerkezeteket ismét két csoportba lehet osztani: a) *na* + acc.: a működés vagy az elkészítés módját jelölik, mint pl.: *cugšue* (*Zugschuh*) — *cipele na poteg* — *cúgoscipő*; *šibetir* (*Schiebetür*) — *vrata na pomak, na posmik* — *tolóajtó*; *špiglaj* (*Spiegelei*) — *jaje na oko* — *tükörtojás*. Ez a fordítási mód figyelhető meg azon német összetételek visszaadásában is, melyek idegen szóként egyáltalán nem élnek a köznyelvben, vagy csak elvétve lehet találkozni velük szűkebb rétegek nyelvhasználatában: *Weltanschauung* — *naziranje na svijet* (*nazor o životu* is) — *világnézet*. Az első horvát változat szó szerint 'világra való nézés'-t jelent, a második már inkább magyarázó jellegű, 'az életről való nézet'-et jelenti. Az említettekhez hasonlóan: *Schaubendampfer* — *parobrod na vijak* — *csavar-gőzös* (csavar a járó, működő gőzös); *Bieraufschlag* — *porez na pivo* — *söradó* (a sörr e kivetett adó); *Salzsteuer* — *porez na sol* — *sóadó* (a sór a kivetett adó); *Entenjagd* — *lov na patke* — *vadkacsavadászat* (vadkacsákr a való vadászat vö. *sólyomvadászat*, melynek horvát nyelvi alakja világosan mutatja, hogy az tulajdonképpen sólyommal együtt való vadászat); *Kopfjagd* — *lov na ljude* — *fejvadászat* (emberek e való vadászat). — b) A *na* + loc. viszonzyszós szerkezet vagy valamilyen cselekvésnek, történésnek a helyét jelenti, vagy valamilyen tárgynak statikus helyét. Ide tartoznak a következő összetételek (és több hozzájuk hasonló szerkezet): *Bodenturnen* — *gimnasticiranje na tlu* — *talajtorna* (a talajo n végzett torna); *Eisspiele* — *igre na ledu* — *jégjáték(ok)* (a jég e n való játék); *Eishöhle* — *špilja na ledu* — *jégbarlang* (a jég b e n, jég e n levő barlang); *Eckstübchen* — *sobica na uglu* — *sarokszoba* (a sarok b a n levő szoba); *Eckstisch* — *stol na uglu* — *sarokasztal* (a sarok b a n levő asztal); *Eckschrank* — *ormar na uglu* — *sarokszekrény* (a sarok b a n levő szekrény); *Uhrzeiger* — *kazaljka*

na satu — óramutató (az óra n levő mutató); *Wandleuchter* — *sviječnjak na zidu* — *falilámpa* (a falo n levő lámpa); *Wandmalerei* — *slikanje na zidu* (de *zidna slikarija*, *zidno slikarstvo* is) — *falfestészet* (a falo n való festés, a falra való festés); *Wandspiegel* — *ogledalo na zidu* — *falitükör* (a falo n levő tükör), stb. .

10. Az *od* viszony szós szerkezetek okra, eredetre, valaminek (nyers)anyagára utalnak. A horvátban az elmondottak mellett ez az előljárószó egyszerű birtokviszony kifejezésére is szolgálhat. Ez más szláv nyelvekben is előfordul, de a horvátban az olasz *di* és a német *von* erős hatásával kell számolni. Ide tartoznak: *kitnkes* (*Quittenkäse*) — *suh pekmez od dunje* — *birs(alma)sajt* (birsalmából készített sajt, illetve a horvát szó szerkezet értelmezése szerint: 'száraz lekvár'); *rajskoh* (*Reiskoch*) — *vrsta kolača od riže* — *rizskóh* (rizsből készített kóh, illetve édességfajta); *lahkrampf* (*Lachkrampf*) — *grč od smijeha* — *nevetőgörcs* (a nevetéstől mint októl bekövetkezett görcs); *vajnkampf* (*Weinkrampf*) — *grč, zagrcnuće od plača* — *sírógörcs* (a sírástól mint októl bekövetkezett görcs, görcsös sírás). Hasonló szerkezetek: *Abhandeln* — *raspravljanje, popuštanje od cijene* — *lealkudás, árendedmény* (az árba való engedmény); *Akazienallée* — *drvo red od bagrema* — *akácsor* (akácokból álló fasor); *Blätterschmuck* — *ures od lišća* — *lombdísz, levéldísz* (lombból készített dísz); *Bohnensuppe* — *juha od graha* — *borsóleves* (borsóból készített leves); *Brandschaden* — *šteta od požara* — *tűzkár* (a tűztől, a tűz által okozott kár); *Drahtbürste* — *oštra kefa od žice* — *drótkefe* (éles drótból készült kefe); *Fettfleck* — *mrlja od masti* — *zsírfolt* (a zsírtól eredő, zsír által okozott folt); *Gipsverband* — *zavoј od sadre* — *gipszkötés* (gipszből készített kötés); *Lampenlicht* — *svjetlost od svjetiljke* — *lámpafény* (a lámpából, a lámpától származó, eredő fény); *Knochenasche* — *pepeo od kosti* — *csonthamu* (csontból származó, eredő hamu); *Hungerstod* — *smrt od glada* — *éhségtől* (éhségtől okozott halál); stb.

Az *od* előljáró akkor fejez ki birtokviszonyt, ha valamilyen egésznek és részének vagy tartozékának kapcsolatát jelenti (általában tárgyakkal): *Fensterflügel* — *krilo od prozora* — *ablakszárny* (az ablak szárnya); *Flaschenhals* — *grlo od boce* — *üvegnyak* (az üveg nyaka); *Pfeilspitze* — *vrh od strijele* — *nyílhegy* (a nyíl hegye); *Stuhlbein* — *noga od stolca* — *székláb* (a szék lába); *Wagenrad* — *kotač od kola* — *kocsikerek* (a kocsi kereke); *Zimmerschlüssel*, *Stubenschlüssel* — *ključ od sobe* — *szobakulcs* (a szoba kulcsa). Érdekes, hogy ehhez az utolsó összetételhez hasonló magyar nyelvi szerkezeteket idéz HADROVICS LÁSZLÓ (A funkcionális magyar mondatlan alapjai 138) Mikszáth nyelvéből: „— Bubenik, a kulcsokat! — Milyen kulcsokat? — ... A kék szobától. Hozd utánunk!” A másik példa: „Tűnődtek rajta, hogy *mitől* lehet az a kulcs, hogy a miniszter olyan fontosnak tartja? Talán *a megyeháztól*?” Ezeket a szerkezeteket a szerző a német *von* tükörfordításainak tartja. Lehetséges azonban, hogy éppen Mikszáth nyelvében szláv (közelebről: szlovák) hatással kell számolnunk.

11. A német összetett szavak horvát nyelvi megfelelései között találunk *p u s z t a* (előljárószó nélküli) *e s e t t e l s z e r k e s z t e t t k ö r ü l í r á s o k a t* is. Közöttük két csoportot különíthetünk el: a) körülírás birtokos esettel; b) instrumentálissal. — a) A birtokos szerkezetet a horvát nem kedveli, ezért az ide tartozó kifejezések száma viszonylag kevés: *drebnh* (*Drehbuch*) — *knjiga snimanja* — *forgatókönyv*; *fusbad* (*Fußbad*) — *pranje nogu* (de *kupelj*

za noge és kupanje nogu is) — lábfürdő; hercklopfn (Herzklopfen) — lupanje srca — szívdobogás; kunsthistoričar (Kunsthistoriker) — povjesničar umjetnosti — mű(vészet)történész; meblštik (Möbelstück) — komad pokućstva — bútordarab (átvitt értelemben is.) — b) Az instrumentalis szerkezeit a 8. pontban már tárgyaltuk.

12. Tulajdonképpen csak hosszadalmas, értelmezésszerű magyarázatot találunk a következő összetett szavakra az idegen szavak szótárában, ugyanezeknek a szavaknak azonban pontos magyar nyelvi megfelelőjük van: bankšpere (Banksperre) — bankzárlat; šperštunde (Sperrstunde) — záróra. Az elsőt az obustava plaćanja ('a kifizetés megállítása') szerkezet helyettesíti, a másik elnevezése pedig policijski sat ('rendőri óra'), amely azonban csupán a második jelentés, a kijárási tilalomra vonatkozik. Elsődleges jelentését KLAIC így értelmezi: sat kada se moraju zatvoriti lokali ('az az óra, amikor a helyiségeknek be kell zárniuk'). Hasonló szavak még: pikpapier (Pickpapier) — ragasztópapír; fetpapier (Fettpapier) — zsírpapír; ibergangsrok (Übergangsrock) — átmeneti kabát — proljetni kaput (PALICH EMIL, Magyar–szerbhórvát kéziszótár) és poluteški ogrtač za prelazno doba godine (KLAICnál: 'félig nehéz felöltő, átmeneti évszakra'); kopfton (Kopfton) — fejhang (a színházi szaknyelvben idegen szóval: falset, falsetni glas); šamrola (Schaumrolle) — habrolló, habtekeres, habostekercs — vrsta kolača (pijenom punjeni valjak) ('süteményfajta, habbal töltött tekeres'); tišlajfer (Tischlaufer) — futó — uski stolnjak koji se obično stavlja ukoso preko pravog stolnjaka ('keskeny abrosz, melyet általában ferdén az igazi abroszra szoktak helyezni').

13. Néhány szót külön kell említenem, mivel ezek a német szóval kifejezett fogalmat mintegy magyarázva adják vissza horvátul. Ilyen a blicliht (Blitzlicht) — villanófény; horvátul azonban arra való utalással, hogy a fény honnét ered, miből származik: magnezijevo svjetlo, amelynek előtagja birtokos melléknév. A magyar pontosan lefordította az Überstunde szót: túlóra, melyből aztán ige is képezhető: túlórázik. A horvát szükségesnek érzi magyarázatul az idő szót is beilleszteni: prekovremeni sat ('időn túli óra'), a cselekvés pedig: prekovremeno radi ('időn túl dolgozik').

14. Csak közvetett német tükörszavaknak tekinthetők azok a horvát nyelvi jelzős szerkezetek, melyeknek első tagja, jelzője participiumszzerű melléknév. Ilyen esetekben nagyon valószínű a magyar közvetítés. Ezen kifejezések egy részében a melléktneves előtagú változat használata kizárólagos, más részében pedig vele párhuzamosan használatos a viszonyzó szerkezet vagy -ica képzővel alkotott főnév. Ilyenek: trčeti korak < futólépés < Laufschrift; pisaća mašina < írógép < Schreibmaschine; pisaći stol < íróasztal < Schreibtisch; kupaci kostim (kostim za kupanje) < fürdőruha < Badekostüm; spavaća kola (kola za spavanje) < hálókocsi < Schlafwagen; spavaća soba (soba za spavanje) < hálószoba < Schlafzimmer; spavaća košulja (spavaćica) < hálóing < Nachthemd, Schlafhemd; stb.

Az effajta (más szláv nyelvekben szokatlan) szerkezetek minden bizonyossággal magyar hatást mutatnak. A kérdés történeti vizsgálata (vö. I. NYOMÁRKAY, Die deverbale Adjektive auf — (a)ći im Serbokroatischen: Hungaro-Slavica 1978: 231–7) azt mutatja, hogy a horvátok, akik évszázadokon át szoros kapcsolatban éltek a magyarsággal, az említett -(a)ći képzőt participium

jelleget érezték, s ezek fordították le anyanyelvükre a magyar -ó/-ő képzős folyamatos melléknévi igeneveket, s a velük alkotott jelzős szerkezeteket is. (A melléknévi igenevek magyarban való ősi aktivitására vonatkozóan vö. KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában: NytudÉrt. 10. sz. Bp., 1951.) A régi kajhorvát források azt mutatják, hogy az első ilyen participiumszerű melléknévvel alkotott szerkezet a horvát *oraća zemlja* 'szántóföld' volt, mely a magyar kifejezés pontos mása. Ezt követték olyan kifejezések, mint *šivaća igla* < *varrótű* < *Nähnadel*; *igrača karta* < *játszókartya*, később *játékkartya* < *Spielkarten*; stb. Fokozatosan terjedt át ez a szerkesztési mód a XVIII. századtól kezdve a szerb nyelvterületre is. Terjedését nyilván a német összetett szavak hatása is gyorsította. Később azonban ez a kifejezési mód kezdett visszaszorulni. A német *Badegast* és *Badearzt* fordítása régebben *kupaći gost* és *kupaći liječnik* volt (ez pontosan megfelel a magyar *fürdővendég* és *fürdőorvos* szavaknak), ma inkább *kupališni gost* és *kupališni liječnik* (tehát a *kupalište* 'fürdőhely' főnévből képzett melléknévvel kifejezve). Ugyanígy a *Sprungbrett* a régebbi *skakaća daska* helyett ma inkább *odskočna daska*. A participiumszerű melléknévet tehát sokszor más (leggyakrabban -n képzővel alkotott) melléknév váltja fel.

15. A horvátban és a magyarban keletkezett tükörszók összehasonlítása több tanulsággal járt. A formai különbségek a két nyelv eszközei és szemlélete közötti különbségből adódnak. A magyarban sokkal több az összetett szó, s ezek szinte pontosan követik a német mintát. A horvát beszélt nyelvben ma is sokkal több német szó él, mint a magyarban. A továbbtélés vagy kiküszöbölődés nagyon összetett okokból adódik, melyek közül a nyelvi forma csupán egy tényező. Nyelvi szempontból szabályként lehet elfogadni, hogy minél takarékosabb eszközökkel történik a fordítás, tehát a helyettesítő szó minél rövidebb, annál könnyebben rögződik meg, annál könnyebben szorítja ki az idegen szót. Ezzel szemben, minél körülményesebb, részletezőbb a fordítás, a nyelvben annál nehezebben rögződik meg. Az ilyen kifejezések többféle változatban is megpróbálnak polgárjogot szerezni. Ez is akadály lehet a végleges kifejezés kialakulásának, s ugyanakkor kedvez az idegen szó továbbélésének.

A magyarral való összehasonlítás azt mutatja, hogy mivel a magyarok korábban kezdték az idegen szavak kiküszöbölését, illetve lefordítását, a felsorolt német szavak közül alig egy-kettő él még ma is a beszélt magyar nyelvben, s ezek is egyre inkább feledésbe merülnek. A magyar megfelelők — csekély kivételtől eltekintve — ma már megállapodottnak tekinthetők, és az egész nyelvterületen használatosak. Ez természetesen nem volt mindig így. A múlt század nyelvújítói egy-egy szónak többféle fordításával is próbálkoztak, s ezek közül sok régen feledésbe merült. Ami azonban megmaradt, az általában el is terjedt, és ma kizárólagos érvennyel él.

Mivel a magyar nyelvújítás és ezzel a tömeges szóalkotás néhány évtizeddel megelőzte a hasonló horvát törekvéseket, lehetséges, hogy a német szavak visszaadásában a horvátoknál már a magyar mintának is volt hatása. Feltűnő a párhuzamosság a már említett participiumos előtagú összetételek és a horvát -(a)ći végű participiumszerű (de attól alakilag különböző) melléknévvel alakult jelzős szerkezetek között. A német szavak fordítása ezt a kifejezésmódot egy időben különösen produktívvá és a szerbben is általánossá tette.

Végül az összevetés arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar szóösszetételek elemzésében jelentős segítséget nyújthat a (szerb)-horvát kifejezés. A magyarban sok az alakilag nehezen elemezhető, jelöletlen szóösszetétel. A horvátban ezek sokszor birtokos vagy elöljárós szerkezettel alkotott kifejezések. A horvát kifejezés tehát egy szerkezettel „mélyebben” van, s mint ilyen, a látásmódra való utalással segítheti a magyar szóösszetétel elemzését.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Német mintára létrejött magyar összetett főnevek

1. Bizonyos tartalmakat egymással nem rokon nyelvek ugyanazon nyelvi eszközökkel, hasonló módon fejezhetnek ki. Ez többnyire akkor lehetséges, ha a nem rokon nyelveket beszélő népek egymással szoros gazdasági, politikai, kulturális és ebből következően szoros nyelvi kapcsolatban állnak.

Köztudott, hogy a magyar és a német nyelv földrajzi elhelyezkedése miatt egész történelmünk során szinte az államalapítástól kezdve szoros kapcsolatban állt. A két nyelv érintkezése három fő területen realizálódott: a Magyarországra települt németekkel való kapcsolatban, a Habsburg uralkodóházzal, illetve a bécsi kormányzat különböző szerveivel kialakított viszonyban, valamint abban, hogy a nyugati kultúra német közvetítéssel jutott hazánkba. E nyelvi „találkozás” bizonyosságait jelentik a jövevényszavak, mint pl. *billiárd*, *copf*, *polgár*, ill. a tükörszavak és a németes szófordulatok, pl.: *víztükör* (*s Wasserspiegel*) vagy *képet vág* (*Gesichter schneiden*).

Ez utóbbiak különösen a nyelvújítás után terjedtek el nyelvünkben, mert nyelvújítóink szívesen alkalmazták a tükörfordítás módszerét új tartalmak kifejezésére. A túlbuzgó „nyelvfaragók” idegenszerűségei ellen nyelvészeink a „nyelvi tisztaságra” törekvés címén harcot indítottak a múlt század végén és századunk elején. Ennek a küzdelemnek egyik megnyilvánulása volt BÚZÁS Győzőnek „A németes összetételek története” című cikke is, amely 1904-ben folytatásokban a Magyar Nyelvőrben és teljességében 1907-ben a Nyelvészeti Füzetek 41. számában jelent meg.

BÚZÁS ebben a cikkben elfelejtett nyelvújítóink tevékenységének ismeretése mellett számtalan, német minta alapján létrejött összetett melléknevet és főnevet sorol fel. Néhány esetben megadja a hibásnak vélt összetételek kijavításának módját, és rendszerezi az összetételeket, sokszor azonban megelégszik csupán a példák felsorolásával. A cikk hiányossága, hogy a magyar összetételek mellett csak esetenként található meg a német megfelelő, s így nem sikerült megnyugtatóan kideríteni a szavak megfelelőit.

2. Dolgozatomban BÚZÁS összetett főneveit használtam fel kiindulási alapul. Két kérdésre szeretnék választ adni a német minta alapján keletkezett összetett főnevek elemzésekor: 1. Milyen módszerrel vette át a magyar nyelv a német összetételeket? 2. Hogyan alakultak BÚZÁS példái, az összetételek előtagjának változását figyelve?

Az elemzés során a következő nehézségek adódnak:

A német mintára létrejött összetett főnevek vizsgálatakor az első, mindenki felmerülő kérdés az összetételek eredetére vonatkozik. Nehéz egyértelmű választ adni, hogy egy-egy szó belső nyelvi fejlődés eredményének tekinthető, vagy egy másik nyelv szavának átvétele vagy másolása.

A magyar nyelvnek nem volt szüksége idegen nyelvi hatásra, hogy összetételeket alkosson (pl. *testvér* ősi szavunkkal igazolhatom ezt, melynek összetétel jellegét már nem érezzük). Abban azonban, hogy az összetett szavak száma nőtt, és a szóalkotásnak ez a módja egyre népszerűbb lett, könnyen kimutatható a német nyelv hatása.

Az európai nyelvek lexikájában, grammatikájában számtalan hasonló vonással találkozunk. Ez egyrészt az európai népek legnagyobb részének közös eredetével, másrészt a közöttük levő állandó szellemi, nyelvi kapcsolattal magyarázható. RICHARD HEINZEL „Über den Stil der altgermanischen Poesie” című művének előszavában már 1875-ben beszél az ún. „európaizálódási tendenciáról”, majd EDUARD SCHWYZER „Genealogische und kulturelle Sprachverwandschaft” (1914.) című művében foglalkozik újra ezzel az elmélettel. SCHWYZER ezt a tendenciát az európai nyelvek között jelentkező kiegyenlítődési folyamatként jellemzi. WERNER BETZ a fent említett két nyelvész megállapítását azzal egészíti ki, hogy ez a folyamat latin alapokon nyugszik, és ezt a latin nyelvnek Európában több évszázadon keresztül az oktatásban, az államigazgatásban, a tudományokban játszott szerepével indokolja.

De elemzésem célja nem a példák eredetének kiderítése, BÚZÁS állítását elfogadtam, és valamennyi összetett főnevet mint német minta alapján létrejött összetételt vizsgáltam; de természetesen az önálló belső nyelvi fejlődés, illetve az európaizálódási tendencia hatását a példák kialakulásakor nem szabad kizárni.

Az összetételek vizsgálatakor a szavak eredetére vonatkozó kutatások mellett nagy gondot okozott, hogy a német vagy a magyar nyelvészek elemzési szempontjait vegyem figyelembe. A német nyelvészek ugyanis az összetételeket szótani alapokról, a magyarok mondattani alapokról kiindulva elemzik. Újabb nehézséget jelentett, hogy a nyelvek egymásra hatásán belül az összetételek „kölsönzésével” viszonylag kevés nyelvész foglalkozott, és terminológiájuk általában teljesen egyéni volt. Ezen a helyzeten igyekezett változtatni WERNER BETZ, aki 1949-ben megjelent „Deutsch und Lateinisch” című munkájában egységes terminológia kidolgozására vállalkozott. Mielőtt azonban BETZ elméletét ismertetném, tisztázni kell néhány fogalmat:

Ha egy nyelvből egy másik nyelvbe szavak áramlanak át, a következő fogalmakról beszélhetünk: idegen szavak; jövevényszavak; tükörszavak. — Ha a befogadó nyelv egy idegen nyelvből szavakat vesz át, és ezek a szavak megőrzik eredeti hangalakjukat, nem alkalmazkodnak a befogadó nyelvhez, akkor az adott nyelvet beszélők idegen szavaknak hallják, érzik őket, annak ellenére, hogy évszázadok óta élnek nyelvünkben; pl. *milió*, *pech*. — A befogadó nyelv hangtani szabályai szerint átalakult idegen szavakat befogadja a nyelv és jövevény szavaknak tekinthetők; pl. *ribizli*, *polgár*. — Az idegen nyelvből jött szavakat a nyelv a fenti két esetben hangalakjukkal és jelentésükkel együtt vette át. A nyelvi kölcsönzésnek harmadik típusa az, ahol valamely új fogalom vagy dolog megjelenésére egy idegen szót — nagyon sokszor összetételt is — a befogadó nyelv saját eszközeivel „másol le”. Ezeket a szavakat tükörszavaknak nevezzük; pl. a *s Wasserspiegel* — *víztükör* esetében a német és magyar elő- és utótagok jelentésük alapján egymás egyértelmű megfelelői. A nyelvi kölcsönzésnek csak erre az utóbbi típusára ismer nyelvünk kifejezést, azonban a saját nyelvi eszközökkel történő átvételnek más változatai is vannak.

BETZ a már említett „Deutsch und Lateinisch” című összehasonlító elemzésének előszavában a nyelvi kölcsönzési folyamat (Lehnvorgang) terminológiájának egységesítésére és teljes kidolgozására tett kísérletet. Mivel nyelvünk csak a „tükörszó” kifejezést ismeri, kénytelen vagyok dolgozatomban a BETZ által adott német szakkifejezéseket használni. (Nyelvünkben a nyelvi kölcsönzési folyamat kategóriái magyar elnevezésének hiányát sürgősen pótolni kellene.)

BETZ művében nemcsak egyszerűen a nyelvi kölcsönzési folyamat kategóriáit dolgozta ki, hanem áttekintette 1949-ig az adott témával foglalkozó nyelvészek megállapításait, kategóriáit. A magyar szakkifejezések kidolgozatlanlansága megakadályoz abban, hogy részletesen ismertessem a BETZ kidolgozott kategóriákat, érdemes azonban megemlíteni KLUGE, SINGER, SANDFELD-JENSEN, OSCAR WEISE, WELLANDER, EDUARD SCHWYZER, OTTO JESPERSEN, FERDINAND WREDE nevét, mivel a szerző elsősorban az ő munkáikra támaszkodott.

BETZ a nyelvi kölcsönzési folyamat következő alapvető kategóriáit különbözteti meg: Lehnübersetzung, Lehnübertragung, Lehnschöpfung, Lehnwendung, Lehnsyntax, Lehnbedeutung.

A *Lehnübersetzung* (Lüs.) fogalma idegen minta nyomán létrejött hű, tagról tagra történő fordítást takar. Pl. *r Umstand* 'körül-mény, állapot': *circumstantia*; a *tápszer* a *s Nahrungsmittel* nyomán alakulhatott ki. Ebbe a csoportba tartoznak azok a szavak, amelyek fordításakor a befogadó nyelv teljesen hűen adja vissza a szuffixumot vagy prefixumot; pl. a *r Eindruck* tükörfordításként *benyomás*. Tehát a Lüs. kategóriája a magyar „tükörszó” kategóriáját fedi.

Ha a befogadó nyelv egy idegen szót szabadabban, csak részben fordít le, a *Lehnübertragung* (Lüt.) kategóriáról beszélhetünk; pl. a *Vaterland* 'haza' a *patria* hatására; a *zárnap* a *r Abschlußtag* nyomán jöhetett létre. Magyar példammal azt az alcsoportot szeretném illusztrálni, ahol egy prefixum vagy szuffixum — jelen esetben a perfekтивitást kifejező *ab* prefixum — hiánya vagy többlete jelentkezik a befogadó nyelvben. Szabadabb részfordításnak tekinthető az is, ha szófaji változás következik be fordításkor, mint a *védállapot*-nak a *r Verteidigungszustand* alapján történő megalkotása esetében, ahol a magyar szó előtagja ige, a német összetételé pedig főnév.

A *Lehnschöpfung* (Lsch.) kategóriája egy idegen szó hatására a befogadó nyelvben olyan alak létrejöttét jelenti, amely csak tartalmában fedi az idegen szót, formailag azonban teljesen független tőle. Az új alak az idegen szót a befogadó nyelv sajátos fogalmi rendszere segítségével fejezi ki; pl. a *e Umwelt* a *milieu* alapján alakulhatott ki. (Összetételeknél elégséges feltételnek tűnik, ha csak részben — vagy az előtag, vagy az utótag — független a mintától.) Ide sorolható a *e Speiseröhre* alapján létrejött *nyelcső* mai alakja: *nyelőcső*, ahol a német *e Speise* előtag jelentése 'étel', és ez nem felel meg a magyar szó *nyel* előtagjának. — BETZ megjegyzi, hogy Lsch. esetében nem arról van szó, hogy egy új dologhoz, jelenséghez kell egy új szót találni; hanem arról, hogy valamely dolgot kifejező szó helyére idegen hatásra új szó lép. Ez azonban formailag teljesen független a mintától.

A *Lehnbedeutung* (Lb.) kategóriája olyan „nyelvi kölcsönzést” takar, ahol a befogadó nyelv valamely szava idegen szó hatására új tartalommal telítődik.

BÚZÁS összetett főnevei között erre a kategóriára nem találtam példát, így összetett főnévvel nem tudom alátámasztani.

Lehnwendungról (Lw.) akkor beszélhetünk, ha idegen szófordulat hatására egy bizonyos szócsoporthoz új összefüggésben használ egy nyelv; pl. francia mintát: *faire la cour* feltételez a *den Hof machen* kifejezés, míg a *képet* *vág* szófordulat nyilvánvalóan a *Gesichter schneiden* hatására jött létre.

BETZ a fenti öt kategóriát, a felsorolt nyelvészek által még ki nem dolgozott Lehnsyntax kategóriájával egészíti ki. Ez a kategória egy szintaktikai struktúra egyik nyelvből a másikba történő „kölcsonzését” foglalja magába. Pl. a *Das ist meines Amtes* mondatban a genitivus használata a latin *hoc mei officii est* hatását mutatja.

BETZ a felsorolt kategóriákat egyetlen fogalommal foglalja össze, melynek neve Lehnprägung, és így határozható meg: „Alle Einflüsse einer Sprache auf eine andere, die sich nicht auf das Lautliche, sondern auf Bildung und Bedeutung, auf Form und Inhalt des Wortmaterials erstrecken.” (Egy nyelvnek valamely más nyelvre gyakorolt minden hatása, amely nem a hangtani oldalra, hanem a szókészlet képzésére és jelentésére, formájára és tartalmára vonatkozik.)

Természetesen BETZ rendszerét is sokan vitatják, és kategóriáit különféleképpen értelmezik. Rendszerének bírálatával HAUGEN, GNEUSS és CARTENSEN foglalkoztak a legtöbbet. — HAUGEN véleménye szerint a Lüs., a Lw. és a Lb. között csak mennyiségi a különbség, mert szerinte a Lb. — egy egyszerű szóból, a Lüs. — egy összetett szóból, a Lw. — egy több szóból álló rendszer. — GNEUSS szerint a Lüs. és a Lüt. valamint a Lb. között elmosódnak a határok: ha a minta nem összetett szó, akkor azt egyszerűen Lb.-ként lehet értelmezni, ha a minta összetett szó, akkor mint összetett Lüs., Lüt. történik a „kölcsonzés”. — CARTENSEN azt fejtegeti, hogy a Lüs. — melyet összetett szóként értelmez — felfogható többtagú Lb.-ként is, mert az egyes alkotórészek már léteztek előzőleg a nyelvben. Ugyanakkor a Lb. értelmezhető egytagú Lüs.-ként is.

Bár az egyes kategóriákat eltérően értelmezik a BETZet bíráló nyelvészek, a rendszer hiányosságát valamennyien abban látják, hogy BETZ a tartalmi és formai oldalt szétválasztja. Helyesebbnek tűnik tehát olyan értelmezés, hogy a Lüs. és a Lüt. a formai, a Lb. a tartalmi oldalt képviseli, és így valamely idegen nyelvből átvett szó vizsgálatának két szempontját jelentik. A BETZet követő nyelvészek bírálatai a vitás kérdéseket nem tudták megoldani, lényegre törő változtatásokat a kategóriák értelmezésében nem tudtak javasolni. BETZ csoportosításával azonban az összehasonlító nyelvészetnek ezt az ágát — a gyakorlatban jól hasznosítható kategóriák kialakításával — egy lépéssel előbbre vitte.

3. Német minta alapján létrejött főnevek. — Vizsgálatom módszeréről a következőket bocsájtom előre: A BÚZÁS GYÖZŐ által összegyűjtött főneveket CZUCZOR GERGELY—FOGARASI János, A magyar nyelv szótára. I—VI. Pest, 1862—1874.; A magyar nyelv értelmező szótára. I—VII. Bp., 1959—1962. (ÉrtSz.), valamint HALÁSZ ELŐD Német—magyar szótár; Magyar—német szótár. Bp., 1970. egy nyelvű értelmező, illetve két nyelvű szótárakból kerestem ki. Ezek után három nagy csoportra osztottam a német minta alapján létrejött összetett főneveket: Az első csoportba soroltam azokat a szavakat, amelyek BÚZÁS példáiból, tehát 1907-től 1962-ig

változatlanok maradtak. A második csoportot azok a főnevek alkotják, amelyeknek előtagja az 1907-es példák alakjaihoz képest megváltozott. Ezzel a csoporttal szeretnék részletesen foglalkozni. A harmadik csoportot, amelybe a magyar nyelv által be nem fogadott összetett főnevek tartoznak, csak néhány példán keresztül mutatom be.

A) Német minta nyomán létrejött, létrejöttük óta változatlanul fennmaradt összetételek csoportosítása:

1. Az első csoportot alkotó főnevek osztályozásakor, a bevezetőben említett Lüs., Lüt., Lsch. kategóriák alapján, a Lüs. győzelmének lehetünk tanúi. Talán ezzel magyarázható a „tükörszavak” terminológiájának egyeduralma nyelvünkben. Bár ezek a szavak alkotják a csoport nagy részét, nyelvünk produktivitásának bizonyítékaként néhány Lüt. és Lsch. is található itt.

A Lüs.-ok előtagjuk alapján két egységre tagolódnak: főnévi és igei előtagú összetételekről beszélhetünk. Ebben a csoportban nincs különösebb jelentősége ennek a két egységnek, azonban a megváltozott főnevek esetében a változás irányát az előtag szófaji hovatartozása is lényegesen befolyásolta.

A főnév előtagú Lüs.-ok között leggyakoribb az állam-, kegyelem-, tűz-, víz- előtagú összetételei. Pl.: *e Staatskasse* — állampénztár; *s Gnadenbrot* — kegyelemkenyér; *e Feuerlinie* — tűzvonal; *r Wasserspiegel* — víztükör. Bár szemantikai elemzés nem feladatunk, mégis említésre méltó, hogy ezeknek az összetételeknek legnagyobb része az államigazgatáshoz, illetve a katonasághoz kapcsolódik. — Még néhány érdekes példa a főnév előtagú Lüs.-ra: *r Bauchredner* — hasbeszélő; *s Freudennäddchen* — örömlány.

A Lüs. másik egységébe az igei előtagú összetételeket csoportosítottam. Ezek azok a szavak, amelyeket a nyelvújítók az ige legrövidebb alakjának vagy „megcsonkított” alakjának főnévhez illesztésével alkottak. Néhány példa erre a csoportra: *r Schießplatz* — lőtér; *r Schutzengel* — védangyal; *r Brechreiz* — hányinger. A legnagyobb produktivitású előtagok: lő-, véd-szintén az előbbi csoportnál tett megállapítást támasztják alá. Érdekes a példák között a *tetszhaldl*: *tetszvágy* párt megemlíteni, mivel ezek előtagja egy és ugyanazon *tetszik* igéből származik, amelynek több jelentését felhasználva (1. 'valami valamilyennek látszik, tűnik', 2. 'valakinek valaki vagy valami tetszik — szépnek találja') alkották meg nyelvújítóink ezeket az összetételeket.

Az adott összetételek fennmaradását kétféle okkal lehetne indokolni: az első hangtani ok, a második — valószínűleg — gyakoriságuk. Mássalhangzó-torlódás, amely a „magyar fület bántja”, nincs egyikben sem, még a *tetszhaldl* is könnyen ejthető. A másik okot csak feltételezem, hiszen nem készült még a XVIII. vagy XIX. század irodalmi, illetve egy-egy foglalkozásra vonatkozó művei alapján gyakoriságszótár, amely konkrét számokkal bizonyítaná állításomat. Azonban ahhoz, hogy valamilyen szó bármely nyelvben meghonosodjon, gyakori alkalmazása szükséges. Ebben könnyen párhuzamot vonhatunk az egyén szótanulása és valamely nyelv új szavak befogadására vonatkozó képessége között. Az idegen nyelvet tanuló is csak akkor jegyez meg egy új szót, ha gyakran előfordul tanulmányai során. Mivel a nyelv nem létezik az egyénektől függetlenül, csak az egyén beszédén keresztül, az előbb említett tény az anyanyelv új szavaira is vonatkozik. Tehát egy nyelvben akkor ragad meg az új szó, ha elég alkalom nyílik az adott nyelvet beszélők számára az új szó használatára.

2. A *der Abschlußtag* megfelelő magyar alakja *zárnapi*. (Bár ez a köznyelvben ritkán használatos, az ÉrtSz. VI, 580 szerint élő szó.) Ebben az esetben nem érezte nyelvünk a német mintában az *ab* igekötővel kifejezett perfektivitás külön hangsúlyozásának szükségességét. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a *der Sperrgutverwalter* — *zárgondnok* párnál is. (*Zárgondnok* = zár alá vett vagyontárgy, vagyon kezelésével elszámolási kötelezettség terhe alatt hatóságilag megbízott személy: ÉrtSz. VI, 578). A magyar nem végzett „pontos” fordítást, az adott német szó esetében sem, mivel a háromszorosan összetett német szót két tagból álló szóként fordította. Ez azt jelenti, hogy a magyar *gondnok* szó tartalmilag többet jelent, mint német párja, a *Verwalter*. A magyar alakban a vagyon felett gyakorolt gondnoki feladatok ellátója fogalomkör található, tehát feleslegesnek, redundanciának éreznénk a *das Gut* ’érték, jószág, javak, vagyon’ lefordítását is. Ezek a példák alkotják a Lüt. csoportját, és bizonyítják a nyelv alkotó tevékenységét, illetve azt a ténnyt, hogy csak azt a szót fogadja be, amely a nyelvet beszélők gondolkodásának még fel nem tárt belső törvényszerűségei alapján megfelel.

3. A német minta alapján létrejött, változatlanul megőrzött összetett főneveknél találunk néhány példát a Lsch.-ra is. A feldolgozásra került szavak között szinte nincsen két egyforma típusú, ezért külön kell megvizsgálni valamennyit: a) *s Versorgungshaus* — *menhely, menház*. A példák között két magyar alakot is találtam a fenti német szóra. A két nyelvben különböző típusú gondolkodásmódot figyelhetünk meg. A német a fogalmat úgy fejezi ki, hogy az adott intézmény „gondoskodás” jellegét (*versorgen* ’ellát, gondoskodik’) emeli ki, a magyar az intézményt a ’valakitől menekítés, valahova menekülés helyé’-nek tartja. A magyar szó feltételezi a gondoskodást, de nem erre helyezi a hangsúlyt. — b) *r Abweg* — *csalút* (régies: *tévtűt*) (ÉrtSz.). A magyar nyelv az igéknél prefixumokkal számtalan viszonyt tud kifejezni, a prefixum más szófajnál azonban ritkább, ezért jelenti a fenti példa az egyik legnagyyszerűbb nyelvi megoldást, és pontos tartalmi tükröt nyújt. Az *ab* prefixum egyik jelentése ’valamitől való eltérés, elágazás’; példánkban tehát a helyes útról való letérést jelenti. A magyar *csalút* pontosan fedi német párját, mivel ez a szó valaminek az eltévesztését tartalmazza, valamiben való „megcsalatást” jelent. — c) *e Abart* — *válfaj*. Ebben az esetben szintén az *ab* prefixum más — pontosabban egy igei — alakkal történő visszaadását láthatjuk. Az előbb említett „eltérés” jelentést az egésztől történő elkülönülés (kiválás) segítségével fejezi ki a magyar nyelv, vagyis itt szintén hű a tartalomhoz. — d) *e Streifwache* — *járőr*. A német szóösszetétel első tagjának (*streifen*) ’kóborol, cirkál’ jelentése valamivel mélyebben ragadja meg a tartalmat, mint a magyar szó előtagja: *jár*. A magyar szóösszetétel csak azt az információt adja, hogy nem egy helyben őrködő egyénről van szó; a német szóé pedig többet hordoz: az ellenőrző, a figyelő katonát jelenti.

Néhány szóról nem sikerült kideríteni, hogy német vagy latin minta alapján jött létre; pl. *kötbér* — *vinculom* — *e Vertragstrafe*; *köllevél* — *obligatio* — *r Kaufbrief*; *leltár* — *inventarium* — *s Bestandsverzeichnis*; *mértan* — *geometria* — *e Raumlehre*. Feltehető, hogy az europaizálódási tendencia hatásaként latin minta alapján, de egymástól függetlenül jöttek létre a fenti német, illetve magyar alakok. Ha azonban német minta alapján jöttek létre, akkor szintén a Lsch. osztályába tartoznak. Mivel eredetük bizonytalan, ezért részletesen nem elemzem őket.

B) Német minta alapján létrejött összetett főnevek megváltozott alakjai, a változás iránya. — A múlt század végén a valóban magyartalan és az annak vélt kifejezések és szavak ellen egyre nagyobb számban léptek fel nyelvészeink. „Jobbítási” javaslataik értékéről vitatkozni lehet, de néhányan helyesen látták meg nyelvünk fejlődési törvényszerűségeit. A „jobbítások” közül Búzás javaslatait szeretném ismertetni. A hibásnak vélt összetett főneveket, az előtagok megváltoztatását tekintve három fő csoportra osztotta: a) Az igezős összetételekben — amely igező előtagból és főnév utótagból áll — a megcsonkított igező helyreállítását követelte. Pl.: *bírvágy* helyett *birtokvágy*; *lőkerő* helyett *lökőerő*. — b) Az összetett főneveknek azt a csoportját, amelynek elő- és utótagját egyaránt főnév képezi, az előtag változtatásával úgy kívánta átalakítani, hogy főnévi előtag helyett *-i* és *-s* képzős melléknevet javasolt. Pl.: *bűnügybíró* helyett *bűnügyi bíró*; *gyümölcskosár* helyett *gyümölcsöskosár*. — c) A látszólagos birtokos összetételekben, ahol az elő- és utótag is főnév, az előtag főneve helyett melléknévi igenet, illetve melléknevet javasolt. Pl.: *játékszoba* helyett *játszószoba*; *varrásasztalka* helyett *varróasztalka*. — Elgondolása nagy vonalakban helyes, a változás irányát sok esetben helyesen látta meg, de az élő nyelvhasználatban — amint a példák is mutatják — javaslatai nem mindig honosodtak meg.

1. A Búzás által németesnek ítélt és helytelenített néhány szó helyét ma nyelvünkben több „új” szó foglalja el. Ezeknél a példáknál csak zárójelben jelzem az eredeti szavak kölcsönzésének módját: *s Zuckergebäck* eredetileg *cukorsütemény* (Lüs.) alakban jelent meg nyelvünkben, ma azonban *cukrászsütemény*, vagy *cukros sütemény* alakban él tovább. Ha az előtagok változását vizsgálom, látható, hogy a főnév előtagot (*cukor*) egyrészt főnév (*cukrász*), másrészt *-s* képzős melléknév (*cukros*) helyettesíti, s a második esetben az összetétel jelzős szerkezetű alakult. — A *r Farbstoff* mintájára *festanyag* (Lüs.) jött létre, ennek ma *festékanyag*, illetve *festőanyag* felel meg. Az előtagok változása a fenti példához hasonló, a második variánsnál azonban folyamatos melléknévi igenévvvel (*festő*) van dolgunk, és az új alakok megmaradtak összetételnek. — A *mérearány*, *rejtajtó* ma szintén két alakban él tovább, de nem találtam egyetlen közös német megfelelőt az „új” magyar összetételekhez, és az „új” alakok között jelentésbeli eltérés is mutatkozik. A *mérearány* mai lehetséges változatai: *méretarány* (*r Maßstab*), illetve *mértékarány* (*s Maßverhältnis*). Ebben a példában az igei előtag (*mér*) helyét két különböző főnév foglalja el (*méret*, *mérték*). A *rejtajtó* szintén két alakban él ma: *rejtekaajtó* (*e Hintertür*), *rejtett ajtó* (*e Geheimtür*). Az eredeti szó igei előtagja helyett főnévi (*rejte*), illetve befejezett melléknévi igenév (*rejtett*) alkotja a példák előtagját, s a második variánsnál jelzős kifejezést találunk.

Egyértelmű megoldást nem tudott adni nyelvünk a *der Verteidigungskrieg* nyomán létrehozott *védháború* főnévre sem, itt három változat is lehetséges: *védőháború* — ahol az eredeti összetétel igei előtagja jelen idejű melléknévi igenévvé alakult; *védelmi háború*, ahol megszűnik az összetétel, és jelzős szerkezetet találunk — ebben a jelzős összetételben *-i* képzővel képzett melléknév található, ez azonban a *védelem* főnévből jött létre, nem pedig a *véd* igeiből —; a *védekező háború*-ban a *véd* ige továbbképzett (visszaható) alakjából származó jelen idejű melléknévi igenév a jelzős szerkezet első tagja.

A változás tehát az előtag főnévvé, melléknévi igenévvé, valamint *-i*, *-s* képzős melléknévvé alakulását jelenti, járhat az igei alak bővülésével és az összetétel jelzős szerkezetűvé alakulásával, mint kiegészítő jelenséggel.

2. Már az előzőekben felsorolt példáknál láthattuk, hogy az idegenszerű összetételt a magyar nyelvnek nem sikerült mindig összetett szóval „kijavítania”, több esetben jelzős összetétel jött létre. Ezekre a jelzős összetételekre kétféle képzésű melléknévi jelző jellemző: *-i* és *-s* képzős mellékevek. Az *-s* képzős melléknévvel példámban csak a *halál* előtagú összetett főnevek oldódtak fel jelzős szerkezetté, pl. *s Totenbett* alapján létrejött *halál-ág* (Lüs.) ma: *haldlos ág*. Búzás példái között megtalálható a *halálsújtás* is, amelyet *ő halálos csapás* formában tart helyesnek. A halálsújtás egyébként analógiás képzés, mivel ezt a német is jelzős szerkezettel fejezi ki: *tödlicher Schlag*. Az *-i* képzővel létrejött melléknévi jelzők általában a két főnévből álló összetételeket oldják fel; pl.: *e Opfertaupe* — *áldozatgalamb* (Lüs.), ma: *áldozati galamb*; *s Liebesfieber* — *szerелеmláz* (Lüs.), ma: *szerelmi láz*.

A felsorolt változásokkal kizártam az elemzésből a több új alakban előforduló és jelzős szerkezetté alakult németes összetételeket. A továbbiakban azokat az összetételeket vizsgálom, amelyek megmaradtak összetett szónak, csak előtagjuk változott meg. Az előtagok három irányban alakulhattak: főnév, melléknév és melléknévi igenév lehetett belőlük.

3. Először a főnévvé alakult előtagokat tekintem át. Ez a változás az igei előtagú összetételeknél figyelhető meg. Két változata lehetséges: az első esetben *-ás* és *-ség* képzők segítségével jött létre az előtag: *írmód* (*e Schreibart* Lüs.), mai alakja: *írásmód*; *nyervágy* (*e Gewinnnsucht* Lüs.), mai alakja: *nyereségvágy*. — A második lehetőség szerint az igei előtag helyett egy rag, jel, képző nélküli főnév lesz előtaggá: *méregység* (*e Maßeinheit* Lüs.), ma: *mértékegység*; *rejt hely* (*r Schlupfwinkel* Lsch.), ma: *rejtekhely*; *szünjel* (*s Pausenzeichen* Lüt), ma: *szünetjel*. (Az „eredeti” szavak esetében a nyelvi kölcsönzési folyamat mind a három fajtája megtalálható: az első példa pontos, tagról tagra történő fordítás, ezért Lüs.; a második szó előtagja nem fedti a német *der Schlupf* ’bújás, csúszás’ jelentését, sőt szófajában sem egyezik meg, tehát Lsch.; a harmadik magyar szó előtagja igei, a német mintáé főnév, tehát Lüt.)

4. Az átalakult összetett főnevek második csoportjába tartoznak a főnévi előtagból *-i*, *-s* képzővel képzett melléknévi előtagú összetételek.

Az *-s* képzős mellékevees összetételek mennyiségüket tekintve kevésbé jelentősek, mint az *-i* képzősök, mindössze hat ilyen találtam: *boltsegéd* (*r Ladengehilfe* Lüs.), ma: *boltossegéd*; *borhordó* (*s Weinfäß* Lüs.), ma: *boroshordó*; *jégmedve* (*r Eisbär* Lüs.), ma: *jegesmedve*; *pólyagyerek* (*s Wickelkind* Lüs.), ma: *pólyásgyerek*; *tintaüveg* (*e Tintenflasche* Lüs.), ma: *tintásüveg*; *vízárók* (*r Wassergraben* Lüs.) ma: *vizesárok*. Ezek közül az összetételek közül három (*boroshordó*, *tintásüveg*, *vizesárok*) világosan utal arra az *-s* képzővel kifejezett viszonyra, hogy az utótag által jelölt tárgy tartalmazza az előtaggal kifejezett anyagot. Ez azonban csak egyike azoknak a viszonyoknak, amelyek ezzel kifejezhetőnek. Másfajta viszonyt jelöl a képző a többi három példában (*boltossegéd*, *pólyásgyerek*, *jegesmedve*).

Az *-i* képzővel képzett melléknév-előtagú összetett főnevek mennyiségüket tekintve tekintélyesebbek, ez a képző tehát produktívabb, mint az előző. Ezeket az összetételeket három szempont szerint osztályoztam, az *-i* képzővel létrehozott melléknévi előtag és az utótag viszonya alapján: Az *-i* képző egyik funkciója a példák alapján a birtokos viszony kifejezése. Ezt a következő összetételekben látom igazoltnak: *házasszony* (*e Hausfrau* Lüs.), ma: *háziasszony* (vagyis ’a ház asszonya’); *lélekerő* (*e Geisteskraft* Lüs.), ma:

lelkierő (vagyis 'a lélek ereje'). Ezekhez a szavakhoz tartozik eredetileg a *lélekismeret*: *lelküismeret* is, amelynek nincsen összetett német szó alapja, ezért feltételezhető, hogy analógiás alak. — Az *-i* képzővel kifejezett melléknévi előtag az utótag helymeghatározását is adhatja, erre példa a következő négy főnév: *falóra* (*e Wanduhr* Lüs.), ma: *falióra* (falon lóg); *földeper* (*e Erdbeere* Lüs.), ma: *földieper* (földön, föld közelében nő); *levélbéka* (*r Laubfrosch* Lüs.), ma: *levelibéka* (levélen, avaron élő béka); *mocsártölgy* (*e Sommereiche* Lsch.), ma: *mocsáritölgy* (mocsárban élő tölgy). A *mocsártölgy* valószínűleg Lsch., de az is lehet, hogy valamelyik nyelvjárásban megtalálható ennek a szónak német mása, amely szerint Lüs. ez is. — További példáim nem illenek sem az egyik, sem a másik csoportosításba, de mivel közhasználatúak, említésre méltók: *élelemszerek* (*s Nahrungsmittel* Lüs.), ma: *élelmiszerek*; *had-szerencse* (*s Kriegsglück* Lsch.), ma: *hadiszerencse*; *tűzijáték* (*s Feuerwerk* Lsch.), ma: *tűzijáték*. A két utolsó szó Lsch., mivel a magyar szó előtagja, a *had* német párja előtagjának (*der Krieg* 'harc, háború') nem felel meg egyértelműen; a másik magyar szóban az utótag — *játék* — nem felel meg a német szó utótagjának, mivel a *s Werk* jelentése 'mű'.

A felsorolt példák alapján röviden a nyelv érthetőségre törekvéséről beszélhetünk. A képzett melléknévek az említett viszony világos kifejezésére alkalmasak, ezért érzi nyelvünk magyarosabbnak ezeket az alakokat.

5. A megváltozott összetett főnevek újabb csoportjában az igei előtag folyamatos melléknévi igenévvé alakult át. Az eddigiek során elemzett csoportok között ez bővelkedik leginkább példákban. (Változatos képet mutat a nyelvi kölcsönzési folyamat szempontjából is, mert az „eredeti” alakok hol a Lüs., hol a Lüt., hol pedig a Lsch. módszerével keletkeztek.) Mivel a példák száma nem engedi meg a teljes felsorolást, ezért az előtagok produktivitása alapján ismertetem őket, és az egyedi alakok közül csak néhányat említek.

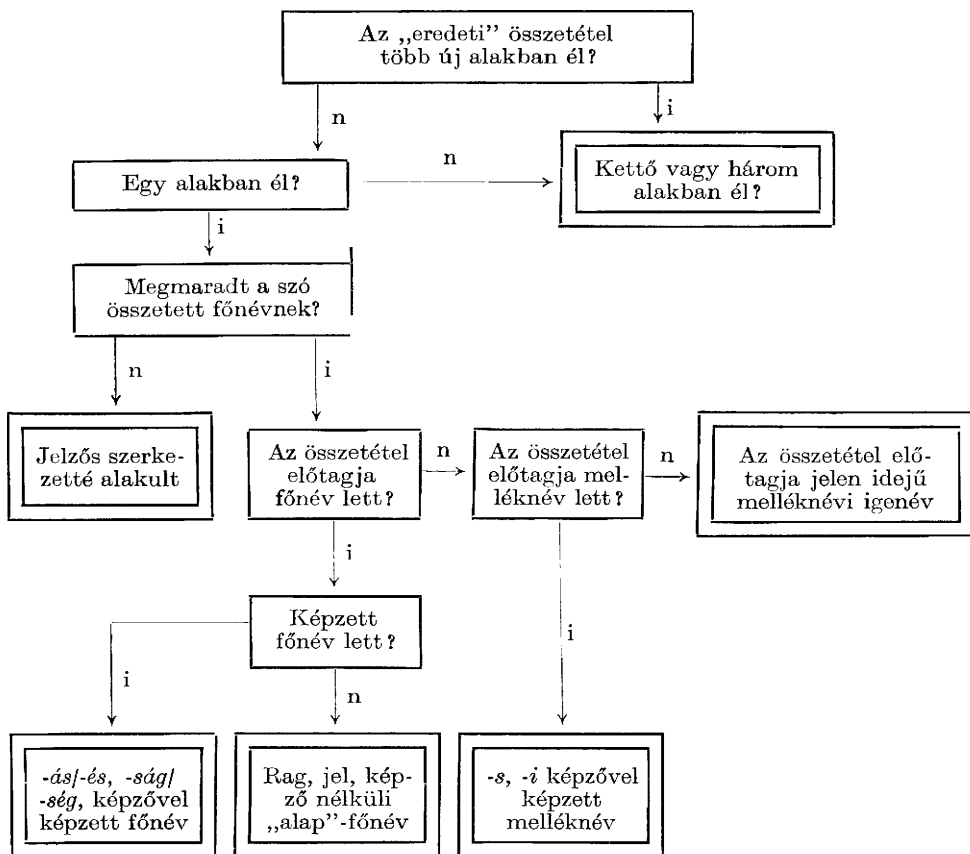
15 esetben alakult át *véd-*, *védő-* előtaggá, pl.: *védárok* (*r Schutzgraben* Lüs.), ma: *védőárok*; *védhad* (*s Verteidigungsheer* Lüt.), ma: *védőhad*. — A jelen idejű melléknévi igenév előtagú, átalakult főnevek produktív csoportjában *lát-*, *látó-* átalakulás hat esetben; *köt-*, *kötő-*, *hall-*, *halló-*, *zár-*, *záró-* átalakulás négy esetben fordult elő. Csak egy-egy példával szeretném illusztrálni a felsoroltakat: *látideg* (*r Sehnerv* Lüs.), ma: *látóideg*; *kötészó* (*s Bindewort* Lüs.), ma: *kötészó*. — A megcsonkított igealakok, illetve az ige legrövidebb alakjával létrejött összetételek nem fejeznek ki egyértelmű viszonyokat. Ezért az egyértelműbbé tételhez gyakran bővült a csonka, illetve rövid alak. Ezt láthatjuk a *köt-* igei előtag igei képzővel történő bővülésekor és jelen idejű melléknévi igenévvé való átalakulásakor: *köthely* (*r Verbandplatz* Lüt.), ma: *kötőhely*. További példaként mutatható be: *hallcső* (*s Hörrohr* Lüs.), ma: *hallócső*; *zárkő* (*r Schlußstein* Lüs.), ma: *zárókő*.

Háromszori előfordulás jellemzi a következő előtagváltozásokat: *gyu-*, *gyújtó-*: *gyupor* (*s Zündpulver* Lüs.), ma: *gyújtópópor* (a *gyu-* előtagú összetételnek nemcsak egyszerű melléknévi igenévvé alakul az előtag, hanem az ige faktitív, teljes alakja bővül tovább); *mér-*, *mérő-*: *mérasztal* (*r Meßtisch* Lüs.), ma: *mérőasztal*.

S végül néhány példa az egyedi esetekre: *durranyag* (*s Knallpräparat* Lsch.), ma: *durranyag*; *nyugpont* (*r Ruhepunkt* Lüs.), ma: *nyugópont*; *szülhely* (*s Geburtshaus* Lüt.), ma: *szülőhely*. Ezek között az összetételek között találunk példát Lüt.-ra és Lsch.-ra is. A *s Geburtshaus* esetében a *szülőhely*

csak részleges fordítás, hiszen a *s Haus* jelentése 'ház', nem pedig 'hely'. Lsch.-nak tekintjük a *durranyag*-ot, mivel a *s Präparat* nem 'anyag' hanem 'készítmény' jelentésnek felel meg nyelvünkben.)

6. Az ebben a fejezetben kifejtett változásokat a következő algoritmussal foglalhatom össze:

Az algoritmus „működési elvét” két példán át szeretném bemutatni:

BÚZÁS németes összetételként adja meg a *jégmedve* szót. Ennek a szónak mai alakja *jegesmedve*. Arra a kérdésre keresünk választ az algoritmussal, hogy milyen irányban változott meg a szó előtagja, és ez a változás az általam megadott lehetőségek valamelyikét kimeríti-e? Az algoritmus első kérdésére — Az eredeti összetétel él-e több új alakban? — nemleges választ adunk, így eljutunk a második kérdéshez: Egy alakban él-e? Igenlő válasz esetén újabb kérdés következik: Megmaradt-e a szó összetett főnévnek? Amennyiben igenlő választ adunk, szintén kérdés következik: Az összetétel előtagja főnév lett-e? Itt nemleges válasz nyomán a következő a kérdés: Az összetétel előtagja melléknév lett-e? Itt igenlő válasszal folytatjuk utunkat, és eljutunk

az egyik megoldáshoz: -s, -i képzővel képzett melléknév az előtag. Az előtag -s képzővel képzett melléknév: *jeges*, a változás tehát a megadott lehetőségek egyikét kimeríti.

Az *éjbagoly* szó szintén német minta alapján jött létre, eredetije a *e Nachteule* lehetett, mai alakja *éjjeli bagoly*. Az algoritmusba behelyezve az első kérdés nyomán nemleges válasszal jutunk tovább, mivel csak egy új alakban él tovább. A következő kérdésre: Megmaradt-e a szó összetett főnévnek? — nemleges választ kell adnunk, így azt a választ kapjuk, hogy jelzős szerkezetű alakult. Ezzel a válasszal és a „kettő vagy három alakban él” válasszal kizártam minden „elhajlást”, s így csak az összetett szónak megmaradt főnevek vizsgálatával foglalkozom behatóan, itt jelenik meg az „igazi” megoldás. A két vonallal keretezett téglalapok vizsgálódásaim eredményét jelentik. Vagyis, ha a BÚZÁS által megadott példák változási irányát vizsgálom — és a ma több megváltozott alakban, valamint jelzős szerkezetben továbbélő alakokat kizárom —, akkor azt láthatom, hogy a német minta alapján létrejött összetételek előtagja: a) -ás/-és vagy -ság/-ség képzővel képzett főnév; b) rag, jel, képző nélküli „alapfőnév”; c) -s, -i képzővel képzett melléknév; d) folyamatos melléknévi igenév lett.

7. Az eddigi vizsgálatok során külön-külön foglalkoztunk az „eredeti” magyar alakokkal és az „új” alakokkal. Ezek az alakok ma még azonban sokszor párhuzamosan élnek egymás mellett, s nyelvünknek kell eldöntenie, melyiket veti el, és melyiket tartja meg. A talált példák közül csupán néhány párhuzamos alakot mutatok be. Valamennyi helyes az ÉrtSz. szerint: *északfény* : *északi fény* (s *Nordlicht*); *láthatár* : *látó határ* (s *Gesichtsfeld*); *nyughely* : *nyugvóhely* (r *Ruheplatz*); *védőszent* : *védőszent* (r *Schutzheilige*); *zárjel* : *zárójel* (s *Einschlußzeichen*). A példák a láthatár és a zárjel kivételével a Lüs.-ok közé sorolhatók. A két kivétel azonban Lüt., mert a magyarban szófaji változás történt, illetve elmarad a perfektivitás kifejezése.

C) Érdekes néhány olyan példát is megemlíteni, amit BÚZÁS Győző németesnek ítélt meg, de sem magyar, sem német szótárakban nem leltem nyomára. Ezek az összetételek a már ismert előtaggal jöttek létre, de nyelvünk nem fogadta be őket. Ilyenek például: *évkés*, *íridom*, *köszöntisztelet*, *szünestve*, *védagár*, *zárhely*; *estasztal*, *lélekmeze*, *halálfáklya*, *hivatalöltözet*, *toronybagoly*, *zivatartekintet*. Arra a kérdésre, hogy ezek az összetett főnevek miért nem honosodtak meg, nem találtam választ.

4. A bemutatott főneveket néhány számadat tükrében szeretném összefoglalni.

Először a dolgozat elején vizsgált nyelvi kölcsönzési folyamat kategóriáit vizsgálom gyakoriságuk alapján: a Lüs. módszerével nyelvünk a példák 78%-át, a Lüt. módszerével 9%-át, a Lsch. módszerével 13%-át vette át. Ezek a számadatok valamennyi elemzett példára vonatkoznak, mégpedig az „eredeti” magyar alak és német mintájának viszonyát figyelembe véve. (Tehát ennél az elemzésnél az előtagok változásával létrejött „új” alakokat figyelmen kívül hagytam. — A százalékos arányból kiderül, hogy főleg tükörszavakként (lényegében a Lüs = tükörfordítás) kerültek nyelvünkbe az idegen szavak magyar megfelelői. Ezek az alakok részben meghonosodtak, nagyobb részt azonban átalakultak.

A megváltozott alakok változási irányát már a 3., 6. alatt található algoritmussal összegeztem, mennyiségi összefoglalásukat azonban most vég-

zem: Az elemzett 115 megváltozott összetétel legnagyobb része, 55%-a melléknévi igenév előtagú szó. Ezeket az -i képzővel létrejött melléknév előtagú összetételek követik 29%-kal. Ide soroltam az -i képzővel létrehozott melléknév előtagú összetételeket és a jelzős szerkezetté alakult példákat is. — Az előző elgondoláshoz hasonlóan kapom meg az -s képzős mellékneves „új” alakok százalékos arányát, 9%-ot. Az -ás/-és, illetve -ság/-ség képzővel képzett alapfőnév előtagú összetételek összesen 7%-ot jelentenek, tehát számuk elenyészően kevés. — A százalékos adatok alapján világosan látható, hogy a német minta nyomán létrejött magyar összetételek előtagja leginkább folyamatos melléknévi igenévvé, illetve -i képzős melléknévvé alakult át. Ezt a tendenciát már BÚZÁS GYÖZŐ is megállapította századunk elején, és ez a folyamat — az ÉrtSz. tanúsága szerint — azóta még inkább kiszélesedett.

A fejezetet összesen 231 összetett főnév vizsgálata alapján végeztem. Ez a szám azoknak a főneveknek a számát jelöli, amelyeket példaként sorolhattam volna fel, tehát az általam „aktívnak” ítélt főneveket. (A be nem fogadott szavakat csak érdekességgként említettem és nem elemeztem.) Ebből a vizsgált csoportokban lévő főnevek aránya a következő: 35% „eredeti” alakban fennmaradt főnév; 54% megváltozott főnév; és 11% két alakban párhuzamosan élő összetett főnév. — Ha az „eredetihez” képest valamilyen módon átalakult összetett főnevek százalékos arányát, 65%-ot (54% megváltoztatott főnév + 11% két alakban párhuzamosan élő főnév) az „eredeti” formában fennmaradt főnevek 35%-ához viszonyítom, világosan látszik, hogy német minta „másolásával” kevesebb főnevet vett át nyelvünk, de nagyobb számban honosítottak meg a magyar nyelv belső törvényszerűsége szerint átalakult összetett főnevek.

Mivel a magyar nyelvben levő összetett főneveknek csak egy apró hányadát vizsgáltam, így az itt tett megállapítások csupán részlegesek lehetnek. Dolgozatomban azonban nem is törekedtem arra, hogy általános érvényű törvényeket szögezzek le; csupán azokat a megfigyeléseket rendszereztem és írtam le, amelyek a németes összetételek vizsgálata során nyilvánvalóak lettek számomra.

CSIZMAZIA ZSUZSANNA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Dévai Bíró Máttyás nyelvjárása nyomában

Többször felvetődik bennem a kérdés, vajon mi az oka annak, hogy a magyar helyesírásunk úttörőjének, DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁSNAK a nyelvészeti munkásságáról az utóbbi időben alig esik szó nyelvtudományi folyóiratainkban.

Igaz, az elmúlt két évtizedben az Orthographia Vngoricával, a hozzá csatlakozó kátéval együtt, valamint Dévai másik magyar nyelvű művével, az ATP.-val „AT TIZ PARANTSOLATNAC. AH HIT AGAZATINAC, AM MI AT'ÁNCNAC, AES AH HIT PETSÆTINEC, RÖVIDEN VALO MAG'ARAZATT'A. MAT'AS DEVAI” — több nyelvészünk foglalkozott (l.: VÉRTES O. ANDRÁS, *Nyelvjárasi változatok vagylagos jelölése* D. B. M. helyesírásában: MNy. LIV. 22—32; BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Bp., 1958. 166—73; SZATHMÁRI ISTVÁN, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968. 141—65).

Jóllehet, a két Dévai-művel kapcsolatban felvetődő, nyelvészetileg vitatott kérdések zömét sikerült tisztázniuk, mégis maradt még számunkra egynéhány megoldásra váró feladat. Így pl. jelenleg sem tudjuk pontosan, hogy Dévai egyes vagylagosan olvasható betűi: *é, ű, (ű), u, ű, ü, ű* – milyen hangot takarnak (vö. SZATHMÁRI i. m. 158–9). Idevágóan csupán annyit tudunk, hogy Dévai az általa használt diftongus-jeleinek jelentős hányadát . . . valószínűleg a XVI. század eleji német ortográfusoktól vette át, nevezetesen Ickelsamertől és J. Kollrostól (TÚRÓCZI-TRÖSTLER JÓZSEF, A magyar nyelv felfedezése. Bp., 1933.; SZATHMÁRI i. m. 148). Az OrthVng. felépítési vázlatához pedig ugyancsak alapul szolgálhatott Stanislaw Zaborowsky neves lengyel humanista latin grammatikája: „Grammatices rudimenta” (BALÁZS i. m. 166–8).

E fent említettek ismeretével kétségtelenül sokat bővült filológiai műveltségünk az Orthographia Ungaricára vonatkozólag. Ez azonban, sajnos, kevés alapot nyújt ahhoz, hogy pl. többek között választ tudjunk adni arra nézve, hogy a vagylagosan olvasható *ű (ű)* betű Dévainál *ü (ü)* vagy *ö (ö)* hang értékű-e. De így vagyunk Dévainak a legtöbb vagylagosan olvasható betűjével is.

Hogy ezeket a problémákat végre tisztázhassuk, mindenekelőtt Dévai saját nyelvjárásának a kikutatása szükséges, ami lényegében tanulmányom főcélját képezi. Csak-hogy ez sem könnyű feladat, főleg Dévai esetében, akinek születéshelyét illetően ma sem áll rendelkezésünkre egyetlen kézzelfogható adat sem.

Igaz, történészeink állásfoglalása szerint Dévai Bíró Mátyás az erdélyi Hunyad megyei Déván született, 1500 körül. Igen ám, csak hogy írunk, történészeink a múltban éppúgy, mint napjainkban is, BOD PÉTER, BENKŐ JÓZSEF, az utóbbi időben pedig főleg ID. RÉVÉSZ IMRE idevágó megállapítását követik, aki szerint „Arra nézve, hogy Dévainak szülőföldje valóban Déva volt az látszik némi biztosságu alapnak . . . hogy t. i., ő a krakkói egyetemen tanuló magyarok anyakönyvébe ekként van bejegyezve: Mathias de Dewa, mert ez kivált iskolai névsorban ezt jelenti: Dévai születésű vagy Déváról való Mátyás?” (RÉVÉSZ IMRE, Dévai Bíró Mátyás életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863. 4; vö. még BOD PÉTER, Magyar Athenas. 1766. 69: „Déva városa, Erdélyben volt úgy látszik születésének helye”; JOS. BENKŐ, Transsilvania. Tom. II. 1778. 338).

Amint látjuk, e fentiek alapján rögződött meg a Dévai születési helyét illető hivatalos állásfoglalás, mind az egyház-, mind az irodalomtörténetírásban.

Kitűzött célú nyelvjáráskutatásunk pozitív eredményeinek érdekében éppúgy, mint a helytelen irányban végzett lokalizációs eljárásunk kiküszöbölése végett, lényegbevágóan szükségesnek tartom, hogy körvonalazzam azokat az újabb szempontokat, amelyek a Dévai-kutatás területén mutatkoznak. Így többek között Dévai Bíró Mátyás Hunyad megyei származását már másfél évtizeddel ezelőtt jómagam is kétségbevettem. Ma pedig ugyancsak megkérdőjelezem az alábbiak figyelembevétel alapján:

Már régebben felhívtam a figyelmet arra a tényre, hogy az erdélyi Hunyad megyei Déván kívül Esztergom megyében is találunk egy Déva nevű helységnevet (JOANNES LIPSZKY, Repertorium locorum . . . Hungariae . . . Buda, 1808. 223), amely az 1944-i Hnt.-ban Gyíva alatt található (IVÁNY ZOLTÁN: MNy. LIX. 463; l. még: FEKETE LAJOS, Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943. 142; MILAN MAJTAN, Nazvy obci na Slovensku za ostatnych dvesto rokov. Bratislava, 1972. 103). – NAGY IVÁN pedig azt írja, hogy „1730-ban az Esztergom megyei Déva helységbe a Dévai család magvaszakadtan iktattatik be nádasi Tersztyánszky János, de ellentmondás történt” (Magyarország családai III. Pest, 1858. 309; vö. még IVÁNY ZOLTÁN: i. h. 463).

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy Dévairól Erdéllyel kapcsolatban csupán annyit tudunk, hogy ott is megfordult (TÓTH FERENTZ, A magyar és erdélyországi protestáns eklésiák históriája. Komárom, 1808.; Ugyanakkor felvidéki, dunántúli, tiszántúli tartózkodására vonatkozólag számos hiteles adat áll rendelkezésünkre (IVÁNY: i. h. 463).

Megemlítem továbbá, hogy Dévai szóban forgó két magyar művét összehasonlítottam az esztergomi születésű FARKAS ANDRÁSNAK „A zsidó és magyar nemzetről” című krónikájával. E krónika, mint köztudomású, az OrthVng.-val egy időben, azaz 1538-ban jelent meg Krakkóban (RMKT. II, 374). Tudjuk, hogy e jelzett mű háromféle másolatban maradt ránk. Mivel e másolatok közül a Cornides-féle közelíti meg legjobban az eredeti nyomtatványt, ahogy ezt SZILÁDY ÁRON megállapította (RMKT. II, 377), ezt a másolatot használtam fel Dévai két művének az összehasonlítása céljából (MTA Kézirattár, Cornides kéziratainak Q jegyű kötete 55–9. levél).

Összehasonlításaim során azt tapasztaltam, hogy a két mű hangtani és alaktani sajátosságai nagy hasonlóságot mutatnak Farkas András szóban forgó krónikájával. Ugyanakkor az Országos Levéltárban levő P 97/1 cs/12, továbbá a P 102/3 valamint cs/24, az F 234. II. szekrény fasc. 128. jelzetű kéziratok alapján, amelyek a XVII. századbeli dévai lakosok peres és adózási ügyeit tartalmazzák, megállapítottam, hogy a Hunyad megyei Déva helység nyelvjárása nem tükrözi Dévai Bíró Mátyás nyelvjárását. — Később ugyanerre a következtetésre jutottam Bánk Pál dévai várkapitánynak Castaldóhoz intézett 1552. december 11-én keltezett levelének nyelvészeti elemzése alapján is, mely kéziratot a Hunyad megyei Oklevéltár eredeti példányáról BITAY ZOÁRD közismert erdélyi ethnográfus másolt le és bocsájtott rendelkezésemre számos más Hunyad megyei kézirattal együtt. — Idevágóan összehasonlítási alapul felhasználtam még Dávid Ferenc: „RÖVID MAGYARAZAT... Anno Chrifti M. DLXII” c. művét (facsimile kiadás, Kolozsvár, 1910.); valamint KRIZA JÁNOS, Vadrózsák I. kötetét, (Kolozsvár, 1863.).

Mindezeket figyelembe véve és összevetve, véglegesen arra a következtetésre jutottam, hogy Dévai Bíró Mátyás születési helyét az Esztergom megyei Déván kell keresnünk, de Hunyad megyében semmiképpen.

E fenti nézetemmel több szempontból egybevágó következtetésre jutott napjainkban BOTTA ISTVÁN egyháztörténész is, aki Dévaival kapcsolatos alapos és széles körű tanulmányában bizonyosnak tartja, hogy a krakkói magyar burza anyakönyvében található „Matthias de Dewa” bejegyzés az Esztergom megyei Dévát jelenti (Diakonia Evangélikus Szemle 1979: 47). Sikerült továbbá azt is kikutatnia, hogy az 1531. évi esztergomi adóösszeírás szerint az Esztergom megyei Déva birtokosa Dévai János volt (i. m. 47), aki „annak a Pelsőczy Bebek Imre királyi titkárnak oldalán állott, aki a reformátor Dévai Mátyás egyik legfőbb pártfogójává lett (i. h. 47).

Ezek szerint tehát nem alaptalanul őrzik régi hagyományként a ma élő gyivai lakosok egykori földbirtokosuknak, Dévai Jánosnak a nevét (helyszíni kutatásaim feljegyzései alapján).

BOTTA ISTVÁN (i. m. 46) még ennél is tovább gombolyítja Dévai Bíró Mátyás származásának a fonalát. Tüzetesen vizsgálat alá veszi a krakkói egyetem anyakönyvét, ahová Dévait az 1523. év téli félévére így jegyezték be: „1523 hyem. Mathias Stephani de Vnaniensi [Hunyadiensi?] dioc. Albe Regalis (!)”. BOTTA arra hivatkozva, hogy a krakkói egyetem anyakönyvébe történő bejegyzéskor a diákok adatait szabályosan négy rovatba jegyezték be, megállapítja, hogy Dévai Mátyás atyját Istvánnak hívták (Mathias Stephani), aki „Vnan”-ból származott, ott lakott, ott volt birtoka, vagy „Unyani István”-nak hívták: „Stephani de Vnaniensi”.

Az *Vnaniensi* bejegyzés BOTTA szerint a Vas megyei Sárvartól délnyugatra fekvő Unyom, mai nevén Kisunyom községet jelenti.

Noha jómagam eddigi kutatásaim alapján teljes határozottsággal az Esztergom megyei Dévát tartom Dévai születési helyének, BOTTA e fenti megállapítását megalapozottnak, nyelvészetiileg pedig kimondottan elgondolkodtatónak tekintem. Ugyanis összehasonlítások alapján megállapítottam, hogy Dévai két, szóban forgó magyar művének a hangállapota nagy mértékben megegyezik a nyugati nyelvjárástípus, azaz pontosabban

a rábavidéki (BALASSA, MNyj. 31–3; BENKŐ, Nyjtört. 92–5; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 69–71), a vópvidéki nyelvjárás hangtani és alaktani sajátágaival (VARGA IGNÁCZ, A vópvidéki nyelvjárás hangtana: Nyr. XXIX, 171–7; IV. 1/t végrendeletek 1618–1722-ig. Vas megyei Levéltár Szombathely, 7–36. sz.-ig).

A krakkói egyetemi anyakönyvben található „Stephani de Vnaniensi” bejegyzéssel kapcsolatban egyéni véleményem annyiban tér el BOTTA megállapításától, hogy én „Unyani István” személyében az Vnan helységben annak idején csupán lakó vagy tartózkodó, nem pedig onnét származó Bíró István személyét, azaz Dévai Bíró Mátyás édesapját vélem. Meglátásom szerint Dévai, szüleivel együtt, az Esztergom megyei Dáváról költözött a Vas megyei Unan helységbe, feltehetőleg még kisgyermek korában. E nézetemet több figyelemre méltó szempont alapján részletesebben is alá tudnám támasztani, de mindez meghaladná a jelenleg kitűzött tanulmányom keretét.

E fent említettek alapján világosan kitűnik, hogy Dévai saját nyelvjárásának a kikutatása mennyire bonyolult és sokrétű feladat. Továbbá azt is láthatjuk, hogy nyelvjárás lokalizációs vizsgálatainkat, amennyiben eredményes munkát akarunk végezni, nem elegendő csupán a mezőszéki nyelvjárástípus tükrében végeznünk, hanem ki kell szélesítenünk az északnyugati, a nyugati, valamint a dunántúli nyelvjárástípus irányába is.

Az utóbbi vizsgálatokra többek között azért van szükség, mert Dévai sokat tartózkodott a Dunántúlon, így pl. Kádártán is (ROMER FLÓRIS, A Bakony . . . Győr, 1860. 141; EÖTVÖS LAJOS, Dévai Bíró Mátyás kádártai lelkipáztorkodása: Protestáns egyházi és iskolai lap 1866: 236.)

Nyilvánvaló, hogy csupán nyelvjáráskutatás útján sem bizonyítani, sem pedig eldönteni nem tudjuk, hogy a szóban forgó két helység, azaz az Esztergom megyei Déva, valamint a Vas megyei Unan (Kisunyom) helység közül melyik volt Dévai Bíró Mátyás születési helye. Viszont annál megbízhatóbban következtethetünk Dévai gyermekkori lakóhelyére. Hiszen köztudomású, hogy az ember gyermekkorában a legfogékonyabb a hazai nyelvjárásának táji jellege iránt.

Az az érzésem hogy BOTTA ISTVÁN a Dévaival kapcsolatos kutatómunkája közben, ha éppen nem is feltett szándékkal, de minden valószínűség szerint megmutatta számunkra azt a régóta keresett utat, amely Dévai Bíró Mátyás saját nyelvjárásának a forrásához vezet. Véleményem szerint érdemes lenne alaposabban és szélesebbkörűen utánanézni ennek a kérdésnek. Nyelvészeti szempontból bizonyosan megérné a fáradságot.

IVÁNY ZOLTÁN

A -né képző történetéhez

A feleségnév képző -né legrégebb adatait 1376-tól („Muliere *paphvyiacabne dicta*”), sőt már 1288-tól (*Marcelneygyaya*) az 1500-as évekig közli általában az OklSz. alapján PAIS DEZSŐ (MNy. XLVII, 4.). Mint megállapítja, a képző 1. „féfira vonatkozó tulajdonnévhez járul”; vagy 2. „férfi” jelentésű közszóhoz.” A képző alakja -né. A SchSzj. és a Soprszj. jelölése ugyanaz. Ez tehát általános.

A Guary-levéltár (Glt.) oklevelei három, eddig nem ismert adatot, illetve két, eddig nem ismertetett alakot hoz: 1. 1649: „Perneszy Ferencz Uram es haeressi akaruan Aszonyomnak es Darabos *Gergheľnj* holtigh ualo bekessighes sustentatiot -s, mind penigh Contentatiot ezeckert tennj . . .” (Glt. 564/a. 4.) — 2. 1682: „Ezen portiohoz nyolez forinthig es huszon ngy pinzégħ adáqualtatott es contentaltatott *Gorinye* Aszonyom in rebus mobilibus.” (Glt. 906. 4.) — 3. 1682: „az relictā harom Attyafianak tartozik mas fél száz kőből buzat adni, mellet Guaryne Aszonyom, es *Marffynye* Aszonyom el csipütethes-

senek, valamikor akargyák.” (Glt. 906. 6.) – 4. *-né > -ni* (írva *nj*), vagyis *Gerghelné > Gerghelnj*. A *é > i* fejlődésre bőven találunk példát a régiségben is, a népnyelvben is. SZINNYEI, NyH. 6: *N. nádé kasza > nádi* = ’nádvagó kis kasza’. *Bache* (Bácsi, 1141 – 1161.); *Uruse* (Oroszi, 1364.), *Ursei* (Ürsi, 1269.); *Mogorey* (Magyari, 1268.); *Mogore*, *Mogori* (ua. 1279.); *enyém* (*enyim*; *enem*, *enim*); stb. Tehát a *Gerghelné > Gerghelnj* fejlődési sor könnyen elképzelhető. – 5. *Gorinye, Marffynye*. – Első pillanatra nagyon természetesnek tűnik a *-né > nyé* változás, mert a *j*-zés gyakori a N.-ben. *illen* : *illenyek*, *kalán* : *kalánnnyol*; *karácson* : *karácsonyi*; *Meszlen* : *meszlenyi*; *Szentmárton* : *szemmártonyi*; *gyertyán* : *gyertyányos* stb. – De a R.-ben, sőt ugyanezen oklevélben is gyakori a *j*-sítés, még olyan szavakban is, melyekben nem vagy ritkábban szokott előfordulni: *nem Concurálnya*, *gabonya*, *Jvany Egerszeg*, *Eördögh Simonj*, *oszlanyi*, *nedgyveny forintban*. A birtokok közt van egy *Sönyen* nevű falu („it *Sönyenben*”, „Örök rit *Sönyenben*”, „vagyon meghis *Sönyenben*”) – a helynevek közt nem említi CSÁNKY. – a két *ny* hátha közelebb visz a megoldáshoz: „*Sonyenye Curia* cum suis appertinentys, mivel Nehaj Landor Peter fidelibus suis Servitys aquiralta, cedalt és jutott Landor Janos Arvainak csak magokk.” Bár semmi köze a *-né* képzőhöz, ebből a falunévből is kiderül, hogy még 1682-ben is élt az *é = i* (*i*); vagyis a kifejezés értelme: ’a sönyéni kúria.’

A palatalizált *n* tehát nem visz közelebb bennünket a megoldáshoz. Az a bizonyos *nye* végződés, a megszokott *né* helyett, csak egyszer-egyszer fordul elő. A rendes alak: *Guaryne, Marffyne; Guarj Miklosne, Marffy Sandorne; Szilaginetul* (= *Szilágyinétól*). Más megoldás nehezebben képzelhető el, mint a népi kiejtés: *é = ië*. Ilyen a mai kiejtés is: *Guarynië, Márffynië*.

NÉMETH K. BÓDOG

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zsenge, Zsengő. 1283-ban IV. László király hűségesei szolgálataiért és főképp az Ottokár cseh király elleni hadjáratban (1278.) tanúsított hősiességéért Komjáti, Lenke és Mile birtokokat adományozta Borsod (utóbb Torna) és Kupa birtokot Abaújvár megyében egyik kedvelt hívének; az adományszerző *Vid fia Senge* volt.

Neve az egyes átírásokban, illetve kivonatokban csupán a kiejtést nem módosító betűeltéréssel szerepel, illetve a XVII. századi átírásban – amikor a XIII. századi írás betűit már nehezen olvasták ki – a kezdőbetű elvételével. Az eredeti oklevél elveszett vagy ismeretlen helyen lappang. A megadományozott neve a fennmaradt középkori teljes vagy kivonatos átírásokban 1283 > 1405: *Senge* (Nyíregyházi Áll. Lt.); 1283 > 1415: *Senge* (Dl. 1162); 1283/1464: *Sengue* (Dl. 75.902); a XVII. századi átírásban pedig elvett kezdőbetűvel 1283/1636: *Bengue* (OL. Torna megye 1636. évi közgyűlési jegyzőkönyve. Fol. 211). Ez utóbbi átírástól később, 1769-ben (OL. Aa. post Adv. 18. 15. 160), majd 1771-ben (Dl. 16.092) másolatok készültek, amelyek természetesen betűhíven tükrözik az 1636. évi átirat névalakját, még az elvett kezdőbetűt is. Az adományszerző nevének írása tehát az eredeti adománylevélben *Senge* volt, a név kiejtése pedig minden bizonnyal *Zsenge* lehetett.

Ez a személynév az 1283. évi adományszerzőtől származó Komjáti–Lenkei–Kőszegi családban a XIV. században ismétlődött is. Nenkei (Lenkei) *Senge* fia Imre 1358-ban visszaváltja elzálogosított halyagosi részbirtokát (AnjOkm. VII, 518). Nenkefalvai (Lenkei) *Senge* fia Imre 1360-ban az előbbi birtokvisszaváltásról készült okiratot a jársai konventtel átíratva (Dl. 4810; AnjOkm. VII, 519). Az 1358-ban és 1360-ban ügyködő, sőt

valószínűleg még 1381-ben is élő (CodDipl. IX/7. 429) Lenkei Imrének *Senge* nevű apja aligha lehetett azonos az 1278. évi hadjáratban hősi érdemeket szerzett 1283. évi birtokszerzővel. Az 1278-tól 1360-ig terjedő 82 év alatt ugyanis legalább két nemzedékváltással, esetleg hárommal kell számolnunk. Lenkei *Senge* tehát az 1283. évi birtokszerzőnek legalább a fia, de akár az unokája is lehetett. Olvashatjuk a *Senge* nevet az 1283. évi adománylevél kivonatát is tartalmazó 1405. évben, Garai Miklós nádor által kiadott oklevélben, az 1283. évi adománylevél kivonatától függetlenül, az okirat más részeiben is, és az ott szereplő *Senge* sem látszik azonosnak az 1283. évi birtokszerzővel.

Az Árpád-kori birtokszerző vagy valamelyik azonos nevű utódának nevét — és minden bizonnyal a név eredeti középkori kiejtését is — napjainkig megőrizte a birtokuk határán emelkedő Tornai-Alsó-hegyen át Tornagörgőről Komjátiba vezető út neve.

Az Árpád-korban a birtoktesteket, illetve az azokon kialakult településeket gyakran birtokosuk nevével jelölték; a pusztá személynévből kialakult helységneveinket a legősibbek közé sorolja a nyelvtudomány (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története 387). Még ha volt is egy falunak más neve, akkor is gyakorta előfordult, hogy a szomszéd birtok határjárása alkalmával nem a falu, hanem a birtokos nevén nevezték meg a határos birtokot. Csak egy kiragadott példa, éppen Torna megye határáról: a Gömör megyei Noak 1295. évi határjárásában, midőn Kovácsi határához érnek, azt nem Kovácsiként, hanem mint Bőjte földét említi az oklevél (CodDipl. VII/5, 529).

Görgőről, ahol az Árpád-korban királyi udvarház állott, a Torna-völgy és a Bódva-völgy között hosszasan végighúzóódó Alsó-hegyen át közvetlen út vezetett *Zsenge* birtokára, illetve a birtokon kialakult falvakba, Komjátiba és azon át Lenkére, Kőszegre, Halyagosra. Ahogy az Üllőre vezető utat *Üllői út*-nak, a Vácra vivőt *Váci út*-nak nevezte el a nép, természetesen, hogy abban a korban, amikor a birtokot többnyire a birtokosa nevével jelölték meg, akkor a Görgőről a *Zsenge* birtokára vezető utat *Zsenge út*-nak nevezték a görgőiek. És ez az elnevezés ma is él Görgőn, máig változatlanul fennmaradt! Vegyük sorra néhány régebbi írásos előfordulását:

Raisz Keresztély, a múlt század elejének kiváló térképésze, az idő tájt a herceg Eszterházyak szádvári uradalmának földmérő mérnöke, a Komjáti és Görgő községek közötti határpert lezáró ítélethez 1813-ban térképmellékletet készített Torna megye bíráinak felkérésére, a saját 1808. évi, nagyobb területet felölelő térképe alapján (BAZ Megyei Lt. Térképtára). Ez a térkép feltünteti a Görgőről az Alsó-hegyen át Komjátiba vezető utat, és rajta áll az út neve is: *via Zsengő út*. Szerepel ez az út Komjáti község 1851. évi kataszteri határjárási jegyzőkönyvében is *Zsenge út* néven (Orsz. Széchenyi Könyvtár Térképtára). Görgő község 1854. évi croquijának mellékletét képező tételes dűlőfelsorolásban (uo.) két helyütt is olvashatjuk a *Zsengút* nevet.

1978 tavaszán és őszén ismételten gyűjtőúton jártam Tornagörgőn (Hrhov). Ott, az utcán beszélgető idősebb emberek csoportjait kérdeztem meg több helyütt is a községben, hogy merre van a *Zseng út*? A férfiak és asszonyok egymás szavába vágva részletesen magyarázták el, volt, aki még vázlatot is rajzolt, hogyan vezet a *Zseng út* a Torna-völgyből a Nagy-fej mellett az Alsó-hegy fennsíkjára, a Vajdi töbréhez, majd az Előbükön át a komjáti—szilasi—görgei hármashatárhoz, és elmondták, hogy az emberek még ma is a *Zseng út*-on hordják a hegyről a fát.

A *Zseng út* < *Zsenge út* ~ *Zsengő út* tehát ma is élő földrajzi név. Ez a napjainkig fennmaradt helynév támpontot nyújt számunkra ahhoz, hogy a középkori írásmódnak megfelelően rögzített *Senge* ~ *Sengue* nevet valóban *Zsengé*-nek kell olvasnunk.

Feltevésem szerint ugyanezen személynévből vált földrajzi névvé annak a Bars megyei falunak a neve is, amely már egy 1156. évi oklevélben szerepel (Esztt. Kápt. Lt. Lad. 67. 1. 1; MonStrig. I, 108), amely szerint Martyrius esztergomi érsek 70 név szerint is felsorolt falu dézmáját az esztergomi káptalannak adományozza. Ezen oklevélben

az említett falu neve *Sengeu* alakban olvasható, amit akkor nyilván *Zsengő*-nek ejtettek; a TESz. is — bár kérdőjelesen — a *zsenge*, illetve *zseng* címszó alatt idézi az 1156. évi oklevél e falunévét (III, 1215). VÁCLAV CHALOUPCEKÝ tévesen véli az 1156. évi *Sengeu* falut *Szentgyörgy*-gyel azonosíthatónak (Staré Slovensko. Bratislava—Praha, 1923. 243).

Ugyanezen falu neve egy 1240. évi oklevél 1253. évi átírásában *Zengev* alakban jelentkezik (Dl. 248; ÁÜO. VII, 104), és ezt a TESz. (nyilván nem tudva az azonosságról) kérdőjelesen a *zeng* címszó alatt idézi (III, 1192). Egy 1275. évi oklevél a falu nevét *Zengeu*, illetve *Zengev* alakban említi (MonStrig. II, 54—5).

Az 1300-as évekből további hét olyan oklevelet sorol fel KNAUZ NÁNDOR, amelyekben szerepel e Bars megyei falucska neve (A Garan-melletti Szent-Benedeki Apátság. Bp., 1890. 207—8). A KNAUZ által ismertetett oklevelek a falu nevét a következő változatokban rögzítik: *Sengeu*, *Zengeu*, *Sengew*, *Zengew*, *Scengeu*, *Sengheu*, *Zenge*, *Sergeu*, *Sengw*. E változatos írásmódok alapján KNAUZ úgy véli, hogy a falu neve *Szengő* lehetett. Az oklevelekben foglalt határjárások és egyéb utalások alapján a később elpusztult falu helyét is megállapítja KNAUZ: kétségtelenül a mai Új-Bars mellett feküdt — írja —, és az 1340. évi határjárás szerint *Sengeu* falu Mohi, Pinár, Gyékényes, Győröd helységekkel is határos volt (AnjOkm. IV, 32). A XX. századi helységneveket figyelembe véve tehát a falu helyét Új-Bars és Mohi határán, illetve az előbbiekkal szomszédos Gyékényes, továbbá Alsó- és Felső-Győröd községek között kereshetjük. A rég elpusztult és a földfelszínről nyomtalanul eltűnt középkori falu helyének pontos meghatározása — mint alább látni fogjuk — fontos adat számunkra.

A falu nevének változatos írásmódját figyelembe véve érthető, hogy KNIEZSA ISTVÁN bizonytalan benne, hogy az 1156. évi *Sengeu* falunév a *zsenge* vagy a *zengő* szóval függ-e össze (Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei: Száz. LXXIII, 183).

E kételyt azonban feloldja az utóbb elnéptelenedett és elpusztult középkori falu nevének földrajzi névként való továbbélése. Neve ugyanis az 1857—1858. évi kataszteri felvételben *Zsengő* helynévként szerepel (id. GYÖRFFY I, 489), Pesty Hntárában pedig két szomszédos Bars megyei község, Újbars és Mohi helynevei közt is megtaláljuk a két falu határán emelkedő *Zsengő* szőlőhegyet, amelyen — az egykorú határjárások adataiból következtetve — a középkori falu állhatott.

Ez utóbbi adatok megerősítenek föltevésemben, hogy az 1156. óta oklevelesen adatolt Bars megyei *Sengeu* ~ *Zengeu* falu nevét helyesen *Zsengő*-nek kell olvasnunk — amint GYÖRFFY is teszi (i. h.) —, és hogy e falunév a *zsenge* névszóból eredő *Zsenge* ~ *Zsengő* személynévből származik, tehát szerintem éppúgy személynévi eredetű földrajzi név, akárcsak a tornagörgői *Zsenge út* ~ *Zsengő út*, ahol a névadó *s z e m é l y* is történelmileg adatolt.

A név *Zsenge* ~ *Zsengő* változatait vö. pl. a *szüle* ~ *szülő* szópárral, illetve személynévi vonatkozásban a *Bede* ~ *Bedő* vagy a *Benke* ~ *Benkő* névpárokkal.

A *Zsenge* ~ *Zsengő* személynév szerintem a középkorban gyakran előforduló, családi helyzetet, rokoni viszonyt kifejező nevek, az úgynevezett rokonságnevek közé tartozott, amilyen pl. az Unoka személynév is volt (TESz. III, 1034). A *zsenge* szó jelentése 'első termés', emberre vonatkoztatva pedig 'elsőszülött gyermek' (TESz. III, 1215). Eszerint Vid fia *Senge* ~ *Zsenge*, az 1283. évi birtokszerző, atyjának elsőszülött fia lehetett, ugyanígy az 1360-ban élt Lenkei Imre apja *Senge* ~ *Zsenge* is, és föltehetőleg az a *Zsengő* is, akiről az 1156-ban említett Bars megyei *Sengeu* falu a nevét kaphatta.

Hogy az elsőszülöttség a középkorban nemegyszer a személynévadás alapja volt, erre más és vitathatatlan középkori példát is említhetek. Az aradi társaskáptalan prépostja 1156-ban egy *Primogenitus* nevű klerikus volt, nevét véletlenül ugyanaz az oklevél említi, amelyben a fent hivatkozott Bars megyei *Sengeu* falu is szerepel (MonStrig. I,

108; SZENTPÉTERY, KritJ. 84). 1159 elején II. Géza király *Primogenitus* magistert küldte követként I. Frigyes császárhoz (Levéltári Közl. 1973: 96). A prépost és a királyi követ bizonyára azonos személy lehetett, de ennek szempontunkból most nincsen jelentősége. A lényeg az, hogy a latin *primogenitus* szó minden kétséget kizáróan 'elsőszülött' jelentésű, és ennek személynévként való jelentkezése azt bizonyítja, hogy az elsőszülöttség tényét a személynévadás rögzítheti, az személynévadás alapja lehet, és hogy ez a középkorban magától értetődő és nyilván nem egyedülálló eset lehetett. Egyébként, ha *Primogenitus* magiszter magyar ember volt, már pedig föltehetőleg az lehetett, akkor valószínűnek tartom, hogy a keresztségben ő is a *Zsenge* nevet kaphatta, és csak amikor valamelyik észak-olaszországi egyetemre került, akkor fordította le póriás és világi magyar nevét az előkelőbbben hangzó vagy az egyházi emberhez és tudós magiszterhez jobban illő latinra.

A családi helyzetre, rokoni viszonyra utaló személynévvel PAIS Dezső több helyütt is foglalkozott. 1911-ben a *Kehida* helynév vizsgálata kapcsán, az 1232. évi oklevélben „in ponte *Ketüd*” formában szereplő *Ketüd* (*ketted*) névről megállapítja, hogy az „valószínűleg a második fiút jelentette, mint *Előd* az elsőszülöttet” (MNY. VII, 166–7). 1921–1922-ben, „Régi személynéveink jelentéstana” című dolgozatában PAIS a krónikások által költött nevek közt már kettős magyarázatot fűz *Eleud* ~ *Előd* névéhez: „A nevet lehet 'ős'-nek értelmeznünk; de felfoghatjuk úgy is, mint . . . amely a 'másodszülött' jelentésű *Ketüd* mellett az 'elsőszülött'-re vonatkozott” (MNY. XVII, 161). Alább azt írja PAIS, hogy „*Előd*, *Ketüd* és 1277: *Nyged* (ÁrpádOkm. IX, 185) azaz *negyed* . . . a születési sorrendet jelző kifejezésekből váltak személynévakké” (MNY. XVIII, 30).

A *Senge* ~ *Zsenge* nevek vizsgálata után PAIS két feltevése közül azt látom igazoltnak, miszerint *Eleud* ~ *Előd* azok közé a nevek közé tartozik, amelyek „nem a hagyományokból idézett személyek nevei, hanem a krónikás maga teremtette alakjaié, kiknek nevét az értelmezési képessége körébe eső névkészletből úgy választotta meg, hogy a névvel az illető személynek tulajdonított szerepet jellemezze” (MNY. XVII, 161). Szerintem tehát a Képes Krónikában Álmos apjaként, a Thuróczy-krónikában nagyapjaként, Anonymus Gestájában pedig Szabolcs apja és a Csák nemzetség őseként szereplő *Eleud* ~ *Előd* neve 'ős, előd' értelmű.

Az 1283. évi királyi birtokadományt szerző *Senge* ~ *Zsenge* és a családjában a XIV. században megismétlődő azonos személynévek, valamint az 1156. évi esztergomi oklevélben szereplő és föltehetőleg személynévi eredetű *Sengeu* ~ *Zsengő* falunév viszont az 'elsőszülött gyermek' jelentésű *zsenge* köznév személynévi megjelenései. Így tehát a családi helyzetre, rokoni viszonyra utaló személynévek, a rokonságnevek közé iktathatjuk a *Zsenge* ~ *Zsengő* nevet is, és ezt tekinthetjük a születési sorrendet jelzők sorában az 'elsőszülött fiú' jelentésű személynévnek.

DÉNES GYÖRGY

Cinadoff. 1. Erre a szakirodalomban általában *cinadof* alakban szótározott, címszavasított régi magyar kelmenévre ez ideig 1530-ból ismerjük az első adatot: „Camisas de *cynadof*” (Oklsz.). Fontosabb — és filológiaiilag is megbízható — alakváltozatai még, első felbukkanásuk rendjében: 1566: *cinadoff* (Helt: Mes. 483: NySz.); 1576: *czenadof* (EMSzT.); 1671: *czinaboff* (MNY. III, 32); 1788: *czinedoff* (EMSzT.). Jelentése 'finom, könnyű, értékes vászonféle'; a régiségben legtöbbszörre könnyű, szellős ingeket csináltak belőle.

A szóra a régebbi magyar nyelvészeti irodalomban többen is felfigyeltek, de etimológiájára csupán három, egymással egybehangzó korai feltevés ismeretes: LESCHKA, El. a 'finom, indiai lenvászon' jelentésű lat. *sindon*-nal, gör. *σινδών*-nal hozta kapcsolatba, s lényegében DANKOVSKY és CzF. is ezt ismételte meg. A szóval tovább foglalkozók csupán

bizonyos adatok közlésére tudtak szorítkozni, az eredetről vagy nem nyilvánítottak véleményt, vagy megfoghatatlannak tartották azt (l. pl.: DEÁK FARKAS: Nyr. V, 205; SZARVAS: Nyr. V, 210; WELTNER MÓR: Nyr. XLII, 306; SIMONYI: Nyr. XLV, 293; BALASSA: Nyr. LXIII, 4; TAKÁTS SÁNDOR: MNy. III, 32; KEMENES PÁL: MNy. XI, 321).

Összefoglalóan az EtSz. és a TESz. nyilatkozik a szóról; származását ugyan egyik sem oldja meg, néhány megjegyzésük azonban a később mondandók miatt említést érdemel. Az EtSz. kihaltnak jelzi, utolsó adatait a XIX. század első feléből valókként említi, CzF.-ra már csak mint elavult szót közlő szótárra utal. Megkérdőjelez egy *csinadof*, egy *csinadosh* és egy *cinaboff* ejtészváltozatot; ellenben „igen valószínű”-nek tartja, hogy a szó utolsó vokálisát ó-val „kell olvasnunk”. Az „eredete ismeretlen” minősítés mellett kifejezetten hibásnak mondja LESCHKA, El. nézetét. — A TESz. a *csinadoshot* adatot íráshibának minősíti *csinadof(f)*ot helyett, a *cinaboff* adatot viszont — az EtSz.-ral ellentétben — nem kérdőjelezi meg. Végso ítélete: „Ismeretlen eredetű. Nyilvánvalóan jövevényszó, de nem tudni, honnan. — Kihalt szó.”

2. Nos, az eredetről ennél lényegesen többet is lehet mondani. De mielőtt ezt bizonyítanám, néhány adat filológiai értékelésére még vissza kell térnem, éppen az eredet jobb megközelítése érdekében.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy egyáltalán nem jogos az EtSz.-nak a *cinaboff* alakváltozatot megkérdőjelező eljárása. Csáktornya 1671. évi összefrásában ugyanis négyszer is előfordul ez az alak: „tele subtilioris *cinaboff* dicta”, „duae petiae Belgicae *Czinaboff*”, „duae petiae Turcicae *Czinaboff*”, „telae subtiliores *Czinaboff* dictae” (MNy. III, 32). A TESz. tehát jogosan tekinti e b-s változatokat teljes értékűeknek.

Nincs viszont semmi alap arra, hogy a szónak c-vel kezdődő ejtészváltozata mellett cs-vel kezdődőt is feltegyünk. Ez a lehetőség ALEXICS GYÖRGYnek a NySz. számára filológiailag egyébként is megbízhatatlan adatgyűjtése alapján került elő. ALEXICS gyűjtéséből a NySz. a Károlyi-család levéltárából (I, 449) *csinhadot* alakot vesz föl. A többszörösen hibás közlést KEMENES PÁL (MNy. XI, 321) helyesbíti, nem az oklevéltár I., hanem valójában III. kötetének 449. lapjáról: 1588: „... egy vég *csinadoshot* venne kegyelmed”. Úgy látszik, KEMENES PÁL [MELICH] nem figyelte föl mindenben a Károlyi-oklevéltár nyelvi anyagának teljesen ártírt jellegére, helyesírásának, illetőleg az egykori kiejtést megközelíteni akaró közlésmódjának abszurditására: tudniillik csak arról szól (i. h.), hogy a *csinadoshot* hiba *csinadoffot* helyett, ami a szóvég szempontjából rendben is volna, a szókezdő cs-re azonban nem. Valószínű, hogy az EtSz. is főként az *sh* miatt tesz kérdőjelet a *csinadosh* adat elé, bár az OklSz. 1560: *chynadof* és a NySz. Radv. Csal. II, 17, 83: *chinadof* adataiban is — helyesen — megkérdőjelezi a cs-s kiejtés lehetőségét. Hibázik a TESz. is, amikor az ominózus *csinadoshot* írásforma javítását csupán *csinadof(f)*ot alakban adja meg, nem gondolva a cs betű írástörténeti problematikájára. Ugyancsak helytelen a TESz.-nek a *cendely* szócikkében való hivatkozása a *cinadof* ~ *csinadof* váltokozásra, a *cendely* ~ *csendely* kettősség magyarázatául felhozott analógiaként; különben a *cendely* forma is több mint kétes, a cz-t vagy esetleg ch-t helytelenül cs-ként ártírt régi „adatokra” támaszkodik csupán. — A Károlyi-oklevéltárból vett *csinadoshot* alaknak cs-s írásmódjára nincs is értelme több szót vesztegetni; a *ch* viszont, amely ugyan ritkán, de előfordul a szó adataiban, bizonyos időkben a c mellett cs-t is jelölhetett, így esetleg újabb gyanúnk támadhatna szavunk cs-s kiejtésére. De a kérdést a c-s kiejtés egyöntetűségének javára több írástörténeti körülmény is eldönti. Mindenekelőtt számításba kell venni, hogy a korábbi időkben a cz-s és a ch-s írásmód mellett sűrűn ott vannak a c-s írásmódúak is, amelyeket cs-vel helyesírástörténeti okokból nem lehet olvasni; a már közölt ilyen alakokon kívül l. pl.: 1611: *Cinadoff*, kétszer, 1628/1635: *cynadoff* (EMSzT.) stb. Még világosabban vallanak a későbbi idők azon szótárai, amelyekben a c hang jele követ-

kezetesen *tz*, illetőleg *cz*, és a szó csak ilyen írásmóddal fordul elő bennük; 1. pl.: 1767: *Tzinadóf* (PPB.); 1833: *Tzinadof* (DANKOVSKY); stb.; illetőleg 1831: *czinadof* (KRESZNERICS); 1844: *Czinadof* (BLOCH [BALLAGI]); 1852: *Czinadof* (FOGARASI); stb.

A szó alakja szempontjából figyelemre méltó végül, hogy adatai között a hosszú *ff*-fel írottak jelentékeny túlsúlyban vannak (az EMSzT.-ban pl. 18 : 7 az arány az *ff*-es adatok javára), ami — tekintve a szóvégi rövid mássalhangzót jelölő betűk írástörténeti problematikáját is — az *ff*-es kiejtés közkeletűségének jele. Többek között ezért is helyesebb a szót lexémaként — ellentétben a korábbi nyelvészeti gyakorlattal — *cinadoff* formában rögzíteni.

Az *ff*-es formák túlsúlyának, illetőleg az ebből következő sajátos vokális — konzonáns kapcsolat hangtörténeti problematikájának ismeretében egyébként erősen kétségre lehet vonni az EtSz. azon javallatának érvényességét, hogy a rövid *o*-t tartalmazó írásformák is hosszú *ó*-val olvasandók. A legnagyobb rugalmassággal is csupán addig lehet e vonatkozásban elmenni, hogy egy-két *ó*-s írásmódot figyelembe véve a szónak talán *ó*-s kiejtésű változatai is lehettek, elenyésző számban és nyilvánvalóan másodlagosan.

Ami a szó életét, pontosabban elavulásának idejét illeti, az a CzF.-ra visszamenő ítélet, amely a szót már akkor is kihaltak mondja, minden bizonnyal módosítandó. Az kétségtelen ugyan, hogy a szó divatja — szoros kapcsolatban a tőle jelölt kelmefajta divatjával — a XVI–XVIII. században volt a legnagyobb. De bizonyos támpontok adódnak arra, hogy a szó nyelvünkben a XX. századot is megérte. Komoly gyanú támadhat ugyanis bennünk, hogy az ÚMTsz. I. kötetének *cinador* címszava a korábbi adatokból ismert *cinadoff*-al azonos. A szótár e címszót — nyilván az adatközlő véleményére támaszkodva — *r* végződéssel veszi föl, de ennek valóságában korántsem lehetünk bizonyosak, hiszen mindkét tényleges — tárgyragos — alakja *cinadót*, ami **cinadó* vagy esetleg **cinadol* nominativust jóval inkább feltételez, mint *cinador*-t. A szó jelentését az ÚMTsz. egyébként — valószínűleg szintén az adatközlő véleménye alapján — 'hálófélé'-ként adja meg; a közölt egyetlen példamondat („Raktyon föl iédes anyám az ablakra *cinadót*, mer begyűnnek éjjere a szunyogok”) azonban inkább 'könnyű, függönyként is használt anyag' értelmet látszik tartalmazni. De még akár a 'hálófélé' jelentés alapján is — tekintetbe véve a nagyfokú alaki egyezést — azt gondolhatjuk, hogy a szó nyelvjárási szinten — némi alaki módosulással — jóval túlélte CzF. korát. Az sem véletlen egyébként, hogy a CzF. előtti, XIX. századi szótárak legtöbbje fölveszi.

3. Mindezek tisztában tévése után lássuk most már e rejtélyesnek tűnő kelme-nevünk eredetének ügyét. Aligha lehet kérdéses, hogy a szó etimonjában azonos azzal a kelmenevvel, amely több újlatin nyelvből kimutatható: az előfordulás időrendjében: portugál *sinabafo*, ritkábban *sinabafa*, 1508-tól; olasz *sinabaffo*, a XVI. század első felétől; spanyol *sinabafa*, 1570-től; jelentése mindenhol 'nagyon szép, finom, könnyű vászon' (1. pl.: DELGADO II, 306; MACHADO, DicEtPort. 1996; BATTISTI — ALESSIO, DEI. 3502; COROMINAS, DiccEtCast. IV, 232). Az idézett etimológiai szótárak e kelmenevet egyöntetűen keleti eredetűnek tartják; a név korábban egy Indiában készült könnyű vásznat jelölt; onnan ment át a perzsába (*šinnbaft*, *šinnbaft*, *šinnabaft* 'ua.'), Európába pedig a portugálok hozták először és terjesztették tovább a mediterrán kereskedelem útján.

Az említett nyelvek közül mind művelődéstörténeti szempontból, mind a nyelvi kölcsönhatások lehetőségeit illetően elsősorban az olaszból való átvétel jöhet számításba. Ezt nyelvi kritériumok is támogatják, hiszen hosszú *ff*-es változatok, amelyek a magyarban oly gyakoriak, csak az olaszból mutathatók ki (az olaszban talán a *baffo* 'bajusz' analógiás hatása is segített létrejöttükben és állandósulásukban). Elvileg ugyan nem volna kizárható egyrészt más nyugat-európai nyelvekből való, másrészt oszmán-török — balkáni kölcsönzés lehetősége sem, tekintve a XVI. századi magyarországi szövetbehoza-

talnak az itáliai után az említett irányokból való gyakoriságát, valamint a *cinadoff* török módon való megvárásának sűrű emlegetését is (l. pl. EMSzT.). Ám nyelvi adatok egyik lehetőségét sem támogatják: egyfelől a szó nem mutatható ki a nyugat-európai textíliapar legjelentősebb központjain, vallón és flamand területen, s a németben való hiánya is eléggé kizárja ezt a közvetítési irányt; másfelől nem meríthető föl az oszmán-török révén nyelvünkbe kerülésének ténye sem (vö. KAKUK, ÉlOsm.). A „török módi” csupán az elkészítés jellegére mint forma-divatra utal. De magára a kelmére vonatkozóan is lehetséges, hogy a *cinadoff* ennek vagy a hozzá nagyon hasonló vászonféleségnek a szokásos, általános nevévé vált, függetlenül attól, hogy a kelmét hol gyártották, illetőleg honnan hozták be később. Korábban például Hispániában is lehetett valami minőségi különbség a Németalföldről behozott, *holanda*-nak nevezett és a Keletről érkezett, *sinabafa* néven elterjedt könnyű vászon között, később mégis kialakult a spanyolban a két szó szoros szinonimikus viszonya, jelölül annak, hogy a hasonló kelmefajták átvehetik egymás nevét (l. COROMINAS, DiccEtCast. IV, 232, BreveDiccEtCast. 316).

Ha azonban kevés kétség is férhet hozzá, hogy a *cinadoff* elsősorban a középkori és újkor eleji kelmekereskedelem fő irányából, Itália felől, olasz nyelvi közvetítéssel került hozzánk, a szóátvétel alaki vonatkozásaira nézve néhány dolog még magyarázatra szorul.

A szókezdő magyar *c*-t ugyan magyar nyelvi affrikáció is bőven megokolhatná (l. pl.: szl. *stlępъ* > m. *cölöp*; szl. *sirek* > m. *cirok*; szl. **sędja* > m. R. *szęgye* > N. *cége*; rom. *simbră* > m. R. *szimbora* > *cimbora*; szl. : > *culák*; *szepelkedik* : > *cipel* stb.); mégis talán valószínűbb olasz szókezdő affrikáta átvétele, ott ugyanis egy **zinabaffo*-féle ejtősváltozat könnyen föltehető. Például a már említett, alkalmasint szintén keleti eredetű, de a *cinadoff*-al etimológiailag aligha összefüggő görög *σινδών*, lat. *sinдон*, *sindо*, középkori latin *sindone*, olasz *sindone* stb. 'finom, könnyű lenszövet' szavak etimológiailag valószínűleg azonosak a következő olasz — és más újlatin nyelvi — szavakkal: olasz R., N. *zendado*, *zendade*, *sendado* stb. 'finom, könnyű selyemszövet' (vö. még lat. *cendatum*, kat. R. *cendat*, ófr. *cendat*, *sendat*, prov. *sendat* stb. 'ua.');

illetőleg olasz R., N. *zendale*, *zendalo*, *zendal*, *zindel*, *sendale* stb. 'finom, könnyű selyem- vagy lenszövet' (vö. még lat. *cendalum*, sp. *cendal*, port. *sendal*, fr. R. *cendal*, prov. *cendal* stb. 'ua.'). Az utóbbiak a németen (l. kfn. *zenddl*, *zinddl*, úfn. *zindel*, *zindel* 'ua.') vagy esetleg az olaszon keresztül a mi *cendely* szavunknak is előzményei. Az olasz *s* > *z* (olv. *sz* > *c*) változás lehetőségén túlmenően az olasz **zinabaffo* változat létrejöttére persze az alakilag hasonló, jelentésbelileg pedig nagy mértékben azonos olasz *zendado*, *zendade*, illetőleg *zendale*, *zendal*, *zindel* szavak analógiásan is hathattak. A *sinabaffo* ezekkel való tényleges keveredését több népetimológiai összetétel előtagja is mutatja az olaszban: romagnai *zinalena* 'finom, könnyű selyemszövet' (MORRI, VocRom.), bolognai *zindaleina* 'ünnepi díszítésül használt, színes, virágos selyem- vagy vászontapéta' (CORONEDI BERTI, VocBol.). (A gör. *σινδών*, lat. *sinдон* stb. újlatin összefüggésének kérdéséről l. különben: BOISACQ, DictÉtGr. 866; FRISK, GrEtWb. 708; MEYER-LÜBKE, RomEtWb. 654; WALDE—HOFFMANN, LatEtWb. 542; BATTISTI—ALESSIO, DEI. 3504, 4111; COROMINAS, DiccEtCast. I, 760—1; WARTBURG, FrEtWb. XI, 641—2).

Lehet, hogy a magyarban gyakran feltűnő *d*-s, *cinadoff*-féle változatoknak is az olasz *sinabaffo* és *zendado*, *zendale* keveredése, illetőleg az utóbbiaknak az előbbire való analógiás hatása adhatja meg a magyarázatát. Eszerint a magyar *cinaboff* és *cinadoff*-féle változatok kettős átvételek is lehetnek az olaszból. A magyar szóalak-struktúra szempontjából különleges, furcsa szó azonban természetesen nyelvünkben is átmehetett hangtani változáson; ez esetben az eredetileg átvett alakot csak a *cinaboff* változat képviseli. — A magyar mássalhangzós szóvég tipikus észak-olasz nyelvi-nyelvjárási sajátosság megfelelője.

A Körü-féle helynevekhez. — JUHÁSZ DEZSŐ „A Körü-féle helynevek kérdése” című, gazdag anyaggyűjtésre támaszkodó dolgozatának (MNY. LXXV, 445–55) 3. pontjában említettek közül a 13. alpontban közölt adatokat a közelmúltban kötöttem helyhez és időhöz (Körév—Hímesudvar—Tokaj: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. XIV(1975.), 3–8). Megállapítható volt, hogy az 1284. június 24-én (Tisza-)Csegen tartózkodó IV. László király még július 8-án is a csegei révnél tanyázott. Majd innen, a Tisza mentén északkeleti irányban haladva érintette Polgárt, július 24-én pedig (Tisza-)Dadát. De még aznap „prope *Kevrew*” (ÁÜO. IV, 263) keletzte egy másik oklevélét, majd ugyancsak *Keureu*-ból július 28-án (HazOkmt. VI, 304), *Kevrev*-ből július 29-én (ÁÜO. IX, 390; HazOkmt. VII, 186) hasonlóképp. Éppen az egy napon kelt két oklevél segített hozzá, hogy ezt a háromféle alakban megnevezett települést legfeljebb egy napi járóföldre keressük Tiszadadától, mégpedig az addig megtett útvonal irányában, s nem visszafelé.

Így jutottunk el Tokajig, amelynek évszázadokon keresztül nagy fontosságú tiszai átkelőhelyét 1067 k. (1267: *Kuurew* (= Körév: ÁÜO. I, 26) alakban már a XI. században említik. Olvasatunk helyességét bizonyítja az átkelőhely 1311. évi említése: „... portus, qui vulgariter *Rew* dicitur” (AnjOkm. I, 230). A Tisza és a Bodrog összefolyásánál található helység vára (*Kureu*: SZENTPÉTERY, KritJ II/2–3, 414) egy 1290-re tehető oklevélben az Aba nembeli Dávid fia Amadé birtokaként szerepel. Ám ez a vár régóta ismert irodalmunkban: azonos Anonymus Hímesudvarával. Anonymus szerint a földvárat közvetlenül a honfoglalás után Tarcál vezér építtette volna, mindenesetre a szerző életében a *Hímesudvar* nevet is viselte. IV. László király 1283-ban ugyanerre a helyre, a Tisza és a Bodrog összefolyásánál, a *Thorzol*-hegyen (SZENTPÉTERY; KritJ. II/2–3, 308) ad várépítési engedélyt a nyíri (értsd: Szabolcs vármegyei nemeseknek), akiktől hamarosan az Északkelet-Magyarországot uraló tartományurak, az Aba nembeliek kezére került az erődítmény.

A felsorolt adatok egyértelműen bizonyítják *rev* szavunk XI. századi meglétét, Körév Árpád-kori névalakjainak helyes olvasatát, illetve magának a településnek helyhez kötését. Ez utóbbira legyen még bizonyíték, hogy amikor 1382-ben a budafelhévízi keresztetek két idevaló jobbágját kifosztották, a birtokot már újabb néven *Tokaj*-nak is hívták: „in possessione ecclesie sue Currii [*Körév* romlott formája?], alio nomine *Thokay* vocate” (OL. DL. 52 422). A XV. századtól ismét feltűnő vára — immár Tokaj néven — 1526-tól válik országos jelentőségű erődítménnyé.

NÉMETH PÉTER

Utólagos megjegyzések a Körü-féle helynevekhez. 1. Örömmel olvastam NÉMETH PÉTER tanulmányomhoz fűzött észrevételeit. Körév lokalizálására tett kísérlete meggyőző, sőt a további adatok az olvasatot illetően sem hagynak kétségeket. A nevek helyhez kötésének nehézségeivel a történeti névtan kutatójának igen sűrűn kell megbirkóznia, jóllehet ez a művelet tulajdonképpen kívül esik a nyelvtudomány illetékességi körén. Ezért különösen hasznos ilyen és ehhez hasonló kérdésekben a nyelvész és a történész, topográfus együttműködése.

Kritikai megjegyzéseket csupán a következő fél mondatához szeretnék fűzni: „A felsorolt adatok egyértelműen bizonyítják *rev* szavunk XI. századi meglétét”. Az az egy adat, amely alapján megkockáztathatnánk a *rev* szó XI. századi meglétét (1067 k./1267: *Kuurew*: ÁÜO. I, 26), több vonatkozásban is problematikus. Leginkább megfontolásra késztetnek a művelődéstörténeti ismeretek; ezt már a dolgozatban is megemlítettem (MNY. LXXV, 446). Olasz jövevényszavainknak ezen csoportját ugyanis —

tudniillik a hajózás tárgykörébe tartozókat — a XII—XIII. században vettük át. Erről győznek meg bennünket „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak első adatai is (l. a *bárka, gálya, part, rév, sajka* címszókat). A szótörténet kutatói különben is óvatosan bánnak az átirás oklevelekkel. Az átirás során nemcsak névromlással számolhatunk, hanem azzal is, hogy az átiró saját korának hangtani, lexikai állapotát érvényesíti, nem is beszélve a komolyabb változtatásokról. SZENTPÉTERY (KritJ. I, 8) az 1067-es iratot „nem királyi oklevél!” megjegyzéssel kirekeszti a vizsgálata köréből, így azzal is számolnunk kell, hogy esetleg hamis oklevéllel van dolgunk.

A fent elmondottak tehát arra intenek bennünket, hogy az adat kronológiai számbavételekor — legalábbis nyelvtörténeti vizsgálat esetén — az 1067 k. helyett az 1267. évszámot vegyük figyelembe.

2. A továbbiakban néhány kisebb megjegyzést, kiegészítést kívánok közölni a *Körű*-féle helynevekről korábban elmondottakkal kapcsolatban. Zárójelben a MNY. LXXV. kötetében megjelent munka lapszámára hivatkozom.

A) Az 5. pontban (452—3) röviden érintettem a *kerő* (*körű* stb.) szó elavulását és a *kerő* → *kerülő* váltást a helynevekben. A *kerülő* azonban nemcsak térszínforma kanyarodását fejezheti ki, hanem az erdőkerülő személyével kapcsolatos földek megnevezésére is szolgál. Ezek a nevek természetesen kizárandók a példaanyagból. (Így pl. ZMFN. 232/43: *Kerülő* „Az erdőkerülő lakott itt.”) A *kerülő* jelentése nemcsak ’erdőkerülő’, hanem ’csősz’ is lehet. BOGDÁN ISTVÁN könyvében (Régi magyar mulatságok. Bp., 1978. 7) olvashatjuk: „A korosabb nemzedék talán még emlékezik a *szőlőpásztor*-ra, a *kerülő*-re, akit a szőlő zsendülésekor alkalmazott a hegyközség, vagyis a szőlőtulajdonosok testülete. Arra kellett vigyáznia, hogy szőlőérés idejétől a szüretig se madár, se ember ne »tévedjen« be a szőlőhegyre.” A ’csősz’ jelentésű *kerülő*-re hoz példákat B. Ö. is (Nyr. LXXVI. 390). Vö. még: MTsz.; SzamSz.; OklSz. *kerülő* a.

B) Az adattárban a 3. pont 7. alpontjában (447) Nagykörű adatai között idéztem a következőt: 1528: *Kýru* (TérkKezd. 28). „A magyar térképészet kezdetei” című kiadvány, sajnos, pontatlanul közli a nevet. Közben megjelent egy másik munka (HAJDÚ MIHÁLY — MOLNÁR JÓZSEF, Az első magyar térkép helynevei: Magyar Névtani Dolgozatok 7. sz. Bp., 1978.), amely a LAZÁR-féle térkép névanyagát pontosabban közli. Ebben a kiadványban a név *Kyrň* (29). Ennek helyességéről az eredeti fakszimiléjével való egybevetéssel magam is meggyőződtem. (A legjobb fakszimile kiadás: NEMES KLÁRA szerk., Cartographia Hungarica. Bp., 1972. 1. sz. térkép.)

Mielőtt a korabeli kiejtést megvizsgálnánk, ki kell javítani az eredetiben szereplő sajtóhibát. Az utolsó betűt megfordították, így a név helyesen: *Kyrű*. (Amint a kutatások ezt igazolták, a térkép nevei szedett és nem fába metszett betűkkel készültek.)

A mássalhangzók olvasása nem okoz nehézséget, ingadozások a magánhangzóknaál lehetnek. Az *y* a *j*-n kívül *i*/*í*-t vagy *ü*/*ű*-t jelölhet: *Bekyn* olv. *Bekiny*; *Ywanka* olv. *Ivanka*; *Kewy* olv. *Kevi*; *Kyrth* olv. *Kürt*; *By* olv. *Bű*. A Nagykörűnél általam felsorolt adatok első szótagjában kivétel nélkül *ü* olvasandó, így itt is ez az ejtés javasolható. A második szótagban *ü* = *ű*.

Ami a betűk fölé tett ~ melléklelet illeti, szerepe többértű. 1. Leggyakrabban *mgh.* + *m/n* hangkapcsolat jelölésére szolgál: a) a magánhangzó betűjén: *Simőrtornia* (a: *Simőrtornia*) olv. *Simontornya*; *Hermăstat* olv. *Hermanstatt*; *Kamětz* olv. *Kamenc*; *Schēnitz* olv. *Semnic*; *Zēt Georg wara* olv. *Szentgyörgyvára*; stb. b) A mássalhangzó betűjén: *Retzň* olv. *Recsen*; *Dňar* olv. *Dinar*. — 2. Ritkán nagyobb rövidítésre is használatos: *S Bñdict* olv. *Szentbenedikt*, de funkció nélkül is előfordul: *Tzeseră* olv. *Szeszéria*; *Tebiň* olv. *Tewin*. A *Kyrň* névalak utolsó betűjével — persze csak formailag — az 1. b) csoportba

illik bele. A térkép nyersanyagául szolgáló kéziratban nyilván *u* betű állt, rajta palatalis labialist jelölő mellékjellel. A térkép későbbi kiadói közül LIGORIO az *ñ*-t rövidítésnek fogta fel, és saját elképzelése szerint „feloldotta”. Így keletkezett az eredeti névalaktól már egészen távol eső *Kýrnon* (TérkKezd. 28).

C) Tekintettel arra, hogy a XVI. századból Nagykörű nevére csak a LÁZÁR-térkép hibákkal terhes különböző kiadásaiából, Kiskörére pedig egy filológiaiilag, helyesfrásilag megbízhatatlan forrásból van adatunk (1561: *Köre*: BARTFAI SZABÓ, Pest m. okl. eml. 402), jónak látok néhány adalékot közzétenni N. Kiss ISTVÁN könyvéből (XVI. századi dézsmajegyzékek. Bp., 1960.) Nagykörű: 1549: *Kurw* (104), *Kewrw* (137); 1576: *Keorew* (311), *Kiurw* (351); 1583: *Kurw* (562), *Kwhru* (604); 1579: *Keorw* (798 — a mutatóban tévesen Kisköréhez sorolva. Hogy Nagykörűről van szó, az írásképen kívül az is bizonyítja, hogy a nagy-hevesi járásból csak 4, egymással szomszédos község, Tiszasüly, Kőtelek, Besenyszög és Nagykörű van felsorolva.) — Kisköre: 1549: *Kewre* (104); 1576: *Keoreh* (316), *Keöre* (350); 1583: *Kőrae* (557), *Kwhre* (602); 1576—77—79: *Keoreh* (968).

D) Néhány személynévi adalék: 1459: „Mathia *Kwre* de Endred” (Teleki Okl. II, 71); 1575: „Blasius *Kerey*” (SzékOkl. V, 99); 1728: „*Köre* Ilona” (REIZNER JÁNOS, Szeged története IV. Szeged, 1899. 378).

3. Végül egy szövegben maradt sajtóhibát javítok. A 447. lap alsó harmadában LIGERIO helyett LIGORIO olvasandó.

JUHÁSZ DEZSŐ

Öre, őrije. — A TESz. az *ör* 'custos' címszó alatt teszi szóvá N. *öre*, *őrije* 'valaminek az eleje, java, javarésze, nagyja' jelentésű szavunkat megjegyezve, hogy voltaképpen nagyon kérdéses, hogy a szó egyáltalán idevonható-e. — Az ÚMTSz. idevágó példái: *leszedték az őret* (a javát); *őriből* (nagyjából) *ki van verve a búza; minden őrgyét* (javát) *ellopták a kukoricának*; igei használatban: *őrijű ~ őrijét: annyira tudja őrijteni* (felnagyítani) *mindönű* (vö. Nyr. XXXIX, 45).

A TESz. az észlelt jelentéstani nehézségek ellenére N. *öre*, *őrije* szavunkat helyes érzéssel az *ör ~ őriz* szócsaláddal kapcsolatban említi, amelyről másutt szövegek bővebben. — Itt egyelőre röviden utalok rá, hogy az ótörök nyelvemlékek ismernek egy *ör* 'heigh, high, high ground' ~ *ör* 'to rise' nomenverbumot (CLAUSON, EtymDict. 193, 195). A magyar N. *öre*, *őrije* a nominalis *ör*-nek a 3. személyű birtokos raggal ellátott alakja lehet: *valaminek a teteje, java*. Jelentéstani szempontból hathatósan támogatja ezt az elgondolást a török *ör* 'to rise' ige *örü* gerundiumának további, az elavult *-ma*, *-mā* képzővel alakult nominalis származéka a mai török nyelvjárásokban: szag. *örümā* 'der Rahm, die Sahne, saure Sahne'; soj. *örümü* 'ua.' (RADL. I, 1222, 1825); tuv. *öreme* 'slivki, penki (skipjasčenogo moloka)' > *öremeleer* 'sobirat slivki (dlja obivanija masla)' (TENISEVA, Tuv.-russk. sl. 339); jak. *örüme* 'penka na poverchnosti kakojlibo židkosti' (PEKARSKIJ II, 1967), ami jelentésben megfelel a mi *pille* szavunknak: hártyszerű képződmény valamely folyadék felszínén, forralt tej fölé (TESz.). Megvan a szó a mongol nyelvjárásokban is pl. ordoa *örmō* 'crème du lait, solidifiée par cuisson' (MOSTAERT II, 538). JOKI (MSFOu. 103. sz. 261) török jövevényszóként említi a szamojédban. A mai csuvasban az ótör. nominalis *ör* már csak az északi (fenti) nyelvjárás *virjal* elnevezésében él: *ör* > *vir*.

A TESz. ugyancsak az *ör* 'custos' címszó alatt említi egy másik nyelvjárási *ör* szavunkat is: 'a nyüstön és a bordán átnyúló fonal'. Ennek a N. *ör* szavunknak is meg-

lepően azonos megfelelőjével találkozunk a törökségben, igaz, hogy már továbbképzett alakjában: tel. *örűs* 'Die Langfeden, der Aufzug beim Gewebe' (RADL. I, 1226); VERBICKIJ altaji szótárában: *örűs* 'osnova v tkanach' (231). — CLAUSON etimológiai szótára csak 'rising' jelentésben ismeri az *örűs* származékot (239), de — amint látjuk — a későbbiek során a nyelvjárásokban a takácsmesterség műszava lett. Mi annak idején magát az *ör* alapszót vettük át ebben a jelentésben. FRECSKAY JÁNOS a Mesterségek Szótárában (1912. 92) a szövőszéken hosszában haladó fonalak többféle előforduló népi elnevezése közt az *ör* szót is említi, de pontos meghatározását SZINNYEI Tájsszótárában kapjuk: „Az *ör* azon fonál, mely a szövőszék hosszában a nyüstön és a bordán átnyúlik, s amelybe az ontokot beleszövik”. Ebből kitűnik, hogy az *ör* egy kiemelkedő, fontos szerepet játszó fonalszál a szövőszéken, amint azt VERBICKIJ fönti értelmezése is érzékelteti: *osnova v tkanach*. Jó példa az *ör* szó lényegi jelentésének megértéséhez SZINNYEI idézete: „Olyan lengeteg az ingem, hogy az *öre* v. *örje* is alig tartja”. — A bolgár-törökből származó *kender* szavunkkal és a kender feldolgozásának gazdag terminológiájával együtt átvettük a fonással járó *orsó* szót, és — amint látjuk — a szövéssel kapcsolatban a szövőszékre felvetett fonalszálak legfontosabbjának, az *ör*-nek az elnevezését is.

K. PALLÓ MARGIT

NYELVMŰVELÉS

Az intézménynevek írásának gondjai*

1. Tervtanulmányom címében nem véletlenül szerepel a „gond” szó. A mindennapi írásgyakorlatban ugyanis lépten-nyomon beleütközünk a rendkívül változatos felépítésű intézménynevek leírásakor jelentkező problémákba, úgyhogy túlzás nélkül állítható: helyesírásunkban talán ez a terület szorul a leginkább körültekintő és határozott rendezésre.

Az AkH. 10. kiadása a 261–264. pontokban foglalkozik az intézmények neveinek írásmódjával. A négy szabályzati pontot tulajdonképpen egyetlen érdemi bíráló megjegyzés sem érte 24 év alatt. Formailag — és lényegét tekintve — tehát a szabályok jók, az eltelt idő nem kezdte ki őket. Mégis — mint már jeleztem — az átlagosnál nagyobb az írásgyakorlatban a bizonytalanság, a tanácstalanság: a nyelvészekhez, a nyelvtudományi és a nyomdaipari folyóiratok szerkesztőseihez, a Nyelvtudományi Intézet közönsszolgálatához intézett kérdések jelentős része az intézménynevekre vonatkozik. Éppen ezért a sommás véleményt így szükséges módosítani: a szabálypontok általában jók, csak elégtelenek, sok írásproblémára nem adnak világos választ, eligazítást!

Úgy vélem, az e tárgyban egyszer már benyújtott — de a jelen helyzet bonyolultságát inkább rögzítő, mint egyszerűsítő, ezért átdolgozandó — tervtanulmányom (megtalálható a Helyesírási Bizottság irattárában) meggyőző példákat sorakoztatott fel annak bizonyítására, hogy a meglevő szabályok szaporításával nem lehet célt érni: olyan komplikált lenne a szabályzat, hogy a nagyközönség nem értené meg, a gyakorlatban nem tudná alkalmazni. Ezért, ha a szabályzati fejezetek sorában valahol ésszerű reform szükséges, akkor éppen az intézményneveknél elkerülhetetlen! A javasolt reform lényege: az egyszerűsítés! Ha nem ezt tesszük, menthetetlenül belekerülünk a túlbonyolítás zsákutcájába!

* Az MTA Helyesírási Bizottságának felkérésére készült, a bizottság 1978. március 20-i ülésén elfogadott tervtanulmánynak a bizottsági állásfoglalásokat is figyelembe vevő változata.

2. A jelenleg érvényben levő helyesírási szabályzat 261. pontja az intézménynevekben a lényeges szavaknak nagy kezdőbetűs írását mondja ki. E szabályzat gyakorlati alkalmazása során kiderült, hogy annak fogalmazása napi gondok forrása lett. Ugyanis előírja, hogy „a hivatalok, intézetek, intézmények . . . hivatalos nevében minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel írunk”, de a példákból az világlott ki, hogy a szabálypont alkotói lényegtelen szavakon csak kötőszavakat, valamint a *szám* vagy *számu* szavakat, illetőleg azok rövidítését értették. Így aztán a gyakorlatban igen nehéz volt annak eldöntése, mely szavak tekinthetők — az intézménynév egészét tekintve — lényegtelennek.

Az írásgyakorlatot átszegtette ezen a buktatón DEME LÁSZLÓ „Helyesírási rendszerünk logikája” (1965.) című munkája, melyben e kérdés kapcsán a következőket írta, s mely lényegében az általános írásgyakorlat alapjává is lett: „Szabályként mondtuk: az intézménynévben minden önálló tag nagy kezdőbetűs. Néha problémát okoz eldönteni: mi önálló tag, mi nem; illetőleg: mi egy önálló tag, s mi kettő. A kötőszókról nem nehéz megállapítani, hogy nem önálló tagok: a *Zöldség- és Gyümölcserőteljesítő Vállalat* elnevezés és része ezért kisbetűs. — Már nehezebbek az ilyenek: *Baranya megyei Tanács V. B.*, *Szeged városi Tanács*; *Práter utcai Általános Fűűiskola*; 2. sz. *Népbolt*. Ezekben ugyanis a *Baranya megye*, a *Szeged város*, a *Práter utca*, a 2. *számu* egyetlen önálló egység, s ezért második tagjuk kis kezdőbetűs marad. A helyzetet az bonyolítja, hogy *Heves megye bírósága*: *Heves megyei Bíróság*; de ha ugyanezt úgy fogjuk fel, mint az Egerben székelő *megyei bíróság*-ot, akkor helyes írásmódja: *Egri Megyei Bíróság*. (Helyesírási és tipográfiai tanácsadó² 236.)

Ez a rendkívül hasznos segítség sem szüntetett meg minden problémát. A napi használatban jelentkező intézménynevek írásmódjában kellő biztonsággal eligazított ugyan — a megyei, járási, fővárosi, városi stb. esetekben —, de egyre-másra jelentkeztek olyan ritkábban leírt intézménynév-írási problémák, amelyeket sem a nagyközönség, sem a nyomdai gyakorlat e hasznos fogódzó ellenére sem tudott kellő biztonsággal és gyorsasággal megoldani (nem beszélve az újonnan létesülő intézmények, vállalatok névadóiról!). Ugyanis a kialakult gyakorlat alapján a következő szavak sorolhatók a nem lényeges szavak kategóriájába: *és, s, szám, számu, megyei, járás, járási, fővárosi, városi, kerületi, községi, körúti, úti, utcai, téri, menti, vidéki, környéke, környéki, völgye, völgyi, déli*. Természetesnek vehetjük, hogy e felsorolás nem teljes, és társadalmi-gazdasági életünk fejlődésével, bővülésével ez is gyarapodni fog (ha az új szabályzatban gátat nem állítunk eléjük). Ez viszont újabb nehézségeket vet majd fel, hiszen már most is vitatkozni lehet pl. az *Első Szolnoki Hulladék- és Helyi Anyagfeldolgozó, Javító Kisipari Termelőszövetkezet* intézménynévben szereplő *Helyi* szó kezdőbetűjének milyenségéről!

E visszasságok megszüntetése érdekében csak azt javasolhattam, hogy az új szabályzat szóban forgó pontja a következőket tartalmazza: A hivatalok, intézetek, intézmények, iskolák, szervezetek, szövetkezetek, társulatok, vállalatok és hasonló h i v a t a l o s nevében a kötőszavak (*s, és*), valamint a *szám, számu* szavak (és ezek rövidítése) kivételével minden szót nagy kezdőbetűvel írunk, ha az intézményről hivatalos jelleggel, ilyen szándékkal kívánunk szólni (vö. 3. pont).

A bizottság hosszú vita után, nagy szótöbbséggel e javaslatomat elfogadta.

E szabályzati pont megfogalmazásakor a bizottság az alábbiak megfontolását javasolja még: A bevezető részben szükségesnek látszik egy olyan figyelemfelhívás közreadása, hogy az intézménynév-alkotás nem csupán helyesírási kérdés, de nyelvhelyességi is egyben! — Az illetékes állami szerveknek tanácsos lenne felülvizsgáltatniuk a jelenleg használatos neveket, mert sok torz, nyelvünket sértő elnevezést lehetne kiszűrni.

A gazdag példatár az intézménynévírás nehézségeit kívánja illusztrálni, és egyben alátámasztani az egyszerűsítés szükségességét: *Belügyminisztérium, Egészségügyi Minisztérium, Magyar Honvédelmi Szövetség, Gárdonyi Géza Színház, Városmajori Szabad-*

téri Színpad, Dr. Münnich Ferenc Általános Iskola, Kölcsey Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola, Ságvári Endre Egyetemi Gyakorló Gimnázium, Frankel Leó Német Nyelvű Gimnázium, Sződligeti Falusi Ifjúsági Szövetkezet, Magyar Állami Népi Együttes, Magyar Állami Hangversenyzenekar, Tiszaszalkai Állami Gazdaság; — Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem, Magyar—Szovjet Baráti Társaság; — Szék- és Kárpitosipari Vállalat, Egyesült Izzólámpa és Villamossági Részvénytársaság (vagy Rt.), Új Egység Ruházati Kisipari Termelőszövetkezet (vagy Ktsz), Szolnoki Vörös Csillag Ruházati Kisipari Termelőszövetkezet (vagy Ktsz), Első Szolnoki Hulladék- és Helyi Anyagfeldolgozó, Javító Kisipari Termelőszövetkezet (vagy Ktsz); — MEDICOR (vagy Medicor) Művek, AGROMAS (vagy Agromas) Magyar—Bolgár—Szovjet Társaság, Ganz-MÁVAG Mozdony-, Vagon- és Gépgyár; — TESCO Műszaki-Tudományos Együttműködési Iroda, Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete, HUNGAROFRICT (vagy Hungarofruct) Zöldség-Gyümölcs Szövetkezeti Kúterkereskedelmi Vállalat; — Április 4. Gépgyár, November 7. Hőerőmű Vállalat; — Gyöngyösdomoszlói Állami Gazdaság, Közép-magyarországi Mélyépitő Vállalat, Dél-dunántúli Áramszolgáltató Vállalat, Kelet-bükki Állami Gazdaság; — Észak-Pest Megyei Távközlési Üzem, Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalat, Dél-Magyarország Szerkesztősége; — Szombathely—Zalaegerszeg Tüzelőszér- és Építőanyag-kereskedelmi Vállalat, Győr—Tatai Tüzelőszér- és Építőanyag-kereskedelmi Vállalat (vagy TŰZÉP), Tatabányai és Tatai Férfi- és Női Szabó Kisipari Termelőszövetkezet (vagy Ktsz); — Veszprém és Vidéke Asztalos Kisipari Termelőszövetkezet (vagy Ktsz), Mezőkeresztes—Bükkábrány és Vidéke Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet (vagy ÁFÉSZ), Anarcs és Vidéke Körzeti Földművelésszövetkezet, Gödöllő és Környéke Házipari Szövetkezet (vagy Hisz), Páka és Körzete Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet (vagy ÁFÉSZ), Simontornyai Körzeti Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet (vagy ÁFÉSZ); — Fővárosi Bíróság, Pesti Központi Bíróság, I. és II. Kerületi Bíróság, Pest Vidéki Járásbíróság, Komlói Városi Bíróság; — Baranya Megyei Főügyészség, Pécs Városi és Járási Ügyészség, IV. Kerületi Állami Közigazgató; — Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Fővárosi Tanács, Baranya Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Baranya Megyei Tanács, Kaposvár Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Kaposvár Városi Tanács, Debrecen Megyei Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Debrecen Megyei Városi Tanács, Kadarkúti Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Kadarkút Községi Tanács; — Somogy Megyei Ásványvíz- és Szikvízipari Vállalat, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Faipari Vállalat, Hajdú—Szabolcs Megyei Vas- és Műszaki Nagykereskedelmi Vállalat, Pest—Nógrád—Komárom Megyei Mezőgazdasági Ellátóvállalat, Géza Király Téri Gimnázium és Szakközépiskola, Vas Megyei 3. számú (vagy sz.) Sütőipari Vállalat, Budai Járási Tűzoltó-parancsnokság, Gyomai Járás és Környéke Házipari Termelőszövetkezet, Pápai Városi és Járási Építőipari Kisipari Termelőszövetkezet, Fővárosi XII. és I. Kerületi Ingatlankezelő Vállalat, Fővárosi I—III. Kerületi Vám- és Pénzügyőr Szakasz, Sajó Menti Kisipari Termelőszövetkezet (vagy Ktsz), Duna Menti és Kiskunsági Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek Szövetsége, Hőgyész és Zomba Vidéke Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet (vagy ÁFÉSZ), Bakony Vidéki Üzemi Vendéglátó Vállalat, Tisza Vidéki Körzeti Általános Iskola (Tiszaszalka), Közép-Tisza Vidéki Vízügyi Igazgatóság, Budapest Vidéki Postaigazgatóság, Mór és Vértes Környéke Bortermelők Pincészet, Velencei-tó Környéke Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet (vagy ÁFÉSZ) Budapest Környéki Tüzelőszér- és Építőanyag-kereskedelmi Vállalat (vagy TŰZÉP), Rákos Völgye Mezőgazdasági Termelőszövetkezet (vagy Mgtsz), Kapos—Koppány Völgye Termelőszövetkezetek Területi Szövetsége, Alsó-Duna Völgyi Vízügyi Igazgatóság, Református Egyházmegye Budapesti Déli Észperesi Hivatal; — Volga Szálló, Béke Szálloda, Fekete Sas Szálloda, Royal Nagyszálloda, Margitszigeti Nagyszálló, SZOT Szálloda, Napsugár Motel, Căpa Minimotel, SZOT Béke Üdülő, Postás Szakszervezeti Üdülő, Hárs-hegyi Kemping, Várhegyi Turistaház; — Rókus Kórház, Róbert Károly Körúti Kórház, Kállai

Éva — Kun Utcai Kórház, Rudas Fürdőkórház, Budai Területi Gyermekkórház, Szabadság-hegyi Állami Tüdőszanatórium, Országos Ideg- és Elmegyógyintézet; — Rudas Fürdő, Rác Fürdő, Béke Strandfürdő, Széchenyi Gyógyfürdő, Dandár Utcai Gyógyfürdő, Római Erdei Strandfürdő; — Bélyegmúzeum, Kiscelli Múzeum, Budapest Történeti Múzeum, Gorsium Szabadtéri Múzeum, Dobó István Vármúzeum, Mátyás Király Múzeum, Petőfi Emlékmúzeum, Tompa Mihály Emlékmúzeum, Petőfi Tájmúzeum, Isaszegi Falumúzeum, Tiszazugi Földrajzi Múzeum, Pápai Képfestőműzeum, Berzsényi Dániel Irodalmi Múzeum, Székely Bertalan Emlékház, Petőfi Emlékszoba, Képcsarnok Vállalat Csók István Galéria, Csók István Galéria.

Idé sorolandók az alábbi — korábban sok vitát kiváltó — alakulatok is. A nagy kezdőbetűs írásmódot — szemben a „Helyesírási tanácsadó szótár” gyakorlatával (pl. *Imbisz bisztró*, *Keleti pályaudvar* stb.) és a földrajzi névírási szabályzat 55. pontjával (vö. HTT. 134) — az intézménynévírási egységes szabályozásának és könnyű megjegyezhetőségének igénye indokolja, de az sem elhanyagolható szempont, hogy a jelenlegi írásgyakorlatban ilyen irányú fejlődés tapasztalható. Bár ezzel növeljük a nagy kezdőbetűs szavak számát, pedig annak csökkentése lenne kívánatos, mégis ez látszik a legcélszerűbbnek. A nagybetűs írást azonban ellensúlyozni lehetne a 3. pontban leírt szabály — vagy inkább: ajánlás — széles körű, módszeres és tervszerű propagálásával. Tehát: *Kék Golyó Vendéglő*, *Hűvösvölgyi Nagyvendéglő*, *Kárpátia Étterem*, *Arany Kacsa Étterem*, *Keleti Önkiszolgáló Étterem*, *Régi Vám Borozó*, *Zöld Lugas Falatozó*, *Kedvenc Bisztró*, *Anna Eszpresszó*, *Kék Madár Eszpresszó*; — *Vörös Csillag Filmszínház*, *Béke Filmszínház*, *Madách Filmszínház*, *Május 1. Filmszínház*, *Ifjú Gárda Filmszínház*, *Csajkovszkij Parkfilmszínház*, *Bartók Kertmozi*, *Tisza Mozi*; — *Keleti Pályaudvar*, *Budapest Keleti Pályaudvar*; — *Farkasréti Temető*, *Rákoskeresztúri Új Köztemető*.

Ebben a névtípusban az egyeditő elem(ek) magukban is jelöli(k) a teljes intézményt, s a műfajjelölő szót (különösen a társalgási nyelvben) elhagyjuk: az *Apostolok előtt találkozunk*, a *Vörös Csillagban láttam*, a *Keletiből indult*, a *Farkasréti*ben temetik stb. Ezzel szoktuk eddig indokolni a műfajjelölő szavak kisbetűs írását. Ám a rendszer szempontjából előnyösebb nagybetűs írásmódnak a rövidebb nevek sűrű használata nem mond ellent, hiszen a jelenlegi 262. pontban rögzített lehetőséggel (a *Nemzeti*, a *Földművelésügyiben* stb.) élünk csupán, s ezért nem indokolt az eddigi, voltaképpen se nem tulajdonnévi, se nem köznévi, hanem keverék (*Kedvenc bisztró*, *Keleti pályaudvar* stb.) írásképfenntartása.

3. Az intézménynevek egy részében a telephely megnevezése tájékoztató jellegű (és a megnevezés végén van, attól írásjellel elválasztva); tehát a hivatalos intézménynévnek a telephely neve nem része. Ha azonban leírt folyó szövegben a telephely -i képzős neve az intézménynév elé kerül, és annak mintegy szerves részévé válik, nagy kezdőbetűvel kell írni — ha az intézményről hivatalos jelleggel, ilyen szándékkal kívánunk szólni (vö. 3. pont): *Somogy Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Járási Hivatala*, *Nagyatád ~ Nagyatádi Járási Hivatal*; — *Egyesült Munkás-Paraszt Tsz*, *Dusnok ~ Dusnoki Egyesült Munkás-Paraszt Tsz*; — *Általános Iskola*, *Tolmács ~ Tolmácsi Általános Iskola*; — *Általános Iskola*, *Dohány utca 32. ~ Dohány Utcai Általános Iskola*; — *Kisegítő (Foglalkoztató) Iskola és Nevelőotthon*, *Sopron ~ Soproni Kisegítő (Foglalkoztató) Iskola és Nevelőotthon*; — *Nevelőotthon*, *Pécs ~ Pécsi Nevelőotthon*; — *Szociális Otthon*, *Baja ~ Bajai Szociális Otthon*; — *Szülő- és Nőbetegkórház*, *Szövetség utca 14–16. ~ Szövetség Utcai Szülő- és Nőbetegkórház*; — *Nemzeti Színház*, *Szeged ~ Szegedi Nemzeti Színház*; — *Járási Rendőrkapitányság*, *Füzesabony ~ Füzesabonyi Járási Rendőrkapitányság*; — *Városi Rendőrkapitányság*, *Esztergom ~ Esztergomi Városi Rendőrkapitányság*; — *Járásbíró*ság,

Siklós ~ Siklósi Járásbírószág; — Megyei Bírószág, Balassagyarmat ~ Balassagyarmati Megyei Bírószág; — Állami Közjegyző, Tata ~ Tatai Állami Közjegyző.

4. Figyelmet érdemel a Helyesírási Bizottságnak egy korábbi állásfoglalása, mely a „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó” 52. lapján olvasható: „A hivatalos teljes nevek helyett gyakran használjuk a közszói *megyei tanács, megyei város tanácsa, járási tanács, városi tanács, fővárosi tanács, kerületi tanács, községi tanács* alakulatokat. Ezeket kisbetűvel írjuk: *A közutak karbantartása a megyei tanács feladata. Kérvényt adott be a kerületi tanácshoz stb.*” Ezt a jelenlegi 262. ponttal egybeötvöztöten kell említeni. Ennek szellemében a megjelöléseknél egy teljesen alkalmi, nem intézménynév szándékú, csupa kisbetűs írás is megengedhető, sőt: helyeselhető. — Több lehetőség van tehát, döntse el a szöveg írója, melyiket akarja. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az intézménynév-írásban a kezdőbetűk ezentúl vagylagosak lesznek, csupán azt, hogy bizonyos intézménynévtípusokban, ha a megnevezést nem hivatalos névnek szánjuk, az alakulat tagjait kisbetűvel kezdetjük. — A kisbetűs írásmód lehetősége általában az azonos rendeltetési, de sok telephelyen működő intézményeknek ajánlható, de pl. a *Kossuth Nyomda*, mert egyedi név (csak egy van belőle), sohasem írható kis kezdőbetűvel. — Például: *A nagy-nénje a bajai szociális otthonban él. A tolmácsi általános iskola tanulói elhatározták... Barátját már csak a farkasréti temetőben találta meg. Később egy szék- és kárpitosipari vállalatnál helyezkedett el.* Stb. — További példák, melyeknek a nagy kezdőbetűs variációi az előző pontokban szerepelnek: *fővárosi bíróság, pesti központi kerületi bíróság, I. és III. kerületi bíróság, Pest vidéki járásbírószág, komlói városi bíróság, siklósi járásbírószág, balassagyarmati megyei bíróság; — Baranya megyei főügyészség, Pécs városi és járási ügyészség; — tatai állami közjegyző, IV. kerületi állami közjegyző; — füzesabonyi járási rendőrkapitányság, esztergomi városi rendőrkapitányság; — fővárosi tanács, Debrecen városi tanács, V. kerületi tanács; — tolmácsi általános iskola, Dohány utcai általános iskola, Géza király téri gimnázium; — tiszaszaikai állami gazdaság; — pécsi nevelőotthon, bajai szociális otthon; — rákoskeresztúri új köztemető; — isaszegi falumúzeum; — szék- és kárpitosipari vállalat; — stb.*

Általában: ha problémát jelent a szókezdő betű írásmódja, az alakulatokat köznévként tanácsos kezelni, s minden elemét kis kezdőbetűvel írni. Még az olyan szövegben is, amikor a mondanivaló középpontjában nem az intézmény áll, csupán utalás történik rá, a kis kezdőbetűs írásforma a célszerűbb. — Természetesen minden esetben kis kezdőbetűt írunk olyankor is, ha az intézményt köznévként emlegetjük: *bemegyek a minisztériumba, segélyt kapott a vállalatától stb.* — Hasonlóan kis kezdőbetűvel írjuk a „becézett”, tehát a rövidített intézményneveket is (kivételek a már meghonosodott *Opera, Akadémia és Nemzeti*).

5. Számos intézménynek — mint főhatóságnak — újabb teljes értékű intézménye van. Ezek nevét is minden kezdő tagjukban nagy kezdőbetűvel írjuk. Meg kell említenünk ennél a típusnál azt is, hogy ez esetben nemcsak helyesírási kérdésekről van szó, hanem nyelvhelyességi és elrendezési (tipográfiai) problémákról is. Mert pl. a *Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Kémiai Kutatóintézete* a következő (nem mindig helyes) variációkban is járja: *Magyar Tudományos Akadémia. Műszaki Kémiai Kutatóintézet ~ Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Kémiai Kutatóintézet ~ a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Kémiai Kutatóintézete ~ az MTA Műszaki Kémiai Kutatóintézete ~ Műszaki Kémiai Kutatóintézet MTA ~ MTA Műszaki Kémiai Kutatóintézet ~ Műszaki Kémiai Kutatóintézet.*

Oly gyakori névírási probléma ez, hogy nem tanácsos megkerülni, mondván: ez nem elsősorban helyesírási kérdés. A szabályzatban is említést érdemelne tehát az, hogy

folyó szövegben csak névelővel, jelölt birtokviszonyban helyes az ilyen típusú név, de cégtáblán, bélyegzőn, levélpapíron stb., vagyis kiemelt helyzetben más megoldás is helyes lehet: *A (a) Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete* (szövegben); *Az (az) MTA Nyelvtudományi Intézete* (szövegben) ~ *Magyar Tudományos Akadémia* |¹ *Nyelvtudományi Intézet* (pl. levélpapíron) ~ *MTA* | *Nyelvtudományi Intézet* (csak különleges helyzetekben, pl. leltári tárgyak címkéjén) ~ *MTA Nyelvtudományi Intézet* (csak különleges helyzetekben, pl. leltári tárgyak címkéjén) ~ *a Nyelvtudományi Intézet* (szövegben); — *a Csepel Vas- és Fémművek Híradástechnikai Gépgyára* ~ *Csepel Vas- és Fémművek* | *Híradástechnikai Gépgyár* ~ *Híradástechnikai Gépgyár*; — *az Eötvös Loránd Tudományegyetem* (vagy *ELTE*) *Bölcsészettudományi Kara* ~ *Eötvös Loránd Tudományegyetem* | *Bölcsészettudományi Kar* ~ *ELTE Bölcsészettudományi Kar* (csak különleges helyzetekben, pl. leltári tárgyak címkéjén) ~ *Bölcsészettudományi Kar* ~ *az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke*; — *a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium* (vagy *KPM*) *Miskolci Közüti Igazgatósága* ~ *Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium* | *Miskolci Közüti Igazgatóság* ~ *Miskolci Közüti Igazgatóság*; — *a Fővárosi Tanács V. B. Észak-budai Vendéglátóipari Vállalata* ~ *Fővárosi Tanács V. B.* | *Észak-budai Vendéglátóipari Vállalat*. — Más példák: *az Állami Operaház Erkel Színháza*; — *a Budapesti Rendőr-főkapitányság II. Kerületi Kaputánysága*; — *Katona József Színház, a Nemzeti Színház Kamaraszínháza*; — stb.

6. Az intézmények kisebb szervezeti — és alárendelt — egységeit (mint pl. főosztályok, osztályok, részlegek, egységek, csoportok stb.) nem tanácsos nagy kezdőbetűvel írni, mert ezek nem önálló szervezeti egységek, hanem egy intézet, vállalat stb. külön igazgatási apparátusa nélkül működő alegységei: *a Hajdú-Bihar Megyei Tanács V. B. oktatási osztálya* ~ *Hajdú-Bihar Megyei Tanács V. B.* | *oktatási osztály*; — *a Művelődésiügyi Minisztérium közoktatási főosztálya* ~ *Művelődésiügyi Minisztérium* | *közoktatási főosztály*; — *a Kossuth Nyomda személyzeti osztálya* ~ *Kossuth Nyomda* | *személyzeti osztály*; — *a Magyar Állami Népi Együttes zenekara*; *a Magyar Állami Hangversenyzenekar kamarazenekara*; *a Magyar Rádió és Televízió népi zenekara*; *Lakatos Sándor népi zenekara*; stb.; — *a XI. Ker. Tanács házasságkötő terme*; *az 1. sz. központi házasságkötő terem*. — Más példák: *gazdasági hivatal, tervezési osztály, távlati fejlesztési osztály*; *Feljegyzés a műszaki osztály részére*; *szerkesztőség* (de *a Népszabadság Szerkesztősége*).

7. Az intézmény fogalma feltételezi, hogy önálló szervezet legyen, azaz: saját igazgatási apparátussal rendelkezzen, és mint szervezeti egység önállóan működjék. Épületek egyedi fogalmat jelölő, tehát tulajdonnév értékű neve önmagában nem jelent intézményt, ezért a nevükben szereplő egyedítő elemeket nagy, az épülettípust jelölő szót viszont kis kezdőbetűvel kell írunk. Ezt kötőjellel kapcsoljuk az előtte levő minden elemében nagy kezdőbetűs szöveggyűtteshez vagy szóhoz: *Szentháromság-templom, Rókus-kápolna, Rákóczi-vár*; — *Magyarok Nagyasszonya-templom, Szent István-bazilika, Jézus Szíve-kápolna, Szeplőtelen Fogantatás-templom, Szent János Fejévétele-templom*.

Ezt a névcsoportot tehát nem az intézménynevek, hanem a földrajzi nevek és megjelölések között kell a szabályzatnak tárgyalnia. Tisztán csak tereptárgyakról van szó, nem többről, mint pl. a *Nemzeti Színház* vagy *Bartók Filmszínház* esetében, amikor is az épület neve egybeesik a benne működő intézmény nevével. Ilyenkor mindig az intézménynévi írásmódot kell alkalmazni.

¹ A | jellel elválasztás kétsoros, egymás alá írt címmegoldást jelöl.

8. Sehol sem szabály, sem tanács nincs arról, hogyan kell a külföldi, de magyarra lefordított intézmények elnevezését leírni. Pl. *A Francia Köztársaság Külügyminisztériuma*, *a Francia Tudományos Akadémia*, *a Román Nagy Népi Nemzetgyűlés*, *a Lengyel Egyesült Munkáspárt*, *a Jugoszláv Kommunista Szövetsége* stb.

Javasolom, hogy külön szabálypont legyen erről (esetleg más szabályba illesztve történjen róla említés), mely kimondaná: az írásmód megegyezik a magyar intézmények neveinek írásával. A részletezésbe nem érdemes belemenni, mert a kérdéskör annyira szerteágazó és bonyolult, hogy a legalaposabb szabályzat sem tudna minden esetre nézve választ adni. Mert például egy újságcikkben hogyan írjuk: *a francia Külügyminisztérium jegyzéke*, vagy: *a francia külügyminisztérium jegyzéke* stb.? — A magam részéről a kisbetűk alkalmazásának pártján vagyok, ameddig csak lehetséges. Ezt a szabályban ajánlani is lehetne.

9. Tiszázatlan a bizottságok és a hozzájuk hasonló testületek nevének írása. A jelenlegi összevisszaságban talán a következő irányelvek szerint lehetne (viszonylagos!) rendet teremteni.

Abban az esetben, ha a bizottság stb. a maga nemében egyedi, a neve bízást tekinthető tulajdonnévnek, illetőleg egyedi testületmegnevezésnek (hiszen valóban csak egy van belőle), s ezen belül intézménynévnek, vagyis minden lényeges tagja nagy kezdőbetűvel írandó. Ha viszont a bizottságból stb. több van, nem tekinthető intézménynévnek, ezért minden szava kis kezdőbetűvel írandó. Pl.: *Központi Bizottság* (*a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága* helyett; egyedi rövidebb névként); de: *városi bizottság* (pl. az *MSZMP Tatabánya Városi Bizottsága* helyett; típust jelölő megnevezésként). — Más példák: *Helyesírási Bizottság*, az *MTA Talaj- és Kőzetmechanikai Bizottsága*, az *Autóklub Orvosi Bizottsága*, *Közlekedési Szakvéleményeket Felülbíró Igazságügyi Közlekedési Szakértői Bizottság*.

Ennek szabályként való alkalmazása eligazítást adna más társadalmi szervezetek írásmódjára nézve is: *Szakszervezetek Nógrád Megyei Tanácsa*, *a Hazafias Népfront X. Kerületi Bizottsága*, *Magyar Nők V. Kerületi Tanácsa*, *a Magyar Úttörők Szövetségének Pécs Városi Elnöksége*, *a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Csongrád Megyei Bizottsága* stb.

Tehát nem lenne szerencsés szentesíteni azt az elterjedt szokást, amely abban nyilvánul meg, hogy a teljes intézménynév helyett álló egyes rövidebb nevek nagybetűs kezdésének mintájára (*Magyar Tudományos Akadémia* = *Akadémia*; vö. 262. pont és jelen tanulmány 3. pont, utolsó mondat) minden esetben, amikor a *bizottság*, *munkabizottság*, *elnökség*, *vállalat*, *osztály*, *társaság*, *vezetőség* stb. szó előfordul egy szövegben, nagybetűvel kezdeni. Azt javasoltam, hogy az új szabályzat mondja ki az ilyen esetekre nézve a nagybetűs kezdés tilalmát. Pl.: *a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége*, de *az elnökség úgy döntött* ...; — *Helyesírási Bizottság*, de *a bizottság állást foglalt* ...; — *a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya*, de *az osztály véleménye az* ...; — *Magyar Biokémiai Társaság*, de *a társaság eddigi* ...; — *az MSZMP Békés Megyei Bizottsága*, de *a megyei bizottság véleménye szerint* ...

A nem állandó jelleggel működő bizottságokra stb. utaló szavakat, alkalmi szószervezeteket magától értetődően mindig kisbetűvel kell írni: *A vállalat koordináló bizottságot hozott létre* (nem pedig *A Vállalat Koordináló Bizottságot hozott létre*).

10. Az AkH. 124. pontja a következőket tartalmazza: „Kisbetűvel kezdjük a nevezetes napoknak, heteknek vagy nagyobb időszakoknak, valamint a kongresszusoknak, gyűléseknek, értekezleteknek stb. a nevét: *anyák napja*, *nemzetközi nőnap*, *kínai filmhét*, *a magyar—szovjet barátság hónapja*; *orvoskongresszus*, *nemzetközi gazdasági érte-*

kezet stb. Hasonlóan: *ötéves terv, békekölcsön stb.* — A kis és a nagy kezdőbetűkről szóló tervtanulmány tárgyalása során ezt az elvet a bizottság változatlanul követendőnek tartotta. Ehhez is, de az intézménynévíráshoz is közel állnak a következő alakulatok, melyeknek tárgyalása mégiscsak itt lenne célszerű: *Szegedi Szabadtéri Játékok, Duna menti Folk-lór Fesztivál, Veszprémi Tévétalálkozó, Vadászati Világkiállítás, Tápéi Napok, Szentesi Napok, Vásárhelyi Hetek, Gyulai Erkel Diáktalálkozó stb.*

Ezek évente (vagy más periódusban) rendszeresen ismétlődő rendezvények, amelyeket országosan — vagy szűkebb körben — ismernek, számon tartanak, és olvasásukkor mint intézmények jelennek meg a tudatban (holott nem azok), és ezért írják őket általában minden szavukban nagy kezdőbetűvel. Ezeket az alakulatokat intézménynévszerűen lehetne írni (hiszen van szervezőirodájuk, csekkszámlájuk, bélyegzőjük, s ha rövidebb-hosszabb ideig is, intézményként működnek); viszont a kisebb jelentőségű rendezvények stb. megnevezésekor elégedjünk meg a kis kezdőbetűkkel. E szerint pl. *ker-tészeti napok, fásítási hónap, papírgyűjtő hetek, a magyar nyelv hete stb.*

II. Javasoltam, s ezt a bizottság helyesléssel fogadta, hogy a 263. pont — mely a többtagú intézménynevekhez kapcsolandó ragok írásmódját szabályozza — változtatás nélkül kerüljön át az új szabályzatba; a 264. pont pedig, mely az intézménynevek -i képzős írásmódjairól intézkedik, fontos elvi állásfoglalása miatt változatlanul maradjon meg, de emellett az új szabályzatban az egyes pontok végén külön-külön is essék szó az -i képzős formákról.

TIMKÓ GYÖRGY

NYELVJÁRÁSOK

Kiegészítések Márton Gyula—Péntek János—Vöő István „A magyar nyelv-járások román kölcsönszavai” (Bukarest, 1977. Kriterion) című munkájának XX. századi anyagához

A közlemény címében szereplő művet (a továbbiakban: RK.) folyóiratunk olvasóinak KISS LAJOS mutatta be (MNY. LXXV, 490—7), részletesen foglalkozott vele MURÁDIN LÁSZLÓ is (Korunk XXXVIII, 612—7). Ez alkalommal a könyv körül kibontakozó eszmecserébe nem kívánok bekapcsolódni, csupán jelezni szeretném, hogy a RK. néhány ritka, csak a XX. század óta fejegyzett román eredetű címszavához a hivatkozott műben nem szereplő további adatokat is lehet találni. A most közölt adalékok nagy többsége a RK. szerzői számára hozzáférhetetlen forrásból vagy pedig a kézirat lezárása után megjelent anyagból származik. Ezek az adatok ismételten igazolják azt a közismert tételt, hogy a szótörténeti kutatásban a szórványoknak és a hapaxoknak a közlése egyáltalán nem felesleges, mivel a későbbi kutatás során kiderül, hogy létező nyelvi tényekről van szó. A fel-sorakoztatott adathalmaz mindig csak a kutatás adott szakaszát jellemzi, és véglegesen lezártnak sohasem szabad tekinteni. Sajtó alatt levő könyvemben (A magyar szókészlet román elemeinek története) a csak a XX. század óta ismeretes román jövevényszavaink adatolásával nem foglalkoztam, így célszerűnek látszott ezeket a kiegészítéseket is közre-adni, annál is inkább, mivel a RK.-ban Erdélyben ritka vagy egyenesen hapaxként közölt szavakról van szó, esetleg a műben nem szereplő alakváltozatok vagy jelentések is kimutathatók. Kiegészítéseimben a RK. címszavára hivatkozva adom meg az újabb előfordulást, ha eltérő jelentésről vagy alakváltozatról van szó, ez a szövegből kitetszik. Etimológiai megjegyzésre csak ott kerül sor, ha véleményem nem egyezik a RK.-ban foglaltakkal.

— A TESZ.-től eltérő rövidítések: Árvay = ÁRVAY JÓZSEF, A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943.; Balázs M. = BALÁZS MÁRTON, Adatok Háromszék megye néprajzához. Sepsiszentgyörgy, 1942.; Dincsér = DINCSEÉR OSZKÁR, Két csíki hangszer. Bp., 1943.; Gyepes = GYEPES JÁNOS, A gyulai nyelvjárás. Szeged, 1948.; Inczeffi = INCZEFFI GÉZA, Abafája és vidékének nyelvjárása. Bp., 1938.; Lévai = LÉVAI LAJOS, Székelyföldi kis tükör. Bp., 1942.; LexReg. = Lexic regional I—II. București, 1960., 1967.; Pașca = ȘTEFAN PAȘCA, Glosar dialectal. București, 1928.; Rodiczky = RODICZKY JENŐ, A juh-tenyésztés irányai. Bp., 1904.; Sófalvy = SÓFALVY KÁROLY, Adalékok a magyardécei nyelvjáráshoz. H. n., 1901.; Szabó 1914 = SZABÓ ISTVÁN, Koltó szatmárvármegyei falu nyelvjárása. Székesfehérvár, 1914.; SzovFi. = Sovetskoe finnougrovedenie. Tallinn, 1965—; Vajkai 1943 = VAJKAI AURÉL, Népi orvoslás a Borsa völgyében. Kolozsvár, 1943. — A helynevek előtt szereplő rövidítés a régi közigazgatás szerinti megyét adja meg SZABÓ T. ATTILA Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár c. műve rövidítéseinek megfelelően.

bárta: 1. 'a hajba font bársonyszalag' K: Mezőkeszi (NéprÉrt. XXVII, 75); 2. 'gatyakor' BN: Magyaránemegye (MNYA. III, 455). — Valószínűbb, hogy két homonimával van dolgunk. A 'fejdísz' visszakölcsönzött magyar elem: *bartă*, *partă* (TAMÁS, UngEIRum. *partă* a.), a 'gatyakor' átadója viszont a románba a németből került *bartă*.

bebetija: *bobotyî* 'szikrafogó' Szt: Koltó (NyIrK. X, 149). — A jelentés már a románból is kimutatható: LexReg. II, 105.

bertyica: *bércica* 'a hajba font bársonyszalag' K: Magyarszovát (NéprÉrt. XXVII, 75). — Ez a jelentés is a románból való (CANDREA—ADAMESCU *bertiță* a.).

besika: 'üvegyöngy': Br: Hétfalu (Lévai 213). — A román szónak ilyen jelentése is van.

bizsil 'üszköt csóvál <játékból>': Hsz: ÚMTsz. — Sándor D., Lécfalva (ÚMTsz. — Szeremley Császár L.), Kézdivásárhely (Balázs M. 109).

bondár, *binzár*: *bondzâr* Mm: Aknaszlatina (SzovFi. II, 214); *bonzâr* BN: Magyaránemegye (MNYA. IV, 646); *brunzâr*, *brunzâr* K: Vajdakamarás (MNYA. uo.). — A RK.-ban megadott román variánsokon kívül van egy N. *bonzâr* is (LexReg. II, 109).

brigidó: *birginyó*, *briginyo* Cs: Gyimesfelsőlok (HERMAN, Pászt. 527, 528); *brigigyo* Cs: Lóvész (HERMAN, Pászt. 528); *brigigyo* Cs: Gyimes (GUNDA, NéprGyűjt. 94). — A magyar alakváltozatok román előzményeire: ALR. SN. II, 308.

buburuca: a Domokosról közölt *bubuca* (így MNYA. 3: 522 is) nem ide tartozik, a román *bubuță* 'pattanás, pörsenés' (DAcR.) külön átvétele.

budászka: a Magyardécséről (SzD: Sófalvy 19) közölt szó helyesen *budiska*.

bulger: 'göröngy' jelentésben még: *bulger* Mm: Aknaszlatina (SzovFi. II, 215); *bulgâr* AF: Csombord (ÚMTsz. — Báthory J).

bûrszuk: *burszuk* 1. 'elhanyagolt külsejű, kövérek ember' Cs (Gyimes: Nyr. XXXIV, 84; a forrás megkérdőjelezi); — 2. 'nagyon kovandos kőzet' AF: Verespatak (Szeőke: BánySz. 166).

buzsor: 'kosbor' K: Magyarókerke (ÚMTsz. — Szücs J.).

cĕrán: *cerány* 'vándorló pásztor' Cs: Ditró (NéprKözl. I, 184.).

cürkán: juhtenyésztési műszóként, mint fajtanév: Rodiczky 80, 95; Hankó 22.

csoköznyil: *csokenyál* 'vág' K: Magyarókerke (ÚMTsz. — Szücs J.); *csokonyál* 1. 'életlen szerszámmal vág' U: ÚMTsz. — Sándor D.; — 2. 'ver' Hsz: Maksa (ÚMTsz. — Sándor D.); *csokinyál*, *csokonyál* 'piszmog' A: Feketegyarmat (ÚMTsz. — Implom J.). — A román *ciocăni* jelentései 'kopácsol, ütöget; dolgozat, csinál vmit'. Elválasztandó tőle a r. *ciocni*-ből származó *csoknyál*, *csokēnyál*, *csokonyál* 'piros tojást összeüt; koccint'. — A RK.-ban a *csoknyál* külön címszóként szerepel, de más alakváltozatok a *csokenyál* alatt.

csóráp: *csoráp* Br: Hosszúfalu (ÚMTsz. — Sándor D.).

csormány: *csormág* BN: Magyar-nemegye (MNYA. IV, 651); *csórmány* SzD: Domokos (MNYA. uo.).

csungëra: *csongora* 'birka kiszakadt füljegye' Székelyföld (Herman: Pászt. 524).

csuru fála: AF: Magyarózd (NyIrK. XIV, 180; az itt szereplő *csuru fála* alighanem sajtóhiba).

d o m n u: *dámnye* 'uram isten!' B: Nagyszalonta (ÚMTsz.); *damne* AF: Csombord (ÚMTsz. — Báthory J.). — A bihari adat a román népnyelvi ejtés (*dəmnie*: ALR. SN. IV, 977) pontos megfelelése.

faur: MT: Kibéd (Nyr. XXX, 198); U: Ürmös (ÚMTsz. — Sándor D.).

filor: Mm: Aknaszlatina (SzovFi. II, 215). — A régebről ismert hapax újabb jelentkezése ugyanonnan.

fogz siv: *fogziu* 1. 'himlőszerű betegség' K: Borsa völgye (Vajkai 1943. 147); — 2. 'szőrös kis hernyó' K: Csomafája (Vajkai 1943. 29). — A román *foc viu* jelentései között: 'kiütéses betegség' (TUDORAN: Dac. XI, 133) és 'szentjánosbogár' (Paşa). Nyelvjárási ejtése: *fuɔ žik*, *fo-yiu* (ALR. I, 25), PAŞA tájszótárában is: *fociu*.

frika: *frikát vett* 'megijedt' MT: Abafája (Inczefi 33); *frikál* 'ijeszt' Szt: Koltó (Szabó 1914. 18, 30, 54). — Egymástól különálló adatok: a *frikát vett* a román *a lua frica* részfordítása, a *frikál* magyar igeképzés eredménye.

fundura: *fundurë* 'savó' NK: Kiskapus (MNYA. III, 396).

fusztá 'fehér rokolya': Br: Hosszúmező (ÚMTsz. — Sándor D.).

gáván: *gavány* SzD: Domokos (ÚMTsz. — Gunda B.). — A magyar jelentés ('merítő fapohár') már a románban megvan.

gëtlány: *gëtlány* 'gége' U: Enlaka (ÚMTsz. — Sándor D.).

gîndák: *gîndacs* 'cserebogár' AF: Vajasd (MNYA. IV, 646). — A most közölt alakváltozat a román többes szám külön átvétele.

golás: *golásbúza* 'kopaszbúza' SzD: Domokos (GUNDA: NéprGyűjt. 45). — A román *grîu golăş* 'ua.' részfordításos átvétele.

gonyica 'üzekedő tehén': K: Vajdakamarás (MNYA. II, 337).

hîra: *hira* 'kosz, szenny' K: Magyarvalkó (MNYA. orvanyag).

horn: 1. *horny* 'kürtő' Cs: Gyimesközéplek (Gunda: NéprGyűjt. 89); 2. *hornya* 'füstfogó' A: Gyorok (ÚMTsz. — Tolnai V.).

hustya: AF: Csombord (ÚMTsz. — Báthory J.). — Végartikulusos román alak átvétele.

izvor: SzD: Domokos (ÚMTsz. — Gunda B.).

kama: 1. 'sörény' AF: Vajasd (MNYA. Limbus 217); 2. (új jelentés) 'üstök' BN Magyar-nemegye (MNYA. Limbus 218).

kaproly: *kapròj* H: Lozsád (MNYA. IV, 580).

kléj 'mézga': Bánság (NyIrK. XXI, 211).

klipocsál 'szundikál': SzD: Domokos (MNYA. Limbus 165; ritka). — A román átadónak ilyen jelentése is van.

klopocél: *klokocél* 'hóvirág' K: Magyarókereke (ÚMTsz. — Szücs J.). — A *klokocél* a román *clocotâl* változat (ALR. SN. II, 641) külön átvétele.

kodác: SzD: Domokos (ÚMTsz. — Gunda B. *kodác* 'kereséget okozó féreg'; *kodáca* 'féreg').

kokîrcá: *kukerca* 'felforralt savó' NK: Halmagy (MNYA. orvanyag); *kukërca* 'felforralt fecstej' Br: Csernátalu (MNYA. Limbus 225).

kókúca: *kukuca* 'kalács' Mm: Hosszúmező (ÚMTsz. — Parászka G.).

kólnyica 'a sövénykarám tetővel befedett része': SzD: Domokos (GUNDA, NéprGyűjt. 44).

*k o s*¹: *kutkos*, *kútkas* 'kútkáva, kútkerítés' BN, K, TA több helységében (NyIrK. XX, 180). — A román *coș* azonos jelentéséről és szóföldrajzáról: MURÁDIN: uo.

l i g g y á n: Br: Hosszúfalu (ÚMTsz. — Sándor D.).

l ó z i j a: *lóza* 'kecskefűz' K: Szászfenes (SzegFüz. II, 164). — A másutt is jelentkező alakváltozat átadója egy román *loză* (Borza 'Salix caprea' a.).

m a m a r u c a: *mēmēruca* AF: Vajasd (MNYA. IV, 649; a térképlapon *katibogár* is).

m ě r c a: *nyercika* 'fakéregből hajlított úrmérték' AF: Magyarózd (NyIrK. XI, 331); *nyércura* 'négykupás gabonamérték' KK: Gogánváralja (ÚMTsz. — Sándor D.). — A RK. a *mnyërca* (< r. N. *mñerčā*: ALR. SN. I, 182) alakot is ismeri, ennek alapján a fenti két adat is nyilván idetartozik.

*m u s t y*¹: 1. 'bicepsz' BN: Magyarbörzsény (MNYA. III, 504 *braszka* ~ *musty* ~ *bęka* ~ *vastakhus*); Szb: Oltszakadát (uo. *musty* ~ *izom*); — 2. 'comb' BN: Magyarbörzsény (MNYA. III, 517 *musty* ~ *vastakhus* ~ *lāpszār* ~ *comb*).

m u s z k a 'bögöly': BN: Magyarbörzsény (MNYA. IV, 642).

n a f t: BN: *nafta*: Zselyk (MNYA. II, 229); *neft*: Magyarbörzsény (uo.); *nāfta*: Sófalva (Jordan-Eml. 623; itt *petroleum* és *olaj* is él). — A megfelelő román alakváltozatokra vö. DLR. *naft* a.: *nafta* és *neft*.

n e b u n y a: AF: Csombord (ÚMTsz. — Báthory J.).

n e k l á d: *nyeklád* 'az égő fahasábot alátámasztó fatuskó' Cs: Gyimes (GUNDA, NéprGyűjt. 89).

p a d u r á n y: *padurán* A: Nagyszerénd (ÚMTsz. — Implom J.), *padurány* Magyarpécska (Vadász Ferencné közlése); — Erdélyen kívül: Bé: Gyula (ÚMTsz. — Implom J. *padurán*; Gyepes 31 *padurány*).

p a n d á s: BN: Zselyk (NyIrK. XXII, 168).

p e t r e c s é l: Mm: Aknaszlatina, Técső (SzovFi. II, 215).

p i k é t: 1. 'vasúti őrház' Bá: Temesség (NyIrK. II, 241); — Erdélyen kívül más jelentésben: 2. 'román határőrház' Bé: Battonya (Vadász Ferencné közlése); 3. 'határmenti laktanya' Bé: Csanádpalota (Cs. Kovács József szakdolgozata).

p o s z p a: *poszpáj* 'árpakása' Br: Hosszúfalu (ÚMTsz. — Sándor D.). — A magyar jelentés kialakulása nem világos, de átadója ugyanazon román *pospai* 'lisztpor', mint a RK. címszaváé.

p r i v é g y: Cs: Gyimes, Csíkszentmihály (Dincsér 65, 66: *virjasztó vagy pirivég*).

p r o s z p a t 'disznótoros kostoló': *praszpat* SzD: Domokos (MNYA. III, 436); *praszpēt* AF: Vajasd (uo.).

p r u d u: *produ* BN: Magyarbörzsény (MNYA. IV, 602).

p u p u j: AF: Csombord (ÚMTsz. — Báthory J.).

r a d á c s k a: *rudácska* 'bogár' AF: Csombord (ÚMTsz. — Báthory J.). — Az alakváltozat a r. *ruďaščā* 'szarvasbogár' átvétele (l. DLR. *ruďaščā* a.), a 'bogár' értelmezés pontatlanság lehet.

r e n k á c s: *rinkás* Kolozsvár-Hóstát (NyIrK. XVI, 286); *rinkács* TA: Sinfalva (ÚMTsz. — Balázs S.).

r o m o n y i c a: *romanyica* Szt: Nagybánya (ÚMTsz. — Németh B.); *ramanyica* AF: Csombord (ÚMTsz. — Báthory J.).

s o p r u: *sopruij* 'juhász, juhakol' BN: Magyarbörzsény (MNYA. Limbus 226).

s t y o p a: *scsopu*, *csopu* 'sánta ember' Mm: Aknaszlatina (SzovFi. II, 215). — Valószínűleg a RK. adataitól független, külön helyi átvétel.

s z f ě t o s z: *fatosz* 'hetyke, gőgös' MT: Mezőbánd (ÚMTsz. — Török P.).

s z i r b a: Mm: Aknaszlatina (SzovFi. II, 215); Cs: Gyimes (Dincsér 13, 15).

s z k á j: *szkāj* BN: Magyarbörzsény (MNYA. Limbus 248).

s z t i n g á c s: *sztिंगás* Mm: Aknaszlatina (SzovFi. II, 215).

- s z t r é t y a*: *sztretya* 'bögöly' AF: Csombord (ÚMTsz. — Báthory J.).
- s z u l l a*: a RK. a NyIrK. III, 115 alapján Gyimesről közli; ugyaninnen: ALR. II, 258 magyar adat; NéprKözl. V/3—4, 25, XI/1—2, 27; GUNDA, NéprGyűjt. 85 szerint 'tutajon épített kunyhó' is.
- t á r g a* 'teherhordó saroglya': Szl: Dësháza (MNYA. orvanyag).
- t o t a t ë t a*: *tëtätëtä* Szt: Nagybánya (Nyr. XXXIV, 213), SzamSz. — A román *tot* egész Erdélyben *tät*-nek hangzik (ALR. SN. V, 1400).
- t r á m v á j*: *tramváj* Br: Hétfalu (Árvay 135).
- t r o p o t y á l* 'táncol < a román >': Mm: Aknaszlatina, Técső (SzovFi. II, 216).
- t u r t y i t*: BN: Magyarnemegye (MNYA. III, 538 *turtyitoru*; a térképlepon más szinonimák is), AF: Vajasd (uo.).
- t y é d i k a*: *tegyeka* 'béklyó, nyűg' AF: Vajasd (MNYA. Limbus 219).
- t y í v a*: AF: Csombord (ÚMTsz. — Báthory J.; *megtyivál* 'kallóz' is). — A román népnyelvi ejtés: *pt''iüä*, *t''iüä* (ALR. SN. 2: 497).
- v a s á n y*: Szt: Koltó (Szabó 1914. 59).
- z ě m ò r d q*: *zemerda* 'felfőzött savó, amelyről az ordát levették' Cs: Gyimes (ÚMTsz. — Sándor D.); *zemorda* 'meleg leves orda' Hsz: Nagybacon (Nyr. XLV, 105, 236). — A RK. etimonja téves; helyesen: *zeamă de urdă*.

BAKOS FERENC

A XXVII. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól

A Magyar Nyelv az utóbbi években rendszeresen helyet ad a néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatok népnyelvi témájú dolgozatainak bemutatására. Ennek elsődleges célja, hogy az egyébként archivált és a kutatók számára hozzáférhető pályamunkák (nagy többségükben kiváló adatközlések, nyelvjárási témájú gyűjtések) némiképp megérdemelt elismerésben részesüljenek legalább azáltal, hogy szerzőik neve, tevékenysége a szélesebb tudományos közvélemény előtt is ismertté válik. Fontosabbnak tartom azonban azt, hogy a hivatásos kutatók számára valamennyire áttekintést adjon ez az ismertetés a meglevő és fölhasználható adatgyűjtésekről, amelyek nagy része megbízható és forrásértékű anyag, sokszor alapja, de mindig kiegészítése lehet a nagyobb összefoglaló munkáknak, egy-egy tárgykört áttekintő szintézisnek. Mindaddig, amíg módszeres bibliográfia föl nem tárja a különböző helyeken őrzött kéziratok becses nyelvjárási adatanyagát, ezek a szerény ismeretetések hivatottak a tudományos kutatás tájékoztatására.

Az 1979. esztendőben 129 népnyelvi témájú pályamű jutott el az országos zsűri elé. Ez sokkal több, mint bármikor is volt az eddigiek folyamán. Okát két ténnyel lehet magyarázni. Az egyik az, hogy valamennyi pályázónak, aki az utóbbi öt—hat esztendőben bármilyen jellegű munkával érdeklődést mutatott a tudományos kutatás, adatgyűjtés iránt, elküldtük útmutatóinkat, amelyek a névtani, szókinszgyűjtési és szólás-, közmondásgyűjtő pályázatok elkészítéséhez adtak segítséget. Több mint ezer tanácsadó levelet juttattunk el eddigi önkéntes gyűjtőkhöz, akár foglalkoztak eddig nyelvjárási témával, akár nem. Ezáltal nemcsak a pályázatok száma növekedett, hanem azok színvonala is. Egységesebbek lettek, jobban fölhasználhatók a további földolgozások számára. A másik oka a mennyiségi növekedésnek, hogy ebben az esztendőben csatlakoztak a pályázatokhoz azok a dolgozatok is, amelyek a KISZ KB által megrendezett országos középiskolai diáknapokra készültek versenymunkának, s ott díjazásban, anyagi elismerésben nem

részesülhettek, de oklevelet nyertek erkölcsi megbecsülésként, az iskolák közötti versenyben helyezéshöz jutottak. Különösen szembetűnő az ifjúsági pályamunkák nagy száma (70) az idén, s ez akkor is értékelendő, ha színvonaluk nem egyenletes, ha akad közöttük néhány avultabb módszerű, hiányosabb, kezdetlegesebb próbálkozás is. Ennek okát abban keresem, hogy nem sikerült megtalálni a kapcsolatot sok honismereti szakkörrel. Az Oktatási Minisztériumban három évvel ezelőtt kapott ígéret ellenére sem jutottunk hozzá azoknak az iskoláknak a címjegyzékéhez, ahol ilyen jellegű szakkör működik, hogy útmutatókat küldhessünk számukra, a tőlünk telhető segítséget megadjuk munkájukhoz. Nem is beszélve arról, hogy a szakkörvezetők számára valamiféle továbbképzési alkalmat, tájékoztató, eligazító lehetőséget kapjunk. Erre pedig égető szükség volna! Olyan lelkesedéssel találkozunk némely területen, aminek tiszteletben nem tartása nagy hiba lenne, ugyanakkor az elismerést nem adhatjuk meg, mert a beküldött munkák nem érik el azt a színvonalat, amelynél az erkölcsi elismerést anyagi díjazással is ki lehet fejezni. Szeretnénk az ifjúsággal megismertetni a kutatómunka örömét, megszerettetni a nyelvjárási gyűjtést, s hasznossá tenni a rá fordított időt, energiát mind a tudomány, mind pedig az önkéntes gyűjtő számára.

Részben ezzel kapcsolatos a következő problémánk. Az önkéntes gyűjtések, pályázatok jutalmazására évek óta a Néprajzi Múzeum költségvetésében biztosít pénzt államunk. Ez az összeg azonban független a beérkezett pályázatok számától, minőségétől; s rendszeres emelése sem történik meg a pályázat terjedésének ütemével. A fölnöttek pályamunkái részben megyei jutalomban részesülnek ugyan, s az országos zsűri ezeket a megyei értéktételeket jóváhagyja vagy korrigálja, saját keretéből kiegészíti az esetleges megyei félreértésen alapuló kisebb összegeket vagy szűkmarkúságból eredő aránytalanságokat. Az ifjúsági pályaművek ilyen megyei jutalmazásban nem részesülnek, s minden anyagi elismerés az országos zsűri keretéből történhet csupán. Ezen kívül a pályázatok kiírása is külön fölnőtt és külön ifjúsági kategóriában történik, ami eleve kizárja az azonos mértékű jutalmazás lehetőségét azonos értékű pályamunkák esetében is. Sokszor kénytelen a zsűri egy-kétszáz forintos jutalomban részesíteni olyan ifjúsági pályamunkát, amelyhez hasonló fölnőtt munka a megyei bírálatkor ezer forintot vagy annál is többet kapott. Mindezeknek az ellentmondásoknak a kiküszöbölése a jövő feladata, de sokkal fontosabbnak látszik a nyelvtudomány hivatásos művelői számára az, hogy segítség az önkéntes gyűjtőket, elsősorban azokat a középiskolai és általános iskolai tanárokat, akik honismereti szakkörök vezetésével, tanítási óráikon, iskolán kívüli foglalkozásaikon (művelődési otthonokban, tanulmányi kirándulásokon stb.) az ifjúság felkészítését, a kutatómunka megismertetését és megszerettetését végzik valóban önzetlenül és hivatástudattal.

A beérkezett 129 pályamű tematikai megoszlása a következő. Helynevekkel foglalkozott 25, személynevekkel 41 (ebből 34 ragadványnévgyűjtés), állatnevekkel 6 pályamunka (az utóbbinak mindegyike ifjúsági kategóriájú, s az ÖRDÖG FERENC vezette nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium tanulóiból verbuválódott honismereti szakkör keretében készült közülük 5 kiváló dolgozat). Tájszavakat, szólásokat, közmondásokat tartalmazott 19, mezőgazdasági szakszókincset gyűjtött össze 29 (közülük 25 ifjúsági kategóriájú dolgozat „A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincs” című füzetsorozat alapján készült), ipari szakszókincset adott 6, szövegjegyzést tartalmazott 1 pályamű. Vegyes (néprajzi, nyelvjárási, névtani stb.) témájú volt 3 munka.

A helynévi témák közül kiemelkedik SÜLE SÁNDOR két pályamunkája: Kékkút földrajzi nevei — A Káli-medence földrajzi köznevei (61 lap, térk.) és Révfülöp földrajzi nevei (146 lap, térk.), amelyek nemcsak pontosságukkal, jó térképeikkel tűnnek ki, hanem számos kiváló megfigyelésen alapuló néprajzi kiegészítést is tartalmaznak, s bizonyos fokú földdolgozást is adnak: névelemenként csoportosítják a névanyagot. KOPÁNY JÁNOS, Pitvaros község helyrajzi nevei (55 lap, térk., 18 fotó) egy szlovákok lakta

község teljes helynévanyagát közli igen pontos lejegyzéssel, gyönyörű térképekkel. MÉSZÁROSNÉ VARGA MÁRIA, Falucsúfolók a tapolcai járásban (40 lap, térk.) 102 falucsúfolót rendezez a hivatásos kutató szakértelmével több szempontból is. MOLNÁR DEZSŐ, Kemenesalja összes dűlőneve etimológiai magyarázatokkal (80 lap), valamint Kemenesalja elpusztult és ma is virágzó településneveinek etimológiai magyarázata (32 lap) című dolgozataiban régebbi gyűjtéseinek eredményeire hivatkozva és a szakirodalomra támaszkodva dolgozza föl névelem-típusonként anyagát. Hasonló munkát végzett ZUPCSÁN ZSUZSANNA a miskolci és az edelényi járás helynévanyagával (18 lap).

VARGA JÓZSEFNÉ Osli (49 lap, 2 térk.), HACSAVECZ BÉLA Visonta külterületének (80 lap, térk.), NÁDASDY LAJOS Bucusi, Celldömölk, Csöngye, Nemeskocs, Ostffyasszonyfa és Sitke régi helyneveinek levéltári adatait közli (14 lap), TARI ISTVÁN Heréd (13 lap), GEIGER PÁL Tótvázsony (43 kézirásos lap), BARANCSI DEZSŐ Sajóhidvég (12 kézirásos lap), BOROS EDIT Magyarpolány (52 lap, 2 térk.), SZAKÁL JENŐ a teljesen lebontott és helyén bányaművelés kezdődött Iharkút (20 lap, térk., fotók), LEHMANN LÁSZLÓ Kolontár (17 lap, 2 térk.), BÁTOR MAGDOLNA—NAGY ERZSÉBET—ZAKAR KATALIN—PÁLDI ERZSÉBET Rákóczi falva (65 lap, 2 térk. fotók), SZILÁGYI FERENC Mihálygerge (21 lap, 2 térk.), GÁL JULIANNA Alacska (15 lap), HORVÁTH VIKTOR Körösszegapáti (13 lap, térk.), TOLONICS MAGDOLNA—KNOLMÁR KATALIN Aka (8 lap, 3 térk.), HOVÁNYI ILONA Koppánmonostor (5 lap, térk.), SASHALMI Endre Fehérvárcsurgó (2 lap, 2 térk. — nevek a térképen), SZÉLES LUCIA Sajónémeti (6 lap, térk.) helyneveit gyűjtötte össze és küldte be pályamunkaként.

Külön típusát képviseli a beküldött dolgozatoknak az alábbi néhány munka. (Valamennyi ifjúsági pályamű, de az iskola neve nem szerepel egyik dolgozaton sem.) Közös sajtóságuk, hogy egy-egy település hely- és ragadványnévanyagának együttes összegyűjtésére vállalkoznak, de egyik területen sem törekszenek a teljességre. Adataik igen értékesek, hasznosak, de csak kiegészítéssel használhatók. GÁRDUS TIBOR—PINTYE TIBOR Szatmárcseke (18 lap, térk.), DÚRÓ ISTVÁN Zsáka (17 lap, 2 térk.), MAROZSÁN LÁSZLÓ Kőlese (19 lap, 2 térk.), DANKU JÓZSEF Aranyosapáti (16 lap, térk.), KIRÁLY ZOLTÁN Hajdúszovát (10 lap, térk.), KISS IMRE Csökmő (17 lap, 3 térk.), HARANGI BÁLA Nagyhegyes (14 lap, térk.) földrajzi és ragadványnevei tárgyában küldte be munkáját. Ugyanide tartozna, de történeti adatokat tartalmaz SISKÁ ROZÁLIA „Személynevek, helynevek” című pályaműve (76 lap), amely XVIII—XIX. századi levéltári iratokból kiírt neveket közöl.

A személynevek területéről legtöbb pályamű most is ragadványneveket gyűjtött össze. Mennyiségével és minőségével is kiemelkednek ezek közül RÁCZ SÁNDOR munkái. „Földeák ragadványnevei” (266 lap) című dolgozata 4380 ragadványnevet közöl megfelelő szereléssel, betűrendben. „Dobozi ragadványnevek” címmel (34 lap) 370 nevet közöl magyarázatukkal együtt, jöllehet ez nem a község teljes ragadványnévanyaga. Legkülönösebb „A Gyula-Remetei Dolgozók Tanítóképző Intézete diákjainak, népi kollégistáinak és tanárainak ragadványnevei” (1946—1951.) című munkája, amely 145 tanuló és 13 tanárnak 230 ragadványnevet rendszerez. Ugyancsak az ő vezetésével és irányításával készült a makói Kun Béla Általános Iskola néprajzi gyűjtőközösségének két pályamunkája: Óföldeák és a Návay-uradalmak, majorok lakosságának — volt cselédiségének — ragadványnevei (74 lap) és Iskolai és iskolán kívüli ragadványnevek Makón (45 lap) címmel. Az első 1247, a második 423 + 260 ragadványnevet tartalmaz igen jó magyarázatokkal, betűrendben. TÓTH MIHÁLY két külön pályamunkaként küldte be Bag község ragadványneveit tartalmazó gyűjtését: Személyi ragadványnevek Bag községben (23 lap), Család- és ragadványnevek Bag községben (16 lap). DÖMÖTÖR ADRIENNE „A szigetvári bosnyákság ragadványnevei” (46 lap) című dolgozatában kiváló módszerekkel dolgozza föl az általa gyűjtött és megfajtott neveket, de sok mellettük a kiderítetlen eredetű

tű, megfejtetlen jelentésű név. ANEK TERÉZ „Eszterognyo és Rigyác, valamint Zalaszentbalázs és Hahót régebbi ragadványneveinek összehasonlító elemzése” (34 lap) címmel rendszerezi az általa összegyűjtött 312 ragadványnevet. Kitér szerkezeti elemzésükre, összefüggéseik, örökléseik bemutatására is.

ZSIGMOND GIZELLA Balatonederics (27 lap), GYIMESI ZOLTÁN Kistelek (16 lap), SÓFALVINÉ TAMÁS MÁRTA Szentgál (33 lap), EGRSZEGI SÁNDOR Poroszló (9 lap), TÓTH JÓZSEF Dozmat (6 lap), PÁLFFY JÓZSEF Velem (13 lap), BORBFÉRO Lajos Füzesgyarmat (33 lap), ÚJVÁRY FERENC Boldog (8 lap), KNAUSZ ÁGNES Miklósfá (19 lap), AGG LÁSZLÓ Felsőjánosfa (16 lap), BALLA JÁNOS Visonta (29 kéziratos lap), RABI JUDIT Tardos (17 lap, 2 térk.), KÖKÉNY EDIT Gyulavári (10 lap), SZABÓ JÓZSEF Szilvásvárad és Nagyvisnyó (7 lap), MIHÁLY IRÉN Mindszent (14 lap), a Szilágyi Erzsébet Gimnázium Csúry Bálint Honismereti Szakköre Bekőlee, Bogács, Bükkészék, Bükkszenterzsébet és Hevesaranyos (36 lap), a tamási Általános Iskola Honismereti Szakköre Tamási (8 lap), a Tolna megyei Honismereti Tábor Helytörténeti Csoportja Dees és Dombori (4 lap) ragadványneveiből küldött be különböző értékű, de részleteiben vagy egészében mindenképp hasznosítható gyűjtést.

A névelemek különböző típusaival vagy több névelem együttes kutatásával foglalkoznak az alábbi pályamunkák. DOBOSY LÁSZLÓ, Nevek Gömörszöllősen. 1772—1969. (49 lap). 1551-től közöl családneveket az első előfordulás évével, beszármazási helyükkel. A keresztnéveket időszakonként összesíti, s megadja gyakoriságukat. A ragadványnevek között több történeti előfordulás is van. BÉZY ISTVÁN JÁNOS „Tiszaszentimre a nevek világában” (67 lap) címmel igen gazdag anyagot közöl helynevekből, családnevekből, keresztnevekből becézőikkel együtt, s 25—30 szólast is csatolt pályamunkájához. JUHÁSZ FERENC ALAJOS, Keresztnévadás Kecskeméten 1895 és 1966 között (137 lap, térk.) négy esztendő (1895/96, 1949, 1959 és 1966) első 10—10 nevének adatait állítja egymás mellé. KÖVÁRI JÓZSEF, A Tápió-vidék (Mende, Üri, Süllyás, Gyömrő és Gomba) névanyagának forrásai és a nevek eredetének nyelvtudományi földolgozása (396 lap) óriási energiával sok értékes adatot sorol föl, következtetései azonban legtöbbször tévutakra vezetnek. AVAS KÁLMÁNNÉ munkája: Nagyrákos keresztnévei. 1751—1900. (315 lap) évenként veszi sorra a neveket, majd tízévenkénti, végül ötvenévenkénti összevonásokban állítja egymás mellé a római katolikus és a református lakosság neveit. MOLNÁR MIHÁLY, A bánrévei általános iskola becenevei (28 lap) 199 tanuló 74 keresztnévét veszi vizsgálat alá megfelelő becézőikkel együtt. KARDOS PÉTER—PACZUS ZSOLT „Névvizsgálat a pécsi Komarov Gimnáziumban” című dolgozatában (20 lap) 455 tanuló család-, keresz-, szólító- és ragadványnevét vizsgálja meg. Munkájukat azzal indokolják, hogy nem kaptak engedélyt a Völgyesség községeiben történő helyszíni gyűjtésre, s így akarják bizonyítani jó szándékukat, hozzáértésüket.

Az állatnevek összegyűjtése mindeddig nem szerepelt a pályatételek között, noha ez igen fontos és eléggé elhanyagolt területe a magyar onomasztikai kutatásoknak. Nagyon sok leletmentő munkát lehet végezni itt is, elsősorban a népi ökör-, ló- és egyéb állatnevek egybegyűjtésével. Ebben az esztendőben küldtek be ilyen témájú pályamunkákat, s valamennyi igen értékes, hasznos, s nem csupán állatnevek felsorolását, hanem bizonyos szempontok szerint már rendszerezését is tartalmazza. Talán a névéletlan szempontjait (az elnevező tevékenységet, annak indokait, az állatnevek öröklődéseit stb.) kellene a jövőben még inkább figyelembe venni a pályázóknak. A beküldött dolgozatoknak azonban mindegyike kiváló teljesítmény. Ide tartoznak az alábbi munkák: KNAUSZ ÁGNES, Miklósfai és szepetneki állatnevek (19 lap); SEGESDI ERZSÉBET, Balatonmagyaród, Kistolmács, Zajk és Eszteregnye kutyaenevei (24 lap); BAJ ÁGNES, Ló- és szarvasmarhanevek Kiskanizsáról és Palinból (24 lap); PAULUSZ JULIANNA, Bajcsa, Gelse, Kerecseny és Nagyrecse szarvasmarhanevei (13 lap); TÓTH ÉVA, Letenyei és Sormási kutyaenevek (30 lap); a

pécsi Széchenyi Gimnázium Honismereti Szakköre, Állatnevek és állatszólítók Kisharsányban (17 lap).

Nagy jelentőséget tulajdonítanak a magyar dialektológia szakemberei a tájszavak, helyi szlások, szlášasonlatok és közmondások gyűjtésének. Ez teljesen érthető, hiszen a nyelvjárási kutatásoknak egyik legnehezebb területe a lexikológiai és frazeológiai gyűjtés, mivel ezeket elsősorban passzív megfigyelés útján végezheti csak a kutató, s legfőljebb anyanyelvjárásának ilyen jellegű föltárására vállalkozhat egy-egy képzett nyelvész. Az önkéntes gyűjtők azonban megfigyelhetik s évek során följegyezhetik azokat a jelentésbeli és valódi tájszavakat, kötött szókapcsolatokat, kifejezéseket, amelyek különben aligha kerülnének a nyelvtudomány vizsgálati anyaga körébe. Ezért javasoltuk az efféle gyűjtéseket, s az eddigi eredményekkel meg is lehetünk elégedve, mert mennyiségileg és minőségileg is meglepetést hoztak a pályamunkák. A jövőben gondolkodni kellene megjelentetésük lehetőségeiről, a legértékesebb munkák publikálásáról.

Kiváló gyűjtést küldött DR. HORVÁTH ISTVÁN esperes „Tájszótár, szlások, szlášasonlatok, közmondások Kenyeri községből” címmel (238 lap). Az alábbi munkák érkeztek még ebből a témakörből. BERTALAN IMRÉNÉ, Szlász- és tájszógyűjtemény Szilvásváradról (73 lap); NAGY LAJOS, Tájszavak, hiedelmek, babonák, szlášmondások Adorjánháza községből (42 lap, fotók); GÁL GYULA, Tájszavak Szilvásváradról és Nagyvisnyórol (23 lap); DR. BERECSKI IMRE, Szlások, közmondások, mondókák Dévaványárol (89 lap, fotók); NAGY ZSUSZANNA, Polgári tájszavak és népi szövegek (71 lap, 34 tábla), ZAJOS ERNŐ; Hetény (Chotin, Csehszlovákia) tájszavaiból (30 lap); MOLNÁR DEZSŐ, Adalékok Kemenesalja nyelvjárásához [tájszótár] (76 lap); AVAS KÁLMÁNNÉ, Őrségi szavak (10 lap); GAJDA IMRE, Ároktői tájszótár (91 lap); SZAKÁCS ISTVÁN, Répceamenti tájszavak (32 lap); PADÁNYI LAJOS, 47 gyöngyszem Budakeszíről [szlások], 49 sváb szlász és fölirat Budakeszíről [tájszavak is] (9 + 11 lap); KUN JÓZSEF, Tájszavak a Fekete-Körös völgyéből (20 kézírásos lap); BAZSÓ DÉNES, Tájszavak és népi beszélgetések Csanádpalotárol (38 lap); PONGRÁCZ VILMOS, Régi szavak, közmondások Csákány községből (10 lap); BAKK ZSUSZANNA, Szlások és szlášasonlatok Szilvásváradról (11 lap); a szilvásváradi Általános Iskola Honismereti Szakköre, Szlášgyűjtemény Szilvásváradról (28 lap); a Tolna megyei Honismereti Üttörőtábor, Tájszavak a Sárközből (12 lap).

A különbözö foglalkozások szakszókincsének nyelvjárási sajátságait is elsősorban a helybeli önkéntes kutatók tudják legaprólékosabban földeríteni. Ezt a kétségtelenül nehezebb, több türelmet, szaktudást igénylő munkát mindig kevesen választják, s érthető, hogy elsősorban a kezdö, középiskolás gyűjtők — és tanáraik — szívesen fogadják a vezérfonalként használható kérdőíveket. Ilyen előre elkészített vázlat alapján készült a mezőgazdasági munkák egyes fázisairól szóló alábbi tanulmányok zöme: SZIGETI GYÖRGY, Hordás—nyomtatás—cséplés Apátfalván (122 lap, 8 tábla); KUNSÁGINÉ FIGULA ERZSÉBET, Szántás—vetés Nyírderszen (59 lap, fotók); TÓTH JÓZSEF, Nyomtatás és kézi cséplés Dozmaton (7 lap, 3 tábla); SZABÓ KÁROLY, Debreceni méhészeti szakkifejezések a XVIII. században (15 lap); HORVÁTH ERZSÉBET, Aratás—cséplés—hordás Csorváson (38 lap); Uő., A szarvasmarha- és lötenyésztés szókincse Orosbázán (72 lap); LIGETI PIROSKA, Szántás—vetés Bakonyszombathelyen (40 lap, 6 tábla); NAGY SÁNDOR, Aratás—cséplés Bakonszegen (27 lap, 9 tábla); SZKOCSEK MÁRIA, Szántás—vetés Ászáron (29 lap, 5 tábla); HAJMÁSI IZABELLA, Szántás—vetés Pázmándfaluban (31 lap, 1 térk. 2 tábla, fotók); TÓTH IMRE, Szántás—vetés Létavértesen (19 lap, 8 tábla); DEMETER ISTVÁN, Szántás—vetés Mándokon (24 lap, 8 tábla); MOCSÁR GÁBOR, Szántás—vetés Martinkán (13 lap, 16 tábla); NAGY MARIANNE, Gépicseplés Hódmezövásárhelyen (20 lap, 1 tábla); JUHÁSZ MÁRIA, Aratás—cséplés Hódmezövásárhelyen (19 lap); KÖSZEGFALVI ANDREA—VÖRÖS ÉVA, Gépi cséplés Hódmezövásárhelyen (19 alp); MIKLYA ZSOLT, Gépi cséplés Csorváson

(22 lap, fotók); NAGY ZOLTÁN, Aratás Szentgálon (19 lap, 8 tábla, fotók); GUTI KATALIN, Gépi cséplés Hódmezővásárhely határában (7 lap, fotók); BORDI ZSUZSANNA, Cséplés Dombóvárott (21 lap, 15 tábla, térk.); ÚÖ., Cséplés Dombóvár környékén (25 lap, 4 tábla, térk.); PÁLINKÓ ILDIKÓ, Gépi cséplés Hódmezővásárhelyen (10 lap); NEMES SÁNDOR, Szántás—vetés Nádudvaron (18 lap, 16 tábla); CSOMOR MARIANNA, Szántás—vetés Jászberényben és környékén (14 lap); MÓCZÓ EDIT, Hordás—cséplés Kűbekházán (4 lap, fotók); KISBAKONYI TÜNDE, Cséplés—hordás Jászteleken (9 lap, fotók); HANKA GABRIELLA, Hordás—nyomtatás—cséplés Jászberényben (17 lap, 8 tábla); SÓS MÁRIA, Cséplés és dinnyetermesztés Hódmezővásárhelyen (9 + 8 lap).

Az ipari munkával, kézműves tevékenység szakszókincsével kevesebb pályamunka foglalkozik. Ezek: VARGA KATALIN, A magyar ötvösmesterség régen és ma, a mesterség szakszókincse (142 lap, 15 tábla, fotók); HANYICS ILDIKÓ—ÖRDÖG ERIKA, A szíjgyártás szakszókincse Göncön (27 lap); KATONA FERENC, A sárospataki kovácsmesterség szakszókincse (25 lap, fotók); SZÜLE BORBÁLA, A fazekasmesterség szakszókincse Törökszentmiklóson (22 lap, fotók); MÁRTHA TIBOR, A kádárság szakszókincse Fényeslitkén (11 lap, 2 tábla); GUTI KATALIN, Egy vásárhelyi agyagos mester (8 lap, 4 tábla); SÓS MÁRIA, Agyagomesterség és szövés Hódmezővásárhelyen (7 + 7 lap). A felsorolt munkák némelyikében — annak ellenére, hogy címük tartalmazza a „szakszókincs” kifejezést — nincs külön szótár, csak a néprajzi jellegű leírásban igyekeznek a szakkifejezéseket a helyi nyelvjárásnak megfelelően visszaadni, s jelentésüket érthetővé tenni.

AVAS KÁLMÁNNÉNÁK egy másik pályamunkája meséket és mondákat tartalmaz Pankasz nyelvjárásából, de lejegyzése nem pontos, nem fonetikus, jóllehet törekszik erre. SZABÓ RAFAELNÉ hat, kézzel írott lapon mondókat, babonákat, ragadványneveket és tájszavakat ad Zsámbokról, NÉMETH ANTALNÉ pedig vegyes néprajzi, helytörténeti és nyelvjárási adatokat közöl Vasvárról (46 lap, 6 mellékelt írat, 86 fotó).

A hatalmas anyag ilyen rövid áttekintése is megelégedéssel tölthetne el bennünket, ha nem gondolnánk arra, hogy mind a szerzők, mind a nyelvjáráskutatás érdekében meg kellene jelentetni a munkák javát. Annak ellenére, hogy ez a közeljövőben teljesen kilátástalannak látszik, folytatni kell az önkéntes gyűjtők segítségét, irányítását, lelkesítését, hiszen fölbecsülhetetlen munkát végeznek a nyelvjáráskutatás, a nyelvtudomány, az egész magyar kultúra számára.

HAJDÚ MIHÁLY

SZEMLE

A szövegtan a kutatásban és az oktatásban

Szerkesztette SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154. sz. Budapest, 1979. 148 l.

A modern szövegtan magyarországi fejlődését jól példázza az utóbbi évek három tanulmánykötete. 1975-ben rendezte meg a BM Bünyügyi Technikai Intézete „A nyelvész szerepe a kriminalisztikában” című konferenciát. E tanácskozáson a leíró nyelvtan, a stílisztika, a nyelv művelés, a nyelvjáráskutatás kriminalisztikai, igazságügyi alkalmazhatóságának kérdéseit vitatták meg a résztvevő kutatók, s mivel a modern szövegtan gondolatvilága ekkor még alig-alig érintette meg nyelvészetünket, csupán néhány előadó emlegette a textológia módszereit. A következő évben, 1976-ban jelent meg az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. kötete, amelynek alcíme (A szöveg megközelítései) is híven tükrözte az összegyűjtött tanulmányok módszertani tapogatózásait, kísérletező jellegét. A közölt cikkek túlságosan is kitérítettek a szöveg tudományának határait,

amelyen belül laza szállal kapcsolódott egymáshoz a mondattani tipológia, a nem nyelvi rendszerek elmélete, az irodalomszemiotika, illetve a szövegmondatok kohéziós vizsgálata, a szövegkommunikáció elmélete. A szövegtan nem helyeselhető terjeszkedése tükröződik az említett kötet szemle rovatában is; ezáltal az olvasóban olyan gyanú ébred, mintha a szerzők (szerkesztők) az új életre keltett szövegtannal be akarnák kebelezní az addigi nyelvtudományt, mintha csak egyetlen vezérlő elv, a szöveg vizsgálata irányíthatná a nyelvészeti kutatásokat.

Reálisabb, megfontoltabb felfogás vezérelhette a kaposvári szövegtani konferencia szervezőit, amikor e tudományág művelőit előadások tartására kérték fel. 1978. április 6. és 8. között zajlott le a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a kaposvári Tanítóképző Főiskola közreműködésével rendezett vándorgyűlés. Az előadások magas színvonala, a viták őszinte, kritikai légköre hozzájárult ahhoz, hogy a hol misztikusnak, hol triviálisnak tűnő szövegtani problematika egyértelműbbé, világosabbá váljék a tudomány művelői számára.

BALÁZS JÁNOS meggyőző adatokkal tárta fel az antik retorikák szövegtani előzményeit, az ókori logikák ma is időszerű, példamutató eredményeit. Részletesen szolt a szövegyszerződés grammatikai, jelentéstani eszközeiről, és kritikailag értékelte a generatív szövegtanok mélystruktúrájának fogalmát („A szövegtan alapjai”: 9–21).

BALÁZSHOZ hasonlóan KÁROLY SÁNDOR is terminológiai kérdések megválaszolásával kezdte előadását („A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben”: 23–32). A *szövegtan*, a *szövegelmélet*, a *szövegnyelvészet* fogalmi értelmezése, egymás alá-, fölérendelése még a mai napig sem került le a nyelvészeti viták napirendjéről. KÁROLY tanulmányának igazi értéke, előre mutató vonása azonban inkább a szövegben uralkodó jelentéstani viszonyok tárgyalásában lelhető fel. Korszerű jelentéstani alapról mutatta be a koherencia különböző fajtáit (globális és lineáris koherencia), a szövegek mondattani tagolhatóságát, a műfajok (szövegtípusok) rendszerszerű vizsgálatát.

Három tanulmány is foglalkozik a generatív nyelv szemlélet szövegtani alkalmazásával (ANDOR JÓZSEF, A nyelvleírás szövegtanának egyik lehetséges megközelítése: 33–45; BÓKAY ANTAL, A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük: 47–55; É. KISS KATALIN, A mondatátszövődésről: 93–104). ANDOR az ún. esetgrammatika eljárásait kívánja bevonni a szövegek elemzésébe, s még pszichológiai kísérlettel is bizonyítja az esetkategóriák szövegtani alkalmazhatóságát. A tanulmány szövegelemzése mesterkéltnek, ad hoc jellegűnek tűnhetnek, iskolai és egyéb felhasználása is kétséges lehet. A generatív nyelvelmélet az utóbbi években egyre nagyobb erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy újabb és újabb modellekkel, elméleti átváltozásokkal mentse, ami menthető. Nem véletlenül terjesztette ki uralmát (főleg az NSzK.-ban) a szövegtanra is. — Erős elméleti háttér és a generatív szövegtan alapjaira való építkezés jellemzi BÓKAY tanulmányát, s ha felfogását e sorok írója nem is osztja maradéktalanul, alkalmasnak ítéli a tekintetben, hogy az olvasó tájékozódjék a szövegtan egyik irányzatának munkamódszeréről. — Az alárendelt mondatokon belüli kihagyásos szerkezetek topic-comment tagolását, valamint az új közlés (topic) hangsúlyozását (fókuszképzését) vizsgálja É. KISSnek a mondatátszövődésről szóló tanulmánya. Az olvasó emlékezetébe idézzük azt a tudománytörténeti furcsaságot, hogy az aktuális mondattagolás megújuló témája a nyelvtudomány fordulónak; a strukturalizmus előtti nyelvészet éppúgy kutatta a szabályrendszerét, mint egyes strukturalista irányzatok. Most pedig a szövegtan keretei között a szövegkoherencia egyik megjelenési formájaként vizsgálják a téma-réma viszonyok törvényszerűségeit. É. KISS a generatív nyelvtan ún. kiterjesztett standardelméletének oldaláról mutatja be a mondatátszövődés egyes grammatikai vonásait. (Az időközben megvédett kandidátusi értekezése természetesen mélyebben tárja elénk a magyar mondatok topikalizációs és fókuszképző szabályait.)

DEME LÁSZLÓ tanulmánya („A szöveg alaptermészetéről”: 57–65) összegzi a szöveggrammatika szegedi kutatócsoportjának programját. Olyan alapvető fogalmak definiálására vállalkozik, mint a *szöveg*, a *szöveg kommunikációs tényezői*, a *szövegmű és fajtái*. — E tanulmányhoz sorolható BÉKÉSI IMRE cikke is („A kapcsolás problematikája”: 73–8). BÉKÉSI évek óta igen alaposan kutatja a szövegmondatok jelentésbeli és nyelvtani kapcsolódásainak törvényszerűségeit.

Újabb szövegjelentéstani vizsgálódásait adja közre ANTAL LÁSZLÓ e kötetben, s feltárja a mondatjelentés és a mondat tartalom közti különbségeket, az ún. tartalomelemzés nyújtotta tudományos ismereteket („Szöveg, nyelv, tartalom”: 67–72). — BÁNRÉTI ZOLTÁN a szövegkommunikáció egyik lényeges tényezőjét, a közös előismereteket vizsgálja. Konkrét szövegeken mutatja be, hogy az olvasó ún. előfeltevése (preszuppozíciója) miként hat a szövegalkotásra („A szempont a szövegépítkezésben”: 77–83).

A szövegtan történeti előzményei, a tudományos örökség számbavétele a témája ADAMIK TAMÁS dolgozatának („Az antik retorika szövegnyelvészeti vonatkozásai”: 83–92). Egy tankönyvként is használt antik retorikát mutat be, s nem kis meglepetéssel tapasztalja az olvasó, hogy sok, modernnek látszó gondolat már évezredekkel ezelőtt ismert volt. Ennek ellenére — szögezi le ADAMIK — „természetesnek kell vennünk, hogy más szempontok szerint nézzük ma a nyelvi jelenségeket, mint a régiek”.

A kaposvári konferencián egyetlen alkalmazott szövegtani terület jutott szóhoz, a szövegtanoktatása. Napirendre kerülése annál is indokoltabb, mert egyrészt középiskoláinkban ma már nyelvhasználat-központú anyanyelvi oktatás folyik, más részt a tanító- és tanárképzés is felvette tananyagába a szövegtant. Nagyon is érthető, hogy valamennyi előadó a textológiai tananyag és a hézagos tudományos háttér ellentmondásos viszonyát elemezte. BENCZÉDY JÓZSEF felvázolva a szövegtan központi kategóriáit, az alap kutatások tengernyi feladatát, gondját sorolja fel („Szövegtan és tanárképzés”: 105–12). — SZENDE ALADÁR a szöveg szemléletű nyelvvizsgálat pedagógiai jelentőségét emeli ki. Több kutatási téma elvégzését tartja időszerűnek (a kötött és a kötetlen szövegek különbségei, a diákok nyelvi megnyilatkozásainak grammatikai, stilisztikai sajátosságai stb.). A szövegtanra építő nyelvi oktatás valamennyi tananyagot érinti, „hiszen nincsen olyan tantárgy, amelynek szövegigénye ne volna”. („Anyanyelvi oktatás és szövegtan”: 113–7).

A gimnáziumok és a szakközépiskolák I. osztályaiban — a forrongásban levő tudományos kutatások ellenére — ma már szövegközpontú anyanyelvi oktatás folyik. A kaposvári konferencia rendezésekor mindez kísérleti stádiumban volt. A tankönyv-írói gondokról, a szövegtani oktató munka nagy távlatairól számol be JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN („A szövegtan helye a középiskolai anyanyelvi képzésben”: 119–23); SZIRMAY ENDRE („A szövegtan jelentősége a tanítóképzésben”: 125–9). — ZSOLNAI JÓZSEF a tanulók életre nevelése érdekében figyelemre méltó kísérleteket folytat a nyelvi kommunikáció gyakoroltatása terén, ezúttal az élőnyelvi műfajokat, a szóbeli szövegtanítás hatékony módszereit mutatja be („Kisiskolás korúak szóbeli szövegalkotásra nevelésének szövegtani vonatkozásai”: 131–6). — A szövegtanítás gondjait, örömeit elemző tanulmányokat B. FEJES KATALIN szociolingvisztikai felmérése zárja; általános iskolások fogalmazványainak néhány grammatikai indexét adja meg, s ezzel mintegy jellemzi egyes tanuló csoportok mondatalkotási készségét („A szövegalkotási készség mérése”: 137–40).

A konferencia elnöki megnyitójában BENKŐ LORÁND, a zárszavában pedig SZATHMÁRI ISTVÁN fejt ki, hogy a szövegtan milyen sok szállal kapcsolódik számos tudomány(ág)hoz, milyen nagy szükség volt a sokféle nézet ütköztetésére, közös feladataink megbeszélésére.

Szövegtani kifejezéssel élve meg kell állapítanom, az ismertetésem még tartalmi kivonatnak sem tekinthető. Az előadások (tanulmányok) nagy része nem fukarkodott

tudományos ötletekben, szinte valamennyi előadó a majdan megvizsgálandó szövegtani jelenségek garmadáját sorolta fel. Kutatóinkat öröndetes módon felvillanyozta a szövegtan életre kelése, és minden jel arra vall, hogy értékes monográfiák születnek a nyelvtudományt megújító szövegtan egyes területein.

NAGY FERENC

Melius Péter, *Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*

Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte SZABÓ ATTILA. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 517 lap

1. BENKŐ JÓZSEF (1740–1814.), a magyar nyelvtudomány erdélyi mestere (l. ÉDER ZOLTÁN, Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Bp., 1978.) közel kétszáz éve ezt jegyezte be MELIUS PÉTER 1578-ban Kolozsvárott nyomtatott *Herbáriumának* egyik példányába (mely a tulajdona volt): „Ez igen ritka könyv. Igen meg kell betsülni, főképpen régiségéért”. Ez, az Erdélyi Múzeum gyűjteményéből származó példány ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtár birtokában van, s a Régi Magyar Könyvek osztályán őrzik (78). Nem tudjuk, hány példányt nyomtak Melius *Herbáriumából* özvegy Heltai Gáspárné nyomdájában, a kolozsvári Mátyás király utcában, de még ma is 16, többé-kevésbé ép *Herbárium*-kötetet tartunk számon (77).

2. Ki volt Melius Péter? E kérdés régóta foglalkoztatja a szakirodalmat. SZABÓ ATTILA mozaikról-mozaikra, tudós alaposággal kutatja ki Melius Péter kilétét. A *Herbárium* címlapján Horhi Melius Péter szerepel. A *horh*, *horhagy* már az Árpád-korban előforduló szavaink: 1055: *hurhu*: TA., 1267: *horhag*: ÁÜO. III, 176; az előbbi jelentése 'vízmosta árok, mélyút' (vö. TESz. II, 146); a *horhó*, *horhos* pedig 'mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út, szakadékos hegyoldalba vájódott (vízmosta) meredek út' jelentésben ma is él a Dunántúlon (vö. MSzFgrE. II, 300 és ÜMTSz. cédulaanyaga), de SZILÁDY ÁRON tizenegy olyan névváltozatot tart számon, amelyet Melius használt (343).

Az újabb kutatások egyre inkább igazolják, hogy Melius dunántúli protestáns családból származik. „Somogyi Péter vágsselyei tanító életrajzi adatai jól kiegészítik az eddig gyakorlatilag ismeretlen fiatalkori Melius életrajzot” — állapítja meg Botta István nyomán haladva Szabó Attila (23). E szerint Melius 1531/1536 táján született. Sárvár-újszigeten a bibliafordító Sylvester János társaságában tanulhatott meg héberül. Hányatott életének az 1561 és 1571 közötti évtized volt a legalkotóbb időszak. A reformáció kálvini, helvét irányzatának eszméit védelmezte Dávid Ferenc serveti (unitárius) irányzatával szemben. E heves, igen komoly szellemi és testi erőpróbát jelentő hitviták az európai szellemi élet mozgását követték magyar nyelven, s olyan értékes gondolatokat hagytak az utókorra, amelyeket például a modern fordítás-elmélet és szövegkutatás sem fogalmazhat meg világosabban: „nem grammatica, bötüről bötüre, hanem úgy fordítottam, hogy sem a textust el nem hagytam, sem az értelmet. Ez pedig az igaz magyarázat.” — írja Melius 1565-ben (35).

3. A megjelenés 400. évfordulóját ünneplő hasonmás kiadásból Melius *Herbáriumának* szövegkiadása lett. A szerző — végtelen szerénységgel — a körülmények kényszerítő hatásának, mi ellenben szerencsénknek tarthatjuk, hogy így történt.

A könyv három nagy egységre tagolódik: I. Melius Péter és a kolozsvári *Herbárium* (8–90); II. *Herbárium* (91–336); III. Jegyzetek (337–516). A második fejezet tulajdon-

képpen a herbárium szövegének átirrt változata, a mai magyar helyesíráshoz közelítve, de megőrizve az eredeti szöveg régies hangulatát, minden nyelvjárási sajátosságát. Így például az eredeti szövegekben — a XVI. századi nyomtatványokra jellemző módon — a *c* hangot *tz*, a *cs*-t *cz*, az *s*-t *f*, az *sz*-t *ß*, az *ö*-t *ó*, az *ü*-t *ú* betű jelöli. A szövegek közé egy-egy lap jó minőségű fénymásolatot mellékeltek, többek között a címlapról és a bevezetőről teljes egészében. Az *e* részben szereplő növényneveket, melyek latinul, németül és magyarul vannak megnevezve, a III. részben, a Jegyzetekben (337–516) igyekszik azonosítani a kötet gondozója. A rendkívül alapos jegyzetanyag különben nem csupán az első és második rész kiegészítő megjegyzéseit tartalmazza, hanem egy összehasonlító növényjegyzéket is, amelyben a Herbárium növénynevei mellett XV–XVII. századi nyomtatott és írott források: szójegyzékek, szótárak, orvosbotanikai és orvosi munkák magyar növénynevei szerepelnek. Külön útmutató (489–93) található az olyan fontosabb kifejezések értelmezéséhez, mint pl. *alatlanság* 'álmatlanság', *alutó* 'altató', *bötkő* 'bügykő', *csigér* 'silány bor', *éhjom* 'éhgyomor', *focskandó* 'fecskendő', *havas* 'holdkóros', *kötés ellen* 'babonás hiedelem, boszorkányok által megkötött' stb. Szabó Attila a hivatalos magyar (494–7), a hivatalos román (498–500) és a hivatalos német (501–3) növénynevek mutatóját is összeállította, valamint a nemzetközi tudományos növénynevek jegyzékét is elkészítette, mindenütt utalva a nevek előfordulásának lapszámára. A példaadóan tudományos alapossággal megszerkesztett munkát a Személynevek mutatója (512–6) zárja.

Számunkra különösen érdekes az első részben levő „Szerkezet és stílus” (56–60), a „Nyelvállapot és helyesírás” (60–4), ezen belül „A Herbárium magyar növényneveinek nyelvi elemzése” (64), „A növénynevek eredet szerinti vizsgálata” (65–7), „A növénynevek szókinccsani és jelentéstani vizsgálata” (67–71) és „A Herbárium növényneveinek elő- és utóélete” (71–7) című fejezet. A „Nyelvállapot és helyesírás” című fejezetet KABÁN ANNAMÁRIA írta, s ő állította össze az Összehasonlító növényjegyzéket is, a mutatókat SZ. TÓTH MAGDA készítette. Mindkettőjük munkája szervesen beleilleszkedik a könyvbe. Példamutató az összhang a könyv ezen és többi részei között. A könyv lektorai, az ismert erdélyi történész BENKŐ SAMU, a körösfői PÉNTEK JÁNOS nyelvész — Szabó Attilával az „Ezerjófű, Etnobotanikai útmutató” (Bukarest, 1976.) szerzője — és RÁCZ GÁBOR, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet tanszékvezető professzora a szerkesztés során bizonyára hasznos tanácsokkal látták el Szabó Attilát.

4. Mi az oka ennek az évszázadok során meg-megújuló, országhatárokat nem ismerő érdeklődésnek egy XVI. századi magyar nyelvű könyv iránt? Miért érdemes e régi könyvet kikeresnünk a többi közül, elemeznünk, kiadnunk? Nem véletlen, hogy Szabó Attila kritikai kiadásra érdemesnek tartotta a Herbáriumot, hiszen olyan európai szintű fűvész-könyv született 1578-ban Kolozsvárott, amely megelőzött jónéhányat nyugat-európai társai közül (pl. a firenzei és a nápolyi herbáriumokat), s ugyanazon évben jelent meg, mint a berlini (24–5). A Herbárium írója, Melius Péter nem egyszerű másoló volt, hanem az önálló magyar növénytan szakszókincs megteremtője. Milyen is a XVI. század magyar növénytan szaknyelve? Mennyi az ősi, mennyi az önteremtő és mennyi az idegen szó benne? Szabó Attila mintegy 30 ősi, az uráli finnugor vagy ugor korból származó növénynevet talált a Herbáriumban: pl. *nyárfa*, *nyírfa*, *fönnyűfa*, *hársfa*, *szilfa*, *enyv*, *eper(fa)*, *gyökér*, *köles* stb. A magyar nyelv külön életében keletkezett 529 növénynevet sorol fel a Herbárium. Ezek nyelvünk önteremtő erejének szép bizonyítékai, mint pl. a *báránynyelv*, *apró sármag*, *aranyfű*, *bablevelű fű*, *áldottfű*, *ázhatatlan fű*, *árvékszerető fű* stb. Jóval kevesebb, 111 növénynév származik idegen, elsősorban szláv nyelvekből, a latinból, az olaszból, a németből. Szláv jövevényszó a Herbáriumban a *csipke*, a *cserfa*, a *cseresznye*, a *dinnye*, a *gomba*, a *kapor*, a *konkoly*, a *lapu*, a *len*, a *lencse*, a *mák*, a *répa*, a *repce*,

a retek, a szilva, a szilfa, az ugorka stb. Végső soron latin eredetű többek között a *cedrus*, a *citrom*, a *lilium*, a *majorána*, a *ménta*, a *mirha*, a *pálma*, a *petrezselyem*, a *viola* szavunk. Az olasz eredetű szavak közül a *fige(fa)*, a *malozsa* (sic), a *narancs*, a *porcsin* és a *saláta* említhető meg, német a *gith* és a *kapornya*, vándorszóként tartjuk számon pl. *kömény*, *mustár* és *naspolya* szavunkat. Szép számban mutat ki Szabó tükörfordításokat is. A Herbárium írója nem helyezkedett a ma oly divatos nyelvi kényelmesség, az idegen szó egyszerű átvételének álláspontjára. Szabó Attila 69. elsősorban latinból és németből lefordított növénynevet azonosít a Melius felsorolta nevekből. Olyanokat, mint pl.: *Herba S. Barbarae* = *Barbára asszony füve*; *Remora aratri* = *eketartó fű*; *Branca Vrsina* = *medve-köröm*; *Melissa* = *méhfü*; *Lingua bouis* = *ökörnyelv*; *Bursa pastoris* = *pásztortársoly*; *Primula veris* = *tavaszhozó fű*. Mennyi ötletes, találékony név egy-egy latin kifejezés magyarításában. És itt keresendő a Herbárium 400 éves virágzásának titka. Nem egy kis csoport, réteg, szakmabeli tudálékoskodó kézikönyve, hanem az egész magyarsághoz, az egész magyar nyelvterülethez szóló munka veretes, tiszta, csengő és jól érthető nyelven, világos, szabatos szövegezésben.

5. A könyv újrakiadója, szerkesztője szerencsés helyzetben van, félig nyelvész, félig orvos családból származó biológus. E kettős kötődésű gyöker hasznára válik a könyvnek, mely megérdemli, hogy ne csupán a tudománytörténettel foglalkozók vegyék kézbe, hanem mindazon szakterületek művelői, amelyeknek a Herbárium közös őse: a botanikusok mellett az orvosok, gyógyszerészek, kertészek, néprajzosok, művelődés- és vallástörténészek s természetesen a nyelvészek is. Melius Péter Herbáriumának újrakiadása a legjobb bizonyítéka a széles látókörű, magas szintű tudományos ismeretterjesztés, a nemzeti és nemzetközi kulturális hagyományok átmentése szükségességének és megvalósíthatóságának.

POSGAY ILDIKÓ

Horváth Mária, Német elemek a 17. század magyar nyelvében

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 269 lap

Közismert dolog, hogy az etimológiának mint történeti jellegű tudománynak az az egyik fő jellegzetessége, hogy a különböző nyelvek szókészlete eredetének és szerkezetének problematikájához folyamatosan tud szolgálni újabb tényekkel, adatokkal. A folyamatosság a jelen nyelvi fejleményeire is érvényes, hiszen ma is keletkeznek új fogalmak és ezzel együtt új szavak és kifejezések, melyeknek eredetét és alakulását az etimológiai kutatások hivatottak feltárni. Továbbá számos lehetőség kínálkozik még mai nyelvjárásaink szókinésének történeti-etimológiai vizsgálatához is. Természetesen elmúlt korszakok szókészletét is alá lehet és alá is kell vetni akár ismételten is etimológiai vizsgálatoknak, mert számos olyan, eddig ismeretlen vagy kevésbé vizsgált forrás van még, amelyek földolgozása korábbi fölbukkanásokat, új alakváltozatokat vagy akár új etimológiákat adhat a már meglevők mellé.

A magyar szókészlet eredetének és történetének nagyszabású összefoglalása, a TESz., céljának és feladatának megfelelően, nem foglalkozott a szókészlet minden elemével. Éppen ezért nagyon fontosak azok a cikkek, tanulmányok, monográfiák, amelyek akár a magyar nyelv egy régebbi korszakának, akár pedig a mai magyar köznyelvnek, illetőleg nyelvjárásoknak a lexikai elemeit teszik etimológiai vizsgálataik tárgyává. Nyelvészeti folyóirataink szinte valamennyi számában találhatunk történeti-etimológiai jellegű cikkeket, de önálló kiadványok formájában is megjelent már jó néhány olyan tanulmány, amely a magyar szókészlet más-más rétegét vizsgálja. Ezek közül csak néhány

olyat említ meg, amely a TESz. egyes köteteinek megjelenése közben vagy azután látott napvilágot: HADROVICS LÁSZLÓ, Szavak és szólások (NytudÉrt. 88. sz., 1975.); KISS LAJOS, Hatvanhét szómagyarázat (NytudÉrt. 71. sz., 1970.); Uő., Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban (NytudÉrt. 92. sz., 1976.); ORSZÁGH LÁSZLÓ, Angol eredetű elemek a magyar szókészletben (NytudÉrt. 93. sz., 1977.); LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van I. (Bp., 1977.), II. (Bp., 1979.); KOBILAROV—GÖTZE, GUDRUN, Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache (Wiesbaden, 1972.).

A vizsgált anyag szempontjából e művek sorába állítható HORVÁTH MÁRIÁNAK „Német elemek a 17. század magyar nyelvében” című könyve is. A szerző a magyar nyelv történetének egy körülhatárolt szakaszára összpontosítva figyelmét mintegy 150 év (1560—1710.) német eredetű vagy közvetítésű jövevénelemeit vizsgálja. Ehhez a nyomtatásban (a Magyar Történelmi Tár, a Történelmi Tár és a Századok hasábjain) megjelent forrásokon (feljegyzéseken, naplókön, hagyatéki jegyzékeken stb.) kívül az Országos Levéltár Batthyány családi levéltárának kéziratos anyagából is végzett gyűjtést. Ezenkívül bécsi tanulmányútjai során alkalma volt saját adatait a Bairisch—Österreichisches Wörterbuch cédulákon levő adataival egybevetni.

Láthatjuk tehát, hogy a szerző igyekezett alapos gyűjtést végezni a megadott korból. Ennek megfelelően számos esetben korábbi adatokat és újabb alakváltozatokat tud közölni a TESz.-ben megjelentekhez képest. Ez nagy erénye a könyvnek, de egyben természetes is, hiszen anyaggyűjtése a TESz.-ével szemben csak egy körülhatárolt korszakot foglalt magában, így lehetősége nyílt arra, hogy a forrásokat mélyrehatóbban vizsgálja meg. Ezeket a korábbi adatolt szavakat a TESz. német nyelvű változatában vagy egy esetleges újabb kiadásában mindenképpen hasznosítani lehet. Ezek közül példaként meg lehet említeni a következőket: *ánszlog* (70 év különbség), *diadém* (140 év), *fércel* (120 év), *fuser* (115 év), *fuvar* (200 év), *mappa* (110 év), *silbak* (90 év) stb.

A szerző másik helyes törekvése az, hogy saját adatai alapján megpróbálja a németből való átvételt bizonyítani azoknál a szavaknál, amelyek az etimológiai szakirodalomban eddig nemzetközi szóként vagy vándorszóként voltak számon tartva, esetleg más nyelvből származónak tekintették őket. Ezek közé tartozik a *brokát*, melynek számos *prokát* változata szerepel Horváth Mária adatai között. A zöngétlen szókezdő mássalhangzó szinte biztossá teszi a németből való átvételt, legalábbis a *prokát* változatra nézve. A *flinta* esetében is elveti a szerző a „vándorszó” minősítést, mert adataival erősen alá tudja támasztani a németből való átvételt. Ugyanez a helyzet a *kassza*-val, a *spion*-nal és még néhány szóval kapcsolatban is.

Az adattárban szerepelnek azonban olyan szavak is, amelyeknek a németből való származását még a hővőbb adatgyűjtés sem teszi egyértelművé. Ezek a szavak nagyjából két csoportba oszthatók: egyrészt a katonáskodással függnek össze, másrészt a kereskedelemmel, de van ezeken kívül néhány más jellegű is. E szavak eredetének, a magyarba való bekerülésüknek a megállapítása meglehetősen bonyolult dolog, mert számos olyan tényezőt kell figyelembe venni, amely a XVII. századra jellemző volt. Ezek közül elsőnek kell megemlíteni a háborúkat. Köztudott, hogy a török elleni harcok és a harmincéves háború — hogy csak a legnagyobbakat említsük — nemcsak a népek történelmében, hanem nyelvük szókincsében is nagy szerepet játszottak. Nem véletlen, hogy a magyarba is ekkor kerül be sok olyan szó és kifejezés, amely akkor a katonaság szókincsének törzsanyagát képezte, de számos elem még ma is megtalálható a hadászati-katonai terminológiában. Köztudott azonban az is, hogy ezekben a harcokban nemcsak németek és magyarok vettek részt. Akkoriban Európának szinte valamennyi népe háborúzott egymással, így a katonai kifejezések is gyorsan terjedtek az egyes nyelvekben. Tény, hogy a magyar és a német seregek közti viszony volt a legszorosabb (hol pozitív, hol negatív előjellel),

főleg a kuruc háborúk idején, de például a törökök ellen olaszok is harcoltak, sőt — mint azt egyébként a szerző is említi — Rákóczi Habsburg-ellenes küzdelmében francia tisztek is részt vettek. Bár sok esetben nem lehet kétségbe vonni, hogy egy szó német közvetítéssel került a magyarba, azt mégsem lehet teljesen elvetni, hogy más nyelvek (főleg az olasz és a francia) is szerepet játszhattak az ilyen jellegű szavak átadásában. Ezek közül meg lehet említeni a *bataljon*, *battéria*, *citadella*, *fasina*, *generális*, *paliszád* stb. szavakat. A *paliszád* németből való kölcsönzésének a bizonyítása nem teljesen meggyőző. A szerző szerint saját adatainak írásképe (*palizadára*, *palizádának*, *palizátáknak*) inkább németes, mint olaszos. A TESz.-ben azonban szerepelnek olyan olasz népi adatok, amelyek azonosak a magyarokkal, pl. velencei *palizada*, trentói *palizada* és még a milánói *pàlisáda* is. Továbbá azt írja a szerző, hogy a német *Pal(l)isade* szóban levő „s z-ként hangozhatott”. Ez nem helytálló, főleg, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az átadásban elsősorban a bajor–osztrák nyelvjárások játszottak szerepet, amelyekre egyébként is a mássalhangzók zöngétlenedése a jellemző. De ez a feltevés különben is az írásképet támasztaná alá, ami viszont — a fentiek alapján — inkább az olasz eredetet valószínűsíti. (Az írásképpel való bizonyítás egyébként sem mindig célravezető, mert a szavak írásmódját nagyon sok tényező befolyásolhatja. A *medal* szócikkében maga a szerző is így vélekedik: „A franciás–olaszos írásmód nem bizonyította a közvetlen franciából vagy olaszból történt kölcsönzésnek; . . .”.)

A kereskedelemmel összefüggő szavak esetében is hasonló a helyzet. A szerző többször is azzal támasztja alá egy-egy szó német eredetét, hogy adata olyan szövegekben szerepel, amely Bécsben vagy más német nyelvű városban tett bevásárlásról szól. Ez önmagában fontos tényező, de megint figyelembe kell venni azt, hogy pl. Bécsben is a kereskedők jelentékeny része olasz volt. De az olasz kereskedők üzleti útjaik során nemcsak német nyelvterületre jutottak el, hanem magyarra is, sőt Budán át északibb területeket is meglátogattak. Így tehát — az esetleges német átvétel lehetőségének megtagyása mellett — az olaszból való származás is nagyon valószínű lehet. Erre talán egy példa idézése is elegendő. A *parmazán* szócikkében a szerző azt írja, hogy a név 1527 óta ismeretes német nyelvterületen; a TESz. az első magyar adatot 1544-ből idézi. A két adat felbukkanása közti 17 év rövid(nek tűnik) ahhoz, hogy a magyar szó a német átvétele legyen. Persze nem ez a döntő a német eredet ellen, hanem inkább az, hogy a *parmezán* az egyik legtipikusabb olasz sajt fajta, s hogy a TESz. olasz népi adatai között olyanok vannak, amelyekből a magyar szó nagyon könnyen eredeztethető (vö. *parmai parmsàn*, *ferrara parmsan*, továbbá a TESz. etimológiája). Az nem vitatható, hogy e sajt fajtát német zarándokok keleti útjukra magukkal vivén a nevet is elterjeszthették; de ugyanúgy az olasz vándorkereskedőktől is átvehették a különböző nemzetek a szót. Így nagyon könnyen előfordulhat az is, hogy a Bécsben vagy a német városokban történt vásárlások idején a *parmazán* ~ *parmezán* a magyar nyelvterület bizonyos részein már ismert volt.

Az ilyen típusú (katonai, kereskedelmi) szavak származásának, a magyarba való bekerülésüknek a megállapításánál ezért mégis jobb lenne megmaradni a „nemzetközi szó”, illetve „vándorszó” minősítésnél, mert amíg biztos források és adatok egyértelműen nem bizonyítják azt, hogy egy-egy szó átadója a német (vagy más) nyelv, addig ezek a kategóriák jobban megfelelnek az etimológiai tényeknek.

A szerző több esetben a magyar adatok szöveggörnyezetére utal, amikor egy-egy szó német átvételét bizonyítja (pl. *karabin*, *medal* stb.). A probléma azonban az, hogy a szűk szöveggörnyezet erről az esetek többségében nem ad kellő információt. A szerző a források feldolgozása során nyilván megismerte az adatok bővebb szöveggörnyezetét is, de az olvasót azok a rövid mondatok, amelyekben a tárgyalt szavak szerepelnek, ilyen szempontból nem győzik meg. Annál is inkább, mert az idézetek lelőhelyének rövidítése

azt már nem tartalmazhatja, hogy egy-egy feldolgozott forrás a magyar nyelvterület melyik részéről való. Pedig ez sok esetben nagyon fontos, esetleg éppen döntő fontosságú lehet.

Az adattárban számos olyan szó szerepel, amelynél könnyű volt megállapítani a német eredetet, hiszen még leírt magyar formájukban is megőrizték német jellemzőiket. E szavak közül jó néhány a régebbi magyar nyelv szókészletének volt fontos eleme; pl. *berdo* 'őrszem kiáltása', *cálmester* 'fizetőmester', *felcser*, *forspont*, *fürmender*, *silbak*, *trébelyez* stb. Számos olyan szó is a XVII. században került a magyarba, amelyet a magyar nyelv különböző rétegeiben ma is gyakran használnak; pl. *ajnszlág*, *drót*, *flekk*, *forhang*, *fuvar*, *jäger*, *karalábé*, *pántli*, *röstöl* ~ *resztel*, *sróf* stb.

Az ilyen szavak esetében Horváth Mária nemcsak azt állapítja meg, hogy német eredetűek, hanem azt is, hogy melyik nyelvjárás(típus) volt vagy lehetett az átvétel. E dicserendő (és egyben szükséges) eljáráshoz a szerző — mint már szó volt róla — a Bécsben készülő bajor—osztrák szótár céduláinak adatait használta fel. A jövevényszó-problematika *germanisztika* oldalát tekintve ebben az esetben egy hiányosságot azonban szóvá kell tenni. Nevezetesen azt, hogy a szerző a magyarországi német forrásokat teljes mértékben mellőzte. Tény, hogy ezek feldolgozása elsősorban a germanisztika feladata, de egy olyan jellegű munkában, amely a magyar nyelv német elemeit tárgyalja, erre — legalábbis bizonyos ésszerű határokon belül — szükség lett volna. Még akkor is, ha a szerző — helyesen — azt írja, hogy „a német szavak . . . csak akkor váltak a magyar szókészlet részévé, amikor magyar szövegkörnyezetben használták őket” (24; Horváth kiemelése). Természetesen igen fontos lehet a BÖWb.-ből származó tiroli vagy karintiai adat is, de vitathatatlanul nagyobb a bizonyító ereje egy olyan német nyelvjárási adatnak, amely Magyarországon bukkan fel. A magyarországi német nyelvjárások azonban a BÖWb.-ben nem szerepelnek (még a nyugat-magyarországiak sem), így a hazai források tanulmányozása lett volna szükséges. Ehhez pedig a lehetőségek megvannak, mert a Magyar Zsidó Okmánytár és a német nyelvű magyar városok iratai sok anyagot tartalmaznak a XVII. századból is. Ezeken kívül meg lehetett volna tekinteni azt a cédulaanyagot is, amely alapját képezi MOLLAY KÁROLY tervezett munkájának, a Frühneuhochochdeutsches Wörterbuchnak. Ez mindenképpen óriási többletmunkát jelentett volna a szerzőnek, de megállapításait sok esetben hitelesebbé tehetette volna.

Német dialektológiai szempontból két problematikus dolog van. Az *affelbasszer* szócikkében ez áll: „ . . . a bajor—sváb nyelvterületen szokásos *w > b* fejlődés ment végbe . . . ” Ez azonban e nyelvjárásterületnek nem minden részére érvényes. A mai magyarországi német nyelvjárások egyik csoportja is a bajor—osztrák nyelvjárás-típushoz tartozik, de ez a jelenség nem jellemző rá. Ugyanígy a *parmazán*-nal kapcsolatban említett *s* betűnek lehet *z* hangértéke is, de ez szintén nem minden nyelvjárás jellegzetessége. Ezekben az esetekben a szerzőnek árnyaltabban lehetett volna fogalmaznia.

A *cukor* szócikkében a következőt olvashatjuk: „A hazai német nyelvjárások azonban csak a közvetítésben játszhattak szerepet, tőlük nem eredeztethető a *cukor* szó . . . ” (a szerző kiemelése). Vajon miért nem? Hiszen ezek a nyelvjárások is ugyanolyan német nyelvjárások, mint az ausztriaiak vagy németországiak. Továbbá a hazai német nyelvjárás szavak ugyanúgy hangzanak, mint a bajor—osztrák szótár adatai, csakhogy az előbbieken ebben a szótárban nem szerepelnek. Egyéb szavak mellett a *cukor* esetében is fölösleges távoli adatokat idézni, amikor a hazai német forrásokban már a XV. század első felében felbukkan a szó (vö. MOLLAY, KARL, Das Ofner Stadtrecht 100, 192).

A könyvnek német dialektológiai és névtani szempontból két pozitív vonása is van. Egyrészt a címszók alatt felsorolt, gyakran igen nagy mennyiségű adatból következtetni

lehet arra is, hogy a német szavak milyen jelentésben, milyen elterjedtségben éltek, másrészt azt is nyomon követhetjük, hogy az egyes foglalkozásnevek miként váltak fokozatosan személynévvé (*Drekszler, Ferber, Gerber, Kirsner, Srajner, Steinmetz, Hauszknecht* stb.).

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy HORVÁTH MÁRIA nehéz feladatra vállalkozott, amikor a mintegy másfél évszázad során a magyarba került vagy legalábbis e korból adatható német jövevényszavak eredetét, útját próbálta kideríteni. Munkáját megnehezítette a kor mozgalmassága, amely sok problémát jelent az etimológiai kutatásokban. Bő adatgyűjtése mind etimológiai, mind szótörténeti szempontból sok újdonságot tartalmaz, és néhány hiányossága ellenére is joggal sorolhatjuk a könyvet jelentős és hasznos etimológiai műveink közé.

GERSTNER KÁROLY

Vass Tibor, Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben

Borsodi kismonográfiák 5. Herman Ottó Múzeum kiadása, Miskolc, 1977. 119 lap, 97 f/f fénykép. Német nyelvű kivonattal.

A kötet a nagymúltú észak-magyarországi vas- és acélmű munkásai által használt gesztusnyelv 361 jelét mutatja be és értelmezi. Mint ilyen eddig egyedülálló a magyar non-verbális kommunikációs rendszerek kutatása területén.

A szerző munkája első harmadában a munkások jellegzetes gesztusnyelvének kommunikációs kontextusát ismerteti. Az ózdi vasgyár 1847-ben kezdte meg termelését. Munkásainak zömét a parasztság soraiból toborozta. A finomhengerműben a sikeres munka elengedhetetlen feltétele volt a dolgozók, gépek és gépkezelők pontos együttműködése. Ehhez nemcsak összeszokott munkatársi kollektívára, nemcsak a munkavégzés fő frázisait ismerő szakmunkásokra volt szükség, hanem egy olyan érzékeny és hatékony kommunikálási módra, amely lehetőleg minden körülmények között alkalmazható, s az együtt dolgozók tevékenységét mindig az adott helyzetnek megfelelő módon szabályozza. Az igen zajos — tehát a verbalitást eleve kizáró — finomhengerműben ilyen alkalmas jelrendszerként volt használatban a munkások gesztusnyelve.

Ennek — általában szó-értékű — elemei kerülnek részletes, szótárszerű bemutatásra a kötet kétharmadában.

A szócikkek először a kifejező mozdulat verbális jelentésmegfelelését adják meg, majd részletesen leírják az adott jel alkalmazási körülményeit, vonatkoztatási lehetőségeit, előforduló jelentésváltozatait, félreértelmezési alkalmait. Szabatosan közlik egyúttal az adott mozdulat leírását, melyet igen gyakran fénykép is kiegészít. A felvételeken autentikus módon két idősebb munkás mutatja be a vonatkozó gesztusokat.

Példaként idézzük az 'Én?' egyes szám 1. személyű személyes névmás kérdő hangsúlyú alakját bemutató szócikket: „Amikor valaki figyelmét füttyszóval vagy integetéssel felhívták, mert közölni akartak vele valamint, és ez nem volt benne biztos, hogy neki szól a figyelmeztetés, jellel kérdezte vissza, az integetés neki szól-e — *Jele*: A mellre helyezett nyújtott mutatóujj, a fej kissé előrebillentve.” A leírást fénykép egészíti ki. A példa azért is fontos számunkra, mert belőle megtudjuk, hogyan léptek egymással kapcsolatba a gesztusnyelv alkalmazói, milyen felhívójeleket használtak, amelyek után megegyezés szerint a kifejező mozdulatok jelnyelvén létrejött köztük az információs kapcsolat. Az információt továbbítani, adni szándékozó figyelemfelkeltő, expulzív mozgásba kezd, ha reméli, hogy az informálandónak, a v e v ő n e k látókörében van; ha vizuális felhívójellel nem kezdeményezheti az információs kapcsolatot, akkor erőteljes akusztikus figyelemfelkeltéssel — füttel, amely áthatol a gépek zaján — elérheti azt. A felhívójelre az

együtt dolgozók közül többen is felfigyelhetnek. A potenciális vevők a példában idézett jellel azonosítják, melyikük a vételre kiválasztott személy. Ezzel máris kezdetét veszi a gesztusnyelvi kommunikációs folyamat, felhasználva a negyedfélszáz egyezményes jel valamelyikét, illetve az azokból kialakított jelsorozatokat.

A szerző gesztusszótárát két nagy fejezetre bontva mutatja be. Először a termelés-sel, a technológiai folyamattal közvetlen kapcsolatban levő jeleket sorolja fel a részmunka-területeknek megfelelően csoportosítva: 1.1. A bugatéren és a kemencéknél; 1.2. A henger-soroknál; 1.3. A kikészítőnél; 1.4. A segédberendezéseknél és segédüzemeknél. Számos olyan — a foglalkozással szorosan kapcsolatban levő — szakszó gesztusjele kerül itt be-mutatásra, amely — a foglalkozási csoportnyelv sajátosságainak megfelelően — csak ezen adott munkahelyi környezetben, csak a munkafolyamat ismerői számára dekódol-ható helyesen. E fejezetben 103 jelet értelmez a szerző.

A szótár második részében közérthetőbb, mindennapi életünk során is gyakran megfigyelhető gesztusjeleket ismertet a szerző, melyeket a következő alfejezetekbe sorol: 2.1. Személyi vonatkozású jelek; 2.2. Személyes tárgyak megnevezése; 2.3. Tréfás kifeje-zések; 2.4. Cselekvések; 2.5. Jelzők, tulajdonságok; 2.6. Mennyiségi kifejezések; 2.7. Idő-vel kapcsolatos kifejezések; 2.8. Állatokkal kapcsolatos kifejezések. 258 jelet ír le itt Vass Tibor. Legkevesebb (3) az állatokra vonatkozó jel, legtöbb (40) a jelzők, tulajdon-ságok címszó alá besorolt. Ez utóbbi bizonyára azért olyan nagy számú, mivel itt kaptak helyet a közhasználatban is gyakran alkalmazott, mimikusan megjelentett mozdulatok az 'Ájtatos'-tól a 'Taknyos'-ig.

Az utolsó fejezetben példák mutatják be a gesztusnyelv használatát, alkalmazási módjait, leggyakoribb összekapcsolódási lehetőségeiket gesztusmondatokká. Fontos a félreértésekről, illetve bizonyos jelek többértelműségének szándékos kihasználási lehetőségeiről tudósító példa: egy április elseji tréfa leírása.

Vass Tibor könyve figyelmet érdemlő adalék a non-verbális kommunikációs rend-szerek tanulmányozásához. A szerző — munkaversenyfelelős az Ózdi Kohászati Üzemek-ben — igen jól ismerte fel a gyűjtött anyag egészéből kínálkozó legfontosabb erővonalakat, s ezekhez igazodva alakította ki könyvének szerkezetét. Munkája érezhetően sok feladatot adott a nyelvész lektoroknak, mindazonáltal találkoztunk a szövegezésben nyelvhelyes-ségi hiányokkal. Szemmel láthatóan gondot okozhatott a szerzőnek a gesztusok pontos leírása, azaz az egyes gesztusjelek definiálása. Hiányoznak e téren hazánkban az elő-munkálatok, a megfigyelés, leírás módszertana. Ezért is figyelemre méltó Vass könyve, hiszen spontán érdeklődésével, gyűjtött anyagával hangsúlyozza a non-verbális kommu-nikációs rendszerek hazai kutatásának szükségességét!

Fontos lenne a pragmatikai vonatkozások mellett a szintaktikai és szemantikai meghatározók rendszeres vizsgálata, feltárása, értelmezése. A gesztusjelek végülis a beszélt nyelv fontos és hatékony kísérőeleme általában, az önállósult gesztusok pedig különös törvényszerűségeket is felmutatnak. Rendkívül izgalmas problémák sora várát elemzésre e téren: a gesztusok szó-, illetve mondatértékű tartalmi jelentést sűrítene-k magukba; a közölt szak-jelkincs összevethető a gesztus-köznyelvben használatos jelek-kel (a foglalkozási csoportnyelvként megközelíthető jelek túlnyomó többségükben a köz-nyelvben is használatosak, azonban az adott kihívás kényszerítő hatására pontosabban határozták meg a jelentést a használók, míg a gesztus-köznyelv tágabb teret enged a vál-tozatoknak); számos jel elterjedtsége nem azonos a magyar nyelv használati területével: a közölt jelek között pl. a 'Pontos, precíz', az 'Éhes vagyok', a 'Nem tehetek róla', a 'Mi van?' stb. szélesebb kultúrkörben használatos; külön vizsgálatot érdemel a jelek képzés-módja, kidolgozottsága, elvonatkoztatottsága, a tekintetben ugyanis, hogy indexszerű, ikonikus, illetve szimbolikus jelek-e stb. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a könyvben bemutatott non-verbális kommunikációs rendszer a gyakorlati termelőmunka szükséges

velejárójaként jött létre, a technológia változásának megfelelően alakul, s a legutóbbi időkben — amikor az eredetileg gépek és emberi fizikai és szellemi erő kooperációjából álló termelési módot önszabályzó (tehát saját jelrendszerrel működő) gépi rendszerek veszik át — fokozatosan elsorvad. Mint a többi jelrendszer, a gesztusnyelv is a termelés, a társadalmi szükségletek, végső soron az emberi kultúra zavartalan, zökkenőmentes működését hivatott segíteni.

KUNT ERNŐ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Kelemen József köszöntése hetvenedik születésnapján

Szinte hihetetlen: kitűnő barátunk és kollégánk, KELEMEN JÓZSEF ez év február 12-én múlt 70 éves. Aki ismeri a magyar nyelvtudomány e kiváló munkásának rendkívüli munkaerejét, szorgalmas és rendszeres, szakadatlan tevékenységét, el sem tudja képzelni, hogy már valóban ennyi idős. Igaz, néha beteg is volt az utóbbi években, s most is Soltész Katalinnal együtt a Nyelvtudományi Társaság, valamint volt munkahelye, Akadémiánk Nyelvtudományi Intézete, továbbá Egyetemünk bölcsészeti kara jókívánságait csak betegsége miatt nem tudtuk megfogadni. De bizton hisszük, hogy lábtöréséből hamarosan felgyógyul, s munkáját a régi lelkesedéssel és alapossággal folytatja.

Több mint három évtizedes, mindig zavartalan barátság szálai fűznek hozzá. Ott találtam őt a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának bölcsőjénél, s e mű befejezéséig — kerekén mintegy másfél évtizedig — dolgoztam vele együtt. Nem volt senki, aki nagyobb hozzáértéssel, lelkesedéssel és önzetlenséggel munkálkodott volna nyelvtudományunk e nagyszabású vállalkozásán. Már a meginduláskor támaszkodhattunk nagy nyelvészeti tájékozottságára, amely a legkülönbözőbb területekre egyaránt kiterjedt. Első dolgozatait nyelvészeti folyóiratainkban a harmincas évek elejétől kezdve tette közzé. Ekkoriban már mindenütt ismerték nevét nyelvész körökben. A fonetika, a fonológia, a hangtörténet, a jelentés, az alaktan, a szótan, a mondat, a szótártan, továbbá a szófejtés, valamint a hazai és külföldi nyelvjáráskutatás kérdései egyaránt érdekelték. Az elsők között foglalkozott nálunk a fonológia alapfogalmaival, az affrikátákkal, s különösen sokszor és elmélyülten ikerszavainkkal. Szómagyarázatai és szófejtései megalapozottságukkal, bőséges bizonyító anyagukkal és meggyőző okfejtésükkel tűnnek ki. Ismételten foglalkozott a magyar szókinész nagyságával és szótárirodalmunk történetével.

Évtizedeken át rendkívül alaposan tanulmányozta a magyar mondatokat. Ezekről szóló kandidátusi értekezését 1963-ban védte meg. Munkájának hatalmas anyagát rövidített formában, de így is több mint 400 lap terjedelemben, a Nyelvtudományi Értekezések című sorozatban, 1970-ben tette közzé. Új nagy etimológiai szótárunk igen sokszor támaszkodott e nagybecsű monográfiának gondosan összeállított anyagára, s az ott közölt, mindig megbízható szófejtésekre.

Hadd emeljem ki e futó megemlékezés során Kelemen József nyelvtanírói munkásságát is. Középiskolai magyar nyelvtanai és nyelvkönyvei újszerű tárgyalásmódjukkal tűnnek ki. A mondatnyi szempont került bennük előtérbe, az akkoriban még szokásos atomisztikus felfogással ellentétben. Bátran mondhatjuk, hogy e nyelvkönyvek jóval megelőzték korukat.

Csak mi tudjuk igazán, akik a szótárszerkesztésben oly sokáig munkatársai voltunk, hogy milyen nagy érdemei vannak Kelemen Józsefnek az Értelmező Szótár szerkesztési elveinek kidolgozásában, a formaszavak, az indulatszók és egyéb mondatok, továbbá a nyelvtudományi műszavak szócikkeinek megszerkesztésében és végleges formába önté-

sében. Részt vett e szótár mutatványának elkészítésében, s 1951–52-ben hosszabb tanulmányt írt a szótári értelmezés főbb kérdéseiről, mely sok tekintetben alapjául szolgált a további munkálatoknak. Több ezer címszót értelmezett példamutató módon, s végül is a hétkötetes szótár nyelvtani vonatkozású szócikkeinek hatalmas anyaga teljes egészében az ő irányítása mellett, az ő jóváhagyásával nyerte el végleges alakját. Nem hiszem, hogy bármiben is segíyenkeznünk kellene ezek miatt a nemzetközi mezőnyben. Úgy tudjuk, hogy európai mértékkel mérve is igen jelentős, amit Kelemen József szókinszünk grammatikai szempontú feldolgozása terén felmutatott. Munkásságáért méltán nyerte el ismételten a Nyelvtudományi Intézet, valamint Akadémiánk és Társaságunk kitüntetését, illetőleg jutalmát. S lexikográfiai munkásságának elismerése volt az is, hogy a Nyelvtudományi Intézet szótári osztályának vezetését Gáldi Lászlótól ő vette át, s a munkálatokat nyugalmra vonulásáig nagy szakértelemmel és önfeláldozással irányította.

Akik ismerjük, mindnyájan nagyrabecsüljük nagy tudásáért, erkölcsi magatartásáért, önzetlenségéért és szerénységéért. Az igazi közösségi embert tiszteljük benne, aki sohasem azért dolgozott, hogy anyagi elismerésben részesüljön. Mi sem áll tőle távolabb, mint a törtetés, a jogtalan előnyszerzés, a külsőségek hajhászása. Nyelvtudományunknak mondhatatlanul nagy szerencséje, hogy az értelmező szótári osztály mindjárt megalakulásakor ilyen kiválóan képzett és a legnehezebb időkben is rendíthetetlen szorgalommal dolgozó munkatársat kapott az ő személyében. Az osztály vitathatatlan tekintélynek örvendő kitűnő vezetője, Ország László mindig nagyra értékelte e nagyszerű kollégánk tevékenységét, mert jól látta, hogy e nagy vállalkozás csak akkor lehet sikeres, ha a munka a Kelemen Józseftől képviselt tudományos szempontok maradéktalan érvényesítése mellett folyik és fejeződik be. Hányszor kellett bizonygatnunk, hogy a magyar nyelvtudomány kifogástalan teljesítményt vár tőlünk, s az elsietett munka jóvátehetetlen károkat okozna! Több mint másfél évtized távolából visszatekintve e küzdelmes időkre bizvást állíthatjuk, hogy az idő azokat igazolta, akik, mint Kelemen József is, a befektetett hatalmas anyagi áldozat fejében, megbízható, kifogástalan köteteket kívántak közreadni.

Fáradhatatlan barátunk egyéni tervmunkaként 1955 óta dolgozik a magyar jelzős és értelmezős szerkezeteket rendszerező nagy monográfiáján, amely tudtommal lényegében el is készült. De hogy még mindig nem jelent meg, annak legfőbb oka, hogy Kelemen József csak olyasmint hajlandó kiadni a kezéből, ami a lehető legtökéletesebb. Reméljük azonban, hogy a közeljövőben végre megjelenteti e minden bizonnyal alapvető nagy munkáját is, amely meggyőződésem szerint a magyar mondattani kutatásoknak jelentős gazdagodása lesz.

Az utóbbi évtizedekben a gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás, valamint a nyelvtudomány statisztika és általában a matematikai nyelvészet kérdéseivel is behatóan foglalkozott. A lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és feldolgozás kérdéseiről külön kiadványa is jelent meg. Nemzetközi kongresszusokon és konferenciákon szintén tartott előadást ilyen jellegű kutatásairól. A nyelvtudományi kutatások külföldön is tekintélyt szerzett szakembere. Egyetemünk általános és alkalmazott nyelvészeti tanszékén hosszú évek óta tart ilyen tárgyú előadásokat, címzetes egyetemi docensként.

Külön ki kell emelnem példamutató társadalmi munkásságát is. Ami rábízott, akár a Nyelvtudományi Társaságban, akár a szakszervezetben, azt mindig a legnagyobb lelkiismeretességgel és megbízhatósággal végezte el. Több évtized óta intézi pénztárosként a Társaság anyagi ügyeit. Milyen jó volna, ha a jövőben is sok ilyen önzetlen munkása akadna nyelvtudományunknak, Társaságunknak, tudományos közéletünknek!

Szívből kívánjuk, hogy mielőbb felépüljön, s hogy még sokáig és jó egészségben munkálkodhassék és fejezhessen be, amit elkezdett.

BALÁZS JÁNOS

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1978. szeptember 26. Finnugor szakosztály. VÄINO KAUKONEN, Eino Leino: A tavaszi ünnep énekei. Az ülésen Kálmán Béla és Balázs János köszöntötte Lakó György akadémikust 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXV, 252–4.)

1978. október 3. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. PLÉH CSABA, Beszédértelmezési stratégiák és percepciók asszimetriái kisgyermekkorban. — A beszámoló azokból az angol és francia nyelvű gyermekekkel végzett kísérletekből indult ki, melyek (mondatértelmezési helyzetekben) 4 év körül olyan értelmezési hibákat mutatnak ki gyermekeknél, hogy a gyermek mindig az első főnevet értelmezi alanyként. Ezeket az eredményeket megpróbálták a beszéd agyi lateralizációjával is összekapcsolni. A továbbiakban az előadó beszámolt a 3–5 éves magyar gyermekekkel végzett vizsgálatokról. A gyermekekkel egyrészt az angol és francia kísérletekhez hasonló értelmezési feladatokat végeztettek. Kiderült, hogy a nem alapszórendi változatok a magyarban sokkal kevesebb „zavart” okoznak. Másrészt dichotikus hallgatási helyzetben nyert adatok alapján korai bal-jobb fül (s megfelelő agyfél) asszimetriákról számolt be, melyeknek kapcsolata a mondatértelmezési hibákkal magyar gyermekeknél kevésbé világos. Az előadó végül megállapította, hogy az eredmények megkérdőjelezzik a korábbi kísérleteknek azt az értelmezését, mely egyetemes fejlődési mechanizmusokat tett felelőssé az értelmezési hibák megjelenéséért, s egy nyelvspecifikusabb értelmezés felé mutatnak.

1978. október 10. Nyelvoktatási szakosztály. BÁN ERVIN, Kérdőjelek a francia nyelv körül. — Az előadó bevezetőül beszámolt arról, hogy a kormányzat szorgalmazza az újlatin nyelvek szélesebb körű tanítását. Majd a francia nyelv tanításának magyarországi alakulásáról beszélt. Hangsúlyozta, hogy serkenteni kellene az idegen nyelven nem tudó tömegeket franciatanulásra. Véleménye szerint a középiskolában előnyt jelent, hogy az orosz viszonylag legkevésbé a franciával interferál. Beszámolt arról, hogy Mario Pei kb. egy lapnyi szövegben summázta, hogy melyek a francia tanulásának nyelvészeti, nyelvélektani nehézségei. Úgy vélte, hogy mi leküzdhetjük ezeket, ha sikeresen végződnek a magyar–francia kontrasztív nyelvészeti kutatások. A francia nyelv mellett szól, hogy a franciatanítás veszélye az anyanyelv szempontjából is minimális, s nem nélkülözheti a nevelés azokat a humánus értékeket sem, melyeket a francia hordoz.

1978. október 17. Szemiotikai szakosztály. ZSILKA TIBOR, A szövegelmélet és a nyelvtudomány kapcsolata. (Vö. MNy. LXXV, 162–70.)

1978. október 24. Magyar szakosztály. ELEKFI LÁSZLÓ, Azokat–őket (Nyelvművelésünk tudományosságáért). (Vö. MNy. LXXVI, 176–87.)

1978. október 31. Nyelvoktatási szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, Nyelvtanítás és nyelv-könyvek a XIX. század első évtizedeiben. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A nyelvtanulás mint a bécsi magyar értelmiség és az arisztokrácia, sőt „a legfelsőbb körök” egyik kapcsolata. Magyar, német és egyéb nyelv-könyvek tanúságtétele a kor nyelv-elméleti, illetőleg tanításmódszertani színvonaláról. A nyelv-könyvek szerkezete, tartalma, feldolgozása. A nyelvhasználat politikuma, a politika nyelvhasználat, hazafiság és felvilágosodás. — Néhány, mindezt ideig ismeretlen, egyben meglepő időszzerűségű fejtegetés a nyelvtanulás alapelveiről. Kontrasztivitás és szociolingvisztika a gyakorlatban.

1978. november 8. Általános nyelvészeti és finnugor szakosztály. NULLO MINISSI, Az új történetiség a nyelvtudományban.

1978. november 14. Finnugor szakosztály. MOLNÁR JÓZSEF, Legrégibb térképünk, a Lázár-térkép helynevei. (Vö. MNy. LXXIV, 175–80.) Az ülésen Bereczki Gábor köszöntötte Erdődi József címzetes egyetemi tanárt 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXV, 503–4.)

1978. november 21. Nyelvoktatási szakosztály. SZENDE ALADÁR, „Kell-e új módszer?” — Az előadó avval a kérdéssel foglalkozott, hogy a módszer mint a korszerűsítés tartalmi megoldásainak függvénye mivel járulhat hozzá a tantervi célok megvalósításához, illetve a meghatározott feladatok teljesítéséhez. A következőket állapította meg: 1. A kommunikáció társadalmi színvonalának elsajátíttatása szituatív megalapozottságú módszertani szemléletet kíván. 2. Az anyanyelv mint a személyiség önkifejezésének eszköze megköveteli a pedagógiától, hogy: a) tájékoztatást nyújtson az anyanyelv elemzéséről, rendszeréről, használati szabályairól, mozgásáról (életéről), ezért sokoldalú tájékoztatást kell a módszernek is szolgálni; b) magát a nyelvhasználatot kell aktívvá tenni (igazodás a normához és a kreativitás kettős szerepe mint módszertani feladat; a nyelvérzék és fejlesztésének gyakorlata).

1978. november 28. Finnugor szakosztály. PUSZTAY JÁNOS, Anyagi és szerkezeti egyezések a paleoszibériai és az uráli nyelvekben. — Az uráli nyelvészetben már viszonylag régóta ismert, hogy az uráli nyelvek és Észak-Szibéria nyelvei bizonyos hasonlóságokat mutatnak egymással. Az e téren végzett eddigi vizsgálatok az egyes úgynevezett paleoszibériai nyelveknek az uráli nyelvekkel meglevő hasonlóságainak, azonosságainak feltárására terjedtek ki. A bizonyításul felhozható anyag súlya szerint beszélnek egyes kutatók nyelvrokonságról, véletlen egyezésről vagy jelenleg pontosabban meg nem határozható viszonyról az adott nyelvek között. — Az előadás a névszó kategóriájában fellelhető szerkezeti és anyagi egyezéseket tárgyalta az észak- eurázsiai areál nyelveiben (uráli és paleoszibériai). A valamennyi nyelvben kimutatható helyjelölő esetragok (*n*, *t*, *k*, *l*) és számjelek (*k*, *t*, *n*) azonossága nem a hagyományos értelemben vett nyelvrokonsággal magyarázható, hanem az alapnyelvek kialakulását megelőző korszak nyelvi-etnikai érintkezéseinek eredménye. A helyjelölő ragokból egykor bizonyára nem egyértelmű kikristályosodott funkció konkretizálására jöttek létre az említett areál nyelveiben az összetett esetragok, melyek mind anyagilag, mind szerkezetileg hasonló felépítésűek.

1978. december 5. Magyar szakosztály. PÁSZTOR EMIL, Gondolatok a *dzs* betűt tartalmazó szavak helyesírásának rendezéséről. (L. MNy. LXXVI, 81–8.)

1978. december 12. Szlavisztikai és magyar szakosztály. ÚRHEGYI EMILIA, *Batyu*, *bútor*, *cucc* — és ami még velük összefügg. — Az előadó a magyar *batyu*, *bútor* ~ *butyor* ~ *bugyor* és a velük eddig is sokszor összefüggésbe hozott hasonló hangzású és jelentésű szláv szavak (szlovák: *batoh*, orosz, ukrán: *butor*, szerb-horvát: *batara*, *batura*, *botura*, szlovén: *butora*, *butara* stb.) vizsgálata során arra az eredményre jutott, hogy e szavak mai jelentései 'Bündel, Last, Siebensachen' stb. az eredeti 'Stab, Knüppel' stb. jelentésből névátvitel útján keletkeztek, úgy, hogy a *bot*-féle eszközökre akasztott teher (göngyöleg, köteg, kosár stb.) vette át a *batoh* (*batyu*), *bútor* stb. nevét. A *cucc* újabb elvonás a N. *cucólék* 'cók-mók, holmi' szóból, ez pedig a *cuca* (< szláv *sulica*) szónak *-lék* képzővel megtoldott alakja (vö. *aprólék*, *csomólék*, *motyólék* stb.). Ebben az esetben is a *bot* funkciója tette lehetővé a névátvitelt [holmi, amit a *botra* (*cucára*) akasztva vittek]. Ugyancsak névátvitellel van dolgunk a *cula* (*cele-cula*) esetében is; az ukrán *sula* 'hasta' magyar **cula* 'bot' az előző szavakhoz hasonlóan válhatott a rajta hordott holmi nevévé. A *bugyolál* ~ *bagyulál* ige a *bugyor* szóból denom. *-l* igeképzővel keletkezhett. — A felolvasó ülésen Kiss Lajos emlékezett meg Kniezsa István születésének 80. évfordulójáról. (L. MNy. LXXV, 373–6.)

1978. december 14. Általános nyelvészeti szakosztály. MIKES MELÁNIA, Diakronikus kutatások a szociolingvisztikában. — Az előadó bevezetőül Szépe Györgyöt idézte a Társadalom és Nyelv című antológiából: „a szovjet — s a lipcei — szociolingvisztikában a társadalomtudomány történeti dimenziója is kellő mértékben képviselve van, bár ez megtalálható elemként más keretekben írt írások egyikében-másikában is”. Majd rámutatott arra, hogy a walesi Aberystwyth városkában nemrég megtartott szocioling-

visztikai nemzetközi értekezleten elhangzott előadások alapján elmondható, hogy a történeti dimenzió egyre nagyobb teret hódít a mai szociolingvisztikai kutatásokban világszerte. Előadásában a továbbiakban ezekről a tendenciákról és a jugoszláv alkalmazott nyelvészeti körökben kialakuló szociolingvisztikáról nyújtott tájékoztatást.

1978. december 19. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. WACHA IMRE, A tételhangsúlyról. — Az előadó elmondta, hogy a mondatfonetikai eszközöket a kutatás és a tanítás hosszú ideig a nyelvi eszközök állománya felől közelítette meg, a mondatot a nyelvi állománynak közlésre alkalmasan megszerkesztett legmagasabb formájának tekintve, majd megállapította, hogy az utóbbi 10–15 évben azonban a mondatot úgy tekintjük, mint a nála nagyobb egységnek, a szövegnek a részét, s az intonációs eszközöket a mondatok láncolatában, a mondatösszefüggésben betöltött szerepüknek megfelelően vizsgáljuk, használatukat így tanítjuk, egyre inkább felhíva a figyelmet kiemelő, tagoló és kapcsoló szerepükre. Az intonációs eszközöknek ezen túl van még más fontos szerepük is: a gondolatok súlyának, a szerkezetnek, felépítésnek, összefüggéseknek érzékeltetése a szöveg egészben. Itt ugyanis (a mondatláncba beépítve ugyan) vannak kevésbé fontos és fontosabb gondolatokat hordozó mondatok. Ez utóbbiakat, a kulcsszerepű tételmondatokat, a tételhangsúlyos részeket és intonációs eszközöket sajátos, olykor „rendhagyó” csoportosítással szoktuk kiemelni a szövegegészből, a tagolásban nagy szerepet adva a beszédritmusnak.

1979. február 13. Magyar szakosztály és szlavisztikai szakosztály. GREGOR FERENC, A céh fogalmának kifejezései a magyar és a szlovák nyelvben. — Az előadó kifejtette, hogy a *céh* fogalmára vonatkozó megjelölések az azonos történelmi körülmények alapján mind a magyar, mind a szlovák nyelvben lényegében egyformán alakultak ki, elsősorban a német alapján. Mindkét nyelvbe korán átkerült és általánossá vált a német *Zeche* terminus. Később, helyenként átvették a *Zunft* és *Bruderschaft* kifejezést is, de egyre nagyobb szerep jutott a tükörfordításoknak és tükörjelentéseknek. Így keletkeztek a szlovák *bratstvo, spoločnosť, tovarištvo, poriadok, rad, zhromaždenie* 'Zunft', illetve a magyar *atyafiság, társaság, rend, gyülekezet* 'ua.' megnevezések. Némely esetben a latin (*con*) *fraternitas* hatásával is számolni kell. A magyar céhek megerősödésével több magyar kifejezés is átkerült a szlovákba. Ilyen a *bejaraš* 'Zunft', míg fordított irányú hatásra ebből a jelentéskörből nincs bizonyítékunk. Belső keletkezésű kifejezés a 'Zunft' fogalomra mindkét nyelvben alig található. Ilyennek mondható a magyar *bejárás* és a szlovák *jeďnota*, s talán a magyar *mesterség* 'Zunft', szlovák *majsterstvo, remeslo*, de a német *Handwerk* 'Zunft' indukáló hatása itt is föltételezhető. — Az ülésen a társaság nevében Király Péter köszöntötte Úrhegyi Emíliát 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXVI, 115–6.)

1979. február 20. Szemiotikai szakosztály. FÜLEI SZÁNTÓ ENDRE, Gondolatok a kinezikáról. (L. MNy. LXXVII, 1. sz.).

1979. február 20. SZABÓ T. ATTILA, Az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatások kérdéséhez. (L. Nyr. CIII, 257–67.).

1979. február 27. Finnugor szakosztály. HONTI LÁSZLÓ, Az őszosztják affrikáták történetéhez. (L. NyK. LXXXI, 71–88.)

1979. március 6. Szlavisztikai szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar képzők nyomai a szerb-horvátban. — A szerb-horvátban meghonosodott magyar képzők közül általában csak az *-ov* elemet szokták említeni, amely a *lopov* > magyar *lopó* típusú átvételekből vonódott el. A régi nyelvemlékekben azonban az *-aš, -oš, -uš, -iš* képzőknél is jelentős magyar hatással kell számolni, a *-šag* teljesen a magyarból való. Az igeképzésben a magyar hatás nem magában a képzőelemben, hanem a képzés típusában figyelhető meg, mint például magyar *miséz* > kaj-horvát *mešuvati*. A mai irodalmi nyelvben csak az *-ov, -aš, -oš* produktív.

1979. március 13. Nyelvoktatási szakosztály. FÜLÖP KÁROLY, Az új általános és középiskolai idegen nyelvi tantervek koncepciója, főbb tartalmi és módszerbeli vonásai. — A hazai közoktatás fejlesztésében kulcsszerepe van a tanterveknek: ezek a dokumentumok határozzák meg az alsó- és középfokú oktatás folyamatában az egységes nevelés és az egyes tantárgyak keretében megvalósuló oktatás-képzés célját, feladatait, tartalmát, követelményeit, módszereit, eszközeit. Az új általános iskolai, gimnáziumi és szakközépiskolai tantervek jelentős súlyt, rangot biztosítanak az idegen nyelvek tanításának. A hatékonyabb oktatás érdekében a tantervek a korábbiaknál realisabban fogalmazzák meg az egyes iskolatípusokban követendő célt, egyre inkább a gyakorlati nyelvhasználat szempontjából határozzák meg a követelményeket. Az idegen nyelvi kommunikáció megalapozásán túl e dokumentumok általában is segítik a tanulók közlési kultúrájának fejlesztését az anyanyelv és az idegen nyelv kontrasztjainak kiaknázásával. Az előadó hangsúlyozta: kívánatos, hogy az idegennyelv-szakos pedagógusok képzésébe szervesen beépüljön a megújult tantervek alkotó ismerete.

1979. március 20. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. GÁTI JÓZSEF, Kérdések és javaslatok a most megindult beszédoktatással kapcsolatban. — Az előadó először avval a problémával foglalkozott, hogy miért nem indult meg a magyar nyelv és irodalom reformtervének keretében meghirdetett beszédtanítás egy időben az általános iskola alsó és felső tagozatán. Majd a gimnáziumi és az egyetemi beszédtanítás helyzetét vizsgálta. Ismertette azokat a szakkönyveket, melyeket a gyakorló és a leendő pedagógusok használhatnak. A továbbiakban még a következő kérdéseket vetette fel: Kidolgozzák-e a tantárgy metodikáját minden, tehát az egyetemi szintre is érvényesen? Mikorra alakul ki e tárgyban az országos tanítási egység? Végül gyakorlati javaslatokat tett a beszédtanítás első lépéseivel kapcsolatban.

1979. április 10. Nyelvoktatási szakosztály. PAÁL LÁSZLÓ, Az orosz nyelv tanításának új alapdokumentumai a közoktatásban. — Az 1978-tól fokozatosan életbe lépő új orosz nyelvi tantervek is megtartják a korábbi tantervek hármas célkitűzését: nevelési, gyakorlati-kommunikatív és művelődési célt, de az eddigieknél pontosabban határozzák meg a feladatokat és követelményeket. Valamennyi tantervben érvényesül a beszéd és a beszédértés elsőbbsége, arányosan fejlesztve a többi készséget is. Ennek a koncepciónak megfelelően határozzák meg a tantervek az elsajátítandó szókincset és nyelvtant, valamint a feldolgozandó témákat. Az előadó kiemelte, hogy az új tantervben a nyelvoktatás kommunikatív célját szem előtt tartva közelítették a tematikát a mindennapi élethez, a tanulók életkori sajátosságaihoz. Külön figyelmet szenteltek a tantervek a beszédszándékok, a nyelvtan funkcionális tanításának. A követelményeket is a készségek szerint csoportosították.

1979. április 17. Magyar szakosztály. BOGNÁR ANDRÁS, Az ún. Kun Miatyánk és ami körötte van. — Az előadó bevezetőül a kunokról és nyelvükről beszélt, majd részletesen foglalkozott a Kun Miatyánkkal mint művelődéstörténeti jelenséggel. Végül a szöveget értelmezte részletesen.

1979. április 24. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Archaeologica. — Az 50-es évek végétől nyilvánvalóvá vált: a nyelvi állapot sem mozdulatlan, ahogy Saussure is hitte; az állapot levezetésekkel van tele. Ami a belső mozgás mibenlétét illeti: valószínű azonos azzal a történeti folyamattal, amely az állapotot létrehozta. Így az állapot viselkedése fogódzót adhat történeti problémák megoldásához. A metaforikus igék jelentésének vizsgálatánál nyilvánvalóvá vált: metaforikus jelentések két vagy több elsődleges mondat-függvényből állnak elő. Az előadás alap gondolata: a másodlagos mondat-függvények belső mozgásának a megértése bizonyos fogódzókat adhat az elsődleges mondat-függvények kialakulásának megértéséhez.

1979. május 8. Nyelvoktatási szakosztály. HORVÁTH JÓZSEF, Az új angol nyelvi gimnáziumi tanterv; célok, követelmények és perspektívák. — Az előadó ismertette az angol tanterv új vonásait: a) differenciáltan kezeli a szókincset; b) a beszédszándékokat (language functions) is tárgyalja; c) az országismereti anyagot modernebb, általánosabb felfogásban határozza meg; d) a követelményeket pontosabban, részletezőbben fogalmazza meg. — A nyelvtani anyag meghatározása nem szakad el lényegesen a hagyományos felfogástól. A négy alapkészség fejlesztésében integráltabb szemléletmód tükröződik, nagyobb nyomatókat kap a beszédértés és a néma olvasás. A tanterv szerkesztésekor figyelembe vették a Threshold Level (Council of Europe) című összeállítás anyagát.

1979. május 15. Nyelvoktatási szakosztály. KALMÁR JÁNOSNÉ — KÓSA ERZSÉBET — ZAKAR ZOLTÁNNÉ, A helyesírás-tanítás kérdéseihez. (1. A Helyesírásunk című szabályzat az iskolai gyakorlatban. 2. A hibák differenciálása és az értékelés szempontjai.) — 1. Az előadók (Kósa Erzsébet és Zakar Zoltánné) megállapították, hogy a Helyesírásunk című iskolai szabályzat és szójegyzék a helyesírás tanításában is jól felhasználható, különösen az általános iskola felső tagozatában. A beszámoló az 1977–78-as tanévben történt kipróbálásról és tapasztalatairól szolt a következő felépítésben: a) Tájékozódás a szótárban. b) Tájékozódás a szabályzatban. c) Gyakorlatok a tanított helyesírási anyag csoportosítása szerint. d) Felhasználás a helyesírási ismeretek megszilárdítása (az ismétlés, összefoglalás, ellenőrzés, javítás) során. 5. Helyesírásunk alkalmazásának lehetőségei a nyelvtanórán kívül. — 2. Kalmár Jánosné a hibák differenciálásával és az értékelés szempontjaival kapcsolatban a következőkről számolt be: a) A helyesírás-tanítás eredményességének fokozásához szükséges az értékelés szemléleti és módszerbeli közelítése is. b) A hibák differenciált megítélésének szempontjai. c) A súlyossági kategória változása a tanítás menetében. e.) A főbb hibatípusok (pontozási javaslattal). d) A helyesírási osztályzat kialakításának néhány kérdése.

1979. május 22. Nyelvoktatási szakosztály. URAY JUDIT, Beszédművelés az általános iskolában (bemutató a Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola 6. osztályos tanulóival). — A Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola 6. osztályos tanulóival mutatta be az előadó a beszédpedagógia lehetőségeit és formáit az általános iskolában. A beszédművelés sokrétű, komplex feladatainak személyiséget gazdagító módjai mind az irodalomórákon, mind a nyelvtanórákon alkalmazhatók: az olvasástanításban, a jellemzésben, a vázlatkészítésben, a nyelvtani elemzés stb. során. Az alkalmazott gyakorlatok a beszédtechnikától (légzés, pontos artikuláció) a szövegértelmező felolvasásig (a mondat- és szövegfonetikai eszközök alkalmazásával) vázlatosan bizonyította be a beszédművelés gátlásoldó, fantáziafejlesztő lehetőségeit.

1979. május 29. Általános nyelvészeti és fonetikai és beszédművelési szakosztály. BOLLA KÁLMÁN — BARTÓK JÁNOS — WACHA IMRE, A magyar beszédintonáció fogalma, elemzésének és lejegyzésének vitás kérdései. (Az intonáció vizsgálatának szubjektív és objektív módszeréről.) — Az előadás első része történeti és elméleti megközelítésben foglalkozott a beszédintonáció problematikájával. Megállapította, hogy sem az intonáció tartalmának meghatározásában, sem pedig a különböző „szuprasegmentális tényezők (dallam, ritmus, hangsúly, hangszínezet) megítélésében és definiálásában nincs kellő megállapodottság a nyelvészeti fonetikában. Bolla Kálmán előadta, hogy a nyelv hangtestének strukturális — funkcionális elemzésével eljutott a hangelemnél nagyobb fonetikai alapkategóriához, a hangszerkezethez. A hangszerkezetet a beszéd folyamat hangmagasság, hangerő változásaiából, a beszédsebesség-változásokból, a szótagok időtartamviszonyaiból, továbbá a hangszínezetből és a szünetekből szervezendő formációk, konstruktumok képezik. E szerkezeteket kialakító hangeszközöket nevezzük intonáló eszközöknek, s az eszközök együttes működése hozza létre a beszéd intonációját. Ezután az előadók az intonációt alkotó hangsajátságok objektív és szubjektív elemzési lehetőségeivel foglalkoz-

tak. Konkrét nyelvi példákon mutatták be elemzési és lejegyzési módszerüket. Úgy vélték, hogy a csupán hallás utáni szubjektív analízis mellett egyre inkább az úgynevezett komplex vizsgálati módszer, azaz a kísérleti fonetika objektív módszereinek a szubjektív módszerekkel való összekapcsolása bizonyul a legcélravezetőbbnek a beszéd kutatásban.

1979. június 5. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. KONTRA MIKLÓS, A kontextus szerepe az angol aspirálatlan zárhangok percepciójában. — Számos nyelvész és nyelvpedagógiai szakember szerint, ha külföldiek nem aspirálják angol beszédükben a hangsúlyos szótagot kezdő zöngétlen zárhangokat, félreértés keletkezhet, mert az aspirálatlan zárhangot az angol ajkúak zöngés zárhangként hallhatják. Aspirálatlan zárhangokat tartalmazó izolált és kontextusba helyezett szavakat játszottak le amerikai angol anyanyelvű beszélőknek abból a célból, hogy a szemantikai kontextus percepciót befolyásoló szerepére fény derüljön. A kísérleti eredmények igazolni látszanak az előadónak a „kontextushoz igazító magatartás”-ról mint percepciós stratégiáról alkotott hipotézisét.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság s z e g e d i c s o p o r t j á n a k felolvasó ülései. — 1978. november 30. BRATINKA JÓZSEF, Adalékok a *fegyver* jelentéstörténetéhez. — A *fegyver* etimológiájának mindez ideig tisztázatlan kérdéséhez jelentéstörténeti kutatások alapján szölt hozzá az előadó. Kimutatta, hogy a szónak ma is használatos, általánosabb tartalmú 'Gewehr, Waffe' jelentése mellett (melyet a TESz. kizárólagosnak tekint) még két, világosan elkülönülő jelentésváltozata létezett a régi nyelvben. Egyrészt a 'szűrő-, vágóeszköz, kard' jelentés, mely az előbbi specializálódásával jött létre, másrészt 'a harci öltözet egésze; páncélzat'. Ez utóbbi meglétéről a szó igen korán felbukkanó származékai (*fegyvernek*, *fegyveres*) is tanúskodnak, ami az eredeti jelentés kérdését, illetve a származtatás újabb szempontjait vetette fel.

1978. december 14. ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, A szólások grammatikájához. — Ha jobban meg akarjuk ismerni a szólásokat, eredetükön, jelentésük alakulásán, stilisztikai szerepükön kívül grammatikai természetükről is többet kell tudnunk, mivel nem szavak, hanem szavak állandó kapcsolatai, összetartozásukat nyelvtani viszonyító elemek biztosítják; szótárakba is így kerülnek, ebben a nagyságrendben célszerű vizsgálunk őket. „Szóláslexéma” lehetne a szótárazásban jelentkező szólási egység neve. Ez a szólások eszmei alakját jelentené, mely lexéma ugyan jelentésében, felhasználási értékében, rögzíthetőségében, de glosszéma-, szintagma-, sőt mondatgrammatikai természetében, azaz: 1. szólás glosszéma = egy mondatrésznyi nagyságú alakulat; 2. szólás szintagma = egy szerkezetes mondatrésznyi alakulat; 3. szólásmondat = legalább egy predikatív magot tartalmazó alakulat. Az előadásban csak az első kettő részletes elemzésére került sor, s kiderült, hogy mindegyik nagyságrendjének megfelelően illeszthető a mondatba, emelhető ki onnan, látható el viszonyító elemekkel. — Feltételezhető tehát, hogy a szólások nyelvtani tulajdonságait inkább mondattani és nem szófajtani megközelítésben célszerű vizsgálunk, így a leíró nyelvtanokban is helyükre kerülnének, illetve helyet kapnának a grammatikai rendszerben. — A felolvasó ülésen NYÍRI ANTAL emlékezett meg Csefkó Gyula születésének 100. évfordulójáról.

1979. május 17. MARÓTINÉ KORCHMÁROS VALÉRIA, A névelő helye és szerepe a nyelvi rendszerben. — Az előadó vázlatosan áttekintette az artikulusnak a különböző nyelvekben tapasztalható szemantikai és grammatikai funkcióit, amelyek közül különösen az utóbbiak mutatkoztak igen sokarcúnak. Megállapította, hogy ez a sokféle vonás az artikulusoknak mind csak járulékos sajátossága, s a nyelvek sokféleségének következménye, amely az illető nyelv egész rendszerétől függően alakult ki. A továbbiakban kísérletet tett arra, hogy „az” artikulust a járulékos funkcióktól lemeztelenítve vizsgálja meg, mi az, ami mindegyik artikulusra — de csakis az artikulusokra — jellemző, s ezek alapján állapítsa meg az artikulus saját funkcióit és helyét a nyelvek viszonyító eszközeinek állományán belül. Ezt a helyet végeredményben az úgynevezett „informatív funk-

ciósíkon” találta meg, azok között az elemek között, amelyek nem mondaton belüli, hanem mondaton kívüli viszonyt fejeznek ki. Ilyen viszonyt jelöl az artikulusz is: azt mutatja, feltételezi-e a beszélő, hogy hallgatójának volt már annyi kapcsolata a beszéd tárgyával, hogy az artikulussal álló főnevet (főnévi értékű szókapcsolatot vagy más szó-fajt) a valóság egy meghatározott egyedére tudja vonatkoztatni. E mondaton kívüli viszony jelölése az artikulust végső soron a többes szám, a fokozás, a birtoklás jelölő-eszközeivel hozza rokonságba.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának felolvasó ülései. — 1978. szeptember 21. KÁLMÁN BÉLA, Beszámoló a krakkói névtudományi konferenciáról. — Az előadó az MTA képviseletében részt vett a Krakkóban megrendezett névtudományi konferencián. Előadásában röviden ismertette a névtani kutatás legfontosabb területeit, az elért eredményeket; a magyar névtani kutatás helyzetét, feladatait.

1978. november 1. CSAPÓ JÓZSEF, Magyar lexikális szerkezetek és angol megfelelőik. — Az előadó nem a mélyszerkezeti problémákat vizsgálta, mert ebben szinte minden nyelv egyforma, hanem csak a felszíni szerkezeteket elemezte. Megállapította, hogy a magyar nyelv a grammatikus-lexikális típusú nyelvek között foglal helyet. Az angolban sok a motiválatlan szó, főleg alárendelt szinten. A magyar nyelv részletezőbb. A kontrasztív módszer különösen a nyelvtanulásban hasznos.

1979. február 16. BALOGH LÁSZLÓ, A gondolkodási műveletek szerepe a nyelvtan elsajátításában. — Az előadó megállapította, hogy a nyelvtani szakirodalomban kevés utalás van a gondolkodási műveletekre. A pszichológiai irodalomban is csak néhány szerző foglalkozik vele, megítélése azonban itt sem egységes. Balogh kutatásait végül kilenc gondolkodási alpművelet köré csoportosította, s azt vizsgálta, hogy egy adott gondolkodási műveletben hány más művelet játszik még szerepet.

1979. február 17. SZABÓ T. ATTILA, Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság szerkesztése. A tudós először a Társaság sajtóbeli fogadtatásáról beszélt, majd ismertette a nagy mű létrehozásának történetét. Megemlítette, hogy az első kötethez képest a következő kötetek már rövidebb terjedelemben fognak megjelenni, mert ilyen terjedelemmel kb. 23 kötet lenne belőle. A szótár magánvállalkozás, s ennek nyilvánvaló hátrányai mellett előnyei is vannak. Az újabb kötetek már egy kisebb munkaközösség bevonásával készülnek.

1979. március 16. KOVÁCS ISTVÁN, Ki „A császár ellen való coniurationnak” kinyilatkoztatása” című írás szerzője — Az előadó ezt a névtelenül megjelent írást összevetette „Az Lándorfejevárvárv elvesztésének okai...” kezdetű XVI. századi írással, és gondos filológus munkával megállapította, hogy a két mű szerzője valószínűleg azonos, tehát mindkettő Zay Ferenctől származik.

1979. május 11. BACHÁT LÁSZLÓ, Szabad vonzat — kötött vonzat. — Az előadó áttekintette az állandó határozókkal foglalkozó szakirodalom történetét és fő felfogástípusait. A fogalmak tisztázása után szólt a vonzatközpontú nyelvtanítás fontosságáról.

1979. június 1. MEINHARD VON DER OHE, A mai magyar magánhangzó-illeszkedés tendenciái.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának felolvasó ülései. — 1978. október 11. BÓKAY ANTAL, A szövegvizsgálat rendszerelméletéről.

1978. november 10. GERGELY JÁNOS, Az idegennyelv-oktatás helyzete és problémái.

1979. február 9. ANDOR JÓZSEF, A jelentéstan és a szövegvizsgálat.

1979. február 23. SZABÓ T. ATTILA, Az erdélyi magyar nyelvészeti kutatások múltja és jelene.

1979. április 24. TEMESI MIHÁLY, Gyermekeknyelvi vizsgálatok a felszabadulás óta.

1979. április 26. BALOGH LAJOS, A tanácsköztársaság anyanyelvi törekvései.

Összeállította: KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szólástörténeti adalékok Balassi nyelvéből

Az alább olvasható Balassi Bálint használta szólások és közmondások nagyobb része első előfordulás. A szótörténeti adalékokkal (vö. MNy. LXXV, 383–4, 504–12) ellentétben itt néha az eddig ismerteknél későbbi adatokat is közlök, ilyenkor viszont évszámmal is utalok a legkorábbi jelentkezésre. A szólások és közmondások Balassinál későbbi adatainak, variánsainak főbb lelőhelyeit szintén föltüntettem. MARGALITS EDÉNEK a „Magyar közmondások...” című munkájában (a továbbiakban MARG.) is meglevők közül külön rendszerint csak azokra utalok, amelyek a XVI. századból vagy a XVII. század elejéről valók. A szólásokkal és közmondásokkal kapcsolatban az olyannyira kiterjedt és sokszor nehezen hozzáférhető etimológiai irodalom teljes földolgozására nem törekedtem, az alapvető magyar szakirodalmat azonban igyekeztem átnézni. A közlés technikai tudnivalóihoz lásd még MNy. LXXII, 308, tehát például a zárójelben álló pusztá szám Balassi összes művei kritikai kiadásának (I–II., Bp., 1951., 1955.), a „Szép magyar komédia” eredeti helyesírású alakjai esetén pedig az IrtörtFüz. 25. számának megfelelő lapjára utal.

aranyat rozsdá nem fog. — 1583: „Ha feleségek jámbor, miért féltik, ha tudja [az 1974-es kiad.-ban: *tudják*, l. 313], hogy *aranyat rozsdá nem fog.*” (1968-as kiad. 266.) Ennek a közmondásnak több változata van, megtaláljuk Decsinél és Szenci Molnárnál is (l.: MARG.; NySz.; MSzK.). A németben (*Das Gold rostet nicht*) és a csehben szintén ismert (l. WANDER, Deutsches Sprichwörter-Lexikon).

arcul reá tér 'visszafordul'. 1548: Nyr. LXIV, 39. — 1589: „Ellenséget látván, örömmel kiáltván ők kópiákat törnek, [...] Sok vérben fertezvé *arcul reá térvén* úzót sokszor megvernek.” (112.) Szólásunk legkorábban Ilosvainál fordul elő, erre és egyéb adatokra l. KERTÉSZ MANÓ kis cikkét (Nyr. LXIV, 39).

két bőrt von egy húsról, levonja valaki bőrét. — 1593: „Hogy Balassi András... mindazáltal Ujvárat is el akarja venni tőlök és így *két bőrt vonson egy húsról.*” (301); 1592: „hogya azt is fizettesse meg akkor ő felsége... mikor az Ujvár árát letéteti ő felsége, mert míg az meg nem leszen (ő felsége erővel *az bőrüket is levonhatja* rólunk), de mi nem tudjuk, mint menjünk ki az ujvári jószágából, igazságunk romlása nélkül,” (394). A kifejezések több ma is ismert szólással összevethetők, pl.: *Egy rókáról két bőrt húz; A bőrt is lehúzná az emberről*; stb. (l.: MARG.; NySz.; MSzK.). Hasonló kifejezések más nyelvekben is vannak, pl.: ném. *jmdm eine Haut abziehen* 'levonni vkinek a bőrét'; észt *kellegi (peksuga) nahka maha võtma* 'ua.' (LIIV—HABERMAN—PAIVEL, Saksa-estli fraseologismide ja väljendite sõnaraamat. Tallinn, 1973.); or. *одупамь/кодпамь шкypy/кoжy c кoзo-л.* 'ua.' (HADROVICS—GÁLDI, MOrSz.). L. még a következő bibliai idézetet: „Ti, kik gyűlölitek a jót és kedvelitek a gonoszt! A kik *levonszátok* róluk *bőrüket* és csontjaikról az ő húsokat! A kik megeszik az én népemnek húsát, és *lengyüzzák* róluk *bőrüket*, és összetörik csontjaikat, és feldarabolják, akár csak a fazékba, és mint a húst a tálba.” (Károlyi-fordítás, Bp., 1956. Mikeás 3/2, 3.)

elveszi a szemén valóját 'megtéveszti.' — 1586: „De ha Kd mind elhiszi az mit az bussaiak, vagy ő mellettek azok, az kiknek ők megkenik tenyereket, kdnek hazudnak, bizon igen *elveszik az szemén valóját* Kdnek.” (1968-as kiad. 310.) A kifejezés valószínűleg a ló és a szarvasmarha egy fajta szembetűnőségét jelölő *szemén való* szókapcsolattal függ össze (vö.: MAGYARY—KOSSA: MNy. XXII, 128–9; VAJKAI-WAGENHUBER: Ethn. XLIX, 63; MTsz.).

édes keserűvel elegyes. — 1588–1589: „Édest keserűvel elegyítő gyermek [Cupido], [...] *Méz közt mérget* miért adsz nekem veszettnek?” (101.) 1589: „mert

világon jobb sincs mint *édes keserűvel*.” (114.) Hasonló szerkezet van többek közt a latinban, pl. Horatiusnál: „*Miscuit utile dulci*.” (MARGALITS: NyK. XXIX, 80.) Korábbi adat: Bornemisza: Electra. 1558.: „*Aedes keserűvel io*,” (RMDE. I, 824).

füle mellől bocsátja. 1550–1560: RMKT. VI, 240. — 1591: „hogy vinculumja nem lévén B. Bálintnak a pozsonyi szentencia megállására, szabadon *füle mellől bocsáthatta*, látván kárát is és az B. András hamisságát is” (298). Szólásunkat Pázmány, Haller János és mások szintén használják (l. NySz.). A legkorábbi előfordulás, amelyre ECKHARDT utal, Pap Benedek „Bannya az Úristen” kezdetű zsoltárfordításából való: „*füloc mellől kőnnen ottan el ereztic az mi nekik nem tettzie*.” (299.) A szólás mai alakja *elereszti [elengedi] (a) füle mellett* (MSzK.).

hátat ad 'meghátál'. 1516–1519: NySz. — 1584–1588: „Mert kit te nem segélsz, szíve s esze elvész, *hátat ad* ellenségnek.” (83.)

hátán háza 'szegény, hontalan ember.' — A szólást MA.-ban így találjuk: *Hátán háza s' kebelében lobája*. Dugonics ezeket az alakokat ismeri: *Hátán háza*, illetve *Hátán háza, kebelén kenyere, mint a csigának*. (MARG.) A méhkeréki románból a kifejezést ekképp jegyezték le: „*Casa-n spate, masa-n pintece*. Hátán a háza, hasában az asztala. (Mondják a nagyon szegény emberről.)” (HOCOPÁN SÁNDOR, Méhkeréki szólások és közmondások. Gyula, 1974. 44.) A szólás kialakulásához érdekes adalék a költő 1593-ban írt, utolsó ismert levelének egy mondata. „Engem penig az jó királ az nemzetemnek s magamnak is jó szolgálatjáért, sok költségéért im csigává teszen, mert sohonnai vagyok és ez egy lakóhelyem is elkelvén tőlem, csigává kell lennem, *hátamon lesz házam*: Amely jámbor csigát kíván, bár ne kapálja az szőlők tövét érte, hanem egyék én bennem ezután, mert én innetova csiga leszek.” (400.)

kosarat kap, kidől a kosárból. — „Nem akarnám, hogy esmét *kidől-nék az kosárból*.” (317.) A szólással legbővebben O. NAGY foglalkozott, ennek Balassi használta előzményét is idézte (Mi fán terem?; l. még GUNDA: Nyr. C, 240).

körmére ég a dolog. 1565: *Izinte kormókra egött* (Mel: Sám.: SZILY: MNy. XIV, 152). — 1577: „Istenért kérem kegyelmedet, maradjon [béke]sségben az xfiguf [Krusit] dolga; . . . Más az, hogy ez *körmömre nem éget [égett]*, l. 1974-es kiad. 270.] úgy mint az másik.” (318.) A szólásról legrészletesebben O. NAGY ír (Mi fán terem?²), de a Balassi-féle adatot nem idézi. L. még: MARG.; NySz.

lábát lógatja. — 1591–1593: „Hogy Ferenc uram, kinek semmi búja, semmi gondja nem volt, Egren csak *lábát lógatta* és ez gondnak elviselésében egy mákszemnyire sem segítette,” (294). A kifejezést használják Decsi, Szenci Molnár és mások is (l.: MARG.; NySz.; MSzK.). Vö. még Heltai: Mátyás király és a kolozsvári bíró. 1574: „Az vtán à mészárszékbe ment, és ottvluén, vgy *lógotta à mészár széken lábait*.” (RMDE. I, 559.)

megadja a kölcsönt. — 1578–1583: „Ellenségeimnek az *kölcsönt te bővön megadod*.” (80.) A szólást ismeri Decsi és Szenci Molnár (l. NySz.), Heltainál 1575-ből így van meg: „*ő is iol meg vötte viszontae raytoc a kölcsent*” (Krón. 46: NySz.). L. még: MARG.

még tetve sem halt meg 'csak nemrég halt meg.' — 1577: „Még uram atyámnak *tetve sem halt meg* (az mint magyar proverbium vagyon) s ő immár még ingyen bizonyos sem lévén benne, haza jövök-é vagy nem, ottan az ulcüst kezdte refricálni,” (311). L. még MSzK.

megkeni a tenyerét. — L. *elveszi a szemén valóját* a. A szólást több szerző használja, Decsi is (l.: MARG.; NySz.; MSzK.).

nem ér egy bakpát. — 1588–1589: „Az oly vendégség is, kiben egy kegyes sincs, mindaz *nem ér egy bakpát*,” (90). A Balassinál szereplő alak a *fabatkát sem ér szólás* előzménye (ennek kialakulására és variánsaira l.: O. NAGY, Mi fán terem?²; MARG.; NySz.; MSzK.). A *bapka* 'teljesen értéktelen kis pénz' szólásszerű kapcsolatban a pénzértéktől elvonatkoztatva először Balassinál fordul elő.

nem tudja, mit eszik. — „de azért mindenigh szigienli s tagagya, hogj eö *nem tudgia mütt eszigh* s mi allat az szerelem, bar iol szerefsenis,” (57). A kifejezés értelmé ’nem tudja miféle dolog’ (l. uo. 22. j.). Valószínűleg kapcsolatban van a ma is használt *azt sem tudja, eszik-e vagy isszák* ’semmit sem tud róla’ (MSZK.) szólással.

néma gyermeknek anyja sem érti szavát. — „Nema Giermeknek annia sem erthi *faúat*, en sem erthetem mondatlan, the mit akarz.” (66.) TOLNAI — MARGALITS nyomán (vö. MARG, VI. l.) — úgy gondolta, hogy a közmondás régen így hangzott: *némának anyja sem érti szavát*; s a mondatritmus miatt egy szóval bővült alak újabb keletű (MsgNépr. III, 419). A régebbi adat MA.-ból való. Láttuk azonban, hogy a bővebb forma már Balassinál is megvan.

patvar marja. — „*Patúar marja* mind farkast, medüet, Rokat,” (92). Más-honnan a szólást ilyen formában nem ismerem, a későbbi alakok *patvar vigye, patvar üsse* stb. (l.: MARG.; NySz.; MSZK.).

porba esik a pecsenyéje. — 1577: „Tréfa nélkül uram, egyképpen énnekem igen hasznosnak is tetszik, . . . és nem is *esnék porban pecsenyénk*,” (310). A kifejezés variánsaira l.: MARG.; MSZK.

résen van (a füle). — 1577: „annakokaért hogy gondot viseljek, és *résen legyen az fülem*, az mire gondolnom kell.” (314.) Kifejezésünk a *résen van* szólás korábbi alakja (l. O. NAGY, Mi fán terem?², Balassit is idézi).

sok vágással döl le a nagy fa. — „Eregj eregi nem hadlak, migh megh esen, mert az *sok uagasal dölle az nagj fa*, (72). Vö. *A fát sem vágják le egy vágással* stb. (MARG.; MSZK.). A közmondás megvan a latinban is: *Arbor per primum neququam corruit ictum*. (MARGALITS: NyK. XXIX, 81.)

tarts dolgot. — „Istenert kirlek, hagy beket, *tarcz dolgot*” (73.) A kifejezés jelentése ’eredj a dolgodra’ (l. uo. 28. j.).

törbe ejt. 1566: NySz. — 1578 e.: „Te jó Isten, ki ez *törben* engem csudaképpen már régen *ejtettél*,” (46); 1578–1583: „Bizony nem vethetek senkire egyebre, | Csak magam észére; de meggyek? ha erre | Vett az ő szépsége, | Hogy magamot érte *ejteném az törbe*.” (57.) Erre a vadászat, madarászat tárgyköréből származó szólásra a legkorábbi magyar nyomtatványokból is több példát idézhetünk, változatai pedig már a kódexekben is előfordulnak (l. NySz., az újabb variánsokra: MARG.; MSZK.). Az idioma a Bibliában is megvan, pl.: Zsoltárok 38/13, 140/6; Prédikátor 9/14. A kifejezés nemzetközi; vö.: ang. *fall into a trap* ’csapdába, törbe esik’ (ORSZÁGH, AngMSz.²); ném. *in die Falle gehen/geraten* ’ua.’ (HALÁSZ, NMSz.²); észt *lõksu langema* ’ua.’ (LIIV — HABERMAN — PAIVEL i. m.); or. *попасть в ловушку* ’ua.’; or. *попamь в ловушку* ’csapdába ejt’ (HADROVICS — GÁLDI, OrMSz.²). Vö. még A. MOLNÁR: MNy. LXXII, 432, *hálóba esik, hálóba ejt* a.

vásárra jut. — „Tüdök egy nihanj peldat Magyar Orzagban kiknek *úasarra* nem *útott* szerelmek,” (56). L. még MSZK.

vermet ás valaki alá. — 1583: „maga immár akkor árulóival *vermet ástak volt alám*.” (1968-as kiad. 266.) Hasonló szólásokra és az *aki másnak vermet ás, maga esik bele* közmondásra: l.: MARG.; NySz.; KERTÉSZ, Szok.; MSZK. A kifejezés és a proverbium minden bizonnyal a Bibliára megy vissza; vö.: Zsoltárok 7/16, 9/16, 35/7, 8, 57/7, 119/86; Példabeszédek 22/14, 26/27; Prédikátor 10/5; Jeremiás 18/20, 22. Egyéb idegen nyelvű párhuzamok pl. ang. *dig a pit for somebody* ’vermet ás valakinek’ (ORSZÁGH, AngMSz.²); or. *рыть кому-либо яму* ’ua.’ (HADROVICS — GÁLDI, OrMSz.²). Vö. még: 1566: „Valaki a más ember lovánac *vermet áss*, belé szackad önne lounac a nyaka” (Helt: Mes. 278: NySz.).

vessző teszen jó gyermeket. — L. közpélda a. A német eredetiben ez áll: „Wie das sprichwort lautet, *Die Rutte macht frome Kinder*,” (II, 22). A közmondás a

Bibliára mehet vissza, vö. Példabeszédek 13/24, 22/15, 23/13, 14, 29/15. A magyarban levő variánsokra l.: MARG.; MSzK.

vízre visz valakit 'csúnyán becsapja, rászedi'. — 1578—1583: „Kegyesek, szép szűzek, reám bár úgy nézzenek, |...| Mert sem szerelmekkel, | Sem gonosz kedvekkel |Többé *vízre nem visznek*.” (74.) A szólás megvan MA.-ban, egyéb előfordulásokra l. még: MARG.; NySz; MSzK.

A korábbi cikkemben (MNy. LXXV, 383—4, 504—12) bemutatott szótörténeti és az itteni szólástörténeti adatok alapján is mellékesen megjegyzem, hogy Bornemisza „Electrá”-ja némi hatással volt Balassi SzMK.-jára. A RMDE. és a „Régi magyar vígjátékok” (Bp., 1954.) anyagát átnézve, úgy látszik, hogy korai drámáinkban a szólás-, kifejezés- és szóhasználatot illetően kialakult egyfajta (halvány) szokás és sablon, ami bizonyos — bár meglehetősen kezdetleges — drámaírói gyakorlatra és e gyakorlat bizonyos fokú folytonosságára vall. A drámák egy része tehát hathatott egymásra. Néhány hely és a szóláskincs esetenkénti hasonlósága alapján — noha különösen az utóbbi területen nagy óvatossággal kell eljárni, hiszen drámáinkra általában is jellemző volt a szólások, sajátos kifejezések gyakori használata (ez is egyfajta szokás) — úgy gondolom, hogy a SzMK. például hatott az 1648-ból való „Constantinusnak és Victorianak egymáshoz való igaz szerelmekről írott Comoedia” szerzőjére. Erről tudtommal nemrég tőlem függetlenül részletesen szólt LUDÁNYI MÁRIA, akinek az előadása azóta meg is jelent (l. IrtörtKözl. LXXX, 676—81). Így e kérdéssel most nem foglalkozom bővebben. Később azonban egy másik cikkben még lehet, hogy kitérnek rá, mert noha a két dráma közti kapcsolatot illetően véleményem a LUDÁNYIÉHOZ hasonló, előadásához néhány kiegészítésem és javításom lenne.

A fenti példákon kívül — általában minden kommentár nélkül — még néhány Balassi használta közmondást, szólást vagy sajátos kifejezést sorolok föl: „hallotam, hogy időuel ebnek foga kopik, deczeg lonakis hata túrosodik.” (65); „Las agebet az zöd agon, mond megh ha latadé az en üiragomoth?” (66); „Latam csak nem mondam mith” (66); „Vigien ell; csak nem mondam mi,” (66); „Ot uagyon az icze csak nem mondom mj.” (76); „Ott vagyon majd csak nem mondom mi!” (286); Vagion heja csak nem mondom, az eggyik koss fjaruanak, ... (93); „Nincz ollj üekonj sodroth fonál, ki ualó, ha az uereöfönre ne kellien, titok fnincz ollian, ky üalaha ki ne jellennien” (88); „Nincs oly titok, mely valaha ki nem jelenik!” (289); „Azert senkire ne üessen ha ollian magoth arath az minemötis uetteth.” (93, vö. *Ki mint vet, úgy arat*, vö. még BÉKÉS ISTVÁN, Napjaink szállóigéi. Bp., 1968.); „Mondom en mind uagyon, az ky miuöl tarsolkodik olliana lefzen!” (93); „Im most szinten úgy uagion dolgom mint az ebnek, kinek torkan akadot az czont el sem nielhetj s kj sem üetheti,” (98); „hogy mostan csak én vagyok az község csudája házasságom miatt Magyarországba.” (336); „És az vén cigánkint csak cseréléssel élek ezután, mert látom, hogy a jó királnak nem kellek.” (397.)

Az etimológiai, a szó- és szólástörténeti vizsgálatok természetüknél fogva kevésbé adnak módot arra, hogy Balassi személyéhez és munkásságához közelebb jussunk. Jelen és előző cikkeim fejtegetései azonban ilyen célt is szolgáltak. A Balassi használta sajátos kifejezések, szólások és közmondások nagy száma — az, hogy ezek jónéhánya és számos szó eddigi ismereteink szerint az ő műveiben fordul elő először — a költő nyelvi gazdagságára, az európai magasabb kultúrából és a népéletből táplálkozó széleskörű műveltségére, valamint tudatos nyelv- és stílussteremtő szándékára is utal. (Mindez akkor is föltétlenül áll, ha Balassi nyelvi eredetiségét és gazdagságát relatíve néhány tény csökkentheti. Mindenekelőtt az, hogy sok korábbi és kortárs író nyelve még nincs alaposan földolgozva. Ezenkívül figyelembe veendő, hogy Balassi anyanyelvjárása archaikus jellegű volt, s még inkább az, hogy viszonylag nagyobb számú és különböző műfajú munka, írás

maradt fönn tőle.) A SzMK. Prologusában a költő maga vall irodalom- és nyelvfejlesztő céljairól. Azért írta a pásztordramát, hogy megmutassa „magar neluenis megh lehetne ez az mi egieb neuluen megh lehet,” (56).

„Ha enis azert az magiar neluet ezel akartam megh gazdagitanj” (56).

A. MOLNÁR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

Temesvári Kálmán írja: A Magyar Nyelv LXXVI. évfolyam 3. számában a 341 — 42. lapon jelent meg BERNÁTH BÉLA „*Gyarat és arat*” című szómagyarázata. Ehhez szeretnék néhány sornyi véleményt nyilvánítani. Nem mint nyelvész, mert az nem vagyok, hanem mint teológus. A szerző a Winkler-kódexből idéz egy mondatot, amelyben a „vilagnak *gyaratoja*” kifejezéshez fűzi véleményét. Idézem: „*A világnak gyaratóját* eddig a világ teremőjének értelmezték (MNY. XXXVII, 188), amit azonban Jézusról aligha állíthat a kódexíró.”

Úgy gondolom, maradjunk meg a régi értelmezésnél, mert az a helyes. A kódexíró Jézusról valóban állíthatja, hogy *világnak gyaratója*, azaz 'teremője', mert ebben a János evangéliuma 1. rész 1 — 3. versekre támaszkodik. Károli Gáspár fordítását idézem: „Kezdetben vala amaz Ige, és az az Ige vala az Istennél, és az az Ige Isten vala. Ez az Ige kezdetben az Istennél vala. Mindenek az által teremtetek, és ő nála nélkül semmi nem teremtetett, valami teremtetett.” — Még ide írom a 14 verset is: „És amaz Ige testté lett, és lakozott mi közöttünk, (és láttuk az ő ditsőségét, úgymint az Atyának egyetlenegy szülöttének dicsőségét), ki teljes vala kegyelemmel és igazsággal”.

Úgy értette és most is úgy érti a keresztyén egyház ezeket a bibliai helyeket, hogy a Logosz, az örök ige Jézusban emberré lett. A Logosz pedig részese volt a teremtésnek. Így értette ezt Palóczi Horváth Ádám is: „Szent egek, minden boldogok hajléki, / A nagy király jön, nyiljatok meg néki! / Nagy oszlopi a levegő égnék, / Engedjetez utat a felségnek! / Aki kezdetben titeket teremtet, / Aki azt mondá: légyen ég és föld, s lett; / Aki Igéje a nagy Istennek, / Aki által lettenek mindenek.” (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára 360. ének.)

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette *Kázmér Miklós és Végh József*. 1970. 67,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette *Benkő Loránd és Szépe György*. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlai Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. R. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar nép i gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek 11. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette *Imre Samu, Szathmári István és Szűts László*. 1974. 69,— Ft.
84. Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. Hajdú Mihály: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette *Benkő Loránd és K. Sal Éva*. 1976. 62,— Ft.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. Jakab István: A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. Kiss Jajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. Bańcezerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette *Imre Samu*. 1979. 32,— Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekérdi József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. Deme László: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wancha Imre. 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szűnet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 34., 35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette I. Gallasy Magdolna. 1976. 84 l.
22. A. Molnár Ildikó: Weöres Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. Bíró Ágnes: Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.
24. D. Bándi Magdolna: Az *e* *ö* variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban. 1977. 98 l.
25. P. Lakatos Ilona: Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez. 1977. 141 l.
26. Ladányi Mária—Szilvás Izabella: Két tanulmány a regionális köznyelvek alakításából. 1978. 111 l.
27. Szabó László: Az írónia nyelvi eszközei. 1978. 82 l.
28. Magyarlakiné Gregor Etelka Zita: Kosztolányi Dezső lírájának mondatszerkezetei. 1978. 109 l.
29. Horváth László: Az oksági viszony kifejezése okhatározói mellékmondatokban. 1979. 92 l.
30. Németh Marietta: A Példák könyve jelzős szerkezetei. 1979. 125 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk 1-től 17-ig 5 Ft, 18-tól 10 Ft. A 13. számtól kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em.).